

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

SELÇUKLULAR DEVRİ MÜFESSİRLERİ
(XI.-XIV. YY)

DOKTORA TEZİ

Ömer Faruk DEMİREŞİK

İstanbul
Ocak-2022

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

SELÇUKLULAR DEVRİ MÜFESSİRLERİ
(XI.-XIV. YY)

DOKTORA TEZİ

Ömer Faruk DEMİREŞİK

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Abdulmutalip ARPA

İstanbul
Ocak-2022

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. Abdulmutalip ARPA

(İmza)

Üye Prof. Dr. Ziya KAZICI

(İmza)

Üye Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TEMİMİ

(İmza)

Üye Prof. Dr. Ömer ÇELİK

(İmza)

Üye Doç. Dr. Muhammed Selman ÇALIŞKAN

(İmza)

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Metin Toprak
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım “Selçuklu Devri Müfessirleri (XI.-XIV. YY)” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Ömer Faruk DEMİREŞİK



ÖN SÖZ

Bu tezimizle tefsir tarihi açısından çok kritik bir dönemin kapısını aralamış oluyoruz. Aslında eser ve isimler ekseninde yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Ancak bunların hepsini bir araya getirip genel değerlendirmeler yapmaya çalışan “bütüncül” çalışmalar oldukça az sayıdadır. Bu, biraz da işin tabiatından kaynaklanmaktadır. Genel bakmak için olup bitene hâkim olmak; birçok isme, pek çok kaynak ve esere müracaat etmek, bunları harmanlamak, boşlukları ve yığılmaları görmek gerekmektedir.

Biz de bu eserimizi şekillendirirken mümkün olabildiği kadar genel bir tablo ortaya koymaya çalıştık. Elbette aciz kaldığımız, yetişemediğimiz pek çok şey olmuştur. Bunu, sahasında bu genişlikte yapılmış ilk çalışma olmaya, malzeme ve eserlerin gün ışığına çıkmamasına, sayılı gün ve saatlere, salgın dönemi dahil zor hayat şartlarına bağlayıp hoş görmenizi bekliyoruz. Elbette kendi güç ve sınırlarımız da buna dahil edilmelidir.

Aslında bu konu, tek bir kişinin ve tek bir tezin konusu olamayacak kadar geniş, derin ve önemlidir. Bu sebeple daha pek çok uzun soluklu araştırmayı hak etmektedir. Biz, böyle badireli ve şerefli bir yolda ilk olmayı göze aldık. İnşallah daha pek çok araştırmamanın filizlenmesine, kendi geçmişimize karşı duyduğumuz önyargı ve aşağılık kompleksinin bertaraf edilmesine bir nebze katkıda bulunur.

Bu uzun ve çileli yolda, bana inanan, emek veren ve destek olan başta tez danışmanım çok kıymetli Prof. Dr. Abdulmutalip Arpa olmak üzere tez izleme heyetindeki değerli hocalarım Prof. Dr. Ziya Kazıcı ve Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Temimî'ye, görüşlerinden istifade ettiğim Prof. Dr. M. Erdoğan Baş ve Prof. Dr. Ömer Çelik hocalarıma, tezin yazılması esnasında büyük desteğini gördüğüm Doç. Dr. M. Selman Çalışkan'a, sabır ve anlayışlarıyla her zaman en büyük yardımcım olan âileme ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

Ömer Faruk DEMİREŞİK

ÖZET
SELÇUKLULAR DEVRİ MÜFESSİRLERİ
(XI.-XIV. YY)

Ömer Faruk DEMİREŞİK
Doktora, Temel İslam Bilimleri
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdulmutalip ARPA
Ocak-2022, 869 + XXI Sayfa

Dandanakan Savaşı'yla kurulduğu kabul edilen Selçuklu Devleti; Emevî ve Abbâsîleri müteâkiben kurulmuş üçüncü en büyük müslüman devletidir. Bu yönüyle hem Türk-İslam tarihi açısından hem de dünya tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Büyük Selçuklular Devleti ve onun yıkılmasıyla kurulmuş olan Kirman, Anadolu, Suriye ve Irak Selçuklu Devletleri ile yaklaşık üç asır boyunca, çok geniş bir coğrafyaya hükmetmiştir. Bu dönem zarfında sadece kendi hükmettiği topraklarda değil, Mısır, Kuzey Afrika, Endülüs ve Hindistan üzerinde de etkili olmuştur. Selçukluların bu tesiri, birçok alanda çeşitli araştırmalarla incelenmiştir. Ancak yapılan bu araştırmaların çoğu, Selçukluları dînî ilimler sahasında değil; siyasî tarih, devletlerarası ilişkiler, mimarî ve el sanatları gibi farklı yönlerden ele almaktadır. Dînî ilimler alanında yapılan sınırlı çalışmalarda ise tefsir araştırmaları yok denecek kadar azdır. Biz de bu tezimizde, Selçuklu Devleti tarihi ve coğrafyası üzerinden tefsirin geçirdiği merhaleleri ele aldık. Önce zaman, mekân ve kavram sınırlarını çizdik. Sonra da tabakat, tarih kitapları, ansiklopediler ve diğer akademik kaynaklar üzerinden çalışmamızı şekillendirdik. Araştırmamızın sonucunda, Selçukluların ilim, kültür ve medeniyet tarihi üzerinde derin izleri olduğu gibi, tefsir ilminin gelişimi ve yayılması hususunda büyük katkıları olduğunu tesbit ettik. Kurduğu müesseseler, yetiştirdiği devlet ve ilim adamlarıyla İslâmî ilimlerin ve dolayısıyla tefsir ilminin işleyişine doğrudan müdahale etmiştir. Bu dönem, ulaştığı seviye ile dînî ilimlerin zirvesini teşkil etmiş, ancak iç savaşlar, göçler, Moğol ve

Haçlı Seferleri ile başlayan duraklama devri, maalesef günümüze kadar devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Selçuklular, Müfessirler, Kur'ân İlimleri, Tefsir Ekolleri



ABSTRACT
THE COMMENTATORS SELJUKIDS PERIOD
(XI-XIV. AGE)

Ömer Faruk DEMİREŞİK
Ph. D. Islamic Studies
Supervisor: Prof. Dr. Abdulmuttalip ARPA
January-2022, 869 + XXI Pages

After the victory of the Saljuqs over the Ghaznavids at Dandānaqān, the Saljuk family gained a great power and established the state which is going to rise as the third biggest Muslim state, following Umayyads and ‘Abbāsids. Saljuqs’. From this aspect, Saljuqs present a grand significance and prominent role on both Islamic and world history. The Kirmans, Anatolian, Syrian and Iraqi Saljuqs –which established after the collapse of The Great Saljuqs- reigned approximately three centuries over an extensive area. Furthermore, the Saljuqs affected even the territories that they did not have any control over their history, such as al-Andalus, North Africa, and Egypt. This great influence of the Saljuqs’ on the Islamic lands has taken as the main subject in various studies. Nevertheless, majority of these studies do not approach the Saljuqs from the theological angle; on the contrary, the literature mostly consists of studies evaluating the Saljuqs from other fields, such as political history, international relations, architecture, and handicrafts. Besides, in these limited studies, which were made with theological approach, tafsir (Qur’ānic exegesis) studies, took just a very insufficient place that it may be accepted as neglectable. In this thesis, we evaluate and examine the process of the tafsir studies on history and geography of Saljuqs. Initially, we determine boundaries of the concepts and environment. Latter, we shaped the paper with primary and secondary literature, such as tabaqats, history books, encyclopedias and other academic sources. At the end of this research, we detect that, the Saljuqs has a remarkable impact on the history of science, culture and civilization; as much as their great contributions on the development and circulation of the tafsir studies. Due to the madrasas they established, and the scholars and bureaucrats they educate, they interfere and influence the process of Islamic studies -

and accordingly- tafsir studies. This period constitute the peak point of the theological studies for Saljuqs; however, the unproductive period that has start owing to the attacks of the Mongols and Crusaders', migrations, and the civil wars caused by dynastic fights for the throne, unfortunately continues until today.

Keywords: Tafsir, The Saljuqs, Mufasssirūn, Qur'ānic Studies, Schools of Tafsir



İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xx
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
SELÇUKLU DÖNEMİNE KADAR TEFSİRİN SEYRİ,	
SELÇUKLULAR VE İLMÎ HAYAT	31
1.1. Tefsir Kavramı ve Tarihi	31
1.1.1. Tefsir ve Te'vil Kavramları	31
1.1.2. Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsiri.....	40
1.1.3. Rasûlullah'ın Kur'ân Tefsiri	42
1.1.4. Ashâbın Kur'ân Tefsiri	48
1.1.5. Tefsir Okulları.....	51
1.1.5.1. Mekke Tefsir Okulu	51
1.1.5.2. Medîne Tefsir Okulu	55
1.1.5.3. Irak (Kûfe) Tefsir Okulu	58

1.1.6. Tâbiûn ve Tebeu't-tâbiîn Devrine Genel Bir Bakış.....	61
1.1.7. Tedvin Dönemi ve Sonrası Tefsirler.....	62
1.2. Tefsir Çeşitleri.....	65
1.2.1. Kaynak ve Yöntemleri Açısından Tefsirler	65
1.2.1.1. Rivâyet Tefsiri (Me'sûr Tefsir).....	65
1.2.1.2. Dirâyet Tefsiri (Re'y Tefsiri, Aklî Tefsir)	66
1.2.1.3. İşârî Tefsir (Remzî-Tasavvufî Tefsir)	70
1.2.1.4. Lugavî/Filolojik Tefsir	73
1.2.1.5. Karma Yöntem	73
1.2.2. Yaklaşımları Açısından Tefsirler.....	74
1.2.2.1. Mezhebî Tefsirler	74
1.2.2.2. İlmî Tefsir.....	79
1.2.2.3. İctimâî Tefsir.....	80
1.2.3. Konu Merkezli Tefsirler	80
1.2.3.1. Ahkâm Tefsirleri	81
1.2.3.2. Konulu Tefsir	82
1.3. Selçuklu Devleti	82
1.3.1. Büyük Selçuklu Devleti, Kuruluşu ve Geçirdiği Dönemler	82
1.3.2. Hâkim Olduğu Bölgeler ve Tesiri.....	112
1.3.3. Sosyoekonomik Hayat	113
1.3.4. Büyük Selçuklu Devleti'nin Parçalanması ve Sonraki Dönem	116
1.4. Selçuklu Devleti'nde İlmî Hayat	141
1.4.1. Belli Başlı İlim Merkezleri	144
1.4.2. Nizâmiye Medreseleri.....	188
1.4.3. Selçuklu Medreselerinde İlmî Hayat	200

1.4.4. Selçuklu Döneminde Etkili Fikrî Ekoller	202
1.4.5. Selçuklular'ın Fıkhî ve İtikadî Mezheplerle İlişkileri.....	212
1.5. Selçuklu Öncesi Müfessirler (401/1011-431/1040'a kadar)	220
1.5.1. Ahmed b. Muhammed el-Herevî (ö. 401/1011)	221
1.5.2. Ebû Bekir Muhammed el-Bâkılânî (ö. 403/1013)	225
1.5.3. el-Hâkim Ebû Abdillâh en-Nisâbûrî (ö. 405/1014)	230
1.5.4. İbn Fûrek (ö. 406/1015)	233
1.5.5. İbn Habîb el-Vâiz en-Nisâbûrî (ö. 406/1015)	238
1.5.6. Şerîf er-Radî (ö. 406/1016)	240
1.5.7. Hibetullah b. Selâme (ö. 410/1019)	244
1.5.8. İbn Merdûye (ö. 410/1020)	247
1.5.9. Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (ö. 412/1021)	248
1.5.10. Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim en-Nisâbûrî (ö. 412/1021)	256
1.5.11. Şeyh Müfid (İbnü'l-Muallim) (ö. 413/1022)	256
1.5.12. Muhammed b. Ali el-Cemmâl (ö. 414/1023)	259
1.5.13. Kādı Abdülcebbâr el-Hemedânî (ö. 415/1025)	259
1.5.14. Râgıb el-İsfahânî (ö. 421/1030'dan sonra)	264
1.5.15. Ebû İshak es-Sa'lebî (ö. 427/1035)	271
1.5.16. Ebû Ali İbn Sînâ (ö. 428/1037)	276
1.5.17. Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-1038)	282
1.5.18. İsmail b. Ahmed el-Hîrî (ö. 430/1039'dan sonra)	286

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVRİ MÜFESSİRLERİ

(431/1040-552/1157)	292

2.1. Büyük Selçuklu Dönemi Müfessirleri (431/1040-552/1157)	292

2.1.1. Ebu'l-Abbas el-Mustağfirî (ö. 432/1041)	292
2.1.2. Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043).....	294
2.1.3. Şerîf el-Murtazâ Ali (ö. 436/1044)	297
2.1.4. Ebu'l-Feth el-Vâsîfî (ö. 436/1044).....	302
2.1.5. Rûknü'l-İslâm el-Cüveynî (ö. 438/1047).....	303
2.1.6. Ebû Reşid en-Nisâbûrî (ö. 440/1048)	306
2.1.7. Ebû Sa'd İsmail b. Ali es-Semmân (ö. 445/1053)	308
2.1.8. Hasan b. Ali el-Ahvâzî (ö. 446/1055).....	310
2.1.9. Ebu'l-Feth Süleym er-Râzî (ö. 447/1055)	312
2.1.10. Ebû Osman İsmail b. Abdirrahman es-Sâbûnî (ö. 449/1057).....	314
2.1.11. Ebu'l-Hasen el-Mâverîdî (ö. 450/1058).....	316
2.1.12. Ebu'l-Fadl er-Râzî (ö. 454/1062).....	321
2.1.13. Hüseyin b. Zeyd el-Fârisî (ö. 457/1065).....	323
2.1.14. Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 458/1066).....	323
2.1.15. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066).....	326
2.1.16. Ebû Müslim Muhammed b. Ali el-İsfahânî (ö. 459/1067)	328
2.1.17. Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067).....	331
2.1.18. Ebû Bekir Ahmed b. el-Fadl Bâtırkânî (ö. 460/1068)	337
2.1.19. Nasr b. Abdülaziz el-Fârisî (ö. 461/1069)	339
2.1.20. Ebû Bekir Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071).....	340
2.1.21. Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)	345
2.1.22. Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî (ö. 467/1075'ten önce).....	356
2.1.23. Abdurrahman b. Muhammed ed-Dâvûdî el-Bûşencî (ö. 467/1075)	357
2.1.24. Ebu'l-Hasen el-Vâhidî (ö. 468/1076)	360
2.1.25. Ebû Sâlih Ahmed b. Abdülmelik el-Müezzîn (ö. 470/1077).....	368

2.1.26. Enderâbî (ö.470/1077)	370
2.1.27. Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-1079)	371
2.1.28. Şahfûr b. Tâhir el-İsferâyînî (ö. 471/1078).....	376
2.1.29. İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî (ö. 471/1079).....	379
2.1.30. Ebu'l-Meâlî İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085).....	381
2.1.31. Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî (ö. 478/1085).....	385
2.1.32. Ebû Ma'şer et-Taberî (ö. 478/1085)	388
2.1.33. Ebû İsmail Hâce Abdullah el-Herevî (ö. 481/1089)	391
2.1.34. Ebu'l-Hasen Ebu'l-'Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089)	396
2.1.35. Ali b. el-Hasen en-Nisâbûrî (ö. 484/1091)	399
2.1.36. İbnu Nâkiyâ (ö. 485/1092).....	401
2.1.37. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî (ö. 486/1093)	403
2.1.38. Ebu'l-Ferec Abdülvâhid b. Muhammed eş-Şîrâzî (ö. 486/1094)	404
2.1.39. Abdüssamed b. Mahmud el-Gaznevî (ö. 487/1094).....	406
2.1.40. Ebû Hâmid Alâeddin es-Semerkindî (ö. 488/1095).....	410
2.1.41. Ebû Yusuf Abdüsselâm b. Muhammed el-Kazvînî (ö. 488/1095)	410
2.1.42. Kâsım b. Fadl es-Sekafî el-İsfahânî (ö. 489/1096).....	413
2.1.43. Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 489/1096).....	414
2.1.44. Ebû Abdillâh Selman el-Hulvânî (ö. 494/1100).....	418
2.1.45. Şeyzele (ö. 494/1100)	419
2.1.46. Hâkim el-Cüşemî (İbnü Kerrâme) (ö. 494/1101)	421
2.1.47. İbn Sivâr (ö. 496/1103).....	425
2.1.48. Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc (ö. 500/1106).....	426
2.1.49. Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109).....	428
2.1.50. Ebu'l-Hasen el-Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110)	432

2.1.51. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111)	435
2.1.52. Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115)	445
2.1.53. Ebû Bekr Muhammed b. Mansur es-Sem'ânî (ö. 510/1116).....	447
2.1.54. Selman b. Nâsır en-Nisâbûrî (ö. 512/1118)	450
2.1.55. Abdurrahîm b. Ebi'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 514/1120)	452
2.1.56. Abdülhamîd b. Abdülmecîd el-Hâkimî (ö. 514/1120'dan sonra).....	455
2.1.57. Ebû Muhammed el-Ferrâ el-Beğavî (ö. 516/1122).....	456
2.1.58. Aynü'l-Kudât el-Hemedânî (ö. 525/1131).....	462
2.1.59. İbnü Mevheb (ö. 532/1137)	465
2.1.60. Ebu'l-Kâsım Kıvâmü's-Sünne et-Teymî (ö. 535/1141)	466
2.1.61. Ebû Hafs Necmeddîn Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142).....	470
2.1.62. Ebu'l-Kâsım ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)	477
2.1.63. Ebu'l-Hasen Ali el-Hârizmî (ö. 539/1144).....	487
2.1.64. Alâeddîn es-Semerkindî (ö. 539/1144)	488
2.1.65. Ebu'l-Hasen el-Bâkûlî (ö. 543/1148).....	490
2.1.66. Ebu'l-Mehâsin Mes'ud b. Ali el-Beyhakî (ö. 544/1149).....	492
2.1.67. Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali el-Beyhakî (ö. 544/1150).....	493
2.1.68. Ebu'l-Feth eş-Şehristânî (ö. 548/1153).....	495
2.1.69. Ebû Ali et-Tabersî (ö. 548/1154).....	500
2.1.70. Ebû Hafs el-Cenzî (ö. 550/1155)	504
2.1.71. Ebu'l-Feth Muhammed el-Üsmendî (ö. 552/1157)	505
2.1.72. Ebu'l-Kâsım Mahmud en-Nisâbûrî (ö. 553/1158'den sonra).....	508
2.1.73. Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Yûsuf es-Semerkindî (ö. 556/1161)	511
2.1.74. Ali b. Muhammed el-'İmrânî el-Hârizmî (ö. 560/1164).....	512
2.1.75. Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî (ö. 560/1165)	515

2.1.76. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 562/1166)	520
2.1.77. Ebu'l-Fadl el-Bakkâlî (ö. 562/1167).....	523
2.1.78. Ebü'n-Necîb es-Sühreverdi (ö. 563/1168).....	527
2.1.79. Ali b. Zeyd el-Beyhakî (ö. 565/1169).....	530
2.1.80. Nasr b. Ali (İbn Ebû Meryem) (ö. 565/1170'ten sonra)	533
2.1.81. Ebû'l-'Alâ el-Hemedânî (ö. 569/1173).....	535
2.1.82. Kutbüddîn er-Râvendî (ö. 573/1178).....	539
2.1.83. Zahîrüddîn Muhammed en-Nisâbü'rî (ö. 577/1181'den sonra).....	541
2.1.84. Ebû Mûsâ el-Medîni (ö. 581/1185).....	542
2.1.85. Ebû Âlî el-Gaznevî (ö. 582/1186).....	543
2.1.86. Ebû Bekr Zeynüddîn el-Hâzîmî (ö. 584/1188)	546
2.1.87. Ebü'n-Nasr el-Attâbî (ö. 586/1190).....	547
2.1.88. İbn Şehrâşûb el-Mâzenderânî (ö. 588/1192).....	550
2.1.89. Burhâneddîn el-Merğînânî (ö. 593/1197)	553
2.1.90. Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî (ö. 596/1200'den sonra)	555
2.1.91. Ebû Muhammed Ruzbihan el-Baklî (ö. 606/1209).....	556
2.1.92. Ebû Abdillâh Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210)	561
2.1.93. Necmüddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221).....	572
2.1.94. Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfî'î (ö. 623/1226).....	577
2.1.95. Şehâbeddîn Ömer es-Sühreverdi (ö. 632/1234).....	579
2.2. Sonraki Dönemler (ö. 632/1234'den sonrası)	584

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİĞER SELÇUKLU DEVLETLERİ DEVRİNDEKİ MÜFESSİRLER

(440/1048-707/1308)	585
3.1. Kirman Selçuklu Dönemi Müfessirleri (440/1048-583/1187)	585

3.1.1. Tâcü'l-Kurrâ el-Kirmânî (ö. 500/1106'dan sonra)	585
3.1.2. Ebu'l-Fadl Reşîdüddin el-Meybüdü (ö. 520/1126)	592
3.1.3. Ebu'l-Fadl Rükneddin el-Kirmânî (ö. 543/1149)	594
3.2. Anadolu Selçuklu Dönemi Müfessirleri (467/1075-707/1308).....	595
3.2.1. Hubeyş et-Tiflîsî (ö. 629/1232 [?])	596
3.2.2. Necmeddîn-i Dâye (ö. 654/1256)	597
3.2.3. Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî (ö. 666/1268'den sonra)	600
3.2.4. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö. 672/1273)	603
3.2.5. Sadreddîn Muhammed Konevî (ö. 673/1274)	606
3.2.6. Kutbüddîn eş-Şîrâzî (ö. 710/1311)	611
3.2.7. Alâeddin el-Konevî (ö. 729/1329)	613
3.2.8. Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350)	615
3.3. Suriye Selçuklu Dönemi Müfessirleri (471/1079-510/1117).....	617
3.3.1. Şerefü'l-İslâm İbnü'l-Hanbelî (ö. 536/1141).....	618
3.3.2. Sonraki Dönemler (ö. 560/1164'den sonrası).....	619
3.4. Irak Selçuklu Dönemi Müfessirleri (511/1118-590/1194).....	621
3.4.1. Ebu'l-Vefâ Ali İbnu 'Akîl (ö. 513/1119).....	622
3.4.2. Muhammed b. Hüseyin el-Kalânîsî (ö. 521/1127)	625
3.4.3. İbnü'z-Zâğûnî (ö. 527/1132).....	627
3.4.4. Abdullah Sıbtu'l-Hayyât (ö. 541/1146)	628
3.4.5. İbn Nâsır es-Selâmî (ö. 550/1155).....	631
3.4.6. Mübarek b. Hasen eş-Şehrezûrî (ö. 550/1156)	633
3.4.7. İbnü'l-Haşşâb (ö. 567/1173).....	635
3.4.8. Nâsihuddîn İbnü'd-Dehhân (ö. 569/1174).....	637
3.4.9. Ebu'l-Berekât Kemaleddîn el-Enbârî (ö. 577/1181).....	639

3.4.10. Abdullah b. Ebî Asrûn (ö. 585/1189)	642
3.4.11. Ahmed en-Nâtikî (ö. 588/1192).....	644
3.4.12. Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)	644
3.4.13. Ebû Ali Hasen en-Nu'mânî (ö. 598/1202).....	654
3.4.14. Mecdüddin İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210).....	655
3.4.15. Ebu'l-Yümn el-Kindî (ö. 613/1217)	659
3.4.16. Ebu'l-Bekâ el-Ukberî (ö. 616/1219).....	662
3.4.17. Abdüllatîf el-Bağdadî (İbn Nukta) (ö. 629/1231).....	665
3.4.18. Muafâ b. İsmail el-Mevsilî (ö. 630/1233).....	668
3.4.19. İbnü'd-Dübeysî (ö. 637/1239)	672
3.4.20. Kemaleddin Mûsâ İbn Yûnus (ö. 639/1242)	673
3.4.21. İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî (ö. 643/1245).....	676
3.4.22. Sıbtu İbnu'l-Cevzî (ö. 654/1256).....	677
3.4.23. Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî (ö. 656/1258)	680
3.4.24. Sonraki Dönemler (ö. 656/1258'den sonrası).....	683
3.5. Aynı Dönemde Yaşadığı Hâlde Başka Coğrafyada Bulunan Bazı Müfessirler	684
3.5.1. Kayrevan.....	684
3.5.1.1. Ebü'l-Hasen Ali b. Faddâl el-Mücâşiî (ö. 479/1086).....	684
3.5.1.2. Diğerleri	687
3.5.2. Yemen.....	687
3.5.2.1. Ebü'l-Feth ed-Deylemî (ö. 444/1052).....	687
3.5.2.2. Diğerleri	688
3.5.3. Mısır.....	689
3.5.3.1. Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî (ö. 705/1306)	689

3.5.3.2. Alâeddin İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1349)	691
3.5.3.3. Diğerleri	692
3.5.4. Endülüs	694
3.5.4.1. Ebu'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081)	694
3.5.4.2. Ebû Ali es-Sadeî (ö. 514/1120).....	696
3.5.4.3. İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî (ö. 520/1126)	698
3.5.4.4. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148).....	700
3.5.4.5. Yahyâ İbn Sa'dûn el-Kurtubî (ö. 567/1172)	705
3.5.4.6. İbnü'r-Rûmiyye el-İşbîlî (ö. 637/1239).....	707
3.5.4.7. Harâllî (ö. 637/1240).....	709
3.5.4.8. Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)	712
3.5.4.9. Muhammed Şerefüddin el-Mürsî (ö. 655/1257)	719
3.5.4.10. İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274).....	721
3.5.4.11. Diğerleri	723
3.5.5. Sicilya	725
3.5.6. Mağrib (Libya, Fas, Tunus, Cezayir, Moritanya)	726
3.5.6.1. Ebu'l-Kâsım Yûsuf el-Hüzelî (ö. 465/1073).....	726
3.5.6.2. Zeynüddîn Abdüsselâm ez-Zevâvî (ö. 681/1282).....	728
3.5.6.3. Diğerleri	730

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVRİ TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE SONRAKİ

DÖNEMLERE TESİRİ..... 731

4.1. Selçuklu Devri Tefsirinin Özellikleri 731

4.1.1. Müfessirlerin Şahsiyetleri ve Genel Özellikleri..... 731

4.1.1.1. Müfessirlerin Doğduğu, Yetiştığı Ortam ve Şahsiyetleri..... 731

4.1.1.2. Bağlı Olduğu Mezhepler	733
4.1.1.3. Doğdukları Bölgeler	734
4.1.1.4. Tefsir Dışındaki İhtisasları	735
4.1.1.5. Tefsir ve Kur'ân İlimleri İlgili Eserleri	735
4.1.2. Selçuklu Tefsirinin Genel Özellikleri	751
4.2. Selçuklu Devri Müfessirlerinin Görüşlerinden Örnekler	760
4.2.1. Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) <i>el-Keşşâf</i> 'ından	760
4.2.2. Necmeddin Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) <i>et-Teysîr fi't-tefsîr</i> 'inden	765
4.2.3. Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) <i>Mefâtîhu'l-ğayb</i> 'ından	767
4.2.4. Ebû Ali et-Tabersî'nin (ö. 548/1154) <i>Mecma'u'l-beyân</i> 'ından	769
4.2.5. Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) <i>Leṭâ'ifu'l-işârât</i> 'ından	771
4.3. Sonraki Dönemlere Tesiri	773
4.3.1. Tefsir İlim ve Metodunda Yenilik Getiren Müfessirler	776
4.3.1.1. İlk Dönem Müfessirleri	776
4.3.1.2. Şîî Müfessirler	776
4.3.1.3. Mu'tezilî Müfessirler	777
4.3.1.4. Ehl-i Sünnet Müfessirleri	778
4.3.1.5. Tasavvufî/İşârî Tefsir Yazan Müfessirler	780
4.3.1.6. İlmî Tefsir Yazan Müfessirler	782
4.3.1.7. Konulu Tefsir Metoduyla Eser Yazan Müfessirler	783
4.3.2. Kur'ân İlimlerinde Öncü Olan Müfessirler	783
4.3.2.1. Vücûh ve'n-Nezâir	783
4.3.2.2. Esbâb-ı Nüzûl	783
4.3.2.3. Kıraat	784

4.3.2.4. İ‘câzü’l-Kur’ân.....	786
4.3.2.5. Kur’ân Sözlüğü ve Meâli	786
4.3.2.6. Kur’ân İlimlerine Dair (Genel)	787
4.3.2.7. Vakıf ve İbtidâ’	787
4.3.2.8. Garîbü’l-Kur’ân.....	787
4.3.2.9. Fezâilü’l-Kur’ân.....	788
4.3.2.10. İ‘râbü’l-Kur’ân.....	788
4.3.3. Hizmet ve İrşadlarıyla Örnek Olan Müfessirler	788
4.3.4. Fikir ve Metotlarıyla Yenilik Getiren Müfessirler.....	789
4.3.5. Farklı İlimlerde Öne Çıkmış Müfessirler.....	791
SONUÇ.....	795
KAYNAKÇA	805
EK- 1 VEFAT TARİHLERİNE GÖRE MÜFESSİRLER.....	830
EK -2 MÜFESSİRLER ve ESERLERİ.....	848
ÖZGEÇMİŞ.....	869

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.mlf.	: Aynı Müellif
Ar.	: Arapça
a.s.	: Aleyhisselâm
a.y.	: Aynı Yer
b.	: Bin, İbn
bk.	: Bakınız
bs.	: Baskı
c.	: Cilt
d.	: Doğumu
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DMBİ	: Dâ'iretü'l-ma'ârif-i Büzürg-i İslâmî, Tahran 1367 hş.
ed.	: Editör
EI	: The Encyclopaedia of Islam, the first edition
EI ²	: The Encyclopaedia of Islam, the second edition
GAL	: Geschichte der Arabischen Litteratur
GAS	: Geschichte des Arabischen Schrifttums
h.	: Hicrî
hş.	: Hicrî-Şemsî
Hız.	: Hazret-i
İA	: İslam Ansiklopedisi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İng.	: İngilizce
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
İTM	: İslam Tarihi ve Medeniyeti Ansiklopedisi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
Ktp.	: Kütüphane

m.	: Milâdî
md.	: Maddesi
MMLADm.	: Mecelletü Mecma‘i’l-luğati’l-‘Arabiyye bi-Dımaşk
MMMA	: Mecelletü Ma‘hedî’l-maḥṭûṭâtî’l-‘Arabiye
MMİr	: Mecelletü Mecma‘i’l-‘ilmiyyi’l-‘Irâkî
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
r.a.	: Radıyallâhu anh
Sad.	: Sadeleştiren
s.a.v.	: Sallâllâhu aleyhi ve sellem
Suppl.	: Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband (GAL
Suppl.)	
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
ŞM	: Şarkiyat Mecmuası
thk.	: Tahkik
TKA	: Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi
trc.	: Tercüme
ts.	: Tarihsiz
TSMK	: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
TV	: Tarih Vesikaları Dergisi
UÜ	: Uludağ Üniversitesi
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
v.dğr.	: Ve diğerleri
vr.	: Varak
YEK	: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

GİRİŞ

Problem

Kur'ân-ı Kerim, Allah Teâlâ tarafından hatem-i enbiyâ Hz. Muhammed Mustafa'ya gönderilmiş son ilâhî kitaptır. Muhtevası, üslubu ve özellikleriyle başka kitaplara benzemeyen ilâhî bir kelâm olarak 23 yıla yakın bir süre boyunca peyderpey indirilmiştir.

Rasûlullah, kendisine indirilen bu vahyi, ilk gününden itibaren insanlara ulaştırmış (tebliğ), öğretmiş (tâlim), açıklamış (tebyin) onunla insanların ruhlarını ve kötü alışkanlıklarını değiştirip (tezkiye) onları terbiye etmiştir.

Kur'ân-ı Kerim, manası oldukça rahat anlaşılan muhkem ve ilk anda anlaşılmayan, birçok manaya gelebilen müteşâbih ayetlerden oluşmaktadır. Onu en güzel anlama şekli, önce kendi bütünlüğü içinde anlamaktır. Zira Kur'ân'ı, en doğru şekilde önce kendisi tefsir eder.

Kur'ân-ı Kerîm'i en iyi anlayan kişi, onun ilk muhatabı olan Rasûlullah'tır. Cebrail, Kur'ân'ın lafzını talim ederken açıklamalarını da Rasûlullah'a öğretmiş, o da insanların ihtiyaçları olduğu kadarıyla, hayata uygulamak sûretiyle ve sözlü olarak insanlara bunları açıklamıştır. Bu manada Kur'ân'ın ikinci müfessiri, Rasûlullah'tır. Allah Rasûlü'nün tefsiri, duruma, ihtiyaçlara ve insanların taleplerine göre farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Bu tefsir, sıradan bir insanın aklî-keşfî-tecrübî yorumlarından öte, duruma göre ilâhî yönlendirme ve murakabe altındadır.

Kur'ân-ı Kerîm'i Peygamber Efendimiz'den duyan, öğrenen ilk muhatapları, Kur'ân'ın yirmi küsur yıllık indirilişine de şahit olmuşlardır. Hadiselerin içinde Kur'ân'ın inişi, onları câhiliye inanç, alışkanlık ve geleneklerinden kurtararak

İslâm'ın saf, berrak tevhid inancına kavuşturmuştur. Onlar, Rasûlullah'ın sohbetinde yetişen ashabıdır. Kur'ân-ı Kerîm'in indirildiği Arap diline, edebiyat ve belâgate olan hâkimiyetleri, âyetlerin iniş sebeplerinin bizzat şahidi olmaları, Hz. Peygamber'in inen âyetleri nasıl hayata tatbik ettiğine vukûfiyetleri ve elbette imandaki ihlas, bağlılık ve teslimiyetleri kendilerini Kur'ân'ın muhatabı olan diğer bütün nesillerden farklı ve özel kılmıştır. Onların Kur'ân'ı Hz. Peygamber'den bizzat duyarak nakletmeleri ve Sünnet'i görüp yaşayarak sonraki nesillere ulaştırmaları sayesinde İslâmî ilimler teşekkül etmiştir.

Ashâb-ı kiramdan sonra gelen nesiller, Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak, yaşamak ve kendi dönemlerine uygun bir şekilde yorumlamak için büyük gayretler sarfetmişlerdir. Ancak zaman içerisinde Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak ve tefsir etmek hususunda büyük farklılıklar oluşmuştur.

Bu farklılıkların siyâsî, sosyal, tarihî ve kültürel pek çok sebebi bulunmaktadır. İnsanlar, yaşadıkları şartlar, aldıkları eğitimler, bağlı oldukları mezhep ve inançlara göre Kur'ân'ı anlamak ve yorumlamak istemişler; bazen onu kendi düşüncelerine uydurmaya çalışmışlar, bazen onunla bağlı oldukları mezhep ve fırkaların meşruiyetini ortaya koymuşlar, bazen onu düşünce ve tartışmalarının odağı ve kalkanı olarak kullanmışlardır.

Tefsir tarihi boyunca, Kur'ân'ın nasıl anlaşıldığı, hangi dönemlerde ne gibi eserlerin verildiği, kısacası bugüne nasıl geldiğimiz önemli bir konudur. Bugünü anlamak, yarını inşa etmek için geçmiş, doğru bir şekilde ortaya koymak gereklidir. Dünü olmayanın bugünü ve yarını olamaz.

İlim, kümülatif bir şekilde ilerler; önceki bilgileri toplar, tasnif eder, sağlamasını yapar, elemde bulunur ve üzerine yenilerini ekler. Bu sayede birike birike çoğalır, çeşitlenir ve mükemmele ulaşır. Aynı durum İslâmî ilimler ve tefsir sahasında da böyledir. Bu sebeple tefsir tarihi ne kadar net ve doğru bir şekilde bilinirse, mevcudun üzerine nelerin konulacağı, nelerin azaltılıp nelere ağırlık verileceği rahatça anlaşılır.

Biz genel olarak Türkler'in siyâsî ve askerî sahalardaki başarı ve kabiliyetlerini biliriz de İslâm'a hizmetlerinin sadece bunlardan ibaret olduğu zannederiz. Ya da bu

husustaki bilgilerimiz çok sathîdir. Halbuki tarih, onların İslâm kültür ve medeniyeti üzerinde asırlardır yaptığı büyük hizmetlerin de en büyük şahididir. Bu manada Karahanlılar, Gazneliler gibi büyük devletlerin yanında Selçuklu Devleti, kurduğu müesseseleri, sınırlarının genişliği, idaresi altındaki insanları eriştiği huzur, refah ve medeniyet seviyesiyle hem Türk hem İslam ve hem de dünya tarihinin çok önemli bir halkasıdır.

Kendisinden kopan parçalarıyla üç asra yakın hüküm süren bu devlet, Çin sınırından İstanbul'a, Kuzey Hindistan, Mâverâünnehir, Horasan, Irak, Suriye, Hicaz, Yemen ve Anadolu'da ihtişamlı bir medeniyet tesis etmiştir. Kendi içinde yaşadığı hanedan savaşlarına, dışarıdan gelen Moğol ve Haçlı saldırılarına, İslam dünyasını siyasî, ideolojik, anarşik ve toplumsal olarak boğmak üzere olan Şîî-Bâtînî-İsmâîlî fırkaların baskı, hile ve propagandalarına rağmen hüküm sürdüğü coğrafyada halkını maddî refaha kavuşturmanın yanı sıra Ehl-i sünnet inancına bağlı, huzur ve refah içinde bir ilim ve medeniyet havzası oluşmasına büyük bir katkıda bulunmuştur.

Ancak Selçuklular Devleti, siyasî-askerî tarihi açısından incelendiği kadar tesis ettiği kültür ve medeniyetiyle yeteri kadar incelenmemiştir. Selçuklu medeniyeti hakkındaki incelemeler içinde de mimari, el sanatları, ticarî-ekonomik hayatın araştırıldığı kadar maalesef İslâmî ilimler üzerinde araştırma yapılmamıştır. Aynı şekilde Selçukluların İslâmî ilimler sahasındaki hizmetleri içinde tefsir ilmine dair yapılan araştırmalar da oldukça cılız kalmıştır.

İslam tarihinde Emevî ve Abbâsîler'den sonra, uzun bir süre ve geniş bir coğrafyada hükmeden bir devletin ilmî ve fikrî hayatı, sadece birkaç tez ve kitap konusu olmamalıdır. Bu husus, bütün yönleriyle ele alınmayı gerektiren, hakkında özel enstitü ve araştırma merkezleri kurulmayı hak eden bir sahadır. Zira yaşadığımız günlerin ve geleceğin temelleri, tarihte atılmıştır. Bugünü anlamak, yarını kurmak; tarihi doğru okumaktan geçer.

Amaç

Herhangi bir çeşme, mescid, çini tablo, el işçiliği vs. gibi medeniyet mirasımız kadar sahip çıkılmayı hak eden bir ilim ve tefsir mirasımız olduğunu düşünüyoruz. Zira bu

sadece ecdadımıza karşı duyduğumuz bir vefanın zarurî neticesi değildir. Aynı zamanda bu, tefsir tarihi açısından yitık bir halkadır.

Tek tek üzerinde araştırmalar yapılan insanların (müfessirlerin), ne gibi şartlar altında yetiştiği, hangi hocalardan, hangi okullardan/medreselerden mezun olduğu, geçmişten ne devralıp üzerine ne ekledikleri ve daha sonraki nesillere ne bıraktıkları çok önemli bir konudur.

Bu sebeple sadece müfessirleri değil, onların bulunduğu siyasî, toplumsal ve ekonomik ortamı anlamaya, o devirde faal olan fikrî akımları incelemeye ihtiyaç hasıl olmuştur. Bütün sosyal bilimler, kendi devrinin çocuğudur. Herhangi bir eseri, şahsı incelerken yaşadığı ortamdan tecrid ederek üzerinde fikir yürütmek; aslında meseleyi hiç anlamamak demektir.

Bu sebeple biz de zaman zaman tezin sınırlarını zorlayacak şekilde Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu, geçirdiği dönemleri, etkili olan bazı siyasî şahsiyetleri, bu dönemin itikadî ve fikrî alt yapısını inceledik. Ardından ilim, kültür ve medeniyet sahasında belirleyici bir rol oynamış medrese kültürüne, bilhassa Nizâmiye Medreseleri'ne bir göz attık. Bu zemin çerçevesinde oldukça geniş çaplı bir değerlendirmeye 164'e yakın müfessiri tesbit ederek eserleriyle beraber ele aldık. Bu tefsir kültürünün sonraki nesiller ve ilmî hayat üzerindeki tesirlerini de kısaca inceledik.

Hedefimiz, bu müfessirler ekseninde dönemin yönelişlerini anlamak ve tefsir dilini okumaktı. Bir nebze başarılı olduğumuzu da söyleyebiliriz. Ancak mesele çok geniş ve bu sahada yapılan araştırmalar o kadar az ki, geriye dönüp bakınca aslında daha kat edilecek yolun başında olduğumuzu rahatlıkla ifade edebiliriz.

Her bir müfessir hakkında ve bazılarının her bir eseri için birden fazla tez yapılabilecekken biz bu müfessirleri ve Kur'ân ilimlerine dair eserlerini bir tez konusu olarak toplamaya ve "bütüncül açıdan" bakmaya çalıştık. Daha önce yapılmamış bir tarzda, oldukça geniş bir dönemi, kapsamlı olarak ele aldık. Elbette gözden kaçan birçok husus vardır. Ancak genel bir değerlendirme için yeterli malzemeye ulaştığımız kanaatindeyiz.

Araştırmanın Önemi

Kur’ân-ı Kerîm’i doğru olarak anlamak, hem büyük bir sorumluluk hem de büyük bir vazifedir. Bu vazife, aynı zamanda Allah’ın insanlardan ne istediğini (murâd-ı ilâhîyi) anlamaktır.

İşte tefsir ilmi, Allah’ın insanlara gönderdiği kitabı doğru anlama cehd ve gayretidir. İslâmî ilimlerin en zor sahalarından birisidir. Zira bütün İslâmî ilimlere az-çok vâkıf olmayı gerektirir. Eskilerin tabiriyle “âlet ilimleri” adı verilen Arap dili ve edebiyatı ilimlerine ilaveten tefsirin kendi alt bilim dalları olan ve kısaca “Kur’ân ilimleri” adı verilen ilimler hakkında da bilgi sahibi olmak gereklidir. Sonra düşünme yol ve yöntemlerini gösteren felsefe ve mantık ilimlerine; hadis, fıkıh, tarih, siyer gibi yan ilim dallarına ve müsbet (pozitif, fen) bilimlere yeterince vukufiyet peyda etmeden tefsir alanında söz söylemek, kişiyi çoğu kere büyük yanlışlara sevk eder. Dolayısıyla tefsir hakkında konuşmak için uzun bir süreç, ciddi bir gayret ve emek zaruridir.

İslam tarihi boyunca çeşitli ilimlerde ihtisas yaptığı hâlde tefsir ve Kur’ân ilimleriyle ilgilenmiş veya eser yazmış kimseler vardır. Bunların da kendi içinde bir önemi ve tesiri bulunmaktadır. Ancak kendisini bu tefsir ilmine adanmış insanların eserleri daha derinlere nüfuz etmekte ve daha geniş sahayı kuşatmaktadır.

İşte biz de bu çalışmamızda her iki şekilde tefsir ilmine hizmet veren kimseleri ele aldık. Hadis, kelâm, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı, tasavvuf gibi farklı ilimlerde ihtisası olan, buna rağmen tefsir sahasında eser vermiş kimseler ile en önemli ve yegane meşgalesi tefsir ve Kur’ân ilimleri olan âlimlerimizi inceledik.

İlim çağıldayıp akan bir ırmak gibidir. Onun belli bir yerinde durup belli bir kesit almak, geneli hakkında az çok bir fikir verir.

Tefsir ilmi de ilk çağıladığı menba olan asr-ı saadetten sonra değişik inanç, kültür, medeniyet havzalarını sulamış; buralardan beslenmiş, gelişmiş, renklenmiş ancak belli ölçüde de eski safiyetini kaybetmiştir.

Tefsiri, geliştiği bu tarihî vetire boyunca incelemek, dönem tefsirlerine bakmayı gerektirdiği gibi, belli bir itikadî-fikrî ekol çerçevesinde yahut belli bir metot üzere

yazılmış tefsirlere bakmayı da gerektirir. Bu meyanda sahabe, tâbiûn ve tebe-i tâbiîn devirlerinin ardından gelen Emevî, Abbâsî hanedanları devrindeki tefsir faaliyetlerinin bir sonraki durağı, Selçuklu ve Osmanlı dönemi tefsirleridir. Her bir dönemi kendi içinde bir bütün olarak, siyâsî-sosyal gelişmelerini de göz önünde bulundurmak sûretiyle tefsirler/eserler üzerinden okuyup tahlil etmek; dönemi ve o dönemin ilim hayatındaki tesirlerini anlamak hususunda; tek bir müfessirin herhangi bir eserine bakarak üzerinde yoğunlaşmaktan daha çok şey öğretecektir.

Her bir eserden ortak noktalarla dönemin fotoğrafını çekmek, ilim adamlarıyla devlet ricali arasındaki münasebetleri tahlil etmek, toplumu etkileyen sosyal hadiselerle bunların o eser arasındaki etkileşimini görmeye çalışmak, elbette çok zahmetli ve emek isteyen bir süreçtir.

Diğer taraftan tefsirin kendi içinde geliştiği tabîî seyri görmek; yeni oluşan itikâdî, fikrî ve mezhebî akımların tefsir ilmiyle irtibatını incelemek de ayrı bir ihtisas alanıdır. Zira Kur'ân ve dolayısıyla tefsir, bütün inanç ve ekollerin hem kaynağı hem de kendisini tasdik ettirmek zorunda oldukları bir meşruiyet merkezidir. Bir şekilde Kur'ân'a dayanmayan, ondan beslenmeyen veya ona kendisini kabul ettiremeyen eser ve görüşün, İslâm coğrafyasında serpilip büyümesi mümkün değildir. Bu yüzden bütün fırka ve mezhepler, görüşlerini Kur'ân'a dayandırmak veya Kur'ân'ı görüşlerine göre yorumlamak zorunda hissetmişlerdir. Kur'ân ve tefsir tarihi, bu açıdan dinler ve mezhepler tarihiyle kesişen özelliklere sahiptir. Tefsiri bunlardan bağımsız düşünmek de mümkün değildir.

Bu ana çerçeve içinde Selçuklu tefsir tarihi, oldukça bulanık bir yapı arz etmektedir. Zira her ne kadar kurulduğu dönem itibariyle Selçuklu Devleti, belli bir tarih aralığını içinde yer almış bulunsa da bu tarih bile kendi içinde farklı kısımlara ayrılmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti, (431/1040-552/1157) yılları arasında yaklaşık 120 yıllık bir dönemi ihtiva etmektedir. Bu devlet yıkılmadan önce kurulan diğer parçalarıyla birlikte 707 (1308) yılına kadar devam eder. Yaklaşık üç asırlık bu zaman dilimi içinde bazı Selçuklu topraklarında başka devletler kurulmuş, topraklar zaman içinde hanedan mensupları arasında yahut Karahanlı, Gazneli, Moğol, Haçlı, Eyyûbî,

Memluklu vb. güçlerinin saldırılarıyla el değiştirmiştir. Dolayısıyla üç asır, aynı topraklar üzerinde tek bir Selçuklu Devleti'nden söz etmek mümkün değildir.

Aynı şekilde coğrafi alan da bununla paralel bir şekilde değişiklik göstermiştir. Ancak biz, daha önce de vurguladığımız üzere, en geniş şekliyle Selçuklu Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemi incelemeye çalıştık.

Bu konuda zikrettiğimiz ölçülerde daha önce yapılmış bir tez veya çalışma bulunmamaktadır. Yapılan çalışmaları ise, Kaynaklar başlığı altında ele aldık.

Daha önce yapılmamış bir genişlikte, dönemin siyasî hayatı, etkili olan itikâdî, fikrî ve ilmî akımlarla münasebetleri gözetilerek hareketli bir medeniyet ve kültür havzasında şekillenmiş “Selçuklu Tefsir Tarihi”ni incelemek, er geç yapılması gereken bir çalışmaydı. Her ilk çalışmada olduğu gibi eksiklerin yahut fazlalıkların olması tabiidir. Ancak gerek bu sahaya emek veren diğer akademisyenlerimizin çalışmalarıyla gerekse daha sonraki ilmî hayatımızda bizim katkılarımızla bu sahanın giderek zenginleşeceğini ve kemâle ulaşacağını düşünmekteyiz.

Asırlar boyunca kıtadan kıtaya İslâm'ın bayraktarlığını yapan ecdadımız, aynı zamanda kültür, medeniyet ve ilim meydanlarında da tabiri câizse dolu dizgin at koşturmuş, klasik sayılacak eserler ortaya koymuş, Ehl-i sünnet inancının netleşip yayılmasında büyük bir gayret sarf etmiştir.

Ancak gereği kadar sahip çıkılmayan, ihmal edilen, kasıtlı olarak görmezden gelinen bu mirasımız, bir miras yedi hoyratlığı ile tüketilmeye yüz tutmuştur. Zaten Moğol saldırıları, Haçlı Seferleri ve iç kargaşa dönemlerinde kaybolan, yakılan, yok edilen eserlerin haddi-hesabı yoktur. Bunu, incelediğimiz âlimlerin pek çok eserinin bulunamaması da göstermektedir. Bir de bunun üzerine geçmişini reddeden, yok sayan, ondan utanan ya da gereği gibi üzerinde emek verip çalışmayan bir fetret dönemi eklenince üzerinde oturduğumuz bu büyük mirasın heba olup gitmesi normaldir. Bizim sahip çıkmadığımız değerlere, başkaları bizim adımıza, bizi tanımak, yönlendirmek ve bu mirası da kendisince yeniden şekillendirmek üzere sahip çıkmaktadır. O yüzden bu toprağın sahipleri olan bizler, geçmişimize özgüven içinde tekrar bakmalı, nereden nereye geldiğimizi görmeli ve hatalarımızdan ders alarak zirvede bıraktığımız mirasımızı tekrar elden geçirmeliyiz.

Bu dönemde yaşıyan âlimler ve eserleri genel itibariyle incelendiğinde şu husus net bir şekilde görülecektir. Selçuklu dönemine denk gelen asırlar, aynı zamanda pek çok sahada İslâmî ilimlerin inkişâf ettiği, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde başlayan tercüme faaliyetleriyle zengin bir kaynak ve literatüre kavuşulduğu, bunların tahlil ve tenkidlerinin kıyasıya yapıldığı bir dönemdir. Bu dönemde ortaya çıkan önemli isimler, dînî ilimlerin farklı sahalarında klasik denecek eserler ortaya koymuşlardır. Bu dönem; ilmî hayatın zirveye çıktığı, fakat daha sonraki büyük ve peş peşe gelen saldırılarla eski ihtişamını kaybetmeye yüz tuttuğu bir dönemdir. Bu dönemle birlikte istisnâî eserler hâric, ikinci İslâm klasikleri devri kapanmıştır.

Selçuklu ilim ve kültür mirasının bir özelliği de sadece kendi hâkim olduğu coğrafyada değil; tesis ettiği ve bir çekim merkezi şeklinde faaliyet gösteren Sünnî İslâm'ın öğretildiği medreseleriyle, Kitap ve Sünnet çerçevesinde tasavvufî neşve veren ribat, hankâh ve dergahlarıyla, her şehirde oluşturduğu devasa kütüphaneleriyle, o gün bilinen bütün İslâm dünyasını şekillendirmesidir. Doğudan batıya, kuzeyden güneye ilim seyahatleri yapan âlimler, Selçuklu Devleti'nin kurduğu müesseselerden istifade etmiş, buradan aldıkları ilim, kültür, anlayış ve pratik metotlarını kendi memleketlerine taşımışlardır. Bu sebeple dünya ilim ve kültür tarihinde Selçukluların büyük bir payı vardır.

Selçuklular, İslâm dünyasını ve kendisinden sonra kurulan devletleri bir hamur misali yoğurduğu gibi, siyasî açıdan hiçbir zaman hükmetmediği halde Mısır'ı, Kuzey Afrika'yı, Endülüs'ü ve dolayısıyla Avrupa'yı da etkilemiş, değiştirmiş ve buradaki medeniyetlerde kalıcı izler bırakmıştır. Haçlı Seferleri'yle doğu medeniyet ve kültürünü yakından görme imkânı bulan, oradaki zenginlik ve refaha hayran kalan Batılılar, kendi yaşadıkları topraklarda da dinî, içtimâî, siyâsî ve kültürel değişiklikler talep etmeye başlamışlardır.

Son olarak eklemek gerekirse, bu dönem üzerinde yapılacak çalışmalar, bir sel gibi her şeyi yakıp yok ederek ilerleyen Moğollar'ın nasıl olup da durulduğunu, İslâm'la tanıştığını ve bu topraklara yerleşerek yeni Sünnî İslam devletleri kurduğunu daha rahat anlama imkânı verecektir.

Dolayısıyla Selçuklu'yu anlamak demek, yaşadığımız toprakları, inançlarımızın geçirdiği aşamaları, şanlı tarihimizi ve bu coğrafyada kurduğumuz göz alıcı medeniyeti keşfetmek demektir. Biz de elinizdeki çalışmayla buna bir miktar katkıda bulunabilirsek kendimizi bahtiyar addedeceğiz.

Konu

Tezimizin konusu, Selçuklu Devri Müfessirleri (V-VIII/XI-XIV)'dir. Biz bu konuyu Giriş, dört Bölüm, Sonuç ve iki Ek'le işledik.

Giriş bölümü, Problem, Amaç, Araştırmanın Önemi, Konu ve Metot başlıklarından oluşmaktadır.

Birinci bölüm, “Selçuklu Dönemine Kadar Tefsirin Seyri, Selçuklu Devleti, Selçuklu Devleti'nde İlmî Hayat ve Selçuklu Öncesi Müfessirler” hakkındadır. Bu bölümde tefsir ve te'vil kavramlarından yola çıkarak tefsir çeşitleri ve tefsirin ana seyri özetlenmiş, ardından Selçuklu Devleti'nin kuruluşu, siyâsî tarihi ve diğer Selçuklu devletleri hakkında kısa bilgiler verilmiş, daha sonra Selçuklu Devleti'ndeki ilmî hayat işlenmiştir. Bu başlık altında Horasan, Mâverâünnehir, Irak, Suriye, Kirman, Anadolu gibi dönemin belli başlı ilim merkezleri farklı özellikleri ile tanıtılmıştır. Böylece asıl konumuza fikrî ve tarihî bir arkaplan hazırlanmıştır. Bu bölümün sonunda ise, Selçuklular kurulmadan önce bu bölgede yaşamış ve Selçuklu müfessirlerinin yetişmesine zemin hazırlamış müfessirler ve Kur'ân ilimleri sahasındaki eserleri ele alınmıştır.

İkinci bölüm, tezimizin de ana konusu olan “Selçuklu Devri Müfessirleri”dir. Büyük Selçuklu devleti zamanında yaşamış 95 müfessir; tam adı, künyesi ve ailesi, hocaları (tahsili), talebeleri (tedrisi), ilimdeki mevkii, eserleri ve tefsirdeki metodu başlıklarıyla tek tek incelenmiştir. Ulaşılabildiği kadar bu müfessirlerle ilgili yapılmış akademik çalışmalara, yazma ve matbu eserleriyle ilgili ek bilgilere yer verilmiştir.

Üçüncü bölüm, Büyük Selçuklu Devleti'nden ayrılarak müstakil bir siyasî hüviyet kazanmış “Kirman, Anadolu, Suriye ve Irak Selçuklu Devletleri devrinde yaşamış müfessirler” ile “aynı dönemde yaşadığı hâlde başka coğrafyada bulunan bazı

müfessirleri” ele almaktadır. Bir önceki bölümdeki bilgiler, bu müfessirler için de tesbit edilmeye çalışılmıştır. Ancak incelenen dönemi müteakip yaşamış müfessirlerin sadece ismine işaret edilmiş; Selçuklu coğrafyası dışındaki müfessirlerden de Selçuklular ile irtibatını bulduklarımızla ilgili daha geniş malumat verilmiştir.

Dördüncü bölüm, “Selçuklu Devri Tefsirinin Özellikleri ile Sonraki Dönemlere Tesiri”ni ele almaktadır. Bu bölüm, ikinci ve üçüncü bölümdeki malzemenin tasnifi ve değerlendirmesi mahiyetindedir. Bu sebeple müfessirler ve eserleri ile ilgili daha önceki bölümlerde zikredilmiş dipnotlar tekrar edilmemiştir.

Bu bölümde dönem müfessirlerinin şahsiyet ve özellikleri, bağlı oldukları mezhepler, doğdukları bölgeler, tefsir dışındaki ihtisasları, tefsir ve Kur’ân ilimleri ilgili eserleri ile Selçuklu tefsirinin genel özellikleri ortaya konulmuş, belli başlı birkaç önemli Selçuklu müfessirinin metot ve görüşlerinden örnekler verilmiş ve Selçuklular’ın sonraki dönemlere tesiri de farklı açılardan tesbit edilmeye çalışılmıştır.

Sonuç bölümünde konu kısaca özetlenmiş ve nihâî değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Ek-1’de tezin içinde geçen Selçuklu devri müfessirleri (164 kişi), kronolojik sırayla, vefat tarihi, tam adı, doğum yeri ve tarihi, ihtisası ve mezhebi zikredilerek tablo hâlinde sıralanmıştır.

Ek-2’de ise, zikredilen müfessirlerin, aynı kronolojik sırayla, vefat tarihi, tam adı ile Kur’ân ilimleri ve tefsir sahasındaki eserleri tablo şeklinde sunulmuştur. Tam tefsir kaleme almış müfessirlerin eserleri italik/bold yapılarak belli edilmiştir.

Bu ana çerçeve içinde, konuya; zaman, mekân/coğrafya ve kavram/müfessir kelimelerinin sınırlarını çizerek başlayalım.

Büyük Selçuklu Devleti’nin kurulduğu yıl (431/1040) ile son Selçuklu Devleti olan Anadolu Selçukluları’nın yıkıldığı (707/1308) tarih arasındaki zaman dilimi, tezimiz açısından inceleme dönemi olarak tespit edilmiştir.

Ancak başlangıç noktası olarak Selçuklular’ın kurulduğu dönemi hazırlayan müfessirleri de göz önünde bulundurmak açısından bu zaman dilimi, yaklaşık çeyrek

yüz yıl öne alınmış ve hicrî V. asrın başlangıcından itibaren (401/1011-431/1040'a kadar) bu coğrafyada vefat etmiş müfessirler de incelenmiştir. Zira bu müfessirlerin talebeleri ve onların eserlerini okumuş nesil, Selçuklu tefsir ekolünün kurucuları olmuştur.

Aynı şekilde bu dönemin nihâî bitiş zamanı, son Selçuklu Devleti olan Anadolu Selçukluları'nın yıkılış tarihi olan 707 (1308)'dir. Ancak Büyük Selçuklular dahil beş devlet aynı zamanda kurulup yıkılmadığı için, her birinin yıkıldığı tarih esas alınmış ve yine her birine ayrı ayrı yarımşar asırlık bir süre eklenerek olabildiğince geniş bir perspektifle müfessirlerin isimlerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Devletlerin yıkılışına eklenen bu yarım asırlık süre, o devletin ayakta olduğu zaman zarfında, bu ilim ve kültür havzasında müfessirlerin doğup yetiştiğini ve fikirlerini olgunlaştırma fırsatını bulduğunu düşünmemiz sebebiyledir.

Elbette tesbit ettiğimiz bu zaman dilimleri dışında, Selçuklu döneminde yetiştiği hâlde daha sonra vefat etmiş kimseler de bulunabilir. Ancak yaklaşık bir zaman sınırı koymamız gereği de âşikârdır. Böylece Anadolu Selçukluları döneminde Kayseri'de dünyaya gelmiş Dâvûd-i Kayserî'yi (ö. 751/1350) son müfessir olarak kabul etmiş bulunuyoruz.

Selçuklu Devleti, her ne kadar Horasan'da ortaya çıkıp yayılmışsa da kısa zamanda Asya kıtasında o gün bilinen bütün İslâm coğrafyasının neredeyse tamamına hâkim olmuştur. Doğuda Çin ve Hindistan sınırlarına kadar ulaşmış olan Selçuklular, Batı'da İstanbul önlerine gelmiş, güneyde Mısır'a kadar Suriye, Irak, İran, Hicaz, Yemen, Kudüs gibi bölgeleri içine alacak şekilde hâkimiyetlerini genişletmişlerdir. Biz de en geniş coğrafyaya ulaştığı dönemi esas alarak, coğrafi sınırlarımızı tespit ettik. Elbette tarih açısından üç asır boyunca bu toprakların hepsi Selçuklular'da kalmamıştır. Fakat her müfessirin yaşadığı dönemi parçalara ayırmak, o bölge elden çıktığı veya tekrar ele geçirildiği zamanı göz önünde bulundurmak mümkün değildir, gerekli de değildir. Çünkü biz, daha önce de söylediğimiz gibi, meseleye olabildiğince geniş bir açıdan bakmaya çalışıyor ve dönemin karakteristik anlayış ve uygulamalarını yansıtmak istiyoruz. Bu yüzden üç asır boyunca Selçuklu'nun hâkim olduğu coğrafyayı esas aldık ve müfessirleri, doğdukları bu şehirler/bölgeler

açısından tasnif ettik. Elbette doğum yeri Selçuklular'ın herhangi bir şehri olduğu hâlde tahsil için başka bölgelere gitmiş, buralarda yerleşmiş ve talebe yetiştirmiş kimseler de bulunmaktadır. Ancak bunu bir detay olarak gördük ve genel ölçülerimizden kopmamaya çalıştık.

Bununla paralel şekilde, daha önce de temas ettiğimiz üzere, genelde Selçuklu ilim ve kültür hayatına, özelde ise tefsir ilmine dair eser verenler arasında, doğum yeri Selçuklu toprakları olmayan bazı müfessirleri de mecburen dahil ettik. Zira bu dönemin tabiatı icabı, her ne kadar Mağrib ve Endülüs'te dünyaya gelmiş olsa da doğuya ilim için seferler yapmamış kimse yok gibidir. Buraya gelip öğrendikleriyle tekrar doğduğu topraklara giden yahut orada ilim alıp doğudaki ilim çevrelerinde talebe yetiştiren pek çok âlim vardır. Meselâ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Endülüs'te doğmuş, doğuya pek çok kez gelmiş, Anadolu Selçukluları üzerinde derin izler bırakmış önemli bir şahsiyettir. Biz onu, doğduğu yer açısından Endülüs'te zikretsek de, Selçuklular tefsirine tesiri sebebiyle geniş bir şekilde ele aldık. İbn Arabî, her ne kadar mutasavvıf ve mütefekkir kimlikleriyle öne çıksa da tefsir üzerinde önemli çalışmaları vardır ve Selçuklu tefsir tarihi açısından özel olarak incelenmelidir. Ancak “Selçuklu topraklarında doğmadı” diyerek onu ve benzerlerini dışlamak, tezimizde gözettiğimiz “dönemsel bütünlük” anlayışına ters düşmektedir. Bu sebeple aynı dönemde yaşamış, belki Selçuklu müfessirleri üzerinde doğrudan tesiri olmuş, ancak Selçuklu topraklarında doğmamış kimseleri de ayrı bir başlık altında inceledik.

Konumuz açısından değerlendirilecek bir kavram da “müfessir” kelimesidir. Öncelikle tefsirle uğraşan, tefsir yazmış kimse manasındaki bu kelimeyi, Kur'ân ilimleriyle meşgul olan herkesi içine alacak şekilde genişlettik. Zira kıraat, nâsih-mensuh, sebab-i nüzul vb. ilimler de aslında tefsir ilminin alt başlıklarıdır.

Bu konuda temas edilmesi gereken diğer husus da ilim ehlinin hemen hepsinin daha çocukluk yaşlarından itibaren Kur'ân eğitimi ve hafızlıkla ilim hayatına başlamaları, daha sonraki dönemlerde farklı dallarda ihtisaslaşmalarıdır. Her ne kadar hadis, tarih, Arap dili ve edebiyatı gibi ilimlerde ihtisas yapmış olsalar ve ders verseler de kendilerinden istifade ettikleri âlimler arasında müfessirler vardı ve yine bunlardan bazıları, muhaddis, müverrih, nahivci, edib, filozof, mütekellim, şair, mutasavvıf gibi

kimliklerine ilaveten tefsir ve Kur'ân ilimleriyle meşgul olmuşlar ve bu sahada az çok eser kaleme almışlardı. Biz de bilhassa eser veren bu âlimleri tanıtmak istedik. Böylece tefsir ilminin ne kadar çok ilim ve âlimle irtibatlı olduğunu da görmüş olduk. Bu âlimler arasında çocukluk çağlarından itibaren tefsir ve Kur'ân ilimleriyle meşgul olduğu, ders verip öğrenci yetiştirdiği hâlde hiç eser bırakmamış kimseler de vardır. Bunlara da tezimizde kısmen yer verdik.

Aslında tezimizi daha mükemmel hâle getirecek şey, bu dönemde yaşamış bütün müfessirlerin tam tespiti, ardından her birinin eserlerine detayları ile vakıf olmak ve bu tafsilat üzerinden daha geniş bakış açısıyla dönemin tahlilini yapmaktır. Ancak buna değil bir tez konusu, belki onlarca tezin ortak çalışması ve bir proje ekseninde büyük bir gayret, engin bir zaman ve geniş imkanlarla başvurulabilir. Fakat bunda bile nihâî maksada ulaşmak mümkün olmayacaktır. Zira henüz ulaşılamamış, kayıp veya tamamen yok olmuş geniş bir tefsir külliyyatı söz konusudur.

Bazı müfessirlerin hayatını incelerken gördüğümüz otuz cilt, yüz cilt civarında yazıldığı söylenen tefsirleri maalesef günümüze ulaşmamıştır. Bunda yüz yılların eskiten çabası kadar, ihmal, işgal, katliâm, yangın vs. gibi sebeplerin yanı sıra taassup ve tahammülsüzlük ile ilim/fikir düşmanlığının payı vardır. Mevcut olduğu hâlde kütüphanelerin tozlu raflarında kalmış, keşf ve tasnif edilmemiş daha nice eserin bulunduğunu da düşünmekteyiz.

Bütün boyutlarıyla gerçek, sağlıklı ve mükemmel bir değerlendirme, ancak mevcut bütün eserlere ulaşıldıktan sonra mümkün olacaktır. O zamana kadar yapılan bütün çalışmalar eksik kalmaya mahkûmdur. Fakat bir şeyin tamamına ulaşılamıyorsa, elde edilebilecek kısmı da terk edilmez.

Metot

Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri* adlı eserinde¹ tefsir tarihi ile ilgili çalışmaları ikiye ayırmaktadır:

¹ Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, Araştırma Yayınları, Dördüncü basım, Ankara 2017.

a) Tabakat Türü (Kronolojik veya Alfabetik) Eserler

b) Ekol ve Yaklaşım Sistematiğine Göre Yazılmış Eserler.²

Biz de tezimizin genelinde daha çok klasik tabakat türüne benzer bir usul takip ettik. Müfessirleri, genellikle yaşadığı bölge ve vefat tarihlerine göre (kronolojik olarak) sıraladık. Bu, kimin daha önce yaşadığını, kimlerden istifade ettiğini ve kimleri yetiştirdiğini ortaya koyması açısından sağlıklı bilgiler vermektedir. Bir de bu usul, yaşadığı dönemin sınırlarını çizmek, o dönemin tarihî arkaplanını tesbit etmek açısından bize daha doğru gelmiştir.

Ekol mantığının kendi içinde bir bütünlüğü olmakla birlikte, bazı isimleri/eserleri tek bir ekole mâl etmek zordur. Bir tefsir, hem rivayet, hem dirayet, hem i'tizal, hem şî'a ve hem de lugavî özellikler (Tûsî'nin *et-Tibyân*'ı gibi) taşımaktaysa, hangi grupta ele almalıdır? Aynı şekilde bir müfessirin, hem rivayet tefsiri, hem de işarî ağırlıklı başka bir tefsiri bulunduğu (Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin *et-Teysîr fî 'ilmi't-tefsîr*'i ile *Leâîfü'l-işârât*'ı gibi) o müfessiri hangi ekol içinde incelemelidir?

Diğer taraftan “Selçuklu Devri Tefsir Ekolü” gibi isimlendirmeler de çeşitli mahzurları içinde bulundurmaktadır. Öncelikle tefsir metotlarından tek bir metot üzerinde yazılmış bir dönem sözkonusu değildir. Her dönemde rivayet ve dirayet metotlarıyla yazılmış, çok çeşitli tefsirler sözkonusudur. Aynı şekilde Şia, Mu'tezile, Hâriciyye ve Ehl-i sünnet mezheplerine mensup kimselerin telifleri de belli bir bölgeye veya zamana hasredilemez. Belki genel bir değerlendirme babından Selçuklu Müfessirleri'nin öne çıkan özelliklerinden bahsedilebilir. Biz de yeri geldikçe bu değerlendirmelerimizi ifade ettik.

Herhangi bir dönem veya coğrafya için “ekol” ismini koymanın bir mahzuru da ihata problemidir. Meselâ *Medresetü't-tefsîr fî'l-endelüs* adlı oldukça geniş³ akademik çalışmada, Endülüs'te yetişmiş Ebû Bekir İbn Arabî, İbn Atıyye, Kurtubî ve Ebû

² Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, 11. Tafsilat için bk. 59-82.

³ Mustafa İbrahim el-Meşînî, *Medresetü't-tefsîr fî'l-endelüs*, Müessesetü'r-Risâle, I. Baskı, Beyrut 1406/1986, 894 sayfa.

Hayyân el-Endelüsî gibi dört müfessir ele alınmıştır. Çalışmanın başlangıcında her ne kadar Endülüs fethinin kısa tarihçesi, İslâm ilimlerinin Endülüs’e intikali vb. genel konular ele alınmışsa da, Endülüs’te yetişmiş müfessirlerden toplam yedi kişi sayılmış⁴ ve bunlar içinden zikrettiğimiz dördünün eserleri/görüşleri çerçevesinde bütün bir dönem/ekol tahlil edilmiştir.⁵ Bu genel değerlendirme, bir noktada mâzurdur. Ancak kuşatıcılığı ise ciddî bir tartışma konusudur. Biz de benzer bir hataya düşmemek için “Selçuklu Devri Tefsir Ekolü” gibi bir isimlendirme yapmadık. Ulaştığımız bilgiler neticesinde Selçuklular devrinde “tek bir” tefsir ekolünden ziyade, “birden çok” tefsir ekolü oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu kanaatimizi de ilgili bölümlerde izah etmeye çalıştık. Buna ilaveten devrin bâriz ortak özelliklerini de bütüncül bir şekilde tahlil etmeye çalıştık.

Tefsir tarihi sahasında günümüze ulaşmış ilk eser, Süyûtî’nin *Tabakâtü’l-müfessirîn*’idir.⁶ Gerek Süyûtî (ö. 911/1505), gerek öğrencisi Dâvûdî (ö. 945/1539),

⁴ Bu yedi kişiye toplam 23 sayfa ayrılmıştır. Bâkî b. Mahled (ö. 276), Mekî b. Ebî Tâlib (ö. 437), Ebû Bekir İbn Arabî (ö. 543), Kâdî İbn Atıyye (ö. 546), Ebû Abdillâh el-Kurtubî (ö. 671), Muhammed b. Cüzey el-Kelbî (ö. 741), Esîrüddin İbn Hayyân el-Endelüsî (ö. 745).

⁵ “Endülüs Tefsirinin Kaynakları” bölümünde bu dört müfessirin istifade ettiği isimler/eserler, “Endülüs Tefsirinin Metotları”, “Endülüs Tefsirinin Özellikleri ve Akımlar”, “Endülüs Müfessirlerinin Şark Müfessirleri ile Yakınlıkları” ve “Endülüs Tefsirinin İlmî Kıymeti” başlıkları altında hep bu tefsirden/müfessirden iktibaslar yapılmıştır. Zikredilen çalışmada, “Endülüs Tefsirinin Kaynakları” başlığı altında sayılan (Meşînî, *a.g.e.*, 110-125) Taberî (ö. 310), en-Nehhâs (ö. 338), Mevsîlî (ö. 351), Mâverîdî (ö. 450), Tûsî (ö. 460), Kuşeyrî (ö. 465), el-Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504), Zemahşerî (ö. 538), Râzî (ö. 606) ve İbnü’n-Nakîb (ö. 698) gibi on isimden üçünün Selçuklular’dan önce, birinin de sonra yaşamasına rağmen; altısının tezimizde ele aldığımız “Selçuklu Devri Müfessirleri” arasında bulunması da Selçuklu müfessirlerinin Endülüs tefsirini ne kadar etkilediği noktasında dikkat çekicidir.

⁶ Süyûtî, eserini takdim ederken muhaddis, fukahâ ve nahivcilerle ilgili tabakât kitapları bulunmakla birlikte, kendisinin daha önce müfessirlerle ilgili böyle bir çalışmaya

gerekse günümüz Arap müelliflerinden Âdil Nüveyhiz⁷, müfessirleri tasnif ederken adlarına göre bir sıra takip etmişlerdir. Bazen bu sıralamada da müelliflerin birtakım insiyatifleri olmuştur.⁸ Biz ise, isim/alfabetik bir sıralamadan ziyade, zaman perspektifini göz önünde bulundurarak coğrafi ve kronolojik bir sıralama yaptık. Ancak müfessirlerin kendi aralarındaki fikrî irtibata, eserlerinin benzerliklerine ve birbirine yaptıkları tesirlere de mümkün mertebe işaret ettik. Bu manada “ekol” şeklinde birbirini takip eden isimler hakkında da ipucu bulmaya önem verdik. Elbette bu irtibatlarla ilgili nihâî tesbitler, isim isim, eser eser karşılaştırıp tahlil etmek sûretiyle, uzun boylu bir çalışma gerektirmektedir.

Tezimizde kullandığımız metot, öncelikle mevcudu görmek ve kolaydan zora doğru bir yol takip etmektir. Bu sebeple konumuz üzerinde yapılmış, tez çalışmalarını ve

rastlamadığını söylemektedir. (Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* [nşr. Sâlim Feyzullah] Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1441/2019, 9) Bu açıdan Süyûtî'ye kadar ilk olan bu çalışma, hâlâ bu sahada yazılmış bilinen ilk kitaptır. (Karagöz, *a.g.e.*, 11, 60) Tefsir sahasındaki tabakat çalışmaları hakkında daha geniş bilgi için bk. Esat Özcan, “Tefsir Tabakât Eserleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 44 (Aralık 2020), 66-87. Bu eserde 136 kişinin ismi zikredilmiştir. Bu sebeple bu eserin bir başlangıç eseri veya müsvedde olduğu da söylenmiştir.

Süyûtî'nin talebesi Dâvûdî, bu eseri genişleterek 704 kişiyi ele almıştır. (Şemsüddin Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* [nşr. Abdüsselâm Abdülmü'în] Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1422/2002.

⁷ Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min şadri'l-İslâmi hatta'l-'aşri'l-hâzır*, I-II, Müessesetü Nüveyhiz es-Sekâfiyye, Beyrut 1403/1983.

⁸ Meselâ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*'ta “Muhammed” ismini en başa almış (*a.g.e.*, 21-249), ardından “Ahmed”leri sıralamış (*a.g.e.*, 250-341); sonra da “Hemze” harfiyle (*a.g.e.*, 342 vd.) diğer müelliflere geçmiştir. (Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuḥât* [thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim], I-II, el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1. Baskı, Beyrut 1427/2006)

makaleleri tespit ettik. Buradan ulaştığımız müfessir isimlerini, mevcut ve muteber tabakat kitaplarından, ansiklopedi ve kaynaklardan taradık.

Kaynaklar

Tezimize başlarken yaptığımız ilk tespitlerde, YÖK sistemine kayıtlı tezler arasında, “Selçuk” maddesini tarattığımızda 716 sonuç bulduk. Bütün bu tezleri (yüksek lisans ve doktora) tek tek incelediğimizde, tezlerin kâhir ekseriyetinin tarih, siyaset, güzel sanatlar, mîmârî, ev-şehir düzeni vb. konularında olduğunu gördük.

Selçuklular devri ilmî-kültürel hayat, medrese sistemi vb. birkaç tezin yanında, bizim seçtiğimiz yaklaşık üç asırlık dönemle ilgili 4 tez ortaya çıktı.

Bunlardan biri: “*Selçuklu Devri Muhaddisleri*” (Nuri Topaloğlu, 1984)⁹

Diğeri: “*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Yükseliş Devri Fakihleri (1063-1092)*” (Ömer Menekşe, 1992) başlıklarını taşıyordu.

Selçuklu devrinde yaşamış müfessirleri konu alan sadece tez vardı:

1- “*Büyük Selçuklular Dönemi Müfessirleri*” (İshak Özgel, 1996)

İshak Özgel’in bu çalışması, bir yüksek lisans tezi olmakla birlikte önemli bir yere sahiptir. Her ne kadar Büyük Selçuklular dönemi müfessirleri hakkında geniş bir isim listesi ve değerlendirme olmasa da “Eserleri Mevcut Olan Müfessirler” başlığı altında 32 müfessirin adı, kısaca hayatı zikredilmiş ve eserlerinden örnekler verilmiştir (15-218). Eserleri günümüze ulaşmamış müfessirlerin sadece ismi ve eser adları sayılmıştır (219-225).

İkinci bölümde sûre tefsiri veya ulûmu’l-Kur’ân’a dair eser yazan müfessirlerden 29 tanesinin ismi ve eseri zikredilmiş, haklarında çok kısa bilgiler verilmiştir (226-241). Tefsirde bilgi sahibi oldukları halde, bu sahada eser vermeyen müfessirler (59) sadece isim olarak zikredilmekle yetinilmiştir. Tez, Bibliyografya dahil 260 sayfadan ibarettir.

⁹ Bu tez, *Selçuklu Devri Muhaddisleri* adıyla Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından neşredilmiştir. (Ankara, 1988)

Tezin en güzel taraflarından birisi, ilk bölümdeki müfessirlerin yazma eserlerinden pasajlar bulunmasıdır. Sonraki bölümlerde, kısmen müracaat edilen kaynaklar yüzünden isim ve tarihlerde zuhûl eseri hatalar olmuştur. O günkü şartlarla isim veya eserler hakkındaki eksik ve hatalı bilgilere rağmen başlangıç olarak doyurucu bir çalışmadır. Sadece Büyük Selçuklu dönemini anlatması da Selçuklular dönemi geneli hakkında bilgi vermek açısından yetersizdir.

2- “Anadolu Selçukluları Dönemi Müfessirleri” (Mustafa Yavuz, 1997)

“Anadolu Selçukluları Dönemi İslam Dünyasına Toplu Bakış” başlıklı Giriş bölümünden sonra, “Anadolu Selçukluları Dönemi İslam Coğrafyasında Tefsir ve Müfessirler” başlığı altında birkaç sayfada tefsir tarihi özetlenmiş, ardından hicrî asırlara (V.-VIII.) ayrılarak “Anadolu Selçuklular Döneminde İslam Coğrafyası Müfessirleri” işlenmiştir.

H. V. asırda 34, H. VI. asırda 137, H. VII. asırda 67, H. VIII. asırda ise 3 müfessirin adına, kısaca hayatına ve eserlerine temas edilmiştir.

İkinci bölüm, “Anadolu Selçukluları Dönemi” hakkındadır. Coğrafya, ilmî hayat ve tefsir faaliyetleri başlıklarından sonra; Ahmed b. Ebî Bekr el-Kazvinî, Muhammed er-Râzî, Sadruddin el-Konevî, Kutbuddin eş-Şîrâzî ve Ali b. İsmail el-Konevî olarak 5 müfessir sayılmıştır. Bu beş müfessirin hayatı hakkında kısa bilgi verildikten sonra, tefsirlerinden örnekler paylaşılmıştır.

Bu tez de yüksek lisans seviyesi için -teknik eksik ve ufak tefek hatalı bilgilerine rağmen- yeterli olsa da konumuzun vüs’ati açısından kifayetsizdir.

Görüldüğü üzere, Büyük Selçuklu Devleti ve ardından kurulan Kirman, Suriye, Irak ve Anadolu Selçukluları hakkında kuşatıcı bir çalışma yapılmamıştır. Durum, bu konuda yapılmış makaleler açısından da çok farklı değildir.

İSAM üzerinde yapılan makale taramasında da benzer bir sonuçla karşılaştık. “Selçuklu Devri” hakkındaki 256 makalenin 46 tanesi Selçuklu sanatı (minyatür, tuğla-çinicilik, tezyinat ve süsleme, cilt, kitâbe ve hat sanatı, mimârî, halı ve ahşap sanatları) hakkındadır. 113 tanesi, devletin kuruluşu, idarî işleyiş, halk-devlet ilişkileri, Selçukluların diğer devletlerle ve Halife ile münasebetleri ve siyâsî tarihi

hakkındadır. Şehirler ve bölgeler hakkında yazılan makaleler 32, ticârî hayat ve ahîlik teşkilatı üzerine de toplam 5 makale yayınlanmıştır.

İSAM’da tesbit edilen makale/tebliğlerin “tabîî/müsbet ilimler ve İslâm ilimleri” ile ilgili olanları da 190 civarındadır. Bu çalışmalar arasında “Kur’ân-tefsir hizmetlerini” konu alan makale sayısı da altı olup şunlardan ibarettir:

1- İsmail Cerrahoğlu, “*Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun Yükselme Devrinde Tefsir Faaliyetleri*”, (Makale).¹⁰ Cerrahoğlu, Giriş bölümünden sonra, Selçuklu devri müfessirlerinden 20 tanesini zikretmiş, haklarında kısa bilgiler vermiştir.

2- İshak Özgel, “*Büyük Selçuklular Döneminde Tefsir İlmi ve Müfessirler*”, (Makale).¹¹ Giriş, İlmî ve Kültürel Hayat başlıklarının ardından Selçuklular Dönemi’nde Tefsir ve Müfessirler başlığı altında rivayet, lügavî ve edebî, fikhî, işârî, bilimsel tefsir çalışmaları hakkında kısa bilgiler verilmiş ve Şia, Mu‘tezile ve Mâturîdî mezhep tefsirleri incelenmiştir. Yazı, Sonuç bölümüyle tamamlanmıştır.

3- İshak Özgel, “*Başlangıçtan Selçuklular Dönemi Sonuna Kadar Türklerin Kur’ân Tefsirine Hizmetleri*”, (Tebliğ).¹² İlgili makalede 17 müfessirin adı zikredilmiş, bunlardan 11 tanesi Selçuklular öncesi döneme ait müfessirlerdir.

4- İshak Özgel, “*Selçuklu Dönemi Tefsir Hareketi ve Müfessirleri*”, (Makale).¹³ Bu makalede önce Büyük Selçuklu Devleti dönemindeki 32 müfessir ve eserleri kısaca tanıtılmış ve genel bir değerlendirmede bulunulmuştur. Ardından Anadolu Selçuklu dönemi müfessirlerinden 16 isim ve eseri sayılmış, sonra genel bir değerlendirme yapılmıştır.

¹⁰ Diyanet İlmi Dergi (DİB Dergisi), 1971, c. X, sy: 110-111, 263-272.

¹¹ Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2005, c: V, sayı: 2, s: 31-51.

¹² *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’ân Tefsirine Hizmetleri* -Tebliğler, Müzâkereler-Tartışmalı İlmî Toplantı 21-22 Ekim 2011, Baskı: 2012, s: 41-73.

¹³ II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu, Selçuklularda Bilim ve Düşünce, (19-21 Ekim 2011, Konya), 2013, c: I, s: 93-136.

5- Hüseyin Yaşar, “Hüseyin İbnu Mesud el-Begavî’nin (Ö.516/1122) Tefsirinin Selçuklu Kültür Hayatına Katkısı”, (Makale).¹⁴

6- Hüseyin Yaşar, “Selçuklular Devrinde Akılcı Bir Müfessir Zemahşeri ve Düşünce Hayatımıza Etkisi”, (Tebliğ).¹⁵

Yakın zamanda bu çalışmalara yeni bir tanesi eklenmiştir: Ahmet Küçük, “Selçuklu Dönemi Tefsir Hareketleri, Eğitim Kurumları ve Tarihi Arka Planı”¹⁶. Bu makale, geniş bir özetin ardından, Giriş, Tarihi Arka Plan, Selçuklularda Eğitim Kurumları, Medrese Öncesi Eğitim Kurumları, Nizâmiye Medreseleri, Selçuklular’da Tefsir Çalışmaları başlıkları altında genel bilgiler vermiştir.

Görüldüğü üzere, tez, makale ve tebliğ konusu olarak bu dönem ve özellikle tefsir sahası yeteri kadar işlenmemiştir. Bu konuda yapılan tez çalışmaları incelendiğinde, bir tanesi sadece “Büyük Selçuklu Devleti” zamanını, diğeri de “Anadolu Selçukluları”nı ele almıştır. Hâlbuki Selçuklu Devleti, üç asır devam etmiş; biri Büyük Selçuklu Devleti olmak üzere, ardından 4 kola ayrılmış bir cihan devletidir. Bu üç asrın hepsini ve 5 devleti, bir bütün olarak işleyen bir tez veya çalışma mevcut değildir.

Elbette tek tek müfessirler ve eserleri ile ilgili yapılmış onlarca tez ve makale vardır. Ancak bu dönemi bir bütün olarak ele alan eser, maalesef bulunmamaktadır. Bu da bize büyük bir sorumluluk ve ilave bir yük getirmiştir.

“Tefsir tarihini” müstakil saha olarak seçmiş, rahatça ulaşabildiğimiz eserlere baktığımız zaman, en azından ele aldığımız tez konusu açısından, durum yine pek parlak değildir. Şöyle ki:

¹⁴ I. Uluslararası Selçuklu Sempozyum: Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet (Bildiriler II) 27-30 Eylül 2010, Kayseri, 2014, s: 65-75.

¹⁵ II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce (19-21 Ekim 2011, Konya), 2013, c: I, s: 3-14.

¹⁶ İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2020, 9 (2), 1200-1222.

İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi (I-II)* adlı eserinde¹⁷; (431/1040-708/1308) yılları arasında vefat etmiş bulunan müfessirlerden şu isimler ve eserleri incelenmiştir:

Mu'tezile tefsirinden Zemahşerî (ö. 538/1144) ve *el-Keşşâf*ı, (I. cilt, 315-353. sayfalar arası);

Şia tefsirinden Tûsî (ö. 460/1068) ve *Tefsîrü't-Tıbyân* (I. cilt, 410-441. sayfalar arası) ile Tabresî¹⁸ (ö. 548/1153) ve *Mecma'u'l-beyân*'ı (I. cilt, 441-461. sayfalar arası);

Tasavvufî (sûfî) tefsirlerden Sülemî (412/1021) ve *Hakâikü't-tefsîr*'i (II. cilt, 20-29. sayfalar arası);

Fıkıhî tefsirlerden Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Ahkâmü'l-Kur'an*'ı (II. cilt, 74-103. sayfalar arası) ile Kurtubî'nin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*'ı (II. cilt, 103-115. sayfalar arası);

Rivayet tefsirlerinden Bagavî'nin (ö. 510/1117 veya 516/1122) *Me'âlimü't-tenzîl*'i (II. cilt, 166-183. sayfalar arası);

Dirayet tefsirlerinden Fahrüddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-gayb*'ı (II. cilt, 212-265. sayfalar arası) ve Kādî Beydâvî'nin (ö. 685/1286 veya 694/1319) *Envâru't-tenzîl*'i (II. cilt, 265-281. sayfalar arası).

Görüldüğü üzere, yaklaşık üç asırlık bir süre zarfında, dokuz önemli müfessir ve kıymetli eseri hakkında oldukça geniş malumat verilmiştir. Bu isimlerden Kādî Beydâvî ve Kurtubî hâriç, diğerlerini tezimizde işledik. Her biri, kendi sahasının öncü isimleri olan bu müfessirler, aynı zamanda Selçuklu döneminin tefsir tarihindeki yeri ve önemini vurgulamaktadır. Diğer taraftan üç asırlık bu dönemde yetişmiş kimselerden sadece dokuz tanesi hakkında bilgi verilmesi ve diğerleri

¹⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I-II, Fecr Yayınevi, Ankara 1996.

¹⁸ Cerrahoğlu, kitap boyunca bu ismi "Tabresî" olarak yazdığı için biz de aynı imlayı koruduk. Vefat tarihleri hususunda da mezkûr kitaptaki tarihleri naklettik. Bu durum, Giriş'te gösterdiğimiz diğer tefsir tarihi eserleri için de geçerlidir.

hakkında genelleme yapılması da birtakım eksikliklere/hatalara sebep olmaktadır. Zira her isim ve eser, bazı cihetlerden benzer özellikler taşısa da, derinliğine tahlil edilmeye başlandığında kendi şahsına özel birtakım farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Aynı tarihî sınırlar içinde, diğer tefsir tarihi kitaplarına da kısaca göz atalım:

Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*¹⁹ adlı eserinde, şu müfessirlerin isimlerini zikreder: “Rivayet tefsirinde Begavî (ö. 516/1122), İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 546/1151), İbnü’l-Cevzî (597/1201); dirayet tefsirinde Râzî (ö. 606/1210) ve Beyzâvî (ö. 685/1286); Mu‘tezile tefsirinden Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1024), Ali b. Tâhir, eş-Şerîf el-Murtadâ (ö. 436/1044), Zemahşerî (ö. 538/1144)²⁰; Şia tefsirinden Tûsî (ö. 460/1068) ve Tabressî (ö. 548/1153)”.²¹

Mezkur eserde, işârî tefsir konusu anlatılırken tarihî seyri içinde Sülemî (ö. 412/1021), Gazzâlî (505/1111) ve Muhyiddin İbn Arabî’nin (ö. 638/1240) adları geçmiştir.²² Fıkîhî tefsir hakkında bilgi verirken “Önemli Bazı Fıkîhî Tefsirler” başlığı atılmış ve (bizim incelediğimiz dönemle ilgili) el-Kiyâ el-Herrâsî’nin (ö. 504/1110), Ebû Bekir İbnü’l-Arabî’nin (ö. 543/1148) ve el-Kurtubî’nin (ö. 671/1272) eserleri tanıtılmıştır.²³

Ömer Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*’nde, “Sonraki Dönemlerde Tefsir Faaliyetleri” üst başlığı altında “Rivayet Tefsiri”, “Dirayet Tefsiri”, “İşârî Tefsir”, “Konulu

¹⁹ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İFAV, 22. Baskı, İstanbul 2014.

²⁰ Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1024) ve Ali b. Tâhir, eş-Şerîf el-Murtadâ (ö. 436/1044) ile ilgili bir-iki satırlık bilgi verilmiştir. (Demirci, *a.g.e.*, 204)

²¹ Tûsî, Tabressî ve eserleri hakkındaki bilgiler de birer cümleden ibarettir. (Demirci, *a.g.e.*, 209)

²² Demirci, *a.g.e.*, 213-215.

²³ Demirci, *a.g.e.*, 225-229.

Tefsir” ve “Diğer Tefsir Çeşitleri” başlıklarını atmış ve hemen hemen aynı müfessirleri, sadece eser isimleriyle birlikte zikretmekle yetinmiştir.²⁴

Cevdet Bey’in kaleme aldığı *Tefsir Usûlü ve Tarihi*²⁵ adlı eserde, müfessirler tabakalar hâlinde ele alınmış; (431/1040-708/1308) tarihleri arasında “Muhammed b. Tâhir eş-Şerîf er-Râdî (460/1067), Abdullah el-Cüveynî (ö. 438/1046), Ebü’l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), Kadı Ebu’l-Hasen el-Mâverdî (ö. 450/1058), Ebü’l-Kasım Ali b. Hüseyin eş-Şerîf el-Murtaza (ö. 436/1044), Ömer en-Nesefî Necmüddin Ebû Hafs (ö. 537/1142), Muhammed b. Abdilhak b. Atıyye (ö. 546/1151), Râgıb el-İsfahânî (ö. 503/1109), Zemahşerî (ö. 538/1143), Begavî (ö. 516/1122), Gazzâlî (ö. 505/1111), Hatib Tebrîzî (ö. 502/1108), Fahrüddin Râzî (ö. 606/1209), Abdüsselâm b. Bercân (ö. 617/1220), Necmeddin Kübrâ (618/1221), İmam Kurtubî (ö. 671/1272), Abdullah b. Ömer el-Beydâvî’nin (ö. 685/1286)” isimlerine yer verilmiş ve her biri hakkında kısa açıklamalarda bulunulmuştur.

İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi*’nde²⁶, Mâverdî, Zemahşerî, İbn Atıyye, Tabersî, Fahreddin Râzî ve eserleri hakkında bilgiler vermiş ve “Beydâvî’den Ebû Hayyan’a Kadar Tefsirler” başlığı altında satırlarına şöyle başlamıştır: “Zemahşerî ve Fahreddin Râzî’den sonra İbn Kesir’e kadar yaklaşık iki asırlık bir sürede ‘tefsirde istikrar devri’ diyebileceğimiz bir zaman aralığı vardır”.²⁷ Çalışkan, “istikrar devri” adını verdiği bu dönem müfessirleri arasında şu isimleri zikreder: “İz b. Abdüsselâm (ö. 660/1261), İbnü’l-Müneyyir (ö. 683/1284), Ruzbihân Baklî (ö. 606/1210), Necmeddin Kübrâ (ö. 617/1220), Necmeddin Dâye (ö. 654/1256), Sühreverdi (ö.

²⁴ Ömer Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, Kampanya Kitapları, İstanbul 1434/2013, 209-217.

²⁵ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, nşr. Mustafa Özel, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2002, 112-130.

²⁶ İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, Bilimsel Araştırma Yayınları (BİLAY), 1. Baskı, Ankara 2019.

²⁷ Çalışkan, *a.g.e.*, 230.

632/1234) Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), Sadreddin Konevî (ö. 673/1274)”.²⁸

Muhammed Hüseyin ez-Zehebî ise, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*²⁹ adlı eserinde, rivayet tefsirinden Begâvî, İbn Atıyye; dirayet tefsirinden Fahreddin Râzî, Beydâvî, Ebu'l-Berekât en-Nesefî; Mu'tezile tefsirinden Kâdı Abdülcebbâr, Şerif el-Murtazâ, Zemahşerî; Şia tefsirinden Tabersî; işârî tefsirden İbnü'l-Arabî; fikhî tefsirlerden el-Kiyâ el-Herrâsî, Ebûbekir İbn Arabî, Kurtubî; ilmî tefsirden Gazzâlî ve eserlerini tanıtmıştır.

Elbette sadece bu isimlerin zikredilmesi ve kendileri/eserleri hakkında uzun veya kısa bilgiler verilmesi, eserlerin hacmiyle orantılı ve tabîîdir. Ancak görüldüğü üzere, incelediğimiz dönem hakkında “tefsir tarihi” konusundaki bilgilerimiz, belli isimler etrafında ve hep aynı eserler ile ilgili değerlendirmelerden ibarettir. Bu da bizi, daha geniş kapsamlı bir araştırmaya sevk etmiştir.

Çalışmamız esnasında müracaat ettiğimiz öncelikli kaynaklar arasında Süyûtî, Dâvûdî ve Edirnevî'nin³⁰ *Tabaḳātü'l-müfessirîn* adlı eserleri, Âdil Nüveyhiz'in *Mu'cemü'l-müfessirîn*'i Süyûtî'nin *Buḡyetü'l-vu'ât*'ı, İbnü'l-Cezerî'nin *Ġāyetü'n-*

²⁸ Çalışkan, *a.g.e.*, 230-232.

²⁹ M. Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, Dârü'l-Erkam, I-III, Beyrut, ts.

³⁰ Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî (h. XI), *Tabaḳātü'l-müfessirîn* (nşr. Mustafa Özel-Muammer Erbaş), İzmir 2005; ayrıca bk. Edirnevî, *a.g.e.*, (thk. ve nşr. Süleyman b. Sâlih el-Hizzî), Medine 1997. Osmanlı müelliflerinden Edirnevî'nin kaleme aldığı bu eser, 1095/1684 yılında tamamlanmıştır. Tafsilat için bk. Karagöz, *a.g.e.*, 62-63.

nihâye 'si³¹, İbn Hacer el-Askalânî'nin *ed-Dürerü'l-kâmine* 'si³², Zehebî'nin *Ma'rifetü'l-kurrâ* 'sı³³, Ömer Rızâ Kehhâle'nin *Mu'cemü'l-müellifîn* 'i³⁴, Kâtip Çelebi'nin *Keşfüz-zunûn* 'u³⁵, Bağdatlı İsmail Paşa'nın *Îzâhu'l-meknûn*³⁶ ve *Hedyyetü'l-Ârifîn* 'i³⁷, M. Hüseyin ez-Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* 'u, İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi*, Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük Tefsir Tarihi*³⁸, Ali Turgut'un *Tefsir Usûlü ve Tarihi*³⁹ ile Ahmet Özel'in *Haneft Fıkıh Âlimleri*⁴⁰ ilk olarak zikredilebilir.

³¹ Şemsüddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ* (nşr. Cemâlüddin Muhammed Şeref-Mecdi Fethi es-Seyyid), Dârü's-Sahâbe li't-Türâsi bi-Tanta, 1429/2009.

³² Şehâbuddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine* (nşr. Abdülvâris Muhammed Ali), I-IV, 1. Baskı, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997

³³ Şemsüddin Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ 'i'l-kibâr 'ale't-tabakâti'l-a'sâr* (nşr. Tayyar Altıkulaç), I-IV, İSAM, İstanbul 1416/1995.

³⁴ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimu muşannifi'l-kütübi'l-'arabiyye*, I-XV, Mektebetü'l-Müsennâ & Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.

³⁵ Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfüz-zunûn 'an esâmî fi'l-kütübi ve'l-fünûn*, (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ), I-III, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1439/2018; *Îzâhu'l-meknûn (IV-V) ve Hedyyetü'l-ârifîn (VI-VII)* ile birlikte.

³⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn* (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ), (IV-V), Beyrut 1439/2018; *Keşfüz-zunûn (I-III) ve Hedyyetü'l-Ârifîn (VI-VII)* ile birlikte.

³⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedyyetü'l-Ârifîn* (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ), (VI-VII), Beyrut 1439/2018; *Keşfüz-zunûn (I-III) ve Îzâhu'l-meknûn (IV-V)* ile birlikte.

³⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*, I-II, İstanbul, 1973-74.

³⁹ Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul, 1991.

Aynı şekilde *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)* ile MEB'in neşrettiği *İslam Ansiklopedisi (İA)* de müracaat ettiğimiz temel kaynaklardır. Bu iki eser, kaynakları tesbit ve çalışmamızı tanzim noktasında büyük fayda sağlamıştır. Ancak bazı isimlerin öne çıkan kimlikleri/özellikleri, “muhaddis, mutasavvıf, tarihçi vb”. gibi farklı olduğu için bu şahısların tefsir sahasındaki eserlerine ulaşmak zor oldu. Biz de hem tarih bazlı hem de eserlerine dair bir tarama yapmaya çalıştık. Bütün dikkatimize rağmen gözden kaçmış isimler/eserler olabilir. Bir de isim, künye ve lakaplarda kaynaklarda farklı kelimelerin öne çıkarılması, müfessirleri tesbitte büyük zorluk çıkarmıştır. Bir kaynak adını, diğeri lakabını, künyesini, bir diğeri de nisbesini öne çıkarmış; üstelik farklı kaynaklara müracaat sebebiyle hatalı vefat tarihleri de eklenince, sağlıklı tesbit yapmak zorlaşmıştır.

Müfessirler hakkında, yeri geldikçe Hanefî, Şâfiî, Hanbelî ve Mu‘tezilî âlimler⁴¹ için ayrı ayrı yazılmış tabakat kitaplarına müracaat ettik.

Müfessirlerin hayatı hakkında genel bilgi verdikten sonra, tefsir ve Kur’ân ilimlerine dair eserlerini, varsa yazma nüshalarını ve neşredilme bilgilerini paylaştık.

Yazmaların tesbitinde Süleyman Mollaibrahimoğlu’nun *Yazma Tefsir Literatürü*⁴², Brockelmann’ın *GAL*’i⁴³, Fuat Sezgin’in *GAS*’ının⁴⁴ yanı sıra *Köprülü Kütüphanesi*

⁴⁰ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, Ankara, 2014, 4. baskı.

⁴¹ Zeynüddin Kāsım b. Kutluboğa, *Tâciü’t-terâcim* (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf), 1. Baskı, Dârü’l-Kalem, Beyrut 1413/1992; Takıyyüddin İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye* (nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ’), I-IV, Âlemü’l-Kütüb, 1. Baskı, Beyrut 1407/1987; Kādî Ebü’l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya‘lâ, *Tabakâtü’l-hanâbile*, I-II, Dârü’l-Ma‘rife, Beyrut, ts.; İbn Receb’in *Kitâbü’-z-zeyl ‘alâ Tabakâtü’l-hanâbile* (III-IV) ile birlikte basılmıştır. Ahmed b. Yahyâ el-Murteâ ez-Zebîdî, *Tabakâtü’l-mu‘tezile* (nşr. Kâmil Avîza), el-Mektebetü’l-Ezheriyye Littürâs, Kahire 2017-2018.

⁴² Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsir Literatürü*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2007.

*Yazmalar Kataloğu (Fihrisü maḥṭûṭâti mektebetü köprülü)*⁴⁵, Süleymaniye El Yazmaları Kataloğu (*Fihrisü 'l-maḥṭûṭâti 'l-'arabiyye ve 't-türkiyye ve 'l-fârisiyye fi 'l-mektebeti 's-Süleymaniye*)⁴⁶ adlı kaynaklara müracaat ettik.

İhtisas alanımız tarih, medeniyetler, müesseseler veya mezhepler tarihi olmamasına rağmen, konumuz icabı Selçuklu devrinin siyasî tarihini, bu devirdeki ilmî ve kültürel hayatı, öne çıkan fikrî ekolleri değerlendirdik. Zira bu bilgileri ele almadan bir dönemi anlamak veya anlatmak mümkün değildir.

Selçuklu tarihi hakkında Yazıcızâde Ali'nin *Tevârih-i Âl-i Selçuk* başta olmak üzere, bazı Selçuknâmelere ve bu hususta araştırmaları olan İbrahim Kafesoğlu, Mehmet Altay Köymen, Erdoğan Merçil, Osman Turan, Ahmet Yaşar Ocak ve Ali Öngül⁴⁷ gibi ilim ve fikir adamlarımızın muhtelif eser ve makalelerine müracaat ettik. Bu sahada kendisinden istifade ettiğimiz ansiklopediler ise, *Doğuştan Günümüze Büyük*

⁴³ Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, I-II, E. J. Brill, Leiden 1937-1938; *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband (GAL Suppl.)*, I-III, E. J. Brill, Leiden I (1943), II (1949), III (1942).

⁴⁴ Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, I-VII, Leiden. E. J. Brill, 1967-1979.

⁴⁵ Ramazan Şeşen, Cevat İzgi ve Cemil Akpınar, *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu (Fihrisü maḥṭûṭâti mektebetü köprülü)*, I-III, İstanbul 1406/1986.

⁴⁶ Mahmoud el-Saied el-Doğhim-Mahmud Seyitoğlu, *Süleymaniye El Yazmaları Kataloğu (Fihrisü 'l-maḥṭûṭâti 'l-'arabiyye ve 't-türkiyye ve 'l-fârisiyye fi 'l-mektebeti 's-Süleymaniye)*, Saqifat al-Safa Müessesesi, Malezya 1431/2010.

⁴⁷ Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I-II, 3. Baskı, İstanbul 2016.

*İslam Tarihi*⁴⁸ ile yeni neşredilmiş olan *İslam Medeniyeti ve Tarihi Ansiklopedisi*'dir.⁴⁹

Cihan Piyadeoğlu'nun *Güneş Ülkesi Horasan*⁵⁰, Ahmet Ocak'ın *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*⁵¹ ve George Makdisî'nin kaleme almış olduğu *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*⁵², Ahmed Çelebi'nin *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*⁵³, Ziya Kazıcı'nın *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*⁵⁴ adlı eserleri de bu sahada yazılmış ve kendilerinden istifade ettiğimiz çok önemli akademik araştırmalardır.

Tefsir ekolleri ve fikrî akımlarla ilgili birçok kitaptan istifade ettik. M. Fatih Kesler'in *Mekke Tefsir Ekolü*⁵⁵, *Medine Tefsir Ekolü*⁵⁶, *Irak Tefsir Ekolü*⁵⁷,

⁴⁸ Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (DGBİT)*, I,-XIV ve Ek cilt, Çağ Yayınları, İstanbul 1992-1993.

⁴⁹ Heyet, *İslam Tarihi ve Medeniyeti (İTM)*, I-XV, 2. Baskı, İstanbul 2021.

⁵⁰ Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2012.

⁵¹ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, 2. Baskı, İstanbul 2017.

⁵² George Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim (İslam Dünyası ve Hristiyan Batı)*, (Tercüme ve inceleme: Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2018, 2. Baskı

⁵³ Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Terc. Ali Yardım, Damla Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 1998.

⁵⁴ Ziya Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, İFAV, 6. Baskı, İstanbul 2021.

⁵⁵ M. Fatih Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2005.

⁵⁶ M. Fatih Kesler, *Medine Tefsir Ekolü*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2005.

⁵⁷ M. Fatih Kesler, *Irak Tefsir Ekolü*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2005.

Abdülbaki Güneş'in *Akl Tefsir Hareketi*⁵⁸, Mahmut Ay'ın *Mu'tezile ve Siyaset*'i⁵⁹, Süleyman Ateş'in *İşâr Tefsir Okulu*⁶⁰, Murat Sülün'n *Tefsir ve Otoriteleri*⁶¹ adlı eserleri bunlardan ilk akla gelenlerdir.

Selçuklular'ın Haçlılar ve Moğollarla mücadelesi ve bunların yaptığı tahribat hakkında Muharrem Kesik'in *Selçukluların Haçlılarla İmtihani*⁶² ve H. Ahmet zdemir'in *Moğol İstilâsı*⁶³ kitapları, baktığımız eserler arasındadır.

Selçuklular dönemini, daha çok tarih hadiseler açısından anlatan, Arapça eserler arasında Ali Muhammed Sallâb'nin *Devletü's-selâıkā* 'sına⁶⁴ ilâveten, Muhammed Süheyl Takkş'un *Târhu's-selâıkā f ħurâsân ve îrân ve'l- 'ırâķ*⁶⁵, *Târhu's-selâıkā*

⁵⁸ Abdülbaki Güneş, *Akl Tefsir Hareketi, Mutezile ve Menar Ekolü*, Ahenk Yayınları, 1. Baskı, Van 2003.

⁵⁹ Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset*, Pınar Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2002.

⁶⁰ Süleyman Ateş, *İşâr Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 1998.

⁶¹ Murat Sülün, *Tefsir ve Otoriteleri*, İFAV, 1. Baskı, İstanbul 2017.

⁶² Muharrem Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihani*, Timaş, 1. Baskı, İstanbul 2018.

⁶³ H. Ahmet zdemir, *Moğol İstilâsı ve Abbâs Devleti'nin Yıkılışı, Cengiz ve Hlâğ Dönemleri (612-656/1216-1258)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.

⁶⁴ Ali Muhammed Sallâb, *Devletü's-selâıkā ve brz meşr'in islâmiyyin li-mukâvemeti't-teğalgli'l-bâğıniyye ve'l-Ėazvi's-şalıb*, Dârü İbn Kesr, 1. Baskı, Dımaşk-Beyrut 1428/2007.

⁶⁵ Muhammed Süheyl Takkş'un *Târhu's-selâıkā f ħurâsân ve îrân ve'l- 'ırâķ (429-590/1038-1194)*, Dârü'n-Nefâis, 2. Baskı, 1437/2016.

*er-rûm fî âsyâ's-şuğrâ*⁶⁶, *Târîhu's-selâçika fî bilâdi's-şâm*⁶⁷ adlı eserlerini sayabiliriz.

Son olarak devrin kültür ve fikrî akımlarının etkisiyle oluşmuş tefsire dair eserlerden örnekler verdik ve Selçuklu devrinde yetişmiş müfessirlerin ve yazmış oldukları eserlerin gerek kendi devirlerinde ve gerekse sonraki asırlarda tesirlerine yer vermeye çalıştık.

Bu hususta da Osmanlı müfessirlerini konu alan, Ziya Demir'in *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*⁶⁸nden istifade ettik.

Sonuç bölümüyle kullandığımız malzemenin ve konunun genel bir tahlilini yapmaya çalıştık.

Bütün eksik ve kusurlarına rağmen çalışmamızın nice yeni araştırma ve engin ufuklar için bir basamak teşkil etmesini ümit ve temenni ediyoruz.

⁶⁶ Muhammed Süheyl Takküş *Târîhu's-selâçika er-rûm fî âsyâ's-şuğrâ* (470-704/1077-1304), Dârü'n-Nefâis, 3. Baskı, 1437/2016.

⁶⁷ Muhammed Süheyl Takküş *Târîhu's-selâçika fî bilâdi's-şâm* (471-511/1078-1117), Dârü'n-Nefâis, 3. Baskı, 1430/2009.

⁶⁸ Ziya Demir'in bu eserinin kitap kapağında başlık, "*XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*" adıyla, iç kapakta ise "*Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar)*" şeklinde yazılmıştır. (Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, 1. Basım)

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU DÖNEMİNE KADAR TEFSİRİN SEYRİ, SELÇUKLULAR VE İLMÎ HAYAT

1.1. Tefsir Kavramı ve Tarihi

1.1.1. Tefsir ve Te'vil Kavramları

Tefsir kelimesinin kökü, “açıklamak, beyân etmek” mânâsındaki “f-s-r”ye dayanmaktadır. Bu kökten hareketle tefsire, “açıklamak, ortaya çıkarmak, kelime veya sözdeki kapalılığı gidermek” anlamları verilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’in anlaşılıp yorumlanması hakkında, aynı manaya gelen “fesr” veya “tefsire” de kullanılmakla birlikte tefsir kelimesi genel kabul görmüştür.⁶⁹

Tefsir kelimesine “kireci çözmek”, başka bir ifadeyle, “faydalı hâle getirmek maksadıyla su dökerek kireci cüzlerine ayırmak” manası da verilmiştir ki, o zaman tefsir faaliyeti, tıpkı kirecin cüzlere ayrılması gibi âyetlerin de parçalara ayrıştırılarak incelenmesini gerektirir.⁷⁰

⁶⁹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 12-14; Celâleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed b. Ali), I, Dârü'l-Hadîs, Kahire, 1425-2004, I/4, 449.

⁷⁰ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İFAV, 22. Baskı, İstanbul 2014, 23-24.

Kelimenin kökünün “f-s-r” değil, taklib⁷¹ tarikiyla “s-f-r”den geldiği de söylenmiştir. Sefr kelimesi ise, “kadının yüzünün açılması”, “baştaki sarığın alınması sûretiyle başın ortaya çıkması” ve “fecrin (sabahın) aydınlıkla belirmesi” gibi “bir şeyin üzerindeki perdenin kalkması ve belli olması, kapalı bir şeyin aydınlatılması” vurgularıyla fesr’e yakın bir anlam taşır.⁷² Taşıdığı mihnet ve meşakkatleriyle insanın gerçek yüzünü ve aslî tabiatını gün yüzüne çıkaran “sefer” kelimesi de buradan gelmektedir.⁷³

Tefsir, “Allâh’ın Kur’ân-ı Kerîm’deki muradını beşerin gücü oranında bulmaya yardımcı olan bir ilim dalı” olarak da tarif edilebilir.

Ebû Hayyân el-Endelüsî’nin, “Tefsir, Kur’ân lafızlarının söyleniş keyfiyetinden, lafızların müfred ve terkip hâlindeki delâletlerinden ve hükümlerinden, terkip hâlinde iken ortaya çıkan mânâlarından bahseden ilim dalıdır.”⁷⁴ şeklindeki tarifi de tefsirin hem dil ilimleriyle irtibatını ortaya koymakta hem de maksadının lafız ve cümlelerde bulunan manaya/manalara ulaşmak olduğunu göstermektedir.

Tefsirin, Arap dili ve edebiyatı, beyân, fıkıh usûlü, kıraatlar vb. farklı ilimlerle irtibatını ortaya koyan yahut herhangi bir müfessirin eserindeki önceliklerini belirtecek şekilde yapılmış başka tarifleri de vardır.⁷⁵

⁷¹ Herhangi bir kelimedede bulunan harflerin yerlerini değiştirmek suretiyle yeni bir kelime oluşturma sanatı. bk. Muhsin Demirci, *a.g.e.*, 23.

⁷² Ancak Emin el-Hûlî, *sefr* kelimesinin maddî-zâhirî, *fesrin* ise mânevî keşfi ifade için kullanıldığını ifade ederek *tefsir* lafzının *fesr* kökünden gelmesinin isabetli olacağını söylemiştir. (Muhsin Demirci, *a.g.e.*, 24)

⁷³ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî ġarîbi’l-Ķur’ân* (nşr. Muhammed Halil ‘Îtânî), Dârü’l-Ma’rife, 1. Baskı, Beyrut 1418/1997, “s-f-r” md., 239; Abdülhamit Birişik, “Tefsir”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/281.

⁷⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, I/4, 450.

⁷⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, I/4, 450-451; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 27.

İmam Mâturîdî ise meseleye daha farklı bir bakış açısı kazandırmış ve “Tefsir, Kur’ân lafzı ile kastedilenin ne olduğunu kesin olarak bildirmek ve Allah üzerine, lafızdan kastettiği mânânın o olduğu hususunda şahitlikte bulunmaktır. Bu manayı kesinlikle ifade eden bir delil ortaya konursa bu sahih tefsirdir. Aksi hâlde yapılan iş re’y ile tefsir olur ki, bu yasaklanmıştır”. demiştir.⁷⁶

Bu tanımda tefsir, başka delillerle desteklenerek kesinliğe delâlet etme özelliği ile öne çıkarılmış, te’vil ise manadaki ihtimal olarak yorumlanmıştır. Bu iki kelime, bazen birbirinin müteradifi (eşanlamlısı) olarak kullanılmışsa da çoğunlukla farklı manalar kastedilmiştir. Tefsir ve te’vil kelimeleri arasındaki farkları ortaya koymak üzere birçok tarifler yapılmıştır.⁷⁷

Te’vil kelimesinin kökü, “evl”e dayanır ve “bir şeyin dönüp dolaşıp vardığı son nokta, rüyanın yorumu, işin âkıbeti, sözün neticesi” gibi manalar içerir. Terim olarak kullanıldığında ise, “Allâh’ın Kur’ân lafzında açık olmayan muradını; kelâmın akışına, Kitap ve Sünnet’e uygun düşecek şekilde ilgili lafzın muhtemel anlamlarından çıkararak açıklamak” demektir. Te’vil, Kur’ân-ı Kerîm’de müteşâbih âyetlerin açıklanması⁷⁸ rüyanın yorumu/yorumlanması⁷⁹ ve Musa ile Hızır kıssasında olduğu gibi hâdiselerin iç yüzünün aydınlatılması⁸⁰ manalarıyla kullanılmıştır.⁸¹

⁷⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, I/4, 449.

⁷⁷ Daha geniş bilgi için bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 10-16; İsmail Cerrahoğlu, *Kur’ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, (Doktora tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, 7-15, Suat Yıldırım, *Peygamberimiz’in Kur’ân’ı Tefsiri*, İzmir, 2014, 19 vd.

⁷⁸ Âl-i İmrân 3/7.

⁷⁹ Yûsuf 12/6, 21, 37, 44,45, 100, 101.

⁸⁰ el-Kehf 18/78, 82.

⁸¹ “Kur’ân-ı Kerim’de te’vil kelimesi, denebilir ki, geçtiği on beş yerde hep aynı mânâdadır. Ufak tefek farklılıklar hâriç tutulursa, bu manayı, “rücû emek ve varacağına varmak”

Âlimlerin ekseriyetinin ifadelerinden anlaşıldığına göre, tefsir rivâyet, te'vil ise dirayet için kullanılır Zira tefsir, keşfetmek ve açıklamak manasında kullanılmakta olup Allah Teâlâ'nın murâd-ı ilâhîsinin tayini; öncelikle Hz. Peygamber'in söz ve beyânına, bir de âyetlerin inişine şâhid olup Hz. Peygamber'le irtibatı bulunan ashâbın rivayet ve nakline bağlıdır. Ancak te'vilde, bir delil göz önünde bulundurularak lafzın taşıdığı manalardan birinin tercihi söz konusudur. Bu tercih, başlı başına bir içtihad demektir. Bu içtihadın unsurları arasında lafızlardaki müfredata ve dilin edebî/belâgî üsluplarına vâkıf olmak ile bunlardan anlam çıkarma (istinbat) kabiliyeti sayılabilir.⁸²

Yukarıda ifade ettiğimiz mana çerçevesinde tefsir, bir açıdan Allah adına söz söylemek demektir. Bu lafızlardaki murâd-ı ilâhînin ne olduğunun tayin edilmesi, sorumluluk gerektiren ağır bir iştir. Hz. Peygamber de bu mesuliyeti beyan sadedinde, “*Kur'ân hakkında, ilmi olmaksızın söz söyleyen, Cehennem'deki yerine hazırlansın*”.⁸³ buyurarak ihtiyatî tedbirler koymuştur.

diye özetleyebiliriz. Bir şeyin rücû etmesi; o şeyin aslına dönmesi, vakti geldiğinde vukû bulması, ortaya çıkması, nasıllık ve niceliğinin, mâhiyet ve künhünün tebeyyin ve tezahür etmesidir”. (Yusuf Işıcık, *Kur'ân'ı Anlamada Temel Bir Problem Te'vil*, İstanbul 1997, 229) Te'vil kelimesinin Kur'ân-ı Kerim'deki kullanımının detayları hakkında bk. Zeynep Gemuhluoğlu, *Teoloji Olarak Yorum -Gazzâlî ve İbn Rüşd'de Te'vil-*, İz Yayıncılık, İstanbul 2010, 20-21.

Te'vil kelimesinin sözlük ve ıstılah anlamlarıyla bu kelime hakkında daha geniş bilgi için bk. Yusuf Işıcık, *a.g.e.*, İstanbul 1997, 22-64; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 12-14; Süyûtî, *el-İtkân*, I/4, 449-451.

⁸² bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 16; Yıldırım, *a.g.e.*, 20; Süyûtî, *el-İtkân*, I/4, 449.

⁸³ Bu husustaki rivayetler için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili'l-Kur'ân (Tefsîrû't-taberî)* (thk. Ahmed Abdürrezzak el-Bekrî, Muhammed Âdil Muhammed, Muhammed Abdüllatîf Halef, Mahmud Mürsî Abdülhamîd), I-X, Dârü's-Selâm, 6. Baskı, Kahire 1436/2015, I, 92-94.

Başka bir rivayet şeklinde de Rasûlullah şöyle buyurmuştur: “*Kim Allâh’ın Kitabı hakkında re’y ile bir söz söylese, doğru da söylese hata etmiştir*”.⁸⁴

Bu rivayetlere bakarak re’y ile tefsirin mutlak olarak men edildiği söylenemez. Zira Kur’ân’ın anlaşılması, ondaki manaların ortaya konulması, hükümlerinin çıkarılması ve içinde bulunan ilâhî muradın keşfedilmesi lazımdır.⁸⁵ Aksi hâlde Kur’ân’da yer alan hükümlerin tamamı yahut birçoğu âtıl hâle gelir.

Kur’ân’ı anlamada tevkif, başka bir ifadeyle, mana verirken acele etmemek, ilgili âyet, hadis ve rivayetlerin hepsine müracaat gereklidir. Ancak âyetlerinin tamamının tefsirinde tevkîfe lüzum yoktur.⁸⁶ Zaten böyle bir imkân ve ihtimal de sözkonusu değildir. Zira her âyetin tefsiri için başka bir âyet ve/veya Hz. Peygamber’in sarîh ve kat’î bir beyânı mevcut değildir. Eğer âyetlerin tefsiri sadece tevkife bağlı olsaydı,

İbn Kesir, Taberî’den sırf re’y ile tefsir edilmesinin haram olduğunu nakletmiştir. bk. Ebü’l-Fidâ İsmâîl b. Ömer İbn Kesir, *Tefsîru’l-‘Kur’âni’l-‘azîm*, (nşr. Muhammed Enes Mustafa el-Hân), 1. Baskı, Beyrut, 1437/2016, I, 19.

Bu ve benzeri hadislerin isnadında münakaşalar bir tarafa, birçok âlim, sahih olmak kaydı ile, bu hadisleri çeşitli vecihlerle izah etmişler ve tefsirin mutlak manada men edilmediğini belirtmişlerdir. Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Yıldırım, *a.g.e.*, 21-24.

⁸⁴ Bu hadis ve muhtelif şekilleri için bk. İbn Kesîr, *Tefsîru’l-‘Kur’âni’l-‘azîm*, I, 19.

⁸⁵ İbn Kesîr, “Allâh’ın kelâmındaki mânâların keşfedilmesinin, bunların tefsir edilmesinin, bulunduğu yerde aranmasının, öğrenilip öğretilmesinin âlimler için bir vecîbe olduğunu” söylemiş ve bu hususta Âl-i İmrân sûresinin 187. ve 77. âyetlerini delil olarak zikretmiştir. (İbn Kesîr, *Tefsîru’l-‘Kur’âni’l-‘azîm*, I, 16) Bu âyetlerde Ehl-i kitap âlimleri, Allâh’ın âyetlerini insanlara açıklamamaları, gizlemeleri ve az bir bedel karşılığında bunları satmaları sebebiyle zemmedilmektedirler.

⁸⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-‘Kur’âni’l-‘azîm*, I, 21.

ashab-ı kiramın her âyetin izah ve tefsiri ile ilgili çok daha fazla ihtiyatlı olması gerekirdi. Halbuki onlar, anladıkları nisbette âyetleri (rey ile) tefsir etmişlerdir.⁸⁷

Kur'ân yorumuna dair, tefsir ve te'vil dışında, “beyân⁸⁸, tâlim,⁸⁹ tafsil, tasrif, i'râb,⁹⁰ şerh, tavih” gibi kavramlar da kullanılmıştır.

Âyet-i kerîmelerde geçen “tefekkül⁹¹, tedebbür⁹², taakkul⁹³, tezekkür⁹⁴ ve tefakkuh⁹⁵” kelimeleri de Kur'ân'ın daha iyi anlaşılması, üzerinde derin derin düşünülmesi manalarında kullanılır ki, bu da insanı tefsire (Kur'ân'ı anlamaya) yöneltmektedir.⁹⁶ Başka bir ifadeyle, “Rasûlüne âyetleri açıklama (tebyin) vazifesi

⁸⁷ Yıldırım, *a.g.e.*, 22.

⁸⁸ Allah Teâlâ, Kur'ân'ı beyân edeceğini bildirmiştir. (bk. el-Kıyâme 75/19). Rasûl-i Ekrem'e Kur'ân-ı Kerîm'i açıklama (tebyin) ve ihtilâfa düşülen konuları çözümleme vazifesi verilmiştir. Bk. el-Mâide 5/15, 19; İbrâhim 14/4; en-Nahl 16/44, 64; ez-Zuhrûf 43/63.

⁸⁹ el-Bakara 2/129; Âl-i İmrân 3/164; el-Cum'a 62/2.

⁹⁰ Terim anlamıyla, “cümlelerin dil açısından tahlili” manasını kazanan bu kelime, ilk dönemlerde “bir şeyi doğru ifade etme, anlama ve açıklama” manalarında kullanılmaktaydı. Rasûl-i Ekrem'den, Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer ve Abdullah b. Ömer'den gelen rivayetler, i'râb kelimesinin bu kullanımına birer örnektir. Daha geniş bilgi için bk. Birışık, “Tefsir”, 40/282.

⁹¹ bk. el-Bakara 2/219, 266.

⁹² en-Nisâ 4/82; Sâd /29; Muhammed 47/24.

⁹³ el-Bakara 2/44, 75, 242.

⁹⁴ el-Bakara 2/221.

⁹⁵ el-En'âm 6/65.

veren Allah Teâlâ, vahyin muhataplarına da âyetleri üzerinde düşünme (tefekür) ve onları anlama sorumluluğu yüklemekte, bu çaba içerisine girmeyenleri kınamaktadır”.⁹⁷

*Diğer taraftan “Kur’ân en büyük mucizedir ve onun i‘câzı, Arap fasihlerini susturmuş, belîğlerini acze düşürmüş ve onun bir benzerini getirememişlerdir. Kur’ân’ın bu özelliği, onu, Arap dilinin özelliklerini taşıyan Arapça bir kitap olmaktan çıkarmaz, içerisinde bulunan Allâh’ın emirlerini ve yasaklarını kolay bir şekilde anlamayı engellemez. Ancak bu, Arap diline gerçek anlamda vukûf şartı ile mümkün olacaktır.” (...) Eğer Kur’ân’ın i‘câzı, onu anlaşılır olmaktan çıkaracak olsaydı, o zaman kullara yönelik teklif hitabı, anlaşılamayacağı için takat üstü yükümlülük şekli alacaktı. Böyle bir yükümlülük şekli ise bu ümmetten kaldırılmıştır. Bu özellik, onun i‘câz yönlerinden birini teşkil eder. Zira üşup mana ve anlaşılabilirlik ve kavranabilirlik... gibi tüm yönlerden insanların sözlerine benzer bir kelâm konulsun, fakat hiçbir kimse ona bir nazîrede bulunamasın.*⁹⁸

Tefsir kelimesi, Kur’ân’ın açıklanması manasında, ilk devirlerden itibaren kullanılagelmıştır. Âyet-i kerîmede (el-Furkân, 25/33), hadîs-i şerîflerde⁹⁹ ve sahâbeden gelen rivayetlerde¹⁰⁰ bunu görmek mümkündür.¹⁰¹ Tâbiûn döneminden

⁹⁶ Kur’ân’da “akıl” kelimesi, kelimenin sözlük ve kavram olarak manaları, Kur’ân’ın pratik akla verdiği değer, akıl kavramı ile ilgili yakın anlamlı kavramlar, Kur’ân’da akla yüklenen görevler ile aklın gücü ve sınırı hakkında daha geniş bilgi için bk. Güneş, a.g.e., 23-67.

⁹⁷ Birışık, “Tefsir”, 40/283.

⁹⁸ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, (trc. Mehmed Erdoğan), I-IV, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990, III, 330.

⁹⁹ Birışık, “Tefsir”, 40/281.

¹⁰⁰ Bk. İbn Mâce, “Ticârât”, 58; Müslim, “Îmân”, 23; Nesâî, “Îmân”, 25, Eşribe, 54; Ebû Dâvûd, “Eşribe”, 7; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, I, 22.

itibaren Kur'ân yorumuna dair yazılmış telif eserlerde de tefsir kelimesi kullanılmıştır. III. (IX.) yüzyılda İmam Mâturidî (ö. 333/944)¹⁰² ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923)¹⁰³ gibi âlimler ise, yazdıkları tefsirler için te'vil kelimesini tercih etmişlerdir.

Batı'da kutsal metinlerin yorumlanması için kullanılan ve bazı çevrelerce Kur'ân'ın açıklanması için tavsiye edilen Hermenötik (Fr. herménétique), tefsir ve te'vil kelimelerini karşılamamaktadır. Aynı şekilde Batı'da geliştirilen “anlam bilim” manasındaki “semantik” (Fr. sémantique) metodu da günümüzde Kur'ânî kavramların tahlilinde kullanılmakla birlikte, İslâm ilimlerinin geçmişinde bunun mukabili olarak “fıkhü'l-luga” gibi ilim dalları bulunmaktadır.¹⁰⁴ Elbette bu ve benzeri ilimler/metotlar, Kur'ân'ın Allah kelâmı olduğu gerçeği gözardı edilmeden ve usûlüne uygun şekilde kullanıldığında istifadeye medar olabilir.

¹⁰¹ Ancak sahabe devrinde tefsir denilince daha çok akla tevkîfî beyanlar gelmektedir. Zira onlara göre tefsir, Allâh'ın (Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri) ve Rasûlullâh'ın (âyetleri açıklamak üzere dile getirdiği) beyanlarıydı. Bunların ise hata yapması söz konusu değildi. Sonra bu kavram biraz daha genişlemiş ve sahabenin sözleri de tefsir kavramının içine dahil olmuştu. Daha geniş bilgi için bk. Muhsin Demirci, *a.g.e.*, 25.

¹⁰² “*Te'vilâtü'l-Kur'ân (Te'vilâtü Ehli's-sünne, Te'vilâtü'l-Mâtürîdiyye)*”. Daha geniş bilgi için bk. Şükrü Özen, “Mâtürîdî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/149; Bekir Topaloğlu, “Te'vilâtü'l-Kur'ân”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/32-33.

¹⁰³ “*Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*”. Daha geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/317; İsmail Cerrahoğlu, “Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/105-107.

¹⁰⁴ Bırışık, “Tefsir”, 40/282.

Kur’ân-ı Kerim, Allah kelâmıdır.¹⁰⁵ Ona “beşer kelâmıymış gibi” yaklaşma, Kur’ân’ın hakikatini anlama ve onu doğru bir şekilde yorumlamanın önündeki en büyük manidir.¹⁰⁶ Yine Kur’ân’ı doğru anlamak için îman ve takva da zaruridir.¹⁰⁷ Aksi halde Kur’ân kendisini muhatabına açmaz.¹⁰⁸ Kur’ân’a art niyetle ve hatalı yaklaşma, insanı bir müddet sonra derin bir sapkınlığa düşürebilir.¹⁰⁹

“İbn Abbas’a göre, Kur’ân-ı Kerim’in anlaşılması hususunda insanlar dört kısma ayrılabilir:

- a) Araplar’ın, dil sayesinde (rahatlıkla) anladıkları âyetler.
- b) İnsanların anlamamakta mâzur görülemeyeceği kadar açık olanlar.
- c) Kur’ân’ı anlama hususunda derinleşmiş âlimlerin bilebileceği âyetler.
- d) Manasını sadece Allâh’ın bildiği âyetler”.¹¹⁰

¹⁰⁵ “Vahiy zincirinin son ve en parlak halkası olan Kur’ân-ı Kerîm; *kitâbu hidâye* ve *i‘câz*, yani ‘mucizevî kılavuz’ olarak tanımlanmaktadır. Eski-yeni hiçbir edebî türe benzemeyen Kur’ân-ı Kerîm ne düzyazı ne şiirdir, türü kendisiyle sınırlı bir vahiy koleksiyonudur. ‘Yüce Allah’ın eşi-benzeri olmadığı gibi Kur’ân’ın da eşi-benzeri yoktur’ denilse yeridir”. (Murat Sülün, *a.g.e.*, 139)

¹⁰⁶ Birışık, “Tefsir”, 40/282.

¹⁰⁷ Kur’ân, kendisinin müttakiler için bir hidayet rehberi olduğunu söylemektedir. (bk. el-Bakara 2/2-4; Âl-i İmrân 3/138; el-Mâide 5/15-16; el-A‘râf 7/146; en-Nahl 16/102; Fussilet 41/44)

¹⁰⁸ el-A‘râf 7/146; Fussilet 41/44.

¹⁰⁹ ez-Zümer 39/23; Âl-i İmrân 3/7-8.

¹¹⁰ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, I, 91; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-‘Kur’âni’l-‘azîm*, I, 21-22; Birışık, “Tefsir”, 40/283. Başka bir rivayette, İbn Abbas, Rasûlullah’ın şöyle buyurduğunu söylemiştir: “*Kur’ân dört harf üzere indirilmiştir. Helâl ve haram, bunda cehalet hususunda kimsenin mazereti olamaz. Arapların yorumlayabileceği; âlimlerin tefsir edebileceği ve Allah azze ve celle dışında kimsenin bilemeyeceği müteşâbih. Kim*

1.1.2. Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsiri

Kur'ân, Kur'ân'ı açıklar.¹¹¹ Bu, tefsirde en doğru yoldur.¹¹² Onu Allah'ın murad ettiği şekilde anlaşılmasının ilk basamağı, kendi içinde bir bütün olarak anlaşılmasıdır. Herhangi bir bölümüne bakıp oradan bütün hakkında değerlendirme yapmak veya kendi görüşünü destekler bir şekilde belli kısımları ele alıp diğerlerini görmezden gelmek, Kur'ân'ı doğru anlamayı zorlaştırmakta, hatta imkânsız hâle getirmektedir.

Kur'ân'ın kendi bütünlüğü içinde ele alınması, İslâm'ın başlangıcından beri bilinen, Hz. Peygamber'in ilk örneklerini verdiği¹¹³ ve sonraki âlimlerin de devam ettirdiği bir usuldür.

Kur'ân'ın kendine has bir tertibi ve üslubu vardır. Bu da onu kendi iç bütünlüğü çerçevesinde anlamayı zorunlu kılmaktadır.¹¹⁴ Bu hususu, üç kategoride ele almak mümkündür:

bunlar (müteşâbihler) hakkında bilgisi olduğunu söylemişse, o yalancıdır". (İbn Kesîr, Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-'azîm, I, 22)

¹¹¹ el-Bakara 2/187, 242, 266; el-Mâide 5/89; el-En'âm 6/105; en-Nûr 24/58, 61. Ayrıca bk. "Fussilet: Geniş geniş açıklandı" (Hûd 11/1), "nüsarrifu: çeşitli şekillerde ifade ediyor, açıklıyoruz" (el-En'âm 6/105).

¹¹² İbn Kesîr, Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-'azîm, I, 16.

¹¹³ Meselâ En'am sûresinde geçen (6/82) "zulm" kelimesini, Lokman sûresinin 13. âyetindeki "şirk" ile açıklamıştır. Daha geniş bilgi ve rivayetler için bk. Taberî, Câmî'u'l-beyân, IV, 3243-3249; Zerkeşî, el-Burhân, I, 28.

¹¹⁴ Halis Albayrak, Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine (Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri), İstanbul, 1993, 12. Mushafın tertibi, surelerin tertibinin tevkifiliği, Kur'ân'ın üslubu, âyet ve sûreler arasındaki münasebetler konusunda daha geniş bilgi için bk. Ahmet Öz, Kur'ân'ı Anlamada Bağlam, Hikmetevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2016, 32-63

- a. Âyetlerde geçen kelime, kavram ve harflerin manasını ve medlûllerini doğru tesbit.
- b. Bir âyetin içinde bulunduğu âyet grubundaki (siyak-sibak) mânâsını tesbit.
- c. Bir konuyu, Kur'ân'daki ilgili bütün âyetleri birlikte değerlendirerek yorumda bulunmak.

Kur'ân-ı Kerim'deki âyet ve ibareler, her zaman manaya açık (sarih) bir şekilde delâlet etmez. Mesela müphem ifadeler¹¹⁵ ile garîb kelimelerin¹¹⁶ tesbit ve izahı yapılmalıdır. Mecaz/temsil ve hakiki manalar düşünölmeli, pek çok anlama gelebilecek ifadelerde ihtimaller mümkün olduğu kadar asgarîye indirilmelidir. Bazen icmâlen verilen mananın tafsili gerekebilir; bazen ibareden umûmî, bazen de husûsî manalar kastedilmiş olabilir. Mutlak gelen ifadelerin takyidi gerekebilir. Bazı âyetler de nesh edilmiş olabilir.¹¹⁷

Bunlara ilaveten âyetlerin siyak ve sibakının icap ettirdiği manalar da göz önünde bulundurulmalıdır.¹¹⁸ Mü'minlerin anlatıldığı âyet grubundaki bir ifadeyle kâfir ve münafıkların anlaşılması veya tersi, yanlış tefsir şekline bir örnek teşkil etmektedir.

Âyetlerin doğru bir şekilde anlaşılmasında Kur'ân'ın diğer âyetlerine müracaat edip konu bütönlüğüne dikkat etmek de gereklidir.¹¹⁹ Zira Âl-i İmrân sûresinde de

¹¹⁵ Bu müphemlik; ism-i mevsul, ism-i işaret, zamir vb. kullanılması ile zaman, mekân ve şahıslarla ilgili belirsizlikler de olabilir. Daha geniş bilgi için bk. Albayrak, *a.g.e.*, 107-114.

¹¹⁶ Daha geniş bilgi için bk. Albayrak, *a.g.e.*, 114-116.

¹¹⁷ Kur'ân-ı Kerîm'in kendi âyetleri içinde nesh olup olmadığı uzun ve tartışmalı bir konu olmakla birlikte buna işaret eden âyetler (bk. el-Bakara 2/106; en-Nahl 16/101) vardır.

¹¹⁸ Kur'ân'ı anlamada siyak-sibakın (bağlam) önemi, usûlü, bu konuda yapılmış hatalı yaklaşımlarla ilgili misaller hususunda tafsilat için bk. Ahmet Öz, *a.g.e.*, 65-199.

öğretildiği üzere Kur'ân'ın müteşabih âyetleri, muhkem âyetlerine müracaat ederek ve onlar çerçevesinde anlaşılmalıdır.¹²⁰ Aksi hâlde Kur'ân'ın kastetmediği, Allâh'ın murad etmediği manaların çıkması muhtemeldir. Maalesef mezhepler tarihi, bunun misalleri ile doludur.

1.1.3. Rasûlullah'ın Kur'ân Tefsiri

“Kur'ân'ın anlaşılmasını murat eden Cenâb-ı Hak, onu anlaşılır kılmış, bazı âyetleri diğerleri ile açıklamış, insanların anlamakta zorluk çekecekleri hususları da Cebrâil ve Hz. Peygamber vasıtasıyla izah etmiştir”.¹²¹

Allah Rasûlü, kendisine “Kur'ân'la birlikte onun bir mislinin daha verildiğini” söylemiştir.¹²² İbn Kesîr'e göre bu, Sünnet'tir.¹²³ Hz. Âişe, Cebrâil'in Rasûlullah'a Kur'ân-ı Kerîm'in vahyinin yanı sıra tefsirini de öğrettiğini ifade etmiştir.¹²⁴

¹¹⁹ Kur'ân'ın kendi bütünlüğü içinde anlaşılması konusu hakkında daha geniş bilgi için bk. Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine (Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri)*, İstanbul, 1993.

¹²⁰ Âl-i İmrân 3/7. Te'vil meselesinde üzerinde en çok fikir yürütülen âyet-i kerîmelerden birisi olan bu âyet hakkındaki değerlendirmelerin özeti için bk. Zeynep Gemuhluoğlu, *a.g.e.*, 22-24.

¹²¹ Abdülhamit Birişik, “Tefsir”, 40/282. “Kur'ân'da anlaşılmayan veya tefsir edilmesi mümkün olmayan âyetler var mıdır?” sorusunun cevabı ve muhkem-müteşabih ıstılahları hakkında daha geniş bilgi için bk. Işıcık, *a.g.e.*, 65-97.

¹²² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, I, 16. Bu hadisin metninde, hadis ve sünneti terk etmek isteyen kimselere karşı da uyarılar vardır: “Şunu kat'î olarak biliniz ki, bana Kur'ân-ı Kerîm ve onun bir misli daha verilmiştir. Karnı tok bir hâlde, rahat koltuğunda oturarak: «Şu Kur'ân'a sarılınız; onda helâl olarak ne görmüşseniz onu helâl ediniz, neyi de haram görmüşseniz onu haram ediniz!» diyecek bazı kimseler gelmek üzeredir”. (Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 5) Nitekim Hâricîler ve Râfîzîler böyle yapmışlar, Kur'ân'ın zâhirine tutunarak Kitabın beyânını tazammun eden sünnetleri terk etmişler, şaşırmış ve sapıtmışlardır. (Yıldırım, *a.g.e.*, 29)

Hız. Peygamber'in âyet-i kerîmelerde zikredilen vazifeleri arasında Kur'ân'ı ulaştırmak (tebliğ)¹²⁵, açıklamak (tebyin)¹²⁶ ve öğretmek (talim)¹²⁷ vardır. “*Ayrıca onu açıklamak da Bize ait bir iştir*”.¹²⁸ âyetinde ifade edilen açıklamaktan murat, bazı âlimlere göre Hız. Peygamber'in tebyin ve tefsir etmesidir. Zaten tebliğın iki maksadı vardır; risaleti, yani Kitab'ı tebliğ, bir de bu Kitab'ın anlamlarını açıklayıp bildirmek.¹²⁹

Allah Rasûlü'nün tebliğ vazifesini hakkıyla yaptığında hiçbir şüphe yoktur. O, Allah tarafından kendisine indirilen Kitab'ın hepsini insanlara ulaştırmıştır. Aynı şekilde o, Kur'ân'ın ilk müfessiridir. Bunda da ihtilaf yoktur. Ancak tebliğ ve beyan vazifesini yaparken Kur'ân-ı Kerîm'deki bütün âyetleri tek tek açıklamış mıdır? Bu soruyu, öncelikle böyle bir şeye gerek var mıydı, diye cevaplamak da mümkündür. Âlimler, bu hususta iki farklı düşünce ortaya koymuşlardır.

a) İbn Teymiyye, “*Biz sana da Kur'ân'ı indirdik. Ta ki insanlara, kendilerine indirileni açıklayasın ve insanlar da iyice fikirlerini kullansınlar*”.¹³⁰ âyet-i

¹²³ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, I, 16; Yıldırım, *a.g.e.*, 29.

¹²⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 98; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, I, 21; Bırışık, “Tefsir”, 40/282-283.

¹²⁵ el-Mâide 5/67. Hız. Peygamber'in beyânı ve çeşitleri hakkında bk. Muhammed Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları, Kur'ân Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*, İFAV, 1. Baskı, İstanbul 2019, 61-334.

¹²⁶ el-Mâide 5/15, 19; İbrâhim 14/4; en-Nahl 16/44, 64; ez-Zuhrûf 43/63.

¹²⁷ el-Bakara 2/129; Âl-i İmrân 3/164; el-Cum'a 62/2.

¹²⁸ el-Kıyâme 75/19.

¹²⁹ Yıldırım, *a.g.e.*, 28.

¹³⁰ en-Nahl 16/44.

kerîmesini delil göstererek, “Hz. Peygamber’in ashâbına Kur’ân’ın manalarını bildirmesi ve açıklaması vacip olur”. demektedir.¹³¹ Ona göre, “Resûl-i Ekrem, Kur’ân-ı Kerîm’in hepsini veya tamamına yakını ashâbına izah etmiştir. Eğer böyle olmasaydı, Allâh’ın kendisine verdiği tebyin¹³² (açıklama) vazifesinin bir kıymeti kalmazdı”.¹³³

Ashâb-ı kirâmın, “*Kur’ân’ın on âyetini Hz. Peygamber’den öğrenip uygulamadıkça diğer on âyete geçmedikleri*”¹³⁴ şeklindeki rivayetle, “*Biz Kur’ân’ı ilim ve amel olarak birlikte öğrendik*”.¹³⁵ rivayetini de bu hususta delil olarak ileri süren İbn-i Teymiyye’nin bu görüşü, ilk anda kuşatıcı bir mahiyet arz ediyormuş gibi görünse de sadece teorik planda kalmıştır. Zira bu görüşe göre, Kur’ân’ın her bir âyeti ile ilgili en az bir hadis bulunmalıdır. Ancak eldeki mevcut hadislerin miktarı ve çeşidi, bunu destekler mahiyette değildir.¹³⁶

Şayet Resûlullah, Kur’ân’ın bütün âyetleri ile ilgili açıklamalarda bulunmuşsa, karşımıza iki mesele çıkmaktadır. Eğer bu, Allah Resûlü tarafından yapılmış ve alternatif olmayan bir tefsir ise, ashâbın bunu bildikten sonra sadece onu nakletmeleri ve üzerine başka bir şey söylememeleri gerekirdi. Ancak ne böyle toplu

¹³¹ İsmail Cerrahoğlu, *Kur’ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, 20; Süyûtî, *el-İtķân*, I/4, 456-457; Yıldırım, *a.g.e.*, 28.

¹³² en-Nahl 16/44, 64.

¹³³ İbn Teymiyye, *Muķaddime fı uşûli’t-tefsîr (Kur’ân’a Giriş)*, (trc. Ömer Aydın), 1. Baskı, İstanbul 2017, 169-170; *Tefsîr Usûlüne Giriş*, (trc. Yusuf Işıcık), 35-37; Süyûtî, *el-İtķân*, I/4, 456-457.

¹³⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Ķur’âni’l-‘azîm*, I, 17.

¹³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 410; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 557; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, I, 95.

¹³⁶ Daha geniş bilgi ve misaller için bk. Birışık, “Tefsir”, 40/284.

bir nakil vardır ne de ashab ve sonraki devirdeki âlimler, tefsire dair açıklamalar yapmaktan geri durmuştur.

Eğer Allah Rasûlü, Kur'ân'ın tamamına dair bir açıklama yapmış, ama ashabını da tefsirle ilgili değerlendirmelerde bulunmak hususunda serbest bırakmışsa, daha sonraki nesillerin de bu imkân ve imtiyazdan faydalanmaması için özel bir kayıt ve engelleme lâzımdır. Halbuki bu hususta herhangi bir delil ortaya konmamıştır.¹³⁷

Diğer bir husus da Hz. Peygamber'in her âyetle ilgili tefsirde bulunması ve bu âyetler hakkında ondan gelenler dışında alternatif düşüncelere fırsat verilmemiş olması, İslâm'ın tefekkür ufkunda getirdiği temel prensiplere ters düşmektedir. Kitap ve Sünnet çerçevesinde kalmak şartıyla, Kur'ân âyetleri üzerinde düşünme vazife ve sorumluluğu, ashâb-ı kiram dahil kıyamete kadar onun bütün muhataplarına yüklenmiş şerefli bir emirdir.

Bütün bu sebeplerle Kur'ân'ın hepsinin Rasûlullah tarafından açıklandığı düşüncesi, bir nazariyeden öteye geçememiştir.

b) Âlimlerin diğer kısmı da Resûlullah'ın Kur'ân'ın hepsini tefsir etmediğini ileri sürmüşlerdir.¹³⁸ Hz. Âişe'nin *“Rasulullah, Cibrîl'in kendisine öğrettiği sayılı âyet dışında Allâh'ın kitabından herhangi bir şeyi tefsir etmezdi”*.¹³⁹ ifadesi de bunu destekler mahiyettedir.

¹³⁷ Birişik, “Tefsir”, 40/284.

¹³⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 28-29.

¹³⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 98; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, I, 21; Birişik, “Tefsir”, 40/283.

İbn Kesîr, Taberî'nin naklettiği bu rivayetin, senedindeki râvî (Ca'fer b. Muhammed ez-Zübeyrî) sebebiyle münker ve garib hadis olduğunu; hadisin doğru olması hâlinde mananın da doğru olacağını, zira buradan Taberî'nin de dediği gibi, mananın Allah tarafından bildirilip tevkifi olduğunu söylemektedir. Tafsilat için bk. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, I, 21.

Hadis ve tefsir kaynaklarında, Allah Rasûlü'nün kevnî âyetlerden, bilhassa gökler, yeryüzünün durumu ve dağlardan bahseden âyetleri açıkladığına dair rivayetler oldukça azdır ve mevcut rivayetler de genel niteliktedir. Hz. Peygamber, o günün şartlarında insanlara geniş bir mâlumat ve ilmî bir derinlik gerektiren kevnî âyetleri olduğu gibi açıklasaydı, onlar muhtemelen bunu kavrayamayacaklar, bu da onların İslâm'ı kabul etmelerini zorlaştıracaktı.¹⁴⁰

Hz. Peygamber'in neyi, ne kadar ve nasıl tefsir ettiğiyle ilgili şu özet cümleleri nakledebiliriz:

*Hz. Peygamber'in Kur'an'ı tefsiri, Kur'an'ın mücmel olan âyetlerini tafsil, umûmî hükümlerini tahsis, müşkilini tavzih, neshe delâlet etme, müphem olanı açıklama, garip kelimelerini beyân etme, tavsif ve tasvir ederek müşahhas hâle getirme, edebî incelikleri muhtevî âyetlerin maksudunu bildirme gibi belli başlı kısımlara taalluk eder.*¹⁴¹

Kur'an'ın ilk muhatapları; Arap dili ve edebiyatının inceliklerine hâkim, lafızların mânâ ve delâlet yollarına vâkıf, bir ifadenin söyleniş şeklinden maksadını iyi kavrayabilen bir topluluk idi. Fakat dildeki bu bilgi ve kabiliyetlerine rağmen Kur'an'ın bu muhataplarının hepsinin, bütün âyetleri derinlemesine anlayıp kavradığını söylemek de mümkün değildir.¹⁴² Bu hususta İbn Haldun'un, "Kur'an'ın indirildiği dönemdeki Araplar'ın hepsinin Kur'an'ı net bir şekilde anlayıp bildiği" görüşü¹⁴³ tenkit edilmiştir.¹⁴⁴ Ashâb-ı kiram döneminde yaşanan hâdiseler de bu hususta bize ışık tutar.

¹⁴⁰ Birışık, "Tefsir", 40/283.

¹⁴¹ Rasûlullah'ın bu şekilde yapmış olduğu tefsiriyle ilgili misaller ve daha geniş bilgi için bk. Yıldırım, *a.g.e.*, 139-220.

¹⁴² Birışık, "Tefsir", 40/283. Adiy b. Hâtim'in başına siyah veya beyaz iplikler koyması rivayeti gibi. (bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 28)

¹⁴³ *el-Muḳaddime*, II, 363; Birışık, "Tefsir", 40/283.

Kur'ân, ilk muhataplarının bildiği/kullandığı kelime ve mevzular kadar, hiç duymadıkları (âhiret, yaratılış ve fezanın derinlikleri gibi) birtakım konuları da gündeme getirmiş; günlük hayatta kullanageldikleri bazı kelimelere başka anlamlar yüklemiştir. İman-küfür farkının âyetlere bakışı etkilemesini bir tarafa bırakarak söylersek, Rasûlullah'ın devrinde hadiselerin oluş şekillerine (sebebi-nüzul) hâkim olmayan ya da Hz. Peygamber'le uzun süre bulunmamış ashabın yahut şiir, belağat vb. ilimlerde daha sathî bilgilere sahip kimselerin âyetler hakkında aynı ve sağlıklı yorumlara ulaşması düşünülemez. Anlayış, akıl, zekâ gibi faktörlerin yanı sıra ilme kabiliyet ve merak da Kur'ân'ı anlama noktasında farklılaşmalara sebep olmuştur ve bu durum oldukça tabiidir.

İşte Allah'ın Rasûlü, ashabı arasındaki bu farklılaşmaya göre izah, açıklama ve tebliğ vazifesinde bulunmuş, insanların istidat ve kapasitelerine göre Kur'ân'ı beyan ve talim etmiştir. Sahabe arasında, üstün bazı vasıflara sahip en seçkin kimselerin dahî anlayamadıkları bazı âyetler vardı. Bu hususta Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'i misal olarak verebiliriz.¹⁴⁵ Hz. Peygamber'in vefatından sonra ashâbı, çok fazla mâlumat sahibi olmadıkları konularda, herhangi bir Kur'ân âyetini tefsir etmekten kaçınıyorlardı.¹⁴⁶

Bütün bunlara rağmen ashâb-ı kirâm, Kur'ân'ı en iyi anlayan insanlar idi.¹⁴⁷ İnançları saf idi. Eski medeniyetlerin ve felsefelerin tesiri altında

¹⁴⁴ Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, Kahire, 1965, 195; Yıldırım, *a.g.e.*, 18.

¹⁴⁵ Daha geniş bilgi için bk. Suat Yıldırım, *a.g.e.*, 18.

¹⁴⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 98-101.

¹⁴⁷ “Kur'ânî düşüncenin, diğer kutsal kitaplarınkinden ayrılan çok mühim bir yanı, onun ihtiva ettiği değerlerin, resmî otorite vasıtasıyla, hayatın her alanına tatbik edilmiş ve başta kendisine Kur'ân inen Hz. Peygamber ve Onu takip eden Râşid Halifeler tarafından, bu değerlerin, hiçbir yan tesire mâruz kalmadan doğru olarak yorumlanmış ve resmî bir görüş olarak uygulanmış olmasıdır. Yani Kur'ân'ın hem nazarî hem de amelî ilk tefsiri, bir taraftan Allah'ın kitabını en iyi bilen, diğer taraftan da bu bilgileri yayma ve uygulama yetkisine sahip bulunan kimselerce

yetişmemişlerdi. Başka kavimlerle karışmadıkları için lisan zevkleri bozulmamıştı. Âyetler ve onlarla ilgili hâdiseler arasındaki irtibatları biliyorlardı. Kur'ân'ı iyice anlamak hususunda tam bir teveccühleri vardı. Ondan tam manasıyla istifade ettiler, ondaki manaları ruhlarına sindirmeye çalıştılar. Anlayamadıkları âyetler hakkında, çeşitli vesilelerle Allah Rasûlü'nün izahlarına muttali oldular. Abdullah b. Mes'ud'un da ifade ettiği gibi ileri gelen sahabeden biri on âyet belleyince, manalarını ve onlarla amel etmesini de öğrenmedikçe başka âyetlere geçmezdi.¹⁴⁸

1.1.4. Ashâbın Kur'ân Tefsiri

Hız. Peygamber hayattayken gerekli hususları ashâb-ı kirama açıklıyordu. Ayrıca ashab, kendileri açısından kapalı kalan ve ihtiyaç hissettikleri birtakım meseleleri Hız. Peygamber'e soruyorlar, o da onlara açıklamada bulunuyordu. Hız. Peygamber'in yaptığı bu izah ve açıklamalar, kısa zamanda ashâb-ı kirâm arasında yayılıyordu. Böylece ashâbın müşkilleri çözmek ve âyetleri anlamak hususunda bizzat tefsir etmesine lüzum kalmıyordu. Bir de Hız. Peygamber aralarında bulunurken, onun sahasına giren bir hususta açıklama yapmaktan teeddüp ediyorlardı. Onun tefsiri varken diğer izahlara itibar etmiyorlardı.¹⁴⁹

Fakat Allah Rasûlü vefat edince, uzun bir süredir devam eden vahiyden ve her müşkillerini rahatça arz edebildikleri vahiy merkezli mâsum menbadan mahrum kaldılar. Diğer taraftan ashâb-ı kirâm devrinde İslâm'ın hızlı bir şekilde yayılmasıyla daha önce karşılaşmadıkları birtakım meseleler gündeme geldi.

Yeni müslüman olan ya da İslâm'ın hükmüne râzı olan İran, Hind ve Yunan gibi medeniyetlere mensup kimseler ile mevcut dinini muhafaza etmekte olan Ehl-i

yapılmıştır. Başka bir ifadeyle, Allâh'ın kitabı, O'nun iradesine uygun olarak kurulan ilk toplumun resmî ideolojisi olmuştur". (Işıcık, a.g.e., 13-14)

¹⁴⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 95; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, I, 17; Yıldırım, a.g.e., 18-19.

¹⁴⁹ Yıldırım, a.g.e., 20.

Kitab'ın tesiriyle, İslam toplumu arasında yabancı menşeli sapık/bâtıl düşünce ve inanç akımları yayılmaya başladı. Onlar, içinde bulundukları müslüman topluma adapte olmak ya da onları da saptırmak maksadıyla, düşünce ve inançlarını Kur'ân'a dayandırmaya çalıştılar, fakat özü itibariyle bu gayret, büyük bir tekellüftü. Buna rağmen İslâm'ın özünden gelmeyen bu fırka ve mezhepler, müslüman topluluk içinde kendilerine taraftar bulmak hususunda bir sıkıntı yaşamıyorlardı. Çünkü bir taraftan Kur'ân'ın sahih tefsirini/Arap dili ve edebiyatının özelliklerini bilmeyen kimselerin sayısı artıyor, diğer taraftan bazı art niyetli kimseler, pervasızca Kur'ân'ın ruh ve maksadına zıt te'viller yapıyorlardı. Bunun üzerine ashâbın devreye girerek Kur'ân ve Sünnet'in hakikat, maksad ve ruhuna uygun bir şekilde ve mâlumatları nisbetinde tefsir etmeleri ihtiyacı baş gösterdi.¹⁵⁰

Kur'ân'daki müteşâbih bir âyet hakkında görüşünü açıklamaktan kaçınan Hz. Ebû Bekir, ilerleyen zamanlarda ihtiyaç üzerine “el-Kelâle”yi¹⁵¹ re'yiyle tefsir etmişti. Hz. Ömer de âyetlerdeki çeşitli kelimeleri halka sormuş, bazen onların eksiklerini bizzat tamamlamış yahut İbn Abbas'a açıklamıştı.¹⁵² Fakat yine Hz. Ömer, kendisini zor durumda bırakmak için inatla Kur'ân'daki müteşâbih âyetler hakkında soru sormaya devam eden Sabîğ'i dövdürmüştü. Hz. Ömer'in Sabîğ'e bu müdahalesi, Goldziher'in zikrettiği/sandığı gibi, sadece soru sormasından dolayı değil¹⁵³, aksine müteşâbih âyetler hakkında ileri geri konuşmak için bir zemin aramasındandı.

¹⁵⁰ Yıldırım, *a.g.e.*, 20.

¹⁵¹ en-Nisâ 4/176.

¹⁵² Hz. Ömer'in farklı âyetlerle ilgili soru ve değerlendirmeleri için bk. (el-Bakara 2/266 için: İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Ķur'âni'l-'azîm*, I, 451-452; en-Nahl 16/47 için: İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Ķur'âni'l-'azîm*, II, 838-839; Abese 80/31 için: İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Ķur'âni'l-'azîm*, IV, 711-713; et-Tekvîr 81/7 için: İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Ķur'âni'l-'azîm*, IV, 719-720.

¹⁵³ Yıldırım, *a.g.e.*, 22-23.

Ali b. Ebû Tâlib (ö. 40/661) bir gün Kûfe’de minberden cemaate hitaben, “Kitâbullah’tan herhangi bir âyet hakkında bir şey sormak isteyen varsa sorsun.” demiş ve kendisine yöneltilen âyetleri¹⁵⁴ dinleyenlere tefsir etmişti.¹⁵⁵

Abdullah b. Abbas (ö. 68/687), Kur’ân’ın neredeyse bütün âyetleri ile ilgili tefsir ve açıklamalarda bulunmuştur. Talebelerinden Mücâhid (ö. 103/721), baştan sona kadar Kur’ân’ın hepsini üç defa İbn Abbas’a arz ettiğini, her âyetin anlamını ve sebab-i nüzûlünü bizzat kendisinden öğrendiğini söylemiştir.¹⁵⁶

Sahâbîler, Kur’ân tefsirinde oldukça ihtiyatlı davranmışlar, bilmedikleri konularda görüş beyan etmekten çekinmişlerdi.¹⁵⁷ Sadece İbn Mes’ûd ve İbn Abbas gibi meşhur müfessir sahabîler, Resûlullah’tan intikal eden izahlardan istifadeyle neredeyse Kur’ân’ın tamamına yakını tefsir etmişlerdir.¹⁵⁸

Sahabîlerin yaptığı tefsirde; kelime tahlili yapılırken (bilhassa Câhiliye dönemi) Arap şiir ve nesri kullanılmış, müşkil meselelerin hallinde ise, kadîm Arap tarihine müracaat edilmiştir. Bu dönem tefsirinin bir vasfı da Ehl-i kitaptan elde edilen bazı bilgilerin (İsrâiliyat) tefsire girmeye başlamasıdır. Hz. Peygamber’in, Kur’ân’da zikredilen tarihî hâdiselerle ilgili Ehl-i kitapta bulunan bilgilere dair yasaklayıcı kesin bir tavrı bulunmaması,¹⁵⁹ Kur’ân’ın bütününe ters düşmeyen İsrâiliyât’ın tefsir metinlerine girmesini kolaylaştırmıştır. İlk defa ashâb devrinde tefsir rivayetleri arasına dahil olan İsrâiliyat, tâbiûn ve tebeu’t-tâbiîn devri tefsirlerinde de artarak yer

¹⁵⁴ ez-Zâriyât 51/1-4.

¹⁵⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Ḳur’âni’l-‘azîm*, IV, 354-355.

¹⁵⁶ Dârimî, *Sünen*, Hd. No. 1125.

¹⁵⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, I, 98-101.

¹⁵⁸ Birişik, “Tefsir”, 40/284.

¹⁵⁹ Buhârî, *Tefsir*, 2/11; İ’tisâm, 25; Tevhid, 42, 51.

almaya devam etmiştir. İlk tam tefsir hüviyetinde olan Mukâtil b. Süleyman'ın eseri, tâbiûn ve tebeu't-tâbiîn devirlerindeki bu değişimi açıkça ortaya koymaktadır.

Nakledilen misallerde de görüleceği üzere, Allah Resûlü'nün tefsirini kendisinden bizzat öğrenen ashâb-ı kirâm, tâbiûn nesline bunları aktarmış, böylece mûteber hadis kaynaklarında Resûlullah'tan, ashâbtan ve tâbiûndan gelen tefsir rivayetleri bir araya getirilmiştir.¹⁶⁰

1.1.5. Tefsir Okulları

Ashâb-ı kiramın bilhassa ilimde öne çıkmış olanları, bulundukları bölgelerde hem sorulara cevap ve fetva vermişler, hem de tebliğ ve talim faaliyetlerinin merkezinde yer almışlardır. Böylece kendi etraflarında hâlelenmiş bir talebe topluluğunu günden güne şekillendirip eğitmişlerdir.

Bu durum fıkıh, hadis, siyer ve tarih gibi ilim dallarının tarihî seyri ve tekâmülü açısından böyle olduğu gibi tefsirin de müstakil bir ilme dönüşmesi aynı şekilde gerçekleşmiştir.

1.1.5.1. Mekke Tefsir Okulu

Tefsir okulları arasında en güçlü okul olarak kabul edilmektedir. Zira bu okul, Hz. Peygamber'in husûsî dualarına¹⁶¹ mazhar olmuş “Hibrü'l-ümme”, “Tercümânü'l-Kur'ân” diye anılan Abdullah b. Abbas¹⁶² (ö. 68/687-88) öncülüğünde kurulmuştur.

¹⁶⁰ Birışık, “Tefsir”, 40/284. Sahabe tefsirinin vasıfları hakkında tafsilat için bk. Muhammed Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları*, 337-513. Bu tefsirin kıymeti ve özellikleri hakkında bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 64-66.

¹⁶¹ Allah Resûlü'nün İbn Abbas hakkında, “*Allâh'ım! Onu dinde derin anlayışlı kıl ve ona te'vili öğret!*” diye duâ ettiği bilinmektedir. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 214, 269, 314; Buhârî, “İlim”, 17, “Vudû”, 10; Müslim, “Fezâilü's-sahâbe”, 138)

¹⁶² İbn Abbas ve tefsir metodu hakkında daha geniş bilgi için bk. İsmail Lütü Çakan, Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbas”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/76-79; Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 29-51; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 45-56.

Saîd b. Cübeyr¹⁶³ (ö. 94/713 [?]), Mücâhid b. Cebr¹⁶⁴ (ö. 103/721), İkrime el-Berberî¹⁶⁵ (ö. 105/723), Tâvûs b. Keysân¹⁶⁶ (ö. 106/725) ve Atâ b. Ebû Rebâh¹⁶⁷ (ö. 114/732); İbn Abbas ile görüşüp tefsir hususunda kendisinden istifade eden isimlerin en önemlileridir.

İbn Abbas'tan gelen rivayetlerden bir kısmı güvenilir kollardan günümüze ulaşmış, bir kısmı da rivayet tekniği açısından güvenilir bulunmamıştır.¹⁶⁸ Âyetlerin hemen hepsi ile ilgili İbn Abbas'tan bir veya birkaç rivayet nakledilir hâle gelince, İmâm Şâfiî, "İbn Abbas'ın tefsirle ilgili 100 civarında hadisi bulunduğunu, bunun dışındakilerin ona nisbet edilemeyeceğini" dile getirmek zorunda kalmıştır. Hadis

¹⁶³ Daha geniş bilgi için bk. Mehmet Efendioğlu, "Saîd b. Cübeyr", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/552-554; Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 54-62; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 71-72.

¹⁶⁴ Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî. Hayatı, ilmi ve faziletleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Muhammed Fatih Kesler, "Mücâhid b. Cebr", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 31/442-443; Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 62-73; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 72-74.

¹⁶⁵ Ebû Abdillâh İkrime b. Abdillâh el-Berberî el-Medenî. Hakkında söylenenler ve tafsilat için bk. Tayyar Altıkulaç, "İkrime el-Berberî", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/40-42; Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 73-83; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 74-77.

¹⁶⁶ Ebû Abdirrahman Tâvûs (Zekvân) b. Keysân el-Hemdânî el-Yemânî el-Havlânî el-Himyerî. Daha geniş bilgi için bk. Abdullah Kahraman, "Tâvus b. Keysân", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/185-186; Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 83-89; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 77)

¹⁶⁷ Ebû Muhammed Atâ b. Ebi Rebah Eslem el-Kureşî. Daha geniş bilgi için bk. Cerrahoğlu, "Atâ b. Ebû Rebah", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/35-36; Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 90-98; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 77-78.

¹⁶⁸ Daha geniş bilgi için bk. Süyûtî, *el-İtkân*, I/4, 480-484.

tenkitçileri, İbn Abbas'tan nakledilen tefsir rivayet tariklerini, sıhhati açısından derecelendirerek tasnif etmişlerdir.¹⁶⁹

Abdullah b. Abbas'tan nakledilen ve on beş hadis kitabında dağınık bir şekilde bulunan metinler, Dr. Abdülazîz b. Abdullah tarafından bir araya toplanmış ve iki cilt hâlinde “*Tefsîru İbn ‘Abbâs ve merviyâtüh...*” adıyla neşredilmiştir. Müellif, Buhârî ve Müslim dışındaki rivayetleri, isnadındaki sağlamlık açısından değerlendirmeye tâbi tutmuştur. *Tefsîrû İbn ‘Abbâs* adındaki bu eser, Fîrûzâbâdî'nin bir araya getirdiği tefsir metinlerini de içine almaktadır.¹⁷⁰

Kurucusu İbn Abbas ile aynı tefsir metodunu kullanmış olan bu ekolün karakteristik özellikleri şöyle ortaya konmuştur:

a) Daha önce de zikrettiğimiz üzere, İbn Abbas'a göre, Kur'ân'daki âyetler anlaşılmalrı/tefsir edilmeleri bakımından dört grupta ele alınmaktadır: Anlamalarını herkesin kolayca bileceği helal ve haramlardan bahseden âyetler, sadece Arapların künhüne vâkıf olabilecekleri âyetler, âlimlerin bilebilecekleri âyetler ve ilmi sadece Allâh'a ait olan müteşâbih âyetler. İşte bu son gruba giren âyetler hakkında söz söyleyenler yalancıdır.¹⁷¹

İlk grup âyeti anlamak kolaydır. İkincisi için Arap dili ve edebiyatına hâkim olmak, kelimelerin anlamlarına nüfuz etmek gerekir. İbn Abbas da bazı âyetlerde geçen

¹⁶⁹ İbn Abbas'a dayandırılan 9 tarik ve her biri ile ilgili kısa değerlendirmeler için bk. Çakan-Eroğlu, “Abdullah b. Abbas”, 1/78. Ayrıca bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 53-56.

¹⁷⁰ Bu eser ve İbn Abbas ile talebelerinden yapılan rivayetlerden meydana gelmiş *Ğarîbü'l-Ğur'ân*, *Mesâ'ilü Nâfi' b. el-Ezrak*, *el-Luğât fi'l-Ğur'ân* gibi eserler hakkında daha geniş bilgi için bk. Çakan, Eroğlu, “Abdullah b. Abbas”, 1/79.

¹⁷¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Ğur'âni'l-'azîm*, I, 22; Kesler, *Mekke Tefsîr Ekolü*, 22; Süyûtî, *el-İtķân*, I/4, 467. Zerkeşî'nin bu taksim hakkındaki görüşü için bk. Süyûtî, *el-İtķân*, I/4, 467-469.

garîb kelimelerin izahı için câhiliye devri Arap şiirinden istifade etmiş ve bu metodu tavsiye etmiştir.¹⁷²

İlk dönem tefsiri daha çok Hz. Peygamber'den gelen rivayetleri toplamak ve bunları yorum yapmadan nakletmek üzerineydi. İbn Abbas, dağınık bir hâlde hadis külliyyatında bulunan tefsire dair bu rivayetleri, sistemli şekilde lügavî tefsirler ile birleştirmiştir. Bunu yaparken de câhiliye şiirinden istişhadda bulunmuştur.

Ancak İbn Abbas'ın metodunda Arap diline müracaat, Kur'ân'ın Kur'ân ve Peygamber Efendimizin hadislerine müracaat ederek yapılan tefsirden sonra üçüncü aşamadır. Bu elbette kendi içinde bazı kuralları olan¹⁷³ bir içtihad/re'y sahası idi. Fakat yine de o güne kadar rivayet metodu ile yetinilen tefsire, bu sayede dirayet metodu da eklenmiş oluyordu.¹⁷⁴

b) Arap diline ve câhiliye şiirine müracaattan sonra dördüncü aşama, sebeb-i nüzûlü dikkate almaktır.¹⁷⁵

c) Kur'ân kıssalarını açıklayıcı bir karîne olarak değerlendirmiştir.

d) Bu ekolün en önem verdiği husus, hakkında nass (bir âyet veya Hz. Peygamber'in bir hadisi) olan konularda ictihada girmemesidir.¹⁷⁶

¹⁷² Misaller için bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 51-53; Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 23.

¹⁷³ İbn Abbas, sadece re'ye dayanan tefsir şeklini hoş karşılamamış ve hakkında hiçbir bilgisi olmayan âyetler üzerinde asla konuşmamıştır. Meselâ Tekvir sûresinin 15-16. âyetlerini kendisine soran Said b. Cübeyr'e, aynı âyetleri okuyarak cevap vermiştir. (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, X, 8501)

¹⁷⁴ Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 24.

¹⁷⁵ Tafsilat ve bu konudaki rivayetler için bk. Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 25-26.

¹⁷⁶ Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 26. Misaller için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 99-102.

Ana vasıfları bu olan Mekke Tefsir Ekolü, sonraki dönemde yaşamış müfessirlerin müracaat ettiği önemli bir yol haritası işlevi görmüştür.

1.1.5.2. Medîne Tefsir Okulu

Medine okulu, ashâb-ı kirâmdan Übey b. Ka'b el-Ensârî'ye¹⁷⁷ (ö. 33/654 [?]) dayanmaktadır.

Bu tefsir okulunun diğer önemli sîmaları arasında şu isimler zikredilebilir: Ebü'l-Âliye er-Riyâhî¹⁷⁸ (ö. 90/709), Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî¹⁷⁹ (ö. 108/726 [?]), Zeyd b. Eslem¹⁸⁰ (ö. 136/754), Abdullah b. Vehb ve Abdurrahman b. Abdullah.

Bu ekolün kurucu ve öncülerinden olan Übey b. Ka'b, tefsirde¹⁸¹ önemli bir yere sahip olduğu gibi kıraat ilminde de söz sahibidir.¹⁸²

¹⁷⁷ Ebü'l-Münzir (Ebü't-Tufeyl) Übey b. Ka'b b. Kays el-Ensârî. Daha geniş bilgi için bk. Bünyamin Erul, "Übey b. Kâ'b", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/272-274; Kesler, *Medine Tefsir Ekolü*, 25-69; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 62-63; Abdülkadir Karakuş, *Übey b. Ka'b, İlim Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, Hikmetevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2018.

¹⁷⁸ Ebü'l-Âliye Rufey' b. Mihrân er-Riyâhî el-Basrî. Daha geniş bilgi için bk. Abdullah Aydemir, "Ebü'l-Âliye er-Riyâhî", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/292; Kesler, *Medine Tefsir Ekolü*, 71-98; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 79.

¹⁷⁹ Ebû Hamza (Ebû Abdillâh) Muhammed b. Ka'b b. Süleym el-Kurazî. Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk. Mehmet Emin Maşalı, "Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/545-546; Kesler, *Medine Tefsir Ekolü*, 99-141; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 79.

¹⁸⁰ Hz. Ömer'in âzatlısı Eslem'in oğlu olan Zeyd hakkında daha geniş bilgi için bk. Muhammed Fatih Kesler, "Zeyd b. Eslem", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/318-319; Kesler, *Medine Tefsir Ekolü*, 141-168; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 80.

¹⁸¹ Tefsir metodu ve bu husustaki rivayetleri hakkında bk. Karakuş, *a.g.e.*, bk. 155-233.

Peygamber Efendimizin duâlarında da ifadesini bulunduğu üzere iman, takva ve hicret yurdudur.¹⁸³ Belki de bu duaların bereketiyle, Medine halkının Kur'ân ve Sünnet anlayışı, uzun müddet safiyeti ve doğruluğunu korumuştur. Bazı fikhî mezhepler, bu saflığı tescil mahiyetinde Medine halkının amelini bir hüccet ve hüküm kaynağı olarak görmüşlerdir. Peygamber'in Medine'de yaşama ve burada vefat etme tavsiyelerini dikkate alan bazı sahabîler, mecburi bir hâl olmadıkça Medine'den ayrılmamayı tercih etmişlerdir. Böylece burada kalan sahabîler ile onların rahle-i tedrisinde yetişmiş tâbiûnun Kur'ân ve Sünnet ile meşguliyetleri sayesinde Peygamber şehri, bir ilim merkezi ve okul hâline gelmiştir.¹⁸⁴

Bu şekilde teşekkül etmiş Medine tefsir ekolünün karakteristik özellikleri hakkında şunlar söylenebilir:

a) Öncelikle bu belde halkının genel vasıfları ve Kur'ân ile Sünnet'e bakışı, tefsir anlayışlarını da şekillendirmiştir. Hicret yurdu Medine, aynı zamanda hadis kültürünü hazmeden ve onunla iç içe yaşayan bir sünnet şehridir. Halife Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 101/720), hicrî II. asrın başında öncelikle Medine'deki hadislerin tedvin edilmesini istemesi, bu halka duyulan büyük güvenin işaretidir.¹⁸⁵ Diğer taraftan Medine'ye hicret ettikten sonra büyük bir huzur ve güven ortamına kavuşan Allah Rasûlü, her vesileyle Kur'ân vahyini burada rahat rahat okumuş ve icap ettikçe bu âyet ve sûreleri açıklamıştır. Bu manada Medine, vahyin ve tefsirin şâhidi olmuştur. Aynı şekilde bu şehirde geçen on yıllık saadet asrında vukû bulan birçok hâdis, vahyin inmesine sebep teşkil etmiş (sebeb-i nüzûl), ashâb-ı kiram da hem vahyin hem de bu vahyin indiği ortamın birinci dereceden şâhidi ve parçası olmuşlardır. Bütün bunlar Medine'yi ve Medine ilmini farklı kılan hususiyetlerdir.

¹⁸² Kıraat ilmindeki yeri ve rivayetleri hakkında Karakuş, *a.g.e.*, bk. 119-153.

¹⁸³ bk. Müslim, "İman", 65; Buhârî, "Fedâilü'l-Medîne", 10; Tirmizî, "Menâkıb", 68.

¹⁸⁴ Daha geniş bilgi için bk. Kesler, *Medine Tefsir Ekolü*, 20-21.

¹⁸⁵ Kesler, *Medine Tefsir Ekolü*, 21.

Özetle Medine, hem yaşayan sünnet ve korunmuş hadis kültürüne sahip bir şehirdir hem de vahyin iniş döneminin canlı şahitlerinin hep beraber bulunduğu, gerektiğinde birbirinin eksikliğini tamamladığı bir ilim ve kardeşlik yuvasıdır.¹⁸⁶

Burada Sünnet'in daimî olması ve buraya bid'atın nüfûz edememesi Hz. Peygamber'in dua, istek ve ikazlarında da yer almıştır.¹⁸⁷ Tarihî hâdiseler de Rasûlullah'ın bu ikazını doğrular mâhiyette devam etmiş, ilk fitne dönemlerinden itibaren bu şehir ve civarı, bâtil fırka ve akımlardan en az etkilenen bölgelerden birisi olmuştur.¹⁸⁸

b) Hadis rivayetinde oldukça titiz olan Medineliler, sahih bir tefsir anlayışının temeli kabul edilen ahkâm ve siyer ile ilgili haberleri de sadakatle muhafaza etmişlerdir. Böylece daha sonra ortaya çıkacak itikadî ve fikhî mezhepler için sahih bilgi kaynakları güvence altına alınmıştır.

c) Elindeki bu sağlam kaynaklar ile anlaşılması en zor âyetlerde bile hâricî bir tefsire ve bilhassa makbul olmayan İsrailiyat'a ihtiyaç duymadan tefsir yapabilmişlerdir.

d) Bu ekolün rivayet ağırlıklı malzemeye dayanması, dirayet metodunu tamamen terk ettiklerini göstermez. Onlar da birtakım müphem âyetleri, sağlam karînelerle izah etmeye çalışmışlardır.¹⁸⁹

¹⁸⁶ İmâm-ı Malik'in (ö. 179/795) Mısır fakihî Leys b. Sa'd'a gönderdiği mektup da bu hakikatlere işaret etmektedir: "Biliniz ki, insanlar Medine halkına tâbîdirler. Çünkü hicret oraya yapılmıştır. Medineliler vahye şahit olan insanlardır. Peygamber (s.a.v) vahiy yoluyla aldığı emirleri bu insanlara iletmiş, onlar da bunun gereğini yapmışlardır". (Kesler, *Medine Tefsir Ekolü*, 22)

¹⁸⁷ "Medine bir haremdir. Artık her kim orada bir bid'at çıkarır yahut bid'atçıyı barındırıp yardım ederse, Allâh'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti onun üzerine olsun!" (Müslim, Hac, 85)

¹⁸⁸ Tafsilat için bk. Kesler, *Medine Tefsir Ekolü*, 22-23.

¹⁸⁹ Daha geniş bilgi ve misaller için bk. Kesler, *a.g.e.*, 23-24 vd.

1.1.5.3. Irak (Kûfe) Tefsir Okulu

İlk müslümanlardan olan, tefsir ve kıraat ilimlerine hâkimiyeti ile bilinen Abdullah b. Mes'ûd¹⁹⁰ (ö. 32/652-653) öncülüğünde kurulmuştur. Bu okul da Mekke okulu kadar güçlüdür.

Abdullah b. Mes'ud'dan nakledilen: “Kendisinden başka ilah olmayana (Allâh'a) yemin ederim ki, Kur'ân-ı Kerim'de nerede nâzil olduğunu bilmediğim bir sûre ve kimin hakkında indiğini bilmediğim bir âyet yoktur. Bununla beraber Allâh'ın kitabını benden daha iyi bilen birisinin olduğunu duyarsam hemen ayağına gider, ondan istifade ederim.”¹⁹¹ sözü, tefsir sahasındaki bilgi ve heyecanını göstermektedir.

Tefsir, kıraat ve fıkıh ilimlerinde ders veren Abdullah b. Mes'ud'dan bizzat istifade eden ya da onun metodunu benimseyerek uygulayan kimseler arasında Alkame b. Kays (ö. 62/682)¹⁹², Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683)¹⁹³, Esved b. Yezîd (ö. 75/694)¹⁹⁴,

¹⁹⁰ Ebû Abdurrahmân Abdullâh b. Mes'ûd b. Gâfil b. Habîb el-Hüzelî. Daha geniş bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes'ûd”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/114-117; Kesler, *Irak Tefsir Ekolü*, 23-34; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 57-62.

¹⁹¹ Buhârî, “Fedâilü'l-Kur'ân”, 8; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 95; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, I, 17.

¹⁹² Alkame b. Kays hakkında bk. Kesler, *a.g.e.*, 35-42; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 81.

¹⁹³ Mesrûk b. Ecda hakkında bk. Kesler, *a.g.e.*, 43-49; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 81-82.

¹⁹⁴ Esved b. Yezid tafsilat için bk. Kesler, *a.g.e.*, 50-52; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 82.

Mürre el-Hemedânî (ö. 79/695)¹⁹⁵, İbrâhim en-Nehâî (ö. 96/714), Âmir b. Şürâhil eş-Şa‘bî (ö. 109/727)¹⁹⁶, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)¹⁹⁷ ve Katâde b. Diâme’nin (ö. 117/735)¹⁹⁸ isimleri sayılmaktadır.

Irak tefsir ekolünün karakteristik özellikleri şöyle sıralanabilir:

a) Irak tefsir ekolünün tefsirde ilk müracaat kaynakları; Kur’ân’ın bizzat kendisi ve Hz. Peygamber’in sünneti ile hadisleridir. Buna rağmen bu ekol, daha çok ehl-i re’ye ait bir tefsir tarzı olarak kabul edilmiştir. Bu anlayışın oluşmasında, muhtemelen tefsirdeki metotlarından ziyade, bilhassa fıkıh konusunda büyük birer otorite olmaları yatmaktadır. Kaldı ki, Kur’ân ve Sünnet’e aykırı olmayan, üstelik karşılaşılan meseleleri çözmeye yardımcı olan re’y, İslâm’da menedilmiş bir şey değildir.¹⁹⁹ Hoş karşılanmayan re’y, herhangi bir kimsenin hiçbir karîneye müracaat etmeksizin kendi düşüncesine göre dînî bir meselede fikir beyan etmesidir.²⁰⁰

Irak Tefsir Ekolü’nün metodunu, şu cümleler özetlemektedir:

¹⁹⁵ Mürre el-Hemedânî ile ilgili bilgi için bk. Kesler, *a.g.e.*, 53-54 Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, I, 83.

¹⁹⁶ Âmir b. Şürâhil eş-Şa‘bî’nin hayatı ve tefsir anlayışı hakkında bk. Kesler, *a.g.e.*, 55-63; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, I, 83-84.

¹⁹⁷ Hasan-ı Basrî hakkında bk. Kesler, *a.g.e.*, 64-73; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, I, 84-85

¹⁹⁸ Katâde b. Diâme hakkında bk. Kesler, *a.g.e.*, 74-83; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, I, 85-86.

¹⁹⁹ Bilindiği üzere, Peygamber Efendimizin Yemen’e gönderirken Muaz b. Cebel ile yaptığı konuşmada, onun Kur’ân ve Sünnet’ten sonra kendi içtihadına göre amel edeceğini söylemesi, Rasûlullah’ı memnun etmiştir. (Dârimî, “Mukaddime”, 20) Daha geniş bilgi ve diğer örnekler için bk. Kesler, *a.g.e.*, 19; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Îlâhî-l-azîm*, I, 17.

²⁰⁰ Buhârî, “İlim” 32; Dârimî, “Mukaddime”, 26.

*Sizden hüküm vermek durumunda olan kimse önce Allâh'ın kitabına baksın. Eğer aradığı şey orada yoksa Allâh'ın Resûlü'nün hükmüne müracaat etsin. Bunların her ikisinde de yoksa sâlihlerin hükmettiği ile hüküm versin. Şayet bunların hiçbirinde bulamıyorsa kendi görüşüne başvursun. Bunu da beceremiyorsa hüküm vermekten vazgeçsin.*²⁰¹

Sadece Abdullah b. Mes'ûd değil, bu ekole mensup diğer müfessirler de ihtiyatlı davranmışlar ve herhangi bir delil ve karîne olmaksızın sadece re'ye dayanarak tefsir yapmamışlardır.²⁰²

Ana esaslarda birleştikleri hâlde Irak (Kûfe) ekolünün Mekke ve Medine ekollerine göre “re'y ehli” sayılmasını²⁰³, Irak bölgesindeki insanların hayat şartlarına, Arap dili ve edebiyatına yeteri kadar hâkim olmamalarına, burada faal olan gayr-i müslim nüfus sebebiyle oluşan farklı dînî ve mezhebî akımlara, İslâm'ın kalbi olan Mekke ve Medine'ye hem zaman hem de mekân olarak mesafesine ve uzun müddet gergin bir şekilde devam etmiş siyâsî ortama bakarak anlamaya çalışmak gerekir.

b) O günkü şartlarda Kur'ân'ın indirildiği Arap dili ve edebiyatından uzak bir coğrafya olan Irak bölgesi, Kur'ân'ı anlamak için önce dil ve edebiyatta ilerleme kat etmek zorunda kalmıştır. Hem bu öğrenme kaygısı hem de Kur'ân'ı istediği gibi te'vil etmeye meyilli bâtil fırka ve mezheplerin kötü emellerine fırsat vermemek için lügat merkezli tefsir çalışmaları yapılmıştır. Zira Kur'ân, herkesin kendi mezhebine göre eğip bükeceği bir manaya izin vermemektedir. Lafızların delâlet ettiği manaların sınırları vardır ve olmalıdır. Lafzın zâhirî manasını tamamen terk ederek

²⁰¹ Kesler, *Irak Tefsir Ekolü*, 20.

²⁰² Bu ekole mensup olduğu halde daha sonraki dönemde yaşamış Hasan el-Basrî ile Katâde b. Diâme'nin bilhassa kader konusundaki farklı düşünceleri, bu ekolün mensubu olmalarından kaynaklanmamaktadır. Bunu, yaşadıkları dönemin siyâsî-fikrî akımlarıyla birlikte değerlendirmek faydalı olacaktır. (Kesler, *Irak Tefsir Ekolü*, 20-21)

²⁰³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 80-81.

vahyin ruhuna aykırı bâtinî yorumlar yapılmasına müsaade edilemez. Bu sebeple Irak bölgesinde lugat bilgisiyle dirâyet metodunu birleştiren “Lugavî Tefsirler” ön plana çıkmıştır.²⁰⁴

1.1.6. Tâbiûn ve Tebeu't-tâbiûn Devrine Genel Bir Bakış

Bu devirde tefsir ilmi hacim ve muhteva itibariyle oldukça gelişti. Bu gelişmede bir âyet hakkındaki rivayetlerin farklı isnad çeşitlerinin bir araya getirilmesi, dil ilimlerinin gelişmesi, (hadis, tefsir vb. ilimlerde) tedvin faaliyetlerinin artması ile Arap dili ve edebiyatına dair farklı dönemlere ait şiir, nesir, deyim ve atasözleri gibi birçok malzemenin delil (istişhad) olarak kullanılması, İsrâiliyat'ın git gide ziyadeleşmesi ve muhtelif âlimler arasındaki fikhî-kelâmî tartışmaların da tefsir metinlerine eklenmesi etkili olmuştur. Bu dönemde dirayet ağırlıklı tefsir çalışmaları da artmıştır.²⁰⁵

Tâbiûn devrinde bizzat müfessirler tarafından kaleme alınmış eser sayısı azdır. Ancak tefsire ait eserler, hadis tedvininden önce yazılmıştır. Muhtemelen 100 yaşında vefat etmiş Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Kur'ân'ın bütün âyetlerini içine alan ve günümüze kadar ulaşan ilk tefsiri (*et-Tefsîrû 'l-kebîr: Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*) yazmıştır.

Ancak Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Katâde b. Diâme (ö. 117/735) gibi ilk dönem müfessirlerinin ders, sohbet ve izahları ile genel olarak I. (VII.) ve II. (VIII.) yüzyıldaki müfessir âlimlerin yorumları; talebeleri eliyle kayda alınmış ve bu eserler, oldukça iyi korunmuştur. Hatta bunlara, “tedvin edilmiş tefsirler” olarak bakmak mümkündür. Muhtemelen bu sebeple İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*'te tâbiûn ve tebeu't-

²⁰⁴ Kesler, *Irak Tefsir Ekolü*, 21-22. Lügovî tefsir ile ilgili tafsilatlı bilgi için bk. Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara Okulu Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2010.

²⁰⁵ Tâbiûn devri tefsirinin özellikleri ve kıymeti hakkında bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 87-88.

tâbiîn arasında zikrettiği pek çok müfessirin tefsir rivayetlerini “Kitâbü tefsîri...” ifadesiyle vermiştir.²⁰⁶

Bu devirde rivayet tefsirinin yanında bir de lugavî (filolojik) tefsire dair ilk örnekler ortaya konmuştur. Bunda tarihî gelişmelerin zaruri bir payı da söz konusudur. Zira daha önceki müslümanlar devrinde karşılaşılmayan problemler yeni fetihlerle gündeme gelmiştir. İhtida eden çok sayıdaki Arap olmayan unsur, Kur’ân’ın indirilişine şahit olmadığı gibi, vahyin ilk muhatapları kadar Arap diline hâkim değildi. Bu yüzden Kur’ân kelime ve ibarelerine yeteri kadar nüfuz edemiyor ve onları vaz’ edildiğinden/olduğundan farklı anlamlarda kullanmaya kalkıyordu. Bu şartlar dil âlimlerini “garîbü’l-Kur’ân”, “me’âni’l-Kur’ân”, “i’râbü’l-Kur’ân”, “mecâzü’l-Kur’ân”, “müşkilü’l-Kur’ân”, “vücûh ve nezâir” üzerinde daha geniş çaplı araştırmalar yapmaya sevk etti.

Bu çalışma ve araştırmalar, bir taraftan farklı metotla yapılmış bir tefsir faaliyeti, bir taraftan da anlamların her tarafa çekilmemesi için kelime ve kavramların anlam sınırlarını belirleyen önemli kaynaklar ve tefsirin köşe taşları mesabesindeydi.

Böylece bu dönemde rivayet ve dirâyet (re’y) tefsirlerinin yanı sıra dil tahlilleri üzerine eserler ortaya çıkmıştır. Bu dönem tefsiri açısından belki de nihâî söz, Muhammed ibn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) tarafından söylenmiştir. Taberî’nin *Câmi’u’l-beyân*’ı rivayet ağırlıklı bir tefsir gibi görünmekle birlikte dirayet sahasındaki tefsirlere de öncülük yapmış ve daha önemlisi, dağınık hâlde bulunan tefsir rivayetlerinin hepsini sûre tertibine uygun bir şekilde toplayarak tefsirin tedvini açısından çok önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur.²⁰⁷

1.1.7. Tedvin Dönemi ve Sonrası Tefsirler

Hz. Peygamber’in vefatından başlayıp günümüze kadar devam eden tefsir tarihini şu ana merhalelerde incelemek mümkündür:

²⁰⁶ Birişık, “Tefsir”, 40/284.

²⁰⁷ Daha geniş bilgi için bk. Fayda, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, 39/314-318; Cerrahoğlu, “Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Ḳur’ân”, 7/105-107.

İlk devirde tefsir daha çok rivayet tarîkıyla yapılmıştır. Sahabe, Rasûlullah'tan ve birbirinden nakletmiş; tâbiûn, sahabeden ve kendi neslinden rivayette bulunmuştur.

Hadisin tedvinini ile başlayan ikinci merhalede, tefsir, hadisin bir alt koludur.²⁰⁸ Bu dönemde Kur'ân'ın âyet âyet ve baştan sona tefsiri yapılmamıştır. Yezid b. Harun es-Sülemî (ö. 117/735), Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776), Veki' b. el-Cerrâh (ö. 197/812), Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814), Ravh b. Ubâde (ö. 205/820), Abdürrezzak b. Hemmâm (ö. 211/826-827) Âdem b. Ebû İyâs (ö. 220/835) ve Abd b. Humeyd (ö. 249/863) gibi hadis ilminin imamları sayılan kimseler, tefsiri, hadis ilminin babları arasında toplamışlardır. Bu devirde tefsir, müstakıl ve münferid bir ilim olarak henüz ortaya çıkmamıştır. Bu isimlerin tefsir imamlarına isnad ederek seleflerinden naklettikleri dışında günümüze tefsir sahasında fazla bir şey ulaşmamıştır.

Üçüncü aşamada tefsir, hadisten ayrılmış, kendi ayakları üzerinde duran bir ilme dönmüştür. Kur'ân'ın her âyeti ile ilgili tefsirler zikredilmiş, bunlar mushaftaki tertibe göre düzenlenmiştir.²⁰⁹ İbn Mâce (ö. 273/887), İbn Cerîr et-Taberî (ö.

²⁰⁸ Tefsirin, hadisin alt kolu olması hakkındaki eleştiri ve farklı değerlendirme için bk. Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, 211-250. Karagöz, bu çalışmada yaptığı değerlendirmeyi şu şekilde hülâsa eder: “Sonuç olarak, ilimlerin başlangıcıyla ilgili yargıda bulunurken, tedvin öncesi dönemde bilginin rivayet yoluyla nakledilip muhafaza edilmesinden hareketle ‘başlangıçta tefsirin hadisin bir bölümü olduğu’ şeklinde bir yargıda bulunmak çok isabetli görünmemektedir. Bunun yerine, başlangıçta ilimlerin büyük ölçüde rivayet yoluyla nakledildiğini ifade etmek için ‘başlangıçta İslâmî disiplinler ortak bir alanı paylaşıyordu’ şeklinde ya da İbn Haldun’un ifadesiyle ‘başlangıçta şariat bilgisi sadece nakilden ibaretti’ şeklinde bir önerme kurmak, realiteye uygunluk açısından daha isabetli gibi görünmektedir.” (Karagöz, *a.g.e.*, 250)

²⁰⁹ Kur'ân'ın âyet âyet tefsir edildiği ilk eseri ve müellifini bulmak çok kolay değildir. Saîd b. Cübeyr'in (ö. 94/713 [?]), Abdülmelik b. Mervan'ın (ö. 86/705) talebi üzerine onun ölümünden önce, Kur'ân tefsirini bir kitapta topladığı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

310/923), Ebû Bekr b. el-Münzir en-Nîsâbûrî (ö. 318/930), İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), Ebû Hâtim İbn Hibbân (ö. 354/965), el-Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), Ebû Bekir İbn Merdûye (ö. 410/1020) gibi öncü âlimlerin eliyle olmuştur. Bu dönemin özelliği, Rasûlullah, sahabe, tâbiûn ve tebe-i tâbiûnden gelen rivayetlerin hepsinin isnadıyla zikredilmesidir. Bu husustaki en büyük isim, İbn Cerîr et-Taberî'dir (ö. 310/923).

Dördüncü aşamada tefsir, rivayet (me'sûr) olarak nakledilmekle kalmadı, pek çok tefsir şekli kaleme alındı. Senedler ihtisar edildi. Önceki müfessirlerin sözleri (me'sûr) kendilerine nisbet edilmeksizin nakledildi. İsrailiyat vb. konularda doğru-yanlış pek çok nakil yapıldı. Daha sonra da tefsire giren şeylerin tamamının doğru olduğu düşünüldü. Müteaahirûn müfessirleri de öncekilerden bunları nakletti.

Abbâsîler devrinden başlayıp günümüze kadar devam eden dönem ise son aşama olarak sayılabilir. Seleften gelen rivayetler kısaltılmış, aklî tefsir ile naklî/me'sûr tefsir birbiriyle iç içe olarak nakledilmiştir.²¹⁰

Tedvin dönemi ve sonrasındaki tefsirler; Kur'ân âyetlerinin tefsirini yaparken kullandıkları metot ve yaklaşım biçimine yahut ele aldıkları konulara göre farklı kısımlara ayrılabilir. Bazı tefsirler, birden fazla başlık altında değerlendirilmeye müsait yapıdadır. Meselâ Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı “mezhebî tefsir” (Mu'tezilî) içinde değerlendirilebileceği gibi “dirayet tefsiri” ve “lugavî tefsir” kategorisinde de ele alınabilir. Aynı şekilde başka bir tefsirin de hem rivayet hem dirayet tefsiri özellikleri taşıırken içtimâî veya ilmî tefsir içinde yer alması mümkündür. Bu durum, tefsiri teorik olarak kısımlara ayırmanın çok da kolay olmadığını göstermektedir.²¹¹

Bununla birlikte tâbiûndan Mücâhid b. Cebr'in (ö. 103/721) İbn-i Abbas'tan (ö. 68/687-688) baştan sona dinlediği âyetlerle ilgili tefsirleri bir araya getirdiği, Mu'tezilî Amr b. Ubeyd'in Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728) dinlediklerini yazdığı da bilinmektedir. Bu konudaki farklı rivayetler ve tafsilat için bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 98-100.

²¹⁰ Daha geniş bilgi için bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 97-100.

²¹¹ Birişik, “Tefsir”, 40/285.

Aslında tefsirlere bakarken doğru olan usûl, farklı sebeplerle onları kategorilere ayırarak Kur'ân'ın indiriliş gayesine göre anlaşılmasını gölgede bırakmak değil, önyargısız bir şekilde Kur'ân'a bakmak, hidayet ve mesajlarından daha çok istifade etmeye çalışmak olmalıdır.

Bu giriş cümlelerin ardından kaynak ve yöntemleri açısından tefsirleri beş kısımda incelemek mümkündür:

1.2. Tefsir Çeşitleri

1.2.1. Kaynak ve Yöntemleri Açısından Tefsirler

1.2.1.1. Rivâyet Tefsiri (Me'sûr Tefsir)

Tefsirin kaynağı olarak yalnız Kur'ân'ı, Rasûlullah'ın sünnetini/hadisini, sahâbe ile sahabeden istifade eden neslin (tâbiûn) rivayetlerini esas alan tefsir çeşididir. Bu metoda göre, Kur'ân-ı Kerîm'in en iyi müfessirleri Kur'ân'ın bizzat kendisi ile vahyin ilk muhatabı ve muallimi olan Hz. Peygamber'dir. Sahabe de Kur'ân'ın nasıl anlaşılıp yaşandığına, âyetlerin nerede ve niçin indiğine bizzat şahit olan Hz. Peygamber'in en yakınlarıdır. Tâbiûn, sahâbenin aktarmadığı pek çok uygulamayı, sonraki nesillere ulaştırmada büyük bir rol üstlenmiştir. Elbette bunların Kur'ân tefsirinde büyük bir yeri ve önemi vardır. Ancak asıl mesele, bu dört temel kaynağın Kur'ân tefsiri için yetip yetmediğidir.²¹² Rivayet metodunu tek doğru ve ideal tefsir çeşidi olarak görenler açısından belirlenen çizginin ötesine geçmemek gerekir.

Tarih boyunca İslâm toplumunun genişlemesi, problemlerin artarak çeşitlenmesi ve şartların değişmesiyle âyetlere yeni bakış açılarıyla bakmak gerekmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in üslup ve muhtevası buna müsait olduğu gibi, Allah ve Resûlü'nün tefekkür ve insanların ihtiyaçlarını karşılama noktasındaki ikaz ve emirleri de bunu gerekli kılmaktadır.²¹³

²¹² Birişik, "Tefsir", 40/285.

²¹³ Bütün bunlara rağmen günümüz Suudî Arabistan merkezli Selefi anlayış ile Hint alt kıtasında XIX. yüzyılda ortaya çıkan Ehl-i hadîs ekolü, rivayet tefsiri (Tefsîrû's-

Rivayet tefsirinin en temel kaynağı, bilhassa ilk dönemde kaleme alınmış hadis mecmualarıdır. Bunlar dışında, rivayet metoduna uygun şekilde Kur'ân'ı tefsir eden müstakil eserler de yazılmıştır:

Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826-7) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı, Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân*'ı, İbnü'l-Münzir en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 318/930 [?]) *et-Tefsîr*'i, İbn Ebû Hâtim'in (ö. 327/938) *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*'i, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i, Ebû İshak es-Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Kesf ve'l-beyân*'ı, Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimü't-tenzîl*'i, İbn Atıyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) *el-Muḥarrerü'l-vecîz*'i, İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *et-Tefsîrû'l-kebîr* ve *Deḳāiḳu't-tefsîr*'i, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*'i ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-menşûr* adlı eserleri bunlar arasında zikredilebilir.²¹⁴

1.2.1.2. Dirâyet Tefsiri (Re'y Tefsiri, Aklî Tefsir)

Rivayet yoluyla gelen malzemeyi ve kaynakları kullanan müfessir, bununla yetinmez; bazen bu kaynak ve rivayetleri tenkit eder, bazen de rivayetin yetersiz kaldığını düşündüğü hususlarda âyet ve sûreler hakkında yeni yorumlar yapar. Bu tefsir tarzında daha aktif olan müfessir; elindeki malzemeyi, akıl süzgecinden geçirir, bir bakıma içtihad yapar.

Aslında bu metot, tarihî vetire içinde, sonradan ortaya çıkmış değildir. Kaynağını bizzat Kur'ân'dan ve Hz. Peygamber'in tefsir metodundan alır. Zira Kur'ân, insanları pek çok kez tefekküre teşvik etmiş, Resûlullah da ashâbını zaman zaman lafızların ötesindeki manaya yönlendirmiştir.²¹⁵ Sahabe ve tâbiûndan birçok kimse, Kur'ân'ı anlamaya çalışırken bu metodu tatbik etmişlerdir.²¹⁶

selef) dışındaki tefsir anlayışlarını sert bir şekilde reddetmektedir. (Birişık, "Tefsir", 40/285-286)

²¹⁴ Birişık, "Tefsir", 40/286.

²¹⁵ Meselâ Adiy b. Hâtim'in orucun başlama vaktini (imsak) tayin ederken âyeti (el-Bakara 2/187) yanlış anladığını, bu ifadedeki beyaz iplikle siyah ipliğin gecenin karanlığı ile

Dirayet tefsiri çok tartışılmış, bazıları Resûlullah'ın re'y ile tefsiri meneden hadislerini²¹⁷ delil olarak kullanarak dirayet tefsirine tamamen cephe almışlardır. Halbuki yasaklanan re'y tefsiri, dînî bir nassa/metoda dayanmayan ve kişinin tamamen indî/aklî ve hissî değerlendirmeleriyle vücut bulan bir tefsir şeklidir. Bu tefsirin mahzurlarından birisi de keyfî/indî mülâhazalarla re'y ile tefsir yapan kimseler, çok defa sağlam bir rivayeti veya selîm akılla görülebilecek bir delili dikkate almaz, hakikate kulaklarını kapatarak yalnızca kendi görüşünün doğruluğunu isbat etmeye çalışırlar.²¹⁸ Böyle şartlanmış, cahil veya art niyetli bir kimsenin doğru ve hakikate ulaşması ise elbette mümkün değildir.

Diğer taraftan dirayet tefsirini kabul etmeyenler, sahabe veya tâbiûnun aklî veya hissî olarak yaptığı yorumları bir rivayet şeklinde kabul etmiş ve makbul görmüştür. Aynı sahabe ve tâbiûnun nakle dayanan bir ifadesini, onların adını anmadan söylemeyi ise dirayet metoduyla tefsir yapmak sayarak bu yorumu reddetmiştir. Bu da kendi içinde büyük bir çelişkidir.

Aynı şekilde rivayetler arasındaki sahih olanları zayıf ve mevzu rivayetlerden ayırmak, rivayetleri tasnif, illetlerini tesbit gibi birçok merhale de aklî bir gayret ve

gündüzün aydınlığı olduğunu söylemiştir. (bk. Buhârî, Tefsir, 2/28; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 28)

²¹⁶ Hz. Ömer, Nasr sûresi hakkında aklî birtakım izahlarda bulunan İbn Abbas'ı takdir etmiş ve iltifatlarda bulunmuştur. (Buhârî, Tefsir, 110/3-4; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, X, 8816)

²¹⁷ Bir misal olmak üzere, “*Kur'ân'ı kendi görüşüyle tefsir eden kimse cehennemdeki yerine hazırlansın*”. (Tirmizî, Tefsir, 1) hadîs-i şerîfi zikredilebilir.

²¹⁸ Birişik, “Tefsir”, 40/286. Taberî, “Allah hakkında bilmeden konuşmayı” yasaklayan âyeti (el-A'râf, 7/33) zikrederek Allah'ın dini hakkında “bilgisizce” ve “zan” ile konuşmanın haram olduğunu söylemiştir. (Bu konudaki diğer rivayetler için de bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 93) Te'vil konusundaki kökleri tarihe dayanan tartışmalarla ilgili tafsilat için bk. Zeynep Gemuhluoğlu, *a.g.e.*, 18-63 vd..

tahlil neticesinde mümkün olmaktadır. O hâlde dirayet metodu din açısından zarurî ve makbul bir yöntemdir.²¹⁹ Yeter ki, doğru şekilde kullanılsın. Doğru kullanılmadığında, taraftarlarınca en sağlam metot olarak söylenen rivayet metodu bile büyük karmaşa ve hatalara sebep olabilir.

İslâm toplumlarında ciddî problemlerle yüz yüze gelindiği ilk asırlardan itibaren meselelere naklin yanı sıra akıl ile çözüm bulma hayretleri de ortaya çıkmıştır. Bu manada ilk tefsir çeşitlerinden kabul edilen lugavî tefsiri de sadece kelimelerin ve dilin tahlili şeklinde düşünmemek gerekir. Bu metot aynı zamanda büyük bir aklî istidlal ve gayrete ihtiyaç duymaktadır. Aynı şekilde karşılaşılan meselelere çözüm üretmeye çalışan ilk devir âlimlerinden Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve çevresindekilerin aklî yönelişleri, dirayet tefsirinin doğuş ve gelişmesinde etkili olmuştur.²²⁰

İtikad konularında meydana gelen tartışma ortamı, kendisini tartışmalara kapatmış seleften koparak yeni bir akım olarak ortaya çıkan Mu'tezile'yi doğurmuştur. Mu'tezilîler, rivayeti tamamen reddetmemekle birlikte bilhassa itikâdî konularda aklî yorumlara gitmişler ve Kur'ân âyetlerini, bizzat Kur'ân'dan elde ettiklerini ileri sürdükleri bazı prensiplerle açıklamışlardır.

Ehl-i sünnet akidesi içindeki öncü isimlerden Ebû Hanife ile talebelerinin şekillendirdiği (Kûfe/İrak) re'y hareketi de akla çok büyük kıymet vermiş; gerek Kur'ân'ı tefsir ederken gerekse fikhî meselelerin çözümünde, rivayetin yanı sıra dirayet metoduna da sık sık müracaat etmiştir.

Özetle dirayet tefsirinin gittikçe daha çok kabul görüp kullanılmasında; tefsir rivayetlerinde görülen zaafiyet, İsrailiyatın ve mevzu hadislerin artıp yaygınlaşması

²¹⁹ Birişık, "Tefsir", 40/286.

²²⁰ Birişık, "Tefsir", 40/286.

ile mevcut rivayet malzemesinin yeni karşılaşılan anlayış ve problemleri çözmekteki kifayetsizliği etkili olmuştur.²²¹

Hasan Basrî ile Katâde b. Diâme'nin daha sonra derlenmiş olan tefsir görüşleri, ilk dirayet tefsiri örnekleri olarak kabul edilebilir. Mu'tezile mezhebi de Hasan Basrî ve emsâlinin tefsire dair görüşlerinden bolca istifade etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in tamamının ilk tefsiri sayılan Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *et-Tefsîrû'l-kebîr*'i de ilk dirayet tefsirleri arasında sayılabilir.²²²

Mu'tezile âlimlerinin ilk dönemlerde telif ettiği çok sayıda eser²²³ ile IV. (X.)-VI. (XII.) yüzyıllar arasında yine onlar tarafından yazılmış Kur'ân'ın tamamına yönelik tefsirler de dirayet tefsiri örneklerindendir. Bu ekol mensuplarının en meşhur tefsiri, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ıdır.

Dirayet tefsiri örneği olarak; Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-gayb*'ını, el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*'ını, Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl*'ini, İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'nin (ö. 698/1298) *et-Taḥrîr ve't-tahbîr*'ini, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl*'ini, el-Hâzin'in (ö. 741/1341) *Lübâbü't-tevîl*'ini ve Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *el-Baḥru'l-muḥîṭ*'i ile *en-Nehrü'l-mâd* adlı eserlerini zikredebiliriz.²²⁴

²²¹ Daha geniş bilgi için Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 105-138. Dirayet tefsirinin önemi ve vasıfları hakkında bk., *a.g.e.*, I, 170-190.

²²² Birişık, "Tefsir", 40/286.

²²³ Mu'tezile tefsirinin ilk örnekleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Mustafa Bilgin, *Tefsirde Mu'tezile Ekolü* (doktora tezi, 1991), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 54-88.

²²⁴ Önemli dirayet tefsirlerinin tanıtımı için bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 190-237.

1.2.1.3. İşârî Tefsir (Remzî-Tasavvufî Tefsir)

İşârî tefsirin kökleri, Kur'ân-ı Kerîm'e ile Hz. Peygamber'in hadîslerine dayanmaktadır.²²⁵

Kısaca, Kur'ân'ın kalbe doğan keşf ve ilham yoluyla açıklanması metodu olarak tarif etmek mümkündür. Tâbiûn ve tebe-i tâbiîn devrinde ilk örnekleri ortaya çıkmıştır. Tasavvufî açıdan zühd ve takva dönemi diye isimlendirilen devrin öncü isimlerinden Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Ca'fer-i Sâdık (ö. 148/765), Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778) ve Abdullah b. Mübârek'ten (ö. 181/797) bu tefsir türüne dair muhtelif örnekler verilmektedir.²²⁶

Bir sonraki dönem olan zühd, takvâ ve fenâ fillah düşüncesi etrafında gelişen işârî tefsirin öne çıkan isimleri, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ve Ebû Bekir Muhammed b. Mûsâ el-Vâsîtî'dir (ö. 320/932'den sonra).²²⁷

Rivayet, dil ve lûgat kayıtlarına çok fazla bağlı kalmadan yapılan bu tefsir metodu, bir yönüyle Bâtînî tefsiri andırmaktadır.²²⁸ Ancak işârî tefsir sahasında görüş beyân edenler, bâtinî yorum yapanlardan farklı olarak Kur'ân'ın zâhirî mânâsını ve açık

²²⁵ Bu ekolün oluşmasına sebep olarak zikredilen âyet, hadis ve sahabeye ait rivayetler için bk. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 27-38.

²²⁶ Bu rivayetler ve tafsilat için bk. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 38-62.

²²⁷ Bu üç isim ve işârî tefsirin gelişiminde payı olan önemli mutasavvıflar hakkında tafsilat için bk. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 63-91.

²²⁸ Birişik, "Tefsir", 40/287. Mahmut Ay, "İşârî Tefsiri Yeniden Düşünmek" başlığı altında bu konuyu ele almış, olumlu-olumsuz yönleriyle incelediği konu hakkında pek çok misal zikretmiş ve genel bir değerlendirmede bulunmuştur. (Mahmut Ay, *Kur'ân Ne Söyler? Sûfî Ne Anlar?*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2016)

nasla sabit olmuş hükümlerini inkâr etmemişlerdir.²²⁹ Onlar, işârî tefsiri, insanın gönül ve his dünyasının yansıması olarak görmüşlerdir. Bunun için ilim ve tefekkür derinliğinin yanı sıra takvâ ve ahlakta da kemâl gereklidir. Onlara göre Kur’ân’ın zâhirî manasını Arap diline vâkıf kimseler, bâtinî/işârî manasını da ârif zâtlar bilir. Tasavvufta gizli anlamın açığa çıkartılmasına istinbat, işaret ve itibar denir. Bu metotla elde edilen anlam ise, hakikat, latife ve sır diye isimlendirilir.

Bâtinî yorumlar ise, zâhirin tamamen göz ardı edilmesi ve teveli, âyetlerde/lafızlarda gizli bâtin mananın asıl hakikat olduğu temeli üzerinden hareket eder. Bu bâtin mananın, şariat veya dilin kaideleri gibi herhangi bir zâhirî prensip ile kayda alınması veya sınırlandırılması mümkün değildir. Bâtin mana, mâsum Ehl-i beyt soyundan gelen ehline açılır.²³⁰

Daha önce de ifade edildiği üzere, işârî tefsirin ortaya çıkışı ve tedvin dönemi, sahâbe sonrasına denk gelir. Hasan-ı Basrî, işârî tefsir hususunda da öne çıkan ilk isimlerdendir. Bazı işârî yorumlar, Hasan-ı Basrî tarafından talebelere nakledilmiş, Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) de bu rivayetleri bir araya getirerek *Tefsîrû'l-Ḳur'âni'l-'azîm*'i kaleme almıştır. Bu sayede işârî tefsir kayda geçirilmiştir.²³¹

²²⁹ “İslam düşünce tarihi boyunca çeşitli ilim dallarına, mezheplere ve ekollere mensup âlimlerin, Kur’ân nasslarını te’vil konusunda üç farklı bakış açısı benimsediklerini görmekteyiz. Bu bağlamda, kimileri nassların sadece zâhirî yönüne, kimileri zâhirî ifadeye hiç itibar etmeksizin sadece bâtinî yönüne, kimileri de hem zâhirî hem bâtinî yönüne ağırlık veren bir yorum metodunu tercih etmiştir. Hiç şüphe yok ki, bu üç yöntemin asla kabul edilmeyecek olanı, nassların zâhirî ifadesini hiçe sayarak sadece bâtinî yönüne itibar etme anlayışıdır”. (Mustafa Öztürk, *Tefsirde Bâtînlilik ve Bâtînî Te’vil Geleneği*, [İshak Yazıcı’nın kaleme aldığı “Takriz”den], Düşün Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2011, 9.

²³⁰ Daha geniş bilgi ve örnekler için bk. Mustafa Öztürk, *Tefsirde Bâtînlilik ve Bâtînî Te’vil Geleneği*, 1. Baskı, İstanbul 2011.

²³¹ Bırışık, “Tefsir”, 40/287.

Bu eserin ardından işârî tefsir metodu ile pek çok tefsir telif edilmiştir. Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Ḥakā'iku't-tefsîr*'i, Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Leṭâ'ifu'l-işârât*'ı, Rûzbihân-ı Baklî'nin (ö. 606/1209) *'Arâ'isü'l-beyân*'ı, Necmeddîn-i Dâye'nin (ö. 654/1256) *Bahrü'l-ḥakā'ik ve'l-me'ânî*'si ve Abdürrezzak el-Kâşânî'nin (ö. 736/1335) *Te'vîlâtü'l-Ḳur'ân*'ı bunlardan öne çıkan birkaç tanesidir. Tasavvufta yeni bir ekol başlatan İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin çoğu işârî tefsir vasfı taşımaktadır. Sadreddin Konevî, Cemâleddin Safedî ve Abdürrezzak el-Kâşânî'den sonra işârî tefsir gerileme dönemine girmiştir.²³²

Ateş'in ifadesiyle, “işârî tefsir, en coşkun devrine İbnü'l-‘Arabî ve onun devamı sayılan Konevî, Kâşânî ve aynı mektepten olmasa da İbnü'l-Arabî'den etkilenen Simnânî gibi büyük müfessirlerde ulaşır. Bundan sonra işârî tefsirde orijinalite kaybolur, orijinal bir müfessir yetişmez. Tasavvuf, namaz, oruç ve evrada inhisar eder. Yapılan tefsirler, eskiden yapılmış olanlara bir yenilik katmadığı gibi, onların fikir seviyesinden de çok geride kalır”.²³³

İşârî tefsir, Orta Asya'ya ilaveten ekseriyetle İran, Hindistan, Anadolu ve Balkanlar gibi Türkler'in asırlar boyunca hüküm sürdüğü bölgelerde yayılmış ve halk nezdinde etkili olmuştur. Bilhassa Osmanlılar'ın yükseliş devrini takiben yıkılışına kadarki dönemde, halk tasavvufî tefsire daha çok rağbet göstermiştir. Matbaanın kullanıldığı zaman diliminde ise, çoğunlukla işârî tefsirler basılmıştır.²³⁴

²³² bk. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 167-215.

²³³ Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 211.

²³⁴ Osmanlı devrindeki işârî tefsir çalışmaları için bk. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 215-257. Meşhur İşârî tefsirler hakkında daha geniş bilgi için bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, II, 236-291; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 7-29.

1.2.1.4. Lugavî/Filolojik Tefsir

Ekseriyetle hicrî ilk dört asırda (VII.-XI.) teşekkül etmiş bu tefsirlerde daha ziyade lafız ve cümlelerin delâletleri, dil ve edebiyat incelikleri, Kur'ân-ı Kerîm'in üslubu ile metnin iç bütünlüğü ele alınmıştır.

Bu tefsirin ortaya çıkma sebeplerinden en önemlisi, Kur'ân metnini anlamaya çalışırken yanlış anlamalara veya bazı çevreler tarafından yapılan maksatlı anlam kaydırmalarına fırsat vermemektir.²³⁵ Farklı millet ve medeniyet havzalarından Arap olmayan unsurların çok kısa zamanda ve geniş kitleler hâlinde müslüman olması ile Kur'ân'ın indirildiği dönemin dil ve inanç safiyeti zedelenmiştir. Toplumda Arapça'yı bilen, Kur'ân-ı Kerîm'in indiği dönem hakkında mâlûmatı olan insanların sayısı da gitgide azalmaktadır. Birtakım aşırı fikirlerle zuhur eden fırkaların Kur'ân'ı istedikleri şekilde yorumlama, kendilerini dil, muhteva ve metot olarak hiçbir kayda bağlı hissetmeme gibi tartışmalı yaklaşımları, âlimleri Kur'ân'ın kelime ve mânâlarını netleştirip sınırlamaya sevk etmiştir.

Geçmişî ashâb-ı kiram dönemine kadar uzanan Kur'ân metni ve lafızları ilgili araştırmalar, Arapça'nın sözlü yapıdan yazılıya geçmesi ve kayda alınması, Basriyyûn ve Kûfiyyûn gibi dil okullarının çalışmalarıyla daha sistemli hâle dönmüş; “garîbü'l-Kur'ân”, “i'râbü'l-Kur'ân” ve “meâni'l-Kur'ân” gibi Kur'ân ilimleri sahasında bu dönemde yüzlerce eser telif edilmiştir.²³⁶

1.2.1.5. Karma Yöntem

Dirayet tefsirlerinin pek çoğunda ilgili rivayetlere yer verilirken aynı zamanda dil tahlilleri yapıldığı, kıraat farklarına işaret edildiği, bazen ilmî tesbit ve değerlendirmelerin paylaşıldığı ve geniş miktarda aklî yorumlarda bulunduğu görülmektedir. Bu da tefsirde tek bir yöntem yerine karma yöntem kullanıldığını

²³⁵ Birişik, “Tefsir”, 40/287.

²³⁶ Daha geniş bilgi için bk. Müsâid b. Süleyman b. Nâsir et-Tayyâr, *et-Tefsîrû'l-lugavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Demmâm 1422.

göstermektedir.²³⁷ Bu hususta ilk örneklerden birisi Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtiḥü'l-ğayb*'ıdır. İbnü'n-Nakîb el-Makdisî (ö. 698/1298) de *et-Taḥrîr ve't-tahbîr*'i aynı metot ile kaleme almıştır.

1.2.2. Yaklaşımları Açısından Tefsirler

1.2.2.1. Mezhebî Tefsirler

Ehl-i sünnet harici kabul edilen fırka ve mezhep mensubu âlimler tarafından kaleme alınan tefsirler, ekseriyetle bu başlık altında incelenmiştir.

a) Mu'tezile Ekolü

Mu'tezile ekolünün tefsirleri daha çok inanç konuları üzerinde durmuştur. Bu mezhebin kurucusu Vâsıl b. Atâ'nın (131/748) tefsir yazma geleneği, diğer mezhep mensubu âlimler tarafından devam ettirilmiş, rivayet nakletme hususundaki ihtiyatları sebebiyle telifte ekseriyetle Kur'ân tefsirini tercih etmişlerdir. Mu'tezile tefsirinde mutedil yorumları benimseyenler olduğu gibi aşırı davrananlar da vardır.²³⁸

Tefsirde “usûl-i hamse” denilen görüşlerini isbat ve izah etmek için bazen zorlama yorumlara müracaat etmişlerdir. Bu yüzden İbn Kuteybe (ö. 276/889), Ebû'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-36) gibi ilk dönem bazı Ehl-i sünnet âlimleri ile İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) gibi âlimler, Mu'tezile tefsirlerini bâtil olarak addetmişlerdir.

Mu'tezile'nin ilk dönem tefsirleri Basra Mu'tezilesi'nden Ebû Bekir el-Esam (ö. 200/816), Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931), Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933), Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934) ve Rummânî (ö. 384/994) tarafından yazılmıştır.

Daha sonraki dönemde Mu'tezile tefsirinde öne çıkan isimler ve eserleri şunlardır: Kādî Abdülcebbâr (ö. 415/1025) ve *Tenzîḥü'l-Ḳur'ân 'ani'l-meṭâ'in* ve

²³⁷ Birışık, “Tefsir”, 40/287.

²³⁸ Birışık, “Tefsir”, 40/287. Mu'tezile tefsir anlayışı hakkında daha geniş bilgi için bk. Güneş, *a.g.e.*, 71-175.

Müteşâbihü'l-Kur'an'ı, Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044) ve *Ğuretü'l-fevâ'id ve dürerü'l-kalâ'id*'i, Zemahşerî (ö. 538/1144) ve *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl*'i. Bu isimler ve eserleri, tezimizde incelenecektir.

İslam muhaliflerinin, özellikle Kur'an'a yönelik saldırılarını bertaraf etme mücadelesinde ön safta rol alan Mu'tezile ekolü, İslam tefsir tarihinde kayıp bir halka gibidir.²³⁹

b) Şîa Ekolü

Bu ekol, gerek eser sayısı gerekse yaşanan tartışmalar açısından tefsir tarihinde çok önemli bir konuma sahiptir. Rivayet, dirayet ve işârî metotlarının hepsinden istifade eden bu tefsirler, naklî bilgilerde ise seçici davranmış, sadece kendi kriterleri ile tesbit ettikleri Ehl-i beytten gelen rivayetleri kabul etmişlerdir. Mezhep içinde Kur'an'ın aslının ne kadar olduğu hususunda tartışmalar bulunmakla beraber, müfessirlerin pek çoğu “mevcut mushafı ve sûre tertibini” esas almışlardır. “Hz. Ali'ye ve gâib imama nisbet ettikleri elde mevcut olmayan mushaflar” hususunda ısrarcı olmamışlardır.²⁴⁰

Ehl-i sünnetten farklı olarak, Şîa tefsiri; imâmet/hilâfet, velâyet, imamların mâsumiyeti, Ehl-i beytin faziletleri, mut'a nikâhı, abdest/ayakların meshi ve namazların cem'i meselelerini öne çıkarmıştır.

En yaygın Şîi fırkası, İmâmiyye'dir. Bu fırkaya mensup müfessirler yer yer bâtinî te'villere girmişlerdir. İmâmiye tefsirinin önemli hadis kaynaklarından birisi Ca'fer es-Sâdık'tan (ö. 148/765) geldiğini söyledikleri rivayetlerdir.

İlk dönem Şîa müfessirleri arasında sayıldığı hâlde eserleri günümüze ulaşmamış şu isimler zikredilebilir: Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733 [?]), Zeyd b. Ali (ö. 122/740), Ca'bir el-Cûfî (ö. 128/746), Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765), Ali b. Muhammed el-Hâdî el-Askerî (ö. 254/868).

²³⁹ Yorum ve değerlendirmeler için bk. Mustafa Öztürk, *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2014, 74-75 vd.

²⁴⁰ Birişık, “Tefsir”, 40/288.

Daha sonraki dönem Şîa müfessirleri ve eserleri şunlardır: Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067) *Tefsîrû't-tibyân*, Ebû Ali et-Tabersî (ö. 548/1154) *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Bu iki isim de tezimizin belirlediği çerçeve içinde incelenmiştir.

Çok farklı kollara ayrılmış bulunan Şîa içinde Bâtînîlik anlayışını kabul etmiş İsmâiliyye fırkasına mensup müellifler, Kur'ân âyetleri²⁴¹ üzerinde zâhirî anlamı bir tarafa bırakarak bâtinî yorumlarda bulunmuşlar ve genellikle Kur'ân'ın indiriliş maksadına, âyetlerin delâlet ve siyak-sıbakına tamamıyla zıt manalar çıkarmışlardır. Onlara göre, âyet ve hadislerin bir zâhiri, bir de bâtını bulunmaktadır.

Bâtın, ancak Hz. Peygamber'in ilminin (aynı zamanda dünyevî iktidarının) mirasçısı sayılan Hz. Ali ve onun neslinden gelen kimselerden elde edilebilir. Bâtın ilmi, herkesin gayret göstererek öğreneceği, kesbî bir bilgi değildir. Zâhir de önemlidir; fakat “bâtın, zâhirin mahiyetini, hikmet ve derinliğini göstermesi sebebiyle zâhirden daha önemli ve önceliklidir. Bâtınî bilginin kaynağı, ilâhî menşeden vehbî olarak istifade eden mâsum imamlardır.”²⁴² Tefsirde mesel/sembol, rumuz ve sayılara büyük değer atfeden İsmâîlîler/Bâtınîler, pek çok meseleyi bazı indî hesaplarla ispat etmeye çalışmışlardır.²⁴³

Bu konuda bir hayli araştırma yapmış olan Mustafa Öztürk'e göre, “işârî tefsir, Gazzâlî'nin tasavvufa kazandırdığı meşruiyetle birlikte, Sünnî çevrelerde açıktan veya zımnen kabul görmüş ve bu kabul çerçevesinde sûfîlerin zâhirî anlamı inkâr etmedikleri; buna karşılık İsmâîlîlerin Kur'ân'ın zâhirî anlamlarını ve buna bağlı

²⁴¹ Bâtıniyye-İsmâiliyye tefsir geleneğinde, Kur'ân'ın başından sonuna kadar yorumlandığı müstakil bir tefsir kitabı mevcut değildir. (bk. Öztürk, *Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Tefsir Geleneği*, 18 vd.)

²⁴² Mustafa Öztürk, *Kur'ân ve Aşırı Yorum*, Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2014, 194-196; Birişik, “Tefsir”, 40/288.

²⁴³ İsmâîlîlerdeki harf ve sayı gizemciliği ve tefsir metotları hakkında daha geniş bilgi için bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, II, 165-185; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 355-370; Öztürk, *Kur'ân ve Aşırı Yorum*, 231-239, 436-470.

olarak dindeki sert mükellefiyetleri bütünüyle yok saydıklarına ilişkin bir konsensüs oluşmuştur”.²⁴⁴

Ancak “dinin sarîh hükümleri veya Kur’ân’ın zâhirî manaları, -en azından- Fâtımîler dönemi İsmâîlî düşüncesinde inkâr edilmemiştir. Zira bu döneme mahsus İsmâîlî öğretide, kâmil bir mü’min olmak için, dinin hem zâhirî hem bâtinî yönüne aynı oranda itibar edilmesi gerektiği ilkesi mevcuttur”.²⁴⁵

Bununla birlikte Fâtımî öncesine rastlayan “gizlilik döneminde zâhirden çok bâtına itibar etme anlayışının doğal sonucu olarak dînî mükellefiyetlerin ilga edildiğine ilişkin bazı kayıtlar da mevcuttur”.²⁴⁶

Zeyd b. Ali b. Hüseyin’e (ö. 122/740) nispetle Zeydiyye adıyla anılan fırka, Şia’nın ılımlı kanadını teşkil eder, fikhî görüş ve yaklaşımlarıyla Ehl-i sünnet’e oldukça yakındır. Rivayet ve dirayet metotlarını birlikte kullanırlar. Fırka kurucusu kabul edilen Zeyd b. Ali’ye de *Tefsîru ġarîbî’l-Kur’ân* ismiyle bir tefsir nisbet edilmekteyse de bu eser, pek çok Zeydî tefsir gibi günümüze ulaşmamış ve tanınmamıştır.²⁴⁷

Eldeki en geniş Zeydî tefsiri, Şevkânî’nin (ö. 1250/1834) *Fethu’l-ğadîr*’idir. Ancak bu eserden Zeydî tefsirin karakteristik vasıflarını tesbit etmek zordur. Zira o,

²⁴⁴ Mustafa Öztürk, *Tefsirde Bâtînlîk*, 258.

²⁴⁵ Mustafa Öztürk, *a.g.e.*, 263. Horasan ve Mâveraünnehir bölgesinde faaliyet gösteren İsmâîlîlik ile ilgili müstakil bir çalışma yapan Ali Avcu, bu fırkanın dînî-mezhebî ve felsefî arka planını geniş bir şekilde ele almış, daha sonra tarihî seyrini izah etmiş ve Tanrı anlayışı, yaratılış nazariyesi, nübüvvet, imamet ve ahiret gibi temel görüşleri hakkında geniş bilgi ve misaller vermiştir. Tafsilat için bk. Ali Avcu, *Horasan-Mâveraünnehir’de İsmâîlîlik*, Marmara Akademi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2018.

²⁴⁶ Mustafa Öztürk, *a.g.e.*, 264. Bâtînî tefsir anlayışının din dışı ve ahlaksız te’villeri hakkında misaller ve tafsilat için bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 355-370;

²⁴⁷ Zehebî, *a.g.e.*, II, 196-210.

eserlerinde farklı görüş ve inançlardan muhtelif rivayet ve değerlendirmeye yer vermiştir.²⁴⁸

c) Hâricî Ekolü

Sıffin Savaşı'ndan sonra Hakem hadisesiyle ortaya çıkmış ilk fırkalardan olan Hâricîler²⁴⁹, Bâtıniyye'nin tam zıddı şekilde, Kur'ân'ın sadece zâhirine bakarak hüküm vermektedirler. Bu da onları, en katı/tavizsiz İslâm mezheplerinden biri hâline dönüştürmektedir. Hâricî ekolünün en katı kolu Ezârika²⁵⁰, mûtedil ve günümüze ulaşan tek kolu ise İbâziyye'dir.²⁵¹

Meşhur müfessirleri arasında Rüstemîler Devleti'nin kurucusu Abdurrahman b. Rüstem el-Fârisî (ö. 171/787), Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî (ö. 280/893), Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrahim el-Vercelânî (ö. 570/1175) ve Muhammed b. Yûsuf el-Vehbî el-İbâzî'nin (Ettafeyyîş) (ö. 1332/1914) isimleri zikredilebilir. Hevvârî'nin

²⁴⁸ Zehebî, *a.g.e.*, II, 200-210.

²⁴⁹ Haricî mezhebi hakkında daha geniş bilgi için bk. Ethem Ruhi Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/169-175; Azmi M. S. al-Salihi, Mustafa Öz, “Hâricîler”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/175-178; Ali Muhammed Sallâbî, *Doğuştan Günümüze Hâricîler* (trc. İsa Demirkaynak), Ravza Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2018.

²⁵⁰ Daha geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, “Ezarika”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/45-46.

²⁵¹ Birışık, “Tefsir”, 40/288; Ethem Ruhi Fığlalı, “İbâziyye”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/256-261; T. Lewicki, “İbâdiye”, *İA*, V/2, 688-689.

*Tefsîru Kitâbillâhi 'l-'azîz*²⁵² ve Ettafeyyîş'in *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'ı (*Himyânü 'z-zâd ilâ dâri 'l-me 'âd*)²⁵³ günümüze kadar ulaşmıştır.

1.2.2.2. İlmî Tefsir

Kur'ân-ı Kerîm'de, bilhassa Mekkî sûrelerde zikredilen yer, gök, bulutlar, denizler, dağlar, toprak, çeşitli ağaç ve bitkiler, insan, kuş, arı, deve, örümcek, karınca, evcil ve yabanî hayvanlar gibi kevnî hakikatler; ashab-ı kiramdan başlayarak insanların dikkatini çekmiştir. İlk dönemlerde zikredilen “bu varlıkların mahiyeti hakkında fikir yürütme” yerine, “bunların hikmeti üzerinde” durulmuştur.

II. (VIII) yüzyıldan itibaren İslâm âlimleri, Kur'ân'ın bahsettiği bu kevnî âyetlerin/hakikatlerin mahiyeti hakkında da düşünmeye başlamışlardır. Bunda gelişen fizik, kimya, astronomi, coğrafya, hendese, botanik ve zooloji gibi farklı ilim dallarının da katkısı olmuştur.²⁵⁴

Gazzâlî (ö. 505/1111), *Cevâhirü 'l-Kur'ân* adlı eserinde, ilmî tefsir hakkında geniş açıklamalarda bulunur. Ona göre, Kur'ân-ı Kerîm'de, bütün bilgiler bulunmaktadır. Bu sebeple Kur'ân üzerinde düşünüp araştırma yapan kimseler bu hakikati göz önünde bulundurmalıdırlar.

Gazzâlî'nin bu görüşüne karşı çıkan İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî (ö. 790/1388), Kur'ân'ın içinde her şeyin bulunduğu bir “ilim kitabı” şeklinde anlaşılmasının

²⁵² Hevvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi 'l-'azîz* (nşr. Belhâc b. Saîd Şerîfî), I-IV, Beyrut 1990. Hevvârî hakkında daha geniş bilgi için bk. İbrâhim Harekât-Ahmet Kavas, “Hevvâre”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/284; Hatice Cerrahoğlu Teber, “Hevvârî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/554-555.

²⁵³ Ettafeyyîş, *Himyânü 'z-zâd ilâ dâri 'l-me 'âd*, Maskat 1980, XV; Zenzîbar 1350, I-XIV. Daha geniş bilgi için bk. Sabri Hizmetli, “Ettafeyyîş”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/500-501; Mustafa Öz, “Himyânü 'z-Zâd”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/59-60.

²⁵⁴ İlmî tefsir ekolü hakkında daha geniş bilgi için bk. Zehebî, *et-Tefsir ve 'l-müfessirûn*, II, 333-423; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 369-407.

mahzuruna dikkat çekmiş, onun ilk indiği dönemdeki Arap toplumu için ne ifade ettiğine daha çok odaklanılması gerektiğini söylemiştir.²⁵⁵ Ancak bu görüş de Kur’ân’ı sadece ilk muhataplarının ilim ve idrak seviyesine indirgeyerek bu seviyede sabitlediği için tartışmaya açıktır.

İlmî tefsir, Ebû Bekir İbnü’l-Arabî (ö. 543/1148), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve daha sonraki âlimler²⁵⁶ tarafından teorik olarak savunulmuş, ancak uygulamaya gelince ortaya konulan eserler, bu görüşü yansıtmada yeterli olmamıştır. Başka bir ifadeyle, “Kur’ân’ın pek çok ilmi ihtiva ettiği” görüşünü savunanlar, verdikleri örneklerde iddialarını ispat hususunda yetersiz kalmışlardır.²⁵⁷

1.2.2.3. İçtimâî Tefsir

Bu tefsirler, muhatap olan toplumun ferdî ve sosyal ihtiyaçlarını merkeze alıp güncel hayat üzerine değerlendirmeler yaptığı için bu isimle anılmıştır. Her ne kadar Fahreddin er-Râzî’nin (ö. 606/1210) *Mefâtîhu’l-ğayb*’ında bu ekolün izleri görülse de bu tefsir çeşidi daha çok XIX. yüzyıl sonrasında doğmuştur.²⁵⁸ Bu sebeple biz tezimizde sadece ismini zikretmekle yetiniyoruz.

1.2.3. Konu Merkezli Tefsirler

Kur’ân-ı Kerîm’in muhtelif konularını merkeze alıp telif edilen tefsirler bu başlık altında toplanmıştır. Kur’ân-ı Kerîm’den seçilen bir kısım âyetlerin siyak ve sibakından (bağlamından) koparılarak açıklanması doğru bir usûl olmasa gerektir. Zira bu uygulama, kişinin kendi indî görüşlerini Kur’ân’a tasdik ettirme eğilimine oldukça müsait zemin hazırlamaktadır. Genel kabul ve uygulama, mushaflardaki

²⁵⁵ Şâtıbî, *Muvâfaqât*, (trc. Mehmet Erdoğan), I, 45-47; II, 77.

²⁵⁶ Tezimizin tarih dilimini aştığı için Süyûtî, Kâtip Çelebi, Tantâvî Cevherî gibi diğer isim ve eserlerle ilgili bilgi için bk. Birişik, “Tefsir”, 40/289.

²⁵⁷ Bunlardan Süyûtî’nin görüşleri ve verdiği misaller hakkında bk. Süyûtî, *el-İtkân*, I/4, 487; Birişik, “Tefsir”, 40/289.

²⁵⁸ Birişik, “Tefsir”, 40/289.

sûre-âyet tertibini esas alarak âyetlerin izah ve yorumunun yapılmasıdır. Fakat zaman içerisinde bazı ihtiyaçlar, mevcut tertip dışında bazı eserlerin ortaya çıkmasına da yol açmıştır.²⁵⁹

Her ne kadar ilk dönemde telif edilen “dil ağırlıklı (lugavî) tefsirler” bir “konulu tefsir”miş gibi görünse de aslında bu çalışmalar, Kur’ân’ın konularından daha ziyade dil sahasıyla sınırlı kalmışlar ve müstakil konulara temas etmemişlerdir. Bu sebeple bu başlık altında zikredilmeleri uygun değildir.

Mu‘tezile’nin itikadla ilgili âyetleri seçip değerlendirdiği tefsirler de bu başlık içinde düşünülebilir. Ancak daha önce itikad tefsirleri gibi bir isimlendirme veya tasnif yapılmış değildir.

1.2.3.1. Ahkâm Tefsirleri

Konulu tefsirin en eski çeşidi, “ahkâm âyetleri tefsirleri”dir. Bu eserlerin kaynakları; nakledilen sözlü rivayetler, tedvin devrinde yazılmış kitaplar ile mevcut hadis mecmualarıdır. Mukâtil b. Süleyman’ın (ö. 150/767) *Tefsîrû’l-ḥamsi mi’e âye mine’l-Ḳur’ân*’ı, bu hususta yazılmış “ilk ahkâm tefsiri” kabul edilebilir. Bu eser, fıkıh tedvin edilmeden ve mezhepler teşekkül etmeden önce yazılmış olması sebebiyle farklı bir kıymet taşımaktadır.²⁶⁰

Daha sonraki dönemlerde İmam Şâfiî (ö. 204/820), Tahâvî (ö. 321/933), Cessâs (ö. 370/981), Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110), Ebû Bekir İbnü’l-Arabî (ö. 543/1148) ve Kurtubî (ö. 671/1273) gibi âlimler bu sahada kıymetli eserler ortaya koymuşlardır. Cessâs (ö. 370/981) ile Ebû Bekir İbn’ül-Arabî’nin (ö. 543/1148) *Aḥkâmü’l-Ḳur’ân* adlı eserlerinde müelliflerin mezhebî temâyülleri ağır basmış ve bazı yerlerde diğer mezhepleri şiddetle tenkid etmişlerdir.

²⁵⁹ Bu husustaki tereddütler hakkında daha geniş bilgi için bk. Birişik, “Tefsir”, 40/289.

²⁶⁰ Daha geniş bilgi için bk. M. Fevzi Hamurcu, *Mukatil b. Süleyman ve İlk Fıkhi Tefsir*, Ankara 2009; Birişik, “Tefsir”, 40/289.

1.2.3.2. Konulu Tefsir

İlk misalleri hicrî birinci asırdan itibaren görülmeye başlanan, ancak metodu ve sayısı açısından son bir asır içinde belirginleşip çoğalan konulu tefsir, “seçilen bir mevzu çerçevesinde derlenen âyetlerin birlikte yorumlanması” demektir. Ancak “seçmecî bir mantık” ile siyak-sibakından (bağlamından) koparılan bir âyet veya ibâre, yeni oluşturulan metin içinde veya tek başına bakıldığında başka bir anlama gelebilmektedir. Konuya bütüncül olarak yaklaşan eserlerin sayısı oldukça azdır. Henüz gelişimini ve literatürünü tamamlamamış bir usul ve uygulama olarak görülebilir.²⁶¹

1.3. Selçuklu Devleti

1.3.1. Büyük Selçuklu Devleti, Kuruluşu ve Geçirdiği Dönemler

a) Selçuklu Adı ve Devletin Kuruluşu

Selçuklu adı, Oğuz Devleti’ne bağlı Kınık boyu ordu komutanı Selçuk Bey’den gelir.²⁶² Selçuk Bey, muhtemelen 287 (900) yılı civarında doğmuştur.²⁶³ Adı, Arapça ve Farsça kaynaklarda (سلجوك , سلجك , سلجوق , سلجوق , سلجق) şeklinde kaydedilmiştir. Kelimenin telaffuzu ve anlamı hakkında, “Selçuk-Selçük: küçük sel”, “Salçuk: küçük sal” ve “salçuğ: mücadelecî” şeklinde farklı görüşler bulunmaktadır.²⁶⁴

Selçuk’un ailesi, Oğuzlar’ın Kınık boyuna mensuptur.²⁶⁵ Babasının adı Dukak’tır (Tukak). Dukak’a, Oğuz Yabgu Devleti’ndeki idârî ve askerî başarıları dolayısıyla

²⁶¹ Birışık, “Tefsir”, 40/289-290.

²⁶² Faruk Sümer, “Selçuklular”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/365.

²⁶³ Abdülkerim Özaydın, “Selçuk Bey”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/364.

²⁶⁴ Bu telaffuz ve anlamlar hakkında daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Özaydın, “Selçuk Bey”, 36/364.

²⁶⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 3. Baskı, İstanbul, 2019, 31; Özaydın, “Selçuk Bey”, 36/364; Bu devirde meydana gelen siyasî, askerî hadiselerin tafsilatı için bk. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, 1.

“Temür-Yalığ” (demir yaylı) lakabı verilmiştir. Kaynaklardaki bilgilere göre Dukak, Oğuz yabgusunun görüşlerine değer verip müracaat ettiği başbuğ veya subaşı makamındaki önemli şahsiyetlerden biriydi.²⁶⁶

Selçuk Bey’in, babası Dukak’tan önce yaşamış atalarıyla ilgili kesin bilgiler bulunmamaktadır. Vezir Nizamülmülk, *Siyâsetnâme*’sinde, “Selçuklular’ın soyunun efsanevî Türk hükümdarı Efrâsiyâb’a (Alp Er Tonga) dayandığını” söylemektedir.²⁶⁷ Gerek Selçuk Bey gerekse torunları Tuğrul ve Çağrı beyler döneminde en kritik anlarda bile Selçuklular’a tâbî bulunan Oğuz ve Türkmenler’in sadakat göstermesi, onları yüz üstü bırakmaması da bu hânedanın asaletini gösteren işaretlerden sayılmıştır.²⁶⁸

Oğuz yabgusunun yanında büyüyen ve onun tarafından oldukça itibar ve sevgi gören Selçuk Bey, yabgunun etrafındaki kimselerin kıskançlıkları neticesinde saraydan ayrılmak zorunda kalmıştır.²⁶⁹ Bu ayrılıştta, “Kıpçaklar’ın Oğuzlar’ı sıkıştırması, yer darlığı, otlak yetersizliği ve Karahanlı tehlikesinin giderek büyümesi” gibi başka sebepler de zikredilmiştir.²⁷⁰

Selçuklu soyu ve diğer Türk soyları hakkında bk. Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Tarihi)*, (nşr. Abdullah Bakır), Çamlıca Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017, 3-30; Takkûş, *Târîhu’-selâciğa fî bilâdi’ş-şâm*, 11-14.

²⁶⁶ Özaydın, “Selçuk Bey”, 36/364; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, 1.

²⁶⁷ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, (trc. Mehmet Taha Ayar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2017, 13; Özaydın, “Selçuk Bey”, 36/364. Aynı bilgi için bk. Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 29.

²⁶⁸ Kafesoğlu, *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, 25-26; Özaydın, “Selçuk Bey”, 36/364.

²⁶⁹ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, 2.

²⁷⁰ Özaydın, “Selçuk Bey”, 36/364; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, 1.

Selçuk Bey, 350 (961) civarında, 100 kadar süvari, maiyeti ve hayvan sürüleriyle birlikte Oğuz yabgusunun kışlık merkezi olan Yenikent'i terk ederek Cend'e geldi ve bu şehri beyliğinin merkezi yaptı.²⁷¹ Burada yaşayan müslüman toplulukla kaynaşabilmek için İslâm'ı kabul etti.

Hârizm'de bulunan Zendek ve Buhara şehirlerinin idarecilerinden kendilerine Kur'ân-ı Kerîm'i ve İslâmiyet'i öğretmek üzere hocalar talep etti. Onlar da bu isteği memnuniyetle karşıladılar. Kendilerine hediyelerle birlikte dini öğretmek üzere hocalar gönderdiler. Bu sayede İslâm Dini, Selçuk'a bağlı bulunan Oğuzlar arasında süratle yayıldı.²⁷² Selçuk, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra; hem Oğuz Yabgu Devleti, hem de müslüman olmayan diğer Türk boylarıyla bağlarını kesti. Bununla da yetinmeyerek onların üzerine yürütülen cihad ordularına gönüllü olarak iştirak etti. Selçuk Bey'e bağlı Oğuzlar, bu hadiselerden sonra "Selâcika", "Selcûkıyyân" ve "Türkmen" diye isimlendirildiler.²⁷³

Selçuk'un Cend'de kurduğu bu beyliğin ilk safhasında Asya coğrafyasında ikisi Türk, üç büyük Müslüman devlet vardı: Karahanlılar (840-1212), Gazneliler (963-1186) ve Sâ mânîler/Samanoğulları (875-1005). Bir de artık varlığı ismen kalmış, siyâsî işlerde Büveyhî Devleti'nin (932-1055) hâkimiyetinde bulunan Abbâsî Hânedanlığı (750-1258).²⁷⁴

İslâmiyet'i kabul ettikten sonra, Türk boyları arasındaki itibarı daha da ziyadeleşen Selçuk Bey'in etrafında büyük kalabalıklar toplanmaya başladı. Oğuz Yabgu Devleti ile giriştiği çatışmalar sonunda Cend şehri, Selçuklular'ın eline geçti ve Selçuk Bey,

²⁷¹ Sümer, "Selçuklular", 36/365; Özaydın, "Selçuk Bey", 36/364. Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 30-31.

²⁷² Özaydın, "Selçuk Bey", 36/364-365; Öngül, *a.g.e.*, I, 3.

²⁷³ Özaydın, "Selçuk Bey", 36/365.

²⁷⁴ Öngül, *a.g.e.*, I, 3-4. Selçukluların kuruluşu esnasında bölgede devletler hakkında tafsilat için bk. Takkûş, *Târîhu'-selâciķa fî bilâdi'ş-şâm*, 33-64.

burayı beyliğinin merkezi yaptı.²⁷⁵ Aralıksız devam eden cihad harekâtı sayesinde Belâc ve Beruket şehirleri de fethedildi.

Selçuk Bey, Sâ mânî Sultanı İsmâ il b. Nûh el-Müntasır'ın Karahanlılarla mücadelesine destek olarak 393 (1003) ve 394 (1004) yıllarında Karahanlı ordularını peş peşe mağlup etti. Sâ mânîler, bu destek mukabilinde Buhara civarındaki Nur kasabasını Selçuk Bey'e verdiler. Bu sayede Selçuk Bey, "mahallî bir bey" olmaktan çıkarak yaşadığı bölgede, Sâ mânîler ve Karahanlılar gibi iki büyük devlet arasındaki münakaşa ve mücadelelere taraf olmak suretiyle, "liderlik vasfı" kazandı.²⁷⁶

Selçuk Bey'in beş oğlu²⁷⁷ vardı: Mîkâ il, Arslan Yabgu (İsrâ il), Mûsâ (İnanç), Yûsuf (Yinal) ve Yûnus. Gayr-i müslimlerle yapılan savaşlardan birinde şehid düşen büyük oğlu Mîkâ il'in, Ça ğrı (Dâvud) ve Tu ğrul (Muhammed) adındaki çocukları, dedeleri Selçuk Bey'in himayesinde yetişti.²⁷⁸

Selçuk Bey, 397 (1007) yılında, 100 veya 107 yaşında Cend şehrinde vefat edince yerine Arslan Yabgu geçti.²⁷⁹ Karahanlıların 411 (1020-1021) yılında Buhara'ya hâkim olup bölgede genişleme faaliyetleri esnasında, Arslan Yabgu ile Karahan hânedanından Ali Tegin arasında büyük bir ittifak meydana geldi.

Karahanlılardaki taht kavgasında Yusuf b. Hârûn, "Kadır Han" unvanını aldıktan sonra kendisini "büyük ka ğan" ilan etti ve iktidarını pekiştirmek için Gazneli

²⁷⁵ Özaydın, "Selçuk Bey", 36/365.

²⁷⁶ Özaydın, "Selçuk Bey", 36/365.

²⁷⁷ Bazı kaynaklar Mîkâ il, İsrâ il (Arslan Yabgu), Mûsâ adlarıyla üç; bazıları ise, Mîkâ il, İsrâ il, Mûsâ ve Yûnus olmak üzere dört çocu ğu bulundu ğunu söylemişlerdir. (Tafsilat ve kaynaklar için bk. Özaydın, "Selçuk Bey", 36/365; Sümer, "Selçuklular", 36/365; Öngül, *a.g.e.*, I, 5.)

²⁷⁸ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, 3.

²⁷⁹ Kafeso ğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 31; Öngül, *a.g.e.*, I, 5.

Mahmud'la anlaştı. Kardeşleri Ali Tegin ve Ahmed'i bertaraf etti. Yusuf Kadir Han, Gazneli Mahmud'u, Selçuklular aleyhine kışkırttı. Gazneli Mahmud, 1025 yılında Arslan Yabgu'yu hileye başvurarak Semerkant'a getirdi, tutuklatıp Hindistan'da bulunan Kalincâr Kalesi'ne hapsetti. Arslan Yabgu, 1032'de zindanda vefat etti. Zindandan gönderdiği mektupla yeğenlerine, Gazneliler ile mücadele etmelerini tavsiye etti.²⁸⁰

Arslan Yabgu'nun hapis şartlarında vefatının ardından²⁸¹ Selçuklu ailesinin başına Mûsâ Yabgu geçti. Fakat fiilî idare, Tuğrul ve Çağrı Bey'in elindeydi. Onlar, Mâverâünnehir bölgesinde sıkışan boyları için yeni yerler aramaya karar verdiler. Çağrı Bey, 1016-1021 yılları arasında Gazneliler'in hükmettiği Horasan üzerinden Anadolu'ya doğru yola çıktı.²⁸² Ermeni ve Gürcü topraklarından geçti, ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan geriye döndü.

Gazneli Mahmud'un 421 (1030) yılındaki vefatını müteakip çıkan taht kavgasında Mesud, babasının vasiyeti ile iktidara geçen kardeşi Muhammed'i kabul etmedi. İsfahan'dan Gazne'ye gelerek tahtı ele geçirdi. Bu sırada Oğuzlar'ın bir kolunu da himayesine almıştı. Gazneli Mahmud zamanında Serahs ve Bâverd bölgesinde yerleştirilmiş Oğuzlar'ın buradaki halka zulmettiği haberi gelince Sultan Mesud,

²⁸⁰ Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/344.

²⁸¹ Arslan Yabgu'nun Kutalmış ve Resul Tegin adlı oğulları, Gazneli Mahmud'a müracaat ederek Horasan civarında yurt istemiş, o da itirazlara rağmen kendilerine Amuderya (Ceyhun) ırmağının öbür yakasında, İran topraklarında yer göstermiştir. Ancak 418 (1027) yılında Nesâ, Bâverd (Ebîverd) ve İsferâyin'de yaşayan halkın artan şikayetleri üzerine Gazneli Mahmud, Oğuzlar'ı ıslah için peş peşe ordular gönderilmiştir. Nihayet mağlup edilen Oğuzlar, hayli zayıf vererek etrafa dağılmışlardır. (Sümer, "Selçuklular", 36/366)

²⁸² Kafesoğlu, *a.g.e.*, 31; Öngül, *a.g.e.*, I, 6.

burada düzeni sağlamak için ordular gönderdi. İleri gelenlerini öldürünce kısmî bir sükûnet sağlandı. Rey bölgesinde yerleşmiş bu boya, “Irak Oğuzları” denmiştir.²⁸³

Arslan Yabgu ile Karahanlı hükümdarı Ali Tegin arasında kurulmuş olan ittifak, Arslan Yabgu’nun vefatının ardından bozulmamış; Karahanlılar Devleti’nin Hârizmşâhlar ile yaptığı savaşlarda Selçuklular, Ali Tegin’e destek olmuşlardı. Ali Tegin, 426 (1035) yılında ölünce iktidarı ele geçiren kumandanlarla Selçukluların arası açıldı. Bunun üzerine Selçuklular, Buhara’daki Nur bölgesinden ayrılarak Hârizmşâh Hârûn’un himayesine girdiler. Hârûn da kendilerini Hârizm’e yerleştirdi.²⁸⁴

Hârizmşâh Hârûn’un Cemâziyelevvel 426’da (Nisan 1035) bir suikast neticesinde öldürülmesi üzerine Selçuklular, Hârizm bölgesinden ayrılmak zorunda kaldılar.

Tuğrul ve Çağrı Beyler, on bin atlı ile Gazneli Devleti hâkimiyetinde olan Horasan bölgesine vardılar. (Receb 426/Mayıs 1035) Bu sırada Gazneli Devleti, dünyanın en güçlü devletlerinden biri olarak sayılmaktaydı. Selçuklular, Merv ve Nesâ şehirlerine doğru ilerledikçe kendilerine katılanların sayısı da arttı. Böylece Horasan, Selçuklu Devleti’nin temellerinin atıldığı bir bölge oldu.²⁸⁵

Gazneli Sultanı Mesud; Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler’in yazdıkları mektuba, ordu hazırlamak sûretiyle cevap verdi. Ancak Nesâ civarında yapılan savaşta, Gazneli ordusu acı bir mağlubiyet yaşadı (Şâban 426/Haziran 1035).

Sultan Mesud, bu yenilgiden sonra barışı tercih etti. Dihistan, Nesâ ve Ferâve şehirlerini Selçuklular’a bıraktı ve buralarda bir tür özerk yapı kurmalarına müsaade etti. Ancak bunu Gaznelilerin zaafı olarak gören Selçuklular, barış çağrısını kabul

²⁸³ Sümer, “Selçuklular”, 36/366.

²⁸⁴ Sümer, “Selçuklular”, 36/367; Kafesoğlu, *a.g.e.*, 34; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, 9.

²⁸⁵ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 37-38; Öngül, *a.g.e.*, I, 10-11; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 34-35; Takkûş, *Târîhu’-selâciğa fî bilâdi’ş-şâm*, 65-92.

etmediler. Nesâ zaferi sebebiyle bölgede dağınık olarak bulunan Oğuz toplulukları Selçuklular'a katılmaya başladı.

Selçuklular, Belh ve Sîstan'a akınlar düzenlediler. Sultan Mesud ise, o sırada Hindistan fethiyle meşgul oluyordu. Mesud'un bu esnada Selçuklular üzerine gönderdiği bir ordu da mağlup edildi.

Sultan Mesud'un Rey şehrine yerleştirdiği Irak Oğuzları da Horasan'daki kargaşadan istifade ederek Rey'de büyük bir isyan başlattılar, üzerlerine gönderilen bir Gazne ordusuna karşı da büyük bir zafer kazandılar. Bunun neticesinde, Rey ve civarında Gazne hâkimiyeti son buldu.

Sultan Mesud, büyüyen Selçuklu tehlikesine karşı bir meydan savaşı yapmaya karar verdi. Serahs yakınlarındaki Talhâb'da gerçekleşen çarpışmada Gazneliler, oldukça ağır bir mağlubiyet yaşadılar. (429/1038) Tuğrul Bey Nîşâbûr'u, Çağrı Bey Merv'i, Mûsâ Yabgu ise Serahs'ı ele geçirdi. Tuğrul Bey, kendi payına düşen Nîşâbur şehrinde Gazneli Sultanı Mesud'un tahtına oturdu ve "melikü'l-mülûk" unvanı ile kendi adına hutbe okuttu.²⁸⁶

Sultan Mesud topladığı büyük bir ordu ile Gazne'den yola çıkarak Belh'e geldi. Belh civarında karşılaşan iki ordunun mücadelesi sonunda Çağrı Bey bozguna uğradı (Recep 430/Nisan 1039). Serahs çölünde yapılan ikinci savaşta, Gazneliler ilk anda galip geldiklerini düşündüler. Ancak toparlanıp tekrar saldıran Selçuklular önünde Gazneliler tutunamadı ve mağlup oldu. Daha sonraki mücadelelerde önemli bir galibiyet elde edemeyen Sultan Mesud, ordusunu toplayarak Nîşâbur'a döndü.

Bahar aylarında tekrar yola çıkan Sultan Mesud, kıtlık, askerlerin perişanlığı gibi bütün olumsuzluklara rağmen Selçuklular üzerine yürüyüşünü devam ettirdi. Merv yakınlarında Dandanakan Kalesi önünde meydana gelen savaşta, Gazne ordusundaki Türk hassa ordusuna mensup birliklerin Selçuklular'a katılmasıyla Gazneliler büyük bir bozguna uğradı (8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040).²⁸⁷

²⁸⁶ Sümer, "Selçuklular", 36/367; Sümer, "Tuğrul Bey", 41/344.

²⁸⁷ Sümer, "Selçuklular", 36/368; Öngül, *a.g.e.*, I, 12-15; Sallâbî, *Devletü's-selâçika*, 35.

b) *Tuğrul Bey Dönemi (431/1040-455/1063)*²⁸⁸

Tuğrul Bey, Dandanakan zaferinden sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı oldu. Sultan Tuğrul Bey adına, Halife'ye bağlılık mektubu ile çevredeki devletlere fetihnâmeler gönderildi.

Eski Türk geleneğine uygun şekilde, Selçuklular'ın hükmettiği topraklar ile fethedilmesi hedeflenen bölgeler, hânedan mensupları arasında taksim edildi.²⁸⁹

Çağrı Bey, Gazneliler'le mücadeleye devam etti. Karahanlı Hükümdarı Arslan Han'ın Tirmiz ve Belh'e saldırısı bertaraf edildi.

Hârizmşah Altuntaş'ın yardım talebi üzerine Emîr Şah Melik'in üzerine gidildi. 1043 yılında ele geçirilen Şah Melik, Çağrı Bey tarafından öldürtüldü. Daha sonra Hârizm ve Kirman fethedildi.

Dirayetli bir siyaset adamı ve büyük bir kumandan olan Çağrı Bey'in, 451 yılı Receb (Ağustos-Eylül 1059) yahut 452 yılı Safer (Mart-Nisan 1060) ayında vefat ettiği kaydedilmiştir.

Uzun yıllar el ele Selçuklu Devleti'ni idare edip büyüten Çağrı Bey ve Tuğrul Bey arasındaki samimi bağlar, tarih boyunca pek çok kötü misali görülmüş diğer kardeşlerin aksine, hayatlarının sonuna kadar devam etti. Belki de bunun önemli sebeplerinden birisi, Tuğrul Bey'in tahta ortaklık iddia edecek çocuklarının bulunmaması idi.²⁹⁰

²⁸⁸ 385 (995) yılında Cend şehrinde dünyaya gelmiş olan Tuğrul Bey'in hayatı ve şahsiyeti hakkında daha geniş bilgi için bk. Sümer, "Tuğrul Bey", 41/344-346; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, 18-36; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 35; Sallâbî, *Devletü's-selâçika*, 50-57.

²⁸⁹ Sümer, "Selçuklular", 36/368; Sümer, "Tuğrul Bey", 41/345; Öngül, *a.g.e.*, I, 15.

²⁹⁰ Sümer, "Selçuklular", 36/369. Çağrı Bey hakkında daha geniş bilgi için bk. Öngül, *a.g.e.*, I, 16-17.

433'te (1041-42) Cürcan'ı, 434 (1042-43) yılında Hârizm'i alan Tuğrul Bey, aynı yıl Rey'i başşehir yaptı. Hemedan'ı ele geçirdikten sonra İsfahan'ı vergiye bağladı. 440 (1048) yılında Bizanslılar'ı Pasinler'de mağlup etti. 443'te (1051) İsfahan'ı aldı, 446'da (1054) Azerbaycan ile Arrân topraklarını kendisine bağladı, Malazgirt'i kuşattı.

Tuğrul Bey, 447'de (1055), Halife Kâim-Biemrillâh'ın davetine icabet etmek üzere Bağdat'a gitti. Burada Tuğrul Bey adına hutbeler okundu. Bağdat'ta tertip edilen bu merasimlerin ardından Tuğrul Bey, Büveyhî Hükümdarı el-Melikürrahîm Hüsrev Fîrûz'un düşmanca tavırları sebebiyle kendisini yakalattı, hapsetti ve Rey'e gönderdi.²⁹¹ Hüsrev Fîrûz'un aynı yıl Rey'de vefatıyla Büveyhîler hânedanının siyasî hâkimiyeti sona ermiş oldu.²⁹²

448 (1056) yılında, Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh, Çağrı Bey'in kızı Hatice nikahlandı. 449 (1058) tarihinde, Halife, Tuğrul Bey'e merasimle yedi siyah hil'at giydirerek kendisine cihan hükümdarlığını tevcih etti²⁹³ ve "melikü'l-meşrik ve'l-mağrib" unvanını verdi.²⁹⁴

449 yılında başlayıp sekiz ay süren İbrahim Yinal'ın isyanını bastırmak üzere, yeğenleri Alparslan ve Kavurd Bey'i bölgeye gönderen Tuğrul Bey, isyanın bastırılmasından sonra Yinal'ı yay kirişi ile boğdurdu (451/1059).

Bağdat'taki Halife'nin, bir Büveyhî kumandanı ve Musul Emîri tarafından tutuklanıp Hadîse şehrine götürüldüğünü, Halife'nin sarayının yağmalandığını, Bağdat'ta Şîî Fâtımî halifesi adına hutbe okunduğunu duyan Tuğrul Bey, hemen duruma müdahale etti ve Halife'yi tekrar Bağdat'a getirdi (451/1060).

²⁹¹ Sümer, "Tuğrul Bey", 41/345.

²⁹² Büveyhîler hakkında değerlendirme için bk. Sallâbî, *Devletü's-selâçika*, 38-50.

²⁹³ Bu hadisenin tafsilatı için bk. Sümer, "Tuğrul Bey", 41/345.

²⁹⁴ Sümer, "Selçuklular", 36/369; Kafesoğlu, *a.g.e.*, 35.

Şâban 454'te (Ağustos 1062) Tuğrul Bey, Halife Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun ile nikahlandı. Ancak düğün, bir sonraki yıl (Safer 455/Şubat 1063) yapılabildi.²⁹⁵

Sultan Tuğrul Bey, 8 Ramazan 455'te (4 Eylül 1063), yetmiş yaşlarında Rey şehrinde vefat etti.

İlk Selçuklu Sultanı olan Tuğrul Bey, dindar, âdil, şefkatli ve cömert bir hükümdar olarak tanınmıştır.²⁹⁶ Başlıca hedeflerinden biri, müslümanların güven içinde hac yapmaları için yol emniyetini sağlamak, diğeri ise Şîî Fâtımîler'in mevcudiyetine son vererek İslâm âlemindeki birliği temin etmektir.

Tuğrul Bey, çevresindeki yağmacılığa alışmış kimselerle büyük mücadele vermiş, hatta Çağrı Bey'in Nîşâbur'un yağmalanması fikrine çok öfkelenerek gerekirse kendisini öldüreceğini söylemiştir.²⁹⁷

Tuğrul Bey devrinde vezaret vazifesini yürüten **Amîdülmülk el-Kündürî** hakkında biraz bilgi vermenin faydalı olacağını düşünüyoruz:

Tam adıyla, “Ebû Nasr Amîdülmülk (İmâdüddîn) Mansûr b. Muhammed el-Kündürî” olarak bilinen Selçuklu veziri, 415 (1024) yılında Nîşâbur'a bağlı Turaysîs bölgesinin Kündür köyünde dünyaya geldi. Babası, bu köyün dihkânı idi.

Kündürî, tahsilini Nîşâbur'da tamamladı. Sultan Tuğrul Bey 429 (1038) yılında Nîşâbur'u fethettikten sonra kendisine fasih Arapça ve Farsça bilen bir kâtip arayışına girdi. Saray kapıcısı, hâciblerin teftişi ve istihbarat işleriyle ilgili vazifeler verilen Kündürî, bunlardan memnun olmayınca Hârizm'in idaresine memur edildi.

Tuğrul Bey'in Hârizmşah ailesinden bir hanımla evlenmek için gönderdiği Kündürî, bu hanımı kendisine isteyerek onunla evlendi. Bununla da kalmayarak Tuğrul Bey'e isyan bayrağı çekti. Fakat çok geçmeden saklandığı kalede kısıkvrak yakalandı ve

²⁹⁵ Hadisenin tafsilatı için bk. Öngül, *a.g.e.*, I, 34-35.

²⁹⁶ Sümer, “Selçuklular”, 36/369.

²⁹⁷ Sümer, “Tuğrul Bey”, 41/346.

Tuğrul Bey'in emriyle hadım edildi. Başka bir rivayette Kündürî, can korkusuyla kendisini hadım ettirmiştir.²⁹⁸

Tuğrul Bey, Kündürî'nin hak ettiği cezayı vermekle birlikte, ehliyet ve liyakati sebebiyle kendisini devlet işlerinde istihdam etmeye devam etti. Çeşitli vazifelerin ardından 447 (1055) yılında vezaret makamına getirildi. Kündürî, İbrahim Yinal'ın Tuğrul Bey'i Hemedan'da kuşattığı esnada yardıma gitmedi. Sultan'ın yenildiği haberi gelince (450/1058), Tuğrul Bey'in üvey oğlu Enûşirvan'ı tahta çıkarmaya çalıştı. Ancak bu teşebbüsü yüzünden Oğuzlar'ın kendisine büyük bir tepki göstermesi üzerine korktu ve Ahvaz'a kaçtı.²⁹⁹

Tuğrul Bey bütün yaptıklarına rağmen kendisini affetti ve vazifesine iade etti. Onu Kutalmış'ın isyanını bastırmakla görevlendirildiği esnada Tuğrul Bey'in vefat haberi geldi. Kündürî, Tuğrul Bey'in vasiyetini yerine getirerek onun tahta Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı çıkardı. Fakat Süleyman'ın kifayetsiz kalması ve Kutalmış tehlikesinin git gide büyümesi üzerine Alparslan'ın tahta geçmesine yardımcı oldu.

Vezaret makamının gücünü Kündürî ile paylaşmak istemeyen Nizâmülmülk, Süleyman'ın tahta geçirilmesi meselesini öne çıkartarak Alparslan ile Kündürî'nin arasını açtı. Alparslan, Kündürî'yi önce tutuklattı, sonra da mallarına el koyarak Merverrûz'a gönderdi (456/1063). Burada bir yıl hapis yattı. Daha sonra Sultan Alparslan'ın gönderdiği iki gulâm eliyle öldürüldü. (Zilhicce 456/Kasım 1064)³⁰⁰

Kündürî, vezirliği esnasında Selçuklular ile Abbâsî Halifeliği arasındaki münasebetlerin geliştirilmesinde önemli ve aktif bir rol oynamış; Tuğrul Bey ile

²⁹⁸ Abdülkerim Özaydın, "Kündürî", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/554.

²⁹⁹ Özaydın, "Kündürî", 26/554.

³⁰⁰ Özaydın, "Kündürî", 26/554. "Kündürî, öldürülmesine yakın cellada, 'Nizâmülmülk'e de ki: Türkleri vezir ve divan sahiplerini öldürmeye alıştırmakla ne kadar kötü bir iş yaptın! Kim başkası için kuyu kazarsa kazdığı kuyuya kendi düşer.' demiştir". (Öngül, *a.g.e.*, I, 39)

Halife Kāim-Biemrillāh'ın kızı Seyyide Hatun'un evliliklerini sağlamak için her türlü yolu denemek sûretiyle Halife'yi ikna etmişti.³⁰¹

Tuğrul Bey, önceden dört kere vezir değiştirdiği hâlde, Kündürî'ye büyük yetkilerle vezaret makamını teslim etmiş, vefatına kadar sekiz küsur yıl boyunca onu görevde tutmuştur.³⁰²

Kitâbetteki mahareti, fesahat, belagat, akıl, fîraset, cömertlik ve adaletiyle tanınmış olan Kündürî, Mu'tezilî-Şîî fikirlerini devlet otoritesiyle yaymaya çalışmış ve Şâfiîler'le Eş'arîlere düşmanca bir tavır takınmıştır.³⁰³ İmam Şâfiî aleyhinde konuşmalar yapan Vezir Kündürî, Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî³⁰⁴ ile İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi âlimler üzerindeki baskıyı artırmış, Şâfiî ve Eş'arî mezheplerine mensup bazı âlimleri de hapsetmiştir.³⁰⁵

*c) Sultan Alparslan Dönemi (455/1063-465/1072)*³⁰⁶

Tuğrul Bey'in kendi çocuğu bulunmadığı için, Çağrı Bey'in son zevcesinden doğan en küçük oğlu Süleyman'ı veliaht olarak ilan etmişti. Tuğrul Bey'in vefatını

³⁰¹ Özaydın, "Kündürî", 26/555.

³⁰² Özaydın, "Kündürî", 26/555.

³⁰³ Özaydın, "Kündürî", 26/555; Bilmen, *a.g.e.*, I, 423; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 222-223; Öngül, *a.g.e.*, I, 39.

³⁰⁴ Tafsîlât için bk. Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/473-474.

³⁰⁵ Kafesoğlu, *a.g.e.*, 149.

³⁰⁶ Sultan Alparslan'ın hayatı ve şahsiyeti hakkında daha geniş bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/526-530; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, 37-70; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 43-45; Sallâbî, *Devletü's-selâçika*, 88-104; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken, 15. Baskı, İstanbul, 2017, 64-65.

müteâkip Vezir Kündürî, vasiyete uygun şekilde veliaht Süleyman'ı Selçuklu tahtına oturttu. Fakat Süleyman'ın iktidarını kabul etmeyen kardeşi Alparslan, Kazvin'de kendi adına hutbe okuttu ve kendi hükümdarlığını ilan etti. Başşehir'de sultanlığını ilan etmiş Kutalmış'ı, Vezir Amîdülmülk'ün desteği ile Damgan civarında mağlup eden Alparslan, Rey'e gelip Büyük Selçuklu tahtına oturdu.³⁰⁷

Kündürî'yi vezaretten azleden Alparslan, onun yerine Nizâmülmülk'ü getirdi.³⁰⁸ Kısa zamanda babası Çağrı Bey ile amcası Tuğrul Bey'in hükmettiği bölgeleri birleştirdi ve Ceyhun Nehri'nden Dicle'ye kadar uzanan geniş bir devletin yeni hükümdarı oldu.

Merhum Tuğrul Bey'le evli bulunan Halife'nin kızı Seyyide Hatun'u kısa bir zaman içinde Bağdat'a göndermesi ve Halife'nin birtakım şahsî taleplerini yerine getirmesi üzerine, Bağdat'ta onun adına büyük bir merasim yapıldı ve Halife Kâim-Biemrillâh, Alparslan'ı yeni Selçuklu sultanı olarak ilan etti. (Cemâziyelevvel 456/ Nisan 1064)

O esnada "Rum gazâsı" adıyla batı seferine çıkmış olan Alparslan, Doğu Anadolu'da fetih hareketlerine devam etti.³⁰⁹ Gürcistan bölgesindeki birçok şehir ve kaleyi ele geçirdi ve Bizans'a bağlı Ani şehrini bir aylık kuşatmanın ardından aldı (16 Ağustos 1064). Bu fetih sebebiyle Halife tarafından Alparslan'a "Ebü'l-feth" lakabı verildi.

458 (1066) yılında Hazar Denizi ve Aral Gölü arasındaki bölgenin emniyetini temin etmek üzere başarılı bir sefer yaparak Hârizm'e döndü. Alparslan'ın güvenliği sağlamak maksadıyla tertip ettiği bu doğu seferi sayesinde, Hazar Denizi'nden Taşkent'e kadar uzanan geniş bölgelerin birçoğu, savaşa bile gerek kalmadan, Selçuklu toprağı hâline geldi.³¹⁰

³⁰⁷ Kafesoğlu, "Alparslan", 2/526.

³⁰⁸ Öngül, *a.g.e.*, I, 39.

³⁰⁹ Bu fetih harekâtının tafsilatı için bk. Kafesoğlu, "Alparslan", 2/527; Öngül, *a.g.e.*, I, 39-42; Osman Turan, *a.g.e.*, 52-57.

³¹⁰ Kafesoğlu, "Alparslan", 2/528; Öngül, *a.g.e.*, I, 43-44.

459 (1067) yılında Kavurd ve Şiraz Melîki'nin isyanlarını bastırdıktan sonra 1068 yılı başlarında ikinci Kafkasya seferine çıktı. Bizans ve Gürcistan sınırına giderek Kars'ı fethetti. Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde idareyi elinde bulunduran küçük prenslikler ile Gürcü kralı, Selçuklular'ın hâkimiyetini kabul ettiler.³¹¹ Sâlâr-ı Horasan adlı kumandan idaresinde Anadolu akınlarına yoğun bir şekilde devam edildi.³¹²

Alparslan, Selçuklu idaresinde bulunduğu zaman zarfında, devletin batı istikametindeki fetih ve faaliyetlere daha çok ehemmiyet vermişti. Başka bir ifadeyle, batıdaki faaliyetleri daha çok fetih, doğudakiler ise asayiş temin maksadına yönelikti. Batıya doğru yöneltilen bu harekâtın temelinde, babası Çağrı Bey'in yaklaşık yarım asır önce keşfettiği Bizans topraklarındaki münbit ve tenha araziler bulunmaktaydı. Zira Doğu Anadolu yaylaları, Türkmenler'in hayat şartları ve ihtiyaçları için en uygun yerleşme bölgesi vasfını taşıyordu.³¹³

Alparslan, Doğuyu emniyete aldıktan sonra tekrar batıya yöneldi. Anadolu, Mısır ve Suriye'de olup bitenleri takip etmeye başladı. Tuğrul Bey'in hayattayken ulaşmak istediği İslâm dünyasının dînî-siyâsî birliği hâlâ tesis edilememişti. Hutbeler bazı yerlerde Sünnî Abbâsî halifesi, bazı yerlerde de Şîî Fâtımî halifesi adına okunmaktaydı.

Selçuklular, uzun bir müddet Şîî Büveyhîler'in baskısı altında bulunan Abbâsî halifelerini bu boyunduruktan kurtarmış, onlara esir düşmüş Halife Kâim-Biemrillâh'ı da ellerinden kurtararak makamına iade etmişlerdi. Sultan Alparslan, 462'de (1070) Sünnî Abbasî hâlifesi adına Haremeyn-i şerîfe'n'de tekrar hutbe

³¹¹ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, 47-48.

³¹² Sümer, "Selçuklular", 36/370; Öngül, *a.g.e.*, I, 45-47.

³¹³ Kafesoğlu, "Alparslan", 2/527.

okunmasını sağladı. Bu yüzden Halife tarafından kendisine “Burhânü emîri’l-mü’mînîn” unvanı verildi.³¹⁴

Fâtımî halifesi, 462’de (1070) Alparslan’a Mısır’ı teslim etmek istediğini söylemiş ve ülkesine davet etmişti. Alparslan, bu davete icabet için yola çıktığında Halep yakınlarındayken Bizans İmparatoru Romanos Diogenes’in büyük bir ordunun başında harekete geçtiğini haber aldı. Aslında bu ordu, birkaç yıl içinde Bizans İmparatoru’nun Anadolu’da yaptığı seferlerin dördüncüsü ve en büyüğüdü.³¹⁵

Öncelikli olarak bu tehlikeyi bertaraf etmek isteyen Alparslan, Malazgirt ovasında farklı inanç ve kültürlerden bir araya getirilmiş 200.000 kişilik Bizans ordusuyla karşılaştı. Bizans’ın dörtte biri askere sahip olmasına rağmen aynı ideal etrafında kenetlenmiş müslüman Türkler’den oluşan Selçuklu ordusu, manevra kabiliyeti yüksek süvari kıtaları ve Alparslan’ın takip ettiği savaş stratejisi ile Bizans’ı büyük bir yenilgiye uğrattı (27 Zilkade 463/26 Ağustos 1071).³¹⁶ Böylece Türklerin Anadolu fethinin önündeki kapılar ardına kadar açılmış oldu.³¹⁷ Kısa zamanda Anadolu, Oğuz Türklerinin yurduna dönüştü.

Bu büyük zaferin üzerinden bir yıl geçmeden Sultan Alparslan, Karahanlılar üzerine büyük bir orduyla harekate başladı. 10 Rebîülevvel 465’te (24 Kasım 1072) Ceyhun yakınlarında uğradığı bir suikast neticesinde şehid düştü.³¹⁸

³¹⁴ Kafesoğlu, “Alparslan”, 2/528.

³¹⁵ Kafesoğlu, “Alparslan”, 2/528; Öngül, *a.g.e.*, I, 48-50, 55-57.

³¹⁶ Malazgirt Savaşı’nın tafsilatı ve sonraki gelişmeler hakkında bk. Ali Sevim, “Malazgirt Muharebesi”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/481-483; Öngül, *a.g.e.*, I, 58-68; Sallâbî, *Devletü’s-selâçika*, 105-145.

³¹⁷ Kafesoğlu, “Alparslan”, 2/529.

³¹⁸ Bu suikast ve Melikşah’ı veliaht tayin etmesi hususundaki tafsilat için bk. Kafesoğlu, *a.g.e.*, 44-45; Öngül, *a.g.e.*, I, 68-70.

Sultan Alparslan, tarihin şahit olduğu en büyük hükümdarlardan biri olarak vasıflandırılmıştır.³¹⁹ Batı Türkleri'nin atası kabul edilen Alparslan, çok cesur, yiğit, kudret ve azamet sahibi, heybetli, âdil, affedici, müsâmakâr ve oldukça cömert bir kimseydi. Çok dindardı. Halk arasında velî derecesinde görülmekte ve çeşitli kerametleri anlatılmaktaydı.³²⁰

*d) Sultan I. Melikşah Dönemi (465/1072-485/1092)*³²¹

Alparslan'ın vefatı üzerine, on yedi yaşındaki oğlu Melikşah Selçuklu tahtına oturdu. O sırada İsfahan başşehirdi. Ülke sınırları, Ceyhun kıyılarından Kafkaslar'a kadar uzanıyor; Gürcistan, Kirman, Fars, Bağdat, Musul, Hille, Diyâr-ı Bekr, Halep gibi bölgeler bağılıklarını bildirmiş; Halep'ten güneye, Anadolu'nun doğu ve güneydoğusundan batıya doğru akınlar devam etmektedir.³²²

Alparslan, 458'de (1066) Cend şehrinden dönüş yolunda (Râdgân'da) Melikşah'ı veliaht ilan etmiş ve oğlunun eğitimi ile yakından ilgilenmişti. Onu önemli işlerde vazifelendirmişti.³²³

8 Receb 465 (20 Mart 1073) tarihinde, Abbasî halifesi, Sultan Melikşah'ın hükümdarlığını ilan etti ve onun adına hutbe okuttu.

Sultan Melikşah'ın genç yaşıdayken hükümdar olduğunu görerek bundan istifade etmek isteyen Karahanlılar ve Gazneliler, Selçuklu topraklarına saldırıya geçtiler. Bir

³¹⁹ Sümer, "Selçuklular", 36/370; Kafesoğlu, *a.g.e.*, 35.

³²⁰ Kafesoğlu, "Alparslan", 2/529-530.

³²¹ Sultan Melikşah'ın hayatı ve şahsiyeti hakkında daha geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/54-57; Kafesoğlu, *a.g.e.*, 36-211; Öngül, *a.g.e.*, I, 71-137. Melikşah devri hadiselerinin tafsilatı için bk. Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 46-57.

³²² Kafesoğlu, *a.g.e.*, 36.

³²³ Tafsilat için bk. Özaydın, "Melikşah", 29/54; Kafesoğlu, *a.g.e.*, 39; Öngül, *a.g.e.*, I, 69.

tafaftan da Selçuklu hânedanına mensup Kirman meliki amcası Kavurd Bey gibi kimseler, tahta hâkim olmak için isyana kalkıştılar. Kısa sürede Nizâmülmülk'ün de desteğiyle dâhilî isyanları bastıran ve düşmanları defeden Sultan Melikşah, iktidarını sağlamlaştırdı.³²⁴ Bundan sonra pek çok fetih harekâtına geçildi.³²⁵

Bu esnada gittikçe tehlikeli bir merkez konumuna gelen Hasan Sabbah, Alamut Kalesi'ni işgal etmiş ve burada 483'te (1090) bir Nizârî-İsmâîlî devleti kurmuştu.³²⁶ Gerek Sultan Melikşah ve gerekse kudretli veziri Nizâmülmülk, Hasan Sabbah öncülüğündeki Bâtınî faaliyetlerle mücadeleyi “bir devlet politikası” hâline getirdi.³²⁷ Fakat Vezir Nizâmülmülk, 485 (1092) yılında Bâtınî fedaîleri tarafından öldürüldü.³²⁸

³²⁴ Sümer, “Selçuklular”, 36/370; Özeydın, “Melikşah”, 29/54-56; Kafesoğlu, *a.g.e.*, 49 vd.; Öngül, *a.g.e.*, I, 71-75.

³²⁵ Bu fetih harekâtı hakkında tafsilat için bk. Öngül, *a.g.e.*, I, 75-107, 109-121, 126-129.

³²⁶ “1256 yılına yakın zamanlarda İsmâîlîler yaklaşık 105 kaleye sahipti. Bunlardan 70 kadarı Kuhistan ikliminde, geri kalan 35'i ise Kumis ve Rudbar bölgesindeydi”. (H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilâsı*, 244) Bu bilgi bile Bâtınî/İsmâîlî tehlikenin büyüklüğünü göstermeye yetmektedir. Selçuklular devrinde devletin bütün imkanlarıyla mücadele ettiği bu sinsi akım, güçlenip taraftarlarını çoğaltmaya devam etmiştir. Ancak Hülâgû devrinde, bu terör yuvaları dağıtılabilmişti. Şeyhleri teslim alındıktan sonra, onun çağrısına uyarak kalelerini kendi elleriyle yıkan İsmâîlî mensuplarından iki kale direnişe devam etmiş, Moğollar bu kalelerden bir tanesini 20 yıl sonra ancak ele geçirebilmiştir. Cüzcanî'nin tabiriyle Moğolların ilk kuşattığı, ama en son girebildikleri kale bu olmuştur. Tafsilat için bk. Özdemir, *Moğol İstilâsı*, 237-247.

³²⁷ Sümer, “Selçuklular”, 36/370; Abdülkerim Özeydın, “Nizâmülmülk”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/194; Özeydın, “Melikşah”, 29/56. Bu mücadelenin tafsilatı hakkında bk. Kafesoğlu, *a.g.e.*, 138-143, 149-151; Öngül, *a.g.e.*, I, 121-124.

³²⁸ Öngül, *a.g.e.*, I, 134-136.

Bu hadisenin üzerinden bir ay geçmeden (Şevval 485/Kasım 1092), Sultan Melikşah da yediği bir av etinden dolayı hastalandı ve Bağdat yakınlarında vefat etti. Sultan Melikşah'ın zehirlenerek öldürüldüğünü söyleyen bazı kaynaklar, suçlunun Abbâsi Halifesi Muktedî-Biemrillâh, zevcesi Terken Hatun yahut Nizâmülmülk'ün adamları olabileceğini kaydetmişlerdir.³²⁹

Melikşah dönemi, Selçuklu Devleti'nin en geniş sınırlara kavuştuğu dönemdir. Bu esnada devletin sınırları; Kâşgar'dan Boğaziçi ve Ege Adaları'na, Kafkasya ve Aral Gölü'nden Yemen ve Aden Körfezi'ne dek uzanmıştır. Yine bu devirde Karahanlılar da Selçuklular'a bağlanmış bulunuyorlardı.³³⁰

Melikşah devrinin bir “adalet devri” olarak tanımlanmasında müslüman ve gayr-i müslim tarihçiler ittifak etmişlerdir.³³¹ Bunda Selçuklu devlet teşkilâtına mükemmel bir nizam tesis etmiş, iktisâdî ve ticarî hayatta büyük gelişmeler elde etmiş, ülkeyi bir uçtan diğer uca îmar etmiş, âlim ve sanatkârları himaye etmiş³³², ilim ve kültür faaliyetlerini zirveye çıkarmış olan Vezir Nizâmülmülk'ün büyük payı vardır. Nizamülmülk'ün kurulmasına öncülük ettiği, genişlettiği ve dünya çapında bir şöhrete kavuşmuş Nizâmiye Medreseleri, bu ilmî faaliyetlerin belkemiğini oluşturmaktadır.

Yeri gelmişken Selçuklu tarihinde çok önemli bir yeri bulunan Vezir Nizâmülmülk³³³ hakkında da kısa bir bilgi verelim:

³²⁹ Özaydın, “Melikşah”, 29/57; Kafesoğlu, *a.g.e.*, 207-208; Öngül, *a.g.e.*, I, 137-140.

³³⁰ Bu devirde yapılan fetihler hakkında daha geniş bilgi için bk. Kafesoğlu, *a.g.e.*, 63-138.

³³¹ Sümer, “Selçuklular”, 36/370. Tarihçilerin bu husustaki sözleri hakkında bk. Kafesoğlu, *a.g.e.*, 209-211.

³³² Sultan Melikşah ve Nizamülmülk'ün özel himayesine mazhar olmuş âlim, edîb ve sanatkârların bazılarının isimleri için bk. Özaydın, “Melikşah”, 29/57.

³³³ Ebû Ali Kivâmüddîn (Şemsülmille, Gıyâsüddeve) Hasen b. Ali b. İshâk et-Tûsî.

Nizamülmülk, 21 Zilkade 408 (10 Nisan 1018) tarihinde, Horasan sınırları içinde yer alan Tûs şehrinin Râdkân köyünde doğdu. Babası Ali b. İshak, Gazneliler Devleti'ne bağlı Nûkân kasabasının dihkânı (köy reisi, şehir ve yöre beyi) ve Tûs âmili idi. Annesini daha bebekken kaybetmiş olan Nizâmülmülk'ün tahsili ile babası ilgilenmişti.³³⁴

Kur'ân-ı Kerim'i küçük yaşlarında hıfzetmesinin ardından Halep, Nişâbur ve Bağdat gibi şehirlerde muhtelif hocalardan ilim öğrendi. İleride yolları pek çok kez kesişecek olan Hasan Sabbâh ve Ömer Hayyâm ile bu dönemlere dayanan bir arkadaşlığının bulunduğu, onlarla beraber Şâfiî mezhebine mensup Hibetullah Muvaffak-Lidînilâh'ın derslerine devam ettiği söylenmiştir.³³⁵

Babasıyla beraber Gazneliler'in Horasan valisinin hizmetinde olan Nizâmülmülk, Dandanakan savaşından ardından Horasan bölgesinin bütünüyle Selçuklular'ın eline geçmesini müteakip, baba-oğul, Selçuklu Devleti'nin hizmetine girdiler. Merv'de bulunan Çağrı Bey'in yanına gittikten sonra ondan büyük alaka ve iltifat gördü. Çağrı Bey, oğlu Alparslan'a Nizamülmülk'ü takdim ederken onu "bir baba gibi" kabul etmesini tavsiye etti.³³⁶

Çağrı Bey'in vefatından sonra, Nizamülmülk Horasan'ı yönetti. Süleyman ile girdiği taht kavgasında Alparslan'ı destekledi. Alparslan idareyi ele geçirdikten bir ay sonra (13 Zilhicce 455/7 Aralık 1063), Tuğrul Bey'in veziri Kündürî'yi vazifeden alıp yerine Nizâmülmülk'ü geçirdi. Malazgirt harbi dışında, Alparslan'ın bütün savaşlarına iştirak eden Vezir Nizamülmülk, bu savaşlardan zaferle çıkılmasında büyük rol oynadı.

³³⁴ Özaydın, "Nizâmülmülk", 33/194.

³³⁵ Ancak 408'de (1018) doğan Nizâmülmülk'ün, 438 (1046-1047) veya 445'te (1053) doğmuş Hasan Sabbâh ile birlikte aynı hocanın talebesi olması pek mümkün gözükmemektedir. (Özaydın, "Nizâmülmülk", 33/194)

³³⁶ Özaydın, "Nizâmülmülk", 33/194.

Alparslan'ın ardından Melikşah'ın rakiplerini bertaraf edip tahta geçmesine destek oldu. Onun devlet yönetimindeki kudret ve kabiliyetini çekemeyen kimseler, Nizamülmülk'ün evlatlarını ve yakınlarını önemli mevkilere getirdiğini söyleyerek Melikşah'a şikayette bulundular. Melikşah, Nizâmülmülk'ü dinledikten sonra kendisine hak verdi, yetkilerini artırdı ve şikayet eden kimseleri cezalandırdı.³³⁷

Vezir Tâcülmülk, Ârızu'l-ceyş Sedîdülmülk ile Müstevfi Mecdülmülk'ün desteklerini alan Terken Hatun, Nizamülmülk aleyhinde büyük bir kampanya başlattı. Zira oğlu Mahmud'u veliaht yapmak istiyor, bu hususta Nizamülmülk'ü ciddi bir engel olarak görüyordu. Sultan Melikşah ile vezirin arasını bozmak için Nizamülmülk'ün “devlet içinde devlet kurduğunu” söyledi. Nizamülmülk'ü çağırarak tehditler ileri süren Sultan Melikşah'a, vezirin tepkisi daha sert oldu. Kendisini azlederse, hükümdarlık ve devletin çok uzun sürmeyeceğini söyledi. Onun bu sert çıkışına ve tehditlerine rağmen Sultan Melikşah, vezirini vazifeden almadı.³³⁸

Bu hadisenin üzerinden çok geçmeden Sultan Melikşah, diğer devlet erkânıyla birlikte İsfahan'dan Bağdat'a doğru yola çıktıkları esnada, bir bâtinî fedâîsi Nihavend civarında Nizamülmülk'ü öldürdü. (10 Ramazan 485/14 Ekim 1092)³³⁹

Katili azmettiren kimseler arasında Sultan Melikşah'ın, hanımı Terken Hatun'un ve Bâtinî lideri Hasan Sabbah'ın isimleri de zikredilmiştir. Fakat Sultan Melikşah'ın bu hadise sebebiyle çok üzüldüğü, kendi dahli bulunmadığına dair yemin ettiği kaydedilmiştir.³⁴⁰

³³⁷ Özaydın, “Nizâmülmülk”, 33/194.

³³⁸ Melikşah ile Nizamülmülk arasında meydana gelen diğer tartışmalar hakkında tafsilat için bk. Öngül, *a.g.e.*, I, 129-134.

³³⁹ Özaydın, “Nizâmülmülk”, 33/194-195; Özaydın, “Melikşah”, 29/56-57. Hadisenin tafsilatı hakkında bk. Kafesoğlu, *a.g.e.*, 197-207.

³⁴⁰ Özaydın, “Nizâmülmülk”, 33/195; ; Özaydın, “Melikşah”, 29/56-57.

Nizamülmülk'ün öldürülmesi halk ve askeri galeyana getirmişti. Bizzat Sultan Melikşah, ordugahta gezerek askeri sakinleştirdi. Nizamülmülk'ün öldürülmesinin üzerinden bir ay geçmemişti ki, Melikşah da vefat etti. (16 Şevval 485/19 Kasım 1092)³⁴¹

Nizamülmülk'ün vefatından sonra da âile fertleri devlet kademesinde hizmet etmeye devam etti. Çocuklarından Fahrülmülk, İmâdülmülk, Müeyyidülmülk, İzzülmülk ve Ziyâülmülk ile bazı torunları, Büyük Selçuklular ve Abbâsîler devletlerine vezirlik yapmışlardır.³⁴²

Adâlet, idare kabiliyeti, cömertlik, bilgelik ve güzel ahlakıyla tanınmış olan Nizamülmülk, devlet mekanizmasını baştan sona düzenlemiş, halkın zulme uğramaması için birçok tedbir almıştır. Kendisinden önceki vezir Amîdülmülk el-Kündürî'nin aksine, mezhepler arası kavga ve tartışmaları asgarîye indirmeye çalışmış, Eş'arî ve Şâfiîler'e yapılan baskıları kaldırmıştır.³⁴³

Nizamülmülk, başta Hasan Sabbah olmak üzere Bâtînî fikir ve akımlarla her türlü metodu kullanarak mücadele etmiş, bu mücadeleyi devlet politikası hâline getirdiği için de onların baş düşmanı ilan edilmiştir.³⁴⁴

Nizamülmülk'ün tasarruflarından bir tanesi de Büyük Selçuklular Devleti'nde askerî iktâ sisteminin 466 (1073) yılında onun tarafından uygulamaya konulmasıdır.

³⁴¹ Melikşah'ın ölümü ile ilgili rivayetler ve tafsilat için bk. Kafesoğlu, *a.g.e.*, 207-209.

³⁴² Özaydın, "Nizâmülmülk", 33/195. Selçuklu vezirlik sistemi ile Abbâsî hilafetinin vezaretinin mukayesesi için bk. Sallâbî, *Devletü's-selâçika*, 220-270.

³⁴³ Özaydın, "Nizâmülmülk", 33/195; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 222-223; Kafesoğlu, *a.g.e.*, 149.

³⁴⁴ Özaydın, "Nizâmülmülk", 33/195. Bâtînîlerle mücadele hakkında tafsilat için bk. Sallâbî, *Devletü's-selâçika*, 122-145.

Orduya büyük önem veren Nizamülmülk, aldığı tedbirler sayesinde sadece bulunduğu dönemin değil, Ortaçağ'ın en güçlü ordusunu kurmuştur.³⁴⁵

Gazneli ve Sâmânî devlet teşkilatlarını esas/model alarak Büyük Selçuklular'ın divan (merkez) ve saray teşkilatlarını kurmuş; İslâm hüküm ve geleneklerine uygun işleyen, âdil mahkemeler tesis etmeye çalışmıştır.

Büyük Selçuklular ile Abbasî Hilâfeti arasındaki münasebetleri geliştirmiş, Büyük Selçuklu Devleti, Melikşah zamanında onun gayretleri neticesinde en güçlü günlerini yaşamıştır.³⁴⁶

İslam eğitim tarihinde çok özel bir mevkiî bulunan Nizamülmülk, başta Bağdat (459/1067) olmak üzere, birçok şehirde “Nizâmiye Medreseleri” adıyla eğitim müesseseleri kurmuş, bu medreselere kitaplar bağışlamış, araziler vakfetmiştir.³⁴⁷ Bu

³⁴⁵ Özaydın, “Nizâmülmülk”, 33/195.

³⁴⁶ Halife Kâim bi-emrillah'ın vefatı ve Halife Muktedî billah'ın idaresi dönemlerinde Selçuklu-Abbâsî Hilafeti münasebetleri için bk. Sallâbî, *Devletü's-selâçika*, 146-159.

³⁴⁷ Nizamülmülk'ün bu eğitim müesseselerindeki rolü ile ilgili bk. Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, 83-86; 295-301; Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, 43-45; 49-51.

Ahmet Çelebi, medreseleri ilk kuran kimse olarak Nizamülmülk'ün isminin geçmesinin farklı sebeplerle bağlantı kurulmasını değerlendirdikten sonra sözlerini şöyle noktalar:

“...Esas mesele, ‘medreseleri ilk kuran Nizâmülmülk müdür, değil midir?’ şeklinde karşımıza çıkıyor. Eğer bu tabirle, en ince teferruatına kadar teknik manada medrese kastediliyorsa, bana göre cevap müsbettir. Nizamülmülk'ten önce ortaya çıkanlara ‘medrese’ tabirinin kullanılmasına gelince; bunlar, uzun ömürlü olmayan ve İslâmî hayatta kuvvetli bir iz bırakmayan, mahdud ve sathî gayret mahsulü müesseselerdir. Bu nevîden sınırlı ve gelişmemiş medrese örneği ise, Nişâbur medreselerinden çok daha önceleri zuhûr etmişti.

medreseler eliyle, Şîf-bâtınî düşüncenin yanlışlığını göstermeye ve Ehl-i sünnet inancını yagınlaştırıp takviye etmeye çalışmıştır. Bu gayretleri neticesinde, “medrese yaptıran ilk vezir” olarak tarihe geçmiştir.³⁴⁸

Kendisi de ilimle meşgul olan Nizamülmülk, hadis rivayet etmiş, çeşitli şehirlerde hadis yazılması için toplantılar tertip etmiştir.³⁴⁹ İmar faaliyetleriyle ilgilenmiş, ribat, bîmâristan, hankah ve mescidler yaptırmıştır 466 (1074) yılında yeni bir rasathane tesis etmiş, burada bir araya getirdiği astronomi âlimleriyle İran takviminde değişiklikler yaparak Celâlî takviminin geliştirilmesine öncülük etmiştir.³⁵⁰

Nizâmülmülk’e nisbet edilen şey; hiç durmadan aralıksız devam eden öğretim faaliyetidir, memleketin her köşesinde müslümanların öğretimini sağlamak için konulan nizamdır ve nihayet bütün köy, kent ve şehirlere yayılan medreseler manzûmesidir. Bu vadide hiç kimse Nizâmülmülk’e komşuluk iddiasında bulunamaz.” (Çelebi, *İslâm’da Eğitim-Öğretim Tarihi*, 296; Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, 49)

“Gerçekten bir ilim ocağı olarak medreselerin geniş anlamda devlet eli ile kurulup teşkilatlanması ve vakıf suretiyle tahsilin meccânî olması Selçuklular’ın eseridir. Gerçi daha önce de talebelerin meccânî okuması temin edilmiş olmakla beraber bu durum kısa bir müddet devam etmiştir. Ama Nizamülmülk’ün gayret ve heyecanı medrese için yeni bir gelişme devrinin başlangıcı olmuştur. Bu yüzden olsa gerek ki, İslam dünyasında ilk defa medreselerin Nizamülmülk ve dolayısıyla Selçuklular tarafından açıldığı görüşü yaygınlık kazanmıştır.” (Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, 48)

³⁴⁸ Özaydın, “Nizâmülmülk”, 33/195; Çelebi, *İslâm’da Eğitim-Öğretim Tarihi*, 295.

³⁴⁹ Bu ilim meclisleri hakkında tafsilat için bk. Çelebi, *İslâm’da Eğitim-Öğretim Tarihi*, 299.

³⁵⁰ Özaydın, “Nizâmülmülk”, 33/195; ; Özaydın, “Melikşah”, 29/57; Kenan Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, Gökkuşbu, İstanbul 2006, 22 vd.; Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Yayınevi, 3. Baskı, Konya 2016, 282 vd.

Devlet yönetiminde bizatihî tatbik ettiği prensipleri, Sultan Melikşah'ın da teşviki ile *Siyâsetnâme* adlı eserinde bir araya getirmiş ve 485 (1092) yılında tamamlayarak sultana takdim etmiştir. Bu eser, nasîhatü'l-mülûk (hükümdara öğüt) türü eserlerin en güzellerinden biri olarak vasıflandırılmaktadır.³⁵¹

e) *Sultan Berkyaruk Dönemi (485/1092-498/1104)*³⁵²

Sultan Melikşah'ın vefatını müteakip Selçuklu hanedanı arasında taht kavgası çıktı. Melikşah'ın Muharrem 474 (Haziran 1081) doğumlu en büyük oğlu olan Berkyaruk, müteveffâ Nizâmülmülk'e sadakatini devam ettiren gulâmlar tarafından, Rey şehrinde hükümdar ilan edildi (485/1092).

Beş yaşındaki oğlu Mahmud üzerinden saltanata hâkim olmak uğruna her yolu mübah gören Sultan Melikşah'ın karısı Terken Hatun³⁵³ ile Nizâmülmülk'ün adamlarının desteğiyle harekete geçen Berkyaruk arasında çetin bir savaş oldu (Zilhicce 485/Ocak 1093). Berkyaruk'un galibiyeti üzerine İsfahan'a çekilmiş olan Terken Hatun, nihayet geri adım atmayı kabul etti. Ancak 486 (1093) yılında yapılan anlaşma ile ülke ikiye bölünmüş duruma geldi. Bir tarafta İsfahan ve Fars eyaletlerine hâkim olan Terken Hatun ve oğlu Mahmud, diğer tarafta ise, ülkenin geri kalanının idaresini elinde bulunduran Berkyaruk.³⁵⁴

Bununla yetinmek istemeyen Terken Hatun, muhalefeti genişletmek ve destek bulmak düşüncesiyle Sultan Berkyaruk'un dayısı Azerbaycan Meliki İsmâil b.

³⁵¹ *Siyâsetnâme* hakkında daha geniş bilgi için bk. Özeydın, "Nizâmülmülk", 33/195-196.

³⁵² Sultan Berkyaruk'un hayatı ve şahsiyeti hakkında daha geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özeydın, "Berkyaruk", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/514-516; Öngül, *a.g.e.*, I, 141-193. Berkyaruk devri hadiselerinin tafsilatı için bk. Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 58-64.

³⁵³ Özeydın, "Berkyaruk", 5/514, Öngül, *a.g.e.*, I, 141; Sallâbî, *Devletü's-selâçika*, 88-163-165. Selçuklu'da kadın konusu hakkında bk. Sallâbî, *Devletü's-selâçika*, 343-348.

³⁵⁴ Özeydın, "Berkyaruk", 5/514; Öngül, *a.g.e.*, I, 142-145.

Yâkûtî'yi nikâh vaadiyle kışkırtarak yanına çekti ve isyan etmesini sağladı.³⁵⁵ Fakat Berkyaruk bu isyanı bastırdı ve İsmâil b. Yâkûtî'yi öldürdü. (Şâban 486/Eylül 1093) Bu galibiyetin ardından Halife Muktedî-Biemrillâh, Berkyaruk'a "Rûkneddin" lakabını verdi ve onu sultan ilan etti (487/1094).

Ancak hanedan mensuplarının iktidar mücadelesi bitmedi. Hânedandan Suriye Selçuklu hükümdarı amcası Tâcüddevle Tutuş'la ittifak eden Terken Hatun bu esnada hastalanarak öldü.³⁵⁶ Tutuş'un isyanı üzerine onunla Rey civarında mücadeleye giren Sultan Berkyaruk, ilk savaşta yenildi ve İsfahan'a çekildi. Burada Mahmud'un emirleri tarafından esir alındı. Mahmud'un aynı yıl hastalanıp ölmesi üzerine serbest kalan Berkyaruk bir sonraki savaşta amcası Tutuş'u yendi.³⁵⁷ Tutuş savaş meydanına öldü. (Safer 488/Şubat 1095) Bu esnada Horasan bölgesinde ayrı ayrı isyan eden amcaları Arslan Argun ve Şihâbüddeve Tekiş ile Çağrı Bey'in torunu Muhammed b. Süleyman'ın isyanları da bastırıldı.³⁵⁸

Selçuklular, saltanat mücadeleleri ile meşgul olurken Haçlılar, 1097'de I. Kılıcarıslan'ı Anadolu'da, 1098'de Kürboğa'yı Antakya önlerinde mağlup ederek Suriye topraklarına girmiş ve 1099'da Kudüs'ü ele geçirmişlerdi.

Berkyaruk, Tutuş'un isyanında sonra Arrân ve Gence bölgesi meliki kardeşi Muhammed Tapar'ın ayaklanması ile mücadele etmek zorunda kaldı. Kardeşler, birbiriyle beş kez savaşa tutuştular. 496'da (1103) yapılan en son savaşta, Muhammed Tapar mağlup oldu ve Ahlat'a çekildi. Bir sonraki yıl, Rebîülâhîr 497'de

³⁵⁵ Sümer, "Selçuklular", 36/370; Özeydın, "Berkyaruk", 5/514-515; Öngül, *a.g.e.*, I, 144-145.

³⁵⁶ Terken Hatun'un hayatı, şahsiyeti, siyaset sahnesinde oynadığı rol ve hakkındaki ithamlarla ilgili daha geniş bilgi için bk. Gülay Ögün Bezer, "Terken Hatun", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/510.

³⁵⁷ Özeydın, "Berkyaruk", 5/515; Öngül, *a.g.e.*, I, 151-155.

³⁵⁸ Özeydın, "Berkyaruk", 5/515; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, 149.

(Ocak 1104), iki taraf arasında barış anlaşması imzalandı. Bu anlaşma gereğince, ülke toprakları Muhammed Tapar'ın öz kardeşi Sencer, Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında üçe bölündü.³⁵⁹

Hanedan mensupları arasında yapılmış bu on iki yıllık saltanat mücadelesi; Urfa ve Antakya şehirleri (3 Haziran 1098) ile Kudüs'ün (15 Temmuz 1099) Haçlılar'ın eline geçmesine³⁶⁰, Anadolu Selçuklularının büyük toprak kayıplarına, Bâtınîliğin karşı durulmaz bir kuvvete dönüşmesine ve memlük asıllı beylerin hükümdarlara bağlılığının zayıflaması yüzünden Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküş sürecine girmesine yol açmıştır.³⁶¹

³⁵⁹ Anlaşmanın tafsilatı için bk. Sümer, "Selçuklular", *DİA*, 36/370; Özaydın, "Berkyaruk", 5/515; Abdülkerim Özaydın, "Muhammed Tapar", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/580; Öngül, *a.g.e.*, I, 183-185, 191-192.

³⁶⁰ Haçlı Seferleri 489 (1096) yılında başlamıştır. İlk Haçlı Seferi hakkında daha geniş bilgi için bk. Öngül, *a.g.e.*, I, 163-172.

I. ve II. Haçlı Seferleri ve Selçukluların bunlarla mücadelesi hakkında müstakil bir kaynak olarak bk. Muharrem Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, Timaş, 1. Baskı, İstanbul 2018. Bu eserde, Haçlı Seferleri'nin Nedenleri, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'ın ve Büyük Selçukluların mücadelesi yanında, Nureddin Mahmûd b. Zengî ve Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin mücadeleleri de anlatılmaktadır. Haçlılar hususunda şu kaynaklara da bakılabilir: P. M. Holt, *Haçlılar Çağı -11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu-*, (trc. Özden Arıkan), Işık Yayınları, İzmir 2020; Kelly Devries, v.dğr., *Dünya Savaş Tarihi Haçlı Seferleri, Selçuklular, Eyyûbîler ve Osmanlılara Karşı 1097-1444*, V, Timaş Yayınları, İstanbul 2012; Sallâbî, *Devletü's-selâçika*, 530-649.

³⁶¹ Sümer, "Selçuklular", 36/370; Özaydın, "Muhammed Tapar", 30/580-581.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Berkyaruk, Gazneliler ve Karahanlılar gibi devrin iki büyük müslüman Türk devleti tarafından “metbû hükümdar” olarak tanınmaya devam etmiştir.³⁶²

Berkyaruk, vereme yakalanarak İsfahan’a dönüş yolunda, 2 Rebûlâhir 498 (22 Aralık 1104) tarihinde vefat etti.

Bazı tarihçiler “ondan faziletli, adaletli, sabırlı ve yumuşak huylu bir hükümdar” olarak bahsetmişler, bazıları da “içki ve eğlence düşkünü bir kimse olduğunu” ileri sürmüşlerdir.³⁶³

e) Sultan II. Melikşah Dönemi (498/1104-498/1105)

Berkyaruk’un küçük oğlu Melikşah, henüz tahta geçmişti ki, amcası Muhammed Tapar, onu bertaraf ederek idareye hâkim oldu.

f) Sultan Muhammed Tapar Dönemi (498/1105-511/1118)³⁶⁴

18 Şaban 474 (21 Ocak 1082) tarihinde doğan Muhammed Tapar, Cemâziyelevvel 498 (Şubat 1105) yılında hükümdar olarak kısa zamanda Selçuklu Devleti’ni tekrar bir araya getirdi.³⁶⁵

Muhammed Tapar, İsfahan bölgesindeki Şahdiz (Zikuh) Kalesi’ni ele geçirdi ve buradaki Bâtınîlerin hepsini öldürttü (500/1107). Daha sonra Bâtınî karargâhı olan

³⁶² Özaydın, “Berkyaruk”, 5/515.

³⁶³ Özaydın, “Berkyaruk”, 5/516; Öngül, *a.g.e.*, I, 192-193.

³⁶⁴ Sultan Muhammed Tapar’ın hayatı ve şahsiyeti hakkında daha geniş bilgi için bk. Özaydın, “Muhammed Tapar”, 30/580-581; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, 194-232. Muhammed Tapar devri hadiselerinin tafsilatı için bk. Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 64-71.

³⁶⁵ Özaydın, “Muhammed Tapar”, 30/580, 581; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, 194 vd.

Alamut üzerine Anuş Tegin Şîrgîr kumandasında bir ordu gönderdi. Ancak burası ele geçirilemedi.³⁶⁶

Karahanlılar ile Selçuklular arasındaki münasebetler zaman zaman bozulsa da Karahanlılar, Selçuklu Devleti'ne olan bağlılıklarını devam ettirdiler.³⁶⁷ Muhammed Tapar, Gazneli hükümdarı III. Mesud'un vefatı üzerine yaşanan taht kavgasına müdahale ederek Behram Şah'ın Gazneli Sultanı seçilmesine yardımcı oldu. Bu sayede Gazneliler'in de kendisine bağlılığını temin etti (511/1117).³⁶⁸ Bu dönemde Haçlılar'la yapılan mücadele de devam etmiştir.³⁶⁹

Kendisine Sultan Alparslan'ı örnek alarak iktidarı döneminde Büyük Selçuklu Devleti'ne eski itibarını kazandırmış olan³⁷⁰ Muhammed Tapar, 24 Zilhicce 511 (18 Nisan 1118) tarihinde vefat etmiştir.

Kaynaklar, Muhammed Tapar'ı “dindar, dinî ilimlere vâkıf, âdil, merhametli, halkın işleriyle yakından ilgilenen, cömert bir hükümdar” olarak tarif etmişlerdir.³⁷¹

*g) Sultan Sencer Dönemi (511/1118-552/1157)*³⁷²

³⁶⁶ Sümer, “Selçuklular”, 36/370. Tafsilat için bk. Özaydın, “Muhammed Tapar”, 30/580; Öngül, *a.g.e.*, I, 211-215.

³⁶⁷ Karahanlı-Selçuklu münasebetleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, 227-228.

³⁶⁸ Özaydın, “Muhammed Tapar”, 30/581; Öngül, *a.g.e.*, I, 229-230.

³⁶⁹ Öngül, *a.g.e.*, I, 215-227.

³⁷⁰ Sümer, “Selçuklular”, 36/370; Özaydın, “Muhammed Tapar”, 30/581; Öngül, *a.g.e.*, I, 231-232.

³⁷¹ Özaydın, “Muhammed Tapar”, 30/581; Öngül, *a.g.e.*, I, 231-232.

³⁷² Sultan Sencer'in hayatı ve şahsiyeti hakkında daha geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, “Sencer”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/507-511; Öngül, *a.g.e.*, I, 233-258. Sencer devri hadiselerinin tafsilatı için bk. Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i*

Sincar'da 25 Receb 479 (5 Kasım 1086) tarihinde doğan Sencer, henüz altı yaşındayken babası Melikşah'ı kaybetmişti.

24 Zilhicce 511'de (18 Nisan 1118) Muhammed Tapar'ın vefatı üzerine on dört yaşındaki oğlu Mahmud onun tahtına geçmiş; Muharrem 512 (Mayıs 1118) tarihinde de Abbasî Halifesi Müstazhir-Billâh kendisini sultan olarak ilan etmişti.³⁷³ Ancak bu sırada Horasan melikliği vazifesinde bulunan amcası Sencer, Mahmud'un hâkimiyetini reddetti ve 14 Haziran 1118'de kendi hükümdarlığını ilan etti. Sâve yakınlarında meydana gelen savaşta Mahmud'un mağlubiyeti üzerine Sultan Sencer, Selçuklu tahtının yeni sahibi oldu. (2 Cemâziyelevvel 513/10 Eylül 1119)³⁷⁴

Sultan Sencer, annesi Seferiyye Hatun'un tavassutuyla Mahmud'u affetti ve onu Mâhmelek adlı kızıyla evlendirdi.³⁷⁵ Muhammed Tapar'ın idare ettiği bölgelerin bir kısmını kendisine vermesiyle birlikte "İrak Selçuklu Devleti" dönemi de başlamış oldu.

Hanedan mensupları arasındaki saltanat mücadelelerine destek vererek kendi siyâsî hâkimiyetlerini güçlendirmeye çalışan Abbasî Halifeleri Müsterşid-Billâh ile oğlu Râşid-Billâh'ın teşebbüslerini³⁷⁶ akamete uğratan Sultan Sencer, doğuda Gazneliler'i tekrar Büyük Selçuklular Devleti'ne bağladı.³⁷⁷

Selçuk, 71-81; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 7. Baskı, Ankara 2019, 311-317.

³⁷³ Özaydın, "Sencer", 36/508.

³⁷⁴ Öngül, *a.g.e.*, I, 233-237.

³⁷⁵ Özaydın, "Sencer", 36/508.

³⁷⁶ Sencer devrinde Selçuklu-Abbâsî münasebetleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Özaydın, "Sencer", 36/509.

³⁷⁷ Sümer, "Selçuklular", 6/370-371; Özaydın, "Sencer", 36/509

Karahanlılar, gerek Sultan Muhammed Tapar gerekse Sencer'in iktidarları boyunca Selçuklular'a tâbî bir devlet olmayı sürdürdüler. Bunda siyâsî evliliklerle tesis edilen akrabalık ve dostlukların yanı sıra meliklik döneminden beri Sencer'in onlara karşı takındığı tavrın büyük rolü olmuştur.³⁷⁸

Sultan Sencer de selefleri gibi Bâtînîler'le mücadeleye özel önem vermişti. Bâtînîler, Sultan Sencer'in veziri ve Nizamülmülk'ün oğlu olan Fahrülmülk'ü de öldürdüler. Sencer devrinde, 520 (1126) yılında Bâtînîler üzerine bir sefer düzenlenerek birçok Bâtînî ortadan kaldırıldı. Sencer'in Muînüddîn-i Kâşî adında bir başka vezirinin de Bâtînîler tarafından öldürülmesinin ardından, Alamut'a bir sefer düzenleyen Sencer, bu harekât esnasında on bin civarında Bâtînî'yi bertaraf etti.³⁷⁹

Yirmi yıl melik, kırk yıla yakın da Selçuklu sultanı olarak idarecilik yapan ve pek çok sefere katılan³⁸⁰ Sultan Sencer, iktidarının son yıllarında kendi kavmi Oğuzlar'ı cezalandırmak üzere yaptığı bir savaşta hezimete uğradı. Muharrem 548 (Nisan 1153) tarihinden Ramazan 551 (Ekim-Kasım 1156) yılına kadar, üç yıl boyunca, onların elinde esir kaldı.³⁸¹

Hürriyetine kavuşmasının üzerinden çok geçmemişt ki, Rebîülevvel 552'de (Nisan-Mayıs 1157) vefat etti.

Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Melikşah dönemindeki ihtişamlı günlerine Sultan Sencer döneminde de kavuştu.³⁸² Ancak Sultan Sencer'in devleti yeniden toplama

³⁷⁸ Özaydın, "Sencer", 36/508, 509.

³⁷⁹ Özaydın, "Sencer", 36/510; Öngül, *a.g.e.*, I, 237-238.

³⁸⁰ Sultan Sencer'in iktidarındaki seferleri hakkında bk. Öngül, *a.g.e.*, I, 239-253.

³⁸¹ Oğuzlarla yapılan savaşların ve Sencer'in yaşadığı esaret hayatının tafsilatı için bk. Özaydın, "Sencer", 36/510-511; Öngül, *a.g.e.*, I, 254-257.

³⁸² Sümer, "Selçuklular", 36/371; Özaydın, "Sencer", 36/509, 511.

gayretleri, kumandanlar arasındaki nüfuz mücadelesi yüzünden akamete uğradı.³⁸³ Sencer'in vefatıyla Büyük Selçuklu Devleti de yıkılmış oldu.

Sultan Sencer, kılıçla topladığını kalemle dağıtan, ilme ve âlimlere hürmet gösteren, onlara çeşitli ikramlarda bulunan, zâhid ve velîlerle beraber olmaktan hoşlanan, halkın şikâyetlerini dinleyip adaletle hükmeden bir hükümdar olarak tarihe geçmiştir.³⁸⁴

1.3.2. Hâkim Olduğu Bölgeler ve Tesiri

Selçuklular'ın en geniş sahaya hâkim olduğu Sultan Melikşah devrinde devletin sınırları, “Kâşgar'dan Ege Adaları'na, Kafkasya ve Aral Gölü'nden Yemen ile Aden Körfezi'ne kadar” uzanmaktadır.

Hâkim oldukları bu bölgelerde tesis ettikleri siyâsî istikrar ve adalet sistemi sayesinde Irak, İran, Suriye ve Anadolu; uzun bir dönem sosyal ve ekonomik açıdan refah içinde yaşamıştır.

Selçuklular, Orta Asya kavimlerine Ön Asya'yı açmış, Anadolu'ya Oğuz Türkleri'ni yerleştirerek burayı onların vatanı yapmışlardır. Bu sayede Bizans'ın Doğu ve Güneydoğu'yu müslümanların elinden alıp doğuda Arpaçayı'na, güneyde Lazkiye'ye kadar uzanmakta olan sınırlarının daha fazla genişlemesine set çekmiş, Suriye'nin kalan kısmı ile Mısır'ın onların eline geçmesine mani olmuşlardır.³⁸⁵

³⁸³ Özaydın, Sencer, 36/511.

³⁸⁴ Özaydın, Sencer, 36/511; Öngül, *a.g.e.*, I, 257-258. Kuruluşundan Sultan Sencer'in vefatına kadar Selçuklu tarihine dair bilgiler için “İbn Verdî” olarak bilinen Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Ma'arrî'nin (ö. 749/1349) kaleme aldığı *Târihu İbnü'l-Verdî* adlı eserin Selçuklular ile ilgili bölümüne bakılabilir. (İbnü'l-Verdî, *Selçuklular* [trc. Mustafa Alican], Kronik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2019.)

³⁸⁵ Sümer, “Selçuklular”, 36/371.

Anadolu'nun İslâm dünyasına katılmasıyla, Karadeniz'in kuzeyinde yer alan devletler arasında ticaret imkânları artmış, "İpek Yolu" büyük bir gelişme göstermiştir. Bu sayede Horasan, Irâk-ı Acem ve Anadolu'dan Kirman'a ulaşan kervanlar, taşıdıkları malları Kirman limanları vasıtasıyla Çin ve Hindistan gibi uzak bölgelere güven içinde ulaştırabiliyordu.³⁸⁶

1.3.3. Sosyoekonomik Hayat

Selçuklularda devlet hazinesinden istifade eden zümreler dışındaki bütün halka, "reâyâ" adı verilmiştir. Reâyâ; devlet otoritesine ve onun tayin ettiği temsilcilerine itaat etmek ve vergi ödemekle mükellefti. Devletin resmen tanıdığı mezhep ve tarikatlar harici dînî topluluklara iştirak etmesi, bâtil fırka ve mezheplere âit bozuk inançları kabul etmesi, asayiş ve düzeni bozması ağır bir suç teşkil ediyordu. Buna karşılık hükümdar da kendisine "Allâh'ın emaneti olarak verilmiş" reâyânın can, mal ve namusunu korumakla sorumlu idi.³⁸⁷

Reâyâ siyasî hukuk açısından eşit olmakla birlikte ekonomik ve sosyal bakımdan göçebeler, köylüler ve şehirliler şeklinde üç ana gruba ayrılabilir.³⁸⁸

O dönemde Ceyhun Nehri üzerinden İran topraklarına geçen Türkler'in ekseriyeti, Oğuzlar'a bağlı göçebelerdi. Boylar hâlinde yaşayan, daha çok hayvancılıkla meşgul olan bu göçebeler, devletin kendilerine tahsis ettiği meralarda koyun ve at sürülerini besliyor, avlanıyor ve devlete vergi ödüyorlardı. Kabilelerin asayişini devlet adına şahne takip etmekteydi.

Muntazam teşkilâtı, kuvvetli ordusu ve mükemmel idare sistemiyle Selçuklu Devleti, Orta Asya bozkırlarında güven içinde yaşayamayan ve iktisâdî açıdan zorluklar

³⁸⁶ Sümer, "Selçuklular", 36/371.

³⁸⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklular", 36/371; Kafesoğlu, *a.g.e.*, 168 vd.

³⁸⁸ Bu sınıfların özellikleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklular", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/371-373.

içinde kıvranan Türk kabileleri açısından sığınılacak ideal bir siyâsî kuruluştur.³⁸⁹ Bu yüzden göçebeler, kalabalık kitleler hâlinde Selçuklu topraklarına geliyordu. Ancak onların kontrolsüz ve kalabalık bir hâlde mamur bölgelere yayılması, Horasan, İran ve civarındaki mevcut köy ve şehir hayatını tahrip etmiş, bu da zaman zaman şikayetlere ve devletin müdahalesine sebep olmuştur.³⁹⁰ Devlet, Türkmen boylarını, Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasına yönlendirerek buraların ele geçirilmesinde istihdam etmiş, bir taraftan da onlara alıştıkları şartlara uygun ve ihtiyaçlarını karşılayacak yeni yurt kapıları açmıştır.³⁹¹

Köylüler, Selçuklu toplumunun en kalabalık kesimini oluşturmaktadır. Bölgedeki yoğun göçler ve savaşlardan etkilenen zirâî hayat, Selçuklu devletinde istikrarın oluşması ve bilhassa Nizamülmülk devrinde yaygınlaşan iktâ sistemiyle³⁹² nisbeten iyileşmiştir. Selçuklu vergi sisteminin temelini, zirâî üretimden alınan vergiler oluşturmaktaydı. Bu sebeple Selçuklu hâkimiyetindeki arazilerde ziraatı canlandırmak için akarsulardan kanallarla tarım arazilerine ulaştırılan gelişmiş bir sulama sistemi meydana getirilmişti.

³⁸⁹ Kafesoğlu, “Alparslan”, 2/527.

³⁹⁰ Selçuklu Devleti’nin kuruluş döneminde askerî gücün önemli bir kısmını teşkil eden Türkmenler, düzenli ordunun kurulması ile ikinci plana atılmışlardır. Bunun üzerine sultanların emirlerine isyan etmeye, kargaşa çıkarmaya, zaman zaman ayaklanan hânedan mensuplarını desteklemeye başlamışlardır. Daha geniş bilgi için bk. Erdoğan Merçil, “Selçuklular”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/391.

³⁹¹ Kafesoğlu, “Alparslan”, 2/527.

³⁹² Selçuklular devrinde uygulanan iktâ sisteminin tafsilatı için bk. Özgüdenli, “Selçuklular”, 36/372; Kafesoğlu, *a.g.e.*, 169.

Horasan ve Irak bölgesi âlimleri, zirâî meseleler hakkında mahallî örfler ile İslâm hukukunun ilgili hükümlerini düzenlemiş, böylece uzun asırlar kullanılacak yeni hukuk prensipleri ortaya konmuştur.³⁹³

Selçuklu Devleti'nin ilk başşehri, Nîşâbur'du. Bu şehir, Horasan bölgesinin en önemli merkezlerinden biriydi. Tuğrul Bey devrinde Rey, Melikşah döneminde ise İsfahan başşehir olmuştur. Sultan Sencer, devletin merkezini Merv'e taşımış ve onun devrinde burası, kültür hayatının da önemli bir merkezi hâlini almıştır.³⁹⁴ Diğer önemli şehirler arasında Kazvin, Hemedan, Herat, Kum, Belh, Yezd, Merâga, Bağdat, Ahvaz ve Musul sayılabilir. Bunlara, Selçuklular'a tâbi devletlere ait "Buhara, Semerkant, Dimaşk, Halep, Gazne ve Urfa" şehirleri de eklenebilir.

Şehirler, "iç kale" (kûhandiz), "asıl şehir" (şehristan) ve "dış mahalleler" (rabaz) olarak üçe bölünmüştü. Büyük şehirlerde sokaklar, farklı esnaf gruplarına tahsis edilmişti. Şehirler, vakıf, hastane, zâviye ve benzeri müesseseler açısından oldukça zengindi. Şehirlerde devletin önemli kademelerinde vazife yapmış, İran veya Arap kökenli nüfuz ve varlık sahibi aristokrat aileler (âyan) bulunmakta ve bu âileler, gerektiğinde şehrin kaderinde söz sahibi olmaktaydı.³⁹⁵ Büyük şehirlerin bir önemli parçası da farklı ülkelerle ticaret yaparak zenginleşmiş tâcirler sınıfı idi. Tâcirler, esnaf ve zanaatkârların ayrı ayrı lonca teşkilatları vardı.

Bunların haricinde, çeşitli bölgelerde "rind", "ayyâr", "şuttâr" ve "fityan" adlarıyla anılan fakir, işsiz ve serseri takımından oluşmuş kalabalık bir zümre de yaşıyor,

³⁹³ Özgüdenli, "Selçuklular", 36/372.

³⁹⁴ Özgüdenli, "Selçuklular", 36/372.

³⁹⁵ Özgüdenli, Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin Nîşâbur eşrafının Gazneliler'e karşı Selçuklu hâkimiyetini teşvik ettiklerini kaydetmiştir. Tafsilat için bk. Özgüdenli, "Selçuklular", 36/373.

zaman zaman kendilerinden ücretli asker olarak istifade edilse de fırsat buldukça kargaşa çıkarmaktan geri durmuyorlardı.³⁹⁶

Selçuklu şehir hayatı, farklı din ve mezhep faaliyetleri açısından oldukça canlı bir yapı arz etmekteydi. Halkın yaşadığı mahalleler, daha çok bağlı olduğu din ve mezhebe göre şekillenmişti. Mezhepler; dinî/ilmî faaliyetleri sevk ve idare eden nüfuzlu âileler çevresinde örgütlenmişti. Hem Sünnî mezhepler hem de XI. yüzyılın sonlarına doğru Selçuklu hânedanı arasındaki taht kavgalarından istifade ederek İran'daki gücünü artıran İsmâîlîler, şehirlerde geniş bir faaliyet alanı bulmuşlardı.³⁹⁷

Selçuklu topraklarında yaşayan insanlar, “oldukça geniş bir coğrafyada büyük nisbette siyasî istikrarın sağlanması, yeni su kanallarının inşa edilmesi, zirâî üretimin ve hayvancılığın artması ve güven ortamına kavuşan ticaretin kısa sürede gelişmesi” sayesinde büyük bir refah seviyesine kavuşmuştu.³⁹⁸ Askerî muhafızlar tarafından korunan ticaret kervanları, ülkenin bir ucundan diğer ucuna güvenle gidiyor, böylece üretilen mallar başka şehir ve devletlere kolaylıkla ulaştırılabiliyordu. Bu da hem ticaret ve üretimi artırıyor hem de bölgenin zenginlik ve refahına yardımcı oluyordu.

1.3.4. Büyük Selçuklu Devleti'nin Parçalanması ve Sonraki Dönem

Selçuklular, Türk gelenek ve anlayışına uygun olarak³⁹⁹ devleti hânedan mensuplarının ortak malı olarak görmüşlerdir. Bu sebeple hükümdarlar, daha

³⁹⁶ Özgüdenli, “Selçuklular”, 36/373.

³⁹⁷ Özgüdenli, “Selçuklular”, 36/373.

³⁹⁸ Aynı bölgeye XIV. yüzyıl başlarında hükmeden İlhanlı Devleti'nin vergi gelirleri 21 milyon gümüş dinar iken, XI. yüzyılın son çeyreğinde Selçuklular'ın, bunun neredeyse on katı miktar (215 milyon altın dinar) vergi gelirine ulaştığı tespit edilmiştir. Tafsilat için bk. Özgüdenli, “Selçuklular”, 36/373-4.

³⁹⁹ “Müslümanlık dışındaki Türklük âleminde hükümdar, fevkalbeşer bir varlık sayılır ve âdem oğullarında bulunmayan gizli kuvvetlerle birlikte bizzat Tanrılık vasıfları izafe edildiği için, Allah tarafından insanları idareye memur hârikulâde bir mahluk addolunurdu. Bu sebeple ilâhî kudrete sahip hakan mukaddes telâkki edilir ve bu

hayattayken hânedan mensuplarına devletin bazı bölgelerini tahsis etmiş ve onlara dış işlerinde merkeze bağlı, iç işleyle özerk, eyâlet sisteminde bir idare imkânı tanımıştır.⁴⁰⁰ Bu durum bazı alanlarda merkezin yükünü hafifletip genişleme politikalarına imkân sağlamakta ise de çoğu kez kendisini tahtta hak sahibi gören hânedan mensuplarının isyan etmesine, kargaşa ve bölünmelere yol açmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti de Sultan Sencer'in 552 (1157) yılındaki vefatıyla yıkılmış oldu. Ancak Selçuklular, yaklaşık bir buçuk asır daha dört farklı kol üzerinden bölgedeki hâkimiyetini devam ettirdi:

“1- Kirman Selçukluları (1048-1187)

2- Anadolu Selçukluları (1075-1308)

3- Suriye Selçukluları (1079-1117)

4- Irak Selçukluları (1118-1194)”

Selçuklu Devleti'ni tanımak adına bu devletler hakkında da kısaca bilgi vermeyi gerekli görüyoruz.

kudsiyet, kan râbitaları dolayısıyla bütün âile efrâdına teşmil olunurdu. Hânedân âzâsından her biri, ceddinden ilâhî kuvveti tevarüs ettiği için, hükümdar olmak kabiliyet ve hakkına mâlik idi. Göktürk kitâbelerinde sarîh ifadesini bulmuş olan bu telâkkinin en keskin şekli ile Hazarlarda tecelli ettiğini biliyoruz. Selçuklu devletini kuranların aslında Göktürk camiasından ayrılmış oldukları, ayrıca Hazarlarla sıkı münasebetleri düşünülürse, sultanların en kuvvetli zamanlarında dahî amca ve amcazâdelerin, kardeşlerin mütemâdî isyanları ve çetin mücadeleleri daha iyi anlaşılır”. (Kafesoğlu, *a.g.e.*, 151)

⁴⁰⁰ Bu anlayışın, olumlu-olumsuz tabîî neticeleri hakkında tafsilat için bk. Kafesoğlu, *a.g.e.*, 151.

a) *Kirman Selçukluları (440/1048-583/1187)*⁴⁰¹

İran'a bağlı Kirman bölgesi, Şîh Büveyhîler'in hâkimiyetindeydi. Çağrı Bey'in oğullarından Kavurd Bey, Kirman'ın kuzeyinde yer alan, merkezî konumundaki Berdesîr'i ele geçirerek burada Kirman Selçuklu Devleti'ni kurmuş oldu (440/1048). Kavurd Bey, kısa zamanda Kirman'ın güneyine, Hürmüz ve Uman (Umman, Oman) topraklarına da hâkim oldu.⁴⁰²

451'de (1059) İbrahim Yinal'ın ayaklanmasının bastırılmasında Tuğrul Bey'e destek olması sebebiyle kendisine Şiraz ve civarı teslim edildi (454/1062).

Tuğrul Bey'in vefatı üzerine Sultan Alparslan Rey'de hükümdarlığını ilan edince, Kavurd Bey önce onun hâkimiyetini kabul etti. Ancak hazineden payını istemesi ve tahriklere kapılarak taht mücadelesine başlaması üzerine, Alparslan onun üzerine öncü birlik gönderdi. Bu öncü kuvvetlere mağlup olan Kavurd Bey, kaçtı ve affını istedi. Sultan Alparslan kendisini affederek ülkesini iade etti. Bu hadisenin üzerinden iki yıl geçmeden, Kavurd Bey, başarısız bir isyan teşebbüsünde daha bulundu.⁴⁰³

Sultan Alparslan, ölmek üzereyken Kavurd Bey lehine bir vasiyet düzenledi.⁴⁰⁴ Ancak onun 465 (1072) tarihindeki vefatını haber alan Kavurd Bey, bir ordu hazırlayarak Hemedan'a doğru yola çıktı. Sultan Melikşah ve Nizamülmülk'ün erken davranıp Türkmenleri yanlarına almasıyla bozguna uğrayan Kavurd Bey, Hemedan dağlarında ele geçirilerek öldürüldü. (Şâban 465/Nisan 1073)⁴⁰⁵

⁴⁰¹ Bu devirde meydana gelen siyasî, askerî hadiselerin tafsilatı için bk. Öngül, *a.g.e.*, I, 355-398; Erdoğan Merçil, "Kirman Selçukluları", *İTM*, X, 105-115.

⁴⁰² Sümer, "Selçuklular", 36/377. Kavurd Bey'in şahsı ve Kirman Devleti'nin kuruluşu hakkında tafsilat için bk. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 2014, 371-372.

⁴⁰³ Sümer, "Selçuklular", 36/377; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 375-376.

⁴⁰⁴ Sümer, "Selçuklular", 36/377; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 376-377.

⁴⁰⁵ Tafsilat için bk. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 377-378.

Kavurd Bey, ülkesinin imarına ehemmiyet göstermiş iyi bir hükümdar ve değerli bir kumandan idi. Kirman, en parlak devirlerinden birini onun zamanında yaşadı.⁴⁰⁶

Kavurd Bey'in vefatı üzerine oğlu Kirmanşah, onun bir yıl sonraki vefatından sonra da Sultan Şah (İshak), Kirman melikliğine geldi. (467/1074) Sultan Melikşah'ın Kirman'ı tamamen ele geçirmek üzere yola çıktığını haber alan Sultan Şah, bağlılığını bildirdi ve Melikşah'ın gönlünü kazandı. Melikşah da kendisini kızıyla evlendirdi.⁴⁰⁷

477 (1085) yılında Sultan Şah'ın yerine geçen kardeşi I. Turan Şah, Fars'a seferler düzenledi. Uman'ı, Hâricîler'in elinden kurtardı. Ancak 490 (1097) yılında vefat etti. O da şehrin imarıyla ilgilenmiş, Berdesîr'de câmi, medrese, çarşı, bîmâristan, hankah ve hamam yaptırmıştır.⁴⁰⁸

Turan Şah'ın ardından Îrânşâh, bir mülhidin tesirinde kaldı ve dinin uygun görmediği birtakım sözler söyledi. Muhalefeti sindirmek için kadıyı ve bazı âlimleri öldürttü. Bunun üzerine ayaklanan halk, şeyhülislâmdan aldıkları fetva ile Îrânşâh'ın üzerine yürüdü. Pişmanlığını dile getirse de yakalanarak öldürüldü. (494/1101)⁴⁰⁹

495'te (1101) Îrânşâh'ın yerine Kirmanşah'ın oğlu I. Arslanşah geçti. Kırk iki yıllık iktidarı devrinde Kirman'ı büyük bir dirayetle yöneten Arslanşah, Fars'ı zaptetti. Vergileri düşürerek milletlerarası ticaret yollarının ülkesinden geçmesine ve halkının refahının artmasına çalıştı.⁴¹⁰ Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın bir kızıyla evlenmiş, onun ardından Sultan Sencer ve Gazneliler'le de güzel ilişkiler kurmuştu. Bu dönemde Yezd şehrini de Kirman Devleti'ne bağladı.

⁴⁰⁶ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 378.

⁴⁰⁷ Sümer, "Selçuklular", 36/378; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 380.

⁴⁰⁸ Tafsilat için bk. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 381..

⁴⁰⁹ Sümer, "Selçuklular", 36/378; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 382-383.

⁴¹⁰ Sümer, "Selçuklular", 36/378; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 384-385.

537 (1142) yılında I. Arslanşah'ın oğlu Muhammed, bir darbe teşebbüsü ile babasını hapsetti ve Kirman Selçuklu tahtına oturdu. O da imar faaliyetleriyle ilgilendi, beş bin ciltlik büyük bir kütüphane kurdu. Oğlu Tuğrul Şah, 551 (1156) yılında Melik Muhammed Şah'tan sonra iktidara geldi. Tuğrul Şah'ın 565'teki (1170) vefatını müteakip dört oğlu arasında yedi yıllık bir iktidar mücadelesi oldu. En küçük oğlu Behram Şah, saraydan aldığı destekle 565 (1170) yılında hâkimiyeti ele geçirdi. Ancak ağabeylerinin isyanı bitmedi. Bu saltanat kavgaları esnasında Kirman harabeye döndü ve Kirman Selçukluları fetret devrine girdi. Bu dönemde kısa aralıklarla Kirman tahtı, hanedan mensupları arasında pek çok kez el değiştirdi.⁴¹¹

Sultan Sencer'i yenip esir alan Oğuzlar, Kirman topraklarına girdi. Bu sırada II. Turan Şah, Kirman tahtında oturmaktaydı. Karşılıklı görüşmeler güven vermeyince, II. Turan Şah, Oğuzları ülkesinden çıkarmak üzere Fars hâkimi Salgurlu Tekele'den destek talep etti. Ancak Oğuzlar, bu ittifakı 575 (1179) tarihinde ağır bir bozguna uğratarak ülkenin güneyine indiler. Cîruft şehrini yağmaladılar.⁴¹²

II. Turan Şah'la kısmî bir barış yapılmasının üzerinden çok geçmemişti ki, Oğuzlar kendilerine yabancı gözüyle bakıldığını öne sürerek Nesâ ve Mermâsîr bölgelerini yağmaladılar. II. Turan Şah'ın 579'daki (1183) vefatı üzerine Behram Şah'ın oğlu II. Muhammed Şah, Kirman Selçuklu tahtına çıktı. Oğuzlar, Horasan'daki beylerinden Melik Dînâr'ı Kirman'a davet ederek başlarına geçirdiler ve hep birlikte bazı şehirleri ele geçirdiler. II. Muhammed Şah'ın yardım almak üzere Irak bölgesine gitmesini fırsat bilerek başşehir Nermâsîr'i işgal eden Oğuzlar, böylece Kirman Selçukluları Devleti'ni yıkmış oldular. (583/1187)⁴¹³

⁴¹¹ Sümer, "Selçuklular", 36/378. Bu devirde yaşananların tafsilatı için bk. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 386-399.

⁴¹² Sümer, "Selçuklular", 36/378; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 401-402.

⁴¹³ Sümer, "Selçuklular", 36/378; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 403-412.

Kirman Selçukluları'nın hüküm sürdüğü Kirman'da Türklerin oluşturduğu askerî sınıf, sivil devlet erkânı ve çoğunlukla “Tazik” (Tacik) diye anılan yerli halk şeklinde üç farklı sosyal yapı bulunmaktaydı.⁴¹⁴

Selçuklu melikleri ve sultanları, Horasan ve Orta Asya'dan başlayıp Basra körfezine kadar uzanan güzergahta yol güvenliği ve ticaretin gelişmesi için pek çok kervansaray inşa ettirmişlerdi. Kirman Selçukluları, bölgelerinde iktisadî ve ticarî hayatı canlı tutmak için çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlardı. Kirman Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kavurd Bey de Kirman üzerinden Sîstan, Hindistan ve Fars bölgesine ulaşan “transit ticareti” geliştirmeye çalışmıştır.⁴¹⁵

Başşehir Berdesîr, münbit arazileri olan Cîruft, geniş otlakları bulunan Rûdbâr vadisi, ticarî gemilerin sık sık uğradığı Tiz Limanı, ticarî yolların kesiştiği bereketli Nermâsîr ile Kirman toprakları, Selçuklular döneminde refah içinde yaşamıştı. Tarım, hayvancılık, madencilik ve ticaret bu bölgenin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Oğuzlar'ın Kirman'a gelip burayı istilâ etmesi ile 1180'de ortaya çıkan büyük kıtlık, Kirman'ın iktisadî imkânlarını git gide azaltmış ve bölge kısa zamanda fakirleşmişti.⁴¹⁶

Kirman Selçukluları, bölgenin imar faaliyetleriyle yakından ilgilenmişler, insanların istifadesi için cami, medrese, ribat, hankah, bîmâristan, hamam, derbend, kervansaray, havuz gibi hayır eserleri yaptırmışlar, su kuyuları açtırmışlar, bu hizmetlerin devamı için vakıflar tesis etmişlerdir.⁴¹⁷

Efdalüddîn-i Kirmânî'nin verdiği bilgilere göre, Kirman halkının çoğu, Sünnî-Hanefî mezhebine mensuptur. Bir miktar Şâfiî mezhebine mensup kimse de vardır. Melik Sultan Şah ve I. Turan Şah dönemlerinde bu bölgede kesîf bir Bâtînî propagandası

⁴¹⁴ Merçil, “Selçuklular”, 36/379.

⁴¹⁵ Merçil, “Selçuklular”, 36/379.

⁴¹⁶ Merçil, “Selçuklular”, 36/379.

⁴¹⁷ Merçil, “Selçuklular”, 36/379-380.

başlamış; bozuk inançlara sahip Îrânşâh devrinde ise Bâtınîler fikirlerini yayarken hiçbir engel ile karşılaşmamışlardı. Bâtınîliğin Kirman'daki bu geniş yayılma ve etkin propaganda dönemi, Îrânşâh'ın fetva alınarak 1101'de öldürülmesi ile ancak durdurulabilmişti.⁴¹⁸

Kirman Selçuklu melikleri; ilim, edebiyat ve sanatla uğraşan kimseleri himaye etmiş, bölgede ilim ve kültürün yayılması için çalışmışlardı. Melik I. Arslan Şah ve oğlu Melik Muhammed Şah'ın dînî ilimlere ve ulemâya gösterdiği hürmet sebebiyle, esnaf ve zanaatkârlar çocuklarının ticaret ve zanaatla uğraşması yerine fakih olmaları için medreselere göndermeye başlamışladı.⁴¹⁹

Melik Kavurd Bey başta olmak üzere, I. Turan Şah gibi devlet adamları sûfîlerle yakınlık kurmuşlar, onlar için hankah ve ribatlar kurarak vakıflar tahsis etmişlerdir.

*b) Anadolu Selçukluları (467/1075-707/1308)*⁴²⁰

Kaynaklar, Anadolu Selçukluları'nı “Selâcika-ı Rûm” (Selcûkıyân-ı Rûm) diye isimlendirir. Malazgirt zaferini takip eden birkaç yıl içinde Anadolu'nun büyük bir bölümü Süleyman Şah tarafından fethedilmişti.⁴²¹ Süleyman Şah'ın babası Kutalmış, Arslan Yabgu'nun torunlarından biriydi.

Süleyman Şah, Anadolu'nun batı ucunda İznik'e kadar ulaştı. Burayı fethettikten sonra, kendisine başşehir yaptı ve Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurdu. (1075) O sıralarda Bizans siyâsî buhran içindeydi. Bu fırsatı değerlendiren Süleyman Şah, İstanbul Boğazı'na kadar geniş bir bölgeyi hâkimiyeti altına aldı.

⁴¹⁸ Merçil, “Selçuklular”, 36/379.

⁴¹⁹ Merçil, “Selçuklular”, 36/379; Kirman Selçukluları'nın kültür faaliyetleri hakkında tafsilat için bk. Ali Öngül, *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, 117-125.

⁴²⁰ Bu devirde meydana gelen siyasî, askerî hadiselerin tafsilatı için bk. Öngül, *a.g.e.*, II, 1-252; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 521-529; Takkûş, *Târîhu'-selâciķa er-rûm fî asyâ es-suğrâ*, 35-336; Osman Turan, *a.g.e.*, 75-671

⁴²¹ Sümer, “Selçuklular”, 36/380.

1081 yılında Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos ile bir barış antlaşması imzalayan Süleyman Şah, bölgedeki hâkimiyetini pekiştirdi. Bu esnada Türkmen beyleri dört bir tarafına yayılarak Anadolu fethinin tamamlanmasında çok önemli bir rol oynadılar.

Selçuklular, Orta ve Batı Anadolu'nun oldukça seyrek nüfuslu şehirlerinde oturan Rum ahâlisini çeşitli vaatlerle Selçuklu idaresine davet ediyor, bazen de Selçuklular'ın tebasına gösterdiği adalet ve refahını gören gayr-i müslim yerli halk, kendiliğinden göç ederek Selçuklu idaresinde yaşamaya başlıyordu.⁴²² O sırada doğu ve güney doğuda Ermeniler; Anadolu'nun orta ve batısında Rumlar ile güneydoğusunda Süryânîler yaşıyordu.

I. Süleyman Şah, 1082'de sultan unvanını aldı. Aynı yıl Çukurova'ya bir sefer düzenledi. Antakya halkının şehri kendisine vermek istemesi üzerine 477'de (1084) bu şehri kolayca teslim aldı.

Musul-Ukaylî Hükümdarı'nın Süleyman Şah'tan vergi istemesi üzerine 478'de (1085) çıkan harpte Şerefüddeve Müslim b. Kureyş mağlup oldu ve vefat etti. İlerlemeye devam eden Süleyman Şah'ın Haleb'i kuşatma altına alması üzerine Suriye Selçuklu Hükümdarı Tutuş, Halep şehrine bir orduyla geldi ve iki Selçuklu hükümdarı Aynüseylem bölgesinde karşı karşıya geldiler. Ordusundaki askerlerin bir kısmının Tutuş tarafına geçmesiyle mağlup olan Süleyman Şah, bu bölgede vefat etti. (Safer 479/Haziran 1086)

Süleyman Şah, tarihe “Anadolu fâtihi” ve “Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu” unvanlarıyla geçmiştir.⁴²³

Sultan Melikşah'ın 485 (1092) yılında vefatı üzerine Melikşah'ın oğlu Berkyaruk, Süleyman Şah'ın oğullarından merkezde tutulan Kılıcarslan ile Davud'u Anadolu'ya gönderdi.

⁴²² Sümer, “Selçuklular”, 36/380.

⁴²³ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 528.

Kılıcarslan, 485 (1093) yılı sonlarında İznik'e döndü. Bu sırada anlaşmayı ihlâl etmiş bulunan Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos ile önce mücadele etti, sonra barış yaptı.⁴²⁴

I. Kılıcarslan, 1 Zilkade 489 (21 Ekim 1096) tarihinde keşiş Pierre l'Ermite'in sevk ettiği çapulculardan oluşan Haçlılar'ın hemen hemen tamamını yok etmiştir. Dânişmendliler'in ele geçirmek üzere harekete geçtiği Malatya'yı fethetmek üzere İznik'ten ayrılan I. Kılıcarslan, büyük bir Haçlı ordusunun yola çıktığını duyunca geri döndü. Ancak o esnada kuşatılmış olan İznik şehrini Haziran 1097'de kaybetti. Bir ay sonra Eskişehir yakınlarında yapılan başka bir savaşta da mağlup oldu. Bunun üzerine Konya'yı devletin yeni başşehri yaptı. Peş peşe maruz kaldığı yenilgiler sonrasında Bizans'a, Marmara ve Batı Anadolu bölgelerini bırakmak zorunda kaldı.⁴²⁵

I. Kılıcarslan, Niksar'a doğru yürüyen Haçlılar karşısında büyük bir zafer elde etti (1101). Başka bir Haçlı topluluğunu da Konya Ereğlisi civarında yendi. Elbistan Ermenileri'nin isteği üzerine bu bölgedeki Haçlılar'la mücadele eden Kılıcarslan, 1103 yılında Haçlılar'ı Maraş'tan uzaklaştırdı.

Dânişmendli Gümüştegin Gazi'nin vefatı üzerine, Muharrem 500'de (Eylül 1106) doğunun en gözde şehri olan Malatya'yı ele geçirdi. Meyyâfârikîn (Sivan) şehrinin daveti üzerine gittiği bu bölgede Güneydoğu Anadolu beyleri, Kılıcarslan'a bağlılıklarını bildirdiler. Bu beylerin sözüne inanarak Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar ile savaşa tutuştu. Ancak kendisini ortada bırakan beylere rağmen tek başına mücadelesine devam etti. Esir düşmemek için atını Habur çayına sürdü ve burada boğuldu.

I. Kılıcarslan'ın 500 (1107) yılındaki bu elîm vefatının ardından, oğullarının en küçüğü olan Tuğrul Aslan, annesinin himayesinde Malatya'da Anadolu Selçuklu tahtına çıktı. Ancak muktedir bir idareciden mahrum kalan devletin geçtiği sıkıntılı

⁴²⁴ Sümer, "Selçuklular", 36/380; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 530-531.

⁴²⁵ Sümer, "Selçuklular", 36/380-381; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 532-535.

dönem, bölgede büyük bir otorite boşluğu doğurmuştu. Bunu fark eden Bizanslılar Selçuklulara saldırdı.⁴²⁶ Anadolu'daki durum Muhammed Tapar'a haber verilince Tapar, Sultan Kılıcarslan'ın büyük oğlu Şâhinşah'ı (Melikşah) Bizanslılar'la mücadele için Anadolu'ya gönderdi.

503'te (1110) Konya'ya gelen Melikşah, Bizans İmparatoru ile altı yıllık bir mücadeleye girdi. Bu esnada kardeşi Mesud, kayınpederi Dânişmendli Emîr Gâzi'nin desteğiyle 510'da (1116) iktidarı Melikşah'ın elinden aldı. Bununla da yetinmeyerek Melikşah'ın gözlerine mil çekti ve bir yıl sonra öldürttü.

Sultan Mesud, Dânişmendli Melik Muhammed'in 1143'teki vefatını müteâkip, Dânişmendliler'in taht mücadelesinde taraf oldu. Bu sırada Türkmen boyları da Bizans bölgesine akınlar tertip ediyordu. Bizans İmparatoru Manuel, 1146 yılında bu Türkmen akınlarına cevap vermek için harekete geçtiyse de başarılı olamadı.⁴²⁷

1147 yılında Alman İmparatoru ile Fransa Kralı büyük ordular toplayarak İstanbul'a geldiler. Alman ordusu, Eskişehir yakınlarında büyük bir mağlubiyet yaşadı. Fransa Kralı da ordusuyla Batı Anadolu üzerinden Antalya'ya gitmek üzere yola çıktı. Ancak o da büyük kayıplar verdi. Böylece Sultan Mesud döneminde Türkler, Anadolu hâkimiyetlerini pekiştirmiş oldular. İktidarının ilk yıllarında Anadolu Selçukluları, Konya, Niğde ve Afyon şehirlerinden ibaret kalmışken gayretleri neticesinde birçok bölge Selçuklu hâkimiyetine geçti. Sultan Mesud döneminin bir özelliği de Anadolu'da ilk Selçuklu parasının onun tarafından basılmış olmasıdır.⁴²⁸

550'de (1155) vefat etmiş olan Sultan Mesud'un yerine oğlu II. Kılıcarslan başa geçti. II. Kılıcarslan, 574 (1178) yılında Dânişmendliler beyliğini ortadan kaldırdı. Böylece Orta Anadolu'da bulunan birçok şehri hâkimiyeti altına alarak bu bölgede

⁴²⁶ Sümer, "Selçuklular", 36/381; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 535-537.

⁴²⁷ Sümer, "Selçuklular", 36/381; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 544.

⁴²⁸ Sümer, "Selçuklular", 36/381.

Anadolu Selçuklu Devleti'ni muktedir bir devlete dönüştürerek millî ve siyâsî birlik tesis etti.⁴²⁹

Bizans'a sınır bölgede yaşayan Türkmen boylarının nüfusu bu dönemde oldukça artmıştı. Türkmenler, yeni topraklar elde etmek ve ganimet toplamak maksadıyla Bizans'a pek çok akın düzenliyorlar, bu esnada elde ettikleri esirleri de tacirlere satıyorlardı. Türkmenlerden kurtulmak isteyen Bizans İmparatoru Manuel Komnenos, büyük bir ordu toplayarak yola çıktı. Ancak Türkmenler, bu orduya düzenledikleri gece baskınlarıyla on binlerce askeri yok ettiler. Bunlara karşı çaresiz kalan Komnenos, II. Kılıcarşlan'dan başka talepleriyle birlikte Türkmenleri durdurmasını da istedi. Kılıcarşlan'ın bunu kabul etmemesi üzerine Konya üzerine büyük bir ordu ile harekete geçti. 17 Eylül 1176'da iki ordu Miryokefalon bölgesinde karşı karşıya geldi ve Bizanslılar büyük bir mağlubiyete uğradı. Bu zafer neticesinde, Bizans askerî gücünü ve Türkleri Anadolu'dan çıkarma ümidini tamamen kaybetmişti.⁴³⁰

Sultan II. Kılıcarşlan, altın para darbettiren, kervansaray ve medrese yaptıran, "kendisine kitap ithaf edilen ilk Anadolu Selçuklu sultanı" olarak tarihe geçmiştir. Vefatına yakın ülkesini, on bir oğlu arasında paylaştırdı. Bu yüzden Anadolu Selçukluları bir anda on bir parçaya bölünmüş oldu. II. Kılıcarşlan 588 (1192) tarihinde vefat etti.⁴³¹

Sırayla I. Keyhüsrev, II, Süleyman Şah, III. Kılıcarşlan'ın kısa süren saltanatlarından ardından I. Gıyâseddin Keyhüsrev ikinci defa tahta geçti. Bu dönemde 603 (1207) yılında Denizli ve Antalya fethedildi. Çukurova Ermeni Krallığı hâkimiyet altına alındı. I. Gıyaseddin Keyhüsrev'den sonra tahta geçen büyük oğlu I. Keykâvus, 611

⁴²⁹ Sümer, "Selçuklular", 36/381; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 545.

⁴³⁰ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 549-550.

⁴³¹ Sümer, "Selçuklular", 36/381; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 551-552.

(1214) yılında Sinop Limanı'nı ele geçirdi. Kuzeyde Sinop, güneyde Antalya şehirlerinin fethedilmesi, devlet içinde ticaretin gelişmesine büyük katkı sağladı.⁴³²

Sultan I. Keykâvus'tan sonra yerine geçen kardeşi Sultan I. Keykubad dönemi, Anadolu Selçuklularının “yükseliş” veya “altın devri” olarak kabul edilmektedir.⁴³³ Devletin sınırları, batıda Denizli önünden geçerek kuzeydeki Sakarya ile birleşiyor, doğuda Erzurum ve ötesi ile Van gölü havzasına ulaşıyordu. Güneyde Urfa ve Ayıntab'ın kuzeyini içine alıyordu.

Antalya'nın doğusunda bulunan Alâiye (Kalonoros) kalesi fethedildikten sonra elden geçirildi ve burada bir tersane kuruldu. İmar faaliyetlerine büyük önem veren I. Keykubad, Orta Anadolu'da farklı şehirlerde ulucamiler, farklı ticaret yollarında iki önemli kervansaray ve Konya'da bir hastane yaptırmıştır.

I. Keykubad'ın 634 (1237) yılındaki vefatı, Anadolu Selçukluları'nın da yükselişinin sona ermesidir. Oğlu II. Keyhüsrev zamanı ise çöküşün başlangıcıdır.⁴³⁴ Zira II. Keyhüsrev, devlet işleriyle ilgisiz, korkak ve sefahat düşkünü bir hükümdardı. Devlet adamları arasında israf ve sefahat kontrolden çıkmıştı. Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya gelen ve Malatya-Maraş bölgesine yerleştirilen Türkmenler, hayvanlarına yeterli otlak bulamamışlar, bu yüzden büyük bir yoksulluk içine düşmüşlerdi. İslâmî bilgileri ve eğitimleri de oldukça yetersizdi. 1240 yılında Horasanlı Baba İshak adında birisinin başlattığı isyan hareketi (Babaî isyanı), Selçuklulara zor anlar yaşattı. Sultan II. Keyhüsrev, bu isyandan duyduğu korku yüzünden sarayını terk ederek kaçtı.⁴³⁵

Selçuklu ordusunun bu isyanı bastırmakta yaşadığı acziyet, Azerbaycan'da bulunan Moğol kumandanı Baycu Noyan'ın dikkatinden kaçmadı. Anadolu üzerine büyük bir

⁴³² Sümer, “Selçuklular”, 36/381-382; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 563-565.

⁴³³ Tafsilat için bk. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 567-576.

⁴³⁴ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 577.

⁴³⁵ Sümer, “Selçuklular”, 36/382. Bu isyanın tafsilatı için bk. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 579-580.

harekât başlatan Baycu Noyan, Selçuklu ordusunu 641 (1243) yılında Köseadağı mevkiinde yendi. Bu yenilgi sonrası Moğollar'la anlaşma yapan ve yıllık vergi ödemeyi kabul ederek Moğol tahakkümüne giren Selçuklular, bir daha eski gücüne kavuşamadı.⁴³⁶ II. Keyhüsrev, 643 (1246) yılında vefat etti.

Onun yerine gelen II. Keykâvus 1249 yılına kadar tek başına, daha sonra Emîr Celâleddin Karatay'ın müdahalesiyle, IV. Rükneddin Kılıcarslan ve II. Alâeddin Keykubat adındaki iki kardeşiyle müşterek olarak devleti idare etti. (1249-1254) Celâleddin Karatay ile II. Keykubat'ın vefatı üzerine iki kardeş birbirine düştü. IV. Kılıcarslan 652 (1254) yılında Kayseri'de sultanlığını ilan etti.

Moğol kumandanı Baycu Noyan'ın Selçuklu topraklarına girdiğini öğrenen Sultan II. Keykâvus, Moğollar'ın karşısına çıksa da başarılı olamadı. Bunun üzerine IV. Kılıcarslan, 655'te (1257) Konya'daki Selçuklu tahtına çıkarıldı. Baycu Noyan'ın Anadolu'yu terk etmesi üzerine II. Keykâvus tekrar iktidara getirildi. 657 (1259) yılında Mengü Han tarafından ülke, İzzeddin Keykâvus ile IV. Kılıcarslan arasında ikiye taksim edildi.⁴³⁷

Moğol hâkimiyetini reddeden Keykâvus, bir müddet onlarla mücadele ettikten sonra 660 (1262) yılında kendisine bağlı Türkmenlerle Bizans imparatoruna sığındı. Bizanslılar onları Dobruca'ya yerleştirdi. Bugün Moldavya'da yaşayan hristiyan Gagavuz Türkleri, İzzeddin Keykâvus'un yanında Bizans'a sığınmış bu Türkmenlerin torunlarıdır.⁴³⁸

İzzeddin Keykâvus'un ardından bir müddet tek başına hükmeden IV. Kılıcarslan, idarecilik kabiliyeti bulunmayan bir sultandı. Vezir Muînüddin Pervâne, 664'te (1266) kendisini Moğollara öldürttü.⁴³⁹ Onun yerine Kılıcarslan'ın henüz çocuk yaşta

⁴³⁶ Sümer, "Selçuklular", 36/382; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 581-584.

⁴³⁷ Sümer, "Selçuklular", 36/382; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 586-589.

⁴³⁸ Daha geniş bilgi için bk. Sümer, "Selçuklular", 36/382.

⁴³⁹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 590-591.

bulunan oğlu III. Keyhüsrev'i geçirerek perde arkasından idareyi eline aldı. Muînüddin Pervâne, Moğollar'ın taleplerine yetişemez hâle gelince Memlûk Sultanı Baybars'ı Moğollara karşı kendisine yardımcı olması için Anadolu'ya çağırdı. Sultan Baybars, 675 (1277) yılında Elbistan ovasında Moğollara büyük bir mağlubiyet yaşattı. Ancak Baybars ile Muînüddin Pervâne arasında yaşanan anlaşmazlıklar üzerine, Baybars ülkesine döndü ve Anadolu'nun Moğollardan kurtarılma teşebbüsü akamete uğradı.⁴⁴⁰

Çok geçmeden İlhanlı Hükümdarı Abaka Han Anadolu'ya geldi. Memlûklerle yaptıkları işbirliği bahanesiyle Anadolu'da 200.000 kişiyi öldürdü. İhaneti sebebiyle Muînüddin Pervâne de Moğollar tarafından öldürülenler arasındaydı. Bu tarihten itibaren Anadolu Selçuklu Devleti, artık İlhanlılar'ın merkezi Tebriz'den gönderilen kimseler tarafından idare edilmeye başlandı.⁴⁴¹

Karamanoğlu Mehmed Bey'in ittifak kurarak Selçuklu Devleti'ni ele geçirme teşebbüsleri, üzerine gönderilen Moğol-Selçuklu kuvvetleri tarafından engellendi. (675/1277)⁴⁴²

II. Keykâvus'un oğlu II. Mesud, İlhanlı başşehrine giderek Abaka Han'la görüştü ve kendisine Doğu bölgesinde bazı şehirlerin idaresi verildi. Buna karşı çıkan Selçuklu hânedanından III. Keyhüsrev, yeni İlhanlı hükümdarı Argun Han tarafından öldürtüldü (681/1282).

II. Mesud, 683 (1284) yılında Kayseri ve Konya şehirlerinde düzenlenen iki ayrı merasimle "Selçuklu sultanı" unvanıyla tahta çıktı. Ancak ona ümit bağlayan halk, bir müddet sonra kendisinin Moğolların emri altında "gölge bir hükümdar" olduğunu fark etmekte gecikmedi.⁴⁴³ Moğollara vermek üzere kendi halkını ağır vergiler

⁴⁴⁰ Sümer, "Selçuklular", 36/382; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 592-595.

⁴⁴¹ Sümer, "Selçuklular", 36/382; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 595-596.

⁴⁴² Sümer, "Selçuklular", 36/382-383; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 596-598.

⁴⁴³ Sümer, "Selçuklular", 36/383; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 598-600.

altında sefaletle mahkum eden II. Mesud, etrafında gittikçe büyüyen muhalefet dalgasıyla baş etmek zorunda kaldı.

Bu durum İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesine kadar böyle devam etti. Anadolu, ancak o zaman rahat bir nefes alabildi.⁴⁴⁴

İlhanlı Hükümdarı Gâzan Han, emri altındaki Baltu Noyan'ın Anadolu'daki faaliyetlerinden rahatsız olarak üzerine bir ordu gönderdi. Gâzân Han, mağlup olan Baltu'yu öldürttükten sonra II. Mesud'un Tebriz'e gönderilmesini emretti. Onun Hemedan'da ikamete mecbur edilmesinden sonra kardeşinin oğlu III. Keykûbad, 697'de (1298) Selçuklu tahtına çıkarıldı. Sultan III. Keykubad, "Osman Gazi'ye beylik veren hükümdar" olarak bilinmektedir.⁴⁴⁵

Sultan III. Keykubad da sıradan Moğol valileri gibi halktan zorla ağır vergiler toplamaya başlayınca tahttan uzaklaştırıldı. 702 (1302) yılında, yerine II. Mesud, ikinci defa Selçuklu devletinin başına geldi. Bu dönemde de ciddi bir varlık gösteremeyen II. Mesud'un 708'deki (1308) ölümüyle Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkıldığı kabul edilmektedir.⁴⁴⁶

Anadolu Selçukluları, 1071 Malazgirt zaferi ile Bizans'ın Malazgirt'teki kayıplarını tekrar ele geçirmeye çalıştığı Miryokefalon Savaşı (1176) arasındaki bir asırlık dönem boyunca; bir taraftan Batı'dan gelen Bizans ve Haçlı taarruzlarıyla mücadele ederken diğer taraftan etrafındaki Türk beyliklerinin (bilhassa Dânişmendliler ve Suriye'de bulunan Eyyûbîler'in) saldırılarına maruz kalmıştır. Uzun süren bu olağanüstü şartlar, devletin siyâsî istikrarı ile sosyal refah ve huzurunu geciktirmiştir.

Ne zaman ki Miryokefalon (1176) ile Bizans, artık büyük oranda tehlike olmaktan çıkmış ve Dânişmendliler yıkılmış (1178), işte o zamandan sonra Anadolu Selçukluları biraz kendine gelebilmiştir. Bütün bu savaş ve istikrarsızlık ortamına

⁴⁴⁴ Sümer, "Selçuklular", 36/383.

⁴⁴⁵ Sümer, "Selçuklular", 36/383.

⁴⁴⁶ Sümer, "Selçuklular", 36/383; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 605.

rağmen Selçuklu sultanlarının adaletli idaresi, gayr-i müslim halk üzerinde bile tesirini göstermiştir. Süryânî, Ermeni ve Rumlar, ticaret sahasında Türkmenleri, hıristiyan Bizans yönetimine tercih etmişlerdir.⁴⁴⁷

Selçuklular, fethettikleri bölgelerde şartlara göre; ya var olan bir şehre ya da şehrin dış kısmına yerleşiyorlar yahut iskân için yeni bir şehir inşa ediliyordu. Kale camii, ulucami, gayr-i müslimlerin yaşadığı mahalleler ve sur dışında bulunan “gökmeydan” Selçuklu şehrinin bâriz alametleri idi. Yerleşilen ya da sıfırdan kurulan şehirde yapılan “ilk icraatlar; emniyet ve güveni tesis etmek, bölgede vazife yapacak idârî, mâlî ve adlî yöneticileri tespit etmek ve vergi tahsili için tahrir yapmak”tı.⁴⁴⁸

Ticareti geliştirmek için yol güvenliğini temin etmek şarttı. Bunun için Akdeniz ve Karadeniz’de limanlar ele geçirilmiş, Sinop ve Alanya (Kalonoros, Alâiye) tersane kurulmuş, deniz ticareti için Kıbrıs Frankları ve Venedikliler ile ticârî anlaşmalar imzalanmış, bölgedeki siyâsî rakipler bertaraf edilerek yol emniyeti sağlanmıştı. Yine aynı maksatla güzergah üzerinde kervansaray ve köprüler inşa edilmiş; tâcirlerin zararları karşılanmış, vergi muâfiyeti veya indirimi ile ekonomik teşvikler uygulanmıştır.⁴⁴⁹

Ancak bütün bu gayretler neticesinde elde edilmiş içtimâî huzur ve iktisâdî istikrar, Anadolu Selçukluların en ihtişamlı devri sayılan I. Alâeddin Keykubat döneminden sonra devleti idare eden kimselerdeki basiretsizlik, liyakatsizlik ve kifayetsizlik yüzünden kısa zamanda kaybedilmiştir.

Bir tarafta ihmal edilerek yoksullaşan Türkmenler ve onların çıkardığı Babaî İsyanı (1240), diğer taraftan Köseadağ Savaşı (1243) neticesinde başlayan Moğol baskı ve istilas, şehzâdelerin iktidar mücadelesi ile birleşince devlet sahipsiz kalmıştı. Bu dönemde devleti sultanlardan ziyade Moğollar’a yakın olan devlet ricâli yönetmeye başlamıştı. Bunlara Moğollar’ın halka yüklediği ağır vergi yükler ile uç boylarındaki

⁴⁴⁷ Sadi S. Kucur, “Selçuklular”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/384.

⁴⁴⁸ Kucur, “Selçuklular”, 36/384.

⁴⁴⁹ Kucur, “Selçuklular”, 36/384.

Türkmenlerin kendi hâkimiyetlerini tesis etme teşebbüsleri eklenince devletin çöküşü hızlandı.⁴⁵⁰

Anadolu Selçukluları'nın iktisâdî faaliyetlerinin başında hayvancılık gelmekteydi. Küçük ve büyük baş hayvan yetiştirilir, onlardan elde edilen süt, yoğurt, peynir gibi mâmüller dışında, dericilik, halı ve kilim dokumacılığına önem verilirdi. Ekili araziler üzerinde iktâ sistemi uygulanmaktaydı. Devlet, vakıf ve hayır müesseselerini teşvik etmiş, onlara bilhassa arazi temlikî yoluyla destek sağlamıştır.

Türkler, genel itibariyle itikadda Mâturidî ve amelde Hanefî, diğer müslüman teb'a ise itikadda Eş'arî ve amelde Şafiî mezheplerine mensup idi. Gayr-ı müslimler, Hıristiyanlığın farklı mezheplerine bağlıydılar. XII. asrın nihayetlerinde sayıları git gide artan medreselerdeki eğitim ekseriyetle "Eş'arî kelâmı" ve "Şâfiî fıkıhı" üzerineydi.⁴⁵¹

Göçebe hâlinde bu bölgeye gelmiş bulunan Türkmenler ise, Sünnî İslâm'dan uzak bir inanç içinde yaşamaktaydı. "Babaî İsyanı'na katılan Türkmenler'den arta kalanlar, Baba İlyas'ın halifeleri rehberliğinde Anadolu'nun farklı bölgelerine yayılmışlardı." Bilhassa "XV. yüzyılın sonlarından itibaren Safevî propagandasının tesirinde kalan kırsal kesimlerdeki halk ise, kızılbaş olarak" isimlendirilmiştir.⁴⁵²

"XIII. yüzyıl Anadolu Selçuklu toplumunda tasavvufun büyük tesiri görülmektedir. Bir taraftan Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevî çizgisi, bir taraftan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Hacı Bektâş-ı Velî bu dönemde ortaya çıkmış" en

⁴⁵⁰ Kucur, "Selçuklular", 36/384.

⁴⁵¹ Kucur, "Selçuklular", 36/384; Anadolu Selçukluları'nın kültür faaliyetleri hakkında tafsilat için bk. Ali Öngül, *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, 125-144.

⁴⁵² Kucur, "Selçuklular", 36/384.

önemli sîmalarıdır. Horasan kökenli tasavvufî akımlar, Moğol istilasından kaçan temsilcileri vasıtasıyla Anadolu'ya girmiş ve yayılma imkânı bulmuştur.⁴⁵³

Ana hatlarıyla bir esnaf teşkilatı olan Ahîlik, Anadolu Selçukluları'nın en önemli sosyal teşkilatıdır. “Sultan I. İzzeddin Keykâvus’un Halife Nâsır-Lidînillâh’ın elçilerinden Şehâbeddin es-Sühreverdî vasıtasıyla fütüvvet teşkilatına girmesi”, aynı zaman diliminde Ahîliğin Anadolu’da ortaya çıkışına yol açmıştır.

c) Suriye Selçukluları (471/1079-510/1117)⁴⁵⁴

Sultan Melikşah, 471’de (1078) Suriye ve civarında fethedeceği toprakları kardeşi Tutuş’a iktâ olarak verdi. Tutuş’un Halep’i muhasara ettiği esnada Fâtımî ordularından birisi de Dimaşk şehrini kuşatmıştı. Çaresiz kalan Dimaşk hâkimi Atsız, Fâtımîler’e karşı mücadele için Tutuş’dan destek istedi.

Halep kuşatmasını yarıda kesen Tutuş, Dimaşk üzerine doğru yola çıkınca Fâtımîler geri çekildiler. Tutuş, kendisini karşılamakta geciktğini ileri sürerek Atsız b. Uvak’ı öldürdü ve Dimaşk’ı ele geçirdi. Böylece 471 (1079) yılında “Suriye Selçuklu Devleti” kurulmuş oldu.⁴⁵⁵

Tutuş, daha sonraki yıllarda Halep şehrini ele geçirme hususunda Süleyman Şah ile Aynüseylem mevkiinde karşı karşıya geldi. Savaş, Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman Şah’ın mağlubiyeti ve vefatı ile neticelendi. (Safer 479/Haziran 1086)

Tutuş, kardeşi Sultan Melikşah’ın ölümünü müteâkiben Musul, Halep ve Diyarbakır bölgelerine hâkim oldu. Fakat Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için yaptığı

⁴⁵³ Anadolu’daki tasavvufî cereyanların temsilcileri ve daha geniş bilgi için bk. Kucur, “Selçuklular”, 36/384-385.

⁴⁵⁴ Bu devirde meydana gelen siyasî, askerî hadiselerin tafsilatı için bk. Öngül, *a.g.e.*, I, 399-487; Mustafa Alican, “Suriye Selçukluları”, *İTM*, X, 117-142.

⁴⁵⁵ Sümer, “Selçuklular”, 36/385; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 428-433. Selçukluların Suriye’ye (Şam’a) seferleri ve buradaki yerleşimleri hakkında bk. Takkûş, *Târîhu’-selâciğa fi bilâdi’ş-şâm*, 93-158.

mücadele esnasında Berkyaruk'a yenildi ve bu savaşta vefat etti. (Safer 488/Şubat 1095)⁴⁵⁶

Tutuş'un vefatının ardından Suriye Selçuklu Devleti, "Halep ve Dımaşk Selçuklu melikliği" şeklinde iki kısma ayrıldı. "Tutuş'un oğullarından Rıdvan Halep'te, Dukak ise Dımaşk'ta" iktidarını ilan etti.⁴⁵⁷

488 (1095) yılından 507'ye (1113) kadar Halep meliki olan Rıdvan, Haçlılar'la mücadelesinde başarı gösteremedi, hatta kendilerine vergi ödemek mecburiyetinde kaldı. Bâtınîler karşısında ise aşırı müsamahalı ve tarafgir tavırlar sergiledi. Hatta onlar için "dârü'd-da've" adında bir "propaganda merkezi" yaptırdı. Bu dönemde Halep şehri, Bâtınîler'in önemli bir karargahına dönüştü.⁴⁵⁸ Bu yüzden halktan birçok kimse hayâtî risk taşıdığını düşünerek ya Bâtınî oldu ya da kendisini Bâtınî olarak göstermek zorunda kaldı.

Rıdvan, daha ileri giderek Fâtımîler'in gözüne girmek ve desteklerini kazanmak uğruna Ramazan 490'da (Ağustos 1097) "Şîî Fâtımî halifesi adına" hutbe okuttu. Fakat Sünnî İslâm âleminin baskıları üzerine bir ay içinde bu kararını değiştirdi.⁴⁵⁹ Böylece "tarihte ilk defa bir Selçuklu meliki, Mısır Fâtımî halifesine tâbî olmuş ve onun adına hutbe okutmuştu." Başka bir ifadeyle, onun vasalı durumuna düşmüş oluyordu.⁴⁶⁰

⁴⁵⁶ Sümer, "Selçuklular", 36/385; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 438-457. Tutuş'un tarihî kişiliği hakkında bk. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 455-457.

⁴⁵⁷ Sümer, "Selçuklular", 36/385; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 458. Tutuş'un oğulları dönemindeki Selçuklular hakkında bk. Takkûş, *Târîhu'-selâciqa fî bilâdi's-şâm*, 159-176.

⁴⁵⁸ Abdülkerim Özaydın, "Selçuklular", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/386; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 463-465.

⁴⁵⁹ Sümer, "Selçuklular", 36/385.

⁴⁶⁰ Hadisenin tafsilatı için bk. Özaydın, "Selçuklular", 36/386; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 464.

Sultan Muhammed Tapar'ın baskısı neticesinde Rıdvan, Bâtınîlerin büyük kısmını Halep'ten çıkartarak faaliyetlerine son verdi. (1107-1108)

Rıdvan 507'de (1113) öldüğünde⁴⁶¹ yerine oğlu Alparslan Tâcüddevle geçti. Alparslan, Sultan Muhammed Tapar ile ittifak kurarak Halep Bâtınîleri'nin ileri gelenlerini öldürdü. 200 civarındaki Bâtınî'yi de hapsedip mallarına el koydu.⁴⁶² Böylece Halep, Bâtınîler'den büyük oranda temizlenmiş oldu.

Alparslan, Dımaşk Atabegi Tuğtegin'in yardımına müracaat etti. Tuğtegin buna olumlu yaklaştığı halde, onun Halep işlerine karışmasından hoşlanmayan Atabeg Emîr Lü'lü, 508'de (1114) Alparslan'ı öldürdü.⁴⁶³ Tahta kardeşi Sultan Şah'ı geçirdi. İdareyi perde arkasından yürütmek istiyordu. Fakat Lü'lü, Halep'i idare edebilecek seviyede olmadığını ve işlerin aleyhine döndüğünü fark edince, 510 (1116) yılında servetini alıp kaçmak isterken kendi uşakları eliyle katledildi.

Halep ileri gelenleri, Necmeddin İlgazi'yi, Haçlılar'ın baskısından kendilerini kurtarması için şehirlerine davet ettiler. Mardin Artuklu Hükümdarı olan İlgazi, Halep'e gelip yönetimi ele almak sûretiyle “Suriye Selçukluları'nın Halep kolunu” nihayete erdirmiş oldu. (511/1117)

488'de (1095) babası Tutuş'un vefatının ardından Emîr Savtegin'in davetine icabetle Dımaşk'a gelen Dukak, burada “Suriye Selçukluları'nın Dımaşk kolunu” kurmuş oldu. Dokuz yıllık yönetiminin ardından 497 (1104) yılında vefat etti. Atabeg Tuğtekin, önce Dukak'ın küçük oğlu II. Tutuş'u tahta oturttu. Ancak henüz bir ay geçmemişti ki, bu sefer Tutuş'un on iki yaşında olan ağabeyi Bektaş'ı (Ertaş) onun yerine geçirdi. Ertaş'ın Atabeg Tuğtekin tarafından öldürülme korkusuyla annesini alarak Dımaşk'tan ayrılmasıyla “Dımaşk Selçuklu Melikliği” de yıkılmış oldu

⁴⁶¹ Melik Rıdvan'ın hayatı ve kişiliği hakkında bk. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 485-486. Rıdvan'dan sonraki hadiselerle ilgili bk. Takkûş, *Târîhu'-selâciğa fî bilâdi's-şâm*, 177-190.

⁴⁶² Özaydın, “Selçuklular”, 36/386; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 487-488.

⁴⁶³ Hadiselerin devamı ve tafsilat için bk. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 491-496.

(498/1104).⁴⁶⁴ Bu tarihten sonra Dımaşk'ta Tuğteginliler (Böriler) adıyla, “Dımaşk Atabegleri” dönemi başladı.

Suriye Selçukluları'nı kuran Tutuş; Suriye, Filistin, el-Cezîre ve Diyarbakır'ı hâkimiyetine aldıktan sonra, bölgede huzur, emniyet ve asayîşi temin, adaleti tesis etmeye çalışmıştı. Aynı yönetim tarzını 471 (1079) yılında Dımaşk'ı ele geçirdiğinde de uyguladı. Şehrin imarı ile yakından ilgilendi. Tarım arazilerinin verimli hâle getirilmesi, yol güvenliğinin temini ve ticarî faaliyetlerin artırılmasına yoğunlaştı. Bu sayede Dımaşk, tekrar rağbet edilen bir şekil hâlini aldı.⁴⁶⁵

Tutuş'un oğlu Rıdvan, Haçlılar'ın işgaline karşı Antakya Prinkepsi Tancred ile oldukça ağır şartlarda bir antlaşma imzalamış, bu anlaşmanın uygulanması Haleb'i büyük bir iktisadî buhrana sürüklemişti. Şehri terk etmeye başlayan halkı vazgeçirmek isteyen Melik Rıdvan, Halep beytûlmâline ait arazileri satışa çıkarmak mecburiyetinde kaldı. Böylece göç etmek üzere olan halk, satın aldıkları arazilerle vatanlarına bağlanmış ve boş arazilerin işlenmesiyle de ülke kısa zamanda mâmur hâle gelmişti.⁴⁶⁶

Suriye Selçukluları devrinde, saltanat mücadeleleri ile Haçlı istilâsının olumsuz tesirlerine rağmen özellikle Dımaşk ve Halep şehirlerindeki imar faaliyetlerine devam edilmiştir. Çeşitli şehirlerde çok miktarda medrese, mescid, hankah, ribat, bîmâristan, dârüşşifâ ve hamam inşa edilmiştir. Bir misal olmak üzere bu dönemde “Dımaşk'ta açılan yedi medresenin beşi Hanefîlere, ikisi Şâfiî ve Hanbelîler'e aitti”.⁴⁶⁷

⁴⁶⁴ Sümer, “Selçuklular”, 36/385. Dımaşk Selçuklu Devleti hakkında tafsilat için bk. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 501-516.

⁴⁶⁵ Özaydın, “Selçuklular”, 36/386.

⁴⁶⁶ Özaydın, “Selçuklular”, 36/386. Haçlılarla mücadelenin tafsilatı için bk. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 466-486; Takkûş, *Târîhu'-selâciqa fî bilâdi 'ş-şâm*, 191-259.

⁴⁶⁷ Bu medreselerle ilgili tafsilat için bk. Özaydın, “Selçuklular”, 36/386.

Tutuş âlimlere büyük hürmet göstermiştir. Bu devirde yetişen Hanbelî fakihî Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî, Tutuş'un görüşlerine değer verdiği âlimlerdendir. İmâm-ı Gazzâlî'nin Emeviyye Câmii'nde (Dımaşk) ders verdiği 488 (1095) yılı da bu döneme rastlar.⁴⁶⁸

*d) Irak Selçukluları (511/1118-590/1194)*⁴⁶⁹

Bu devletin ilk hükümdarı, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın oğlu Mahmûd'dur. Mahmûd, 511 (1118) yılında İsfahan'da Selçuklu tahtına oturtulduğunda henüz on dört yaşındaydı. Bir taraftan genç oluşu diğer taraftan etrafında dirayetli vezir ve emîrler bulunmayışı sebebiyle sık sık kardeşlerinin isyanlarıyla karşı karşıya kaldı.⁴⁷⁰

Tam bu isyanları bastırmişti ki, bu defa amcası Horasan Meliki Sencer'in ordusuyla Sâve'de çarpışmak zorunda kaldı. (513/1119) Sultan Sencer, bu savaşta mağlup ettiği yeğeni Mahmud'u kendisine bağladı ve Taberistan, Mâzenderân, Damgan, Kûmis ve Rey bölgelerini hâkimiyeti altına aldı. Bazı bölgeleri ise, Mahmud'un kardeşleri Tuğrul ve Selçuk'a tahsis ederek Sultan Mahmud'un iktidarını iyice zayıflattı.⁴⁷¹ Musul ve Azerbaycan'daki bazı yerler de Mahmud'un diğer kardeşi Mesud'un kontrolünde idi.

Merkezî otoritedeki boşluğu fark eden Abbasî Halifesi Müsterşid-Billâh hâkimiyet planları yaparken Kıpçaklarla ittifak kuran Gürcüler de İslâm topraklarına saldırılar düzenlemeye başladı. Gürcüler, 524'te (1120) Tiflis yakınlarında bulunan bir Türk ordusunu mağlup ederek Tiflis'i ele geçirdiler ve yağmaladılar (515/1121). Sultan

⁴⁶⁸ Bu devirde yetişmiş diğer âlimler hakkında bk. Özaydın, "Selçuklular", 36/386.

⁴⁶⁹ Bu devirde meydana gelen siyasî, askerî hadiselerin tafsilatı için bk. Öngül, *a.g.e.*, I, 259-353; Takkûş, *Târîhu'-selâciqa hurasân ve îrân ve'l'ırâk*, 60-83, 222-254; Hüseyin Kayhan, "Irak Selçukluları", *İTM*, X, 143-165.

⁴⁷⁰ Sümer, "Selçuklular", 36/387; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 289-293.

⁴⁷¹ Sümer, "Selçuklular", 36/387.

Mahmud, bir ordu hazırlayıp bölgeye intikal ettiğinde Gürcüler, Kıpçaklarla yaşadıkları anlaşmazlık yüzünden burayı terk etmişlerdi. Herhangi bir savaş yapılmadan geri dönüldü (517/1123).

525'te (1131) vefat etmiş Sultan Mahmud, aslen iyi kalpli olmasına rağmen dirayetsiz bir hükümdardı.⁴⁷² Yerine oğlu Dâvud tahta geçti. Azerbaycan ve Irâk-ı Acem'de Sultan Dâvud adına hutbe okundu. Ancak Sultan Sencer'in bölgeden ayrılarak Rey'e dönmesini fırsat bilen Davud'un amcaları Melik Mesud ve Selçuk Şah, Abbasî halifesiyle anlaştılar ve Azerbaycan'a doğru yola çıktılar. Sultan Sencer, Rey'den hızlıca geri dönerek yeğenlerini Dînever yakınlarında mağlup etti. (Recep 526/Mayıs 1132) Sultan Sencer, Mesud'a Arrân bölgesini verdi. Tuğrul'u ise Irak Selçuklularının başına geçirerek Horasan'a geri döndü.

Arrân bölgesine hükmeden Mesud, taht mücadelesinden vazgeçmedi. Hemedan'da hükümdar olduktan sonra Tuğrul'un vefatını (529/1134) müteakip onun yerine geçti. Halife Müsterşid-Billâh, hizmetindeki Selçuklu emîrleri ile Mesud'un üzerine yürüdü. Fakat bu emîrler savaş esnasında Mesud'un tarafına geçtiler ve halife esir düştü. Bâtınîler, ilk fırsatta halifeyi öldürdüler.

Sultan Mesud iktidarını sağlamlaştırmak için rakip olarak gördüğü emîrleri öldürttü (542/1147). Beş yıllık güçlü bir iktidar döneminin ardından 547'de (1152) vefat etti. Sultan Mesud, son muktedir Selçuklu hükümdarı olarak anılmıştır.

Sultan Mesud'un ardından Sultan Mahmud'un oğlu Melikşah tahta çıkarıldı. Yetersiz kaldığı görülünce yerine ağabeyi Muhammed geçirildi. O da genç yaşta yakalandığı bir hastalık sebebiyle vefat etti. (554/1159)

Emîrler, Muhammed'in vefatından sonra Muhammed Tapar'ın oğlu Süleyman Şah'ı saltanat makamına getirdiler. Ancak o da başarılı olamadı. Bunun üzerine Sultan Tuğrul'un oğlu Arslanşah, 556 (1161) yılında, Irak Selçuklu tahtına çıkarıldı. Şemseddin İldeniz de atabegi oldu. Bu hadiseyle, Irak Selçuklu Devleti "atabeglik

⁴⁷² Sümer, "Selçuklular", 36/387; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 301-302.

dönemi”ne geçmiş oldu. Şemseddin İldeniz ile halefi ve oğlu Cihan Pehlivan’ın atabeglik dönemlerinde bölge nispeten huzura kavuştu.⁴⁷³

Arslanşah’ın vefatı üzerine, Atabeg Cihan Pehlivan, henüz çocuk yaşta bulunan oğlu II. Tuğrul’u onun yerine getirdi. İdareye iyice hâkim olan Cihan Pehlivan, Eyyûbîler’le mücadeleye giriştiyse de başarılı olamadı. Cihan Pehlivan’ın vefatından sonra yerine kardeşi Kızılarslan Osman atabeg olarak tayin edildi (581/1186). Sultan II. Tuğrul, atabegleri devreden çıkarmak için Kızılarslan ile mücadeleye girişti, fakat bir başarı gösteremedi. Kızılarslan tarafından ele geçirilerek hapsedildi.

Atabeg Kızılarslan’ın ölümünden sonra esaretten kurtulabilen II. Tuğrul, 588 (1192) yılında tahtına kavuştu. Ancak Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillah ile ittifak yapmış olan Hârizmşah Alâeddin Tekiş, II. Tuğrul’u mağlup ederek öldürdü (590/1194). II. Tuğrul’un ölümü ile Irak Selçuklular Devleti de nihayete ermiş oldu.⁴⁷⁴

Irak Selçuklular’ın toplum yapısı, ekonomik ve kültürel hayatı, Büyük Selçuklu Devleti’ne benzemektedir.⁴⁷⁵ Göçebe, köylü ve şehirlilerden oluşan toplum, genel olarak ticaret, zanaat ve el sanatlarıyla geçimini sağlıyordu. Nüfusu açısından en kalabalık topluluk, ziraat ve hayvancılıkla meşgul olan köylüler idi. Çoğunluğunu Türkmenler’in oluşturduğu göçebeler ise, koyun sürüleriyle geçimlerini sağlıyor, boylar hâlinde yaylak ve kışlak hayatı yaşıyorlardı. Bu göçebeler, her geçen gün artan hızla yerleşik hayata geçmişlerdi.⁴⁷⁶

İlmî ve hukûkî vazifeler, ekseriyetle köklü âilelerin elindeydi. Türk kökenli gulâmlar ise askerî işleri yerine getirmekteydi. Devlet görevlileri daha çok şehirde yaşıyordu.

İsfahan şehri, Irak Selçuklu Devleti’nin ilk başşehri idi. I. Tuğrul zamanında artan stratejik önemi sebebiyle, Hemedan yeni başşehir olarak kabul edildi. Bu iki şehir

⁴⁷³ Sümer, “Selçuklular”, 36/387. Tafsilat için bk. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 343-353.

⁴⁷⁴ Sümer, “Selçuklular”, 36/387; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 363-367.

⁴⁷⁵ Özgüdenli, “Selçuklular”, 36/388.

⁴⁷⁶ Özgüdenli, “Selçuklular”, 36/388.

dışında Rey, Tebriz, Erdebil, Bağdat, Kâşân, Kum, Sâve, Kazvin, Zencan, Musul, Merâğa, ve Erbil bu devletin diğer önemli yerleşim bölgeleri idi.

Büyük şehirlerde âyan adı verilen zengin aileler bulunmaktaydı. Bunlar, idarî, iktisâdî ve ticârî faaliyetleri sayesinde artan varlıkları sayesinde söz sahibi hâline gelmişlerdi. Esnaf ve zanaatkârların mensup olduğu teşkilatlar vardı.

Devlet hazinesi oldukça dar kaynaklara sahipti. Bu sebeple bazı dönemlerde zaruri masraflar için bile nakit sıkıntısı çekiliyordu. Taht kavgaları, iç mücadeleler, sultanların ve devlet ricâlinin eğlenceye düşkünlüğü ile israf, hazineyi kurutan başlıca sebepler arasındaydı. Siyasî istikrarın uzun süre sağlanamaması, kıtlık, kuraklık ve deprem gibi tabî âfetler yüzünden bölgede Büyük Selçuklu Devleti dönemindeki refah seviyesi mumla aranır olmuş, halk gitgide fakirleşmişti. Yeteri kadar yağış olmadığı için tarım daha ziyade, yüksek meblağlar ile inşa edilmiş su kanalları vasıtasıyla yapıyordu.⁴⁷⁷

Otoritenin zayıflamasının bir neticesi de mezhep kavgaları idi. Bilhassa İsfahan ve Rey şehirlerinde Şâfiî ve Hanefî mezhebi mensupları arasında birçok insanın ölümüne ve şehirlerin tahrip olmasına yol açan büyük kavgalar yaşanmıştır.

Sultan Mahmud, Sultan Mesud ve diğer devlet adamları ilmin gelişmesine yardımcı olmuşlar; âlim, edip ve şâirleri himaye etmişler⁴⁷⁸, farklı şehirlerde medreseler inşa ettirmişler ve bunların ihtiyaçlarını karşılamak üzere vakıflar kurmuşlardır. Bu medreselerin birçoğunda hususi kütüphaneler de bulunmaktaydı.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ Özgüdenli, “Selçuklular”, 36/388.

⁴⁷⁸ Irak Selçuklu hükümdarların hususi iltifat ve ikramlarına nail olmuş âlim ve sanatkârlar hakkında daha geniş bilgi için bk. Özgüdenli, “Selçuklular”, 36/388-389.

⁴⁷⁹ Irak Selçukluları’nın kültür faaliyetleri hakkında tafsilat için bk. Ali Öngül, *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, 116-117.

1.4. Selçuklu Devleti'nde İlmî Hayat

Artan gelirler ile ülke bir baştan bir başa îmar ve ihya edilmiş, büyük vakıflar ve hayır eserleri tesis edilmiş; eğitim-öğretim, kültür, sanat ve sağlık faaliyetlerinde büyük bir ilerleme kat edilmiştir.⁴⁸⁰

İslâm âleminin siyâsî/askerî liderliğini üstlenmesini müteâkip Selçuklular, dahilî yapıda Şîî/Bâtınî akımlar ve Fâtımîler ile, dışarıda ise Bizanslılar'la mücadele etmeyi, devletin temel varlık hedefi olarak kabul edip uygulamışlardır.⁴⁸¹

Selçuklular'ın en önemli hedeflerinden birisi, Şîî düşünceye karşı Sünnî düşüncenin hâkimiyetini tesis etmektir. Bu sebeple Büveyhîler ve Fâtımîler döneminde Şîî propaganda merkezine dönüşmüş bulunan “dârülilim”lerin karşısına, Sünnî fikir ve inançları öğretmek üzere yaygın “medrese modelini” geliştirdiler.⁴⁸²

⁴⁸⁰ Kafesoğlu, *a.g.e.*, 170-175. Büyük Selçuklular dönemi kültür faaliyetleri için bk. Ali Öngül, *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, Çamlıca Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2018, 79-116.

⁴⁸¹ Şîî Fâtımî düşünce sistemiyle mücadelenin tafsilatı için bk. Ahmet Ocak, “Selçuklular”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/375 vd. Biz de bu konuyu daha ileride geniş bir bölüm hâlinde işleyeceğimiz için burada sadece temas etmekle yetiniyoruz.

⁴⁸² İsmail E. Erünsal, “Kütüphane”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/19; İsmail Erünsal, “İslâm Medeniyetinde Kütüphaneler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1993, XIV, 244 vd.

Ahmed Çelebi, bu medreselerin fonksiyonu hakkında şöyle demektedir:

“Hicrî 25 Muharrem 447 (milâdî 26 Nisan 1055) tarihinde Selçuklular'ın Irak'ı fethedip Bağdad'a girişleri, Ehl-i Sünnet'in Şîîlere galibiyetlerinin başlangıcı kabul eidlir. Nitekim o tarihten itibaren halk arasında Şîîliği yaymak veya onları buna zorlamak için Büveyhîlerin faaliyet gösterdiği yollar tıkanmış oldu. Selçuklular, sapıklık ve din dışı kabul ettikleri inançlara karşı, halkın zihnine hür düşüncüyü yerleştirebilmek için bir karşı faaliyetle harekete geçmekten başka çare olmadığını anladılar. Ve

İslam âleminde, Selçuklulardan önce de medrese fonksiyonunu icra eden bazı müesseseler bulunmaktaydı. Ancak ilk teşkilatlı ve düzenli medreseler Nizamülmülk tarafından kurulmuştur. Nizamülmülk'ün önce Nîşâbur, ardından 459 (1067) yılında Bağdat'ta kurduğu medrese ve kütüphaneler; bu sahada çok miktarda kurulmuş diğer medrese ve kütüphanelerin öncüsü olmuştur.⁴⁸³

Bunların ardından Nîşâbur, Bağdat, Musul, İsfahan, Hemedan, Herat, Sava, Merv, Basra, Tohâristan, Buhara ve Rey gibi önemli ilim merkezlerinde çok sayıda medrese ve büyük kütüphaneler kurulmuştur. Şehirlerde umûma açık, ödünç kitap verilen büyük kütüphaneler olduğu gibi sultanların saraylarında özel kütüphaneler de bulunmaktadır. Bu ve benzeri faaliyetler neticesinde Sünnîlik, ülkenin her yerinde gelişip yayılmış, İran'da bile hâkim bir mezhep hâline gelmiştir.⁴⁸⁴

Sultan Alparslan döneminde (1063-1072), vezir Nizâmülmülk tarafından Nîşâbur'da ilk Selçuklu hastanesi açılmış, bunu devletin dört bir tarafında yaptırılan dârüşşifâlar ve ordu içinde faaliyet gösteren seyyar hastaneler takip etmiştir.⁴⁸⁵ Yine Selçuklular döneminde sadece akıl hastalarının tedavisi ile meşgul olan ve cüzzamlıları diğer hastalardan tecrit ederek bakıma alan özel hastaneler yapılmıştır.

Selçuklu bîmâristanları, hem “günümüze ulaşan en eski İslâm hastaneleri” olmaları açısından, hem de “Avrupa'daki İslâm kültürünün en etkili dönemini teşkil eden Haçlı seferleri esnasında aktif bulundukları için dünya hastane tarihi açısından”

gördüler ki, ilmi yaymak bu hususta en hayırlı yoldur. (...) İşte medreseler bu gayenin tahakkuku için ortaya çıkmıştır.” (Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, 83-84)

⁴⁸³ Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Erünsal, “Kütüphane”, 27/18-20; Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, 84-86, 296, 300, 302-303.

⁴⁸⁴ Sümer, “Selçuklular”, 36/371.

⁴⁸⁵ Selçuklu dönemi bîmâristânları (hastahaneleri) ve bunların diğer bölge ve devletlere tesiri hakkında daha geniş bilgi için bk. Arslan Terzioğlu, “Bîmâristân”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/167-173.

büyük bir öneme sahiptir.⁴⁸⁶ Zira “Selçuklular’ın 1055’ten itibaren Doğu İslâm dünyasının hâkimi ve koruyucusu olmak suretiyle Çin ve Hindistan’dan sınırlarından Akdeniz’e kadar yayılmış olmaları, sadece Türk-İslâm tarihi için değil, Avrupa ve Dünya tarihi için de bir dönüm noktası” teşkil etmektedir. Bu durum, maalesef ancak son dönemlerde yapılan araştırmalar neticesinde ve yavaş yavaş anlaşılmaya başlanmıştır. Avrupa’daki Rönesans’ın doğuşunda Türkler’in oynadığı rol, önyargıdan uzak, objektif olarak ve tafsilatlı bir şekilde incelendiğinde, “Selçuklular’ın Avrupa kültürünü, bilhassa tıp, hastane ve üniversite kuruluşlarını ne kadar etkilediği” daha da belirginleşecektir.⁴⁸⁷

Büyük Selçuklular’ın ele alıp geliştirdiği “kültür, sanat, el becerileri ile plan, proje ve mîmarî formlar; İran, Anadolu ve Doğu İslâm âleminde yankısını bulmuş” ve devam ettirilmiştir.⁴⁸⁸ Selçuklular, Anadolu dışında pek çok cami, medrese, kervansaray, saray ve mezar anıtı (türbe) yaptırmışlar; gerek mîmarî plan ve detaylar gerekse süsleme teknikleriyle geniş bir coğrafyada kalıcı izler bırakmışlardır. Anadolu’da yapılan ilk câmi, Büyük Selçuklular tarafından yaptırılmıştır.⁴⁸⁹ Camiler dışında, külliye, medrese, kervansaray, saray, köşk, mezar anıtı (kümbet ve türbe), köprü, han, hamam, tersane, zaviye ve hankah gibi yapmış oldukları yüzlerce mîmarî eser⁴⁹⁰ ile Anadolu’yu bir uçtan bir uca donatmışlardır.

⁴⁸⁶ Terzioğlu, “Bîmâristân”, 6/167.

⁴⁸⁷ Terzioğlu, “Bîmâristân”, 6/167.

⁴⁸⁸ Ayşe Denknalbant-Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Selçuklular”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/392.

⁴⁸⁹ Denknalbant-Çobanoğlu, “Selçuklular”, 36/393.

⁴⁹⁰ Daha geniş bilgi ve eserlerin isimleri hakkında bk. Denknalbant-Çobanoğlu, “Selçuklular”, 36/393-397.

Selçuklular zamanında vezir Amîdûlmülk el-Kündürî ve Nizamûlmülk devirlerinde resmî yazışmalarda Farsça kullanılmıştır.⁴⁹¹ Büyük Selçuklu sultanlarının destek ve teşvikleri sayesinde İran edebiyatının pek çok önemli sîması, bu dönemde birbirinden kıymetli eserler telif etmişlerdir.⁴⁹²

Melikşah, Sencer ve Süleyman Şah gibi Selçuklu hânedanı mensupları ile bazı devlet ricali, İran şiir ve edebiyatından hoşlanmış ve bazı sultanların Farsça rubâileri de günümüze kadar ulaşmıştır. Devlet ricalinin İran edebiyatına merakı, “sebk-i Selçûkî” adı verilen bir edebî tarzın doğuşuna yol açmıştır.⁴⁹³

İbnü’l-Esîr, Selçuklu sultanlarının vefatları hakkında değerlendirmede bulunurken kendilerinden övgüyle bahseder. Aynı şekilde Kirman tarihi hakkında eserleri bulunan Efdalüddin Ebû Hâmid, Selçuklu hânedanı hakkında “hânedân-ı mübârek” tabirini kullanır ve sözlerine şöyle devam eder: “Kocamış dünya, onların bayraklarının görünmesiyle gençlik tazeliğine kavuştu, dünya ekinliği onların dirliği olunca en mükemmel şekilde mâmur oldu”.⁴⁹⁴

1.4.1. Belli Başlı İlim Merkezleri

a) Horasan

aa) Horasan Kavramı ve Coğrafi Alan

Horasan, eski Farsça “hur (güneş)” ve “âsân (âyân, gelen, doğan)” kelimelerinin birleşmesiyle “güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi, doğu” anlamını kazanmıştır.⁴⁹⁵

⁴⁹¹ Özgüdenli, “Selçuklular”, 36/374.

⁴⁹² Sultanların teşvikiyle yazılmış eserlerin bazılarının isimleri ve müellifleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Özgüdenli, “Selçuklular”, *DİA*, 36/374; Erdoğan Merçil, “Selçuknâme”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/397-398.

⁴⁹³ Tafsilat için bk. Özgüdenli, “Selçuklular”, 36/374.

⁴⁹⁴ Sümer, “Selçuklular”, 36/371.

⁴⁹⁵ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 5.

Burası, İran'ın kuzeydoğusunda bulunan oldukça geniş bir coğrafyanın adıdır. Günümüzde bu topraklar üç kısma ayrılmıştır:

-“Merv (Mari), Nesâ ve Serahs bölgesi; Türkmenistan”,

-“Belh ve Herat bölgesi, Afganistan”;

-“Meşhed, İsferâyin, Bucnurd, Sebzevâr, Şirvan, Kâşmir, Nîşâbur gibi vilayetleri içine alan en geniş kısmı da İran sınırları içinde” bulunmaktadır. Horasan'ın sınırları tarih boyunca çeşitli farklılıklar göstermiştir.⁴⁹⁶

Horasan, konumu itibariyle göç ve istilâ yollarının kesiştiği bir noktada bulunması sebebiyle Hind-Avrupa kökenli Ârî, Türk, Arap ve Moğol gibi değişik ırklardan oluşmuş karışık bir nüfus ve kültüre sahiptir.⁴⁹⁷

ab) Bölgenin Kısa Geçmişi

İran ve Orta Asya arasında bir sınır bölgesi olan Horasan, tarih boyunca farklı devletlerin idaresi altına girmiştir.⁴⁹⁸ X. yüzyılın sonlarına doğru Gazneliler'in eline geçmiş olan Horasan, 426 (1035) yılında Selçuklular'ın Ceyhun'u aşarak bu bölgeye girmesiyle el değiştirdi. Gazneliler'in aşırı vergi ve yanlış politikaları sebebiyle bölge halkı Selçuklular'ın himayesini tercih etti.

Gazneliler ile imzalanan ilk anlaşmanın ardından sadece “dihkân” unvanına sahip olan Tuğrul Bey, bu hadisenin üzerinden beş yıl geçmeden “Horasan Emîri” unvanıyla adına hutbe okutmuş, Selçuklu hanedanına mensup kimseler de Horasan'ın değişik bölgelerine hâkim olmuşlardı. Selçuklular, burada çok kısa müddet içinde devlet teşkilatlanmasına gitmişler ve her dönemde Horasan'a hak ettiği değeri vermişlerdi. Bu değerın bir işareti olarak yeni fethettikleri pek çok

⁴⁹⁶ Bu sınırlar hakkında daha geniş bilgi için bk. Osman Çetin, “Horasan”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/234.

⁴⁹⁷ Çetin, “Horasan”, 18/235.

⁴⁹⁸ Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Çetin, “Horasan”, 18/235 vd.

bölgeyi farklı kişilere devrettikleri halde, Horasan'ın hanedan mensuplarının elinde kalmasına itina göstermişlerdi.⁴⁹⁹

431'deki (1040) Dandanakan Savaşı'nın ardından bu bölge tamamıyla Selçuklu toprağına dönüştü ve bir asrı geçen süre boyunca, Selçuklu idaresinde huzur ve sükun içinde yaşadı.⁵⁰⁰ Horasan'ın Selçuklular devrinde hemen her alanda zirve dönemi yaşadığı söylenebilir.⁵⁰¹

Bölgede bulunan Nîşâbûr⁵⁰² ve Merv şehirleri, Selçuklu Devleti'nin dört başkentinden ikisini teşkil etmiştir. Çünkü Selçuklular Horasan'ı, “devletlerinin beşiğı, sultanların kudret kaynağı, ilim, ticaret ve zenginliğin merkezi” olarak görmüşlerdir.⁵⁰³

Doğudan gelen kalabalık Türkmenler'in (Oğuz göçerlerinin) Horasan arazisine yerleşerek burayı tahrip etmesi ve Sencer idaresindeki Selçuklular'la savaşıarak (548/1153) Sultan Sencer'i üç yıl boyunca esir etmesiyle bölgenin kaderi de değişti. 617'deki (1220) Moğol istilasına kadar birkaç defa el değiştiren Horasan bölgesi ile

⁴⁹⁹ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 6, 40.

⁵⁰⁰ Çetin, “Horasan”, 18/237. Selçuklular'ın Horasan bölgesinde uyguladığı politikalar ve siyasî tarihinin tafsilatı için bk. Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 33-92; 97-147, 329-330.

⁵⁰¹ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 6.

⁵⁰² Nîşâbûr şehri hakkında daha geniş bilgi için bk. Erdoğan Merçil, *Selçuklular (Makaleler)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2011, 278-283; İsmail Pırlanta, *Ortaçağ'ın İncisi Nişabur*, Hikmetevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2013. Maalesef Pırlanta'nın Nişabur'u anlatan bu son akademik ve müstakil eseri, İslam öncesi dönemden başlayıp Sâmânîler Devleti'nin sonuna kadar bu şehri, tarih ve kültürünü anlatmaktadır.

⁵⁰³ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 5.

özellikle istilacılara direnen Merv ve Nîşâbur şehirleri, Moğollar'ın elinde korkunç tahribat ve katliamlara sahne oldu.⁵⁰⁴

654 (1256) yılında burada kurulan İlhanlılar'a kadar bölge Moğollar'ın insafına terk edildi. İlhanlılar'ın başşehirleri için Batı İran-Azerbaycan bölgesini seçmeleri ile Horasan, ekonomik ve kültürel üstünlüğünü kaybetti.⁵⁰⁵

ac) İlim ve Kültür Hayatındaki Yeri

Horasan İslâmî ilimlerin tarihinde unutulmaz bir mevkiye sahip bulunmaktadır. Bölgede Kur'ân ilimleri ve tefsir alanındaki ilk faaliyetler, muhtemelen tâbiûndan olan Yahyâ b. Ya'mer el-Advânî (ö. 89/708 [?]) tarafından başlatılmıştır. Arap dili ve edebiyatıyla Kur'ân ilimlerinde önemli bir yeri olan, Merv'de kadılık da yapan İbn Ya'mer, aynı zamanda “mushafa ilk noktalama işaretlerini koyan kimseler arasında” sayılmaktadır.⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ Daha geniş bilgi için bk. Osman Çetin, “Horasan”, 18/237. Cengiz Han (616-621/1219-1224) ve Hülâgû döneminde (650-656/1252-1258) iki büyük dalga hâlinde yaşanan, sonrasında da bir müddet devam eden Moğol istilâları üzerinde H. Ahmet Özdemir tarafından müstakil bir çalışma yapılmıştır. Biz, İslâm dünyasında ve Selçuklular üzerinde büyük tahribata, katliâm, kültür ve medeniyet enkazına sebep olan bu istila hareketine daha fazla yer ayırmak isterdik. Ancak tezimizin genel konusu ve hacmi bunu kaldırmayacağı için sadece atıflarda bulunduk. Daha fazla bilgi almak isteyenleri de Özdemir'in “Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı”, kapaktaki ismiyle “*Moğol İstilâsı, Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*” (İstanbul 2005) adlı çok kıymetli esere yönlendiriyoruz. Aynı konuda Mustafa Alican'ın *Tarihin Kara Yazısı Moğollar* (İstanbul 2017) adlı kitabına da bakılabilir.

⁵⁰⁵ Çetin, “Horasan”, 18/237.

⁵⁰⁶ Daha geniş bilgi için bk. Celal Kırca, “İbn Ya'mer”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/447-448.

Kıraat ilminde öne çıkan diğer bir isim de Hârice b. Mus‘ab es-Serahsî’dir. Kendisi, Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771), Hamza b. Habîb (ö. 156/773) ve Nâfi‘ b. Abdurrahman (ö. 169/785) gibi kıraat otoritelerinden ders almıştır.

Horasan’da kıraat ve tefsir sahasındaki ilmî faaliyetlerin gelişmesinde Dahhâk b. Müzâhim’in (ö. 105/723) de büyük payı vardır. Dahhâk, Horasan’ın pek çok şehrinde bulunmuş ve Ubeyd b. Süleyman el-Bâhilî el-Mervezî, Cüveybir b. Saîd el-Belhî, Nehşel b. Saîd b. Verdân el-Mervezî gibi birçok önemli âlimin yetişmesine yardımcı olmuştur.⁵⁰⁷

Bir tefsir yazmış olan Mukâtil b. Hayyân ile “Kur’ân-ı Kerîm’in baştan sona ilk tefsirini yapan” Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) da Horasan’ın erken dönem müfessirlerindendir. Atâ b. Ebû Müslim el-Horasânî, Rebî‘ b. Enes el-Bekrî gibi âlimlerin Horasan bölgesindeki gayret ve faaliyetleri ile Kur’ân ilimleri ve tefsir sahasında birçok âlim yetişmiştir. “İbn Mihrân en-Nîsâbü’rî (ö. 381/992), İbn Habîb en-Nîsâbü’rî (ö. 406/1016), Ebû İshak es-Sa‘lebî (ö. 427/1035), Ebû Abdurrahman el-Hîrî (ö. 430/1039’dan sonra), Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), Vâhidî (ö. 468/1076), Ahmed b. Muhammed el-Herevî (ö. 489/1095), Ali b. Sehl en-Nîsâbü’rî (ö. 491/1098), Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122), Ebü’ş-Şucâ‘ Ömer b. Muhammed el-Belhî (ö. 562/1167) ve Nizâmeddin en-Nîsâbü’rî (ö. 730/1329 [?])” bunlardan bazılarıdır.⁵⁰⁸

Kütüb-i sitte’nin dördünün bu topraklarda yetişmiş âlimler tarafından yazıldığı düşünüldüğünde⁵⁰⁹ hadis ilminde de büyük bir yeri olduğu fark edilecek Horasan bölgesi, Hanefî mezhebinin geniş bir şekilde kabul gördüğü, eğitiminin yaygın olarak

⁵⁰⁷ Dahhâk ve talebeleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Çetin, “Horasan”, 18/238.

⁵⁰⁸ Çetin, “Horasan”, 18/238-239; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 281-283.

⁵⁰⁹ Horasan bölgesinde yetişen bazı hadis âlimleri ve bu ilme katkıları hakkında daha geniş bilgi için bk. Çetin, “Horasan”, 18/239; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 261-267.

yapıldığı ve hükümlerinin tatbik edildiği ilk coğrafyalardan biridir.⁵¹⁰ Bölgede Hanefî mezhebi ağırlıklı olmakla birlikte Şâfîîlerin de dönem dönem artan bir etkisi olmuştur.⁵¹¹ Horasan ve bilhassa Belh şehrinde yoğunlaşan fikhî faaliyetler, Mâverâünnehir bölgesindeki ilim merkezlerinin büyük gelişme göstermesiyle zayıflamış, muhtemelen Moğol istilâsı ile de sona ermiştir.

Yahudilik ve Hristiyanlık gibi semâvî dinlerin yanı sıra Zerdüştilik, Maniheizm, Budizm ve Şamanizm gibi farklı din mensuplarının yaşadığı Horasan toprakları, dinler tarihi, İslâm mezhep ve tarikatları açısından da oldukça ehemmiyetli bir mevkiye sahiptir. Zira Emevîler ve Abbâsîler döneminden itibaren, burada başta Hârîcî mezhebi olmak üzere Şîa, Mu‘tezile, Mürcie ve Kerrâmiyye gibi fırkalar aktif bir şekilde faaliyetlerine devam etmişlerdir.⁵¹²

Horasan bölgesinin tasavvuf tarihi açısından da farklı bir değeri vardır. Fetihlerin hemen ardından Fudayl b. İyaz, Bîşr el-Hafî, Hâtîm el-Esam, İbrâhim b. Edhem, Şakîk-i Belhî, Muhammed b. Eslem et-Tûsî ve Ahmed b. Harb gibi zühd ehlinin öncülüğünde Nîşâbûr, Belh ve Merv şehirlerinde yeşermeye başlayan ilk sûfî hareket, bölgede kısa zamanda yayılmıştır.

III. (IX) asırdan itibaren İslâm âleminde görülen tasavvufî okulların en önemlileri, tevhid ve marifet konularını merkez alan “Bağdat ekolü” temsilcisi Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) ile melâmet ve fütüvvet merkezli Hamdûn el-Kassâr’ın (ö. 271/884) temsil ettiği “Nîşâbur (Horasan) ekolü”dür.⁵¹³ Bu özellikleriyle Nîşâbur,

⁵¹⁰ Horasan bölgesindeki fikhî gelişmeler ve burada yetişen önemli fakihler hakkında daha geniş bilgi için bk. Çetin, “Horasan”, 18/239; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 149-151, 267-280.

⁵¹¹ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 330-331.

⁵¹² Mezheplerin tarihi, fikrî akımlar hususunda tafsilat için bk. Çetin, “Horasan”, 18/238; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 149-159; 317-321.

⁵¹³ Burada yetişmiş diğer sûfîler ve tasavvuf akımları hakkında bk. Çetin, “Horasan”, 18/239-240; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 317-327.

Selçuklu Devleti'nin kurulup Tuğrul Bey'in İran'ı ele geçirdiği esnada Horasan bölgesinin ilim ve irfan merkeziydi.⁵¹⁴

Nîşâbur ekolünün öne çıkan simaları arasında, “Ebû Nasr es-Serrac et-Tûsî (ö. 378/988), onun talebesi Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (412/1021) ve ondan istifade eden Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin (465/1072) isimleri” sayılabilir. Sülemî'nin *Ḥakā'iku't-tefsîr*'i daha sonra kaleme alınmış pek çok işarî tefsirin⁵¹⁵ ana kaynaklarından biri olmuştur.

Horasan Melâmetiyyesi'nin tasavvuf anlayışı, daha sonraki dönemde birçok mutasavvıfı etkilemiştir. “Evhadüddîn-i Kirmânî (635/1238), Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), Necmeddin-i Dâye (ö. 654/1256), Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö. 672/1273), Sadreddin Konevî (673/1274), Fahreddîn-i Irâkî (688/1289), Müeyyidüddin Cendî (691/1292 [?]), Saîdüddin el-Affüddin et-Tilimsânî (690/1291) ve Fergânî (699/1300) gibi isimler” bu mutasavvıflar arasında sayılabilir.⁵¹⁶

Horasan, Arap dili ve edebiyatında da önemli isimler yetiştirmiştir. “Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö. 224/838), Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980), Sâhib b. Abbâd et-Talekânî (ö. 385/995), Ebü'l-Hasan el-

⁵¹⁴ Tuğrul ve Çağrı beylerin, dönemin meşhur mutasavvıflarının karşısındaki tavır ve hürmetini gösteren birçok örnek bulunmaktadır. Bunlardan biri, Fadullah İbn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Meyhenî ile aralarında geçen sohbettir. Kaynaklarda zikredildiğine göre; iki kardeş, şeyhin kürsüsünün önüne gelip selam vermişler, elini öpüp huzurunda durmuşlardır. Şeyh, bir müddet sükût ettikten sonra kendilerine dönmüş ve Çağrı'ya hitaben, “Biz Horasan mülkünü sana vermiş bulunuyoruz. Irak mülkünü de Tuğrul'a.”.. demiştir. Onlar da şeyhe hürmetlerini arz ederek oradan ayrılmışlardır. (Tafsilat ve kaynaklar için bk. Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 318-319)

⁵¹⁵ Kuşeyrî'nin *Leṭâifü'l-işârât*'ı, Rûzbihân-ı Baklî'nin *Arâisü'l-beyân*'ı, Necmeddin-i Dâye'nin *Bahrü'l-ḥakâik* ve *l-me'ânî* si ve İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûḥu'l-beyân*'ı bu tefsirden istifade edenler arasındadır. (bk. Çetin, “Horasan”, 18/239)

⁵¹⁶ Çetin, “Horasan”, 18/240.

Cürcânî (392/1001-1002), *el-Ğarîbeyn* müellifi Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî el-Bâşânî (ö. 401/1011), Ebü'l-Muzaffer Muhammed el-Herevî, Ebü'l-Hasan el-Herevî, Ebû Sehl Muhammed el-Herevî, Abdülkâhir el-Cürcânî (471/1078-79), Hâce Abdullah-ı Herevî (481/1089), Ebü'l-Muzaffer el-Ebîverdi (ö. 507/1113) ve Tâceddin Muhammed el-İsferâyînî (ö. 682/1283)” bunlardan birkaçıdır.⁵¹⁷

İsfahan ve Nîşâbur çevresinde çok sayıda hanım hoca da ders vermektedir. “Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem’ânî’nin (ö. 562/1166) ders aldığı hocalar arasında bu bölgeye mensup seksen civarında hanım hocanın ismi” zikredilmektedir.⁵¹⁸

Horasan bölgesindeki Nizâmiye medreseleri, “Nîşâbûr, Merv, Herat, Belh, Hargerd (Hâf) ve Bûşenc şehirlerinde” hizmet vermiştir.⁵¹⁹ Sultan Tuğrul Bey’in ilk kurduğu müesseselerden biri de Nîşâbûr’daki medresedir. Hülâsaten geçmişten gelen köklü bir ilim merkezi olma vasfına sahip bu bölgenin kimliği Selçuklular tarafından korunmuş ve geliştirilmiştir.⁵²⁰

⁵¹⁷ Şiir, edebiyat vb. sahalarda öne çıkmış diğer isimler için bk. Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 297-316.

⁵¹⁸ Nâciye Abdullah İbrâhim, “el-Mer’etü fî menâhici’l-mü’errihîn” başlıklı makalesinde (“el-Mer’e fî menâhici’l-mü’errihîn”, *Buḥûs mühdât li’l-Üstâz Duktûr Seyyid Maḳbûl Aḥmed 1919-1998* (nşr. Fârûk Ömer Fevzî-Hind Gassân Ebü’s-Şa’r), Mefrak (Ürdün) 1420/1999, 534-559), Sem’ânî’nin *et-Taḥbîr* adıyla yayımlanan eserinde zikrettiği yetmiş civarındaki hanımı esas alarak o devir ilim anlayışındaki kadının yerini tesbit etmeye çalışmıştır. Tafsilat için bk. Mehmed Efendioğlu, “Sem’ânî, Abdülkerîm b. Muhammed”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/461.

Horasan’da tıp, matematik gibi farklı ilim dallarında yetişmiş diğer âlimler hakkında tafsilat için bk. Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 283-296.

⁵¹⁹ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 221.

⁵²⁰ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 330.

b) *Mâverâünnehir*

ba) *Coğrâfî Bölgenin Sınırları*

İslâm tarihçi ve coğrafyacılarının “Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunda bulunan bölgeye” verdikleri addır. Orta Asya’nın müslümanlar tarafından fethedilmesinin ardından, “Arapça kaynaklarda Ceyhun Nehri’ne (Amuderya/Oxus) izafeten ‘nehirin öte tarafında bulunan bölge’ manasında, Mâverâünnehir tabiri kullanılmıştır. Mâverâünnehir ifadesi, IX. (XV.) asırdan itibaren Farsça kaynaklarda da tekrar edilmeye başlanmıştır.”⁵²¹

Mâverâünnehir’in doğu ve kuzey sınırları, İslâm fetihlerine paralel şekilde değişiklik göstermekle birlikte genel olarak şu şehirleri içine aldığı söylenebilir: “Buhara⁵²², Semerkant⁵²³, Nesef (Nahşeb), Huttal (Huttalân), Tirmiz, Şaş (Taşkent), Fergana, Soğd toprakları, Üşrûsene (Uşrusana), Keş (Kiş), Guvâziyân, Ahsîkes, Hârizm, Fârâb, İsbîcâb, Sagâniyân (Çagâniyân), Talas, İlak ve Hucend”.⁵²⁴ Tarihte Mâverâünnehir olarak isimlendirilen topraklar, günümüzde Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan tarafından paylaşılmıştır.⁵²⁵

⁵²¹ Bu bölgenin farklı dillerdeki diğer adları için bk. Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/177.

⁵²² Buhara şehrinin özellikleri, coğrafyası, bağlı olduğu yerler ve Sâ mânî emirlerinden Emir Râzî Nuh b. Mansûr devri dahil tarihi hakkında daha geniş bilgi için bk. Ebû Bekr Muhammed b. Ca’fer en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ* (Arapça’dan trc. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubavî, Farsçadan trc. Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

⁵²³ Semerkant’ın fethinden Sâ mânîler’in yıkılışına kadar tarihi hakkında tafsilat için bk. Osman Aydın, *Semerkant Tarihi -Fethinden Sâ mânîler’in Yıkılışına Kadar-*, İSAM, 2. Baskı, Ankara 2018.

⁵²⁴ Farklı görüşler ve tafsilat için bk. Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, 28/177.

⁵²⁵ Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, 28/179.

Mâverâünnehir bölgesi, ilk fetih dönemlerinden itibaren Horasan'ın bir parçası olarak görülmüştür. III. (IX.) asırda Sâmânîler, Horasan'ı farklı ve müstakil bir statüde ele almıştır. “Klasik dönemde ise Mâveraünnehir, beş ana kısma ayrılmıştır: Merkezinde en geniş ve en verimli toprakların bulunduğu Buhara ve Semerkant (Soğd), Ceyhun'un yukarısında Bedahşan, batıda Hârizm (daha sonra Hîve), güneyde Sagāniyân-Huttel, kuzeyde ise Fergana-Şâş bölgeleri”.⁵²⁶

Ceyhun nehri ve civarı, münbit topraklara sahip olduğu için çok eski devirlerden beri farklı topluluklar tarafından tarım arazisi olarak kullanılmıştır.

Ticaret ve göç yollarının geçiş güzergahı üzerinde yer aldığı için Doğulu-Batılı birçok seyyah tarafından ziyaret edilmiş, bölgenin ve insanların üstün özellikleri kayda geçirilmiştir.⁵²⁷

bb) Bölgenin Kısa Geçmişi

Mâveraünnehir bölgesinde Muâviye b. Ebû Süfyan döneminde başlayan fetih hareketleri⁵²⁸ daha sonra yavaşlamıştır. Fakat Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin bölgeye genel vali, Kuteybe b. Müslim'in de Horasan valisi olarak vazifelendirilmesiyle (86/705) fetihler tekrar hızlanmıştır. Daha önce çeşitli etnik kökenlere ve dinî inançlara sahip toplulukların yaşadığı Mâverâünnehir'in İslâm'la kaynaşması, büyük oranda Kuteybe b. Müslim'in valiliği döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde askere alınan kimselerle bölgedeki halkın İslâm'ı kabul etmesinde Kuteybe b.

⁵²⁶ Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, 28/177-178. Daha geniş bilgi için bk. Gülay Ögün Bezer, “İslam Düşüncesinin Ana Merkezlerinden Mâverâünnehir'in Coğrafi, Târîhî ve Kültürel Yapısı”, (*İslam Düşüncesinin Ana Merkezleri: Mâverâünnehir-* içinde), İSAV-Ensar, İstanbul 2019, 27-68.

⁵²⁷ Daha geniş bilgi için bk. Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, 28/178.

⁵²⁸ Muâviye'nin Horasan Valisi Ubeydullah b. Ziyad, Buhara'yı 54 (674) yılında fethetmiştir. Ancak şehir, zaman zaman müslümanların hâkimiyetinden ayrılmıştır. Daha geniş bilgi için bk. Ramazan Şeşen, “Buhara”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/363.

Müslim'in başarılı siyaseti, Dahhâk b. Müzâhim gibi âlimlerin tebliğ faaliyetleri ve Ömer b. Abdülaziz gibi siyasetçilerin firasetli ve müsamahakâr yaklaşımları oldukça etkili olmuştur.⁵²⁹

133'te (751) vukû bulan Talas Savaşı'nı müteakip Mâveâünnehir bölgesi, kat'î bir şekilde müslümanlara bağlanmış, ancak isyanlar da bir türlü bitmek bilmemişti. 204'te (819) Sâ mânîler'in eline geçen bölge, 389 (999) yılına kadar onların idaresinde kaldı ve en parlak dönemlerinden birini yaşadı. Ekonomi, kültür, bilim, sanat ve felsefe açısından büyük gelişme gösterdi. Farklı ilim dallarında birçok âlim ve sanatkâr yetişti.⁵³⁰

Soğdlular ile Türkler'in uzun süren direnişinden sonra müslüman olmalarıyla İslâmiyet Orta Asya'nın tamamına yayıldı. Bu dönemde Mâverâünnehir, Türkler'in müslümanlarla karşılaşp tanışmasına ve bu sayede Türk-İslâm tarihinin seyrinin değişmesine zemin hazırlamış hayatî bir role sahiptir.⁵³¹

IX. asrın son çeyreğinden itibaren aralıksız devam eden Oğuz boylarının göçleri ile bu topraklar Türkleşmeye başladı. 382 (992) yıllarından başlayarak zamanla tesis edilmiş bulunan Karahanlı hükümlanlığı, Mâveraünnehir'in Türkleşme sürecindeki son safhayı teşkil etmiştir.⁵³²

Karahanlılar'ın 389 (999) yılında Buhara'yı ele geçirerek Sâ mânîler'i yıkmasıyla, Buhara eski itibarını yitirdi. Karahanlılar, yaklaşık yüz elli yıl boyunca şehre hâkim

⁵²⁹ Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 28/178; Osman Aydınli, "Semerkant", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/482.

⁵³⁰ Daha geniş bilgi için bk. Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 28/178-179; Şeşen, "Buhara", 6/363-364; Aydınli, "Semerkant", 36/483.

⁵³¹ Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 28/179; Osman Aydınli, "Mâverâünnehir'in Coğrafi, Târihi, İlmî ve Kültürel Yapısı", (*İslam Düşüncesinin Ana Merkezleri: Mâverâünnehir- içinde*), İSAV-Ensar, İstanbul 2019, 69-215.

⁵³² Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 28/179.

oldular. Zaman zaman kısmî gelişmeler yaşansa da gerileme dönemine girmiş oldu. Buna rağmen Buhara, büyük bir kültür merkezi olma özelliğini devam ettirdi.⁵³³

Sâmânîler, sınırlarını doğu ve kuzeyden gelen Türk akınları ve bilhassa Karahanlılar karşısında güvence altına almak için bir tampon bölge oluşturmak üzere, Buhara civarındaki Nûr kasabasını ve çevresini 375 (985) yılında Selçuklular'a verdiler.

397 (1007) yılında Selçuk Bey'in vefatından sonra Cend'i terk ederek Mâverâünnehir'e göç eden Selçuklular, burada Karahanlılar'a karşı Sâmânîleri desteklediler. Ancak Mâverâünnehir'e sahip olma mücadelesi vermekte olan Karahanlılar ve Gazneliler, Selçuklular'ın buraya gelmesinden hiç memnun değillerdi. İki tarafla da mücadeleye güç yetiremeyeceğini anlayan Selçuklular, buradan Hârizm bölgesine göç ettiler.

Sultan Alparslan, 465 (1072) yılında 200.000 kişilik orduyla muhtemelen Karahanlılar üzerine çıktığı seferin arifesinde öldürüldü. Böylece bu sefer, başlamadan bitmiş oldu. 480 (1087) yılında Sultan Melikşah, Mâverâünnehir üzerine bir sefer düzenledi. Buhara'ya kadar gelip Karahanlı Sultanı Ahmed Han'ı esir alarak beraberinde İsfahan'a götürdü. Aynı yılın sonlarında Semerkant'ta çıkan bir isyanı bastırdı. 490 (1097) yılında Horasan'da çıkan isyanı bastırmak üzere Sultan Berkjaruk'ta buraya geldi ve Belh'te yedi ay kalarak asayiş ve intizamı temin etti. Horasan meliki olduğu dönemde Mâveraünnehir'e saldıran Karahanlı Hükümdarı Kadir Han'ı bertaraf ederek öldürttü (495/1102).⁵³⁴

536 (1141-42) yılındaki Katvan Savaşı'nın ardından putperest Karahıtaylar'ın eline geçen Mâverâünnehir, 607'de (1210) Hârizmşahlar'ın, daha sonra büyük katliâmlarla ilerleyen Moğollar'ın hakimiyetine girdi (616-617/1219-1220).

⁵³³ Şeşen, "Buhara", 6/365.

⁵³⁴ Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 28/179.

Bu dönemde Buhara, Semerkant ve çevresinde çıkan isyanlarda da birçok insan katledildi.⁵³⁵ Çağataylar'ın hâkim olduğu dönemde 1273⁵³⁶ ve 1316 yıllarında İlhanlılar tarafından yağmalandı.⁵³⁷

Buhara, diğer Mâverâünnehir şehirleri gibi pek çok kez harabe hâline gelmesine rağmen daima III. (XI.) asırdaki yerinde ve bu asırdaki şehir planına göre tekrar tekrar inşa edilmiştir. İslâm tarih ve coğrafyacıları, “Buhara’nın da diğer Orta Asya şehirleri gibi, kale (Kuhendiz), asıl şehir (Şehristan) ve dış mahallelerden (Rabaz) oluştuğunu” söylemektedir.⁵³⁸

Tarihî İpek Yolu’nun ehemmiyetini git gide yitirmesi ve doğu-batı ticaretinin daha çok güney bölgesindeki deniz yollarına kayması, Mâverâünnehir bölgesinin de gelirlerin azalmasına yol açmış; XVII. asırdan itibaren bölge büyük bir iktisâdî çöküş yaşamıştır.⁵³⁹

bc) İlim ve Kültür Hayatındaki Yeri

Mâverâünnehir bölgesi, Buhara, Semerkant, Nesef (Nahşeb), Tirmiz, Hârizm gibi birçok önemli şehri barındırmaktadır. Bu şehirler pek çok kez âdeta küllerinden doğarak ilim, kültür ve medeniyetin merkezi olmaya devam etmişlerdir.

Sâmânîler devrinde (204/819-389/999) bölge, ekonomi, kültür, bilim, sanat ve felsefe açısından büyük gelişme göstermiş ve en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. “el-

⁵³⁵ Tafsilat için bk. Şeşen, “Buhara”, 6/365; Aydınlı, “Semerkant”, 36/483; Özdemir, *a.g.e.*, 145-177.

⁵³⁶ 671 (1273) yılında birbirine rakip iki Moğol hanı, Buhara’yı yakıp yıkmış, bu yüzden Buhara yedi yıl boyunca hayalet şehre dönmüştü. Tafsilat için bk. Murteza Bedir, “Nesefî, Ebü’l-Berekât”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/567.

⁵³⁷ Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, 28/179.

⁵³⁸ Şeşen, “Buhara”, 6/364.

⁵³⁹ Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, 28/179.

Ḳand fî zikri ‘ulemâ’i Semerkand müellifi Necmeddin en-Nesefî, bu dönemde Semerkant’ta yetişen 1000’den fazla âlimi tanıtmıştır.”⁵⁴⁰

Mâveraünnehir bölgesinde yetişmiş çok sayıdaki âlim ve sanatkâr İslâm dünyasının ilmî ve kültürel gelişimine büyük katkıda bulunmuşlardır. “Müfessir Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723), muhaddis Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870) ve Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *el-Câmiü’ş-şahîh* müellifi Tirmîzî (ö. 279/892)”, fıkıh ve kelâm âlimi Mekhûl b. Fazl en-Nesefî (ö. 318/930), kelâmcı İmam Mâturîdî (ö. 333/944), Fârâbî (ö. 339/950), fakih Ebü’l-Leys es-Semerkandî (373/983), “Şâfiî fikhının öncülerinden İbn Hibbân (ö. 354/965), Hanefî fakihi, muhaddis, müfessir ve kelâmcı Necmeddin en-Nesefî (ö. 537/1142), Hanefî fakihi Alâeddin es-Semerkandî (ö. 539/1144) ve Ebü’l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310), hadis hafızı ve tarihçi Abdurrahman b. Muhammed el-İdrisî (ö. 405/1015)”, kelâm âlimi Ebü’l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115), “*Çehar Makāle* müellifi Nizâmî-i Arûzî (ö. 552/1157 [?]), Mevlânâ Celâleddîn Rûmî’nin (ö. 672/1273) şeyhi Seyyid Burhâneddin et-Tirmizî (ö. 639/1241), kelâm, cedel ve hilâf âlimi Burhâneddin en-Nesefî (ö. 687/1289) ve Rûkneddin el-Âmidî” bu isimlerden sadece birkaçıdır.⁵⁴¹

Buhara, XI-XIV. yüzyıllar arasında üç asır boyunca yaşadığı birçok katliâm ve yağmaya rağmen ilim merkezi kimliğini kaybetmemiş bir şehirdi. Bu dönemde Hanefî fikhının klasik eserleri sayılacak pek çok eser burada kaleme alınmıştır.⁵⁴²

Sâmânîler döneminde Buhara sarayında çok önemli bir kütüphane vardı. Bu kütüphaneden istifade edenlerden biri de 370’te (980-981) Buhara’nın Efşene köyünde doğmuş olan İbn-i Sînâ’dır (ö. 428/1037).

Moğolların istilası esnasında “Buhara, Orta Asya’nın en önemli tasavvuf merkezlerinden biri idi. Mutasavvıf şâir Seyfeddin el-Bâharzî (ö. 659/1261) ve

⁵⁴⁰ Aydınlı, “Semerkant”, 36/483.

⁵⁴¹ Özgüdenli, “Mâveraünnehir”, 28/178; Aydınlı, “Semerkant”, 36/483.

⁵⁴² Bedir, “Nesefî, Ebü’l-Berekât”, 32/567.

ahfâdı, bu şehirde yaşamış, hizmet ve irşad faaliyetlerinde bulunmuşlardır”.⁵⁴³ Daha sonraki dönemlerde tasavvufun önemli simalarından Bahâeddin Nakşibendî (ö. 791/1389) de burada yaşamış ve Nakşibendiyye tarikatını kurmuştur.

c) Irak

ca) Coğrafi Bölgenin Sınırları ve Özellikleri

Irak bölgesi, tabii, fizikî ve coğrafi özellikler açısından dört bölgeye ayrılabilir: “Batıda Fırat vadisinden başlayıp Suudi Arabistan ve Ürdün sınırına kadar uzanan çöller, kuzey ve kuzeydoğudaki dağlık alan, dağların eteklerinde uzanan tepelik el-Cezîre bölgesi, Fırat ve Dicle arasında kalan yerlerle bu iki nehrin birleşmesinden meydana gelen Şattülarap’ın oluşturduğu delta ve bataklıkları içeren alüvyonlarla kaplı alan...”⁵⁴⁴

Irak’a hayat bahşeden, Fırat-Dicle ırmaklarının suladığı havzadır. “Dicle nehri, Mezopotamya olarak bilinen bu havzaya, kuzeydeki dağlık bölge ile güneyindeki el-Cezîre platolarında açtığı derin ve sarp yamaçlı vadilerden geçerek gelir”.⁵⁴⁵

Bugünkü Irak’ın en önemli şehirleri şunlardır: Erbil, Süleymaniye, Ninevâ (Neynevâ), Enbâr, Bağdat, Kerbelâ, Bâbil, Vâsıt, Kâdisiye, Necef, Basra, Selahaddin, Musul, Kerkük.⁵⁴⁶

Sâsânîler devrinde, “Irak’ı kapsayacak şekilde İran’ın tamamına”, “Îrânşehr” deniyor, “dil-i Îrânşehir” (İran’ın kalbi) ifadesiyle de “Irak” kastediliyordu.⁵⁴⁷

⁵⁴³ Şeşen, “Buhara”, 6/366.

⁵⁴⁴ Erdoğan Akkan, “Irak”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 19/83.

⁵⁴⁵ Akkan, “Irak”, 19/83.

⁵⁴⁶ Akkan, “Irak”, 19/83.

⁵⁴⁷ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Irak”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/85.

“Ortaçağ İslâm coğrafyacıları, sadece Aşağı Mezopotamya’yı ‘Irak’ diye isimlendiriyor, Yukarı Mezopotamya’ya ise ‘el-Cezîre’ diyorlardı.” Bölgenin müslümanlar tarafından ilk defa fethinden sonra, İslâmî kaynaklar, ziraate elverişli toprakların koyu renkli görünüşü sebebiyle Aşağı Mezopotamya’yı (Irak) tarif ederken “Sevâd” (kara) adını kullanmışlardır.⁵⁴⁸

Ortaçağ’da Irak denilince, “batıda Suriye çölü, güneyde Arabistan çölleri ve Basra körfezinin kuzey kısmı, doğuda Zagros dağlarının kolları ve Batı Hûzistan ile kuzeyde Enbâr’dan Tikrît’e kadar uzanan” geniş bir coğrafyayı kastettikleri anlaşılmaktadır.⁵⁴⁹

Müslümanların fetih harekâtından sonra kurulan ve “Irakeyn” (iki Irak) diye isimlendirilen Basra ve Kûfe; Sâsânîler İmparatorluğu’nun başşehri olan Medâin’in yerini almış ve kısa zamanda bölgenin önemli merkezleri hâline gelmiştir.⁵⁵⁰

Bir müddet sonra Basra ve Kûfe’nin tam ortasında kurulan “Vâsıt” ve ardından Abbasîler devrinde kurulmuş olan yeni şehirlerin gözdesi “Bağdat”, uzun bir dönem bölgenin câzibe merkezi olma hüviyetini korumuştur. Irak’ın Selçuklular tarafından ele geçirilmesiyle birlikte, “Cibâl bölgesi ‘Irâk-ı Acem’; Irak olarak isimlendirilen Aşağı Mezopotamya (Sevâd) kısmı da ‘Irâk-ı Arab’ adıyla” isimlendirilmeye başladı.⁵⁵¹

Emevîler ve Abbâsîler devrinde Hint Okyanusu’na çıkan milletlerarası ticaretin başlangıç noktası, Dicle ve Fırat’ın denize döküldüğü Basra Körfezi idi. Buraya gemilerle gelen mallar, Dicle ve Fırat üzerinden Bağdat’a, oradan da beş ayrı ticaret yolu üzerinden doğu, kuzey, güney, güneybatı ve batı istikametlerine yayılırdı. Bu açıdan Irak, dünya ticaretinde etkin rol oynayan, merkezi kavşak noktalarından

⁵⁴⁸ Küçükkaşçı, “Irak”, 19/85-86.

⁵⁴⁹ Küçükkaşçı, “Irak”, 19/86.

⁵⁵⁰ Küçükkaşçı, “Irak”, 19/86.

⁵⁵¹ Küçükkaşçı, “Irak”, 19/86.

biriydi.⁵⁵² II. (VIII.) asırda Bağdat'ın, III. (IX) asırda Sâmerriâ şehirlerinin kurulması, bölgenin ticarî hayatının daha da canlanmasına sebep olmuştu.

Ortaçağ'da Irak halkı, ziraat ve ticaret ile geçiniyordu. Bedevîler hayvancılıkla, Türkler ve Deylemliler ise askerlikle meşgul oluyorlardı.⁵⁵³ Iraklılar, kültür ve ahlak açısından “ılımlı” denebilecek bir karakterle tanınmışlardır. Akla önem verme, sanatla meşgul olma ve farklı kültürlerle kolayca münasebet kurabilme gibi özellikleri, muhtemelen İslâm fıkında re'y ekolünün burada çıkmasında da tesirli olmuştur.⁵⁵⁴

cb) Bölgenin Kısa Geçmişi

Stratejik, sulak ve bereketli topraklara sahip Mezopotamya bölgesi, eski çağlardan beri birçok göç ve istilaya mâruz kalmış ve yine aynı sebeplerle çeşitli medeniyetlere beşiklik etmiştir.⁵⁵⁵

Irak'ın müslümanlar tarafından fethi⁵⁵⁶, sadece bölgeyi Fars hâkimiyetinden ve Bizans-Sâsânî arasındaki çatışma ortamından kurtarmayı hedeflemiyordu. Asıl hedef,

⁵⁵² Daha geniş bilgi için bk. Küçükaşçı, “Irak”, 19/86.

⁵⁵³ Küçükaşçı, “Irak”, 19/86.

⁵⁵⁴ Küçükaşçı, “Irak”, 19/87.

⁵⁵⁵ Tarih boyunca meydana gelmiş bazı istila hareketleri ve kurulmuş belli başlı medeniyetler hakkında daha geniş bilgi için bk. İmâdüddin Halîl et-Tâlib, “Irak”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/87-88. Bu eski medeniyetlerdeki ilim ve kültür seviyesi hakkındaki tespitler için bk. Âdil Câsim el-Beyâtî, “Irak”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/108.

⁵⁵⁶ Irak'ın fethi ve müslümanlaşma süreci hakkında tafsilat için bk. Hüseyin Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*, İnsan Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2020.

İslâmiyet'in öncelikle bu bölgede yayılması, ardından burayı merkez üssü hâline dönüştürerek İran, Hindistan, Horasan ve Mâverâünnehir'e ulaşmaktı.⁵⁵⁷

Hız. Ebû Bekr'in hilafeti döneminde ridde savaşlarını müteakiben Sâsânî İmparatorluğu'yla mücadele için Irak cephesi kuruldu. (12/633) Bu cephe üzerinden sadece İslâm tarihi açısından değil, insanlık tarihinin şahit olduğu "en büyük, en hızlı ve en kalıcı fetih harekâtından biri" başlatılmış oldu.⁵⁵⁸ Hız. Ebû Bekir devrinde başlanmış olan Irak fethi, Hız. Ömer döneminde tamamlanmış ve Sâsânî İmparatorluğu tarihe gömülmüştü.

Hız. Ömer devrinde 14-16 (635-637) tarihleri arasında, ilk aşamada bir askerî garnizon olarak kurulan Basra ve Kûfe şehirleri; daha sonraki süreçte İran, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesi ile Hindistan fetihlerinin gerçekleştirilmesine yardımcı olmuştu. Yeni fethedilen bu toprakların idaresi, bu iki şehrin valisi arasında taksim olunuyordu. Çok kısa zamanda bu iki şehir, İslâm âleminin dînî, kültürel ve siyasî açıdan şekillendiği önemli birer merkez hâline gelmişti.⁵⁵⁹

İlk dönemlerden itibaren Irak'ın İslâm devletinin merkezi olan Medine'ye uzak oluşu, bölgede yaşamakta olan çok sayıdaki gayr-i müslimlere gösterilen müsamahanın kötüye kullanılması ve müslümanlar arasındaki fikir ayrılıkları sebebiyle bu bölge devamlı kargaşa içinde bulunmuş, merkezden atanan valiler sık sık değiştirilmek zorunda kalmıştır. Bu durum, bölgedeki siyâsî ve idarî istikrarsızlığı daha da artırmıştır. Bu sebeple Hız. Osman ve Kûfe'yi başşehir yapan Hız. Ali dönemindeki isyan ve ihtilafların merkez noktalarından birisi bu bölge olmuştur.⁵⁶⁰

⁵⁵⁷ et-Tâlib, "Irak", 19/87.

⁵⁵⁸ et-Tâlib, "Irak", 19/87.

⁵⁵⁹ et-Tâlib, "Irak", 19/88; el-Beyâtî, "Irak", 19/108.

⁵⁶⁰ et-Tâlib, "Irak", 19/88.

Hiz. Ali'nin şehâdetinin ardından Emevîler döneminin başlamasıyla hilafet merkezi Dımaşk'a nakledilmiş (40/661) ve Suriye, Irak'ın siyâsî üstünlüğünü ele geçirmiştir. Ancak burada Hiz. Ali taraftarı, Hâricî, Mevâlî ve Zübeyrî olmak üzere Emevîlere muhalif geniş bir kitle yaşadı.⁵⁶¹ Emevîler, bu bölgede yer alan Basra, Kirman, Sicistan, Uman, Bahreyn, Horasan ve Mâverâünnehir'i Kûfe'ye bağlamışlar ve Kûfe'ye gönderdikleri vali üzerinden eyalet sistemiyle zikredilen bu bölgeleri yönetmişlerdir.

Hiz. Hüseyin ve yanındakilerin Kerbelâ'da şehid edilmesi (61/680), 75'te (691) Irak genel valisi olan Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin Hâricîler ve Hiz. Ali taraftarlarını (Şia) kanlı bir şekilde bastırması ile bu bölgeye birkaç yılda hâkim olması Emevî devrinin en önemli hadiseleri arasındadır. Haccâc, muhalefeti kontrol altına almak için Basra ve Kûfe arasına Vâsıt şehrini kurmuş, birçok Iraklı'yı da savaşmak üzere Horasan'a yollamıştı.⁵⁶²

Bütün tedbirlere rağmen Irak bölgesinde Haricîlerin, Şiîlerin ve diğer muhalif grupların bazen iktisâdî ve siyâsî, bazen ise dînî sebeplerle ortaya çıkan isyanları aralıklarla devam etmiş, bazı Emevî halifeleri de bu isyanları özellikle tahrik etmişti. Irak, Emevîler'in yıkılışı (132/750) ve Abbâsîler'in kuruluşunda, önemli bir merkez üssü vazifesi görmüş, Ebü'l-Abbâs es-Seffâh adına umûmî biat, Kûfe'de alınmıştı.⁵⁶³ Yaklaşık 100 yıldır devam etmekte olan Irak-Sûriye rekabet ve mücadelesi, böylelikle Irak'ın galibiyetiyle sona ermişti.

Abbâsîler, ilk olarak Kûfe'yi başşehir yaptılar, daha sonra Enbar ve Hâşimiyye'yi tercih ettiler, nihayet Ebû Ca'fer el-Mansûr devrinde Bağdat şehri kurularak burası devletin merkezi hâline getirildi. Böylece Suriye'de idârî ve sosyokültürel sahalarda

⁵⁶¹ et-Tâlib, "Irak", 19/88.

⁵⁶² et-Tâlib, "Irak", 19/88.

⁵⁶³ et-Tâlib, "Irak", 19/89.

Bizans'ın tesirinde kalan Emevîler'in yerini Irak'ta İran'ın tesir sahasına giren Abbâsîler aldı.⁵⁶⁴

Abbâsîler 221'de (836) Sâmerrâ'yı başşehir olarak seçerek Irak'ın birçok alanda gelişmesine katkıda bulundular. “Halife Mu‘tasım devri, Abbâsî Devleti'nde ve özellikle Irak bölgesine Türk hâkimiyetinin öne çıktığı yıllar” olarak bilinir.

255 (869) ilâ 270 (883) arasında on beş yıl süren “zenc” isyanı da Irak tarihinde iz bırakmış önemli hâdiselerdendir.

279 (892) yılında Bağdat yine başşehir oldu. Bu dönemde gittikçe küçülen Abbâsî Devleti'nin elinde sadece Irak toprakları kaldı. Karmatî hareketi, 293 (906) yılından itibaren parça parça Irak'ı ele geçirmeye başladı. Bağdat halifesinin daveti üzerine Büveyhîler Bağdat'a girdi. Böylece Irak, Şîî Büveyhîler'in hâkimiyetine girmiş oldu. Halifelik sadece sembolik bir şekilde varlığını devam ettirdi.⁵⁶⁵

Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh'ın davetiyle Bağdat'a gelen Tuğrul Bey, Büveyhî hâkimiyetini sona erdirdi (447/1055). Selçuklu sultanları, Irak'ı tayin ettikleri “şahne” ve “amîd”lerle idare ettiler. Sultan Sencer'in iktidara çıktığı günlerde, Muhammed Tapar'ın oğlu Mahmud da Irak Selçuklu Sultanı ilan edildi. (511/1118)

Hârizmşah Alâeddin Tekiş, 590 (1194) yılında Irak Selçuklu Devleti'ne son vererek Irâk-ı Acem ile İran'a hâkim oldu. Ancak doğudan batıya büyük bir sel gibi akıp gelen Moğollar, 656 (1258) yılında Bağdat'ı ele geçirdiler ve bölgede çok büyük bir tahribat yaparak Irak'taki Abbâsî idaresini de sona erdirdiler.⁵⁶⁶

694'te (1295) Gâzan Han'ın İlhanlılar tahtına çıkmasının ardından müslüman olduğunu ilan etmesi ve Sünnîliği kabul etmesiyle Irak bölgesi tekrar canlandı. Çok geçmeden Gâzan Han'ın ardından iktidara gelen Olcaytu, Şîî mezhebini kabul etti.

⁵⁶⁴ et-Tâlib, “Irak”, 19/89.

⁵⁶⁵ et-Tâlib, “Irak”, 19/90.

⁵⁶⁶ Tafsilat için bk Özdemir, *Moğol İstilâsı*, 262-310.

Böylece birkaç asırdır bir türlü istikrara kavuşamayan Bağdat'ta yine kanlı mücadeleler başladı.⁵⁶⁷

cc) İlim ve Kültür Hayatındaki Yeri

Irak'ın müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra Halife Hz. Ömer, bölgenin İslâmlaşması hususunda bazı tedbirlere başvurdu. Bu tedbirlerden bir tanesi de bölgeye tebliğ, davet ve eğitim-öğretim maksadıyla birçok sahabînin yönlendirilmesiydi. Onların samimi gayretleriyle kısa sürede bölgenin çehresi değişti. Bir taraftan müslüman olanların sayıları artarken diğer taraftan ilim ve kültür hayatı zenginleşti.⁵⁶⁸ Bir misal olmak üzere “Kûfe'ye yerleşmiş sahabilerden Abdullah b. Mes'ud'un burada 4000 kadar talebeye ders verdiği” kaydedilmektedir.⁵⁶⁹

Zamanla bölgede hâfız sahabîlerin sayısının azalması, hâfızası zayıflayan ya da kulaktan duyma ezber yapmış kimselerin bazı kelimeleri yanlış okuyup telaffuz etmesi ve bilhassa başka ırklara mensup müslümanların çeşitli dil hataları yapmaları sebebiyle, Kur'ân yazısına “hareke sistemi” konulması büyük bir ihtiyaç hâlini aldı. Muhtemelen Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh'in (ö. 53/673) vazifelendirdiği Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), *Naḫtül-mushaf* adında bir eser kaleme alarak Kur'ân-ı Kerîm'in hatasız bir şekilde okunmasını temin etti, bir taraftan da nahiv ilminin temellerini atmış oldu.

Ebü'l-Esved ed-Düelî ve arkadaşlarının (Basriyyûn) gayretleriyle, nahiv ilminin temelleri Basra'da atılmış⁵⁷⁰ ve Emevî Devleti'nin son dönemlerine kadar Basra, nahiv ilminin “yegâne merkezi” olarak kabul edilmişti. Bir asır geçmeden Kûfe

⁵⁶⁷ et-Tâlib, “Irak”, 19/90.

⁵⁶⁸ İbrahim Dakūkî, “Irak”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/103.

⁵⁶⁹ el-Beyâtî, “Irak”, 19/108.

⁵⁷⁰ Daha geniş bilgi için bk. Tefvik Rüşti Topuzoğlu, “Ebü'l-Esved ed-Düelî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/311-313.

nahiv mektebi (Kûfiyyûn) de önemli bir gelişme gösterdi.⁵⁷¹ Basriyyûn ve Kûfiyyûn isimli iki ekol üzerinden, Kur'ân-ı Kerîm ve hadîslerin edebî özellik ve inceliklerini anlamak üzere, Arap dili ve edebiyatı sahasında yapılan araştırmalar üç asır boyunca büyük gelişme gösterdi.⁵⁷² “Henüz başka bölgelerde dil araştırmalarının yok denecek kadar az olduğu bir dönemde Irak, hem özel fıkıh ekolü, hem de dil ekolleri açısından rehberlik edecek derecede” büyük gelişme gösterdi.⁵⁷³

Meşhur dil âlimi Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Arap dilinin grameri ve aruz üzerinde sistematik çalışmalar yapmış ve Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin gayretlerini bir adım öteye götürerek Kur'ân-ı Kerîm'e hareke sistemi ile diğer okutma işaretlerini koymuştur.⁵⁷⁴

“Sahâbe ve tâbiûn döneminde, Irak'ta icra edilen Kur'ân ve Sünnet'e dayalı bilgilerin re'y ve ictihadla kaynaştırılması gayretleri, hicrî II. (VIII.) asrın ortalarında bilhassa Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve talebelerinin çalışmalarıyla sistemleşmiş” ve müstakil bir ekol (Ehl-i re'y) hâline gelmişti.⁵⁷⁵

Iraklılar, Ehl-i hadis (Hicaz) ekolünden farklı olarak “Medine örfünü dînî temel bir kaynak saymadıkları” gibi, “ellerindeki hadis malzemeleri de” onlara nisbetle daha azdı. Karışık bir muhitte yaşamaları da her duydukları rivayeti kolaylıkla kabul

⁵⁷¹ et-Tâlib, “Irak”, 19/89. Nahiv ilminin gelişme aşamaları ve önemli bazı isimler hakkında bk. Dakûkî, “Irak”, 19/103-104; el-Beyâtî, “Irak”, 19/108.

⁵⁷² el-Beyâtî, “Irak”, 19/108.

⁵⁷³ Dakûkî, “Irak”, 19/104.

⁵⁷⁴ Dakûkî, “Irak”, 19/104. Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Halîl b. Ahmed”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/309-312.

⁵⁷⁵ Daha geniş bilgi için bk. M. Esat Kılıçer, “Ehl-i Rey”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/520-524; et-Tâlib, “Irak”, 19/89; Mustafa Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/131-138.

etmelerini zorlaştırıyordu. Bu sebeplerle “mevcut malzeme üzerinde daha titiz bir şekilde ayıklama yapıyor ve rey ictihadına daha fazla yer veriyorlardı”.⁵⁷⁶

Abbâsîler’in iktidara gelmesi ve farklı ırk ve inanç topluluklarının bir arada yaşadığı Bağdat şehrinin kurulması ile Irak, müslümanların gözde ilim ve kültür merkezlerinden biri hâlini aldı. Halife ve devlet ricalinin de büyük destek verdiği ilmî faaliyetler sayesinde Bağdat, “âlimlerin yaşamak için can attığı, kitapçı ve kâğıtçı dükkânlarının sayısının her geçen gün arttığı, hemen her köşesinde ilim ve münâzara meclislerine rastlanıldığı” bir yere dönüştü.⁵⁷⁷

Doğu ve Batı medeniyetlerinin kaynaşması neticesinde muhtelif inanç ve fikir ekolleri ortaya çıkmış, eğitim-öğretim faaliyetleri genişlemiş ve bütün bu imkânlar da tercüme faaliyetlerini geliştirmişti.⁵⁷⁸ Bilhassa “Beytülhikme” merkezli tercüme çalışmalarının tesiri ile çeşitli ilim dallarında birçok eser telif edildi.⁵⁷⁹ Bağdat başta olmak üzere birçok şehirde umuma açık, sarayda, medrese ve câmilere bitişik ya da husûsî kütüphaneler kuruldu.⁵⁸⁰ Medreselerin yanı sıra “evlerde kurulan kütüphaneler o kadar çoğalmıştı ki, âdeta kitap ve kütüphaneler, evin müştemilâtından sayılıyordu.”

Bu ve benzeri sebeplerle felsefî düşünce alt yapısıyla kaynaşma fırsatı bulan kelâm ilminin kaynakları çeşitlenerek gelişmiş ve bu ilim, daha sistematik bir hâle dönüşmüştür. Bunun tabiî neticesi olarak Abbasîler devrinde Bağdat; Mu‘tezile, Şîa,

⁵⁷⁶ el-Beyâtî, “Irak”, 19/108; et-Tâlib, “Irak”, 19/89.

⁵⁷⁷ Dakūkî, “Irak”, 19/103, 104.

⁵⁷⁸ Dakūkî, “Irak”, 19/104.

⁵⁷⁹ Ortaçağ İslâm ilim ve kültür tarihinde çok önemli bir yere sahip olan bu merkezlerle ilgili daha geniş bilgi için bk. Mahmut Kaya, “Beytülhikme”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/88-90; Dakūkî, “Irak”, 19/105; el-Beyâtî, “Irak”, 19/108.

⁵⁸⁰ Çok sayıdaki bu zengin kütüphanelerle ilgili daha geniş bilgi için bk. el-Beyâtî, “Irak”, 19/109.

Selefiyye ve Eş'ariyye gibi önemli kelâmî mezheplerin geliştiği merkezlerden biri hâline gelmişti.⁵⁸¹

IV. (X.) yüzyılın ikinci yarısında beş Basralı filozof ve ilim adamı tarafından Basra'da ortaya çıkan ve birtakım gizli siyâsî maksatları bulunan İhvân-ı Safâ ekolü, hem Arap edebiyatında hem de çeşitli İslâmî ilimler ile müsbet ilimlerde tesiri günümüze kadar devam eden “dünya çapında bir fikir cereyanı” başlatmıştır.⁵⁸²

Irak, aklî ilimler sahasında da önemli isimler yetiştirmiştir. “Ya'kub b. İshak el-Kindî, ‘Muallim-i Sâni’ de denilen Fârâbî, meşhur tabip Sinân b. Sâbit b. Kurre, Ebû Bekir er-Râzî” bunlardan birkaçıdır.

Dînî ve tasavvufî hayat sahasında, “Basra zühd ekolü” adıyla aralarında “Râbia el-Adeviyye, Cüneyd-i Bağdâdî, Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî, Ma'rûf-i Kerhî, Şiblî ve Ebû Saîd el-Harrâz gibi kimselerin bulunduğu” pek çok önemli mutasavvıf yetişti.⁵⁸³

Kur'ân ve Sünnet çerçevesinde bir hayat tarzı yaşayıp görüşlerini ifade eden sûfilerin yanı sıra farklı medeniyet, kültür ve inançtan pek çok insanın bir arada bulunması ve devlet adamlarının bozuk inanç ve ahlaklı birtakım şairlere mal-makam ihsan ederek yanlarına “nedim” olarak almaları yüzünden diğer sahalardaki gelişmelere rağmen toplumdaki ahlâkî seviye gittikçe düşmüş ve “ehl-i bid'at” diye isimlendirilen birtakım mezhep ve tarikatlar türemiştir.⁵⁸⁴

XI. asırdan itibaren Türkler'in batıya doğru ilerleyişi sürerken, İslâm dünyasının farklı bölgelerinden Bağdat'a akın eden âlim ve mütefekkirler sayesinde burası Ortaçağ'ın en meşhur ilim ve medeniyet merkezine dönüşmüştü. Fârâbî ve İbn Sînâ

⁵⁸¹ el-Beyâtî, “Irak”, 19/109.

⁵⁸² Dakūkî, “Irak”, 19/105. Daha geniş bilgi için bk. Enver Uysal, “İhvân-ı Safâ”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/1-6.

⁵⁸³ Dakūkî, “Irak”, 19/103.

⁵⁸⁴ Dakūkî, “Irak”, 19/104.

gibi âlimler bir müddet Bağdat'ta bulunmuşlar, Gazzâlî vb. kimseler de burada kurulmuş Nizâmiye medreselerinde hem talebelik hem de hocalık yapmışlardı.⁵⁸⁵

Büyük Selçuklu devrinde hizmet veren Nizâmiye medreselerinden üçü Irak bölgesinde bulunmaktaydı.⁵⁸⁶ Bu durum, Moğol istilâsına kadar bu merkezde devam etmişti.

Biz, ilk yüksek öğretim müessesesi olarak kurulmuş Nizâmiye Medreselerini ayrı bir başlık altında inceleyeceğiz. Ancak bu medreselerin bir özelliğine daha temas etmeden geçmeyelim: “Irak’ta Sünnî mezhepler için aynı binada birer eyvan yerine, ayrı ayrı medreseler yapılarak bu durum kitâbe ve vakfiyelerinde belirtilmiştir.” Meselâ “Musul İzziye ve Atabekiyye medreseleri Hanefî ve Şâfiîler, Bağdat Ebû Hanîfe, Sultan Melikşah, Terken Hatun ve Benefşe Hatun medreseleri Hanefîler, Nizâmiye ve Zümrüd Hatun medreseleri Şâfiîler, Müstansırıyye Medresesi ise dört mezhep için yapılmıştır”.⁵⁸⁷ Böylece medreseler, bir taraftan kendi mezhebî bilgilerinin eğitim-öğretiminin yapıldığı yerler olurken diğer taraftan Sünnî mezheplerin birbiriyle tanışma, kaynaşma ve birbirini kabullenme merkezleri şeklinde de büyük hizmet vermiştir.⁵⁸⁸

Irak’ta sistemli bir eğitim-öğretim programı olan medreseler dışında mescid, zâviye, hankah, sahaf, hatta bîmâristan ve evlerde dahî eğitim-öğretim faaliyetleri aralıksız ve yaygın bir şekilde devam etmiştir.⁵⁸⁹

Moğol istilasası sırasında Bağdat bir uçtan öbür uca tahrip edilerek yağmalanırken bundan kütüphane ve kitaplar da nasibini almıştı. Bazı kütüphaneler yıkılmış,

⁵⁸⁵ Dakūkî, “Irak”, 19/105.

⁵⁸⁶ Abdüsselâm Uluçam, “Irak”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/113.

⁵⁸⁷ Uluçam, “Irak”, 19/113.

⁵⁸⁸ Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, 25 vd.

⁵⁸⁹ el-Beyâtî, “Irak”, 19/109.

kitapların birçoğu yakılmış, kalan kitaplar da Dicle Nehri'ne atılmıştı.⁵⁹⁰ Bu dönemde Irak'ta bulunan âlim, sanatkâr, edip ve filozoflar ya öldürülmüş ya da “Kahire, İskenderiye, Dımaşk, Halep, Mağrib ve Endülüs gibi bölgelere göç ederek oralarda bilim ve edebiyat hayatını canlandırmışlardır”.⁵⁹¹

“Irak medreseleri git gide gerilemiş ve çoğu kapanıp gitmişti. Bu dönemden sonra Iraklı âlimler, artık daha ziyade Mısır ve Suriye'den gelen muhtelif ilmî eserlere şerh ve hâşiye yazmakla yetindiler. Irak eğitim-öğretimi, VIII. (XIV.) asrın ortalarına doğru artık tamamıyla cami, tekke ve zâviyelere çekildi.”⁵⁹²

Bu yıkıcı işgal ve istilanın ardından medreseler tamir edilip tekrar faaliyete geçse de ilmî faaliyetler bir daha eski günlerine kavuşamamış, nâdiren çok değerli kimseler yetişmiş, ancak ilmî hayat, genel itibarıyla durgun, verimsiz ve taklitçi bir seviyede kalmıştır.⁵⁹³ Çeşitli kaynaklarda, “Osmanlı hâkimiyetine geçtiği sırada Irak'ta kırk dokuz medresenin bulunduğu” kaydedilmiştir.⁵⁹⁴

d) Suriye

da) Coğrâfî Bölgenin Sınırları ve Özellikleri

Günümüzdeki Suriye'nin sınırları, “kuzeyde Türkiye, doğu ve güneydoğuda Irak, güneyde Ürdün, güneybatıda İsrail/Filistin ve batıda Lübnan, Akdeniz ve Türkiye'den” oluşmaktadır. En önemli şehirleri Şam (Dımaşk), Halep, Humus ve

⁵⁹⁰ Bu konudaki farklı rivayetler ve değerlendirme için bk. Tafsilat için bk Özdemiş, *Moğol İstilâsı*, 305-310.

⁵⁹¹ Dakūkî, “Irak”, 19/105.

⁵⁹² el-Beyâtî, “Irak”, 19/109.

⁵⁹³ Dakūkî, “Irak”, 19/105.

⁵⁹⁴ Bu medreselerdeki dersler ve programın işleyişi hakkında bk. el-Beyâtî, “Irak”, 19/109-110.

Lazkiye'dir. Hama, Humus, Tartûs, İdlîb, Menbic, Dârâ, Kuneytira ve Azâz diğer şehirleridir.⁵⁹⁵

db) Bölgenin Kısa Geçmişi

İslâm fetihlerinden önce Suriye'de Bizanslılara bağlı çoğunluğu hristiyan olan Gassânîler hüküm sürmekteydi. Sâsânîler, 613 yılında Dımaşk'ı ele geçirmişlerse de Bizans 628'de onları yenerek bölgeye tekrar sahip olmuştu.

İslâm öncesinde Mekke'de yaşayan Kureyşliler, yazın kuzeye (Suriye ve Filistin şehirlerine) kışın da güneye (Yemen) yaptıkları ticaretlerinde, yaptıkları ikili anlaşmalarla imtiyazlı bir yere sahiptiler. Hz. Peygamber de on iki yaşındayken amcası Ebû Tâlib'in ticaret kervanıyla birlikte Suriye'nin güneyinde bulunan Busrâ'ya gelmişti.

İslâmiyet geldikten sonra bu bölgeyle ilk temas, Hz. Peygamber'in Busrâ-Filistin bölgesine gönderdiği davet mektubunun Gassânî Emîri Şürahbîl b. Amr tarafından ele geçirilmesi ve elçinin öldürülmesi üzerine olmuştur. Hz. Peygamber'in gönderdiği ordu, Ürdün yakınlarındaki Mûte kasabasında Bizans ordusu ile savaşmıştı (8/629). Daha sonra bizzat Resûl-i Ekrem'in iştirak ve komuta ettiği bir orduyla Tebük Seferi'ne çıkılmıştı.

Hz. Ebû Bekir döneminde buraya çeşitli birlikler gönderilmiş (13/634), böylece bölgenin asayiş ve güvenliği temin edilerek İslâm'ı tebliğin önü açılmıştır. Bizans'a karşı Hâlid b. Velid başkumandanlığında gerçekleşen Ecnâdeyn Savaşı ile Filistin ve Suriye bölgesi, kapılarını İslâm'a açmış oldu. (28 Cemâziyelevvel 13/30 Temmuz 634) Hz. Ömer döneminde Dımaşk fethedildi. (14/635) Receb 15'te (Ağustos 636) meydana gelen Yermük Savaşı ile Bizans'ın bölgedeki hâkimiyeti tamamen kırılmış oldu. Bizans'ın yaşadığı ekonomik ve sosyal çöküntü ile mezhep kavgaları, bölgedeki Arap ahâliyi bezdirmişti. Müslümanların âdil yönetimi ve bölgeye

⁵⁹⁵ Cemalettin Şahin, "Suriye", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/544-545.

getirdikleri istikrar sayesinde Suriye şehirlerinin çoğu barış yoluyla müslümanların eline geçti.⁵⁹⁶

Hız. Ömer, 18'de (639) Muâviye b. Ebû Süfyan'ı Dımaşk valisi olarak tayin etti. Halife Hız. Osman, 24 (645) yılında el-Cezîre, Humus, Filistin ve Kınnesrîn'i Dımaşk'a bağlayarak Muâviye'yi "Sûriye genel valisi" olarak atadı. Suriye'nin hristiyan halkının bir kısmı, bu fetihler sebebiyle Bizans ordusuyla beraber Anadolu'ya gitti. Ancak çoğunluk, yaşadığı toprakları terk etmedi. Muâviye, kurduğu akrabalık bağı ve uyguladığı politikalarla kısa zamanda Suriye bölgesine kendisini sevdirdi. 41'de (661) Muâviye b. Ebû Süfyan, Emevî Devleti'ni kurdu ve Dımaşk'ı devletin başşehri yaptı. Bu durum Suriye'nin ağırlığını artırdı.⁵⁹⁷

Kelb ve Kays kabileleri arasında meydana gelen savaşta Emevî halifeliği Mervânî kola geçti. (65/684) Bu tarihten Emevîler'in yıkılışına kadar geçen süre boyunca Suriye, zikredilen iki kabile arasındaki kabile mücadelelerine sahne oldu.⁵⁹⁸ Emevîler devrindeki isyanların bir kısmı da Hız. Ali taraftarları ve Ehl-i beyt tarafından çıkarıldı.

Abbasî devletin kurulması üzerine Suriye devlet merkezi olmaktan çıktı ve Irak'a bağlı bir eyalete dönüştü. Bu sebeple Bizans sınırındaki bölgeler askerî açıdan önemini devam ettirse de genel olarak Suriye ticârî, siyâsî, idarî ve ekonomik açılardan büyük güç kaybetti. Abbasîler devrinde de Suriye'de irili ufaklı pek çok isyan devam etti.⁵⁹⁹

Abbasî halifesinin gönderdiği Türk komutanlardan bir kısmının 264 (878) yılında Ahmed b. Tolun'a bağlanmasıyla, Suriye'de "Tolunoğulları Dönemi" başladı. 282 (895) yılından itibaren Tolunoğulları'nın Suriye'deki yönetimi zayıflayınca bölgeye

⁵⁹⁶ Cengiz Tomar, "Suriye", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/546.

⁵⁹⁷ Tomar, "Suriye", 37/546.

⁵⁹⁸ Bu isyan hareketleri ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Tomar, "Suriye", 37/547.

⁵⁹⁹ Tomar, "Suriye", 37/547.

gulât-ı Şia mensubu İsmâîlî-Karmatî hareketler nüfuz etti ve kısa zamanda birçok yerin idaresini ele geçirerek isyanlar çıkardılar. Farklı bölgelerde ve ölçeklerde çıkan bu isyanlar on yıldan fazla devam etti.⁶⁰⁰

324 (936) yılında İhşîdîler, Suriye'ye hâkim oldu. Suriye'nin büyük kısmı ve Dımaşk, 357 (968) yılında İsmâîlî-Karmatîler'in eline geçti. IV. (X.) yüzyılın sonlarında Suriye'nin kuzeyi Bizans saldırılarının ve işgallerinin hedefi olurken Güney Suriye ve Filistin sahillerini ele geçiren Fâtımîler, kendi hâkimiyetlerini ilan ettiler.

Fâtımîler'in asıl hedefi Bağdat'ı ele geçirerek buradaki Büveyhî idaresi ile Abbâsî hilâfetine son vermektir.⁶⁰¹ Bunun için öncelikle Mısır'ı idareleri altına aldılar. Ancak Karmatîler'in yönetiminde olan Suriye'yi ilk teşebbüslerinde (360/971) ele geçiremediler. Irak Büveyhî Sultanı'nın 983'teki ölümüyle biraz daha güç toplayan Fâtımîler, Suriye'nin merkezine hâkim oldular.

Fâtımî dâîlerin propagandalarıyla, Fâtımî/İsmâîlî dâveti Suriye'de oldukça geniş bir sahada yayıldı. 404 (1014) civarında ortaya çıkan Dürzîlik inancı, Karmatîlikle beraber Suriye'de süratli bir şekilde taraftar buldu.⁶⁰² Fâtımîler'in Suriye'deki iktidarları, 468'de (1075-76) Selçuklu Emîri Atsız'ın Suriye'yi ele geçirerek Abbâsîler adına hutbe okutmaya başlaması ile son buldu. Fâtımîlerle mücadele için bölgeye gönderilen Melikşah'ın kardeşi Tâcüddevle Tutuş'un Dımaşk'a girmesiyle de Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti kurulmuş oldu (471/1079). Selçukluların Suriye'de siyâsî istikrarı sağlaması, İran ve Anadolu'ya da eşzamanlı hâkim olması milletlerarası ticareti geliştirdi.⁶⁰³

⁶⁰⁰ Tomar, "Suriye", 37/548.

⁶⁰¹ Tomar, "Suriye", 37/548.

⁶⁰² Tomar, "Suriye", 37/548.

⁶⁰³ Tomar, "Suriye", 37/548-549.

Tutuş'un 488 (1095) yılındaki ölümünden sonra Halep ve Dımaşk olarak ikiye ayrılmış olan Suriye Selçuklu Devleti, bir taraftan Haçlılar'la, bir taraftan da atabeg, Nusayrî, Dürzî ve Bâtînî-İsmâîlî ayaklanmalarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Halep Selçuklu emirliği, 511 (1117) yılında Artuklu Emîri Necmeddin İlgazi tarafından yıkıldı. Güney Suriye ile Dımaşk'taki idareyi, Dımaşk Atabegliği (Börîler/Tuğteginliler) ele geçirdi. (497/1104)⁶⁰⁴

Haçlılar, 492 (1099) yılındaki I. Haçlı Seferi esnasında Antakya'yı zaptetmiş, Lübnan'a girmiş, Lazkiye ve Suriye'nin sahil kesimlerine hâkim olmuşlardı. Bu esnada Dımaşk atabeglerin yönetiminde olan Hama, Halep ve Humus'u ele geçirerek bölgeyi kontrol altına alan Musul Atabegi İmâdüddin Zengî'nin 541'deki (1146) vefatının ardından oğlu Nûreddin Zengî yerine geçti.

Nûreddin Mahmud Zengî, II. Haçlı Seferi'nin ardından 549'da (1154) Dımaşk'a hakim olarak Suriye'yi büyük oranda birleştirdi. Suriye'nin imar ve inşasına önem veren Zengî, bir taraftan da Sünnî âlimleri destekleyerek bölgedeki Nusayrî, Dürzî ve Bâtînî-İsmâîlî akımlar ile Fâtımî ve Haçlılar'ın yıkıcı tesirini azalttı.⁶⁰⁵

Nureddin Zengî'nin 569 (1174) yılındaki vefatının ardından başlayan taht kavgaları esnasında, Dımaşk emîrleri Selâhaddin Eyyûbî'yi şehirlerine davet ettiler. 1174 yılından Mısır'dan yola çıkan Eyyûbî, Suriye'nin önemli merkezlerini kolayca ele geçirdi. 583'te (1187) Hittîn Savaşı'nda Haçlılar'ı büyük bir bozguna uğratarak Kudüs'ü fethetti. 589 (1193) yılında Selâhaddin-i Eyyûbî'nin vefatı üzerine Eyyûbîler devleti birkaç kola ayrıldı.⁶⁰⁶

1240-1243 yılları Humus, Halep ve Dımaşk şehirleri, Anadolu Selçukluları'nın idaresine geçti. Suriye Eyyûbî Melikleri, Mısır'da 648 (1250) yılında kurulmuş olan Memlûk Devleti'ni tanımadılar. Bu sıralarda Suriye'ye saldıran Moğollar, Halep ve Dımaşk'ı istilâ ederek Suriye'nin büyük kısmını idareleri altına aldılar.

⁶⁰⁴ Tomar, "Suriye", 37/549.

⁶⁰⁵ Tomar, "Suriye", 37/549.

⁶⁰⁶ Eyyûbîler Devleti hakkında daha geniş bilgi için bk. Tomar, "Suriye", 37/549.

Memlûk Sultanı I. Baybars, 658 (1260) yılında Aynicâlût Savaşı'nda Moğollar'ı büyük bir hezimete uğratarak Suriye'nin büyük bölümünü onlardan aldı. Memlûkler, bölgedeki Haçlı, Bâtınî ve Moğol kalıntıları ile başarılı bir mücadele sergilerken kendilerine itaat gösteren bazı küçük Eyyûbî beyliklerinin, VIII. (XIV). yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirmesine müsaade ettiler.⁶⁰⁷

dc) İlim ve Kültür Hayatındaki Yeri

Kadîm kültür ve medeniyet merkezlerinden biri olan Suriye, bu vasfını İslâm'dan önceki dönemlerde yitirmişti. Bizans'a bağlı bir şekilde bölgeyi yöneten Gassânîler, Bizans kültürünün tesiri altında kalmış ve Hristiyanlığı kabul etmişti. Gassânîler'in şiirdeki başarıları dışında ilim ve kültür sahasında kayda değer bir üstünlükleri görülmemektedir.⁶⁰⁸

Fetih orduları ile birlikte Suriye'ye gelerek buraya yerleşen sahabîler, İslâm'ın öğretilip yayılmasında çok büyük bir rol oynamışlardır. Hz. Ömer, Dımaşk valisi Yezîd b. Ebû Süfyan'ın talebi üzerine muallim olarak Muâz b. Cebel, Ubâde b. Sâmî ve Ebû'd-Derdâ'yı bu bölgeye göndermiştir. Gelen sahabîler etraflarında çok geniş ilim halkaları kurmuşlar, örnek hayatlarıyla da birçok kimsenin müslüman olmasına yardımcı olmuşlardır.⁶⁰⁹

Bu dönemde ilim halkalarının ilk basamağı, camilerde isteyene okuma-yazma öğreten "küttâb" ismindeki mektepler idi. İnsanların İslâm'ı öğrenip yaşamasında öncelikli ilim dalları, Kur'ân, hadis, fıkıh ve siyerdi. Arap olmayanların Kur'ân okurken hata yapmamaları için de Arapça ile ilgili başlangıç bilgileri veriliyordu.

Emevîler döneminde büyük ilerleme kateden kıraat ilminde Suriyeli âlimlerin farklı bir yeri vardır. "Yedi kıraat imamından biri olan İbn Âmir el-Yahsûbî, 'Şam kârii'

⁶⁰⁷ Tomar, "Suriye", 37/549.

⁶⁰⁸ Tomar, "Suriye", 37/555.

⁶⁰⁹ Daha geniş bilgi için bk. Mehmet Akbaş, *Sahâbenin İslâm'ı Tebliği (Suriye Örneği)*, (doktora tezi, 2007), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 9-77, 204-218.

olarak anılan Ebü'd-Derdâ'nın talebesi Atıyye b. Kays ed-Dımaşkî" bunlardan birkaçıdır. "Bölgede uzun müddet yaşadığı için 'Hicaz ve Suriye bölgesi âlimi' olarak bilinen İbn Şihâb ez-Zührî, siyer ve megâzî çalışmalarında, bilhassa hadislerin tedvininde büyük hizmeti geçmiş âlimlerdendir." Muhaddis Ebû İdrîs el-Havlânî, büyük fakihlerden kabul edilen Halife Ömer b. Abdülazîz ile Mekhûl b. Ebû Müslim diğer önemli isimlerdir.

Siyer ve megâzî çalışmalarında Suriye bölgesi, Medine'den sonra ikinci sırada gelmektedir. Bu ilim dallarında Evzâî, Zührî ve Ubâde b. Nûsey eş-Şâmî'nin isimleri öne çıkmaktadır. Bu alandaki ilk telifler, megâzî sahasındadır. Suriye, tarih ilminin gelişmesinde de etkili olmuştur.⁶¹⁰

Kelâm ilminin doğuşunda etkili olan Kaderiyye ve Cebriyye mezheplerinin teşekkülünde de Gaylan ed-Dımaşkî ve Ca'd b. Dirhem gibi Sûriyeli âlimlerin adları öne çıkmaktadır.⁶¹¹

Suriye'de kadîm Yunan medeniyetinden yapılan tercümeler, Emevîler hanedanı mensuplarından Hâlid b. Yezîd tarafından desteklenmiştir. Yine bu dönemde Dımaşk'ta bir rasathane ve cüzzamlılar için bir hastane yaptırılmıştır. Emevîler devrinde şiir, siyâsî bir propaganda aracı şeklinde aktif olarak kullanılmış, saray çevresinde rağbet görüp desteklenen pek çok şair bulunmuştur.⁶¹²

Abbâsîler devrinde Suriye, her ne kadar siyâsî ve idârî merkez olma hüviyetini kaybetmiş olsa da ilim seyahatlerinin yapıldığı önemli merkezlerden biri olmaya devam etmiştir. Evzâiyye mezhebi kurucusu, fakih ve muhaddis Evzâî, selef

⁶¹⁰ Daha geniş bilgi için bk. Tomar, "Suriye", 37/556.

⁶¹¹ Tomar, "Suriye", 37/556.

⁶¹² Tomar, "Suriye", 37/556.

itikadının önemli temsilcilerinden biridir. Hadis ve fıkıh ilimlerinde bu bölgede yetişmiş pek çok âlim bulunmaktadır.⁶¹³

Mezheplerin teşekkül ettiği dönem olarak kabul edilen Abbasîler devrinde Suriye’de daha çok Hanefilik ve Şâfiîlik mezhepleri yayılmıştır.

Fâtımî devrinde inşa edilmiş, daha çok Şia propagandası yapan dârülimlere mukabil “Suriye Selçukluları, Dımaşk’ta beşi Hanefiler’e, biri Şâfiîlere ait olmak üzere altı medrese yaptırmışlardır. Bu medreselerin ilki Sâdiriyye Medresesi adıyla hizmet veren Hanefî ekolüne mensup medresedir.”⁶¹⁴ Halep’te ilk medrese 510 (1116) yılında inşa edilmeye başlanmış, 517’de (1123) hizmete başlamıştır.

Nûreddin Zengî medrese geleneğini hızlandırarak Ehl-i sünnetin bu bölgede yerleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Haçlı saldırıları ile sarsılan bölgeyi dârülhadis, bîmaristan, medrese ve zengin kütüphaneler inşa edip bunları vakıflarla destekleyerek tekrar ayağa kaldırmaya çalışan Nureddin Zengî, kısa zamanda bölgenin çehresini değiştirmiş, ilim ve kültür hayatını canlandırmıştır.

Selahaddin-i Eyyûbî de Zengî’nin bölgede Sünnîliği güçlendirme yolundaki gayretlerini devam ettirmiş, her fırsatta ilmi ve âlimleri desteklemiştir. “Fâtımîler döneminde yaygınlaşan Bâtınî mezheplerle ilmî sahada da mücadele etmek üzere dört Sünnî mezhep mensupları tarafından ders verilen birçok medreseye ilaveten ‘dârülhadis’ ve ‘dârülkur’ân’ adındaki ihtisas medreselerini yaptırmıştır.”⁶¹⁵ Bu minvalde daha çok sûfîlerin istifade ettiği zâviye, ribât ve hankahların sayısı

⁶¹³ Bu ilim dallarında öne çıkan bazı isimler hakkında daha geniş bilgi için bk. Tomar, “Suriye”, 37/556.

⁶¹⁴ Tomar, “Suriye”, 37/556.

⁶¹⁵ İhtisas medreseleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1999, 352-359.

arttırılmış, buralarda tasavvuf dışında diğer dînî ilimlerin tahsiline devam edilmiştir.⁶¹⁶

Eyyûbîler döneminde “sadece Dımaşk’ta doksan, Halep’te ise on beşten fazla fıkıh medresesinin bulunduğu” kaydı, Dımaşk’taki medreselerinin sayısının Memlûkler döneminde “yüz ellinin üzerine çıkması”⁶¹⁷ Suriye’deki ilmî faaliyetler hakkında yeterli bir bilgi vermektedir.

Memlûkler döneminde, “Moğol istilası neticesinde Anadolu, Irak ve İran’dan; yine meşakkatli bir dönemden geçen Endülûs ve Kuzey Afrika’dan göç eden âlimlerin Suriye şehirlerine yerleşmesi” burada ilim ve kültür sahasında büyük bir gelişmeye yol açmış, birçok ilim dalında o güne kadar görülmemiş derecede eser telif edilmiştir. Hatta bazı ilim dallarında Dımaşk’ta telif edilen eserlerin sayısının başşehir Kahire’yi geçtiği ifade edilmiştir.⁶¹⁸

Bu dönemde ilk akla gelen isimler arasında kıraat ilminde Dımaşklı İbnü’l-Cezerî, tefsirde İbnü’l-Bârizî, Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr ve Bikâî’nin adları zikredilebilir. İzzeddin b. Abdüsselâm, Bedreddin İbn Cemâa, İbnü’z-Zemlekânî, İbnü’l-Vekîl, Tâceddin es-Sübkî, Takıyyüddin İbn Teymiyye, İbn Mâlik et-Tâî, Nevevî, Zehebî, Mizzî, İbn Receb ve İbn Kayyım el-Cevziyye de bölgede yetişen önemli simalardan birkaçıdır.⁶¹⁹

Şu bilgiler de Suriye’deki ilmî-kültürel hayat hakkında bir fikir vermektedir:

“Medreseler hakkında elimizde mevcut en iyi kaynak, Nu‘aymî’nin *ed-Dâris fî târihi’l-medâris* adlı eseridir. Şam şehrini [Dımaşk] inceleyen eser, yaklaşık h. 490 yılı ile 892 yılı (m. 1096-1487) arasında dört Sünnî fıkıh mezhebi için kurulmuş 128

⁶¹⁶ Tomar, “Suriye”, 37/556.

⁶¹⁷ Bu dönemde farklı ilim dallarında Suriye’de yaşayıp ders veren âlimlerin isimleri hakkında bk. Tomar, “Suriye”, 37/556-557.

⁶¹⁸ Tomar, “Suriye”, 37/557.

⁶¹⁹ Tomar, “Suriye”, 37/557.

medrese hakkında bilgi verir. Bunların 61'i Şâfiî medresesi, 52'si Hanefî medresesi, 11'i Hanbelî medresesi ve 4'ü de Mâlikî medresesidir. (...) Nuaymî, ayrıca şu müesseseler hakkında da bilgi vermektedir: Dârülkur'ân (7 tane), dârülhadîs (16 tane), dârülkur'ân ve'l-hadîs (3 tane), tıp okulları (3 tane), ribâtlar/tekkeler 21 tane, zâviyeler (26 tane), türbeler (79 tane), Şam'da ve Suriye'nin diğer şehirlerinde bulunan câmiler (31 tane)".⁶²⁰

e) Kirman

ea) Coğrafi Bölgenin Sınırları ve Özellikleri

Kirman (Kermân), İran'ın ortasında bulunan Deştîlût çölünün güneybatısındaki dağlık kesimde, M. 240 yılı civarında kurulmuş bir şehirdir.

Bugün "Kirman idârî bölgesi, Kirman, Rafsencân, Sircân, Bem, Zerend, Şehribâbek, Bâft, Sebzevarân (Cîruft), Berdsîr ve Konhic adları verilen on şehristana" ayrılmıştır.⁶²¹

eb) Bölgenin Kısa Geçmişi

Kirman ve çevresinin fethi Hz. Ömer devrinde (17/638) başlamış, bölgede müslümanların kesin hâkimiyeti, Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz devrinde (102/720) ancak sağlanabilmiştir. Bu gecikmeye, bölgede çıkan pek çok isyan hareketi yol açmıştır.⁶²²

Ömer b. Abdülaziz devrinde tapınakları yıkılmış olmasına rağmen Zerdüştilik, IX. asra kadar tesirini devam ettirmiştir. Hatta bu tesir günümüzde bile tamamen bitmiş değildir. Bugün hâlâ şehrin kuzeydoğusunda Mecûsî mahallesi bulunmaktadır.

Abbasîler döneminde fazla varlık göstermeyen Kirman, 315 (927) yılında Sâmânîlere bağlı Ebû Ali Muhammed b. İlyas'ın bölgeyi ele geçirmesi ve bölgeyi buradan idare

⁶²⁰ Makdisi, *a.g.e.*, 441.

⁶²¹ Marcel Bazin, "Kirman", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/63.

⁶²² Bazin, "Kirman", 26/62.

etmeye başlaması ile bir anda öne çıkmıştır. Ebû Ali'nin Kirman'ı tercih etmesinin en büyük sebebi, buranın, Büveyhîler'in kontrolünden uzak bir bölge olmasıydı. Ancak bölgede hâkimiyetlerini artıran Büveyhîler, 357 (968) yılında küçük ve müstahkem bir şehir olan Kirman'ı ele geçirdiler.⁶²³

Kirman, 423 (1032) yılında Gazneliler tarafından ele geçirildi. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu esnasında fethedilecek yerler hanedan arasında paylaştırılmış ve Kirman bölgesi Çağrı Bey'in oğlu Kavurd'un hissesine düşmüştü. 434 (1042-43) yılında bu bölgeye akınlar yapmaya başlayan Kavurd, Büveyhîler'den Kuzey Kirman'ı (Serdsîr) aldı ve 440 (1048) yılında Kirman Selçuklu Devleti'ni kurdu.⁶²⁴

Kirman, Selçuklu idaresinde (440/1048-583/1187) tarihinin en parlak dönemlerinden birini yaşadı. Oğuz Beyi Melik Dînâr, 583 (1187) yılında bölgedeki Selçuklu hâkimiyetine son verdi. Ardından Barak Hâcib 619'de (1222) Kutluğhanlılar hanedanlığını kurdu. Bu hanedanlık dönemi de İlhanlılar'ın bölgeye hâkim olmasıyla bitti (706/1306-1307). Kirman, 741 (1340-41) yılında Muzafferîler hanedanı tarafından idare edilmeye başlandı.⁶²⁵

XIV. asrın sonunda Timur'un yaptığı seferler ile XV. asır boyunca devam eden siyâsî ve toplumsal kargaşa esnasında Kirman şehri ve çevresi büyük hasar gördü.

ec) İlim ve Kültür Hayatındaki Yeri

Kirman, nisbeten küçük, ancak üç hisarla koruma altına alınmış olduğundan müstahkem bir şehirdir. 1282 yılında bu bölgede seyahat eden Marco Polo, “buranın önemli bir silah üretim merkezi olduğunu ve Kutluğ Terken Hatun döneminde (1257-1283) çok müreffeh bir hayat yaşadığını” yazmaktadır.⁶²⁶ Günümüzde ise orta büyüklükte bir halı üretim ve ticaret merkezidir.

⁶²³ Bazin, “Kirman”, 26/62.

⁶²⁴ Bazin, “Kirman”, 26/62.

⁶²⁵ Daha geniş bilgi ve tafsilat için bk. Bazin, “Kirman”, 26/62.

⁶²⁶ Bazin, “Kirman”, 26/62.

Şehrin eski yerleşim bölgesini çeviren surların içinde bugün önemli mimari eserler olarak Cuma Câmiî, Bâzâr-ı Vekîl ve 750’de (1349) inşa edilmiş Mescid-i Melik, Kubbe-i Sebz ve Kutluğhanlı hükümdar türbeleri bulunmaktadır.⁶²⁷

f) Anadolu

fa) Coğrafi Bölgenin Sınırları ve Özellikleri

“Asya kıtasının batıya doğru uzantısını teşkil eden dikdörtgen biçimindeki bu yarımada, kuzeyden Karadeniz, batıdan Ege denizi ve güneyden Akdeniz ile çevrilmekte, kuzeybatıda Marmara denizi ile Çanakkale ve İstanbul boğazları tarafından Avrupa’daki Trakya bölgesinden ayrılmaktadır”.⁶²⁸

Günümüzde “Türkiye’nin Asya kıtasında yer alan topraklarına verilen ‘Anadolu’ ismi, Ortaçağ’dan beri farklı büyüklükteki bölgeleri ifade etmek üzere” kullanılmıştır. “Anadolu kelimesi, Bizanslılar’ın ‘güneşin doğduğu yer’ manasında kullandıkları Grekçe “anatoli” kelimesinden türemiştir”.⁶²⁹ Araplar ise, Anadolu’ya “Rûm (Roma) memleketi” demeyi tercih etmişlerdir.

fb) Bölgenin Kısa Geçmişi

Anadolu yarımadası bilinen tarih boyunca pek çok medeniyetlere beşiklik yapmıştır.⁶³⁰ Ancak “Anadolu’nun İslâmiyet ile buluşması, Türk tarihinin olduğu kadar İslâm tarihinin de en önemli hadiselerinden biridir. Ancak ‘Anadolu’nun İslâmlaşması’, sadece XI. yüzyıldan itibaren Anadolu’nun Türkler tarafından fethedilmesiyle başlayıp bu fetihler tamamlanınca bitmiş bir dönem değildir.” İslâmlaşma’nın başlangıcı fetih ve ilk iskân hareketleri olsa da bundan daha geniş bir

⁶²⁷ Bazin, “Kirman”, 26/63.

⁶²⁸ Metin Tuncel, “Anadolu”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/106.

⁶²⁹ Anadolu yarımadasının diğer isimleri, bu kelimenin geçmişi ve muhtevası hakkındaki tafsilat için bk. Tuncel, “Anadolu”, 3/106-107.

⁶³⁰ Eskiçağ’daki Anadolu medeniyetleri hakkında bk. Bülent İplikçioğlu, “Anadolu”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/109-110.

dönemi ve manayı ifade etmek için kullanılmalıdır. “İslâmiyet’in bu bölgede yerleşmesi ve halkın ekseriyetinin müslüman olması, milâdî XIV. yüzyılın ortalarını bulmuştur. Mesele sadece askerî ve siyâsî konjektör itibarıyla değil; aksine dînî, içtimâî, etnik ve kültürel açılardan çok yönlü ele alınması gereken bir süreçtir.”⁶³¹

Anadolu’nun fethi ve Türkler’in buraya yerleşmesi, büyük oranda, XI. yüzyılda İran’da kurulup güçlü, âlemşümül bir devlet hâline gelmiş bulunan Büyük Selçuklu Devleti’nin gelişmesiyle irtibatlıdır. “XI ve XII. asırlarda İran, bilhassa Horasan ve Azerbaycan, ekseriyeti yeni müslüman olmuş Türklerle dolmaya başlamıştı”. Selçuklular, kendi topraklarının kapasitesini aşan bu nüfusu yönetmek, göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılayıp onları yerleşik hayata alıştırmak sûretiyle üretici hâle getirmek, mevcut mâmur şehirleri tahrip olmaktan korumak, ülke çapında zor şartlar altında tesis edilen istikrar ve intizamı devam ettirmek için gelen kitleler hâlinde topraklarına gelen kalabalık kitleleri münbit ve nisbeten tenhâ Anadolu’ya sevk ettiler.⁶³² Böylece bir taraftan da Bizans’a karşı cihad ve gazâ vazifesi icra edilmiş, İslâm âlemine karşı temsil edilen sorumluluk ve vazifenin gereği yapılmış olacaktı.

Bizans’ın doğusuna denk düşen bu eyâletler, o sıralar oldukça zayıf ve korumasızdı. Malazgirt Savaşı’nın ardından artan Türk göç dalgaları⁶³³, XIV. yüzyıla kadar aralıklarla devam etti. Mâverâünnehir, Hârizm, Horasan, Azerbaycan ve Arrân bölgelerinden gelenlerin ekseriyetini müslüman Oğuzlar (Türkmenler) teşkil ediyordu.⁶³⁴

XI. asrın son çeyreğinde, “Süleyman Şah, Anadolu’da ilk müslüman Türk devletinin temellerini attı.” Bu fetih harekâtında etkin rol oynayan diğer büyük Türkmen beyleri

⁶³¹ Ahmet Yaşar Ocak, “Anadolu”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/110.

⁶³² Ocak, “Anadolu”, 3/110.

⁶³³ Asya’nın ortalarından Anadolu’ya doğru kitleler hâlinde yola çıkan bu göç dalgaları, sebepleri ve özellikleri ile ilgili tafsilat için bk. Ocak, “Anadolu”, 3/111 vd.

⁶³⁴ Ocak, “Anadolu”, 3/111.

de kısa zamanda devletlerini kurdular. Böylece artık Anadolu’da Selçuklular dışında Dânişmendliler, Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler ve Artuklular gibi İslâmiyet’in Sünnî cephesini teşkil eden devletler vardı. İşte Anadolu’nun İslâmlaşma süreci böyle başlamış oldu.

Her bir devlet bir taraftan sahip oldukları devletleri güçlendirmeye çalışıyor, bir taraftan da Bizans başta olmak üzere diğer gayr-i müslim devletlerle gaza ediyordu. Hepsinin ortak gayesi, bu toprağı bir vatana dönüştürmektir. Burada bulunan devletler, gelen göçmenlere sadece ekip dikecekleri ve hayvanlarına bakacakları bir arazi vermekle kalmamış, mevcut ve yeni oluşturulan yerleşme merkezleri ile bu bölge canlı bir Türk-İslâm kültür merkezi hâline getirilmeye çalışılmıştır. Bunun için devlet eliyle zengin vakıflar kurulmuş, kervansaray, medrese, cami ve zâviyeler inşa edilmiştir.

XIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Orta ve Doğu Anadolu’da kurulan bu Türk devletlerin hemen hepsi Anadolu Selçuklu Devleti’nin hâkimiyetini girmişti.⁶³⁵

Anadolu’da genellikle Hanefî, Doğu bölgelerinde ise Şâfiî mezhebi yaygındı. Eğitim-öğretim ve bilhassa hukuk sahasında Hanefilik hâkim durumda idi. Anadolu hükümdarları, farklı ırklardan âlim ve mütefekkirler⁶³⁶ ile Sünnî mutasavvıfları bu bölgeye davet ediyor, onlara maddî-mânevî imkanlar hazırlıyor ve Ehl-i sünnet çerçevesinde İslâm’ın inanç ve düşüncelerinin yayılması için ellerinden gelen fedakârlığı yapmaktan çekinmiyorlardı. Anadolu Selçukluları döneminde gerek İran ve Arap ülkelerinden gelip Anadolu’ya yerleşenler gerekse Anadolu medreselerinde eğitim alıp civar bölgelere seyahat edenler, ilim ve düşünce alışverişi dışında, din merkezli kaynaşma ve dostluk köprülerini artırıyordu.

Devletin takip ettiği bu “Sünnilik” siyasetine rağmen, “Orta Asya’dan gelen göçebe ve yarı göçebe Türkmenler arasında Şîî-İsmâîlî fikir akımlarının tesirleri görülmüş,

⁶³⁵ Ocak, “Anadolu”, 3/111.

⁶³⁶ Anadolu’ya davet edilen bu isimlerle ilgili tafsilat için bk. Ocak, “Anadolu”, 3/111.

ancak Şîilik bir mezhep olarak çok fazla yaygınlaşmamıştır”.⁶³⁷ Diğer taraftan Anadolu’da bulunan Selçuklularda ve diğer Türk devletlerinde, devlet için isyan tehlikesi doğurmadığı müddetçe Sünnîlik dışı cereyanlara veya topluluklara, hattâ ülke sınırları içindeki gayr-i müslimlere (zimmîlere) karşı herhangi bir şiddet ve baskı politikası uygulanmamıştır.⁶³⁸

Moğollar ile yapılan Köseadağ Savaşı (1243), Anadolu Selçuklu Devleti’nin kaderini değiştirdi. Bu savaşın üzerinden üç yıl geçmeden Moğollar, Anadolu topraklarına işgale başladılar. Böylece Anadolu’da isyan, kargaşa ve şehzadeler arasındaki taht kavgaları ile dolu yarım asırlık süreç başlamış oldu.

1250 yılını müteakip ilk yirmi yılda Şamanist Moğollar, İslâm ve Hıristiyanlık dinlerine karşı mesafeli durdular. Ancak siyaseten hıristiyan ahaliye yakın davranmayı seçtiler. Bu durumdan ümide kapılan ve Moğolları kendi dinlerine çekeceğini düşünen Katolik mezhebine bağlı misyoner tarikatlar umduklarını bulamadılar. Moğollar, Anadolu’ya ayak bastıkları tarihten itibaren yarım asır içinde İslâm dinini kabul ettiler. Bilhassa “İlhanlı Hükümdarı Gâzan Han’ın 1296 yılında Sünnîliği resmen kabul ederek müslüman olması, Anadolu’da bulunan diğer Moğol boylarının İslâm’a geçişini hızlandırdı.” Böylece yarım asırlık kargaşa dönemi de yerini sükûnete bıraktı.⁶³⁹

⁶³⁷ Ocak, “Anadolu”, *DİA*, 3/111. Anadolu’daki Türkler’de Şîilik inancı ve Şîiliğin tesirleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Ocak, “Anadolu”, 3/113.

⁶³⁸ Ocak, “Anadolu”, 3/111-112.

⁶³⁹ Ocak, “Anadolu”, 3/112. Özdemir, bu hususta şu görüşü dile getirmektedir: “Müslümanların şahsiyet, yöneticiler ve siyasi mekanizma ölçeğinde yapamadığını bizzat İslam dini yapmış ve her şey bitti dendiği anda galibiyetini ilan etmiştir. Hülâgû istilasının üzerinden yarım asır bile geçmeden onun sulbünden gelen Moğol hükümdarları, şehirlerini yakıp yıktıkları, ibadethanelerini tahrip ettikleri, bütün mukaddesatını ayaklar altına aldıkları, mensuplarını katlettikleri, taş üstünde taş, omuz üstünde baş bırakmadıklarını İslam dini karşısında teslim bayrağını çekerek müslüman oldular”. (Özdemir, *a.g.e.*, 313)

fc) İlim ve Kültür Hayatındaki Yeri

Türk toplulukları, X. yüzyıldan itibaren müslüman olmaya başladıklarında ilk temas ettikleri müslümanlar Mâverâünnehir bölgesindeki Sünnî-Hanefî mezheplerdi. Bu yüzden bu dönemdeki Türkler, hem fitratlarına daha uygun geldiği için hem de tarihî zaruretlerle İslâm'ın Sünnî koluna mensup olmuşlardır.⁶⁴⁰ Bazı Türk devletleri istisna tutulursa, halkın Sünniliği tercih etmesi, idarecilerin de bu mezhebi kabul etmesine ve bu mezhep üzere teşebbüs ve faaliyetlerde bulunmasına yol açmıştır. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere, “Anadolu dahil hiçbir yerde ve devirde devletin halkı baskı altına alarak zorla Sünnileştirmesi söz konusu olmamıştır.”⁶⁴¹

Anadolu'nun kasaba ve şehirlerinde yaşayan halkın büyük çoğunluğu Hanefî mezhebine mensuptu. Şâfîlik kısıtlı bölgelerde yayılabilmiş, Mâlikî ve Hanbelî mezhepleri ise pek taraftar bulamamıştır.⁶⁴²

Anadolu'ya muhtelif tasavvufî cereyanların gelişi, XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın başlarına rastlar. Bunlar genç ve istikrarlı Türk devletlerinin hâkimiyetindeki bölgelerde kendileri için elverişli bir saha bulmuşlar, böylece bağlı oldukları devletlerin gücünü pekiştirerek kültürel yapıyı zenginleştirmişlerdir.⁶⁴³

XIII. yüzyılın başında Anadolu'da yaygınlaşan tarikatlar, temelde Sünnî olanlar ve olmayanlar diye ikiye ayrılabilir. Bu durum ilgili tarikat mensuplarının başlangıç noktalarıyla da alakalıdır. “İlmî faaliyetlerin yoğun olduğu Mâverâünnehir, Hârizm ve Irak gibi bölgelerin bilhassa şehir muhitlerinden gelen tarikat mensupları

⁶⁴⁰ Ocak, “Anadolu”, 3/112.

⁶⁴¹ Ocak, “Anadolu”, 3/112. Anadolu'daki gayr-i müslim kitlelerin çeşitli sâiklerle ihtidâları hakkında daha geniş bilgi için bk. Ocak, “Anadolu”, 3/114-116.

⁶⁴² Ocak, “Anadolu”, 3/113.

⁶⁴³ Ocak, “Anadolu”, 3/113; Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, 31-32. Anadolu Selçuklu Devleti zamanında tekke-medrese münasebetleri hakkında tafsilat için bk. Yakuboğlu, *a.g.e.*, 31-32.

çoğunlukla Sünnî idiler.” Bununla birlikte Horasan ve Azerbaycan gibi daha çok “eski İran kültürünün ya da Orta Asya’nın şehirlerden uzak kırsal bölgelerinde yaşayan” ve eski Türk inançlarına bağlılık gösteren tarikatlar ise, daha ziyade gayr-i Sünnî mahiyet arz ediyordu.⁶⁴⁴

“Anadolu, tarihin en eski çağlarından beri yoğun bir ilmî ve fikrî faaliyete sahne olmuş”, bu sahalarda pek çok medeniyetin iz ve eserlerine şahit olmuş, Selçuklular devrinde ise en parlak zamanını yaşamıştır.⁶⁴⁵ Anadolu fethindeki büyük zorlukların aşılması, halk arasında İslâmiyet’in geniş çapta yayılması ve Anadolu birliğinin nispeten temin edilmiş olması ile buradaki imar faaliyetlerinin önü açılmıştır.

Anadolu’nun Türkleşme ve İslâmlaşma çabaları ilmî ve fikrî gelişmeyi artırmış, “İslâm âleminde Vezir Nizamülmülk’ün başlatıp öncülüğünü yaptığı medrese ve külliye sistemi, Anadolu’da çok rağbet görmüştür”.⁶⁴⁶

Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlılar’ın “ilim ve kültür hayatına en büyük hizmetleri; Anadolu’nun her tarafına sayısız câmi, medrese, kütüphane, imaret, dârüşşifâ, hastane, hamam, tekke ve zâviye açmaları” ve bunları, bütün dâhilî ve hâricî olumsuz şartlara rağmen kurdukları mükemmel vakıf alt yapısıyla çalıştırmaya devam etmeleridir.⁶⁴⁷

⁶⁴⁴ Tarikatların bir de “İrakîler” ve “Horasânîler” şeklindeki tasnifi, öne çıkan temsilcileri ile gayr-i Sünnî tarikatların özellikleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Ocak, “Anadolu”, 3/113-115.

⁶⁴⁵ Mehmet İpşirli, “Anadolu”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/128.

⁶⁴⁶ Anadolu Selçukluları döneminde Anadolu’da faaliyet gösteren medreseler ve faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, 29-32.

⁶⁴⁷ İpşirli, “Anadolu”, 3/128. Anadolu Selçukluları ve diğer Türk devletleri tarafından inşa edilmiş medreseler hakkında kısa bir liste için bk. İpşirli, “Anadolu”, 3/128-129.

Hız. Peygamber devrinde mescidin son cemaat mahallinde oluşturulan Suffe, nasıl ilk eğitim-öğretim faaliyetlerinin nüvesini teşkil etmiş ve bu ilim meclislerinde yetişenler Ehl-i suffe olarak anılmışsa, daha sonraki İslâm devletleri de cami ve mescidleri aynı fonksiyonu ile devam ettirmişlerdir. Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar; köy, kasaba ve şehirlerdeki cami ve mescidlerin, “mektep” veya “sıbyan mektebi” şeklindeki halk eğitim merkezi rolüne ilaveten şehirlerde daha ileri seviyede bir eğitim için medreselerden istifade etmişlerdir.⁶⁴⁸

Vakfiyelerindeki şartnamelerden de anlaşılacağı üzere Anadolu’daki medreselerin bir kısmı hadis, tıp, fıkıh, astronomi ve hey’et eğitimi veren “ihtisas medreseleri” olarak faaliyet göstermiştir.⁶⁴⁹ Meselâ “Konya’daki İnce Minareli Medrese hadis, Sırçalı Medrese fıkıh, Kayseri’deki Çifte Medrese tıp, Kırşehir Cacabey ve Kütahya’daki Vâcidiye medreseleri ise astronomi ve hey’et öğretimine” tahsis edilmişti.⁶⁵⁰

Aynı şekilde birçok vakıf şartnamesinde hangi vasıflara sahip müderrislerin ders vereceği, medresede nasıl bir eğitim verileceği, müderrisin yardımcısı olan muîdler ile talebelere ne miktarda maaş yahut burs tahsis edileceği gibi özel şartlar da ayrıntılı olarak belirlenmiştir.⁶⁵¹

Selçuklular devrinden itibaren uygulamaya göre ilk tahsillerini doğdukları Anadolu şehirlerinde yapan talebeler; daha sonra “gittikleri Dımaşk, Mısır, Irak, İran, Semerkant, Buhara gibi İslâm dünyasının belli başlı ilim merkezlerinde ihtisaslarını tamamlayarak” Anadolu’ya dönmüşler ve burada kendilerine tahsis edilen medreselerde talebe yetiştirmeye başlamışlardır. Bu uygulama, daha sonra Osmanlı

⁶⁴⁸ İpşirli, “Anadolu”, 3/128.

⁶⁴⁹ İhtisas medreseleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Câhid Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, 12-15; Murat Akgündüz, “Medreseler”, *İTM*, XIV, 482-485.

⁶⁵⁰ İpşirli, “Anadolu”, 3/128.

⁶⁵¹ Tafsilat ve örnekler için bk. İpşirli, “Anadolu”, 3/128.

Devleti'nin ilk devirlerinde de devam ettirilmiştir.⁶⁵² Meselâ Osmanlılar devrinin ilk medresesi, İznik'te Orhan Bey tarafından tesis edilmiş ve buraya, "Mısır'da ihtisasını tamamladıktan sonra Anadolu'ya dönmüş olan Dâvûd-i Kayserî" ilk müderris olarak tayin edilmişti.⁶⁵³

Aynı şekilde Osmanlı kuruluş dönemi âlimlerinden Edebâlî ve Muhsin-i Kayserî Dımaşk'ta; Alâeddîn-i Rûmî Semerkant'ta; Alâeddîn-i Esved İran'da; Simavnalı Bedreddin, Molla Fenârî ve Germiyanlı Ahmedî Kahire'de; Kadızâde-i Rûmî Horasan ve Mâverâünnehir'de ihtisaslarını tamamlamışlardı.⁶⁵⁴

Anadolu'yu İslâm ve ilimle yoğurma faaliyetleri kapsamında İslâm âleminde dâvet edilen birçok âlim de Anadolu'ya gelmiş ve ders vererek talebe yetiştirmiştir. Bu dönemde Anadolu'ya gelen âlimler arasında "Fahreddîn-i Acemî, Şeyh Mehmed Cezerî, Şeyh Ahmed Cezerî, İbn Arabşah, Seyyid Ali-i Acemî, Alâeddîn-i Tûsî, Haydar-ı Herevî ve Riyâziyeci Fethullah'ın adları" sayılabilir.⁶⁵⁵

Bu çift yönlü gidiş gelişler Fatih Sultan Mehmed zamanında bile devam etmiştir. Bu da Osmanlı'nın ilme ve âlime rağbeti yanında, bütün gayretlere rağmen Anadolu ilim ve irfanında istediği seviyeye ulaşamadığını göstermektedir. XVI. asırda bu uygulama durmuş, Osmanlı medreseleri kendi ihtiyaçlarını karşılar hâle gelmiştir.⁶⁵⁶

Anadolu'da ilk kurulan medreseler, bina ve müstemilat açısından çok gelişmiş olmamakla beraber ilim ve eğitim seviyesi oldukça yüksekti. "Farklı kültür muhitlerinden gelen âlimler, birikimlerini Anadolu medreselerine taşıdılar. Aklî ve naklî ilimler, hür bir çevre içinde ve derinlemesine okundu." Takip eden dönemlerde

⁶⁵² İpşirli, "Anadolu", 3/129.

⁶⁵³ İpşirli, "Anadolu", 3/129.

⁶⁵⁴ İpşirli, "Anadolu", 3/129.

⁶⁵⁵ İpşirli, "Anadolu", 3/129.

⁶⁵⁶ İpşirli, "Anadolu", 3/129.

İstanbul ve Bursa gibi büyük şehirlerde bulunan medreselerde aklî ilimlerin sayısı ve ağırlığı gittikçe azaldı, eğitim-öğretimde ilgi ve ağırlık naklî ilimlere kaydı.⁶⁵⁷

Anadolu Selçukluları devrinde bölgede mimariden çini sanatına, mûsikîden el sanatları ve ahşap oymalara kadar birçok kültürel faaliyet de yapılmıştır.⁶⁵⁸

1.4.2. Nizâmiye Medreseleri

Şîî Fâtımîler; inanç bazında Sünnîliği, siyasî ve askerî açıdan da Abbâsîler ile Selçukluları kendisine rakip görüyordu. Bu sebeple siyaset ve askerî sahalarda yürüttüğü faaliyetlere ilaveten, ilmî/fikrî zeminde de yoğun bir propaganda ile görüş ve inançlarını yayma gayreti içindeydi. Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk, gerek Karmatî ve Büveyhîler'in hâkim oldukları dönemde halk üzerinde bırakmış oldukları izleri silmek, gerekse Bâtınî/İsmâîlî dâiler ile Fâtımîlerin her türlü propaganda ve faaliyetleriyle mücadele etmek için köklü ve kalıcı bir çözüm olarak; Ehl-i sünnet inançlarını takviye edecek ve Selçukluların ihtiyaç duyduğu devlet adamlarını yetiştirecek medreseler açmaya karar verdi.⁶⁵⁹ Bu medreseler, daha öncekilerden farklı birtakım özellikler taşıyacak ve ülkenin her tarafında hizmet verecekti.

Kenan Yakuboğlu, bu medreselerin açılış sebeplerini şöyle sıralamaktadır:

1. İslâm düşüncesinde ciddî bir tehlike haline gelmiş bulunan Bâtınî-İsmâîlî düşüncenin zararlı etkilerine Ehl-i sünnet inancının korunması ve yayılmasını sağlamak; İslam dünyasındaki fikir kargaşasını ve çatışmasını asgarî düzeye indirmek.

⁶⁵⁷ Daha geniş bilgi için bk. İpşirli, "Anadolu", 3/129.

⁶⁵⁸ Daha geniş bilgi için bk. Selçuk Mülâyim, "Anadolu", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/133 vd.

⁶⁵⁹ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/188; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 220-225. Nizamiye Medreseleri, İmam Şâfiî, İmam Eş'arî, İmam Gazzâlî, İmam Begavî ve Ebû İsmâil el-Herevî'nin bu medreselere tesiri, hizmet ve faaliyetleri hakkında bk. Sallâbî, *Devletü's-selâçika*, 349-529.

2. İslâm'ı henüz kabul etmiş Türk topluluklarının, yeni dinlerinin gereklerini doğru bir şekilde öğrenmelerini temin etmek.
3. Yeni fetihlerle büyüyen genişleyen devletin ihtiyaç duyduğu eğitim görmüş yönetici kadrolarını yetiştirmek.
4. Câmi ve mescidlerde zorlukla sürdürülen eğitim faaliyetlerinin müstakil mekanlarda yürütülmesini sağlamak.
5. Halkın itibarını ve saygısını kazanmış olan âlimleri müderris olarak görevlendirmek ve onlara maaş tahsis etmek suretiyle devletin itibarını artırmak.⁶⁶⁰

Sultan Alparslan'ın izniyle bu medreseleri açmaya başlayan Nizamülmülk, Sultan Melikşah'ın iktidarı döneminde de aynı politikayı devam ettirdi ve “Mâverâünnehir, Horasan, Irâk-ı Arab, Irâk-ı Acem, Suriye ve Anadolu'nun farklı şehirlerinde çok sayıda medreseyi İslâm âlemine kazandırdı.”⁶⁶¹

Açılan medreselerin bir kısmı, Nizamülmülk'ün vefatından sonra faaliyete geçtiği hâlde, Bağdat Nizâmiye Medresesi'ni model kabul ettiği için hepsi bu adla anılmıştır.⁶⁶²

Bazı tarihçiler⁶⁶³, İslâm tarihindeki ilk medreselerin Nizâmiye medreseleri olduğunu iddia etseler de bu doğru değildir.⁶⁶⁴ Gerek Selçuklular'ın hâkim olduğu

⁶⁶⁰ Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, 21.

⁶⁶¹ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/188.

⁶⁶² Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/188.

⁶⁶³ Tafsilat için bk. Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/188; Kafesoğlu, *a.g.e.*, 174-175.

⁶⁶⁴ Nizamiye Medreseleri'nin rüchâniyeti ve “ilk medrese” sayılmasının sebepleri ile ilgili bk. Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, 296; Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, 49-51.

topraklarda⁶⁶⁵ gerekse diğer İslâm ülkelerinde daha önce kurulmuş ve işlemekte olan birçok medrese vardı.⁶⁶⁶

Biz, belli başlı Nizâmiye medreselerini ve bazı özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

a) *Bağdat Nizâmiye Medresesi*. “Dünyada eşi benzeri olmayacak ve adını kıyamete kadar yaşatacak büyük bir medrese” yaptırma kararı veren Vezir Nizâmülmülk, Zilhicce 457’de (Kasım 1065) bu medresenin inşasını başlattı. 10 Zilkade 459’da (22

⁶⁶⁵ “Medreseler hakkında elimizde mevcut en iyi kaynak, Nu‘aymî’nin *ed-Dâris fî târihi’l-medâris* adlı eseridir. Şam şehrini [Dımaşk] inceleyen eser, yaklaşık h. 490 yılı ile 892 yılı (m. 1096-1487) arasında dört Sünnî fıkıh mezhebi için kurulmuş 128 medrese hakkında bilgi verir. Bunların 61’i Şâfiî medresesi, 52’si Hanefî medresesi, 11’i Hanbelî medresesi ve 4’ü de Mâlikî medresesidir.” (Makdisi, *a.g.e.*, 441)

⁶⁶⁶ “Medrese, Müslümanların başlıca eğitim kurumuydu. Aslında, daha önceki iki kurumun tabii gelişmesi sonucunda ortaya çıkmıştı. Bunlar, bir hukuk okulu rolü üstlenen mescid ile onun hemen yanı başında yer alan ve derslere devam eden fıkıh öğrencileri için yurt hizmeti veren handır. (...) Mescid-han kompleksi IV/X. yüzyılda oldukça geniş bir alana yayılmıştı. Bu yüzyılda ortaya çıkan medrese ise, V./XI. yüzyılda zirveye ulaşmıştır.” (Makdisi, *a.g.e.*, 67)

Medreseler kurulmadan önceki ve sonraki eğitim faaliyetleri hakkında bk. Ali Öngül, *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, 67-78; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 328-359 Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, 17-37; 41-52.

“İslâm toplumunda college’in gelişimi, mescidden başlayarak mescid-han kompleksine, nihayet medrese ve diğer benzeri kurumlara kadar uzanan bir süreç izlemiştir. Mescid, II./VIII. yüzyılda ya da daha erken bir tarihte, çalışanlarına maaş veren ve öğrencisinden eğitim ücreti talep etmeyen bir college hâline geldi. Mescid-han kompleksi, bir adım daha ileri giderek, öğrencilerine kalacak yer, hatta yeme-içme imkânı sundu. Nihayet medrese, öğrencilerin öğrenim sırasında ihtiyaç duyabilecekleri tüm temel ihtiyaçları karşıladı.” (Makdisi, *a.g.e.*, 73)

Eylül 1067) ise, medrese hizmet vermeye başladı.⁶⁶⁷ Bağdat Nizamiye medresesi, sunduğu imkânlar ve yetiştirdiği isimlerle Nizâmiye medreseleri içinde en çok öne çıkanıdır.

“Medrese; hoca ve talebelere mahsus odalar, mescid, kütüphane, dershaneler, yatakhane, yemekhane ve hamam gibi bölümlerin bulunduğu bir külliye” şeklindeydi. “İslâm tarihindeki ilk çekirdek üniversiteyi teşkil eden”⁶⁶⁸ bu medresenin açılışını, Bağdat Amîdi Ebû Sa’d el-Kâşî yaptı, ilk dersi Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin vermesi kararlaştırıldığı hâlde açılış günü kendisine ulaşamadı ve ilk dersi İbnü’s-Sabbâğ verdi. Daha sonra ikna edilerek ders vermeye başlayan Ebû İshak eş-Şîrâzî, Nizâmiye Medresesi müderrisliğine getirildi.⁶⁶⁹

Nizamülmülk, medresenin bütün ihtiyaçlarını karşılamak, müderrislere maaş, talebelere burs vermek üzere vakıflar kurdu.⁶⁷⁰ Vakfiyesinde medresenin Şâfiîler için yaptırıldığı, müderris ve hatta birtakım personelinin bile Şâfiî olması gerektiği kayda alınmıştır.⁶⁷¹

⁶⁶⁷ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/189; Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, 21-22.

⁶⁶⁸ el-Beyâtî, “Irak”, 19/109. “Gerek İslam dünyasında, gerekse Doğu Asya ve Batıda benzeri bulunmayan ve üniversite sisteminin ilk örneğini teşkil eden Nizâmiye Medresesi ve eğitim sistemi, asırlarca tüm İslâm ülkelerinde yaygınlaşan bir kurum olarak devam ettiği gibi Batıda kurulan ilk üniversitelere de örnek olmuştur”. (Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, 22)

⁶⁶⁹ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/189.

⁶⁷⁰ İlmi desteklemek üzere kurulan vakıflar, bunların işleyişi, gelirleri ve mütevellî sistemi hakkında daha geniş bilgi için bk. (Makdisi, *a.g.e.*, 77-127)

⁶⁷¹ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/189. Nizâmiye vakıfları hakkında daha geniş bilgi için bk. Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 125-132.

Nizâmiye müderrislerini, ilk zamanlarda seçkin âlimler arasından bizzat Nizamülmülk seçip vazifelendirmektedir. Daha sonra başka isimler de medreselere müderris tayin etmişlerdir. Müderrisler, süresiz olarak vazifeye getirilirlerdi. Meselâ “Ebû İshak eş-Şîrâzî, tayin edildiği dönemden vefatına kadar on yedi yıl boyunca müderrislik yapmıştı.” Şîrâzî’nin 476 (1083) yılındaki vefatı üzerine, ders verdiği medrese hatırasına hürmeten bir yıl boyunca kapalı tutulmuştur.

“Nizâmiye Medresesi’ne genelde bir müderris tayin edilirdi. Bazen iki müderrisin nöbetleşe vazife yaptığı da olmuştur.”⁶⁷²

Bir müderris, “Nizâmiye Medresesi’ne tayin edildiğinde kendisine, siyah cübbe giydirilir, sarık ve şal hediye edilirdi. Vazifesini bırakan müderris, cübbe ve sarığını geri vermek zorundaydı.”⁶⁷³ Müderris olmak için ehliyet ve tecrübe dışında, yaş sınırı ve görev süresi gibi şartlar aranmıyordu. Genellikle bir müderris vefat edinceye kadar vazifesine devam etmekteydi.⁶⁷⁴

İslâm âleminde ulaştığı “şöhretten dolayı bazı âlimler, Bağdat Nizâmiye Medresesi’nde ders verebilmek için birbirleriyle yarışmış”, taleplerini farklı meclislerde her fırsatta dile getirmişler ve bu uğurda bazıları mezhep değiştirmeyi bile göze almıştır.⁶⁷⁵

Bu medresede vazife yapan müderrisler arasında “İbnü’s-Sabbâğ, Ebû İshak eş-Şîrâzî, Şerîf Ebü’l-Kâsım ed-Debûsî, Ebû Sa’d Abdurrahman b. Me’mûn el-Mütevellî, Hatîb et-Tebrîzî, Ebû Muhammed Abdülvehhâb eş-Şîrâzî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali et-Taberî, Ebü’l-Hasen el-Kiyâ el-Herrâsî (493/1100-504/1110),

⁶⁷² Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/189. Medreselerde vazife yapan müderrisler, öğrenciler ve idari kadrolarla ilgili tafsilatlı bilgi için bk. Makdisi, *a.g.e.*, 233-323.

⁶⁷³ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/189.

⁶⁷⁴ Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, 23.

⁶⁷⁵ Hanbelî âlimlerinden Ahmed b. Ebü’l-Feth Ali ve Vecîh b. Dehhân, mezhep değiştiren bu âlimler arasında sayılmaktadır. (bk. Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/189)

Gazzâlî (484/1091-488/1095), Ebü'l-Feth eş-Şehristânî (510/1117-513/1120), Ebû Bekir Muhammed b. Ali eş-Şâşî ve İbn Berhân gibi âlimlerin isimleri” geçmektedir.⁶⁷⁶

Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde şu dersler okutulmaktaydı: “Kur’ân-ı Kerîm ve Kur’ân ilimleri, hadis, Şâfiî fıkhi ve usûlü, Eş‘arî kelâmı, Arap dili ve edebiyatı, riyâziye ve ferâiz.”⁶⁷⁷

“Ders saatleri dersin vasfına, mevsimlere, müderrislerin ilmî mertebesine göre değişiklik arz ediyordu. Bütün hafta boyunca öğleden önce başlayan dersler; öğle, ikindi ve yatsı namazlarından sonra da devam ediyordu.” Cuma günü, öğleden sonraki saatlerde vaaz ve hitabet ile hadis imlâsı dersleri yapılmıyordu.⁶⁷⁸

Yaşı yirmiye geçmiş öğrenciler medreseye kabul edilir ve dört yıl boyunca burada ders alırlardı.⁶⁷⁹ Medresenin yanındaki kütüphane, başka şehirlere gitmeye ihtiyaç bırakmayacak kadar zengindi.⁶⁸⁰ Burada yaklaşık altı bin cilt kitap bulunmaktaydı. 510'da (1116) çıkan yangında kütüphane binası yanmış, kitaplar ise öğrenciler

⁶⁷⁶ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/189; Ocak, Nizamiye Medreseleri'ne tahsis ettiği eserinde, Bağdat Nizamiyesinde vazife yapan müderrislerin 57'sinin adını ve kısaca hayatlarını zikretmiştir. (Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 179-217)

⁶⁷⁷ Nizamiye medreselerinde okutulan dersler, derslerin işleniş hakkında daha geniş bilgi için bk. Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 258-271. Ortaçağ'da medreselerde okutulan dersler, müfredat, işleyiş ve eğitim metotları hakkında daha geniş bilgi için bk. Makdisi, *a.g.e.*, 139-230; Murat Akgündüz, “Medreseler”, *İTM*, XIV, 489-491.

⁶⁷⁸ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/189; Murat Akgündüz, “Medreseler”, *İTM*, XIV, 489-491.

⁶⁷⁹ Talebelerin sayısı, yaşı, eğitim süresi, medresedeki sosyal hayat, talebe-hoca münasebetleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 242-258.

⁶⁸⁰ İsmail Erünsal, *DGBİT*, XIV, 245; Nizamiye Medreseleri'ne bağlı kütüphanelerin özellikleri ve işleyiş şekli hakkında bk. Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 110-120.

tarafından kurtarılmıştır.⁶⁸¹ 589 (1193) yılında kütüphaneyi yeniden inşa ettiren Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillah, buraya binlerce cilt kitap bağışlamıştır.⁶⁸²

Moğol istilası sırasında (656/1258), Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin herhangi bir zarar görmediği söylenmiştir. Ancak bu zengin kütüphaneden günümüze kadar hemen hiçbir eser ulaşmadığı da başka bir gerçektir.⁶⁸³

Bu medresede ders gören bazı kimselerin isimleri ise şöyledir: “Zemahşerî, İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî, İbn Tûmert, İbn Ebü'l-Hadîd, İmâdüddin el-İsfahânî, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, Abdüllatîf el-Bağdâdî”.

Nizamülmülk'ün siyâsî rakipleri, bu medreselere harcanan rakamları diline dolamış, Sultan Melikşah'a “onun her yıl medreseye ve ribatlara 300.000 (veya 600.000) dinar harcadığını, bu meblağın kendilerine verilmesi hâlinde İstanbul'u bile fethedeceklerini” söyleyerek onu şikayet etmişlerdi. Sultan Melikşah, söylenenleri Nizamülmülk'e ulaştırmış, onun düşüncelerini dinledikten sonra da kendisini haklı bularak bütün hazinenin emri altında olduğunu söylemiştir. Bu meblağ, o günkü rakamlarla beytûlmâlin onda birini teşkil etmekteydi.⁶⁸⁴

Bağdat Nizâmiye Medresesi, 631'de (1234) bizzat Abbasî Halifesinin himayesinde açılan Mustansırıyye Medresesi'nin gölgesinde kalmıştır. 641 (1243), 646 (1248) ve 652 (1254) yıllarında taşan Dicle nehri de Nizâmiye Medresesi'ne zarar verdi. Ardından gelen Moğol istilâsı, bu medresedeki eğitim üzerinde daha büyük bir tahribat meydana getirmiştir. Yukarıda da işaret ettiğimiz üzere bazıları, bu istilanın medreseye herhangi bir zararı olmadığını iddia etmektedirler.

⁶⁸¹ Özeydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/189.

⁶⁸² Özeydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/189.

⁶⁸³ İsmail Erünsal, *DGBİT*, XIV, 245; Özeydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/190. Bu husustaki farklı görüş ve değerlendirmeler için bk. Özdemir, *Moğol İstilâsı*, 305-310.

⁶⁸⁴ Özeydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/190. Tafsilat için bk. Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, 24-25

İlhanlılar ve Celâyirliler devrinde açık kalan medrese, bölgede Sünnîliğin gitgide zayıflaması ve Arapça'nın hâkim dil olmaktan çıkmasıyla eski itibarını yitirmiştir.⁶⁸⁵ VIII. (XIV.) yüzyılda faaliyetlerine devam etmekte olan medresenin eğitim-öğretim faaliyetlerinin tam olarak ne zaman bittiği bilinmemektedir.

b) *Nîşâbur Nizâmiye Medresesi*. Ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. İlk Nizâmiye medreselerinden biridir. Nizâmülmülk, gençlik yıllarında Nîşâbûr'da eğitim almış, bu da onda Nîşâbur şehrine karşı bir vefâ duygusu oluşturmuştu. Ancak şehrin kendi özellikleri de burada büyük bir medrese açılmasını zorunlu kılmaktaydı.⁶⁸⁶ Medreselerin açılma sebeplerinden olarak gösterilen iki hadiseden birisi de Nîşâbûr'da yaşanmıştı.⁶⁸⁷

Muhtemelen 456 (1063/1064) yılında yaptırılan Nîşâbûr Nizâmiyesi, inşasına Zilhicce 457'te (Kasım 1965) başlanıp iki yılda tamamlanan Bağdat Nizâmiyesi'nden önce yaptırılmıştır.⁶⁸⁸

“Nizâmülmülk, bu medreseyi İmâmü'l-Hameyn el-Cüveynî adına yaptırmıştı. Cüveynî, burada yirmi yıldan fazla müderris olarak vazife yapmıştır.” Cüveynî'nin derslerine 300-400 civarında talebe devam etmiştir. “Gazzâlî (499/1106-503/1109), Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, Ebû Nasr Abdürrahîm el-Kuşeyrî,

⁶⁸⁵ Özeydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/190.

⁶⁸⁶ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 221.

⁶⁸⁷ Kaynaklarda bu hadise kısaca şöyle anlatılır: Sultan Alparslan, üstü başı perişan bir halde mescidin önünde bekleyen fakir kimseleri görünce bunların kim olduğunu sorar. Nizâmülmülk, bunların ilim talipleri olduğunu söyler, ardından bu talebeler için kalacak bir yer inşa etmek ve maiyetlerini karşılamak üzere Sultan'dan izin ister. Sultan Alparslan, gerekli izni vermekle kalmaz, bu müesseselerin devletin farklı bölgelerinde yaptırılmasını da emreder. (Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 221-222; Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, 43-44)

⁶⁸⁸ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 222.

Ebü'l-Kâsım Yûsuf el-Hüzelî ve Muhammed el-Mervezî burada ders veren diğer müderrislerdendir.”⁶⁸⁹

c) *İsfahan Nizâmiye Medresesi*. Bu medresenin “ilk müderrisi, Ebû Bekir Sadreddin Muhammed b. Sâbit el-Hucendî’dir.” Bu medreseyi de Nizamülmülk yaptırmıştır.

“Hucendî ailesinin çoğu, ‘Sadreddin’ lakabıyla anıldığı için bu medreseye ‘Sadriyye’ adı da verilmiştir.” Hucendî ailesinden Fahreddin Ebü'l-Meâlî, Ebü'l-Meâlî el-Verkânî ve Ebû Saîd b. Ebû Bekir buranın müderrisliğini yapanlar arasındadır. VIII. (XIV.) yüzyıla kadar faal, büyük bir kütüphanesinin bulunduğu da ifade edilmiştir.⁶⁹⁰

d) *Belh Nizâmiye Medresesi*. “Bu medreseyi Nizâmülmülk’ün yaptırmış ve Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Tâhir’i buraya müderris olarak tayin etmiştir. 548 (1153) yılındaki Oğuz istilâsı sırasında, bu medrese de zarar görmüştür.” Bu medresede pek çok müderris ders vermiştir.⁶⁹¹

e) *Musul Nizâmiye Medresesi*. “Bu medresenin, ‘Cezîre-i İbn Ömer (Cizre) Medresesi’yle aynı medrese olması muhtemeldir.” Bu medreseye, Nizamülmülk’ün “Radiyyü emîri’l-mü’minin” lakabı dolayısıyla, “Radiyyüddin Medresesi” de denmiştir. “Kadı Ebû Hâmid Muhyiddin Muhammed b. Muhammed el-Mevsilî eş-Şhrezûrî, vefat ettiği 586 (1190) yılına kadar burada müderrislik yapmıştır.”

⁶⁸⁹ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/190. Piyadeoğlu, burada hizmet etmiş müderris ve muîdlerle birlikte çeşitli vesilelerle burada bulunmuş âlimlerin isimlerini saymıştır. (Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 226-244). Ocak ise, Nîşâbûr müderrislerinden 17’sinin isimlerini zikretmiş ve haklarında kısa bilgiler vermiştir. (Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 219-229)

⁶⁹⁰ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/190. Daha geniş bilgi ve müderrisler için bk. Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 231-232.

⁶⁹¹ Daha geniş bilgi ve müderrislerin isimleri için bk. Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 245-246; Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 230-231.

Bu medresede ders verenler arasında “Ebü’l-Abbas Ahmed b. Nasr el-Enbârî ve Kadı Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Hâlidî es-Sedîd’in isimleri” zikredilmektedir.⁶⁹²

f) *Basra Nizâmiye Medresesi*. Kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. “499 (1105) yılında Hille Emîri, Basra’yı ele geçirince Abbâsî hânedanı bu medreseye sığınmışlardı. Bağdat Nizâmiye Medresesi’nden daha geniştir.”

“Medresenin bilinen tek müderrisi, Ebü’l-Fazl Muhammed b. Kennân b. Hâmid b. Tîb el-Enbârî’dir.”⁶⁹³

g) *Herat Nizâmiye Medresesi*. 478 (1085) yılında kullanılmakta olan medresede, müderris Ebû Saîd Muhyiddin en-Nîsâbûrî zamanında Hanbelîler ile Şâfiîler arasında ihtilaf çıkmış; “Nizamülmülk hâdiseye müdahale ederek buraya Ebû Bekir Muhammed b. Ali eş-Şâşî’yi müderris olarak” tayin etmiştir. Şâşî, vefat ettiği 485 (1092) yılına kadar medresedeki vazifesine devam etmiştir. Bu medresede de pek çok müderris vazife yapmıştır.⁶⁹⁴

h) *Merv Nizâmiye Medresesi*. “Vezir Nizâmülmülk’ün Mervüşşâhicân’da inşa ettirdiği bu medreseye, Hanefî mezhebine mensup iken Şâfiîliğe geçen Ebü’l-Muzaffer es-Sem‘ânî ders vermek üzere tayin edilmiştir.” (468/1075-1076) Zengin bir kütüphanesi bulunmaktadır. Birçok müderris ders vermiştir.⁶⁹⁵

⁶⁹² Daha geniş bilgi için bk. Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 232-233.

⁶⁹³ Daha geniş bilgi için bk. Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 236.

⁶⁹⁴ Daha geniş bilgi ve müderrislerin isimleri için bk. Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 244-245; Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 236.

⁶⁹⁵ Daha geniş bilgi ve müderrislerin isimleri için bk. Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 246-248; Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 229-230.

ı) *Âmül (Taberistan) Nizâmiye Medresesi*. “Taberistan’a bağlı Âmül şehrinde kurulan bu medresede Abdülvâhid b. İsmâil er-Rûyânî, Ebû Hafs et-Taberî, Ebû’l-Fevâris Hibetullah b. Sa’d ve Abdülkerîm eş-Şâlûsî” ders vermişlerdir.⁶⁹⁶

Bu sayılanlar dışında Hargird (Harcird-Kuhistan), Rey⁶⁹⁷, Zâhir (Gence yakınlarında), Kudüs⁶⁹⁸, Hûzistan⁶⁹⁹, Bûsenc⁷⁰⁰ (Fûsenc, Herat yakınlarında), Dımaşk, Zebîd (Yemen)⁷⁰¹, Halep, Hârizm ve Konya bölgelerinde de Nizâmiye medreseleri bulunmaktadır. Ancak “bu medreseler hakkında yeterli bilgi yoktur. Bunlardan bir kısmının bizzat Nizâmülmülk tarafından kurulduğu ve Nizâmiye medreselerini örnek aldığı” söylenebilir.⁷⁰²

Nizâmiye medreseleri; bulundukları coğrafyanın ve dolayısıyla devrin siyâsî, içtimâî, ilmî ve dînî hayatında büyük bir tesir icra etmiştir. Gerek Selçuklu devletleri döneminde ve gerekse takip eden devirlerde “birçok sultan, halife ve devlet adamı,

⁶⁹⁶ Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 233-234.

⁶⁹⁷ Daha geniş bilgi için bk. Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 236.

⁶⁹⁸ Ebûbekir İbnü’l-Arabî, 486 (1093) yılında gittiği, o sırada Selçuklu idaresinde bulunan Kudüs’te geçirdiği üç yılını anlatırken burada tam bir hürriyet havasının hâkim olduğundan, yüksek seviyede dînî eğitim veren birçok ders halkası bulunduğundan, ayrıca Hanefî ve Şâfiî mezheplerine göre ders veren iki Nizâmiye Medresesi’nin varlığından bahseder. Tafsilat için bk. Ahmet Baltacı, “İbnü’l-Arabî, Ebû Bekir”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/488.

⁶⁹⁹ Daha geniş bilgi için bk. Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 236.

⁷⁰⁰ Daha geniş bilgi için bk. Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 248-249; Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 237; Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, 22-23.

⁷⁰¹ Daha geniş bilgi için bk. Ahmet Ocak, *a.g.e.*, 234-235.

⁷⁰² Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/190.

Nizamülmülk'ü takip etmiş, kendi adlarına medreseler inşa ettirmiş” ve benzer şartlar altında eğitim imkânları sunmaya çalışmışlardır.

Nizâmiye medreseleri dînî ilimlerin, bilhassa Şâfiî fıkhnın gelişmesine yardımcı olmuş; Arap dili ve edebiyatı, cedel, hilâf, kelâm ve usûl ilimlerinde büyük ilerlemeler kat edilmiş, önemli eserler telif edilmiştir. Şâfiî mezhebinin bölgede yaygınlık kazanmasıyla, Şîî-İsmâilî düşünce büyük ölçüde sınırlandırılmıştır.⁷⁰³

Bu medreseler sahip oldukları plân, müfredât ve teşkîlat açısından “tarihî bir dönüm noktası” teşkil etmişlerdir. “Daha önce kurulmuş medreseler, ‘özel’ müesseseler olduğu hâlde Nizâmiye medreseleri ‘devlet himayesinde’ gün yüzüne çıkmış”, sistemli ve gerektiğinde birbiriyle entegre çalışan, geniş imkânlara sahip, uzun ömürlü bir külliye statüsündedir.⁷⁰⁴ Diğer medreseler, sadece dînî eğitim için kurulmuşken Nizâmiye medreseleri, Şîî-Bâtınî düşüncenin sağlam delillerle çürütülmesi, toplumda Eş‘arî-Şâfiî düşüncenin yayılması, devletin ihtiyaç duyduğu kimselerin yetiştirilmesi gibi başka birtakım siyâsî, sosyal ve kültürel ihtiyaç zemininde tesis edilmiştir.

Kuzey Afrika ve Endülüs’te katı kurallı ve yeniliklere karşı çıkan eğitim müesseseleri, bu medreselerin tesirinde kalmış; bir misal olmak üzere “Bağdat Nizâmiye Medresesi’nde okuyan İbn Tûmert, Mağrib’e döndükten sonra buradaki Sünnî medreselerinin müfredatını yeniden düzenlemiştir”.⁷⁰⁵

⁷⁰³ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/191. Nizâmiye Medreselerinin tesirleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Refik Turan, *İTM*, XIV, 621-622.

⁷⁰⁴ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/191; el-Beyâtî, “Irak”, 19/109.

⁷⁰⁵ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/191.

Talebelerin “yeme-içme ve barınma ihtiyaçlarının ücretsiz karşılandığı bu medrese modeli, Salerno, Paris ve Oxford gibi Avrupa’nın ilk kurulan ilk üniversitelerine örnek” olmuştur.⁷⁰⁶

Nizâmiye medreseleri; eğitim ve öğretimin Şâfiî mezhebiyle sınırlı kalması, diğer Sünnî mezheplerin ve bu mezheplere bağlı ulemânın dışlanması veya yeterince ilgi görmemesi, müfredatta felsefe derslerinin bulunmaması yüzünden hür düşüncenin yeterince gelişmemesi gibi sebeplerle de tenkit edilmiştir. Bilhassa Mâverâünnehir ulemâsı, müderrislere maaş, talebelere burs verilmesinin ilmin itibarını düşürdüğünü, ilmin para karşılığı öğrenip öğretilmesinin doğru olmadığını ileri sürmüşlerdir.

“Devletin teftiş ve himayesi altında faaliyet gösteren, resmî veya yarı resmî tahsil müesseseleri” hüviyetindeki⁷⁰⁷ Nizâmiye medreseleriyle birlikte devlet ricâlinin ilmî hayat ve faaliyetlere müdahale yolu açılmış; âlim ve şairlerin kabiliyet ve bilgilerini devlet adamlarına göstermek veya onları medhetmek üzere sarfetmeleri, uzun vadede ilim ve edebiyatın aleyhine olmuştur.⁷⁰⁸

1.4.3. Selçuklu Medreselerinde İlmî Hayat

Selçuklular döneminde eğitim-öğretim hayatı denildiğinde ilk akla gelen kelimeler Nizâmiye Medreseleri olsa da “bu dönemdeki eğitim hayatını, Nizâmiye Medreseleri ile sınır tutmak mümkün değildir.” Bilhassa Horasan bölgesinde, Nizâmiye hâricinde pek çok medresenin varlığı dikkat çekmektedir.⁷⁰⁹

Bu bölgede daha önce hâkim olmuş Sâmânîler ve Gazneliler de “Horasan’da gelişen Şî‘î-Bâtınî düşüncesine karşı Sünnîliği güçlendirmek maksadıyla” tıpkı Selçuklular

⁷⁰⁶ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/191; el-Beyâtî, “Irak”, 19/109. İslâm’ın ve medrese sisteminin Batı’daki eğitim hayatı üzerindeki etkileri hakkında farklı görüş ve değerlendirmeler için bk. (Makdisi, *a.g.e.*, 417-440)

⁷⁰⁷ el-Beyâtî, “Irak”, 19/109.

⁷⁰⁸ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/191.

⁷⁰⁹ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 217-218, 249-258.

gibi medreseler kurmuşlardı.⁷¹⁰ Selçukluları ve Nizâmiye Medreselerini farklı kılan ise, bu medreselerin diğerlerine nispetle oldukça sistemli bir yapı içinde ve devlet desteğiyle daha etkin kullanılmasıdır.

Selçuklu döneminde faaliyet gösteren “medreselerde, dînî ilimlerin yanı sıra edebiyat, riyaziye, felsefe ve astronomi gibi dersler okutulmuş ve aralarında Ebû İshak eş-Şîrâzî (476/1083), Cüveynî (478/1085), Gazzâlî (505/1111) ve Fahreddin er-Râzî (606/1210) gibi sîmâların bulunduğu çok yönlü âlimler; Ali b. Hasan el-Bâharzî (467/1075), Tuğrâî (515/1121), Hatîb et-Tebrîzî (502/1109), Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî (540/1145) gibi edîbler ile Abdülkâhir el-Cürcânî (471/1078-79), Ebû Ca’fer Ahmed b. Ali el-Beyhakî ve Zemahşerî (538/1144) gibi” edebiyat ile Kur’ân ilimlerini birleştirmiş önemli şahsiyetler yetişmiştir.⁷¹¹

Fars dili ve edebiyatı, Selçuklular döneminde “altın çağını” yaşamıştır. “Muizzî (518-521/1124-1127), Evhadüddîn-i Enverî (585/1189 [?]), Hâkânî-yi Şîrvânî (ö. 595/1199) ve Nizâmî-i Gencevî (ö. 611/1214 [?])” gibi şairler bu devrin öne çıkan isimleri arasında zikredilmiştir.⁷¹²

Selçuklular dönemi, “fen bilimleri sahasında da önemli gelişmelerin yaşandığı parlak bir devir”dir. Meselâ Ömer Hayyâm (ö. 526/1132 [?]), Sultan Melikşah’ın emriyle kurulan rasathanede astronomi üzerine çalışmalar yapmış; güneş yılını esas alan ve Melikşah’ın lakabına nisbet edilen “Celâlî” takvimini hazırlamıştır.⁷¹³ Bu dönemde astronomi ilminde öne çıkan diğer sîmalardan bazıları da şunlardır: “İsfahan rasathanesinde çalışan Muhammed b. Ahmed el-Beyhakî, Selçuklu ülkesinin enlem

⁷¹⁰ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 218.

⁷¹¹ Ocak, “Selçuklular”, 36/375-376.

⁷¹² Ocak, “Selçuklular”, 36/376.

⁷¹³ Ocak, “Selçuklular”, 36/376; A. Necati Akgür, *DîA* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/257-258.

ve boylamlarını gösteren ‘Zîc-i Sencerî’yi hazırlayan Bedî‘ el-Usturlâbî (ö. 534/1139-40), Merâğa’daki rasathaneyi kuran Nasîrüddîn-i Tûsî (672/1274)”...⁷¹⁴

Selçuklular’ın gelişmesine büyük katkıda bulundukları ilimlerden birisi de tıp ilmidir. Gerek nazarî ve gerekse pratik sahada tıp ilmine büyük katkıları olan Selçuklular, birçok bölgede bîmârhâneler, şifâhâneler açmışlar; “sefer esnasında yaralı askerleri tedavi etmek üzere yüz deve ile taşınan seyyar hastaneler” kurmuşlardır. Bu dönemde “Bağdat’a gelen Constantin Africanus (ö. 480/1087), müslüman hekimlerin kaleme aldığı eserleri Salerno’ya götürmüş, burada Latince’ye çevirmiş ve mezkur eserler Avrupa tıp fakültelerinde uzun müddet ders kitabı olarak” okutulmuştur.⁷¹⁵

Eczacılık, biyoloji, botanik ve kimya gibi fen ilimlerinin yanı sıra güzel sanatlar ve mimarlık alanları da Selçuklular döneminde büyük ilerlemeler kat etmiştir.⁷¹⁶

1.4.4. Selçuklu Döneminde Etkili Fikrî Ekoller

Gerek Hz. Peygamber’in hayatta olduğu dönem olan “asr-ı saâdetde gerekse ashâb-ı kirâmın ekseriyetinin hayatta bulunduğu devirde müslümanlar arasında inanç sahasında ortaya çıkmış herhangi bir ihtilaf, halledilememiş ciddî bir müşkil yoktu”. Çünkü inançlar taze ve saf, niyetler hâlisti. Nübüvvet nûrunun tesiri devam ediyordu. Müslüman âlimler arasında fûrû-i fıkha dair birtakım konularda zaman zaman farklı görüşler bulunduğu hâlde inanç esaslarında tam bir ittifak vardı.⁷¹⁷

Fakat ashâb-ı kiramın yaşadığı dönemin sonlarına doğru inanç sahasında da birtakım ihtilaflar yaşanmaya başlandı. “İmam Müslim’in kaydettiğine göre, daha Abdullah b.

⁷¹⁴ Buhara bölgesinde kurulmuş rasathaneler hakkında daha geniş bilgi için bk. Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 258-260.

⁷¹⁵ Ocak, “Selçuklular”, 36/376. Daha geniş bilgi için bk. H. Bekir Karlığa, “Konstantin, Afrikalı (Constantinus Africanus)”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/180.

⁷¹⁶ Ocak, “Selçuklular”, 36/376.

⁷¹⁷ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi, Giriş*, İstanbul, 1996, 20.

Ömer (ö. 73/692) hayatteyken ‘Kaderiyye’ (kaderi inkâr edenler) düşüncesinin ilk müntesipleri” ortaya çıkmıştı. “İbn Ömer’e, Mâbed el-Cühenî’nin (ö. 80/699) kaderi inkâr ettiği söylenmiş, o da ‘kendisinin öylelerinden, onların da kendisinden berî’ olduğunu” ifade etmişti.⁷¹⁸

İlk ihtilaf noktası olan “kader”in yanına, bir müddet sonra “Allâh’ın sıfatları”nı da eklemek gerekir. “Ca’d b. Dirhem (ö. 118/736) ve onun görüşlerini daha ileri götüren Cehmiyye’nin kurucusu sayılan Cehm b. Safvan (ö. 128/745), Allâh’ın sıfatlarını (bilhassa kelâm sıfatını)” inkâr etmiştir.

Halife seçimindeki ihtilaf her ne kadar fikhî (hukûkî) bir mesele de olsa, daha sonraki dönemlerde Şîa bunu İslâm’ın rükünlerine dahil etmiş ve bir îman meselesi hâline getirmiştir.⁷¹⁹

35 (656) yılında Hz. Osman’ın şehid edilmesi ve bunu müteakip meydana gelen Cemel ve Sıffin Savaşları ile Hakem Meselesi; siyasî/askerî meseleler olmaktan çıkarak birtakım itikadî mezheplerin doğuşuna sebep teşkil etmiştir. İnsanların hakemliğini reddeden Hâricîler, Hz. Ali etrafında toplanan Şîa ve elindeki siyasî gücü bir müddet sonra itikadî birtakım prensiplere dayandırmaya ve iktidarını desteklemeye çalışan Emevîler, ashâb devrindeki bu elîm hadiselerin ardından ortaya çıkmıştır.

Bu hadiselerin konuşulup tartışılması, kelâm ilminde “büyük günah işleyenler”in (mürtekîb-i kebîre) durumunu ve “amellerin imanın parçası olup olmadığı” problemini gündeme getirmiştir.

Buna İslâm’ın vahiy nurundan, îmanın sâfiyetinden zaman ve mekân olarak uzaklaşmayı, yeni fethedilen topraklardaki başka din ve medeniyet havzasında yetişmiş ve sonradan müslüman olmuş (ihtidâ etmiş) kimselerin sorularını, bir de art

⁷¹⁸ Topaloğlu, *a.g.e.*, 20; Müslim, *İman*, 1.

⁷¹⁹ Topaloğlu, *a.g.e.*, *Giriş*, 20-21.

niyetli kimselerin şüphe uyandırma ve dinin aslını bozma gayretlerini eklediğimizde, mezheplerin ortaya çıkması için gerekli zemin çoktan oluşmuştu.⁷²⁰

a) *Mu'tezile*

Bir asırlık fikrî hareket ve hazırlık devresinin ardından ilk müstakil fırka olarak Mu'tezile'nin⁷²¹ öne çıktığını görüyoruz. Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) sohbet halkasında bir kişi, büyük günah işleyenin durumunu sorar. Bazılarına (Hâricîlere) göre kâfir, bazılarına (Mürchie'ye) göre îmanı üzere bâkî kalan kişinin gerçekte ne olduğunu merak etmektedir. Hasan-ı Basrî'nin cevabını beklemeden talebelerinden "Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748), o kişinin imanla küfür arasında (menzile beyne'l-menziyeteyn) fasık olduğunu" ifade eder. Böylece hocasının fikirlerinden i'tizal etmiş, onun meclisini terk etmiş olur.

Bu hâdisenin ardından Vâsıl b. Atâ etrafında şekillenen Mu'tezile ekolü, kendi içinde bir bütünlük göstermek üzere görüşlerini beş ana başlıkta (usûl-i hamse) toplar: "1. Tevhid, 2. Adl, 3. Va'd ve va'îd, 4. Menzile beyne'l-menziyeteyn, 5. Emir bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker."⁷²²

Mu'tezile ileri gelenlerinden el-Hayyât (ö. 298/910) şöyle demektedir:

"Hiç kimse Tevhid, Adl, Vaad-vaîd, el-Menzile beyne'l-menziyeteyn ve Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker şeklindeki beş esası kabul etmedikçe Mu'tezilî olamaz, ancak bu nitelikleri kendinde toplayan kişi Mu'tezilî olur".⁷²³

⁷²⁰ Topaloğlu, *a.g.e.*, 20-22. Mezheplerin ortaya çıkış sebepleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Topaloğlu, *a.g.e.*, 98-107, 159-163.

⁷²¹ Mu'tezile Mezhebi'nin görüşleri ve kaynaklar hakkında daha geniş bilgi için bk. Topaloğlu, *a.g.e.*, 170-188.

⁷²² Bu kavramların dînî muhtevadan koparak siyasîleşmesi süreci hakkında tafsilat için bk. Mahmut Ay, *a.g.e.*, 15-227.

⁷²³ Daha geniş bilgi için bk. Abdülbaki Güneş, *Aklî Tefsir Hareketi*, 106 vd.

Son madde zaman zaman yanlış anlaşılıp hatalı kullanılarak devlet gücüyle insanlar Mu'tezile'nin belli inanç ve fikirlerini kabul etmeye zorlanmış, neticede İslâm tarihinde "mihne" denilen baskı ve mağduriyet dönemleri oluşmuştur.⁷²⁴

Hicrî ikinci asrın başında kurulan Mu'tezile mezhebi, "Abbâsî halifelerinden el-Me'mun (ö. 218/833), el-Mu'tasım (ö. 227/841) ve el-Vâsik (ö. 232/847) dönemlerinde" en ihtişamlı yıllarını yaşamış, ancak Halife el-Mütevekkil (ö. 247/861) tarafından darbe yiyerek sinmiş, fakat bu dönemde Şîa ile birleştiğinden⁷²⁵ Büveyhîler saltanatı devrinde (IV. asırda) tekrar nüfuz ederek Müverâünnehir, Horasan ve Irak bölgelerinde pek çok taraftar bulmuştur. Vezir Sâhib b. Abbad (ö. 385/995) döneminde zirveye ulaştıktan sonra, Abbad'ın vefatıyla müstakil bir mezhep olma hüviyetini kaybetmiştir.⁷²⁶

b) Selefiyye

Mu'tezile, "inanç meselelerini açıklarken nassı kabul etmekle birlikte akla da ehemmiyet verir. Naklin akılla tenakuz içinde olduğu durumlarda nakli başka mânâlara yorar, yani te'vil eder". Buna "kelâm metodu" denilmiştir.⁷²⁷ Oysa "Selefiyye, din ve özellikle inanç sahasında "aklın hakemliğini" kabul etmediği gibi, "zahiri üzere akılla izahı mümkün olmayan nassları (müteşâbihâtı) akıl ışığında te'vil etmeyi" de kesinlikle tasvip etmez.⁷²⁸

⁷²⁴ Daha geniş bilgi için bk. Mahmut Ay, *a.g.e.*, 165-347.

⁷²⁵ Mu'tezile'nin Şîa ile münasebetleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Topaloğlu, *a.g.e.*, 187-188.

⁷²⁶ Topaloğlu, *a.g.e.*, 183-184.

⁷²⁷ Kelâm metodu hakkında daha geniş bilgi için bk. Topaloğlu, *a.g.e.*, 83-84, 89-91.

⁷²⁸ Topaloğlu, *a.g.e.*, 22. Selef metodunun özellikleri hakkında bk. Topaloğlu, *a.g.e.*, 81-83, 89, 113-119.

İslâm âlimlerinin çoğunluğunu teşkil eden Selefiyye, hicrî ikinci asrın başında Mu‘tezile’nin elinde doğmuş olan kelâma cephe almış oldular. Dört mezhep imamı, İmam-ı A‘zam’ın (ö. 150/767) talebeleri ve sair ulemadan kelam aleyhine nakledilen sözlerin hemen hepsi, “ehl-i bid‘at ve dalâlet”⁷²⁹ sayılan “Mu‘tezile kelâmına” aittir.⁷³⁰

c) Ehl-i Sünnet

Mu‘tezile’nin zuhûrundan “yaklaşık bir buçuk asır sonra Ehl-i sünnet (Selefiyye) âlimlerinden bazıları, îman meselelerini akıl kaideleriyle te‘yid etme ihtiyacını” hissederler. Bu hususta ilk öne çıkan kimseler “İbn Küllâb el-Basrî (ö. 240/854’ten sonra) ve el-Hâris el-Muhâsibî’dir (ö. 243/857)”. Bu zâtlar, Ehl-i sünnet kelâmının doğuşuna zemin hazırlamışlardır.

IV. (X.) yüzyılın başında Ebü’l-Hasen el-Eş‘arî (ö. 324/936) kırk yaşından önce Mu‘tezile mezhebine mensup iken üç kardeş (ihve-i selâse)⁷³¹ meselesinde “hocası Ebû Ali el-Cübbâî’den (ö. 303/916) ayrılmış” ve daha sonra Eş‘ariyye adıyla anılacak yeni bir mezhep tesis etmiştir.⁷³²

⁷²⁹ Bid‘at ve ehl-i bid‘at kavramları için bk. Topaloğlu, *a.g.e.*, 151-158.

⁷³⁰ Topaloğlu, *a.g.e.*, 23.

⁷³¹ Mu‘tezile, kullar hakkında en hayırlı (aslah) olanı yaratmak Cenâb-ı Hakk’a vaciptir görüşündedir. Eş‘arî, hocasına, “biri kâfir, biri sâlih mü’min, biri de sabî iken ölen üç kardeş” hakkında ne düşündüğünü sorar. Onun verdiği “mü’min yüksek derecelere ulaşır, kâfir azapta kalır, sabî ise ne sevaba erişir, ne de azâba ducâr olur” cevabından tatmin olmaz. “Sabînin hayrına olarak günaha batmadan ruhunu kabzettğini, ancak kâfir olanın günahına müsaade ederek onun için en hayırlı olanı takdir etmediği” şeklinde itirazda bulunabileceğini söylediğinde, Ebû Ali el-Cübbâî, onu vesveseye tutulmakla itham etmiş, Eş‘arî ise onun acziyetini dile getirerek ders halkasından ayrılmıştır. (Daha geniş bilgi için bk. Topaloğlu, *a.g.e.*, 23-24)

⁷³² Eş‘ariyye mezhebinin görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Topaloğlu, *a.g.e.*, 23-25.

“Ebü’l-Hasen el-Eş‘arî, Bağdat ve Basra şehirlerinde” görüşlerini neşrederken, “Mâverâünnehir bölgesinde de Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî”⁷³³ (ö. 333/944), benzer şekilde “Selefiyye ile Mu‘tezile arasında, fakat Eş‘arî’ye nispetle Mu‘tezile’ye daha yakın görüşler”⁷³⁴ ortaya koyuyordu.

“Eş‘arî ve Mâturîdî’nin tesis ettiği Ehl-i sünnet kelâmı, aklın rolünü kabul eden, îman esaslarını gerektiğinde aklî yollarla izah, te’yid ve te’vil eden” bir kelâm ekolü idi. Bu yönüyle “Ehl-i sünnet ulemâsı, Mu‘tezile’nin metodunu benimsemiş, ancak mesele bazında onlardan ayrı” düşmüştür.⁷³⁵

“Ehl-i sünnet ilm-i kelâmı, daha çok Eş‘arî mektebi⁷³⁶ ile inkişâf etmiştir.” Bu cereyan bir taraftan Mu‘tezile’nin elindeki kozu alarak ona büyük bir darbe vurmuş, diğer taraftan Selef yolunu takip edenlerin sayısını da oldukça azaltmıştır.⁷³⁷

“Mütেকaddimîn kelâmı” da denilen Eş‘arî ve Mâturîdî’nin tesis ettiği “ilm-i kelâm, Hanefî, Şâfiî ve Mâlikî mezheplerine bağlı çeşitli âlimlerin ve hükümdarların himmetleriyle Irak, Dımaşk, Horasan, Türkistan, Mısır ve Mağrip ülkelerinde” yayılma imkânı bulmuştur.⁷³⁸

Eş‘arî kelâmının önemli isimlerinden “Kâdî Ebû Bekr el-Bâkılânî”den (ö. 403/1013) sonra mütেকaddimîn kelâmcıların sonuncusunu İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî (ö.

⁷³³ Mâturîdiyye Mezhebi’nin görüşleri ve kaynaklar hakkında daha geniş bilgi için bk. Topaloğlu, *a.g.e.*, 120-134.

⁷³⁴ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, Endülüs Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2018, 328.

⁷³⁵ Topaloğlu, *a.g.e.*, 25.

⁷³⁶ Eş‘ariyye Mezhebi’nin görüşleri ve kaynaklar hakkında daha geniş bilgi için bk. Topaloğlu, *a.g.e.*, 135-142.

⁷³⁷ Topaloğlu, *a.g.e.*, 25.

⁷³⁸ Topaloğlu, *a.g.e.*, 27.

478/1085)” teşkil eder.⁷³⁹ Hücetü’l-İslâm el-Gazzâlî (ö. 505/1111) ile birlikte “müteahhirîn ilm-i kelâmı” başlamıştır.

“Gazzâlî devrine kadar Ehl-i sünnet âlimleri ‘bid‘at fırkalar’ ile mücadele ettiği hâlde, Gazzâlî’den itibaren kelâmcılar mücadelelerini ‘İslâm filozoflarına karşı’ yürütmüşlerdir.”⁷⁴⁰

Bundan sonra kelâmın felsefe ile mezcedilmiş devrinin başladığını söylemek mümkündür. “İbn Hazm ez-Zâhirî (ö. 456/1064) mantık, İslâmî ilimlere dâhil edilmiş, Gazzâlî (ö. 505/1111) ise bazı felsefî meseleleri İslâm ilimleri sahasında” ele almıştır. “Felsefe ile kelâmı yan yana getirme tarzında Gazzâlî’nin başlattığı çığır, kendisinden sonra da gelişerek sürmüştür. Bu hususta Şehristânî (ö. 548/1153), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233) ve Kâdî Beydâvî (ö. 685/1286) gibi isimler” zikredilebilir.⁷⁴¹

d) Felsefeciler

“Daha Emevîlerin son devirlerinde eski Yunan ilimlerini (ulûm-i kadîme) tercüme faaliyetleri başlamış; bu çalışmalar Abbâsî halifelerinden el-Mansûr, Hârûn er-Reşîd ve el-Me’mûn (ö. 218/833) dönemlerinde ilerleyerek kemâle ermiştir.” Bu faaliyetlerin de tesiri ile “III. asrın birinci yarısında ilk İslâm filozofu Ebû’l-hukemâ’ Ya‘kub b. İshak el-Kindî (ö. 252/866), ondan bir asır sonra Ebû Nasr el-Fârâbî (ö. 339/950) ve Fârâbî’den yaklaşık bir asır sonra da Ebû Ali İbn Sînâ (ö. 428/1037)” ortaya çıkmıştır.⁷⁴²

⁷³⁹ Bu iki ismin gayretleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Topaloğlu, *a.g.e.*, 26-27.

⁷⁴⁰ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi, Giriş*, 28. Gazzâlî’nin kelâm ilmine getirdiği yenilikler ve filozoflara yönelttiği tenkitler hakkında daha geniş bilgi için bk. Topaloğlu, *a.g.e.*, 28-32.

⁷⁴¹ Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Topaloğlu, *a.g.e.*, 32-33.

⁷⁴² Topaloğlu, *a.g.e.*, 26.

el-Kindî, felsefeyle meşgul olmasına rağmen kelâm ilminin tesirinden kurtulamamış, “kelâmdan felsefeye intikal devresinin mümessili” sayılmıştır. “Asıl İslâm felsefesi Fârâbî ile kurulmuş, İbn Sînâ ile kemâle ermiştir. Ne var ki bu felsefe, büyük nisbette Yunan düşüncesinin tesirinde kalmış, Aristo (M.Ö. 384-322) ve Eflatun’u (Platon) (M.Ö. 427-347) itiraz kabul etmez birer üstad” olarak telakkî etmiştir.⁷⁴³

Mu‘tezile’nin elinde doğduğu hâlde Eş‘arî ve Mâturîdî’nin gayretleriyle “ihtidâ eden” kelâm ilmi, akla değer vermekle beraber “vahyi hareket noktası” olarak kabul ediyordu. Oysa “felsefe, sırf akla dayanarak ilâhiyat sahasında”⁷⁴⁴ görüş beyan etmek derdindeydi.⁷⁴⁵ Bu görüşlerin de temeli Yunan felsefesine dayandığı için felsefî düşünce ve temsilcileri; Selefiyye başta olmak üzere, “Ehl-i sünnet ve hattâ Mu‘tezile âlimlerinin sert tenkit ve mücadelesine” maruz kaldı.⁷⁴⁶

İslam düşüncesinin temel disiplinleri olan kelâm, felsefe ve tasavvuf birbirinden bağımsız olarak gelişmelerini sürdürürken Gazzâlî (ö. 505/1111) ile birlikte başlayan ve Osmanlı döneminde de devam eden tartışmalarla düşünce hayatında âdeta kısır bir döngüye neden olan tartışmaların içine girilmiştir. Tehâfütler çatışması olarak da bilinen bu tartışma süreci, Gazzâlî’nin kaleme aldığı Tehâfüt el-Felâsife adlı eserde filozofları, fikirlerinden dolayı on yedi konuda tenkit, üç konuda da tekfir

⁷⁴³ Topaloğlu, *a.g.e.*, 26.

⁷⁴⁴ O günkü felsefî düşünce ve kaynaklar, sadece ilâhiyat (metafizik) konularını ele almıyordu. Âdeta ilimler mecmuası hüviyetinde tıp, astronomi, matematik, mantık vb. birçok ilmi içinde barındırıyordu. Bunları tasnif etmeden hepsine hücum edenler olduğu gibi, Gazzâlî gibi her birini farklı kategorilerde ele alan, faydalısıyla zararlısını ayıran, hatta metafizik konuları bile kendi içinde kategorize eden âlimler de çıkmıştır. Elbette bu süreç, sancılı ve uzun bir zaman almış, önyargılardan uzak bir bakış ve araştırma ortamını gerektirmiştir.

⁷⁴⁵ Felsefe metodu hakkında daha geniş bilgi için bk. Topaloğlu, *a.g.e.*, 84-87, 91-92.

⁷⁴⁶ Topaloğlu, *a.g.e.*, 26.

eden, toplam yirmi başlıkta toplanan eleştirilerle yoğunluk kazanmıştır. Bir devlet kurumu olarak gelişen ve yaygınlaşan medreselerde, Gazzâlî'nin eleştirilerine hak veren anlayışın kabul gördüğü ve medrese çevrelerinde felsefî ilimleri dışlayan bu anlayışın, İslam düşüncesinin gelişme seyri bakımından bir dönüm noktası olarak kabul edildiği belirtilmelidir. Nitekim bazı araştırmacılar bu duruma dikkat çekmişler; Eş'arî, Gazzâlî ve Râzî gibi bilginlerin ilim zihniyetine yeni bir istikamet vermemiş olsaydılar, müslümanların Galileri, Keplerleri ve Newtonları yetiştirmiş olabileceklerini ifade etmişlerdir.⁷⁴⁷

e) Şia

Lugatte grup, cemaat ve taraftar manasına gelen bu kelime, İslâm ve mezhepler tarihi ile kelâm ilminde daha özel bir kullanım şekli kazanmış, Şîî denince “dördüncü halife Hz. Ali'nin tarafını tutanlar ve onun diğer ashâbdan üstün olduğunu kabul edenler” anlaşılmıştır.⁷⁴⁸

Hız. Osman'ın şehâdetini müteakip müslümanlar ikiye ayrılmıştır. Hız. Osman'ın tarafını tutup katillerin bir an önce cezalandırılmasını isteyenlere “Şîatü Osman”, Halife Hız. Ali etrafında toplananlara da “Şîatü Ali” veya “Aleviyye” denmiştir. Daha sonra Şia olarak kısaltılan bu ifade, sadece Hız. Ali taraftarlarını anlatmak üzere kullanılmıştır.⁷⁴⁹

Şia'nın ortaya çıkışını, Hız. Peygamber'in son yılındaki bazı hadiselerle vefatının ardından ilk halifenin seçimine kadar dayandırmak da mümkündür. Ancak bu dönemde Hız. Ali, ihtilaftan uzak durmuş ve yapılan seçimlerde ortaya çıkan ilk üç halifeye biat etmiştir. Hız. Ali'nin kendi hilafetine kadar böyle saflara ayrılmış bir Şiilikten söz etmek mümkün değildir.

⁷⁴⁷ Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, 41-42.

⁷⁴⁸ Topaloğlu, *a.g.e.*, 189.

⁷⁴⁹ Topaloğlu, *a.g.e.*, 189-190.

Daha sonra zuhur eden Cemel, Sıffîn savaşlarıyla Hakem Hâdisesi'nde aktif rol oynayan ve tarih sahnesinde belirginleşen bu fırka, ilerleyen dönemlerde Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in hilafetlerini desteklemiş; gerek Emevîler ve gerekse Abbâsîler döneminde Hz. Fâtıma ve Hz. Ali'nin soyundan gelenler (imamlar) etrafında birleşerek iktidara baş kaldırıp birçok muhalefet hareketinin öncülüğünü yapmışlardır.

Farklı kollarında uç fikirler de yer alan Şia'nın temel inanç prensipleri şunlardır:

1. Hz. Ali, Rasûlullah'tan sonra insanların en faziletlisidir.
2. Hilâfet veya imamet, çözümü halk tarafından yapılacak bir iş olmayıp oruç, zekat ve hac gibi dinin rûkûnlerindendir. Hz. Peygamber, "müslümanların idaresini devralıp işlerini devam ettirmek üzere" yerine gelecek "imam" olarak Hz. Ali'yi ve onun soyundan gelenleri tayin etmiştir.
3. Nasla belirlenmiş (tayin edilmiş) bu imamlar, küçük-büyük her türlü gûnahtan korunmuştur (mâsumdur).
4. Başta ilk üç halife olmak üzere, Hz. Ali ve evlâdının imametine karşı gelen kişiler zâlimdir, gâsıptır. Onlardan ve onlara biat eden insanlardan (ashâb-ı kiramdan) uzak durmak (teberrî) gerekir. Hz. Ali ve evladından onlara biat edenler, o günkü tehlikelerden kendilerini korumak (takıyye) için bunu yapmışlardır. Hz. Ali ile ilgili savaşlarda muhalifleri her zaman ve kesinlikle haksızdır.
5. Ekseriyet olan Zeydiyye ve İmamiyye kollarına göre, büyük günah işleyenler tevbe etmeden ölürlerse ebedî cehennemliklerdir.

Şia, mezhebini devlet reisliği gibi siyâsî bir konu üzerine tesis etmiştir. İçinde ifrat görüşler de taşıyan pek çok kola⁷⁵⁰ ayrılmış, Şia, akaid esaslarında genel itibariyle Mu'tezile'nin tesirinde kalmıştır.⁷⁵¹

⁷⁵⁰ Bu farklı Şia kollarının görüşleri, delilleri ve tarih içindeki tavırları hakkında daha geniş bilgi için bk. Topaloğlu, *a.g.e.*, 195-261.

⁷⁵¹ Daha geniş bilgi için bk. Topaloğlu, *a.g.e.*, 191-196.

Bunlardan İsmâiliyye ve Bâtıniyye kolu, gizli, örgütlü, siyâsî hedefler taşıyan ve bu hedeflere ulaşmak için terör dahil her türlü yolu meşru gören mezhepler olarak Selçuklular döneminde oldukça etkili olmuştur. Bazen de ilmî-siyâsî rakipler bertaraf edilmek için bir karalama kampanyası düzenlenirken “İsmâilî/Bâtınî” yaftası tehlikeli bir silah olarak kullanılmıştır.⁷⁵²

1.4.5. Selçuklular’ın Fıkî ve İtikadî Mezheplerle İlişkileri

a) Selçuklular ve Sünnî Mezhepler

Selçuklular, “İslâm dünyasının siyâsî liderliğini ele aldıktan sonra” dahilde Şîî Fâtımîler ve Bâtınî/İsmâîlîler, hâricte ise Bizanslılar’la mücadele etmeyi devletin ana gayesi olarak belirleyip uygulamışlardır.⁷⁵³ Bu sebeple gerek Şîî Fâtımîler’e karşı, gerekse bâtil fırka ve mezheplerle mücadele hususunda Sünnîliğin hâmisî olmuşlar ve onların devrinde Ehl-i sünnet inancı, ülkenin her tarafında gelişip yayılma imkânı bulmuştu.

Türkler’in kahir ekseriyetinde olduğu gibi, Selçuklu sultanları da itikadda Mâturîdî, amelde ise Hanefî mezhebini tercih etmişlerdi.⁷⁵⁴ Mezheplerine olan bağlılıklarının

⁷⁵² Büyük ihtimalle bu tür karalama ifadeleri, rekabetin kızıştığı zamanlarda, o günün şartlarında en kolay ve etkili karalama usûlü olarak “İsmâilî/Bâtınî” damgası vurma şeklinde cereyan etmiştir. Bağdat’ta zındıklık, Merv ve Nîşâbûr’da ise İsmâîlîlik, iki önemli suçlama vasıtasıdır. (Ömer Faruk Harman, “Şehristânî”, *DİA* [Ankara: TDV Yayınları, 2010], 38/467) Zira Selçuklu döneminin içindeki en tehlikeli fikrî/fiilî düşmanı, İsmâîlîler/Bâtınîler olarak kabul edilmiş ve devlet, bütün imkânlarıyla bu görüş ve mensuplarıyla mücadele yolunu tutmuştur.

⁷⁵³ Ocak, “Selçuklular”, 36/375.

⁷⁵⁴ Büyük Selçuklular’ın Hanefî mezhebine mutaassıp bir şekilde bağlı olduklarını söyleyen Cihan Piyadeoğlu, Nizamülmülk’ün Alparslan ile ilgili şu sözlerini paylaşmaktadır: “...Sultan-ı Şehîd, kendi mezhebi üzerine o kadar sağlam ve doğru idi ki, ‘Eğer vezirim Şâfiî mezhebinden olmasaydı daha kuvvetli bir siyasetçi ve daha heybetli olurdu’. (Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 318; Nizâmülmülk, *a.g.e.*, 135)

bir işareti de 1055 yılında Bağdat'a geldiklerinde yapmış oldukları kâdılkudât tercihleridir.⁷⁵⁵ Vefat eden “Şâfiî âlimi Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali'nin (İbn Mâkûlâ) yerine, Hanefî âlimi Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'yi (ö. 478/1085)” kâdılkudât tayin ettiler. Otuz yıl bu vazifede kalan Dâmegânî, hem çoğunluğu Şâfiî olan Bağdat'ta bu vazifeyi hakkıyla ifa etmiş hem de ülkenin farklı bölgelerine Hanefî kadıları vazifelendirerek mezhebin yayılmasında önemli bir rol üstlenmiştir.

Tuğrul Bey Nîşâbur'da, “Sultan Alparslan ise Bağdat'ta Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanında Hanefî mezhebi mensupları için birer medrese yaptırmışlardı.” Bağdat'taki “bu medresede ilk dersi, önemli Hanefî âlimlerinden Ebû Tâhir İlyas ed-Deylemî vermiş, Ebû Tâlib Hüseyin ez-Zehbî de elli yıl boyunca” burada müderrislik yapmıştı.

V. (XI.) yüzyılın başlarında “Hanefî mezhebinin ağırlık merkezi, Irak'tan Mâverâünnehir bölgesine” kaymış; Kudûrî müstesnâ, sonraki Hanefîler üzerinde Mâverâünnehir bölgesinde yetişmiş Hanefî âlimler daha etkili olmuştur.⁷⁵⁶

Hanefî mezhebinin asıl yayıldığı alan, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesidir. Buhara, Semerkant, Belh, Rey, İsbîcâb ve Nîşâbur şehirleri bölgenin önemli merkezleri olup “Ebû'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089), Ebû Bekir Hâherzâde (ö. 483/1090), Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090 [?]) ve Ebû Nasr Ahmed b. Mansûr el-İsbîcâbî” gibi âlimler buralarda yetişmiştir. Hanefîliğin yayıldığı bölgelerden birisi de Irak civarındır.

Bu cümlelerin hemen öncesinde Nizâmülmülk, Hanefîlik ve Şâfiîlik mezheplerine bakışını şöyle ifade etmektedir: “Yeryüzünde makbul ve dosdoğru yolda ilerleyen, Allâh'ın rahmetinin ikisi üzerine olası Hanefî ve Şâfiî diye iki mezhep vardır. Geri kalanlar beyhude ve sapkınlık, şek ve gümandan ibarettir”. (Nizâmülmülk, *a.g.e.*, 135)

⁷⁵⁵ Ocak, “Selçuklular”, 36/375.

⁷⁵⁶ Tuncay Başoğlu, “Saymerî, Hüseyin b. Ali”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/216.

Şâfîlik başlangıçta daha çok Hicaz ve Mısır bölgesinde gelişmiş iken Selçuklular'ın tesiri ve yönlendirmesiyle, peyderpey Suriye ve Irak bölgelerinde de etkili bir mezhebe dönüşmüştür.⁷⁵⁷

Selçukluların bu bölgede, kendi bağlı oldukları Hanefilik yerine Arap topluluklarının daha çok kabul ettiği Şâfîliği öne çıkarmasının sebebi, Şîîlerin propagandalarında halkı Arap olan Hicaz ve Suriye bölgesini öncelikli hedef seçmiş olmalarıdır.⁷⁵⁸ Böylece Araplara daha yakın gelecek bir Sünnî mezhep tercihi sunulmuş, açılan Şâfî programlı medreselerle Şîîlerin propagandaları etkisiz hâle getirilmiş ve bu konudaki çalışmalar kısa zamanda meyve vermiştir.

Sünnî mezheplerden Hanbelîlik, gerek arkasında siyâsî bir desteğin bulunmayışı gerekse mezheb müntesiplerinin kendi katı tutum ve anlayışları yüzünden yeteri kadar yayılma imkânı bulamamıştır. Bu mezhebin Selçuklu zamanındaki en önemli temsilcileri, “Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066) ile Sûriye ve Harran bölgelerinde yetişmiş sûfî müellif Hâce Abdullah-i Herevî'dir” (ö. 481/1089).⁷⁵⁹

Mâlikî mezhebi de Irak, Bağdat ve Suriye bölgesinde mensuplarının sayısı az da olsa varlığını sürdüren Sünnî mezheplerdendir. Bu dönemde yetişmiş önemli Mâlikî âlimleri arasında “Ebü'l-Fazl Muhammed b. Abdullah el-Mâlikî ile Ebû Ya‘lâ Ahmed b. Muhammed el-Abdî'nin isimleri” zikredilebilir.⁷⁶⁰

Zikredilen dört mezhep hâricinde “Ehl-i sünnetten sayılan Evzâî ve Zâhirî mezhepleri de bu dönemde varlığını devam ettirmiştir”.

⁷⁵⁷ Ocak, “Selçuklular”, 36/375.

⁷⁵⁸ Ocak, “Selçuklular”, 36/375.

⁷⁵⁹ Ocak, “Selçuklular”, 36/375.

⁷⁶⁰ Ocak, “Selçuklular”, 36/375.

Selçuklular devrinde “Hanbelîler ile Eş‘arîler arasında fikrî ihtilaflar yaşanmış, bu ihtilaflar farklı şekillerde Sultan Melikşah devrinde de devam etmiştir”.⁷⁶¹

b) Selçuklular ve Mu‘tezile

Selçuklular devrinin başlangıcında özellikle Mu‘tezile akımının topluma tesir ettiği görülmektedir. “Selçuklu hanedanı, amelde Hanefiliği, itikadda ise Mâturîdîliği kabul etmişti.” Hanefiliğin “aklı ve nakli, ayrı ayrı birer bilgi kaynağı” kabul etmesi sebebiyle bazı Mu‘tezile mensupları, amelde Hanefiliği tercih etmişlerdir. Meselâ Tuğrul Bey’in vezirliğini yapmış olan “Amîdûlmülk el-Kündürî, amelde Hanefî, itikadda ise Mu‘tezile mezhebine mensup” idi.⁷⁶²

“Şâfiî ve Eş‘arî mezheplerine mensup olan Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullah’ın (İbnü’l-Muvaffak), Nişâbur Şâfiîleri’nin reisliğine getirilmesi” üzerine Kündürî, onu kendisine siyâsî rakip görmüş ve İbnü’l-Muvaffak’ın vezirlik ihtimalini ortadan kaldırmak üzere bir plan takip etmiştir. Önce “Tuğrul Bey’den ehl-i bid‘ata minberlerden lânet okunması iznini” almış, daha sonra da bu lanetin içine Eş‘arîleri ilâve etmiştir. Böylece ülkede uzun süre devam edecek bir fikrî kargaşa ve çatışmanın⁷⁶³ fitilini ateşlemiştir.⁷⁶⁴ Bu döneme, “mihnetül’-Eş‘aire” adı verilmiştir.⁷⁶⁵

⁷⁶¹ “Selçuklular, siyâsî hedef ve uygulamaları yanında oluşturdıkları kültürel ve iktisâdî kurumlarla da İslam kültür ve uygarlığına çok büyük hizmetlerde bulunan bir millet olarak, İslam dünyasında bu yıkıma son vermiştir. Nitekim XII. yüzyılın başlarına gelindiğinde artık (Sünnî mezhepler arası) bu kavgalar yavaşlamış ve bir süreç içinde XIII. yüzyılda ise neredeyse mezhepler arasında silahlı çatışmalar yok denecek seviyeye inmiştir. Bu dönemden sonra artık mezhepler arasında düzeyli, entelektüel münazaralar ve fikrî tartışmalar yaşanmaya başlanmıştır”. (Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 364)

⁷⁶² Ocak, “Selçuklular”, 36/376.

⁷⁶³ “Büyük Selçuklular döneminde, bilhassa XI. yüzyıl boyunca gerek fikrî olarak entelektüel boyutta, gerekse kavgalar ve silahlı çatışmalar sûretiyle fiziksel planda mezhep mücadeleleri doruk noktaya ulaşmıştır”. (Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep*

Bu uygulamadan rahatsız olan Eş‘arî âlimler, Tuğrul Bey’i ziyaret ederek durumlarını arz etmişler, Abdülkerîm el-Kuşeyrî bu yanlışı dile getiren bir risâle yazmış, “Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî⁷⁶⁶, Vezir Kündürî’ye mektup yazarak üzerlerindeki baskıların kaldırılmasını” talep etmiştir. Ancak bütün bu teşebbüslerden bir netice alınamadığı gibi, Şâfiîler de ehl-i bid‘ate eklenmiş ve bunlar üzerindeki baskı giderek artırılmıştır. Şâfiîler’in kitap yazması, vaaz etmesi, hutbe ve ders vermesi yasaklanmıştır.⁷⁶⁷ Bu hengâmede “bazı Eş‘arîler yakalanarak hapsedilmiş, İmam’ül-Haremeyn el-Cüveynî ve Beyhakî gibi âlimler” de yaşadıkları bölgeleri terk etmek mecburiyetinde bırakılmışlardır.

Kündürî’nin uyguladığı keyfî bu baskı, diğer Sünnî âlimler tarafından da tepkiyle karşılanmıştır. Hanefî Ebû Abdullah ed-Dâmegânî ve Şâfiî Ebû İshak eş-Şîrâzî, bu uygulamaların caiz olmadığı ve sorumluların bir an önce tespit edilerek cezalandırılması yönünde fetva vermişlerdir.⁷⁶⁸

Bütün bunlara rağmen Şâfiî ve Eş‘arîlere yönelik bu hasmâne tutum, Sultan Alparslan’ın iktidara geçer geçmez Kündürî’yi vezaretten azledip yerine Eş‘arî ve Şâfiî mezheplerine mensup olan Nizamülmülk’ü getirmesine kadar devam etmiştir.

Kavgaları, 359) Bu kavganın tafsilatı ve boyutlarıyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Kara, *a.g.e.*, 213-355.

⁷⁶⁴ Ocak, “Selçuklular”, 36/376.

⁷⁶⁵ Abdülazîm ed-Dîb, “Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/141; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 222-223.

⁷⁶⁶ M. Yaşar Kandemir, “Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/58-59.

⁷⁶⁷ Ocak, “Selçuklular”, 36/376.

⁷⁶⁸ Ocak, “Selçuklular”, 36/376.

“Nizâmiye medreselerinin açılması ve Şâfiî-Eş‘arî ulemâyâ büyük imkânlar tanınması” sûretiyle bu ihtilaf tarihe intikal etmiştir.⁷⁶⁹

“İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî, Eş‘arîliğe te’vil metodunu getirmiş; talebesi Gazzâlî, kelâmın kapılarını felsefe ve mantığa açarak Ehl-i sünnet dışı fikir ve inançlarla mücadele etmiş”, mutasavvıf kişiliğini de ortaya koyarak aklın çözemediği meselelerde vahyi ön plana çıkarmıştır. Böylece Eş‘arî kelâmının nihâî zaferini ortaya koymuştur. Kelâmı iyice aklîleştiren Fahreddin er-Râzî, felsefî-kelâm dönemini başlatmıştır.⁷⁷⁰

Bu dönemde Ebû Ali b. Velid’in i’tizâlî görüşleri yaymaya çalışması halk arasında tartışmalara yol açmış, Abbâsî halifesi ve Nizâmülmülk’ün devreye girmesiyle hadiseler yatıştırılmıştır. Mu‘tezile’nin varlığını devam ettirmesi, biraz da Selçuklular’ın geniş müsamahası sayesinde olmuştur. “Sultan Sencer’in dostlarından Şehristânî ile müfessir Zemahşerî’nin Mu‘tezile mezhebine mensup oldukları halde devlet adamları nezdinde itibar görmeleri” de bunu göstermektedir.⁷⁷¹

Selçuklular, “sadece Mu‘tezile’ye karşı değil, diğer felsefî düşüncelere de aynı müsamahayla” yaklaşmışlardır.

c) Selçuklular ve Şiîlik

Selçuklular’ın en önemli hedeflerinden birisi, Şiî düşünceye karşı Sünnî düşüncenin hâkimiyetini tesis etmektir. Bu sebeple Büveyhîler ile Fâtımîler devirlerinde Şiî

⁷⁶⁹ Ocak, “Selçuklular”, 36/376; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 222-223.

⁷⁷⁰ Ocak, “Selçuklular”, 36/376.

⁷⁷¹ Ocak, “Selçuklular”, 36/376.

propaganda merkezine dönüşmüş bulunan “dârülilimler”in⁷⁷² karşısına Sünnî fikir ve inanç esaslarını öğretecek medrese modelini geliştirmişlerdi.⁷⁷³

Fâtımîler, kurdukları Ezher Medresesi’nde yetişen Şîî-Bâtınî dâilerle fikir ve inançlarını yaymak için uzun zamandır büyük gayret gösteriyorlardı.⁷⁷⁴ Selçuklular da onları durdurup dengelemek üzere Nizâmiye Medreseleri’ni inşa ettirdiler.⁷⁷⁵

Batıda Endülüs’ten doğuda Mâverâünnehir’e, kuzeyde Kafkaslardan güneyde Yemen’e kadar o gün bilinen İslâm dünyasının bütün bölgelerinden gelen talebeler, Nîşâbur, İsfahan, Bağdat, Merv ve Herat gibi önemli şehirlerde açılmış Nizâmiye Medreseleri’nde ders görerek memleketlerine dönmüşler ve Sünnîlik esasları üzerinde, ortak paydada bir kültür ve medeniyetin oluşup gelişmesine hizmet etmişlerdir.⁷⁷⁶

d) Selçuklular ve Hilâfet

“Türkler’in Bağdat’a gelişi ve bir siyâsî güç olarak buradaki konumu”, halifelik ve saltanat müesseselerinin meşruiyeti meselesini gündeme getirmiş ve bu dönemin âlimleri konuyu farklı yönleriyle ele almışlardır. Bu sebeple Mâverdî, “kapsamlı bir devlet teorisi geliştirmek üzere” sahasında ilk olan *el-Ahkâmü’s-sultâniyye* adlı eseri kaleme almıştır. Bu eserde İslâm âmme hukukunun teorik meseleleri ele alınmış ve “müslümanlar açısından hilafetin gerekliliği” savunulmuştur.

⁷⁷² Dârülilimlerin Sünnî kütüphane, araştırma ve sohbet merkezi hüviyetinden İsmâîlî propaganda merkezlerine dönüşmesi hakkında daha geniş bilgi için bk. İsmail. E. Erünsal, “Dârülilim”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/539-541.

⁷⁷³ Erünsal, “Kütüphane”, 27/19.

⁷⁷⁴ Fâtımîler dönemi Ezher’deki eğitim-öğretim ve propaganda faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Saîd Abdülfettâh Âşûr, “Ezher”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/59.

⁷⁷⁵ Ocak, “Selçuklular”, 36/375.

⁷⁷⁶ Ocak, “Selçuklular”, 36/375.

“İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî de *Ğıyâsü'l-ümem (el-Ğıyâsî)* adlı eserinde, Şiîler'in hilâfet (imâmet) konusunda ileri sürdükleri iddiaları” reddetmiş ve “İmam Kureyş'tendir.” şeklindeki klasik düşüncayı vurgulamıştır.

Nizamülmülk ise, meşhur eseri *Siyâsetnâme*'de “saltanatın meşrûiyetini” savunmuş, ancak hilafetle ilgili hiçbir şey söylememiştir. Gazzâlî, hem hilâfeti hem de saltanatı kabul eden bir anlayış ortaya koymuş, üçüncü otorite olarak da ulemâyı zikretmiştir.⁷⁷⁷

e) Selçuklular ve Tasavvuf

Selçuklular, İslâm dünyasının siyâsî lideri olarak öne çıktıklarında “Kur'ân ve Sünnet'e uygun bir tasavvuf anlayışını” koruyup geliştirmişlerdir. Tuğrul Bey'den itibaren hemen hemen bütün Selçuklu sultanları, ehl-i tasavvufa karşı büyük bir saygı göstermişlerdir.⁷⁷⁸

Horasan sûfiliğinin önemli temsilcilerinden “Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, Selçuklu dönemi önemli âlim ve sûfilerinden Abdülkerîm el-Kuşeyrî'yi” etkilemiştir. Kuşeyrî, önce Ebû Ali ed-Dekkâk, sonra da Sülemî'nin mânevî terbiyesinde yetişmiştir. Kuşeyrî'nin talebesi ve Hâcegân silsilesinin (Nakşibendiyye'nin) önemli bir halkası kabul edilen “Ebû Ali el-Farmedî, Kuşeyrî ile Gazzâlî'yi birbirine bağlayan bir ‘köprü’ vazifesi” görmüştür. “Tasavvuf, Gazzâlî ile yeni bir döneme girmiş, İslâm kültüründe âdeta resmî bir hüviyet kazanmıştır”.⁷⁷⁹

Nizâmiye medreselerinde bulunan müderris ve talebeler arasında tasavvufa yönelen kimselerin sayısı oldukça azdır. Mutasavvıf müderrisler içinde en önemli simalardan birisi, Ahmed el-Gazzâlî'dir. Ahmed el-Gazzâlî'nin tasavvufî yönü, kardeşi İmam Gazzâlî'den daha ağır basmaktadır.⁷⁸⁰

⁷⁷⁷ Tafsilat için bk. Ocak, “Selçuklular”, 36/376.

⁷⁷⁸ Daha geniş bilgi ve isimler için bk. Ocak, “Selçuklular”, 36/376.

⁷⁷⁹ Ocak, “Selçuklular”, 36/376.

⁷⁸⁰ Ocak, “Selçuklular”, 36/377.

Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisi “Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin talebesi olan Yûsuf el-Hemedânî, Ebû Ali el-Farmedî’nin müridi” olmuş ve halkı irşad etmek üzere Mâverâünnehir, Horasan ve Irak bölgelerine gitmiştir. “Yusuf el-Hemedânî; Ahmed Yesevî, Abdullah-ı Berkî, Hasan-ı Endâkî ve Abdülhâlik el-Gucdevanî gibi dört büyük halife yetiştirmiştir”.⁷⁸¹

Bu isimler arasında “Yeseviyye tarikatının kurucusu” olup Türkler arasında İslâmiyet’in yayılışında büyük pay sahibi olan “Ahmed Yesevî; Haydarîlik ve Bektâşîlik üzerinde” de oldukça etkilidir.

“Abdülhâlik-ı Gucevanî ise, başka bir Türk tarikatı olan Hâcegân tarikatının kurucusudur.” Hâcegân tarikatı, XIV. asırdan sonra “Bahâeddin Nakşibend’in ismine nispet edilerek ‘Nakşibendiyye’ olarak anılmış ve Türkler arasındaki en yaygın tarikate” dönüşmüştür.⁷⁸²

“Kâdiriyye tarikatının pîri Abdülkâdir-i Geylânî, Selçuklular devrinde Bağdat’ta yaşamış”, kurduğu tarikat İslâm âleminin hemen her köşesine yayılmıştır.

Selçuklular devrinde “ülkenin farklı yerlerinde hem sûfilere barınma ve eğitim hizmeti veren hem de seyahat eden âlim ve talebeler için konaklama mekânı” şeklinde kullanılan çok sayıda zâviye, hankah ve ribatlar yaptırılmıştır. “Sadece Sultan Melikşah devri ve sonrasında inşa edilen ribatların sayısı otuz beş civarındadır”.⁷⁸³

1.5. Selçuklu Öncesi Müfessirler (401/1011-431/1040’a kadar)

Selçuklu Devleti’nin kurulmasından önce, onun hâkim olduğu toprakların büyük bölümünde Sâmânîler (819-1005), Gazneliler (963-1186) ve Karahanlılar (840-1212) devletleri hüküm sürmekte idi.

⁷⁸¹ Ocak, “Selçuklular”, 36/377.

⁷⁸² Ocak, “Selçuklular”, 36/377.

⁷⁸³ Ocak, “Selçuklular”, 36/377.

Zaman zaman çıkan ihtilaf ve savaşlar neticesinde el değıştiren topraklar olmakla birlikte Gazneliler; Kuzey Hindistan, Afganistan, Toharistan, Horasan, Kirman, Kuhistan ve Harizm bölgesine hakim olmuştu. Başka bir deyişle, kuzeyde Aral Gölü’nden güneyde Umman Denizi’ne; doğuda Peşâver, Lahor ve Leknev’den batıda Kazvin, Hemedan, İsfahan ve İstahr şehirlerini içine alacak şekilde Basra Körfezi’ne kadar geniş bir alanı ele geçirmişlerdi.

Karahanlılar da Aral Gölü ile Amuderya (Ceyhun) sınırından başlayarak Cent, Fârâb, Talas, Mâverâünnehir, Fergana, Doğu Türkistan gibi daha kuzey ve doğu bölgeleri içine alacak şekilde hâkimiyetini tesis etmişti.

Yangikent, Nurata, Buhara, Semerkant, Baykent, Keş, Taşkent gibi şehirleri içine alan Mâveraünnehir bölgesi; bazen Gaznelilerin, bazen de Karahanlıların hâkimiyetine girmişti.

Zikredilen bölgelerden batıya gidildikçe, İran ve Irak’ta hüküm süren Büveyhîler (932-1062) ile “Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye’ye hâkim olan” Fâtımîler (909-1171) yer alır. Daha batıda (Anadolu’da) ise, Bizans toprakları bulunmaktadır.

Selçuklu öncesinde, onun en geniş sınırlarıyla hükmettiği bu bölgelerde yetişen âlimler, Selçuklu ilim ve kültür havzasının şekillenmesine doğrudan tesir etmişlerdir. Bu sebeple en azından, çeyrek asırlık bir dönemi içine alacak şekilde Selçuklu öncesi dönem müfessirlerini incelemek, Selçuklular dönemi tefsir faaliyetlerini sağlıklı değerlendirebilmek için zaruridir.

1.5.1. Ahmed b. Muhammed el-Herevî (ö. 401/1011)

(احمد بن محمد الهروي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed (Abdurrahman) el-Herevî el-Bâşânî”.⁷⁸⁴ Soyu, Abdülkays b. Rebîa’ya dayandığı “Abdî”, Herat’ın bir köyü olan Bâşân’a nisbet edilerek “Bâşânî” (Fâşânî) nisbeleri

⁷⁸⁴ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakātü’ş-şâfi’iyye*, I, 175.

bulunmaktadır.⁷⁸⁵ Bazıları onun “Fâşânî” nisbesinin, Merv’in Fâşân köyünden geldiğini zannetmişlerdir.

İbn Hallikân, “Herevî’nin dedesinin Muhammed olduğunu söylemekle birlikte, *Kitabu’l-Ğaribeyn*’in kapağında Abdurrahman şeklinde yazdığını” belirtmiştir.⁷⁸⁶ Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Hocaları arasında “Ebû İshak Ahmed b. Muhammed el-Bezzâz, Ebû Süleyman el-Hattâbî ve Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî’nin adları” zikredilmiştir.⁷⁸⁷

Hansârî’nin “İbnü’s-Serrâc (ö. 316/929) ve Niftaveyh (ö. 323/935) gibi âlimlerden” ders aldığına dair verdiği bilgiler doğru değildir.⁷⁸⁸

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: “Ebû Osman İsmail b. Abdurrahman es-Sâbûnî, Ebû Ömer Abdülvâhid b. Ahmed el-Melîhî, Ebû Sehl Muhammed b. Ali el-Herevî, Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim el-Erdistânî ve Ebû Sa’îd el-Hüseyin b. Ahmed gibi talebeler” yetiştirmiştir.⁷⁸⁹

6 Recep 401’de (13 Şubat 1011) vefat eden Herevî’nin gizlice içki içmek gibi bazı kötü alışkanlıklarından bahsedilmiştir.

⁷⁸⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 59-60.

⁷⁸⁶ Muhsin Demirci, “Herevî, Ahmed b. Muhammed”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/220. Süyûtî, Dâvûdî ve Nüveyhiz de dedesinin adını Abdurrahman olarak zikretmişlerdir. (Süyûtî, *Buğye*, I, 314; Dâvûdî, *a.g.e.*, 59; Nüveyhiz, *a.g.e.*, 61)

⁷⁸⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 60; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 175.

⁷⁸⁸ Demirci, “Herevî, Ahmed b. Muhammed”, 17/220.

⁷⁸⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 60; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 62.

d) *İlimdeki Mevkii*: Herevî; lûgat, tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerindeki ihtisası ile bilinen büyük âlimlerdendir. Şâfiî mezhebine bağlıdır.⁷⁹⁰

e) *Eserleri*: “*Kitâbü’l-Ġarîbeyn li’l-Ġur’ân ve’l-hadîs* (*Ġarîbeyi’l-Ġur’ân ve’s-sünne*, *Kitâbu’l-Ġaribeyn: Ġarîbeyi’l-Ġur’ân ve’l-hadîs*, *Kitâbu’l-Ġaribeyn fî lûgati kelâmillâh ve ehâdîsi resûlih* ve *el-Ġarîbân*)” adlı eseri günümüze ulaştırmıştır.⁷⁹¹

Farklı kütüphanelerde pek çok nüshası bulunan⁷⁹² *Kitâbü’l-Ġaribeyn*’in birinci cildi neşredildikten sonra,⁷⁹³ tamamı Haydarâbâd’da basılmıştır.⁷⁹⁴ Muhtasarı⁷⁹⁵ ve

⁷⁹⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 61.

⁷⁹¹ Turgut, *a.g.e.*, 135, 161; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 175.

⁷⁹² Sezgin, *GAS*, VIII, 225-226; Demirci, “Herevî, Ahmed b. Muhammed”, 17/221.

⁷⁹³ nşr. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, I. cild, Kahire (1390/1970); bk. Muhsin Demirci, “Herevî, Ahmed b. Muhammed”, 17/221. Ayrıca bk. Mahmud M. et-Tanâhî, “et-Tenbîh ‘alâ ħaṭa’i’l-Ġarîbeyn li’l-Herevî”, *Mecelletü’l-baḥsi’l-‘ilmî ve’t-türâsi’l-İslâmî*, sy. 3, Mekke 1400/1980, 419-426; Dâvûdî, *a.g.e.*, 60.

⁷⁹⁴ (I-IV, 1406-1410/1985-1989) bk. Demirci, “Herevî, Ahmed b. Muhammed”, 17/221. Ayrıca bk. Gulâm Murtazâ Âzâd, “Ġarîbü’l-Ġur’ân ve’l-ḥadîs ve Kitâbü’l-Ġarîbeyn li’l-Herevî”, *ed-Dirâsâtü’l-İslâmiyye*, XXIII/1, İslâmâbâd, 1408/1988, 72-76.

⁷⁹⁵ Mecdüddin Ebu’l-Mekârim Ali b. Muhammed en-Nahvî, *Kitâbü’l-Ġarîbeyn’i Muḥṭasarü’l-Ġarîbeyn*.

tekmilesi⁷⁹⁶ yapılmıştır. Eserde tesbit edilen bazı hataları düzeltmek maksadıyla sonraki dönemlerde farklı çalışmalar yapılmıştır.⁷⁹⁷

Kaynaklarda zikredilen diğer eserleri şunlardır: *Kitâbü Vülâti Herât*⁷⁹⁸, *Erba'üne fi'l-hadîs*.⁷⁹⁹

f) *Metodu*: *Kitâbü'l-Ġarîbeyn*'de alfabetik bir şekilde sıralan kelimeler, bablara ayrılarak tasnif edilmiştir. Kelimelerin âyet ve hadislerde geçtiği kalıp muhafaza edilmiş, daha sonra kelime hakkında lügat, i'rab ve anlam bilgileri verilmiştir. Ġarîb lafızların bulunduğu âyet ve hadis metninin sadece ilgili kısmına yer verilmiş, yer yer şiirlerden istişhadda bulunulmuştur.

Kitâbü'l-Ġarîbeyn, Kur'ân ve hadislerde zikredilen Ġarîb kelimeleri toplaması ve bunları alfabetik bir şekilde sıralamasıyla “sahasında yazılmış ilk eser” olarak kabul edilmektedir.⁸⁰⁰ Herevî'nin eserinde takip ettiği bu usul, sonraki birçok âlim tarafından kabullenilmiştir.⁸⁰¹

⁷⁹⁶ Ebû Mûsâ el-Medînî, *el-Mecmu'u'l-muġis fî ġarîbi (ġarîbeyi)'l-Kur'ân ve'l-hadîs* (nşr. Abdülkerim el-Azbâvî), I-III, Cidde 1406-1408/1986-1988; İbn Asker el-Gassânî, *el-Meşre'u'r-revî fî z-ziyadeti 'alâ Ġarîbeyi'l-Herevî*. bk. Demirci, “Herevî, Ahmed b. Muhammed”, 17/220-221.

⁷⁹⁷ İbn Nâsır es-Selâmî, *et-Tenbîh 'alâ ġatâi'l-Ġarîbeyn (et-Tenbîh 'ale'l-elfâzi'lletî vaġa'a ġaġa' fî naklihâ ev zabihâ ev tefsîrihâ fî Kitâbi'l-Ġarîbeyn)* adıyla bir eser kaleme almıştır. Daha geniş bilgi ve yazma nüshaları için bk. Sezgin, GAS, VIII, 226; bk. Muhsin Demirci, “Herevî, Ahmed b. Muhammed”, 17/221.

⁷⁹⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 60; Süyûtî, *Buġye*, I, 314.

⁷⁹⁹ İsmail Paşa'nın Herevî'ye nisbet ettiği (*Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 70) bu eser, Ahmed b. Muhammed el-Mâlînî el-Herevî'ye (ö. 412/1022) âit olmalıdır. (Demirci, “Herevî, Ahmed b. Muhammed”, 17/221)

⁸⁰⁰ “Ġarîbü'l-Kur'ân ve ġarîbü'l-hadîs konularında daha önce yazılan eserler içinde özellikle Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm ve İbn Kuteybe'nin kitaplarından faydalanılarak kaleme alınan, Zerkeşî'nin ġarîbü'l-Kur'ân konusunda te'lif edilmiş en önemli eserlerden

1.5.2. Ebû Bekir Muhammed el-Bâkılânî (ö. 403/1013)

(أبوبكر محمد الباقلانى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib b. Muhammed b. Ca‘fer el-Basrî el-Bâkılânî”. Muhtemelen 330’da (941-942) Basra’da doğdu. Babasının veya dedelerinin bakla ticaretiyle meşgul olması sebebiyle İbnü’l-Bâkılânî künyesini almış, bu kelime zamanla Bâkılânî olarak kabul görmüştür. Belli bir dönem kadılık yaptığı için kendisine Kādî unvanı da verilmiştir.⁸⁰²

b) *Hocaları (Tahsili)*: İlk tahsilini yaptığı Basra’da “İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî, İbn Mücâhid et-Tâî, Ebû Abdillâh eş-Şîrâzî, Ebü’l-Hasen el-Bâhilî, İbn Sem‘ûn ve Ebû Bekir el-Ebherî” gibi âlimlerden muhtelif ilimleri öğrendikten sonra Bağdat’a gitti.⁸⁰³

Bağdat’ta ise, “Ebû Bekir el-Kâtî, Dârekutnî ve İbn Mâsî” gibi meşhur âlimlerden hadis dinleyip rivayette bulundu.⁸⁰⁴

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Bağdat’taki tahsilini tamamladıktan sonra Basra’ya dönerek Basra camiinde dersler verdi. Her gece mûtâdı olan evrâdı yerine getirdikten sonra,

olduğunu ifade ettiği *Kitâbu’l-Ğaribeyn* ilim çevrelerinde haklı bir şöhrete kavuşmuştur”. (Demirci, “Herevî, Ahmed b. Muhammed”, 17/220) Ayrıca bk. Edirnevî, *a.g.e.*, 47, Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 62.

⁸⁰¹ “Nitekim Mecdüddin İbnü’l-Esîr’in garîbü’l-hadîse dair *en-Nihaye* adlı eserini telif ederken esas aldığı kitaptan biri *Kitâbu’l-Ğaribeyn* olmuştur. Harîrî *Dürretü’l-ğavvâs*’ında, İbn Ebü’l-Hadîd *Şerhu Nehci’l-belâğa*’sında, Muhammed b. Ahmed el-Kurtûbî, *el-Câmi‘ li-aḥkâmi’l-Kur‘ân*’ında, Nevevî *el-Minhâc fî şerhi Şaḥîhi Müslim*’inde ve Şehabeddin el-Hafâcî *Şifâ’ü’l-ğalîl*’inde bu eserden istifade etmişlerdir”. bk. Demirci, “Herevî, Ahmed b. Muhammed”, 17/220.

⁸⁰² Şerafeddin Gölcük, “Bâkılânî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/531; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 542; Halim Sabit Şibay, “Bâkılânî”, *İA*, II, 253.

⁸⁰³ Şibay, “Bâkılânî”, *İA*, II, 253.

⁸⁰⁴ Gölcük, “Bâkılânî”, 4/531.

yazı yazar ve ertesi gün talebelerine okutarak, yeniden ilâveler ve tashihler yapardı.⁸⁰⁵

Büveyhî hükümdarı Adudüddевle'nin davetiyle 970 (yahut 977) yılında Şiraz'a gitti. Adudüddевle'nin huzurunda, Ehl-i sünnetin görüşlerini savunmak için Mu'tezile, Şia gibi muhtelif mezhep mensubu âlimlerle kelâmî ve fikhî birtakım konularda ilmî tartışmalara girdi.⁸⁰⁶ Aslında bir Şîî olan Adudüddевle, bu tartışmalardaki muvaffakiyeti sebebiyle, oğlu Simnânüddевle'nin tahsili için Bâkılânî'yi vazifelendirdi. Yine bu hükümdarın isteği üzerine Bizanslılar'la görüşmek üzere İstanbul'a gönderilen heyetin başkanlığını yaptı. Burada da hristiyan din adamlarıyla inanç konuları üzerine birtakım tartışmalara girdi ve muvaffakiyeti sebebiyle Bizanslılar'ın da takdirini kazanarak ülkesine döndü.⁸⁰⁷

Bir süre “Bağdat ve Ukberâ'da kadılık, Sağr'da kâdılkudatlık” yaptı. Adudüddевle'nin vefatını müteakip Bağdat'ta yaşamaya başladı. Hayatının bundan sonraki dönemini Bağdat Mansûr Câmîi'nde ders vererek tamamladı.

İslâm dünyasının pek çok bölgesinden derslerine katılan yüzlerce talebesi arasında şu isimler zikredilebilir: “Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Ali b. Muhammed el-Harbî, Ebû Abdullah el-Ezdî, Ebû Zer el-Herevî, Ebû Ca'fer es-Simnânî ve Ebû Hâtim el-Kazvînî”.

Yakın şehirlere seyahatleri oldu. Çeşitli mezhep âlimleriyle ilmî münakaşalarda bulundu. Bâtınîlerin fikirlerini çürütmek üzere *Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr fi'r-red 'ale'l-Bâtıniyye* adlı reddiyesini kaleme aldı.⁸⁰⁸

Bağdat'ta, 23 Zilkade 403'te (5 Haziran 1013) vefat etti.

⁸⁰⁵ Şibay, “Bâkılânî”, *İA*, II, 253.

⁸⁰⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 542; Şibay, “Bâkılânî”, *İA*, II, 254.

⁸⁰⁷ Gölcük, “Bâkılânî”, 4/531; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 542; Şibay, “Bâkılânî”, *İA*, II, 254.

⁸⁰⁸ Şibay, “Bâkılânî”, *İA*, II, 254.

d) *İlimdeki Mevkii*: Eş'arî kelâmcısı olarak tanınmış bir Mâlikî fakîhidir. Bazı kaynaklar, onun Şâfîî, hattâ Hanbelî mezhebine mensup olduğunu ileri sürseler de kaynakların çoğu onu Mâlikî mezhebine bağlı olarak kaydetmiştir. Talebelerinin çoğunun Mâlikî mezhebine mensup olması da bu görüşü te'yid etmektedir.⁸⁰⁹

Yaşadığı dönem, “İslâmî ilimlerin tamamıyla teşekkül ettiği, mezheplerin kökleştiği, İslâm felsefe ve tasavvufunun geliştiği” hicrî IV. asırdır. O bu döneme zekâsı, hâfızası, ilmî birikimi, hitabet ve cedeldeki muvaffakiyeti ile önemli bir iz bırakmıştır. Bu sebeple kendisine “hicrî IV. asrın müceddidi”, “engin deniz”, “Ehl-i sünnetin keskin kılıcı”, “sünnî akîdenin önderi” gibi unvanlar layık görülmüştür.⁸¹⁰

Şahsî hayatında zühd ve takvâ ehli bir zâttır. Hazırcevaplığı ile ilgili birçok rivayet nakledilmiştir.

Dinler ve mezhepler tarihi, tefsir, hadis, usûl-i fıkıh, fıkıh ve belağat gibi farklı ilim dallarında otorite kabul edilecek derecede çok yönlü bir âlim olan Bâkılânî, daha çok kelâmcı sıfatıyla tanınmıştır.⁸¹¹

Görüş ve eserleriyle devrindeki birçok kimseye tesir ettiği gibi, kendisinden sonraki dönemde yaşamış bulunan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Gazzâlî gibi âlimleri etkilemiş, onlara öncülük etmiştir.⁸¹²

e) *Eserleri*: Pek çok ilim dalında elli beşin üzerinde eser vermiş olan Bâkılânî'nin Kur'ân ilimleri ve tefsir sahasında zikredilebilecek eserleri şunlardır:

1. *el-İntişâr li-şihhati nakli'l-Kur'ân ve'r-red 'alâ men neḥalehü'l-fesâd bi-ziyâde ev nokşân*. Elimizde bulunan “Kur'ân-ı Kerim'de herhangi bir fazlalık veya eksiltme

⁸⁰⁹ Gölcük, “Bâkılânî”, 4/531; Şibay, “Bâkılânî”, *İA*, II, 254.

⁸¹⁰ Gölcük, “Bâkılânî”, 4/531; Şibay, “Bâkılânî”, *İA*, II, 254.

⁸¹¹ Gölcük, “Bâkılânî”, 4/531.

⁸¹² Gölcük, “Bâkılânî”, 4/531, 532. Görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Şibay, “Bâkılânî”, *İA*, II, 254-256.

bulunmadığını, Allah'tan indirildiği üzere muhafaza olunarak hiçbir şekilde tahrife uğramadığını isbat etmek üzere" kaleme alınmıştır. Tahkik edilerek basılmıştır.⁸¹³ Üzerinde ihtisar⁸¹⁴ ve Ebû Bekir es-Sâbûnî tarafından yeniden düzenleme⁸¹⁵ çalışmaları da yapılmıştır.

2. *İ'câzü'l-Kur'ân*. Kur'ân-ı Kerîm'in hangi hususlarda mûcize olduğunu ortaya koyan bir eserdir.⁸¹⁶ Bu eserde bizzat Hz. Peygamber'in ve halifelerinin çok belîğ sayılan mektup ve hutbeleri ve eski meşhur Arap şâir ve ediplerinin seçme şiir ve nesirleri ile karşılaştırmak sûretiyle, Kur'ân'ın tanzîri kabil olamayacağı neticesine varmaktadır.⁸¹⁷ El yazması nüshası bulunmaktadır.⁸¹⁸ Tahkik edilerek neşredilmiştir.⁸¹⁹ Bâkılânî ve İbn Teymiyye'nin i'caz hakkındaki görüşleri mukayese edilmek suretiyle bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır.⁸²⁰

⁸¹³ thk. Muhammed Zağlûl Selâm, İskenderiyye 1971; nşr. Fuat Sezgin, Frankfurt 1407/1986 (tıpkı basım).

⁸¹⁴ Ebû Abdullah es-Sayrâfî, *Nüketü'l-İntişâr*.

⁸¹⁵ Sezgin, GAS, I, 609.

⁸¹⁶ Eser hakkında daha geniş bilgi için bk. Abdürraûf Mahlûf, *el-Bâkılânî ve kitâbühü İ'câzü'l-Kur'ân*, Beyrut 1978.

⁸¹⁷ Şibay, "Bâkılânî", *İA*, II, 257. ayrıca bk. Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 542. Daha geniş bilgi bk. Şerafeddin Gölcük, "İ'câzü'l-Kur'ân", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/407.

⁸¹⁸ Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb, nr. 18. Diğer nüshalar için bk. Şibay, "Bâkılânî", *İA*, II, 257.

⁸¹⁹ Eksik bir tahkik olan Muhibbüddin el-Hatîb'ten (Kahire 1349) sonra, Ahmed Sakr eseri tahkik ve neşretmiştir (Kahire 1963). Bu eseri neşredenler arasında M. Abdülmün'im el-Hafîcî de bulunmaktadır (Kahire 1370/1951).

3. *Su'âlâtü ehli'r-re'y 'ani'l-kelâm fi'l-Kur'ân*. Kur'ân'ın tefsir ve te'vili hakkındaki sorulara verilen cevaplar hakkında küçük bir risaledir. Yazma nüshası vardır.⁸²¹

4. *er-Red 'ale'l-Mu'tezile fî me'stebehe 'aleyhim min te'vili'l-Kur'ân*. Bâkılânî'nin günümüze kadar ulaşmamış eserlerindendir.

5. *Kitâbü'l-istibşâr fi'l-Kur'ân*.⁸²² İbn Hazm'ın *Fişâl*'inde zikredilen bu eser de günümüze ulaşmamıştır.

f) *Metodu*: Arap dili ve edebiyatına vukûfiyeti sebebiyle dili çok güzel kullanan Bâkılânî, Kur'ân'ın i'câzı ve Kur'ân tarihi konularında eserler vermiştir. Şiîler'in Kur'ân hakkındaki iddialarına verdiği cevaplar, onun tefsir ilmindeki dirayetini göstermektedir. Müstakil bir tefsiri bulunmayan Bâkılânî'nin öne çıkan vasfı, Kur'ân üzerindeki birtakım nazariye ve iddialar üzerine yazdığı eserleridir.

Onun Kur'ân'ın i'câzı hakkındaki görüşünü şöyle özetlemek mümkündür:

“Üslûbu, muhtevası, edebî üstünlüğü, ince ifadeleri, hikmetli sözleri, âyetlerinin tertip ve düzeni, fonetik iniş-çıkışları, anlam ve kavramlarıyla Kur'ân-ı Kerîm Hz. Muhammed'in gerçek peygamber olduğunu ispat eden en güçlü delildir.

Gustave E. Grunebaum, aynı eseri *A Tenth-century Document of Arabic Literary Theory and Criticism* adıyla İngilizce'ye çevirmiş ve tahlil etmiştir. (Chicago 1950) Daha geniş bilgi için bk. Gölcük, “İ'câzü'l-Kur'ân”, 21/407;.

Ali Turgut, el-Bakılânî'nin eserinin *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân* adıyla Muhammed Halefullah, ve Muhammed Za'lûl Selâm tarafından tahkikinin yapılp neşredildiğini (Kahire 1372/1953) kaydetmektedir. (Turgut, *a.g.e.*, 168)

⁸²⁰ Muhammed b. Abdülazîz el-Avâcî, *İ'câzü'l-Kur'ân 'inde Şeyhilislâm İbn Teymiyye ma'a'l-mukârame bi-Kitâbi İ'câzi'l-Kur'ân li'l-Bâkılânî*, el-Câmiatü'l-İslâmiye (Medine 1414/1993).

⁸²¹ Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3861/7.

⁸²² Şibay, “Bâkılânî”, *İA*, II, 257.

Kur'ân'ın i'câzı, gayba dair haberler ihtiva etmesi, Arapça gibi bilinen bir dilden olmasına rağmen alışılmış nesir ve nazım türleri dışında bir ifade güzelliği taşıması, bir de okuma-yazma bilmeyen (ümî) bir insan tarafından ortaya konulması noktalarında toplanır.

Bazılarının öne sürdüğü gibi, Kur'ân, onun benzeri bir kitabı yazma gücü insanlarda bulunduğu hâlde bu gücün onlardan alınması (sarfe) açısından değil, böyle bir gücün onlarda bulunmaması bakımından mûcizedir".⁸²³

1.5.3. el-Hâkim Ebû Abdillâh en-Nisâbûrî (ö. 405/1014)

(الحاكم أبو عبد الله النيسابوري)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim ed-Dabbî en-Nisâbûrî”. Atalarının ticaretteki maharetinden veya kendisinin iyi pazarlık yapmasından dolayı İbnü'l-Bey' ismi verilmiştir. “el-Hâkim” diye anılması da bir müddet kadılık yapması sebebiyledir. Anne tarafından nesebi sebebiyle Dabbî ve Tahmânî nisbeleri de vardır. 3 Rebîülevvel 321'de (3 Mart 933) Nîşâbur'da doğdu.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Dokuz yaşındayken hadis tahsiline başladı. On üç yaşına geldiğinde İbn Hibbân'dan hadis imlâ etti. İlim öğrenmek için 341 (952-953) tarihinden itibaren seyahatler yaptı. Irak, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerine gitti. el-Hâkim, gençliğinden itibaren iki bin civarında hocadan hadis dinledi.

Özellikle “muhaddis ve müfessir Ali b. Hamşâz, muhaddis Ebû Hatim b. Hibbân, Muhammed b. Ali el-Müzekkir, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yakub el-Esam, Ebû Ali en-Nîşâbûrî ve Dârekutnî” gibi büyüklerden hadis okuyup icâzet almıştı.

“Ebû Ali Hasen b. Dâvûd en-Nakkâr el-Kûfî ile “İbnü'l-İmâm” diye bilinen Abbas el-Bağdâdî'den kıraat, Ebû Ali b. Ebî Hüreyre, Ebû Sehl es-Su'lûkî'den fıkıh öğrenmiş ve Ebû Ömer Ca'fer b. Muhammed el-Huldî, Ebû Osman el-Mağribî, İbn Nüceyd” gibi mutasavvıflardan istifade etmiştir.

⁸²³ Gölcük, “Bâkılânî”, 4/533; Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, s. 16-30; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 542; Gölcük, “İ'câzü'l-Kur'ân”, 21/407.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kendisinden de hocası “Ebu’l-Hasen Dârekutnî, İbn Ebi’l-Fevâris, Ebu’l-Kâsım el-Kuşeyrî, Ebû Ya‘lâ el-Halîlî, Ebû Zer el-Herevî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî ve Ebû Sâlih el-Müezzîn” gibi meşhur kimseler hadis rivayet etmişlerdir.

Nîşâbur ve Nesa’da kadılık yaptı. Nîsâbur’da, 3 Safer 405’te (3 Ağustos 1014) vefat etti.

d) *İlimdeki Mevkii*: el-Hâkim, İslâmî ilimlere vâkıf; tefsir, fıkıh ve bilhassa hadis hususundaki ilmiyle öne çıkmış bir âlimdir. Hadiste, hıfz, hadislerin sıhhati ile râvilerin cerh-ta‘dili konularında büyük bir imam olarak kabul edilmektedir. Hadis hâfızı ve sikadır. Zamanının önde gelen muhaddislerinden kabul edilmektedir.

el-Müstedrek’i hayatının son dönemlerinde yazmış/yazdırmış, tekrar gözden geçirme fırsatı bulamamıştı. Belki de bu sebeple, eserinde hadis kritiği açısından tartışmalı kimselerin rivayetlerine yer vermiş, bunun için ciddi şekilde tenkit edilmiş, bazıları da hayatının son dönemlerine doğru hâfızasının zayıfladığını ileri sürmüştür.⁸²⁴ Buna rağmen ihtiva ettiği 8803 rivayetlerin ekseriyeti, “Buhârî ve Müslim’in şartlarına uygun bulunduğu eser, *Şahîḥayn*’ın bir zeyli” mahiyetindedir.⁸²⁵

Samânîler devrinde, h. 359 (969-970) tarihinde Nesâ beldesi kadılığına tayin edilmişti. Daha sonra Cürcan kadılığı teklif edildiği halde bunu kabul etmemiştir. Sâmanîlerin Büveyhîlere gönderdiği bir heyette elçilik vazifesi de yapmıştır.

el-Hâkim’e şialık (teşeyyû) nisbet edenler çıkmıştır. Hz. Ali’ye karşı fazlaca muhabbeti bulunduğu kabul edilmekte⁸²⁶ ise de, diğer üç halifenin faziletlerini itiraf

⁸²⁴ İbn Hacer, *el-Mecma‘u‘l-mü‘esses li‘l-mu‘cemi‘l-müfrehes* (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar‘aşlî) Beyrut 1413/1992, I, 329-330; M. Yaşar Kandemir, “Hâkim en-Nîsâbûrî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/190; ayrıca bk. İbrahim Hatipoğlu, “el-Müstedrek”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/134-135.

⁸²⁵ Özel, *a.g.e.*, 588.

⁸²⁶ Bilmen, *a.g.e.*, I, 399.

etmiş ve Ehl-i Sünnet ulemâsını hep ihtiramla yâd etmiştir. Kendisinin *Târîhu Nisâbur* gibi terâcim-i ahvâle dair kitapları da bunu göstermektedir.

Fıkhen Şâfiî mezhebine tâbî, akîde itibariyle de Eş‘ariyye’ye mensuptur.⁸²⁷

Tâceddin es-Sübki, diğer delillerle birlikte, “el-Hâkim’in bir muhaddis olduğuna, muhaddisler arasında birkaç kişi müstesnâ Şîî âlimleri bulunmadığına ve hocalarının hepsinin Ehl-i sünnet’e mensup olduğuna” dikkat çekmiştir.

Sübki tahkikatına devam etmiş, el-Hâkim’e en çok Şîilik nisbet eden Hâce Abdullah gibi kimselerden bazılarının Hanbelî, bazılarının da Mücessime’ye mensup olduklarını ve mezhep taassubuyla onu karaladıklarını; el-Hâkim hakkında ileri-geri konuştuğu söylenen bazı kimselerin aslında böyle iddialarda bulunmadığını tesbit etmiştir.⁸²⁸

e) *Eserleri*: 337 (948) tarihinden itibaren eser telifine başlayan Hâkim en-Nisâbûrî’nin, 500, 1000, hatta 1500 cüz tutacak kadar eser kaleme aldığı söylenmiştir.⁸²⁹

Bu görüşe sebep olan konulardan birisi de onun *el-Müstedrek* adlı eserinde, çokça tenkide uğrayan “hadîsü’t-tayr” rivayetine yer vermesidir. (*el-Müstedrek*, III, 142) Bu rivayette, Hz. Peygamber’in, kendisiyle birlikte kızartılmış bir kuş yemek üzere Allah’tan sevdiği bir kulunu göndermesini istediği ve Hz. Ali’nin çıkageldiği nakledilir. Bu rivayet, bazıları tarafından mevzu, bazıları tarafından da zayıf hadis olarak kabul edilmiştir. Aslında bu rivayet, sadece *el-Müstedrek*’te değil, Tirmizî ve Nesâî’de de yer almaktadır. Tafsilat için bk. M. Yaşar Kandemir, “Hâkim en-Nisâbûrî”, 15/191.

⁸²⁷ Bilmen, *a.g.e.*, I, 399.

⁸²⁸ Kandemir, “Hâkim en-Nisâbûrî”, 15/191.

⁸²⁹ Kandemir, “Hâkim en-Nisâbûrî”, 15/190. Eserleri hakkında ilave bilgi için bk. Özel, *a.g.e.*, 588-590.

el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn (el-Müstedrek 'ale's-Şeyhayn), Ma'rifetü 'ulûmi'l- (uşûli'l-) hadîs, Kitâbü'l- İklîl, "el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl (el-Medhal ilâ ma'rifeti's-şahîh ve's-sakîm mine'l-aḥbârî'l-mervîyye)", el-Medhal ilâ ma'rifeti's-Şahîhayn, "Su'âlâtü'l-Hâkim en-Nisâbûrî li'd-Dârekutnî fi'l-cerh ve't-ta'dil" kitapları hadis ilmi ve ricâli ile ilgilidir.

Târihu'n-Nisâbûr'da İslâm'ın ilk dönemlerinden başlayıp kendi yaşadığı zamana kadar Nîşâbur'un tarihini ele aldıktan sonra, buraya gelen veya burada yetişen İslâm büyüklerinden 2500'ü hakkında biyografik bilgiler vermiştir. Eserde, Nîşâbur'da bulunan mescid, kale ve mahalle gibi coğrafi-tarihî bilgilere de temas edilmiştir. Günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.⁸³⁰

ed-Du'afâ, Fezâilü Fâtıma, Fezâilü's-Şâfi'î, Kitâbü'd-Du'â, "Kitâbü'l-Künâ (ve'l-elkāb)", Maḥtelü'l-Hüseyn, Müzekki'l-aḥbâr, Şalâtü'd-Duhâ gibi farklı konularda pek çok te'lifâtı vardır.

Kaynaklarda müfessirler arasında sayılsa da tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair müstakil bir eserine ulaşılammıştır.

1.5.4. İbn Fûrek (ö. 406/1015)

(ابن فورك)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi:* "Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen (el-Hüseyn) b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbûrî eş-Şâfiî"...⁸³¹ Adı bazı kaynaklarda hatalı olarak İbn Fevrek şeklinde yazılmıştır. Takrîben 330 (941) yılında İsfahan'da doğmuştur.⁸³²

Âilesi hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. "Sadece dedesi Fûrek'in de bir âlim olduğu" kaydedilmiştir.

⁸³⁰ Eser hakkında daha geniş bilgi için bk. E. Honigmann, "Nîşâpûr", *İA*, IX, 304.

⁸³¹ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Ṭabaḳâtü's-şâfi'îyye*, I, 190.

⁸³² Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 47.

b) *Hocaları (Tahsili)*: İsfahan'da başladığı tahsili esnasında Şâfiî fıkında ders aldığı hocasına, itikâdî konularda birtakım sorular sormuş, ancak onun verdiği cevaplardan mutmain olmamıştı. Bunun üzerine kelâm ilmine yöneldi.⁸³³ İlim öğrenmek için önce Bağdat'a, oradan Basra'ya gitti. Burada "Ebu'l-Hasen el-Bâhilî, Bâkılânî, Ebû İshak el-İsferâyînî ve İbn Mücâhid et-Tâî" gibi hocalardan ders aldı.⁸³⁴

Basra'dan sonra tekrar Bağdad'a gitti. "Muhtemelen 360 (970) yılında İsfahan'a döndü.⁸³⁵ İsfahan'da Sâhib b. Abbâd ile yaptığı münazaralarda Ehl-i sünnet'in görüşlerini savundu."

Rey'de katıldığı münazaralarda Mû'tezile'ye yönelttiği eleştiriler sebebiyle bölgenin emirine şikâyet edildi. Kendisine işkence yapıldı ve bir müddet Şîraz'a sürülme cezası verildi. Burada yaşayan sûfilerden İbn Hafîf eş-Şîrâzî ile görüştü. Onun da tesiriyle bir ara uzlete çekilmeyi düşündüyse de vazgeçti. İlimle meşgul olup talebe yetiştirmeye karar verdi.

368 (978) yılında Nişâbur'a davet edildi. Burada "Abdullah b. Câfer el-İsfahânî ve İbn Harrâz el-Ahvâzî'den hadis dinledi. Ebû Osman el-Mağribî ile Ebû Sehl es-Su'lûkî'nin sohbetlerine katıldı." Meşhur sûfilerinden Ebu'l-Hasen el-Bûşencî'nin hankâhı yakınlarında, kendine tahsis edilen bir medresede uzun yıllar ders verdi ve pek çok talebe yetiştirdi.⁸³⁶

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kendisinden istifade eden isimler arasında damadı Ebû Mansur el-Eyyûbî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî ve Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin isimleri zikredilmiştir.

⁸³³ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/495.

⁸³⁴ Yavuz, "İbn Fûrek", 19/495; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, I, 190.

⁸³⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 514.

⁸³⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 389; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 514.

“Bâkılânî’nin İbn Fûrek’in talebeleri arasında zikredilmesi”⁸³⁷ zayıf bir ihtimaldir. Zira Bâkılânî ile İbn Fûrek, aynı hocaların derslerine birlikte devam etmişlerdir.

Gazneli Mahmud’un dâvetine icabetle, 404’te (1013) Gazne’ye giden İbn Fûrek,⁸³⁸ Gazneli Mahmud’un sarayında, Kerrâmîye ileri gelenleriyle ilmî münâzaralara girmiş ve onları susturmuştur. Ancak bu durum ona karşı kıskançlık oklarının yönelmesine sebep olmuş ve onun hakkında “ruhu, araz olarak kabul ettiği”, “vefatıyla birlikte Hz. Peygamber’in ruhunun yok olduğuna ve bu sebeple nübüvvetinin sona erdiğine inandığı” şeklinde iftiralar atılmıştı. Tekrar saraya çağrıldı. Sultanın huzurunda söylenenlerin asılsız olduğu ortaya çıkınca, serbest bırakılarak kendisine mükâfat verildi ve ülkesine dönmesine yardımcı olundu.

Bir rivayete göre, “İbn Fûrek Nişâbur’a dönerken Kerrâmîler tarafından zehirlendi ve yolda öldü.”⁸³⁹ Cesedi Nişâbur’a nakledilip Hîre’de defnedildi.” Diğer bir rivayete göre ise, “yolda hastalandı ve Nişâbur’da vefat etti.” Vefat tarihi, 406 (1015) yılıdır.⁸⁴⁰

d) *İlimdeki Mevkii*: İbn Fûrek; birçok İslâmî ilmin yanı sıra tabakat ve nahiv sahalılarında eser vermiştir.⁸⁴¹ Ancak tefsir, tasavvuf ve bilhassa kelâm hakkındaki

⁸³⁷ Şibay, Bâkılânî, *İA*, II, 253; Yavuz, “İbn Fûrek”, 19/496.

⁸³⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 389; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 514; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 191.

⁸³⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 389; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 514; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 191. İbn Hazm, İbn Fûrek’in Hz. Peygamber’in nübüvvetinin ölümünü müteakip sona erdiğine inandığı için Gazneli Mahmud tarafından öldürüldüğünü naklederse (Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 514-515) de bu, uzak bir ihtimaldir. Zira Ehl-i sünnet’e mensup olan Gazneli Mahmud’un İbn Fûrek gibi sünnî bir âlimi öldürmesi mâkul görünmemektedir. (bk. Yavuz, “İbn Fûrek”, 19/496)

⁸⁴⁰ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 191.

⁸⁴¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 389; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 514; Edirnevî, *a.g.e.*, 49; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 190-191.

eser ve görüşleri daha çok dikkat çekmiştir. “Usûl-i fıkıh konusunda yazdığı hacimli eserler”⁸⁴² günümüze intikal etmemiştir.⁸⁴³

Kaynaklar, İbn Fûrek’in “zühd ve takvâ ehli bir sûfî olduğunda” ittifak hâlindeydir.⁸⁴⁴

Çok yönlü bir âlim olan İbn Fûrek’in kelâmcılığı daha ağır basar.⁸⁴⁵ İbn Fûrek, “Bâkılânî ile birlikte Ebu’l-Hasen el-Eş’arî’nin itikâdî görüşlerini nakledip işlemiş”,⁸⁴⁶ Eş’ariyye’nin “köklü bir kelâm ekolü hâline gelmesine” yardımcı olmuştur. İbn Fûrek, Eş’arîliğe katkısı, sadece Eş’arî’nin fikirlerinin nakledilmesinden ibaret değildir. Mezhep içinde Eş’arî’den farklı görüşleri de dile getirmiştir.⁸⁴⁷

İbn Fûrek, görüş ve şahsiyeti ile sonraki âlimler üzerinde derin izler bırakmıştır.⁸⁴⁸

e) Eserleri: Kaynaklarda 120 kadar eseri zikredilir. Bunlardan günümüze ulaşan “*Risâle fi’t-tevhîd, Şerhu’l-Âlim ve’l-müte’allim, el-İbâne ‘an tûrukı’l-kâşidîn ve’l-keşf ‘an menâhici’s-sâlikîn ve’t-tefeffür ilâ ‘ibâdeti rabbi’l-âlemîn, Mücerredü maḳâlâti’s-Şeyḫ Ebi’l-Hasen el-Eş’arî, el-Hudûd fi’l-uşûl (Muḳaddime fî nüket min uşûli’l-fıḫ), Müşkilü’l-ḥadîs ve beyânüh, “el-İntikâ’ min eḥâdîsi Ebî Müslim*

⁸⁴² Dâvûdî, a.g.e., 389.

⁸⁴³ Fıkıh usûlü hakkındaki kendine has metodu ve tafsilat için bk. Yavuz, “İbn Fûrek”, 19/496.

⁸⁴⁴ İbn Fûrek’in tasavvufî kişiliği, istifade ettiği sûfîler ile tesirleri hakkındaki tafsilat için bk. Yavuz, “İbn Fûrek”, 19/496.

⁸⁴⁵ Kelâma dair görüşlerinin tafsilâtı için bk. Yavuz, “İbn Fûrek”, 19/496 vd.

⁸⁴⁶ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 47; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü’s-şâfi’iyye*, I, 190.

⁸⁴⁷ Yavuz, “İbn Fûrek”, 19/496.

⁸⁴⁸ Tafsilat için bk. Yavuz, “İbn Fûrek”, 19/496.

Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî” ve *Esmâü’r-ricâl* gibi farklı ilimlere dair eserleri dışında tefsir ve Kur’ân ilimleri ile ilgili şu eserleri telif etmiştir:

1. *Tefsîrû’l-Kur’ân*. Bu esere, *Me’âni’l-Kur’ân* ismi de verilmiştir.⁸⁴⁹ Bu eserin, Mü’minûn sûresi ile Nâs sûresi arasındaki sûrelerin tefsirini içine alan nüshası günümüze ulaşmıştır.⁸⁵⁰ Tefsirin baş tarafı bulunmadığı için tefsir adının önsözde geçip geçmediği, şayet geçiyor ise, müellif tarafından belirlenip belirlenmediği bilgisine ulaşılamamıştır.⁸⁵¹ Kâtip Çelebi, bu tefsiri *Tefsîru İbn Fûrek* şeklinde kaydetmiş, ancak gerek mevcut nüshanın zahriyesinde ve gerekse bazı kaynaklarda *Tefsîrû’l-Kur’ân* adıyla yer almıştır.⁸⁵²

2. *Hallu’l-âyâti’l-müteşâbihât*. Yazma nüshasının bulunduğu kaydedilmiştir.⁸⁵³

3. *Ġarîbü’l-Kur’ân*. Yazma nüshası mevcuttur.⁸⁵⁴

f) *Tefsirdeki Metodu*: Günümüze sadece bir cildi ulaşmış bulunan *Tefsîrû’l-Kur’ân* adlı eserine bakarak müfessirliğine dair birtakım bilgiler elde etmek mümkündür.

Tefsir dil ağırlıklı, dolayısıyla bir dirayet tefsir örneğidir. Diğer tefsirlerden farklı olarak önce âyetlerden çıkabilecek soruları sıralamış, ardından bunlara cevap vermiştir. Âyetler “mes’ele” başlığı altında, genelde gruplandırılarak kaydedilmiş ve

⁸⁴⁹ Yavuz, “İbn Fûrek”, 19/496.

⁸⁵⁰ Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 50, vr. 228; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 515. Zahriyesinde, daha sonradan olduğu tahmin edilen, “eş-şâlis min Tefsîri’l-Kur’ân li’bn Fûrek” ibaresi bulunmaktadır. (bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 49)

⁸⁵¹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 48.

⁸⁵² Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 48; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 451.

⁸⁵³ İstanbul Âtîf Efendi Ktp, nr. 433, vr. 74; Turgut, *a.g.e.*, 151; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 515.

⁸⁵⁴ Nüveyhiz’in naklettiğine göre, Üsküdar Selim Ağa Ktp., nr. 227, vr. 139 (Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 515)

“fekâle” ifadesinin ardından, zikredilen âyet/âyetlere ilişkin takdir edilecek bazı sorular tevcih edilmiştir. “el-Cevâb” başlığıyla bu sorulara cevap verilmiştir.⁸⁵⁵

Filolojik izahlar, tefsirin hacmine uygun olarak kısa ve öz tutulmuş, gerek dil izahlarında gerekse doğrudan tefsirle ilgili görüş ve sözlere atıflarda kaynak gösterilmemiş, bunun yerine “kîle” kelimesiyle yetinilmiştir. Kıraat-ı seb‘a esas alınarak kıraat farkları, kıraat imamlarının adları verilerek belirtilmiştir.⁸⁵⁶

Âyetlere ilişkin geniş izahlara ve toplu mânâyâ yer verilmemiştir. Tefsirde ağırlıklı olarak dirayet metodu kullanılmakla birlikte mevzuyla ilgili rivayetlere de yer verilmiştir. İbn Fûrek, eserinde Eş‘arî’nin tefsirinden de istifade etmiştir.⁸⁵⁷

“Tefsir ve garîbü’l-Kur’ân çalışmalarıyla klasik tefsir anlayışı arasında bir köprü” vasfı taşır. Tefsirde uyguladığı usûl, klasik tefsir geleneğiyle benzerlikler taşısa da müellife mahsustur.⁸⁵⁸

1.5.5. İbn Habîb el-Vâiz en-Nîsâbûrî (ö. 406/1015)

(ابن حبيب الواعظ النيسابوري)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb b. Eyyûb el-Vâiz en-Nîsâbûrî”⁸⁵⁹. Nahiv ve tefsir âlimlerindendir. Nîşâbur’da doğmuştur.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: “Tûs’ta Ebü’n-Nadr et-Tûsî ile Ebu’l-Abbâs Muhammed b. Ya’kub el-Esamm’ın hadis derslerine” devam etmiştir. Ayrıca “Ebû Hâtim el-Büstî (İbn Hibbân), Ebû Ca’fer Muhammed b. Sâlih b. Hânî, Ebu’l-Hasen el-Kârizî, Ebû

⁸⁵⁵ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 48.

⁸⁵⁶ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 48.

⁸⁵⁷ Yavuz, “İbn Fûrek”, 19/496.

⁸⁵⁸ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 49.

⁸⁵⁹ Çelebi, *Keşfü’z-ẓunûn*, I, 469.

Zekerıyyâ el-Anberî, Ebû Abdullah es-Saffâr, Ebû Sa'îd Amr b. Mansûr ed-Darîr ve Ebû Muhammed el-Müznî" gibi âlimlerden istifade edip tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat sahalarında kendini yetiştirmiştir.⁸⁶⁰

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: İbn Habîb'in derslerine Horasan bölgesinin hemen her tarafından akın akın talebeler geliyordu. Başka bölgelerden gelip derslerine katılan varlıklı talebelerinden ücret aldığı, imkânı olmayan öğrencileri de bahçesinde çalıştırdığı; hemşehrilerini ise bundan muaf tuttuğu rivayet edilmiştir.

"Ebu'l-Feth Muhammed b. İsmail el-Fergânî, Ebû Bekir (Muhammed) b. Abdulvahid el-Hîrî ve Hüseyin b. Muhammed es-Sekkâkî" gibi âlimler ondan istifade etmiştir. Ebu'l-Hasen es-Sa'lebî, talebelerinin ileri gelenlerindendir.⁸⁶¹

406 yılının Zilkâde yahut Zilhicce ayında (Nisan-Mayıs 1016) vefat etmiştir.

d) *İlimdeki Mevkii*: Kur'ân'ın mânâları ve Kur'ân ilimlerinde asrının müfessiri sayılmıştır.⁸⁶² Horasan'ın en meşhur müfessirlerindendir.⁸⁶³ "Edebiyat, nahiv, kısas, megâzî ve siyer ilimlerinde" söz sahibiydi.⁸⁶⁴ İlim ehline ve araştırmacılara verdiği derslerin yanı sıra halka yönelik vaaz ve irşat faaliyetlerinde bulunmuştur. 389'da (999) Cürcan'da hadis dersleri vermiştir.⁸⁶⁵

Bir zamanlar itikadda Kerrâmiye mezhebine bağlı iken daha sonra Şâfiî mezhebi⁸⁶⁶ ile Eş'arîliği kabul etmiştir.

⁸⁶⁰ Süyûtî, *Tabakât*, 35-36; Dâvûdî, *a.g.e.*, 102.

⁸⁶¹ Süyûtî, *Tabakât*, 35-36; Dâvûdî, *a.g.e.*, 102; Edirnevî, *a.g.e.*, 48.

⁸⁶² Süyûtî, *Tabakât*, 35; Dâvûdî, *a.g.e.*, 102; Edirnevî, *a.g.e.*, 48; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 145.

⁸⁶³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 102; Edirnevî, *a.g.e.*, 48; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 145.

⁸⁶⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 102; Edirnevî, *a.g.e.*, 48.

⁸⁶⁵ Mehmet Ali Sarı, "İbn Habîb en-Nîsâbü'rî", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/510.

⁸⁶⁶ Bilmen, *a.g.e.*, I, 401; Süyûtî, *Tabakât*, 35-36; Dâvûdî, *a.g.e.*, 102; Edirnevî, *a.g.e.*, 48.

e) Eserleri: *‘Ukalâ’ü’l-mecânîn, el-Hadâ’ik fi’l-mev’iza, et-Tıbbü’n-nebevî (Tıbbü’n-nebî)* ve *es-Sünen* gibi farklı ilim dallarında telif etmiş olduğu eserleri dışında tefsir ilmiyle ilgili şu eserleri bilinmektedir:

1. *Tefsîrü’l-Ḳur’âni’l-Kerîm (Tefsîrü’n-Nisâbü’rî)*. Yazma nüshası bulunmaktadır.⁸⁶⁷

2. *Kitâbü’t-Tenzîl ve tertîbuhû*.⁸⁶⁸ “Dâru’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de mevcut nüshası⁸⁶⁹ esas alınarak” neşredilmiştir.⁸⁷⁰

1.5.6. Şerîf er-Radî (ö. 406/1016)

(الشریف الرضی)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyin b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şerîf er-Radî el-Mûsevî el-Alevî”. 359 (970) tarihinde Bağdat’ta doğmuştur. “Baba tarafından Hz. Hüseyin’e, anne tarafından Hz. Hasan’a dayanan soyu sebebiyle, ‘Zü’l-hasebeyn’ lakabı da verilmiştir”.⁸⁷¹ Hz. Hüseyin b. Ali’nin Mûsa el-Kâzım yoluyla ahfâdından olduklarından kendisi ve kardeşi Ali el-Murtazâ, nisbe olarak el-Mûsevî adını almışlardır.⁸⁷² Babası, Hz. Peygamber’in kızı Fâtıma’dan soyunu tesbit ve takip eden Nakîbü’t-Tâlibîn’dir.⁸⁷³

⁸⁶⁷ Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Orhan Gazi, nr. 131, 235 varak.

⁸⁶⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 145.

⁸⁶⁹ Dâru’l-kütübi’z-Zâhiriyye, nr. 3763.

⁸⁷⁰ nşr. Muhammed Abdülkerim Kâzım, “Kitâbü’t-Tenbîh ‘alâ fazli ‘ulûmi’l-Ḳur’ân”, *el-Mevrid*, XVII, Bağdat, 1409/1988.

⁸⁷¹ Mustafa Özel, “Şerîf er-Radî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/4.

⁸⁷² F. Krenkow, “Şerîf Radî”, *İA*, XI, 443.

⁸⁷³ Krenkow, “Şerîf Radî”, *İA*, XI, 443.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: “Şeyh Müfid’den İmâmiyye fıkıhı ile Şîî kelâmı öğrenmiş, Ebû Saîd es-Sîrâfî’den nahiv” okumuştur.⁸⁷⁴ Ağabeyi Şerîf el-Murtazâ’dan istifade etti.

“İbrahim Ahmed et-Taberî, Kādî Abdülcebbar, Rummânî, İbn Cinnî, Ebû Bekir Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî, Merzübânî, Kādî Abdullah b. Muhammed el-Ekfânî ve Ebû Ali el-Fârisî” belli başlı hocalarıdır. İmâmiyye mezhebi dışındaki mezheplere bağlı hocaları bulunduğu gibi, Sâbiî dininden Ebû İshak es-Sâbiî de yakın dostluk kurduğu hocaları arasındadır.⁸⁷⁵

Arapça, fıkıh, fıkıh usulü, kelâm, ahhâr ve ensab ilimlerinde kendini geliştirdi.

Büveyhî Hükümdarı Adudüddavle, Şerîf er-Radî on yaşındayken (369/979-980) babası Ebû Ahmed Hüseyin’i hapse attırdı ve bu hükümdarın 372’deki (983) ölümüne kadar babası hapiste kaldı.⁸⁷⁶

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Şerîf er-Radî, uzun süre halife olma ideal ve hasretiyle yaşamış, bu duygu ve düşüncelerini şiirlerine de yansıtmıştı. Bu uğurda çeşitli devlet ricaliyle irtibata geçip dostluklar kurdu. Büveyhî hükümdarı Adudüddavle’nin oğlu Bahâüddavle, Radî ile babasına unvan ve nakiplik, hac emirliği gibi birtakım mânevî makamlar vermesi⁸⁷⁷, ondaki hilâfet hevesini söndürdü.

er-Radî, hac münasebetiyle ziyaret ettiği Mekke ve Medine şehirleri dışında, , Tâif, Medâin, Necid, Kûfe ve Huneyn’e seyahatler yaptı.

⁸⁷⁴ Henüz on yaşında Sîrâfî’nin huzurunda nahiv dersi görürken, Sîrâfî’nin “*Raeytü ‘Umera. Femâ ‘alâmetü’n-nasbi fî ‘Umera*” sorusuna, Râdî’nin “*Buğzu ‘Aliyyin*” cevabı vermesi üzerine, hocası kendisini Kur’ân ilimlerine yönlendirmiştir. (Ebu’l-Feth b. Cinnî’den naklen bk. Edirnevî, *a.g.e.*, 49)

⁸⁷⁵ Özel, “Şerîf er-Radî”, 39/5; Krenkow, “Şerîf Radî”, *İA*, XI, 443.

⁸⁷⁶ Yaşadığı bu üzüntüler sebebiyle daha yirmi yaşındayken saçları beyazlamıştır. (Krenkow, “Şerîf Radî”, *İA*, XI, 443)

⁸⁷⁷ Krenkow, “Şerîf Radî”, *İA*, XI, 443.

“Ebû Ca’fer et-Tûsî, Mihyâr ed-Deylemî, Muhammed b. Muhammed el-Ukberî ve Ahmed b. Ali b. Kudâme” belli başlı talebeleri arasındadır.

Dârü’l-ilm adıyla bir medrese ve kütüphane kurdu. Buradaki talebelerinin ihtiyaçlarını temin etti. Bu davranışıyla, öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayacak ilk kurumları oluşturan Nizâmülmülk’e öncülük etmiştir.⁸⁷⁸

Hayatının son demlerinde hastalıkları arttı ve Bağdat’ta, 6 Muharrem 406’da (26 Haziran 1015) vefat etti.

d) *İlimdeki Mevkii*: Tefsir ve diğer ilimlerde muktedir bir âlimdir. Daha babası hayattayken Bağdat’ta nakîbü’t-tâlibîn makamına getirilmiştir.⁸⁷⁹

Edebiyat ve şiirle meşgul olmuştur.⁸⁸⁰ Tefsirinde nahiv, lügat ve belagat bakımından bilgi ve kudret göstermiştir. O zamana kadar Şîî tefsir geleneği, daha çok rivayet tefsiri ağırlıklıyken Şerîf er-Radî, İmamiyye ekolünde re’y tefsirinin öncülerinden olmuştur.⁸⁸¹ Mu‘tezile imamlarından kabul edilmiştir.⁸⁸²

Âyet ve hadislerde geçen “mecâzî anlatımlarla ilgili *Telhîsu’l-beyân* ve *el-Mecâzâtü’n-nebeviyye*, bu sahada yazılmış ilk telif türü eserler”dir.⁸⁸³

⁸⁷⁸ Özel, “Şerîf er-Radî”, 39/5.

⁸⁷⁹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 519. Tafsilat için bk. Krenkow, “Şerîf Radî”, *İA*, XI, 443.

⁸⁸⁰ Bilmen, *a.g.e.*, I, 401; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 519. Şiiri hakkında daha geniş bilgi için Krenkow, “Şerîf Radî”, *İA*, XI, 443-444.

⁸⁸¹ Özel, “Şerîf er-Radî”, 39/5.

⁸⁸² Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 519.

⁸⁸³ Brockelmann, *Macâzâtü’l-Ḳur’ân* ve *Kitâb al-macâzâtü al-nabaviyya* adlı eserlerinin, kardeşi Şerif el-Murtezâ’ya âit olduğunu söylemektedir. (Brockelmann, “Murtaza’ş-Şerîf”, *İA*, VIII, 657)

Ancak mezhep taassubu yüzünden naklettiği hadislerde, hadis kriterleri açısından gerekli hassasiyeti gözetmediğinden rivayetlerine itimad edilmemiştir.⁸⁸⁴

e) *Eserleri*: 17.000 beyitten oluşan şiirlerini içine alan *Dîvân*, Hz. Ali'nin kıymetli söz ve hutbelerini derlemiş olduğu *Nehcü'l-belâğa*⁸⁸⁵, 361 hadisteki mecâzî anlatımları işleyen “*el-Mecâzâtü'n-nebeviyye (Mecâzâtü'l-âsâri'n-nebeviyye)*”, İmâmiyye'ye mensup imamların biyografisi mahiyetinde *Haşâişü'l-e'imme* ve *Haşâ'işü emîri'l-mü'minîn* ‘Ali b. Ebû Tâlib gibi eserlerinin yanı sıra Kur’ân ilimleri ve tefsir sahasında şu eserlerinden bahsedilebilir:

1. *Haķāiku't-te'vîl fî müteşâbihi't-tenzîl (Müteşâbih fî'l-Kur'ân)*. Günümüze sadece beşinci cildi ulaşmış bir dirayet tefsiridir. Kıraat farkları, fıkıh ve kelam meselelerine değinilmiş, garîb kelimelerle ilgili açıklamalar yapılarak bol miktarda şiirle istişhadda bulunulmuştur.⁸⁸⁶
2. *Telhîşü'l-beyân fî ('an) mecâzâtü'l-Kur'ân*.⁸⁸⁷ Türünde yazılmış ilk kitaplardandır. 401 (1011) yılında telif edilen bu eserde, istiâre adı altında daha çok mecâzî

⁸⁸⁴ Bilmen, *a.g.e.*, I, 401.

⁸⁸⁵ Bu eserin müellifi Şerîf er-Radî olmakla birlikte çoğunlukla kardeşi Şerîf el-Murtazâ'ya nisbet edilmektedir. Nüveyhiz de Şerif el-Murtazâ'nın hayatını yazanların çoğunun, bu kitabı, Râdî'nin değil Murtazâ'nın yazdığı görüşünü tekrarlamıştır. (Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 358). İki görüş hakkındaki tafsilat için bk. Brockelmann, “Murtaza’ş-Şerîf”, *İA*, VIII, 657.

Nehcü'l-belâğa'nın pek çok baskısı vardır.

⁸⁸⁶ nşr. Abdülhüseyn el-Hillî-Muhammed Rızâ Âl Kâşifülgitâ, Necef 1355/1936; Beyrut 1973, 1976.

⁸⁸⁷ Brockelmann, *Macâzât al-Kur'ân* adlı eserin kardeşi Şerif el-Murtezâ'ya âit olduğunu söylemektedir. (Brockelmann, “Murtaza’ş-Şerîf”, *İA*, VIII, 657)

anlatımlar işlenmiştir. Bu sebeple *İsti'ârât fi'l-Kur'ân* adıyla da anılmıştır. Neşredilmiştir.⁸⁸⁸ Farsçaya tercüme edilmiştir.

3. *Me'âni'l-Kur'ân*.⁸⁸⁹

1.5.7. Hibetullah b. Selâme (ö. 410/1019)

(أبو القاسم هبة الله بن سلامة)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Selâme b. Nasr b. Ali el-Bağdâdî”. Bağdat'ta 337 (947-948) yılında doğduğu söylenmiştir.⁸⁹⁰

Tahsilini Bağdat'ta tamamladı. Muhtemelen küçük yaşlardan itibaren gözleri görmediği hâlde güçlü hâfızası sayesinde muhtelif tefsir rivâyetlerini ezbere bilen bir âlimdi.

⁸⁸⁸ (nşr. Muhammed Mişkât), Tahran 1369, 1372, 1407; (nşr. Hüseyin Ali Mahfûz), Tahran 1953; (nşr. Muhammed Abdülganî Hasen), Kahire 1374/1955; (nşr. Mekkî es-Seyyid Câsim), Bağdat 1374/1956; Beyrut 1986; (nşr. Muhammed el-Haydârî), Bağdat 1375/1955; (nşr. Ali Mahmûd Mukallid), Beyrut 1986.

Beyrut (1406/1986) baskısı hakkında kısa bir bilgi ve değerlendirme için bk. Turgut, *a.g.e.*, 185-186.

⁸⁸⁹ Krenkow, “Şerîf Radî”, *İA*, XI, 444. Krenkow'un “Kur'ân tefsiri üzerine iki eser telif ettiğini” söyledikten sonra ismini verdiği *Ma'âni'l-Kur'ân* ve *Macâzât al-Kur'an*'dan ilkinin *Haķāiķu't-te'vîl* olma ihtimali vardır.

Edirnevî, Radî'nin me'âni'l-Kur'ân ve mecâzu'l-Kur'ân hakkında birer kitabı olduğunu söylemiş, ancak isim vermemiştir. (Edirnevî, *a.g.e.*, 49)

Brockelmann, *Kitâb al-maâni 'l-Kur'ân* adlı eser, kardeşi Şerif el-Murtezâ'ya âit olduğunu söylemektedir. (Brockelmann, “Murtaza's-Şerîf”, *İA*, VIII, 657)

⁸⁹⁰ Süyûtî, *Tabakât*, 107.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Kıraat ilmini Zeyd b. Ebû Bilal'den öğrenen⁸⁹¹ “Hibetullah b. Selâme; başta Ebû Bekr el-Katî ve Ebu'l-Abbas el-Esamm” gibi âlimler olmak üzere birçok hocanın derslerini takip etti ve kendilerinden hadis öğrendi.

İyi bir tahsilin ardından bilhassa kıraat, tefsir ve hadis ilimlerinde öne çıktı.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Bağdat Mansur Câmîi'nde muhtelif ilimlerde dersler verdi, öğrenciler yetiştirdi.⁸⁹² Bu talebeleri arasında kızından torunu Ebû Muhammed Rızkullah b. Abdilvehhab et-Temîmî⁸⁹³, el-Hasen b. Ali el-Attâr, Ebu'l-Hasen Ali b. Kâbis (el-Kâsım) et-Tâbisî ve Ebû Nasr el-Haddâdî gibi âlimler bulunmaktadır.

9 Recep 410'da (10 Kasım 1019) vefat etmiş, Bağdat'ta Mansur Câmîi mezarlığına defnedilmiştir.⁸⁹⁴

d) *İlimdeki Mevkii*: Tefsir ve kıraat ilimlerinde temayüz etmiş, hadis ilmiyle meşgul olmuştur.

Âmâ olması yüzünden eserlerini talebelerine ezberden yazdırdığı, tefsirle alakalı doksan beş rivayeti bulunduğu, ancak bu rivayetleri naklederken birbirine karıştırdığı söylenmiştir.⁸⁹⁵

⁸⁹¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 532.

⁸⁹² Bilmen, *a.g.e.*, 402; Süyûtî, *Tabakât*, 107; Dâvûdî, *a.g.e.*, 532; Süyûtî, *Buğye*, II, 271; Edirnevî, *a.g.e.*, 50.

⁸⁹³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 532; Edirnevî, *a.g.e.*, 50. Süyûtî'nin *Tabakât*'ını neşreden Sâlim Feyzullah, Hibetullah'ın talebeleri arasında Süyûtî'nin zikrettiği Şeyhülislâm Ebû İsmail el-Ensârî'yle ilgili bir dipnot düşmüş ve bu şahsın, Ebû Muhammed Rızkullah b. Abdilvehhâb b. Abdilazîz et-Temîmî (ö. 488/1095) olduğunu kaydetmiştir. (Süyûtî, *Tabakât*, 107)

⁸⁹⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 532; Edirnevî, *a.g.e.*, 50. Süyûtî, vefat tarihini *Tabakâtü'l-müfessirîn*'de (*a.g.e.*, s. 107) 422; *Buğye*'de ise 410 olarak kaydetmiştir (*a.g.e.*, II, 271).

⁸⁹⁵ Murat Sülün, “Hibetullah b. Selâme”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/426.

e) Eserleri: *en-Nâsih ve 'l-mensûh mine 'l-hadiş* ve nahiv ilmiyle ilgili *el-Mesâilü 'l-mensûre* adlı eseri dışında Kur'ân ilimleri üzerine şu eseri bulunmaktadır:

“*en-Nâsih ve 'l-Mensûh. (en-Nâsih ve 'l-mensuh mine 'l [fi 'l] Kur'ân, en-Nâsih ve 'l-mensuh min kitâbillâh)*”. İbn Selâme'yi meşhur eden eseri, budur. *en-Nâsih*'te, birçok âyetin tamamının, bazılarının da bir kısmının mensuh olduğu iddia edilmektedir.

Kitabın metin kısmında haberleri senedsiz olarak kaydetmiş, sonunda ise rivayetlerine güvenilmeyen kimselere ait eserlerin bulunduğu kaynakları, senetleriyle nakletmiştir. Ancak bu durum, rivayetlerin sıhhati üzerinde tereddütler oluşturmuş ve kitabın değerini düşürmüştür.⁸⁹⁶

Eserin muhtelif baskıları yapılmıştır.⁸⁹⁷ Ayrıca tahkikli bir şekilde neşredilmiştir.⁸⁹⁸ “Yemen Zeydî imamlarından Mehdî-Lidînillah Muhammed b. Mutahhar b. Yahya (ö. 728/1328) bu kitabı ‘*Ukûdü 'l-ikyân fi 'n-nâsih ve 'l-mensuh mine 'l-Kur'ân* adıyla” manzum hâle getirmiştir.⁸⁹⁹

Bazı kaynaklarda bir tefsirinin bulunduğu da kaydedilmiştir.⁹⁰⁰

⁸⁹⁶ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fi 'ulûmi 'l-Kur'ân*, Dârü'l-İlm lilmelâyîn, 17. Baskı, Beyrut, 1988, 266-267, 271; Sülün, “Hibetullah b. Selâme”, 17/426.

⁸⁹⁷ Bk. Kahire, 1310, 1379/1960, 1387/1967. Nüveyhiz, Vâhidî'nin *Nüzûlü 'l-Kur'ân* adlı eserinin hâmişi olarak h. 1315'te neşredildiğini kaydetmiştir (*a.g.e.*, II, 710).

⁸⁹⁸ nşr. Züheyr eş-Şâviş ile Muhammed Ken'ân, Beyrut 1404/1984, 1406/1986; nşr. Mûsâ Bennây Avân el-Alîlî, Beyrut, 1989.

⁸⁹⁹ *İzahu 'l-Meknûn*, II, 97; Sezgin, *GAS*, I, 48; “Hibetullah b. Selâme”, 17/426. Nüveyhiz'in, bu manzum eserle İbn Selâme'nin asıl eserini aynı kitap olarak nakletmesi doğru değildir. (Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-müfessirîn*, II, 710)

⁹⁰⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 532; Bilmen, *a.g.e.*, I, 402; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 710.

1.5.8. İbn Merdûye (ö. 410/1020)

(ابن مردويه)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Merdûye b. Fûrek b. Mûsa el-İsfahânî”. 323 (935) yılında İsfahan’da dünyaya geldi.⁹⁰¹ Aynı ismi taşıyan ve daha neşhur olan torunuyla karıştırılmaması için kendisine “İbn Merdûye (Merdeveyh) el-Kebîr” denmiştir.⁹⁰²

“Babası Mûsâ b. Merdûye, kardeşi Ebû Abdullah Muhammed ve torunu Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed (İbn Merdûye es-Sagîr)” de meşhur âlim ve muhaddislerdendir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İbn Merdûye, tahsiline doğduğu şehir olan İsfahan’da başladı. İlk derslerini babasından aldı. Ardından Kûfe, Basra ve Horasan gibi ilim merkezlerine gitti. 349’da (940) yılında gittiği Bağdat’ta iki yıl kaldı.

Hocaları arasında “Meymûn b. İshak el-Horasânî, Ebû Sehl b. Ziyâd el-Kattân, Muhammed b. Abdillâh es-Saffâr, Abdullâh b. İshak el-Horasânî, İsmâîl el-Hutabî, Ebû Ahmed el-Assâl, Ahmed b. Abdullâh b. Delîl, Ebû’ş-Şeyh el-İsfahânî, İshak b. Muhammed b. Ali el-Kûfî” ve Muhammed b. Ali b. Duhaym eş-Şeybânî gibi âlimler bulunmaktadır.⁹⁰³

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: “Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebu’l-Hayr Muhammed b. Ahmed b. Rarâ, Ebû Mutî‘ Muhammed b. Abdilvâhid el-Mısırî, Ebû Amr Abdülvehhad İbn Mende ile kardeşi Ebu’l-Kâsım Abdurrahman İbn Mende el-İsfahânî, Ebû Mansur Muhammed b. Şükrüveyh, Ebû Abdullâh en-Sekafî” ve Süleyman b. İbrâhim b.

⁹⁰¹ Dâvûdî, *a.g.e*, 69.

⁹⁰² Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 81.

⁹⁰³ Dâvûdî, *a.g.e*, 68-69.

Muhammed el-İsfahânî kendisinin tefsirini nakletmiş olan Ahmed b. Abdirrahman ez-Zekvânî talebelerinden bir kısmıdır.⁹⁰⁴

“24 Ramazan 410 (23 Ocak 1020) tarihinde” vefat etti.⁹⁰⁵ Kettânî’nin, ölüm tarihi olarak 416 (1025) yılını zikretmesi hatalıdır.⁹⁰⁶

d) *İlimdeki Mevkii*: İsfahan’ın yetiştirdiği en kıymetli âlimlerden sayılmaktadır. Sika bir râvîdir. Râviler hakkında isabetli tenkitler yapmıştır. Âhir ömründe gözleri görmediği hâlde, kuvvetli hâfızası sayesinde talebelerine verdiği hadis dersleri ile imlâ meclislerine devam etmiştir.

Çok yönlü bir âlimdir; hadis hâfızı olmasının yanı sıra tefsir, tarih ve coğrafya ilimlerine dair eserler de kaleme almıştır.

e) *Eserleri*: Başlıca eserleri arasında *Emâlî*, *Muhtârât mine’l-Emâlî*, *el-Müstahrec ‘alâ Şahîhi’l-Buhârî*, *Mu‘cemü’l-büldân*, *el-Ed‘iye* ve *Târîhu İsfahân*’ın adı zikredilir. Tefsir ilmiyle ilgili eseri ise şudur:

“*Kitâbü’t-Tefsîr (et-Tefsîrü’l-müsned)*”. Çeşitli rivayetlerde yedi cilt olduğu ifade edilen bu eser, birçok müfessirin kaynakları arasında zikredilmiştir.⁹⁰⁷

1.5.9. Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (ö. 412/1021)

(محمد بن الحسين السلمي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Abdirrahman Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed⁹⁰⁸ b. Musa es-Sülemî en-Nîsâbü’rî el-Ezdî”. 10 Cemâziyelâhîr 325’de

⁹⁰⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 69.

⁹⁰⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 69; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 81; Edirnevî, *a.g.e.*, 50; Çelebi, *Keşfü’z-ẓunûn*, I, 452.

⁹⁰⁶ Bilmen de 416 tarihini kabul etmiştir (*a.g.e.*, I, 405).

⁹⁰⁷ Abdülkadir Şenel, “İbn Merdûye”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/184-185; Dâvûdî, *a.g.e.*, 68; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 81. Kâtib Çelebi, eseri, *Tefsîru İbn Merdûye* adıyla kaydetmiştir (Çelebi, *Keşfü’z-ẓunûn*, I, 452).

(16 Nisan 936) Nîşâbûr'da dünyaya geldi.⁹⁰⁹ “Babası Ezd, annesi de Süleym kabilesine mensuptu.” Âdet olandan farklı şekilde, annesinin mensup olduğu kabileye nisbet edilmiş ve Sülemî olarak tanınmıştır.⁹¹⁰

Babası Hüseyin, nefis mücâhedesine önem veren bir zât olup Ebû Bekir eş-Şiblî, Ebû Ali es-Sekâfî ve İbn Münâzil gibi mutasavvıfların sohbet meclislerine devam etmişti. Annesi ise Nîşâbur'un ileri gelen sûfî ve âlimlerinden Ebû Amr İsmail b. Nüceyd es-Sülemî'nin kızıydı.⁹¹¹

b) Hocaları (Tahsîli): Erken yaşlarda babasını kaybetmiş olan Sülemî'nin terbiye ve tahsiliyle dedesi İbn Nüceyd yakından ilgilendi. Genç yaşta hâfız olan Sülemî; dil ve edebiyat, hadis ve tasavvuf sahalarında tahsilini geliştirdi.⁹¹² “İbn Nüceyd, Ebû Nasr es-Serrâc'dan istifade etti, İbrâhim b. Muhammed es-Nasrâbâdî'den hırka giydi.” Varlıklı bir kimse olan İbn Nüceyd'in vefatıyla oldukça geniş imkânlarla kavuşan Sülemî, daha sonraki hayatında ciddi bir geçim sıkıntısı yaşamadığı gibi, hatırı sayılır bir kütüphane tesis etti.⁹¹³

⁹⁰⁸ Süyûtî, Sülemî'nin dedesinin adını Mûsa olarak kaydetmiştir. (Süyûtî, *Tabakât*, 84) Mollaibrahimoğlu da aynı şekilde nakletmiştir (Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 51)

⁹⁰⁹ Tahsin Yazıcı, “Sülemî”, *İA*, XI, 94; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 51. Bilmen, 330/941 tarihinde Horasan'da doğduğunu söylemiştir. (Bilmen, *a.g.e.*, I, 403) Süyûtî, Dâvûdî ve Edirnevî de doğum tarihi olarak 330 yılı Ramazan ayını tercih etmişlerdir. (Süyûtî, *Tabakât*, 85; Dâvûdî, *a.g.e.*, 395; Edirnevî, *a.g.e.*, 50; ayrıca bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 51)

⁹¹⁰ Yazıcı, “Sülemî”, *İA*, XI, 94.

⁹¹¹ Süyûtî, *Tabakât*, 84, Dâvûdî, *a.g.e.*, 394; Yazıcı, “Sülemî”, *İA*, XI, 94-95.

⁹¹² Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 51.

⁹¹³ Süleyman Uludağ, “Sülemî, Muhammed b. Hüseyin”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/53; Yazıcı, “Sülemî”, *İA*, XI, 95.

Dedesı başta olmak üzere, meşhur birçok âlimden farklı ilimlerde ders aldı.⁹¹⁴ “Nişâbur, Irak, Merv, Hemedan, Rey ve Hicaz’a giderek” buradaki âlimlerden istifade etti.⁹¹⁵ Bu yolculukları esnasında Ebu’l-Abbâs el-Esam, Ebû Bekir el-Katî’î, Ahmed b. Ali el-Mağribî, Ahmed b. Muhammed b. Abdûs, Ebû Bekir es-Sıbgî, Ebu’l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, Muhammed b. Ali el-Kâffâl, Muhammed b. Ahmed Sa’îd er-Râzî, Hâkim en-Nîsâbûrî ve Ebû Saîd Ahmed b. Hüseyin el-Berdâî gibi âlimlerden hadis ve fıkıh dersleri aldı.

Zâhirî ilimlerle birlikte tasavvufî ilimleri tahsil etti. Bir taraftan tasavvuf hakkında eserler yazdı, bir taraftan da Nişâbur’daki zâviyesinde irşad faaliyetlerinde bulundu.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Sohbet ve derslerine katılanlar arasında “Ebu’l-Kâsım Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Ebû Saîd-i Ebu’l-Hayr, el-Hâkim Ebû Abdillâh, Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebû Sâlih el-Müezzın, Ebû Abdurrahman el-Cüveynî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya el-Müzekkî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî” gibi âlim ve mutasavvıflar vardır.⁹¹⁶

Nişâbur’da, 3 şaban 412 (12 Kasım 1021) tarihinde vefat etti.

d) *İlimdeki Mevkii*: Horasan’ın en büyük âlimidir. Kırk sene kadar hadis okutmuş, yazdırmıştır.⁹¹⁷ Yaşadığı devirdeki âlimler ve devlet adamlarının takdirine mazhar olmuş, eserlerine pek çok kesim tarafından rağbet gösterilmiş bir sûfidir.⁹¹⁸

⁹¹⁴ Süyûtî, *řabaķât*, 84.

⁹¹⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 394-395; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 519-520; Edirnevî, *a.g.e.*, 50; Yazıcı, “Sülemî”, *İA*, XI, 95; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 51.

⁹¹⁶ Süyûtî, *řabaķât*, 84; Dâvûdî, *a.g.e.*, 395; Edirnevî, *a.g.e.*, 50.

⁹¹⁷ Turgut, *a.g.e.*, 288; Süyûtî, *řabaķât*, 84; Dâvûdî, *a.g.e.*, 395; Edirnevî, *a.g.e.*, 50; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 520.

⁹¹⁸ Bilmen, *a.g.e.*, I, 403.

Kitaplarında hadis ilmi usulünce sâbit olmayan birtakım rivâyetler bulunduğu için sika değildir, zayıftır diyenler bulunduğu gibi, kendisini tezkiye edenler de vardır. Hatîb-i Bağdâdî, onu ehl-i hadis görmüş bir kimse olarak anmış, Tâcüddin es-Sübki de onu sika olarak tezkiye etmiştir.⁹¹⁹

Sülemî hakkında Süleyman Ateş⁹²⁰, Lutz Berger ve Jean-Jacques Thibon doktora tezi, Niyazi Beki ve Nazife Vildan Güloğlu da yüksek lisans tezi hazırlamıştır.⁹²¹

e) *Eserleri:* Kaynaklarda Sülemî'nin yüzün üstünde eseri bulunduğu söylenmektedir.⁹²² Ancak bu eserlerin çok azı günümüze ulaşmıştır. “Sülemî'nin eserleri, farklı ilimlerin ve bilhassa tasavvufun en güvenilir kaynaklarından kabul edildiği için” yakın zamanlarda büyük değer atfedilmiş ve çeşitli neşirleri yapılmıştır.

Eserlerinin bir bölümünde zâhid ve sûfilerin hayatlarını, bir bölümünde de tasavvufi konu ve zümreleri konu alır. Tasavvuf ilmi hakkında yazdığı *Târîhu's-şûfiyye*, *Tabakâtü's-şûfiyye*, *Kitâbü'z-Zühd*, *Târîhu ehli's-Şuffe*, *Risâletü'l-Melâmetiyye*, *Muqaddime fi't-tasavvuf*, *Kitâbü'l-Fütüvve*, *Zikrû'n-nisveti'l-müte'abbidâti's-şûfiyyât*, *Menâhicü'l-ârifîn*, *Cevâmi'u âdâbi's-şûfiyye*, *Kitâbü'l-Erba'in fi't-tasavvuf* gibi eserleri dışında tefsir ilmiyle ilgili şu eseri bulunmaktadır:

Hakâ'iku't-tefsîr. “Sûfilerin Kur'ân âyetlerine dair yorumlarını derleyen, geniş kapsamlı ilk kitaptır”.⁹²³ Muhtasar, tek ciltlik bir işârî tefsirdir.⁹²⁴

⁹¹⁹ Bilmen, *a.g.e.*, I, 403; Turgut, *a.g.e.*, 288.

⁹²⁰ Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul 1969.

⁹²¹ Tafsîlat için bk. Süleyman Uludağ, “Sülemî, Muhammed b. Hüseyin”, 38/54. Jawid A. Mojaddedi, *Tabakâtü's-şûfiyye*'nin literatürdeki yeri hakkında bir inceleme kaleme almıştır.

⁹²² Süyûtî, *Tabakât*, 84; Dâvûdî, *a.g.e.*, 395; Edirnevî, *a.g.e.*, 50; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 52.

⁹²³ “Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm* adıyla yayınladığı tefsiriyle Ebû Bekir el-Vâsıtî'nin tefsiri, Sülemî'nin *Hakâ'iku't-tefsîr*'inden önce yazılmışsa da

Eserin pek çok kütüphanede yazma nüshaları vardır.⁹²⁵ En değerli yazmaları Süleymaniye⁹²⁶ ve Hacı Selim Ağa⁹²⁷ kütüphanelerinde bulunmaktadır. Eserin tenkitli neşri, Seyyid İmrân tarafından yapılmıştır.⁹²⁸ Bu eser hakkında akademik çalışmalar da yapılmıştır.⁹²⁹

Ali Turgut, Sülemî'nin emsâlü'l-Kur'ân ilmine dair bir eseri bulunduğundan bahsetmiş, ancak eserin ismini vermemiştir.⁹³⁰

f) *Tefsirdeki Metodu*: Sülemî, *Ḥakā'iku't-tefsîr* adlı tefsirinde, “bazı müfrit sûfîlerin Kur'ân'ın zâhirî mânâları ile Ehl-i sünnet'in itikad ve uygulamalarına ters düşen aşırı

Tüsterî'nin, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Beledî tarafından derlenmiş sözlerinden ibaret olan küçük tefsiri, aslında bizzat kendi kaleminden çıkmadığı için onun bütün görüşlerini yansıtmaz. Vâsîfî'nin tefsiri ise, günümüze kadar gelmemiştir. Buna göre ilk sûfîlerin tefsire dair görüşlerini derli toplu yansıtan ilk ve tek kapsamlı eser, Sülemî'nin *Ḥakā'iku't-Tefsîr*'idir”. Süleyman Ateş, “Hakāiku't-tefsîr”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/164.

⁹²⁴ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 52.

⁹²⁵ Ateş, “Hakāiku't-tefsîr”, 15/165; Yazıcı, “Sülemî”, *İA*, XI, 95; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 55-56.

⁹²⁶ Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 260, 261, 262.

⁹²⁷ Hacı Selim Ağa, nr. 77.

⁹²⁸ Sülemî, *Ḥakā'iku't-tefsîr: Tefsîrü'l-Kur'âni'l'azîm*, (nşr. Seyyid İmrân), I-II, Beyrut, 1421/2001. (bk. Süleyman Uludağ, “Sülemî, Muhammed b. Hüseyin”, 38/54)

⁹²⁹ Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, (doktora tezi), Ankara 1968, Ankara Üniversitesi SBE; Süleyman Nasîf Câsim et-Tikrîfî, *Ḥakā'iku't-tefsîr li Ebî Abdirrahmân Muhammed b. el-Ezdî es-Sülemî en-Nisâbü'rî*, (yüksek lisans tezi), Kahire 1975, Kahire Üniversitesi.

⁹³⁰ Turgut, *a.g.e.*, 183.

görüş ve tutumlarını hatırlatan cüretli te'villere sapmadan Kur'an'ın işârî ve bâtinî anlamlarına" ağırlık vermiştir.⁹³¹

Rivayet tefsirine ve âyetlerin zâhirî mânâsına, bu arada filolojik izahlara oldukça az temas edilen tefsirde İbn Abbâs ve Hz. Ali'nin sözlerinden alıntılar yapılmış, kısmen kaynak gösterilmeden hadisler nakledilmiştir. Rivayetlerde bazen isnad zinciri korunmuş ise de genellikle terk edilmiştir.⁹³²

Sülemî, eserinde, kendi görüşlerini ortaya koymaktan ziyade, önceki mutasavvıfların⁹³³ âyetler hakkındaki izah ve yorumlarını aktarır. Her sûrenin tefsirine, "sûre hakkında söylenenler" şeklinde başlaması da rivayet tefsirlerini hatırlatan bir derleme işi yaptığını göstermektedir.⁹³⁴

Başka bir ifadeyle, "zâhirî tefsirlerde İbn Cerîr et-Taberî'nin yaptığını, işârî tefsirde Sülemî yapmıştır. Nitekim *Câmi'u'l-beyân* zâhirî tefsirler için bir ansiklopedi sayıldığı gibi *Hakâ'iku't-tefsîr* de işârî yorumları toplayan bir ansiklopedi"dir.⁹³⁵ Bu sebeple eser, daha sonraki "işârî tefsir ve tasavvufî eserler açısından temel kaynak mesabesinde"dir.⁹³⁶ Bilhassa "Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin *Leâîfü'l-işârât*'ı ile Rûzbihân-ı Baklî'nin *Arâ'isü'l-beyân* adlı tefsirleri üzerinde" oldukça etkili olmuştur.⁹³⁷

⁹³¹ Ateş, "Hakâiku't-tefsîr", 15/163; Turgut, *a.g.e.*, 289; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 54.

⁹³² Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 54; Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsirler*, 41.

⁹³³ Görüşleri nakledilen kimseler hakkında daha geniş bilgi için bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 54.

⁹³⁴ Tafsilat için bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 53-54.

⁹³⁵ Ateş, "Hakâiku't-tefsîr", 15/164; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 53.

⁹³⁶ Turgut, *a.g.e.*, 288-289.

⁹³⁷ Süleyman Uludağ, "Sülemî, Muhammed b. Hüseyin", 38/54.

Müellif, zâhirî ilimlerle meşgul olan âlimlerin “i’râb, lügat, ahkâm, müşkil, mücmel, müfesser, nâsih, mensûh gibi konularda eser vermelerine rağmen” bu âlimlerin, Ebu’l-Abbâs b. Atâ ve Ca’fer b. Muhammed b. Sâdık’ın (ö. 148/765) bazı âyetlere yönelik izah ve yorumlarının dışında “Allâh’ın hitabını hakikat lisanıyla anlamaya çalışarak bu şekilde ortaya koyamadıklarını”, buna karşılık kendisinin tefsir alanında “tercihe şâyân bulduğu açıklamaları ve tasavvuf ehlinin, âyetlerin tefsirine yönelik sözlerini toplayarak bir tefsir meydana getirmeye çalıştığını ve onu sûre sırasına göre düzenlediğini” belirtir.⁹³⁸

Tefsir, her sûreyi içermekle birlikte, bütün âyetler yerine sadece tefsir için seçilen âyetler zikredilerek kaleme alınmıştır.⁹³⁹

Âyetlerin izahında tasavvufî hikâye ve menkıbeler anlatılmakla birlikte, ahkâmla ilgili âyetler üzerinde durulmaz. Bu da mutasavvıflarla Bâtînîleri birbirinden ayıran en önemli özelliktir. Zira Bâtînîler, hüküm âyetlerinin zâhirî mânâlarını reddedip âyetleri kendi zâviyelerinden te’vil ederler.

Vahdet-i vücud düşüncesinin ilk hakiki temsilcisi sayılan⁹⁴⁰ Muhyiddin İbnü’l-Arabî’den (ö. 638/1240) yaklaşık iki asır önce yazılmış bu tefsirde, bu düşüncüyü hatırlatacak bir yoruma yer verilmemiştir.⁹⁴¹

Bu tefsir ve müellifi, İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Hasen el-Vâhidî, İbnü’s-Salâh, Zehebî⁹⁴² ve Süyûtî gibi âlimlerin tenkit oklarından kurtulamamıştır.⁹⁴³ Bu tenkitlere rağmen

⁹³⁸ Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsirler*, 40; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 53.

⁹³⁹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 54.

⁹⁴⁰ Ateş, “Hakâiku’t-tefsîr”, 15/164.

⁹⁴¹ Ateş, “Hakâiku’t-tefsîr”, 15/164.

⁹⁴² Bilmen, şöyle demektedir: “Ebû Abdurrahman, celâlet-i kadre mâliktir, musannefâtının bin cüz’ olduğu söyleniyor. Onun (*Hakâyıku’t-Tefsîr*) ünvanlı bir kitabı var, keşke onu yazmamış olsaydı, bu, tahriften bir karmatadan ibarettir (...) Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*’ında da şöyle diyor: “Ebû Abdurrahman, (*Hakâyıku’t-Tefsîr*)’i te’lif etmiş,

işârî tefsire dair rivayetleri bir araya getirmesinden dolayı, müellifi henüz hayattayken bile, eser büyük bir takdir görmüştür. “Onu itham edenler, kendine özgü yorumlarından dolayı değil, sûfîlerin tenkide açık bazı yorumlarını naklettiğinden dolayı” itham etmişlerdir.⁹⁴⁴

bunda birtakım musibetleri, Bâtıniyye te’vîlâtını ityân etmiştir”. (Bilmen, *a.g.e.*, I, 403-404) Süyûtî de Zehebî’nin *Tarih*’inde, “Keşke onu yazmasaydı, o tarih ve Karmata’dır”. ifadesiyle eserden bahsetmiştir (Süyûtî, *Tabakât*, 85). Bu konudaki diğer görüşler için bk. Dâvûdî, *a.g.e.*, 395; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 520.

Bilmen, yukarıdaki nakillerden sonra şöyle bir izahat düşer: “Filhakika Sûfiyye’nin bu kabil kitapları hadd-i zâtında Kur’ân-ı Kerîm’in bir tefsiri olmak mahiyetinden uzaktır. Bunlar, Kur’ân-ı Mübîn’in asıl bütün beşeriyete hitap eden âyât-ı celîlesini lisan kavaidine mutâbık, Şâri-i Hakîm’in asıl muradına muvafık sûrette tefsir etmek vazifesini deruhte etmiş değildirler, bu gibi zevât bu âyât-ı İlâhiyye’nin asıl zâhirî olan mânâlarının murâd-ı İlâhî olduğunu ve buna münâfi olacak te’vîlât ve tevcîhâtın bâtıl bulunduğunu kitaplarının müteaddit yerlerinde bi’l-münâsebe dermeyân etmişlerdir. Bu zâtlar, yalnız bu âyât-ı Sübhâniyye’nin tazammun ettiği hakayık ve ledünniyâttan bir kısmını kendi mazhariyetleri nisbetinde izhara çalışmışlardır. Bu cihetle tahrîrine muvaffak oldukları kitaplar da birer tefsir değil, Kur’ân-ı Mübîn’den mülhem oldukları bir kısım işârât ve letâif mecmuası mâhiyetinde bulunmaktadır.

Şu kadar var ki, işârât ve letâif denilen yazıların bir kısmı, rûh-ı Kur’ân’a münâfi görüldüğünden bu cihetle din âlimlerinin nazar-ı tenkidini celbetmiş, bu yazıların sahipleri hakkında bi’z-zarûre bazı sözler söylenmiştir.

Ebû Abdî’r-Rahman es-Sülemî gibi hakikaten Sûfiyyeden bulunan bir zâtın bu bapta yazıları ise, hüsn-i niyete mukarin, te’vil ve tavzîha müstaid olduğundan hakkında ta’n ü teşnâ lüzum yoktur, hatası olsa da hüsn-i niyete bağışlanacağı lutf-i İlâhî’den me’muldür”. (Bilmen, *a.g.e.*, I, 404)

⁹⁴³ Tafsîlat için bk. Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul, 1969, 41 vd.; Yazıcı, “Sülemî”, *İA*, XI, 95.

⁹⁴⁴ Uludağ, “Sülemî, Muhammed b. Hüseyin”, 38/53.

Sülemî, *Ḥakā'ıku't-tefsîr*'i tamamladıktan sonra, âyetler hakkında rastladığı diğer yorumları, müstakil bir eser olarak *Ziyâdâtü Ḥakā'ıku't-tefsîr* de kaleme almıştır. Gerhard Böwering tarafından bu eserin neşri gerçekleştirilmiştir.⁹⁴⁵

1.5.10. Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim en-Nisâbûrî (ö. 412/1021)

(أبو بكر محمد بن إبراهيم النيسابوري)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim b. Abdullah el-Edîb en-Nisâbûrî”. 330 tarihinde doğmuştur. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

b) *Hocaları (Tahsili)*: Hocaları arasında İshak b. İbrâhim ile Yezîd b. Sâlih el-Ferrâ'nın adı zikredilmektedir. Tefsir ve nahiv ilimlerinde öne çıkmıştır.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kendisinden Ebu'l-Abbâs b. Hârûn rivayette bulunmuştur.

412 (1021) tarihinde vefat etmiştir.⁹⁴⁶

d) *Eserleri*: Tefsiri vardır.

1.5.11. Şeyh Müfîd (İbnü'l-Muallim) (ö. 413/1022)

(الشيخ المفيد)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân b. Abdisselâm el-Hârisî el-Bağdâdî el-Ukberî”. Muhtemelen 338'de (949-950) Bağdat'ın kuzeydoğusunda bulunan Ukberâ'da doğdu.⁹⁴⁷ Babası, İmâmiyye

⁹⁴⁵ Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Ziyâdâtü Ḥakā'ıku't-tefsîr*, (nşr. Gerhard Böwering), Beyrut, 1995.

⁹⁴⁶ Bilmen, müfessirlerin isimlerini tabakalar hâlinde zikrederken (*a.g.e.*, I, 192) vefat tarihini 412 olarak kaydetmiş, en-Nisâbûrî'nin hayatını anlattığı kısımda ise, hatâen 310 tarihini vermiştir. (bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, 402)

⁹⁴⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 612; R. Strothmann, “Müfîd”, *İA*, VIII, 791.

mezhebinin Vâsıt'taki meşhur âlimlerinden olduğu için “İbnü'l-Muallim”, küçük yaşlardaki ilmî dirayetinden dolayı “Şeyh Müfid” denilmiştir.⁹⁴⁸

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsiline babasıyla başlayan Müfid, on yaşındayken Bağdat'ta gitti. Bağdat'ta Mansûr Câmîi'nde verilen hadis derslerine iştirak etti. “Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Kummî, Ahmed b. Velîd el-Kummî, Ebü'l-Ceyş Muzaffer b. Muhammed el-Belhî el-Verrak, İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk), İbnü'l-Cüneyd, Ca'fer b. Muhammed b. Kuleveyh el-Kummî, Ebû Abdullah el-Basrî ve Rummânî” gibi âlimlerden hadis, kelâm ve fıkıh dersleri aldı.

Bağdat'ta düzenlenen ilmî tartışmalara katıldı.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Talebe yetiştirmek ve ilim meclisleri kurmak için elindeki bütün imkanları seferber etti. Kerh'in Derbürriyah'taki camisinde dersler verdi. Evini de ders ve sohbet için talebelere açtı.⁹⁴⁹

Bu sırada derslerine devam edenler arasında “Ebû Ca'fer et-Tûsî, Şerîf el-Murtazâ, Şerîf er-Râdî ve Ahmed b. Ali en-Necâşî” gibi isimler zikredilebilir.⁹⁵⁰

Mehdî'nin gelişinden önceki idarelerin meşrûiyetini reddeden geleneksel Şia anlayışını kabul etmeyerek mevcut idarelerle görüşme ve iş birliğine yapılabileceğini ileri sürdü. Bu da kendisinin o sıralarda Bağdat'ı idare eden Şîi Büveyhîler ile yakın ilişkiler kurmasına yol açtı.⁹⁵¹

Bağdat'ta İbn Mes'ud'un mushafının bulunup bulunmadığı tartışmalarında oynadığı rol sebebiyle 398 (1008) yılında sürgün cezasına çarptırıldı. Abbâsî Halifesi Kâdir-

⁹⁴⁸ Avni İlhan, “Müfid, Şeyh”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/502; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 611; Strothmann, “Müfid”, *İA*, VIII, 791.

⁹⁴⁹ İlhan, “Müfid, Şeyh”, 31/502.

⁹⁵⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 612; Strothmann, “Müfid”, *İA*, VIII, 791-792.

⁹⁵¹ İlhan, “Müfid, Şeyh”, 31/502.

Billah'ın, Fâtımîler'in nesebi ve inançları hakkındaki hazırlattığı beyannâmeyi birçok âlim ile birlikte Şeyh Müfîd de tasdik etti.⁹⁵²

Şeyh Müfîd, Bağdat'ta, 3 Ramazan 413 (30 Kasım 1022) tarihinde vefat etmiştir.

d) *İlimdeki Mevkii*: İmâmiye Şiası'nın önemli kelâm, fıkıh ve hadis âlimlerindendir.⁹⁵³ Yaşadığı dönemdeki “İmâmîler'in kelâm ilmindeki lideri ve mezhebin sözcüsü” sayılmıştır.

Muhtelif mezheplere mensup âlimlerden aldığı dersler, onun ilmini derinleştirmiş, ufkunu ve bakış açısını genişletmiştir. Bununla birlikte onun tek gayesi, mensubu olduğu İmâmiyye mezhebine hizmet etmek ve bu mezhebin üstünlüğünü göstermektir.⁹⁵⁴ Bu uğurda Mu'tezilî, Sünnî ve İmâmî kelâmcı ve dil âlimleriyle tartışmalara girdi, reddiyeler yazdı, öğrenciler yetiştirerek eserler verdi.

Bağdat Mu'tezilesi ile geleneksel İmâmî düşüncenin sentezi olan bir kelâm metodu takip etmiştir. “Şia akılcı kelâmının” ve “Mehdî'nin çıkışına hazırlık yapılması” şeklindeki Usûlî düşüncenin öncülerinden olmuştur. O, gelenekçilere karşı çıkmış, ancak akıllı müstakil bir delil olarak kullanmamıştır. “Günümüzdeki Şîî kelâmı ve fıkıhı, Şeyh Müfîd'in attığı temeller üzerine” inşa edilmiştir.⁹⁵⁵

Risalelerinin çoğu, uzak ve farklı şehirlerden kendisine yöneltilen sorulara cevaplar olarak yazılmıştır. Bu da onun kendi devrindeki tesir gücünü ve sahasını gösteren önemli işaretlerdendir.⁹⁵⁶

⁹⁵² İlhan, “Müfîd, Şeyh”, 31/502.

⁹⁵³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 611-612.

⁹⁵⁴ İlhan, “Müfîd, Şeyh”, 31/502.

⁹⁵⁵ İlhan, “Müfîd, Şeyh”, 31/502. Geleneksel Şia inanç ve düşünce yapısından farklı görüşleri hakkında tafsilat için bk. Strothmann, “Müfîd”, *İA*, VIII, 792.

⁹⁵⁶ İlhan, “Müfîd, Şeyh”, 31/502; Strothmann, “Müfîd”, *İA*, VIII, 791.

e) *Eserleri*: 200 civarında eser yazdığı kaydedilmiştir.⁹⁵⁷ Bunlar içinde Kur’ân ilimleri ve tefsir sahasında şu eseri zikredebiliriz:

*el-Kelâm fî vücûhi i ‘câzi ‘l-‘Kur’ân.*⁹⁵⁸

1.5.12. Muhammed b. Ali el-Cemmâl (ö. 414/1023)

(محمد بن علي الجمال)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Hammûye el-İsfahânî”. Ekseriyetle el-Cemmâl lakabı ile tanınmıştır.⁹⁵⁹ Hayatı ve eserleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. 414 yılında vefat etmiştir.⁹⁶⁰

d) *İlimdeki Mevkii*: İsfahan’da devrinin ileri gelen âlimlerinden kabul edilen bir müfessir ve vaizdir.⁹⁶¹

1.5.13. Kādî Abdülcebbâr el-Hemedânî (ö. 415/1025)

(القاضي عبد الجبار الهمداني)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Hasen (Ebu’l-Hüseyn) Kādî’l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr b. Ahmed b. el-Halîl el-Hemedânî el-

⁹⁵⁷ İlhan, “Müfid, Şeyh”, 31/503; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 612; Strothmann, “Müfid”, *İA*, VIII, 792.

⁹⁵⁸ Turgut, *a.g.e.*, 168; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 612.

⁹⁵⁹ Süyûtî, *Tabakât*, 99; Edirnevî, *a.g.e.*, 51.

⁹⁶⁰ Süyûtî, *Tabakât*, 99; Dâvûdî, *a.g.e.*, 443; Edirnevî, *a.g.e.*, 51.

Nüveyhiz, tabakat kitaplarında ve h. 414 tarihinde vefat edenlerle ilgili eserlerde el-Cemmâl hakkında bir kayıt bulamadığını söylemiştir. *Aḥbâru İsfahan*’da Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Cemmâl adında, künyesi Ebû Bekr olan bir kişinin bulunduğunu, ancak bunun da hicrî II. asırda yaşadığını kaydetmiştir. Zikredilen şahıs, Şu‘be’den (ö. 160) ve Hâlid b. el-Hâris’ten (ö. 186) rivayetlerde bulunmuştur. (*a.g.e.*, II, 578-579).

⁹⁶¹ Süyûtî, *Tabakât*, 99; Edirnevî, *a.g.e.*, 51; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 578.

Esedâbâdî”⁹⁶². Batı İran’ın Hemedan bölgesinde Esedâbâd’da, yaklaşık 320 ilâ 325 (932-937) yılları arasında doğdu. Doksan yaşını aşmış bir şekilde 415’te (1025) vefat etti.⁹⁶³ Mu‘tezile mezhebi mensupları, mutlak olarak Kādî’l-kudât deyince, Kādî Abdülcebbar’ı kastederler.⁹⁶⁴

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk hocaları; Ebu’l-Hasen b. Seleme el-Kattân, Abdullah Ca‘fer b. Fâris, Abdurrahman b. Hamdân el-Cellâb, Zübeyr b. Abdülvâhid el-Esedâbâdî gibi bölgedeki hadis âlimleriydi.⁹⁶⁵ Bu dönemde “îtikadda Eş‘arî, amelde ise Şâfiî mezhebini” kabul etmişti.⁹⁶⁶

346’de (957) gitmiş olduğu “Basra’da Ebû Hâşim el-Cübbâî’nin talebesi Ebû İshak İbrahim b. Ayyâş’tan aldığı dersler sebebiyle” Mu‘tezile mezhebini benimsedi.⁹⁶⁷ Basra’da Ebû Ahmed b. Seleme’den istifade etti.

Bağdat’ta Mu‘tezilî-Hanefî Ebû Abdullah el-Basrî ile görüşerek kendisinin talebesi olmak istediye de Ebû Abdullah, ona Şâfiî mezhebinden ayrılmamasını tembihledi ve onu ders halkasına kabul etmedi. Bununla birlikte eser telifi esnasında Kādî Abdülcebbar’a yardımcı oldu.⁹⁶⁸

⁹⁶² ez-Zebîdî, *Tabaḳātü’l-mu‘tezile*, 169, 222; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabaḳātü’ş-şâfi‘iyye*, I, 183-184.

⁹⁶³ Süyûtî, *Tabaḳāt*, 48-49; Edirnevî, *a.g.e.*, 51. ez-Zebîdî, seksen yaşında vefat ettiğini söylemektedir. (bk. *Tabaḳātü’l-mu‘tezile*, 169)

⁹⁶⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 183; ez-Zebîdî, *Tabaḳātü’l-mu‘tezile*, 169, 222; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 255.

⁹⁶⁵ Süyûtî, *Tabaḳāt*, 48-49; Dâvûdî, *a.g.e.*, 183; Edirnevî, *a.g.e.*, 51.

⁹⁶⁶ ez-Zebîdî, *Tabaḳātü’l-mu‘tezile*, 222.

⁹⁶⁷ ez-Zebîdî, *Tabaḳātü’l-mu‘tezile*, 222.

⁹⁶⁸ Metin Yurdağür, “Kādî Abdülcebbar”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/103.

Askerimükrem, Râmhürmüz ve İsfahan gibi şehirlere ilim yolculuklarında bulundu. Ehl-i sünnet âlimleriyle ilmî tartışmalar yaptı.⁹⁶⁹ 360'den (970) sonra Sâhib b. Abbâd, Büveyhî devletinin veziri olunca, Kādî Abdülcebbar'ı Rey şehrine çağırdı ve kendisini kādî'l-kudât makamına getirdi.⁹⁷⁰ Kazvin, Zencan, Kum, Demâvend, Cürcan ve Taberistan şehirlerini kapsayan yetki ve sorumluluğu vardı. Bu esnada mülhitlere reddiyeler yazdı, takip ve yargılama süreçlerine katıldı.⁹⁷¹

Sâhib b. Abbâd'ın vefatını (385/995) müteakip Kādî Abdülcebbar, bu vazifeden azledildi ve malları müsadere edildi. Hayatının bundan sonrası, Rey şehrinde telif ve tedris faaliyetleri ile geçti.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Pek çok âlim, onun derslerini takip ederek kendisini yetiştirmiştir. Bu isimlerden bazıları şunlardır: “Ebû Reşîd en-Nisâbü'rî, Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhassin et-Tenûhî, Ebû Abdillâh Hasen b. Ali es-Saymerî, Mu'tezilî müfessir Ebû Yûsuf (Ebû Muhammed) Abdüsselâm b. Muhammed el-Kazvînî, Ebu'l-Hüseyn el-Basrî”, İbn Meteveyh, Şerif el-Murtazâ ve Kıvâmüddin Mankdîm.⁹⁷²

389'da (999) hacca gitmiş, dönüş yolunda bir müddet Bağdat'ta kalmış, daha sonraki dönemde bir yıl da Kazvin'de yaşadktan sonra Zilkade 415'te (Ocak 1025) Rey şehrinde vefat etmiştir.⁹⁷³

⁹⁶⁹ ez-Zebîdî, *Ṭabaḳātü'l-mu'tezile*, 170. Farklı mezheplerden karşılaştığı insanlara karşı hazırcıvaplığı ile ilgili muhtelif hikayeler nakledilmiştir. (Misal için bk. Dâvûdî, *a.g.e.*, 183)

⁹⁷⁰ Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 49; Dâvûdî, *a.g.e.*, 183; Edirnevî, *a.g.e.*, 51; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 255; ez-Zebîdî, *Ṭabaḳātü'l-mu'tezile*, 222-223.

⁹⁷¹ Yurdagür, “Kādî Abdülcebbâr”, 24/103; Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 49.

⁹⁷² Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 49; Dâvûdî, *a.g.e.*, 183; Edirnevî, *a.g.e.*, 51.

⁹⁷³ Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 49; Dâvûdî, *a.g.e.*, 183; ez-Zebîdî, *Ṭabaḳātü'l-mu'tezile*, 169, 222; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü's-şâfi'iyye*, I, 184; Edirnevî, *a.g.e.*, 51.

d) *İlimdeki Mevkii*: Farklı ilim dallarında muhtelif eserler vermiş olan Kādî Abdülcebbar'ın asıl sahası, kelâm ilmidir. “Eserleri günümüze intikal etmiş en önemli Mu‘tezile âlimi” kabul edilir.⁹⁷⁴ Daha önce yaşamış Mu‘tezile âlimlerinin görüşlerini bir araya getirmiş, bunları inceleyerek içlerinde seçimler yapmış ve Mu‘tezile mezhebini sistematik bir hâle getirmiştir.⁹⁷⁵

Fıkıhta Şâfiî⁹⁷⁶, itikadî meselelerde ise önceleri Eş‘arî, sonra mu‘tezilî olmuştur.⁹⁷⁷

Abdülfettah Lâşîn, “Kādî Abdülcebbar'ın diğer konularda olduğu gibi, tefsir konusunda da Ebû Ali el-Cübbâi'yi takip ettiğini ve onun tefsirinden bolca nakillerde bulunduğunu” kaydeder.⁹⁷⁸

e) *Eserleri*: İslâmî ilimlerin çeşitli dallarında altmış kadar eseri bulunmakta⁹⁷⁹ olan Kādî Abdülcebbar'ın Kur‘ân ilimleri ve tefsir sahası ile ilgili eserleri şunlardır:

1. *Müteşâbihü'l-Kur‘ân*. “İki yazma nüsha esas alınarak Adnân Muhammed Zerzûr tarafından yayımlanmıştır”.⁹⁸⁰

⁹⁷⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 183; ez-Zebîdî, *Tabakâtü'l-mu‘tezile*, 169, 222-223; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 255.

⁹⁷⁵ İlyas Çelebi, “Kādî Abdülcebbar”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/105.

⁹⁷⁶ Turgut, *a.g.e.*, 153, 275.

⁹⁷⁷ Süyûtî, *Tabakât*, 48; ez-Zebîdî, *Tabakâtü'l-mu‘tezile*, 222; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi‘iyye*, I, 184.

⁹⁷⁸ Çelebi, “Kādî Abdülcebbar”, 24/108.

⁹⁷⁹ *Naẓariyyetü't-teklîf* adıyla Kādî Abdülcebbar'ın kelâma dair görüşlerini bir doktora tezi çalışması olarak inceleyen Abdülkerim Osman, bu tezin Abdülcebbar'ın hayatı, eserleri ve ilmi şahsiyetiyle ilgili bölümünü *Ḳāḍî'l-ḳudât ‘Abdülcebbar el-Hemezânî* adıyla müstakil bir eser olarak neşretmiştir. (Beyrut 1967)

⁹⁸⁰ Kādî Abdülcebbar, *Müteşâbihü'l-Kur‘ân*, (nşr. Adnân M. Zerzûr), Kahire 1969. Bu baskı ve eser hakkında kısa bir bilgi için bk. Turgut, *a.g.e.*, 153, 275.

2. *Tenzîhü'l-Kur'an 'ani'l-me'tâ'in*. Mushaf tertibine göre hazırlanmış “bu eserde, Kādî Abdülcebbâr, hatalı gördüğü tefsir ve te'villeri incelemektedir”. Baskısı vardır.⁹⁸¹

3. *el-Muḥîṭ fî't-tefsîr*. Bazı kaynaklarda⁹⁸² “yüz cilt hacminde bir tefsir kitabı” olduğu kaydedilmektedir. *et-Tefsîrû'l-kebîr* adıyla da anılmıştır.⁹⁸³

4. *İ'câzü'l-Kur'an*. Aslında bu, müstakil bir eser değildir. Kelâm sahasında yirmi ciltlik hacimli bir eser olarak yazıldığı tahmin edilen, ancak ulaşılabilen yazmalardaki nüshalardan henüz on altı cildi neşredilmiş⁹⁸⁴ bulunan *el-Muḡnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*'in XVI. cildinde yer alan bir bölümdür. Bu bölüm ile ilgili doktora seviyesinde bir akademik çalışma yapılmıştır.⁹⁸⁵

5. *el-Edille*.⁹⁸⁶

6. *Şehâdetü'l-Kur'an*.⁹⁸⁷

⁹⁸¹ Kahire'de 1326 ve 1329 yıllarında yapılan baskıda Râgıb el-İsfehânî'nin *Muḥaddimetü't-tefsîr* adlı eseriyle birlikte basılmış, Beyrut'ta da müstakil olarak neşredilmiştir (ts., Dârün-nehdati'l-hadîse). Turgut, Adnan Muhammed Zenzur tarafından tahkikli olarak neşredildiğini söylemiştir. (Turgut, *a.g.e.*, 275)

⁹⁸² Süyûtî, *Ṭabaḳât*, 1; İbn Teymiyye, *Muḥaddime fî uşûli't-tefsîr*, (trc. Yusuf Işıcık), 87.

⁹⁸³ Abdülfettâh Lâşîn, *Belâgatü'l-Kur'an fî âsâri'l-Kādî 'Abdilcebbâr ve eşeruhû fî'd-dirâsâti'l-belâga*, 72. Daha geniş bilgi için bk. Çelebi, “Kādî Abdülcebbâr”, 24/108; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 255.

⁹⁸⁴ Yurdagür, “Kādî Abdülcebbâr”, 24/103.

⁹⁸⁵ Abdülfettâh Lâşîn, *Belâgatü'l-Kur'an fî âsâri'l-Kādî 'Abdilcebbâr ve eşeruhû fî'd-dirâsâti'l-belâga*, (doktora tezi, Kahire 1978)

⁹⁸⁶ bk. Çelebi, “Kādî Abdülcebbâr”, 24/108.

⁹⁸⁷ Çelebi, “Kādî Abdülcebbâr”, 24/108.

Kādî Abdülcebbâr'ın tefsir ve Kur'ân ilimleri sahasındaki eser ve görüşleri üzerinde Türkiye'de de akademik çalışmalar yapılmıştır.⁹⁸⁸

1.5.14. Râgıb el-İsfahânî (ö. 421/1030'dan sonra)

(رَاغِبُ الْإِسْفَهَانِي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Kâsım Hüseyin bin Muhammed b. el-Müfaddal er-Râgıb el-İsfahânî”.⁹⁸⁹ 343 yılı Receb ayının başlarında (Kasım 954) doğdu. Aslen İsfahanlı olup Bağdat'ta yaşadı.⁹⁹⁰ Şöhretine rağmen hayatına dair fazla bilgi yoktur.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İstifade ettiği hocalarından bazıları şunlardır: “İbn Miskeveyh, Ebû Mansur el-Cebbân er-Râzî, İbn Fûrek el-İsfahânî, Ebu'l-Abbâs ed-Dabbî, Ebu'l-Kâsım Abdüssamed b. Bâbek, Şerîf er-Radî, Ebu'l-Kâsım b. Ebu'l-A'lâ”.

Kaynaklarda, hayatının sonlarına doğru hapse atıldığı ile ilgili bir kayıt da bulunmaktadır.

⁹⁸⁸ Metin Bozkuş, *Kādî Abdülcebbâr ve Tefsiri Tenzîhu'l-Kur'ân anî'l-Metâin Adlı Eserinin Tahlili* (Yüksek Lisans Tezi), 1990, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Mustafa Sabri Ak, *Kādî Abdülcebbâr ve Mu'tezile Tefsirindeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi), 1992, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ayrıca bk. İsmail Cerrahoğlu, “Kadi Abdülcebbâr ve Tenzîhu'l-Kur'ân Anî'l-Matain Adlı Eseri”, *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, V, Ankara 1982, 55-61; Metin Yurdagür, “Son Dönem Mu'tezilesi'nin En Meşhur Kelâmcısı Kādî Abdülcebbâr, Hayatı ve Eserleri”, *MÜİFD*, IV (1986), 117-136; S. M. Stern, “Abd al-Djabbâr b. Ahmad”, *EI*² (İng), I, 59-60.

⁹⁸⁹ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 470. Süyûtî, Dâvûdî ve Edirnevî, hatalı olarak bu isimleri şu şekilde sıralamıştır: el-Mufaddal b. Muhammed el-İsfahânî Ebu'l-Kâsım er-Râgıb (Süyûtî, *Buğye*, II, 248; Dâvûdî, *Tabakât*, 519; Edirnevî, *a.g.e.*, 82; Brockelmann, “Râgıb İsfahânî”, *IA*, IX, 593)

⁹⁹⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 158.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: İnsanlara vaaz etmiş, muhtelif ilimler üzerinde müderrislik yapmış olduğu söylenmekle birlikte yetiştirdiği talebeler hakkında kaynaklarda net bir bilgi verilmemiştir.

Ölüm tarihinde ihtilaflar vardır. Klasik kaynakların çoğu, ölüm tarihi vermemiş ya da bilinmediğini söylemekle yetinmiştir.⁹⁹¹ Sonraki kaynaklarda ise bu tartışmalar, dört asra (322/934 ilâ 690/1291) yaklaşacak boyutlardadır.

Zikrettiği bazı hükümdarlar ve tarihî olaylarla hayatı hakkında bir zaman sınırlaması yapmak mümkündür. Eserlerini kaleme aldığı tarihler ve istifade ettiği hocalar da bu hususta birtakım ipuçları vermektedir. Bunlardan hareketle “Râgıb el-İsfahânî”nin V. (XI.) yüzyılın ilk çeyreğinde vefat ettiğini söylemek” mümkündür.⁹⁹² Bazıları İsfahan’da, bazıları da Bağdat’ta vefat ettiğini söyler.

Gazzâlî’yle çağdaş olduğunu, onun takdirine mazhar olduğunu bu sebeple onun yaşadığı dönemde (503/1109) tarihinde vefat ettiğini söyleyenler de vardır.⁹⁹³

d) *İlimdeki Mevkii*: Kaynaklar, onun hakkında mütevazî, insanlarla güzel ilişkiler kuran, zeki ve çok yönlü bir âlim portresi çizmektedir.⁹⁹⁴ Daha çok telifle meşgul olmuş, resmî görevlerden uzak durmuştur.

⁹⁹¹ Süyûtî ve Dâvûdî, tarih vermeden onun beşinci asrın başlarında yaşadığını söylemişlerdir. (Süyûtî, *Buğye*, II, 248; Dâvûdî, *Tabakât*, 519)

⁹⁹² Ömer Kara, “Râgıb el-İsfahânî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/398; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 458, 470.

⁹⁹³ Turgut, *a.g.e.*, 19-20; *Hediyyetü’l-‘ârifîn*, I, 283’te 500 olarak yazılmıştır.

Nüveyhiz, onun 502/1108’de vefat ettiğini söylemiş (*a.g.e.*, 158), Brockelmann de aynı bilgiyi paylaşmıştır (“Râgıb İsfahânî”, *İA*, IX, 593). Edirnevî, onun beşinci asrın başlarında ortaya çıktığını ifade etmiş, ancak vefat tarihini de bundan yaklaşık bir asır sonra, 535/1140 yılı olarak kaydetmiştir. (Edirnevî, *a.g.e.*, 82)

Özgel de 502/1109 tarihini tercih etmiştir. (bk. İshak Özgel, *Büyük Selçuklular Devri Müfessirleri*, Yüksek Lisans Tezi, [Bursa 1996], Uludağ Üniversitesi SBE, 65-67)

Mu‘tezilî âlimlerden ve onların metotlarından istifade etmiş⁹⁹⁵, ancak onların pek çok görüşünü eleştirip reddetmiştir. “Kur’ân’ın mahlûk olduğunu ileri süren ve sıfatullahı reddeden” Mu‘tezile’yi ehl-i bid‘at kabul etmesi, onun bazılarının iddia ettiği gibi, bir Mu‘tezilî olmadığını göstermeye kâfidir.

Ehl-i Beyt’e sevgisi vardır ve onlardan rivayetler de nakletmiştir. Ama imamet noktasında Şia’nın sapkınlığa düştüğünü ifade etmesi de Şîî olmadığını gösterir.

“Fırka-i nâciye” olarak Ehl-i sünnet’i göstermiş, itikadda Eş‘arî’ye mezbebine yakın görüşler ifade etmiştir. Bazıları amelde Şâfiî olduğunu iddia etse de kendisi herhangi bir fikhî mezhep mensubiyetini açıklamamıştır. Hanefî mezhebine mensup olduğunu söyleyenler de vardır.⁹⁹⁶

O, dil ve kelime bilgisini, *el-Müfredât*’ta olduğu gibi, öncelikle Kur’ân merkezli olarak değerlendirmiş, ancak sözlük bilimi tarzı eserler telifinden de geri durmamıştır. Sözlük çalışmalarındaki ikinci ilgi sahası, “mu‘cemü’l-meânî (tematik sözlük)” mecrasıdır. *Mecma‘u’l-belâğa* bu gruba dahil edilebilir. Edebiyat alanında muhâdarât türüne de önemli katkıları olmuştur.⁹⁹⁷

el-İ‘tikâdât adlı eseri de, birçok görüş ve tartışmaya yer vermesi yanında uyguladığı felsefî muhakeme teknikleriyle kalam sahasında önemli bir yere sahiptir. “Felsefeyi,

⁹⁹⁴ Özgel, *a.g.e.*, 65.

⁹⁹⁵ Fahreddin er-Râzî’nin *Te’sîsü’t-takdîs* adlı eserinden, “Râgıb el-İsfahânî’nin Sünnî imamlarından olduğu” hakkındaki ifadesini zikreden Süyûtî, buna katılmadığını, zira kendisinin ve insanların pek çoğunun el-İsfahânî’yi Mu‘tezilî olarak zannettiklerini söyler. (bk. Süyûtî, *Buğye*, II, 248; Dâvûdî, *Tabakât*, 520; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 158; Brockelmann, “Râgıb İsfahânî”, *IA*, IX, 593)

Edirnevî, Süyûtî’den bu rivayetleri naklettikten sonra, bazı zanların günah olduğunu hatırlatmıştır (Edirnevî, *a.g.e.*, 82).

⁹⁹⁶ Turgut, *a.g.e.*, 20; Bilmen, *a.g.e.*, II, 441.

⁹⁹⁷ Kara, “Râgıb el-İsfahânî”, 34/399.

muhafazakâr İslâmî bir tavırla kabul edip kullanmada Gazzâlî'nin habercisi gibidir".⁹⁹⁸

e) Eserleri: 1. *Câmi'u't-tefsîr (Tefsîru Râgıb)*. Fîrûzâbâdî, bu tefsirin hacimli on ciltten oluştuğunu söyler. Bazı kaynaklara göre tamamlanamamış bir eserdir.⁹⁹⁹ "Ahmed Hasan Ferhat, bu tefsirin neşrettiği bölümüne *Kitâbü Câmi'i't-tefâsîr* adını vermiştir."¹⁰⁰⁰ Mukaddimesi ve ilk bölümleri pek çok kez basılmış¹⁰⁰¹ olan tefsirin yine aynı bölümleri, muhtelif akademik çalışmalarda¹⁰⁰² ele alınmıştır. Mukaddimesi, tefsir usûlü açısından Kur'ân'ın i'cazını anlatan çok değerli bilgiler barındırmaktadır.¹⁰⁰³ Fâtiha ve Bakara sûresinin ilk kısmının bulunduğu bölümün yazma nüshası vardır.¹⁰⁰⁴

⁹⁹⁸ Kara, "Râgıb el-İsfahânî", 34/399.

⁹⁹⁹ Turgut, *a.g.e.*, 19.

¹⁰⁰⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 158.

¹⁰⁰¹ Kādî Abdülcebbâr'ın *Tenzîhü'l-Kur'ân 'ani'l-me'tâ'in* adlı eseriyle birlikte (Kahire 1329); nşr. Ahmed Hasan Ferhât, *Mukaddimetü Câmi'i't-tefâsîr ma'a tefsîri'l-Fâtiha ve me'tâli'i'l-Bakara*, (Küveyt 1405/1084); Selâhaddin en-Nâhî, *el-Havâlid min ârâ'i'r-Râgıb el-İsfahânî fî felsefeti'l-ahlâk ve't-teşrî' ve't-taşavvuf* içinde, (Amman 1987). Ayrıca bk. Brockelmann, "Râgıb İsfahânî", *IA*, IX, 593.

¹⁰⁰² Muhammed İkbâl Ahmed Ferhât, *er-Râgıb el-İsfahânî ve menhecühû fî't-tefsîr ma'a tahkîki tefsîrih: Sûretü'l-Bakara*, 1998, Doktora tezi, Câmiatü Zeytûniyye, Tûnus; Âdil b. Ali b. Ahmed eş-Şüddî, *Tefsîrü'r-Râgıb el-İsfahânî: Tahkîk ve dirâse min evveli sureti Âli 'İmrân hattâ nihâyeti'l-âye 113 min sûreti'l-Mâ'ide*, 1417, Doktora tezi, Câmiatü Ümmi'l-kurâ, I.

¹⁰⁰³ Turgut, *a.g.e.*, 19-21; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 458; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 158-159.

¹⁰⁰⁴ Laleli Ktp., Nr. 171. Mezkûr mukaddimeden nakiller ve daha geniş bilgi için bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 441-442. Yazma nüshaları için bk. Özgel, *a.g.e.*, 67-68.

2. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân (el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân)*. “Kur'ân lafızlarının açıklandığı, garîbü'l-Kur'ân çalışmalarının oldukça önemli bir halkasını teşkil eden alfabetik bir sözlüktür”. Az sayıdaki “garîb” kelimenin açıklanması ile yetinilmemiş, “Kur'ân lafızlarının neredeyse tamamını içine alan hacimli bir sözlük” ortaya konmuştur.¹⁰⁰⁵ Birçok baskısı yapılmış, Türkçe'ye de çevrilmiştir.¹⁰⁰⁶

3. *Dürretü't-te'vîl ve gurretü't-tenzîl*. “Farklı isimlerle İsfahânî'ye nispet edildiği gibi, *Dürretü't-tenzîl ve gurretü't-te'vîl* adıyla Hatîb el-İskâfî'ye ait olduğu söylenen yedi, Fahreddin er-Râzî'yle irtibatlandırılan bir nüshası” vardır.¹⁰⁰⁷ Ancak Râgıb el-İsfahânî'ye nisbeti daha doğrudur. Birçok yazma nüshası mevcuttur.¹⁰⁰⁸ Kur'ân'da birçok yerde farklı ifadeler ile tekrar edilen âyetlere dairdir.¹⁰⁰⁹

4. *Tahkîku'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. Râgıb, bu eserini *ez-Zerî'a*'da zikreder. Ancak günümüze kadar ulaşıp ulaşmadığı belli değildir.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 159.

¹⁰⁰⁶ Ömer Kara, “el-Müfredât”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/504. Yazma nüshaları ile bilgi için bk. Brockelmann, “Râgıb İsfahânî”, *İA*, IX, 593-594; a.mlf., *GAL*, I, 289.

¹⁰⁰⁷ Ömer Kara, “Râgıb el-İsfahânî”, 34/399.

¹⁰⁰⁸ bk. Ömer Abdurrahman es-Sârîsî, *er-Râgıb el-İsfahânî*, 74-75; Abdullah b. Avvâd b. Lüveyhiğ el-Mütîrî, *er-Râgıb el-İsfahânî ve cühûdühû fî't-tefsîr ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, Yüksek Lisans Tezi, 1410, el-Câmiatü'l-İslâmiyye Külliyyetü'l-Kur'ânî'l-Kerîm, (Medine), 143; Âdil b. Ali b. Ahmed eş-Şüddî, *Tefsîrü'r-Râgıb el-İsfahânî: Tahkîk ve dirâse min evveli sureti Âli 'İmrân hattâ nihâyeti'l-âye 113 min sûreti'l-Mâ'ide*, 1417, Doktora tezi, Câmiatü Ümmi'l-kurâ, I, 100-101.

¹⁰⁰⁹ Brockelmann, “Râgıb İsfahânî”, *İA*, IX, 593-594.

¹⁰¹⁰ Brockelmann Meşhed'de bu eserin var olduğunu söylemiştir. (*GAL* [Ar.], V, 211) Ancak yapılan incelemeler, bu nüshanın *el-İ'tikâdât* olduğunu göstermektedir. Afyon Gedik Ahmed Paşa Kütüphanesi'nde (nr. 17308/1-2) kayıtlı olan *Tahkîku'l-beyân 'an*

5. *Kitâbü 'l-Me'âni 'l-kebîr*. Râgıb, bu eserinden *Dürretü 't-te 'vîl*'in mukaddimesinde bahseder.

6. *İhticâcü 'l-kırâ'ât*. Bu eser de *Dürretü 't-te 'vîl*'de zikredilenler arasındadır. Ancak her iki eser de tespit edilebildiği kadarıyla, günümüze ulaşmamıştır.

7. *Hallü müteşâbihâti 'l-Şur'ân*.¹⁰¹¹

8. *Risâle fî fevâi 'dü 'l-Şur'ân*.¹⁰¹²

Müellifin tefsir ve Kur'ân ilimlerinde sayılan bu eserlerinin dışında, Arap dili ve edebiyatı, tasavvuf ve ahlâk¹⁰¹³ başta olmak üzere muhtelif mevzularda pek çok eseri kaydedilmiştir.¹⁰¹⁴

Râgıb el-İsfahânî ve eserleri hakkında en geniş çalışmaları yapan kişi, Ömer Abdurrahman es-Sârîsî'dir.¹⁰¹⁵ Aynı şekilde müellif ve eserleri hakkında çeşitli akademik çalışmalar da yapılmıştır.¹⁰¹⁶

te 'vîli 'l-Şur'ân isimli eser de aslında Râgıb el-İsfahânî'nin *ez-Zerî'a*'sıdır. bk. Ömer Kara, "Râgıb el-İsfahânî", 34/399.

¹⁰¹¹ Turgut, *a.g.e.*, 151. İstanbul, Râgıb Paşa Ktp. nr. 180'deki bu eserin, *Dürretü 't-te 'vîl* adlı eserle aynı olma ihtimali vardır. (bk. Brockelmann, "Râgıb İsfahânî", *İA*, IX, 594)

¹⁰¹² Turgut, *a.g.e.*, 208.

¹⁰¹³ Ahlak ilmine dair kaleme aldığı *Kitâb ez-Zarî'a ilâ mekârimiş-şerî'a*'yı Gazzâlî'nin yanından hiç ayırmadığı söylenmiştir (Brockelmann, "Râgıb İsfahânî", *İA*, IX, 594).

¹⁰¹⁴ Turgut, *a.g.e.*, 20-21; Dâvûdî, *Tabakât*, 520.

¹⁰¹⁵ es-Sârîsî, bu konuda pek çok makale yayımlamış, daha sonra da bu makalelerini *er-Râgıb el-İsfahânî ve cühûdühû fî 'l-luğa ve 'l-edeb* adıyla bir kitapta toplamıştır. (Amman 1987)

¹⁰¹⁶ Taner Tuncer, *Râgıb el-İsfahânî ve Mukaddimetü 't-Tefsîri*, Yüksek Lisans Tezi, 1992, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Abdullah b. Avvâd b. Lüveyhiğ el-Mutîrî, *er-Râgıb el-İsfahânî ve cühûdühû fî 't-tefsîr ve 'ulûmi 'l-Şur'ân*, Yüksek

f) *Tefsirdeki Metodu*: Mâide sûresinin sonuna kadar bilinen hacimli tefsiri ve tefsir usulü sahasındaki mukaddimesi¹⁰¹⁷ onun tefsir ilmine nüfuz ve hâkimiyetini gösterecek seviyededir.

Modern Hermenötik kavramını çağrıştıran mütâlaaları, tefsirdeki ihtilafın kaynakları, Kur'ân'ın i'câzı üzerindeki değerlendirmeleri bugünkü tartışmalar açısından da önemlidir.¹⁰¹⁸

Tefsirinde rivayet, dirayet metotlarının yanı sıra, lugat, kelam, fıkıh ve felsefe ile meşgul olanların birikimlerinden de istifade etmiş, ancak bilhassa yakın anlamlı kelimeler arasındaki nüansa, hemen her âyette titizlik gösteren bir üslup takibiyle farklılaşmıştır. Bu özelliğiyle, “kendisinden sonra gelen Beyzâvî, Süyûtî, Ebüssuûd

Lisans Tezi, 1410, el-Câmiatü'l-İslâmiyye Külliyyetü'l-Kur'âni'l-Kerîm, (Medine); Hâfız Muhammed Hâlid Sıddîkî, *A Critical Edition of Imam Raghib al-İsfahânî's Manuscript Durrat al-Ta'wil ve Ghurrat al-Tanzil fî al-Ayat al-Mutashabihah wa al-Mutakarrirah*, Doktora Tezi, 1977, University of London School of Oriental and African Studies; Ömer Kara, *Kur'ân Lugatçiliği ve Tefsîr'de Yakınanlamlılık ve Nüans -Râgıb el-İsfahânî Örneği-*, Van 2007; Muhsin Demirci, “er-Râgıb el-İsfahânî ve Tefsîri”, *MÜİFD*, sy. 5-6 [1993], 201-215; Turgut, *a.g.e.*, 19-21; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 470.

Râgıb el-İsfahânî'nin *Muḥâḍaratü'l-üdebâ* isimli edebiyat ansiklopedisi mahiyetindeki eseri için de önemli çalışmalar yapılmıştır. Gerek *Muḥâḍarât*, gerekse diğer eserleri üzerinde yapılan çalışmalar için bk. Kara, “Râgıb el-İsfahânî”, 34/400-401.

¹⁰¹⁷ Bu mukaddime Türkçe'ye tercüme edilip neşredilmiştir. (Râgıb el-İsfahânî, *Tefsire Giriş, Mukaddimetü Tefsîri'r-Râgıb*, [trc. ve thk. Celaleddin Divlekçi], Klasik Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2021)

¹⁰¹⁸ Kara, “Râgıb el-İsfahânî”, 34/398.

Efendi, Şevkânî ve Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî gibi” müfessirlere ciddi manada tesir etmiştir.¹⁰¹⁹

1.5.15. Ebû İshak es-Sa‘lebî (ö. 427/1035)

(أبو اسحاق الثعلبي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa‘lebî en-Nisâbûrî”. Daha çok Sa‘lebî, Seâlibî lakaplarıyla anılmıştır. Bu lakap, tilki derilerini döven kimselere verilmektedir, neseple ilgili değildir.¹⁰²⁰ Muhtemelen Ebû İshak da bir müddet böyle bir zanaatla meşgul olmuştur.¹⁰²¹

b) *Hocaları (Tahsîli)*: “Ebû Tâhir Muhammed b. el-Fadl b. Huzeyme en-Nisâbûrî (İbn Huzeyme), İbn Habîb en-Nisâbûrî, Ebû Bekr b. Hânîî, Ebû Muhammed el-Huldî (el-Mahledî) ve Ebû Bekr b. Mihrân el-Mukriî en-Nisâbûrî’den (İbn Mihrân)” hadis ahz ve rivayet etmiş, birçok âlimden ders almıştır.¹⁰²²

Hakâ’îku’t-tefsîr müellifi es-Sülemî de hocaları arasında zikredilir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: “Ebu’l-Hasen el-Vâhidî ile *el-Keşf ve’l-beyân* adlı tefsirini kendisinden rivayet eden Ebû Ma‘şer et-Taberî” bu talebelerdendir.

Muharrem 427 (Kasım 1035) tarihinde vefat etmiştir.¹⁰²³

d) *İlimdeki Mevkii*: Kur’ân ilimlerinde kendi devrinin ileri gelenlerinden sayılırdı.¹⁰²⁴ Lügat, edebiyat ve tarih ilimlerinde de büyük bir bilgi sahibidir.

¹⁰¹⁹ Kara, “Râgıb el-İsfahânî”, 34/399; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 458. Tefsir metodu ve misaller için bk. Özgel, *Büyük Selçuklular Devri Müfessirleri*, (Tez), 68-74.

¹⁰²⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 50, Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 62; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 59.

¹⁰²¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 50; Bilmen, *a.g.e.*, I, 406; Süyûtî, *Buğye*, I, 302.

¹⁰²² Süyûtî, *Buğye*, I, 302; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 62.

¹⁰²³ Süyûtî, *Tabakât*, 17; Süyûtî, *Buğye*, I, 302; Dâvûdî, *a.g.e.*, 51; C. Brockelmann, “Sa‘lebî”, *İA*, X, 125.

“Hocası İbn Habîb en-Nîsâbü’rî ve talebesi Ebu’l-Hasen Vâhidî ile birlikte Nîşâbur tefsir ekolünün en önemli temsilcilerinden biri” olduğu kabul edilmektedir.¹⁰²⁵

Tefsir sahasında büyük bir şöhreti vardı. “Müfessir”, “mukrî” ve “hâfız” gibi sıfatlarla anılmıştır.¹⁰²⁶ Tefsirinde bu ilme büyük bir vukûfu olduğu müşâhede edilmekle birlikte birtakım zayıf görüşler ve aslı bulunmayan kıssalar yer aldığı için tenkit edilmiştir.¹⁰²⁷ Bilhassa vâhî (çürük) sayılan Süddî-i Sağîr vasıtasıyla İbn Abbas’tan rivayetler aktarması yüzünden...¹⁰²⁸

e) Eserleri: 1. *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân (et-Tefsîrü’l-kebîr, Tefsîrü’s-Sa‘lebî)*.¹⁰²⁹ Sa‘lebî, mukaddimede, kullandığı kaynakların müelliflerinin bağlı olduğu isnad zincirini de zikreder.¹⁰³⁰ “Mecdüddin İbnü’l-Esîr, Sa‘lebî’nin *el-Keşf*’i ile Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ını dört cilt olarak bir araya getirmiş ve eserine *el-İnşâf fi’l-cem‘ beyne’l-Keşf li’s-Sa‘lebî ve’l-Keşşâf* adını vermiştir.”¹⁰³¹ On¹⁰³² ve altı

¹⁰²⁴ Süyûtî, *Tabakât*, 17; Süyûtî, *Buğye*, I, 302; Dâvûdî, *a.g.e.*, 50; Edirnevî, *a.g.e.*, 52; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 62; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 59.

¹⁰²⁵ Mehmet Suat Mertoğlu, “Sa‘lebî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/29.

¹⁰²⁶ Edirnevî, *a.g.e.*, 52; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 62.

¹⁰²⁷ Brockelmann, “Sa‘lebî”, *İA*, X, 125.

¹⁰²⁸ Bilmen, *a.g.e.*, I, 407.

¹⁰²⁹ Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 456; III, 107.

¹⁰³⁰ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 61.

¹⁰³¹ Ali Osman Koçkuzu, “İbnü’l-Esîr, Mecdüddin”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/29. Ayrıca bk. Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 247, 449.

¹⁰³² Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân* (nşr. Ebû Muhammed İbn Âşûr), Beyrut, 2002.

cilt¹⁰³³ olarak neşredilmişlerdir. Tefsirin mukaddimesi de ayrıca yayımlanmıştır.¹⁰³⁴ Muhtelif yazma nüshaları vardır.¹⁰³⁵

Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimü't-tenzîl'i*, *el-Keşf ve'l-beyân*'ın muhtasarıdır.¹⁰³⁶

Ömer Nasûhî Bilmen, Sa'lebî'ye *Nihâyetü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*¹⁰³⁷ adıyla bir tefsir nisbet edildiğini ve bunun bir cildinin Fâtih Kütüphanesi'nde¹⁰³⁸ yer aldığını kaydetmektedir. Ancak Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-beyân* isimli eserini eserleri arasında zikretmediği için muhtemelen bir hata söz konusudur.

2. '*Arâisü'l-mecâlis (Kaşasü'l-enbiyâ', Nefâ'isü'l-'arâ'is)*. Aslında müstakil bir eser olmaktan ziyade *el-Keşf*'in kıssalarla ilgili bölümlerinin seçilip genişletilmesiyle meydana getirilmiştir. Buna rağmen kaynağı olan *el-Keşf*'den daha ziyade

¹⁰³³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (nşr. Seyyid Kesrevî Hasan), Beyrut 1425/2004.

¹⁰³⁴ I. Goldfeld, *Müfessirü şarkî'l-'âlemi'l-İslâmî fî erba'ati'l-kurûni'l-hicriyyeti'l-ûlâ*, Akkâ 1984.

¹⁰³⁵ Yazma nüshalar için bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 65-66; Brockelmann, *GAL*, I, 350; a.mlf., *GAL Suppl.*, I, 592.

¹⁰³⁶ *el-Keşf*'i, İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî ve Ebû Muhammed Behzâd b. Ali de ihtisar etmiştir. Abdülkâdir b. Ebu'l-Kâsım el-İrâkî ise bir hâşiye yazmıştır. bk. *el-Fihrisü's-şâmil*, I, 152-153; Mertoğlu, "Sa'lebî", 36/29.

¹⁰³⁷ Bu tefsiri Sa'lebî'ye nisbet ederken "Aynı isim ile Ebû Muhammed Cemâleddin el-Muâfâ el-Mevsîlî'nin bir tefsiri mevcuttur". diyerek bir kayıt da düşmüştür. (Bilmen, *a.g.e.*, I, 407)

¹⁰³⁸ Fâtih Kütüphanesi, nr. 398'da bu tefsirin 5. cildi. (Bilmen, *a.g.e.*, I, 407)

tanınmıştır.¹⁰³⁹ Âyet, hadis ve şiirlerin yanı sıra mevzu hadisler ve İsrâiliyat menşeli rivayetlerde bulunmaktadır. Muhtelif baskıları yapılmıştır.¹⁰⁴⁰

3. *Qatlâ el-Kur'ân*. “Kur'ân okudukları yahut dinledikleri için katledilen kişiler” hakkındadır. Beate Wiesmüller, bu eserle ilgili bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.¹⁰⁴¹

4. *el-Kâmil fi'l-Kur'ân*. Vâhidî, bu eseri Sa'lebî'den okuduğunu söylemiştir. Ancak bu kitabın günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir.¹⁰⁴²

“Aslında 350'de doğmuş, 429 tarihinde vefat etmiş Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed Seâlibî en-Nisâbûrî”¹⁰⁴³ ismindeki bir başka âlime âit olan *Yetîmü'd-dehr fi şu'arâi ehli'l-'asr, Sihrü'l-belâga sirru'l-berâ'ah, Kitâbu'l-emsâl, Mekârimu'l-ahlâk, Mûnisü'l-va'hîd gi'l-muḥâzarât* ve *Fıkhu'l-luğa ve sirru'l-'arabiyye* isimli eserler, yanlışlıkla Ebû İshak es-Sâ'lebî'ye nisbet edilmektedir.¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁹ Brockelmann, “Sa'lebî”, *İA*, X, 125.

¹⁰⁴⁰ Kahire 1297, 1303, 1306, Bombay 1306, 1308, 1310, 1314, 1321, 1324 ve 1340'ta; Bombay'da 1306'da... Mehmed b. Çerkez tarafından Osmanlı Türkçesi'ne çevrilerek neşredilmiştir. (İstanbul 1282) Muhammed Emîr b. Abdullah el-Ya'kûbî Kazan Türkçesi'ne (Kazan 1903), William M. Brinnet de İngilizce'ye (Leiden 2002) çevirmiştir. Bu eser üzerinde doktora tezleri yapılmıştır. bk. Mertoğlu, “Sa'lebî”, 36/29; Brockelmann, “Sa'lebî”, *İA*, X, 125.

¹⁰⁴¹ Daha sonra bu tezini, İstanbul ve Leiden'de bulunan nüshaları inceleyerek genişletmiş ve *Die vom Koran Getöteten: At-Ta'labî's Qatlâ l-Qur'ân nach der İstanbuler und den Leidener Handschriften, Edition und Kommentar* adıyla yayımlamıştır. bk. Mertoğlu, “Sa'lebî”, 36/29.

¹⁰⁴² Mehmet Suat Mertoğlu, “Sa'lebî”, 36/29.

¹⁰⁴³ Turgut, Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin (429/1037) vücûh ve'n-nezâir ilmine dair, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-kerîm* adlı bir kitabının bulunduğunu da nakletmiştir. (Turgut, *a.g.e.*, 203)

¹⁰⁴⁴ Bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, 407.

f) *Tefsirdeki Metodu*: Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân ‘an tefsîri l-Kur‘ân* adlı eserinde, “Kur‘ân’ı bizzat Kur‘ân’la, daha sonra sahâbe ve tabiinden gelen rivayetlerle açıkladıktan sonra; sûrelerin âyet, kelime ve harf sayılarını” zikreder. Ardından sûrelerin faziletleriyle ilgili rivayetleri nakleder. Kıraat vecihlerini zikredip fıkıh ve nahiv izahlarına geçer. Kur‘ân kıssalarını açıklarken İsrâiliyât kaynaklı rivayetlere müracaat eder. Bu yönüyle rivayet ve dil ağırlıklı bir tefsirdir.¹⁰⁴⁵

Mukaddimesi’nde önceki müfessirler hakkında birtakım değerlendirmelerde bulunmuş; tefsir sahasında süzgeçten geçmiş, efrâdını câmi ve Kur‘ân ilminde güvenilir bir eser bulamadığı için kapsamlı, arı, öz ve anlaşılır bir tefsir yazmak maksadıyla bu tefsiri kaleme aldığını söylemiştir. Telif esnasında yüz kadar eserden ve üç yüz kadar kimseden istifade ettiğini sözlerine ekler.¹⁰⁴⁶

Pek çok hususta mükemmel ve sahih bir tefsir olarak kabul edilse de, sûrelerin faziletlerine dair mevzu hadisleri zikretmesi, Şia menşeli asılsız haberler ile İsrailî kıssa ve menkıbelere yer vermesi, bu kıymetli eseri tartışmalı hâle getirmiştir.¹⁰⁴⁷

Aslında bu eser, bir rivayet tefsiri sayılacak¹⁰⁴⁸ özellikler taşımakla birlikte, hocası Sülemî’nin tesiriyle eserde bolca tasavvufî yorum bulunmakta ve “ışarî tefsirler arasında” sayılmaktadır.

Necmeddin-i Dâye gibi bazı müellifler de bu kitaptan istifade ettiklerini söylemektedirler.¹⁰⁴⁹ Hatta bazı araştırmacılar, “Necmeddin-i Dâye’nin *Bahru l-*

¹⁰⁴⁵ Tefsirin metodu hakkında daha geniş bilgi için bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 60-62; a.mlf., *Yazma Tefsirler*, 46.

¹⁰⁴⁶ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 60-61; a.mlf., *Yazma Tefsirler*, 46.

¹⁰⁴⁷ Mertoğlu, “Sa‘lebî”, 36/29; Brockelmann, “Sa‘lebî”, *İA*, X, 125.

¹⁰⁴⁸ Sa‘lebî’nin tefsirini hazırlarken müracaat ettiği kaynaklar için bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 63-64.

¹⁰⁴⁹ Süleyman Uludağ, “İşarî Tefsir”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/427.

ḥaḳā'ik ve'l-me'ânî adlı işarî tefsirinin temel kaynağının Sa'lebî'nin bu eseri olduğunu" ileri sürmektedirler.¹⁰⁵⁰

Sa'lebî ve tefsiri üzerine muhtelif akademik çalışmalar yapılmıştır.¹⁰⁵¹

1.5.16. Ebû Ali İbn Sînâ (ö. 428/1037)

(أبو علي ابن سينا)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ”.¹⁰⁵² Yaklaşık 370 (980-981) yılında Buhara yakınlarındaki Efşene köyünde doğdu. İbn Sînâ künyesi ve “eş-şeyhü'r-reîs” unvanıyla meşhur olmuştur.¹⁰⁵³ Ayrıca kendisine

¹⁰⁵⁰ Hamid Algar, “Bahru'l-Haḳāik ve'l-Me'ânî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/515. Algar, bu tesbitinin devamında; “Daha sonraları Abdürrezzâk el-Kâşânî de Dâye'nin tesirinde kalmıştır”. demektedir. (a.g.y) O halde Sülemî işarî yorumlarıyla Sa'lebî'yi, Sa'lebî ise, kendisinden sonra gelen Dâye'yi (ö. 654/1256) ve Kâşânî'yi (ö. 736/1335) etkilemiştir.

¹⁰⁵¹ Faruk Görgülü, “*Sa'lebî Tefsiri'nden Nûr Sûresi'nin Tahkîk ve Tahlîli*” (yüksek lisans tezi, İzmir 1995), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE.; Yavuz Köktaş, “*es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân İsimli Tefsirinde el-Hâc Sûresinin Tahlil ve Tahkiki*” (yüksek lisans tezi, İzmir 1996), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE.; Tahsin Koçyiğit, “*es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Tefsirinden el-A'râf Sûresinin Tahkîk ve Tahlîli*” (yüksek lisans tezi, İzmir 1996), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE.; Walid A. Saleh, *The Formation of the Classical Tafsîr Tradition: The Qur'an Commentary of al-Tha'labî*, (basılmış doktora tezi, ABD 2001) Yale Üniversitesi, (Leiden Brill, 2004); İsmail Cerrahoğlu, “es-Sa'lebî ve Tefsiri”, *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV, Kayseri, 1980, s. 55-60.

¹⁰⁵² Nüveyhiz, İbn Sînâ'nın dedesinin isimlerini şu şekilde saymaktadır: Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. el-Hüseyin b. Ali (a.g.e., 154)

¹⁰⁵³ Turgut, a.g.e., 290; Nüveyhiz, a.g.e., I, 155.

“hüccetü’l-hak, şerefü’l-mülk, ed-düstûr” gibi pâyeler de verilmiştir. “Batıda ‘Avicenna’ diye bilinmekte”¹⁰⁵⁴ ve “filozofların prensi” olarak anılmaktadır.

Babası Abdullah, Belhlidir. Sâmânî hükümdarı Nûh b. Mansûr (976-997) zamanında Buhara’ya gitmiş, orada Harmeysen köyüne memur olmuş, civardaki Efsene köyünden Sitâre isminde bir kızla evlenmiştir. Bu evlilikten 370 tarihinde Ebû Ali Hüseyin (İbn Sînâ) dünyaya gelmiştir.¹⁰⁵⁵

Babası İsmâîlî dâilerle sürekli irtibat içinde olduğundan evi; “kadîm felsefe, geometri ve Hint matematiğinin tartışıldığı bir merkeze” dönmüştü. Bu ortam, İbn Sînâ’nın çocukluk ve ilk gençlik yıllarında felsefeye âşına olmasının sebeplerindendir.¹⁰⁵⁶

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Ender bir zekâyâ sahipti. Hâfızlığını tamamladıktan sonra dil, edebiyat, akaid ve fıkıh dersleri aldı. Erken yaşlardan itibaren birçok ilimle meşgul oldu, pek çoğunda ihtisas yaptı.¹⁰⁵⁷

İbn Sînâ, Buhârâ’ya giderek ilim tahsiline başlamıştır. Dînî ilimleri tahsilden sonra, tabîî ilimler, mantık, felsefe ve astronomi derslerine yöneldi. Gerek islâmî ilimlere ve gerekse Yunan felsefesine derinlemesine vâkıf olduktan sonra tıp sahasında uzmanlaştı. Hocalarıyla başladığı derslerde, bir müddet sonra o kadar ilerliyordu ki, hocasının yetmediğini fark ediyor, o sahadaki yazılanları kendi kendine mütalaa ediyordu. Daha on altı yaşına geldiğinde tıp ve eczâcılıkta bir tıp otoritesi hâline gelmiş, tıbbî teoriden pratiğe uygulamaya geçmişti.

Hükümdar Nuh b. Mansûr’un ağır bir hastalığa yakalanması üzerine Samânîler’in sarayına çağırılmış, uyguladığı tedavi metotlarıyla kısa sürede iyileşmesini temin

¹⁰⁵⁴ “Garb ortaçağında Avşcenna diye tanınmış idi; fakat yakın zamanlarda garplılar da İbn Sînâ adını kullanmaya başladılar”. (Hilmi Ziya Ülken, “İbn Sînâ” *İA*, V/2, 807)

¹⁰⁵⁵ Bilmen, *a.g.e.*, I, 408; Ülken, “İbn Sînâ” *İA*, V/2, 807.

¹⁰⁵⁶ Ömer Mâhir Alper, “İbn Sînâ”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/319; Ülken, “İbn Sînâ” *İA*, V/2, 807.

¹⁰⁵⁷ Ülken, “İbn Sînâ” *İA*, V/2, 807.

etmişti. Bu durum Sâmânî hükümdarıyla arasında samimi bir yakınlığa yol açtı. Böylece İbn Sînâ, henüz on sekiz yaşındayken saray hekimliğine getirildi. Bu da kendisini Sâmânî hükümdarlarına mahsus zengin bir kütüphaneye ulaşma fırsatına kavuşturdu.¹⁰⁵⁸

Nuh b. Mansûr'la (ö. 387/997) başlayan saraydaki görevi, sonraki hükümdarlar döneminde de devam etti. Bu esnada daha çok telif çalışmalarıyla meşgul olduğu düşünülmektedir.

Mülkiye memuru olan babasıyla devamlı seyahat eden İbn Sînâ, 32 yaşına geldiğinde babasını kaybetmiş (393/1003), bu sebeple Sâmânîlerle irtibatı git gide zayıflamıştır. Buhârâ'dan ayrılıp Hârezm'in Gürgenç (Ürgenç) şehrine gitmiş, Harzemşah Ali b. Me'mun'la temasa geçmiş ve onun özel iltifatlarına mazhar olmuştu.¹⁰⁵⁹

Sonra Nesâ, Bâverd, Tûs, Şakkân, Semnîkân ve Dihistan'ın ardından rahatsızlanarak Cürcan'a döndü. (403/1012) Yedi yıllık mecburi seyahatlerinin ardından Cürcân'da nisbeten rahat bir hayata kavuşmuştu. İki yıl boyunca burada ders verip eserlerini telif etmeye bolca vakit buldu.

Daha sonra Büveyhîler'in hüküm sürdüğü Rey, Kazvîn ve Hemedan şehirlerine gitti. Buralarda siyasî mahfillerle dostluklar kurdu, çeşitli idarecilerin hastalıklarını tedavi ettiği için kısa zamanda tanındı ve himaye altına alındı. Nihayet Büveyhî hükümdarı Şemsü'd-devle'nin vezirliğine kadar yükseldi.¹⁰⁶⁰ Ancak askerî bir ayaklanma ile evi yağmalandı ve canına kastedildi. İsyancılar, onun öldürülmesini istese de Şemsü'd-devle sadece onu vezirlikten azletmekle yetindi. Ortalık biraz sakinleyip kendisinde bir hastalık nüksedince, İbn Sînâ saraya davet edildi. Hükümdarın tedavisi sürerken kendisine tekrar vezirlik verildi.

¹⁰⁵⁸ Ülken, "İbn Sînâ" *İA*, V/2, 808.

¹⁰⁵⁹ Ülken, "İbn Sînâ" *İA*, V/2, 808.

¹⁰⁶⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 155.

c) *Talebeleri (Tedrisi)*: Bütün bunlar olurken İbn Sînâ, bir taraftan da öğrenci yetiştirmeye devam ediyordu. Bu talebeler arasında Ebû Abdullah el-Ma'sûmî, Behmenyâr b. Merzûbân el-Âzerbaycânî ve Ebû Mansûr İbn Zeyle'nin adları öne çıkmaktadır.¹⁰⁶¹

Şemsü'd-devle'nin vefatını (421/1021) müteakip vezirlik vazifesinden ayrılmış ve Büveyhîler'le arası açılmıştı. Bir müddet daha Hemedan'da kaldı. Yeni idarecilerle arası bir türlü düzelmedi, bu sıralarda kısa bir müddet hapse atıldı. Fırsat bulduğunda gizlice Hemedan'dan ayrılarak İsfahan civarındaki Taberân'a vardı. Burada Alâüddevle'yle görüşüp ona vezirlik yapmak üzere intisap etti.¹⁰⁶² Çeşitli seferlerde ona eşlik etti. Gazneliler'in İsfahan'ı ele geçirmesine kadar rahat bir ilmî çalışma fırsatı buldu. Ancak işgal esnasında evi ve kütüphanesi yağmalandı. Bu duruma çok üzüldü.

Ağır bir hastalığa (kulunç) yakalandı ve nihayet 4 Ramazan 428 (21 Haziran 1037) tarihinde Hemedan'da vefat etti ve oraya defnedildi.¹⁰⁶³

d) *İlimdeki Mevkii*: İslâm âleminin en büyük filozoflarından.¹⁰⁶⁴ Son derece zeki, çalışkan ve farklı sahalarda pek çok eser kaleme almış bir âlimdir. Felsefe, mantık, tıp, astronomi, riyâziyyât ve mûsikî gibi ilim dallarının yanı sıra zaman zaman edebiyatla meşgul olmuş, Arapça ve Farsça şiirler yazmıştır.

Bilgisine ve kendisine güveni tamdı. Bu sebeple yenilgiyi kabul edemez bir yapısı vardı. Cübbâ ile girdiği bir tartışmada, dil konusundaki zafiyeti dile getirildiğinde üç

¹⁰⁶¹ Alper, "İbn Sînâ", 20/321.

¹⁰⁶² Ülken, "İbn Sînâ" *İA*, V/2, 808.

¹⁰⁶³ Ülken, "İbn Sînâ" *İA*, V/2, 808. Bilmen, vefat tarihini 438 yılı olarak kaydetmiştir.
(Bilmen, *a.g.e.*, I, 408)

¹⁰⁶⁴ Ülken, "İbn Sînâ" *İA*, V/2, 807.

yıl boyunca çalışmış ve onunla tekrar girdiği münazarada kendisini özür dilemeye mecbur bırakmıştı.¹⁰⁶⁵

Felsefede Fârâbî'den çok istifade etmiş, bir bakıma onun öğrencisi ve halefi olmuştur.¹⁰⁶⁶ Ancak felsefeyi sistemli hâle getirerek onu aştığı söylenebilir. Felsefe ve tıp sahasındaki eserleri, uzun asırlar boyunca üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmuştur.¹⁰⁶⁷ Felsefenin tesirinde kalarak eski filozofların İslâm'a uymayan bazı görüşlerini kabullenip tekrarlaması yüzünden, şiddetli tenkit ve itirazlara hedef olmuştur.

Babasının İsmâîlî dâîlerle olan bağı sebebiyle İbn Sînâ'nın da Şîî-İsmâîlî olduğu iddia edilmiştir. İbn Sînâ, babasının ve kardeşinin onların tesirinde kaldığını kabul etmekle birlikte kendisinin sadece felsefî bilgilerinden istifade ettiğini söylemiştir. Kendi görüşlerini ifade ederken ve felsefî sistemini kullandığı kavram yapısı ve düşünce şekli, onun Şîî düşüncelerden bağımsız hareket ettiğini de göstermektedir.¹⁰⁶⁸

Kur'ân ilimleri sahasında da bazı sûreler hakkında risale çapında tefsirler yazmış, bu eserlerinde değerli ve hikmet dolu görüşler serdetmiştir.¹⁰⁶⁹ Bazı risalelerinde namaz, kader, nübüvvet ve âhiret gibi konuları tartışmaya açacak ifadeler de yer vermiştir.

e) *Eserleri*: O, gerek vezaret makamına ulaştığı, rahat ve ferah imkânlarına kavuştuğu zamanlarda, gerekse hapis, seyahat ve darlık dönemlerinde ilmî

¹⁰⁶⁵ Alper, "İbn Sînâ", 20/321.

¹⁰⁶⁶ Ülken, "İbn Sînâ" *İA*, V/2, 807-808.

¹⁰⁶⁷ İbn Sînâ'nın batıdaki tesiri hakkında bk. Ülken, "İbn Sînâ" *İA*, V/2, 821-823.

¹⁰⁶⁸ Alper, "İbn Sînâ", 20/322.

¹⁰⁶⁹ İbn Sînâ'nın tefsire dair metot ve düşünceleri hakkında bk. Mesut Okumuş, "Felsefî Tefsir Bağlamında İbn-i Sînâ'nın Kur'ân Sûre ve Ayetlerine Yaklaşımları", (*Eş-Şeyhu'r-Reîs İbn Sînâ* adlı kitap içinde), DİB Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2015, 253-309.

faaliyetlerden geri kalmamış; hem eser telifine, hem de ders vermeye devam etmiştir.¹⁰⁷⁰ Bu sebeple kendisinden, pek çoğu sahasında öncü kabul edilecek değerli eserler kalmıştır. Eserlerinin yüzyıllar boyu doğu ve batıda etkili olmasının sebeplerinden birisi de elinden geldiği kadar öğrendiği bilgileri teoriden pratiğe yansıtmış ve tecrübelerini tafsilatlı olarak kaleme almış olmasıdır.

Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), İbn Sînâ'nın eserlerinin geniş bir listesini vermiş, burada 18 hacimli kitap ile 94 risale hakkında bilgiler sunmuştur.¹⁰⁷¹

Bu eserlerin hepsini mütalaa ve zikretmemiz mümkün olmadığı için, biz konumuzla alakalı olan birkaç eserini zikrediyoruz:

1. *Tefsîru sûreti'l-İhlâş. Câmi'u'l-bedâ'î* içinde yayımlanmıştır.¹⁰⁷² Jean Michot Fransızca tercümesiyle birlikte neşretmiştir.¹⁰⁷³ Ayrıca Arapçasını Hasan Âsî¹⁰⁷⁴,

¹⁰⁷⁰ Ülken, "İbn Sînâ" *İA*, V/2, 808.

¹⁰⁷¹ Alper, "İbn Sînâ", 20/338-345. Ayrıca bk. Osman Ergin, "İbni Sina Bibliyografyası", *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, İstanbul, 1937, 3-80; a. mlf., *İbni Sina Bibliyografyası*, İstanbul, 1956; Brockelmann, *GAL*, I, 589-600; *Suppl.*, I, 812-828; Fuâd Seyyid, *İbn Sînâ: Mü'ellesâtühû ve şürûhuna'l-mahfûza bi Dâri'l-kütübi'l-Mışriyye*, Kahire 1370/1950; A. Süheyl Ünver, *İbni Sina: Hayatı ve Eserleri Hakkında Çalışmalar*, İstanbul 1955; Sezgin, *GAS*, VII, 223; Ülken, "İbn Sînâ" *İA*, V/2, 808-821; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 155.

¹⁰⁷² Kahire 1335/1916, 15-24, bk. Alper, "İbn Sînâ", 20/342.

¹⁰⁷³ Jean Michot, *MIDEO*, XIV (Caire 1980), 317-328, bk. Alper, "İbn Sînâ", 20/342.

¹⁰⁷⁴ Hasan Âsî, *et-Tefsîrü'l-Ḳur'ânî ve'l-lügatü's-şûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ* içinde (s. 104-113), Beyrut 1403/1983.

Farsçasını Fahreddin b. Ahmed Rûzârî yayımlamış, “Türkçe (1893) ve Urduca’ya (Delhi 1905) da çevrilmiştir.”¹⁰⁷⁵ “Devvânî esere bir hâşiye yazmıştır.”¹⁰⁷⁶

2. *Tefsîru sûreti’l-felağ*. Bilinen ilk baskısı Delhi’de yapılmıştır. (1311/1893) Daha pek çok baskısı gerçekleşmiş “eserin ilmî neşri Hasan Âsî tarafından yapılmıştır”.¹⁰⁷⁷

3. *Tefsîru sûreti’n-nâş*. Bu eser de Delhi’de basılmış (1311/1893), “ilmî neşri Hasan Âsî tarafından yapılmıştır.”¹⁰⁷⁸

4. *Tefsîru âyeti’n-Nûr*. İlmî neşri Hasan Âsî tarafından yapılmıştır.¹⁰⁷⁹

5. *Tefsîru âyeti “şümme ’stevâ ile’s-semâ’ ve hiye duhân”*. Sadreddin er-Râzî’nin *Şerhu’l-Hidâyeti’l-Eşîriyye* içerisinde neşredilmiştir.¹⁰⁸⁰

6. *Tefsîru sûreti’l-A ‘lâ*.

1.5.17. Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-1038)

(عبدالقاهر البغدادي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdillâh et-Temîmî el-Bağdâdî el-İsferâyînî”.¹⁰⁸¹ Bağdat’ta 350 (961) yılı civarında doğdu.

¹⁰⁷⁵ İbn Sina, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, (trc. Ahmed Hamdi Akseki), DİB Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2019.

¹⁰⁷⁶ Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1441; Râgıb Paşa Ktp. nr. 1469; Tahran Millî Ktp. nr. 872; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 460.

¹⁰⁷⁷ Hasan Âsî, *et-Tefsîrû’l-Kur’ânî* içinde (s. 114-121); Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 460.

¹⁰⁷⁸ Hasan Âsî, *et-Tefsîrû’l-Kur’ânî* içinde (s. 121-125); Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 460.

¹⁰⁷⁹ Hasan Âsî, *et-Tefsîrû’l-Kur’ânî* içinde (s. 86-91).

¹⁰⁸⁰ Tahran 1313/1895, 296-298, bk. Alper, “İbn Sînâ”, 20/342-343.

¹⁰⁸¹ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 211.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsiline Bağdat fakihlerinden biri olan babası Tâhir b. Muhammed'de başladı. Bağdat'taki tahsil hayatına Ebû Bekir b. Adî başta olmak üzere Amr b. Saîd ve Muhammed b. Ca'fer gibi hocalarla devam etti. Daha sonra babasıyla beraber Nîsâbur'a gittiler.¹⁰⁸² Burada İbn Fûrek ile tanıştı.

Babasının vefatını (383/993) müteakip Türkmen İsyanı, Selçuklular'ın Nîsâbur'u ele geçirmesi gibi peş peşe çıkan hadiseler yüzünden Nîsâbur'u terk edip İsferyîn'e yerleşti.¹⁰⁸³ "Burada Ebû İshak el-İsferyînî'nin derslerine devam etti".¹⁰⁸⁴ Hadis imlâ etti.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Hocası Ebû İshak el-İsferyînî'nin vefatıyla onun yerinde ders talimine başladı.¹⁰⁸⁵ Mescid-i Ukayl'deki bu derslerine vefat edinceye kadar devam etti.

"Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Ebû Bekir el-Beyhakî, Abdülgâfir b. Muhammed b. Şîrûveyh, Nâsır el-Mervezî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî" gibi Horasan

¹⁰⁸² T.H., "Bağdâdî", *İA*, II, 213.

¹⁰⁸³ Dâvûdî, *Tabakât*, 230; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295.

¹⁰⁸⁴ MEB'in *İslam Ansiklopedisi*'nde, "Bağdâdî'nin Ebû İshak el-İsferyînî'nin derslerine devam ettiği, en çok ondan istifade ettiği, onun 418'deki (1027) vefatından sonra onun yerine geçtiği ve Türkmenlerin isyanı üzerine şehri terke mecbur kaldığı ve İsferyîn'e gittiği" yazılmıştır. (T.H., "Bağdâdî", *İA*, II, 213) Bu hatalı nakle göre, Bağdâdî, Ebû İshak'ın derslerine Nîsâbur'da katılmıştır. İbn Kâdî eş-Şühbe de Nîsâbur'da ders aldığı görüşündedir. (bk, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 211)

Yine aynı maddede, İsferyîn'e gittikten kısa bir müddet sonra vefat ettiği yazılmıştır. (T.H., "Bağdâdî", *İA*, II, 213) Halbuki Bağdâdî, babasını kaybettiği 383 (993) tarihini müteakip buraya gitmiş ve kendi vefatına (429/1037-1038) kadar burada yaşamıştır.

¹⁰⁸⁵ Edirnevî, *a.g.e.*, 54.

âlimlerinin çoğuna hocalık yapmıştır.¹⁰⁸⁶ Büyük bir servet sahibi iken, varlığını ilim ve hadis ehline harcamış, bu uğurda fakir kalmıştır.¹⁰⁸⁷ İlmiyle mal toplamamıştır.

429 (1037-1038) tarihinde İsferâyîn’de vefat etti ve buraya defnedildi.¹⁰⁸⁸

d) *İlimdeki Mevkii*: “On yedi ayrı ilim dalında ders okuttuğu” kaydedilmiştir.¹⁰⁸⁹ “Kelâm, mezhepler tarihi, fıkıh ve usulü, edebiyat ve matematikte üstat olarak” kabul edilmiştir.¹⁰⁹⁰

el-Farḳ beyne’l-fırak ve *Uşûlü’-d-dîn* kitapları sebebiyle tanınmıştır. Bu iki eserinde de Ehl-i sünnet akîdesini (Eş’arî kelâmcılar mânâsında) ifade ve tasnif etmiş, muhaliflere karşı bu akîdeyi müdafaa etmiştir. Onun tasnif ve metodu, kendisinden sonraki Sünnî kelâmcılar tarafından kabul görerek aynıyla devam ettirilmiştir. Bu sebeple Eş’ariyye’nin sistemli bir mezhebe dönüşmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹⁰⁹¹

Ona göre Eş’arîlik; ashap, tâbiûn ve müctehid imamların îtikadî mezheplerinin bir devamıdır.

¹⁰⁸⁶ Dâvûdî, *Ṭabaḳāt*, 229; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü’ş-şâfi’iyye*, I, 211.

¹⁰⁸⁷ Bilmen, *a.g.e.*, I, 406; Süyûtî, *Buğye*, II, 91; Dâvûdî, *Ṭabaḳāt*, 230; Edirnevî, *a.g.e.*, 54; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295.

¹⁰⁸⁸ İbn Kādî eş-Şühbe, 429 ve 427 tarihlerini birlikte zikretmiş, 427’nin zayıf ihtimal olduğuna işaret etmiştir. (bk. *Ṭabaḳātü’ş-şâfi’iyye*, I, 211-212)

¹⁰⁸⁹ Süyûtî, *Buğye*, II, 91; Dâvûdî, *Ṭabaḳāt*, 229-230; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295.

¹⁰⁹⁰ Süyûtî, *Buğye*, II, 91; Dâvûdî, *Ṭabaḳāt*, 229-230; Edirnevî, *a.g.e.*, 53.

¹⁰⁹¹ Ethem Ruhi Fıglalı, “Abdülkâhir el-Bağdâdî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/246; Dâvûdî, *Ṭabaḳāt*, 230.

Fahredden er-Râzî gibi âlimler tarafından, muhâliflerinin görüşlerini naklederken tarafsız kalamadığı şeklinde tenkit edilmiştir.¹⁰⁹² Bu durum, aslında sadece onun başına gelmiş bir hâl de değildir. Aşırı derecedeki mezhebî taassup yüzünden, muhalifler hakkındaki eksik, yanlış veya bilerek abartılmış bilgi ve nakiller, pek çok âlim için söz konusu olabilmektedir.

İnançta Eş‘arî, amelde Şâfiî mezhebine tâbî idi. Çok cömert ve güzel ahlak sahibi bir kimseydi.¹⁰⁹³

e) *Eserleri*: Eski tabakât kitaplarında on beş ilâ on yedi civarında sayılan eserleri, yeni tesbitlerle otuza kadar çıkmıştır.¹⁰⁹⁴

“Mezhepler tarihi sahasında ana kaynak eserlerden kabul edilen *el-Farq beyne ‘l-fırak* dışında, *el-Milel ve ‘n-nihâl* adlı daha mufassal eseri”, en çok öne çıkan kitaplarıdır. Kelam ilmine dair *Uşûlü ‘d-dîn*, matematik ve aritmetikte *Kitâb fi ‘l-misâha* ve *et-Tekmile fi ‘l-hisâb* adlı eserlerinin yanı sıra fıkıh, fıkıh usûlü sahalarında günümüze ulaşmamış, ancak gerek kendi eserlerinde, gerekse diğer kaynaklarda zikredilen onlarca eseri bulunmaktadır.

Tefsir ve Kur‘ân ilimleri sahasında ise şu eserleri kaleme almıştır:

1. *Tefsîru esmâ ‘illâhi ‘l-hüsna*. Bu eseri, Kütübî, *Tefsîrü ‘l-Kur‘ân* şeklinde zikretmiştir.¹⁰⁹⁵ Yazma nüshası bulunmaktadır.¹⁰⁹⁶

¹⁰⁹² Fığlalı, “Abdülkâhir el-Bağdâdî”, 1/246.

¹⁰⁹³ Süyûtî, *Buğye*, II, 91.

¹⁰⁹⁴ Fığlalı, “Abdülkâhir el-Bağdâdî”, 1/246; Dâvûdî, *Tabakât*, 231-232; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü ‘ş-şâfi‘iyye*, I, 212.

¹⁰⁹⁵ Ayrıca bk. Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295.

¹⁰⁹⁶ British Museum, (Or. 7547).

2. *Te'vîlü 'l-müteşâbihi 'l-aḥbâr (Te'vîlü 'l-müteşâbihât fî 'l-aḥbâr ve 'l-âyat)*.¹⁰⁹⁷

3. *en-Nâsiḥ ve 'l-mensûḥ*.¹⁰⁹⁸

4. *Nefyü ḥalki 'l-Kur'ân*.¹⁰⁹⁹ Günümüze ulaşmamıştır.

5. *et-Tefsîrû 'l-Kur'ânî (Tefsîru Ebî Maṣṣur el-Bağdâdî)*.¹¹⁰⁰ Günümüze ulaşmamıştır.

1.5.18. İsmail b. Ahmed el-Hîrî (ö. 430/1039'dan sonra)

(إسماعيل بن أحمد الحيري)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Abdîrrahman (Ebû Abdillâh) İsmail b. Ahmed b. Abdillâh ed-Darîr el-Hîrî en-Nîsâbûrî”.¹¹⁰¹ Hîre, Nîsâbur'a bağlı bir mahalledir. Receb 361'de (Mayıs 972) doğmuştur.¹¹⁰²

b) *Hocaları (Tahsîli)*: “Nişâbûr'da İbn Habîb en-Nîsâbûrî, Ebû Tahir Muhammed b. Fadl b. Huzeyme, Muhammed b. Ali el-Mâsercisî, Hasan b. Ahmed el-Mahledî ve Ebu'l-Hasan Ahmed b. İbrahim el-Abdevî gibi âlimlerden” istifade etti. Daha sonra birçok ilim merkezine seyahatte bulundu.¹¹⁰³

“Ebû Ali Zâhir¹¹⁰⁴ b. Ahmed es-Serahsî, Ebu'l-Heysem el-Küşmîhenî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Hüseyin el-Mervezî el-Haddâdî, Ebû Abdurrahman Muhammed b.

¹⁰⁹⁷ Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 667.

¹⁰⁹⁸ Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 482; Turgut, *a.g.e.*, 146; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295.

¹⁰⁹⁹ Brockelmann, *GAL*, 1/482; *Suppl.*, I, 666; Turgut, *a.g.e.*, 199; Edirnevî, *a.g.e.*, 54.

¹¹⁰⁰ Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, I, 453.

¹¹⁰¹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü 'ş-şâfi'iyye*, I, 206.

¹¹⁰² Dâvûdî, *a.g.e.*, 76; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü 'ş-şâfi'iyye*, I, 206.

¹¹⁰³ Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 25; Dâvûdî, *a.g.e.*, 76.

¹¹⁰⁴ Edirnevî, bu ismi, hatalı olarak Zehrâ' es-Serahsî şeklinde kaydetmiştir. (*a.g.e.*, 54)

Hüseyin es-Sülemî, Ebu'l-Hüseyin el-Haffâf, Ebû Nuaym Abdülmelik b. Hasan el-İsferâyînî” gibi âlimlerden tefsir, hadis ve Şâfiî fıkıhı üzerine dersler aldı.¹¹⁰⁵

Bağdat'ta Ebu'l-Heysem Muhammed b. Mekkî'den *Şahîh-i Buḥârî*'yi dinledi.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: 423 (1032) yılında hac için yola çıktığında, Bağdat'a uğradı. Burada hocalarından aldığı hadisleri rivâyet etti. Bilhassa “İmam Buhârî'nin Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî'ye, onun da Ebu'l-Heysem el-Küşmîhenî'ye naklettiği rivayet zincirinin son halkası olan” Hîrî, *Şahîh-i Buḥârî*'nin tamamını üç oturumda öğrencilerine nakletmiştir. Burada kendisini dinleyenler arasında Ebû Bekr Hatîp el-Bağdâdî, Mes'ûd b. Nâsır es-Siczî gibi meşhur kimseler de vardı.¹¹⁰⁶

Yol güvenliği kalmayınca, yanında götürmüş olduğu bir deve yükü kitapla, hacca gidemeden Nîşâbur'a döndü.

Bazıları onun 430 (1039) yılında¹¹⁰⁷, bazıları da 431'de (1040) vefat ettiğini kaydetmektedir. 430'dan (1039) sonra Nîsâbur'da vefat etmiş demek, daha doğru bir ifadedir.¹¹⁰⁸

d) *İlimdeki Mevkii*: Tefsir, kıraat, fıkıh ve hadis ilimleriyle meşgul olmuş, bu ilimlere dair eserler vermiş, vâiz ve zâhid bir kimseydi.¹¹⁰⁹ Bir müddet sonra gözleri âmâ olmuştur.

¹¹⁰⁵ Süyûtî, *Tabakât*, 25; Dâvûdî, *a.g.e.*, 76; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 206.

¹¹⁰⁶ Süyûtî, *Tabakât*, 25; Dâvûdî, *a.g.e.*, 76; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 87; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 206.

¹¹⁰⁷ Süyûtî, *Tabakât*, 25; Dâvûdî, *a.g.e.*, 76; Edirnevî, *a.g.e.*, 54; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 206; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 69.

¹¹⁰⁸ Bazı kaynaklarda vefat yeri, Mes'ud b. Nâsır'dan rivayetle Tüster olarak geçmekteyse de, bu, “bi-yesîr: biraz sonra” kelimesinin “bi-Tüster” şeklinde yanlış okunmasından kaynaklanmaktadır. Bk. İbrahim Görener, “Hîrî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/124.

İtikadda Eş‘arî, fıkıhta Şâfiî mezhebine mensuptur.

e) Eserleri: 1. *el-Kifâye (fi’t-Tefsîr)*. “Hîrî’nin en meşhur eseridir. *Kifâyetü’t-tefsîr* ismiyle de bilinir.” Çeşitli yazma nüshaları mevcuttur.¹¹¹⁰ Üzerinde akademik çalışmalar yapılmıştır.¹¹¹¹

2. *Vücûhü’l-Ḳur‘ân*. Bu eser doktora¹¹¹² ve yüksek lisans¹¹¹³ çalışmalarına konu olarak neşre hazırlanmıştır.

¹¹⁰⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 76; Edirnevî, *a.g.e.*, 54; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 87; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 69, 71-72; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi‘iyye*, I, 206.

¹¹¹⁰ Bir nüshası, iki cilt hâlinde Köprülü Kütüphanesi’nde (nr. 145-146) bulunmaktadır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’nde (AY, nr. 1787) Sâd Sûresi’nin 21. âyetinden Kur‘ân’ın sonuna kadar olan kısmı yer alır. Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesi’nde (nr. 2318, vr. 134^a-180^a) İnsan/Dehr Sûresi’nin 8. âyeti ve devamı ile Süleymaniye Kütüphanesi’nde (Hasan Hüsnü Paşa, nr. 81) Nebe’ Sûresi’nin başından Nâs Sûresi’ne kadar olan bölümün bulunduğu nüshaları vardır. Diğer nüshalar ve ayrıntılar için bk. Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 729; *el-Fihrisü’s-şâmil*, I, 167-168; *el-Fihrisü’s-şâmil: maḥṭûṭâtü’t-tefsîr ve ‘ulûmuhû: fehâris*, 94; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 454; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi‘iyye*, I, 206.

¹¹¹¹ Ali b. Gâzi et-Tüveycrî, “*el-Kifâye fi’t-tefsîr li ebî ‘abdirrahmân en-nîsâbü’rî el-ḥarîrî, min evveli sûreti’l-Fâtiḥa ilâ sûreti’l-A‘râf, dirâse ve tahkîk*” (doktora tezi, Medine 1414/1994), *el-Câmiatü’l-İslâmiyye*; Abdullah b. Sûkan b. Abdillâh, “*el-Kifâye fi’t-tefsîr li ebî ‘abdirrahmân en-nîsâbü’rî el-ḥîrî, min evveli sûreti’l-Enbiyâ ilâ sûreti’z-Zümer, -dirâse ve tahkîk- me‘a’l-muḳârane bi Tefsîri’l-Begavî*” (doktora tezi, Medine 1415/1995); Abdullah el-Luveyhik, “*el-Kifâye fi’t-tefsîr li ebî ‘abdirrahmân en-nîsâbü’rî el-ḥîrî, min evveli sûreti’l-Enfâl ilâ sûreti Ṭâhâ, -dirâse ve tahkîk- me‘a’l-muḳârane bi Tefsîri İbn Keşîr*” (doktora tezi, Medine 1416/1996); Sâlih b. Yûsuf Hasan Kâtib, “*el-Kifâye fi’t-tefsîr li ebî ‘abdirrahmân en-nîsâbü’rî el-ḥîrî, min evveli sûreti Ġâfir ilâ nihâyeti’l-Ḳur‘âni’l-kerîm, -dirâse ve tahkîk-*” (doktora tezi, Medine 1414/1994); bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 72.

3. *Esmâ'ün men nezele fihimü'l-Kur'ân*. Süyûtî¹¹¹⁴ ve Kâtip Çelebi¹¹¹⁵, Hîrî'nin bu isimde bir eserinin var olduğunu ifade etmişlerdir. Fethi Güngör'ün “*Esâmi'llezîne nezele fihimü'l-Kur'ânü'l-hakîm*” adlı eser¹¹¹⁶ hakkında yapmış olduğu bir yüksek lisans tezi¹¹¹⁷ de bu görüşü te'yid eder niteliktedir.

Eserinin mukaddimesinde müellif, “bu kitabın, on beşinci eseri olduğunu” kaydetmiş ve diğer eserlerinin isimlerini sıralamıştır. Bunlardan birkaçı şöyledir:

4. *'Unvânü't-tefsîr*.

5. *Kitâbü't-Tenzîl*.

6. *Tilke 'adedü'l-ây*.

7. *Kırâ'atü 'Âşım*,

8. *'İlelü kırâ'ati Ebû 'Amr*.

¹¹¹² Muhammed Abdüssettar (University of Cambridge, 1975) ve Necef İrşâd Ureşî (el-Külliyetü'z-Zeytûniyye li'ş-şerîa ve usûli'd-dîn, Tunus, 1983) tarafından doktora çalışması olarak hazırlanmıştır.

¹¹¹³ Fazlurrahman Abdülalîm el-Efgânî de yüksek lisans için bu eser üzerinde çalışmıştır. (Câmiatü Ümmi'l-kurâ Külliyyetü'ş-şerîa, Mekke 1404/1984).

¹¹¹⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, I/1, 46.

¹¹¹⁵ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 160.

¹¹¹⁶ Süleymâniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 2840.

¹¹¹⁷ Fethi Güngör, *İsmâil ed-Darîr ve Esmâ'ü men nezele fihimü'l-Kur'ân*, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990. Burada Süyûtî ve Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgilerin yanı sıra kendisi de bu eseri, Hîrî'nin *el-Kifâye* adlı tefsiriyle karşılaştırmış ve bu eserin Hîrî'ye ait olduğu kanaatine ulaşmıştır. (s. 14-16) Bk. Görener, “Hîrî”, 18/124-125.

Farklı ilimlerle ilgili yazılmış diğer eserleri de şunlardır: *Tezkiretü'l-vâ'izîn*, *Târîhu'l-müverrih*, *Tenbîhü'l-vâ'izîn*.

f) *Tefsirdeki Metodu*: Hîrî, muhtasar sayılabilecek tefsirinde hem rivayet, hem de dirâyet metotlarını birlikte kullanmıştır. Sûrenin tefsirine geçmeden önce, Mekkî-Medenî oluşu ile ilgili bilgi vermiş; suredeki âyet, kelime ve harf sayısını zikretmiş, varsa sûrenin diğer isimlerini söylemiştir. Sûrelerin faziletlerine dair rivayetleri, genelde rivayet zincirine bağlı kalarak zikretmiştir. Tefsirde kısa ve öz bir şekilde dil izahlarına girilmiş, âyetlerin i'rabı ile pek ilgilenilmemiştir.¹¹¹⁸

Tefsirde toplu mânâya önem verilmiş, âyetler kısa ve öz bir şekilde açıklanmıştır. Âyetlerin tefsiri kısa tutulmakla birlikte, âyetlerle irtibatlı bazı tarihî hadiseler, tefsirin hacmine kıyasla uzun sayılabilecek nisbette yer verilmiş; siyer bilgilerinin yanı sıra ilâve kıssa ve menkıbeler anlatılmıştır.¹¹¹⁹

Tefsirin bir diğer özelliği, sûrelerin başındaki besmelelerin, o sûrenin muhtevasına göre açıklanmasıdır.¹¹²⁰

Seleften yapılan nakillerde¹¹²¹, rivayet senedi vermek yerine sadece ilk râvîyi nakletmekle yetinilmiştir. Âyetlerin nüzul sebeplerine özellikle yer verilmiş, “mübhemâtü'l-Kur'ân” ve “kıraat vecihleri” zikredilmiştir.¹¹²²

¹¹¹⁸ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 70-71.

¹¹¹⁹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 70.

¹¹²⁰ Görener, “Hîrî”, 18/124.

¹¹²¹ Tefsirin kaynakları hakkında daha geniş bilgi için bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 71.

¹¹²² Görener, “Hîrî”, 18/124.

Kelâma dair meseleler ayrıntılı bir şekilde ele alınmış¹¹²³ bu hususta genel olarak Eş‘arîlerin görüşleri tercih edilmiş, ehl-i bid’atin görüşleri ise reddedilmiştir. Fıkhî konularda Şâfiî mezhebinin görüşleri dile getirilmiştir.¹¹²⁴



¹¹²³ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 70.

¹¹²⁴ Görener, “Hîrî”, 18/124.

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVRİ MÜFESSİRLERİ

(431/1040-552/1157)

2.1. Büyük Selçuklu Dönemi Müfessirleri (431/1040-552/1157)

Büyük Selçuklu Devleti, 431 (1040) yılında Dandanakan Savaşı ile kurulmuş ve 552 (1157) yılında Sultan Sencer'in vefatıyla parçalanarak tarih sahnesinden çekilmiştir.

Onun vefatıyla Mâverâünnehir, Horasan, Hârizm ve İran bölgeleri; Hârizmşahlar (1097-1231), Karahıtaylar (1130-1211) ile 1219 yılından sonra da yavaş yavaş batıya doğru ilerleyen Moğolların hâkimiyetine geçmiştir.

Biz daha çok Selçukluların hâkimiyeti altında bulunan 431 (1040) ile 552 (1157) yılları arasını içine alan bir dönemi, yaklaşık yarım asır ziyadesiyle (431/1040-632/1234) işledik. Bu iki tarih arasında yer alan müfessirler, mümkün olduğu kadar geniş bir şekilde ele alınmıştır.

2.1.1. Ebu'l-Abbâs el-Mustağfirî (ö. 432/1041)

(أبو العباس المستغفرى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. Mu'tezz b. Müstağfir Muhammed el-Mustağfirî en-Nesefî”.¹¹²⁵ 350'den (961) sonra¹¹²⁶ Nesef'te (Nahşeb, sonraki adıyla Karşı) doğduğu söylenebilir.

¹¹²⁵ Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 147.

¹¹²⁶ Dâvûdî, *Tabakât*, 91; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 147.

b) *Hocaları (Tahsili)*: İlk tahsilini Nesef civarında aldıktan sonra, Buhara, Semerkand ve Merv şehirlerinde ilmini artırdı. Hocaları arasında “Muhammed b. Mekki el-Küşmihenî, İbrahim b. Lokman, Ahmed b. Ali el-Bikendî, Muhammed b. Ahmed Guncâr, Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî, Ebî Sa’îd Abdullah b. Muhammed b. Abdilvehhab er-Râzî, Ali b. Muhammed b. Sa’îd es-Serahsî, Ca’fer b. Muhammed el-Buhârî” ve Zâhir b. Ahmed es-Serahsî’nin isimleri zikredilmektedir.¹¹²⁷

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: “Abdülaziz b. Muhammed en-Nahşebî, Ebû Mansûr Muhammed b. Abdülcebbar es-Sem’ânî, İsmail b. Muhammed en-Nühî el-Hatîb, Hasan b. Ahmed es-Semerkandî ile Hasan b. Abdilmelik en-Nesefî” kendisinden istifade eden ve rivayette bulunan kimselerden birkaçıdır.

Nesef’te hatiplik yapan Mustâğfirî, Nesef’te 30 Cemâziyelevvel 432 (5 Şubat 1041) tarihinde vefat etmiştir.¹¹²⁸

d) *İlimdeki Mevkii*: Mâverâünnehir bölgesinde yetişmiş büyük bir fıkıh ve hadis âlimidir.¹¹²⁹

Fıkıhta Hanefî mezhebine mensuptur.

e) *Eserleri*: *Tıbbü’n-Nebî, Târîhu Nesef ve Keş, Târîhu Semerkand, Kitâbü’l-evâil, Kitâbü’l-münâsebât, Ma’rifetü’s-şahâbe, De’avât, Delâlü’n-nübüvve, Huṭabü’n-Nebî (el-Huṭabü’n-nebeviyye) ve Şemâilü’n-Nebî* adlarında eserleri bulunan¹¹³⁰ Mustâğfirî’nin tefsir ve Kur’ân ilimleri sahasında da şu eseri vardır:

¹¹²⁷ Özel, *a.g.e.*, 50; Dâvûdî, *Ṭabaḳât*, 91.

¹¹²⁸ Dâvûdî, *Ṭabaḳât*, 91; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 147.

¹¹²⁹ Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 147.

¹¹³⁰ Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 147.

Fezâilü'l-Kur'ân.¹¹³¹ Kur'ân-ı Kerîm'in faziletlerinden bahseden bu eserin yazma nüshası bulunmaktadır.¹¹³²

2.1.2. Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043)

(أبو ذر الهروي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Zer Abd b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. Gufeyr el-Herevî el-Ensârî”. 355 (966)¹¹³³ yahut 356'da (967) Herat'ta dünyaya geldi. Dedelerinden Semmâk'e nisbetle “İbnü's-Semmâk” adı verildi.¹¹³⁴ “Ensârî”, “Mekkî” nisbelerinin yanı sıra, oğlu İsa sebebiyle “Ebû İsa” diye anıldı. Kendisine “Şeyhu'l-Harem” de denmiştir.¹¹³⁵

b) *Hocaları (Tahsîli)*: “Ebû Zer, Herat'ta Ebu'l-Fadl b. Hayrûn, Bîşr b. Muhammed el-Müzenî, İbn Hamîrûye gibi” muhaddislerden hadis okudu.

Daha sonra ilim için farklı ülkelere seyahate başladı. Gittiği yerlerde “Şeyban b. Muhammed ed-Dubaî, Ebû Bekir Hilâl b. Muhammed, Bâkılânî, Ebu'l-Fadl ez-Zührî, Ebu'l-Hasan Darekutnî, Abdülvehhâb b. Hasan (el-Hüseyn) el-Kilâbî, Ebû Müslim el-Kâtib ve İbrâhim b. Muhammed ed-Dîneverî” gibi âlimlerden istifade etti.¹¹³⁶

¹¹³¹ Dâvûdî, *Tabakât*, 91; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 147.

¹¹³² Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 181; Ahmet Özel, *a.g.e.*, 50-51; Turgut, *a.g.e.*, 208.

¹¹³³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 256. Özgel, Dâvûdî'yi kaynak göstererek doğum tarihini 355 olarak kaydetmiş, ancak milâdîye çevirirken sehven 995 tarihini vermiştir. (Özgel, *a.g.e.*, 227)

¹¹³⁴ M. Yaşar Kandemir, “Ebû Zer el-Herevî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/269.

¹¹³⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 256; Edirnevî, *a.g.e.*, 56.

¹¹³⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 256.

“*Şaḥîḥ-i Buḥarî*”nin üç meşhur râvîsi Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Hammûye el-Hamevî’den 373’te (983-984) Serahs’ta, Ebû İshak İbrâhîm b. Ahmed el-Müstemlî’den 374’te (984-985) Belh’ta ve Ebu’l-Heysem Muhammed b. Mekkî el-Küşmîhenî’den 387’de (997) Merv’de *Şaḥîḥ-i Buḥarî*’yi okudu”.¹¹³⁷ “Aynı eseri daha sonra Horasan, Bağdat ve Mekke’de kendisi okuttu”.¹¹³⁸

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Mekke’de bir müddet kaldıktan sonra, “civardaki köylerden bir kadınla evlenerek o köye yerleşti. Kitapları, Mekke’deki evinde bulunurdu”.¹¹³⁹ “Hac mevsimi geldiğinde haccını edâ eder, talebelerine hadis okuturdu”.¹¹⁴⁰

“*Şaḥîḥ-i Buḥarî*”yi Buhârî’nin talebesi ve en önemli râvîsi Firebrî’nin üç tanınmış öğrencisinden okumuş olması”¹¹⁴¹, “daha sonra onlara ait üç nüshadan bir çeşit ‘tenkitli nüsha’ meydana getirmesi” ve “bunu bilhassa hac dönemlerinde Mekke’de yıllarca okutması”, kendisi ve sahip olduğu nüsha çok meşhur oldu. Bu hizmetiyle, “*Şaḥîḥ-i Buḥarî*”nin üçüncü nesil râvîleri arasında en önemlisi” kabul edildi.¹¹⁴²

Pek çok hadis talebesi, onun *Şaḥîḥ-i Buḥarî* nüshasını bizzat kendisinden dinlemek için Mekke’ye gelirdi. Ebû Zer’in vefatından sonra aynı nüshayı, oğlu Ebû Mektûm Îsâ b. Ebû Zer okutmaya başladı. “Oğlu dışında aynı eseri kendisinden iki defa okuyup Endülüslüler’e rivayet eden Ebû Abdullah İbn Manzûr, İbn Dilhâs, Ebu’l-

¹¹³⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 256.

¹¹³⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 253.

¹¹³⁹ Mekke’de bulunan kitaplarının, talebeleri tarafından bile izinsiz istinsah edilmesine müsaade etmediği ile ilgili, talebesi Ebû İmrân el-Fâsî arasında geçen ilgi çekici misal için bk. Kandemir, “Ebû Zer el-Herevî”, 10/270.

¹¹⁴⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 256; Edirnevî, *a.g.e.*, 56.

¹¹⁴¹ Edirnevî, *a.g.e.*, 56.

¹¹⁴² Kandemir, “Ebû Zer el-Herevî”, 10/270.

Velid el-Bâcî, Şeyhülkurrâ İbn Şüreyh, Mûsâ b. İsâ es-Sıkillî ve Ebû Sâlih el-Müezzin”; Ebû Zer’in talebeleri arasında sayılabilir.¹¹⁴³

d) *İlimdeki Mevkii*: Hadis ilminde hâfız ve sika kabul edilmiş büyük bir âlimdir. Hadis rivayetinde, ilelü’l-hadîs ve temyîzü’r-ricâlde derin vukûf sahibidir.¹¹⁴⁴

Bağdat’ta tanıştığı “Bâkılânî”den kelâm ilmini ve Eş‘arî’nin îtikâdî görüşlerini öğrenerek¹¹⁴⁵ onun gibi, fıkıhta Mâlikî, îtikadda ise Eş‘arî mezhebini kabul etti.”¹¹⁴⁶

“Kelâm ilmini, Mekke’de Ebû Zer el-Herevî’den öğrenen Mağrib ve Endülüslü talebeler sayesinde aklî ilimler, bu bölgelerde de yayılmaya başladı.”

Ebû Zer, 5 Zilkâde 434 (16 Temmuz 1043) tarihinde Mekke’de vefat etti.¹¹⁴⁷ Onun vefatının 433 (1042) yahut 435 (1044) tarihlerinde olduğu da söylenmiştir.

Eser telif etmek ve talebe okutmak dışında bir şeyle meşgul olmamıştır. Zâhidâne bir hayat sürmüş ve eline geçenleri de ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır.¹¹⁴⁸

e) *Eserleri*: *Fevâ’id*, *Ehâdis*, *el-Müstedrek ‘alâ Şaḥîḥi’l-Buḥârî ve Müslim, es-Sünne ve ‘ş-şifât*, *Mu‘cemü’ş-Şüyûḥ*, *Fezâ’ilü Mâlik b. Enes, ed-Du‘â’, Delâ’ilü’n-Nübüvve, Mesânîdü’l-Muvaṭṭa’ (el-Muvaṭṭa’ât), Kerâmâtü’l-evliyâ, Bey’atü’l-‘Aḳabe, el-Menâsik, Fezâilü’l-‘ideyn, Fazlü yevmi ‘aşûrâ’, er-Ribâ, er-Rü’yâ ve’l-menâmât ve el-Yemînü’l-fâcîre* gibi pek çok eser kaleme almıştır.

Bu eserlerinden tefsir ve Kur’ân ilimleri sahasında olanları şunlardır:

1. *Feza’ilü’l-Kur’ân*.¹¹⁴⁹

¹¹⁴³ Diğer talebelerinin isimleri için bk. Dâvûdî, *a.g.e.*, 256.

¹¹⁴⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 253.

¹¹⁴⁵ Edirnevî, *a.g.e.*, 56.

¹¹⁴⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 256; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 253.

¹¹⁴⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 256-257; Edirnevî, *a.g.e.*, 56.

¹¹⁴⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 256.

2. *et-Tefsîr (Tefsîrû 'l-Ķur'ân)*.¹¹⁵⁰

3. *Mâ ruviye fî bismillâhirrahmânirrahîm*.¹¹⁵¹

2.1.3. Şerîf el-Murtazâ Ali (ö. 436/1044)

(شريف المرتضى علي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Kâsım Alemü'l-hüdâ Ali b. Hüseyin b. Mûsa b. Muhammed b. İbrâhim b. Mûsa el-Kâzım b. Ca'fer es-Sâdık b. Muhammed el-Bâkır b. Ali Zeynelâbidîn b. Hüseyin b. Ali el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ”.¹¹⁵² Receb 355 (Haziran 966) tarihinde Bağdat'ta dünyaya geldi.¹¹⁵³ Babası, zaman zaman Bağdat'ta Tâlibîler'in Nakibliği vazifesini üstlenen Ebû Ahmed Hüseyin, “annesisi ise Zeydî imamı Hasan el-Utrûş'un torunlarından Fâtıma bint Hüseyin'dir.” Şerîf er-Radî'nin (406/1016) kardeşidir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini âile çevresinde aldı. Daha sonra, Şeyh Müfid Ebû Abdullah Muhammed'den İmâmiyye fikhî ve kelâmı üzerine dersler aldı. İmamiyye nakilleri ve hadis sahasında Hüseyin b. Bâbeveyh dahil pek çok hadisçiden istifade etti. Arap dili ve edebiyatı derslerini Ebû Nasr Abdülaziz b. Nübâte, İbn Cinnî ve Ebû Abdullah Merzûbânî'den aldı.¹¹⁵⁴

¹¹⁴⁹ Turgut, *a.g.e.*, 208; Dâvûdî, *a.g.e.*, 257.

¹¹⁵⁰ Edirnevî, *a.g.e.*, 56; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 253. Özgel, Süleymaniye Ktp., Fatih nr: 290-291'de Ebû Zer'e ait *Tefsîrû 'l-Ķarîbeyn* adında bir eserden bahsetmekte ve bunun zikredilen tefsir olabileceğini söylemektedir. (Özgel, *a.g.e.*, 227)

¹¹⁵¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 257.

¹¹⁵² C. Brockelmann, “Murtaza's-Şerîf”, *İA*, VIII, 657.

¹¹⁵³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 358; Brockelmann, “Murtaza's-Şerîf”, *İA*, VIII, 657. Özgel, hicrî 355 tarihini, hataen milâdî 949 olarak çevirmiştir. (Özgel, *a.g.e.*, 16)

¹¹⁵⁴ Mustafa Öz, “Şerîf el-Murtazâ”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/587.

Mutezilî fikirlerinin gelişmesinde Ebû İshak en-Nasîbînî ve bilhassa Bağdat'ta, 389'da (999) yılında görüştüğü Kādî Abdülcebbar'ın özel bir yeri vardır.

380'de (990) Nakiblik vazifesinde babasının yardımcı olmaya başladı. Ama dört yıl geçmeden babası ve kardeşiyle birlikte bu vazifeden uzaklaştırıldı. Büveyhîler'in Halife Kâdir-Billâh'a yaptığı baskılar neticesinde, 397'de (1007) kardeşi Muhammed nakip oldu, kendisine de "el-Murtazâ Zü'l-mecdeyn" unvânı verildi. Bu hadisenin ardından daha çok "Şerîf el-Murtazâ" ismiyle tanındı. Kardeşinin vefatı üzerine, Murtazâ "nakîbü'n-nukabâ" olarak vazifelendirildi.

Bu vazifesi esnasında "mezâlim konusunda kadılık yetkisi" ve "hac emirliği görevi" verildi. Bu vazifelerine ölümüne kadar devam etti.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: "Şeyhüttâife Ebû Câ'fer et-Tûsî, Kādî Abdülazîz b. Berrâc et-Trablûsî, Ahmed b. Ali en-Necâşî ve Halep bölgesi halifesi Ebû's-Salâh el-Halebî" en meşhur talebeleridir.

Şerîf el-Murtazâ nakiplik görevi esnasında halifeye sadakat gösterdi. Gerektiğinde halifenin isteğine uygun siyâsî tavırlar aldı. Büveyhî vezirlerini metheden şiirler yazdı. Büveyhîler'in son devrinde, ordu üzerindeki hakimiyetleri azalınca idareyle ordudaki Türk birlikleri arasında aracılık yaptı.

420'den (1029) itibaren bilhassa Bağdat'ın Kerh mıntıkasında yaşanan Sünnî-Şîî çatışmalarında "Şîîler'in sözcülüğünü" Şerîf el-Murtazâ yaptı. Bu esnada Büveyhî emîrleri ile Abbasî Halifesi nezdinde ihtilâfların çözülmesi için gayret sarf etti.

25 Rebülevvel 436 (20 Ekim 1044) tarihinde Bağdat'ta vefat etti.¹¹⁵⁵

d) *İlimdeki Mevkii*: "Tefsir, kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh, Arap dili ve edebiyatında" geniş bir bilgi sahibiydi.¹¹⁵⁶ Şiirle de meşgul olmuştur.

¹¹⁵⁵ Süyûtî, *Buğye*, II, 136; Brockelmann, "Murtaza's-Şerîf", *İA*, VIII, 657.

¹¹⁵⁶ Süyûtî, *Buğye*, II, 136; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 358.

İtidalli şahsiyeti ve ciddi bir serveti vardı. Resmî görevlerinin yanı sıra ilmî salâhiyeti, öğrenci yetiştirme ve eser telifi gibi faaliyetleri sayesinde, Bağdat'ta İmâmiye Şiası'nın önemli ve etkili bir sîması hâline geldi.¹¹⁵⁷

Bağdat'tan ve civar şehirlerden soru sormak için gelenlere bazen sözlü, bazen yazılı cevaplar vermiştir. Şîî öğrencileri yetiştirmek için büyük servetinden harcamalar yapmış ve 80.000 cilt kitaptan oluşan bir kütüphane kurmuştur.

“Bağdat İmâmiye ekolünün (Usûliye) akılcı yönü, Şerîf el-Murtazâ ile zirveye ulaşmıştır.”¹¹⁵⁸ O, Şîî olmasına rağmen Mu'tezile'ye yakın bir düşünce usulü benimsemiştir.¹¹⁵⁹ Buna rağmen felsefeye karşı çıkmış, felsefecileri sert bir şekilde eleştirmiştir. Bu sebeple Mu'tezile'den uzaklaşarak Eş'ariyye'ye yaklaştığını söyleyenler de vardır.

Bazı şîîlerin aksine, “mevcut Kur'ân-ı Kerîm'in, Hz. Peygamber devrindeki Kur'ân nüshası ile aynı olduğunu” vurgulamış ve “Kur'ân'ın mahlûk sayılamayacağını” ifade etmiştir.

İmamiye geleneğine bağlıdır. “Hz. Ali'nin Rasûlullah tarafından tayin edilmiş vâsî olduğunu” yahut “on iki imamdan herhangi birinin imâmetini” inkâr eden kişinin küfre gireceğine hükmetmiştir. Birçok şîî gibi, ashâbın çoğunu münafıklıkla itham etmiştir.¹¹⁶⁰

Kur'ân'ın îcâzı konusunda, sarfe nazariyesini benimsemiştir.

e) Eserleri: Velûd bir müelliftir. Kelâm, fıkıh, fıkıh usûlü, Arap dili ve edebiyatı, Kur'ân ilimleri sahasında pek çok eser vermiştir.

¹¹⁵⁷ Özgel, *a.g.e.*, 16.

¹¹⁵⁸ Öz, “Şerîf el-Murtazâ”, 38/587.

¹¹⁵⁹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 358.

¹¹⁶⁰ Öz, “Şerîf el-Murtazâ”, 38/587.

Kelâma dair, “*el-Uşûlû'l-i 'tikâdiyye, İkâzu'l-beşer (İnkâzu'l-beşer) mine'l-cebr ve'l-kader, Mecmû'a fî fûnûn şettâ min 'ilmi'l-kelâm, el-Mukni' fî'l-ğaybe, Mes'ele vecize fî'l-ğaybe, Tenzihü'l-enbiyâ', el-Mûlahhas fî uşûli'd-dîn, Resâ'ilü's-Şerîf el-Murtaza'*” gibi eserlerinin yanı sıra, fıkıh ve fıkıh usûlü sahasında *el-Cevâmi'u'l-fıkhiyye, ez-Zerî'a fî 'ilmi uşûli'-şerî'a, Cûmelü'l-'ilm ve'l-'amel, Mes'ele fî'l-amel ma'a's-sultân, el-İntişâr* gibi eserleri bulunmaktadır. Ayrıca edebiyat ve biyografi alanında da eserler bırakmıştır.¹¹⁶¹

Tefsir ve Kur'ân ilimleri ile ilgili olarak şu eserleri kaleme almıştır:

1. *el-Mûzih 'an ciheti i'câzi'l-Kur'ân*.¹¹⁶²
2. *Gurerü'l-fevâ'id ve dürerü'l-kalâ'id*.¹¹⁶³ 22 Cemâziyelevvel 413 (24 Ağustos 1022) tarihinde tamamlanmıştır.¹¹⁶⁴ Aslen bir âdâb kitabı olan bu eserde âyetler ve hadislerin Mûtezilî açıdan yorumu dışında, kelâm, edebiyat, edebî sanatlar, şair biyografileri gibi muhtelif konular yer alır. Neşredilmiştir.¹¹⁶⁵
3. *Tefsîrû'l-Fâtihâ*.¹¹⁶⁶
4. *Tefsîrû sûreti'l-Bakara*.¹¹⁶⁷

¹¹⁶¹ Öz, “Şerîf el-Murtazâ”, 38/588; Süyûtî, *Buğye*, II, 136; Brockelmann, “Murtaza's-Şerîf”, *İA*, VIII, 657-658.

¹¹⁶² nşr. Muhammed Rızâ el-Ensârî el-Kummî, Meşhed, 1424.

¹¹⁶³ Bu eser hakkında daha geniş bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, “Gurerü'l-fevâ'id ve dürerü'l-kalâ'id”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/205.

¹¹⁶⁴ Brockelmann, “Murtaza's-Şerîf”, *İA*, VIII, 657.

¹¹⁶⁵ H. 1272'de ilk defa Tahran'da, ardından 1325 yılında ise Kahire'de basılmıştır. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, eserin en eski nüshasını esas alarak, diğer beş nüsha ile karşılaştırmış ve tahkikli neşrini yapmıştır (Kahire 1373/1954). Tafsilat için bk. Brockelmann, “Murtaza's-Şerîf”, *İA*, VIII, 657.

¹¹⁶⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 359; Özgel, *a.g.e.*, 17.

f) *Tefsirdeki Metodu*: Şerif el-Murtezâ, *Gurerü'l-fevâ'id* adlı eserinde seksen bölümün (mecâlis) yetmişine bir veya birkaç âyetin tefsiri ile başlanmış, bazı bölümlerde de hadis yorumları yapılmıştır. Eserin yetmiş bir bölümünde, toplam 142 âyet ve 27 hadis hakkında yorum ve izahta bulunulmuş, konu gerektikçe diğer âyet ve hadislere de temas edilmiştir.

Dokuzuncu bölümde, Kur'ân'daki tekrar eden âyetlerden örnekler sıralanmış ve tekrar sanatı işlenmiştir. On altıncı bölümde de mübalağa sanatına örnek olacak bazı âyetler sıralanmıştır.

Âyet ve hadisler, Mu'tezile mezhebinin öncelikli tartışma konuları çerçevesinde ele alınmış ve ilgili naslar arasındaki teâruzlar giderilmeye çalışılmıştır.¹¹⁶⁸ Ancak kendi mezhebini desteklemek ve öne çıkartmak için naklettiği hadisler ile yapmış olduğu yorumlar, tahkike muhtaç durumdadır.¹¹⁶⁹

Bu eser, özellikle Kur'ân'da geçen kavramlar hakkındaki filolojik tahlilleri ve bu kavramları Arap edebiyatı kaynaklarına başvurarak başarılı şekilde incelemesi cihetiyle özel bir değer taşımaktadır.¹¹⁷⁰ Mu'tezile görüşlerini delillendirip savunurken keskin bir zekâ ve engin bir kültürü yansıtan ifadeleri, muarızlarına karşı bile oldukça naziktir.

Her ne kadar tam bir tefsir çalışması sayılmasa da, Şerîf Murtaza, belli başlı kelâmî meselelerdeki âyetleri yorumlamış, ilgili âyetlerin tefsirinde yoğun bir şekilde nesir ve şiir birikimini yansıtmıştır. Mu'tezile âlimlerinden çok az sayıda eser günümüze ulaştığı için, *Gurerü'l-fevâ'id*, Mu'tezile tefsirine ışık tutması açısından önemli bir

¹¹⁶⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 359; Özgel, *a.g.e.*, 17.

¹¹⁶⁸ Özgel, *a.g.e.* 18.

¹¹⁶⁹ Bilmen, *a.g.e.*, I, 412.

¹¹⁷⁰ Cerrahoğlu, "Gurerü'l-fevâ'id ve durerü'l-kalâ'id", 14/205; Bilmen, *a.g.e.*, I, 412.

mevkie sahiptir.¹¹⁷¹ Arap kültür ve edebiyatının da değerli mirasından biri olarak kabul edilmiş ve geniş bir alakaya mazhar olmuştur.

2.1.4. Ebu'l-Feth el-Vâsî (ö. 436/1044)

(أبو الفتح الواسطي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Feth Ferec b. Ömer b. el-Hasen b. Ahmed b. Abdilkerim b. Dîdân el-Vâsî el-Basrî ed-Darîr”. 355 (965) yılında Vâsî'ta dünyaya geldi.¹¹⁷²

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini Vâsî'ta aldı. Burada Ali b. Mansûr eş-Şuayrî ve Osman b. Abdillâh b. Şûzeb'ten; Azerbaycan'ın Erdebil şehrine bağlı Câmide'de¹¹⁷³ Ali b. Ahmed el-Arîf el-Câmidî'den, Bağdat'ta Salih b. Muhammed el-Müeddeb'ten kıraat dersleri aldı.¹¹⁷⁴ Sonra ölene kadar Bağdat'a yerleşti.¹¹⁷⁵

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: “Ebû Tâhir b. Suvâr, Ebu'l-Meâlî Sâbit b. Bündâr, Ebu'l-Fadl Ahmed b. el-Hasan b. Hayrûn Ebû Bekir Ahmed b. Bündâr ve Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Kattân” da onun derslerinden istifade etmiş kimseler arasındadır.¹¹⁷⁶

436 yılında bir Cumartesi günü Bağdat'ta vefat etmiş, Cemaziyelevvel'in ikinci Pazar günü defnedilmiştir.

¹¹⁷¹ Özgel de bu tefsiri, “farklı iki fırka olan Şîa ve Mu'tezile düşüncesinin birbiriyle kaynaşmaya başladığı bir dönemde telif edilmiş, daha sonraki Mu'tezilî-Şîî tefsirlerin temelini oluşturmuş orjinallik taşıyan bir eser” ifadeleriyle değerlendirmiştir. Tafsilat için bk. Özgel, *a.g.e.*, 17-18.

¹¹⁷² Dâvûdî, *a.g.e.*, 320.

¹¹⁷³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 320; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 419.

¹¹⁷⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 320.

¹¹⁷⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 419.

¹¹⁷⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 320.

d) *İlimdeki Mevkii*: Kıraat ve tefsir ilimlerinde büyük bir vukûfiyeti vardı.¹¹⁷⁷ Güzel ahlak sahibi, zühd ehli bir kimseydi.

e) *Eserleri*: Daha çok kıraat dersleri verip talebe yetiştirmiştir. Tefsir ve Kur’ân ilimlerine dair bir eseri bilinmemektedir.

2.1.5. Rüknu’l-İslâm el-Cüveynî (ö. 438/1047)

(ركن الإسلام الجوينى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Muhammed Rüknu’l-İslâm Abdullah b. Yûsuf b. Abdillâh b. (Yusuf b.) Muhammed b. Hayyûye el-Cüveynî”¹¹⁷⁸. İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî’nin babası olup Nîşâbur ile Bistam arasında bulunan, Cüveyn’de dünyaya geldi.¹¹⁷⁹

b) *Hocaları (Tahsili)*: İlk tahsilini Cüveyn’de babasından ve Ali Ebû Ya’kûb el-Ebîverd’den aldıktan sonra gittiği “Nîşâbur’da Ebu’t-Tayyib Sehl b. Muhammed b. Süleyman es-Su’lûkî’den fıkıh öğrendi. Ardından Merv’e giderek orada Ebû Bekir Abdullah b. Ahmed el-Kaffâl el-Mervezî’den fıkıh icâzeti” aldı.¹¹⁸⁰

Hadis sahasında Ebû Nuaym Abdûlmelik b. Hasan, Adnan b. Muhammed ed-Dabbî, Ebu’l-Hüseyn Ali b. Muhammed b. Abdillâh b. Bişrân ve İbn Mahmiş’ten hadis dersleri aldı.¹¹⁸¹

¹¹⁷⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 320.

¹¹⁷⁸ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü ’ş-şâfi’iyye*, I, 209-210.

¹¹⁷⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 180; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 329. Özgel, Cüveynî’nin Senbiz kasabasında doğmuş olduğunu ve Horasan bölgesindeki Cüveyn’e nisbet edildiğini söylemektedir. (bk. Özgel, *a.g.e.*, 25)

¹¹⁸⁰ Bilmen, *a.g.e.*, I, 414; Süyûtî, *Tabakât*, 46; Dâvûdî, *a.g.e.*, 181; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü ’ş-şâfi’iyye*, I, 210; Edirnevî, *a.g.e.*, 57; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 329.

¹¹⁸¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 181.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Oğlu İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, Ali b. Ahmed el-Medînî ve Sehl b. İsmâil¹¹⁸² el-Mescidî” ve gibi bazı talebeler kendisinden hadis rivâyet etmiştir.

407 (1016-1017) tarihinde Merv'den Nişabur'a döndü, buraya yerleşti ve burada ders okutarak fetvalar vermeye başladı.¹¹⁸³ Pek çok âlimin yetişmesine vesile oldu. Halka yönelik sohbet ve dersleri oldu.

Nişabur'da Zilkade 438 (Mayıs 1047) tarihinde vefat etmiştir.¹¹⁸⁴

d) *İlimdeki Mevkii*: Devrinde Şafî mezhebinin önemli sîmalarından olan Cüveynî, tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı ilimlerinde önemli bir mevkîe sahiptir.¹¹⁸⁵ Fıkha dair pek çok eser telif etmiştir.

Son derece zâhid ve müttakî birisiydi.¹¹⁸⁶ Heybetli ve vakûr olduğu için onun yanındayken mâlâyânî bir şey konuşulmaz, bulunduğu yerde zühd ve takvâ, ilim ve

¹¹⁸² Davûdî, Sehl b. İbrahim şeklinde kaydemiştir. (Dâvûdî, *a.g.e.*, 181)

¹¹⁸³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 181; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 210; Brockelmann, “Cüveynî”, *İA*, III, 249.

¹¹⁸⁴ Süyûtî, *Tabakât*, 46; Dâvûdî, *a.g.e.*, 181; Edirnevî, *a.g.e.*, 57; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 210. Brockelmann, Cüveynî'nin 1043 yılında vefat ettiğini söylemektedir. (“Cüveynî”, *İA*, III, 249)

¹¹⁸⁵ Süyûtî, *Tabakât*, 45; Dâvûdî, *a.g.e.*, 180-181; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 329.

¹¹⁸⁶ Şeyhülislâm Ebû Osman es-Sâbûnî, onun takvâ ve güzel ahlakını medh ederken: “Şayet Cüveynî, İsrailoğulları'ndan olsaydı, onun vasıflarını anlata anlata bitiremezler, onunla övünürlerdi” demiştir. (Dâvûdî, *a.g.e.*, 181; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 210; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 329)

Sonraları Gazzâlî hakkında dendiği gibi, Cüveynî ile ilgili de “(Hazret-i) Muhammed'den sonra peygamber gelse idi, Cüveynî peygamber olurdu.” denmiştir. (bk. Brockelmann, “Cüveynî”, *İA*, III, 249; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 210)

irfana dair sohbetler edilirdi.¹¹⁸⁷ Malının zekâtını, belki yerine ulaşmamıştır diye senede iki defa verirdi.¹¹⁸⁸

e) Eserleri: Cüveynî'nin belli başlı eserleri şunlardır:

el-Cem' ve *'l-fark*, *Mevkıfû'l-imâm* ve *'l-me'mûm*, *el-Vesâ'il fî furûkî'l-mesâil*¹¹⁸⁹, *el-Muhtaşar*, *et-Tezkire*, *et-Tebşıra*, *Şerhu'r-risâle*, *Silsiletü'l-vâşıl*, *el-Muḥîṭ*.¹¹⁹⁰

Bir mezheple sınırlı kalmaksızın hadisleri derleyerek yazmaya başladığı *el-Muḥîṭ* adlı fıkıh kitabının bazı kısımlarını, meşhur hadis âlimi Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî görmüş ve tenkid etmek üzere bir risâle yazmıştır. Onun risâle yazdığını duyunca Cüveynî, *el-Muḥîṭ*'i yazmayı bırakmıştır.¹¹⁹¹

f) *Tefsirdeki Metodu*: Cüveynî'nin, tefsir sahasında hem rivayet, hem dirayet metotlarıyla yazmış olduğu *et-Tefsîrû'l-Kebîr* isimli mufassal bir eseri bulunmaktadır.¹¹⁹²

Bu tefsirde âyet-i kerîmeler, muhtelif ilimlerden on vecih ile tefsir edilmiştir.¹¹⁹³ Ancak pek çok munkatı' hadis ve rivayet bulunmaktadır.¹¹⁹⁴

¹¹⁸⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 181; Edirnevî, *a.g.e.*, 57.

¹¹⁸⁸ Bilmen, *a.g.e.*, 1, 415, Dâvûdî, *a.g.e.*, 181.

¹¹⁸⁹ Bu üç eserin (*el-Cem'*, *Mevkıf*, *el-Vesâ'il*) yazma nüshaları için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 482; *Suppl.*, I, 667.

¹¹⁹⁰ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü's-şâfi'iyye*, I, 211.

¹¹⁹¹ Beşir Gözübenli, "Cüveynî, Rüknu'l-İslâm", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/144. Aynı hâdisenin biraz daha farklı bir şekliyle nakli için bk. Bilmen, *a.g.e.*, 1, 415.

¹¹⁹² Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 46; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü's-şâfi'iyye*, I, 210-211.

¹¹⁹³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 182; Edirnevî, *a.g.e.*, 57; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 457; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü's-şâfi'iyye*, I, 210-211; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 330.

Özgel, bu eserin yazması nüshası¹¹⁹⁵ hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Muhtevâsından iki ciltlik bir tefsir olduğu anlaşılan eserin sadece son cildi mevcuttur. Eserde, dil ve nahiv konularına değinildiği gibi, nüzul sebeblerine, fedâilü’s-süvere ve fikhî konulara yer verilmiştir. Sadece manayı anlamaya yönelik oldukça muhtasar, herhangi bir eğilimin (sûfî, fikhî, kelâmî v.s.) hâkim olmadığı eser, avâma yönelik bir üslubla kaleme alınmıştır”.¹¹⁹⁶

“Eser, hem tasnif hem de fikrî açıdan herhangi bir yenilik getirmemiştir. Taberî tefsirinin bir özeti mahiyetinde, manaya yönelik bir çeşit meâl çalışması olup, ihtilâf ve münakaşalardan uzak bir eserdir. Kanaatimizce bu eser, müfessirin bulunduğu bölgede, yaptığı irşad ve ders çalışmalarının bir neticesi ve ürünü olmalıdır”.¹¹⁹⁷

Özgel, saydığı bu özellikleri sebebiyle, kaynaklarda zikredilen eserle arasında farklar bulunduğunu, bu yüzden eldeki yazmanın Cüveynî’ye âidiyeti konusunda şüpheler oluştuğunu ve meselenin tahkike muhtaç bulunduğunu da eklemiştir.¹¹⁹⁸

2.1.6. Ebû Reşid en-Nisâbûrî (ö. 440/1048)

(أبو رشيد النيسابوري)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Reşîd Sa‘îd b. Muhammed b. Hasen b. Hâtim en-Nîsâbûrî”.¹¹⁹⁹ Doğum tarihi ve yeri hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla beraber,

¹¹⁹⁴ Bilmen, *a.g.e.*, 1, 414-415.

¹¹⁹⁵ İstanbul Ü. Merkez Ktp., Arapça nr: 1810’daki bu nüsha, kütüphane fişinde hatalı olarak Cüveynî’nin oğlu İmâmü’l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî adına kaydedilmiştir. (bk. Özgel, *a.g.e.*, 26)

¹¹⁹⁶ Özgel, *a.g.e.*, 27.

¹¹⁹⁷ Özgel, *a.g.e.*, 28.

¹¹⁹⁸ Özgel, *a.g.e.*, 27. Cüveynî’nin tefsir metodu ve bu konudaki misallerle ilgili bk. (Özgel, *a.g.e.*, 27-28)

¹¹⁹⁹ ez-Zebîdî, *Ṭabaḳātü’l-mu‘tezile*, 227.

nisbesi, yaşadığı dönem ve hâdiseler dikkate alındığında, muhtemelen Nîşâbûr'da ve 360 (970) yılı civarında dünyaya gelmiştir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Bağdat Mu'tezile'sinin ileri gelenlerinden Kâ'bî'nin tesirindeki Nîsâbûr'da yetişti. Başlangıçta bu ekolün görüşlerini kabul etti. Daha sonra Rey şehrine giderek burada Basra Mu'tezile'sinin ileri gelenlerinden Kādî Abdülcebbâr'ın derslerini takip etti ve Basra ekolüne intisap etti.¹²⁰⁰

Kādî Abdülcebbâr'a yönelttiği sorularla dikkatini çekerek iltifatına mazhar oldu. Hocası, diğer talebeler arasında bir üstünlük pâyesi olarak ona “şeyh” ünvânını verdi.¹²⁰¹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Tahsilini tamamladıktan sonra Rey'den ayrılarak bir müddet Cürcan'da kaldı ve Nîşâbur'a döndü. Burada talebe yetiştirmekle meşgulken Nîşâbur'un hâkimiyeti sünnî hükümdar Gazneli Mahmud'un eline geçti. Karşılaştığı baskılar sebebiyle tekrar Rey'de yaşamak mecburiyetinde kaldı.

Hocası Kādî Abdülcebbâr'ın teşvikiyle eser telif etmeye başladı. Bir taraftan da eğitim-öğretim faaliyetlerinde hocasının yardımcılığını yaptı. Kādî Abdülcebbâr'ın vefatını müteâkip onun makamına geçerek eserleri ve talebeleriyle uzun yıllar ilmî faaliyetlere devam etti.¹²⁰² Basra Mu'tezilesi'nin öncüleri arasında kabul edildi.

Hicrî V. yüzyılın ortalarına doğru, muhtemelen 440 (1048) yılında Rey'de vefat etmiştir.¹²⁰³

¹²⁰⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 209; ez-Zebîdî, *Ṭabaḳātü'l-mu'tezile*, 227.

¹²⁰¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/212; ez-Zebîdî, *Ṭabaḳātü'l-mu'tezile*, 227-228.

¹²⁰² Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 209; ez-Zebîdî, *Ṭabaḳātü'l-mu'tezile*, 227-228.

¹²⁰³ ez-Zebîdî, *Ṭabaḳātü'l-mu'tezile*, 227.

d) *İlimdeki Mevkii*: Hadis rivayet edip Kur'ân îcâzı konusunda telifi bulunan Ebû Reşid en-Nisâbü'rî'nin asıl meyil ve ihtisası kelâm ilmidir. Kelâm'da bilhassa Bağdat Mu'tezile ekolüne yönelttiği tenkitlerle tanındı.

“İbnü'r-Râvendî ve Ebû Bekir er-Râzî gibi mülhidler” yanı sıra Küllâbiye, Müşebbihe, Cebriyye ve Eş'ariyye mezhepleriyle Haricîleri tenkit eden eserler yazdı. “Fikirleri, Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Kādî Abdülcebbâr'la büyük oranda benzerlik gösterir.”¹²⁰⁴

e) *Eserleri*: Kur'ân ilimlerine dair bir eseri bulunmaktadır: *İ'câzü'l-Kur'ân*. Tâif'te eksik bir nüshası bulunmaktadır.¹²⁰⁵

Kaynaklarda zikredilen eserleri şunlardır: “*Kitâbü'-Tenbîh, en-Nakz 'alâ ashâbi't-tabâ'i, el-Mesâ'il fi'l-hilâf beyne'l-Başriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn, Ziyâdâtü's-Şerh, et-Tezkire, Dîvânü'l-uşûl, el-Cüz', Mesâ'ilü'l-hilâf beyne'l-Mu'tezile ve'l-Müşebbihe ve'l-Mücbire ve'l-Havâric ve'l-Mürci'e*”.¹²⁰⁶

2.1.7. Ebû Sa'd İsmail b. Ali es-Semmân (ö. 445/1053)

(أبوسعد إسماعيل بن علي السمان)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Sa'd İsmail b. Ali bin el-Hüseyin b. Zencûye es-Semmân er-Râzî el-Mu'tezilî”. 370 (980) yılında Rey'de dünyaya geldi.¹²⁰⁷ Ailesi yağ ticareti ile meşgul olduğu için “Semman” lakabıyla anıldı.¹²⁰⁸

b) *Hocaları (Tahsili)*: 10 yaşına gelince hadis dinlemeye başladı. “İlk derslerini İbn Ebû Nasr et-Temîmî, Muhallîs ve Abkasî gibi muhaddislerden” aldı. Daha sonra

¹²⁰⁴ Yavuz, “Ebû Reşid en-Nisâbü'rî”, 10/212.

¹²⁰⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 209; Özgel, *a.g.e.*, 227.

¹²⁰⁶ ez-Zebîdî, *Tabakâtü'l-mu'tezile*, 227-228.

¹²⁰⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 91.

¹²⁰⁸ M. Yaşar Kandemir, “Semman, İsmâil b. Ali”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/496.

başta “Irak, Suriye, Hicaz ve Mağrib gibi ülkeler olmak üzere” ilim için seyahatler yaptı.¹²⁰⁹ 3600 civarında âlimden istifade ettiği rivayeti¹²¹⁰, Zehebî tarafından makul görülmemiştir.¹²¹¹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: “Sûfî muhaddis Abdülazîz b. Ahmed el-Kettânî, Hatîb el-Bağdâdî, Tâhir b. Hüseyin el-Bağdâdî ve Ebû Ali el-Haddâd” gibi âlimler kendisinden istifade etmiş ve rivayette bulunmuşlardır. Rey ve Deylem’de dersler vermiştir.¹²¹²

Rey’de, 25 Şaban 445 (9 Aralık 1053) tarihinde vefat etti. Vefatının 443 (1051) ve 447 (1055) yıllarında olduğu da söylenmiştir.¹²¹³

d) *İlimdeki Mevkii*: Hanefî ve Zeydiyye fıkıhı ile Ebû Hanife ve Şâfiî arasındaki ihtilaflar hususunda otorite idi. “Mu‘tezile kelamcılarında Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Ebu’l-Hüseyin el-Basrî’den çok etkilendi.” Hadis ricâli, kıraat, ensâb ve feraiz konularında da geniş bir mâlumâta sahipti.¹²¹⁴ Zehebî, onun pek çok ilim dalında kendini yetiştirmesine rağmen Mu‘tezilî fikirler taşımasına hayret etmektedir.¹²¹⁵

Semmân, zühd üzere bir hayat yaşamayı seçmiştir. İnsanlardan bir şey kabul etmez, hiç kimseye haksızlık yapmamaya çalışırdı. Vaktinin tamamını, Kur’ân tilâveti,

¹²⁰⁹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 92.

¹²¹⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 92.

¹²¹¹ Kandemir, “Semmân, İsmâil b. Ali”, 36/496.

¹²¹² ez-Zebîdî, *Tabağâtü’l-mu‘tezile*, 235.

¹²¹³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 92.

¹²¹⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 91; ez-Zebîdî, *Tabağâtü’l-mu‘tezile*, 235.

¹²¹⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 92.

ibadet, hadis rivayeti ve talebe yetiştirmeye hasretmişti.¹²¹⁶ Hiç evlenmedi. Sahip olduğu bütün kitaplarını müslümanlara vakfetti.¹²¹⁷

e) Eserleri: *el-Bustân fî tefsîri'l-Şur'ân*. On ciltlik¹²¹⁸ bu eserin günümüze ulaşip ulaşmadığı tesbit edilememiştir.

Tefsir ve Şur'ân ilimleri dışında şu eserleri zikredilmiştir: “*el-Muvâfaqa beyne Ehli'i-beyt ve's-şahâbe ve mâ revâhu küllü ferîkîn fî hakkı'l-âhar, er-Riyâz fî'l-eḥâdîs, el-Mecâlisü'l-mi'eteyn, Sefînetü'n-necât, ed-Dâ'î ilâ vedâ'i'd-dünyâ*. Ayrıca *Mu'cemü's-şüyûh, Mu'cemü'l-büldân* ve *el-Müselâṭ*” adlı eserleri bulunduğundan da bahsedilmiştir.

2.1.8. Hasan b. Ali el-Ahvâzî (ö. 446/1055)

(حسن بن علي الأهوازي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Ali Hasen b. Ali b. İbrâhim b. Yezdâd el-Ahvâzî”. İbn Yezdâd diye de anılır. Hayatı hakkında kaynaklarda çok az bir bilgi bulunmaktadır. 360 (971) veya 362 (973) yılında Güneybatı İran'da Hûzistan eyâletinin merkezi olan Ahvaz'da doğdu.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Ahvaz'daki ilk tahsilinden sonra, 391 (1001) yılında Dimaşk'a gitti ve buraya yerleşti. Daha sonra Bağdat ve Mısır'a ilim için seyahatlerde bulundu. “Muhammed b. Muhammed b. Fîrûz, Ebû Hafs el-Kettânî Muhammed b. Ahmed eş-Şenebûzî gibi” hocalardan kıraat; “Nasr b. Ahmed el-Mürî, Ebû Bekir İbn Ebu'l-Hadîd, Muâfi el-Cerîrî, Ebû Hafs el-Kettânî ve Abdülvehhâb el-Küllâbî'den” de hadis dersleri aldı.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kendisinden hadis nakledenler arasında, “Abdülaziz el-Kettânî, Nasr el-Makdisî, Abdürrahim el-Buhârî, Ebu'l-Kâsım en-Nesîb ve Ebû Sa'd b. Tüyûr”î yer alır.

¹²¹⁶ ez-Zebîdî, *Ṭabaḳâtü'l-mu'tezile*, 235.

¹²¹⁷ Kandemir, “Semmân, İsmâil b. Ali”, 36/497; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 92.

¹²¹⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 92.

Bazı hocaları hayattayken kıraat dersleri vermeye başladı. “Ebu’l-Kāsım Abdülvehhâb el-Kurtubî, Ebû Ali Gulâm el-Herrâs, Ebu’l-Kāsım el-Hüzelî ve Ebû Nasr Ahmed b. Ali ez-Zeynebî” gibi tanınmış kıraat âlimleri kendisinden ders almıştır.

Ahvâzî, 4 Zilhicce 446 (6 Mart 1055) tarihinde Dımaşk’ta vefat etmiştir.¹²¹⁹

d) *İlimdeki Mevkii*: Hadis ve fıkıh sahasındaki otorite ve güvenilirliği tartışılrsa da kıraatte devrinin imamı sayılmıştır. Hatta İbn Tağrîberdî’nin naklettiğine göre, “vefatından sonra Şam’da kendisini geçecek bir kıraat üstadı yetişmemiştir”.¹²²⁰

İbn Asâkir, “Ahvâzî’nin Sâlimiyye mezhebine mensup olduğunu”, bu sebeple onun kıraate dair verdiği bilgilere de güvenilmeyeceğini iddia etmiş, ayrıca onu Mücessime, Haşviyye ve Müşebbihe gibi Ehl-i Sünnet dışı fırkalara mensubiyetle suçlamıştır.

e) *Eserleri*: Çoğu kıraatle ilgili eserleri şunlardır:

1. *et-Teferrüd ve ’l-ittifâk beyne ’l-Hicâziyyîn ve ’ş-Şâmiyyîn ve ehli ’l-İrâk*.

2. *el-Vecîz fi ’l-kırâ’ati ’s-semâniyye*.

3. *Kırâ’atü ’l-Hasani ’l-Başrî ve Ya ’kûb*.

4. *Kırâ’atü İbn Muḥayşin*.

5. *el-İknâ’ fi ’l-kırâ’ati ’ş-şâzze*. Bu eser, Ebu’l-İzz el-Kalânîsi’ye de nisbet edilir.

6. *en-Neyyirü ’l-celî kırâ’atü Zeyd b. ’Ali*.¹²²¹

Diğer eserleri şunlardır: *el-Beyân fi şerhi ’uḫûdi ehli ’l-îmân*. Akaide dair hacimli bir eserdir. İçinde îtikada ters düşen mevzu hadislere de yer verdiği için şiddetle tenkit

¹²¹⁹ 444/1052’de vefat ettiği de söylenmiştir. (bk. Özgel, *a.g.e*, 228)

¹²²⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Ahvâzî, Hasan b. Ali”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/194.

¹²²¹ Özgel, bu eserlerin dışında şu isimleri de saymıştır: *el-Îzâh fi ’l-kırâ’âat*, *el-Mûciz fi ’l-kırâ’at*, *Kırâ’at ya ’kûb min tarîk ruveys ve ravḥ*. (bk. Özgel, *a.g.e*, 228-229)

edilmiştir.¹²²² *Mesâlibü İbn Ebû Bişr el-Eş'arî*. “Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin hatalı saydığı görüşlerini tenkit etmek üzere” yazdığı kelâm konusunda bir eserdir.¹²²³ *el-Fevâ'id ve'l-kalâ'id (el-Fevâ'id ve'l-'avâ'id)*.¹²²⁴

2.1.9. Ebu'l-Feth Süleym er-Râzî (ö. 447/1055)

(أبو الفتح سليم الراضى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Feth Süleym b. Eyyûb b. Süleym er-Râzî eş-Şâfiî”.¹²²⁵ Aslen Rey şehrinden olup Bağdat'a yerleşmiştir.¹²²⁶

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Hayatının ilk döneminde lûgat, nahiv, tefsir ve meânî ilimleriyle meşgul oldu, geç denebilecek (kırklı) yaşlarda fıkha yöneldi.¹²²⁷ Bu

¹²²² Bk. Yavuz, “Ahvâzî, Hasan b. Ali”, 2/194.

¹²²³ Bu eserde, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'yi Mûtezile, Muattıla ve zenâdıkaya yardım etmekle suçlar. İbn Asâkir, bu tenkitlere *Tebyînü kezîbi'l-müfterî* adlı eserinde cevaplar vermiştir. (bk. Yavuz, “Ahvâzî, Hasan b. Ali”, 2/194.)

¹²²⁴ Kâtip Çelebi, yukarıdaki isimlerle zikrettiği iki eseri de hem Ebû'l-Hasan el-Ahvâzî'ye, hem de Ebû Ali el-Ahvâzî'ye nisbet etmiştir (bk. Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 534).

el-Ferâ'idü'l-'avâ'id adıyla Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Laleli, nr. 1582) Ebû Ali el-Ahvâzî'ye ait olarak kaydedilmişse de bu eserin ona ait olması imkânsızdır. Yazmanın başında ve sonunda müellife ait bir kayıt bulunmadığı gibi, Ahvâzî'nin vefatından sonra yaşayan Gazzâlî (ö. 505/1111), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Kurtûbî'den (ö. 671/1273) nakiller vardır.

Kalâ'idü'l-ferâ'id ismiyle Süleymaniye Kütüphanesinde kayıtlı olan (Ayasofya, nr. 1665) ikinci eserin ise, Ebû'l-Hasan b. Hasan el-Ahvâzî'ye ait olduğu, yazmada açıkça zikredilmiştir. (Yavuz, “Ahvâzî, Hasan b. Ali”, 2/194)

¹²²⁵ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 225.

¹²²⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 213.

¹²²⁷ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 225, 226.

dönemde Şeyh Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin derslerine devam etti. Gazzâlî'nin vefatı üzerine onun makamına geçti.¹²²⁸ Daha sonra Şam'a gitti. Sur şehrinin girişinde bir ribatta yaşamaya ve burada ders vermeye başladı.¹²²⁹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Onun derslerinden pek çok kimse yetişti. “Nasr el-Makdisî, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris el-Lugavî, Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, Ahmed b. Muhammed el-Basîr er-Râzî, Muhammed b. Abdillâh el-Cu'fî, Muhammed b. Ca'fer et-Temîmî” ve el-Kettânî bunlardan bazılarıdır.¹²³⁰

Safer 447 (Mayıs 1055) tarihinde, haccını eda ettikten sonra Cidde sahilindeki Gülsüm denizinde seksen yaşını geçmiş bir şekilde boğuldu.¹²³¹

d) *İlimdeki Mevkii*: Şâfiî mezhebine mensuptur. Kelâm, hadis, tefsir ve fıkıh ilimleriyle meşgul olmuştur.¹²³²

Verâ sahibi, zühd ehliydi. Sık sık kendisini hesaba çekerdi. Faydasız işlerle vakit geçirmezdi.¹²³³

e) *Eserleri*: Dört ciltlik *el-Mücerred*, *el-Fürû'*, *Kitâbü rü'ûsi'l-mesâ'il fi'l-hilâf*, *Kitâbü'l-kâfi* ve *Kitâbü'l-İşâra* gibi fıkıh ilmine dair yazdığı eserlerin¹²³⁴ yanı sıra:

¹²²⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 141; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 225; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 213.

¹²²⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 141; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 225.

¹²³⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 141; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 225-226.

¹²³¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 141; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 213; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 226; Edirnevî, *a.g.e.*, 58.

¹²³² Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 213.

¹²³³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 141; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 226.

¹²³⁴ Kendisinin yazdığı fıkıh kitapları ile el-Muhâmilî'nin kendisinden daha meşhur eserleri arasındaki farkın ne olduğu sorusuna, onların Irak'ta yazıldığını, kendisinin ise

Žiyâ'u'l-kulûb adıyla uzun bir tefsiri vardır.¹²³⁵ Ebû Muhammed Abdülganî b. Kâsım b. Hasen b. Ebi'l-Kâsım eş-Şâfiî el-Hicâzî (ö. 582/1186), bu tefsiri güzel bir şekilde ihtisar etmiştir.¹²³⁶

2.1.10. Ebû Osman İsmail b. Abdurrahman es-Sâbûnî (ö. 449/1057)

(أبو عثمان إسماعيل بن عبد الرحمن الصابوني)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Osman İsmail b. Abdurrahman b. Ahmed b. İsmail es-Sâbûnî en-Nisâbûrî”. 373 (983) yılında¹²³⁷ Herat bölgesinde Bûşenc kasabasında doğdu.¹²³⁸ Babası doğumundan hemen sonra Nişâbur’a göç ettiği için, bazı kaynaklarda nisbesi Nisâbûrî olarak da geçer. Sâbûnî nisbesi de muhtemelen dedelerinden birinin sabunculukla meşgul olmasından kalmıştır.

Babası Abdurrahman b. Ahmed, Nişâbur’un meşhur vaizlerindendi. İsmail henüz on yaşına varmadan önce, mezhepler arası çıkan bir ihtilaf yüzünden babası öldürüldü. “Ebû’t-Tayyib Sehl b. Muhammed es-Su’lûkî, İsmail’in yetişmesiyle yakından ilgilendi”.¹²³⁹

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İsmail b. Abdurrahman, kendisini himaye edip yetiştiren es-Su’lûkî dışında dedesi Ahmed b. İsmâil, Zâhir es-Serahsî, Abdurrahman b. Ebî Şureyh, “Ebu’l-Abbâs et-Tâbûtî, Ebû Said es-Simsar, Hâkim en-Nisâbûrî, Ahmed b.

kitaplarını Şam’da yazdığını söylemiştir. (Dâvûdî, *a.g.e.*, 142; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 226)

¹²³⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 141; Edirnevî, *a.g.e.*, 58; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 226; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 213.

¹²³⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 213; Edirnevî, *a.g.e.*, 58.

¹²³⁷ Süyûtî, *Tabakât*, 26; Dâvûdî, *a.g.e.*, 78; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 90.

¹²³⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 90.

¹²³⁹ Muhammed Aruçi, “Sâbûnî, İsmail b. Abdurrahman”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/359.

Muhammed el-Herevî Ebû Bekr el-Furât, Ebû Tâhir Muhammed b. İshak, Ebû Tâhir b. Huzeyme, Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed eş-Şeybânî ve Ebu'l-Hasen Muhammed el-Mâsevcisî” gibi devrinin önemli âlimlerinden istifade etti.¹²⁴⁰

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Hayatının büyük kısmı Nişâbur’da geçmesine rağmen, yaptığı seyahatler sebebiyle Hint kıtası, Taberistan, Horasan, Gazne, Azerbaycan, Cürcân, Âmil, Harran, Şam, Kudüs ve Hicaz gibi bölgelerde kendisinden hadis dersi alan çok sayıda talebe bulunmaktadır.¹²⁴¹

Ebû Bekr el-Beyhakî, Abdülaziz el-Kettânî, Ebû Abdillâh el-Kârî ve Ebû Sâlih el-Müezzin bunlar arasında sayılabilir.¹²⁴²

Bu seyahatleri sırasında hem o bölgenin âlimlerinden istifade etmiş, hem de ders halkaları tertip etmek suretiyle ve vaazlar vererek insanları irşada devam etmişti.

Nişâbur’da, 3 Muharrem 449’da (12 Mart 1057)¹²⁴³ vefat etti.

d) *İlimdeki Mevkii*: Asıl sahası hadis olmakla birlikte tefsir ilmine de büyük bir vukûfiyeti vardı. Edebiyatla meşgul olmuş, şiirler yazmıştı. İyi bir vaiz ve hatipti. İbadet, ilim, zeka, zühdünün çokluğu ve hafızasının kuvvetiyle bilinmekteydi.¹²⁴⁴

Şeyhülislâm, müfessir, muhaddis, hatip ve vâiz olarak da vasıflandırılmıştır.¹²⁴⁵ Horasan bölgesinde “şeyhülislâm” lakabıyla tanındığını ve burada şeyhülislâm

¹²⁴⁰ Süyûtî, *Tabakât*, 26; Dâvûdî, *a.g.e.*, 78.

¹²⁴¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 90.

¹²⁴² Bilmen, *a.g.e.*, I, 416; Dâvûdî, *a.g.e.*, 78.

¹²⁴³ Süyûtî, Dâvûdî ve Edirnevî, onun 4 Muharrem Cuma günü vefat ettiğini söylemişlerdir. (Süyûtî, *Tabakât*, 26; Dâvûdî, *a.g.e.*, 78; Edirnevî, *a.g.e.*, 58)

¹²⁴⁴ Süyûtî, *Tabakât*, 26; Dâvûdî, *a.g.e.*, 78; Edirnevî, *a.g.e.*, 58.

¹²⁴⁵ Süyûtî, *Tabakât*, 25.

denince Sâbûnî'nin anlaşıldığı nakledilmiştir.¹²⁴⁶ Horasan'da kendisine “şeyhü'l-ilm” unvanı verilmiş, “seyfü's-sünne”, “dâfi'u ehli'l-bid'ah” diye de anılmıştır.¹²⁴⁷

Akaid sahasında Ehl-i hadisin görüşlerini, fıkıhta Şâfiî mezhebini kabul etmişti.

Mütevazi bir hayat yaşamayı tercih ettiği için eserleri çok fazla tanınmamış, bu eserlerin yazma nüshaları daha sonraki dönemlere ulaşmamıştır.¹²⁴⁸

Müşebbihe ve Mücessime fırkalarıyla fikrî mücadeleye girmiş, Ehl-i sünnet akaidini savunmuştu. “İbn Teymiyye, kendisinden ‘şeyhülislâm’ diye bahsetmiş, İbn Kayyım el-Cevziyye de onu ‘dönemindeki fıkıh, hadis ve tasavvuf ehlinin imamı’ olarak” anmıştır.¹²⁴⁹

e) *Eserleri*: Pek çok eser telif ettiği kaydedilmiştir. Akaid ve hadis sahasındaki eserleri şunlardır: *Akâidetü's-selef ve aşhâbi'l-hadîs*, *el-Vaşıyye*, *el-Erba'ûn fi'l-hadîs*, *Kitâbü'l-mi'eteyn*, *Kitâbü'l-intişâr*, *Kitâbü'd-Da'avât*.

Kur'ân ilimleri ve tefsir sahasında husûsî bir eseri bilinmemektedir.

2.1.11. Ebu'l-Hasen el-Mâverdî (ö. 450/1058)

(أبو الحسن الماوردى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Kādî el-Basrî el-Mâverdî eş-Şâfiî”.¹²⁵⁰ Basra'da 364'de (974-975) dünyaya geldi.¹²⁵¹ Babası,

¹²⁴⁶ Sübkî, *Tabakât*, IV, 271.

¹²⁴⁷ Bilmen, *a.g.e.*, I, 417; Süyûtî, *Tabakât*, 26.

¹²⁴⁸ Aruçi, “Sâbûnî, İsmail b. Abdurrahman”, 35/359.

¹²⁴⁹ Aruçi, “Sâbûnî, İsmail b. Abdurrahman”, 35/359.

¹²⁵⁰ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 230.

¹²⁵¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 375.

“gül suyu (mâû'l-verd)” ile ticaretiyle meşgul olduğu için Maverdî lakabıyla meşhur olmuştur.¹²⁵²

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk fıkıh hocası, Basra Mu'tezilî âlimlerinden Ebu'l-Kâsım Abdülvâhid b. Hüseyin es-Saymerî'ydi. 398 (1008) tarihinden önce Bağdat'a ilim tahsili için gitti. Burada “Ebû Hamid el-İsferâyînî, Muhammed b. Adî el-Minkârî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Bâfî, Hasen b. Ali el-Hanbelî, Ebu'l-Kâsım İbnü'l-Mâristânî, Muhammed b. Adiy el-Mukrî gibi âlimlerden” istifade etti.¹²⁵³ Hanefî fakihi Kudûrî'den ders aldı.

Nişâbur yakınlarında bulunan Üstüva ve civar bölgelerde kadılık vazifesinde bulunduktan sonra Bağdat'a döndü.¹²⁵⁴ Tefsir, fıkıh, usul-i fıkıh, ahlâk dersleri verirken bir taraftan da hadis rivâyetiyle meşgul oldu.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Talebeleri arasında Basra kadısı “Ebu'l-Ferec İbn Ebu'l-Bekâ, Hatîb el-Bağdâdî ve Ebu'l-Fadl İbn Hayrûn” gibi âlimler zikredilebilir. Ebu'l-Ferec, aynı zamanda onun bütün kitaplarının râvisidir. Mâverdî, bazı eserlerini hayattayken bizzat okutmuş, bazılarını da devrin halife ve devlet adamlarına takdim etmiştir.

Halife Kâim Biemrillâh tarafından Büveyhî emirlerine ve Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e gönderilen elçilik heyetlerinde pek çok kez yer aldı. Yine 429'da (1037) Halife kendisine “Akda'l-kudât” pâyesini vermiştir.¹²⁵⁵ Zaman zaman hükümdarların karşısında doğru sözlülüğü ve keyfe göre fetva vermemesi yüzünden ciddi sıkıntılar

¹²⁵² Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 375. Özgel, hem babasının hem de kendisinin gül suyu imalatı ve satışıyla meşgul olduklarını söylemektedir. (Özgel, *a.g.e.*, 19)

¹²⁵³ Süyûtî, *Tabakât*, 71; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 231.

¹²⁵⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 292; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 230-231; C. Brockelmann, “Mâverdî”, *IA*, VII, 409; Edirnevî, *a.g.e.*, 59.

¹²⁵⁵ Bilmen, *a.g.e.*, I, 417; Özel, *a.g.e.*, 381-382; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 375; Özgel, *a.g.e.*, 21.

yaşadı.¹²⁵⁶ Ancak kadılığa ilâveten elçilik vazifeleri ve bu esnada aldığı hediyeler sebebiyle, rahat bir hayat sürdü.

437 (1045-1046) tarihinde İbnü'l-Müslime'nin vezir olmasını müteakip siyasetten uzaklaştı. Kendisini tamamen ilme verdi. Bir taraftan dersler veriyor, bir taraftan da eserler telif ediyordu. Bağdat'taki bu hayatı, 86 yaşında¹²⁵⁷ vefat ettiği 30 Rebiülevvel 450 (27 Mayıs 1058) tarihine kadar böyle devam etti.¹²⁵⁸

d) *İlimdeki Mevkii*: Şâfiî fıkhnın hâfızı ve ashâbü-l-vücûh'tan sayılırdı.¹²⁵⁹ Müctehid seviyesine ulaşmış bir ilmî birikime sahiptir.¹²⁶⁰ Basra ve Bağdat'ta uzun yıllar boyunca tefsir, fıkıh, usûl, ahlak ile Arap dili ve edebiyatı dersleri vermiştir.¹²⁶¹ Devlet ve siyaset konusunda kitaplarıyla tanınmış büyük bir mütefekkidir.¹²⁶²

Tefsirinde tenkit etmeksizin¹²⁶³ naklettiği bazı görüşler sebebiyle gizli Mu'tezile olduğunu iddia eden kimseler¹²⁶⁴ çıksa da bu kimseler tarafından dahî mutlak Mu'tezilî kabul edilmemiştir. Nassa öncelik veren hadis ekolü mensuplarının aklı

¹²⁵⁶ Cengiz Kallek, "Mâverdi", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/180.

¹²⁵⁷ Süyûtî, *Tabakât*, 71; Dâvûdî, *a.g.e.*, 293; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 231; Brockelmann, "Mâverdi", *İA*, VII, 409.

¹²⁵⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 293; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 231.

¹²⁵⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 292-293; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 230.

¹²⁶⁰ Özel, *a.g.e.*, 382.

¹²⁶¹ Süyûtî, *Tabakât*, 71.

¹²⁶² Bilmen, *a.g.e.*, I, 418; Süyûtî, *Tabakât*, 71.

¹²⁶³ Bilmen, *a.g.e.*, I, 418.

¹²⁶⁴ Süyûtî, *Tabakât*, 71-72; Dâvûdî, *a.g.e.*, 293; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 231; Edirnevî, *a.g.e.*, 59; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 375; Özgel, *a.g.e.*, 20.

mülâhazalarla farklı görüşler dile getiren âlimlere kolaylıkla “i’tizal” ve “teşeyyu” suçlamalarında bulunmaları, sık görülen bir durumdur.¹²⁶⁵

Halifelerin tertiplelediği Mu‘tezile ve Şia’ya reddiye mahiyetindeki toplantılarda bulunması; eserlerinde Mu‘tezile’nin bilinen birçok temel görüşüne aykırı düşünce ve inançların yer alması, onun Mu‘tezilî olmadığıının delillerindendir.¹²⁶⁶

Mu‘tezile mezhebine açık bir şekilde taraftar olmamış, aslen Sünnî olmakla birlikte kanaatine uygun gelen bazı hususlarda, Mu‘tezile’nin fikirlerine iştirak ettiğini ihsas etmiştir.¹²⁶⁷

Şahsiyeti hakkında vakar, tevâzu, hayâ, hilm, feraset, ihlâs ve üstün zekâ sahibi olmak gibi üstün vasıflar zikredilmiştir. Kaynaklarda sika ve sadûk olarak vasedilmiştir.¹²⁶⁸

e) Eserleri: Tefsir ve Kur’ân ilimlerine dair eserleri şunlardır:

1. *Tefsîrû’l-Ḳur’ân* (*en-Nüket ve’l-‘uyûn*). Bazı kaynaklarda üç cilt olduğu söylenmiş,¹²⁶⁹ Nüveyhiz de beşinci cildin yazması bulunduğunu kaydetmiştir.¹²⁷⁰ *Tefsîrû’l-Ḳur’ân*’ın muhtelif neşirleri¹²⁷¹ ve muhtasarı¹²⁷² yapılmıştır.

¹²⁶⁵ Kallek, “Mâverdî”, 28/180.

¹²⁶⁶ Kallek, “Mâverdî”, 28/180.

¹²⁶⁷ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabaḳātü’ş-şâfi’iyye*, I, 231; Bilmen, *a.g.e.*, I, 418; Özgel, *a.g.e.*, 20.

¹²⁶⁸ Kallek, “Mâverdî”, 28/180. Onun üstün ahlâkı ve hatalı gördüğü hususlarda hükümdarlara bile müsamaha göstermemesi hakkında, Büveyhoğulları Devleti hükümdarı Celâlüddevle İbn Büveyh ile aralarında geçen hâdise ve benzerleri için bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, 419-420.

¹²⁶⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 293; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabaḳātü’ş-şâfi’iyye*, I, 232.

¹²⁷⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 375. Rampur, Fas ve İstanbul’daki yazma nüshaları için bk. Brockelmann, “Mâverdî”, *İA*, VII, 409.

2. *Emsâlü'l-Kur'ân*. Yazma nüshaları mevcuttur.¹²⁷³

Fıkıh, kelâm, ilm-i hilâf, devlet yönetimi, edebiyat ve benzeri sahalarındaki diğer eserleri ise şunlardır: *el-Hâvi'l-kebîr*¹²⁷⁴, *el-Buğyetü'l-ulyâ fî edebi'd-dîn ve'd-dünyâ*¹²⁷⁵ (*Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*), *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, *el-İknâ*, *Teshîlü'n-nazar ve ta'cîlü'z-zâfer*, *A'lâmü'n-nübüvve* (*Delâ'ilü'n-nübüvve*), *Qavânînü'l-vizâre ve siyâsetü'l-mülk* (*Edebu'l-vezîr*), *Naşîhatü'l-mülûk*, *el-Emsâl ve'l-hikem*.¹²⁷⁶

f) *Tefsirdeki Metodu*: Mâverdî, tefsirinde Kur'ân-ı Kerîm'in bütün âyetleri yerine, sadece açıklanmasına ihtiyaç duyulan âyetleri tefsir etmiştir.¹²⁷⁷

en-Nüket ve'l-uyûn, hem rivâyet hem de dirayet tefsiri özelliklerini taşır. Rivâyetlerin çoğunda isnad zikredilmemiştir. Ahkâm âyetlerinin tefsirinde

¹²⁷¹ nşr. Hıdır Muhammed Hıdır, I-IV, Küveyt 1402/1982; Kahire 1413/1993; nşr. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm, I-VI, Beyrut 1412/1992.

¹²⁷² İzzeddin İbn Abdüsselâm, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, nşr. Abdullah b. İbrahim b. Abdullah el-Vehîbî, Beyrut 1416/1996. Ayrıca Ebü'l-Feyz Muhammed b. Ali b. Abdullah el-Hillî'nin ihtisarı için bk. Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 467; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 375.

¹²⁷³ Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi (Ulucami, nr. 1268), Leiden Kütüphanesi'nde birer yazması mevcuttur. Bk. Kallek, "Mâverdî", 28/185; Özel, *a.g.e.*, 383.

¹²⁷⁴ el-Hâvî ve el-İknâ kitapları hakkında, kendisinden şu söz nakledilmiştir: "Fıkıhı 4000 varaka genişlettim, sonra 40 varakta özetledim". (bk. Özgel, *a.g.e.*, 19)

¹²⁷⁵ Bk. Mustafa Çağrıcı, "Edebü'd-dünya ve'd-dîn", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/406.

¹²⁷⁶ Süyûtî, *Tabakât*, 71; Dâvûdî, *a.g.e.*, 293; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 230-232; Edirnevî, *a.g.e.*, 59. Eserler hakkında daha geniş bilgi için bk. Brockelmann, "Mâverdî", *IA*, VII, 409.

¹²⁷⁷ Bu husustaki tafsilat için bk. Özgel, *a.g.e.*, 21-22.

müfessirin hukukçu kimliği, edebî ve lugavî izahlarda da diltilik vasfı ortaya çıkmaktadır.

Mâverdî, gerek rivayetleri naklederken gerekse bir âyet hakkındaki ihtilaflı görüşleri sıralarken maddeler hâlinde, anlaşılır ve güzel bir üslupla mevzuu hûlasa etmiştir. Nüzul sebebi, nâsih-mensûh, usûlle ilgili konular ile kelâm, fıkıh ve dil ilimlerine dair bütün meselelerde bu metodu takip etmiş, genellikle görüşler arasında bir tercihte bulunmamış, yer yer de kendi görüşünü aktarmıştır.¹²⁷⁸

Daha sonra yaşamış bulunan “Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, el-Hâzin, el-Kurtubî ve el-Âlûsî” gibi birçok müfessir, eserinden nakillerde bulunmuştur.

2.1.12. Ebu’l-Fadl er-Râzî (ö. 454/1062)

(أبو الفضل الرازى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Fadl Abdurrahmân b. Ahmed b. el-Hasen b. Bündâr b. Cibrîl er-Râzî el-İclî”. Aslen Reyli olup 317 (981) yılında Mekke’de dünyaya gelmişti.¹²⁷⁹ “Büyük dedesine nisbetle ‘İbn Bündâr’ diye” de anılır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Tahsiline Mekke’de başlamış, babası başta olmak üzere, Ali b. Ca’fer es-Sîrevânî ve Ahmed b. Firâs el-Abbâsî gibi muhaddislerden hadis dinledi. On üç yaşında ilim için yolculuklara başladı. “Ca’fer b. Fennâkî, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Ebu’l-Hasen er-Rifâ’, Abdülvehhab el-Kilâbî, ve Ebû Abdullah İbn Mende’den hadis dersleri” aldı. “Basra, Kûfe, Harran, Tüster, Remle, Fesâ, Ruha, Humus, Nesâ, Tûs ve Cürcân’a gitti. Ali b. Dâvûd ed-Dârânî ve İbn Mücâhid’in talebesi Ebû Abdullah el-Mücâhidî’den kıraat dersleri aldı.”

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kendisinden “Ebû Sehl b. Sa’dûye, Muhammed b. Abdülvehhâb ed-Dekkâk ve Hüseyin b. Abdûlmelik el-Hallâl” hadis rivayet ettiler.

¹²⁷⁸ Mâverdî’nin tefsir metodu ve misaller için bk. Özgel, *a.g.e.*, 22-25; Orhan Karmış, *Mâverdî ve Tefsirdeki Metodu*, (Doçentlik tezi, 1981), AÜ İlâhiyat Fakültesi, 113-156.

¹²⁷⁹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 261.

“Ebu’l-Kāsım el-Hüzelî, Ebû Ma’ser et-Taberî, Ebû Ali el-Haddâd, Ebû Saîd Nasr b. Muhammed eş-Şîrâzî” ve benzerleri de ondan kıraat dersleri aldı.¹²⁸⁰

d) *İlimdeki Mevkii*: Hadis ilminde, kıraatler ve rivayetler hususunda sika kabul edilen, nahivde de kendisini yetiştirmiş olan Ebu’l-Fadl, zühd ve takvâ ehli, mütevâzî ve kanaatkar bir kimseydi.¹²⁸¹

Tek başına seyahatlere çıkar, vaktini genellikle Kur’ân tilâveti ve hadis rivayetiyle geçirirdi. Gittiği bölgelerde şöhretten uzak durmayı tercih eder, mâmur yerlerden ziyade sıradan bir mescidde kalırdı. Kaldığı yer öğrenildiğinde, insanların aşırı ihtimamından hazzetmediği için orayı terk ederdi.¹²⁸² Kimseden hediye kabul etmez, kendisine verilen şeyleri de başkalarına infak ederdi.

Kirman’a geldiğinde casusluk suçlamasıyla karşı karşıya geldi ve melikin huzuruna çıkarıldı. Ancak burada verdiği cevaplar, melikin hoşuna gitti. Ona ikram ve ihtiramda bulundu. Birtakım hediyelerle gönlünü hoş etmek istedi. Ancak Ebu’l-Fadl, bunları geri çevirdi.¹²⁸³

Nişâbur yakınlarındaki Evşir’de, 454 yılının Cemâziye’l-evvel ayında (Mayıs 1062) vefat etti.¹²⁸⁴

e) *Eserleri*: Birçok eser kaleme almıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

¹²⁸⁰ Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ*, I, 417-419; Turgut, “Ebû’l-Fazl er-Râzî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/315.

¹²⁸¹ Süyûtî, *Buğye*, II, 67.

¹²⁸² Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 261.

¹²⁸³ Turgut, “Ebû’l-Fazl er-Râzî”, 10/315.

¹²⁸⁴ Süyûtî, *Buğye*, II, 67.

1. *Hurûfî ‘Abdillâh b. ‘Âmir el-Yağşubî eş-Şâmî ve ‘l-ihtilâfî beyne aşhâbih.*¹²⁸⁵

2. *Câmi ‘u ‘l-vukûf.*

3. *el-Levâmiḥ.*

4. *Fezâ ‘ilü ‘l-Ḳur’ân.*¹²⁸⁶

5. *Kitâb fî ‘t-tecvîd.*

2.1.13. Hüseyin b. Zeyd el-Fârisî (ö. 457/1065)

(الحسين بن زيد الفارسي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi:* “Hüseyin b. Zeyd b. Ali b. Hatîce el-Fârisî”. Kendisine, el-İmâmü’l-Muzaffer de denmiştir.¹²⁸⁷ Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

457 (1065) yılında vefat etmiştir.

b) *Eserleri:* Nâsih ve mensûh âyetler hakkında bir *Kitâb*’ı vardır.¹²⁸⁸

2.1.14. Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 458/1066)

(أبو بكر أحمد بن حسين البيهقي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi:* “Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsa el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî”.¹²⁸⁹ Nişâbûr’a bağlı Beyhak bölgesinde Hüsrevcird köyünde, Şaban 384’te (Eylül 994) doğdu.¹²⁹⁰ Bu sebeple Hüsrevcirdî diye de anılır.

¹²⁸⁵ Bu eserin yazma nüshaları Berlin Devlet (nr. 631, vr. 65-82) ve Vatikan (nr. 582/3, vr. 116-119) kütüphanelerinde bulunmaktadır.

¹²⁸⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 261; Özel, *a.g.e.*, 229.

¹²⁸⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 152.

¹²⁸⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 153; Brockelmann, *Suppl.*, I, 722; Özel, *a.g.e.*, 229.

¹²⁸⁹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü ‘ş-şâfi ‘iyye*, I, 220.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Beyhak'ta büyüdü ve ilk tahsilini burada tamamladı. On beş yaşında iken hadis dersleri aldı. Daha sonra ise Ebu'l-Feth Nâsır b. (Hüseyin b.) Muhammed b. Ali el-Mervezî gibi âlimlerden fıkıh öğrenmeye başladı.¹²⁹¹

Ardından ilim tahsili için yolculuklara başladı. “İsferâyin, Tûs, Hemedan, İsfahan, Rey, Nişâbur, Bağdat, Kûfe ve Mekke gibi şehirlere gitti.” Hadis ilmine yöneldi ve kendini sadece ona hasretti. Özellikle Hâkim en-Nîsâbûrî'den hususî dersler alarak çokça istifade etti.

Diğer hocaları içinde “İbn Fûrek, Hargûşî, İbn Mahmiş, Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Ebû Hâzım el-Abdûyî sayılabilir. Ayrıca Ebû Zer el-Herevî, Ebû İshak Rükneddîn İsfereyînî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Berkânî” gibi farklı ilim sahalarında meşhur olmuş âlimlerden de istifade etmiştir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Tanınmış talebeleri arasında, oğlu İsmail b. Ahmed “şeyhü'l-kudât İbnü'l-Beyhakî” adıyla bilinir. Torunu Ubeydullah b. Muhammed de Hafîdü'l-Beyhakî diye anılmaktadır. Bu ikisi dışında Horasanlı muhaddis Zâhir b. Tâhir, Mekke-Medine fakih ve muhaddisi Furâvî, muhaddis Ebu'l-Meâlî Muhammed b. İsmâil el-Fârisî zikredilebilir.

“Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında (1040-1063) vezir Amîdülmülk'ün teşvikiyle Eş'arîler aleyhine şiddetli bir takip başladığında Beyhakî de İmam Kuşeyrî ve İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî gibi” bu takipten kurtulmak için Mekke'ye geldi.¹²⁹²

Beyhakî, Nişâbûr'da, 10 Cemâziyelevvel 458'de (9 Nisan 1066) vefat etti.¹²⁹³

¹²⁹⁰ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, I, 220-222; C. Brockelmann, “Beyhakî”, *İA*, II, 582.

¹²⁹¹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, I, 220.

¹²⁹² M. Yaşar Kandemir, “Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin”, 6/58-59.

¹²⁹³ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, I, 221.

d) *İlimdeki Mevkii*: 406 (1015-1016) tarihinden itibaren eser telifine başladı. Güçlü hâfızası ve sağlam bilgisiyle hadis sahasında kısa zamanda söz sahibi oldu. Özellikle hadislerin gizli kusurlarının tesbitinde, birbirine zıt görünen rivayetleri telifte ve hadisleri derinlemesine anlama hususunda büyük bir otorite olduğunu ispatladı. Nîşâbur'lu âlimlerin, kitaplarını okutmak için kendisini davet etmeleri üzerine 441 (1049-1050) yılında Beyhak'tan Nîşâbur'a gitti.

Hadiste üstad olduğu gibi, mensubu bulunduğu Şâfiî fıkında ve fıkıh usûlü ilimlerinde de devrinin otoritelerinden biriydi.¹²⁹⁴

İmamü'l-Harameyn Cüveynî, onun Şâfiî mezhebini müdafaa için kaleme aldığı eserler yüzünden "İmâm Şâfiî'nin kendisine minnettar olması gerektiğini" söylemiştir.¹²⁹⁵ Zehebî'ye göre de "geniş ilmi ve âlimler arasındaki ihtilâflara vukûfiyeti sebebiyle, kendi adına bir mezhep kurup içtihad etmeyi arzu etseydi, bunu mükemmel bir şekilde başarabilirdi."¹²⁹⁶

Hem hadis hem fıkıhta otorite sayılan bu büyük âlim Eş'arî kelâmında da geniş bir bilgi ve birikime sahiptir.¹²⁹⁷ Bin cüzü bulan eserlerinin hacmi sebebiyle, seleflerini geçtiği kabul edilir.

Beyhakî, "zâhid bir âlimdi. İlim tahsili uğrunda ve hayatının birçok döneminde çeşitli maddî sıkıntılar çektiği hâlde bunlardan şikâyet etmemişti. İmkânsızlık yüzünden Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin sünenlerine sahip olamadığı rivayet edilir."¹²⁹⁸

¹²⁹⁴ Brockelmann, "Beyhakî", *İA*, II, 582.

¹²⁹⁵ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü's-şâfi'iyye*, I, 220-221; Kandemir, "Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin", 6/58.

¹²⁹⁶ Kandemir, "Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin", 6/58.

¹²⁹⁷ Brockelmann, "Beyhakî", *İA*, II, 582.

¹²⁹⁸ Kandemir, "Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin", 6/59.

e) *Eserleri*: Beyhakî, “bütün eserlerini, muhaddislere has metotla, her rivâyetin senedini zikrederek yazmıştır. Mevzû olduğu bilinen bir rivayeti, kitaplarına aslâ almamıştır.”

Hadis, akaid, ahlak, menakıb ve fıkıh ilimleriyle ilgili eserlerinin¹²⁹⁹ yanı sıra Kur’ân ilimleri sahasında şu eserleri bulunmaktadır:

1. *Aḥkâmü’l-Ḳur’ân*. Bu esere, *Mecmû’atü kelâmi’s-Şâfi’î fî aḥkâmi’l-Ḳur’ân* adı da verilmiştir. Neşredilmiştir.¹³⁰⁰

2. *Câmi’u ebvâbi kırâ’ati’l-Ḳur’ân*.

2.1.15. Ebû Ya’lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066)

(أبو يعلى الفراء)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Ya’lâ Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef İbnü’l-Ferrâ”. Bağdat’ta, 27 Muharrem 380’de (26 Nisan 990) dünyaya geldi. “Babası Hanefî mezhebine mensup bir fakih ve muhaddis, ağabeyi Ebû Hâzim Mu‘tezile mezhebine meyilli bir muhaddis, anne tarafından dedesi Ebu’l-Kâsım İbn Hanîfe de muhaddisti.” Küçük yaşlardan itibaren hadisle haşır-neşir olmaya başladı.¹³⁰¹

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Dedesi Ebu’l-Kâsım İbn Hanife başta olmak üzere İbn Ebu’l-Fevâris, Hâkim en-Nîsâbûrî, Ümmü’l-Feth el-Bağdadiyye, Ebu’l-Kâsım es-Saydelânî, Ebu’l-Kâsım İbn Habbâbe, Ebu’l-Hasen Ali b. Mâ’rûf el-Bezzâz gibi birçok kişiden hadis dersi aldı.

Daha sonra Mekke, Dımaşk ve Haleb’e gitti. Buralarda da hadis halkalarına dahil oldu.

¹²⁹⁹ Eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü’s-Şâfi’iyye*, I, 221; Kandemir, “Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin”, 6/59-61; Brockelmann, “Beyhakî”, *İA*, II, 582.

¹³⁰⁰ nşr. Abdülgânî Abdülhalik, Beyrut 1395.

¹³⁰¹ Cengiz Kallek, “Ebû Ya’lâ el-Ferrâ”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/253.

10 yaşındayken babasını kaybetti. Bu sıralarda, ders almakta olduğu İbn Müfriha'dan Hırakî'ye âit *el-Muhtaşar* adlı eseri okuyordu. Hocasının da teşviki ile Hanbelî hukukçusu İbn Hâmid'den dersler almaya başladı ve Hanbelî fihhına meylettii. 402'de (1012) hac yolculuğuna çıkan hocası İbn Hâmid, onu yerine vekil bıraktı. Hocasının vefatının ardından (403/1012) ders ve fetva vermeye başladı.

414 (1024) tarihinde Ebû Ya'lâ da hacca gitti. Hac dönüşü derslerine devam ederken bir taraftan da fıkıh, fıkıh usulü, tefsir ve kelâm gibi çeşitli ilim dallarında eserler verdi.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: “Oğulları Ebu'l-Kâsım Ubeydullah ve Ebu'l-Hüseyin Muhammed dışında Hibetullah b. Abdülvâris eş-Şîrâzî, Hatîb Bağdâdî, Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî, Ebu'l-Fadl İbn Hayrûn, Ali b. Muhammed ed-Dâmegânî” hadis sahasında yetiştirdiği talebelerden bazılarıdır.

Fıkıhta da İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî, Ebu'l-Vefâ İbn Akîl ve Kelvezânî kendisinden istifade etmiştir.

Israrla gelen Kâdîkudât yanındaki şâhitlik (noterlik) vazifesini, 428 (1037) yılına kadar kabul etmedi. Daha sonra Halife Kâim Biemrillâh'ın teklif ettiği Dârülhilâfe ve Harim kadılığı vazifelerini önce reddetti, sonra birtakım şartlar öne sürerek kabul etti. Bir müddet sonra vazifelerine Harran ve Hulvân kadılığı da eklendi.¹³⁰² Zaman zaman bazı bölgelere, kendi talebelerini vazifelendirdi. İlmî salâhiyeti, sağlam karakteri ve titiz hizmetleriyle Halife'nin iltifat ve itimadına mazhar oldu.¹³⁰³

Bağdat'ta, 19 Ramazan 458 (14 Ağustos 1066) tarihinde vefat etti.¹³⁰⁴

d) *İlimdeki Mevkii*: Hadis sahasında bir otorite olmuş, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in minberinde pek çok insanın katıldığı dersler vermişti. Hatîb el-Bağdâdî, onun sika olduğunu söyler. Safedî ise, onun “hadis metin ve senedlerindeki illetler

¹³⁰² Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 520.

¹³⁰³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 520.

¹³⁰⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 520-521; Kallek, “Ebû Ya'lâ el-Ferrâ”, 10/253.

hususunda mahareti olmadığını, usûl ve fûru' meselelerinde birçok vahî hadisi delil olarak kullandığını" ifade eder. Zehebî de aynı kanaattedir.¹³⁰⁵

Hanbelî fıkhında önemli bir yeri bulunan Ebû Ya'lâ¹³⁰⁶, mezheb taassubuna düşmemiş, ihtiyaca binâen fûrua ait bazı meselelerde farklı delillere dayanarak müstakil ictehadlar yapmış, bazen de diğer mezheplerin görüşlerinden de istifade etmiştir. "İbn Akîl, Takıyyüddin İbn Teymiyye ve İbn Kayyım gibi âlimler tarafından 'mutlak müctehid' kabul edilmiştir."

Tefsir ve kıraat-i aşere sahalarında da geniş bir mâlumâtı vardı. Fıkıh ve kelâm sahalarındaki ilmî kudreti sebebiyle, akaid ve ahkâm âyetlerine dair önemli açıklamalar yapmıştır. İsrâiliyyât'tan uzak durmuş, zâhiren ihtilaf görünen âyetleri de ustalıkla telif etmiştir.

Zühd ve takvâsıyla meşhur olmuştu. Zâlim devlet adamlarının meclislerinde bulunmaz, idarecilerden hediye kabul etmezdi. Abbasîlerin idaresi altında yaşamasına rağmen *Tebrî'etü Muâviye* adıyla bir eser yazacak kadar doğru bildiklerini söylemekten çekinmeyen birisiydi.

e) Eserleri: "el-Ahkâmü's-sultânîye, et-Ta'liku'l-kebîr fi'l-mesâ'ili'l-hilâfiyye beyne'l-e'imme, Kitâbü'r-Rivâyeteyn ve'l-vecheyn, el-Câmi'u's-şagîr, Şerhu Muhtaşari'l-Hırakî, el-'Udde fi uşuli'l-fıkh, el-Kifâye fi uşuli'l-fıkh, el-Emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy 'ani'l-münker" ve Mesâilü'l-îmân gibi altmış civarında eser kaleme almıştır.

Kur'ân ilimleri ve tefsir sahasındaki eseri, *Ahkâmü'l-Kur'ân*'dır.¹³⁰⁷

2.1.16. Ebû Müslim Muhammed b. Ali el-İsfahânî (ö. 459/1067)

(أبو مسلم محمد بن علي الإصفهاني)

¹³⁰⁵ Kallek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", 10/254; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 520-521

¹³⁰⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 520-521.

¹³⁰⁷ Süyûtî, *Tabakât*, 85; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 521.

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: Ebû Müslim Muhammed b. Ali b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Mihrebzüd el-Muallim el-İsfahânî en-Nahvî. İbn Mihrebzüd olarak da bilinmektedir.¹³⁰⁸ 366 (976) yılında doğmuştur.¹³⁰⁹ Bilmen, kendisine “İsfahânî-i Kadîm” dendiğini nakletmiştir.¹³¹⁰ Hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İsfahan’da Ebû Bekir b. el-Mukriî’den *Müsned*’i son hadis rivayet eden kimse olarak Ebû Müslim el-İsfahânî’yi zikredilmektedir.¹³¹¹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kendisinden son hadis rivayet eden de İsmâil b. Ali el-Hamâmî el-İsfahânî’dir.¹³¹²

Cemâziyelâhir 459 (Nisan-Mayıs 1067) tarihinde İsfahan’da vefat etmiştir.¹³¹³

d) *İlimdeki Mevkii*: Mu‘tezile mezhebine aşırı derecede bağlı bir kimsedir.¹³¹⁴

Tefsir, hadis ve nahiv ilimlerindeki bilgisi ile tanınmıştır.¹³¹⁵ Devrinde İsfahan’ın muhaddisi olarak kabul edilmiştir.¹³¹⁶

¹³⁰⁸ Lütfullah Cebeci, “İsfahânî, Ebû Müslim”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/509; Süyûtî, *Tabakât*, 85; Dâvûdî, *a.g.e.*, 442.

¹³⁰⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 442; Edirnevî, *a.g.e.*, 61.

¹³¹⁰ Bilmen, *a.g.e.*, I, 420. Ancak o da muhtemelen daha önce yaşamış olan Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî’yle (ö. 322/934) isim benzerliği sebebiyle bu notu düşmüştür. (Ayrıca bk. Süyûtî, *Tabakât*, 85; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 454)

¹³¹¹ Süyûtî, *Tabakât*, 85; Süyûtî, *Buğye*, I, 167; Dâvûdî, *a.g.e.*, 442; Edirnevî, *a.g.e.*, 61.

¹³¹² Süyûtî, *Tabakât*, 85; Edirnevî, *a.g.e.*, 61.

¹³¹³ Süyûtî, *Tabakât*, 85; Süyûtî, *Buğye*, I, 167; Dâvûdî, *a.g.e.*, 442; Edirnevî, *a.g.e.*, 61; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 579.

¹³¹⁴ Süyûtî, *Tabakât*, 85; Dâvûdî, *a.g.e.*, 442; Edirnevî, *a.g.e.*, 61; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 454.

¹³¹⁵ Bilmen, *a.g.e.*, I, 420; Süyûtî, *Tabakât*, 85; Edirnevî, *a.g.e.*, 61.

e) Eserleri: *Tefsîrû'l-Kur'ân* adında bir eseri vardır.¹³¹⁷ Tefsirinin yirmi cilt civarında olduğu kaydedilmiştir.¹³¹⁸

İsim benzerliği, tefsirle iştigâli, Mûtezilî fikirleri sebebiyle kendisinden yaklaşık bir asır önce yaşamış ve kendisi gibi, Kur'ân'da neshi kabul etmemesiyle tanınan “Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî”yle (ö. 322/934)” karıştıranlar olmuştur.¹³¹⁹

Kâtip Çelebi, genel olarak Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî'ye atfedilen *Câmi'u't-te'vîl li-muḥkemi't-tenzîl* (*Şerḥu't-te'vîl*) adlı on dört ciltlik tefsirin, Ebû Müslim Muhammed b. Ali Mihrebzûd el-İsfahânî'ye âit olma ihtimali bulunduğunu söylemektedir.¹³²⁰

f) *Tefsirdeki Metodu*: İsfahânî'nin bu eserinde âyetler, Mu'tezile mezhebinin esasları çerçevesinde yorumlanmıştır.

Ebû Ca'fer et-Tûsî tefsirinde bu kitabı medh etmekle birlikte, konuları gereğinden fazla uzatmak sûretiyle fazladan mâlumât vermeye çalıştığını söyleyerek tenkit etmiştir. Bu eserden en fazla iktibas yapanlardan birisi de Fahreddin er-Râzî'dir.¹³²¹

¹³¹⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 579.

¹³¹⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 579.

¹³¹⁸ Bilmen, *a.g.e.*, I, 420; Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 85; Dâvûdî, *a.g.e.*, 442; Edirnevî, *a.g.e.*, 61; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 579.

¹³¹⁹ Cebeci, “İsfahânî, Ebû Müslim”, 22/509.

¹³²⁰ Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 528, 454; Cebeci, “İsfahânî, Ebû Müslim”, 22/509. Nüveyhiz de Ebû Müslim Muhammed b. Ali'nin tefsirini, bu adla zikretmiştir. (Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 579)

¹³²¹ Saîd el-Ensârî, Fahreddin er-Râzî'nin Ebû Müslim'den naklettiği görüşleri toplayarak *Mülteḳatü Câmi'i't-te'vîl li muḥkemi't-tenzîl* adıyla bir eser meydana getirmiştir. (Kalkuta 1340/1921)

2.1.17. Ebû Ca‘fer et-Tûsî (ö. 460/1067)

(أبو جعفر الطوسي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Ca‘fer Muhammed b. el-Hasen b. Ali et-Tûsî”. Ramazan 385’te (Ekim 995) Horasan’a bağlı Tûs şehrinde doğdu.¹³²² Horasan’da yaşadığı hayat hakkında fazla bir mâlumât yoktur. Kendisi de otobiyografisinde buna değinmemiştir.¹³²³

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini Tûs şehrinde İmâmiyye’ye mensup hocalardan aldı. Sünniliğin bölgede artarak güç kazanması sebebiyle bazı Sünnî hocaların derslerine de katıldı. 408 (1017) tarihinde Horasan’dan ayrıldı ve hayatının büyük kısmını (kırk yıl) geçireceği, o sırada Şîi Büveyhiler’in hükmettiği Bağdat’a yerleşti.¹³²⁴ Bağdat’ta Ebu’l-Hasen b. Ebû Cûd, Hüseyin b. Ubeydullah el-Gadâirî, Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ el-Ahvâzî gibi tanınmış bazı âlimlerden dersler aldı. Bir taraftan İmâmiyye, bir taraftan Şâfiî fikhî öğrendi.¹³²⁵

Ayrıca Seyyid Nasîr Şah ve Refiullah da ortak bir çalışmayla Fahreddin er-Râzî’nin tefsirindeki İsfahânî’nin görüş ve nakillerini toplamış ve Urduca’ya tercüme ederek yayımlamışlardır. *Mecmu‘a-i Tefâsîr-i Ebû Müslim-i İsfahânî* adıyla neşredilen (Lahor 1964) bu eser, müelliflerin konuya dair açıklamalarını da içermektedir. bk. Cebeci, “İsfahânî, Ebû Müslim”, *DİA*, 22/509.

¹³²² Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 515; Abdülkadir Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 130.

¹³²³ Mustafa Öz, “Tûsî, Ebû Ca‘fer”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/433.

¹³²⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 515; Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 130.

¹³²⁵ Süyûtî, *Tabakât*, 80; Dâvûdî, *Tabakât*, 387. Edirnevî, Tûsî’nin önceden Şâfiî iken mezhep değiştirerek Şia’yı (Râfidîliği) seçtiğini söylemektedir. (Edirnevî, *a.g.e.*, 62) Özgel de, Tûsî’nin amelen Şâfiî mezhebine mensup olduğu kaydetmiştir. (Özgel, *a.g.e.*, 29) Kâtip Çelebi, “Şîi ve Şâfiî fakîhi” şeklinde iki mezhep adıyla birlikte anmış ve Şâfiî mezhebiyle bağları olduğunu vurgulamıştır. (Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 462)

Mûtezilî görüşleri olan Şeyh Müfid'den ders aldı ve kısa zamanda onun gözde talebelerinden birisi hâline geldi. Şeyh Müfid'in vefatını müteakip talebelerinden Şerîf el-Murtazâ'nın derslerini takip etti.¹³²⁶ Tûsî, Şerîf el-Murtazâ'nın maddî destekleriyle geçim sıkıntısı çekmedi, onun yakın talebeleri arasına girdi ve fikirlerinin halefi oldu.

23 yıl yanında bulunduğu Şerîf el-Murtazâ'nın 436 (1044) yılındaki vefatıyla, Tûsî'ye “Şeyhü't-tâife” unvanı verildi.¹³²⁷ İmâmiye'nin şeyhliği makamına yükseldi.¹³²⁸ “Bu unvan, daha sonraları Nasîrüddîn-i Tûsî ile karıştırılmaması için Şia tarafından onun için sıkça kullanılır olmuştur”.¹³²⁹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin Bağdat'taki evi, ilim öğrenmek ve çeşitli meselelerde istişare etmek isteyen kimselerle dolup taşıyordu. Öğrencilerinin sayısının 300'e yaklaştığı ifade edilmektedir.¹³³⁰

Talebelik ve hocalık dönemlerinde gerek Şîî Büveyhîler'in takdir ve güvenini kazanmıştı, gerekse Abbâsî halifesi Kâim Biemrillâh'ın özel iltifatına mazhar olmuştu.¹³³¹ Bağdat'ta kütüphanelerden bolca istifade etti. Büveyhîler'in kurduğu ve 100.000 kitap bulunan Dârü'l-ilim ile hocası Şerîf el-Murtazâ'nın 80.000 kitaplık şahsî kütüphanesini on yıla yakın bir zaman bolca mütâlaa etti. Bir taraftan da kendi eserlerini telif etti.

¹³²⁶ Süyûtî, *Tabakât*, 80; Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 130.

¹³²⁷ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 281; Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 130-131.

¹³²⁸ Özgel, *a.g.e.*, 29.

¹³²⁹ Öz, “Tûsî, Ebû Ca'fer”, 41/434.

¹³³⁰ Karahan, talebesi arasında 300'den fazla içtihad sahibi kimse olduğunu söylemektedir.
(Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 131)

¹³³¹ Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 131.

Tûsî, kırk yıl Bağdat'ta kaldı. Bu sıradaki isyan, kargaşa, kıtlık, hastalık ve mezhep kavgalarında hep kenarda durmayı tercih etti. Tuğrul Bey'in Büveyhîler'i yıkarak Bağdat'ı ele geçirmesinde de geri plânda kaldı. Fakat kavga ve kargaşa, Kerh'teki evinin, kütüphanesinin yağmalanıp yıkılmasına yol açınca¹³³², 448 (1056) yılında Necef'e sığındı. Onun bu şehre gitmesiyle, onun peşi sıra pek çok kimse de Necef'e akın etti ve kısa zamanda burası bir ilim merkezine dönüştü.

Vefatına kadar bu şehirde yaşadı.¹³³³ Başta oğlu Ebû Ali Hasen olmak üzere, Hasen b. Hüseyin b. Bâbeveyh, Süleyman eş-Şehrestî, İbn Fettâl en-Nîsâbüri ve İshak b. Muhammed el-Kummî gibi pek çok öğrenci yetiştirdi. Bir yandan da eser telifine devam etti.

22 Muharrem 460'da (2 Aralık 1067) Necef'te vefat etti.¹³³⁴

d) *İlimdeki Mevkii*: İmâmiyye Şiası'na mensup çok yönlü bir âlimdir. Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve tabakât ilimlerinde öncü eserler kaleme almıştır.¹³³⁵

“Tûsî, İsnâaşeriyye geleneğinde dönüm noktası olan ‘Usûlî ekolü kurup geliştiren üç âlimden biri’ kabul edilmektedir.”

“Mezhebin en muteber dört hadis kitabından ikisini kaleme alan Tûsî, *el-Mebsût* ve *en-Nihâye* gibi sistematik fûrû eserleriyle, İmâmiyye fikhının gelişimine” damgasını vurmakla kalmamış, mezhepte “yeni bir devrin başlatıcısı” olarak kabul edilmiştir.¹³³⁶ Fıkıhı sistematik hâle getirmesi bakımından İsnâaşerî fikhında oynadığı

¹³³² Bilmen, *a.g.e.*, I, 421; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 282; Dâvûdî, *a.g.e.*, 388; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 515; Özgel, *a.g.e.*, 29.

¹³³³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 515; Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 131.

¹³³⁴ Süyûtî, *Tabakât*, 80; Edirnevî, *a.g.e.*, 62; Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 131. Bazıları ölüm tarihi olarak 461 yılını vermiştir. (bk. Dâvûdî, *a.g.e.*, 388) Kâtib Çelebi'nin Tûsî'nin ölümüyle ilgili zikrettiği 561/1165 tarihi hatalıdır (bk. Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 462).

¹³³⁵ Süyûtî, *Tabakât*, 80.

¹³³⁶ Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 131.

rol, Sünnîlik'teki Şâfiî rolüne benzetilmiş¹³³⁷, “Şia'nın fakihi” olarak görülmüştür.¹³³⁸

“IV. (X.) asrın sonlarına kadar Şii-İsnâaşerî fikhına hâkim olan Ahbârîler'in güç ve hâkimiyetini zayıflatan” kelâmcı-Usûlî ekolü kuranların en önemli özellikleri, “Kur'an'ın eksiksiz ve sağlam bir şekilde nakledildiğini” kabul etmeleri, “ictihadı reddetmekle birlikte fıkıhta aklî istidlâle önem vermeleri”, usûl ve fûru eserleri ortaya koyarak “İsnâaşerî fikhını, fiilen mâsum imamın varlığından bağımsız bir şekilde” sistematize etmeleridir.¹³³⁹

Tûsî'nin büyük nisbette Sünnî/Şâfiî fikhı ve usulünden istifade ederek tesis ettiği anlayış sayesinde, İmâmiyye fikhı yeni ve farklı bir mecrağa girmiştir.¹³⁴⁰

Tûsî, 1000 yıla yakın bir süre Şiîler arasında Şeyhü't-tâife, yüksek müctehid, şöhretli fakih ve büyük âlim gibi türlü sıfatlarla methedilmiştir.¹³⁴¹ Doğumunun 1000. yılı münasebetiyle Meşhed Üniversitesi tarafından Mart 1970 (Muharrem 1390, hş. 1348) tarihinde milletlerarası bir kongre tertip edilmiş ve bu vesileyle eserlerinin bir kısmı yeniden basılmıştır.¹³⁴²

¹³³⁷ Abdullah Kahraman, “Tûsî, Ebû Ca'fer”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/435.

¹³³⁸ Turgut, *a.g.e.*, 281.

¹³³⁹ Kahraman, “Tûsî, Ebû Ca'fer”, 41/435.

¹³⁴⁰ Kahraman, “Tûsî, Ebû Ca'fer”, 41/436.

¹³⁴¹ Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 131.

¹³⁴² Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 131.

e) *Eserleri*: Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin elliden fazla eseri vardır. Bunlardan kırk üç tanesini, *el-Fihrist* isimli eserinde bizzat kaydetmiştir.¹³⁴³ En çok bilinen eserleri şunlardır:

Tehzîbü'l-aḥkâm. İmâmiyye'nin dört temel hadis kitabının (kütüb-i erbaa) üçüncüsüdür. 13.590 fikhî hadis derlenip şerh edilmiş şeklidir.¹³⁴⁴

el-İstibşâr (fî me'ḥtülîfe mine'l-aḥbâr). *Tehzîbü'l-aḥkâm*'ın muhtasarıdır. 5500 hadisi ihtiva eder, kütüb-i erbaa'nın dördüncüsüdür. Bunlardan başka kelâm, fıkıh ve tabakât/ricâl sahalarına dair eserleri de vardır.¹³⁴⁵

Tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair şu eserleri zikredilebilir:

1. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. “Klasik dönem İmâmiyye Şia'sının en önemli tefsirlerindendir. İlk Şîa tefsirlerinden kabul edilmektedir.”¹³⁴⁶ *Tibyân*, önce Tahran'da, daha sonra Necef ve Beyrut'ta neşredilmiştir.¹³⁴⁷ Müellifle aynı çağda

¹³⁴³ Tafsilat için bk. Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 131-132; Öz, “Tûsî, Ebû Ca'fer”, 41/434-435.

¹³⁴⁴ Tafsilat için bk. Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 131.

¹³⁴⁵ Öz, “Tûsî, Ebû Ca'fer”, 41/434-435; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 282; Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 131.

¹³⁴⁶ Turgut, *a.g.e.*, 281; Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 131; Özgel, *a.g.e.*, 30.

Kâtib Çelebi, *Tefsîrü't-10:51 ÖÖ* adıyla başlık attıktan sonra, Tabersî'ye (ö. 548/1154) ait *Mecma'u'l-beyân* ile (*el-Keşşâf*'ın muhtasarı mahiyetindeki) *Cevâmi'u'l-câmi'* adlı eserleri, hatalı bir şekilde Tûsî'ye nisbet etmiştir (Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 462). Nitekim daha sonraki sayfalarda *Mecma'u'l-beyân*'ın Tabersî'ye ait olduğunu söylemiş (Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, III, 191-192); *Cevâmi'u'l-câmi'* ismini zikrettiği yerde ise, bu eserin *Mecma'u'l-beyân* sahibi Ebû Ali et-Tarsûsî (et-Tarsî)'nin eseri olduğunu ifade etmiştir (Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 588).

¹³⁴⁷ Tashih ve neşir: Ali b. Şîrâzî, I-II, (Tahran 1364/1945); thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî, I-X, (Necef 1376-1383/1957-1965); Beyrut (ts., Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî).

yaşamış olan “İbn İdrîs Muhammed b. Ahmed el-İclî ve Ebû Abdullah Hârûn bu eseri *Muhtaşarü't-Tibyân* ismiyle ihtisar etmişlerdir.”

2. *el-Mesâ'il ed-Dimeşkıyye fî tefsîri'l-Ḳur'ân*.¹³⁴⁸ Kur'ân-ı Kerim hakkındaki on iki mesele hakkındadır.

3. *el-Mesâ'ili'r-recebiyye*.¹³⁴⁹ Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin tefsiri hakkındadır.

f) *Tefsirdeki Metodu*: Tûsî, *et-Tibyân*'ı bir mukaddime ve on cüzden ibaret olarak kaleme almıştır. Bu tefsirin mukaddimesinde, zamanına kadar hiçbir Şîî âlimin tam Kur'ân tefsiri hazırlamamış olduğundan bahseder.¹³⁵⁰ Daha önceki müfessirler, Kur'ân-ı Kerîm'i bir yönüyle ele almış, ekseriyetle mevzuu uzatmıştır. Bu sebeple kendi tefsirinde her bir fenni içine alan, îcaz ve ihtisar yoluyla okuyan kimseyi yormayan, ama anlayışı zorlaştıracak şekilde kısaltmayan bir üslup takip ettiğini söylemiştir.¹³⁵¹

et-Tibyân fî tefsîri'l-Ḳur'ân'da bazen rivayetlere yer verilse de daha çok dirâyet metodu kullanılmıştır. Kıraat, meânî ve i'rab bahislerine temas edilmiş, nüzul sebepleri zikredilmiş ve müteşâbihât üzerinde durulmuştur. Rivayetler, Şia'nın imâm telakkî ettiği kimselerden alınmıştır.¹³⁵²

bk. Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 515; Öz, “Tûsî, Ebû Ca'fer”, 41/434; Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 131.

Edirnevî, bu eserin yazmasının yirmi cilt olduğunu söylemiştir. (Edirnevî, *a.g.e.*, 62)

¹³⁴⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 515.

¹³⁴⁹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 515.

¹³⁵⁰ Karahan, “Tûsî”, *İA*, XII/2, 131; Özgel, *a.g.e.*, 30. Bu mukaddimenin tam metni ve çevirisi için bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, Ankara 1996, 411-413.

¹³⁵¹ bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 412-415; Özgel, *a.g.e.*, 30.

¹³⁵² bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 416; Özgel, *a.g.e.*, 30.

Cebriye, Müşebbihe ve Mücessime'nin düşünceleri eleştirilmiş, dînî ahkâmın usul ve fîruu hakkında izahlarda bulunulmuştur.¹³⁵³

Şia imamlarının görüşlerine yer verilen tefsirde, Kur'ân'ın mahlûk olduğu şeklindeki Mu'tezilî görüş benimsenmiştir. Bazı konularda ise Mu'tezile'nin görüşlerine muhalefet edilmiştir.¹³⁵⁴

Kur'ân-ı Kerim'deki mübhemâtı ve nüzul sebeplerini en çok kullanan fırka, Şia'dır. Bu konuları tamamen kendi inanç ve düşüncelerine uygun şekilde te'vil eder; müsbet (medh) ifadeleri kendi imamları ve Ehl-i Beyt için, menfî (zemm) ifadeleri ise kendi hasımlarını içine alacak şekilde yorumlarlar. Bu tefsirde de bunun birçok misali vardır.¹³⁵⁵

Şiî müfessiri Tabersî (548/1154) *Mecma'ul-beyân* isimli eserini yazarken *Tibyân*'ı örnek aldığını ifade etmiştir. Ancak bu eserde “nahiv ve i'rab konularında doğru ile yanlışın birbirine karıştırıldığını”, “iyi bir tertipten yoksun bulunduğunu”, “kelimelere verilen mânaların kastedilen mânalardan uzak bulunduğunu” da dile getirmiştir.¹³⁵⁶

2.1.18. Ebû Bekir Ahmed b. el-Fadl Bâtîrkânî (ö. 460/1068)

(أبو بكر أحمد بن الفضل الباطرقانى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Bekr Ahmed b. el-Fadl b. Muhammed b. Ahmed el-Bâtîrkânî”. İsfahan'ın Bâtîrkân köyünde, 372'de (982) doğdu.

¹³⁵³ Öz, “Tûsî, Ebû Ca'fer”, 41/434. Tûsî, tefsirdeki metodu ve bu metotla ilgili misaller hakkında daha geniş bilgi için bk. bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 411-441.

¹³⁵⁴ Turgut, *a.g.e.*, 281; bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 416-429.

¹³⁵⁵ Misaller için bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 434-441.

¹³⁵⁶ Musa Kâzım Yılmaz, “Mecma'u'l-Beyân”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/257.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: “Muhammed b. Abdülazîz el-Kisâî ve Ebu'l-Fadl Muhammed b. Ca'fer el-Huzâî'den” kıraat dersleri aldı. “Muhammed b. İbrâhim b. Ahmed, Abdülazîz b. Ebû Bekir Muhammed et-Temîmî, Muhammed b. İbrâhim el-Yezdî, Ebû Abdullah İbn Mende ve Ahmed b. Yûsuf es-Sakafî” istifade ettiği diğer hocaları arasında zikredilebilir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Ebû Ali el-Haddâd ve Ebu'l-Kâsım el-Hüzelî kendisinden arz yolu ile kıraat okumuşlardır.

“Ebû Ali Hasen b. Ali el-Vahşî, Ebû Muhammed Abdülazîz b. Muhammed en-Nahşebî ve Muhammed b. Abdülvâhid ed-Dekkâk gibi” o devrin hadis hâfızları kendisinden rivayet etmişlerdir.

d) *İlimdeki Mevkii*: Talebelerinden Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvâhid ed-Dekkâk, “İsfahan'da kıraat ilimleri ve hadis sahasında kendisinden daha salâhiyetli bir âlim görmediğini” söylemiştir. Ebû Zekerîyyâ İbn Mende ise, onun birçok âlimden ders aldığını ve çok sayıda talebe yetiştirdiğini söyledikten sonra, başka mevzularla vakit kaybetmektense hadis ve kıraat ilmine teksif olsaydı, daha faydalı olabilirdi, demektedir.¹³⁵⁷

İsfahan Câmî-i Kebîr'inde uzun müddet imamlık yapan Bâtürkânî, 22 Safer 460'de (1 Ocak 1068) yine İsfahan'da vefat etti.

e) *Eserleri*: Hadis ve kıraat ilmiyle ilgili eserler kaleme almıştır.

1. *el-Medhal ilâ ma 'rifeti esânîdi 'l-ķırâ'ât ve mecmu 'i 'r-rivâyât*. Kıraat ilimlerindeki isnad zincirlerini ve kıraat ilmiyle meşgul olmuş kimseleri tanıtmaktadır. *Kitâbü's-Şevâz* ve *Tabakâtü 'l-kurrâ'* isimleriyle de bilinir.

2. *Şahîh-i Buḥârî*'deki hadisleri müsned hâle getirdiği bir hadis kitabı vardır. “Hadislerin metnini *Şahîh-i Buḥârî*'den almış, ona kendi senedlerini ilâve etmiştir.”

¹³⁵⁷ Emin Işık, “Bâtürkânî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/195.

Daha önce bir benzeri görülmemiş bu çalışma, ilim mahfillerinde hoş karşılanmamıştır.¹³⁵⁸

2.1.19. Nasr b. Abdülaziz el-Fârisî (ö. 461/1069)

(نصر بن عبدالعزيز الفارسی)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: Ebu'l-Hüseyin Nasr b. Abdilazîz b. Ahmed el-Fârisî. “Hayatı hakkında yeterli bir bilgi yoktur. Şîrâzî nisbesiyle de anılmaktadır. Bu sebeple Şîraz’da doğduğu söylenebilir.”

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Ali b. Ca’fer er-Râzî’den ilk kıraat dersleri aldıktan sonra Bağdat’a gitmiş, burada Ebu'l-Hasen el-Hammâmî, Ebû Ahmed el-Faradî, Ebu'l-Hasen es-Sûsencirdî ve Mansûr b. Muhammed b. Mansûr gibi hocalardan kıraat ilmindeki tekâmülünü devam ettirmiştir.

“Ebû Ali Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî’nin (ö. 438/1047) *er-Ravza* adlı eserindeki tarik ve rivayetlere uygun şekilde Kur’ân-ı Kerim’in tamamını okuyup” kıraat ilmindeki ihtisasını tamamlamıştır.¹³⁵⁹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: “Büyük bir kıraat üstadı olarak” Bağdat’tan Mısır’a giden Fârisî, burada talebe yetiştirmeye ve eser telif etmeye başlamıştır.

Hadis ilmiyle de meşgul olmuş, “Ebu'l-Hüseyin b. Bişrân ve İbn Rezkûye’den hadis rivayet etmiştir.” Kendisinden Rûzbe b. Mûsâ, Muhammed b. Ahmed b. Hattâb ve Ahmed b. Yahyâ el-Cârîd el-Mısırî hadis rivayetinde bulunmuşlardır.

“Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Fehhâm, Ebu'l-Kâsım Hilf b. İbrahim b. Nehhâs ve Mürşid b. Yahyâ el-Medînî” onun talebeleri arasında zikredilebilir.

d) *İlimdeki Mevkii*: Kıraat ve hadis ilmiyle meşgul olmuştur.

¹³⁵⁸ Işık, “Bâtırkânî”, 5/195.

¹³⁵⁹ İbrahim Çelik, “Fârisî, Nasr b. Abdülaziz”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/171.

e) *Eserleri*: Nasr b. Abdülazîz el-Fârisî'nin bilinen tek eseri, *el-Câmi' fî zikri kırâ'ati'l-kurrâ'i'l-aşere*'dir. Bu eserin yazma nüshası, Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır.¹³⁶⁰

2.1.20. Ebû Bekir Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)

(أبوبكر الخطيب البغدادي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî”. 23 Cemâziyelevvel 392'de¹³⁶¹ (9 Mayıs 1002) Mekke-Medine yolu üzerindeki Vâdimelel'in Guzeyye kasabasında doğdu.¹³⁶² Doğum yılının bazı kaynaklarda 391 (1001) olarak yazılması hatalıdır. Kûfe civarında ikamet eden bir Arap aşiretinin soyundan gelmektedir. el-Hatîb lakabı, babasının Bağdat yakınlarında Derzicân köyünde yirmi yıllık hatiplik yapmasından geldiği söylenmiştir. Ancak kendisi de bu köyde daha sonraki dönemlerde aynı vazifeyi devam ettirmiştir. Muhtemelen iki sebep de bu lakabı almasına yol açmıştır.¹³⁶³

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Babası Ebu'l-Hasen Ali, onu hadis ilmiyle meşgul olan “Hilâl b. Abdullah et-Tîbî'ye gönderdi. Hocasının da teşvik ve yönlendirmeleriyle on bir yaşında Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî'den (İbn Rezkûye) ders almaya başladı.” Bu derslere üç yıl devam etti.

Ardından üç yıl boyunca Ebû't-Tayyib et-Taberî'den ve Ebû Hâmid el-İsferâyînî'den Şâfiî fikhı öğrendi. “O devirde yeteri kadar hadis öğrenmeden fikh öğrenmeye

¹³⁶⁰ nr. 4425, vr. 141-148.

¹³⁶¹ Marçais, 24 Cemâziyelâhir 392 tarihini vermektedir. (W. Marçais, “Hatîb Bağdâdî”, *İA*, V/1, 365)

¹³⁶² M. Yaşar Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/452. Nüveyhiz, Irak'ın köylerinden Derzicân'da doğduğunu söylemektedir. (Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 49) İslam Ansiklopedisi'ndeki tercih de bu yöndedir. (bk. Marçais, “Hatîb Bağdâdî”, *İA*, V/1, 365)

¹³⁶³ Özel, *a.g.e.*, 593-594; Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, 16/452.

başlanmazdı.” Bu yüzden bir taraftan da hadis ilmiyle irtibatı devam etti. İbn Rezkûye’den tekrar hadis dersleri aldı.

Yirmi yaşında ilim için Basra ve Kûfe’ye gitti. Buralarda bir yıl kaldı. Bu esnada babası vefat etti.

İsfahan, Hemedan, Rey, Nîşâbur şehirlerine gittikten sonra Bağdat’a geçti. Burada “Muhammed b. Ali es-Sûrî, Ebû Ömer Abdülvâhid b. Muhammed el-Kâzerûnî, İbnü’l-Müteyyem Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî, İbn Bîşrân, Ebûbekir Ahmed b. Hasen el-Hîrî ve İbn Şâzân el-Bağdâdî” gibi birçok hocadan ders aldı.

İlim seyahatlerinde 1000’den fazla hocadan istifade ettiğini ve kendilerinden 470 kadar eser okuduğunu nakleder.¹³⁶⁴

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Tahsilini tamamladıktan sonra yaklaşık yirmi yılını *Târîhu Bağdâd*’ı yazmaya ayırmıştı. 444 (1052-1053) yılında eserini tamamlayınca hac yapmak üzere yola çıktı.¹³⁶⁵ Dimaşk ve Sûr üzerinden Hicaz’a gitti. Orada Kudâî’yle görüşüp ondan hadis rivayet etti. “Burada *Şaḥîḥ-i Buḥârî*’nin tamamını, Kerîme bint Ahmed’den beş günde okudu.” Daha önce de yine bu eseri, başka bir râvî olan Küşmîhenî’den bizzat dinlemiş bulunan kıraat âlimi Hîrî’den de Bağdat’a uğradığı bir sırada (423/1032) üç günde dinlemişti.

Hac dönüşü Şam, Beytûlmakdis ve Sûr üzerinden Bağdat’a geldi. Gittiği yerlerde ilim ehlinden istifade ediyor, şöhretini duyup kendisine müracaat eden talebelere de dersler veriyordu.

En meşhur talebeleri arasında şunlar sayılabilir: Kendisini bir gölge gibi yıllarca takip eden “Ebu’l-Meâlî Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî ve İbn Hazm’ın da talebesi olan Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, Mübârek b. Abdülcebbâr el-Bağdâdî, İbnü’l-Hâdîbe, Hatîb et-Tebrîzî”.

¹³⁶⁴ Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, 16/453.

¹³⁶⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 49.

Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh ve veziri İbnü'l-Müslime'nin himayesinde¹³⁶⁶, 447/1055 tarihinden itibaren en büyük isteği olan Câmiu'l-Mansûrî'de hadis rivayet etmeye ve Nizâmiye Medresesi'nin yakın mesafede bulunan evinde *Târîhu Bağdâd*'la birlikte icazet aldığı diğer kitapları okutmaya başladı. Eserlerinin çoğunu bu devirde kaleme aldı.

“Vezir İbnü'l-Müslime, gittikçe yayılan Fâtımî hâkimiyetine mâni olmak için önce halifeyi ikna etti, sonra da Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti.” Fakat Tuğrul Bey'in Bağdat'tan ayrılmasını müteakip 450 (/1059) yılında “Fâtımî Halifesi Müstansır Billâh'ın kumandanı Besâsîrî, Bağdat'a girdi. Halife Kâim Biemrillâh'ı makamından indirdi ve vezir İbnü'l-Müslime'yi öldürdü.”¹³⁶⁷

Târîhu Bağdâd'da bazı Hanbelîler hakkında ifade ettikleri sebebiyle¹³⁶⁸ Hatîb Bağdâdî'ye karşı da bir muhalif cephe oluşmuştu. Bu kargaşayı fırsat bilenler, onu taciz etmeye başladılar. O da meselenin ciddi olduğunu düşünerek Dımaşk'a gitti¹³⁶⁹ (451/1059). Bu yolculuğu esnasında yanında 476 kitabını da götürmüştü.

Dımaşk'ta, Emeviyye Câmiî'nde bir odada ikamet ederek ders vermeye ve eser yazmaya devam etti. Okuttuğu kitapların bazıları, bu sefer Şîi Fâtımî idaresindeki şehirde bulunan Râfızîleri rahatsız etti. Dımaşk valisi, onun öldürülmesini emretti. Sünnî bir emniyet müdürünün müdahalesiyle son anda kurtuldu. Dımaşk'ta da emniyetinin kalmadığını görünce Sûr şehrine gitti (459/1067).¹³⁷⁰ Burada da türlü dedikodu ve tâcizlerle uğraşmak zorunda kaldı.

¹³⁶⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 49; Marçais, “Hatîb Bağdâdî”, *İA*, V/1, 366.

¹³⁶⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 49.

¹³⁶⁸ Marçais, “Hatîb Bağdâdî”, *İA*, V/1, 366.

¹³⁶⁹ Özel, *a.g.e.*, 594; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 49; Marçais, “Hatîb Bağdâdî”, *İA*, V/1, 366.

¹³⁷⁰ Nüveyhiz, Bağdâdî'nin Sûr'a 457 (1065) yılında gittiğini ifade etmiştir. (Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 49)

Nihayet hayatının son demlerini Bağdat'ta geçirmek istediği için buraya doğru yola çıktı. Yol üzerinde Trablus ve Halep şehirlerinde ders vere vere “dört ay sonra Bağdat’a ulaştı. el-Câmiu’l-Mansûrî’de tekrar derslerine başladı. 15 Ramazan 463 (16 Haziran 1071) tarihinde hastalandı.” Hiç evlenmediği ve mirasçısı da bulunmadığı için bütün servetini muhaddislere dağıttı, kitaplarını da vakfetti.¹³⁷¹

7 Zilhicce 463'te (5 Eylül 1071)¹³⁷² Bağdat Nizâmiye Medresesi civarındaki evinde vefat etti.

d) İlimdeki Mevkii: Hatîb el-Bağdâdî vakur, ama mütevâzî bir insandı. Tane tane konuşur, hadisleri gür bir şekilde okurdu. “Vaktini boşa geçirmemek için yolda yürürken bile elinde bir cüzü okuyarak giderdi.” Takvâ sahibiydi. Resmî bir tâlip olmamış, kendini tamamıyla ilme vakfetmiştir. Başkalarından bir şey almayı sevmez, elindeki imkânlarını talebeleriyle paylaşmaktan zevk duyardı.

Hadisleri hıfzetme, anlama ve nakletme hususunda çok dikkatliydi. Bazen sorulan sorulara hemen cevap vermez, rivayet konusunda titiz davranırdı. Bu sebeple bazıları, onun hıfzının zayıf olduğunu da ileri sürmüşlerdir. Ancak bu düşünce, farklı bilgi ve şehadetler yüzünden kabul görmemiştir.

Dımaşk'ta bulunduğu yıllarda, daha önce hocalardan okuduğu ve icâzet aldığı 470 kadar eserden ders halkaları kurmuştur. Bu halkalarda okunan kitaplardan elli yedisi Kur'ân ilimleri, altmış dokuzu akaid ve zühed, kırk sekizi fıkıh, on sekizi Arap dili, kırk dördü edebiyat, altmış beş hadis metinleri, yüz elli sekizi tarih ve hadis tarihine dairdir.¹³⁷³ Bu ilim dalları ve kitapların sayısı, onun ne kadar farklı mevzularda bilgi ve merak sahibi olduğunu göstermeye kâfidir.

¹³⁷¹ Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, 16/454; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 49.

¹³⁷² Marçais, “Hatîb Bağdâdî”, *IA*, V/1, 366.

¹³⁷³ Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, 16/453.

Bilhassa hadis sahasındaki eserleri sebebiyle, çok önemli bir mevkide olduğu, daha sonraki âlimlerin onun kitaplarına çok şey borçlu olduğu kabul edilmiştir. Hanbelî âlimi İbn Nukta ve İbn Hacer el-Askalânî de bu görüştedir.

“Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem‘ânî, Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, İbn Hallikân, Zehebî ve Tâceddin es-Sübkî gibi tabakat âlimleri, Hatîb’in yaşadığı devrin en büyük hadis otoritesi olduğunu” ifade etmişlerdir.¹³⁷⁴ Daha sonra kaleme alınan hadis usulü kitaplarının en önemli kaynağı, onun eserleridir.

Önceleri “Hanbelî mezhebine mensup iken Şâfiî mezhebini kabul etmiş”¹³⁷⁵ ve fıkıh sahasındaki eserlerini de bu mezhep üzere yazmıştır. Ancak muhaddisliği fakihliğinden daha üstündür. Hadisçi kimliği, tarihçiliğine de galebe çalmıştır. “*Târîhu Bağdâd*’ın ihtivâ ettiği 7831 biyografinin 500 kadarını muhaddisler” teşkil eder.¹³⁷⁶

İtikadda Eş‘arîdir. O devirde “Eş‘arîler (Şâfiîler) ile Hanbelîler arasında düşmanlık derecesine varan” mezhep taassubundan o da payını almış, hayatının bazı safhalarında ciddi sıkıntılar yaşamıştır.¹³⁷⁷

“*Târîhu Bağdâd*’da Ebû Hanîfe’nin biyografisine çok geniş bir şekilde yer vermiştir.” Bazı bölümlerde Ebû Hanife’nin aleyhinde rivayetler de nakledilmiş, bu hususta kendisine reddiyeler yazılmıştır. Bu aleyhteki rivayetlerin, kendisinin cerh ettiği râvîler diliyle olması, farklı nüshalarda azalıp çoğalması, onun bilgisi hâricinde ve sonradan bu kitaba birtakım eklemeler yapıldığına işaret etmektedir.¹³⁷⁸

¹³⁷⁴ Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, 16/454.

¹³⁷⁵ Özel, *a.g.e.*, 594.

¹³⁷⁶ Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, 16/455.

¹³⁷⁷ Özel, *a.g.e.*, 594; Marçais, “Hatîb Bağdâdî”, *İA*, V/1, 366.

¹³⁷⁸ Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, 16/455.

e) *Eserleri*: Kendisine nisbet edilen eserler, elli dört ile yüz arasında değişmektedir. 453 (1061) yılına kadar elli dört kitap yazmış olduğu ve sonraki on yılda telifi devam ettiği düşünüldüğünde, yüz rakamı daha isabetli görünmektedir.¹³⁷⁹

Hadis, hadis usulü, hadis ricâli, hadis metinleri hakkında birçok eser kaleme almış bulunan Hâtib Bağdâdî'nin en tanınmış eseri, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*'dır. 450 (1058) tarihinden önce burada yaşayan veya buraya gelmiş önemli şahsiyetlerin zikredildiği alfabetik bir eserdir. 7831 kişi hakkında bilgi vardır. Ondört cilt hâlinde yayımlanmıştır.¹³⁸⁰ Daha sonraki dönemlerde çeşitli zeyiller yazılmış; zikredilen hadis ve şahıslar için fihristler çıkarılmıştır.

Fıkıh, fıkıh usulü, kelâm, edebiyat ve ilm-i nücûma dair eserleri de bulunmaktadır.¹³⁸¹ Kur'ân ilimleri hakkındaki eserlerinden bazıları ise şunlardır:

1. *el-Cehr bi'l-besmele (el-Cehr bi-bismillâhirrahmânirrahîm fi'ş-şalât)*. İki cüzden ibaret bu eseri, Zehebî ihtisar etmiştir.¹³⁸²
2. *"Nehcü (Menhecü ve Lehcü)'ş-şavâb fî enne't-tesmiyete âyetün min Fâtîhati'l-kitâb"* (*Kitâbü'l-Besmele ve ennehâ mine'l-Fâtîha*). Bir veya iki cüz olduğu söylenmiştir.
3. *es-Sâbiğ ve'l-lâhiğ*. Kur'ân tefsiri üzerinedir.¹³⁸³

2.1.21. Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)

(عبدالكريم القشيري)

¹³⁷⁹ Marçais, "Hatîb Bağdâdî", *İA*, V/1, 366.

¹³⁸⁰ Kahire 1349/1931. Tafsilat için bk. Marçais, "Hatîb Bağdâdî", *İA*, V/1, 366.

¹³⁸¹ Bu eserlerin adları ve yazma nüshaları hakkında bk. Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", 16/459-460; Marçais, "Hatîb Bağdâdî", *İA*, V/1, 366.

¹³⁸² Zehebî, *Muhtaşarü'l-Cehr bi'l-besmele*, Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 55.

¹³⁸³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 49.

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Kāsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik b. Talha b. Muhammed el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî”.¹³⁸⁴ 376 yılı Rebîülevvel ayında (Temmuz 986) bugünkü İran-Türkmenistan sınırında Kûçan kasabasının Ustuvâ yöresinde doğdu.¹³⁸⁵

Baba tarafı, fetihlerle Horasan’a yerleşmiş Arap Kuşeyr kabilesine, anne tarafı da Benî Süleym kabilesine dayanır.¹³⁸⁶ “Küçük yaşta babasını kaybetti, akrabalarından Ebu’l-Kāsım el-Yemânî’nin himayesinde yetişti.” İlk hocası olan hâmişinden Arapça ve edebiyat bilgileri aldı.¹³⁸⁷

b) *Hocaları (Tahsîli)*: “Hesap öğrenip mâliye memuru (müstevfî) olmak” niyetiyle erken yaşlarda Nîşâbur’a gitti. Burada meşhur sûfîlerden Ebû Ali ed-Dekkâk ile tanıştı, sohbetlerine katıldı.¹³⁸⁸ Kendisine mürid olmak istediğinde ed-Dekkâk, kendisini ilme yönlendirdi.¹³⁸⁹

Bu hâdise üzerine Kuşeyrî, “Ebû Bekir Muhammed et-Tûsî’den Şâfîî fikhı, Ebû Bekr İbn Fûrek ve Ebû İshak el-İsferâyînî’den kelâm” dersleri aldı.¹³⁹⁰

¹³⁸⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 237; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 299; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfî’iyye*, I, 254; Ahmed Ateş, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1035; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 466.

¹³⁸⁵ Süyûtî, *Tabakât*, 63; Dâvûdî, *a.g.e.*, 237, 238; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfî’iyye*, I, 255; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 299-300; Bilmen, *a.g.e.*, I, 421-422; Özel, *a.g.e.*, 596; Ateş, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1035. Edirnevî, aynı tarihte Nisabur’da doğduğunu söylemiştir. (Edirnevî, *a.g.e.*, 63)

¹³⁸⁶ Kafesoğlu, *a.g.e.*, 175; Dâvûdî, *a.g.e.*, 238; Ateş, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1035.

¹³⁸⁷ Süyûtî, *Tabakât*, 61; Dâvûdî, *a.g.e.*, 238; Edirnevî, *a.g.e.*, 62.

¹³⁸⁸ Süyûtî, *Tabakât*, 61; Dâvûdî, *a.g.e.*, 238; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfî’iyye*, I, 254.

¹³⁸⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 238; Ateş, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1035.

¹³⁹⁰ Süyûtî, *Tabakât*, 61-62; Dâvûdî, *a.g.e.*, 238-239; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfî’iyye*, I, 254; Edirnevî, *a.g.e.*, 62; Ateş, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1035.

“Ebu’l-Hüseyin el-Haffâf, *el-Müstedrek* müellifi Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebu’l-Hasen Ali b. Ahmed el-Ahvâzî, Ebû Bekir b. Abdûs el-Müzekkî, Ebû Nuaym Ahmed b. Muhammed el-Mihricânî, İbn Bâkûye eş-Şîrâzî, Ebû Abdîrrahman es-Sülemî ile Ebû Nuaym el-İsferâyînî’den” hadis dinledi.¹³⁹¹

Bâkîllânî’nin eserlerini inceleyerek Eş‘arî kelâmına meyletti. İlimle meşgul olurken bir taraftan da Ebû Ali ed-Dekkâk’ın sohbetlerine devam etti. ed-Dekkâk, onu kızıyla evlendirdi ve medresesinde ders vermesine izin verdi.¹³⁹²

ed-Dekkâk’ın vefatını müteakip Ebû Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî’ye intisab etti. (405/1015)

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Etkili hitâbeti ve geniş bilgisi ile sohbetlerine katılan talebelerin sayısı gün geçtikçe arttı.¹³⁹³ Oğlu Abdülmün‘im, torunu Es‘ad Hibetürrahman, Ebû Abdillâh el-Furâvî, Zâhir eş-Şahhâmî, Abdülvehhân b. Şâh eş-Şâziyâhî, Vecîh eş-Şahhâmî ve Abdülcebbâr el-Huvârî talebeleri arasında sayılmaktadır.¹³⁹⁴

410 (1019) yılından önce, *et-Tefsîrû’l-kebîr* ismini verdiği eserini yazmaya başladı.¹³⁹⁵ Yine bu zaman diliminde “Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî ve Ebû Muhammed Rûknülişlâm el-Cüveynî’nin de içinde bulunduğu bir kafilâ ile hacca

¹³⁹¹ Süyûtî, *Tabakât*, 62; Dâvûdî, *a.g.e.*, 237; Edirnevî, *a.g.e.*, 62; Bilmen, *a.g.e.*, I, 422; Uludağ, “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, 26/473; Özel, *a.g.e.*, 597.

¹³⁹² Dâvûdî, *a.g.e.*, 239; Ateş, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1035.

¹³⁹³ el-Baharzî, bu sohbetlerin tesiri hakkında, “İblis, onun vaaz ve nasihat meclisinde bulunsa idi, muhakkak tevbe ederdi” demektedir. (Ateş, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1035)

¹³⁹⁴ Süyûtî, *Tabakât*, 63; Dâvûdî, *a.g.e.*, 237; Edirnevî, *a.g.e.*, 63.

¹³⁹⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 239.

gitti.”¹³⁹⁶ Yolculuk esnasında Bağdat ve Hicaz bölgesindeki âlimlerle tanıştı, kendilerinden hadis dinledi.

“Selçuklu Devleti’nin kurulduğu ve Tuğrul Bey’in İran’ı ele geçirdiği esnada Horasan’ın ilim merkezi Nîşâbur’dur.” Kuşeyrî de o sıralar, burada yaşamaktaydı. Hanefî mezhebine bağlı olan Tuğrul Bey’in veziri “Amîdûlmülk el-Kündürî, ateşli bir Mu’tezilî idi ve Eş’arî kelimelerine karşı sert bir mücadelesi vardı.”¹³⁹⁷ Çünkü Ebû Hasen el-Eş’arî’yi ve ona bağlı olan kimseleri “ehl-i bid’at” kabul ediyordu.¹³⁹⁸ Hâlbuki Nîşâbur bölgesi, ekseriyetle îtikadda Eş’arî, fıkıhta ise Şâfiî idi. Onun bu dışlayıcı tavrı ve mücadelesi, büyük bir memnuniyetsizlik meydana getiriyordu.

Kuşeyrî, 436 (1044-1045) yılında, Ebu’l-Hasen el-Eş’arî’nin Ehl-i Sünnet akidesine bağlı bir hadis ehli olduğuna dair bir fetva yayımladı.¹³⁹⁹ Bununla da yetinmeyerek ertesi yıl, kendisi de hadis dersleri vermeye ve hadis rivâyetinde bulunmaya başladı.¹⁴⁰⁰ Bu dersleri, vefat ettiği yıla kadar devam etti.

437-438 yılları arasında tasavvuf klasikleri arasında sayılan *er-Risâle* adlı eserini kaleme aldı.

446 (1054) yılında “ulemâyâ hitâben *Şikâyetü Ehli’s-sünne* adını verdiği bir risâle” yazdı. Onun öteden beri faaliyetleri, bu mektup-risâle ile bardağı taşırmıştı. Vezir Kündürî, Tuğrul Bey’i de tahrik ederek içinde Kuşeyrî’nin de bulunduğu bir grup âlimin yakalanıp hapsedilmesi iznini aldı. Bu âlimlerden İmâmü’l-Hameyn el-

¹³⁹⁶ Kafesoğlu, *a.g.e.*, 175; Dâvûdî, *a.g.e.*, 239; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 300; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyye*, I, 254.

¹³⁹⁷ Ateş, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1036.

¹³⁹⁸ Uludağ, “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, 26/473-474; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 222-223.

¹³⁹⁹ Ateş, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1036.

¹⁴⁰⁰ Uludağ, “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, 26/474; Dâvûdî, *a.g.e.*, 239.

Cüveynî saklandı. Kuşeyrî ve Reîs el-Furatî ise Nîşâbur'un eski kalesinde hapsedildi.¹⁴⁰¹

Hapis kararı verilenler arasındaki Ebû Sehl b. Muvaffak¹⁴⁰², Bâharz'da bulunduğu için tutuklanamamıştı. Etrafına topladığı silahlı kimselerle Nîşâbur'a geldi ve validen bir aydan fazla süredir tutuklu bulunan Kuşeyrî ve el-Furatî'nin serbest bırakılmasını istedi.¹⁴⁰³ Vali bunu reddedince, kaleyi bastı ve onları kurtardı. Kargaşa devam ettiği için Kuşeyrî'nin bir an önce Horasan bölgesini terk etmesinin daha güvenli olacağına karar verildi.

Horasan'dan yola çıkarak Bağdat'a 448 (1056) yılında ulaşan Kuşeyrî, Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillah tarafından iyi karşılandı.¹⁴⁰⁴ Bazı rivayetlere göre Bağdat'tan hacca gitti ve orada Kündürî'nin baskısı sebebiyle memleketlerinden ayrılmış bulunan 400 kadar Hanefî ve Şâfiî kadısıyla görüştü.¹⁴⁰⁵ Bu seyahatinin ardından tekrar Nîşâbur'a döndü.

¹⁴⁰¹ Özel, *a.g.e.*, 597; Ateş, "Kuşeyrî", *İA*, VI, 1036.

¹⁴⁰² Aslında Vezir Ebû Mansur Muhammed el-Kindî (Kündürî), Ebû Sehl b. Muvaffak'ın Nîşâbur'da sahip olduğu ilmî/mânevî otoriteyi çekemiyordu. Zira Ebû Sehl, bu bölgedeki Hanefî ve Şâfiî ulemaya ev sahipliği yapıyor, ilmî sohbetler yapıyordu. Ayrıca Ebû Sehl b. Muvaffak'ı vezaret makamına gelecek rakibi olarak görüyor, şahsî haset ve husumet besliyordu. Bu sebeple onunla irtibatlı olan diğer âlimler de bundan payını almıştı. (Bu husustaki değerlendirmenin tafsilatı için bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, 423)

¹⁴⁰³ Ateş, "Kuşeyrî", *İA*, VI, 1036.

¹⁴⁰⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 240; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 300; Ateş, "Kuşeyrî", *İA*, VI, 1036.

¹⁴⁰⁵ Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin", 26/474. Başka âlimlerle birlikte bu kadar kadı'nın hac mevsiminde bir araya gelmesi sebebiyle, bu yıla "senetü'l-kudât" adı verilmiştir. (Bilmen, *a.g.e.*, I, 423) Kuşeyrî, bu kadılara, güven içinde memleketlerine dönmelerini, çok kısa bir zamanda Amîdül-mülk'ün öldürüleceğini keşfen haber vermiştir. (Ateş, "Kuşeyrî", *İA*, VI, 1036)

Amîdûlmülk'ün bundan sonraki on yıllık iktidarı döneminde oldukça zor günler geçirdi. Alparslan'ın başa geçmesi ve Amîdûlmülk'ün 456'da (1064) idam edilmesiyle rahata kavuştu.¹⁴⁰⁶ Onun yerine gelen Nizâmûlmülk devrinde Nîşâbur'daki medresesinde ders vermeye başladı. Bir taraftan da halka dönük vaazlar veriyordu. 435 (1045) tarihinde başladığı hadis derslerine vefatına kadar yirmi yedi yıl devam etti.¹⁴⁰⁷

İlmî seyahatler için Horasan bölgesindeki Tûs, Ebîver ve Merv şehirlerine gitti. Ömrünün son devirleri nispeten huzur ve refah içinde geçti.¹⁴⁰⁸

16 Rebûlâhir 465'te (30 Aralık 1072) 89 yaşındayken Nîşâbur'da vefat etti¹⁴⁰⁹ ve bu şehirde Ebû Ali ed-Dekkâk'ın medresesinin haziresine defnedildi.

Kuşeyrî'nin kendisi gibi el-Kuşeyrî nisbesi ile tanınan ve hepsi Ebû Ali ed-Dekkâk'ın kızı Fâtıma'dan doğmuş olan altı oğlu vardır ki, bunların her biri de âlim olarak tanınmışlardır.¹⁴¹⁰

d) *İlimdeki Mevkii*: İslâmî ilimlerin hemen hepsinde engin bir bilgiye sahip olmasına rağmen eserlerinde ve bilhassa tefsirinde daha çok mutasavvıf kimliği ile öne çıkmıştır.¹⁴¹¹ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve güzîde talebesi Ebû Ali el-Farmedî vâsıtasıyla Gazzâlî'ye tesir etmiştir.

¹⁴⁰⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 240.

¹⁴⁰⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 239.

¹⁴⁰⁸ Ateş, "Kuşeyrî", *İA*, VI, 1036.

¹⁴⁰⁹ Süyûtî, *Tabakât*, 63; Dâvûdî, *a.g.e.*, 241; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 255; Ateş, "Kuşeyrî", *İA*, VI, 1036; Özel, *a.g.e.*, 33.

¹⁴¹⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 241; Edirnevî, *a.g.e.*, 62. Kuşeyrî'nin bu evlatları hakkındaki tafsilat için bk. Ateş, "Kuşeyrî", *İA*, VI, 1036.

¹⁴¹¹ Süyûtî, *Tabakât*, 62-63; Dâvûdî, *a.g.e.*, 238; Edirnevî, *a.g.e.*, 62; Bilmen, *a.g.e.*, I, 422.

İtikadda Eş‘arî, fıkıhta ise Şâfiî mezhebine mensup ve bu mezheplerin görüşlerinin hararetli bir savunucusu idi.¹⁴¹²

Hadis ilminde sika kabul edilmiştir.¹⁴¹³

Tasavvufu, sünnî bir çerçeve içinde ele almıştır. Çevresindeki melâmet hareketlerine ve sûfilerin, Eş‘arîliğe ters düşen bazı fikirlerine fazla itibar etmemiştir. Râfîzî ve Mu‘tezilî görüş sahipleriyle mücadele etmiştir.¹⁴¹⁴

e) *Eserleri*: Tasavvuf klasiklerinden sayılan *er-Risâle* adlı eseri dışında farklı ilim dallarında *et-Taḥbîr fî ‘t-tezkîr*, *Tertîbü ‘s-sülûk fî tarîkillâh*, *Şikâyetü Ehli ‘s-sünne bi-ḥikâyeti mâ lehüm mine ‘l-mihne*, *Nahvü ‘l-kulûb*, *el-Lüma‘ fî ‘l-i‘tikâd*, *el-Fuṣûl fî ‘l-uṣûl* ve *Kitâbü ‘l-Mî‘râc* gibi eserleri kaleme almıştır.¹⁴¹⁵ Bazı risaleleri de farklı şahıslar tarafından bir araya getirilerek neşredilmiştir.¹⁴¹⁶

Tefsir sahasında kaleme aldığı eserleri şunlardır:

1. *et-Tefsîru ‘l-kebîr (et-Teysîr fî ‘ilmi ‘t-tefsîr)*. Kaynaklarda farklı isimle geçmektedir.¹⁴¹⁷ Kuşeyrî, 410 yılından önce bu eseri yazmıştır.¹⁴¹⁸ Kaynakların çoğu,

¹⁴¹² Dâvûdî, *a.g.e.*, 238; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü ‘ş-şâfi ‘iyye*, I, 254; Edirnevî, *a.g.e.*, 62; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 300; Bilmen, *a.g.e.*, I, 423.

¹⁴¹³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 238; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü ‘ş-şâfi ‘iyye*, I, 254; Özgel, *a.g.e.*, 32.

¹⁴¹⁴ Özgel, *a.g.e.*, 33.

¹⁴¹⁵ Brockelmann, *GAL*, I, 432-433, 556; *Suppl.*, I, 770-772; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü ‘ş-şâfi ‘iyye*, I, 254-255; Özel, *a.g.e.*, 597; Dâvûdî, *a.g.e.*, 241; Ateş, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1036-1038.

¹⁴¹⁶ Uludağ, “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, 26/474-475.

¹⁴¹⁷ Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 62’da, Dâvûdî, *a.g.e.*, 241’de “*et-Tefsîrü ‘l-kebîr*” adıyla; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 300’de, *Keşfü ‘z-zunûn*’dan naklen ve Brockelmann, *Suppl.*, I, 722’de *et-Teysîr fî ‘ilmi ‘t-tefsîr* adıyla zikredilmiştir. el-Edirnevî ise, iki ismi birlikte kullanmıştır. (*a.g.e.*, 62). *Keşfü ‘z-zunûn*’da *Teysîr fî ‘t-tefsîr* adıyla yer almakta (Çelebi, *a.g.e.*, I, 518); *Teysîr fî ‘ilmi ‘t-tefsîr* adındaki küçük bir risale ise,

bu eser hakkında tefsirlerin en iyilerinden, en vâzıhlarından biri değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁴¹⁹ “Bu eserin, Kuşeyrî’nin oğlu Ebû Nasr Abdürrahîm’e ait olduğu”



Muhyiddin Muhammed b. Süleyman el-Kâfî el-Hanefî’ye (yazılışı h. 856/1452-1453) nisbet edilmektedir (a.y.).

¹⁴¹⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 239; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 300; Ateş, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1036.

¹⁴¹⁹ Uludağ, “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, 26/473; Süyûtî, *Tabakât*, 62; Dâvûdî, *a.g.e.*, 241; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 254; Edirnevî, *a.g.e.*, 62; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 300; Ateş, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1036.

da söylenmiştir.¹⁴²⁰ Bu tefsirin günümüze kadar ulaşmadığını dile getirilmekle¹⁴²¹ beraber yazma nüshası tesbit edilmiştir.¹⁴²²

2. *Leṭâifü'l-işârât*. Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını içine almaktadır. Bu sebeple daha sonra işârî tefsir yazan müelliflerin sıkça istifade ettiği bir kaynak eser olmuştur.

¹⁴²⁰ Ateş, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1038; Özgel, *et-Tefsîru'l-kebîr* ile *et-Teysîr fî 'ilmi't-tefsîr* arasında farklılık bulunduğunu, ilkinin Abdülkerîm el-Kuşeyrî'ye, ikincisinin ise, onun oğlu Abdurrahîm el-Kuşeyrî'ye âit olduğunu söylemektedir. (a.g.e., 38)

¹⁴²¹ Ateş, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1036; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, İstanbul 1998, 99.

¹⁴²² Özgel, bu nüshalar hakkında şu bilgileri verir:

Kütüphane kataloglarında bu eserin üç nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan sadece Süleymaniye Ktp., Laleli nr: 19'daki nüsha Abdülkerîm Kuşeyrî'ye aittir. Diğer ikisi (Süleymaniye Ktp., Sultanahmed I, nr: 60 ile Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr: 87, 89); zikredilen eser olmadığı halde bu müellife ait gösterilmiştir.

Süleymaniye Ktp., Sultanahmed I, nr: 60'deki nüsha, *et-Teysîr fî't-tefsîr* diye kaydedilmiş olduğu hâlde, *Leṭâifü'l-işârât*'ın muhtasarıdır.

Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr: 87 ve 89'daki nüsha ise, *et-Teysîr fî't-tefsîr* adıyla Abdülkerîm el-Kureyşî'ye ait gösterilmiştir. Halbuki oğlu Abdurrahim'e aittir. Zira bu nüsha, İ.Ü. Merkez Ktp. Arapça Bölümü 3288'de *Tefsîrü'l-muhtaşar min Tefsîri'l-basîṭ* olarak Abdülkerîm el-Kuşeyrî adına kayıtlı nüsha ile aynıdır. Birbirinin aynısı olan bu iki nüsha, aslında Kuşeyrî'nin oğlu Abdurrahim'e ait olup, babası Abdülkerîm'in *et-Tefsîru'l-kebîr*'in muhtasarıdır.

Farklı isimlerle kaydedilen bu nüshaların hepsi aynı eserdir ve kesinlikle müfessir Abdülkerîm el-Kuşeyrî'ye ait olmayıp oğlu Abdurrahim'e aittir. (...) Merkez Ktp. Yazmalar Kataloğu'nda H. Ritter'in açıklamaları doğrultusunda bu meseleye değinilmiştir. bk. Karatay Fehmi Edhem, *İstanbul Üniversitesi Arapça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1951, II, 160. (Daha geniş bilgi için bk. Özgel, a.g.e., 38)

Yazma nüshaları vardır.¹⁴²³ Neşredilmiş¹⁴²⁴ ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹⁴²⁵ *Leṭâifü'l-işârât*, Şeyh Bedreddin (ö. 820/1417-8) tarafından *et-Teshîl şerhu Leṭâifü'l-işârât* adıyla şerhedilmiş ve bu şerh de yakın bir zamanda neşredilmiştir.¹⁴²⁶

3. *Tefsîru ba'zi âyâti'l-Kur'ân*.¹⁴²⁷

4. *Tefsîru âyeti'n-nûr*.¹⁴²⁸

5. *Tefsîru Kuşeyrî*.¹⁴²⁹

Muhtemelen bu son üç eser, *Leṭâifü'l-işârât*'tan alınmıştır.¹⁴³⁰

f) *Tefsirdeki Metodu*: Kuşeyrî, farklı metotlarla iki tefsir kaleme almıştır.¹⁴³¹

Bunlardan ilki, *et-Tefsîru'l-kebîr*¹⁴³² olup bu eser, daha çok rivayet ağırlıklı bir tefsirdir. Ancak nahiv, i'rab ve kelâmî meselelerdeki tartışmalara girmesiyle dirayet

¹⁴²³ Ateş, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1036-1037; Özgel, *a.g.e.*, 34.

¹⁴²⁴ Kuşeyrî, *Leṭâifü'l-işârât* (nşr. İbrahim Besyûnî), Kâhire 1390/1970; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 300.

¹⁴²⁵ Abdülkerim Kuşeyrî, *Leṭâifü'l-işârât (Kuşeyrî tefsiri)*, trc. Mehmet Yalar, I-VI, İstanbul 2012; Kuşeyrî, *Leṭâifü'l-işârât (İlâhî kelâmın sırları, Kur'ân-ı Kerim tefsiri)*, trc. Ekrem Demirli, I-III, İstanbul 2020.

¹⁴²⁶ Şeyh Bedreddin, *et-Teshîl şerhu Leṭâifü'l-işârât*, thk. Mustafa Bülent Dadaş, I-III, İstanbul 2019.

¹⁴²⁷ Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu nr: 942/2.

¹⁴²⁸ Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu nr: 942/1.

¹⁴²⁹ Beyâzıt Devlet Ktp., Beyâzıt nr: 494.

¹⁴³⁰ Özgel, *a.g.e.*, 38.

¹⁴³¹ Özgel, *a.g.e.*, 34.

özellikleri de taşımaktadır. Bir âyetin tefsiri esnasında farklı görüşleri nakletmiş, sonra bunlar arasında bir tercih yaparak diğer görüşleri tenkid etmiştir. Kıraatler ve nüzul sebeplerine yer vermiş, sıkça şiirle istiṣhadda bulunmuştur. Ehl-i sünnet dışı Mu‘tezile, Kaderiyye ve Cehmiyye ile kelâmî münakaşalara girmiştir. Müellifinin tasavvufa meyletmeden önce (410/1019) yazılmış olan bu eser, sûfi/işârî yorumlardan uzaktır.¹⁴³³

Kuşeyrî’nin *Leṭâifü’l-işârât* adlı eseri ise, Kur’ân-ı Kerîm’deki âyetlerin tamamını içine alan ve sonraki müfessirler için işârî tefsir açısından önemli bir kaynak teşkil eden, oldukça kıymetli bir tefsirdir.¹⁴³⁴

434’de (1042-1043) yazmaya başladığı bu eserinde, Sülemî’nin *Ḥaḳā’iku’t-tefsîr*’inden çok istifade etmiş, onu örnek alarak eserini yazmıştır.¹⁴³⁵ Ancak bu eser, “Sülemî’nin tefsirinden daha düzenli ve kapsamlıdır.” Kuşeyrî, rivayet senedlerini hazfederek nakletmiş, kaynaklarını da zikretmemiştir. Sülemî’de yer alan mevzu hadisler¹⁴³⁶ de muhaddis kimliğiyle Kuşeyrî tarafından ayıklanmıştır. Bu hâliyle Kuşeyrî, Sülemî’nin tefsirindeki bilgileri, muhakeme ve müktesebatından istifadeyle eleyerek kaleme almıştır.¹⁴³⁷

¹⁴³² Süleymaniye Ktp., Laleli nr: 19’da kayıtlı, Fâtiha ile En’âm Sûresi’nin 20. âyetleri arasındaki kısmın tefsirini ihtiva eden nüsha. (Tafsilat için bk. Özgel, *a.g.e.*, 38-39)

¹⁴³³ Özgel, *a.g.e.*, 39. Kuşeyrî’nin bu tefsirdeki metodu ve tefsirinden verilen misaller için bk. Özgel, *a.g.e.*, 39-47.

¹⁴³⁴ Süyûtî, *Ṭabaḳât*, 63; Uludağ, “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, 26/474; Özel, *a.g.e.*, 598; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 300.

¹⁴³⁵ Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 100.

¹⁴³⁶ Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 92-93.

¹⁴³⁷ Özgel, *a.g.e.*, 34; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 100.

Bu iki tefsir arasındaki bir fark da Sülemî'nin ahkâm âyetleriyle ilgili bir izahı olmazken Kuşeyrî, ahkâm âyetlerini de işârî olarak tefsir etmiştir.¹⁴³⁸

Âyet-i kerîmelerdeki en latîf işaretleri sezip bunları ortaya koymak hususunda eşsiz bir müfessir sayılmakla birlikte tefsirinde bazı munkatı‘ rivayetlere yer vermiştir.¹⁴³⁹

2.1.22. Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî (ö. 467/1075'ten önce)

(حسين بن محمد الدامغانى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: Ebû Abdillâh Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî. Muhtemelen Rey ve Nîsâbur arasında bulunan Dâmegân şehrinde¹⁴⁴⁰ doğdu. Doğum tarihi ve hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. “Kendi eserlerinde bile ismi, künyesi, babasının ismi ve nisbesinden başka bir kayda rastlanmamaktadır.”¹⁴⁴¹

d) *İlimdeki Mevkii*: “Devrinin dil ilimleri ve el-vücûh ve'n-nezâir sahasındaki sayılı âlimlerinden biri” olarak kabul edilmektedir.¹⁴⁴²

İtikâdî ve fikhî olarak hangi mezheplere mensup olduğu hakkında kesin bir bilgi bulunmamasına rağmen bazı kaynaklarda ismine “el-Hanefî” nisbesi eklenmiştir. Bu nisbenin kendisine ait mi, yoksa isim karışıklığı sebebiyle Bağdat kâdılıkudatlığı yapmış olan, Hanefî oluşuyla bilinen Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî'ye (ö. 478/1085) ait mi olduğu hususunda tereddütler vardır.¹⁴⁴³

¹⁴³⁸ Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 101. Kuşeyrî'nin tefsirdeki metodu ve bu tefsirden misaller için bk. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 99-105.

¹⁴³⁹ Bilmen, *a.g. e.*, I, 422.

¹⁴⁴⁰ Esma Çetin, *Dâmegânî'nin el-Vücûh ve'n-Nezâir İsimli Eserindeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, (Bursa, 2006), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 19.

¹⁴⁴¹ Çetin, *a.g.e.*, 18.

¹⁴⁴² Çetin, *a.g.e.*, 18.

¹⁴⁴³ Çetin, *a.g.e.*, 20.

Eserlerinde yapmış olduğu yorumlarda Ehl-i sünnet çizgisinde bir re'y ekolü mensubu olduğu çıkarılabilir.¹⁴⁴⁴

e) *Eserleri*: Kaynaklarda vaaz meclislerini kaleme aldığı *Şevku'l-'arûs ve ünsü'n-nüfûs* adlı eseri dışında, Kur'ân ilimlerine dair şu eseri zikredilmektedir:

1. *el-Vücûh ve 'n-nezâ'ir li elfâzi kitâbillâhi'l-'azîz ve me'ânihâ*.¹⁴⁴⁵ Yazma nüshaları bulunan¹⁴⁴⁶ eser üzerinde akademik çalışmalar¹⁴⁴⁷ yapılmış ve neşredilmiştir.¹⁴⁴⁸

2. *ez-Zevâ'id ve 'n-nezâ'ir ve fevâ'idü'-beşâ'ir*.¹⁴⁴⁹

2.1.23. Abdurrahman b. Muhammed ed-Dâvûdî el-Bûşencî (ö. 467/1075)

(عبدالرحمن بن محمد الداودى البوشنجى)

¹⁴⁴⁴ Çetin, *a.g.e.*, 20-21.

¹⁴⁴⁵ Çetin, *a.g.e.*, 20-21.

¹⁴⁴⁶ İstanbul Üniversitesi Ktp., AY, nr. 6826; Afyon Gedik Paşa Ktp., nr. 1194; Süleymaniye Ktp., Reisülküttab, nr. 101; Esad Efendi, nr. 169; Bâyezid Umum Ktp., Amasya, nr. 974; Kahire Dârü'l-Kütüb el-Hidviyye, nr. 130. Diğer nüshalar ve tafsilatlı bilgi için bk. Esmâ Çetin, *a.g.e.*, 22-26.

¹⁴⁴⁷ Ekber Bihruz Ali-âbâd, *Dâmgânî ve Kitâb al-Vucûh va'l-nazâir*, (Doktora tezi), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1968.

¹⁴⁴⁸ Abdülazîz Seyyidü'l-Ehl, bu eseri tahkik ederek *Ķāmûsü'l-Ķur'ân ev işlâhu'l-vücûh ve 'n-nezâir fi'l-Ķur'ân* adıyla neşretmiştir. (Dârü'l-ilmi'l-âlemîn), Beyrut 1977, 1985; Turgut, *a.g.e.*, 203.

¹⁴⁴⁹ Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 986; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XI, 48; IV, 44; *Îzâhu'l-meknûn*, I, 496; Turgut, *a.g.e.*, 162, 203; *Hediyetü'l-'ârifîn*, I, 282.

Zikredilen kaynaklardaki isim ve tarih hataları için bk. Cengiz Kallek, “Dâmegânî”, *DÎA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/453-454; Esmâ Çetin, *a.g.e.*, 18-20.

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Hasen Cemâlülislâm Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhammed b. Dâvud b. Ahmed ed-Dâvûdî el-Bûşencî”.¹⁴⁵⁰ Rebûlâhîr 374 (Eylül 984) tarihinde Herat yakınlarında bulunan Bûşenc (Bûsenc, Fûsenc) beldesinde doğdu.¹⁴⁵¹ Büyük dedesi Davud’a nisbet edilerek “Dâvûdî” olarak meşhur oldu.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Buşenc’de henüz altı yaşındayken hocası ve Firebrî’nin talebesi olan “Abdullah b. Ahmed (İbn Hammûye) es-Serahsî’den Buhârî’nin *el-Câmi’u’s-şahîh* ile Abd b. Humeyd’in *el-Müsned*’ini ve Dârimî’nin *es-Sünen*’ini” dinlemiş, böylece bu eserlerin intikalinde “yegâne âlî isnad sahibi” olmuştur.¹⁴⁵²

Ebû Muhammed b. Ebî Şureyh, Ebû Abdillâh el-Hâkim, Ebû Tâhir ez-Ziyâdî, Ebû Ömer b. Mehdî ve Ali b. Ömer et-Temmâr gibi âlimlerden de hadis dinlemiştir.¹⁴⁵³

“Ebû Said Yahyâ b. Mansur, Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Ebû’t-Tayyib Sehl es-Su’lûkî ve Ebû Bekir Abdullâh b. Ahmed el-Kaffâl” fıkıh ilminde kendilerinden istifade ettiği âlimlerden birkaçıdır.¹⁴⁵⁴ Ayrıca Bûşenc, Merv, Herat, Bağdat ve Gazze’ye de ilmî seyahatlerde bulunmuştur.

Yıllarca Bağdat’ta yaşamış ve buradaki birçok muhaddisten hadis öğrenmiştir. Nîşâbur’dayken “Hâkim en-Nisâbûrî ve Ebû Abdurrahman es-Sülemî’nin hadis meclislerine” katılmış, Sülemî ve Ebû Ali ed-Dekkâk’ın tasavvufî sohbetlerinden de istifade etmiştir.¹⁴⁵⁵

¹⁴⁵⁰ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 249.

¹⁴⁵¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 204-205; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 250.

¹⁴⁵² Selman Başaran, “Dâvûdî, Abdurrahman b. Muhammed”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/50; Dâvûdî, *a.g.e.*, 205; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 249.

¹⁴⁵³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 204; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 250.

¹⁴⁵⁴ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 249-250.

¹⁴⁵⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 204; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 250.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Uzun ilmî seyahatlerinin ardından Bûşenc'e döndüğünde hadis, fıkıh, zikir ve sohbet meclisleri kurmuştur. Buralarda pek çok âlimin yetişmesine yardımcı olmuş, halka yönelik sohbet, vaaz ve irşadlarda bulunmuş; ihtiyaca binâen fetva vermiştir.

“*Şahîh-i Buḥârî*”nin meşhur râvîlerinden Ebu'l-Vakt es-Siczî, Dâvûdî'den bizzat bu eseri okumuş ve rivayet etmiştir.”¹⁴⁵⁶ Müsâfir b. Muhammed, Âişe binti Abdillâh el-Bûşenciye, Ebu'l-Mehâsin Es'ad b. Ziyad el-Mâlînî de Bûşencî'nin talebeleri arasında sayılmaktadır.¹⁴⁵⁷

Abdurrahman b. Muhammed ed-Dâvûdî, 93 yaşındayken Bûşenc'de, Şevval 467 (Haziran 1075) tarihinde vefat etmiştir.¹⁴⁵⁸

d) *İlimdeki Mevkii*: Horasan hadisçileri arasında “yegâne âlî isnad sahibi muhaddis” vasfıyla öne çıkmıştır. Ayrıca Şâfiî fıkıhı ve ulemâ arasındaki ihtilaflar hususunda otorite sayılacak kadar bilgi sahibiydi.¹⁴⁵⁹

Sünnete uygun, zâhidâne bir hayatı tercih etmiş, zaman zaman karşılaştıkları Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ü nasihatleriyle ikaz etmiştir.¹⁴⁶⁰ İlim yolculukları esnasında yiyeceğini ihtiyaten kendi yanında taşımıştır.¹⁴⁶¹ Ders ve vaazları dışında dâima zikrullah ile meşgul olmuştur.¹⁴⁶²

e) *Eserleri*: Kaynaklarda herhangi bir eseri zikredilmemektedir.

¹⁴⁵⁶ Başaran, “Dâvûdî, Abdurrahman b. Muhammed”, 9/50; Dâvûdî, *a.g.e.*, 204.

¹⁴⁵⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 204.

¹⁴⁵⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 205; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, I, 250.

¹⁴⁵⁹ Başaran, “Dâvûdî, Abdurrahman b. Muhammed”, 9/50.

¹⁴⁶⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 204-205.

¹⁴⁶¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 204; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, I, 250.

¹⁴⁶² Dâvûdî, *a.g.e.*, 205.

2.1.24. Ebu'l-Hasen el-Vâhidî (ö. 468/1076)

(أبو الحسن الواحدى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Mettûye el-Vâhidî en-Nîsâbü'rî”.¹⁴⁶³ Araplar'ın Benî Kudâa kabilesine mensuptur. Muhtemelen 398 (1007) yılında¹⁴⁶⁴ Nîşâbur'da doğdu. Atalarından Mettûye ve Vâhid isimlerine nisbet edilerek Mettûyî ve Vâhidî nisbeleriyle de kaydedilmiştir.¹⁴⁶⁵ Ticaretle meşgul olan “âilesi, Rey ve Hemedan şehirleri arasında bulunan Sâve'den Nîşâbur'a göç etmiştir.”¹⁴⁶⁶

b) *Hocaları (Tahsili)*: İlk hocalarından olan “Ebû Ömer Saîd b. Hibetullah el-Bistâmî'den Kur'ân'ı hıfzetti. Daha sonra Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed b. Mahmiş ez-Ziyâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Hasen el-Hîrî ve Hasen b. Muhammed el-Herevî'den hadis dersleri” aldı.¹⁴⁶⁷

Kıraat dersleri hususunda “Ebû Osman Saîd b. Muhammed el-Hîrî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Fârisî ve Ebu'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Büstî'den” istifade etti.

Arap dili ve edebiyatı hakkındaki bilgisini de “Ebu'l-Hasen İmrân b. Mûsâ el-Mağribî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Muhammed b. Yusuf el-Arûzî, Sâhib Ebû Mansûr el-Ezherî ve Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed ed-Darîr el-Kuhündîzî” gibi âlimlerden

¹⁴⁶³ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 256.

¹⁴⁶⁴ Özgel, *a.g.e.*, 48.

¹⁴⁶⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 352.

¹⁴⁶⁶ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 257; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 352.

¹⁴⁶⁷ Süyûtî, *Tabakât*, 66; Dâvûdî, *a.g.e.*, 270.

istifade ederek geliştirdi.¹⁴⁶⁸ Tefsir ve kıraat ilimlerinde bilhassa Ebû İşhak es-Salebî'nin tesirinde kaldı.¹⁴⁶⁹

Eserlerinden anlařıldığına göre, çok erken yařlardan bařlayarak ilim için yollara dūřmūř ve Cūrcān, İřfahan ve Baędat'a gitmiřtir.¹⁴⁷⁰

c) *Talebeleri (Tedrīsi)*: Uzun yıllar medreselerde ders vermiř ve pek çok öęrenci yetiřtirmiřtir. “Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer el-Ergiyānî ve kardeři Ebû Nasr Muhammed el-Ergiyānî, Ebû Bekir Yahya b. Abdürrahîm el-Makberî, *el-Kāmil* müellifi Ebu'l-Kāsim el-Hūzelî, Ebû Muhammed Abdülcebbar b. Muhammed el-Hevvārî (el-Huvārî), Ahmed b. Muhammed el-Meydānî” kendisinden ilim alan isimlerden birkaçıdır.¹⁴⁷¹

468 yılı Cemāziyelāhir ayında (Ocak-şubat 1076) yetmiş yaşlarındayken Niřābur'da vefat etti.¹⁴⁷²

¹⁴⁶⁸ Süyûtî, *Tabakāt*, 66; Dāvūdî, *a.g.e.*, 270; İbn Kādî eř-řühbe, *Tabakātü 'ř-řāfi 'iyye*, I, 257; Edirnevî, *a.g.e.*, 63.

¹⁴⁶⁹ Süyûtî, *Tabakāt*, 66; Dāvūdî, *a.g.e.*, 270; İbn Kādî eř-řühbe, *Tabakātü 'ř-řāfi 'iyye*, I, 257; Edirnevî, *a.g.e.*, 63.

¹⁴⁷⁰ *et-Tefsîrü 'l-basîf*, neşredenin girişi, I, 67-68; Cevde Muhammed Muhammed el-Mehdî, *el-Vāhidî ve menhecühû fi 't-tefsîr*, Kahire 1978, 65; Abdurrahman Çetin, “Vāhidî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/438.

¹⁴⁷¹ Süyûtî, *Tabakāt*, 67; Dāvūdî, *a.g.e.*, 270; Edirnevî, *a.g.e.*, 63.

¹⁴⁷² Süyûtî, *Tabakāt*, 67; Süyûtî, *Buęye*, II, 123; Dāvūdî, *a.g.e.*, 270; İbn Kādî eř-řühbe, *Tabakātü 'ř-řāfi 'iyye*, I, 257; Edirnevî, *a.g.e.*, 63; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 352.

Özgel, Dāvūdî'ye atıfla, Vāhidî'nin 486 (1093) yılında vefat ettięini söylemektedir. (Özgel, *a.g.e.*, 48) Halbuki Dāvūdî de ölüm tarihi olarak 468 (1076) yılını kabul etmektedir. (bk. Dāvūdî, *a.g.e.*, 270)

d) *İlimdeki Mevkii*: Allâme, muhaddis, müfessir, fakih, Arap dili ve nahivde üstat olduğu kaynaklara geçmiş bulunan¹⁴⁷³ Vâhidî, kendi devrinde âlimlerin yanı sıra vezir Nizâmülmülk ve diğer devlet erkânının saygısına mazhar olmuştur.¹⁴⁷⁴

“Îtikadda Eş’arî, amelde Şâfiî’dir.” Eserlerini Ehl-i sünneti müdafaaya hasretmiş, “Kaderiyye, Mücessime ve Müşebbihe gibi fırkalarla mücadele etmiştir.”¹⁴⁷⁵ Sülemî ve tefsirine yönelttiği tenkitler ise hoş karşılanmamıştır.¹⁴⁷⁶

Tefsirde asrın imâmı ve Kur’ân ilimleriyle Arap dili ve edebiyatına vukûfiyeti ile üstad kabul edilir.¹⁴⁷⁷ İbn Teymiyye, “Vâhidî’nin, hocası Sa‘lebî’den daha iyi Arapça bildiğini” söylemiştir.¹⁴⁷⁸ Şiirle de meşgul olmuş, kendisinden bazı manzûmeler nakledilmiştir.¹⁴⁷⁹

Fıkıh, siyer ve megâzî sahalarındaki ilmini de eserlerine yansıtmıştır.

e) *Eserleri*: 1. *el-Basîf fî tefsîri’l-Ğur’ân*. 446 (1054) tarihinde tamamlanmıştır. Devrinin en önemli tefsirleri arasında sayılır. Muhtelif yazma nüshaları vardır.¹⁴⁸⁰ Tahkikli olarak neşredilmiştir.¹⁴⁸¹

¹⁴⁷³ Süyûtî, *Buğye*, II, 123; Dâvûdî, *a.g.e.*, 270; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 256-257.

¹⁴⁷⁴ Süyûtî, *Buğye*, II, 123; Dâvûdî, *a.g.e.*, 270; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 352.

¹⁴⁷⁵ Özgel, *a.g.e.*, 49.

¹⁴⁷⁶ Turgut, *a.g.e.*, 239.

¹⁴⁷⁷ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 256; Bilmen, *a.g.e.*, I, 425; Özgel, *a.g.e.*, 48.

¹⁴⁷⁸ Çetin, “Vâhidî”, 42/438.

¹⁴⁷⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 270.

¹⁴⁸⁰ Tafsilat için bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 87; Çelebi, *Keşfü’z-ẓunûn*, I, 302, 469. İbn Kâdî eş-Şühbe, bu eserin nahiv hakkında yazılmış on altı ciltlik bir eser olduğunu söylemiştir. (bk. *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 257)

“Ebu’l-Fezâil Ahmed b. Abdülatîf et-Tebrîzî, *Mecma’u’l-elâf fî’l-cem’i beyne leîâfi’l-Basîf ve’l-Keşşâf* adlı beş ciltlik eserinde, Vâhidî’nin bu tefsiri ile Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ından iktibaslar yapmıştır.”¹⁴⁸²

2. *el-Vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz. Tefsîrû’l-Celâleyn*’in belli başlı kaynaklarından biridir. *el-Basîf* adlı tefsirden önce tamamlanmış muhtasar bir tefsirdir. Neşredilmiştir.¹⁴⁸³ İlmî neşirleri de vardır.¹⁴⁸⁴

3. *el-Vasîf fî tefsîri’l-Şur’âni’l-mecîd (el-Vasîf beyne’l-makbûd ve’l-basîf)*. 461 (1069) yazılması tamamlanmıştır. Dört ciltlik orta hacimli bir tefsirdir.¹⁴⁸⁵ Bakara sûresinin sonuna kadar olan kısmı, Muhammed Hasen Ebu’l-Azm ez-Zefîî neşretmiştir. (Kahire 1406) Ezher Üniversitesi’nde doktora tezi olarak üç kişinin gayretleriyle hazırlanan esere, daha sonra iki kişi daha ilâve olmuş ve beş kişilik bir heyet hâlinde bu eseri neşretmişlerdir.¹⁴⁸⁶

¹⁴⁸¹ Eser, bölümler hâlinde Câmiatü İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye’de on beş doktora talebesine tahkik ettirilmiş ve yirmi beş cilt hâlinde neşredilmiştir. bk. Vâhidî, *el-Basîf fî tefsîri’l-Şur’ân*, (Muhammed b. Sâlih b. Abdullah el-Fevzân v.dğr.), Riyad, 1430.

¹⁴⁸² Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, III, 188.

¹⁴⁸³ Bu tefsir, Muhammed b. Ömer en-Nevevî’nin *et-Tefsîrû’l-münîr*’inin kenarında basılmıştır (Kahire 1305/1887). bk. Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 352.

¹⁴⁸⁴ bk. nşr. Mustafa es-Sekkâ, Kahire 1374/1955; nşr. Safvân Adnân Dâvûdî, I-II, Dımaşk 1415/1995.

¹⁴⁸⁵ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 257.

¹⁴⁸⁶ bk. Vâhidî, *el-Vasîf fî tefsîri’l-Şur’âni’l-mecîd* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr.), I-IV, Beyrut 1415/1994.

İsmâil b. Muhammed el-Hadramî, “bu eserde geçen garip ve müphem lafızları açıklayarak birtakım tashihlerde” bulunmuştur.¹⁴⁸⁷ Brockelmann ise bu eserin *el-Vasîf*’e reddiye mahiyetinde yazıldığı görüşündedir.¹⁴⁸⁸

Kaynaklarda Vâhidî’ye beş tefsir daha nisbet edilir: *Me‘âni’t-tefsîr*, *Müsnedü’t-tefsîr*, *Muhtaşarü’t-tefsîr*, *el-Hâvî li-cemî‘i’l-me‘ânî* ve *Câmi‘u’l-beyân fî tefsîri’l-Şur‘ân*. Ancak bu eserlerin yukarıda sayılan üç tefsir kitabından farklı olup olmadığı belli değildir.¹⁴⁸⁹

4. *Esbâbü’n-nüzûl*. Bu sahada yazılmış “en meşhur eserlerden biri”dir.¹⁴⁹⁰ Sonraki dönemde bu sahada yazılmış birçok kitap için kaynak olmuştur. Ca‘berî tarafından isnadları hazfedilerek kısaltılmıştır. “Hâmişinde Hibetullah b. Selâme’nin *en-Nâsih*

¹⁴⁸⁷ İsmâil b. Muhammed el-Hadramî, *‘Umdetü’l-kavî ved-đa‘îf el-kâşif limâ vağa‘a fî Vasîfi’l-Vâhidî mine’t-tebdîl ve’t-tahrîf*.

¹⁴⁸⁸ Brockelmann, *Suppl.*, I, 731; Çetin, “Vâhidî”, 42/439.

¹⁴⁸⁹ Cevde Muhammed Muhammed el-Mehdî, *el-Vâhidî ve menhecühû fî’t-tefsîr*, Kahire 1978, 91-93; *el-Vasîf*, nâşirin girişi, I, 29; *el-Vecîz*, nâşirin girişi, I, 32-34, *et-Tefsîrü’l-basîf*, nâşirin girişi, I, 87-89; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 469.

Özgel, bu tefsirlerden üçünün (*Me‘âni’t-tefsîr*, *Müsnedü’t-tefsîr*, *Muhtaşarü’t-tefsîr*) Vâhidî tarafından *el-Vasîf*’in mukaddimesinde ismen zikredildiğini, bu sebeple ona ait olduğunu söylemektedir. (Özgel, *a.g.e.*, 50) *el-Hâvî li-câmi‘i’l-me‘ânî fî’t-tefsîr* adıyla kaydettiği eser hakkında iki görüş bulunduğunu, bunlardan ilk görüşün *el-Basîf*, *el-Vasîf* ve *el-Vecîz* adlı tefsirlerin üçüne birden verilen bir isim (Ali Turgut da bu görüştedir; bk. Turgut, *a.g.e.*, 239); ikinci görüşün ise, *el-Basîf*’ten sonra yazmayı düşündüğü daha geniş, yeni bir tefsir olduğu şeklindedir. Özgel de bu ikinci görüşü tercihe şâyân bulmaktadır. (Özgel, *a.g.e.*, 50)

¹⁴⁹⁰ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi‘iyye*, I, 257.

ve *'l-mensûh*'uyla birlikte" ilk defa 1315'te Kahire'de yayımlanmıştır.¹⁴⁹¹ Daha sonra pek çok tahkikli neşri gerçekleşmiştir.¹⁴⁹² Türkçe'ye çevrilmiştir.¹⁴⁹³

5. *Fezâilü's-süver*. Mustafa Altundağ, Yüksek Lisans Tezi olarak Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan¹⁴⁹⁴ bu eserin tahkikini yapmıştır.

6. *Nefyü't-tahrîf 'ani'l-Kur'âni's-şerîf*.¹⁴⁹⁵

7. *Risâle fî'l-besmele (Hâşiye 'alâ şerhi'l-besmele)*.

8. *Fezâilü'l-Kur'ân*.¹⁴⁹⁶

9. *Risâle fî şerefi 'ilmi't-tefsîr*.

10. *Kitâbu tefsîri'n-nebî*.¹⁴⁹⁷

¹⁴⁹¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 352.

¹⁴⁹² bk. (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1389/1969; (nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ), Dımaşk 1408/1988; (nşr. Seyyid el-Cümeylî), Beyrut 1410/1990; (nşr. İsâm b. Abdülmuhsin el-Muheydân), Beyrut 1411/1991, Demmâm 1412/1992; (nşr. Kemâl Besyûnî Zağlûl), Beyrut 1411/1991; (nşr. Mâhir Yâsîn el-Fahl), Riyad 1426/2005.

Kahire, 1404/1984 tarihli neşri hakkında kısa bir bilgi ve değerlendirme için bk. Turgut, *a.g.e.*, 140.

¹⁴⁹³ (trc. Necati Tetik-Necdî Çağır) *Esbâb-ı Nüzûl: Kur'ân-ı Kerim'in İniş Sebepleri*, Erzurum, ts.; Vâhidî, *a.g.e.*, aynı mütercimler, 2. Baskı, İstanbul 2020.

¹⁴⁹⁴ Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1631/2, vr. 15^a-36^a.

¹⁴⁹⁵ Süyûtî, *Tabakât*, 67; Dâvûdî, *a.g.e.*, 270; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 257; Edirnevî, *a.g.e.*, 63.

¹⁴⁹⁶ Turgut, *a.g.e.*, 208.

¹⁴⁹⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 270.

Kaynaklarda Vâhidî'ye nisbet edilen diğer eserler şöyledir: *Şerhu Dîvâni'l-Mütenebbî*, *Kitâbü'l-Megâzî* (Tîrâzü'l-megâzî), *Tefsîrû esmâ'i'n-nebî*, *el-İğrâb fî 'ilmi'l-i'râb*, *et-Taḥbîr fî Şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ*.¹⁴⁹⁸

Vâhidî hakkında doktora¹⁴⁹⁹ ve yüksek lisans¹⁵⁰⁰ seviyesinde akademik çalışmalar yapılmıştır.

f) *Tefsirdeki Metodu*: Vâhidî, daha çok rivayet tefsiri metodunu benimsemiştir.¹⁵⁰¹ Devrinin en önemli tefsirleri arasında sayılan ve 446 (1054) tarihinde tamamladığı *el-Basîṭ fî tefsîri'l-Ḳur'ân* adlı eserinde, hadîs-i şerifler başta olmak üzere sahabe, tâbiûn ve tebeü't-tâbiînden gelen rivayetlere yer vermiş, çeşitli müfessirlerden nakiller yapmıştır.¹⁵⁰² Lugavî/nahvî izahlarla birlikte kıraatlara işaret etmiş, fıkıh ve kelâm mevzularına girmiş ve nüzul sebeplerini zikretmiştir. Yer yer şiirle istiṣhadda bulunmuştur.¹⁵⁰³

Vâhidî *el-Basîṭ*'in mukaddimesinde, tefsir ilmi açısından Arapça'nın önemini kısmen ayrıntılı bir şekilde dile getirmiştir. Arap dili, nahiv ve kıraat üstadlarının adlarını

¹⁴⁹⁸ Süyûtî, *Ṭabaḳât*, 67; Süyûtî, *Buḡye*, II, 123; Dâvûdî, *a.g.e.*, 270; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Ṭabaḳâtü'ş-şâfi'îyye*, I, 257; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 85.

¹⁴⁹⁹ Mehâ Abdurrahman Netû, *el-Vâhidî ve menhecühû fî'l-'akîde: Arz ve bahs*, (1428/2006, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke).

¹⁵⁰⁰ Rıza Bilal Receb, *es-Seyfiyyât nemûzecen ma'a şerh'il-Vâhidî lî Dîvâni'l-Mütenebbî* (1996, el-Câmiatü'l-Lübnâniyye); Gıyâs Muhammed Bâbü, *ez-Zevâhirü'n-nahviyye fî şerhi'l-Vâhidî li-Dîvâni'l-Mütenebbî* (2005, Câmiatü Tişrîn, Lazkiye).

¹⁵⁰¹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 86. Vâhidî'nin tefsir metodu ve bu husustaki misaller için bk. Özgel, *a.g.e.*, 51-53.

¹⁵⁰² Çetin, "Vâhidî", 42/438; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 352; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 86.

¹⁵⁰³ Çetin, "Vâhidî", 42/438; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 86-87.

zikretmiş ve hangi hocasından ve hangi kaynaklardan¹⁵⁰⁴ ne şekilde istifade ettiğini söylemiştir. Ardından tefsirdeki metodunu açıklamıştır.¹⁵⁰⁵ Bu tefsiri kaleme alırken “hocası Sa’lebî’nin *el-Keşf ve l-beyân*’ı, en önemli kaynaklarından biri”dir.¹⁵⁰⁶

Müellif önce *el-Basîf*’i telif etmeye başlamış, fakat onu yazmak zaman alınca, ısrarlı talepler üzerine *el-Vecîz fî tefsîri l-kitâbi l-‘azîz* adlı muhtasar tefsiri yazmıştır.¹⁵⁰⁷

el-Vasîf fî tefsîri l-‘Kur’âni l-mecîd (*el-Vasîf beyne l-makbûd ve l-basîf*) adlı tefsirinde âyetlerin tefsirine geçmeden önce sûrelerin faziletlerine dair hadisleri nakletmiş, sonra tafsîlata girmeden âyetleri parça parça tefsir etmiştir. Lugat ve mefhum itibariyle birtakım açıklamalar yaptığı hâlde ilgili âyetlerde en önemli kelâm konularına temas etmeden geçmiş, akla takılacak sorulara cevap vermemiştir.¹⁵⁰⁸

Genel itibariyle eserlerinde bazen zayıf ve hatta mevzu hadislerle yer verdiği, bazı İsrâiliyyat haberlerini naklettiği¹⁵⁰⁹ ve tefsirle alakası olmayan uzun lugavî ve nahvî izahlarda bulunduğu¹⁵¹⁰ için tenkit edilmiştir.

Vâhidî’nin tefsir tarihindeki konumu ve takip ettiği tefsir metodu hakkında doktora¹⁵¹¹ ve yüksek lisans¹⁵¹² seviyesinde akademik çalışmalar yapılmıştır.

¹⁵⁰⁴ Müfessirin müracaat ettiği kaynaklar hakkında bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 86-87.

¹⁵⁰⁵ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 86.

¹⁵⁰⁶ Çetin, “Vâhidî”, 42/438.

¹⁵⁰⁷ Çetin, “Vâhidî”, 42/439.

¹⁵⁰⁸ Bilmen, *a.g.e.*, I, 426.

¹⁵⁰⁹ Vâhidî, *et-Tefsîrü l-basîf*, nâşirin girişi, I, 98-100; Bilmen, *a.g.e.*, I, 426.

¹⁵¹⁰ Çetin, “Vâhidî”, 42/438.

¹⁵¹¹ Cevde Muhammed Muhammed el-Mehdî, *el-Vâhidî ve menhecühû fî t-tefsîr*, (1978, Kahire).

Vâhidî, kaleme aldığı eserleriyle, “kendisinin tefsirini gördükten sonra tefsir yazmaya gerek görmediğini ifade eden” Gazzâlî gibi isimler yanı sıra “Fahreddin er-Râzî, Âlûsî, Kurtubî, Hâtib eş-Şîrbînî, Ebû Hayyân, Celâleddin el-Mahallî ve Celâleddin es-Süyûtî” gibi müfessirleri etkilemiştir.¹⁵¹³

2.1.25. Ebû Sâlih Ahmed b. Abdülmelik el-Müezzîn (ö. 470/1077)

(أبو صالح احمد بن عبدالمك المؤذن)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: Ebû Sâlih Ahmed b. Abdilmelik b. Ali b. Ahmed b. Abdissamed b. Bekr el-Müezzîn en-Nîsâbûrî.¹⁵¹⁴ 388’de (998) doğdu. Dokuz yaşında hâfız oldu, on bir yaşındayken hadis ezberlemeye başladı.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: “İlk hocası, Ebû Nuaym el-İsferâyînî’dir.” Nîsâbûr’deki hadis âlimlerinde yeterince istifade ettikten sonra, ilim için “İsfahan, Münbic, Mekke, Bağdat, Rey, Dimaşk ve Cürcan şehirlerine” seyahatler yaptı.¹⁵¹⁵

Ebû Ali ed-Dekkâk, Buralarda “Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Ebû Nuaym el-İsfahânî ve Ebû Zer el-Herevî” gibi âlimlerden istifade etti.

Ebû Ali ed-Dekkâk ile tanıştıktan sonra zühd hayatına meyletti. Daha sonra Abdülkerîm el-Kuşeyrî ve diğer bazı sûfilerle tanıştı.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Tahsilini tamamlamasının ardından Beyhakıyye Medresesi’nde ders vermeye başladı. “Bu medresenin minaresinde yıllarca ücretsiz ezan okuduğu için ‘el-Müezzîn’ adıyla” da anılır oldu.¹⁵¹⁶

¹⁵¹² Mustafa Altundağ, *Müfessir el-Vâhidî ve Fedâilü’s-Süver Adlı Kitabı* (1988, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Ahmed el-Fâlih, *Eşeru ‘ilmi esbâbi’n-nüzûl ‘inde’l-Vâhidî fi tefsîrihi’l-Basîf min-evveli’l-Fâtîha ilâ nihâyeti sûreti’l-Mâide* (1429, Câmiatü’l-Melik Suûd).

¹⁵¹³ Özgel, *a.g.e.*, 53.

¹⁵¹⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 47.

¹⁵¹⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 47.

Medresenin kütüphanesindeki eserlerle yakından ilgilenir, hadis ehli için vakfedilmiş eserleri muhafaza eder ve onların kâğıt ve mürekkep masraflarını temin etme hizmetini sevk ve idare ederdi. Bir taraftan vaazlarıyla halkı irşad ederken bir taraftan da zekât ve sadakaların dağıtılmasına yardımcı olurdu.¹⁵¹⁷

İbnü'l-Müezzîn de denen oğlu İsmail'in yanı sıra “Zâhir b. Tâhir eş-Şehhânî, Ebû Abdullah el-Furâvî ve Abdülmün'im b. Abdülkerîm el-Kuşeyrî” gibi âlimler, talebeleri arasında zikredilir.

434 (1042-1043) senesinde Bağdat'a ikinci gidişinde Hatîb el-Bağdâdî ile görüşmüş, Bağdâdî kendisinin güvenilir bir muhaddis olduğunu söylemiş ve karşılıklı hadis yazmışlardır.

d) *İlimdeki Mevkii*: Talebelerinden Abdülgâfir el-Fârisî, hocası Ebû Sâlih el-Müezzîn'in ders takririnde kendine has bir usûl ve üslubunun olduğunu, onun sayesinde hadis ilmine meylettiğini söyledikten sonra onun müsveddelerini düzenleyerek tarih sahasındaki *Kitâbü's-Siyâķ li-Târiķi Nîsâbûr* adlı eserini yazdığını ifade etmiştir.¹⁵¹⁸ Yine el-Fârisî, hocasından *Hilyetü'l-evliyâ', Müsnedü't-Ṭayâlisî, Mu'cemü't-Ṭaberânî* gibi birçok eserle birlikte Ebû Sâlih'in kendi kitaplarını da okuduğunu belirtir.

Abdülkerim es-Sem'ânî, “Ebû Sâlih'in kendi devrinin yıldızı olduğunu” söyler. “İbnü'l-Müzekkî” ismiyle tanınmış Muhammed b. Yahya ise, “Ebû Sâlih'in yaşadığı dönemde Nîşâbur'da kimsenin hadis uydurmaya cesaret edemeyeceğini” ifade etmişti.¹⁵¹⁹

¹⁵¹⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 47.

¹⁵¹⁷ İsmail Lütfî Çakan, “Ebû Sâlih el-Müezzîn”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/226.

¹⁵¹⁸ Çakan, “Ebû Sâlih el-Müezzîn”, 10/226.

¹⁵¹⁹ Çakan, “Ebû Sâlih el-Müezzîn”, 10/226.

“Tarih, fıkıh ve tefsir ilimlerinde” derinleşmişti.¹⁵²⁰ 7 Ramazan 470 (24 Mart 1078) tarihinde vefat etti.

e) *Eserleri*: En önemli eseri kabul edilen *Târîhu Merv*, dışında *Elf hadîs ‘an el şeyh* ve *el-Erbâ ‘înât* adlı eserleri kaleme almıştır.

Tefsirle meşguliyeti bilinmekle birlikte tefsir ve Kur’ân ilimleri sahasında bir eseri yoktur.

2.1.26. Enderâbî (ö.470/1077)

(الأندرابي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: Ebû Abdillâh Ahmed b. Ebû Ömer el-Enderâbî. Afganistan’ın Enderab şehrinde doğmuştur. Ahmed ez-Zâhid lakabı ile tanınmaktadır. Hayatı hakkında fazla bir bilgi yoktur.¹⁵²¹

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Kendilerinden kıraat dersi aldığı hocalarının çoğu Nîşâbürlü olduğu için tahsil maksadıyla bu şehre gittiği düşünülebilir. “Ebû Bekir Ahmed b. Hasen, Ebû Ali Hasen b. Hüseyin el-Buhârî, Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. Ahmed el-Attâr ve Ebû Osman Saîd b. Muhammed el-Bahîrî gibi” hocalardan meşhur kıraatleri, muhtelif tarikleriyle öğrenmiştir. Ayrıca “Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed el-Hazzâ’nın huzurunda Kur’ân’ın tamamını birkaç defa okuyarak” kıraat bilgilerini sağlamlaştırmıştır.¹⁵²²

Hadis ilmiyle ilgili de “Ebû Saîd Muhammed b. Ali el-Haşşâb, Hâkim en-Nîsâbürlü, Ebû Amr Muhammed b. Yahya” gibi âlimlerden istifade ederek rivayetlerde bulunmuştur.

Yâkût’a göre 20 Rebîülevvel 470’te (11 Ekim 1077), İbnü’l-Cezerî’ye göre de 500 (1106) yılından sonra vefat etmiştir.

¹⁵²⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 47.

¹⁵²¹ Ali Rıza Temel, “Enderâbî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/185.

¹⁵²² Temel, “Enderâbî”, 11/185.

d) *İlimdeki Mevkii*: Kur'ân ilimleri ve özellikle “kıraat sahasında devrinin önde gelen âlimlerinden biri” olarak kabul edilir.

e) *Eserleri*: “Günümüze ulaşan tek eseri, *el-İzâh fî'l-kırâ'ât*'tır.” Elli üç babdan oluşmuş bu eserde Kur'ân ilimlerine dair pek çok konu ele alınmıştır. “Rivayete dayanan önemli görüşler bulundurması ve meşhur kaynaklarda yer almayan bazı nakillere yer vermesi”, *el-İzâh*'ın değerini artırmaktadır.¹⁵²³ “Türünün ilk kaynakları arasında yer alır.” Bilinen tek yazma nüshası vardır.¹⁵²⁴ İlk bâbı¹⁵²⁵ ve 32. bâbı¹⁵²⁶ müstakil eserler olarak neşredilmiştir.

İbnü'l-Cezerî, *el-İzâh* dışında “*İhtiyâru Ebû 'Ubeyd* ve *İhtiyâru Ebî Hâtim* adlarıyla” Enderâbî'nin iki eserinden bahsetmektedir. Ancak bunların günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir. Neşredilmiş 32. bapta bulunan “*İhtiyâru Ebî 'Ubeyd el-Ğāsım b. Sellâm*” (s. 142-146) ve “*İhtiyâru Ebî Hâtim Sehl b. Muhammed*” (s. 151-154) başlıklı bölümler, muhtemelen bahsedilen iki eserin özetidir.¹⁵²⁷

2.1.27. Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-1079)

(عبدالقاهر الجرجاني)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî.¹⁵²⁸ Hayatı hakkında yeteri kadar bilgi yoktur. Dönemin önemli ilim ve

¹⁵²³ Daha geniş bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, “el-İzah”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/503.

¹⁵²⁴ İstanbul Üniversitesi Ktp., AY, nr. 1350.

¹⁵²⁵ Enderâbî, *Fezâ'ilü'l-Kur'ân ve ehlihî ve ahlâkühüm*, (nşr. Ahmed Nusayyif el-Cenâbî), MMİIr., XXXVIII (1408/1987) içinde.

¹⁵²⁶ Enderâbî, *Ğırâ'atü'l-kurrâ'i'l-ma'rûfîn bi-rivâyâti'r-ruvâti'l-meşhûrîn*, (nşr. Ahmed Nusayyif el-Cenâbî), Beyrut 1405/1985.

¹⁵²⁷ Temel, “Enderâbî”, 11/185.

¹⁵²⁸ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 252.

kültür merkezlerinden biri kabul edilen Cürcan'da doğmuş ve hayatının tamamını burada geçirmiştir.¹⁵²⁹

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Arap dil bilgisini “Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Hasen el-Fârisî'den öğrenmiş, Kadı Ebu'l-Hasen Ali b. Abdülaziz el-Cürcânî'den” de dersler almıştır.¹⁵³⁰

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Tahsilini tamamlayıp Cürcan'da ders vermeye başlayınca, kısa zamanda şöhreti yayılmış ve pek çok yerden talebeler gelip kendisinden ders almıştır.¹⁵³¹

Muhtemelen 471 (1078-1079) tarihinde, Cürcan'da vefat etmiştir.¹⁵³²

d) *İlimdeki Mevkii*: Arap dili ve edebiyatı konusunda büyük bir nazariyatçıdır.¹⁵³³ Kendisine “İmâmü'n-nühât (büyük dil bilgini)” denilmiştir.

Sarf ve nahiv ilimlerinde yeni keşifler yapması yüzünden değil, dilin inceliklerine vukûfiyeti ve özellikle nahvi, “Arap mantığı” içinde ele alması sebebiyle kendisine bu unvan layık görülmüştür.

¹⁵²⁹ Süyûtî, *Buğye*, II, 91; Edirnevî, *a.g.e.*, 65, Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 91.

¹⁵³⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 232; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, I, 252.

¹⁵³¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 232; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, I, 252-253.

¹⁵³² Süyûtî, *Buğye*, II, 91; Dâvûdî, *a.g.e.*, 232; Edirnevî, *a.g.e.*, 65. 474 yılında vefat ettiği de söylenmiştir. (bk. Süyûtî, *Buğye*, II, 91; Dâvûdî, *a.g.e.*, 232; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 463; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, I, 252; Edirnevî, *a.g.e.*, 65)

Özgel, Dâvûdî'ye atıf yaparak Cürcânî'nin ölüm tarihini “(470/1077) veya (471/1078)” olarak kaydetmişse de, Dâvûdî sadece 471 ve 474 yıllarından bahsetmektedir. (bk. Özgel, *a.g.e.*, 54)

¹⁵³³ Süyûtî, *Buğye*, II, 91; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, I, 252; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295.

Belagat ilminin esaslarını belirleyen büyük bir dil üstadıdır.¹⁵³⁴ Ona “belâgât şeyhi” diyenler de vardır. Hicrî V. asır, Arap dilinin duraklama dönemi olup, daha önceki dönemlerde Câhız gibi âlimler tarafından yapılmış çalışmalar geliştirilememiştir.¹⁵³⁵ Abdülkâhir el-Cürcânî, Câhız’dan sonra bu sahada “en büyük otoritelerden biri” olarak kabul edilir.¹⁵³⁶ Fahreddin er-Râzî’nin, onun *Esrârü’l-belâğa* ve *Delâ’ilü’l-i’câz* adlı eserlerini telhis etmesi de bu husustaki otoritesini göstermektedir.

Belâgat hakkındaki görüşleri, daha çok Kur’ân’ın i’câzı ile alâkalıdır. Çünkü o, “Kur’ân’ın nazımının onun i’câzındaki en önemli unsur olduğunu” ifade etmiş, “lafızların oluşturulmak istenen mânâyâ göre şekillendiğini ve dizildiğini” söylemiştir. Bu yüzden de lafızların nazmı, mânâların nazmına tâbî olarak ortaya çıkar. Nazımın ortaya çıkması da sözün dil kurallarına uygun ifadesiyle mümkündür. Nahiv ilmi, Arap dilinin tabîî akışı içerisinde gerçekleşmiş kurallarına, sözün uygunluğunu denetler.¹⁵³⁷ Ancak “bu şekil ve prensiplerin, sözü söyleyen, dinleyen ve sözün söylendiği ortamla ilişkisini incelemeyiz.” Bunu, daha sonraki adıyla “meâni ilmi” inceler. Bu ve benzeri görüşleriyle, el-Cürcânî, meâni ilminin temellerini atmış; “Zemahşerî, Sekkâkî, Fahreddin er-Râzî ve İbn Ebu’l-İsba‘ el-Mısırî de nazmü’l-Kur’ân hususunda onu takip etmiş” ve görüşlerini geliştirmişlerdir.¹⁵³⁸

Cürcânî, Kur’ân’ın icazını “sarfe” anlayışı ve “beşer kudreti dâhilinde yorumlanan fesahat ve belagat görüşlerine” karşılık, “nazım” kavramını merkeze alarak görüşler serdetmiş; “nazım kavramı da Mu‘tezile’nin kullandığı ‘fesahat’ kavramına mukabil,

¹⁵³⁴ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 91.

¹⁵³⁵ Özgel, *a.g.e.*, 54.

¹⁵³⁶ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Abdülkâhir el-Cürcânî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/247; Dâvûdî, *a.g.e.*, 232; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295.

¹⁵³⁷ Daha geniş bilgi için bk. Sedat Şensoy, “Nazmü’l-Kur’ân”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/464-466.

¹⁵³⁸ Şensoy, “Nazmü’l-Kur’ân”, 32/465.

Eş'arî çevrelerin tercih ettiği bir deyim" halini almıştır. Ona göre Kur'ân'ın i'câzı tek tek kelimelerde, harf ve seslerde, müzikal uyumda, vezinde, fâsılalarda yahut bazı âyetlerdeki edebî sanatların tahlilinde değil; terkipte, başka bir ifadeyle cümle tekniğindedir. İ'caz, fesahat ve belâgattan kaynaklanır, bu ise, "nâzil olduğu gibi aynen muhafaza edilen nazımın içinde" bulunmaktadır. "Nazım denilen şey, lafızlar arasındaki 'üslup ilişkisi'nden ibarettir."¹⁵³⁹

Aralarında Nizâmülmülk'ün bulunduğu pek çok kimseye hitaben kasideler yazdığı hâlde beklediği itibarı görememiştir. Maddî zorluklar içinde yaşadığından karamsar ve insanlara karşı kötümser bir ruh hâleti içinde şiirler yazmıştır.

Kanaatkâr ve verâ sahibi birisidir. Namaz kılarken evine hırsız girmiş, neyi var neyi yoksa almış, o bu halde bile namazını bozmamıştır.¹⁵⁴⁰

İtikadda Eş'arî, fıkıhta Şâfiî mezhebine mensuptur.¹⁵⁴¹

e) Eserleri: Fars asıllı olmasına rağmen hiçbir eserini Farsça yazmamıştır.

1. *Delâ'ilü'l-i'câz*. Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzının nazımda olduğunu ifade ettiği ve daha çok belâgat konularını işlediği öncü ve önemli bir eserdir.¹⁵⁴²

2. *er-Risâletü's-şâfiye*. Kur'ân'ın i'câzı hakkındaki bir risaledir.¹⁵⁴³ Neşredilmiştir.¹⁵⁴⁴

¹⁵³⁹ Hacımüftüoğlu, "Abdülkâhir el-Cürcânî", 1/247-248.

¹⁵⁴⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 232; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 253.

¹⁵⁴¹ Süyûtî, *Buğye*, II, 91; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 91. Özgel, el-Cürcânî'nin Hanefî mezhebine mensup olduğunu söylemiştir. (Özgel, *a.g.e.*, 54)

¹⁵⁴² Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295. Daha geniş bilgi için bk. Hulûsi Kılıç, "Delâ'ilü'l-i'câz", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/114-115.

¹⁵⁴³ Eser hakkında kısa bir bilgi ve değerlendirme için bk. Turgut, *a.g.e.*, 173-174.

¹⁵⁴⁴ Rummânî ve Hattâbî'nin aynı konudaki iki risalesiyle birleştirilmiş ve tahkik edilerek neşredilmiştir: *Selâsü resâ'il fî i'câzi'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Halefullah Ahmed-

Kaynaklarda tefsirle ilgili şu eserlerinin adı da zikredilmiştir.

3. *Dürcü'd-dürer fî tefsîri'l-âyi ve's-süver*.¹⁵⁴⁵ Muhtasar bir Kur'ân tefsiridir. Yazma nüshaları bulunan¹⁵⁴⁶ bu eser üzerinde akademik çalışma¹⁵⁴⁷ da yapılmıştır.

4. *Şerhu sûreti'l-Fâtiha (Tefsîrü'l-fâtiha, Tefsîru fâtihati'l-kitâb)*.¹⁵⁴⁸

5. *İ'câzü'l-Kur'ân*.¹⁵⁴⁹ Bazı kaynaklarda, *İ'câzü'l-Kur'ân* adıyla “*kebîr*” ve “*sağîr*” olarak iki ayrı eserinden bahsedilmiştir.¹⁵⁵⁰

Bunların dışında Arap dili ve edebiyatına dair şu eserleri de sayılabilir: Belâgat ve şiirin önemli meselelerini zikrettiği “*Esrârü'l-belâga*”¹⁵⁵¹, *el-'Avâmilü'l-mi'e*, *Kitâbü'l-Cümel*, *el-Muhtâr min şî'r (min devânîn) el-Mütenebbî ve'l-Buhtürî ve Ebî Temmâm*, *Kitâbü'l-Mukteşid (Muktaşad ve Muktaḍab) fî şerhi'l-İzâh*, *el-Muğnî fî*

Muhammed Zağlûl Sellâm), Kahire 1956. Eser hakkında kısa bir bilgi için bk. Turgut, *a.g.e.*, 172.

¹⁵⁴⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295. Bu tefsirin Cürcânî'ye ait olması hususunda şüpheler bulunmaktadır. (Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 91)

¹⁵⁴⁶ Nuruosmaniye Ktp., nr. 306 (210 vr.); Köprülü Ktp., nr. 94 (285 vr.), nr. 95 (328 vr.). Her üç nüsha da Kur'ân'ın başından sonuna kadar bulunmaktadır. (Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 93)

¹⁵⁴⁷ Velid b. Ahmed b. Sâlih el-Hüseyn, “*Dürcü'd-dürer fî tefsîri'l-âyi ve's-süver (dirâse ve tahkîk sûreteyi'l-fâtiha ve'l-bakara) te'lîf 'Abdülkâhir b. 'Abdirrahmân el-cürcânî*” (yüksek lisans tezi, Lübnan 2005), Câmîatü'l-Cinân.

¹⁵⁴⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 232; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 464; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295.

¹⁵⁴⁹ Edirnevî, *a.g.e.*, 65; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295.

¹⁵⁵⁰ Süyûtî, *Buğye*, II, 91; Dâvûdî, *a.g.e.*, 232

¹⁵⁵¹ Edirnevî, *a.g.e.*, 65; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295. Daha geniş bilgi için bk. Kılıç, “*Esrârü'l-Belâga*”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/435.

şerhi'l-İzâh, et-Tetimme fi'n-naḥv, Kitâb fi't-taşrîf, Muḥtârü'l-iḥtiyâr fi fevâ'idî mi'yâri'n-nüzzâr, el-Miftâḥ, el-'Umde fi't-taşrîf, et-Telḥîş".¹⁵⁵²

f) *Tefsirdeki Metodu*: *Dürcü'd-dürer* adlı eserin, Abdülkâhir el-Cürcânî'ye aidiyeti şüphelidir. Metin içinde müellifin adının yer almaması ve tefsirdeki üslûbun Cürcânî'nin üslubundan farklı olması, bu şüpheyi daha da artırmaktadır.¹⁵⁵³ Bu eserin mevcut nüshalarında metin içinde müellif adı kaydedilmediği gibi, eser adı da yazılmamıştır. Sadece zahriyelerde müellif adı yanında tefsir adı, *Dürcü'd-dürer* ya da *Derecü'd-dürer* olarak yer almıştır.¹⁵⁵⁴

Bu eser, rivayet ağırlıklı ve filolojik izahlara önemli ölçüde yer vermektedir. Muhtasar bir tefsirdir. Tefsirde bir mukaddime bulunmayıp, besmele, hamdele ve salveleden sonra istiâzenin tefsirine geçilmiştir.¹⁵⁵⁵

Tefsirden Fâtiha'dan Nâs'a kadar bütün sûre ve âyetler yer almakla birlikte, âyetlerin sadece tefsirine ihtiyaç duyulan kısmındaki kelime ve lafızlar izah edilmiştir. Sûre başlarında Mekkî-Medenî oluşuna yer verilmiş, sûredeki âyet sayısı zikredilmiştir. Lügavî izahlar, tefsirin hacmine uygun şekilde kısa ve öz tutulmuş, bazen şiirle istiḥada müracaat edilmiştir. Tefsirde büyük ölçüde rivayet tefsirinden istifade edilmiştir. Yeri geldikçe nüzul sebepleri söylenmiş, âyetlerdeki nâsih ve mensûha işaret edilmiştir. Az da olsa hadisler, kaynak verilmeden nakledilmiştir.¹⁵⁵⁶

2.1.28. Şahfûr b. Tâhir el-İsferâyînî (ö. 471/1078)

(شَهفُور بن طاهر الإسفراييني)

¹⁵⁵² Süyûtî, *Buḡye*, II, 91; Dâvûdî, *a.g.e.*, 232; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü 'ş-şâfi'iyye*, I, 252.

¹⁵⁵³ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 91.

¹⁵⁵⁴ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 92.

¹⁵⁵⁵ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 92.

¹⁵⁵⁶ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 92-93.

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferâyînî el-İrakî eş-Şâfî”.¹⁵⁵⁷ V. (XI.) yüzyılın başlarında İsfereyîn’de dünyaya geldi. İsfahânî künyesi sebebiyle burada doğma ihtimali de vardır. Şahfûr, “Şah oğlu” manasındaki Şahpûr kelimesinden gelmektedir.¹⁵⁵⁸

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlim için muhtelif seyahatlerde bulunmuştur.¹⁵⁵⁹ Hocaları arasında Ebu’l-Abbâs el-Esâm, İbn Mahmiş ez-Ziyâdî ve Abdülkâhir el-Bağdadî sayılabilir. Abdülkâhir el-Bağdadî, aynı zamanda kayın pederi olmuştur.¹⁵⁶⁰

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: “Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından Tûs’ta ders vermekle vazifelendirilmiştir.”¹⁵⁶¹ Burada uzun bir müddet müderrislik yapmış, pek çok öğrenci yetiştirmiş ve ders verdiği şehirde, Tûs’ta, 471 (1078) yılında vefat etmiştir.¹⁵⁶²

Zâhir eş-Şehhâmî, kendisinden rivayette bulunan talebelerindendir.¹⁵⁶³

d) *İlimdeki Mevkii*: İbn Asâkir, onu Eş’arî kelâmcıların dördüncü tabakasında zikreder. İsmi, tefsir, fıkıh ve mezhepler tarihi âlimleri arasında da zikredilmiştir.

¹⁵⁵⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 152; Edirnevî, *a.g.e.*, 64; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 454; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 245; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 227.

¹⁵⁵⁸ Bilmen, *a.g.e.*, I, 428.

¹⁵⁵⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 152.

¹⁵⁶⁰ Emrullah Yüksel, “İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/517.

¹⁵⁶¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 152; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 227.

¹⁵⁶² Dâvûdî, *a.g.e.*, 152; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 246; Edirnevî, *a.g.e.*, 64; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 227.

¹⁵⁶³ Yüksel, “İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir”, 22/517-518.

İtikadda Eş‘arî, fıkıhta ise Şâfiî mezhebine mensuptur.¹⁵⁶⁴

Ehl-i sünnetin prensiplerinin güçlü bir savunucusudur. Ona göre, temel İslâm ilimleri sahasında en önemli eserlerin Ehl-i sünnet âlimleri tarafından yazılmış olması, İslâm dünyasında bu eserlerin revaç bulması, hâlihazırdaki mescid ve ribatların çoğunun Sünnîlerce inşâsı, bu mezhebin hak olduğunu gösteren işaretlerdendir.¹⁵⁶⁵

Kelâma dair görüşlerini daha çok âyetlerle desteklemeyi tercih etmiş, mezhep tarihçiliği sahasında Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin metodunu devam ettirmiştir.

e) Eserleri: Farsça yazılmış bir tefsir olan *Tâcü’t-terâcim fî tefsîri’l-Kur’ân li’l-e‘âcim*’in yazma nüshası bulunmaktadır.¹⁵⁶⁶ İran’da basılmıştır.¹⁵⁶⁷

Kaynaklarda *et-Tefsîrû’l-kebir*,¹⁵⁶⁸ *Tefsîrû’l-kitâbi’l-kerîm*¹⁵⁶⁹ ve *Tefsîrû’l-İsferâyînî*¹⁵⁷⁰ adıyla kaydedilen eserler de *Tâcü’t-terâcim* olmalıdır.¹⁵⁷¹

¹⁵⁶⁴ Bilmen, *a.g.e.*, I, 428; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 454; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi‘iyye*, I, 246.

¹⁵⁶⁵ Yüksel, “İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir”, 22/518.

¹⁵⁶⁶ Afyon Gedik Paşa Ktp., nr. 17225. Ayrıca bk. Millet Ktp., nr. 61; Rüstem Paşa, nr. 28; Süleymaniye Ktp., Fatih 302/1. Özgel, Süleymaniye Kütüphanesi’ndeki nüshanın, aslında birbirinden farklı iki kişiye ait olduğunu, sadece Sa’d sûresinden başlayıp Kur’ân’ın sonuna kadar olan kısmın Ebu’l-Muzaffer Şahfur’â ait olduğunu söylemektedir. Tafsilat için bk. Özgel, *a.g.e.*, 56; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 454.

¹⁵⁶⁷ Ebü’l-Muzaffer el-İsferâyînî, *Tâcü’t-terâcim fî tefsîri’l-Kur’ân li’l-e‘âcim*, Tahran, ts.

¹⁵⁶⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 152; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi‘iyye*, I, 246; Özgel, *a.g.e.*, 56..

¹⁵⁶⁹ Özgel, *a.g.e.*, 56.

¹⁵⁷⁰ Edirnevî, *a.g.e.*, 64.

¹⁵⁷¹ bk. Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 227; Özgel, *a.g.e.*, 56.

Mezhepler tarihi sahasındaki eserleri ise şunlardır: *et-Tebşîr fî'd-dîn ve temyîzi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fırakı'l-hâlikîn, el-Evsaf*.

f) *Tefsirdeki Metodu*: İlim dilinin Arapça olduğu bir dönemde, Ebu'l-Muzaffer Şâhfûr'un tefsirini Farsça yazmış olması bu esere farklı bir hüviyet kazandırmaktadır. Zaten esere verilen isimden de anlaşılacağı üzere, Arap olmayanlara (Selçuklu hâkimiyetinde yaşayan Fârisîlere) “Kur'ân-ı Kerîm'in tefsiri hakkında malumat vermek üzere” kaleme alınmıştır.

Bu eser, daha çok “Kur'ân'ın açıklamalı bir mealı” şeklindedir. Sûre girişinde o sûrenin Mekkî-Medenî oluşu zikredilmiş, Kûfe ve Basra ekollerinin âyet sayılarıyla ilgili verdiği farklı bilgiler kaydedilmiştir. Daha sonra İbn Abbas, Kelbî ve Dahhâk gibi müfessirlerden istifade edilerek bazı kelimeler açıklanmıştır.¹⁵⁷²

2.1.29. İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî (ö. 471/1079)

(ابن البنا البغدادي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed b. Abdillâh b. el-Bennâ el-Bağdâdî el-Mukriî el-Hanbelî”.¹⁵⁷³ Bağdat'ta 396 (1005) yılında dünyaya geldi. Ailesi, yetiştirdiği âlimlerle tanınmıştır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Ebu'l-Hasen el-Hammâmî'den kıraat okudu. “Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Kâdî Ebû Ali İbn Ebû Mûsâ el-Hâşimî, Ebu'l-Hüseyin İbn Bişrân, Ebû Muhammed es-Sükkerî, Ebu'l-Feth b. Ebi'l-Fevâris, Ebu'l-Hasen el-Hammâmî, Ebu'l-Kâsım İbn Şebbân, Ebu'l-Hasen İbn Razkûye, Ebu'l-Ferec Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Müslime gibi” pek çok âlimden dersler aldı. Kendilerinden istifade ettiği hocalarının çoğu Hanbelî'dir. Hilâl el-Haffâr'dan hadis dinledi.¹⁵⁷⁴

¹⁵⁷² Özgel, *a.g.e.*, 57.

¹⁵⁷³ Süyûtî, *Buğye*, I, 418; Kâdî İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-hanâbile*, II, 243.

¹⁵⁷⁴ Kemal Yıldız, “İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/529; Kâdî İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-hanâbile*, II, 243.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Câmiu'l-kasr ve Câmiu'l-Mansûr'da verdiği derslerin, birinde fetva ve vaaz, diğerinde hadis dersleri yapardı.¹⁵⁷⁵ Burada yetişen talebeleri arasında “oğulları Ebû Gâlib Ahmed, Ebû Nasr Muhammed ve Ebû Abdullah Yahyâ başta olmak üzere Ebû Gâlib es-Sühreverdî, Ebu'l-Îz b. Kâdiş, Ebû Mansûr el-Kazzâz, Ebu'l-Îz Muhammed b. Hüseyin el-Kalânîsî, İbn Ebû Ya'lâ, Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed ed-Debbâs” sayılabilir.¹⁵⁷⁶

Halka açık vaaz ve sohbetleri de olmuştur.

Bağdat'ta, 5 Receb 471 (11 Ocak 1079) tarihinde vefat etmiştir.¹⁵⁷⁷

d) *İlimdeki Mevkii*: Dînî ilimlerin birçok sahasında yetişmekle birlikte “fıkıh, hadis ve kıraat ilimlerinde söz sahibi” olmuştur.

Devrinde yaşayan kimseler tarafından güzel ahlâkı, zühdü övülmüş; “şiir, edebiyat ve fıkıh alanlarında bir otorite” olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁷⁸

İtikatta selefî, fıkıhta ise Hanbelî mezhebine mensuptu. Büyük ihtimalle Şâfiî hocalarının da tesiriyle zaman zaman Hanbelî-Şâfiî mezheplerini telif eden birtakım görüşler izhar etmiştir.¹⁵⁷⁹

¹⁵⁷⁵ Kādî İbn Ebî Ya'lâ, *Ṭabaḳātü'l-hanâbile*, II, 243.

¹⁵⁷⁶ Süyûtî, *Buğye*, I, 419.

¹⁵⁷⁷ Süyûtî, *Buğye*, I, 419. Kādî İbn Ebî Ya'lâ, 491 yılında vefat ettiğini söylemiştir. (bk. *Ṭabaḳātü'l-hanâbile*, II, 244)

¹⁵⁷⁸ Yıldız, “İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî”, 20/529.

¹⁵⁷⁹ Yıldız, “İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî”, 20/530.

İbnü'l-Bennâ'nın, Hatîb el-Bağdâdî'nin kaleme aldığı *Târih*'inde kendisinden bahsetmesini çok istediği rivayet edilmektedir.¹⁵⁸⁰

e) *Eserleri*: Müellif, “kendisinin 150¹⁵⁸¹, 200, 300, hattâ 500 kadar eser verdiğini, döneminde en çok eser yazan kimse olduğunu” iddia etse de, kaynaklarda “çoğu risale ebadında” elliye yakın kitabı zikredilmiştir. Fıkıh, tarih, Arap dili ve edebiyatı ilimlerine dair şu eserleri zikredilebilir:

*el-Mukni' fî şerhi Muhtaşari'l-Hırakî, et-Târih, er-Risâletü'l-muğniyye fî's-sükût ve lüzûmî'l-büyût, Fazlü't-tehlîl ve sevâbühu'l-cezîl, Şerhu'l-Îzâh, el-Muhtâr fî uşûli's-sünne, er-Red 'ale'l-mübtedi'a...*¹⁵⁸²

Kur'ân ilimlerine dair şu eserleri bulunmaktadır:

1. “*Kitâbü Beyâni'l-'uyûb elletî yecibü en yectenibehe'l-kurrâ' ve îzâhu'l-edevât elletî büniye 'aleyhe'l-ikrâ'*”¹⁵⁸³
2. *el-Vücûh ve 'n-nezâir*.¹⁵⁸⁴

2.1.30. Ebu'l-Meâlî İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085)

(أبوالمعالی إمام الحرمين الجوينی)

¹⁵⁸⁰ “Hatîb beni (o kitapta) doğrulukla mı, yalancılıkla mı andı?” diye sormuş, “Aslında senden bahsetmedi”. dendiğinde ise, “Keşke beni zikretseydi, yalancılar arasında olsa bile...” demiştir. (bk. Süyûtî, *Buğye*, I, 419)

¹⁵⁸¹ Süyûtî, *Buğye*, I, 418.

¹⁵⁸² Kādî İbn Ebî Ya'lâ, *Ṭabaḳātü'l-hanâbile*, II, 243.

¹⁵⁸³ Ebû Ali İbn el-Bennâ el-Bağdâdî, “*Kitâbü Beyâni'l-'uyûb elletî yecibü en yectenibehe'l-kurrâ' ve îzâhu'l-edevât elletî büniye 'aleyhe'l-ikrâ'*”, (nşr. Gânim Kudûrî Hamed), *MMMA*, XXXI/1, Küveyt 1407/1987, 7-58.

¹⁵⁸⁴ Turgut, *a.g.e.*, 203.

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Meâlî İmâmü’l-Harameyn Rûknüddin Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf b. Muhammed el-Cüveynî et-Tâî en-Nisâbü’rî”.¹⁵⁸⁵ Kendisine “Ziyâü’l-Hak”¹⁵⁸⁶ ve “Ziyâüddîn” lakabı da verilmiştir.¹⁵⁸⁷ 18 Muharrem 419’da (12 Şubat 1028) Nîşâbur civarında Ezâzvâr köyünde doğdu.¹⁵⁸⁸

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk derslerini Nîşâbur müderrislerinden olan babası “Ebû Muhammed Rûknü’l-İslâm Abdullâh b. Yûsuf’tan” ve amcası Şeyhü’l-Hicâz Ali b. Yûsuf’tan aldı. Babasının vefatını müteakip henüz yirmi yaşında olmasına rağmen babasının makamına getirilip müderrislikle vazifelendirildi.¹⁵⁸⁹ O, bir taraftan da farklı ilimlerde ders almaya devam ediyordu.¹⁵⁹⁰

Bu sıralarda “Ebû Abdullah el-Habbâzî, Ali b. Faddâl el-Mücâşî, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî ve Ebu’l-Kâsım el-İsferâyînî, Ebu’l-Kâsım el-İskâf gibi” âlimlerden kıraat, Arap dili ve edebiyatı, fıkıh ve fıkıh usulü dersleri aldı.¹⁵⁹¹ Hadis ilimlerini farklı hocalardan öğrendi. Birçok âlimle Ehl-i sünnet inancını savunmak üzere münazaralarda bulundu. Eş’arîliğin Nîşâbur çevresinde yayılmasında büyük pay sahibi oldu.

Ancak tam bu sıralarda Şîi-Mu‘tezilî fikirlerin mutaassıp bir savunucusu olan “Büyük Selçuklu Veziri Amîdülmülk el-Kündürî, Tuğrul Bey’den ‘bid‘atçılara

¹⁵⁸⁵ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 255.

¹⁵⁸⁶ Bilmen, *a.g.e.*, I, 429.

¹⁵⁸⁷ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 255; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 333.

¹⁵⁸⁸ Brockelmann, köyün adını Buştanikân olarak zikretmiştir. (C. Brockelmann, “Cüveynî”, *İA*, III, 249)

¹⁵⁸⁹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 255; Brockelmann, “Cüveynî”, *İA*, III, 249.

¹⁵⁹⁰ Bilmen, *a.g.e.*, I, 430.

¹⁵⁹¹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 255.

minberlerden lânet okunması için' ferman çıkarttı" ve bunu Eş'arî mezhebine mensup âlimlerin aleyhinde kullanarak tarihe "mihnetü'l-Eşâire" denilen kara bir leke bıraktı. Bu ferman sebebiyle Eş'arî âlimlerinin vaaz vermesi, ders okutması yasaklandı. Bir kısmı hapse atıldı.¹⁵⁹²

Bunun üzerine Cüveynî, bir grup âlimle birlikte Nîşâbur'u terk ederek Samarra üzerinden Bağdat'a gitti. Buradan 450 (1058) yılında Hicaz'a geçerek dört yıl Mekke ve Medine'de ikamet etti.¹⁵⁹³

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Tuğrul Bey'in vefatını müteakip Selçuklu tahtına geçen Alparslan, Kündürî'yi azlederek yerine Nizâmülmülk'ü vezaret makamına getirdi. Böylece Eş'arîlere karşı olan hasmâne tutum değişti.¹⁵⁹⁴ Cüveynî, 455 (1063) yılında Nîşâbur'a döndü ve kendi adına yaptırılan Nizâmiye Medresesi müderrisliğinde vazifeye başladı. Burada vefatına kadar, yaklaşık yirmi iki yıl, ilim öğretmekle meşgul oldu.¹⁵⁹⁵

Meşhur öğrencileri arasında "Gazzâlî, Kiyâ el-Herrâsî, Selman b. Nâsır en-Nîsâbûrî, Abdülgâfir el-Fârisî ve Ali b. Muhammed et-Taberî'nin isimleri" ilk akla gelenlerdir. Her gün 300 civarında öğrencinin derslerine devam ettiği nakledilmektedir.¹⁵⁹⁶

¹⁵⁹² Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", 8/141; Brockelmann, "Cüveynî", *İA*, III, 249.

¹⁵⁹³ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 255; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 334; Brockelmann, "Cüveynî", *İA*, III, 249.

¹⁵⁹⁴ Kafesoğlu, *a.g.e.*, 177-178; Brockelmann, "Cüveynî", *İA*, III, 249.

¹⁵⁹⁵ ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", 8/141; Bilmen, *a.g.e.*, I, 430-431; Brockelmann, "Cüveynî", *İA*, III, 249. İbn Hallekân, otuz yıla yakın burada kaldığını söylemektedir. (bk. Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 334; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 255)

¹⁵⁹⁶ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 255-256.

Hayatının son dönemlerinde tasavvufu ilgilenmiş ve riyâzete çekilmiştir. 25 Rebûlâhîr 478’de (20 Ağustos 1085) Nîşâbur yakınlarında vefat etmiştir.¹⁵⁹⁷

d) *İlimdeki Mevkii*: “İmâmü’l-Haremeyn” unvanıyla tanınır.¹⁵⁹⁸ Bir taraftan müderrislik yaparken bir taraftan da farklı branşlarda mütehassıs olan kimselerden ders alırdı. İlme olan bu iştîyakı sebebiyle vaktinin çoğunu okuma, okutma ve eser telifi ile geçirmiştir.

İslâmî ilimlerin hemen her sahasıyla meşgul olmuş, bilhassa “kelâm ve usûl-i fıkıhta otorite” kabul edilmiştir.¹⁵⁹⁹

Şâfiî mezhebine ait fıkıh ve usul kitaplarında müstakil “İmam” unvanı, kendisi için kullanılmıştır. Zaman zaman Şâfiî mezhebinde içtihadlarda da bulunmuştur.¹⁶⁰⁰ Nîşâbur Şâfiîlerinin reisi kabul edilmiştir.¹⁶⁰¹

İlk devirlerinde kaleme aldığı *Muğîsü’l-halk fî ihtiyâri’l-eḥaḳ* adlı eserinde İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ile İmam Şâfiî arasında mukayeseler yaptığı ve Ebû Hanîfe hakkında uygun olmayan bazı ifadeler sarf ettiği için daha sonraki dönemlerde bazı pişmanlıklar yaşadığı ve bazı görüşlerini değiştirmiş olduğu da rivayet edilmiştir.¹⁶⁰²

Kelâmda zamanının mevcut bilgilerini hazmetmiş, genelde Eş‘arî çizgisinde olmakla beraber bazen farklı fikirler de ortaya koymuştur.¹⁶⁰³ Kelâm ilminde Gazzâlî ve

¹⁵⁹⁷ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 256.

¹⁵⁹⁸ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 255; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 333.

¹⁵⁹⁹ Bilmen, *a.g.e.*, I, 429; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 333.

¹⁶⁰⁰ ed-Dîb, “Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn”, 8/142.

¹⁶⁰¹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 255.

¹⁶⁰² Bilmen, *a.g.e.*, I, 431.

¹⁶⁰³ Kelâmdaki çizgisi ve belli başlı fikirleri hakkında bk. ed-Dîb, “Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn”, 8/142-143; Bilmen, *a.g.e.*, I, 429.

sonrası müteahhirîn devrinin temellerini atmıştır. Gazzâlî'nin felsefeyi tenkide yönelmesinde ve (aynı sebeplerin hep aynı neticelere sebep olduğunu iddia eden) determinizmi reddetmesinde önemli bir rol oynamıştır.

“Hayatının büyük çoğunu bir kelâmcı olarak geçirmekle” birlikte son dönemlerinde yazdığı eserlerinde (bilhassa *el-‘Aķīdetü’n-Nizâmiyye*’de) Selef’e daha yakın bir usul takip etmiş, bazı fikirlerinde kısmî değişiklikler olmuştur.¹⁶⁰⁴

“Fasih ve belîğ bir hatip, hassas ruhlu bir edîb idi. Saatlerce ders verdiği hâlde, ifadelerindeki belâğat ve insicam bozulmazdı.” Tasavvuftan feyz almış, güzel ahlâk sahibi, mütevazî ve nâzik bir zâtı.¹⁶⁰⁵

e) Eserleri: Kelâm ve akaid ilmine dâir “eş-Şâmil fî uşûli’-d-dîn, el-İrşâd ilâ kavâti’i’l-edilleti fî uşûli’-l-i’tikâd, el-‘Aķīdetü’n-Nizâmiyye, Lüma’u’l-edille fî kavâ’idi Ehli’s-sünne, Şifâ’ü’l-ğalîl fî beyâni mâ vaķa’a fî’t-Tevrât ve’l-İncîl mine’t-tahrîf ve’t-tebdîl, Mesâ’ilü’l-İmâm ‘Abdilhak eş-Şıķillî ve Risâle fî zikri hâli’s-Şeyh Ebû ‘Ali İbn Sînâ” adlı eserleri sayılabilir.¹⁶⁰⁶

Fıkıh ve fıkıh usûlü sahasında da pek çok eser kaleme alan¹⁶⁰⁷ el-Cüveynî’nin kaynaklarda tefsir sahasında yazdığı yegâne eser, *Tefsîrû’l-Kur’ân* adıyla kaydedilmiştir.¹⁶⁰⁸

2.1.31. Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî (ö. 478/1085)

(محمد بن علي الدامغانى)

¹⁶⁰⁴ ed-Dîb, “Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn”, 8/143.

¹⁶⁰⁵ Daha geniş bilgi için bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, 430.

¹⁶⁰⁶ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 256.

¹⁶⁰⁷ bk. ed-Dîb, “Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn”, 8/144; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 256; Brockelmann, “Cüveynî”, *IA*, III, 249.

¹⁶⁰⁸ ed-Dîb, “Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn”, 8/144; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 334; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 455.

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed b. el-Hasen b. Abdilmelik ed-Dâmegânî el-Kebîr el-Hanefî”. 8 Rebûlâhîr 398 (22 Aralık 1007) tarihinde Rey ve Nîsâbur arasında bulunan Dâmegân şehrinde doğdu. Uzun süre Bağdat kâdılkudatlığı yaptığı için “Kâdılkudât” ve Dâmegân şehrine nisbet edilen diğer âlimlerden ayırmak için “el-Kebîr” lakabları da verilmiştir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Nîsâbur ve Horasan bölgesindeki tahsilinden sonra 419 (1028) yılında Bağdat’a gitti. Burada “Kudûrî ve Hüseyin b. Ali es-Saymerî”den fıkıh, Hatîb el-Bağdâdî ve Muhammed b. Ali es-Sûrî’den hadis” dersleri aldı.¹⁶⁰⁹

Büyük maddî sıkıntılar içinde tahsilini tamamladı.¹⁶¹⁰ Geçinmek için gece bekçiliği dahil birçok iş yaptı. Geceleri, sokak fenerlerinin ışığında derslerine çalışırdı.¹⁶¹¹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kendisinden istifade edenler arasında Abdülvehhâb el-Enmâtî, Ebu’l-Vefâ İbn Akîl gibi isimler zikredilmektedir.

“Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh’ın teklifi ve Hanefî Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ile veziri Amîdülmülk el-Kündürî’nin tasdikiyle”; Şâfiî âlim İbn Mâkûlâ’nın ardından 9 Zilkade 447’de (30 Ocak 1056) Bağdat kâdılkudatlığına getirildi. Bu vazifede otuz yılın üzerinde hizmet verdi.¹⁶¹² Kendisine yapılan vezirlik tekliflerini ise reddetti.

Bağdat’ta, 24 Receb 478’de (15 Kasım 1085) vefat etti.

d) *İlimdeki Mevkii*: Bağdat gibi bir şehirde uzun yıllar kâdılkudatlık vazifesini muvaffakiyetle yerine getirmiş büyük bir Hanefî âlimidir.

¹⁶⁰⁹ Özel, *a.g.e.*, 56.

¹⁶¹⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 579.

¹⁶¹¹ Cengiz Kallek, “Dâmegânî”, 8/453.

¹⁶¹² Özel, *a.g.e.*, 56; Kallek, “Dâmegânî”, 8/453.

Hem Hanefî hem de Şâfiî fıkhnı geniş bir vukûfiyeti vardı. “Heybeti ve zekâsı ile Ebû Yusuf’a benzetilen”¹⁶¹³ Dâmegânî’nin münazaralarda da üstün bir kabiliyeti vardı.

e) Eserleri: el-Hâkim eş-Şehîd’in *el-Muhtaşar* adlı eserine bir şerh yazmıştır.¹⁶¹⁴

Kaynaklarda “Kur’ân ilimlerine dair yazdığı söylenen *ez-Zevâ'id ve'n-nezâ'ir ve fevâ'idü'-beşâ'ir* adlı eser”, Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî ile isim benzerliği sebebiyle hatalı bir şekilde kendisine nispet edilmiştir.¹⁶¹⁵

¹⁶¹³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 579.

¹⁶¹⁴ *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 67; Kallek, “Dâmegânî”, 8/453-454.

¹⁶¹⁵ Brockelmann, *ez-Zevâ'id ve'n-nezâ'ir ve fevâ'idü'-beşâ'ir* adlı eseri, bir yerde Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî’ye (*GAL*, I, 460); başka bir yerde ise Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî’ye (*GAL Suppl.*, II, 986) nisbet etmiştir. Ziriklî (*el-A'lâm*, VII, 163) ve Kehhâle (*Mu‘cemü'l-müellifîn*, XI, 48) Brockelmann ile aynı hataya düşmüşlerdir. Kehhâle, eserinin başka bölümünde (IV, 44) eseri, Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî’ye nispet etmiştir.

Mezkur eseri, Bağdatlı İsmail Paşa da gerçek sahibi Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî’ye nispetle kaydetmiştir. (*İzâhu'l-meknûn*, I, 496) Ancak vefat tarihi olarak hataen Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî’nin vefat tarihini (478/1085) vermiştir. (Tafsilat için bk. Kallek, “Dâmegânî”, 8/453-454; Çetin, *a.g.e.*, 18-20)

Nüveyhiz, Brockelmann’a atıfla *ez-Zevâ'id ve'n-nezâ'ir*’i, Muhammed b. Ali’ye nisbet etmiştir. (Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 579)

Ali Turgut ise, Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî’ye (ö. 478/1085) ait *ez-Zevâ'id ve'n-nezâ'ir fî ğarîbi'l-Kur’ân* adıyla bir eser bulunduğunu (Turgut, *a.g.e.*, 162); el-Hasen b. Muhammed ed-Dâmegânî’nin (ö. 478/1085) de *İzlâhu'l-vücûh ve'n-nezâ'ir fî'l-Kur’ânî'l-kerîm* adında basılmış (thk. Abdülazîz Seyyidü'l-Ehl, Beyrut 1977) bir eseri olduğunu söylemiştir. (Turgut, *a.g.e.*, 203)

2.1.32. Ebû Ma‘şer et-Taberî (ö. 478/1085)

(أبو معشر الطبري)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Ma‘şer Abdülkerîm b. Abdissamed b. Muhammed b. Ali b. Muhammed et-Taberî el-Kattân”.¹⁶¹⁶ Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Taberistan’da dünyaya geldiği için Taberî nisbesiyle, pamuk ticareti ile meşgul olan bir âileden geldiği veya bizzat bu işle uğraştığı için Kattân lakabı ile anıldığı ifade edilebilir.¹⁶¹⁷

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlim elde etmek için pek çok seyahatlere çıkmıştır. Mekke, Harran ve Mısır bu bölgelerden birkaçıdır. Buralarda “Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin el-Kârezînî, İbn Nefîs, Ebu’l-Kâsım Ali b. Muhammed ez-Zeydî, İsmail b. Amr (Râşid) el-Haddâd, Ebu’l-Fadl er-Râzî ve Hüseyin b. Muhammed (Râgıb) el-İsfehânî” gibi âlimlerden kıraat dersleri almıştır.¹⁶¹⁸ Hocası Ebû Ali el-Ahvâzî’den icazet ile pek çok kıraat rivayet etmiştir.

“Ebû’t-Tayyib et-Taberî, Ebû Nu‘mân Tûrâb b. Abdillâh, Ebû Abdullâh İbn Nazîf ve Ebû Abillâh b. Yusuf gibi” âlimlerden hadis dinlemiş¹⁶¹⁹, Sa’lebî’den (ö. 427/1035) *el-Keşf ve’l-beyân* adlı tefsirini, bizzat müellifinden dinleyerek rivayet etmiştir.¹⁶²⁰

Hocası “Ebu’l-Kâsım Ali b. Muhammed Zeydî’den Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’ini ve Muhammed b. Hasen en-Nakkâş’ın (ö. 351/962) telif ettiği *Şifâ’ü’ş-şudûr* tefsirini” rivayet etmiştir.¹⁶²¹

¹⁶¹⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 233.

¹⁶¹⁷ Ali Turgut, “Ebû Ma‘şer et-Taberî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/186.

¹⁶¹⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 233.

¹⁶¹⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 233.

¹⁶²⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 233; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 297; Edirnevî, *a.g.e.*, 66; Turgut, “Ebû Ma‘şer et-Taberî”, 10/186; Özgel, *a.g.e.*, 230.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Ondan kıraat dersi alanlar içinde “Ebû Ali b. Arcâ, Hasen b. Halef b. Belîme, Mansûr b. Hayr, Muhammed b. İbrâhim b. Ni‘mel-halef, Mansûr b. el-Hayr gibi” talebeleri sayılabilir.¹⁶²²

“Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbakî el-Ensârî, Ebû Nasr Ahmed b. Ömer el-Gâzi, Muhammed b. Misbah (Aslı: Mesîh) el-Faddî, İbrâhim b. Ahmed es-Saymerî, Ebu’l-Kâsım Halef b. en-Nehhâs, el-Hasen b. Ömer et-Taberî (İbn el-Arcâ)” de kendisinden hadis ve tefsir rivayetinde bulunanlar arasındadır.¹⁶²³

Muhtemelen Mekke’de yerleşmiş ve 478 (1085) yılında burada vefat etmiştir.¹⁶²⁴

d) *İlimdeki Mevkii*: Kaynaklarda “muhakkik ve sika bir âlim olduğu” ifade edilmiştir.¹⁶²⁵ Mekkeliler kendisini “kıraat üstadı” olarak anarlar.

Kıraat ilmi ve ricâl tarihinde büyük bir bilgi sahibidir.¹⁶²⁶

Şâfiî fakihlerindendir.¹⁶²⁷

e) *Eserleri*: 1. *et-Telhîş fi’l-kırâ’âti’s-semân*.¹⁶²⁸

¹⁶²¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 233; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 297; Edirnevî, *a.g.e.*, 66; Bilmen, *a.g.e.*, I, 432; Özgel, *a.g.e.*, 230.

¹⁶²² Dâvûdî, *a.g.e.*, 234.

¹⁶²³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 234.

¹⁶²⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 234; Edirnevî, *a.g.e.*, 66; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 453; Özgel, *a.g.e.*, 230.

¹⁶²⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 297.

¹⁶²⁶ Edirnevî, *a.g.e.*, 66; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 297.

¹⁶²⁷ Edirnevî, *a.g.e.*, 66; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 297.

¹⁶²⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 233; Edirnevî, *a.g.e.*, 66. Berlin’de 1039 (1629-1630) yılında istinsah edilen bir nüshası bulunmaktadır. (Staatsbibliothek, nr. 653, vr. 81)

2. *Kitâbü Sûkı 'l-'arûs*. “Kıraate dair meşhur ve garîb 1500’e yakın rivayet ve tariki ihtiva ettiği” kaydedilmiştir.¹⁶²⁹

3. *el-Câmi ‘fî ‘l-kırâ’âti ‘l-aşr*.¹⁶³⁰

4. *Muhtaşar fî ifrâdi kırâ’âti ‘l-İmâm Ebî ‘Amr b. el-‘Alâ’*.¹⁶³¹

5. *‘Uyûnü ‘l-mesâ’il*.¹⁶³² Yazma nüshaları vardır.¹⁶³³

6. *Kitâbü ‘d-Dürer fî ‘t-tefsîr*.¹⁶³⁴

7. *Tabakâtü ‘l-kurrâ’*.¹⁶³⁵

Kaynaklarda yer alan diğer eserleri şunlardır: *Kitâbü ‘l-‘Aded*, *Ta ‘dâdü ‘l-ây*, *Kitâbü ‘r-Reşâd fî şerhi ‘l-kırâ’âti ‘ş-şâzze*, *Tefsîru Ebî Ma ‘şer*, *Kitâbü ‘l-Meşâhif*, *Kitâbun fî ‘l-luğa*.¹⁶³⁶

¹⁶²⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 233; Edirnevî, *a.g.e.*, 66. Zehebî, bu rivayet ve tariklerin 1500’e ulaşmayacağını söylemektedir (*Ma ‘rifetü ‘l-kurrâ’*, I, 435-436, 487). Yazma nüshaları için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 518.

¹⁶³⁰ 739 (1338-1339) yılında istinsah edilen bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi’ndedir. (Hasan Hüsnü Paşa, nr. 42, vr. 95)

¹⁶³¹ 591 (1195) yılında istinsah edilen yazma nüshası, Dublin’de bulunmaktadır (Chester Beatty Ktp., nr. 3925/2, vr. 94-119).

¹⁶³² Dâvûdî, *a.g.e.*, 233; Edirnevî, *a.g.e.*, 66; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 298.

¹⁶³³ *el-Fihrisü ‘ş-şâmil: Mahtûâtü ‘t-tefsîr*, I, 229; Brockelmann, *GAL*, I, 518.

¹⁶³⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 233; Edirnevî, *a.g.e.*, 66; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 297-298.

¹⁶³⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 233; Edirnevî, *a.g.e.*, 66; Turgut, *a.g.e.*, 128.

¹⁶³⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 233; Çelebi, *Keşfü ‘z-zunûn*, I, 453.

2.1.33. Ebû İsmail Hâce Abdullah el-Herevî (ö. 481/1089)

(أبو إسماعيل خواجه عبدالله الهروى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû İsmâîl Şeyhülislâm Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Ca’fer b. Mansur İbn Mette el-Ensârî el-Herevî”.¹⁶³⁷ Kendisine, “Pîr-i Herât, pîr-i tarikat, şeyhülislâm, şeyhü’l-Horasân, zeynü’l-ulemâ, hatîbü’l-acem, nâsırü’s-sünne” unvanları verilmiştir.

Şaban 396’da (Mayıs 1006) Herat’ta doğdu.¹⁶³⁸ “Soyu, Ebû Eyyûb el-Ensârî’nin oğlu Mett’e ulaşır.”¹⁶³⁹ “Met, 31’de (652) Horasan’a üzerine yapılmış bir sefere katılmış ve sonra da Herat’a yerleşmişti.”

Hâce Abdullah’ın babası Ebû Mansur Muhammed b. Ali de Herat’ta doğmuştu. Esnaf olmasına rağmen ilim meclislerine katılmayı severdi. Çeşitli tasavvuf erbabının sohbetlerine katılmış, onların ahlak ve tasavvufî anlayışlarından istifade etmişti. Bir müddet sonra inzivaya çekilerek vefat edinceye (430/1039) kadar ikamet ettiği Belh’e yerleşmişti.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Herevî, ilk tahsiline Mâlînî Medresesi’nde başladı. 300 kadar âlimden hadis aldı. Bunlar içinde en çok Ebu’l-Fadl el-Cârûdî’den istifade etti.¹⁶⁴⁰

¹⁶³⁷ Süyûtî, *Tabakât*, 46; Dâvûdî, *a.g.e.*, 178; Kādî İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakâtü’l-hanâbile*, II, 247; Edirnevî, *a.g.e.*, 67; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 322; Moh. ben Cheneb, “Herevî”, *İA*, V/1, 443.

¹⁶³⁸ Bu bilgilerden farklı şekilde, Nüveyhiz, doğum yerinin Kandehar (Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 322), Cheneb, Herat’a bağlı Kuhandiz kasabası (Cheneb, “Herevî”, *İA*, V/1, 443-444) olduğunu kaydetmişler, Edirnevî ise, Herevî’nin 376 yılında doğduğunu söylemiştir. (Edirnevî, *a.g.e.*, 68)

¹⁶³⁹ Süyûtî, *Tabakât*, 46; Dâvûdî, *a.g.e.*, 178; Edirnevî, *a.g.e.*, 67; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 322; Cheneb, “Herevî”, *İA*, V/1, 443.

¹⁶⁴⁰ Kādî İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakâtü’l-hanâbile*, II, 247.

On dört yaşına geldiğinde vaaz verecek bir birikime sahipti. Hâfızası çok güçlü idi. Senetleriyle beraber 12.000 civarında hadis ezberlediği, medrese günlerinde 70.000 beyitlik Arapça şiir bildiği rivayet edilir.

417 (1026) yılında ilim yolculuklarına başladı. Nişâbur'a gitti. Burada tefsir âlimi Ebû Saîd es-Sayrâfi, Ebû Mansûr Ahmed ve Ebu'l-Hasen es-Sâlihi'den ders aldı. Eş'arî âlimlerin ders ve sohbet halkalarından uzak durdu. Aynı yıl Herat'a geri döndü ve burada Şeyh Amû'nun tekkesine mensup oldu. Yakın ilgisine mazhar olarak kendisinden çok istifade etti.¹⁶⁴¹

Aslen Sicistanlı olup Herat'ta oturan Ebû Zekerîya Yahya b. Ammâr eş-Şeybânî'den (es-Siczi) (ö. 422/1030) hadis ve tefsir dersleri aldı.¹⁶⁴² Abdülcebbâr b. Muhammed el-Cerrâhi'den Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-şâhih*'ini okudu. "Ebû Zer el-Herevî'den hadis dinledi."¹⁶⁴³

423 (1032) yılında hac için yola çıktı. Nişâbur ve Bağdat'a uğradı. Yol güvenliği olmadığı için hacını tamamlayamadan geri döndü. Bistam, Nişâbur ve Tûs'ta konaklayarak memleketine döndü. Bir yıl sonra çıktığı hac yolculuğunda, bu sefer Rey şehrinden geri döndü. Ebu'l-Hasen el-Harakânî ve Rey hadis hâfızı Ebû Hâtim b. Hâmûş ile bu yolculuk esnasında tanıştı.¹⁶⁴⁴

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Mu'tezile ve Eş'arî âlimlerinin Gazneli Sultanı Mesud'a kendisini şikâyetleri, Gazneliler Devleti'nin yıkılıp Herat'ta Selçuklular'ın hâkimiyeti ele geçirdiği dönemlerde de devam etti. Artan baskılar üzerine bir yıllığına Şekîvân'a gitti. Ardından Herat'a geri dönerek bir müddet ara verdiği tefsir derslerine başladı. Mu'tezile ve Eş'arî âlimleriyle, müteşâbih âyetleri te'vil edenleri

¹⁶⁴¹ Tahsin Yazıcı-Süleyman Uludağ, "Herevî, Hâce Abdullah", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/222.

¹⁶⁴² Kâdî İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-hanâbile*, II, 247.

¹⁶⁴³ Süyûtî, *Tabakât*, 47; Edirnevî, *a.g.e.*, 67; Cheneb, "Herevî", *İA*, V/1, 444.

¹⁶⁴⁴ Yazıcı-Uludağ, "Herevî, Hâce Abdullah", 17/223.

tenkid etmesi üzerine 438 (1046) yılında hapsedildi. Hanbelî mezhebi dışındaki bütün mezhepleri eleştirmesi, kendisine olan muhalefeti artırmaktaydı.¹⁶⁴⁵

Bir yıl mahkûmiyeti tamamlanınca aynı minval üzere tefsir ve vaazlarına devam etti. Vezir Nizamülmülk devrinde de artan şikâyetler sebebiyle Herat'tan Belh'e sürgün edildi. (458/1066) Bir yıllık sürgünün ardından Herat'a döndü. Muhaliflerinin şikâyetlerinin asılsızlığını, o sırada Herat'ta bulunan Nizamülmülk'ün huzurunda ortaya koyduğu delillerle isbat etti.¹⁶⁴⁶ Halife ve sultan nezdindeki itibarı arttı.

473 (1080) yılında görme kabiliyetini kısmen kaybetti. Ancak talebelerinin desteğiyle ilmî faaliyetlerden geri kalmadı. Eserler telif etti, sohbet ve dersler verdi.

478 (1085) yılında bir kelâm âlimiyle yaptığı tartışma ve ardından çıkan olaylar sebebiyle Herat'tan uzaklaştırıldı. Nişâbur, Merv, Âmul ve Belh'in ardından Merverrûz'a yerleşti. Burada İmam Ferrâ el-Begavî tarafından karşılandı.

Pek çok şehir gezmiş, birçok yerde ilim ve sohbet halkaları kurmuş olan Herevî'nin en meşhur talebeleri arasında, evlatları Abdülhâdî ve Câbir dışında, “Ebu'l-Vakt Abdülevvel b. Îsâ b. Şuayb es-Sicî, Muhammed es-Saydalânî ve Abdülmelik el-Kerrûhî” sayılabilir.¹⁶⁴⁷ Bunlar, bilhassa ömrünün son demlerinde, göz rahatsızlığı başlayınca, eserlerinin şerh, tashih ve telifinde de kendisine yardımcı olmuşlardır.¹⁶⁴⁸

480 (1087) yılında sürgün cezası kaldırılınca Herat'a döndü. Tefsirini tamamlamaya çalışırken 22 Zilhicce 481'de (8 Mart 1089) burada vefat etti.¹⁶⁴⁹

¹⁶⁴⁵ Yazıcı-Uludağ, “Herevî, Hâce Abdullah”, 17/223; Süyûtî, *Tabakât*, 46-47; Kâdî İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-hanâbile*, II, 247.

¹⁶⁴⁶ Tartışma ile ilgili kaynaklar hakkında bk. Cheneb, “Herevî”, *İA*, V/1, 444.

¹⁶⁴⁷ Süyûtî, *Tabakât*, 47; Kâdî İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-hanâbile*, II, 247.

¹⁶⁴⁸ Yazıcı-Uludağ, “Herevî, Hâce Abdullah”, 17/223.

¹⁶⁴⁹ Süyûtî, *Tabakât*, 47; Dâvûdî, *a.g.e.*, 179; Kâdî İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-hanâbile*, II, 247; Edirnevî, *a.g.e.*, 67; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 322; Cheneb, “Herevî”, *İA*, V/1, 444.

d) *İlimdeki Mevkii*: Ahmed b. Hanbel'in îtikâdî görüşlerinin hararetli bir savunucusudur.¹⁶⁵⁰ Babası ve bazı hocaları da Hanbelî olmakla birlikte onun katı ve tavizsiz bir Hanbelî olmasında hocası Ebû Abdullah et-Tâkî es-Sicistânî'nin rolü büyüktür.¹⁶⁵¹ Onun "Hanbelî ve Selefî yönü, kelâm ilmine, kelimcılara ve te'vile karşı çıkması sebebiyle"dir.

Onun şahsiyetinin bir yönü de âile ve çevresinde edindiği sûfî kimliğidir. Ebu'l-Hasen el-Harakânî gibi devrinin cezbeli, coşkulu sûfîlerin tesirinde kalmış, onlar gibi şiir söyleyerek semâ yapmıştır.¹⁶⁵²

Aynı zamanda güçlü hafızasıyla pek çok hadisi, senetleriyle birlikte ezbere bilen bir hadis hâfızı idi. On yıl boyunca hadis okutmuştur. "Tefsir, hadis, tasavvuf, Arap dili ve edebiyatı, tarih ve ensab ilimlerinde" büyük bir mevki sahibiydi.¹⁶⁵³ Tefsirde tam bir "imam" kabul edilmiştir.¹⁶⁵⁴

İdarecilere karşı, hakkı müdafaa hususunda, tavizsiz bir üslub takip etmiş, bu sebeple pek çok kez büyük sıkıntılara düşmüştür.¹⁶⁵⁵

¹⁶⁵⁰ Cheneb, "Herevî", *İA*, V/1, 444.

¹⁶⁵¹ Yazıcı-Uludağ, "Herevî, Hâce Abdullah", 17/222.

¹⁶⁵² Yazıcı-Uludağ, "Herevî, Hâce Abdullah", 17/224.

¹⁶⁵³ Süyûtî, *Tabakât*, 46; Dâvûdî, *a.g.e.*, 178; Edirnevî, *a.g.e.*, 67; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 322; Cheneb, "Herevî", *İA*, V/1, 444.

¹⁶⁵⁴ Süyûtî, *Tabakât*, 46; Dâvûdî, *a.g.e.*, 178. Tefsir sahasındaki malumâtı ile ilgili, "tefsir anlattığım zaman yüz yedi tefsirden anlatıyorum". dediği nakledilmiştir. (Süyûtî, *Tabakât*, 47; Dâvûdî, *a.g.e.*, 178; Edirnevî, *a.g.e.*, 67)

¹⁶⁵⁵ Süyûtî, *Tabakât*, 46-47; Dâvûdî, *a.g.e.*, 178; Edirnevî, *a.g.e.*, 67; Cheneb, "Herevî", *İA*, V/1, 444. Zehebî, onun "muhaliflerine karşı çekilmiş bir kılıç gibi" olduğunu söylemektedir. (bk. Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 322)

e) *Eserleri*: Herevî, hâfızasına çok güvenir, derslerini şifâhî olarak yapmayı tercih ederdi. Bu yüzden onun eserlerinin büyük bir kısmı, anlattıklarının başkaları tarafından kayda geçirilmesiyle günümüze intikal etmiştir.¹⁶⁵⁶ Bu da dinleyicilerin/tesbit edenlerin çeşitliliği sebebiyle yazma nüshalar arasında farklar bulunmasına yol açmıştır.

Tasavvufa dair Arapça veya Farsça olarak yazılmış “*Ṭabaḳātü’ş-şûfiyye, Şad Meydân, Menâzilü’s-sâ’irîn, ‘Îlölü’l-maḳāmât, Münâcât, Kenzü’s-sâlikîn, Maḳâlât fi’l-mev’îza li Nizâmilmülk, Risâle-i Mufaşşala ber Fuşûl-i Çihl ü Dû der Taşavvuf*” adlı eserleri zikredilebilir.¹⁶⁵⁷

Ayrıca kelâmı tenkid ve selef yolunu yüceltmek için kaleme aldığı *Zemmü’l-keḷâm* ile “Allâh’a nisbet edilen isim, fiil ve sıfatlarla ilgili kırk hadis derlemesi olan *Kitâbü’l-Erba ‘în fi delâ’ili’t-tevhîd* adlı eseri” bulunmaktadır.

f) *Tefsirdeki Metodu*: Birçok fâsıla ile geçen tefsir dersleri nihayetinde tefsirini, ancak Sâd sûresinin 67. âyetine kadar yazdığı rivayet edilmiştir.¹⁶⁵⁸

Derslerinde “Kur’ân-ı Kerîm’i birkaç defa tefsir etmiştir.” Bu zaman zarfında tefsir metodunda ufak tefek değişiklikler olmuştur. Nitekim “başlangıçta Kur’ân-ı tefsir ederken daha önce kaleme alınmış yüzden fazla tefsirden istifade etmekte”¹⁶⁵⁹, geniş ölçüde hadislere ve câhiliye dönemi Arap şiirine dayanmaktaydı. Fakat daha sonraları daha çok tasavvufî tefsire meyletmiştir.¹⁶⁶⁰ Öğrencilerin, bu tefsir derslerinde tuttuğu notlar, günümüze kadar ulaşmamıştır.

¹⁶⁵⁶ Yazıcı-Uludağ, “Herevî, Hâce Abdullah”, 17/224.

¹⁶⁵⁷ Süyûtî, *Ṭabaḳât*, 47; Dâvûdî, *a.g.e.*, 178; Edirnevî, *a.g.e.*, 67-68; Cheneb, “Herevî”, *İA*, V/1, 444.

¹⁶⁵⁸ Yazıcı-Uludağ, “Herevî, Hâce Abdullah”, 17/223.

¹⁶⁵⁹ Süyûtî, *Ṭabaḳât*, 47; Dâvûdî, *a.g.e.*, 178.

¹⁶⁶⁰ Yazıcı-Uludağ, “Herevî, Hâce Abdullah”, 17/224.

Bazı kaynaklarda *Tefsîrû'l-Kur'ân* adında bir eseri olduğu kaydedilmiştir.¹⁶⁶¹

Reşidüddîn-i Meybüdü (520/1126) Herevî'nin tefsirini okuduğunu, eserde bazı bilgilerin özet mâhiyetinde olduğu için anlaşılmasının zor olduğunu, kendisinin bunu şerh ettiğini söyler. Meybüdü'nin bu eseri, neşredilmiştir.¹⁶⁶²

2.1.34. Ebu'l-Hasen Ebu'l-'Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089)

(أبو الحسن أبو العسر اليزدوى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Hasen Ebu'l-'Usr Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Abdilkerîm b. Mûsa b. İsa b. Mücâhid el-Pezdevî”.¹⁶⁶³ 400 (1010) yılında Nesef'in Buhara istikametindeki kale şehri Pezde'de doğdu. Âilesi, yetiştirdiği ilim adamlarıyla meşhur olmuştu. Hayatıyla ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. “Babası, dedesi, kardeşi Ebu'l-Yüsr ve oğulları, kendi çocukları” ilimle meşgul olmuşlardır.¹⁶⁶⁴

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Babası Muhammed ve dedesi Hüseyin'den hadis rivayet etmiştir. Bu da eğitiminin küçük yaşlarda âilesinde başladığını gösterir. Hanefî fıkıh metodunu öğrendiği hocası, Buhara Medresesi'nin en önemli isimlerinden

¹⁶⁶¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 322.

¹⁶⁶² Reşidüddin Meybüdü, *Keşfü'l-esrâr ve 'Uddetü'l-ebrâr Ma'rûf be Tefsîr-i Hâce 'Abdullâh Enşârî*, (nşr. Ali Asgar Hikmet), I-X, Tahran 1331-1339 hş./1952-1960, 1371 hş. 5. bs.

“Keşfü'l-esrâr, Meybüdü'nin telifi olmakla birlikte, ihtiva ettiği temel fikirlerin Herevî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır”. (Yazıcı-Uludağ, “Herevî, Hâce Abdullah”, 17/224)

Habîbullah Âmüzgâr da bu eseri özetleyerek neşretmiştir: *Tefsîr-i Hâce 'Abdullâh Enşârî*, I-II, yer yok 1970.

¹⁶⁶³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 376; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 205.

¹⁶⁶⁴ Murteza Bedir-Ferhat Koca, “Pezdevî, Ebü'l-'Usr”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/264.

Şemsüleimme el-Halvânî'dir. el-Halvânî, "Mâverâünnehir Hanefî fıkıh okulunun imamı" kabul edilir.¹⁶⁶⁵ Kelâm ve tefsir sahalarındaki bilgisini de Semerkant'ta Mâtürîdî'nin öncülüğünde yerleşmiş bulunan ekolden aldığı düşünülebilir.

Uzun yıllar hadis dinlemiş ve hadis rivayetinde bulunmuştur.¹⁶⁶⁶

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Buhara ve Semerkant'ta kadılık yapmıştır. Bu esnada dersler vermiş ve "Alâeddin es-Semerkandî, Ebu'l-Meâlî Ziyâd b. İlyâs, Muhammed b. Nasr el-Hatîb, Ebû Saîd Abdülmecîd b. İsmail el-Herevî" gibi pek çok talebe yetiştirmiştir.¹⁶⁶⁷

5 Recep 482 (13 Eylül 1089) tarihinde Semerkant yakınlarındaki Keş'te (bugünkü Şehr-i Sebz) vefat etmiş, naaşı Semerkant'a nakledilmiştir.¹⁶⁶⁸

d) *İlimdeki Mevkii*: Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî, Hanefî fıkıh literatüründe daha çok "Ebu'l-Usr" olarak adlandırılır. Bu, eserlerinde kullandığı üslubun zor olmasından kaynaklanmaktadır. Kendinden yirmi yaş küçük kardeşi ise, üslubundaki kolaylık sebebiyle Ebu'l-Yüsr diye isimlendirilmiştir.¹⁶⁶⁹

"Klasik sonrası dönem Hanefî âlimlerince yapılan 'yedili müctehid-mukallid tabakası' sıralamasında, Fahrülislâm el-Pezdevî, Serahsî ile birlikte üçüncü tabakaya, 'mesâilde müctehid' grubuna" dahil edilmiştir.¹⁶⁷⁰ Bu vasıflarıyla "seçkin

¹⁶⁶⁵ Bedir-Koca, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", 34/264.

¹⁶⁶⁶ Özgel, *a.g.e.*, 61.

¹⁶⁶⁷ Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 206; Özel, *a.g.e.*, 57.

¹⁶⁶⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 376; Bilmen, *a.g.e.*, II, 435; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 205. Özgel, Pezdevî'nin vefat tarihini 5 Recep 482 şeklinde kaydettikten sonra, hatalı olarak 15 Ağustos 1089 milâdî takvime çevirmiştir. (Özgel, *a.g.e.*, 61)

¹⁶⁶⁹ Bedir-Koca, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", 34/264; Özel, *a.g.e.*, 57.

¹⁶⁷⁰ Bedir-Koca, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", 34/264; Özel, *a.g.e.*, 57.

Mâverâünnehir âlimlerinden ve Hanefî fıkhnın büyük isimlerinden birisi”dir.¹⁶⁷¹
Hem fıkıh hem de usûl ilimlerinde söz sahibidir.

“Eserlerinde son derece sistematik bir yol izlemiş bulunan Pezdevî’nin fıkıh usulü hakkındaki eseri, hem müracaat, hem de ders kitabı olarak” geniş bir coğrafyada kullanılmıştır.¹⁶⁷²

e) *Eserleri*. Fıkıh, fıkıh usûlü, kelâm, tefsir, hadis ve edeb gibi farklı ilim dallarında kitap yazmış olan Fahrülsîlâm el-Pezdevî’nin eserlerinin hepsi günümüze ulaşmamıştır.

Günümüze ulaşmış eserleri, fûrû-i fıkıhta *Şerhu’l-Câmi’i’s-şagîr*, *Şerh Ziyâdâtî’z-Ziyâdât*, *Kitâbü’l-Mebsûṭ li’l-Fetâvî*; kelâmda *el-Müyesser fi’l-kelâm* ile *Şerhu’l-Fıkhi’l-ekber*; fıkıh usûlünde ise, *Uşulü’l-Pezdevî*’dir.¹⁶⁷³

Günümüze ulaşmamış eserleri içinde ise, 110-120 cüzlük, her biri cüzü iri bir mushaf büyüklüğünde, oldukça hacimli *Keşfü’l-estâr* adlı tefsirini zikredebiliriz.¹⁶⁷⁴ Bu eserin bir cilt yazma nüshasının bulunduğu da kaydedilmiştir.¹⁶⁷⁵

Müfessirin, *Tefsîrü’l-Ḳur’ân* isimli bir eserinin daha bulunduğu söylenmiştir.¹⁶⁷⁶

¹⁶⁷¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 376; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 205.

¹⁶⁷² Bedir-Koca, “Pezdevî, Ebü’l-Usr”, 34/264.

¹⁶⁷³ Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 206.

¹⁶⁷⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 376.

¹⁶⁷⁵ Bilmen, “her biri mushaf hacminde yüz yirmi ciltten müteşekkil” bu eserin bir cildinin Esad Efendi Ktp., nr. 145’te kayıtlı bulunduğunu söylemektedir (Bilmen, *a.g.e.*, II, 435-436).

Özgel de Süleymaniye Ktp., Yeni Medrese nr. 1781/75’te *Keşfü’l-estâr* adıyla kayıtlı tefsir yazmasının, aslında Pezdevî’nin usûl-i fıkıh hakkındaki bir kitabının (*Kenzü’l-Vuşûl*’ün Abdülaziz el-Buhârî [ö. 730/1329] tarafından yapılmış) şerhi olduğunu ifade etmiştir. (Özgel, *a.g.e.*, 62)

2.1.35. Ali b. el-Hasen en-Nîsâbûrî (ö. 484/1091)

(علي بن الحسن النيسابوري)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hasen b. Ali Ebu'l-Muhsin es-Sandalî en-Nîsâbûrî el-Hanefî.¹⁶⁷⁷ Bazı kaynaklarda es-Sandalî nisbesiyle zikredilmiştir.¹⁶⁷⁸

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Hocaları arasında Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Ali es-Saymîrî'nin adı zikredilmektedir.¹⁶⁷⁹ Nîsâbur'da el-Hasen es-Sa'bî'den kıraat dersleri almıştır.¹⁶⁸⁰ Kendisi de Nîsâbur'da ders vermiştir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Sultan Tuğrul Bey ile birlikte 446-447 (1055) yılında Bağdat'a gelerek burada bir müddet kalmıştır. Daha sonra Nîsâbur'a dönerek devlet

¹⁶⁷⁶ Özgel, *a.g.e.*, 62. Özgel, bu kaydı düşmekle birlikte, aynı tezin ilerleyen satırlarında, kaynaklarda Hanefî fakîhi ve müfessiri diye anılması ve tefsirinden bahsedilmesine rağmen, tefsiri hakkında herhangi bir bilgi ve kayda rastlanmadığı için bir tefsiri bulunup bulunmadığı, hattâ bir tefsir telif edip etmediği hususunda kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını söylemektedir. (Özgel, *a.g.e.*, 62)

Ancak bu ifadeler, kısmen doğru olmakla birlikte aradan geçen zaman, Moğol ve Haçlı istilâları vb. sebeplerle böyle bir tefsir yazılmış olsa bile, daha pek çok eserde olduğu gibi, günümüze ulaşmamasını mümkün kılmaktadır. Henüz yazma aşamasında olan, keşfedilmeyi bekleyen, tasnif edilmemiş, varlığından habersiz olduğumuz nice eserin bulunması, var olanların ise bazen yukarıdaki misalde olduğu gibi hatalı kaydedilmesi, kaybolan eserler hakkında bizi ümitvar kılmaya devam etmektedir.

¹⁶⁷⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 275; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 358; Bilmen, *a.g.e.*, II, 436.

¹⁶⁷⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 358.

¹⁶⁷⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 275; Edirnevî, *a.g.e.*, 69.

¹⁶⁸⁰ Edirnevî, *a.g.e.*, 69.

ricaliyle irtibatını kesmiş ve münzevî bir hayatı tercih etmiştir.¹⁶⁸¹ Zaman zaman Sultan Melikşah ile görüşmeleri olmuştur.¹⁶⁸²

19 Rebûlâhir 484 (10 Haziran 1091) Pazar günü, güneş batarken vefat etmiştir.¹⁶⁸³

d) *İlimdeki Mevkii*: Hanefî mezhebine mensup, zühd ve takvasıyla bilinen bir âlimdir. Horasan halkına yönelik vaaz ve irşad faaliyetlerinde de bulunmuştur.¹⁶⁸⁴

Özellikle tefsir ve kelâm ilimlerinde derinleşmiştir.¹⁶⁸⁵ Mu‘tezile kelâmında söz sahibidir.¹⁶⁸⁶

Ebu’l-Hasen en-Nîsâbûrî ile Ebû Muhammed Cüveynî ve oğlu İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî arasında bazı usûl ve fûrû meselelerinde tartışmalar yaşanmıştır.¹⁶⁸⁷ Aliyyü’l-Kârî’nin de bu münazaralar üzerinde geniş değerlendirmeleri vardır.¹⁶⁸⁸

e) *Eserleri*: Bazı eserleri ile birlikte bir de tefsirinin bulunduğu kaydedilmiştir.¹⁶⁸⁹ Bazı kaynaklarda bu eserin adı, *Tefsîru’l-Kur’ân* şeklinde yazılmıştır.¹⁶⁹⁰

¹⁶⁸¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 275; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 358.

¹⁶⁸² Nîsâbur camiinde gerçekleşen bu görüşmelerden birinde Melikşah, “Benim yanıma niye gelmiyorsun?” diye sormuş, Nîsâbûrî de “Senin ulemâyı ziyaret eden en hayırlı meliklerden olman, benim de sultanları ziyaret eden en şerli ulemâdan olmamam için...” cevabını vermiştir. (Dâvûdî, *a.g.e.*, 275; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 358)

¹⁶⁸³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 275.

¹⁶⁸⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 275; Edirnevî, *a.g.e.*, 69.

¹⁶⁸⁵ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 282.

¹⁶⁸⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 275; Edirnevî, *a.g.e.*, 69, Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 358.

¹⁶⁸⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 275.

¹⁶⁸⁸ Bilmen, *a.g.e.*, II, 436.

¹⁶⁸⁹ Bilmen, *a.g.e.*, II, 436; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 282; Edirnevî, *a.g.e.*, 69.

2.1.36. İbnu Nâkıyâ (ö. 485/1092)

(ابن ناقيآ)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Kâsım Abdullah (Abdûlbâkî) b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Dâvud b. Nâkıyâ el-Bündâr el-Bağdâdî”.¹⁶⁹¹ Kendisine, İbn Nâkıyâ ve el-Bündâr da denmiştir.¹⁶⁹² Zilkade 410 (Mart 1020) tarihinde Bağdat’ta doğdu.¹⁶⁹³ O sıralarda Büveyhîlerin hükmü altında bulunan bu şehirde büyüdü. el-Harîm et-Tâhirî’nin âilesinden sayılmıştır.¹⁶⁹⁴

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Şiir ve ahhâr râvisi babası başta olmak üzere Bağdat’ta bulunan pek çok âlim ve edipten istifade etti. “Abdurrahman b. Ubeydullah el-Muharrimî, Ebu’l-Kâsım Ali b. Muhammed et-Tenûhî, Ebu’l-Hasen Muhammed b. Muhammed el-Basrî” bunlar arasında sayılabilir.¹⁶⁹⁵

İbn Nâkıyâ, ders ve sohbetine devam ettiği âlimler arasında en çok Şâfiî fakihi ve mutasavvıf Ebû İshak eş-Şîrâzî’den istifade ettiğini söylemiştir. Onun vefatıyla çok üzülmüş ve kendisiyle ilgili bir mersiye yazmıştır.

Hayatının bundan sonraki yılları hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kendisinden istifade eden talebelerin içinde “Abdullah el-Enmâtî, Ebû Gâlib ed-Deylemî, İbn Nâsır es-Selâmî ve Şücâ‘ b. Fâris ez-Zühîlî” sayılabilir.

¹⁶⁹⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 275; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 358.

¹⁶⁹¹ Süyûtî, *Buğye*, II, 60; Dâvûdî, *a.g.e.*, 182; Edirnevî, *a.g.e.*, 69.

¹⁶⁹² Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 322.

¹⁶⁹³ Süyûtî, *Buğye*, II, 60; Dâvûdî, *a.g.e.*, 182; Edirnevî, *a.g.e.*, 69.

¹⁶⁹⁴ Süyûtî, *Buğye*, II, 60; Dâvûdî, *a.g.e.*, 182.

¹⁶⁹⁵ Zülfikar Tüccar, “İbn Nâkıyâ”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/224.

Büveyhîlerin Bağdat'taki hâkimiyetini kaybetmesinin ardından Selçuklu sultanı Melikşah'ın yakınları arasına girdi. Dindarlığının zayıf olduğu yönünde ileri gelen bazı kimselerin sözlerinin hedefi oldu.¹⁶⁹⁶

Bağdat'ta, 4 Muharrem 485'te (15 Şubat 1092) vefat etmiştir.¹⁶⁹⁷

d) *İlimdeki Mevkii*: İbn Nâkıyâ'nın "pek dindar olmadığı, Allâh'ın sıfatlarını inkâr etmeye meyilli olduğu ve bu hususta bir risale yazdığı" rivayet edilmektedir.¹⁶⁹⁸ Ancak rivayetlere göre, "cenazesini yıkayan kişi, onun sol avucunda 'Allah'tan ve cehennem azabından korktuğunu, Allâh'ın merhametine güvendiğini' ifade eden bir beyit yazılı olduğunu" görmüştür.¹⁶⁹⁹

Akıcı ve güçlü bir üsluba sahip şiirler yazmıştır.¹⁷⁰⁰ Mizah, hiciv ve hezl (hezel) türü şiir yazmayı sever ve bunun zühdle bir çelişkisi bulunmadığını iddia ederdi.¹⁷⁰¹

e) *Eserleri*: Kur'an ilimlerine dair *el-Cümân fî teşbîhâtî'l-Kur'an* adlı kitabı dışında, Arap edebiyatı ve şiirle ilgili eserleri şunlardır. *Maḳāmât*, *Şerḥu'l-Faṣîḥ*, *Dîvân*, *Muḥtaşarü'l-Eḡānî*, *Dîvânü resâ'il*, *Mûleḥu'l-mümâleḥa*.¹⁷⁰²

el-Cümân fî teşbîhâtî'l-Kur'an adlı eseri; "mecâzü'l-Kur'an" ve "i'câzü'l-Kur'an" türü kitaplar arasında sayılır. Bakara sûresinden Fîl sûresine kadar, otuz altı sûreden seçilen 226 âyetteki teşbihleri ele almıştır. Bu eserde, "Müberred ve Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ gibi âlimlerden" çeşitli nakiller yer almakta ve câhiliye şiirleriyle istişad

¹⁶⁹⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 322.

¹⁶⁹⁷ Süyûtî, *Buğye*, II, 60; Dâvûdî, *a.g.e.*, 182; Edirnevî, *a.g.e.*, 70.

¹⁶⁹⁸ Süyûtî, *Buğye*, II, 60; Dâvûdî, *a.g.e.*, I, 182; Edirnevî, *a.g.e.*, 69.

¹⁶⁹⁹ Süyûtî, *Buğye*, II, 60; Dâvûdî, *a.g.e.*, 182; Edirnevî, *a.g.e.*, 69-70.

¹⁷⁰⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 322.

¹⁷⁰¹ Tüccar, "İbn Nâkıyâ", 20/225.

¹⁷⁰² Süyûtî, *Buğye*, II, 60; Dâvûdî, *a.g.e.*, 182; Edirnevî, *a.g.e.*, 69.

edilmektedir.¹⁷⁰³ Farklı tarihlerde birkaç kez neşredilmiş¹⁷⁰⁴, ayrıca Farsça'ya tercüme edilmiştir.¹⁷⁰⁵

2.1.37. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî (ö. 486/1093)

(أبو عبدالله حسين بن أحمد الزوزنى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Ahmed b. Hüseyin ez-Zevzenî”.¹⁷⁰⁶ Herat ve Nîşâbur arasında bulunan Zevzen (Zûzen) şehrinde doğdu.¹⁷⁰⁷ Hayatı, hocaları ve talebeleri hakkında fazla bilgi yoktur.

Vefat tarihi hakkında ihtilaf bulunmaktadır. İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248), Zevzenî'nin VI. hicrî yüzyılda hayatta olduğunu ifade ederken, Zevzenî'ye daha yakın bir tarihte yaşamış olan Abdülgâfir el-Fârisî (ö. 529/1135) ise, onun 486 (1093) tarihinde vefat ettiğini söylemektedir.¹⁷⁰⁸

b) *İlimdeki Mevkii*: Abdülgâfir el-Fârisî, ez-Zevzenî'nin “nahiv, lügat ve Arapça'da asrının imamı”, İbnü'l-Kıftî de “Arap dili ve edebiyatında benzersiz” olduğunu söylemişlerdir.¹⁷⁰⁹

¹⁷⁰³ Tüccar, “İbn Nâkıyâ”, 20/225.

¹⁷⁰⁴ Adnân Zerzûr-Muhammed Rıdvân ed-Dâye (Küveyt 1387/1968); Ahmed Matlûb-Hadîce el-Hadîsî (Bağdad 1968); thk. Mustafa es-Sâvî el-Cüveynî (İskenderiye 1974-1978); Mahmûd Hasan Ebû Nâcî eş-Şeybânî (Riyad 1987).

¹⁷⁰⁵ Seyyid Ali Mîrlevhî; Ahmed Matlûb-Hadîce el-Hadîsî'nin yaptığı neşri (Bağdad 1968) esas olarak tercüme edip neşretmiştir. (Meşhed 1374/1995)

¹⁷⁰⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 150.

¹⁷⁰⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 150.

¹⁷⁰⁸ Özel, *a.g.e.*, 599. Süyûtî 486 yılını esas almıştır. (Süyûtî, *Buğye*, I, 448)

¹⁷⁰⁹ Ahmet Özel, “Zevzenî, Hüseyin b. Ahmed”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/312; Özel, *a.g.e.*, 598-599; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 150.

c) Eserleri: “Şöhretinin sebebi, *Muallaḳāt-ı Seb’a* üzerine yazdığı şerh (*Şerḥu’l-Mu’allaḳāti’s-seb’a*)” ile “ilk Arapça-Farsça sözlüklerden olan *Kitâbü’l-Meşâdir*’i kaleme alması”dır. Bu sözlük, 516 (1122) gibi erken devirlerden itibaren fark edilerek “ders kitabı olarak” okutulmaya başlanmıştır.¹⁷¹⁰

Müellif, “*Kitâbü’l-Meşâdir*’de, Arapça masdarların Farsça karşılıklarını verirken özellikle Kur’ân’da zikredilen, hadislerde tekrar eden ve meşhur divanlarda yer alan kelimeleri tercih etmiştir.” Takî Bîniş tarafından nüshalar karşılaştırılarak neşredilmiştir.¹⁷¹¹

Tercemân-ı Qur’ân adlı eseri ise, “bilinen en eski Farsça Kur’ân sözlüğüdür. Kelimeler; isim, fiil gibi türlerine göre tasnif edilmiştir.”¹⁷¹² İki yazma nüshası vardır.¹⁷¹³

2.1.38. Ebu’l-Ferec Abdülvâhid b. Muhammed eş-Şîrâzî (ö. 486/1094)

(أبو الفرج عبد الواحد بن محمد الشيرازي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Ferec Abdülvâhid b. Muhammed b. Ali b. Ahmed eş-Şîrâzî el-Makdîsî ed-Dimeşkî el-Ensârî es-Sa’dî el-Ubâdî el-Hazrecî”.¹⁷¹⁴ Aslen Şîrazlı olup Harran’da doğmuştur. Soyu, “Hazreç kabilesinden meşhur sahabî Sa’d b. Ubâde’ye” ulaşır.

¹⁷¹⁰ Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî, *el-Meşâdir*, (nşr. Takî Bîniş), Tahran, 1374, nâşirin girişi, 25, 28; Özel, “Zevzenî, Hüseyin b. Ahmed”, 44/312.

¹⁷¹¹ Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî, *el-Meşâdir*, (nşr. Takî Bîniş), Tahran, 1374.

¹⁷¹² Özel, *a.g.e.*, 599.

¹⁷¹³ Almanya Gotha Ktp., nr. 401; İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. 1164; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 150.

¹⁷¹⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 252; Kâdî İbn Ebî Ya’lâ, *Ṭabaḳātü’l-hanâbile*, II, 248; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 336; Edirnevî, *a.g.e.*, 70.

Yaşadığı dönemde kendisine “Şeyhu’ş-Şâm” denmiştir.¹⁷¹⁵ Neslinden pek çok âlim yetiştirdiği için bu bölgede “İbnü’l-Hanbelî sülâlesi” lakabıyla tanınmışlardır.¹⁷¹⁶

b) *Hocaları (Tahsili)*: Bağdat’tayken Kādî Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ’dan fıkıh okumuş, hocasının kitaplarını istinsah etmiştir. Daha sonra Suriye ve Beytûlmakdis’e gitmiş, ardından Dımaşk’a yerleşmiştir.¹⁷¹⁷ Burada Ebû Hasen İbnü’s-Simsâr, Ebû Osman es-Sâbûnî ve Abdürrezzâk b. Fadl el-Kelâî’den hadis dinlemiştir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Beytûlmakdis’te ders vererek Hanbelî mezhebini yaymaya başladı. Daha sonra hicret edip yerleştiği Dımaşk’ta bu mezhebi yaymak için büyük gayret gösterdi.¹⁷¹⁸ Bir taraftan halka yönelik vaazlar verirken bir taraftan da ilim halkaları ile çok sayıda öğrenci yetiştirdi.¹⁷¹⁹

“Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş’un ihtiram gösterdiği bir âlimdi. Eş‘arîlerle hükümdarın huzurunda bile ilmî münakaşalara girmekten çekinmedi.”¹⁷²⁰

Dımaşk’ta, 28 Zilhicce 486’da (19 Ocak 1094) vefat etti.¹⁷²¹

d) *İlimdeki Mevkii*: “Sünnete son derece bağlı, ibadete düşkün, zühd ve keramet ehli” bir kimseydi.¹⁷²² O, çok derin bir ilme sahip, fıkıh ve usûlüne vakıf bir âlim ve güçlü bir hatipti.¹⁷²³

¹⁷¹⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 252; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 336.

¹⁷¹⁶ Orhan Çeker, “Ebü’l-Ferec eş-Şîrâzî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/318.

¹⁷¹⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 252; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 336.

¹⁷¹⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 252; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 336.

¹⁷¹⁹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 336.

¹⁷²⁰ Çeker, “Ebü’l-Ferec eş-Şîrâzî”, 10/318.

¹⁷²¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 253; Edirnevî, *a.g.e.*, 70. Kādî İbn Ebî Ya‘lâ, 406 yılında vefat ettiğini söylemektedir. (bk. *Tabakâtü’l-hanâbile*, II, 249)

e) Eserleri: Hanbelî fikhî ile ilgili “*el-Mübhic, el-İzâh, Muhtaşar fî uşûli’l-fıkh, el-Müntehab, Muhtaşar fî’l-ḥudûd*; akaid ve kelâm sahasında *et-Tebşıra fî uşûli’d-dîn* adlı eserler” yazmıştır.¹⁷²⁴

Kaynaklarda otuz cilt hacminde, *Kitâbü’l-Cevâhir* isminde bir tefsir kitabı bulunduğu da kaydedilmiştir.¹⁷²⁵

2.1.39. Abdüssamed b. Mahmud el-Gaznevî (ö. 487/1094)

(عبدالصمد بن محمود الغزنوى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî el-Hanefî”.¹⁷²⁶ İlim ehli bir âileye mensuptur.¹⁷²⁷ Hayatı hakkında, kendi eserlerinde verdiği dışında, fazla bir bilgi yoktur.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: “Babası Kādîlkudât Ebu’l-Kâsım Mahmud b. Yûnus ve amcası Kādîlkudât Ebû Süleyman Dâvûd b. Yûnus’tan” hem ilk derslerini, hem de ilerleyen yıllarda özel tefsir dersleri almıştır.

Gazneli tarihçisi Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, kādîlkudât olan bu iki ismin Gazneli Mahmud’un yaptırdığı bir medresede yetişen iki meşhur âlim olduğunu kaydetmiştir.¹⁷²⁸

¹⁷²² Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 336; Kādî İbn Ebî Ya‘lâ, *Ṭabaḳātü’l-hanâbile*, II, 248. Kerametleri hakkında misaller için bk. Dâvûdî, *a.g.e.*, 252-253; Kādî İbn Ebî Ya‘lâ, *a.g.e.*, II, 248-249.

¹⁷²³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 253; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 336.

¹⁷²⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 253; Kādî İbn Ebî Ya‘lâ, *Ṭabaḳātü’l-hanâbile*, II, 248.

¹⁷²⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 253; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 336; Edirnevî, *a.g.e.*, 70.

¹⁷²⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 285; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 463.

¹⁷²⁷ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 103.

436'da (1044-1045) Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed el-Kâğidî'den icazetle tefsir dersi almıştır. Tefsir ilminde istifade ettiği “diğer hocaları arasında Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Talha en-Nâşibânî ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Mekkî b. Hüseyin el-Hayyûnî” bulunur.¹⁷²⁹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Talebeleri hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Tefsirini nakledenler arasında oğlu Yahya b. Abdüssamed de bulunmaktadır.

Fıkîhî yönü ağır basan bir dirayet tefsiri olan eserini, 487 (1094) yılında tamamlamıştır. Bu sebeple vefat tarihi de 487 yılından sonra olmalıdır.¹⁷³⁰

d) *İlimdeki Mevkii*: Tefsirinin başında “şeyhü'l-imâm, rüknü'l-İslâm, şemsü'l-eimme, sirâcü'l-enâm, kâdılkudât” gibi unvanlar zikretmesi, onun kendi devrinin âlimleri arasında seçkin bir konumda olduğunu gösterir.

Tefsirindeki görüşlerinden itikadda Mâtürîdî, fıkıhta ise Hanefî olduğu anlaşılmaktadır.

e) *Eserleri*: “Günümüze ulaşan tek eseri, *Tefsîrû'l-fukahâ'* ve *tekzîbü's-süfehâ'* (*Tefsîrû'l-Ḳur'âni'l-'azîm*) adlı tefsiridir. Bazıları *Tefsîrû'l-fukahâ'* ve *tekzîbü's-süfehâ'* ile *Tefsîrû'l-Ḳur'âni'l-'azîm*'i birbirinden farklı iki tefsir olarak düşünmüşlerdir.”¹⁷³¹ Yazma nüshaları vardır.¹⁷³²

¹⁷²⁸ Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîḥ*, (trc. Yahya el-Haşşâb-Sâdık Neş'et), Beyrut 1982, 213.

¹⁷²⁹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 103-104.

¹⁷³⁰ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 104.

¹⁷³¹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 104.

¹⁷³² İki tam yazma nüshası, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 24, 25, 26; Beyazıt Devlet Ktp. nr. 562'de yer almaktadır. (Ferihan Özmen, “Gaznevî, Abdüssamed b. Mahmud”, *DİA*, [Ankara: TDV Yayınları, 2020], EK-1/468) Mollaibrahimoğlu, Beyazıt Kütüphanesi'ndeki nüshanın numarasını 552 olarak vermiştir. (Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 106)

f) *Tefsirdeki Metodu*: Gaznevî, *Tefsîrü'l-fukahâ'* ve *tekzîbü's-süfehâ'* adlı eserinde, Kur'ân tertibine riayet ederek baştan sonuna kadar âyet âyet ele alıp incelemiş, önce o âyet hakkındaki rivayetleri nakletmiş, sonra da dirayet metoduyla âyeti tefsir etmiştir.¹⁷³³

Âyetlerin tefsirinde öncelikle Kur'ân'a ve Sünnet'e müracaat edilmiş, hadis rivayetlerinde sened zinciri çıkarılarak sadece ilk râvi zikredilmiş, hadisler üzerinde sıhhat ve metin açısından değerlendirmeler yapılmıştır. Kıraat farklılıklarına, lugavî ve edebî inceliklere temas edilen eseri farklı kılan özellik, tefsirin fikhî yönüdür. Ebû Hanife ve arkadaşlarının görüşlerine öncelik veren müellif, zaman zaman diğer muhalif mezheplerin görüşlerini de nakletmiştir.

Tefsiri, kendisinden sonraki fakih ve müfessirleri etkilemiştir. “Kutbuddîn-i Şîrâzî, Ebû Bekir el-Haddâd, Ebû Abdullah İbnü'l-Vezîr ve Âlûsî” tefsirlerinde onun görüşlerine yer vermiştir.

Tefsir üzerinde Ferihan Özmen tarafından akademik çalışma¹⁷³⁴ yapılmış, tefsirin muhtelif kısımları Mekke Ümmülkurâ Üniversitesi'nde tahkik edilmiştir.¹⁷³⁵

İki eksik nüshası da TSMK, III. Ahmed, nr. 84; Hizânetü'l-Karaviyyîn, nr. 49'da bulunmaktadır.

Süleymaniye-Mihrişah nüshasının I ve II. ciltlerinin sonunda müstensih tarafından düşülen ferağ kayıtlarında eserin adı, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm* olarak belirtilmiştir.

Fas nüshasının iç kapağında ise *Tefsîrü'l-fukahâ'* ve *tekzîbü's-süfehâ'* olarak kaydedilmiştir.

Kaynaklarda tefsir, bu adıyla geçmektedir. Daha geniş bilgi için bk. Özmen, “Gaznevî, Abdüssamed b. Mahmud”, EK-1/467-468.

¹⁷³³ Tefsirinde kullandığı metotla ilgili diğer tafsilat için bk. Özmen, “Gaznevî, Abdüssamed b. Mahmud”, EK-1/468.

¹⁷³⁴ Ferihan Özmen, *Abdüssamed el-Gaznevî ve Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'i*, (Doktora Tezi, 2010), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mollaibrahimoğlu ise, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm* adıyla kayıtlı olan yazma nüsha¹⁷³⁶ hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Dirayet ağırlıklı ve orta hacimli bir tefsirdir. (...) Tefsirde âyetler bütün olarak tefsir edilmiştir. Önce dirâyet tefsir metodu uygulanmış, ardından da bu tefsiri destekler mâhiyette rivayet tefsirine yer verilmiştir. (...) Mekkî ve Medenî sûreler yanında âyetlerin nüzul sebepleri belirtilmiş ve âyet sayısı verilmiştir. Kelime izahları kısa tutulmuş, buna karşılık i‘rab ve nahiv açıklamalarında orta yol izlenmiştir. Tefsirde az da olsa soru-cevap metodu uygulanmış ve bu yolla muhtelif meseleler açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Diğer taraftan nâsih-mensûh âyetlere işaret edilen tefsirde, ahkâmla ilgili âyetlerin tefsir ve izahı sırasında fikhî meselelere temas edilmiş, bu vesile ile öncelikli olarak Ebû Hanîfe’nin, kısmen de diğer mezhep imamlarının görüşleri aktarılmıştır. İhtiyaç duyulduğu noktalarda âyet ve şiirden şevâhide müracaat edilmiş, nâdir de olsa isrâiliyât haberlerine yer verilmiştir. Ayrıca sûrelerin faziletine dair hadis ve haberler nakledilmiştir”.¹⁷³⁷

Mollaibrahimoğlu, bu tefsirin kaynakları ve yazma nüshaları hakkında da tafsilatlı bilgi vermektedir.¹⁷³⁸

¹⁷³⁵ Mahmûd b. Abdullah eş-Şinkîti, *Tefsîrû'l-fukahâ' ve tekzîbü's-süfehâ' li'l-Kâdî Ebi'l-Feth 'Abdişşamed b. Maḥmûd b. Yûnus el-Ġaznevî mine'l-âye 60 min sûreti'l-En'âm ile'l-âye 157 min sûreti'l-A'râf* (Yüksek Lisans tezi, 1430/2009), Câmîatü Ümmi'l-kurâ.

¹⁷³⁶ Gaznevî, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, Mihrişah Sultan, nr. 24, 25, 26.

¹⁷³⁷ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 104-105.

¹⁷³⁸ bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 105-106.

2.1.40. Ebû Hâmid Alâeddin es-Semerkandî (ö. 488/1095)

(أبو حامد علاء الدين السمرقندى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Hâmid Alâüddin Muhammed b. Abdirreşîd b. el-Hasen es-Semerkandî el-Üsmendî”. Semerkant’ın Üsmend (Esmend) köyünde dünyaya gelmiştir.¹⁷³⁹

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Hocaları arasında zikredilen es-Seyyid Eşref’ten diğer ilimlerin yanı sıra özellikle fıkıh ilmi öğrenmiştir.

İlim için Hicaz’a gitmiş, daha sonra tekrar Semerkand’a dönmüştür.¹⁷⁴⁰

488 (1095) yılında vefat etmiştir.

d) *İlimdeki Mevkii*: Hanefî fıkının önemli âlimlerinden kabul edilmektedir. Tefsir, fıkıh ve hilâfiyât bahislerinde derin bir bilgisi bulunmaktadır.¹⁷⁴¹

e) *Eserleri*: *Kitâbü’l-hilâf* ve *et-Ta’lîka* gibi eserleri dışında *Tefsîru’l-Şur’ân* adlı bir eserinin bulunduğu nakledilmiştir.¹⁷⁴²

2.1.41. Ebû Yusuf Abdüsselâm b. Muhammed el-Kazvînî (ö. 488/1095)

(أبو يوسف عبدالسلام بن محمد القزوينى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Yûsuf Abdüsselâm b. Muhammed b. Yusuf b. Büндâr el-Kazvînî”. 391’da (1001)¹⁷⁴³ İran’ın Kazvin şehrinde doğduğu tahmin edilmektedir. Dedelerinden birine nisbetle İbn Büндar diye de isimlendirilmiştir.¹⁷⁴⁴

¹⁷³⁹ Bilmen, *a.g.e.*, II, 436.

¹⁷⁴⁰ Bilmen, *a.g.e.*, II, 436.

¹⁷⁴¹ Bilmen, *a.g.e.*, II, 437.

¹⁷⁴² Bilmen, *a.g.e.*, II, 437.

¹⁷⁴³ Süyûtî, 393 (1002-1003) yılında doğduğunu söylemektedir. (Süyûtî, *Tabakât*, 57)

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini babası Muhammed ve amcası İbrâhim'den aldı. Daha sonra Rey şehrine gitti. Burada kelâm derslerine devam ettiği Kâdı Abdülcebbar'ın tesirinde kalarak itikadda Mu'tezile, fıkıhta ise Zeydiyye mezhebini kabul etti.¹⁷⁴⁵

İsfahan, Hemedan, Âmid (Diyarbakır), Harran, Dımaşk, Bağdat, Trablus ve Mısır gibi ilim merkezlerine yolculuk yaptı.

“Ebû Nuaym el-İsfahânî ve Ebû Tâhir b. Seleme gibi âlimlerden” hadis dinledi.¹⁷⁴⁶ “İbnü'l-Berrâc ve Ebu'l-Kâsım ez-Zeydî” gibi pek çok âlimden ders aldı.

Bu seyahatleri esnasında en çok Mısır'da ikamet etti. Kırk yıllık bu zaman zarfında altmış ayrı müfessirin tefsirini temin ederek geniş bir kütüphane kurdu.¹⁷⁴⁷ Daha sonra buradan kitaplarıyla birlikte Bağdat'a gitti ve buraya yerleşti.¹⁷⁴⁸

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Ebû Gâlib b. el-Bennâ', Ebû Bekir Kâdî el-Mâristân, Ebu'l-Berekât el-Enbâtî ve diğerleri kendisinden rivayette bulunmuştur.¹⁷⁴⁹

Mu'tezile mezhebinin görüşlerini yaymaya çalışıyor, bir taraftan da “Bu mezhebe, benden başka yardım eden kimse kalmadı.” diye hayıflanıyordu.¹⁷⁵⁰

Bağdat'ta Nizâmülmülk ile görüştü, kendisine kıymetli kitaplar hediye etti. Bu görüşme esnasında o mecliste bulunan “Hanbelî âlimi Rızkullah b. Abdülvehhâb et-

¹⁷⁴⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 283.

¹⁷⁴⁵ Süyûtî, *Tabakât*, 56-57; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 283.

¹⁷⁴⁶ Süyûtî, *Tabakât*, 57.

¹⁷⁴⁷ Avni İlhan, “Ebû Yûsuf el-Kazvînî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/265.

¹⁷⁴⁸ Süyûtî, *Tabakât*, 56; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 284.

¹⁷⁴⁹ Süyûtî, *Tabakât*, 57.

¹⁷⁵⁰ Süyûtî, *Tabakât*, 56.

Temîmî ile tanıştı.” Bağdat’ta bulunduğu sıralarda Gazzâlî de kendisiyle görüşüp sohbetlerine katılan âlimlerdendir.¹⁷⁵¹

96 yaşındayken Bağdat’ta, 14 Zilkade 488 (15 Kasım 1095) tarihinde vefat etmiştir.¹⁷⁵²

d) *İlimdeki Mevkii*: Kaynaklarda, “kādî” ve “allâme” unvanları ile anılır. İlminin derinliği kadar güçlü hitabeti, parlak zekâsı, takva ve zühdü ile tanınmıştır.

Onun, “V. (XI.) asır Mu‘tezilesinin reisi ve önemli bir savunucusu olduğunda” ittifak vardır.¹⁷⁵³ Ancak Mu‘tezile mezhebine mensup olduğu hâlde onların tabakat kitaplarında yer almaz. Kelâm ilmiyle ilgili eserleri olup olmadığı da bilinmemektedir.

“Çocukluk devresinde Ebû Hâtim er-Râzî’ye âit büyük bir hadis cüzünü dinleyip naklettiği” de rivayet edilmiştir. Ancak ihtisası ve şöhreti, tefsir üzerinedir.

e) *Eserleri*: 300, 400 yahut 700 cilt (cüz) olduğu söylenen *Ĥadâ’iku zâtü behce* ismiyle bir tefsirinin olduğu rivayet edilmiştir.¹⁷⁵⁴ Bu tefsir, başka tefsirlerde yer almayan birtakım bilgiler sebebiyle değerli bir kitap olarak görülmüştür.¹⁷⁵⁵ Sadece Fâtiha sûresi, 7 ciltten oluşmaktadır.¹⁷⁵⁶ Bu tefsiri görenler arasında, onun tek bir âyete (el-Bakara, 2/101), bir cilt ayırdığı da anlatılmaktadır.¹⁷⁵⁷

¹⁷⁵¹ İlhan, “Ebû Yûsuf el-Kazvîni”, 10/265.

¹⁷⁵² Süyûtî, *Tabakât*, 57; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 284.

¹⁷⁵³ İlhan, “Ebû Yûsuf el-Kazvîni”, 10/265; Süyûtî, *Tabakât*, 56-57; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 283.

¹⁷⁵⁴ Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 466; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 284.

¹⁷⁵⁵ Süyûtî, *Tabakât*, 56-57; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 284.

¹⁷⁵⁶ Süyûtî, *Tabakât*, 56; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 284.

¹⁷⁵⁷ Süyûtî, *Tabakât*, 56-57; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 284.

Ancak Ebû Yûsuf'un gerek bu tefsirine, gerekse başka bir eserine henüz ulaşılammıştır.

2.1.42. Kāsım b. Fadl es-Sekafî el-İsfahânî (ö. 489/1096)

(قاسم بن فضل الثقفى الإصفهاني)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Abdillâh er-Reîs Kāsım b. Fadl b. Ahmed es-Sekafî el-İsfahânî”. 397 (1006) yılında İsfahan’da doğdu. Şehrin idaresinde vazifeli bir aileden geldiği, kendisi de bir dönem İsfahan’da idarecilik vazifesinde bulunduğu için “Reîs” lakabı da verilmiştir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini İsfahan’da yaptı. Altı yaşındayken babası onu bir ders halkasına götürüp hadis dinlemesini sağladı. Bu sıralarda “ders aldığı hocaları arasında Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî ve Ebu’l-Hüseyin Muhammed b. Hüseyin el-Kattân” sayılabilir.

İlim elde etmek üzere babasıyla birlikte yolculuk yapmaya başladı. Horasan, Irak ve Hicaz’a gitti. Gittiği yerlerde “İbn Merdûye, Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhim el-Cürcânî, İbn Mahmiş ez-Ziyâdî, Ebû Zekerîyya Yahyâ b. İbrâhim el-Müzekkî, Ebû Saîd Muhammed b. Mûsa es-Sayrafî gibi” âlimlerden ders aldı.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: İsfahan’a döndükten sonra ders okutup hadis imlâ meclisleri tertib etti. Bu meclislere çok çeşitli yerlerden talebeler geldi. Bunlar arasında “Ebû Ca’fer Muhammed b. Hasen es-Sadelânî, Ebû Nasr Ahmed b. Ömer el-Gâzî, Teymî, Ebu’t-Tâhir es-Silefî ve Müsnidü’l-asr lakabıyla bilinen torunu Ebu’l-Ferec Mes’ûd b. Hasen b. Kāsım es-Sekafî’nin ismi” zikredilebilir.

Ebû Abdullâh es-Sekafî, Recep 489 (Temmuz 1096) tarihinde İsfahan’da vefat etti.

d) *İlimdeki Mevkii*: Hadis âlimleri tarafından “müsnidü’l-vakt” ve “müsnidü İsfahan” unvanlarıyla yâd edilmiş, sika ve emîn olduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁵⁸

İlim yanında ticaretle de meşgul olmuş, servetini hadis ehline, ilimle meşgul olan kimselere ve fakirlere tasadduk etmiştir.

¹⁷⁵⁸ Yavuz Ünal, “Sekafî, Kāsım b. Fazl”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/325.

Hız. Ali taraftarlarına da yardımlarda bulunduğu için bazıları ona şialık isnad etmişler, ancak onun bu tavrı, şia oluşundan ziyade idare ettiğı halkın tamamını kuşatan bir merhamet ve adalet anlayışı sebebiyledir.¹⁷⁵⁹

Sultan Melikşah'ın İsfahan halkına yüklediğı ağır verginin yarısını kendisi ödemek, diğer yarısını da başka devlet idarecilerine yüklemek suretiyle, halkın vergi yükünü hafifletmiştir.¹⁷⁶⁰

Hayatının sonlarına doğru idarecilikten azledilmiş, mal ve mülküne el koymuş; o ise bunlara takılmadan ilim ve talebe ile meşguliyetini artırmıştır.

e) *Eserleri*: Sadece hadis ilmiyle ilgili iki eseri günümüze ulaşmıştır. Bunlar, âlî isnadla duymuş olduğı hadisleri içeren *el-Eczâ'ü's-Sekafiyyât* ve kırk hadis derlemesi olan *el-Erba'ûn*.

2.1.43. Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 489/1096)

(أبوالمظفر منصور بن محمد السمعانی)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed (Ahmed) b. Abdilcebbâr b. Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer es-Sem'ânî et-Temîmî el-Mervezî”.¹⁷⁶¹ Zilhicce 426'da (Ekim 1035) Merv'de dünyaya geldi. Daha önceden buraya yerleşmiş bulunan Temîm kabilesinin Sem'ân koluna mensuptur.¹⁷⁶²

¹⁷⁵⁹ Ünal, “Sekafi, Kâsım b. Fazl”, 26/325.

¹⁷⁶⁰ Ünal, “Sekafi, Kâsım b. Fazl”, 26/325.

¹⁷⁶¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 526; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 273; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 689.

¹⁷⁶² İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 274; Bilmen, *a.g.e.*, II, 437.

“*el-Ensâb* müellifi Ebû Sa’d Tâcülislâm Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem’ânî (ö. 562/1166), Ebu’l-Muzaffer’in torunu olup ikisi de ‘İbnü’s-Sem’ânî’ ismiyle anılır.”¹⁷⁶³ Ailesinden birçok âlim yetişmiştir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini Hanefî fakihlerinden olan “babası Muhammed b. Abdilcebbâr ile Ebu’l-Garâim b. el-Me’mûn, Ebû Gânim Ahmed b. Ali el-Kürâî ve İbn Ebû Heysem’den aldı”.

461 (1068) yılında ilim öğrenmek için Bağdat’a gitti.¹⁷⁶⁴ Burada hadis ve fıkıh dersleri aldı. Ebû İshak eş-Şîrâzî ile bir araya geldi. Şâfiî âlimi İbnü’s-Sibağ ile bir meselede münazaraya girdi.¹⁷⁶⁵ Bir yıl sonra Bağdat’tan Hicaz’a giderken “bedevîler tarafından esir alındı ve bir müddet onların develerine çobanlık yapmak zorunda kaldı.” Kendisinin Horasan’da yetişmiş bir fakih olduğu ortaya çıkınca Mekke’ye götürüldü.¹⁷⁶⁶

Mekke’de altı yıl ikamet eden Sem’ânî, burada çeşitli âlimlerden ders aldı. Hocalarının tesirinde kalarak Hanefilikten Şâfiî mezhebine geçti.¹⁷⁶⁷

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: 468 (1075-1076) tarihinde Merv’e döndü. Ancak ailesi, onun Şâfiî mezhebine geçmesine büyük tepki gösterdiler. Halk da bundan rahatsız olunca,

¹⁷⁶³ Abdullah Aygün, “Sem’ânî, Ebü’l-Muzaffer”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/463.

¹⁷⁶⁴ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 273; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 689.

¹⁷⁶⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 526; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 273-274.

¹⁷⁶⁶ Aygün, “Sem’ânî, Ebü’l-Muzaffer”, 36/463.

¹⁷⁶⁷ Dâvûdî, onun 478 yılında Şâfiî mezhebine geçtiğini söylemektedir. (Dâvûdî, *a.g.e.*, 526; ayrıca bk. İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 273)

buradan Tûs ve Nîşâbur'a gitmek zorunda kaldı.¹⁷⁶⁸ Nîşâbur'da medresede verdiği dersler sebebiyle kısa zamanda meşhur oldu.

479 (1086) tarihinde “Merv’e dönerek Şâfîîler’e ait bir medresede, vefat edene kadar talebe yetiştirmeye devam etti.”¹⁷⁶⁹ Müderrisliği esnasında seksenden fazla mecliste hadis imlâ etmiştir.¹⁷⁷⁰

Nizâmülmülk, Merv’de kendisiyle görüşmüş ve akranına onu takdim etmiştir.¹⁷⁷¹

Başta oğlu Ebû Bekir Muhammed ve Kıvâmüssünne olmak üzere, “Ebu’l-Kâsım İsmail b. Muhammed el-İsfahânî, Ebû Tâhir es-Sincî, Ebu’l-Meâlî Abdürrezzâk b. Abdullah et-Tûsî, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Bûşencî, Ebu’l-Kâsım Cüneyd b. Muhammed el-Kâyenî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed es-Serahsî, Ebû İshak İbrâhim b. Ahmed el-Mervezî” gibi birçok talebe yetiştirmiştir.

Merv’de, 23 Rebülevvel 489’da (21 Mart 1096) vefat etti.¹⁷⁷²

d) *İlimdeki Mevkii*: “Tefsir, hadis, kelam, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı sahalarında” kendisini yetiştirmiş olan Sem’ânî, otuz yaşına varmadan “Hanefî fakihî” olarak tanınmıştı.¹⁷⁷³ Bu sebeple kendisine “Horasan müftüsü” de denmiştir. İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî’nin iltifatlarına mazhar olmuş, hocalarının tesirinde kalarak

¹⁷⁶⁸ Aygün, “Sem’ânî, Ebû’l-Muzaffer”, 36/463; Bilmen, *a.g.e.*, II, 437-438; Dâvûdî, *a.g.e.*, 526; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 273; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 689.

¹⁷⁶⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 526; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 273.

¹⁷⁷⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 526.

¹⁷⁷¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 689.

¹⁷⁷² Dâvûdî, *a.g.e.*, 527; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 689; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 274. Edirnevî, 487 yılında vefat ettiğini söylemektedir. (Edirnevî, *a.g.e.*, 71) Kâtib Çelebi’nin vefat tarihi olarak 562 ve 500 yıllarını zikretmesi (*Keşfü’z-zunûn*, I, 460) hatalıdır.

¹⁷⁷³ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 273; Edirnevî, *a.g.e.*, 70.

Şâfiî mezhebini kabul etmiştir. Kendisinden sonra gelen Sem‘ânî ailesi de genellikle Şâfiî mezhebini kabul etmişlerdir.¹⁷⁷⁴

Selef akidesine bağlı kalmış, Ehl-i sünnet dışı mezhepleri her fırsatta tenkid etmiştir.

Yüz hocasından bin hadis toplamıştır.¹⁷⁷⁵

“Müteşâbihât konusunda düşünmek değil, îman etmenin gerektiğini, bu konu hakkında soru sormanın bid‘at olduğunu” söylemektedir. Bununla birlikte tefsirinde, bu âyetlerle ilgili farklı izahlara da yer vermektedir.¹⁷⁷⁶

Fazilet, güzel ahlâk, zühd ve takva sahibi bir âlimdi.

e) *Eserleri:* Sem‘ânî’nin fıkıh, fıkıh usûlü, hadis, kelâm ve biyografi sahalarında yazmış olduğu diğer eserlerin adlı şöyledir: “*el-İşlâm fi’l-hilâf beyne’l-imâmeyn eş-Şâfi’î ve Ebî Hanîfe (el-Muhtaşar), Mu‘cemü’ş-şüyûh, el-Ehâdîsü’l-elfi’l-hisân, el-Emâlî fi’l-hadîs, Kavâtı’u’l-edille fi’l-uşûl, Minhâcü Ehli’s-sünne, er-Red ‘ale’l-Kaderiyye, el-Burhân, el-Evsât, el-İntişâr li-aşhâbi’l-hadîs, Mesnedü’l-kader, et-Tabakât.*”¹⁷⁷⁷

Tefsir ilmiyle ilgili eseri ise, *Tefsîrü’l-Kur‘ân (Kitâbü’t-tefsîr)* adını taşımaktadır.¹⁷⁷⁸ *Tefsîrü’s-Sem‘ânî* de denmiştir.¹⁷⁷⁹

¹⁷⁷⁴ Bilmen, *a.g.e.*, II, 438; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 273.

¹⁷⁷⁵ Edirnevî, *a.g.e.*, 71.

¹⁷⁷⁶ Daha geniş bilgi için bk. Aygün, “Sem‘ânî, Ebü’l-Muzaffer”, 36/463.

¹⁷⁷⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 526; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 274; Edirnevî, *a.g.e.*, 70-71.

¹⁷⁷⁸ Torunu Ebû Sa‘d es-Sem‘ânî, Ebu’l-Muzaffer’in diğer eserleri hakkında bilgi verirken tefsirinin üç cilt olduğunu söylemektedir. (Dâvûdî, *a.g.e.*, 526; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 689; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 274)

¹⁷⁷⁹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 689.

f) *Tefsirdeki Metodu*: Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'nin kaleme aldığı *Tefsîrû'l-Kur'ân*'da rivayet metodu hâkimdir. Arap dili ve edebiyatıyla ilgili açıklamalar ile cahiliye şiiriyle iştişad metodu yoğun bir şekilde kullanılmıştır.

Eserin dikkat çeken bir yönü de Mürcie, Hâriciye, Şia ve Mu'tezile gibi mezheplerin kendi düşüncelerini desteklemek üzere kullandıkları âyetlerin, gerçekte hangi mânâ için indiğini Ehl-i sünnet inancı çerçevesinde açıklama gayretidir. Toplumu ilgilendirmeyen teorik tartışmalara girilmemiş, mümkün olduğunca sade bir dil tercih edilmiştir. Ancak tefsirde İsrâiliyat ve mevzu haberler de yer bulmuştur.

Çağdaşı olan Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl* adlı eserinde bu tefsirden çokça istifade etmiştir. Sem'ânî'nin tefsiri üzerinde akademik çalışmalar yapılmış¹⁷⁸⁰ ve Riyad'da neşredilmiştir.¹⁷⁸¹

2.1.44. Ebû Abdillâh Selman el-Hulvânî (ö. 494/1100)

(أبو عبدالله سلمان الحلواني)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: Ebû Abdillâh Selman b. Ebî Tâlib Abdillâh b. Muhammed el-Fetâ en-Nakî el-Hulvânî en-Nahvî.¹⁷⁸² Aslen, Bağdat yakınlarında bulunan Nehrevan'dandır. Kendisine el-Fetâ en-Nehrevânî de denmiştir.¹⁷⁸³ Nisbet edildiği "Hulvân, Irâk- Arap ile Irâk-ı Acem sınırında kurulmuş bir şehirdir".

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilinin ardından ilmini geliştirmek üzere Bağdat'a gitmiştir. Burada birçok hocanın yanı sıra bilhassa es-Semânî ve İbn Bürhân'dan

¹⁷⁸⁰ Câmiatü'l-İslâmiyye'de (Medine) muhtelif bölümleri, farklı araştırmacılar tarafından yapılan doktora ve yüksek lisans tezleri ile 1407 tarihi itibarıyla baskıya hazırlanmıştır.

¹⁷⁸¹ Ebu'l-Muzaffer Mansûr es-Sem'ânî, *Tefsîrû'l-Kur'ân* (nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim-Ebû Bilâl Ganîm b. Abbas), (I-VI), Riyad 1997.

¹⁷⁸² Süyûtî, *Buğye*, I, 501; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 457.

¹⁷⁸³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 212.

nahiv ve edebiyat, el-Hasen b. ed-Dehhân'dan ise lugat ilimlerini öğrenmiştir. Kâdı Ebû Tayyib et-Taberî, Ebû Tâlib b. Aylân gibi âlimlerden de hadis dinlemiştir.¹⁷⁸⁴

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Irak'ta farklı bölgelerde dersler verdikten sonra İsfahan'a yerleşmiştir.¹⁷⁸⁵ Kendisinden es-Silefî ve diğer kimseler rivayette bulunmuştur.

493 (1100) yahut 494 (1101) yılında vefat etmiştir.¹⁷⁸⁶

d) *İlimdeki Mevkii*: Nahiv, lugat, edebiyat ve tefsir ilimlerinde derinleşmiş bir âlimdir.¹⁷⁸⁷

e) *Eserleri*: Arap dili ve edebiyatı üzerine on ciltlik *el-Kānûn*, *Şerhu'l-Îzâh*, *Şerhu Dîvânî'l-Mütenebbî* ve *Emâlî* adlarında eserler telif etmiştir.¹⁷⁸⁸

Tefsîr adlı eseri ise, kıraat ilmiyle ilgilidir.¹⁷⁸⁹

2.1.45. Şeyzele (ö. 494/1100)

(شَيْزَلَة)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Meâlî Şeyzele Azîzî b. Abdilmelik b. Mansûr el-Cîlî eş-Şâfî”. İran'ın Gîlân bölgesinde doğmuştur. Kendisine niçin Şeyzele lakabı verildiği ve bu lakabın ne anlama geldiği bilinmemektedir.¹⁷⁹⁰

¹⁷⁸⁴ Süyûtî, *Buğye*, I, 501; Edirnevî, *a.g.e.*, 71-72; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 212.

¹⁷⁸⁵ Süyûtî, *Buğye*, I, 501; Edirnevî, *a.g.e.*, 71; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 212; Özgel, *a.g.e.*, 231.

¹⁷⁸⁶ Edirnevî, *a.g.e.*, 72; Özgel, *a.g.e.*, 231.

¹⁷⁸⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 212.

¹⁷⁸⁸ Süyûtî, *Buğye*, I, 501-502; Edirnevî, *a.g.e.*, 71.

¹⁷⁸⁹ Süyûtî, *Buğye*, I, 501; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 212; Bilmen, *a.g.e.*, II, 439; Özgel, *a.g.e.*, 231.

¹⁷⁹⁰ Mehmet Suat Mertoğlu, “Şeyzele”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/105.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsiline Gîlân'da başlamıştır. Bu şehri ziyareti esnasında İsmâil b. Abdurrahman es-Sâbûnî'nin derslerine katılmış, daha sonra Âmül, Bağdat gibi şehirlerde âlimlerin ders halkalarından istifade etmeye devam etmiştir.

Bu yolculuklar esnasında kendilerinden istifade ettiği âlimlerden bazıları şunlardır: “Ebû Hâtim Mahmûd b. Hüseyin el-Kazvînî, Ebû Tâlib İbn Gaylân el-Bezzâz Ebû Muhammed Hasen b. Îsâ, Ebû Muhammed Hasen b. Muhammed el-Hallâl”.

Arap dili ve edebiyatı, hadis ve fıkıh dersleri aldı.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Bağdat'ta Bâbülezec kadılığını yaparken bölgedeki Hanbelîlerle arası açıldı. Bunda mezhep farkının yanı sıra bu bölgede yaşamakta olan insanları aşağılayan birtakım ifadelerinin de rolü vardır.¹⁷⁹¹

“Ebu'l-Hasen Muhammed b. Mübârek, Hüseyin b. Ali el-Ensârî, Şühde el-Kâtibe gibi “kimseler, Şeyzele'nin ders halkalarında yetişmiştir.

Güzel hitabetiyle tesirli vaazlar verdiği için “Irak vaizlerinin şeyhi” unvanıyla anılmıştır.

Bağdat'ta, 17 Safer 494 (22 Aralık 1100) tarihinde vefat etmiştir.¹⁷⁹²

d) *İlimdeki Mevkii*: İtikadda Eş'arî, fıkıhta ise Şâfiî mezhebine mensup, sert mizaçlı ve zühd ehli bir insandı. Kaynaklarda onun fakîh, usûlcü, mütekellim, muhaddis ve sûfî olduğu kaydedilmiştir.¹⁷⁹³

Geniş bilgi hazinesi, sağlam hafızası, akıcı hitabeti ve keskin denebilecek diliyle bulunduğu ortamlarda iz bırakmıştır.

e) *Eserleri*: Kur'ân ilimlerine dair eserleri şunlardır:

¹⁷⁹¹ Mertoğlu, “Şeyzele”, 39/106.

¹⁷⁹² Özgel, *a.g.e.*, 232.

¹⁷⁹³ Mertoğlu, “Şeyzele”, 39/106; Özgel, *a.g.e.*, 232.

1. *el-Burhân fî müşkilâti'l-Kur'ân*. Kur'ân ilimleri sahasındaki en eski eserlerdendir.¹⁷⁹⁴ Süyûtî, *el-İtķân* adlı eserini yazarken bu kitaptan istifade ettiğini kaydeder.

2. *Ġarîbü'l-Kur'ân*.

Bu iki eseri dışında muhabbetullah konusunun işlendiği *Levâmi'u envâri'l-kulûb fî cemî'i esrâri'l-mahbûb*, içinde alfabetik mev'izaların bulunduğu *Dîvânü'l-üns ve meydânü'l-fürs* ile *Meşyeha (Mu'cem)* ve *Meşâri'u'l-'uşşâķ* adlı eserlerini zikredebiliriz.

2.1.46. Hâkim el-Cüşemî (İbnü Kerrâme) (ö. 494/1101)

(الحاكم الجسمى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî el-Beyhakî”.¹⁷⁹⁵ Ramazan 413 (Aralık 1022) tarihinde Beyhak'ın Cüşem (Cişüm) adlı köyünde dünyaya geldi. Soyu, Muhammed b. Hanefiyye kanalıyla Hz. Ali'ye ulaşmaktadır. Dedesine nisbetle “İbn Kerrâme” ve “Ebû Sa'd” olarak da anılmaktadır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini Beyhak ve Nîşâbur'da yapmıştır. “Muhammed b. İshak en-Nîsâbü'rî'den Mu'tezile kelâmı, hadis ve usûl-i fıkıh öğrenmiş, daha sonra Ebu'l-Hasen Ali b. Abdullah en-Nîsâbü'rî'nin (İbn Ebü't-Tayyib) derslerine” devam etmiştir.

Nîşâbur'da farklı ilimlerdeki derslerine devam ettiği bazı isimler şunlardır: “Ebû Muhammed Abdullah b. Hüseyin en-Nâsîhî, Abdülgâfir el-Fârisî, Ebu'l-Berekât Hibetullah b. Muhammed el-Hasenî, Ebu'l-Fadl el-Mîkâlî”.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Onun ilk akla gelen talebelerinden bazıları da şunlardır: “Oğlu Muhammed, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, Ali b. Zeyd er-Rûkanî, Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hârizmî”.

¹⁷⁹⁴ Turgut, *a.g.e.*, 188; Özgel, *a.g.e.*, 232.

¹⁷⁹⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 463.

d) *İlimdeki Mevkii*: İlk zamanlarda Mu‘tezile akaidi öğrenmiş; sonra Hanefî fıkhi dersleri almış, ancak bulunduğu çevrenin de tesiriyle Zeydî fıkında karar kılmıştır. Bazı inanç ve görüşlerinde Mu‘tezile-Zeydiyye arasında yer alır.¹⁷⁹⁶

Yemen’e gitti, San‘a’da meşhur oldu.¹⁷⁹⁷ Yaşadığı bölgede çıkan Şia-Sünnî tartışmaları ciddi çatışma ortamına dönünce birçok Sünnî âlimle birlikte burayı terk etti ve Mekke’ye yerleşti. Ancak çok geçmeden burada da fitne peşini bırakmadı. Cebriye fırkası aleyhine yazdığı bir risale yüzünden, bu fırka mensuplarından bir grup tarafından Mekke’de, 3 Receb 494’te (4 Mayıs 1101) öldürülmüştür.¹⁷⁹⁸

e) *Eserleri*: Çoğu Arapça, bir kısmı da Farsça olan kırk civarında eser telif etmiştir.¹⁷⁹⁹ Tefsir, hadis, kelâm, fıkıh ve tarih gibi farklı İslâmî ilimlerde yazılmış bu eserlerden çok azı günümüze ulaşmıştır.

Tefsiri ile ilgili bilgileri sona saklayarak, çoğunlukla kelam ilmine dair olan diğer eserlerinin isimlerini zikrederim: Kendisinin ölümüne sebep olan Cebriye ile ilgili risalesi: “*Risâletü İblîs ilâ ihvânihi mine’l-Mücbire ve’l-Müşebbihe fi’ş-şikâyeti ‘ani’l-Mu‘tezile (Risâletü’ş-Şeyh Ebû Mürre ilâ ihvânihi’l-Mücbire); er-Risâletü’t-tâmme fî naşîhati’l-‘âmme, Şerhu ‘Uyûni’l-mesâ’il, et-Te’sîr ve’l-müe’essir, Cilâ’ü’l-ebşâr fî mütûni’l-aḥbâr.*”¹⁸⁰⁰

Tefsir ilmiyle alakalı eserleri ise şunlardır:

¹⁷⁹⁶ Muhammed Eroğlu, “Hâkim el-Cüşemî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/186; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 463; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 109.

¹⁷⁹⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 463; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 109.

¹⁷⁹⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 463.

¹⁷⁹⁹ Eroğlu, “Hâkim el-Cüşemî”, 15/186; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 109.

¹⁸⁰⁰ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 109.

1. *et-Tehzîb (fî tefsîri'l-Kur'ân)*. “On cilt olan bu eser, Cüşemî'nin en meşhur eseridir.”¹⁸⁰¹ Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan¹⁸⁰² bu tefsir üzerinde Adnân Zerzûr tarafından doktora çalışması¹⁸⁰³ yapılmıştır.

2. *Tenbîhü'l-ğâfilîn 'an fezâ'ili't-Tâlibiyyîn*. Hâkim el-Cüşemî, Hz. Ali ve Ehl-i beyt hakkında indirilmiş bulunduğunu düşündüğü âyet-i kerîmeleri mushaf tertibine göre sıraladığı bir tefsirdir. Yazma nüshaları vardır.¹⁸⁰⁴

3. *Tefsîrân*. Fars dilinde yazılmış, özlü bir tefsirdir.¹⁸⁰⁵

f) *Tefsirdeki Metodu: et-Tehzîb (fî tefsîri'l-Kur'ân)*, Hâkim el-Cüşemî'nin en meşhur eseridir. Kur'ân-ı Kerim'deki âyetlerin tamamı tefsir edilmiştir.

Geniş hacimli dirayet tefsirleri arasında yer alan bir tefsirdir. Tefsirde âyetler gruplandırılarak kaydedilmiş, ardından “kırâe, luga, i'râb, nüzûl, ma'nâ, ahkâm” ve bazen de “nazm” başlıkları altında tefsir edilmiştir.¹⁸⁰⁶

¹⁸⁰¹ Eroğlu, “Hâkim el-Cüşemî”, 15/186. Nüveyhiz, sekiz cilt olduğunu; son cildin 565 yılında yazıldığını, 4., 6. ve 8. ciltlerin Vatikan, Arapça nr. 1023, 1020 ve 1026'da bulunduğunu söylemektedir. (Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 463)

¹⁸⁰² Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 101, 248 vr. (III. cilt; Âl-i İmrân sûresinin 102. âyetinden Nisâ sûresinin 99. âyetine kadar); Feyzullah Efendi, nr. 65, 264 vr. (Nisâ sûresinin 103. âyetinden A'râf suresinin 12. âyetine kadar); Brockelmann, *GAL*, I, 524; *Suppl.*, I, 732; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 111.

¹⁸⁰³ Adnân Zerzûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecühû fî't-tefsîr*, Dımaşk, 1971.

¹⁸⁰⁴ Câmiü'l-Kebîr'de (San'a, el-Mektebetü'l-Garbiyye, nr. 32, 287) iki nüshası vardır. Adnan Zerzûr San'a Kütüphanesi'ndeki bir yazmadan (nr. 159) çoğaltılmış bir mikrofilmin Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunduğunu (nr. 27.622^b) söylemektedir. (Eroğlu, “Hâkim el-Cüşemî”, 15/186)

¹⁸⁰⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 464.

¹⁸⁰⁶ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 110.

Kırâe başlığı altında âyetlerin kıraat-ı seb‘a’ya göre kıraat farklarına temas edilmiş, bu farklar kıraat imam ve râvîleriyle nakledilmiş, farklı okunuşlardan doğan mana değişiklikleri vurgulanmıştır. Luga, başlığı altında kelimelerin sözlük anlamları verilmiş, kısmen şiirle istiṣhadda bulunulmuş; i‘rab başlığı altında, âyetlerin i‘rabı ele alınmış, bazen geniş açıklamalarda bulunulmuştur. Nüzûl başlığı altında nüzûl sebepleri nakledilmiş, ma‘nâ başlığından sonra ise, Mu‘tezile mezhebi çerçevesinde âyetler tefsir edilmiştir.¹⁸⁰⁷

Bu açıklamalar esnasında Mu‘tezilî müfessirlerin eserlerine sıkça müracaat edilmiş, onları destekler mahiyette İbn Abbas, Mücâhid, Katâde ve Hasan-ı Basrî gibi müfessirlerden bolca rivayet nakledilmiştir. Taberî tefsirinin muhtasarı sayılabilecek ölçüde rivayet ve nüzul sebeplerine genişçe yer vermiştir.¹⁸⁰⁸

Ahkâm başlığından sonra ise, âyetten çıkarılan fikhî hükümler çeşitli mezhep imamlarının görüşleri ile birlikte nakledilmiş; itikâdî, ahlâkî ve içtimâî konulara dair izahlarda bulunulmuştur.¹⁸⁰⁹

Nazm başlığıyla âyetler arası münasebetler ele alınmış, bazen de kıssa başlığı konularak târihî hadiseler ve kıssalardan bahsedilmiştir.¹⁸¹⁰

“Zemahşerî tefsiri dahil, Zeydî-îtizâlî tefsirlerin ana kaynağı olan eser, on cilttir.”¹⁸¹¹

¹⁸⁰⁷ Eroğlu, “Hâkim el-Cüşemî”, 15/186; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 110-111.

Nüveyhiz, *Keşfü’z-zunûn*’a atıfla, bu sıralamanın şöyle olduğunu nakletmiştir: Bir ibareyi önce kıraat vecihlerini zikrederek, ardından lugat, i‘râb bilgileri vererek sonra da mânâsını ve ahkâmını dile getirerek tefsir etmiştir”. (Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 463-464; tafsilat ve kaynak için bk. Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 516)

¹⁸⁰⁸ Eroğlu, “Hâkim el-Cüşemî”, 15/186.

¹⁸⁰⁹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 111.

¹⁸¹⁰ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 111.

¹⁸¹¹ Eroğlu, “Hâkim el-Cüşemî”, 15/186.

Hâkim el-Cüşemî, *Tenbîhü 'l-gâfilîn 'an fezâ'ili 't-Ṭâlibiyyîn* adlı eserinde ise, Hz. Ali ve Ehl-i beyt hakkında indirilmiş bulunduğunu düşündüğü âyet-i kerîmeleri mushaf tertibine göre sıralamış ve bunları tek tek tefsir etmiştir.¹⁸¹²

Bu tefsirde hangi olay üzerine hangi âyetin indiğine dair rivayetleri nakletmiştir. Ona göre; medh, zafer ve ilâhî rahmet müjdesi veren âyetler Ehl-i beyt hakkındadır.¹⁸¹³

2.1.47. İbn Sivâr (ö. 496/1103)

(ابن سوار)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Tâhir Ahmed b. Ali b. Ubeydillâh”. 412 (1021) yılında Bağdat’ta doğmuştur. Künyesinin İbn Sevvâr şeklinde harekelenmesi hatalıdır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Kıraat ilminde Ebû Tâhir, “Hasen b. Ali el-Attâr, Ebû Ali eş-Şermekânî, Utbe b. Abdülmelik el-Osmânî ve Ali b. Muhammed el-Hayyât gibi âlimlerden” istifade etti.

“Muhammed b. Abdülvâhid, İbn Gaylân ve Ebu’l-Kâsım et-Tenûhî’den” hadis dinledi.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Bir taraftan kıraat, bir taraftan hadis dersleri vererek yıllarca talebe yetiştirmiştir.

Kendisinden kıraat dersi alan talebeleri arasında, “Muhammed b. Hadır el-Muhavvelî, Ebu’l-Kerem Mübarek b. Hasen eş-Şehrezûrî, Ebû Ali İbn Sükkere ve Ebû Muhammed Sıbtu’l-Hayyât’ın isimleri” sayılabilir.

İbn Nâsır es-Selâmî, Ahmed b. Mukarreb, Ebû Tâhir es-Silefî, oğulları Ebu’l-Fevâris Hibetullah ile Ebu’l-Fütûh Muhammed ise hadis öğrenen talebelerinden birkaçıdır.

4 Şaban 496 (13 Mayıs 1103) tarihinde Bağdat’ta vefat etmiştir.

¹⁸¹² Eroğlu, “Hâkim el-Cüşemî”, 15/186.

¹⁸¹³ Eroğlu, “Hâkim el-Cüşemî”, 15/186.

d) *İlimdeki Mevkii*: Kıraat ve hadis ilimlerine kendisini vakfetmiş, hayatı boyunca öğrenmiş ve öğretmiştir. Bu ilimdeki bilgisi sebebiyle kendisine “İrak’ın şeyhülkurrâsı” unvanı verilmiştir.¹⁸¹⁴

Sika olduğunda görüş birliği olan İbn Sivâr’ın Hanefî mezhebine mensup bulunduğu, pek çok kişinin kendisinin huzurunda Kur’ân’ı hatmettiği kaydedilmiştir.¹⁸¹⁵

e) *Eserleri*: *el-Müstenîr fi’l-kırâ’âtî’l-‘aşr*. Meşhur on imamın kıraatini ihtiva eden bu kitap, İbnü’l-Cezerî’nin telif ettiği *en-Neşr* adlı eserin kaynakları arasındadır. Yazma nüshaları bulunmaktadır.¹⁸¹⁶

2.1.48. Ca‘fer b. Ahmed es-Serrâc (ö. 500/1106)

(جعفر بن أحمد السراج)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Muhammed Ca‘fer b. Ahmed b. el-Hüseyin b. Ahmed es-Serrâc el-Bağdâdî”.¹⁸¹⁷ 419’da (1028) Bağdat’ta doğdu.¹⁸¹⁸

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Küçük yaşlardan itibaren hadis öğrenmeye başlamıştır. Bağdat’taki ilk hadis hocaları arasında, “Ebû Ali Hasen b. Ahmed eş-Şâzân, Ebu’l-Kâsım Ali b. Muhammed et-Tenûhî, Ebû Muhammed Hasen b. Muhammed el-Hallâl

¹⁸¹⁴ Ahmet Madazlı, “İbn Sivâr”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/359.

¹⁸¹⁵ Madazlı, “İbn Sivâr”, 20/359.

¹⁸¹⁶ Millet Ktp., Feyzullah Efendi, (nr. 9, 132 varak); Nuruosmaniye Ktp. (nr. 91, 268 varak; nr. 92, vr. 180-259; nr. 95, vr. 16-146); ayrıca bk. Brockelmann, *GAL Suppl.* I, 722.

¹⁸¹⁷ Süyûtî, *Buğye*, I, 410; İbn Receb, *Kitâbü’-z-zeyl*, I, 100.

¹⁸¹⁸ 416, 417 (1026) yahut 418 (1027) yılının başında doğduğunu söyleyenler de vardır. (Süyûtî, *Buğye*, I, 410; İbn Receb, *Kitâbü’-z-zeyl*, I, 100)

el-Bağdâdî, Ebû İshak İbrâhim b. Ömer el-Bermekî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer el-Kazvînî" sayılabilir.¹⁸¹⁹

Daha sonra ilmini geliştirmek üzere, Mekke, Kahire ve Dımaşk gibi şehirlere gitmiş, burada dönemin meşhur âlimlerinden de istifade ederek hadis hâfızı derecesine ulaşmıştır.¹⁸²⁰ Hadislerin senedleriyle birlikte rivayet edilmesine ihtimam gösterirdi.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: "Abdülvehhâb el-Enmâtî, Ebu'l-Kâsım İsmail b. Ahmed es-Semerkandî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Silefî ve ayrıca oğlu Sa'leb b. Cafer" kendisinden hadis öğrenip rivayette bulunan talebeler arasındadır.

Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc, Bağdat'ta 20 Safer 500'de (21 Ekim 1106)¹⁸²¹ vefat etmiştir.

d) *İlimdeki Mevkii*: Kaynaklarda sika ve sadûk olarak vasedilmiş, güzel ahlâkı ve takvası methedilmiştir. Kıraat ilmine de vukûfiyeti vardı; muhtelif kıraat rivayetlerini ve tariklerini bilirdi. Yıllarca kıraat ilmi öğrenmiş ve "Bağdatlı kıraat âlimi" diye meşhur olmuştu.¹⁸²² Lugat, nahiv, ve aruz gibi "Arap dili ve edebiyatı sahasında büyük bir âlim olarak" kabul edilmiştir.¹⁸²³

Hem Şâfiî, hem de Hanbelî âlimleri, kendisini tabakât kitaplarında zikretmiştir. Bunda farklı mezheplerin fıkıh kitaplarını manzum hâle getirmesinin ve aşırı bir

¹⁸¹⁹ Süyûtî, *Buğye*, I, 410; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 100. Hocaları hakkında daha geniş bilgi için bk. Ali Turgut, "Serrâc, Ca'fer b. Ahmed", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/569-570.

¹⁸²⁰ Turgut, "Serrâc, Ca'fer b. Ahmed", 36/570; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 100.

¹⁸²¹ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 103. Süyûtî, es-Serrâc'ın vefatı için 11 Safer 500 (12 Ekim 1106), 501 ve 502 tarihlerini de kaydetmiştir. (Süyûtî, *Buğye*, I, 410)

¹⁸²² Turgut, "Serrâc, Ca'fer b. Ahmed", 36/570.

¹⁸²³ Süyûtî, *Buğye*, I, 410; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 100, 102.

mezhep taassubunun bulunmamasının rolü vardır.¹⁸²⁴ “Mev‘iza, fıkıh ve dil konusunda pek çok şiir” kaleme almıştır.¹⁸²⁵

e) *Eserleri: Neẓâirü’l-Ḳur‘ân (Neẓâ‘irü’s-süver)*. Bu kasidede, “Kur‘ân-ı Kerim’de âyet sayıları aynı olan sûreler gruplara ayrılmış ve bunlar yetmiş beyitte tanıtılmıştır.” Ali Yusuf Nûreddin tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır.¹⁸²⁶

Bu eserin yanı sıra, es-Serrâc’ın kaynaklarda zikredilen diğer eserleri şöyledir: “*Kitâbü’l-Mübtede’*, *Meşâri‘u’l-‘uşşâk*, *Kitâbü Menâsiki’l-hac*, *Hükmü’s-sıbyân*, *Kitâbü’t-Tenbîh*, *Menâkıbü’s-Sûdân* *Kitâbü’l-Hıraḳî*”.¹⁸²⁷

2.1.49. Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109)

(الخطيب التبريزي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ali b. Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Mûsa b. Bistâm eş-Şeybânî el-Hatîb et-Tebrîzî”.¹⁸²⁸ 421’de (1030) Tebriz’de dünyaya geldi.¹⁸²⁹

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Tebriz’deki ilk tahsilinden sonra ilim için civar şehirlere gitti. Bağdat, Basra ve Cürcan’da “Ebu’l-Kâsım Ubeydullah b. Ali er-Rakkî, Ebû

¹⁸²⁴ Turgut, “Serrâc, Ca‘fer b. Ahmed”, 36/570.

¹⁸²⁵ Şiirlerinden misaller için bk. İbn Receb, *Kitâbü’-z-zeyl*, I, 100-103.

¹⁸²⁶ Bk. Ali Yûsuf Nûreddin, *Havliyyâtü fer‘i’l-âdâbi’l-‘Arabiyye*, Câmiatü’l-Kıddîs Yûsuf, Beyrut 1986-1989, IV, 53-58.

¹⁸²⁷ Süyûtî, *Buğye*, I, 410; İbn Receb, *Kitâbü’-z-zeyl*, I, 100.

¹⁸²⁸ Süyûtî, *Buğye*, II, 283 Dâvûdî, *a.g.e.*, 549; Edirnevî, *a.g.e.*, 74; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 458; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 732; M. Plessner, “Tebrîzî”, *İA*, XII/1, 98; Özgel, *a.g.e.*, 63.

¹⁸²⁹ Süyûtî, *Buğye*, II, 284; Dâvûdî, *a.g.e.*, 550; Edirnevî, *a.g.e.*, 75; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 732; Plessner, “Tebrîzî”, *İA*, XII/1, 98; Özgel, *a.g.e.*, 63.

Muhammed Hasen b. Muhammed İbnü'd-Dehhân el-Lügavî, İbn Burhân, Fadl (Mufaddal) b. Muhammed el-Kasabânî, Abdülkâhir el-Cürcânî” gibi âlimlerden dersler aldı.¹⁸³⁰

443 ilâ 446 (1051-1054) yılları arasında yaşadığı “Maarretünnu‘man şehrinde Ebu’l-Alâ el-Maarrî’den Arap dili ve edebiyatı üzerine dersler aldı.”¹⁸³¹ Buradan Bağdat, Basra ve nihayet 456 (1064) yılında Dımaşk’a geçti.

“Kādî Ebu’t-Tayyib et-Taberî, Ebu’l-Feth Süleyym b. Eyyûb er-Râzî, Ebü’l-Kâsım et-Tenûhî ve Hatîb el-Bağdâdî’den hadis aldı.”¹⁸³²

Sûr ve Kahire’de ilim meclislerine dahil oldu. Sonunda Bağdat’a döndü.¹⁸³³ Böylece döneminin belli başlı ilim merkezlerini ziyaret ederek pek çok hocanın derslerine devam etti, sayısız ilmî müzakereye katıldı.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Yolculukları esnasında ve Bağdat’a yerleştiğinde bir taraftan eserler kaleme aldı, bir taraftan da Nizâmiye Medresesi’nde talebelere Arap dili ve edebiyatı hakkında dersler verdi. Medresenin kütüphanesinde kayyımlık yaptı.¹⁸³⁴

Muhtelif bölgelerde ismi duyulmuş ve pek çok talebe kendisinden ilim öğrenmiştir. Bunlar arasında “Mevheb el-Cevâlikî, Ebu’l-Fadl Muhammed en-Nâsır, İbnü’l-Eşkar

¹⁸³⁰ Süyûtî, *Buğye*, II, 283; Dâvûdî, *a.g.e.*, 549; Plessner, “Tebrîzî”, *İA*, XII/1, 98; Özgel, *a.g.e.*, 63.

¹⁸³¹ Süyûtî, *Buğye*, II, 283; Dâvûdî, *a.g.e.*, 549; Plessner, “Tebrîzî”, *İA*, XII/1, 98; Özgel, *a.g.e.*, 63.

¹⁸³² Süyûtî, *Buğye*, II, 283; Dâvûdî, *a.g.e.*, 549; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 732; Plessner, “Tebrîzî”, *İA*, XII/1, 98.

¹⁸³³ Ahmet Özel, “Tebrîzî, Hatîb”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/223.

¹⁸³⁴ Süyûtî, *Buğye*, II, 284; Dâvûdî, *a.g.e.*, 549; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 732; Plessner, “Tebrîzî”, *İA*, XII/1, 98; Özgel, *a.g.e.*, 63.

el-Bağdâdî, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Ebü's-Saâdât İbnü'Şecerî, Ebû Tâhir es-Silefî gibi isimler” sayılabilir.¹⁸³⁵

Bağdat'ta, 28 Cemâziyelâhir 502 (2 Şubat 1109) tarihinde¹⁸³⁶ vefat etti.

d) *İlimdeki Mevkii*: Tefsir ve hadis ilimlerinde de geniş bilgi sahibiydi. Ancak asıl meşguliyeti Arap dili ve edebiyatı üzerineydi.¹⁸³⁷ Huccet ve sadûk olduğu kaydedilmiştir.¹⁸³⁸

Dil ve edebiyat sahasında zaman zaman Basra, Kûfe ve Bağdat ekollerini destekleyen görüşler ileri sürmüş, bazen de bağımsız bir tavır takınmıştır. Bu yüzden tam olarak hangi dil ekolüne mensup olduğunu ifade etmek zordur. Ancak daha çok Basra ekolüne meyillidir.¹⁸³⁹

İşret âlemlerine müptelâ olduğu, ipek giydiği, süslü sarıklar taktığı, yemeğe çok düşkün olduğu da rivayetler arasındadır.¹⁸⁴⁰ İnsanlar, sarhoş bir haldeyken kendisine kitaplarını okurlardı.¹⁸⁴¹

e) *Eserleri*: Hadis, tefsir ilimlerinde eserleri bulunmakla birlikte telifâtını daha çok Arap dili ve edebiyatı üzerine yapmıştır.

¹⁸³⁵ Süyûtî, *Buğye*, II, 283; Dâvûdî, *a.g.e.*, 549; Plessner, “Tebrîzî”, *İA*, XII/1, 99.

¹⁸³⁶ Süyûtî, Dâvûdî ve Edirnevî, Cemâziyelevvel 502 (Aralık 1108-Ocak 1109) tarihinde vefat ettiğini söylemektedirler. (Süyûtî, *Buğye*, II, 284; Dâvûdî, *a.g.e.*, 550; Edirnevî, *a.g.e.*, 75)

¹⁸³⁷ Süyûtî, *Buğye*, II, 283; Dâvûdî, *a.g.e.*, 549.

¹⁸³⁸ Süyûtî, *Buğye*, II, 283; Dâvûdî, *a.g.e.*, 549.

¹⁸³⁹ Özel, “Tebrîzî, Hatîb”, 40/224.

¹⁸⁴⁰ Süyûtî, *Buğye*, II, 284; Dâvûdî, *a.g.e.*, 549; Bilmen, *a.g.e.*, II, 440; Plessner, “Tebrîzî”, *İA*, XII/1, 99.

¹⁸⁴¹ Süyûtî, *Buğye*, II, 284.

Bunlardan bazılarının isimlerini şöyle sıralayabiliriz: *Şerhu Lâmiyyeti'l-'Arab*, *Şerhu'l-kaşâ'idi (Mu'allakâti)'l-'aşr*, *Şerhu Bânet Sü'âd*, *Şerhu Maşûreti İbn Düreyd*, *Şerhu İhtiyârâti'l-Mufağdal (Şerhu'l-Mufağdaliyyât)*, *Şerhu Dîvâni Ebî Temmâm*, *Şerhu Dîvâni (eş'ari)'l-Hamâse*, *Şerhu'l-Lüma' fî'n-naĥv*, *Kenzü'l-huffâz fî Kitâbi Tehzîbi'l-elfâz*.¹⁸⁴²

Kur'ân ilimleri ve tefsir sahasında ise şu eserlerini zikredebiliriz:

1. *el-Mûlahḥaş fî i'râbi'l-Kur'ân*.¹⁸⁴³ Dört cilt olduğu söylenen¹⁸⁴⁴ bu eserin yalnızca ikinci cildi günümüze ulaşmış ve yayımlanmıştır.¹⁸⁴⁵

2. *Tefsîrû'l-Kur'ân*.¹⁸⁴⁶ Çeşitli kaynaklarda *Tefsîrû'l-Ḥatîb et-Tebrîzî*, *Tefsîrû'l-Kebîr* gibi farklı isimlerle zikredilen bu eserin yazma nüshasında¹⁸⁴⁷ yapılan inceleme ile müellifinin aslında Yahya b. Ali et-Tebrîzî'ye ait olmayıp¹⁸⁴⁸ hatalı bir şekilde onun adına kaydedildiği ifade edilmiştir.¹⁸⁴⁹

¹⁸⁴² Süyûtî, *Buğye*, II, 284; Dâvûdî, *a.g.e.*, 549-550; Edirnevî, *a.g.e.*, 74-75; Plessner, "Tebrîzî", *İA*, XII/1, 99; Brockelmann, *GAL*, I, 88.

¹⁸⁴³ Edirnevî, *a.g.e.*, 75; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 732.

¹⁸⁴⁴ Bilmen, *a.g.e.*, II, 440; Edirnevî, *a.g.e.*, 75; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 732.

¹⁸⁴⁵ el-Hatîb et-Tebrîzî, *el-Mûlahḥaş fî i'râbi'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Abdülmecîd et-Tavîl), *MMMA*, XLIII/1, Kahire 1420/1999, 7-49.

¹⁸⁴⁶ Süyûtî, *Buğye*, II, 284; Dâvûdî, *a.g.e.*, 549; Edirnevî, *a.g.e.*, 74; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 732.

¹⁸⁴⁷ bk. *Tefsîrû'l-Ḥatîb et-Tebrîzî*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 59.

¹⁸⁴⁸ Özgel, bu tefsirin aslında Abdülhak et-Tebrîzî'ye (1033/1623'te hayatta; bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 704) ait olduğunu, onun da bu eseri Şemseddin et-Tebrîzî'den dinleyip 649 (1251) yılında yazdığını, genel itibariyle Zemahşerî ve Beydâvî'nin harmanlaması olduğunu ifade etmiştir. (Özgel, *a.g.e.*, 64)

¹⁸⁴⁹ Özgel, *a.g.e.*, 64.

2.1.50. Ebu'l-Hasen el-Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110)

(أبو الحسن الكيا الهرّاسي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Hasen Şemsülsîlâm (Cemâlüddin) İmâdüddîn Ali b. Muhammed b. Ali el-Herrâsî et-Taberî”.¹⁸⁵⁰ Taberistan’da, Zilkade 450’de (Aralık 1058) dünyaya geldi.

Lakabı olan “Kiyâ”, Farsça’da “büyük padişah, bir kavmin lideri, idareci” manalarına gelir. Ebu'l-Hasen’in doğduğu Gîlân ve Taberistan bölgesinde vali gibi toplumun ileri gelenlerine ve hürmet gösterilen âlimlere böyle hitap edilirdi. Bazı biyografi eserlerinde bu kelimenin Farsça aslının “İlkiya” olduğu da söylenmiştir.¹⁸⁵¹

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Memleketinde ilk tahsilini tamamladıktan sonra gençlik yıllarında Nişâbur’a gelmiş ve burada Nizâmiye Medresesi’ne girerek derslere katılmıştır. Bu medresede “Ebû Hâmid el-Gazzâlî ile birlikte İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî’nin talebesi olmuştur.”¹⁸⁵² Kısa zamanda seçkin bir öğrenci olarak Cüveynî’nin yardımcısı konumuna yükselmiştir. Âdeta “İkinci Ebû Hâmid el-Gazzâlî” idi.¹⁸⁵³

Hocaları arasında “Ebu'l-Fadl Zeyd b. Sâlih et-Taberî ve Ebû Ali Hasen b. Muhammed es-Saffâr gibi âlimler” yer almaktadır.

Hadis, fıkıh, fıkıh usûlü, tefsir ve hilâf ilimlerinde kendisini yetiştirmiştir.

¹⁸⁵⁰ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 288; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 376; Özgel, *a.g.e.*, 74.

¹⁸⁵¹ Abdülkerim Ünal, “Kiyâ el-Herrâsî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/126; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 288; Özgel, *a.g.e.*, 74.

¹⁸⁵² İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 288; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 376; Özgel, *a.g.e.*, 74.

¹⁸⁵³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 376.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: 478 (1085) yılında Beyhak’a giderek müderrislik yapmaya başlamıştır.

492 (1099) yılında Selçuklu Sultanı Muhammed Berkyaruk’un elçisi olarak Abbasî Halifesi Müstazhir-Billâh’a gitmiş ve burada büyük ihtiram görmüştür.

Zilhicce 493 (Ekim 1100) tarihinde Bağdat’a yerleşmiş, vefat edene kadar Nizâmiye Medresesi’nde ders vermeye devam etmiştir.¹⁸⁵⁴ Bu dersleri esnasında “Ebû Tâhir es-Silefî, İbn Berhân ve İbn Tûmert gibi birçok talebe” yetiştirmiştir.

Bir ara isim benzerliği yüzünden¹⁸⁵⁵ Bâtınî olduğu şeklinde bir iftira sebebiyle hapsedilmiş olsa da Halife ve birtakım âlimlerin şahitlikleriyle serbest bırakılmıştır.¹⁸⁵⁶ Sultan Berkyaruk devrinde bir müddet kadılık da yapmış, böylece imkânları genişlemiş ve şöhreti artmıştır.¹⁸⁵⁷

Kıyâ el-Herrâsî, elli dört yaşında, 1 Muharrem 504’te (20 Temmuz 1110) Bağdat’ta vefat etmiştir.¹⁸⁵⁸

d) *İlimdeki Mevkii*: İtikadda Eş’arî, fıkıhta ise taassup derecesinde Şâfiî idi. Şâfiî mezhebinin Bağdat’taki otoritelerinden biri sayılmaktadır. Kur’ân’ın Sünnet’le, Sünnet’in Kur’ân’la neshini kabul etmek hususunda Şâfiîlerin görüşüne muhalefet etmiştir.¹⁸⁵⁹

¹⁸⁵⁴ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 288; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 376.

¹⁸⁵⁵ Bu karışıklığın Bâtınî mezhebine mensup İbnü’s-Sabbah’ın (518/1124) lakabının da “İlkıyâ” olması yüzünden olduğu söylenmiştir. (Özgel, *a.g.e.*, 75)

¹⁸⁵⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 376.

¹⁸⁵⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 376; Özgel, *a.g.e.*, 75.

¹⁸⁵⁸ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 288.

¹⁸⁵⁹ Özgel, *a.g.e.*, 75.

Hitabeti, sağlam bir şahsiyet ve karakter sahibi olması ve ilmî münazaralardaki kabiliyeti sebebiyle devrinin âlimleri arasında “şemsülsîlâm” lakabı ile anılmıştır.¹⁸⁶⁰ Münazara ve izah kabiliyetinde, İmam Gazzâlî’yi geçtiğini söyleyenler vardır.¹⁸⁶¹

Ehl-i beyte aşırı bir sevgisi vardı. Bu sebeple Yezid b. Muâviye’ye lânet etmeye cevaz vermiştir. Ehl-i Sünnet dışında yer alan bâtil fırkalarla mücadele etmiştir.

e) Eserleri: Diğer eserlerinin isimleri de şöyledir: “*Levâmi‘u’d-delâ’il fî zevâya’l-mesâ’il*, *Kitâbü Uşûli’d-dîn*, *Ta’lîk fî uşûli’l-fikh*, *Şifâü’l-müsterşidîn fî mesâ’ili’l-müctehidîn*, *Mesâ’ilü’l-fikh*, *Naķzu müfredâtî’l-İmâm Ahmed*, *el-Muşannef fî’r-rivâyât*, *el-Mezheb*”.¹⁸⁶²

Tefsir sahasında yazmış olduğu *Ahkâmü’l-Kur’ân* adlı eseri çok meşhurdur. Yazma nüshaları vardır.¹⁸⁶³ Birçok kez basılmıştır.¹⁸⁶⁴

f) Tefsirdeki Metodu: Beyhakî tarafından derlenmiş olan İmâm Şâfiî’nin *Ahkâmü’l-Kur’ân*’ı, ahkâm âyetlerinin hepsini içermemektedir. “Kiyâ el-Herrâsî’nin *Ahkâmü’l-Kur’ân* adlı eserinde ise 439 âyet tefsir edilmiş, bu yüzden Şâfiîlerce en önemli fikhî tefsirlerden biri olarak kabul edilmiştir.”

Âyetler tefsir edilirken muhtemel manalar üzerinde durulmuş, sonra Arapça dil kaideleri ve şiirlerle istişhad edilerek bazı kelimelerin sözlük anlamları açıklanmıştır. Aynı konuda başka ahkâm âyetleri varsa, bunlar zikredilmiş, nüzul sebepleri, ilgili

¹⁸⁶⁰ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 288.

¹⁸⁶¹ Ünalın, “Kiyâ el-Herrâsî”, 26/126; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 376; Özgel, *a.g.e.*, 75.

¹⁸⁶² İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 288.

¹⁸⁶³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 376.

¹⁸⁶⁴ Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmü’l-Kur’ân* (nşr. Mûsâ Muhammed Ali-İzzet Ali İd Atıyye), I-II, Kahire 1974. Gözden geçirilerek yapılmış ikinci baskısı: Beyrut 1405/1985.

hadisler nakledilmiştir. Nâsîh ve mensuh âyetlere işaret edilerek ashab ve tâbiûn fakihlerinin görüşlerine yer verilmiştir.¹⁸⁶⁵

Eserinde ictihada cevaz veren müellif, kendisi de Şâfiî usûlü dairesinde bazı ictihadlarda bulunmuştur.¹⁸⁶⁶

Eser, önceki ulemânın görüşlerine ve ahkâm hadislerine yer vermesi açısından rivayet tefsiri özelliği taşıırken, Herrâsî'nin kendi ictihadlarının bulunması, hadisleri ve rivayetleri tenkid etmesi açısından da dirayet tefsirleri arasında sayılabilir.¹⁸⁶⁷

2.1.51. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111)

(أبو حامد محمد الغزالي الطوسي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Hâmid Hüccetü'l-İslâm Zeynüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî”.¹⁸⁶⁸ 450 (1058) yılında Horasan'ın Tûs (bugünkü Meşhed) şehrinde, Taberan kasabasında dünyaya geldi.¹⁸⁶⁹ Hüccetülislâm ve Zeynüddin gibi lakapları vardır.

“İsminin tek ‘z’ ile mi, çift ‘z’ ile mi yazılacağı, onun yaşadığı döneme kadar uzanan eski bir tartışmadır. Eski tarih ve tabakat kitaplarının çoğu, Ebû Hâmid'i babasının mesleğine nisbetle ‘gazzâl’ (yün eğirici, iplikçi), yani çift ‘z’ ile zikretmişlerdir.”¹⁸⁷⁰

¹⁸⁶⁵ Daha geniş bilgi için bk. İsmet Ersöz, “Ahkâmü'l-Kur'ân”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/553-554; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, II, 312-314.

¹⁸⁶⁶ Özgel, *a.g.e.*, 77.

¹⁸⁶⁷ Herrâsî'nin bu eseri, tefsir metodu ve misaller ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Özgel, *a.g.e.*, 76-83.

¹⁸⁶⁸ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, I, 293.

¹⁸⁶⁹ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, I, 293; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 612; Kasım Kufralı, “Gazzâlî”, *İA*, IV, 748.

¹⁸⁷⁰ Daha geniş bilgi için bk. Mustafa Çağrı, “Gazzâlî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/489; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 613; Kufralı, “Gazzâlî”, *İA*, IV, 748.

İbn Hallikân da “bir kimseyi mesleğine göre anmanın Hârizm ve Cürcan bölgesinde âdet olduğunu” hatırlatır.¹⁸⁷¹

Muhtemelen Fars asıllıdır. Âilesi hakkında bilgiler azdır. Ahmed el-Gazzâlî adında sûfî meşrep bir erkek kardeşi ve birkaç küçük kız kardeşi vardır. İplikçilik yaparak geçimini temin eden babası, ömrünün vefâ etmeyeceğini anlayınca, oğullarının eğitimini bir sûfî dostuna havale etmiştir. Böylece ilk tahsilini, bu baba dostu vasıtasıyla almıştır.¹⁸⁷²

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Gazzâlî, 465 (1073) yılında Tûs şehrinde, Ahmed b. Muhammed er-Râzkânî (Râzekânî) yanında ilk fıkıh derslerini almaya başlamış¹⁸⁷³, daha sonra Cürcan’a giderek tahsiline burada devam etmiştir. Cürcan’da kaldığı zaman zarfında bir müddet İmâm Ebû Nasr el-İsmailî adında İsmâilî bir hocanın derslerine devam ettiği de kaydedilmektedir.¹⁸⁷⁴

Beş yıllık bir eğitimden sonra Cürcan’dan Tûs’a dönerken kervanı yolda eşkıyanın saldırısına uğramış, güç belâ beş yıllık birikimi olan defterlerini/notlarını eşkıyanın elinden kurtarabilmiştir. Bunu ilâhî bir ikaz görerek üç yıl, bu bilgilerin tamamını hazmetmeye zaman ayırmıştır. Ezberlediği bu notların daha ziyade fıkıh ve hadis ilimlerine ait olduğu da nakledilmiştir.¹⁸⁷⁵

473 (1080) tarihinde Tûslu bir grup gençle birlikte Nîşâbur’a gelmiş, muhtemelen burslu olarak burada bulunan Nizâmiye Medresesi’ne girmişti. Burada “İmâmü’l-

¹⁸⁷¹ Bilmen, *a.g.e.*, II, 443.

¹⁸⁷² Mustafa Çağrı, “Gazzâlî”, 13/489-490; Kufralı, “Gazzâlî”, *İA*, IV, 748.

¹⁸⁷³ Kufralı, “Gazzâlî”, *İA*, IV, 748.

¹⁸⁷⁴ Çağrı, “Gazzâlî”, 13/490; Bilmen, *a.g.e.*, II, 444; Özel, *a.g.e.*, 396; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 612; Kufralı, “Gazzâlî”, *İA*, IV, 748.

¹⁸⁷⁵ Kufralı, “Gazzâlî”, *İA*, IV, 748.

Haremeyn el-Cüveynî'nin öğrencisi olma imkânına" kavuştu.¹⁸⁷⁶ Pek çok ilim dalında, en az on iki yıllık bir eğitimin ardından girdiği Nizâmiye Medresesi'nde kısa zamanda gözde bir talebe olmuştur.¹⁸⁷⁷ Hocası el-Cüveynî'nin kelâmcı kimliği, felsefeye dair mâlûmâtı göz önünde bulundurulduğunda, Gazzâlî de bu konudaki bilgilerini tamamlamış ve hocasının önderliğinde sistematize etmiş demektir.

Gazzâlî, Nîşâbur'daki parlak medrese hayatında hem hocasının ilgi ve takdirine, hem de zaman zaman kıskançlığına mâruz kalmıştır.¹⁸⁷⁸

Nîşâbur'da tanıştığı sûfîlerden Ebû Ali el-Farmedî, Gazzâlî'nin tasavvufî kimliğinin oluşmasında etkili olmuştur.¹⁸⁷⁹ Farmedî'nin 477'de (1084) vefatıyla Gazzâlî, kelâm ve felsefe alanlarıyla meşguliyetine daha fazla yönelmiştir.

478 (1085) yılında Cüveynî'nin vefat etmesi, Nizamülmülk'ün onu gizli karargâhına kabulü, henüz yirmi sekiz yaşında bulunan Gazzâlî'nin hayatında "önemli bir dönüm noktası" teşkil eder. Nizamülmülk, kendisini hürmetle karşılar.¹⁸⁸⁰ Ona, Şâfîliği güçlendirme ve bâtınî hareketleri sindirme politikasında aradığı aday gözüyle bakar.¹⁸⁸¹ Nizamülmülk'ün çevresi, ilim ve fikir erbabının çevrelediği, entelektüel

¹⁸⁷⁶ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi' iyye*, I, 293; Özel, *a.g.e.*, 396; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 612.

¹⁸⁷⁷ Kufralı, "Gazzâlî", *İA*, IV, 748; Edirnevî, *a.g.e.*, 75.

¹⁸⁷⁸ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin naklettiğine göre, *el-Menhûl* adlı fıkıh kitabını tamamladıktan sonra hocası Cüveynî'ye göstermiş, o da eserini takdir ettikten sonra, "Beni sağken mezara gömdün, ölümümü bekleyemez miydin?" demiştir. (Çağrı, "Gazzâlî", 13/490)

¹⁸⁷⁹ Özel, *a.g.e.*, 396.

¹⁸⁸⁰ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi' iyye*, I, 293; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 612.

¹⁸⁸¹ Çağrı, "Gazzâlî", 13/491.

açından verimli, bulunmaz bir imkân sunmaktadır. Gazzâlî, burada altı yıl geçirir. Daha önce “Horasan imamı” iken, şimdi “Irak’ın imamı” olmuştur.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: 484 (1091) yılında Nizamülmülk tarafından Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin yerine Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisliğine tayin edildi.¹⁸⁸² Burada geçirdiği dört yıl boyunca Gazzâlî, verimli bir şekilde kitap telifi ile meşgul olmuştu.

Bağdat’ta bir taraftan 300’e yakın öğrenciye ders veriyor, tasnif ve telif çalışmaları yapıyor, bir taraftan da felsefe üzerinde üç yılını alacak olan incelemelerde bulunuyordu. Daha sonra Bâtınîlik üzerinde incelemelere başladı. Son halka olarak tasavvufa dair nazarî araştırma ve incelemelerde bulundu. Bu esnada tasavvufun teoriden ziyade uygulama, zevk ve hâl ile mümkün olacağını fark etti.

Kelâm, felsefe, Bâtınîlik ve tasavvuf üzerinde yıllar süren çalışmaları, iç dünyasını tam bir bunalıma sürükledi.¹⁸⁸³ *el-Munkız*’da ifade ettiğine göre, “şüphesi sadece metafizik ve bilgi problemleri ile ilgili değildi; kendi ahlak ve niyetlerini sorgulamaya başladı.”¹⁸⁸⁴ İçinde büyüyen şüphe ve buhranlar sebebiyle, nefsiyle altı aylık bir mücadele sonunda, şöhretinin zirvesindeyken Zilkade 488 (Kasım 1095) tarihinde Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisliğini terk etti.

Günümüzde birtakım araştırmacılar, bu ayrılışın sebepleri olarak “Nizamülmülk’ün 1092 yılında İsmâilî ajanlarca öldürülmesi”, ardından “Sultan Melikşah’ın vefatı”, “Sultan Berkyaruk ile Gazzâlî arasındaki siyâsî-fikrî ayrılıklar”, “Gazzâlî’nin Bâtınîlerin suikastına mâruz kalmaktan korkması” gibi birtakım başka gerekçeler

¹⁸⁸² İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 293; Özel, *a.g.e.*, 396; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 612; Kufralı, “Gazzâlî”, *İA*, IV, 749; Edirnevî, *a.g.e.*, 75.

¹⁸⁸³ Çağrı, “Gazzâlî”, 13/491; Kufralı, “Gazzâlî”, *İA*, IV, 749.

¹⁸⁸⁴ Gazzâlî, *el-Munkız mine’d-dalâl ve’l-müşîhu bi’l-aḥvâl*, (nşr. el-Lecnetü’l-İlmiyye bi-Merkezi Dârü’l-Minhâc Liddirâsât ve’t-Tahkîki’l-İlmî), Dârü’l-Minhâc, 1. Baskı, Cidde 1440/2019, 119; Kufralı, “Gazzâlî”, *İA*, IV, 749.

ileri sürmektedirler. Fakat bu ve benzeri gerekçeler, hem tarihî gerçeklerle hem de Gazzâlî'nin kendi açıkladığı buhranlarla ters düşmektedir.¹⁸⁸⁵

Gazzâlî, ucu zaman zaman intiharı düşündürecek boyutlara varan içindeki buhranları dindirmek üzere, on yıl sürecek bir inziva hayatına başladı.¹⁸⁸⁶ İnziva esnasında bir taraftan da meşhur eseri, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'i kaleme almaktaydı. 489 yılında vardığı Şam'da,¹⁸⁸⁷ iki yıl Emeviyye Câmii'nde riyâzet ile meşgul oldu. Daha sonra Kudüs'e gidip orada da inziva hayatına devam etti.¹⁸⁸⁸ Buradan hac maksadıyla Hicaz bölgesine geçti.

On-on bir yıl süren¹⁸⁸⁹ bu büyük yolculuk esnasında, başka hangi bölgelere ve ne sırayla gittiği, buralarda ne kadar kaldığı kaynaklar arasında ihtilaf sebebidir.¹⁸⁹⁰ Ancak *el-Munķız*'da ve kaynaklarda, Kudüs ve Hicaz'dan sonra, iki yıl içinde Bağdat ve Horasan'a gittiği kaydedilmiştir. İskenderiyye'de de bir müddet geçirdiğine dair kayıtlar vardır.¹⁸⁹¹ Aslında bu dönem, insanlarla ilişkilerin sıfırlandığı bir uzlet dönemi sayılmaz. Zira bu dönemde de Gazzâlî, felsefenin ve felsefecilerin zaaf ve

¹⁸⁸⁵ Tafsilat için bk. Çağrı, "Gazzâlî", 13/492.

¹⁸⁸⁶ Gazzâlî, *el-Munķız mine'd-dalâl*, 110; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, I, 293; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 612.

¹⁸⁸⁷ Kufralı, "Gazzâlî", *İA*, IV, 749.

¹⁸⁸⁸ Kufralı, "Gazzâlî", *İA*, IV, 749.

¹⁸⁸⁹ Gazzâlî, *el-Munķız mine'd-dalâl*, 110, 118.

¹⁸⁹⁰ Tafsilat için bk. Çağrı, "Gazzâlî", 13/492; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 612; Kufralı, "Gazzâlî", *İA*, IV, 749; Edirnevî, *a.g.e.*, 75.

¹⁸⁹¹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, I, 293; Bilmen, *a.g.e.*, II, 444.

hatalarını ortaya koyan eserler yazmış, çeşitli ortamlarda bu fikirleri müdafaa etmek üzere münakaşalara girmiştir.¹⁸⁹²

Bu dönemde İslâm dünyasında da büyük buhranlar vardı. Müslümanların inanç, yaşayış ve ahlâklarında derin kırılmalar yaşanmış; Cemâziyelâhir 491'de (Mayıs 1098) Antakya, Şaban 492'de (Temmuz 1099) Kudüs, Haçlılar tarafından işgal edilmişti.

Aynı dönemde Nizamülmülk'den sonra, onun makamına geçen oğlu Fahrülmülk de Bâtînî suikastçiler tarafından öldürülmüştü.¹⁸⁹³

Muhtemelen Gazzâlî, bu sıralarda Horasan bölgesinde bulunuyordu. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* dışında, Bâtînlilik ile mücadele kapsamında beş eser ve birçok yazı kaleme alan Gazzâlî, inziva dönemini çok verimli geçirmiş, sayılanların dışında on bir eser daha yazmıştır.

499 yılının Zilkade ayında (Temmuz 1106) Nîşâbur'a dönmüş ve Nizâmiye Medresesi'nde, "ikinci hocalık dönemi" diye isimlendirilecek, kendi ifadesiyle "mevki terk ettiren ilim öğretme" anlayışıyla¹⁸⁹⁴ ders vermeye başlamıştır. Ancak hastalık, huzursuzluk vb. sebeplerle Gazzâlî, bu müderrisliği üç yıl devam ettirebilmiştir.¹⁸⁹⁵

¹⁸⁹² Özel, *a.g.e.*, 396.

¹⁸⁹³ Nüveyhiz, Vezir Fahrülmülk'ün Gazzâlî'den Nîşâbur Nizamiyesi'ne dönmesini, onun da kabul ettiğini söylemektedir. (Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 612; aynı bilgi için bk. Kufralı, "Gazzâlî", *İA*, IV, 749)

¹⁸⁹⁴ Çağrı, "Gazzâlî", 13/493; Gazzâlî, *el-Münkız mine 'd-đalâl*, 119.

¹⁸⁹⁵ Bu esnada hasımlarının kıskançlık sebebiyle Sultan Sencer'e müracaat edip Gazzâlî'nin Ebû Hanife aleyhinde açıklamalarda bulunduğu şeklinde bir suçlamaları olduğu nakledilmiştir. Tafsilat için bk. Kufralı, "Gazzâlî", *İA*, IV, 749-750.

503 (1109) yılında resmî vazifesini terk edip memleketi Tûs'a dönmüştür. Tûs'ta da telif ve tedris faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁸⁹⁶ Hayatının son yıllarında kendisini zayıf hissettiği hadis ilmini (özellikle Buhârî'yi) mütâlaa etmeye başladı.¹⁸⁹⁷

Tûs'ta 14 Cemâziyelâhir 505'de (18 Aralık 1111) vefat etti.¹⁸⁹⁸

d) *İlimdeki Mevkii*: İtikadda Eş'arî, fıkıhta ise Şâfiî mezhebine mensuptur. Ancak bu iki mezhepten farklı ve bağımsız birtakım görüş ve içtihadları da vardır.

Gazzâlî hakkında hemen hemen bütün kaynaklar, “onun fıkıh, kelâm, tasavvuf, felsefe, eğitim, siyaset, ahlâk gibi dînî ve aklî ilimlerde söz sahibi, İslâm bilim ve düşünce tarihinde eşine az rastlanır bir âlim ve düşünür olduğu” hususunda birleşmektedirler.¹⁸⁹⁹ Kendisinden sonra onun gibisi yoktur, denilmiştir.¹⁹⁰⁰ Bütün bu sayılan ilim dalları, âdeta Gazzâlî öncesi ve sonrası şeklinde ikiye ayrılmıştır.¹⁹⁰¹

¹⁸⁹⁶ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 293; Edirnevî, *a.g.e.*, 75.

¹⁸⁹⁷ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 293.

¹⁸⁹⁸ Kufralı, “Gazzâlî”, *İA*, IV, 750; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 293. Edirnevî, 4 Cemâziyelâhir olarak zikretmiştir. (Edirnevî, *a.g.e.*, 75)

¹⁸⁹⁹ Çağrııcı, “Gazzâlî”, 13/494; Bilmen, *a.g.e.*, II, 445; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 612. Gazzâlî'nin görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Kasım Kufralı, “Gazzâlî, *İA*, IV, 748, 750-757; Çağrııcı, “Gazzâlî”, 13/505-518.

¹⁹⁰⁰ Edirnevî, *a.g.e.*, 75.

¹⁹⁰¹ Gazzâlî'nin hayatı, çok yönlü görüşleri, klasik eserleri ve çağlara damga vuran tesiri sebebiyle, Diyanet İslam Ansiklopedisi tarafından kendisine, 13. ciltte “Gazzâlî” başlığı altında 45 sayfa (489-534) ayrılmıştır. Bu makalenin sonunda yer alan Mustafa Çağrııcı'nın hazırladığı literatür kısmı (530-534), hem müellif ve araştırmacıların Gazzâlî üzerinde ne kadar çok çalıştığını göstermekte hem de daha geniş araştırmalar için imkân vermektedir. Ayrıca ansiklopedi içinde Gazzâlî'nin meşhur eserlerine mahsus başka maddeler de bulunmaktadır.

O, kendi hayatında ilmî ve fikrî bağımsızlık ve şüphe götürmeyen kesin bilgiye ulaşma iştiağı ile dopdolu idi. Mîzâcındaki bu haslet, onu bildiği her şeyden şüphe etmeye, doğrusunu bulmak için araştırmaya ve nihayet her türlü taassup ve baskıdan uzak saf gerçeğe götürmüştür.

Çağdaşı olan Abdülgâfir el-Fârisî, Gazzâlî'yi, "İslâm'ın ve müslümanların hücceti, din önderlerinin imamı, konuşma ve ifade kabiliyeti, mantık, zekâ ve tabiat itibarıyla benzeri görülmemiş bir kişi" olarak vasıflandırmıştır.

Fikir meydanına girip eser veren herkesin takipçileri olduğu gibi, muâırızları da vardır. Gazzâlî'yi de görüş ve eserleri sebebiyle takdir edenler bulunduğu gibi tenkit edenler de çıkmıştır.¹⁹⁰²

e) *Eserleri*: Fıkıh, usûl, kelâm, tasavvuf, felsefe, mantık, mezhepler tarihi ve otobiyografi gibi birçok ilimde klasik derecesinde ve mebzul miktarda¹⁹⁰³ eser bırakan Gazzâlî'nin bu kıymetli kitaplarından bazılarının isimleri şöyledir:

"el-Menhûl fî'l-uşûl, el-Basît fî'l-fürû', el-Vasît, el-Vecîz, el-Fetâvâ, el-Müstaşfâ fî 'ilmi'l-uşûl, Mi'yârü'l-'ilm, Miḥakkü'n-naẓar fî 'ilmi'l-mantıḳ, Şifâ'ü'l-ğalîl, Fedâ'ihü'l-Bâtıniyye, el-İktisâd fî'l-i'tikâd, el-Maḳsadü'l-esnâ fî şerḥi esmâ'illâhi'l-ḥüsnâ, Fayşalü't-tefriḳa beynel-'İslâm ve'z-zendeka, el-Ḳânûnü'l-küllî fî't-te'vîl, ed-Dürretü'l-fâhire fî keşfi 'ulûmi'l-âhire, İlcâmü'l-'avâm 'an 'ilmi'l-keḷâm, Ḳavâ'idü'l-'aḳâ'id, Maḳâşidü'l-felâsife, Tehâfütü'l-felâsife, el-Münḳız mine'd-ḍalâl,

¹⁹⁰² Gazzâlî hakkındaki ithamlar ve bunlara cevap vermek üzere birçok eser kaleme alınmıştır. Bir misal olmak üzere bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 446-458; Kufralı, "Gazzâlî", *İA*, IV, 755-757.

¹⁹⁰³ Zebîdî, *İthâfû's-sâdeti'l-müṭṭakîn bi-şerḥi esrâri İhyâ'i 'ulûmi'd-dîn* adlı eserinde, meşhur hadis âlimi Nevevî'nin hocası Tiflîsî'nin şu sözünü nakleder: "Gazzâlî'nin telif ettiği eserleri saydım ve ömrüne taksim ettim. Her gününe dört cüz (yaklaşık kırk sayfa) düştü". (H. Bekir Karlıḡa, "Gazzâlî", *DİA*, [Ankara: TDV Yayınları, 1996], 13/518; Zebîdî ve eserleri hakkında bk. İsmail Durmuş, "Zebîdî, Muhammed Murtazâ", *DİA*, [Ankara: TDV Yayınları, 2013], 44/168-171)

İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn, Bidâyetü'l-hidâye, Kimyâ-yı sa'âdet, Eyyühe'l-veled, Nasîhatü'l-mülûk, Minhâcü'l-'âbidîn.”¹⁹⁰⁴

1. *Cevâhirü'l-Ḳur'ân ve dîrerüh*. Müstakil olarak tefsir sahasında yazmış olduğu eseri *Cevâhirü'l-Ḳur'ân*'ın¹⁹⁰⁵ ve içinden ayrılmış olan *el-Erba'in fî uşûli'd-dîn*'in¹⁹⁰⁶ muhtelif baskıları yapılmıştır.

2. *el-Vakf ve'l-ibtidâ'*. Tefsir hakkındadır. Yazma nüshası vardır.¹⁹⁰⁷

3. *Yâkûtü't-te'vîl fî tefsîri't-tenzîl*. Bilmen, Gazzâlî'nin *Yâkûtü't-te'vîl fî tefsîri't-tenzîl* adında kırk cüz yahut on ciltlik bir eserinden bahsetmekte ve bunun bir cildinin yazma nüshasını¹⁹⁰⁸ bulup mütalaa ettiğini söylemektedir.¹⁹⁰⁹ Aynı bölümde Gazzâlî'ye âit Yûsuf sûresinin tefsirine dair *Baḥru'l-maḥabbet fî esrâri'l-mevedde*

¹⁹⁰⁴ Gazzâlî'nin diğer eserleri ve eserler hakkında geniş bilgi için bk. Karlığa, “Gazzâlî”, 13/518-524; Özel, *a.g.e.*, 397-401; Kufralı, “Gazzâlî”, *İA*, IV, 757-760; İbn Kâdi eş-Şühbe, *Ṭabaḳâtü's-şâfi'iyye*, I, 293-294.

¹⁹⁰⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 613; Edirnevî, *a.g.e.*, 76, İbn Kâdi eş-Şühbe, *Ṭabaḳâtü's-şâfi'iyye*, I, 294. Matbûdur. (Kahire 1320) baskısı esas alınarak daha sonra pek çok kez basılmıştır. Meselâ Beyrut 1411/1990 bu baskılardan bir tanesidir. Türkçe'ye tercüme edilmiştir. (İmam Gazali, *Kur'ân'ın Cevherleri -Kur'ân-ı Kerîm'i En Çok Sevdiren Âyetler-* [trc. Ömer Türker], Hayykitap, 5. Baskı, İstanbul 2019)

¹⁹⁰⁶ Gazzâlî, *el-Erba'in fî uşûli'd-dîn*, Mekke 1302; Kahire 1328.

¹⁹⁰⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 613.

¹⁹⁰⁸ Eyüp Sultan Bahriye Nâzırı Hasan Paşa Ktp., nr. 54.

¹⁹⁰⁹ Bilmen, *a.g.e.*, II, 457-458. Benzer bilgiler için bk. Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 613; Edirnevî, *a.g.e.*, 75.

adlı, Bombay’da basılmış bir eserin mevcudiyetini dile getirmiştir.¹⁹¹⁰ Zikredilen bu bilgiler de tahkike muhtaçtır.

4. *Mişkâtü’l-envâr*. Gazzâlî’nin *Mişkâtü’l-envâr* adlı eseri de Nûr sûresinin 35. âyetinin tasavvufî/işarî izahıdır.¹⁹¹¹

5. *el-Kitâbü’z-Zeheb el-ibrîz fî havâşşî’l-Kur’âni’l-‘azîm*.¹⁹¹²

Ali Turgut, Gazzâlî’nin fevâtihi’s-süver ve hurûf-i mukatta’a üzerine bir eseri olduğunu söylemiş, ancak eserin adını zikretmemiştir.¹⁹¹³

f) *Tefsirdeki Metodu*: Kur’ân ilimlerine hasrettiği eseri, *Cevâhiru’l-Kur’ân ve dürerüh*’dır. Gazzâlî, bu eserinde “Kur’ân-ı Kerîm’in özelliklerini, inceliklerini ve sırlarını açıklamayı” esas almıştır.¹⁹¹⁴

Gazzâlî, eserini üç bölüme ayırır:

a) Mukaddemât, Sevâbık (Öncüller).

b) Makâsıd (Amaçlar)

c) Levâhik (Ekler)

Birinci bölüm olan Mukaddemât’ta on dokuz alt başlık vardır. Burada “Kur’ân’ın çok değerli bir okyanus olduğu” ifade edilmekte ve “bu okyanustan elde edilen dînî

¹⁹¹⁰ Bilmen, bu eserin, bir sûre tefsiri olmaktan ziyade bir ibret, mev‘iza ve tasavvuf mecmuası olduğunu da ifade etmiştir. bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 458.

¹⁹¹¹ İmâm-ı Gazzâlî, *Mişkâtü’l-envâr -Nurlar âlemi-*, (trc. Şadi Eren), DİB Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2019.

¹⁹¹² Edirnevî, *a.g.e.*, 76.

¹⁹¹³ Turgut, *a.g.e.*, 157.

¹⁹¹⁴ Karlığa, “Gazzâlî”, 13/523.

ve din dışı ilimler” ele alınmaktadır. “Fâtiha, Âyete’l-kürsî, İhlâs ve Yâsîn gibi bazı sûre ve âyetlerin hususiyetleri” ifade edilmektedir.¹⁹¹⁵

İkinci bölümde, “îmanın aslının ilim ve amel olduğu” vurgulanmış, ardından ilimle ilgili 763 âyet, “cevher dizisi” olarak nitelenerek yorumsuz bir şekilde nakledilmiştir. Amelle ilgili âyetler ise, “inci dizisi” diye vasıflandırılmış ve 741 âyet sıralanmıştır.¹⁹¹⁶

Üçüncü bölüm ise, “*el-Erba ‘în fî uşûli ‘d-dîn*” adıyla, daha sonra müstakil bir eser olarak yayımlanmış, ancak *Cevâhirü ‘l-Kur‘ân*’ın içinden çıkarılmıştır.¹⁹¹⁷

2.1.52. Ebu’l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115)

(أبو المعين النسفی)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu‘temid en-Nesefî el-Mekhûlî”.¹⁹¹⁸ Mekhûlî nisbesi, büyük dedesi Mekhûl b. el-Fadl en-Nesefî’den gelmektedir. 438 (1047) yılında Nesef (Nahşeb, sonraki adıyla Karşı) şehrinde doğdu. Ailesi, birçok âlim yetiştirmiş meşhur bir aileydi.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Babası ve dedesi de Hanefî mezhebine hizmet etmiş âlimlerdendir.¹⁹¹⁹ Ailede aldığı ilk bilgilerden sonra tahsiline Semerkant ve Buhara civarındaki Matürîdî-Hanefî âlimlerden istifade ile devam etmiştir.

¹⁹¹⁵ Karlığa, “Gazzâlî”, 13/523.

¹⁹¹⁶ Karlığa, “Gazzâlî”, 13/523.

¹⁹¹⁷ Gazzâlî’nin te’vil metodu hakkında bk. Zeynep Gemuhluoğlu, *a.g.e.*, 79-314. Ayrıca bk. Mesut Okumuş, “Gazzâlî’nin Kur‘ân Anlayışı ve Çok Boyutlu Tefsir Telakkisi Üzerine”, (*Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefekkir Gazzâlî içinde*), DİB Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2013, 43-64.

¹⁹¹⁸ A. J. Wensinck, “Nesefî”, *İA*, IX, 199; Kutluboğa, *Tâcü ‘t-terâcim*, 308.

¹⁹¹⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Nesefî, Ebü’l-Muîn”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/569.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Alâeddin es-Semerkandî, Ahmed el-Pezdevî, Ebû Hafs Necmeddin en-Nesefî, İsmail b. Adî et-Tâlekânî, Ebu'l-Hasen el-Belhî, Mahmud b. Ahmed es-Sağarcî (eş-Şâgarcî), Abdürreşid b. Ebî Hanife ve Ahmed b. Ferah es-Suğdî yetiştirdiği talebeleri arasında sayılmaktadır.¹⁹²⁰

Muhtemelen Buhara'da, 25 Zilhicce 508'de (22 Mayıs 1115) yetmiş yaşındayken vefat etti.¹⁹²¹

d) *İlimdeki Mevkii*: Talebelerinden Alâeddin Semerkandî'nin tesbitine göre, kelâm ilminde Ehl-i sünnet, fıkıhta ise Hanefî mezhebine büyük katkılarda bulunmuştur.¹⁹²² Bu katkıları şöyle özetlemek mümkündür: “Mâtürîdiyye tarihi ve ricâli ile ilgili önemli bilgiler vermiş, Mâtürîdiyye mezhebine ait kelâmî görüşleri, semantik bir yöntemle sistemleştirerek derinleştirmiş ve bu görüşleri, muhalif mezhep ve fırkalar karşısında savunmuştur.” Bu özelliği sebebiyle Mâtürîdiyye'nin “köklü bir Sünnî kelâm ekolü” hâline gelmesine yardımcı olmuş ve bu mezhebin “ikinci kurucusu” olarak görülmüştür.¹⁹²³ *Tebşiratü'l-edille* adlı eseri de Mâtürîdî mezhebi için önemli bir kaynak olarak kabul edilmiştir.

Ebu'l-Muîn en-Nesefî, kelâm ilmi dışında tefsir ve fıkıh sahalarında da söz sahibi, önemli bir âlimdir.

e) *Eserleri*: Kelâma dair eserlerinin isimleri şöyledir: “*et-Temhîd li-ķavâidi't-tevhîd, el-İfsâd li-ķude'i ehli'l-ilhâd, Tebşiratü'l-edille fî uşûli'd-dîn, Baķru'l-ķelâm,*

¹⁹²⁰ Kutluboga, *Tâcû't-terâcim*, 308.

¹⁹²¹ Kutluboga, *Tâcû't-terâcim*, 308.

¹⁹²² Yavuz, “Nesefî, Ebû'l-Muîn”, 32/569.

¹⁹²³ Yavuz, “Nesefî, Ebû'l-Muîn”, 32/569.

İzâhu'l-mahacce fî kevni'l-'akli hucce". Fıkıh ve fıkıh usûlüne dâir *Menâhicü'l-e'imme* ve *Şerhu'l-Câmi'i'l-kebîr* eserini yazmıştır.¹⁹²⁴

Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin talebesi Alâeddin es-Semerkindî'ye nisbet edilen *Şerhu Te'vîlâtî'l-Şur'ân* adlı tefsir ise, muhteva olarak Nesefî'nin ders ve yorumlarından ibarettir. Bunu, eserin müellifi olan Alâeddin Semerkandî, şerhin başlangıcında bizzat ifade etmektedir.¹⁹²⁵

2.1.53. Ebû Bekr Muhammed b. Mansur es-Sem'ânî (ö. 510/1116)

(أبو بكر محمد بن منصور السمعاني)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Bekr Tâcü'l-İslâm Muhammed b. Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr b. Ahmed es-Sem'ânî et-Temîmî el-Mervezî”.¹⁹²⁶ Merv'de 466 (1073) yılında dünyaya geldi.

“*el-Ensab* müellifi Ebû Sa'd Tâcü'l-İslâm Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî'nin babasıdır.”¹⁹²⁷ Kendisine de “Tâcü'l-İslâm” lakabı verilmiştir.¹⁹²⁸ Soyu, Arap kabilelerinden Temîm'e dayandığı için “Temîmî” nisbesi de bulunmaktadır.¹⁹²⁹

¹⁹²⁴ Tafsilat ve yazma nüshalarla ilgili bk. Wensinck, “Nesefî”, *İA*, IX, 199; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 308.

¹⁹²⁵ Alâeddin es-Semerkindî, *Şerhu Te'vîlâtî'l-Şur'ân*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 176, vr. 1^b.

¹⁹²⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 472; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 295; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 641.

¹⁹²⁷ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 295; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 641.

¹⁹²⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 472.

¹⁹²⁹ Mehmet Efendioğlu, “Sem'ânî, Muhammed b. Mansur”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/464.

b) Hocaları (Tahsili): Ailece ilimle iştigal ettiklerinden çocukluğu ilim meclislerinde geçti. Merv’de babası Ebû Muzaffer Mansur’dan, sonra “Abdullah b. Ahmed et-Tâhirî, Ebu’l-Hayr Muhammed b. Ebû İmrân es-Saffâr gibi âlimlerden” hadis dinleyerek ilk tahsiline başladı.¹⁹³⁰

Daha sonra ilim için yollara düştü. Nîşâbur, Bağdat, Kûfe, Mekke’ye gitti. Buralarda kendilerinden istifade ettiği bazı hocaları şunlardır: Ebû Ali Nasrullah b. Ahmed el-Huşnâmî, Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed el-Allâf, Abdülvâhid b. Ebi’l-Kâsım Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Sâbit b. Bündâr, Ebu’l-Bekâ Muammer b. Muhammed el-Kâfi el-Habbâl, Es’ad b. Mes’ud el-Utbî, Muhammed b. Abdülkerîm b. Huşeyş el-Hâfız, Ebu’l-Ğanâim en-Nersî, Ebû Şâkir Ahmed b. Muhammed el-Osmânî, Ebu’l-Vefâ İbn Akîl.¹⁹³¹

c) Talebeleri (Tedrîsi): 497’te (1103) yılında gittiği Bağdat’ta, Nizâmiye Medresesi’nde bir yıl boyunca hadis dersleri verdi, halka yönelik irşad ve vaaz faaliyetlerinde bulundu.

498 (1104) yılında Hemedan’a gitti. Bu bölgede Rey, İsfahan ve Herat şehirlerine uğradı. Gittiği yerlerde âlimlerle ilmî müzakere ve mütalaalarda bulundu, halkalar kurarak hadis rivayetlerinde bulundu.

Merv’e döndüğünde şehrin en merkezî câmiinde ders halkaları kurdu, hadis okuttu, vaaz ve sohbetleriyle halkı irşad etti. es-Silefî, Mü’temen b. Ahmed es-Sâcî, Ebu’l-Fütûh et-Tâî ve Ebu’l-Vefâ İbn Akîl bu dersler sırasında yetişmiş talebelerinden birkaçıdır.¹⁹³²

¹⁹³⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 473.

¹⁹³¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 473

¹⁹³² Dâvûdî, *a.g.e.*, 473.

509 (1115) yılında Nîşâbur'a gitti. Kısa süren bu yolculuğun ardından Merv'e döndüğünde 3 Safer 510 (17 Haziran 1116) tarihinde vefat etti.¹⁹³³

d) *İlimdeki Mevkii*: Şâfiî fıkhi, ilm-i ricâl, tarih ve ensâb ilimlerindeki bilgi ve birikimiyle öne çıkmış olsa da bilhassa hadis ilminde önemli bir mevkide görülmüştür.¹⁹³⁴

Kendisine imam, muhaddis ve hâfız gibi vasıflar verilmiştir.¹⁹³⁵ Talebelerinden Ebû Tâhir Silefî, onu “asrının âlimi”, Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî de “allâme” olarak anar.¹⁹³⁶

Yazmaya başladığı birkaç eserini tamamlayamadan vefat etmiştir. Ancak 142 imlâ meclisinde yazdırıp şerh ettiği hadis rivayetlerinden oluşan *el-Emâlî* adlı üç ciltlik eseri tamamlanmıştır.¹⁹³⁷

¹⁹³³ Dâvûdî, 2 Safer 510 (16 Hziran 1116) Cuma günü, 43 yaşındayken vefat ettiğini söylemiştir. (Dâvûdî, *a.g.e.*, 475; ayrıca bk. İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 295)

¹⁹³⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 472-473; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 295; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 641.

¹⁹³⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 472; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 295.

¹⁹³⁶ Efendioğlu, “Sem'ânî, Muhammed b. Mansur”, 36/464. Abdülgâfir el-Fârisî'nin onu medheden ifadeleri için bk. Dâvûdî, *a.g.e.*, 473.

¹⁹³⁷ Efendioğlu, “Sem'ânî, Muhammed b. Mansur”, 36/464; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 295; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 641.

Ebû Sa'îd Abdülkerim es-Sem'ânî, babasının Merv Câmîi'nde 140 imlâ meclisi kurduğunu söylemiş, bu meclisler hakkında bilgi vermiş, “*Men kezebe 'aleyye...*” hadîs-i şerifi için 90 küsur tariki, isnadını şaşırmadan nasıl naklettiğinden bahsetmiş ve onun hakkında hüsn-i şehâdetle bulunmuştur. Tafsilat için bk. Dâvûdî, *a.g.e.*, 474.

Şiirler de kaleme almış, ancak kendi elindekileri vefatına yakın imhâ etmiştir. Talebelerinin elinde bulunan şiirlerden onun edebiyat sahasında da çok mâhir olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹³⁸

Tefsir ilmiyle meşgul olmuş bulunmasına rağmen bu sahada herhangi bir eseri bilinmemektedir.¹⁹³⁹

2.1.54. Selman b. Nâsır en-Nisâbûrî (ö. 512/1118)

(سلمان بن ناصر النيسابورى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Kâsım Selmân b. Nâsır b. İmrân b. Muhammed b. İsmâil b. İshak b. Yezîd el-Ensârî en-Nisâbûrî”.¹⁹⁴⁰ Nîşâbur’da doğdu. Bazı kaynaklarda¹⁹⁴¹ isminin Süleyman olarak yazılması hatalıdır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk derslerini Nîşâbur’da aldıktan sonra Hicaz’a gitti. Burada Şâfiî mezhebi âlimlerinden Abdülgâfir el-Fârisî, Ebû Sâlih el-Müezzîn, Kerîme el-Merveziyye ve Ebû Abdurrahman Tâhir eş-Şahhâmî’den hadis dinledi.¹⁹⁴²

Hicaz’dan Bağdat ve Dımaşk’a geçti. Dımaşk’ta Muhammed b. Mekkî el-Ezdî’den ders okudu, rivayette bulundu.

Ardından Nîşâbur’a döndü. “Burada İmâmü’l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî’nin usûlü’l-dîn ve fıkıh derslerine katıldı.”¹⁹⁴³ Bir müddet Horasan bölgesinde yaşadı. O bölgede bulunan âlimlerden istifade etti.

¹⁹³⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 474.

¹⁹³⁹ Vefatından önce, tefsir olarak verdiği vaazlarında, Mâide suresinin 3. âyetine (*el-yevme ekmeltü leküm dîneküm...*) kadar geldiği kaydedilmiştir. (Dâvûdî, *a.g.e.*, 475; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 641)

¹⁹⁴⁰ Süyûtî, *Tabakât*, 41; Dâvûdî, *a.g.e.*, 139; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 283; Edirnevî, *a.g.e.*, 76; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 213.

¹⁹⁴¹ İlyas Çelebi, “Nisâbûrî, Selman b. Nâsır”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/141.

¹⁹⁴² Süyûtî, *Tabakât*, 41; Edirnevî, *a.g.e.*, 77.

Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin hizmetinde ve sohbet halkasında bir müddet bulundu, kendisinden mânen istifade etti.¹⁹⁴⁴

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Hadis, kelâm, fıkıh, tefsir gibi dînî ilimlerde dersler vermiş, pek çok talebe yetiştirmiştir. İbnü's-Sem'ânî kendisinden icazet almıştır.¹⁹⁴⁵

Duyulan itimad sebebiyle Nîşâbur Nizamiyesi'nin kütüphanesi kendisine teslim edilmişti.¹⁹⁴⁶

Ömrünün sonlarına doğru gözleri zayıflamış, kulağı az duyar olmuştur.¹⁹⁴⁷ 22 Cemâziyelâhir 512 (10 Ekim 1118) Perşembe günü Nîşâbur'da vefat etti.¹⁹⁴⁸

d) *İlimdeki Mevkii*: Tefsir ve usûl (kelam) ilimlerinde devrinin önde gelen sîmalarındandır.¹⁹⁴⁹ Üçüncü tabaka Şâfiî âlimleri arasında sayılmış, Eş'arî kelâmında

¹⁹⁴³ Süyûtî, *Tabakât*, 41; Dâvûdî, *a.g.e.*, 139; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 283; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 213.

¹⁹⁴⁴ Süyûtî, *Tabakât*, 41; Dâvûdî, *a.g.e.*, 139; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 284.

¹⁹⁴⁵ Süyûtî, *Tabakât*, 41.

¹⁹⁴⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 140.

¹⁹⁴⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 140; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 284; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 213.

¹⁹⁴⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 140; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 213; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 284. Süyûtî ve Edirnevî, vefat tarihini 511 olarak kaydetmişlerdir. (Süyûtî, *Tabakât*, 41; Edirnevî, *a.g.e.*, 77; ayrıca bk. İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 284)

¹⁹⁴⁹ Süyûtî, *Tabakât*, 41; Dâvûdî, *a.g.e.*, 139; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 283; Edirnevî, *a.g.e.*, 77; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 213.

temayüz etmiş, sûfî ve zühd ehli bir zât olduğu¹⁹⁵⁰, evini irşad yurduna çevirdiği nakledilmiştir.¹⁹⁵¹

Derin bir tefekkür dünyası ve yumuşak bir üslubu vardı. Mânevî hayatı, maddî yaşantısından daha zengindi. Tabakat kitaplarında, “sûfî fakîh” ve “sûfî mütekellim” olarak vasedilmiştir.¹⁹⁵²

e) *Eserleri*: Kelâm, tefsir¹⁹⁵³ ve fıkıh ilimlerinde eserleri bulunmakla birlikte bunlardan sadece kelimine ait iki eseri günümüze ulaşmıştır: *el-Ğunye fî'l-kelâm, Şerhu'l-İrşâd*.¹⁹⁵⁴

2.1.55. Abdurrahîm b. Ebi'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 514/1120)

(عبد الرحيم بن أبي القاسم القشيري)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Nasr Abdurrahîm b. Ebi'l-Kâsım Abdilkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî eş-Şâfiî”.¹⁹⁵⁵ *Leṭâifü'l-işârât* müellifi Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nin oğludur.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk derslerini babasından almış, daha sonra “İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin derslerine iştirak etmiş ve ondan hilâf, fıkıh ve usûl (kelâm) ilimlerini öğrenmiştir.”¹⁹⁵⁶

¹⁹⁵⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 139; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Ṭabaḳâtü's-şâfi'iyye*, I, 283-284.

¹⁹⁵¹ Abdülgâfir el-Fârisî, *Târîhu Nîsâbûr*, 386-387.

¹⁹⁵² Çelebi, “Nîsâbûrî, Selman b. Nâsir”, 33/141; Süyûtî, *Ṭabaḳât*, 41; Dâvûdî, *a.g.e.*, 139; Edirnevî, *a.g.e.*, 77.

¹⁹⁵³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 139; Edirnevî, *a.g.e.*, 77; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 213.

¹⁹⁵⁴ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Ṭabaḳâtü's-şâfi'iyye*, I, 284.

¹⁹⁵⁵ Süyûtî, *Ṭabaḳât*, 55; Dâvûdî, *a.g.e.*, 206; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Ṭabaḳâtü's-şâfi'iyye*, I, 285.

¹⁹⁵⁶ Süyûtî, *Ṭabaḳât*, 55; Dâvûdî, *a.g.e.*, 206; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Ṭabaḳâtü's-şâfi'iyye*, I, 285; Özel, *a.g.e.*, 103.

Babası Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin yanı sıra Ebû Osman es-Sâbûnî, İbnü'n-Nekûr, Ebu'l-Kâsım ez-Zencânî gibi âlimlerden hadis almıştır.¹⁹⁵⁷

Bir müddet hacca gitmiş, dönüşte Bağdat'a yerleşmiş, burada halka vaaz etmeye başlamıştır. Bu esnada Hanbelîler ile Şâfiîler arasında artan tartışmalar yüzünden baskıya mâruz kalmış ve Bağdat'tan uzaklaştırılmıştır.¹⁹⁵⁸

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Bir müddet sonra Bağdat'tan Nîsâbur'a dönen Ebû Nasr, burada ders ve vaazlarına devam etmiştir.¹⁹⁵⁹

“Torunu Ebû Sa'd Abdullah b. Ömer es-Saffâr, Ebu'l-Fütûh et-Tâî, İbn Asâkir (icazetle) ve İbnü's-Sem'ânî” derslerinden istifade edip rivayette bulunan kimselerden birkaçıdır.¹⁹⁶⁰

Âhir ömründe dili konuşamaz hâle gelmişti. Buna rağmen Allâh'ı zikredeceği zamanlar dili çözülür, o da Kur'ân âyetlerini rahatlıkla okurdu.¹⁹⁶¹

28 Cemâziyelâhir 514 (24 Eylül 1120) Cuma günü, seksenli yaşlarda vefat Nîsâbur'da etmiştir.¹⁹⁶²

d) *İlimdeki Mevkii*: Tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, hilâf, Arap dili ve edebiyatında söz sahibi büyük bir âlimdir.¹⁹⁶³ Şiirlerle de meşgul olmuştur.¹⁹⁶⁴

¹⁹⁵⁷ Süyûtî, *Tabakât*, 55; Dâvûdî, *a.g.e.*, 206.

¹⁹⁵⁸ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 286; Özgel, *a.g.e.*, 103.

¹⁹⁵⁹ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 286; Özgel, *a.g.e.*, 103.

¹⁹⁶⁰ Süyûtî, *Tabakât*, 55; Dâvûdî, *a.g.e.*, 206; Edirnevî, *a.g.e.*, 77.

¹⁹⁶¹ Süyûtî, *Tabakât*, 55; Dâvûdî, *a.g.e.*, 207; Edirnevî, *a.g.e.*, 77.

¹⁹⁶² Süyûtî, *Tabakât*, 55; Dâvûdî, *a.g.e.*, 207; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 286; Edirnevî, *a.g.e.*, 77; Özgel, *a.g.e.*, 103.

¹⁹⁶³ Süyûtî, *Tabakât*, 55; Dâvûdî, *a.g.e.*, 206; Edirnevî, *a.g.e.*, 77.

Şâfiî mezhebinin önde gelen âlimlerindendir. İmamların imamı, ümmetin seçkin âlimi ve ilim denizi gibi ifadelerle medhedilmiştir.¹⁹⁶⁵

e) *Eserleri*: Kaynaklarda *et-Teysîr fî't-tefsîr* adında bir tefsiri bulunduğu söylenmektedir.¹⁹⁶⁶ Bu tefsiri, *Tefsîru Ebî Naşr el-Kuşeyrî* olarak isimlendirenler de olmuştur.¹⁹⁶⁷ Yazma nüshalarda başka isimler de vardır.¹⁹⁶⁸

Abdurrahim, “babası Abdülkerim el-Kuşeyrî’nin işârî metotla yazdığı *Leîâifü'l-işârât*’ını değil, rivayet metodu ile yazdığı *et-Tefsîrû'l-kebîr*’ini ihtisar etmiştir.”¹⁹⁶⁹

¹⁹⁶⁴ Şiirlerinden misaller için bk. Dâvûdî, *a.g.e.*, 207.

¹⁹⁶⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 206; Edirnevî, *a.g.e.*, 77.

¹⁹⁶⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 206. Özgel, *et-Teysîr fî 'ilmi't-tefsîr* adında Dâvûdî’yi kaynak göstererek başka bir eser adı daha zikretmektedir. (Özgel, *a.g.e.*, 103) Halbuki Dâvûdî’deki isim, *et-Teysîr fî't-tefsîr* şeklindedir. (bk. Dâvûdî, *a.g.e.*, 206)

¹⁹⁶⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 206-207; Özgel, *a.g.e.*, 103.

¹⁹⁶⁸ *Tefsîrû'l-Kuşeyrî mecmû' fî tefsîr ve't-te'vîl*, TSMK, Ahmet III, nr. 93; *et-Tefsîrû'l-muhtaşar min tefsîri'l-başî*, İÜ Merkez Ktp., Arapça, nr. 3288. (Özgel, *a.g.e.*, 103)

Bu iki eser dışında, Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 87-89’da yer alan *et-Teysîr fî ilmi't-tefsîr* adında, Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî adına kayıtlı nüsha da aslında İÜ. Merkez Ktp., Arapça, nr. 3288’deki nüsha ile aynı olup hatalı olarak Abdurrahîm el-Kuşeyrî’nin babası adına kaydedilmiştir. (Özgel, *a.g.e.*, 103-104)

Subkî ve Râfîî’den gelen rivayetler de bu bilgiyi te’yid eder niteliktedir. Zira Râfîî, Abdurrahîm’in bir tefsir yazdığını ve kendisinin bu eseri gördüğünü söylemiş, bu tefsirden Meryem suresinin 20. âyetiyle ilgili bir bölüm paylaşmıştır. Bu bölüm, Millet Kütüphanesi ve İÜ Merkez Kütüphanesi’ndeki nüshalarla aynıdır. (Özgel, *a.g.e.*, 104)

¹⁹⁶⁹ İÜ. Merkez Ktp., Arapça, nr. 3288’deki nüsha, bu muhtasar tefsirdir. (Özgel, *a.g.e.*, 104)

2.1.56. Abdülhamîd b. Abdülmecîd el-Hâkimî (ö. 514/1120'dan sonra)

(عبد الحميد بن عبد المجيد الحاكم)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: Abdülhamîd b. Abdülmecîd el-Hâkimî.¹⁹⁷⁰

Hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Vefat tarihi, 514 (1120) yılı olarak zikredilmiştir.¹⁹⁷¹ Aslında bu tarih, tefsirini tamamladığı tarihtir. Muhtemelen vefatı, daha sonraki bir dönemdedir.¹⁹⁷²

b) *Eserleri*: *Tahlişu'd-dürer* veya *Tahlişu'd-dürer fî tefsîri'l-ây ve 's-süver* adında bir tefsiri bulunmaktadır.¹⁹⁷³ Yazma nüshası vardır.¹⁹⁷⁴

c) *Tefsirdeki Metodu*: *Tahlişu'd-dürer* adlı tefsir, oldukça muhtasar bir dirayet tefsiri örneğidir.¹⁹⁷⁵ “Her türlü ihtilaf, ayrıntı, münakaşa ve lüzumsuz bilgilerden uzak,

¹⁹⁷⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 259.

¹⁹⁷¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 259; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 125.

¹⁹⁷² Özgel, *a.g.e.*, 105.

¹⁹⁷³ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 125-126; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 259.

¹⁹⁷⁴ Nuruosmaniye, nr. 248, 424 vr. (Kur'ân'ın başından sonuna kadar). Müstensih Muhammed b. Su'ûd, (istinsah: 943/1536) ferağ kaydında bu nüshanın müellif nüshasından istinsah edildiğini kaydetmiştir. (Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 127)

Özgel ise, Nuruosmaniye Ktp., nr. 180'de bulunan bir nüshadan bahsetmiş, bunun 943 (1536) yılında Şeyh Ramazan tarafından müellif nüshasından istinsah edildiğini ve tek ciltlik, hacimli bir eser olduğunu söylemiştir. (Özgel, *a.g.e.*, 105)

¹⁹⁷⁵ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 126.

tamamen Kur'ân-ı Kerim'in manasını anlamanın hedeflendiği" bir eser¹⁹⁷⁶ olup "açıklamalı meal türünde" yazılmıştır.¹⁹⁷⁷

Mukaddimede müellif, "Kur'ân-ı Kerîm'i kısaca tefsir etmek istediğini", bunun için önceki müfessirlerden istifade ettiğini, anlamların en iyisini, sözlerin en güzelini, te'villerin en geçerli olanını ve lafızların en veciz olanını tercih ettiğini söylemiştir.¹⁹⁷⁸

Tefsirde âyetler, kısmen bütün, kısmen de bölümler hâlinde zikredilmiş; ardından öz bir şekilde nahiv izahları yapılmış, kıraat farkları üzerinde durulmuştur. Tefsir bölümlerinde kaynaklar belirtilmemiş, bazen sözler, sahiplerine irca edilmiştir. Sûrenin başlarında sûrelerin faziletleri ile ilgili rivayetler ile âyetlerin sebab-i nüzullerine işaret edilmiştir.¹⁹⁷⁹

Tefsirin sonunda müellifin istifade ettiği kaynaklar sıralanmış¹⁹⁸⁰ ve tefsirin telif tarihi olarak 514 (1120) kaydı düşülmüştür.¹⁹⁸¹

2.1.57. Ebû Muhammed el-Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122)

(أبو محمد الفراء البغوى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: "Ebû Muhammed Muhyissünne (Ruknüddîn) Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî eş-Şâfî".¹⁹⁸² Horasan bölgesinde

¹⁹⁷⁶ Özgel, *a.g.e.*, 109.

¹⁹⁷⁷ Özgel, *a.g.e.*, 106. Tefsirin metodu ve bu tefsirden alınmış misallerle ilgili bk. Özgel, *a.g.e.*, 106-109.

¹⁹⁷⁸ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 126; Özgel, *a.g.e.*, 106.

¹⁹⁷⁹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 126.

¹⁹⁸⁰ Bu kaynaklar hakkında bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 127; Özgel, *a.g.e.*, 105-106.

¹⁹⁸¹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 126.

Merverrûz ile Herat şehirleri arasında yer alan Bağşûr (Bağ) kasabasına nisbetle ‘el-Begavî’ denmiştir.”¹⁹⁸³ “Ferrâ” yahut “İbnü’l-Ferrâ” lakabı da kürkçülükle meşgul olan babası sebebiyledir. Muhtemelen 426 (1034) yılında doğmuştur.¹⁹⁸⁴ Hayatının ilk dönemleri ile ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır.¹⁹⁸⁵

b) *Hocaları (Tahsili)*: İlmini geliştirmek üzere 1067 yılında Merverrûz’a gitmiş, burada Kaffâl-i Mervezî’nin talebesi Kādî Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed el-Merverrûzî’den Şâfiî fıkhi ve hadis dersleri almıştır.¹⁹⁸⁶

Daha sonra Horasan bölgesindeki ilim merkezlerini gezmiş, “Ebu’l-Hasen Ali b. Yusuf el-Cüveynî, Ebu’l-Fadl Ziyâd b. Muhammed el-Hanefî, Ebû Bekir Ya‘kub b. Ahmed es-Sayrafî, Ebu’l-Hasen ed-Dâvûdî ve Ebû Ömer Abdülvâhid el-Melîhî” gibi muhtelif âlimlerden istifade etmiştir.¹⁹⁸⁷

¹⁹⁸² Süyûtî, *Tabakât*, 38; Dâvûdî, *a.g.e.*, 113; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, III, 292; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 281; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 161; C. Brockelmann, “Begavî”, *İA*, II, 449; Özgel, *a.g.e.*, 109.

Edirnevî, İbnü’l-Ferrâ’nın babasının adını Mes‘ud yerine Mahmud olarak kaydetmiştir. (Edirnevî, *a.g.e.*, 78)

¹⁹⁸³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 161; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 281; Brockelmann, “Begavî”, *İA*, II, 449; Özgel, *a.g.e.*, 109.

¹⁹⁸⁴ Özgel, doğum tarihi olarak Cemâziyelevvel 433 (Aralık 1041) tarihini vermektedir. (Özgel, *a.g.e.*, 109)

¹⁹⁸⁵ Mevlüt Güngör, “Begavî, Ferrâ”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/340.

¹⁹⁸⁶ Süyûtî, *Tabakât*, 39; Dâvûdî, *a.g.e.*, 113; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 281; Edirnevî, *a.g.e.*, 78; Brockelmann, “Begavî”, *İA*, II, 449; Özgel, *a.g.e.*, 109.

¹⁹⁸⁷ Süyûtî, *Tabakât*, 39; Dâvûdî, *a.g.e.*, 113; Edirnevî, *a.g.e.*, 78.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: İlim yolculuklarının ardından Merverrûz'a dönmüş, hocası Hüseyin b. Muhammed el-Merverrûzî'nin vefatından sonra onun yerine ders vermeye başlamıştır.

el-Ferrâ'nın sohbet ve ilim meclislerine devam edip kendisini yetiştirmiş talebelerinden birkaçı şunlardır: “Ebû Mansûr Muhammed b. Es'ad el-Attârî (Hafeda), Ebu'l-Feth Muhammed el-Hemedânî, Ebu'l-Fütûh Muhammed b. Muhammed et-Tâî, Ebu'l-Mekârim Fadlullah b. Muhammed en-Nûkânî.”¹⁹⁸⁸

Merverrûz'da yaşamış, seksen yaşına yakinken yine bu şehirde 510 (1116)¹⁹⁸⁹ ya da Şevval 516 (Aralık 1122) yılında vefat etmiştir.¹⁹⁹⁰ Hac yapamamıştır.¹⁹⁹¹

d) *İlimdeki Mevkii*: Şâfiî mezhebine mensup, Şâfiî fikhında eserler vermiş bir âlim olmasına rağmen mezhep taassubundan uzak durdu. Naslara en uygun ve en kuvvetli delili bulunan görüşü benimsemekten geri durmadı. Begavî'nin müctehid veya ashâb-ı tercihten olduğu da söylenmiştir.¹⁹⁹² İtikadda Eş'arî mezhebine bağlı idi. Eserlerindeki görüşlerinden onun, “Allâh'ın sıfatları konusunda selefi, diğer konularda Eş'arî olduğu” anlaşılmaktadır.¹⁹⁹³

¹⁹⁸⁸ Süyûtî, *Tabaḳāt*, 39; Dâvûdî, *a.g.e.*, 114; Edirnevî, *a.g.e.*, 78.

¹⁹⁸⁹ İbn Hallikan'dan naklen Edirnevî, *a.g.e.*, 78.

¹⁹⁹⁰ Özel, *a.g.e.*, 402; Süyûtî, *Tabaḳāt*, 39; Dâvûdî, *a.g.e.*, 114; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabaḳātü 'ş-şâfi' iyye*, I, 281; Edirnevî, *a.g.e.*, 78; Brockelmann, “Begavî”, *İA*, II, 449; Özgel, *a.g.e.*, 110.

¹⁹⁹¹ Süyûtî, *Tabaḳāt*, 39; Dâvûdî, *a.g.e.*, 114; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabaḳātü 'ş-şâfi' iyye*, I, 281.

¹⁹⁹² Özgel, *a.g.e.*, 110.

¹⁹⁹³ Özgel, *a.g.e.*, 110.

Hadis ilminde imam sayılacak kadar geniş bir bilgi sahibi oldu.¹⁹⁹⁴ Müslümanları, Kur’ân ve sünnet üzerinde birleşmeye davet etti. Bu yüzden kendisine “Muhiyssünne” ve “Rüknüddin” lakapları verilmiştir.¹⁹⁹⁵

Hadis metinlerini daha fazla öne çıkarmak için, sahabî râvisi dışında seneddeki râvileri söylemeden hadis nakletme usulünü başlatmıştır.¹⁹⁹⁶ Kendisinden sonra, bilhassa halk için tertip edilen kitaplarda bu usûl daha çok kabul görmüş ve yaygınlaşmıştır.

Günlük hayatında oldukça sade yer, içer, giyinir, zühd ve takvâ üzere bir hayat sürerdi.¹⁹⁹⁷ Bu hususta kendisine selefi örnek aldığı gibi, ilmî zihniyette de selef çizgisini takip etti.¹⁹⁹⁸ Abdest aldığı vakitler dışında ders vermekle meşgul olurdu.¹⁹⁹⁹

Hadis, fıkıh ve tefsir ilimlerinde söz sahibi bir âlimdir.²⁰⁰⁰

Begavî’nin fıkıhçı kimliği Salâh Abdülganî Ali eş-Şera’ tarafından²⁰⁰¹, tefsirdeki konumu da Afâf Abdülgafûr Hamîd tarafından²⁰⁰² yapılan çalışmalarla gün yüzüne çıkmıştır.

¹⁹⁹⁴ Bilmen, *a.g.e.*, II, 461; Süyûtî, *Tabakât*, 39.

¹⁹⁹⁵ Güngör, “Begavî, Ferrâ”, 5/340; Süyûtî, *Tabakât*, 38; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 161; Brockelmann, “Begavî”, *IA*, II, 449.

¹⁹⁹⁶ Güngör, “Begavî, Ferrâ”, 5/340; Özgel, *a.g.e.*, 110.

¹⁹⁹⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 113; Dâvûdî, *a.g.e.*, 113; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 281; Edirnevî, *a.g.e.*, 78; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 161.

¹⁹⁹⁸ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 281; Güngör, “Begavî, Ferrâ”, 5/340.

¹⁹⁹⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 113; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 281; Edirnevî, *a.g.e.*, 78.

²⁰⁰⁰ Süyûtî, *Tabakât*, 39; Dâvûdî, *a.g.e.*, 113; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, I, 281; Edirnevî, *a.g.e.*, 78; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 161; Özgel, *a.g.e.*, 110.

e) Eserleri: Hadis ilminde, “*Şerhu’s-sünne, Meşâbihu’s-sünne, Şerhu Câmi’i’t-Tirmizî, el-Câmi’ (el-Cem’) beyne’s-Şaḥîḥayn ve el-Envâr fî şemâ’ili’n-nebiyyi’l-muḥtâr*”; fıkıhta “*et-Tehzîb, el-Kifâye fî’l-fıkh, Fetâvî ve Tercemetü’l-aḥkâm*” isimli eserleri kaleme almıştır.²⁰⁰³

Tefsir ve Kur’ân ilimlerinde ise şu eserleri sayılabilir:

1. *Me’âlimü’t-tenzîl*. Begavî’nin en meşhur eseridir. Tefsirin muhtelif baskıları yapılmıştır.²⁰⁰⁴ Yazıldığı andan itibaren çokça rağbet görmüş ve kendinden sonraki birçok tefsire kaynaklık etmiştir.²⁰⁰⁵

²⁰⁰¹ Salâh Abdülganî Ali eş-Şera‘, *el-İmâm el-Begavî ve eseruhû fî’l-fıkhî’l-İslâmî*, Riyad 1404/1984.

²⁰⁰² Afâf Abdülgafûr Hamîd, *el-Begavî ve menhecühû fî’t-tefsîr*, Bağdad 1982.

²⁰⁰³ Süyûtî, *Ṭabaḳât*, 39; Dâvûdî, *a.g.e.*, 113; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Ṭabaḳâtü’s-şâfi’iyye*, I, 281; Edirnevî, *a.g.e.*, 78; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 161; Brockelmann, “*Begavî*”, *İA*, II, 449; Özgel, *a.g.e.*, 111.

²⁰⁰⁴ İlk neşri dört ciltlik taş baskı olarak Bombay’da (1269) gerçekleşmiş, daha sonraki baskılarda (1296, 1309) bu nüsha esas alınmıştır. Kahire’de Hâzin ve İbn Kesîr’in tefsirleriyle birlikte (1405, 1406, 1407) basılmıştır. Hâlid Abdurrahman el-Ak ve Mervân Süvâr, *Me’âlimü’t-tenzîl*’i tahkik etmişler ve Beyrut’ta neşretmişlerdir (1406/1986, 1407/1987). Eser, Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum’a Damîriyye ve Süleyman Müslim el-Haraş’ın tahkikiyle sekiz cilt hâlinde tekrar yayımlanmıştır (Riyad 1409/1989, 1414/1993); bk. Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 161; Brockelmann, “*Begavî*”, *İA*, II, 449; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 455, III, 292.

²⁰⁰⁵ Tefsir hakkında daha geniş bilgi için bk. Saffet Bakırcı, “*Me’âlimü’t-Tenzîl*”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/203-204; Ali Eroğlu, *el-Begavî ve Tefsirindeki Metodu* (doktora tezi, 1987), Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi; Saffet Bakırcı, *Me’âlimü’t-Tenzîl’in Rivayet Tefsirleri İçindeki Yeri*, (doktora tezi, 1990), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; *Bedreddin b. Affân, Me’âlimü’t-tenzîl: min evveli’l-kitâb ilâ nihâyeti sûreti’l-Enfâl* (doktora tezi, 1407), Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-

Ebû Nasr Taceddin Abdülvehhab (ö. 875/1470) ile Hâzin-i Bağdâdî, bu tefsirin muhtasarını hazırlamışlardır.²⁰⁰⁶ “Bigalı Kadri Mehmet Efendi (1042/1632) tarafından Türkçe’ye tercüme edilmiş ve IV. Murad’a hediye edilmiştir.”²⁰⁰⁷

2. *el-Kifâye fi’l-kırâ’a*. Yazma nüshası bulunmaktadır.²⁰⁰⁸

f) *Tefsirdeki Metodu*: Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*’in mukaddimesinde eserin telif sebebini açıkladıktan sonra, tefsir, siyer, ahbâr ve kıraat rivayetlerinin kaynaklarını ve isnad zincirlerini saymış, Kur’ân okumanın faziletlerinden sonra, kısaca “tefsir, te’vîl ve yedi harf gibi kavramlar hakkında” bilgi vermiştir.

Daha çok rivayet metodu kullanılmış, orta hacimde bir tefsirdir. Tefsirde kolay, sade ve anlaşılır bir üslup tercih edilmiştir. Her bir sûre başında, sûre hakkında bilgiler verilmiş; âyetlerle ilgili lügat açıklamalarını müteakip âyetin âyet ve hadislerle tefsirine geçilmiş, ilgili rivayetler nakledilmiş ve geniş şekilde kıraat vecihleri açıklanarak tahliller yapılmıştır. Senedlerinin hemen hepsi müellife dayanan bolca hadis rivayet edilmiştir.²⁰⁰⁹

İsrâiliyat kaynaklı mâlumâtlar az ve tenkit edilerek verilmiştir.²⁰¹⁰ “Sa’lebî’nin *el-Keşf ve’l-beyân* adlı tefsirini esas alan Begavî, bu eserdeki mevzû hadisleri ayıklamayı hedeflemiştir.”²⁰¹¹

İslâmiyye Usûlü’-d-dîn el-Kur’ân ve ulûmüh; Afâf Abdülgafûr Hamîd, *el-Begavî ve menhecühû fi’t-tefsîr*, Bağdad 1982.

²⁰⁰⁶ Bilmen, *a.g.e.*, II, 462.

²⁰⁰⁷ Turgut, *a.g.e.*, 240.

²⁰⁰⁸ Musul Umûmî Evkaf Ktp., Hazâinü Medreseti’l-Hayyât, Mecmûa, nr. 16/37.

²⁰⁰⁹ Bakırcı, “Me’âlimü’t-Tenzîl”, 28/203-204.

²⁰¹⁰ Turgut, Begavî’nin İsrailiyat kaynaklı rivayetleri, inceleme yapmadan ve tenkid sürecinden geçirmeden tefsirine aldığını, bu sebeple haklı tenkitlerden kurtulamadığını söylemektedir. (Turgut, *a.g.e.*, 240)

Begavî, hadis, tefsir, kıraat ve tarih ilimlerinde istifade ettiği kaynakları zikretmiştir.

Bu eserin, rivayet tefsirleri arasında önemli bir yeri vardır. Zira Mukâtil b. Süleyman ve Vekî‘ b. Cerrah gibi ilk dönem müfessirlerinden sonra, Begavî’ye kadar yazılmış rivayet tefsirlerinin sayısı oldukça azdır. Bu dönemde rivayet metoduyla yazılmış Taberî ve Sa‘lebî tefsirleri daha çok bütün rivayetleri toplama gayreti içinde olmuşlardır. Bu da Begavî’nin tefsirinin kıymeti daha çok ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Begavî, rivâyetlerde seçici davranmış, orta halli, istifade edilmesi kolay bir eser kaleme almış ve mevcut birikimi tahlile tâbî tutarak ilklerden olmuştur.²⁰¹²

Tefsir, rivayet ağırlıklı olmakla beraber, lugavî ve nahvî izahlar, hadis tenkidinde bulunması, kelâmî ve fikhî mevzulara temas edilmesi, müşkillere yer verilmesi ve bunlar arasından tercihte bulunulması gibi sebeplerle dirayet metodu özelliklerini de taşımaktadır.²⁰¹³

2.1.58. Aynü’l-Kudât el-Hemedânî (ö. 525/1131)

(عين القضاء الهمداني)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi:* “Hakîm Ebu’l-Meâlî Abdullah b. Ebû Bekr Muhammed b. Ali el-Miyânecî el-Hemedânî”. 492 (1098) yılında Hemedan’da doğdu. “Babasının soyu, Azerbaycan’ın Miyânec kasabasına dayandığı için ‘Miyânecî’ nisbesi” de bulunmaktadır.

b) *Hocaları (Tahsîli):* İlk tahsilini doğduğu aile ve çevrede aldı. Kısa zamanda pek çok ilim dalında bilgisini derinleştirdi. Dînî ilimlerle meşguliyeti yanında “Ömer

²⁰¹¹ Özgel, *a.g.e.*, 111. Tefsirdeki metodu ve bu tefsirden alınmış misaller hakkında bk. Özgel, *a.g.e.*, 111-119.

²⁰¹² Özgel, *a.g.e.*, 119.

²⁰¹³ Özgel, *a.g.e.*, 119.

Hayyâm ve Şeyh Hamaveyh'in astronomi, matematik, edebiyat ve felsefe derslerinden" de istifade etti.²⁰¹⁴

Yirmi bir yaşında kelâm ilminde *Ġāyetü'l-baḥş 'an me'âni'l-ba'ṣ* adlı eserini kaleme aldı. "Genç yaşlarda fetva verecek mevkie gelmişti. Bu yüzden Hemedan kadılığına ve burada bulunan medresenin müderrresliğine getirildi."

Kelâm ilmiyle çocukluğundan beri meşgul oluyor, onunla içindeki tereddüt ve şüpheleri gidermeye çalışıyordu. Ancak kelâmla meşgul oldukça şüpheleri azalmak bir tarafa artmaya başladı. Nihayet büyük bir fikrî-îtikâdî buhrana düştü. Bundan kurtulmak için "dört yıl boyunca İmam Gazzâlî'nin eserlerini" okudu.

Tam rahatladım derken ikinci bir buhran dönemiyle karşılaştı. Bir yıl süren bu dönemi de o sırada Hemedan'a gelmiş olan Ahmed Gazzâlî ile aştı. "İmam Gazzâlî'nin kardeşi olan Ahmed Gazzâlî, onun hayatında tam bir dönüm noktası teşkil etmişti." Yirmi gün kadar kısa bir müddet yüz yüze görüşmelerini müteakip beş yıl kendisiyle mektuplaştılar. Neticede bu irtibat ve intisap, ona içinde bulunduğu buhran hâlinde büyük bir kurtuluş imkânı sağladı.²⁰¹⁵

Muhammed b. Hamaveyh ve ümmî Şeyh Bereke, kendilerinden istifade ettiği ve hayran olduğu diğer iki şahsiyettir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Ahmed el-Gazzâlî vasıtasıyla tasavvuf yoluna girdikten sonra, kelâm sahasındaki görüşlerini rahatlıkla ifade etmeye başlaması ve Hallâc-ı Mansûr'un şathiyelerini te'vil ve tefsir etmesi; fıkıh ve kelâm âlimleri tarafından tenkit ve tarize uğramasına, hatta zındıklıkla itham edilmesine sebep oldu.²⁰¹⁶ Bir taraftan artan muhalefet dalgası, bir taraftan da kendisine hayranlık duyan ve

²⁰¹⁴ Süleyman Uludağ-Nureddin Bayburtlugil, "Aynülkudât el-Hemedânî", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/280.

²⁰¹⁵ Uludağ-Bayburtlugil, "Aynülkudât el-Hemedânî", 4/280.

²⁰¹⁶ Uludağ-Bayburtlugil, "Aynülkudât el-Hemedânî", 4/281.

muhabbet besleyen geniş bir talebe kitlesi oluştu. Talebeleri arasında devlet ricâlinden Azîzüddîn-i Müstevfî de vardı.

“Selçuklu Sultanı Sencer’in veziri Kıvâmüddin Dergezîni, Müstevfî’yi siyasî bir rakip olarak görüyordu.” Bu sebeple bir hamleyle hem Müstevfî’den hem de Aynülkudât’tan kurtulmak istedi. Aynülkudât’ı tekfir eden fakihlerden, onun eserlerinden deliller toplamalarını isteyerek katline fetva talep etti. Kısa sürede yaka paça tutuklanan Aynülkudât, ilk olarak Bağdat’a götürüldü ve orada hapsedildi. Burada eserlerinin cımbızlandığını ve kendisine haksızlık yapıldığını ifade eden *Şekva’l-ğarîb* ismiyle bir müdâfaanâme yazarak Hemedan’daki dostlarına gönderdi.²⁰¹⁷ Ama bu gidişatı değiştirmeye yetmedi.

Bağdat’tan Hemedan’a geri getirildikten sonra “7 Cemâziyelevvel 525’te (7 Mayıs 1131) derisi yüzülerek öldürüldü. Cesedi, ders verdiği medresenin kapısına asıldı. Bir gün sonra da yakıldı. Böyle feci bir şekilde öldürüldüğünde henüz otuz üç yaşındaydı.”²⁰¹⁸

d) *İlimdeki Mevkii*: Genç yaşta öldürülmüş olmasına rağmen “devrinin en büyük âlim, filozof, fakîh ve şairleri arasında” sayılıyordu. Hem ders vererek talebe yetiştirmiş, hem muhalifleriyle durmadan mücadele etmiş, hem de Arapça ve Farsça pek çok eser telif etmiştir.

e) *Eserleri*: Tasavvuf ve kelam sahasında *Zübdetü’l-ḥakā’ik fî keşfi’d-dekā’ik*, *Temhîdât*, *Mektûbât*, *er-Risâletü’l-‘Alâ’iyye*, *Risâle-i Cemâlî*; Arapça sarf ilmine dair *el-Müftelez mine’t-tefsîr* gibi eserleri dışında edebiyat ve Hint riyaziyesi ile ilgili kitap ve risâleler de yazmıştır.

Tasavvufî tefsir sahasında on cilt olarak kaleme almayı düşündüğü *Tefsîru ḥakā’ikü’l-Ḳur’ân* adlı eserini tamamlayamamıştır.

²⁰¹⁷ Uludağ-Bayburtlugil, “Aynülkudât el-Hemedânî”, 4/281.

²⁰¹⁸ Uludağ-Bayburtlugil, “Aynülkudât el-Hemedânî”, 4/281.

2.1.59. İbnü Mevheb (ö. 532/1137)

(ابن موهب)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Muhammed b. Sa‘îd b. Mevheb el-Cüzâmî”²⁰¹⁹. 441 yılı Ramazan’ın son on gününde (15-25 Şubat 1050), dünyaya gelmiştir.²⁰²⁰ Endülüs’ün Meriye (Almeria) şehridir.²⁰²¹ Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur.

“Yemen asıllı olduğu kabul edilen bir Arap kabilesi’ne (Cüzâm)” mensuptur. Bu kabile, seylü’l-arîm sebebiyle Yemen’i terk ederek kuzeye çıkmış; Suriye, Hicaz ve Mısır mıntıkasındaki arazilere yayılmışlardı. Emevîlerin yıkılmasının ardından muhtelif bölgelere, hatta Endülüs’e kadar yayılmışlardır.²⁰²²

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Kendisinden rivayette bulunduğu kimseler arasında “Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ömer el-‘Uzrî (ö. 478/1085) ve Ebû Ömer b. Abdilber” de vardır.²⁰²³ el-Uzrî’nin yanında ihtisas yapmıştır.²⁰²⁴

İbn Abdilber ve Ebu’l-Velid el-Bâcî, rivayetleriyle ilgili kendisine icazet vermişlerdir. “Kādî Ebû Bekir b. Sahib el-Ahbâs, Kādî Ebû İshak b. Verdûn ve diğer muhaddislerden” hadis dinlemiştir.²⁰²⁵

Haccını edâ ederken insanlar kendisinden hadis dinlemişler ve ilim almışlardır.

²⁰¹⁹ Süyûtî, *Tabakât*, 68; Dâvûdî, *a.g.e.*, 283; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 368.

²⁰²⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 283; Bilmen, *a.g.e.*, II, 462.

²⁰²¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 283; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 368.

²⁰²² Daha geniş bilgi için bk. Ahmet Önkâl, “Cüzâm (Benî Cüzâm)”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/149.

²⁰²³ Süyûtî, *Tabakât*, 68; Dâvûdî, *a.g.e.*, 283; Edirnevî, *a.g.e.*, 80.

²⁰²⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 283; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 368.

²⁰²⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 283.

16 Cemâziyelevvel 532 (30 Ocak 1138) yılında vefat etmiştir.²⁰²⁶

d) *İlimdeki Mevkii*: İlim, irfan, mârifet ehli bir kimseydi. Zekâ ve anlayışı da medhedilmiştir. Tefsir, hadis ve kelâm ilimlerinde geniş mâlumâtı vardı.²⁰²⁷

e) *Eserleri*: *Tefsîrü'l-Kur'ân* adlı bir eserinin bulunduğu söylenmiştir.²⁰²⁸

2.1.60. Ebu'l-Kâsım Kıvâmü's-Sünne et-Teymî (ö. 535/1141)

(أبو القاسم قوام السنة التيمي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Kâsım Kıvâmü's-sünne İsmail b. Muhammed b. el-Fadl b. Ali b. Ahmed b. Tâhir el-Kureşî et-Talhî et-Teymî el-İsfahânî”.²⁰²⁹ Şevval 457 (Eylül 1065) tarihinde İsfahan'da dünyaya geldi.²⁰³⁰

“Annesinin soyu, Talha b. Ubeydullah et-Teymî el-Kureşî'ye dayandığı için ‘Talhi’, ‘Teymî’ ve ‘Kureşî’ nisbeleri de verilmiştir.” Ancak o daha çok “Kıvâmü's-sünne” lakabıyla meşhur olmuştur. Kendisine küçük kuş manasında “Cûzî” de denmiştir.²⁰³¹ Babası Ebû Ca'fer Muhammed hadisle meşgul olmuş bir zâttır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsiline ailesinde başladı. Çocuk yaşlarındayken Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. İsfahan'da bulunan âlimlerden istifade ettikten sonra ilim için

²⁰²⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 283. Süyûtî ve ikinci bir rivayette, Yâkût'a atıfla Dâvûdî, İbnü Mevheb'in vefat tarihini 16 Cemâziyelevvel 532 olarak zikretmişlerdir. (Süyûtî, *Tabakât*, 68; Dâvûdî, *a.g.e.*, 283; ayrıca bk. Edirnevî, *a.g.e.*, 80)

²⁰²⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 283; Bilmen, *a.g.e.*, II, 462.

²⁰²⁸ Süyûtî, *Tabakât*, 68; Dâvûdî, *a.g.e.*, 283; Edirnevî, *a.g.e.*, 80; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 368.

²⁰²⁹ Süyûtî, *Tabakât*, 26-27; Dâvûdî, *a.g.e.*, 81; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 301; Edirnevî, *a.g.e.*, 81; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 93; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 454.

²⁰³⁰ Süyûtî, *Tabakât*, 27; Dâvûdî, *a.g.e.*, 81; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 302; Edirnevî, *a.g.e.*, 81.

²⁰³¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 81.

Bağdat ve Nîşâbur'a birçok kez gitti. Rey ve Kazvin şehirleri ile bir yıl yaşadığı Mekke'de bulunan âlimlerle görüştü, kendilerinden hadis öğrendi ve rivayetlerde bulundu.²⁰³²

“Ebû Amr İbn Mende, İbnü's-Sabbâğ, Âişe el-Verkâniye, Tırâd ez-Zeynebî, Mâlik el-Bâniyâsî, Ebû Bekr b. Halef eş-Şîrâzî, Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî ve Kâsım b. Fadl es-Sekafî” hocalarından bazılarıdır.²⁰³³

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: “Ebu'l-Kâsım İbn Asâkir, Ebû Mûsâ el-Medînî, Ebû Tahir es-Silefî, Ebû's-Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî” gibi âlimler de onun ders halkalarından istifade etmiştir.²⁰³⁴

Hayatı öğrenmek, öğretmek ve halka vaaz u irşadda bulunmakla geçti.

İsfahan'da 10 Zilhicce 535 (17 Temmuz 1141) tarihinde vefat etti.²⁰³⁵ Ölüm tarihinin 536 (1142) ve 538 (1144) olduğu şeklinde rivayetler de vardır.

d) *İlimdeki Mevkii*: Talebesi Ebû Mûsâ el-Medînî, Kıvâmüssünne et-Teymî'nin “devrindeki âlimlerin üstadı” olduğunu; bilhassa “tefsir, hadis, Arap dili ve edebiyatı ilimlerinde çok seçkin bir yeri bulunduğunu” söylemiştir.²⁰³⁶

²⁰³² M. Yaşar Kandemir, “Teymî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/54.

²⁰³³ Süyûtî, *Tabakât*, 27; Dâvûdî, *a.g.e.*, 81.

²⁰³⁴ Süyûtî, *Tabakât*, 27; Dâvûdî, *a.g.e.*, 81; Edirnevî, *a.g.e.*, 81; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 93.

²⁰³⁵ Süyûtî, *Tabakât*, 28; Dâvûdî, *a.g.e.*, 82; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 302; Edirnevî, *a.g.e.*, 82.

²⁰³⁶ Süyûtî, *Tabakât*, 28; Dâvûdî, *a.g.e.*, 82; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 301; Edirnevî, *a.g.e.*, 81-82; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 93. Talebelerinden İbnü's-Sem'ânî ve Silefî de benzer ifadeler kullanmıştır. (Süyûtî, *Tabakât*, 27; Dâvûdî, *a.g.e.*, 81; Edirnevî, *a.g.e.*, 81; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 302)

Sahih bir îtikada, güzel bir ahlâka sahipti. Sözü ve davranışlarıyla insanlarla güzel münasebetler kuran, az konuşan, devlet ricâliyle arasına mesafe koyan, insanların elindekine karşı zâhid bir âlimdi.

Vaktini hadis okutmakla geçirmiş, 3000-3500 kadar imlâ meclisi düzenlemiştir.²⁰³⁷ Bu meclislerde hadisleri, hâfızasından naklederdi. Hadislerin metin ve senetleri hakkında çok geniş mâlumata sahipti. Hadis ricâli ile cerh ve ta'dil ilimlerinde üstad idi.²⁰³⁸ Bağdatlı âlimler, Ahmed b. Hanbel'den sonra, fazilet ve hıfz bakımından, Bağdat'a onun gibisinin gelmediğini söylemişlerdir.²⁰³⁹

Şâfiî mezhebine mensuptu.²⁰⁴⁰

“Teymî'nin yaşadığı V (XI.) asrın ikinci yarısı ile VI. (XII.) asrın ilk dönemleri, Şia, Havâric, Mu'tezile ve Kaderiyye gibi farklı fırkaların görüşlerini yaydığı ve Ahmed b. Hanbel'in temsil ettiği Selef inancına mensup kimselerin de sayıca oldukça azaldığı” bir devirdi. Selef ya da ehl-i hadîs yolunu kabul etmiş olan Teymî, muhaliflere karşı bu akideyi savunmakla meşgul olmuş, bu hususta *el-Hicce fî beyâni 'l-mahacce ve şerhi 'akîdeti Ehli's-sünne* adlı eserini kaleme almıştır.²⁰⁴¹

Ehl-i Sünnet îtikadını müdafaa için yazdığı bu eserin mukaddimesinde, “İslâm'ın ayakta durması (kıvâmü'l-İslâm) sünnete sarılmakla mümkündür”. ifadelerini kullandığı için kendisine “Kıvâmüssünne” lakabı verilmiştir.²⁰⁴²

²⁰³⁷ Süyûtî, *Tabakât*, 28; Dâvûdî, *a.g.e.*, 82; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 301; Edirnevî, *a.g.e.*, 82.

²⁰³⁸ Süyûtî, *Tabakât*, 27; Dâvûdî, *a.g.e.*, 81.

²⁰³⁹ Kandemir, “Teymî”, 41/54-55; Süyûtî, *Tabakât*, 28; Dâvûdî, *a.g.e.*, 82; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 302; Edirnevî, *a.g.e.*, 82.

²⁰⁴⁰ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, I, 301.

²⁰⁴¹ Kandemir, “Teymî”, 41/55.

²⁰⁴² Kandemir, “Teymî”, 41/55.

Ebû Mûsâ el-Medînî, beş yüzüncü yılın başında Allah'ın dini ihyâ etmek için onu gönderdiğini, İslam topraklarında bu derecede ıslaha muvaffak olan başka birisini tanımadığını söylemiştir.²⁰⁴³

e) *Eserleri*: Daha çok hadis ve siyer ilmine dair olan eserlerinin belli başlıları şöyledir: *Kitâbü't-Tergîb ve't-terhîb*, *Siyerü's-selefi's-şâlihîn*, *Kitâbü'l-Meb'aş ve'l-megâzî*, *Delâilü'n-nübüvve*, *el-Emâlî fi'l-hadîs*, *Ehâdîs müselselât*, *el-'Avâlî'l-müfârekât*, *Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh li'l-Buhârî ve Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh li-Müslim*, *Fuşûl müstahrece min Kitâbi't-Tezkire*, *es-Sünne*.²⁰⁴⁴ Pek çok fetvası da bulunmaktadır.²⁰⁴⁵

Kur'an ilimleri ve tefsir sahasındaki eserleri ise şöyledir:

1. *İ'râbü'l-Kur'an*.²⁰⁴⁶ Bir yazma nüshası, The Chester Beatty Library'de bulunmaktadır.
2. *Tefsîrû'l-İsfehânî*. “Zehebî ve Kâtip Çelebi gibi müellifler, Teymî'nin birkaç tefsiri bulunduğunu kaydetmişlerdir.”²⁰⁴⁷ Bu tefsirlerden *el-Câmi'(u'l-kebîr fi*

İbn Kādî Şühbe, diğer bütün kaynaklardan farklı olarak Teymî'nin lakabını Kıvâmüddin olarak kaydetmiş, Brockelmann da muhtemelen ona dayanarak aynı lakabı kullanmıştır. (Bk. İbn Kādî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 301; Brockelmann, *GAL*, I, 324; *Suppl.*, I, 557; Kandemir, “Teymî”, 41/55)

²⁰⁴³ Süyûtî, *Tabakât*, 28; Dâvûdî, *a.g.e.*, 82; Edirnevî, *a.g.e.*, 82. Zehebî, onun bu görüşünün biraz aşırı olduğunu, zira Teymî'nin 520'den sonra şöhretini kaybettiğini, ancak en doğru ifadenin yaşadığı dönemin ileri gelenlerinden sayılması olduğunu söylemektedir. Tafsilat için bk. Süyûtî, *Tabakât*, 28; Dâvûdî, *a.g.e.*, 82; Edirnevî, *a.g.e.*, 82.

²⁰⁴⁴ Süyûtî, *Tabakât*, 28; Dâvûdî, *a.g.e.*, 82; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 302; Edirnevî, *a.g.e.*, 82.

²⁰⁴⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 82; Edirnevî, *a.g.e.*, 82.

²⁰⁴⁶ Süyûtî, *Tabakât*, 28; Dâvûdî, *a.g.e.*, 82; Edirnevî, *a.g.e.*, 82; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 93.

me‘âlimi’t-tefsîr) adlı eserinin “otuz cilt”²⁰⁴⁸, *el-Mu‘temed*’in “on cilt”²⁰⁴⁹, *el-Muvazzâh* adlı “Farsça tefsirinin ise, üç cilt olduğu” zikredilmiştir.²⁰⁵⁰ Kaynaklarda *el-Îzâh fî’t-tefsîr* adıyla dört ciltlik başka bir tefsirinin ismi de geçmektedir.²⁰⁵¹ Bir de pek çok cilden oluşan *et-Tefsîru bi’l-lisâni’l-Isfahânî* adlı tefsirinden bahsedilmektedir.²⁰⁵² Ancak sayılan eserlerin günümüze ulaşp ulaşmadığı bilinmemektedir.

3. *Tefsîru sûreti’l-‘Asr*. Yazma nüshası vardır.²⁰⁵³

2.1.61. Ebû Hafs Necmeddin Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142)

(أبو حفص نجم الدين عمر النسفي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmâil b. Muhammed b. Lokman en-Nesefî es-Semerkindî”²⁰⁵⁴. 461 (1068-1069) veya 462 yılında Buhara yakınlarda bulunan Nesef (Nahşeb) şehrinde doğdu.²⁰⁵⁵

²⁰⁴⁷ Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 454.

²⁰⁴⁸ Süyûtî, *Tabakât*, 28; Dâvûdî, *a.g.e.*, 82; Edirnevî, *a.g.e.*, 82; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 93; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 454; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 302.

²⁰⁴⁹ Süyûtî, *Tabakât*, 28; Dâvûdî, *a.g.e.*, 82; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 93; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 454; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 302.

²⁰⁵⁰ Süyûtî, *Tabakât*, 28; Dâvûdî, *a.g.e.*, 82; Edirnevî, *a.g.e.*, 82; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 93; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 454; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 302.

²⁰⁵¹ Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 454; Süyûtî, *Tabakât*, 28; Dâvûdî, *a.g.e.*, 82; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, I, 302; Edirnevî, *a.g.e.*, 82; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 93.

²⁰⁵² Süyûtî, *Tabakât*, 28; Dâvûdî, *a.g.e.*, 82; Edirnevî, *a.g.e.*, 82; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 454.

²⁰⁵³ İstanbul Üniversitesi Ktp., Mecmua, nr. 7/378; *Mu‘cemü’l-mahtûâtü’l-mevcûde fî mektebâti İstanbul ve Ânâtûlî* (haz. Ali Rıza Karabulut), (baskı yeri ve tarihi yok), 316.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini Neseî’te tamamladı. Bu esnada birçok hocadan ders aldı. “Cemâleddin Hâmid b. Muhammed er-Riğadmûnî, Sadrülsîlâm Ebu’l-Yûsr Muhammed b. el-Hüseyin el-Pezdevî, Ömer b. Muhammed el-Buhârî el-Hoşnâmî, Ebû Muhammed İsmâil b. Muhammed et-Tenûhî, Ebu’l-Muîn en-Neseî, Ahmed b. Abdullah es-Sıbgî ve Ebû Ali Hasen b. Abdülmelik en-Neseî” bu hocalardan birkaçıdır.²⁰⁵⁶

Hac maksadıyla gittiği Mekke’de Cârullah ez-Zemahşerî ile görüşmüştür.²⁰⁵⁷ Zemahşerî’nin evini ziyareti esnasında yaşadığı güzel bir hatıra da kaynaklara geçmiştir.²⁰⁵⁸

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: “Bağdat’ta *Tatvîlû’l-esfâr li-tahşîli’-ahbâr* adlı eserini okutmuş”, kendisinden pek çok kimse hadis rivayet etmiştir.

Talebeleri arasında sayılan bazı kimseler şunlardır: “Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Akîlî, Burhâneddin el-Mergînânî, Ebu’l-Fadl Muhammed b. Abdülcelîl es-Semerkandî, Muvaffakuddin Ahmed b. Muhammed el-Hârizmî, Ahmed b. Mûsâ el-Keşşenî ve oğlu Ebu’l-Leys Ahmed b. Ömer en-Neseî”.²⁰⁵⁹

²⁰⁵⁴ Süyûtî, *Tabakât*, 75; Edirnevî, *a.g.e.*, 83; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 399; Özgel, *a.g.e.*, 120. Dâvûdî, birtakım farklarla bu isimleri şöyle sıralamıştır: Ömer b. Muhammed b. İsmâil b. Muhammed b. Ali b. Lokman (Dâvûdî, *a.g.e.*, 306)

²⁰⁵⁵ A. J. Wensick, “Neseî”, *IA*, IX, 199; Özel, *a.g.e.*, 67; Süyûtî, *Tabakât*, 76; Dâvûdî, *a.g.e.*, 306; Edirnevî, *a.g.e.*, 84; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 143; Özgel, *a.g.e.*, 120.

²⁰⁵⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 306; Özgel, *a.g.e.*, 120.

²⁰⁵⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 399.

²⁰⁵⁸ Bu hatıradan, Zemahşerî, “Kapıyı çalan kim?” diye sormuş, Neseî, “Ömer”. cevabını verince, ona “İnsarîf (Uzaklaş, ayrıl!)” demişti. Neseî, “Ömer, munsarîf olmaz”. diye kinâyeli bir karşılık verince, Zemahşerî, “Nekra olduğu zaman munsarîf olur”. sözüyle onu susturmuştu. (Dâvûdî, *a.g.e.*, 306)

²⁰⁵⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 306; Özgel, *a.g.e.*, 120.

Semerkant'ta, 12 Cemâziyelevvel 537'de (3 Aralık 1142) vefat etmiştir.²⁰⁶⁰

d) *İlimdeki Mevkii*: Karahanlılar dönemi seçkin âlimlerindendir. Kuvvetli bir hâfızası ve keskin bir zekâsı vardı. Tefsir, hadis, kelâm, belağat, fıkıh, usûl-i fıkıh ve tarih ilimlerinde ihtisası bulunmaktaydı.²⁰⁶¹

Bilhassa hadis ilmindeki nüfuzu sebebiyle kendisine Hâfız, Müfti's-sekaleyn ve Necmüddîn lakapları verilmiştir.²⁰⁶² Ancak hadis rivayetinde zayıf olduğu da kayıtlara geçmiştir.²⁰⁶³ Güzel ahlak sahibi bir zâttı.

İtikadda Mâturidî, fıkıhta ise Hanefî mezhebine mensuptu.²⁰⁶⁴

e) *Eserleri*: İslâmî ilimlerin pek çok dalında, ayrıca tarih, edebiyat, tabiî ve riyâzî ilimler gibi farklı ilimlerde eserler vermiştir. Kaynaklarda yüz civarında eser kaleme aldığı kaydedilmiştir.²⁰⁶⁵

En meşhur eseri, '*Akâidü'n-Neseî*'dir.²⁰⁶⁶ Muhtasar bir fıkıh metni olan *el-Manzûmetü'n-Neseîyye*, Mâverâünnehir ulemasının tanıtıldığı biyografi

²⁰⁶⁰ Süyûtî, *Tabakât*, 76; Dâvûdî, *a.g.e.*, 307; Edirnevî, *a.g.e.*, 84; Özgel, *a.g.e.*, 121.

²⁰⁶¹ Bilmen, *a.g.e.*, II, 463; Özel, *a.g.e.*, 67; Edirnevî, *a.g.e.*, 83; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 399; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 143; Özgel, *a.g.e.*, 120.

²⁰⁶² Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 399-400.

²⁰⁶³ Ayşe Hümeýra Aslantürk, "Neseî, Necmeddin", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/571; Dâvûdî, *a.g.e.*, 306-307; Özgel, *a.g.e.*, 121.

²⁰⁶⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 306; Özgel, *a.g.e.*, 121.

²⁰⁶⁵ Özel, *a.g.e.*, 67; Süyûtî, *Tabakât*, 75; Dâvûdî, *a.g.e.*, 306, 307; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 400; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 143; Özgel, *a.g.e.*, 120.

²⁰⁶⁶ Sa'deddin et-Teftâzânî tarafından da şerh edilmiş bu eserin, aslında Ebü'l-Fazl Burhâneddin Muhammed en-Neseî'ye ait olduğunu söyleyenler de çıkmıştır. (bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 464)

mahiyetindeki *el-Ğand fî zikri ‘ulemâ’i Semerkand (el-Ğand fî ma‘rifeti [târîhi] ulemâ’i Semerkand)*, öğrenciler için fıkıh terimleri sözlüğü *Ğilbetü’ğ-talebe (Ğalibetü’ğ-talebe) fî’l-ıştılâhâti’ğ-fıkhıyye*; fıkha dair *Fetâvâ Necmiddin, Tuğfetü’ğ-mülûk, Şerhu Medâri’ğ-uşûl, Zelletü’ğ-kârî, Nazmü’ğ-Câmi’ğ-ş-şagîr* ve hadis ilmiyle ilgili de *Tatvîlü’ğ-esfâr li-tağşîli’ğ-ağbâr, en-Necâğ fî şerhi ağbâri Kitâbi’ğ-Şığâğ, Şerhu Şağîğğ-i Buğârî* belli başlı eserleri arasındadır.²⁰⁶⁷

Tefsir ve Kur’ân ilimleri sahasındaki eserleri de şöyledir:

1. *et-Teysîr fî (‘ilmi) ‘ğ-tefsîr*. “Ebû Mansûr el-Mâturîdî’nin *Te’vîlâtü’ğ-Ğur’ân*’ı ile Abdülkerîm el-Kuşeyrî’nin *Leğâifü’ğ-işğârât*’ını ana kaynak olarak kullanan” bu eserin yüzlerce nüshası günümüze ulaşmıştır.²⁰⁶⁸ “Ayşe Hümeýra Aslantürk, eserin dört nüshasını karşılaştırarak tahlil etmiş ve doktora tezi olarak Bakara sûresinin tenkitli neşrini hazırlamıştır.”²⁰⁶⁹ “Vâkıa sûresinin başından Mürselât sûresinin sonuna kadar olan kısmı üzerinde de bir yüksek lisans çalışması” yapılmıştır.²⁰⁷⁰ Türkçe tercümesi de neşredilmeye başlanmıştır.²⁰⁷¹

²⁰⁶⁷ Süýütî, *Ğabakât*, 75-76; Dâvûdî, *a.g.e.*, 306; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 143.

²⁰⁶⁸ Aslantürk, “Nesefî, Necmeddin”, 32/572; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 400; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 147-148; Özgel, *a.g.e.*, 122.

Ömer en-Nesefî, *et-Teysîr fî’ğ-tefsîr (Ömer Nesefî Tefsiri, İnceleme-Eleştirmeli Metin-Çeviri)*, terc ve ed.: Muhammed Coşkun, YEK, I, İstanbul 2019, 14’de bilinen yüz nüshadan 19 nüshanın metnin tamamını ihtiva ettiğî kaydedilmiştir. (Bu nüshaların bulunduğu yerler ve özellikleri hakkındaki tafsilat için bk. en-Nesefî, *a.g.e.*, I, 14-16)

²⁰⁶⁹ Aslantürk, *Ebû Hafş Ömer en-Nesefî’nin ‘et-Teysîr fî’ğ-tefsîr’ adlı Eserinin Tahlili ve Bakara Sûresi’nin Tenkitli Neşri* (doktora tezi, 1995) MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

²⁰⁷⁰ Esmâ Muhammed Ahmed b. Yâsîn, (yüksek lisans tezi, 1409/1989), Mekke Külliyyetü’ğ-terbiyye li’ğ-benât.

²⁰⁷¹ Ömer en-Nesefî, *et-Teysîr fî’ğ-tefsîr (Ömer Nesefî Tefsiri, İnceleme-Eleştirmeli Metin-Çeviri)*, I. cilt terc ve ed.: Muhammed Coşkun, II. cilt terc: Ali Benli ve ed.

2. *el-Ekme'lü'l-aqvel*. Dört ciltlik hacimli bir tefsir olup yazma nüshaları vardır.²⁰⁷² Üzerinde akademik çalışmalar yapılmıştır.²⁰⁷³

3. *Tefsîr-i Neseî*. Geniş bir tefsir olmaktan ziyade Farsça meâl mahiyetindedir. Neşredilmiştir.²⁰⁷⁴

Kütüphane kataloglarında, Neseî'ye ait farklı isimlerde Farsça tefsirler²⁰⁷⁵ ile sûre tefsiri olarak bazı cüzlerin yer aldığı da kaydedilmiştir.²⁰⁷⁶

f) *Tefsirdeki Metodu: et-Teysîr*, dirayet ağırlıklı olmakla birlikte, daha az ölçüde rivayet ve işarî tefsire de yer verilen orta hacimli bir tefsirdir.²⁰⁷⁷

Muhammed Coşkun, I-II (Âl-i İmrân Suresi 91. âyete kadar), YEK, İstanbul 2019-2020.

²⁰⁷² Kahire Hidviyye Ktp., *Fihristü Kütüphâneti'l-Hidîviyye*, I, 126; Brockelmann, *GAL*, I, 550; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 400.

²⁰⁷³ Aslantürk, “Neseî, Necmeddin”, 32/572’de yer aldığına göre, Sabrî İbrâhim Sâlim tarafından Ezher Üniversitesi Külliyyetü usûlî'd-dîn’de doktora tezi olarak neşre hazırlanmaktadır. Ezher Üniversitesi’nin kütüphane kayıtlarında, Sabâh Tantâvî Abdülhamîd Abdülmün‘im Harîbe, Azze Ahmed Abdurrahman ve Muhammed İbrahim eş-Şâfî tarafından tez olarak neşre hazırlanmıştır.

²⁰⁷⁴ Necmeddin Ömer en-Neseî, *Tefsîr-i Neseî*, (nşr. Azîzullah Cüveynî), I-II, Tahran 1353-1354, 1376 hş.

²⁰⁷⁵ *Tefsîru Fârisî* (Âtîf Efendi, nr. 1507), *Tefsîrû'l-Kaşri't-tâm* (Millî Kütüphane, Yazmalar nr. 674. Tafsilat için bk. Özel, *a.g.e.*, 122.

²⁰⁷⁶ *Tefsîru âyeti'l-kürsî* (Süleymaniye, H. Hüsnü Paşa, nr. 121); *Tefsîru cüz'-i 'amme* (Süleymaniye, H. Hüsnü Paşa, nr. 117); *Tefsîru sûreti'l-fâtiha* (Süleymaniye, Hamidiye, nr. 1457; Laleli 169). Tafsilat için bk. Özel, *a.g.e.*, 122.

²⁰⁷⁷ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 144. Neseî'nin *et-Teysîr*'de takip ettiği tefsir metodu ile ilgili misaller için bk. Özel, *a.g.e.*, 123-139.

et-Teysîr, dört varaklık kısa bir mukaddime ile başlar. Bu bölümde müfessir, önce Kur'ân'ın yüz ismini zikrederek Allâh'a hamd ile başlar. Ardından tefsiri yazış gayesini açıklar. Özellikle talebelerinin ısrarlı isteklerine cevap vermek için bu eseri kaleme aldığını söyler.²⁰⁷⁸

Mukaddimedede metot ve içerikle ilgili müellif tarafından verilmeyen bilgiler, tefsirin sonunda yer almıştır. Buna göre, tefsirde tefsir ihtilafları, filolojik izahlar ve nahiv üzerinde durulmuş, müşkil ifadelerin halline çalışılmış ve kıraat farkları belirtilmiştir. Bu arada farklı okunuşlardan kaynaklanan anlam değişiklikleri kaydedilmiş, fıkıh ve kelam konularında izahlar yapılmıştır.²⁰⁷⁹

Müellif, mukaddimenin ardından “tefsir” ve “te’vil” kavramlarını açıklamış ve “re’y ile tefsir/te’vil yapmanın cevâzına dair” bir tartışmaya girmiştir. İmam Mâturidî’nin aktardıkları ile bu işin cevazına dair kendi görüşünü de ortaya koymuş, İstiâze ve besmele hakkındaki izahların ardından Fâtiha suresi ile tefsire başlamıştır.²⁰⁸⁰

Müfessir, her sûreye kendi içinde kafiyeli bir cümle ile başlar. Sure başlarında surenin fazileti hakkındaki rivayetleri nakleder. Önceki sure ile münasebetini ele alır. Sûrenin isimlerini, nüzul dönemi ve nüzul sebeplerine dair bilgileri paylaşır.²⁰⁸¹

et-Teysîr fi’t-tefsîr, isminden de anlaşılacağı üzere, takip ettiği iç düzen ile büyük bir kolaylığı yansıtmakta, tertip ve sıra gözetilmekte, konudan konuya geçilmemekte, tefsirle ilgili meseleler mümkün mertebe başlıklar altında ele alınmaktadır.²⁰⁸²

²⁰⁷⁸ Neseî, *et-Teysîr*, I, 17; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 144.

²⁰⁷⁹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 144-145.

²⁰⁸⁰ Neseî, *et-Teysîr*, I, 17.

²⁰⁸¹ Neseî, *et-Teysîr*, I, 17-18.

²⁰⁸² Neseî, *et-Teysîr*, I, 18.

Âyetlerin tefsirinde lugavî izahlar, farklı manalar için âyet ve şiirden istişhadlar, “insicâm” başlığı altında âyetler ve sûreler arasındaki irtibatlar (münâsebât) ile bazı kelime ve kavramların semantik tahlili ayrı ayrı incelenir.²⁰⁸³

Geniş bir rivayet yelpazesi ile sahabe ve tâbiîn neslinden ve önceki müfessirlerden nakillerde bulunmuştur.²⁰⁸⁴ Bu rivayetlerde “kaynak olarak Taberî’den (ö. 310/923) ziyade Sa’lebî (ö. 407/1035) ve Vâhidî’den (ö. 468/1067)” istifade etmiştir.²⁰⁸⁵ Onun “diğer iki önemli kaynağı da İmam Mâturîdî’nin (ö. 333/944) *Te’vilâtü’l-Şur’ân*’ı ile Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî’nin (ö. 465/1072) *Leâîfü’l-işârât*’ıdır”.²⁰⁸⁶

et-Teysîr, Hanefî-Mâturîdî gelenek ile tasavvuf geleneğini birlikte takip etmektedir. Bu bağlamda fıkıh ve kelâm konularında bu sünnî geleneği devam ettirmiş, özellikle keskin bir Mu’tezile karşıtlığı üzerinden tavır almıştır.²⁰⁸⁷ Neseî, Mu’tezile’ye muhalefet noktasında Şâfiî-Eş’arî ekolü ile yakınlaşsa da tefsirinde zaman zaman Eş’arîlere yönelik eleştiriler de bulunmaktadır.²⁰⁸⁸

et-Teysîr fit’t-tefsîr’de “sık sık Farsça şiir kullanılması, ele aldığı âyetlerin tefsirini bitirince konuyu Farsça özetlemesi, bazı kelimelerin Farsça karşılığını vermesi, Ömer en-Neseî’nin Farsça ehemmiyet verdiğini göstermektedir.” Bu durum, tefsirini yazdığı bölgede Farsça konuşulduğunu ve bu dili konuşan topluluğun ciddi bir yekûn oluşturduğunu göstermektedir.²⁰⁸⁹

²⁰⁸³ Neseî, *et-Teysîr*, I, 19-20.

²⁰⁸⁴ Neseî, *et-Teysîr*, I, 20-29; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 146.

²⁰⁸⁵ Neseî, *et-Teysîr*, I, 20-21.

²⁰⁸⁶ Neseî, *et-Teysîr*, I, 23; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 146.

²⁰⁸⁷ Neseî, *et-Teysîr*, I, 29; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 145.

²⁰⁸⁸ Neseî, *et-Teysîr*, I, 30.

²⁰⁸⁹ Özgel, *a.g.e.*, 122-123.

et-Teysîr, kendisinden sonraki dönemlere, bilhassa Osmanlı dönemi tefsirine yakından tesir etmiş, bu sebeple çokça okunmuş ve istinsah edilmiştir.²⁰⁹⁰

2.1.62. Ebu'l-Kâsım ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)

(أبو القاسم الزمخشري)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî ez-Zemahşerî”.²⁰⁹¹ Hârizm bölgesinde bulunan Türkmenistan'ın Taşavuz şehri Köroğlu ilçesine bağlı Zemahşer'de, 27 Receb 467 (18 Mart 1075) tarihinde dünyaya geldi.²⁰⁹²

Hayatının belli bir bölümünü Kâbe yakınlarında geçirdiği için “Cârullâh”²⁰⁹³, Hârizm bölgesi için bir iftihar kaynağı olarak görüldüğünden dolayı da “Fahr-i Hârizm” lakapları verilmiştir.²⁰⁹⁴ Soyunun Fars kökenli olduğunu söyleyenlerin yanı sıra,

²⁰⁹⁰ Bu tesirin tafsilatı için bk. Neseî, *et-Teysîr*, I, 30-33.

²⁰⁹¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 666; Nuri Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 509; Özgel, *a.g.e.*, 139.

Bazı kaynaklarda ise, Zemahşerî'nin geçmişi ile ilgili şu isimler zikredilir: Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ömer (Süyûtî, *Tabakât*, 104; *Edirnevî*, *a.g.e.*, 84; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 291) Dâvûdî de adını Muhammed olarak kaydetmiştir. (Dâvûdî, *a.g.e.*, 510)

²⁰⁹² Süyûtî, *Tabakât*, 105; Dâvûdî, *a.g.e.*, 510; *Edirnevî*, *a.g.e.*, 84; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 666; Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 509; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 291; Özgel, *a.g.e.*, 139.

²⁰⁹³ Süyûtî, *Tabakât*, 105; Dâvûdî, *a.g.e.*, 510; *Edirnevî*, *a.g.e.*, 84; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 292; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 666.

²⁰⁹⁴ Turgut, *a.g.e.*, 276; Sülün, *a.g.e.*, 141; Süyûtî, *Tabakât*, 105; Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 510; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 291; Özgel, *a.g.e.*, 140.

doğduğu dönemde burada daha çok Türkler yaşadığı için Türk asıllı olduğunu kabul edenler de bulunmaktadır.²⁰⁹⁵ Ancak o, eserlerinin hepsini Arapça yazmıştır.²⁰⁹⁶

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Dindar bir âilede doğmuş ve ilk tahsilini baba ocağında almıştır. Babası, ilim ve takva sahibi bir mahalle imamıydı. Dedesi de dindar bir zâttı. Babası, Selçuklu Veziri Müeyyidülmülk tarafından hapse atılmış ve orada vefat etmiştir.²⁰⁹⁷

Zemahşerî, çocukluk çağlarında bacağından sakatlanmış ve topal kalmıştır.²⁰⁹⁸ Bulunduğu yer, önemli bir ilim merkezi olduğu, kendisi de ilme çok meraklı bulunduğu hâlde; babası onu bir terzinin yanına çırak olarak vermiştir.²⁰⁹⁹ Bunda sakatlığının ve ailece maddî sıkıntılar yaşamalarının büyük bir rolü vardır.²¹⁰⁰ Ancak o, babasına ısrarla ilim meclislerine devam etmek istediğini söylemiş ve nihayet civardaki bir medresede eğitime başlamıştı.

Hârizm dışında, Buhara ve Bağdat şehirlerine gitti, Bağdat'ta Nizâmiye medresesine girdi.²¹⁰¹ Bu medrese, onun ilim hayatında önemli bir merkez olmuştur.²¹⁰² Gittiği bölgelerde pek çok âlimle tanışarak ders halkalarına katıldı.

²⁰⁹⁵ Turgut, *a.g.e.*, 276; Özgel, *a.g.e.*, 139.

²⁰⁹⁶ Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 511.

²⁰⁹⁷ Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/235; Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 509.

²⁰⁹⁸ Bu hadisenin sebebi ve annesinin bedduası hakkındaki rivayet için bk. Sülün, *a.g.e.*, 141-142; Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 509.

²⁰⁹⁹ Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 509.

²¹⁰⁰ Öztürk-Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/235.

²¹⁰¹ Turgut, *a.g.e.*, 276.

²¹⁰² Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 510.

“Ebu’l-Hattâb b. el-Batar, Ebî Sa’d eş-Şekânî ve Şeyhülislâm Ebû Mansur el-Hârisî gibi âlimlerden” hadis dinledi.²¹⁰³

Onu derinden etkileyen ve kendisinden en çok istifade ettiği hocası; “lûgat, nahiv ve tıp ilimlerinde döneminin en büyük âlimlerinden biri olarak kabul edilen Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî’dir.”²¹⁰⁴ Bu Mu‘tezilî âlim, Zemahşerî’ye sadece ilim öğretmekle kalmamış, ona maddî-mânevî pek çok yardım ve destekte bulunmuş²¹⁰⁵ ve bazı devlet adamlarıyla görüşüp tanışmasına da ön ayak olmuştur.²¹⁰⁶

Kendilerinden çokça istifade ettiği diğer iki Mu‘tezile âlimi de Hâkim el-Cüşemî ve Rükneddin İbnü’l-Melâhimî’dir. Hâkim el-Cüşemî, Zeydî-Mu‘tezilî çizgisinde bir müfessir, fakîh ve mütekellim idi. Rükneddin İbnü’l-Melâhimî’ye gelince, o da Zemahşerî’ye kelâmda hocalık, tefsirde ise talebelik yapmıştır.²¹⁰⁷

Zemahşerî’nin kendilerinden farklı ilim dallarında istifade ettiği hocalarından bir kısmının isimleri şöyledir: “Ebu’l-Hasen Ali b. Muzaffer en-Nîsâbü’rî, Ebu’l-Hattâb Nasr b. Ahmed, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah ed-Dâmegânî, Ebû Bekir Abdullah b. Talha el-Ya‘bü’rî, Ebû’s-Saâdât İbnü’s-Şecerî, Ebû Mansûr el-İsfahânî.”²¹⁰⁸

²¹⁰³ Süyûtî, *Tabakât*, 105; Dâvûdî, *a.g.e.*, 510; Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 510.

²¹⁰⁴ Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 509. Dabbî (ö. 507/1113), Hârizm bölgesine ilk Mu‘tezile anlayışını sokan kişi olmuş, onun telkinleri ile bölge halkı bu mezhebi benimsemiş ve Hârizm’de bu mezhep o kadar yaygınlaşmıştır ki, neredeyse Harizm ve Mu‘tezile eş anlamlı hale gelmiştir. (bk. İbn Hallikân’dan naklen Özgel, *a.g.e.*, 140)

²¹⁰⁵ Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 509-510.

²¹⁰⁶ Özgel, *a.g.e.*, 140.

²¹⁰⁷ Öztürk-Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/235.

²¹⁰⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 511; Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 510.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Zemahşerî herkesi talebeliğe kabul etmez; öğrencisini seçerek alır ve onlar arasında da seçtiği öğrencilerine icazet verirdi.²¹⁰⁹ Seyahatleri arasında ilim meclislerine dahil olup hocalarından istifade ettiği gibi, kendisi de dersler vererek pek çok öğrenci yetiştirmiştir.

“Âmir b. Hasen es-Simsâr (es-Semmâr), Ebu’l-Mehâsin İsmâil b. Abdullah et-Tavîlî, Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, Ebu’l-Fadl el-Bakkâlî, İbn Şehrâşûb, Ebû Said Ahmed b. Mahmûd eş-Şâşî, Ebû Tâhir es-Silefî, Zeyneb eş-Şa’riyye ve Ali b. Muhammed el-İmrânî el-Hârizmî” öne çıkan talebelerinden bazılarıdır.²¹¹⁰

Selçuklu Veziri Nizâmülmülk’e bir şiir yazarak kendisinden iltifat ve alaka beklemişti. Ancak umduğunu bulamadı.²¹¹¹ Bunda kendisini fazla övmesi veya Mu‘tezilî fikirlerinin payı olabilir. Hârizm’in ardından Horasan, İsfahan gibi şehirleri de dolaştı, burada bulunan devlet adamlarına da yaklaştı. Fakat sonuç değişmedi.²¹¹²

“512 (1118) yılında şiddetli bir hastalığa yakalandı.”²¹¹³ Bu esnada gördüğü bir rüya onun hayat anlayışını baştan sona değiştirdi. O günden sonra devlet adamlarının kapılarına gidip mansıp ve ikram beklememeye karar verdi.²¹¹⁴ Sağlığına kavuşunca

²¹⁰⁹ Öztürk-Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/235.

²¹¹⁰ Özel, *a.g.e.*, 69; Süyûtî, *Tabakât*, 105; Dâvûdî, *a.g.e.*, 511; Edirnevî, *a.g.e.*, 84; Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 510-511.

²¹¹¹ Sülün, *a.g.e.*, 142; Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 510.

²¹¹² Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 510. Özgel, onun Nizâmülmülk başta olmak üzere, Mekke Emîri, Hârizm lideri Muhammed b. Anuştekin (ö. 521/1127) ve oğlu Atsız (ö. 551/1156) gibi devlet ricali tarafından çok iyi karşılandığını, pek çok ihsan ve ikrama nail olduğunu söylemektedir. Tafsilat için bk. Özgel, *a.g.e.*, 140.

²¹¹³ Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 510.

²¹¹⁴ Öztürk-Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/235; Sülün, *a.g.e.*, 142-143.

Bağdat üzerinden Mekke'ye doğru yola çıktı. Arap yarımadasında birçok bölgeyi ziyaret etti, Arap kabilelerinin arasında bir müddet yaşadı. Arapça'nın farklı ve bozulmamış lehçelerini öğrendi. Dil hususundaki ihtisasını derinleştirdi.²¹¹⁵ Mekke'de iki yıl ikamet etmiş oldu. O dönemde canlı bir ilim ve kültür merkezi olan Hârizm'e dönüp burada on yıl kaldıktan sonra, bu sefer Dimaşk yolu üzerinden Mekke'ye gitti.²¹¹⁶

Mekke'de Emîr Îsâ b. Vehhâs tarafından yakın bir alaka ile karşılandı. Kendisinden talep edilmesi üzerine meşhur tefsiri *el-Keşşaf*ı, yaklaşık otuz ayda tamamladı (528/1133-1134).²¹¹⁷

533 (1138) yılında memleketine dönmek üzere yola çıktığında “Bağdat'a uğradı. Burada ders verdi, altmış altı yaşındayken Nizâmiye Medresesi müderrisi Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî'den icazet aldı.”²¹¹⁸ Daha sonra Hârizm'e döndü. Burada Cürçâniye'ye yerleşti.

9 Zilhicce 538 (13 Haziran 1144) arefe gecesini Cürcan'da vefat etti.²¹¹⁹

d) *İlimdeki Mevkii*: “Hayatının ilk kırk beş yılı; makam ve mevki peşinde koşmakla”, devlet adamlarına methiyeler yazıp onlardan birtakım beklentiler içinde bulunmakla geçmişti. Bu devrede “şöhret düşkünü, hırçın ve kibirli birisi olarak” öne

²¹¹⁵ Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 510.

²¹¹⁶ Sülün, *a.g.e.*, 143-144.

²¹¹⁷ Yüce, bu eserin İbn Vahhas'ın teşvik ve ısrarı ile yazılmaya başlandığını, Zemahşerî'nin hayatının sonlarına doğru (538/1143) senesinde, Ürgenç'te (el-Cürçâniye) bitirildiğini söylemektedir. (bk. Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 511)

²¹¹⁸ Öztürk-Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/236; Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 510.

²¹¹⁹ Süyûtî, *Tabakât*, 105; Dâvûdî, *a.g.e.*, 511; Edirnevî, *a.g.e.*, 84; Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 510; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 292; Özgel, *a.g.e.*, 141.

çıkılmaktadır.²¹²⁰ Bunda muhtemelen fakirlik içinde bir hayat sürmesinin ve sakatlığının payı vardır. Ancak yakalandığı amansız hastalık ve bu esnada gördüğü rüya, onun hayatını da şahsiyetini de derinden etkilemiştir. O günlerden sonra daha kanaatkâr ve mütevâzî bir âlim portresi çizmektedir.

İtikadda Mu‘tezile, fıkıhta ise Hanefî mezhebine mensuptur.²¹²¹ Ancak kelâma dair *el-Minhâc* dışında bir eser yazmamış, daha çok dil ilimleri ve tefsir sahasındaki eserleriyle tanınmıştır. Şîîlerin kendisini Şîî kabul etmesi de doğru görünmemektedir. Zira *el-Keşşaf*’ın birçok yerinde ilk üç halifeyi metheden ifadeleri ve bazı âyetlerin tefsirinde Şîî inanç ve fikirlerini tenkidi bu iddiayı tekzib eder mâhiyettedir.²¹²²

İbn Kutluboğa, Zemahşerî’yi, Ebû Hanîfe’nin menakıbının yer aldığı *Şekâ’îku’n-Nu‘mân* adlı eseri sebebiyle Hanefî fakihleri arasında saymış ve onu “asrının imamı” olarak anmıştır.²¹²³

“Hârizm bölgesine Irak’tan hadis kitapları getirtip insanları bunları okumaya teşvik eden ve bu bölgede hadis ilmini ilk ihyâ eden kişi olarak” da anılmaktadır. Hiç evlenmemiş, hep ilimle meşgul olmuştur.²¹²⁴

“Hadis, fıkıh ve kelâm gibi ilimlerde oldukça geniş bir mâlumâta sahip” olmasının yanı sıra, “Arap dili ve edebiyatı konusunda otorite” kabul edilmiştir.²¹²⁵ Arap asıllı bulunmamasına ve ana dili Arapça olmamasına rağmen “şeyhü’l-Arabiyye” diye

²¹²⁰ Öztürk-Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/236; Sülün, *a.g.e.*, 144.

²¹²¹ Süyûtî, *Tabakât*, 105; Dâvûdî, *a.g.e.*, 511; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 293.

²¹²² Öztürk-Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/236; Sülün, *a.g.e.*, 145.

²¹²³ İbn Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 291-293; Öztürk-Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/236.

²¹²⁴ Özel, *a.g.e.*, 69; Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 510.

²¹²⁵ Bilmen, *a.g.e.*, II, 464; Süyûtî, *Tabakât*, 105; Dâvûdî, *a.g.e.*, 511; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 666.

isimlendirilmiştir.²¹²⁶ Aslen Basra dil mektebine mensup bulunmakla birlikte farklı dil ekollerinin görüşlerini seçmeci ve uzlaştırıcı bir metot takip etmiştir. *el-Mufaşşal* adlı kitabı, birçok açıdan kendi zamanına kadar yazılmış eserlerin en mükemmeli kabul edilmiştir.

Zemahşerî, Mu'tezile mezhebine bağlılığı sebebiyle rü'yetullâhı inkâr etmekte, gerek tefsirinde ve gerekse diğer eserlerinde Ehl-i sünnete ve mutasavvıflara ağır ifadelerle ta'n etmektedir.²¹²⁷

Mu'tezile görüşlerine sıkı sıkıya bağlanıp onu her fırsatta müdafaa etmesi sebebiyle Zemahşerî'ye, "Hâtimetü şüyûhi'l-Mu'tezile: Mu'tezilî âlimlerin sonuncusu" da denmiştir.²¹²⁸

Gerek Zemahşerî, gerekse eser ve görüşleri hakkında pek çok kitap ve makale yazılmış, bir hayli akademik çalışma yapılmıştır.²¹²⁹

²¹²⁶ Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/236.

²¹²⁷ Bilmen, *a.g.e.*, II, 467-468; Turgut, *a.g.e.*, 276-277.

²¹²⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 666. Onun Mu'tezile mezhebine taassub derecesindeki mensubiyeti ile ilgili misaller için bk. Özgel, *a.g.e.*, 142, 144-147.

²¹²⁹ Mustafa Nâsîf, *el-Belâğa 'inde'z-Zemahşerî* (doktora tezi, 1952, Aynüşşems Üniversitesi [Kahire]); Mustafa Sâvî el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî fî tefsîri'l-Kur'ân ve beyânü i'câzih* (Kahire 1959); Ali Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçılığındaki Yeri* (doktora tezi, 1973, İÜ Ed. Fak.); Cihat Tunç, *Zemahşerî ve Kelâmın Ana Meseleleri* (doçentlik tezi, 1976, AÜ İlâhiyat Fakültesi); Murtazâ Âyetullahzâde Şîrâzî, *ez-Zemahşerî lügaviyyen ve müfessiran* (Kahire 1977); Abdülcelîl Bilgin, *Kur'ân'daki Deyimler ve Zemahşerî'nin Keşşâf'ı* (doktora tezi, 2007, AÜ). Mehmet Taha Boyalık, bu husustaki çalışmaları topluca bir araya getirmiştir: *el-Keşşâf Literatürü, Zemahşerî'nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi*, İSAM Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2019.

e) *Eserleri*: Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, dil, lügat, edebiyat, aruz, biyografi, tarih ve coğrafya sahalarında kaleme aldığı eserlerinin sayısının otuz ile altmış beş arasında değiştiği ifade edilmiştir.²¹³⁰ Bu farklılığın, bazı eserlerin müstakil başlıklar altında ayrı bir kitap sayılmasından, bazı eserlerinin de farklı isimlerle anılmış olmasından kaynaklanması muhtemeldir.

Tefsir ve Kur’ân ilimlerine dair eserleri şunlardır:

1. *el-Keşşâf ‘an haḳā’iki ğavâmiẓi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-eḳâvîl fî vüçûhi’t-te’vîl*. Zemahşerî’nin en meşhur eseridir. Pek çok baskısı yapılmıştır.²¹³¹ *el-Keşşâf*, kaleme alındığı andan itibaren üzerine çokça ihtisar, şerh, hâşiye, ta’lîka ve reddiye yazılmış büyük bir tefsir klasiğidir.²¹³²
2. *Nüketü’l-i’râb fî ğarîbi’l-i’râb*. “Kur’ân’daki ğarîb lafızların i’râbı hakkında”dır. Basılmıştır.²¹³³

Daha geniş mâlumât için bk. Öztürk-Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/238; Zemahşerî, *el-Keşşâf (Keşşâf Tefsiri)*, (trc. Muhammed Coşkun, v.dğr.; Edit. Murat Sülün), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (YEK), İstanbul 2016, 46-54.

²¹³⁰ Sülün, *a.g.e.*, 145. Eserlerinin adları için bk. Süyûtî, *Tabaḳât*, 105; Dâvûdî, *a.g.e.*, 511; Edirnevî, *a.g.e.*, 84; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 292; Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 511-514.

²¹³¹ (nşr. W. Nassau Lees, Mawlawis Khadim Hossain ve Abdülhay, Kalküta 1856-1859; I-II, Bulak 1281; I-II, Kahire 1307, 1308, 1344, 1354; (nşr. M. Mürsî Âmir), I-VI, Kahire 1397/1977; Muhammed Abdüsselâm Şâhin, Beyrut 2003; Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 511.

²¹³² Daha geniş bilgi için bk. Zemahşerî, *a.g.e.*, (trc. Muhammed Coşkun, v.dğr.), 46-54; Bilmen, *a.g.e.*, II, 469-471; Sülün, *a.g.e.*, 147-190; Çelebi, *Keşfü’z-ẓunûn*, I, 459; III, 90-97.

²¹³³ Leknev 1872; nşr. Ebü’l-Fütûh Şerîf, Kahire, 1985.

3. *el-Keşf fî'l-kırâ'ât*. “Bazı kaynaklarda *el-Keşf fî'l-kırâ'âtî'l-'aşr* şeklinde” de zikredilmektedir.²¹³⁴

Diğer ilim dallarındaki eserlerinden bazılarının isimleri de şöyledir: “*el-Fâ'ik fî ğarîbi'l-ḥadîs*, *el-Muhtaşar min Kitâbi'l-Muvâfaқа beyne Ehli'l-beyt ve's-şahabe*, *Ru'ûsü'l-mesâ'il*, *el-Minhâc fî uşûli'd-dîn*, *el-Mufaşşal fî şinâ'ati'l-i'râb*, *el-Ünmûzec*, *el-Müfred ve'l-müellef* (*el-Müfred ve'l-mürekkeb*), *Mes'ele* (*Risâle*) *fî kelimetî's-şehâde*, *el-Muḥâcât* (*el-Muḥâccât*) *bi'l-mesâ'ili'n-naḥviyye* (*el-Ehâci'n-naḥviyye*), *Şerḥu ebyâti Kitâbi Sîbeveyhi*, *Mukaddimetü'l-edeb*, *Esâsü'l-belâğa*, *Kitâbü'l-Cibâl ve'l-emkine ve'l-miyâh*, *Dîvânü's-şi'r*, *Nevâbiğu'l-kelim* (*el-Kelimü'n-nevâbiğ*), *Kaşîde fî sü'âli'l-Ġazzâlî* (*Mesâ'ilü'l-Ġazzâlî*), *Maḳâmât* (*en-Naşâ'ihu'l-kibâr*), *Rebî'u'l-ebrâr ve nuşûsü'l-aḥbâr* (*fuşûşü'l-aḥbâr*).”

f) *Tefsirdeki Metodu*: Zemahşerî'nin asıl şöhreti, *el-Keşşâf* adlı tefsiri sebebiyledir. Her ne kadar Mu'tezilî pek çok fikri, bazen zorlama kabîlinden te'villerle²¹³⁵, bu eserinde işlemiş olsa da dil tahlilleri sebebiyle dirayet tefsiri sahasında eşsiz bir yeri vardır.

Daha önce genellikle ve yoğun şekilde rivayetleri nakletmekle meşgul olan tefsir ilmi, onun dirayet metodunu öne çıkaran ve “Kur'ân-ı Kerîm'in bir belagat mucizesi olduğunu gösteren tefsiri” ile büyük bir değişim geçirmiştir.²¹³⁶ *el-Keşşâf*, Zemahşerî'yi âdetâ ölümsüz bir şöhrete kavuşturmuştur.²¹³⁷ Kendisinden sonraki bütün tefsirleri etkilemiştir.²¹³⁸

²¹³⁴ Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 511.

²¹³⁵ Bilmen, *a.g.e.*, II, 468-469.

²¹³⁶ Turgut, *a.g.e.*, 277; Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 511. Tefsirdeki metodu ve bu metotla ilgili misaller için bk. Özgel, *a.g.e.*, 143-147.

²¹³⁷ Bu hususta Fahreddin er-Râzî ve Ebüssuûd gibi müfessirlerin Zemahşerî'yi takdir ifadeleri ve birkaç misal için bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 464-465.

²¹³⁸ Sülün, *a.g.e.*, 148; Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 511.

el-Keşşâf'ın en önemli kaynaklarından birisi, “Ebû İshak İbrâhim b. es-Serî ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'âni'l-Ḳur'ân ve i'râbühû* adlı eseridir.”²¹³⁹

Bazı kaynaklar, *Keşşâf*'ın üstün özelliklerinden birkaçını şöyle sıralamışlardır:

- a) Lüzumsuz söz ve uzatmalar yoktur.
- b) Hikâyeler ve İsrailiyat yoktur.
- c) “Dil inceliklerine ve edebî san‘atlara çok önem verilmiştir.”
- d) “Açıklamalar, soru-cevap şeklinde yapılmış ve konunun daha rahat anlaşılması sağlanmıştır.”²¹⁴⁰

Müellifi, Mu‘tezile mezhebine mensup olduğu ve birçok âyetin tefsirinde bu mezhebin görüşlerine uygun açıklamalar yaptığı halde yazıldığı dönemden itibaren hemen hemen tefsir sahasındaki herkes için çok önemli bir eser olmuş; “Fahreddin er-Râzî, Kādî Beyzâvî, Ebu'l-Berekât en-Nesefî ve Ebüssuûd Efendi gibi Sünnî müfessirler” bile tefsirlerini kaleme alırken onun eserine de müracaat etmek zorunda kalmışlardır.²¹⁴¹

Şerh ve hâşiyeler dışında, *el-Keşşâf* bünyesinde mevcut olan i'tizâlî düşünceleri ayıklamak üzere müstakil çalışmalar yapılmıştır. Böylece *el-Keşşâf*, kendi içinden çıkmış şerh ve hâşiyeler dışında, muhalif ve müstakil eserlerin meydana gelmesine de kaynak teşkil etmiştir.²¹⁴²

²¹³⁹ Turgut, *a.g.e.*, 277.

²¹⁴⁰ Turgut, *a.g.e.*, 277.

²¹⁴¹ Yüce, “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 511; Özgel, *a.g.e.*, 147.

²¹⁴² Özgel, *a.g.e.*, 147.

2.1.63. Ebu'l-Hasen Ali el-Hârizmî (ö. 539/1144)

(أبو الحسن علي الخوارزمي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: Ebu'l-Hasen Ali b. 'Arrâk b. Muhammed b. Ali el-İmrânî el-Hârizmî es-Sinnârî.²¹⁴³ Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Hocaları arasında Ebû Ali ed-Darîr en-Nîsâbûrî'nin olduğu kaydedilmiştir.²¹⁴⁴ Hârizm'deki tahsilinin ardından Buhara'ya giderek buradaki âlimlerden dersler almış, fıkıhta derinleşmiştir.²¹⁴⁵

Hârizm'in Cürcân bölgesine dönmüş, burada kelâm ilmiyle ilgili dersler almıştır. Sonra Mezâne bölgesinde gitmiş, buraya yerleşmiş ve câmide halka dönük vaazlar vermiştir.²¹⁴⁶

539 (1144/1145) yılında Mezane'de vefat etmiştir.²¹⁴⁷

c) *İlimdeki Mevkii*: Tefsir, fıkıh, Arap dili ve edebiyatıyla meşgul olmuş kıymetli âlimlerdendir.²¹⁴⁸ Şiir ve edebiyat üzerinde ihtisası vardır.²¹⁴⁹ Hanefî mezhebine mensuptur.²¹⁵⁰

²¹⁴³ Süyûtî, *Buğye*, II, 150; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 458.

²¹⁴⁴ Bilmen, *a.g.e.*, II, 472; Süyûtî, *Buğye*, II, 150.

²¹⁴⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 370.

²¹⁴⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 370.

²¹⁴⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 370.

²¹⁴⁸ Süyûtî, *Buğye*, II, 150.

²¹⁴⁹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 370.

²¹⁵⁰ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 458.

d) Eserleri: *Şemârîhu 'd-dürrer* adında bir tefsirinin bulunduğu ifade edilmiştir.²¹⁵¹

2.1.64. Alâeddin es-Semerkindî (ö. 539/1144)

(علاء الدين السمرقندى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Bekr Alâüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkindî”.²¹⁵² Hayatı hakkında çok fazla bilgi yoktur. “Doğumunun 465’ten (1073) daha sonraki bir tarih olamayacağı” tahmin edilmektedir.²¹⁵³

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Muhtemelen bir müddet Semerkant’ta kalıp ilim tahsili için Buhara’ya gitmiş, burada “Mâtüridî kelâmcısı Ebu’l-Muîn Meymûn en-Nesefî ile Hanefî âlimi Ebu’l-Yüsr el-Pezdevî’den” ders almıştır. Ebu’l-Usr Fahrülslâm el-Pezdevî de hocaları arasında zikredilmektedir.

Bu ilim yolculuğu esnasında Anadolu’ya gelip bir süre Konya’da kaldığı da kaydedilmektedir.²¹⁵⁴

“Resmî bir vazife aldığına dair bir kayıt bulunmadığı için daha çok telif ve tedris faaliyetleriyle meşgul olduğu” söylenebilir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kızı Fâtıma’nın tahsiliyle özel ilgilenmiş, “Fâtıma es-Semerkanîyye, babasının *Tuhfetü’l-fukahâ* adlı eserini ezberleyerek babasıyla ortak fetva verecek seviyeye gelmiştir.”

Talebeleri arasında bulunan Ebû Bekir el-Kâsânî, “kendisinden uzun süre ders alıp bütün eserlerini okumuş” ve hocasının kitaplarından, bilhassa *Tuhfetü’l-fukahâ*’dan istifadeyle meşhur *Bedâ’i’u’s-şanâ’i’ fî tertîbi’s-şerâ’i’* adlı eserini kaleme almıştır.

²¹⁵¹ Bilmen, *a.g.e.*, II, 472; Süyûtî, *Buğye*, II, 150; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 370.

²¹⁵² Kutluboğa, künyesini Ebû Mansûr olarak kaydetmiştir. (bk. *Tâcü’t-terâcim*, 252)

²¹⁵³ Hacı Mehmet Günay, “Semerkandî, Alâeddin”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/470.

²¹⁵⁴ Günay, “Semerkandî, Alâeddin”, 36/470.

Semerkindî, bu eserden çok memnun olmuş, onu mehir olarak kabul ederek kızı Fâtıma ile el-Kâsânî'yi nikahlamıştır.²¹⁵⁵

“Talebeleri arasında Ziyâeddin Muhammed b. Hüseyin el-Bendenîcî'nin de ismi geçer. Çağdaşı olan Sem'ânî, kendisinden icazet alanlar arasındadır.”

Buhara'da, 1 Cemâziyelevvel 539'da (30 Ekim 1144) vefat etmiştir. 538²¹⁵⁶ ve 540²¹⁵⁷ gibi farklı vefat tarihleri de kaydedilmiştir.

d) *İlimdeki Mevkii*: “Karahanlılar devri, 'Mâverâünnehir Semerkant ekolü' Hanefî âlimlerinin ileri gelenlerinden biri” olarak kabul edilmektedir. Kelâm, münazara ve usûl sahalarında maharetli, zühd ehli bir kimsedir.

“Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin fikhî ve kelâmî görüşlerinin Ebu'l-Muîn en-Nesefî, Ebu'l-Yûsr el-Pezdevî ve Alâeddin es-Semerkindî gibi Semerkant bölgesi fıkıh ve kelâm âlimlerinin görüşleriyle harmanlanması suretiyle”, mevcut Hanefî usûl geleneğine, “Mâtürîdî usûl geleneği” denebilecek yeni bir usûl anlayışı eklenmiştir. Usûl ve fûruda bu anlayışı en güzel temsil edip günümüze ulaştıran eserlerin müellifi de Alâeddin es-Semerkindî'dir.²¹⁵⁸

e) *Eserleri*: Fıkıh usûl ve fûruuna dair yazdığı, “*Tuhfetü'l-fukahâ*”, *Mizânü'l-uşûl fî netâ'ici'l-'uqûl el-Mebsût*, *Şerhu't-Taḥavî*” gibi eserlerinin yanı sıra, bir de tefsiri vardır.²¹⁵⁹ Kendisine nispet edilen *el-Lübâb fî uşûli'l-fikh*, *Bezlü'n-naẓar*,

²¹⁵⁵ Günay, “Semerkandî, Alâeddin”, 36/470; Özel, *a.g.e.*, 70-71.

²¹⁵⁶ Brockelmann, *GAL*, I, 374.

²¹⁵⁷ Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 640; Özel, *a.g.e.*, 70.

²¹⁵⁸ Günay, “Semerkandî, Alâeddin”, 36/471.

²¹⁵⁹ Kutluboga, *Tâcü't-terâcim*, 252.

Muhtelifü'r-rivâye gibi başka eserler de bulunmakla beraber, bunların farklı müelliflere ait olduğu tesbit edilmiştir.²¹⁶⁰

Şerhu Te'vîlâtî'l-Kur'an ismini verdiği “bu tefsir, Mâtürîdî'nin tefsirinin şerhidir.”²¹⁶¹ Aslında “Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin *Te'vîlât* derslerinin takriri mahiyetinde olduğu hâlde, eserin tertibi ve kaleme dökülmesi, bu derslere katılmış olan Semerkandî'ye aittir.” Mâtürîdîliğin “en önemli kaynaklarından biri olarak” kabul edilir. Yazma nüshaları mevcuttur.²¹⁶²

2.1.65. Ebu'l-Hasen el-Bâkûlî (ö. 543/1148)

(أبو الحسن الباقولي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Bâkûlî el-İsfahânî”.²¹⁶³ Gözleri görmediği için “Darîr” lakabı verilmiştir.²¹⁶⁴ Kendisine “Câmiu'l-ulûm” ve “İmâdü'l-müfessirîn” de denmiştir.

Hayatı ile ilgili çok fazla mâlumât yoktur. İsfahan şehri dışına çıkmamış olması da bunun sebeplerinden bir tanesidir.

543 (1148) yılında İsfahan'da vefat etmiştir.²¹⁶⁵

²¹⁶⁰ Tafsilat için bk. Günay, “Semerkandî, Alâeddin”, 36/471; Özel, *a.g.e.*, 71.

²¹⁶¹ Semerkandî'nin bu eseri ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Melikşah Sezen, *İmâm Mâtürîdî'nin Tefsir Literatürüne Tesiri*, Kökler Yayınları, İstanbul 2018, 113-115.

²¹⁶² Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 176, Esad Efendi, nr. 48, Cârullah Efendi, nr. 51; TSMK, Medine, nr. 179; Taşkent Ebû Reyhân Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü, nr. 3155, 3249.

²¹⁶³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 359; Özgel, *a.g.e.*, 232.

²¹⁶⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 359.

²¹⁶⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 359; Özgel, *a.g.e.*, 232

b) *İlimdeki Mevkii*: Nahiv ve tefsir ilimlerinde döneminin önemli âlimlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Abdülkâhir el-Cürcânî ve Ebû Ali el-Fârisî'nin eserlerine istidrak yazacak seviyede bir ilmî derinliğe sahiptir.²¹⁶⁶

c) *Eserleri*: Tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair eserleri şunlardır:

1. *Keşfü'l-müşkilât ve izâhu'l-muğilât fî i'râbi'l-Kur'ân ve 'ileli'l-kırâ'ât*.²¹⁶⁷ Yayınlanmıştır.²¹⁶⁸

2. *el-Cevâhir*. İbrâhim el-Ebyârî tarafından hatalı bir şekilde Zeccâc'a nisbetle yayınlanmıştır.²¹⁶⁹

3. *Mâ telhanü fîhi'l-'amme fî't-Tenzîl*. Halkın yanlış okuduğu âyetlerle ilgili bir risaledir. Neşredilmiştir.²¹⁷⁰

4. *Mesâ'il fî 'ilmi'l-'Arabiyye ve't-tefsîr*. Neşredilmiştir.²¹⁷¹

²¹⁶⁶ Ali Bulut, "Bâkûlî", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/165.

²¹⁶⁷ Özgel, *Keşf fî nüketi'l-me'ânî ve'l-i'râb ve 'ileli'l-kırâ'ati'l-mervîyye 'ani'l-e'immeti's-seb'a* adıyla, Murad Molla Ktp., nr. 302'de bir yazma nüsha bulunduğunu söylemektedir. (Özgel, *a.g.e.*, 232)

²¹⁶⁸ el-Bâkûlî, *Keşfü'l-müşkilât ve izâhu'l-muğilât fî i'râbi'l-Kur'ân ve 'ileli'l-kırâ'ât*, (nşr. Muhammed Ahmed es-Dâli), I-III, Dımaşk 1415/1995; (nşr. Abdülkâdir Abdurrahman es-Sa'dî), I-III, Amman 1421/2001.

²¹⁶⁹ İbrâhim el-Ebyârî, *İ'râbü'l-Kur'ân el-mensûb ile'z-Zeccâc*, I-III, Kahire 1963-1965; Beyrut 1420.

Daha sonra Ahmed Râtib en-Neffâh, Durmuş Ali Kayapınar ve Muhammed Ahmed ed-Dâli'nin yaptığı incelemeler neticesinde, bu eserin Zeccâc'a ait olmadığı, Bâkûlî'nin *Kitâbü'l-Cevâhir*'i olduğu ortaya çıkmıştır. Bâkûlî de *Keşfü'l-müşkilât*'ın birçok yerinde *Cevâhir*'e atıflarda bulunmuştur. (Bulut, "Bâkûlî", EK-1/165)

²¹⁷⁰ Bâkûlî, *Mâ telhanü fîhi'l-'amme fî't-Tenzîl* (nşr. Nebevî Aşmâvî), Kahire 1994; (nşr. Muhammed Ahmed ed-Dâli), *MMLADm.*, LXXIV/1, 1419/1999, 25-60.

5. *el-İstidrâk ‘alâ Ebî ‘Ali (el-Mesâ’ilü’lletî ‘alâ Ebî ‘Ali)*. Bâkûlî, bu eserini Ebû Ali el-Fârisî’nin *el-Hücce fî ‘ileli’l-kırâ’âtî’s-seb’* adlı kitabını ikmal ve tashih için yazmıştır. Yayınlanmıştır.²¹⁷²

6. *el-İbâne*. Kur’ân-ı Kerîm’de geçen “Mâ” edatını ve kullanımını inceleyen bir eserdir. Yayınlanmıştır.²¹⁷³

7. *el-Beyân fî şevâhidi’l-Kur’ân*.²¹⁷⁴ Kendi çalışmalarında bu esere atıfta bulunmuş, ancak günümüze kadar ulaşmamıştır.

Diğer ilimlerle ilgili eserlerinin isimleri ise şöyledir: *Şerhu’l-Lüma’ (Nahiv)*, *el-Mücmel fî şerhi’l-Cümel (Nahiv)*, *el-Hilâf beyne’n-nühât, eş-Şâmil, Netâ’icü’s-şinâ’a, el-Vakf*.

2.1.66. Ebu’l-Mehâsin Mes‘ud b. Ali el-Beyhakî (ö. 544/1149)

(أبوالمحسن مسعود بن علي البيهقي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Mehâsin Fahrüzzaman Mes‘ûd b. Ali b. Ahmed b. el-Abbas es-Suvânî (es-Savânî)”.²¹⁷⁵ Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

23 Muharrem 544 (2 Haziran 1149) yılında vefat etmiştir.²¹⁷⁶

b) *İlimdeki Mevkii*: Tefsir, Arap dili ve edebiyatı ilimlerinde büyük bir üstat sayılmıştır. Lugat ve nahiv dışında şiirle de meşgul olmuştur.²¹⁷⁷

²¹⁷¹ Bâkûlî, *Mesâ’il fî ‘ilmi’l-‘Arabiyye ve’t-tefsîr* (nşr. Nebevî Aşmâvî), Kahire 1994.

²¹⁷² Bâkûlî, *el-İstidrâk ‘alâ Ebî ‘Ali* (nşr. Muhammed Ahmed ed-Dâlî), Küveyt 2008.

²¹⁷³ Bâkûlî, *el-İbâne*, (nşr. Abdülkâdir Abdurrahman es-Sa’dî), Ürdün 2004.

²¹⁷⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 359; Özgel, *a.g.e.*, 232.

²¹⁷⁵ Süyûtî, *Buğye*, II, 237; Dâvûdî, *a.g.e.*, 512; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 456; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 670.

²¹⁷⁶ Süyûtî, *Buğye*, II, 237; Dâvûdî, *a.g.e.*, 513.

c) Eserleri: Kaynaklarda²¹⁷⁸ fıkıh usûlü, usûl ve edebiyat dallarında *Şaykalü'l-elbâb*, *et-Tenkîh*, *et-Tezkire*, *Şerhu'l-Hamâse*, *et-Tevâbi'* ve *'l-levâmi' fî'l-uşûl* gibi eserleri²¹⁷⁹ yanında tefsir ilminde şu eseri zikredilmiştir:

Tefsîrû'l-Kur'ân.²¹⁸⁰

2.1.67. Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali el-Beyhakî (ö. 544/1150)

(أبو جعفر مسعود بن علي البيهقي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ebî Ca'fer Muhammed b. Ebî Sâlih Ahmed el-Beyhakî”.²¹⁸¹ Kendisine “Bû Ca'ferik” de denmiştir.²¹⁸² 470 (1077) yılı civarında doğmuştur.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Kendilerinden istifade ettiği hocaları arasında Mu'tezile âlimi Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hasen el-Abbas es-Sandalî (ö. 484/1091) ve Ebû Nasr Ahmed b. Sâ'id'in ismi anılmaktadır.²¹⁸³ eş-Şîhah'ı Meydânî'ye okumuştur.²¹⁸⁴

²¹⁷⁷ Süyûtî, *Buğye*, II, 237; Bilmen, *a.g.e.*, II, 475.

²¹⁷⁸ Bilmen, *a.g.e.*, II, 476.

²¹⁷⁹ Süyûtî, *Buğye*, II, 237; Dâvûdî, *a.g.e.*, 512.

²¹⁸⁰ Süyûtî, *Buğye*, II, 237; Dâvûdî, *a.g.e.*, 512; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 670. Çelebi, bu eseri, *Tefsîrû'l-Beyhakî* olarak kaydetmiştir. (*Keşfü'z-zunûn*, I, 456)

²¹⁸¹ Süyûtî, *Tabakât*, 14; Süyûtî, *Buğye*, I, 294; Dâvûdî, *a.g.e.*, 43; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 50; Edirnevî, *a.g.e.*, 88.

²¹⁸² Süyûtî, *Tabakât*, 14; Dâvûdî, *a.g.e.*, 43. Ca'ferik kelimenin sonundaki Kef harfi (-ik eki), Farsça'da küçültme için kullanılır. (bk. Süyûtî, *Buğye*, I, 294)

²¹⁸³ Süyûtî, *Buğye*, I, 294; Dâvûdî, *a.g.e.*, 43; Edirnevî, *a.g.e.*, 89.

²¹⁸⁴ Süyûtî, *Buğye*, I, 295; C. Brockelmann, “Beyhakî”, *İA*, II, 584.

Nîsâbur'a yerleşmiş ve buranın sayılı âlimlerinden olmuştur.²¹⁸⁵ Çok sayıda seçkin talebe yetiştirmiştir.²¹⁸⁶

Namaz vakitleri dışında evinden çıkmaması ile tanınmıştır. Ziyaret edilen ve teberrük için kendisine müracaat edilen birisiydi.²¹⁸⁷

544 yılı Ramazan'ın sonuna doğru (Ocak 1150) yılında vefat etmiştir.²¹⁸⁸

c) *İlimdeki Mevkii*: Tefsir, kıraat, Arap dili ve edebiyatı ilimlerinde imam denecek kadar ilim sahibidir.²¹⁸⁹

d) *Eserleri*: Arap dili ve edebiyatı üzerine *Yenâbî'u'l-lüğa* adlı eseri dışında tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair eserleri şunlardır:

1. *et-Tefsîrü'l-Kur'ân*.²¹⁹⁰

2. *el-Muḥîṭ bi 'ilmi'l-Kur'ân*.²¹⁹¹

3. *Tâcü'l-meşâdir*. Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîflerdeki masdarları anlatmaktadır.²¹⁹²

²¹⁸⁵ Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 14; Dâvûdî, *a.g.e.*, 43; Edirnevî, *a.g.e.*, 89.

²¹⁸⁶ Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 14; Süyûtî, *Buğye*, I, 294; Dâvûdî, *a.g.e.*, 43; Edirnevî, *a.g.e.*, 89.

²¹⁸⁷ Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 14-15; Süyûtî, *Buğye*, I, 294; Dâvûdî, *a.g.e.*, 43; Edirnevî, *a.g.e.*, 89.

²¹⁸⁸ Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 15; Süyûtî, *Buğye*, I, 295; Dâvûdî, *a.g.e.*, 43; Edirnevî, *a.g.e.*, 89; Brockelmann, "Beyhakî", *İA*, II, 584.

²¹⁸⁹ Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 14; Dâvûdî, *a.g.e.*, 43; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 50; Edirnevî, *a.g.e.*, 89.

²¹⁹⁰ Bilmen, *a.g.e.*, II, 476.

²¹⁹¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 50.

²¹⁹² Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 14; Süyûtî, *Buğye*, I, 295; Dâvûdî, *a.g.e.*, 43; Bilmen, *a.g.e.*, II, 476; Brockelmann, "Beyhakî", *İA*, II, 584; Edirnevî, *a.g.e.*, 89.

4. *el-Muḥîṭ bi lügati 'l-Kur'ân*.²¹⁹³

2.1.68. Ebu'l-Feth eş-Şehristânî (ö. 548/1153)

(أبو الفتح الشهرستاني)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn, Huccetülhak, Efdal) Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî”.²¹⁹⁴ “Horasan’ın kuzeybatısında bulunan Nesâ şehri yakınındaki” Şehristan’da doğdu.²¹⁹⁵ Doğduğu zaman hakkında kaynaklarda 467 (1074), 469 (1076) ve 479 (1086) gibi farklı tarihler zikredilmiştir.²¹⁹⁶ Hayatının ilk kısmı ile ilgili yeterince bilgi bulunmamaktadır.²¹⁹⁷

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Doğduğu bölgede ilk tahsilini tamamladıktan sonra Nîşâbûr’a gitti. Buradaki “hocalarının çoğu, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî’nin yetiştirdiği” kimselerdi. Bunlar arasında “Ebû Nasr Abdürrahîm b. Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Ebu'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed el-Hâfî (el-Havâfî), Ebu'l-Kâsım Selmân b. Nâsır en-Nîşâbûrî el-Ensârî ve Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Medînî (Medâinî)” sayılabilir.²¹⁹⁸

²¹⁹³ Turgut, *a.g.e.*, 162; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 50.

²¹⁹⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 553; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü 'ş-şâfi 'iyye*, I, 323; Muhammed Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 393.

²¹⁹⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 554; Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 393.

²¹⁹⁶ Abdülkerîm es-Sem'ânî, *et-Taḥbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebîr* (nşr. Münîre Nâcî Sâlim), Bağdad 1395/1975, II, 162; a.mlf., *el-Müntehab min mu'cemi şüyûḥ* (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir), Riyad 1417/1996, III, 1503. Tafsilat için bk. Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 393; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü 'ş-şâfi 'iyye*, I, 323.

²¹⁹⁷ Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 393.

²¹⁹⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 554; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü 'ş-şâfi 'iyye*, I, 323; Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 393.

“Ebu’l-Kâsım en-Nîsâbü’rî’nin Şehristânî üzerinde büyük tesiri oldu. Kendisinden tefsir, Eş’arî kelâmı, cedel usûlü ve felsefe dersleri aldı.” Bu ilimlerde önemli bir mevkie geldi.²¹⁹⁹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Şehristânî, Nîşâbur’daki tahsilini tamamladıktan sonra Hârizm’e dönüp ders vermeye başladı. Bu esnada “Efdal” ve “İmam” lakaplarıyla anılır oldu.²²⁰⁰

510’da (1117) edâ ettiği haccın ardından Bağdat’a gitti ve buradaki Nizâmiye Medresesi’nde ders vermeye başladı. Üç yıl süren Bağdat ikametî²²⁰¹ esnasında medresedeki dersleri ve halka dönük verdiği vaazlarıyla sevildi, itibar kazandı.

Bu sırada pek çok talebe yetiştirmesine rağmen talebelerinden sadece Mücîrüddin el-Bağdâdî ile Abdülkerîm es-Sem’ânî’nin isimleri kayıtlara geçmiştir.²²⁰²

514’te (1120) Horasan’a döndü. “Sultan Sencer’in veziri Ebü’l-Kâsım Nâsırüddin Mahmûd b. Muzaffer el-Mervezî’nin yanında” devlet vazifesine başladı.²²⁰³ Kısa zamanda Sultan Sencer ile de samimi bir dost ve sırdaş oldu.

Şehristânî’nin, Vezir Mervezî’nin 526 (1132) yılında vazifesinden ayrılmasına kadar Horasan’da bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu sırada yazdığı *el-Milel ve’n-nihâl* isimli meşhur eserini, Mervezî’ye ithaf etmiştir.²²⁰⁴

²¹⁹⁹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 554; Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 393.

²²⁰⁰ Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 393.

²²⁰¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 554; Bilmen, *a.g.e.*, II, 476; Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 393.

²²⁰² Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 393-394.

²²⁰³ Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 393.

²²⁰⁴ Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 393.

Horasan'dan Tirmiz'e geçmiş, burada "Nakîbüleşrâf Ebu'l-Kâsım Mecdüddin Ali b. Ca'fer el-Müsevî'nin hizmetinde" bulunmuş, kendisine *el-Milel*'den bir nüsha takdim etmiş ve ömrünün sonlarına doğru memleketi olan Şehristan'a dönmüştür.

Şaban 548 (Ekim-Kasım 1153) tarihinde Şehristan'da vefat etti.²²⁰⁵

d) *İlimdeki Mevkii*: Şehristânî, İslâmî ilimlerdeki derin vukûfu yanında "filozof", "vaiz" ve "Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük dinler tarihçisi" olarak önemli bir mevki sahibidir.²²⁰⁶

Şahsiyeti ve dînî görüşleri hakkında, henüz hayattayken Bâtînî (İsmâilî) olmak, onlara temayül gösterip propagandasını yapmak ve Gulât-ı Şia'dan olmak gibi bazı iddialar ortaya atılmıştır.²²⁰⁷ Talebesi Sem'ânî'nin *et-Taḥbîr*'inde de yer alan bu iddiaları²²⁰⁸ değerlendirek ithamları reddeden Tâceddin es-Sübkî, Şehristânî'nin kendi eserlerinin bu söylentileri yalanladığını ve "bu ifadelerin *et-Taḥbîr*'e sonradan ilâve edilmiş olabileceğini" söyler.²²⁰⁹

Büyük ihtimalle bu tür karalama ifadeleri, rekabetin kızıştığı zamanlarda, o günün şartlarında en kolay ve etkili karalama usûlü olarak "İsmâilî/Bâtînî" damgası vurma şeklinde cereyan etmiştir. "Bağdat'ta zındıklık, Merv ve Nîşâbûr'da ise İsmâilîlik, iki önemli suçlama vasıtasıdır."²²¹⁰ Zira Selçuklu döneminin içindeki en tehlikeli fikrî/fiilî

²²⁰⁵ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü 'ş-şâfi'iyye*, I, 324; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 553-554; Tancî, "Şehristânî", *İA*, XI, 393. Özgel, vefat tarihini 548 olarak kaydetmiş, milâdîye çevirirken hatalı bir şekilde 1135 tarihini vermiştir. (Özgel, *a.g.e.*, 234)

²²⁰⁶ Tancî, "Şehristânî", *İA*, XI, 393.

²²⁰⁷ Tancî, "Şehristânî", *İA*, XI, 394.

²²⁰⁸ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü 'ş-şâfi'iyye*, I, 324.

²²⁰⁹ Harman, "Şehristânî", 38/467; Tancî, "Şehristânî", *İA*, XI, 394.

²²¹⁰ Harman, "Şehristânî", 38/467.

düşmanı, İsmâîlîler/Bâtınîler olarak kabul edilmiş ve devlet, bütün imkânlarıyla bu görüş ve mensuplarıyla mücadele yolunu tutmuştur.

Bununla beraber felsefeye olan merakı ve bazı filozofların görüşlerini zaman zaman savunması da ona yöneltilen ithamlar için kısmen haklı bir gerekçe oluşturabilir. Ancak modern araştırmalar, Şehristânî'nin ilâhî vahiy ile akla dayanan felsefeyi, birbirine alternatif bilgi kaynakları olarak görmediğini tespit etmişlerdir.

Aynı şekilde *el-Milel ve'n-nihâl*'de olabildiğince objektif değerlendirmelerde bulunması ve o gün yaygın olduğu tarzda eleştiriler yöneltmemiş olması da kendisini itham gerekçelerinden sayılabilir.²²¹¹ Benzer ilmî bakışını, “Hasan Sabbâh'ın *Fuşûlü'l-erba'a* adlı eserini Farsça'dan Arapça'ya çevirirken de devam ettirmiş, metni tercümenin dışında tenkit ve tariz ifadelerine yer vermemiştir.”²²¹²

Şehristânî'nin telif ettiği eserlere bakarak onun Şîî, gizli-açık İsmâîlî vb. olduğunu söylemek zordur. İbn Teymiyye de aynı fikirdedir.²²¹³ O her fırsatta Sünnî ve Eş'arî olduğunu ifade etmiş, “Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'den ‘Üstadımız’ şeklinde bahsetmiştir.”²²¹⁴

“Müteahhirîn dönemi Eş'arîliğinde Şehristânî, kelâm konularına getirdiği felsefî yorumlarla Gazzâlî'yi tâkip eden ilk kelamcı olarak” görülmektedir.²²¹⁵

e) *Eserleri*: Yirmiden fazla eseri olduğu kabul edilmektedir.²²¹⁶ Eserlerinin sayısı çok olmamakla birlikte keyfiyet bakımından her zaman değerini muhafaza edecek

²²¹¹ Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 394.

²²¹² Harman, “Şehristânî”, 38/467; Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 394-395.

²²¹³ Mustafa Sinanoğlu, “Şehristânî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/470; Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 394-395.

²²¹⁴ Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 395-396; Harman, “Şehristânî”, 38/468; Sinanoğlu, “Şehristânî”, *DİA*, 38/470.

²²¹⁵ Sinanoğlu, “Şehristânî”, 38/470.

vasıftadır.²²¹⁷ Bu “eserler içinde en meşhuru, *el-Milel ve’n-nihâl* adlı dinler ve mezhepler tarihi” kitabıdır.²²¹⁸ Kelâm, felsefe gibi ilim dallarındaki diğer eserlerinin isimleri şöyledir: “*Nihâyetü’l-iqdâm fî ‘ilmi’l-keîâm, Muşâra‘atü’l-felâsife, Meclisü’l-halk ve’l-emr, Mes‘ele fî işbâti’l-cevheri’l-ferd, Risâle ilâ Muhammed el-Îlâkî, Risâle ile’l-Kâdî ‘Ömer b. Sehlân fî’r-red ‘alâ İbn Sînâ, Risâle ilâ Muhammed es-Sehlânî.*”²²¹⁹

Tefsir ve Kur’ân ilimleriyle alakalı eserleri şunlardır:

1. *Mefâtihu’l-esrâr ve meşâîhu’l-ebrâr*’dır.²²²⁰ “Kur’ân ilimlerine giriş mahiyetindeki bölüm ile ilk iki sûrenin tefsirini içermektedir. Tefsir kısmında her âyet önce klasik tarzda ele alınmakta, ardından âyetle ilgili bâtinî yorumlarda bulunmaktadır.” Bu eserde kâinat ve varlık hakkında serdettiği fikirler, bazılarınca İsmâîlî doktrinin yansıması olarak görülmüştür.²²²¹ 667 (1268-1269) yılında yazılmış bir nüshası bulunmaktadır.²²²² Tahran’da tıpkıbasımı yapılmıştır.²²²³

²²¹⁶ Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 394.

²²¹⁷ Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 394.

²²¹⁸ Bu kitap, muhtevası ve baskıları için bk. Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 394-395

²²¹⁹ Tancî, “Şehristânî”, *İA*, XI, 395-396; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi‘iyye*, I, 323.

²²²⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 554.

²²²¹ Harman, “Şehristânî”, 38/468.

²²²² Bu nüshanın Meclisü’ş-Şûrâ el-Vatanî Kütüphanesi’nde (Tahran) bulunduğu dair kayıt için bk. Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 554.

²²²³ Şehristânî, *Mefâtihu’l-esrâr ve meşâîhu’l-ebrâr*, Tahran, 1409/1989.

2. *Tefsîru (Şerhu) sûreti Yûsuf*. Felsefî bir üslup ile yazılmış bir tefsir olduğu ifade edilmiştir.²²²⁴

2.1.69. Ebû Ali et-Tabersî (ö. 548/1154)

(أبو علي الطبرسى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Ali Emînüddin (Emînü’l-İslâm) el-Fadl b. el-Hasen b. el-Fadl et-Tabersî”.²²²⁵ Taberistan’da²²²⁶ ya da daha zayıf ihtimalle Kâşân ile İsfahan arasında bulunan Tefriş (Tabris) köyünde dünyaya geldi. Doğum tarihi olarak 467 (1075) ve 470 (1077) yılları ifade edilse de doksan yaşında öldüğü düşünüldüğünde 458’de (1066) doğmuş olması muhtemeldir.²²²⁷

İkameti sebebiyle “Meşhedî”, “Radavî” ve “Sebzevârî” nisbeleriyle de anılır. En meşhur nisbesi ise, “Tabersî”dir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Belli başlı hocaları olarak “Muvaffakuddin Hüseyin b. Feth el-Vâiz el-Bekrâbâdî, Ebu’l-Vefâ Abdülcebbâr b. Ali el-Mukrî, Ebû Ali b. Şeyh et-Tûsî Ebû Tâlib Muhammed b. Hüseyin el-Hüseyinî ile Hasen b. Hüseyin el-Kummî” sayılabilir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Tahsilini tamamladıktan sonra Horasan’da ders verip öğrenci yetiştirmiştir. Oğlu Radiyyüddin başta olmak üzere, Müntecebüddin el-Kummî, Kutbüddin er-Râvendî, Reşîdüddin İbn Şehrâşûb et-Tabersî ve Burhâneddin Muhammed Ali el-Kazvînî yetiştirdiği talebelerinden birkaçıdır.

²²²⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 554; Bilmen, *a.g.e.*, II, 477; Özgel, *a.g.e.*, 234..

²²²⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 420.

²²²⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 420.

²²²⁷ Mustafa Öz, “Tabersî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/324.

523’de (1129) Meşhed şehrinden Sebzevâr’a taşınmış ve ömrünün son yirmi beş yılını burada geçirmiş, eserlerinin çoğunu burada yazmış ve 548 (1154) yılında yine Sebzevâr’da vefat etmiştir.

d) *İlimdeki Mevkii*: Kendi dönemindeki “İmâmiyye Şiası’nın önde gelen tefsir, hadis, fıkıh ve Arap dili âlimlerinden” sayılmaktadır.²²²⁸ Caferî fikhını benimsemiştir.

e) *Eserleri*: Kur’ân ilimleri ve tefsir sahasındaki eserleriyle²²²⁹ tanınmaktadır.

1. *Mecma’u’l-beyân li-’ulûmi’l-Ḳur’ân* (*Mecma’u’l-beyân fî tefsîri’l-Ḳur’ân*). Muhtasarlari yapıp Farsça’ya tercüme edilmiştir.²²³⁰

2. *el-Kâfi eş-şâfi min kitâbi’l-Keşşâf* (*et-Tefsîrü’l-vecîz, et-Tefsîrü’s-şagîr*). *Mecma’u’l-beyân*’ı tamamladıktan sonra Zemahşerî’nin *Keşşâf*’ını görmüş, buradaki lugavî/edebî nükteleri bu eserinde muhtasar şekilde toplamıştır.²²³¹

3. *Cevâmi’u’l-câmi’ et-Tefsîrü’l-vasîf*. Tabersî’nin, oğlu Hasen’in talebi üzerine kaleme aldığı bir tefsirdir. Tefsirlerinin sonuncusudur. *Keşşâf*’tan yaptığı iktibaslara

²²²⁸ Öz, “Tabersî”, 39/324; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 420.

²²²⁹ Nüveyhiz bu eserleri şöyle sıralamıştır: *Mecma’u’l-beyân fî tefsîri’l-Ḳur’ân ve’l-furḳân* (I-VI), *el-Vasîf* (I-IV), *el-Vecîz*, *el-Vâfi*, *Câmi’u’l-Cevâmi’* (*Câmi’u’l-Câmi’*), *el-Kâfi eş-Şâfi min kitâbi’l-Keşşâf* (Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 420)

²²³⁰ 1268/1852 yılından itibaren pek çok kez basılmıştır: Ahmed Ârif ez-Zeyn (Tahran 1322-1324), Muhammed Emîn el-Âmilî (I-VI, Beyrut 1377/1957), Seyyid Hâşim er-Resûlî el-Mahallâtî (Kahire 1378/1958; Tahran 1379/1339 hş.), Seyyid Fazlullah el-Yezdî et-Tabâtabâî ve Seyyid Hâşimî er-Resûlî (I-X, Beyrut 1406/1986). Tefsir üzerinde yapılan diğer çalışmaların ayrıntıları için bk. Yılmaz, “Mecmau’l-beyân”, 28/257.

²²³¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 420.

kendi tefsirinden bölümler eklemek sûretiyle meydana getirdiği bir eserdir. Yayınlanmıştır.²²³²

Tefsir ilmi dışında kaleme aldığı eserlerinden bazıları şunlardır: “*el-Mü’telef mine’l-muhtelef beyne e’immeti’s-selef, İ’lâmu’l-verâ bi-a’lâmi’l-hüdâ, Tâcü’l-mevâlîd, Şahîfetü’r-Rızâ, Nesrü’l-le’âlî, en-Nûrû’l-mübîn, Künûzü’n-necât, el-‘Umde, Fezâilü’z-Zehrâ’, et-Temhîd fi’l-uşûl, Münyetü’z-zâhid, el-Fâ’ik, Me’âricü’s-su’âl, el-Cevâhir fi’n-naḥv, el-Âdâbü’d-dîniyye li’l-hızâneti’l-Mu’îniyye*”.

f) Tefsirdeki Metodu: Tabersî, *Mecma’u’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân* adlı eserinin mukaddimesinde tefsirde takip ettiği metodu anlatırken “i’rab, lügat, müşkil hususlar, meânî, esbâb-ı nüzul, haberler, kıssalar, helâl-haram”, diğer “Şia fırkalarından farklı olarak ortaya koyduğu görüşlerin ispatı, aklî ve naklî ilimlere işaret” ile “Kur’ân’a dil uzatanların iddialarına cevap verme” gibi pek çok mesele hakkında bilgiler verdiğini söylemektedir.²²³³

Gençlik yıllarından beri yazmak istediği tefsirine altmış yaşın üzerindeyken başlamıştır. “Hem Ehl-i sünnet hem de Ehl-i beyt rivayet ve haberlerine yer verilen eser, daha ziyade dirayet tefsiri vasfını taşımaktadır.” Tabersî, “Kur’ân’ın rey ile tefsir edilmesini yasaklayan rivayetin metruk olduğunu, Arap dil ve edebiyatına vâkıf olan herkesin, mücmel olmayan Kur’ân lafızlarını anlayabileceğini” söyler.

Sûrelerin girişinde, Mekkî-Medenî oluşlarına ve âyet sayılarına dair ihtilaflara temas eder. Sonra da “Kur’ân’ın Kur’ân’la, Kur’ân’ın sünnetle” tefsirine geçer. Bu sırada sahabe ve tâbiûn sözlerine yer verilir. Âyetlerin kıraatine ve kıraatlerin dayandığı delillere dair değerlendirmede bulunur. “İmâmiyye’ye göre mütevâtir olmayan kıraatlerin muteber olmadığını” ifade etmesine rağmen bazen şâz kıraatlere de yer

²²³² İlk taş baskısı neşri, 1302 ve 1321 yıllarında Tahran’da yapılmıştır. Daha sonra Ebü’l-Kâsım Gürcî (Gerecî?) (I-II, Tahran 1347-1359 hş.; Kum 1409/1367 hş.) ve Âyetullah Kādî Tabâtabâî (Tebriz 1383) da bu tefsiri neşretmiştir.

²²³³ Yılmaz, “Mecmau’l-beyân”, 28/257. Tabersî’nin tefsirdeki metodu ve bu husustaki misaller için bk. Özgel, *a.g.e.*, 149-154.

vermiştir. Nüzul sebeplerinin zikredilmesinden sonra Arap dil ve edebiyatıyla ilgili açıklamalar yapılmıştır. Sonra da âyetler tefsir edilmiştir.²²³⁴

Tefsirde önce sahabe ve tâbiûn tefsirlerinden istifadeyle âyetin mânâsı üzerinde durulmuş, konu gerektirdikçe İmâmiyye'nin görüşleri eklenmiştir.

Mecma'u'l-beyân'ın dikkat çeken bir yönü de Kur'ân i'caz ve belâgatine verdiği önemdir. Çünkü Tabersî, "Kur'ân-ı Kerîm'in Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispat eden en büyük mucize olduğunu" düşünmektedir.

Ona göre, "Kur'ân'da nesih bulunduğu gibi, Kur'ân'ın sünnetle neshi de câizdir". Zaman zaman İsrâiliyyât'a da yer vermiştir.

Tabersî, Ebû Câfer et-Tûsî'nin *et-Tibyân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı tefsirinden istifade ettiğini, ancak bu tefsirin pek çok eksik ve hatasının bulunduğunu söyler. Kendisinden on yıl kadar önce vefat eden "Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ını, tefsirini tamamladıktan sonra gördüğünü, onun kendi tefsirinden daha güzel olduğunu" ifade eder.²²³⁵

Tefsirinde Şîa ve Mu'tezile görüşlerine yer verilen kısımlar müstesnâ, ifrattan uzak bir yol takip etmiştir. Mezhep görüşü bir tarafa bırakılacak olursa, tertip, tahkik, deliller, dil, gramer ve belâgat özelliklerinden istifade edilebilir.²²³⁶

²²³⁴ Tabersî'nin ilmî kişiliği ve tefsirdeki metodu hakkında daha geniş bilgi için bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Kahire 1405/1985, II, 93-136; Hüseyin Kerîman, *Tabersî ve Mecma'u'l-beyân*, Tahran, ts. II, 20-44; Mahmûd Şeltût, "Ta'kid li-kitâbi Mecma'i'l-beyân", *Risâletü'l-İslâm*, X, Kahire 1958, 229-241.

²²³⁵ Hüseyin Kerîman, *Tabersî ve Mecma'u'l-beyân*, II, 43; Musa Kâzım Yılmaz, "Mecmau'l-beyân", 28/257.

²²³⁶ Savunmuş olduğu bazı görüşler hakkında daha geniş bilgi için bk. Turgut, *a.g.e.*, 281-282.

Şîî müellifler, *Mecma'u'l-beyân*'ın yeteri kadar Ehl-i beyt haberlerine yer vermediğini, Ayyâşî ve İbrahim el-Kummî dışında Şîî müfessirlerinden ve kaynaklarından nakilde bulunmadığını söyleyerek Tabersî'yi tenkit etmektedirler.²²³⁷

2.1.70. Ebû Hafs el-Cenzî (ö. 550/1155)

(أبو حفص الجنزی)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Hafs Ömer b. Osmân b. el-Hüseyin b. Şuayb el-Cenzî”.²²³⁸ Yaklaşık olarak 478 (1085) yılında dünyaya gelmiştir. Azerbaycan'da bulunan Gence (Gezna, Kence, Cenze) şehrinde yaşamış olmalıdır. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

b) *Hocaları (Tahsili)*: İlim tahsili için Bağdat'a gitmiştir. Bir müddet Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ümevî el-Ebîverdî'den²²³⁹ (ö. 507/1113) Arap dili ve edebiyatı dersleri almış, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Hamd ed-Dûnî'den en-Nesâî'nin *Sünen*'ini dinlemiştir.²²⁴⁰

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Zehebî, onun talebeleri arasında oğlu Abdurrahîm ile Sem'ânî'nin ismini zikretmektedir.²²⁴¹

Yetmiş yaşının üstünde, 14 Rebûlevvel 550 (18 Mayıs 1155) yılında vefat etmiştir.²²⁴²

²²³⁷ Yılmaz, “Mecmau'l-beyân”, 28/257.

²²³⁸ Süyûtî, *Tabakât*, 76; Süyûtî, *Buğye*, II, 184; Dâvûdî, *a.g.e.*, 305; Edirnevî, *a.g.e.*, 89; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 397.

²²³⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 305; Süyûtî, *Buğye*, II, 184. Nüveyhiz, Ebîverdî'nin adını, Ebu'l-Muzaffer b. Ebi'l-Abbas olarak kaydetmiştir. (Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 397)

²²⁴⁰ Süyûtî, *Tabakât*, 76; Dâvûdî, *a.g.e.*, 305; Edirnevî, *a.g.e.*, 89.

²²⁴¹ Süyûtî, *Tabakât*, 76; Dâvûdî, *a.g.e.*, 305; Edirnevî, *a.g.e.*, 89.

²²⁴² Süyûtî, *Tabakât*, 76; Süyûtî, *Buğye*, II, 184; Dâvûdî, *a.g.e.*, 305; Edirnevî, *a.g.e.*, 89.

d) *İlimdeki Mevkii*: Arap dili ve edebiyatında muktedir bir âlim olarak kabul edilmiştir. Şiirle meşgul olmuş, takvâ ve güzel ahlâkı ile tanınmıştır.²²⁴³

e) *Eserleri*: Sem‘ânî’nin naklettiğine göre, çok kıymetli bir tefsir yazmaya başlamış, ama tamamlayamamıştır.²²⁴⁴

Kütüphanelerde, *Tefsîru’l-Fâtiha*²²⁴⁵, *Tefsîru i ‘râbi’l-besmele*²²⁴⁶ ve *Risâle fî i ‘râbi fâtihati’l-kitâb*²²⁴⁷ adlarıyla çeşitli eserlerinin bulunduğu tesbit edilmiştir.²²⁴⁸

2.1.71. Ebu’l-Feth Muhammed el-Üsmendî (ö. 552/1157)

(أبو الفتح محمد بن عبد الحميد الأسمندي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: Ebu’l-Feth Alâüddîn (Alâu’l-âlem) Muhammed b. Abdilhamîd b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Hamza el-Üsmendî es-Semerkandî.²²⁴⁹ 488’de (1095) Semerkant civarındaki Üsmend (Esmend) köyünde doğdu.²²⁵⁰

²²⁴³ Süyûtî, *Tabakât*, 76; Süyûtî, *Buğye*, II, 184; Dâvûdî, *a.g.e.*, 305; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 397; Bilmen, *a.g.e.*, II, 478.

²²⁴⁴ Süyûtî, *Tabakât*, 76; Süyûtî, *Buğye*, II, 184; Dâvûdî, *a.g.e.*, 305; Edirnevî, *a.g.e.*, 89; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 397; Bilmen, *a.g.e.*, II, 478; Özgel, *a.g.e.*, 235.

²²⁴⁵ Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1457.

²²⁴⁶ Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 714.

²²⁴⁷ Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3432.

²²⁴⁸ bk. Özgel, *a.g.e.*, 235.

²²⁴⁹ Süyûtî, *Tabakât*, 92; Dâvûdî, *a.g.e.*, 420; Edirnevî, *a.g.e.*, 90; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 545; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 243.

²²⁵⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 545; Edirnevî, *a.g.e.*, 90; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 243-244, 265. Süyûtî’nin *Tabakât*’ını neşreden Sâlim Feyzullah’ın dipnotları için bk. Süyûtî, *Tabakât*, 92.

Babasının ismi, çoğunlukla Abdülhamid, bazen de Abdülmecîd ve Abdürreşîd şeklinde kaydedilmiştir. Nisbe (Üsmendî, Râzî) ve künye olarak da (Ebû Hâmid, Ebû Bekir) gibi farklı ve hatalı söyleyişler bulunması sebebiyle Ömer Rızâ Kehhâle, “bu adla iki ayrı kişiden” bahsetmiştir.²²⁵¹

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlim tahsili için Merv’e gitmiştir. Haccını îfa etmek üzere yola çıktığında 552 (1157-1158) yılında Bağdat’a da uğramış, buradaki âlimlerle münazaralarda bulunmuş, bazı ilim meclislerine katılmıştır.²²⁵²

Hocaları hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte “Eşref b. Muhammed el-Alevî’den fıkıh, Sadrüşşehîd Ömer b. Abdülazîz el-Buhârî ve Ali b. Ömer el-Harrât’tan hadis” dersleri alıp rivayette bulunduğu bilinmektedir. “Ensâb âlimi Abdülkerîm es-Sem‘ânî’nin babası Muhammed b. Mansûr es-Sem‘ânî de hocaları arasında” zikredilmektedir.²²⁵³

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kendisinden istifade eden talebelerinden bazıları şunlardır: “*el-Furûk* müellifi Ebu’l-Muzaffer Es‘ad b. Muhammed el-Kerâbîsî, *el-Hidâye* müellifi el-Mergînânî’nin oğlu Nizâmeddin Ömer el-Mergînânî, Sirâceddin el-Hûşî, tabakât sahibi Sem‘ânî’nin oğlu Abdürrahîm es-Sem‘ânî ve Ebu’l-Berekât Muhammed b. Ali el-Ensârî”.²²⁵⁴

Hac dönüşünde son derece başarılı olduğu münazara ve cedeli terk etmiş, zühd hayatını tercih etmiştir.²²⁵⁵

552 (1157) yılında vefat etmiştir.²²⁵⁶

²²⁵¹ Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, III, 387, 409.

²²⁵² Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 545.

²²⁵³ Özel, *a.g.e.*, 74-75; Süyûtî, *Tabakât*, 93; Dâvûdî, *a.g.e.*, 420-421; Edirnevî, *a.g.e.*, 90; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 244, 265.

²²⁵⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 421; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 244.

²²⁵⁵ Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 244.

d) *İlimdeki Mevkii*: Münazaracı kimliğiyle meşhur olmuş, cedel ve hitâbette mâhir bir Hanefî fakîhi ve kelâm âlimidir.²²⁵⁷

Onunla ilgili iki iddia kaynaklara geçmiştir. Bunlardan ilki, ilmi paylaşmak hususundaki cimriliğidir. İbn Tağrîberdî'nin zikrettiği, İbnü'l-İmâd'ın da desteklediği bu iddiaya göre, bu durum, kendisine sorulan sorulara cevap vermeyecek boyuttadır. Ancak daha önceki kaynaklarda yer almayan bu iddia, onun münazaracı kimliğine ve yaşadığı ilmî müzâkere ortamlarına ters düşecek mahiyettedir.²²⁵⁸

Diğer iddia ise, onun içkiye mübtelâ olması hakkındadır. “İbn Hacer, İbnü'l-Cevzî, Zehebî gibi Şâfiî ve Hanbelî biyografi yazarlarının dile getirdiği bu zaaf, Sem‘ânî'nin içki içtiği gerekçesiyle Üsmendî'den hadis rivayetinde bulunmadığı şeklindeki sözlerine dayanmaktadır.” Bu ifadeler, daha sonraki eserlerde içki müptelâlığı hâline dönmüştür. Ancak bu iddia da birçok açıdan tartışmaya açıktır.²²⁵⁹

²²⁵⁶ Süyûtî, *Tabakât*, 93; Dâvûdî, *a.g.e.*, 421; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 244. İbn Tağrîberdî (*en-Nücûmü'z-zâhire* V, 359) ve İbnü'l-İmâd (*Şezerât*, VI, 348) ise, ölüm tarihini 563 (1168) olarak kaydederler. (Daha geniş bilgi için bk. Özel, *a.g.e.*, 75)

²²⁵⁷ Süyûtî, *Tabakât*, 92-93; Dâvûdî, *a.g.e.*, 420; Edirnevî, *a.g.e.*, 90; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 545; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 244, 265.

²²⁵⁸ Davut İltâş, “Üsmendî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/388.

²²⁵⁹ Onun içki içtiğiyle ilgili ilk iddiayı atan ve kendisinden bu sebeple hadis rivayet etmediğini söyleyen Sem‘ânî'nin oğlu Üsmendî'den hadis rivayet etmiştir. Yine tevbe ettiğine dair bir rivayet bulunmamakla birlikte Hac dönüşü Merv'de ona birtakım hadisleri bizzat okumuştur.

Hanefî biyografi yazarları, eserlerinde Üsmendî hakkında böyle bir iddiaya yer vermemişlerdir. Bu da içilen nesnenin nebîz olması ihtimalini gündeme getirir. Zira nebîz, Hanefîlerce mübah, diğer mezheplerce haram kabul edilmektedir. Daha geniş bilgi için bk. İltâş, “Üsmendî”, 42/388.

e) Eserleri: *Bezlü'n-nazar fi'l-uşûl*, *Tarîkatü'l-hilâf beyne'l-e'immeti'l-eslâf*, *Şerhu Manzûmeti'n-Nesefiyye*, *Lübâbü'l-kelâm* adlarıyla fıkıh, usûl-i fıkıh ve kelâm ilimlerine dair eserlerine ilaveten kendisine ait günümüze ulaşmayan bir tefsir kitabından bahsedilmektedir.²²⁶⁰

“Alâeddin es-Semerkindî'ye âit *Şerhu Te'vîlâtü'l-Şur'ân* adlı eserin ona izafe edilmesi”²²⁶¹ hatalıdır.

2.1.72. Ebu'l-Kâsım Mahmud en-Nisâbûrî (ö. 553/1158'den sonra)

(أبو القاسم محمود النيسابوري)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen (Ali) b. el-Hüseyin el-Gaznevî en-Nîsâbûrî el-Kazvînî”.²²⁶² Kendisine Beyânülhak, Şehâbettin ve Necmeddin lakapları verilmiştir.²²⁶³ Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

b) *Hocaları (Tahsili)*: Muhtemelen Nîşâbur'da doğup yetişmiş, ilk tahsilini de burada almıştır.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: *Îcâzü'l-beyân* adlı eserini, 552 (1158) yılında Hucend'de tamamlamıştır.²²⁶⁴ Ardından Dîmaşk'ta ikamet etmeye başlamış ve vefat edene kadar Medresetü'l-Muîniyye'de ders vermiştir.

553 (1158) yılında sağ olduğu, daha sonraki bir tarihte vefat ettiği kaydedilmiştir.²²⁶⁵

²²⁶⁰ Süyûtî, *Tabağât*, 93; Dâvûdî, *a.g.e.*, 421; Edirnevî, *a.g.e.*, 90; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 545; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 244.

²²⁶¹ Kehhâle, *Mu'cem*, III, 387.

²²⁶² Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 666.

²²⁶³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 666; Özgel, *a.g.e.*, 154.

²²⁶⁴ Adem Yerinde, “Nîsâbûrî, Mahmûd b. Ebü'l-Hasen”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 33/140. Nüveyhiz, bu eseri 553 yılında tamamladığını söylemektedir. (Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 666; Özgel, *a.g.e.*, 154)

d) *İlimdeki Mevkii*: Tefsir, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı gibi ilim dallarında ihtisas yapmış kıymetli bir âlimdir.²²⁶⁶ Hanefî fakîhidir. Eserleri daha çok tefsir sahasındadır.

e) *Eserleri*: 1. *el-İ‘câzü’l-beyân ‘an me‘âni’l-Ḳur‘ân (el-İ‘câzü’l-beyân fî me‘âni’l-Ḳur‘ân)*.²²⁶⁷ Eserini, tek görüş çerçevesinde yazılmış, hacimli ilk dönem ve tekrarlarla dolu sonraki dönem tefsirlerinden farklı olarak orta hacimde yazmayı hedeflemiştir. Yine de “tefsir, telif, i‘râb, nüzul sebebi, fikhî ahkâm ve garîb hadis gibi değişik konularda on binden fazla meseleyi” incelediğini ifade etmiş; daha geniş mâlumât edinmek isteyen okuyucularını da *Ġurerü’l-eḳâvîl fî me‘âni’t-tenzîl’e* yönlendirmiştir.²²⁶⁸ Yazma nüshası bulunmaktadır.²²⁶⁹ Tahkikli olarak neşredilmiştir.²²⁷⁰

²²⁶⁵ Özgel, *a.g.e.*, 154.

²²⁶⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 666.

²²⁶⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 666.

²²⁶⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 666. Daha geniş bilgi için bk. Yerinde, “Nîsâbûrî, Mahmûd b. Ebü’l-Hasen”, 33/140.

²²⁶⁹ İÜ. Merkez Ktp., nr. 659’da kayıtlı nüshanın girişinde el-İmâm Fahrü’l-hutebâ Ebu’l-Kâsım Mahmud b. Ebi’l-Hasan İbnü’l-Hüseyn en-Nîsâbûrî ifadesi yer almaktadır. 80 varaktan ibaret olan orta hacimli bu eser, tefsirden ziyade müfredat nev’indendir. Ele alınan âyetin sadece açıklanması gerekli görülen unsurları izah edilmiş, kelimenin iştikâkı ve i‘râbı üzerinde durulmuştur. Oldukça muhtasar bir çalışmadır. Bu sebeple kaynaklarda müellife ait “onbinden fazla faideyi kapsadığı” söylenen eserinin, bu tefsir olmadığı anlaşılmaktadır. Tafsilat için bk. Özgel, *a.g.e.*, 155.

²²⁷⁰ Mahmud b. Ebü’l-Hasan en-Nîsâbûrî, *el-İcâzü’l-beyân ‘an me‘âni’l-Ḳur‘ân* (nşr. Hanîf b. Hasan el-Kâsımî), I-II, Beyrut 1995.

2. *Ḥalku'l-insân*. Yazma nüshalarından biri Kahire'de bulunan²²⁷¹ bu eserde insanın yaratılışı ve özellikleri anlatılmaktadır. Bu nüshayı inceleyen Hanîf b. Hasen el-Kâsımî, bu eserin Nîsâbü'rî'ye âidiyetinde şüpheyne düşüğünü; eserin ahlak ve faziletlere dair konuları ele aldığı için *Ḥuluğu'l-insân* şeklinde adlandırılmasının daha doğru olduğunu söylemiştir.²²⁷²

3. “*Vaḍaḥu'l-burhân fî müşkilâti'l-Ḳur'ân*.” Kur'ân'daki garîb kelimeleri izah etmek ve Kur'ân hakkında uydurulan şüphe ve itirazları cevaplandırmak üzere yazılmıştır. Tahkikli olarak neşredilmiştir.²²⁷³ Müellifin *Bâhirü'l-burhân fî me'âni müşkilâti'l-Ḳur'ân* adıyla yayımlanmış²²⁷⁴ eseri, *Vaḍaḥu'l-burhân* ile aynı eser olup sadece nüsha farklılıkları bulunmaktadır.²²⁷⁵

4. *el-Mûcez fî'n-nâsihi ve'l-mensûḥ*.” Yazma nüshaları vardır.²²⁷⁶ Hanîf b. Hasen el-Kâsımî, eserin muhtevasındaki nakiller sebebiyle Nîsâbü'rî'ye ait olamayacağını söylemiştir.²²⁷⁷

5. *Ğurerü'l-eḳâvîl fî me'âni't-tenzîl*.²²⁷⁸ Müellifin ismini *el-İcâzü'l-beyân*'da bizzat zikrettiği eseridir. Muhtemelen daha geniş bir tefsir çalışmasıdır.

²²⁷¹ Kahire, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye Ktp., nr. 2445.

²²⁷² Yerinde, “Nîsâbü'rî, Mahmûd b. Ebü'l-Hasen”, 33/140-141.

²²⁷³ en-Nîsâbü'rî, *Vaḍaḥu'l-burhân fî müşkilâti'l-Ḳur'ân* (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî), I-II, Dımaşk-Beyrut 1410/1990.

²²⁷⁴ nşr. Suâd bint Sâlih b. Saîd Bâbekî, Mekke 1997; Turgut, *a.g.e.*, 188; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 666.

²²⁷⁵ Yerinde, “Nîsâbü'rî, Mahmûd b. Ebü'l-Hasen”, 33/140.

²²⁷⁶ Dublin, Chester Beatty Ktp., nr. 3883. Ayrıca Safvân Adnân Dâvûdî de, şahsî kütüphanesinde bu eserin bir nüshası bulunduğunu söylemektedir. (bk. *Vaḍaḥu'l-burhân*, nâşirin girişi, I, 14)

²²⁷⁷ Yerinde, “Nîsâbü'rî, Mahmûd b. Ebü'l-Hasen”, 33/141.

6. *Cümelü'l-ğarâ'ib fî tefsîri'l-hadîs*. Yazma nüshaları vardır.²²⁷⁹

Kaynaklarda ismi zikredilen diğer eserleri şunlardır:

“*Kıta'u'r-riyâz fî bide'i'l-i'tirâz, el-Es'iletü'r-râ'i'a ve'l-ecvibetü's-şâdi'a, Dürerü'l-kelimât 'alâ gureri'l-âyâtî'l-mûhime li't-te'âruzi ve's-şübühât, el-Ğılâletü fî mes'eleti'l-yemîn 'alâ şürbi'l-mâ' mine'l-kûz ve lâ mâ' fî'l-kûz, et-Tezkire ve't-tebşıra fî mesâ'ili'l-fıkh, Şevâridü's-şevâhid ve kalâ'idü'l-kaşâ'id.*”²²⁸⁰

2.1.73. Ebu'l-Kāsım Muhammed b. Yūsuf es-Semerkandî (ö. 556/1161)

(أبو القاسم محمد بن يوسف السمرقندی)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Kāsım Nāsırüddîn Muhammed b. Yūsuf b. Muhammed b. Ali el-Hüseynî el-Medenî es-Semerkandî.”²²⁸¹ Hüseyinî nisbesi, bazı kaynaklarda Hasenî olarak geçer.²²⁸² Soyu Hz. Hüseyin'e dayanmaktadır. Hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Semerkandî, *el-Mülteķât*'ta, Kadı Mahmûd b. Abdülazîz isimli hocasından bahsetmektedir.

Kureşî de “Semerkandî'nin, Muhammed b. Ca'fer el-Becelî'nin rivayetlerine yer verdiğini” kaydetmektedir.²²⁸³

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Talebelerinin adları ve ders verdiği yerler çok fazla bilinmemektedir. Ancak 535 (1141) yılında haccını edâ etmek üzere yola çıkmış²²⁸⁴,

²²⁷⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 666.

²²⁷⁹ TSMK, III. Ahmed, nr. 2334; Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa (Eyüp), nr. 79, vr. 2^{a-b}.

²²⁸⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 666.

²²⁸¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 495; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 653.

²²⁸² Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 653.

²²⁸³ Ahmet Özel, “Semerkandî, Muhammed b. Yūsuf”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/479; Özel, *a.g.e.*, 76.

bir süre Bağdat'ta kalmış, Merv'e uğramış ve 543 (1149) yılında memleketine (Semerkand'a) dönmüştür.

Ulemâya dil uzattığını ifade eden kaynaklara göre, 556 (1161) yılında hapiste ölmüştür.²²⁸⁵ Bir kısım eserler de muhtemelen hapiste vefat etmesi sebebiyle, kendisinden “şehid” olarak bahsederler.

d) *İlimdeki Mevkii*: İlim ve ahlakı medhedilmiş, devrinin meşhur müctehid âlimlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Hanefî fakihlerindendir.

Kaynaklarda, tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinde geniş bir ilim sahibi olduğu ve halka yönelik vaazlarda bulunduğu da kaydedilmiştir.²²⁸⁶

e) *Eserleri*: Fıkıh ilminde bilinen en meşhur eserleri şunlardır: “*el-Fıkhü'n-nâfi'* (*en-Nâfi' fi'l-fürû'*), *el-Câmi'u'l-kebîr fi'l-fetâvâ* (*Câmi'u'l-fetâvâ*) ve *el-Mülteķât fi'l-fetâvâ*”.

Bu eserlerin yanı sıra kaynaklarda başka kitaplarından da bahsedilmiştir.²²⁸⁷ Tefsir ve Kur'ân ilimleriyle meşgul olduğu hâlde bu sahada eser yazmamıştır.

2.1.74. Ali b. Muhammed el-‘İmrânî el-Hârizmî (ö. 560/1164)

(علي بن محمد العمراني الخوارزمي)

²²⁸⁴ Nüveyhiz, Zilhicce 542 (Nisan-Mayıs 1148) yılında haccını îfa ettiğini söylemektedir. (Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 653)

²²⁸⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 495; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 653. Ölüm tarihi hakkında Kâtip Çelebi, bazen 656 (1258) tarihini; bazen de genel kabul gören 556 (1161) tarihini kaydetmiştir. Müellifin *el-Câmi'u'l-kebîr* adlı eserini 548 (1153), *el-Mülteķât*'ı da 549 (1154) tarihinde kaleme almış olması; 656 (1258) tarihini geçersiz kılmaktadır. (Bk. Özel, “Semerkandî, Muhammed b. Yûsuf”, 36/479; Özel, *a.g.e.*, 76.)

²²⁸⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 495; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 653; Özel, *a.g.e.*, 76.

²²⁸⁷ Eserleri hakkında ilave bilgi için bk. Özel, *a.g.e.*, 76-77.

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Harun el-‘İmrânî el-Hârizmî.”²²⁸⁸ Kendisine Fahrülmeşâyih ve Hucetülefâdıl lakabları verilmiştir.²²⁸⁹ Hayatı hakkında yeterli malumat bulunmamaktadır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Talebe seçiminde oldukça hassas olan Zemahşerî’nin en büyük talebelerindendir.²²⁹⁰ Kendisinden Arap dili ve edebiyatı derslerini almanın yanı sıra hadis rivayetinde de bulunmuştur.²²⁹¹

Hadis aldığı diğer âlimler arasında Ömer et-Tercümânî, el-Hasen b. Süleyman el-Hucendî, Abdülvâhid el-Bâkarcî’nin isimleri zikredilmektedir.²²⁹²

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Ömrünün son vakitlerini tamamen ilimle meşgul olup onu neşretmeye ve talebe yetiştirmeye hasretmiştir.²²⁹³ Talebelerinin isimleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

İnsanlar dertlerini halletmesi için kendisine müracaat ederlerdi.²²⁹⁴

Selçuklu Sultanı Melikşah’ın oğlu Sultan Sencer, kendisine büyük bir hürmet gösterirdi. Ancak daha sonra araları bozulmuş ve 545 (1150-1151) yılında Hârizmî’yi hapsedirmiştir.²²⁹⁵ Yâkut, Hârizmî’yi öven ifadeler kullandıktan sonra,

²²⁸⁸ Süyûtî, *Buğye*, II, 163; Dâvûdî, *a.g.e.*, 297; Çelebi, *Keşfü’z-ẓunûn*, I, 457; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 376; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 157.

²²⁸⁹ Süyûtî, *Buğye*, II, 163; Dâvûdî, *a.g.e.*, 297; Çelebi, *Keşfü’z-ẓunûn*, I, 457.

²²⁹⁰ Süyûtî, *Buğye*, II, 163; Dâvûdî, *a.g.e.*, 297; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 377.

²²⁹¹ Süyûtî, *Buğye*, II, 163; Dâvûdî, *a.g.e.*, 297.

²²⁹² Dâvûdî, *a.g.e.*, 297; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 377.

²²⁹³ Süyûtî, *Buğye*, II, 163.

²²⁹⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 297.

²²⁹⁵ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 157.

onun 560 (1164) yılında hapiste vefat ettiğini söylemiştir.²²⁹⁶ 539²²⁹⁷ veya 571 yılında vefat etmiş olabileceği de kaydedilmiştir.²²⁹⁸

d) *İlimdeki Mevkii*: Tefsir ilmiyle Arap dili ve edebiyatında üstün bir mevkii hâizdi.²²⁹⁹

İtikadda Mu‘tezile mezhebinin görüşlerini kabul etmiştir. Zühd ve takvâ ehli bir zât olarak bilinmektedir.²³⁰⁰

e) *Eserleri*: *İştikâku’l-esmâ’*, *el-Mevâzî’* ve *’l-büldân* adlı eseri dışında *Tefsîrû’l-Kur’ân*²³⁰¹ veya *Tefsîrû’l-Havârizmî*²³⁰² adıyla bir tefsiri bulunduğu kaydedilmiştir.²³⁰³

Nüveyhiz, Hârizmî’nin *Şemârîhu’d-dürer fî tefsîri’l-âyi ve’s-süver* diye bir tefsiri bulunduğunu söylemektedir.²³⁰⁴ Bunun, zikredilen tefsirlerle aynı olup olmadığı belli değildir.²³⁰⁵

²²⁹⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 377. Süyûtî ve Dâvûdî de bu tarihte vefat ettiğini söylemiştir. (Süyûtî, *Buğye*, II, 163; Dâvûdî, *a.g.e.*, 297)

²²⁹⁷ Mollaibrahimoğlu, Kâtip Çelebi’nin vefat tarihi olarak 539/1144 yılını verdiğini (bk. Çelebi, *Keşfü’z-ẓunûn*, I, 457) söylemektedir (Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 157).

²²⁹⁸ Edirnevî, *a.g.e.*, 93.

²²⁹⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 297.

²³⁰⁰ Süyûtî, *Buğye*, II, 163; Dâvûdî, *a.g.e.*, 297; Bilmen, *a.g.e.*, II, 478.

²³⁰¹ Süyûtî, *Buğye*, II, 163; Dâvûdî, *a.g.e.*, 297; Bilmen, *a.g.e.*, II, 478; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 157.

²³⁰² Edirnevî, *a.g.e.*, 93; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 157.

²³⁰³ Süleymaniye Ktp., Murad Molla , nr. 83.

²³⁰⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 377; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 157.

f) *Tefsirdeki Metodu*: *Tefsîru'l-Hârizmî* adıyla kayıtlı bulunan nüshadan²³⁰⁶ yola çıkaran Hârizmî'nin tefsir anlayışı ve metodu hakkında şunları söylemek mümkündür;

Tefsir, halef ve selef âlimlerinin yorum esnasında ihtilafa düştükleri âyetlerin tefsir ve tahkikinden ibarettir. Tefsirde âyetler bölümler hâlinde kaydedilmiş, sadece tefsire ihtiyaç duyulan âyetler biraz daha geniş şekilde ele alınmıştır. Âyetlerin tefsiri kısa ve öz tutulmaya çalışılmış, genel ve özel hüküm ihtiva eden âyetlere sıkça vurgu yapılmıştır. Kelâm, fıkıh ve tefsir âlimlerinin bu âyetlere dair görüşlerine temas edilmiş, sözleri özetlenerek hangi âyetin neye delil teşkil ettiği hususunda açıklamalar yapılmıştır. Klasik tefsir geleneğinde yer alan kelime tahlilleri, i'râb ve kıraat farklılıklarına dair bilgiler ile rivayet tefsir malzemesi bu tefsirde bulunmamaktadır.²³⁰⁷

Kelâmî izahların ağırlıkta olduğu bu tefsirde, Mu'tezile ve Ehl-i sünnet âlimlerinin görüşlerine atıflar yapılmış, mezhep imamlarının görüşlerine kaynak teşkil eden âyetlere işaret edilmiştir. Sözler sahiplerine ircâ edilmemiş ve nakillerde kaynak gösterilmemiştir. Müfessir, kendi görüş ve değerlendirmelerini de gerekçeleriyle zikretmiştir.²³⁰⁸

2.1.75. Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî (ö. 560/1165)

(محمد بن طيفور السجاولدى)

²³⁰⁵ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 158.

²³⁰⁶ Süleymaniye Ktp., Murad Molla, nr. 83. Bu nüsha ile ilgili tafsilat için bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 158-159.

²³⁰⁷ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 158.

²³⁰⁸ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 159.

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Abdillâh (Ebû Ca‘fer, Ebu’l-Fazl) Sirâcüddîn Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî el-Gaznevî”.²³⁰⁹ Muhtemelen Sistan bölgesinde, Kâbil ile Gazne arasındaki Segâvend (Secâvend) köyünde dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini yaptığı Gazne şehrine nispetle Gaznevî diye de anılmaktadır. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.²³¹⁰ Yâkût, kendisine Şemsü’l-ârifin lakabı verildiğini söylemiştir.²³¹¹

“İbnü’l-Kıftî, Secâvendî’nin vefat tarihi hakkında ‘VI. asrın ortaları’ ifadesini” kullanır.²³¹² Safedî ise bu tarihi, “560 (1165) yılı olarak” kaydeder. “Daha sonraki müellifler de aynı tarihi kullanmaya devam etmişlerdir.”²³¹³ Bazı kaynaklarda vefat tarihi olarak 600 veya 700 yılı civarı da zikredilmiştir.²³¹⁴

d) *İlimdeki Mevkii*: Secâvendî, Arap dili ve edebiyatı, kıraat ve bilhassa Kur’ân-ı Kerim’deki vakıf yerleri üzerindeki çalışmalarıyla bilinmektedir.²³¹⁵

²³⁰⁹ Süyûtî, *Tabakât*, 87; Dâvûdî, *a.g.e.*, 406; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 543; R. Paret, “Secâvendî”, *İA*, X, 301; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 151; Özgel, *a.g.e.*, 155.

²³¹⁰ İbnü’l-Kıftî’nin *İnbâhü’r-ruvât*’ta naklettiği birkaç satırlık bilgi dışında Zehebî ve İbnü’l-Cezerî de onun hakkında yeni bir şey eklememişlerdir. Bk. Tayyar Altıkulaç, “Secâvendî, Muhammed b. Tayfûr”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/268.

²³¹¹ Süyûtî, *Tabakât*, 87.

²³¹² Aynı ifade için bk. Süyûtî, *Tabakât*, 87; Dâvûdî, *a.g.e.*, 406; Bilmen, *a.g.e.*, II, 487.

²³¹³ Paret, “Secâvendî”, *İA*, X, 301. Özgel, kendi incelemeleri neticesinde 540 (1145) yılında vefat etmiş olmasının daha kuvvetli bir ihtimal olduğunu söylemektedir. (Özgel, *a.g.e.*, 156)

²³¹⁴ Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifîn*, II, 106; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 151.

²³¹⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 406; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 543; Paret, “Secâvendî”, *İA*, X, 301; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 151; Özgel, *a.g.e.*, 155.

Daha önce Ebû Amr ed-Dânî, Ebû Ca'fer en-Nehhâs ve Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî gibi müellifler, vakıf ve ibtidâ konusuna temas etmişlerse de Secâvendî'nin Mushaf yazarken kullandığı terim ve rumuzlar daha çok kabul görüp yaygınlaşmıştır.²³¹⁶ Günümüzde de pek çok İslâm ülkesi matbu mushaflarda aynı sistem ve rumuzları kullanmaya devam etmektedir.²³¹⁷

e) Eserleri: 1. *'Aynü'l-me'ânî fî tefsîri's-seb'i'l-meşânî*. Kaynak değeri taşıyan eden önemli bir eserdir. Yazma nüshaları bulunan²³¹⁸ eserin, bir kısmı tahkik edilmiştir.²³¹⁹

Secâvendî'nin oğlu Ahmed es-Secâvendî'nin bu tefsiri *İnsânü 'Ayni'l-me'ânî* adıyla ihtisar ettiği ifade edilse²³²⁰ de Mollaibrahimoğlu, bu eserin *'Aynü'l-me'ânî* den istifadeyle yazılmış muhtasar bir tefsir olduğu görüşündedir.²³²¹

²³¹⁶ Bu vakıflarla ilgili tafsilat için bk. Paret, "Secâvendî", *İA*, X, 301-302.

²³¹⁷ Tafsilât için bk. Altıkulaç, "Secâvendî, Muhammed b. Tayfûr", 36/268; Paret, "Secâvendî", *İA*, X, 302.

²³¹⁸ Yazma nüshaları için bk. *el-Fihriüsü's-şâmil: 'Ulûmü'l-Kur'ân, maḥḥûṭâtü't-tefsîr ve 'ulûmüh* (nşr. el-Mecmau'l-melekî), Amman 1989, I, 204; Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsirler*, 105; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 154.

²³¹⁹ Hamed el-Yahyâ, tefsirin Nisâ sûresinin sonuna kadar olan kısmını doktora tezi olarak tahkik etmiştir. (Bk. Altıkulaç, "Secâvendî, Muhammed b. Tayfûr", 36/268) Süleyman b. Muhammed b. Fâtih es-Sakîr, *'Aynü'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'azîz ve's-seb'i'l-meşânî li's-secâvendî (Yasin sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadar olan bölümün tahkiki)*, (doktora tezi, Riyad 1415/1994), İmam Muhammed b. Su'ûd l-İslâmiyye Üniversitesi; Abdullah b. Nâsır en-Nuveysir, *'Aynü'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'azîz ve's-seb'i'l-meşânî li's-secâvendî (İsrâ Sûresi ile Fâtır sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadar olan bölümün tahkiki)*, (doktora tezi, Riyad 1416/1995) İmam Muhammed b. Su'ûd l-İslâmiyye Üniversitesi; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 153.

²³²⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 543; Özgel, *a.g.e.*, 156.

2. *‘İlelü’l-vukûf (el-Vakfû ve ‘l-ibtidâ’ü’l-kebîr)*. Müellifin vakıf ve ibtidâ konusunda yazdığı iki eserin en hacimli olanıdır. Tahkikli şekilde neşredilmiştir.²³²² Üzerinde akademik çalışma yapılmıştır.²³²³

3. “*Ma ‘rifetü aḥzâbi’l-Ḳur’ân ve enşâfihî ve erbâ’ihî ve eczâ’ih.*” Yazma nüshaları vardır.²³²⁴

4. *Ġarâ’ibü’l-Ḳur’ân*. Yazma nüshaları vardır.²³²⁵

5. *el-Vakfû ve ‘l-ibtidâ’ü’ş-şagîr*.²³²⁶

6. *‘İlelü’l-kırâ’ât*.²³²⁷

Son iki eserin günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir.

²³²¹ Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsirler*, 114; “Secâvendî, Muhammed b. Tayfûr”, 36/268; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 152, 165-166. Ahmed b. Muhammed es-Secâvendî ve *İnsânu ‘Aynu’l-me’ânî fi’t-tefsîr* adlı eseri hakkında daha geniş bilgi için bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 165-170.

²³²² Secâvendî, *‘İlelü’l-vukûf (el-Vakfû ve ‘l-ibtidâ’ü’l-kebîr)*, (nşr. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Îdî), I-III, Riyad 1415/1994.

²³²³ Muhsin Hâşim Dervîş, üzerinde doktora tezi yapıp tahkik ettiği eseri yayımlamıştır. (Amman 1422/2001)

²³²⁴ bk. *el-Fihriüsü’ş-şâmil: ‘Ulûmü’l-Ḳur’ân, maḥtûṭâtü’t-tefsîr ve ‘ulûmüh* (nşr. el-Mecmau’l-melekî), Amman 1989, I, 204.

²³²⁵ bk. *el-Fihriüsü’ş-şâmil: ‘Ulûmü’l-Ḳur’ân, maḥtûṭâtü’t-tefsîr ve ‘ulûmüh* (nşr. el-Mecmau’l-melekî), Amman 1989, I, 204.

²³²⁶ Brockelmann, *Suppl.*, I, 724; Turgut, *a.g.e.*, 133-134; Süyûtî, *Tabakât*, 87.

²³²⁷ Süyûtî, *Tabakât*, 87; Dâvûdî, *a.g.e.*, 406; Turgut, *a.g.e.*, 128; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 151.

f) *Tefsirdeki Metodu*: Secâvendî'nin '*Aynü'l-me'ânî fî tefsîri's-seb'î'l-meşânî*' adlı eseri, kendisinden sonra kaleme alınan bazı tefsirlere kaynaklık etmiştir. Dil ağırlıklı ve kıraat farklarına önem veren, tek ciltlik bir tefsirdir.²³²⁸

Mukaddime bölümünde; “tefsir usûlü, Mekkî-Medenî âyetleri nâsih-mensûh gibi konulara temas edilmiş, kıraat imamları ve râvileri dışında dil ve kıraat farklılıkları” incelenmiştir. Tefsir ve te'vil kelimelerinin lugavî ve ıstılâhî manaları hakkında bilgi verilerek besmele ve Fâtiha'nın tefsirine başlanmıştır.

Sûre başlarında, ilgili sûrenin harf, kelime ve âyet sayıları ifade edilmiş, âyetlerdeki vakıf noktaları gösterilmiştir. Âyetlerin tefsiri kelime kelime yapılmıştır. İ'râb ve nahiv konusunda izahlarda bulunulmuş; kıraat farklılıkları, kıraat-ı seb'a esas alınarak ifade edilmiştir.

Tefsir izahlarında kısmen âyetlerden şevahid getirilmiş, tefsir ihtilaflarına işaret edilmiş, sözlerin sahipleri de mümkün mertebe zikredilmiştir. Yeri geldikçe sebab-i nüzûle ve fikhî izahlara girilmiştir Fıkıh imamlarının görüşleri zikredilirken bilhassa Şâfiî'nin tercihleri dile getirilmiştir.²³²⁹ Tefsirde önemli ölçüde rivayet tefsirine, nâdiren de işârî tefsire yer verilmiştir.²³³⁰

²³²⁸ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 152. Özgel ise cilt adı vermeyip orta hacimli bir tefsir olduğunu söylemiştir. (Özgel, *a.g.e.*, 156)

²³²⁹ Özgel, Hârizmî'nin Hanefî mezhebine mensup olduğunu söylemektedir. (Özgel, *a.g.e.*, 156)

²³³⁰ Tafsilat için bk. Altıkulaç, “Secâvendî, Muhammed b. Tayfûr”, 36/268; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 152-153. Secâvendî'nin tefsir metodu ve bu husustaki misaller için bk. Özgel, *a.g.e.*, 156-163.

2.1.76. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 562/1166)

(أبوسعد عبدالكریم بن محمد السعانی)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Sa'd Tâcüddîn Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî es-Sem'ânî el-Mervezî”.²³³¹ Merv'de 21 Şâban 506'da (10 Şubat 1113) dünyaya gelmiştir. Soyu Temîm kabilesine dayandığı için “Temîmî”, atalarından Sem'ân'a olan bağı sebebiyle “Sem'ânî”, doğduğu yere nisbetle “Mervezî” ve “Horasânî” nisbeleri verilmiştir.

“Babası Muhammed b. Mansûr, Horasan'ın meşhur âlimlerindendir. Annesi Fâtıma bint Hasen ez-Zendeihâniyye de Merv'in ileri gelen âilelerindendir.” Sem'ânî'nin mensup olduğu âile, dînî ilimlerde pek çok âlim yetiştirmiştir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Dört yaşından itibaren ilim tahsiline başlamıştır. Babası, onu Nîşâbur'da küçük yaşlarından itibaren Ubeyd b. Muhammed el-Kuşeyrî ve Abdülgaflâr b. Muhammed eş-Şîrûyî'nin ders halkalarına dahil etmiştir. O yıl babasının vefatı üzerine amcaları Hasen ve Ahmed b. Mansûr onun eğitimiyle yakından ilgilenmişlerdir. Bu dönemde istifade ettiği âlimler arasında İbrâhim b. Ahmed el-Mervezî'nin ismi de zikredilmektedir.

23 yaşındayken (529/1135) altı yıl sürecek ilk ilmî seyahatine başlamıştır. Horasan, Irak, Suriye ve Hicaz'a gitmiş, 532 (1138) yılından itibaren beş yıl Bağdat'ta kalmıştır.

Daha sonraki yolculuğu 540-546 (1145-1151) yılları arasındadır. Bu sefer de Nîşâbûr, Belh, Herat ve Nesâ'ya gitmiştir.

²³³¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 299; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 12. Özgel, Sem'ânî'nin dedelerini şöyle saymaktadır: Abdülkerim b. Muhammed b. Abdilcebbâr Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer et-Temîmî es-Sem'ânî (Özgel, *a.g.e.*, 236)

549 (1154) yılında çıktığı yolculuğunun istikameti ise başta Hârizm, Buhara, Semerkant ve Nesef olmak üzere Mâverâünnehir bölgesine doğrudur.²³³²

Bu yolculukları esnasında 100 civarında ilim merkezine uğramış ve 7000 civarında hocayla görüşmüştür.²³³³ Hocaları arasında bilhassa İsfahan ve Nîşâbûr bölgesinde ders veren seksen civarında hanım hoca bulunmaktadır.²³³⁴

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: 552’de (1157) tamamladığı nihâî seyahatinden sonra Merv’e yerleşti. Hayatının bundan sonrasını Nizâmîye ve Amîdiye medreselerinde talim ve telif faaliyetleriyle geçirdi. Bu esnada halka dönük vaaz ve irşad faaliyetlerinde de bulundu.

Merv’de, 1 Rebûlevvel 562’de (26 Aralık 1166) vefat etti.²³³⁵

d) *İlimdeki Mevkii*: Hadis ilminde “imam, sika, hâfız ve hüccet” gibi sıfatlarla anılmaktadır.²³³⁶ Şâfiî fıkında da söz sahibidir. *el-Ensâb* adlı eseriyle meşhur olmuş değerli bir tarihçi olmasının yanı sıra eğitim tarihi açısından çok kıymetli bilgiler

²³³² Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 299.

²³³³ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 12.

²³³⁴ Nâciye Abdullah İbrâhim, “el-Mer’etü fî menâhici’l-mü’errihîn” başlıklı makalesinde (“el-Mer’e fî menâhici’l-mü’errihîn”, *Buhûs mühdât li’l-Üstâz Duktûr Seyyid Maqbûl Aḥmed 1919-1998* (nşr. Fârûk Ömer Fevzî-Hind Gassân Ebü’s-Şa’r), Mefrak (Ürdün) 1420/1999, 534-559), Sem’ânî’nin *et-Taḥbîr* adıyla yayımlanan eserinde zikrettiği yetmiş civarındaki hanımı esas alarak o devir ilim anlayışındaki kadının yerini tesbit etmeye çalışmıştır. Tafsilat için bk. Mehmed Efendioğlu, “Sem’ânî, Abdülkerîm b. Muhammed”, 36/461.

²³³⁵ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 13; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 299; Özgel, *a.g.e.*, 236.

²³³⁶ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 12-13.

veren *Edebu'l-implâ* ve *'l-istimplâ* gibi muhtelif eserlerin de müellifidir. İlmî görüşleri, fikirleri, tesiri ve eserleri hakkında birçok çalışma kaleme alınmıştır.²³³⁷

“İbn Asâkir, kendisinden ‘Horasan bölgesinin üstâdı’, Zehebî ‘Horasan’ın muhaddisi’, Sübkî ise ‘Şark’ın muhaddisi’ diye bahsetmişlerdir.” Çağdaşı İbnü'l-Cevzî’nin ağır ithamları ise, mezhep taassubuna bağlanmıştır.²³³⁸

Sem‘ânî’nin eserlerinin ekseriyeti, Merv’in Moğollar tarafından işgali esnasında kaybolmuş, günümüze sadece birkaç eseri ulaşabilmiştir.

e) *Eserleri*: Daha çok *el-Ensâb* isimli eseriyle tanınan Sem‘ânî’nin hocalarını tanıttığı *el-Mu‘cemü'l-kebîr* dışında *ez-Zeyl ‘alâ Târîhi’l-Haîb*, *Edebu'l-implâ* ve *'l-istimplâ*, *Edebu'l-kâdî*, *Fezâ’ilü’ş-Şâm*, *Şalavâtü’n-nebî*, *Câmi‘u’l-behî li-da‘avâti’n-nebî* gibi eserleri günümüze ulaşmıştır.²³³⁹

Tefsir ilmiyle ilgili *Tebyînü me‘âdini’l-me‘ânî limen ilâ tebyînihâ de‘ânî* adıyla bir eserinin bulunduğu ve bu eserde “Kur’ân-ı Kerîm’in manalarını (mukaddime, mekâsıd ve hâtime şeklinde) muhtasar olarak zikrettiği” ifade edilmiştir.²³⁴⁰ “Kur’ân-ı Kerîm’in manalarıyla ilgili bir eserinin daha bulunduğu” söylenmiştir.²³⁴¹

²³³⁷ Tafsilat için bk. Efendioğlu, “Sem‘ânî, Abdülkerîm b. Muhammed”, 36/462.

²³³⁸ Efendioğlu, “Sem‘ânî, Abdülkerîm b. Muhammed”, 36/461.

²³³⁹ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi‘iyye*, II, 12.

²³⁴⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 299.

²³⁴¹ Özgel, *a.g.e.*, 236.

2.1.77. Ebu'l-Fadl el-Bakkālî (ö. 562/1167)

(أبو الفضل البقالى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Fadl Zeynülmeşâyih Muhammed b. Ebi'l-Kāsım b. Bâbcûk (Baycûk) el-Hârizmî el-Bakkālî el-Âdemî”.²³⁴² Hârizm bölgesinin Cürcâniye şehrinde doğdu. Kuru yiyecekler alıp sattığı için “Bakkāl”, Zemahşerî'nin talebelerinden Âdemî'nin nahivle ilgili bir eserini ezberlediği için “Âdemî” diye anılır.²³⁴³ Kendisine, “Zeynü'l-meşâyih” lakabı da verilmiştir.²³⁴⁴

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Zemahşerî'nin önde gelen talebelerindendir. Tefsir, Arap dili ve hadis ilimlerinde kendisinden çokça istifade etmiştir.²³⁴⁵

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Zemahşerî'nin vefatı üzerine, onun makamına geçerek talebelerine ders vermeye devam etmiştir.²³⁴⁶ Bu esnada ders verdiği talebeleri

²³⁴² Süyûtî, *Tabakât*, 102; Dâvûdî, *a.g.e.*, 455; Edirnevî, *a.g.e.*, 94; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 605; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 271; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 161; Özgel, *a.g.e.*, 164.

²³⁴³ Süyûtî, *Tabakât*, 102; Dâvûdî, *a.g.e.*, 455; Edirnevî, *a.g.e.*, 94; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 605-606; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 271; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 161; Özgel, *a.g.e.*, 164.

²³⁴⁴ Süyûtî, *Tabakât*, 102; Dâvûdî, *a.g.e.*, 455; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 271; Tayyar Altıkulaç, “Bakkālî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/544.

²³⁴⁵ Süyûtî, *Tabakât*, 102; Dâvûdî, *a.g.e.*, 455; Edirnevî, *a.g.e.*, 94; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 605; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 271; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 161.

²³⁴⁶ Süyûtî, *Tabakât*, 102; Dâvûdî, *a.g.e.*, 455; Edirnevî, *a.g.e.*, 94; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 605; Altıkulaç, “Bakkālî”, 4/544; Özel, *a.g.e.*, 78.

arasında Nâsır İbnü'l-Mekârim, Abdüsseyyid b. Ali el-Mutarrizî gibi isimler zikredilir.²³⁴⁷

Yetmiş yaşlarındayken 29 Cemâziyelâhir 562 (22 Nisan 1167) tarihinde Hârizm Cürcâniye'sinde vefat etmiştir.²³⁴⁸ Vefatı hakkında 561 (1166)²³⁴⁹, 572²³⁵⁰, 576 (1180)²³⁵¹ ve 586 (1190) gibi farklı tarihler de verilmiştir.²³⁵²

d) *İlimdeki Mevkii*: Tefsir ve nahiv ilimlerindeki ihtisası yanında, Hanefî fikhında söz sahibi bir âlimdir. Güzel ahlâkı ile tanınmıştır.²³⁵³

Yaşadığı bölge (Hârizm) ve hocasının Mu'tezilî olması sebebiyle Bakkâlî'nin de Mu'tezilî olduğu kabul edilmiştir. Ancak eserlerinin bu gözle tahkike ihtiyacı vardır.²³⁵⁴

e) *Eserleri*: 1. *Tefsîrü'l-Bakḳālî*. Muhtemelen on iki ciltlik bu tefsirin sadece VII. cildi hakkında bilgi vardır. 247 varaklık bu ciltte, "Tâhâ sûresinin başından Sebe'

²³⁴⁷ Özgel, *a.g.e.*, 164.

²³⁴⁸ Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 102; Dâvûdî, *a.g.e.*, 455; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 606; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 272.

²³⁴⁹ Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 272.

²³⁵⁰ Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 272.

²³⁵¹ Bilmen, *a.g.e.*, II, 480; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 272. Edirnevî, vefat tarihi olarak önce Cemâziyelâhir 523 (Mayıs-Haziran 1129) tarihini, ardından 576 yılını zikretmiştir. (Edirnevî, *a.g.e.*, 94)

²³⁵² Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 161; Özgel, *a.g.e.*, 164.

²³⁵³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 455; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 605; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 161; Özgel, *a.g.e.*, 164.

²³⁵⁴ Özgel, *a.g.e.*, 164.

sûresinin sonuna kadar olan kısım” bulunmaktadır.²³⁵⁵ Kaynaklarda *Miftâhu't-tenzîl* ismiyle Bakkâlî'ye nisbet edilen²³⁵⁶ tefsirle aynı olmalıdır.²³⁵⁷

2. *Terâcimü'l-e'âcim (et-Terâcim bi-lisâni'l-e'âcim)*. Farsça muhtasar bir Kur'ân lûgatıdır. Arapça mukaddimeden sonra, besmele ve Fâtiha sûresindeki kelimeler açıklanmış; daha sonra Nâs'tan Bakara'ya (sondan başa) doğru bazı kelimeler izah edilmiştir.²³⁵⁸ Yazma nüshaları vardır.²³⁵⁹

3. *et-Tenbîh 'alâ i'câzi'l-Ḳur'ân*.²³⁶⁰

4. *Miṣbâhu'l-beyân fî tavzîhi me'âni'l-Ḳur'ân*.²³⁶¹ Bu eserin, isimleri farkları olmakla birlikte *Terâcimü'l-e'âcim* ile aynı olduğu söylenmiştir.²³⁶² *Zirâ Misbâhu'l-beyân* da kelime izahına yönelik çok muhtasar bir tefsirdir.²³⁶³

²³⁵⁵ bk. Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 99; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 162-163.

²³⁵⁶ Süyûtî, *Ṭabaḳât*, 102; Edirnevî, *a.g.e.*, 94; Bursa Haraçcıoğlu Ktp., nr. 109; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 272; Bilmen, *a.g.e.*, II, 480; Özel, *a.g.e.*, 78; Özgel, *a.g.e.*, 165-166. Nüveyhiz, bu eserin yazma nüshasının üçüncü cildinin Zâhiriye Kütüphanesi'nde bulunduğunu söylemektedir. (Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 606)

²³⁵⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 455.

²³⁵⁸ Altıkulaç, “Bakkâlî”, 4/544.

²³⁵⁹ Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5176, 65 varak; İbrâhim Efendi, nr. 16/2, 144-183. varaklar; Mesih Paşa, nr. 59, 34 varak; nr. 1311, 34 varak; Ayasofya, nr. 4665; Hacı Mahmud Efendi, nr. 319; Sivas Ziya Bey Ktp., nr. 201, 66 varak.

²³⁶⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 455; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 606; Turgut, *a.g.e.*, 169; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 161-162.

²³⁶¹ Süleymaniye Ktp., Mesih Paşa, 59; Özgel, *a.g.e.*, 166.

²³⁶² Özgel, *a.g.e.*, 166.

Kaynaklarda ismi geçen, ama günümüze kadar ulaşmayan diğer bazı eserleri şunlardır: “*Ezḳârü’ş-şalât, el-Hidâye fî’l-me’ânî ve’l-beyân, Cem’u’t-tefâriḳ fî’l-fürû’, Menâzilü’l-‘Arab, Takvîmü’l-lisân, el-Esnâ fî şerḥi esmâi’l-hüsnâ, Tergîbü’l-ilm el-Î‘câb fî ‘ilmi’l-i‘râb*”.²³⁶⁴

f) *Tefsirdeki Metodu: Tefsîrü’l-Baḳḳâlî* diye bilinen ve muhtemelen 12 ciltten ibaret olan tefsirin, sadece yedinci cildi bulunduğu için, Bakkâlî’nin tefsir metodu hakkında verilen bilgiler de kısmen eksik olacaktır. Buna rağmen şunları söylemek mümkündür:

Eser, hem rivayet hem de dirayet yoluyla kaleme alınmıştır. Âyetler kısımlara ayrılarak tefsir edilmiş, toplu mânâyâ önem verilmiş, nüzul sebeplerine işaret edilmiştir.²³⁶⁵

Kısa bir şekilde Kur’ân müfredâtı üzerinde durulmuş, kısmen i‘raba yer verilmiş ve zaman zaman kıraat farklarına işaret edilmiştir. Âyet ve şiirden istiḥadda bulunulmuş, kaynak gösterilmeden bazı hadis-i şerifler nakledilmiş, bazen de peygamber kıssalarına yer verilmiştir. Ahkâm âyetlerinin tefsiri üzerinde durulmuş, Ebû Hanife’nin görüşleri başta olmak üzere farklı mezhep imamlarının görüşleri de zikredilmiştir.²³⁶⁶

Tefsir kısmında ve filolojik izahlarda müfessir kendi görüşünü de ifade etmiş, farklı düşünceler arasında tercihte bulunmuş, bazen de nakledilen bazı görüşleri tenkid

²³⁶³ Fatih, nr. 5176’daki nüshada, “Hamdele ve salveleden sonra *Tefsîrü’n-Nâcim*’in muhtasarı olup *Terâcimü’l-e‘âcim* diye isimlendirilmiştir. Her kelime bir defa izah edilmiş, bir daha dönülmemiştir” denmektedir. (Özgel, a.g.e., 166)

²³⁶⁴ Süyûtî, *Ṭabaḳât*, 102; Dâvûdî, a.g.e., 455; Özgel, a.g.e., 165; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 271-272.

²³⁶⁵ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 162.

²³⁶⁶ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 162-163.

etmiştir. Müteşâbih âyetlerin izahında, aynı bilgilerin tekrarı yerine daha önce geçen bölümlere atıflar yapılmıştır.²³⁶⁷

Geniş bir rivayet tefsiri kabul edilebilecek bu eser, bilhassa Taberî ve *Tefsîrû Burhânî* adlı eserden sık sık iktibaslar yapmış, sahabe ve tâbiûn görüşlerine de ihtimam göstermiştir.²³⁶⁸

2.1.78. Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî (ö. 563/1168)

(أبو النجيب السهروردي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebü'n-Necîb Ziyâüddîn Abdülkâhir b. Abdillâh b. Muhammed b. (Abdillah) Ammûye b. Sa'd (Sa'îd) el-Bekrî es-Sıddîkî el-Kureşî es-Sühreverdî”.²³⁶⁹ İran'ın Cibâl bölgesinde (Irak-ı Acem'de) bulunan Sühreverd kasabasında 490 (1097) yılında doğdu.²³⁷⁰

Soyunun Hz. Ebû Bekir'e kadar uzanması sebebiyle “Bekrî” ve “Kureşî” nisbeleri bulunmaktadır. *'Avârifü'l-me'ârif* müellifi Şihâbüddin es-Sühreverdî'nin amcasıdır.²³⁷¹

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Memleketinde ilk tahsilini tamamlayarak İsfahan'a gitmiş, burada Ebû Ali el-Haddâd'ın hadîs derslerine katılmıştır. 507'de (1113) Bağdat'da bulunan Nizâmiye medresesine giderek burada “Zâhir b. Tâhir eş-Şehhâmî, Ebû Ali

²³⁶⁷ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 163.

²³⁶⁸ Bakkâlî'nin tefsir metodu ve bununla ilgili misaller için bk. Özgel, *a.g.e.*, 165-172.

²³⁶⁹ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 11; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295.

²³⁷⁰ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 12. Özgel, 488 (1096) yılında doğduğunu söylemektedir. (Özgel, *a.g.e.*, 236)

²³⁷¹ Özgel, *a.g.e.*, 236.

Muhammed b. Saîd b. Nebhân ve Es'ad Mîhenî gibi" âlimlerden Şâfiî fikhî ve hadis dersleri aldı.²³⁷²

Vâhidî'nin *el-Vasîf fi't-tefsir* adlı eserini ezberledi. "Fıkıh, fıkıh usûlü ve kelâm ilimleriyle ilgili birçok eser okudu. Bağdat civarındaki bir tekkenin şeyhi olan amcası Kādî Vecîhüddin Ömer b. Muhammed eliyle sûfi hırkası giydi."

Yirmi beş yaşındayken zâhidâne bir hayat seçerek medreseden ayrıldı ve Ahmed el-Gazzâlî'ye mürid olmak gayesiyle İsfahan'a gitti. Burada geçirdiği ağır bir riyâzât döneminden sonra haccını edâ ederek Bağdat'a döndü. "Bağdat'ta Abdülkâdir Geylânî'nin şeyhi Muhammed b. Müslim ed-Debbâs'a bağlandı."²³⁷³

Birçok muhaddisten hadis dersleri almış; "Ebû Mansûr İbn Hayrûn, Ebu'l-Berekât Abdülvehhâb b. Mübârek el-Enmâtî ve Ebu'l-Meâlî Fadl b. Ferec el-Kâtib" kendisine hadis icâzeti vermiştir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Muhammed b. Müslim ed-Debbâs'tan "icazet aldıktan sonra müridleri ve talebeleriyle Dicle nehri kıyısında bir harabede ders vermeye ve irşad hizmetlerine başladı." Kısa sürede meşhur oldu. Zamanla bu ders verdiği bu bölgeye bir medrese ve ribât (tekke) inşa edildi. Halife ve sultanlar nezdinde önemli bir yeri haiz oldu, zaman zaman kendilerine nasihatlerde bulundu.²³⁷⁴

27 Muharrem 545 (26 Mayıs 1150) tarihinde "Nizâmiye Medresesi'ne başmüderris olarak tayin edildi."²³⁷⁵ Burada iki yıl hadis ve fıkıh dersleri verdi. 547'de (1152) "Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın vefatıyla buradaki vazifesini bıraktı."

²³⁷² İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, II, 11.

²³⁷³ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, II, 11; Reşat Öngören, "Sühreverdî, Ebü'n-Necîb", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/35.

²³⁷⁴ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, II, 11; Öngören, "Sühreverdî, Ebü'n-Necîb", 38/35.

²³⁷⁵ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, II, 11; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295.

Vefat eden Sultan Mes'ûd ile yakınlığı sebebiyle 1153'te Abbâsî Halifesi Muktefi Liemrillah tarafından tutuklatıldı ve kırbaç cezasına çarptırılarak hapse atıldı.

557 (1162) yılında Musul, Dımaşk yolu ile “Kudüs’e gitmek üzere Bağdat’tan ayrıldı.”²³⁷⁶ Ancak Sultan Nûreddin Mahmûd Zengî, Dımaşk’ta kendisini karşıladı ve bu şehirde kalmasını istedi. Yol güvenliği bulunmadığı için Kudüs yolculuğunu iptal eden Sühreverdî, Dımaşk’ta hadis, zikir ve sohbet halkaları kurdu. Daha sonra Bağdat’a döndü ve 563 (1168) yılında burada vefat etti.²³⁷⁷

Derslerine devam edip kendisinden hadis öğrenmiş ve rivayette bulunmuş kimseler arasında şu isimler sayılabilir: “Oğlu Ebû Muhammed Abdüllatif, yeğeni Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî, Fahreddin İbn Teymiyye, Ebu'l-Berekât Hasen ed-Dımaşkî, Ebu'l-Kâsım İbn Asâkir, Ebü'r-Rızâ Abdürrahîm, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Müslim el-Erbîlî”.

d) *İlimdeki Mevkii*: Tefsir, fıkıh, fıkıh usûlü ve usûlü'd-din (kelâm) ilimlerinde büyük bir bilgi sahibidir.²³⁷⁸

Fetvaları sebebiyle Iraklılar'ın müftüsü olarak yâd edilmiştir. Şâfî mezhebine mensuptur.²³⁷⁹

Mutasavvıfların büyüklerinden kabul edilmektedir. “Müridlerine başta fıkıh olmak üzere zâhirî ilimleri tahsil ettirmiş”, sonra da Serrâc'ın *el-Lûmâ* 'ı ile sûfîlerin el kitabı mahiyetinde olan kendi eseri *Âdâbü'l-mürîdîn*'i okutmuştur.

²³⁷⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295.

²³⁷⁷ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 12; Öngören, “Sühreverdî, Ebü'n-Necîb”, 38/35; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295; Özgel, *a.g.e.*, 237.

²³⁷⁸ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 11; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295-296.

²³⁷⁹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 295; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 11. İslam Ansiklopedisi'nde, Brockelmann kaynak gösterilerek (*GAL*, I, 436; *Suppl.*, I, 780), onun Hanefî fakîhi olduğu söylenmiştir. (“Sühreverdî”, *İA*, XI, 87-88)

Müridler arasında Sühreverdî tarikatının kurucusu “yeğeni Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî ve Ebheriyye tarikatının kurucusu Ebû Reşîd Kutbüddîn-i Ebherî gibi” önemli zâtlar yer almaktadır.²³⁸⁰

e) *Eserleri:* Ebü’n-Necîb Sühreverdî, meşhur *Âdâbü’l-mürîdîn* dışında, Şâfiî tabakâtına dair bir eser, Ferrâ el-Begavî’nin *Meşâbîhu’s-sünne*’nin şerhi mahiyetindeki *Şerhu ba’zi’l-elfâzi’l-müşkile fi’l-Meşâbîh* ile *Şerhu’l-Esmâ’i’l-ḥüsnâ*’yı kaleme almıştır. Ayrıca kaynaklarda kendisine âit bazı şiirler de yer almaktadır.

“*Nehcü’s-sülûk fi siyâseti’l-mülûk* adlı eser, isim karışıklığı sebebiyle hatâen kendisine nisbet edilmiştir.”²³⁸¹

Tefsir ilmine dair *Şerhu ba’dı elfâzi’l-müşkile* adında bir eserin yazma nüshası olduğu kaydedilmiştir.²³⁸²

2.1.79. Ali b. Zeyd el-Beyhakî (ö. 565/1169)

(علي بن زيد البيهقي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi:* “Ebu’l-Hasen Zahîrüddîn Ali b. Ebi’l-Kâsım Zeyd b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Beyhakî.”²³⁸³ 27 Şaban 493’de (7 Temmuz 1100) Beyhak’a bağlı Sebzevâr kasabasında doğdu. Doğumu ile ilgili bazı kaynaklarda geçen 499 (1105-1106) tarihi hatalıdır. Soyu, Züşşehâdeteyn diye bilinen Huzeyme b. Sâbit’e dayanır.

²³⁸⁰ Öngören, “Sühreverdî, Ebü’n-Necîb”, 38/35-36.

²³⁸¹ Öngören, “Sühreverdî, Ebü’n-Necîb”, 38/36.

²³⁸² Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 453; Özgel, *a.g.e.*, 237.

²³⁸³ M. Fuad Köprülü, “Beyhakî”, *İA*, II, 584.

“Fundukîler diye bilinen eski bir kadı ailesinden geldiği için kendisine ‘İbn Funduk’ da denilmiştir.”²³⁸⁴ Dedeleri, Gazneliler ve Selçuklular devrinde büyük nüfuz kazanmışlar, dînî ve idârî muhtelif vazifelerde bulunmuşlardı.²³⁸⁵

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsiline, XI. ve XII. asırlarda büyük ve ehemmiyetli bir kültür merkezi olan²³⁸⁶ Beyhak’ta başlamış, ailesiyle beraber gittikleri Şeştemed bölgesinde eğitimine devam etmiştir. On dört yaşına kadar burada kalmıştır.

507 (1113-1114) yılında Ömer Hayyâm ile görüşmüş, onunla devrinin meşhur şairleri ve divanları üzerine sohbet etmiştir. Otuz yıl boyunca çok farklı hocalardan İslâm ilimlerinin yanı sıra felsefe, astronomi, matematik, edebiyat ve cebir öğrenmiştir.²³⁸⁷

1123’te babasının, 1124 yılında da hocası Meydânî’nin vefâtı üzerine dört yıldır ikamet ettiği Nîşâbur’dan Merv’e gitti. Burada çeşitli hocalardan dersler aldıktan sonra 1127 yılında Nîşâbur’a geri döndü.

1132 yılında Beyhak kadılığına tayin edildiği hâlde, ilimle meşgul olmayı tercih etti ve Rey’e gitti. Rey’de altı yıl, matematik, astroloji ve felsefe ilimleriyle meşgul oldu. 1136’dan 1142’ye kadar bulunduğu Serahs’ta Kutbüddin Muhammed el-Mervezî ile birlikte felsefî ilimlerde çalıştı.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: 1143-1154 arasında ikamet ettiği Nîşâbur’da, halka hitaben vaaz ve irşad hizmetlerinde bulundu.

²³⁸⁴ Köprülü, “Beyhakî”, *İA*, II, 584.

²³⁸⁵ Köprülü, “Beyhakî”, *İA*, II, 584.

²³⁸⁶ Köprülü, “Beyhakî”, *İA*, II, 584.

²³⁸⁷ Abdülkerim Özaydın, “Beyhakî, Ali b. Zeyd”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/62.

1153 yılında Oğuzlar'ın Horasan'ı istilâ edip Nîşâbur'daki önemli kişileri öldürdükleri hengâmda, bu kargaşadan sağ sâlim kurtuldu.²³⁸⁸

1169'ta Beyhak'ta vefat etti.

d) *İlimdeki Mevkii*: Yaşadığı bölgedeki insanların çoğu aşırı Şîî olmasına rağmen, “Sünnî ve Hanefî bir aileden gelmiş, Sünnî hocalardan ders almış bulunduğu için” inancını muhafaza etmiştir.²³⁸⁹

Birçok ilimle meşgul olmuş, çok farklı sahalarda eserler vermiştir. Şiir ve edebiyatla ilgilenmiş, meşhur şairlerin divanlarını ezberlemiştir.

Bugün eldeki mevcut bilgiler bile, Ebul-Hasen el-Beyhakî'yi, edib, âlim ve tarihçi olarak, XII. asrın büyük İslam müellifleri arasında saymak îcap ettiğini kat'î bir şekilde göstermektedir.²³⁹⁰

e) *Eserleri*: Tarih, edebiyat, biyografi, darbimesel, ensâb, tıb, felsefe, astroloji, antoloji gibi farklı ilim dallarında Arapça ve Farsça seksene yakın eser kaleme almıştır.²³⁹¹

Tetimmatü Şivâni'l-hikme, Târîh-i Beyhak, Meşâribü't-tecârib fi't-târih, Cevâmi'u'l-aḥkâm (Cevâmi'u aḥkâmi'n-nücûm), Vişâhu Dümyeti'l-kaşr, Şerhu Nehcü'l-belâga ve “Gurretü'l-emşâl ve dürrerü'l-aḳvâl (Gurerü'l-emşâl ve dürrerü'l-aḳvâl)” en meşhur eserlerinden birkaçıdır.²³⁹²

²³⁸⁸ Özaydın, “Beyhakî, Ali b. Zeyd”, 6/62.

²³⁸⁹ Özaydın, “Beyhakî, Ali b. Zeyd”, 6/62.

²³⁹⁰ Köprülü, “Beyhakî”, *İA*, II, 586.

²³⁹¹ Yâkût'a (*Mu'cemü'l-udebâ*, V, 208-218) istinaden 74 kitabı olduğu söylenmiştir. Daha sonraki tesbitlerle bunlara 5 eser daha eklenmiştir. (bk. Köprülü, “Beyhakî”, *İA*, II, 584)

²³⁹² Bu eserlerin bazıları hakkında bilgi ve tafsilat için bk. Köprülü, “Beyhakî”, *İA*, II, 584-586.

Tefsir ve Kur'ân ilimleri sahasında, günümüze kadar ulaşmamış eserleri şunlardır:

1. *Es'iletü'l-Kur'ân ma'a'l-ecvibe.*

2. *İ'câzü'l-Kur'ân.*

3. *Qarâ'inü âyâtî'l-Kur'ân.*

4. *Ahkâmü'l-kırâ'at.*²³⁹³

2.1.80. Nasr b. Ali (İbn Ebû Meryem) (ö. 565/1170'ten sonra)

(نصر بن علي ، ابن أبي مريم)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi:* “Ebû Abdillâh Fahrüddîn Nasr b. Ali b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Fesevî el-Fârisî en-Nahvî”.²³⁹⁴ Kendisine Sadrülslâm lakabı da verilmiştir. “Bazı eserlerde ‘İbn Meryem’²³⁹⁵ ya da ‘Ebû Meryem’²³⁹⁶ olarak isimlendirmesi, istinsah veya baskı hatasından kaynaklanmaktadır.”²³⁹⁷ Doğrusu, “İbn Ebû Meryem”dir.²³⁹⁸ Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

b) *Hocaları (Tahsili):* Hocalarından sadece kıraat dersi aldığı Tâcü'l-Kurrâ Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî'nin (ö. 500/1106) adı bilinmektedir.²³⁹⁹

²³⁹³ Turgut, *a.g.e.*, 128.

²³⁹⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 530; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 700.

²³⁹⁵ Bilmen, *a.g.e.*, II, 487.

²³⁹⁶ Süyûtî, *Buğye*, II, 263.

²³⁹⁷ Tayyar Altıkulaç, “İbn Ebû Meryem, Nasr b. Ali”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/437.

²³⁹⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 530; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 700.

²³⁹⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 530.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kendisinden kıraat öğrenen talebeleri arasında “Ebu’l-Hasen Ali b. Hibetullah, Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed, Ebu’l-Alâ Hamza b. Muhammed’in yanı sıra Mükrem (Mükerrem) b. Alâ b. Nasr’ın adı” geçmektedir.²⁴⁰⁰

d) *İlimdeki Mevkii*: “Şîraz hatibi” diye isimlendirilen İbn Ebû Meryem, Cuma günleri verdiği hutbelerle tanınmıştır. Bu hutbelerdeki talâkat ve hitabeti yanında geniş bilgi ve kültürü ile dikkat çekmiştir.²⁴⁰¹

Nahiv ve kıraat ilmindeki salahiyeti ile meşhur olmuş; şer’î ve edebî müşkillerin halli için müracaat mercii hâline gelmiştir.²⁴⁰²

Yâkût, İbn Ebû Meryem’in 565 (1170) yılında öldüğünü söyler.²⁴⁰³ 587 (1191) ve 600 (1204) yıllarından sonra vefat ettiğini söyleyenler de olmuştur.

e) *Eserleri*: “Günümüze ulaşan en meşhur eseri, *el-Mûdah fî vüçûhi’l-kırâ’ât ve ‘ilelihâ (el-Mûdah fî ‘l-kırâ’âti’ş-şemân)*’dır. Bilinen kırâat-i seb’a’ya, Ya’kûb el-Hadrâmî’nin kıraatini de ilave etmiştir.” Tahkik edilerek üç cilt hâlinde neşredilmiştir.²⁴⁰⁴

Kaynaklarda ismi geçmekle birlikte, günümüze ulaşmamış diğer eserleri şunlardır: Muhtemelen 8 cilt olan “*el-Keşf ve’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân (Tefsîru İbn Ebi*

²⁴⁰⁰ Altıkulaç, “İbn Ebû Meryem, Nasr b. Ali”, 19/437.

²⁴⁰¹ Süyûtî, *Buğye*, II, 263; Dâvûdî, *a.g.e.*, 530; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 700; Bilmen, *a.g.e.*, II, 487.

²⁴⁰² Süyûtî, *Buğye*, II, 263; Dâvûdî, *a.g.e.*, 530; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 700; Altıkulaç, “İbn Ebû Meryem, Nasr b. Ali”, 19/437.

²⁴⁰³ Süyûtî, *Buğye*, II, 263; Dâvûdî, *a.g.e.*, 530.

²⁴⁰⁴ İbn Ebû Meryem, *el-Mûdah fî vüçûhi’l-kırâ’ât ve ‘ilelihâ* (nşr. Ömer Hamdân el-Kübeysî), Cidde 1414/1993.

Meryem)''²⁴⁰⁵, şaz kıraatler ve illetleri hakkında *el-Müntekâ fî 'ileli'l-kırâ'ât*, nahiv ilminde *el-İfşâh fî şerhi'l-İzâh* ile '*Uyûnü't-taşrîf*'.²⁴⁰⁶

2.1.81. Ebû'l-'Alâ el-Hemedânî (ö. 569/1173)

(أبو العلا الهمداني)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: Ebu'l-'Alâ' Şeyhülislâm Hasen b. Ahmed b. el-Hasen b. Ahmed b. Muhammed b. Sehl el-Attâr el-Hemedânî.²⁴⁰⁷ 14 Zilhicce 488'de (15 Aralık 1095) Hemedan'da dünyaya geldi.²⁴⁰⁸ Babası ticaretle uğraştığı için âileye Attâr lakabı verilmiştir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini Hemedan'da almaya başladı. Yedi yaşında hâfızlığını tamamladı. Hemedan'da Abdurrahman b. Hamd ed-Dûnî'den hadis dersleri aldıktan sonra, Bağdat, Nîşâbur, İsfahan ve Vâsıt gibi ilim merkezlerine yolculuk yaptı.²⁴⁰⁹ Haccını edâ etmek üzere Mekke'ye gitti.

Bu yolculuklar esnasında kıraat ilimlerinde; "Ebû Ali el-Haddâd, Ebu'l-İz el-Kalânîsî, Ebû Abdullah el-Bârî', Ebû Bekir el-Mizrafî'den istifade etti. Bağdat'ta Ebu'l-Kâsım b. Beyân, Ebû Ali b. Nebhân, İbnü'l-Hasîn; Nîsâbur'da Ebû Abdullah Muhammed b. Fadl el-Furâvî gibi" âlimlerden hadis dinledi.²⁴¹⁰

²⁴⁰⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 700; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 449.

²⁴⁰⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 530.

²⁴⁰⁷ Süyûtî, *Buğye*, I, 418; Dâvûdî, *a.g.e.*, 94; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 324; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 135.

²⁴⁰⁸ Süyûtî, *Buğye*, I, 418; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 324. 483 (1090-1091) yılında doğduğu da rivayet edilmiştir. (bk. Dâvûdî, *a.g.e.*, 94)

²⁴⁰⁹ Süyûtî, *Buğye*, I, 418; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 135.

²⁴¹⁰ Süyûtî, *Buğye*, I, 418; Dâvûdî, *a.g.e.*, 94; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 324.

540'da (1145) yapmış olduğu dördüncü ve son Bağdat seyahatinde, daha çok çocuklarının tahsilini gözetmiş, onları buradaki meşhur kıraat âlimleriyle görüştürmüş ve ders almalarını sağlamıştır. Kendisi de hadis ve kıraat dersleri vermiştir.²⁴¹¹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Son Bağdat yolculuğundan Hemedan'a döndükten sonra burada kurduğu kütüphaneye kitaplarını vakfetmiş, talebelerine kendi evinde ders vermiştir. Vefat edene kadar hadis ve kıraat dersleri vermeye devam etmiştir.²⁴¹²

Talebeleri arasında “kendi çocukları Abdülber, Ahmed ve Fâtıma, torunları Muhammed, Ali, Abdülhamîd dışında Ebû Ahmed b. Sükeyne, Ebu'l-Hasen ed-Debbâs, Muhammed b. Muhammed el-Keyyâl, Ebu'l-Mevâhib b. Sasrâ, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ahmed eş-Şîrâzî” zikredilebilir.²⁴¹³

Çok varlıklı olmamasına rağmen elindekileri talebelerine sarf etmiş, yine bu yüzden zaman zaman borçlanmış. Vefat ettiğinde evi satılarak borçları ödenmiştir.²⁴¹⁴ 19 Cemâziyelevvel 569 (26 Aralık 1173) tarihinde Hemedan'da vefat etmiştir.²⁴¹⁵ 599 tarihinde vefat ettiğı şeklinde rivayet hatalıdır.

d) *İlimdeki Mevkii*: Hadis ve kıraat ilimlerinde büyük bir otorite olarak kabul edilmiştir. Kıraat ilminde Şeyhu Hemedân ve İrakeyn İmamı denilmiştir.²⁴¹⁶ Hadiste sika ve hâfız olduğu kaydedilmiştir.

²⁴¹¹ Tayyar Altıkulaç, “Ebû'l-Alâ el-Hemedânî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/286; İbn Receb, *Kitâbü'-z-zeyl*, I, 324.

²⁴¹² Süyûtî, *Buğye*, I, 418.

²⁴¹³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 94; İbn Receb, *Kitâbü'-z-zeyl*, I, 325.

²⁴¹⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 95; Altıkulaç, “Ebû'l-Alâ el-Hemedânî”, 10/286.

²⁴¹⁵ İbn Receb, *Kitâbü'-z-zeyl*, I, 328. Vefatıyla ilgili 14 Cemâziyelevvel 569 (21 Aralık 1173) şeklinde tarih düşenler de olmuştur. (Süyûtî, *Buğye*, I, 418; Dâvûdî, *a.g.e.*, 96)

²⁴¹⁶ İbn Receb, *Kitâbü'-z-zeyl*, I, 325; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 135.

Arap dili, ensâb, esmâ ve künâ (isim ve künyeler) ile kısas ve sîret gibi tarih ilimlerinde de söz sahibidir.²⁴¹⁷ Bu ilimlerde *Kitâbü'n-Neseb*, *el-Cemhere*, *Mücmelü'l-luğa* gibi birçok kaynak eseri ezberlemiştir.²⁴¹⁸

Derin ilmi, güzel ahlâk ve cömertliği ile insanların sevgi ve saygısını kazanmıştır.²⁴¹⁹ Kaynaklarda keramet, menkıbe ve kendisini medh eden şiirlere yer verilmiştir.

Hanbelî mezhebine mensup, sünnete sıkı sıkıya bağlı bir âlimdir. Ancak güzel ahlak ve faziletleri sebebiyle, fikrî muhalifi olan Mûtezile mezhebine mensup kişiler tarafından bile hürmet görmüştür.²⁴²⁰ Mûteahhir Şiî kaynakları²⁴²¹, kendi kaynaklarında onun ismini de zikrederek onu Şia'ya mâl etmek istemişlerdir. Ancak bununla ilgili açık bir delil ortaya koyamamışlardır.

Zulümle elde edilen mallardan yemez, aynı şekilde ele geçen malla kurulmuş medrese ve ribatta konaklamaz ve ders vermezdi. Sultanlara minnet etmemiş, Allah yolunda kendisini kınayanın kınamasından da korkmamıştı.²⁴²²

e) *Eserleri*: Daha çok Kur'ân ilimleri ve kıraate dair kitaplar kaleme almış olan Hemedânî'nin günümüze ulaşan eserleri şunlardır:

1. “*Ğâyetü'l-ihtisâr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr li-e'immeti'l-emşâr*. Meşhur on imamın kıraatlerine yer verilmiştir. Kırâat-i seb'a imamlarına ilâve olarak Ebû Ca'fer Yezîd

²⁴¹⁷ Süyûtî, *Buğye*, I, 418; Dâvûdî, *a.g.e.*, 94-95; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 325; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 135.

²⁴¹⁸ Süyûtî, *Buğye*, I, 418.

²⁴¹⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 95.

²⁴²⁰ Süyûtî, *Buğye*, I, 418; Dâvûdî, *a.g.e.*, 95; Altıkulaç, “Ebû'l-Alâ el-Hemedânî”, 10/286.

²⁴²¹ Seyyid Hasan es-Sadr, *Te'sîsü's-Şi'a*, Beyrut 1401/1981, 115; Altıkulaç, “Ebû'l-Alâ el-Hemedânî”, 10/286. Hayatı ve ahlakı hakkında tafsilat için bk. İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 326-329.

²⁴²² Süyûtî, *Buğye*, I, 418; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 135.

b. Ka'ka' el-Kârî ile Ya'kûb b. İshak el-Hadramî ismi zikredilmiş ve bunlara sıralamada öncelik verilmiştir.”²⁴²³ Yazma nüshaları vardır.²⁴²⁴

2. *Kitâbü't-Temhîd fî ma'rifeti't-tecvîd*. İlk kariler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Yazma nüshası vardır.²⁴²⁵

3. “*Şerhu ma'htelefe fihî aşhâbü Ebî Muhammed Ya'kûb b. İshâk el-Hadramî*. On kıraat imamından Ya'kûb el-Hadramî'nin talebelerinin kıraat hususunda ihtilaflarını” konu edinen bir eserdir. Yazma nüshası vardır.²⁴²⁶

4. “*Kitâbü'l-İntişâr fî ma'rifeti kurrâ'i'l-müdüni ve'l-emşâr*. Bazı kaynaklarda *Tabakâtü'l-kurrâ'* olarak anılan”, muhtemelen yirmi ciltlik bu eser hakkında İbnü'l-Cezerî, onun bir yaprağını bile elde edemediğini, zira büyük ihtimalle Cengiz Han istilâsı esnasında tamamen kaybolmuş olabileceğini söylemektedir.²⁴²⁷

5. “*Kırâ'atü Ebî Hanîfe en-Nu'mân*”. Yazma nüshası vardır.²⁴²⁸

6. “*el-İktifâ' kırâ'atü imâmi'l-kurrâ Ebî 'Amr b. el-'Alâ*.” Yazma nüshası vardır.²⁴²⁹

²⁴²³ Altıkulaç, “Ebü'l-Alâ el-Hemedânî”, 10/286-287.

²⁴²⁴ Nuruosmaniye Ktp. (nr. 86, 117 varak); Kütahya Vâhid Paşa Ktp. (nr. 2819, vr. 85^a-142^a); Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp. (nr. 72, 149 varak); Riyad Melik Suûd Üniversitesi Ktp. (nr. 688, 125 varak).

²⁴²⁵ Kastamonu İl Halk Ktp., (nr. 1525, 88 varak).

²⁴²⁶ Konya Yusuf Ağa Ktp., (nr. 4820/2, 241-404).

²⁴²⁷ Altıkulaç, “Ebü'l-Alâ el-Hemedânî”, 10/287.

²⁴²⁸ Antalya Elmalı Halk Ktp., (nr. 2548, vr. 40^a-45^a).

²⁴²⁹ Madras (nr. 55, 219 varak); bk. *el-Fihrisü's-şâmil: mahfûzâtü'l-kırâ'ât*, I, 115.

7. *el-Hâdî ilâ ma 'rifeti 'l-meķāṭi ' ve 'l-mebâdî* '. Yazma nüshaları vardır.²⁴³⁰

Sayılanların dışında Hemedânî'ye âit başka eserlerin isimleri de kaydedilmiştir.²⁴³¹

Kıraat imamlarının "her birinin kıraati hakkında telif ettiği birer ciltlik müstakil kitapları ile *Mâ'âtü 'l-Ḳur'ân* ve elli ciltlik *Zâdü 'l-müsâfir* adlı eseri".²⁴³²

2.1.82. Kutbüddîn er-Râvendî (ö. 573/1178)

(قطب الدين الراوندى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: "Ebu'l-Hüseyin (Ebu'l-Hasan) Kutbüddin Saîd b. Abdillâh b. el-Hüseyin b. Hibetullâh b. Hasan er-Râvendî".²⁴³³ İran'da Kâşân şehrinin Râvend köyünde dünyaya geldi. Râvend, Kâşân ile İsfahan arasındadır.²⁴³⁴ Babası Abdullah ile kendisine nisbetle anıldığı dedesi Hüseyin b. Hibetullah da bölgenin tanınmış âlimlerinden kabul edilmiştir.²⁴³⁵

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Tahsili hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. "Muhammed b. Hasen et-Tûsî, Ebû Ali el-Fadl et-Tabersî, İmâdüddin et-Taberî, Ebû Ca'fer el-Halebî, Abdullah el-Hulvânî ve Ebu'l-Berekât Muhammed b. İsmâîl" istifade ettiği hocalarından birkaçıdır.

²⁴³⁰ Süleymaniye Ktp. (Lâleli, nr. 69), Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. (III. Ahmed, nr. 150, 230 varak), Dublin Chester Beatty Ktp. (nr. 3595, 188 varak)

²⁴³¹ *Mübhicü 'l-esrâr fî ma 'rifeti ihtilâfi 'l-'aded fî 'l-aḥmâs ve 'l-a 'şâr 'alâ nihâyeti 'l-îcâz ve 'l-iḥtişâr, el-Edeb fî ḥisâni 'l-ḥadîs, Dürretü 't-tâc fî fevâ'idi 'l-ḥac*. Tafsilat için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 724; Altıkulaç, "Ebü'l-Alâ el-Hemedânî", 10/287; İbn Receb, *Kitâbü 'z-zeyl*, I, 325-326.

²⁴³² Dâvûdî, *a.g.e.*, 94; İbn Receb, *Kitâbü 'z-zeyl*, I, 326; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 135; Altıkulaç, "Ebü'l-Alâ el-Hemedânî", 10/287.

²⁴³³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 208; Özgel, *a.g.e.*, 172.

²⁴³⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 208.

²⁴³⁵ Avni İlhan, "Kutbuddin er-Râvendî", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/486.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Bir taraftan muhtelif konularda eser telif ederken bir taraftan da talebe yetiştirmekle meşgul oldu.

Derslerinde yetişen kimseler arasında oğulları Muhammed, Ali ve Hüseyin dışında, “Şîa’nın öne çıkan isimlerinden İbn Şehrâşûb, Ebu’l-Hâris İzzeddin el-Alevî, Ebû Ca’fer Zeynüddin ed-Da’vidârî ve Ahmed b. Abdülcebbâr et-Tabersî” sayılabilir.²⁴³⁶

Kum’da, 14 Şevval 573’de (5 Nisan 1178) vefat etti.²⁴³⁷

d) *İlimdeki Mevkii*: Şîa’nın önde gelen fakihlerinden kabul edilmiştir.²⁴³⁸ Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatında söz sahibidir.²⁴³⁹

Eserlerinde sûfiyenin sözlerinden de istifade etmesi tasavvufla irtibatı olduğunu göstermektedir.

e) *Eserleri*: Tefsir, kelam, felsefe, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı gibi ilimlerde, kaynaklarda ismi geçen altmış civarında eseri bulunmaktadır.²⁴⁴⁰ Bunlardan tefsir ve Kur’ân ilimleri sahasında öne çıkan eserleri şöyledir:

1. *Tefsîrû’l-Kur’ân*.²⁴⁴¹ Muhtasar, iki ciltli bir tefsirdir.²⁴⁴²

2. *Hülâşatü’t-tefâsîr*. 10 cilttir.²⁴⁴³

²⁴³⁶ İlhan, “Kutbuddin er-Râvendî”, 26/486.

²⁴³⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 208; Özgel, *a.g.e.*, 173.

²⁴³⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 208; Özgel, *a.g.e.*, 172.

²⁴³⁹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 208; Özgel, *a.g.e.*, 173.

²⁴⁴⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 208; Özgel, *a.g.e.*, 173. Eserlerinin listesi için bk. İlhan, “Kutbuddin er-Râvendî”, 26/487; *A’yânü’ş-Şî’a*, VII, 240-241.

²⁴⁴¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 208.

²⁴⁴² Özgel, *a.g.e.*, 173.

²⁴⁴³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 208; Özgel, *a.g.e.*, 173.

3. *el-Lübâb fî fazli Âyeti 'l-kürsî mine 'l-kitâb.*²⁴⁴⁴

4. “*en-Nâsih ve 'l-mensûh mine 'l-âyât fî cemî 'i 'l-Ḳur'ân.*”

5. “*Fıkhü 'l-Ḳur'ân.* Kur'ân'daki fikhî hükümleri, Şîa anlayışına göre değerlendiren bu çalışma neşredilmiştir.”²⁴⁴⁵ Fıkıh bablarına göre tertib edilmiş, “bu eser, Kitâbu't-tahâre ile başlamış, Kitâbu'd-diyât ile bitmiştir.”

Râvendî, bu eseri hazırlarken Şeyh Tûsî'nin *et-Tibyân fî tefsîri 'l-Ḳur'ân*'ı ile Şerîf Murtazâ'nın *el-İstibşâr dî infirâdi 'l-imâmiye* adlı eserlerinden istifade etmiş, kimi zaman hiçbir tasarrufta bulunmadan bu eserlerden iktibaslar yapmıştır.

Eserin en orijinal yönü, ele alınan mevzuların, muhtelif görüşlere yer verilerek incelenmesi, özellikle Şîa ve Ehl-i sünnetin zikredilen konu hakkındaki görüşlerinin mukayeseli ele alınmasıdır.²⁴⁴⁶

6. *Şerhu âyâtî 'l-aḥkâm.*²⁴⁴⁷

7. *Şerhu âyâtî 'l-müşkile fî 't-tenzîh.*²⁴⁴⁸

2.1.83. Zahîrüddîn Muhammed en-Nisâbûrî (ö. 577/1181'den sonra)

(ظهير الدين محمد النيسابوري)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi:* Ebû Ca'fer Zahîrüddîn Muhammed b. Mahmûd en-Nisâbûrî. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

b) *Eserleri:* Farsça *el-Beşâir fî 't-tefsîr* adıyla birkaç ciltten oluşan bir tefsir kaleme aldığı ve bu eserini 577 (1181) tarihinde tamamladığı rivayet edilmiştir.²⁴⁴⁹

²⁴⁴⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 208; Özgel, *a.g.e.*, 173.

²⁴⁴⁵ Kutbuddin er-Râvendî, *Fıkhü 'l-Ḳur'ân* (nşr. Ahmed el-Hüseynî), I-II, Kum 1405.

²⁴⁴⁶ Özgel, *a.g.e.*, 174.

²⁴⁴⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 208; Özgel, *a.g.e.*, 173.

²⁴⁴⁸ Özgel, *a.g.e.*, 173.

2.1.84. Ebû Mûsâ el-Medînî (ö. 581/1185)

(أبو موسى المدينى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed b. Ömer b. Muhammed el-İsfahânî el-Medînî eş-Şâfiî”.²⁴⁵⁰ İsfahan’da, 501 yılı Zilkade ayında (Haziran 1108) dünyaya geldi. Doğduğu şehre, “Medînetü İsfahan” da denildiği için “Medînî” nisbesiyle anılmıştır.²⁴⁵¹ Babası, kıraat ilmiyle meşgul olmuş, daha bebek denecek yaşlarda oğlunu da ilim meclisleriyle tanıştırmıştır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini İsfahan ve çevresinde aldıktan sonra ilim tahsili için Hemedan, Bağdat gibi ilim merkezlerine yolculuklar yapmış; buralarda “Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Mende, Ebû Ali el-Haddâd ve İbnü’l-Kayserânî gibi” âlimlerden istifade etmiştir. Hocalarının 300’ü aştığı kaydedilmektedir.²⁴⁵²

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Tahsilini tamamladıktan sonra İsfahan’a yerleşmiş ve burada hadis dersleri vermeye başlamıştır. Yetiştirdiği talebeler arasında Hâzîmî, Cemmâîlî, Abdülkâdir er-Ruhâvî ve Abdülkerîm es-Sem‘ânî gibi tanınmış muhaddisler yer almaktadır.

9 Cemâziyelevvel 581 (8 Ağustos 1185) tarihinde İsfahan’da vefat etti.²⁴⁵³

d) *İlimdeki Mevkii*: Hadisleri ezberleme ve usûlüne riâyet ederek nakletmede çok mâhir bir âlimdir. Hadislerin illetleri, ricâli, bâblar gibi birçok konuda otorite sayılan Medînî; hadis ilminde âlî senedli, sika ve sadûk olarak anılmaktadır.²⁴⁵⁴ Yaşadığı

²⁴⁴⁹ Bilmen, *a.g.e.*, II, 481.

²⁴⁵⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 595; Özgel, *a.g.e.*, 239.

²⁴⁵¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 595; M. Ali Sönmez, “Ebû Mûsâ el-Medînî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/192.

²⁴⁵² Sönmez, “Ebû Mûsâ el-Medînî”, 10/192.

²⁴⁵³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 595.

²⁴⁵⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 595; Sönmez, “Ebû Mûsâ el-Medînî”, 10/192.

dönemde bu hususta kendisinden daha bilgili ve hıfzı kuvvetli kimse bulunmadığı söylenmiştir.²⁴⁵⁵

Güzel ahlâk sahibi, ibadete düşkün, kendi elinin emeğiyle geçinmeyi tercih eden bir kimseydi.

e) *Eserleri*: Daha çok hadis ilmiyle meşgul olan ve bu ilme dâir eserler kaleme alan²⁴⁵⁶ el-Medîni'nin Kur'ân ilimleri ve tefsir sahasındaki eserleri şunlardır:

1. *el-Mecmû'u'l-muğîs fî ġarîbeyni'l-Kur'ân ve'l-ġadîs*. “Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin ġarîbü'l-Kur'ân konusundaki *Kitâbü'l-Ġarîbeyn fî'l-Kur'ân ve'l-ġadîs*'de takip ettiği metot üzere”, bu eseri ikmâl etmek için yazmıştır.²⁴⁵⁷ Neşredilmiştir.²⁴⁵⁸

2. “*Kitâbü Takzîyeti mâ yukzî'l-'ayn min hefevâti Kitâbi'l-Ġarîbeyn*.” Medîni, bu eseri de el-Herevî'nin zikredilen eserindeki bazı yanlışları düzeltmek üzere yazmıştır. Yazma nüshası bulunmaktadır.²⁴⁵⁹

2.1.85. Ebû Âlî el-Gaznevî (ö. 582/1186)

(أبو علي الغزنوي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Ali Nâsırüddin Âlî b. İbrâhim b. İsmâil el-Belhî el-Gaznevî.”²⁴⁶⁰ Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Kendisine Tâcü's-şerîa ve Nizâmü'l-İslâm lakabları da verilmiştir.²⁴⁶¹

²⁴⁵⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 595; Özgel, *a.g.e.*, 239.

²⁴⁵⁶ el-Medîni'nin eserleri hakkında bk. Sönmez, “Ebû Mûsâ el-Medîni”, 10/192-193.

²⁴⁵⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 595. Özgel, bu eserin adını, *Kitâbu'l-Muğîs (Tetimmetü'l-Ġarîbeyn)* olarak zikretmiştir. (Özgel, *a.g.e.*, 239)

²⁴⁵⁸ Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Mecmû'u'l-muğîs fî ġarîbeyni'l-Kur'ân ve'l-ġadîs* (nşr. Abdülkerîm el-Azbâvî), I-III, Cidde 1406-1408/1986-1988.

²⁴⁵⁹ Bibliothecae Bodleianae'deki bu nüsha hakkında bk. Brockelmann, *GAL*, I, 451; Sönmez, “Ebû Mûsâ el-Medîni”, 10/192.

Ebu'l-Kâsım ez-Zemahşerî ile tanışıp kendisinden istifade eden kimselerdendir.²⁴⁶² Haleb'te yaşamıştır. Burada fıkıh dersleri vermiştir.²⁴⁶³

Hakkında 581 (1185-1186), 582 (1186-1187) ve 585 (1189-1190) gibi farklı vefat tarihleri zikredilmiştir.²⁴⁶⁴

b) *İlimdeki Mevkii*: Hanefî fukahâsındandır.²⁴⁶⁵ “Tefsir, fıkıh, cedel ve usûl ilimlerinin yanı sıra Arap dili ve edebiyatında da önemli bir mevkii” hâizdir.²⁴⁶⁶

c) *Eserleri*: “Fıkıh ilmiyle ilgili *el-Meşâri'ü's-şerâ'i fi'l-fıkh* ve onun şerhi mahiyetinde *el-Menâbi' fi şerhi'l-Meşâri* adlı eserleri” kaleme almıştır.²⁴⁶⁷

Takşîru't-tefsîr adında birkaç ciltten oluşan bir tefsiri bulunmaktadır.²⁴⁶⁸ Yazma nüshası vardır.²⁴⁶⁹ Bazı kaynaklarda bu eserin, “*Tefsîrû'l-Kur'âni'l-kerîm (Tefsîrû't-tefsîr)*” adıyla iki büyük cilt hâlinde olduğu kaydedilmiştir.²⁴⁷⁰

²⁴⁶⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 160; Edirnevî, *a.g.e.*, 97; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 252; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 171; Özgel, *a.g.e.*, 174.

²⁴⁶¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 160; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 252; Özgel, *a.g.e.*, 174.

²⁴⁶² Edirnevî, *a.g.e.*, 97.

²⁴⁶³ Edirnevî, *a.g.e.*, 97.

²⁴⁶⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 160; Edirnevî, *a.g.e.*, 97; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 252; Özgel, *a.g.e.*, 175.

²⁴⁶⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 252.

²⁴⁶⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 160; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 252; Bilmen, *a.g.e.*, II, 481; Özgel, *a.g.e.*, 175.

²⁴⁶⁷ Edirnevî, *a.g.e.*, 97.

²⁴⁶⁸ Bilmen, *a.g.e.*, II, 481. Mollaibrahimoğlu, eldeki nüshanın tek cilt olduğunu, *Keşfü'z-zunûn*'da iki cilt (bk. Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 474), *Hediyyetü'l-ârifîn*'de ise 12 cilt gösterildiğini söylemektedir. (Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 171-172)

d) *Tefsirdeki Metodu*: “Gaznevî’nin *Takşîru’t-tefsîr* adlı tefsiri, dil ve lugat ağırlıklı, garîbü’l-Kur’ân metodunun hâkim olduğu muhtasar bir tefsirdir.” Mukaddimede, tefsirin adı *Takşîru’t-tefsîr* olarak zikredilmiş, bunun dışında tefsir usûlüyle ilgili kayda değer bir bilgi verilmemiştir.²⁴⁷¹

Âyetlerin tefsiri, genelde kelimeler, bazen de bölümler hâlinde ele alınmış, sadece tefsire ihtiyaç duyulan kısımlarda açıklama yapılmıştır. Başka bir ifadeyle filolojik izahlar yapılmış, i’râba geniş yer verilmiş, bazı kıraat farklarına temas edilmiştir. Dil ve tefsir izahlarında âyetlerden istişhadda bulunulmuştur.²⁴⁷²

Tekrardan kaçınıldığı için sona doğru gidildikçe açıklama ve yorumlar azalmaktadır.²⁴⁷³

Bazı kelimelerle ilgili sarf bilgileri verilmiş, ancak toplu mânâ üzerinde pek durulmamıştır. Nâdiren tefsir ihtilaflarına temas edilmiş, bu esnada kaynak gösterilmemiş ve sözler sahiplerine ircâ edilmemiştir. Ahkâm âyetlerinin tefsirinde fıkıh hükümleri belirtilmiş, Ebû Hanife başta olmak üzere diğer mezhep imamlarının görüşlerine de yer verilmiştir.²⁴⁷⁴ Rivayetler senedsiz aktarılmıştır.²⁴⁷⁵

²⁴⁶⁹ Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 48, 188 vr., İstinsah (628), (Bakara sûresinin 233. âyetinden itibaren Âl-i İmrân sûresinin 39. âyetine kadar eksiktir.) bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 172; Özgel, *a.g.e.*, 175.

²⁴⁷⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 160; Edirnevî, *a.g.e.*, 97; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 252.

²⁴⁷¹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 172.

²⁴⁷² Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 172; Özgel, *a.g.e.*, 175.

²⁴⁷³ Özgel, *a.g.e.*, 175.

²⁴⁷⁴ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 172.

²⁴⁷⁵ Gaznevî’nin tefsir metodu hakkında tafsilat ve bu tefsirden misaller için bk. Özgel, *a.g.e.*, 175-178.

2.1.86. Ebû Bekr Zeynüddin el-Hâzimî (ö. 584/1188)

(أبو بكر زين الدين الحازمي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzim el-Hâzimî el-Hemedânî”.²⁴⁷⁶ 548 (1153) veya 549 (1154) yılında Hemadan’da doğdu.²⁴⁷⁷ Büyük dedesi Hâzim’e nisbetle el-Hâzimî diye anılmıştır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Çocukluk dönemini geçirdiği Hemedan’da Ebu’l-Vakt es-Sicî, Şehrdâr b. Şârîye (Şîrûveyh) ed-Deylemî, Şühde el-Kâtibe, Ebû Zür’â el-Makdisî, Abdullah b. Ahmed el-Hirakî, Ebu’l-‘Alâ el-Hemedânî ve Ma‘mer b. el-Fâhîr gibi pek çok hocadan hadis dersleri aldı.²⁴⁷⁸

570 (1174-1175) yılından itibaren uzun bir ilim yolculuğuna çıktı. Bu esnada “Bağdat, Basra, Musul, Vâsıt, İsfahan, İran, Azerbaycan, Erbil, Şam, Hicaz ve el-Cezîre’ye gitti.” Buralarda da farklı hocalarla görüştü ve kendilerinden muhtelif ilimlerde dersler aldı.²⁴⁷⁹ Daha sonra Bağdat’a dönüp burada yerleşti.

Cemâleddin Vâsik b. Fadlân gibi âlimlerden istifade ederek Şâfiî fıkhrında fetva verecek seviyeye ulaştı.²⁴⁸⁰

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Hadisle alakalı pek çok imlâ meclisi tertip etmiş, verdiği derslerde kendisinden birçok talebe istifade etmiştir. Bunlar arasında Abdülhâlik en-Nîştibrî, Ali b. Pâseveyh ve Dimyat hatibi Abdullah b. Hasen sayılabilir.

²⁴⁷⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 475; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 46.

²⁴⁷⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 475; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 46.

²⁴⁷⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 475; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye* IV/2, 46.

²⁴⁷⁹ Bu şehirlerdeki hocaları hakkında tafsilat için bk. Dâvûdî, *a.g.e.*, 475; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 46.

²⁴⁸⁰ Selman Başaran, “Hâzimî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/124.

Bağdat'ta, 18 yahut 28 Cemâziyelevvel 584 (15 veya 25 Temmuz 1188) tarihinde otuz beş yaşında vefat etmiştir.²⁴⁸¹

d) *İlimdeki Mevkii*: Kuvvetli bir hâfızaya ve üstün bir zekâyâ sahipti. Hadiste hüccet seviyesinde olduğu kabul edilmiştir. Hadis isnadı, ricâl ve fikhü'l-hadis ilimlerinde ihtisaslaşmıştır.²⁴⁸² Muhtelif ilimlerde bazı kitapları ezberlemiş, Şâfiî fikhına ait bazı kitaplar üzerinde de hadis tahririnde bulunmuştur.²⁴⁸³

Tasavvufî neşve sahibi, takvâ ehli, âbid ve zâhid bir zâttı. Geceleri kendi evine çekilir, sabaha kadar ilim ve ibadetle meşgul olurdu.²⁴⁸⁴

e) *Eserleri*: Hadis ilmine dair yazdığı “*el-İ'tibâr fi'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-âsâr, Şürûtu'l-e'immeti'l-hamse, 'Ucâletü'l-mübtedî ve fuḍâletü'l-müntehî fi'n-neseb* ile yer isimleri hakkındaki *Me'ttefeḳa lafẓuhû ve'ftereḳa müsemmâhû fi'l-emâkin ve'l-büldâni'l-müştebehe fi esmâ'i'l-büldan, el-Mü'telef ve'l-muḥtelef*” gibi eserleri ile tanınmaktadır.²⁴⁸⁵ Bunların dışında kaynaklarda başka eserlerinin isimleri de sayılmıştır.

Tefsir ve Kur'ân ilimleriyle ilgilendiği hâlde bu sahada bir eserine rastlanmamıştır.

2.1.87. Ebü'n-Nasr el-Attâbî (ö. 586/1190)

(أبو النصر أحمد بن محمد العتّابي)

²⁴⁸¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 476; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü 'ş-şâfi'iyye*, II, 46.

²⁴⁸² Dâvûdî, *a.g.e.*, 475; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü 'ş-şâfi'iyye*, II, 46.

²⁴⁸³ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü 'ş-şâfi'iyye* IV/2, 46-47.

²⁴⁸⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 476; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü 'ş-şâfi'iyye*, II, 46; Başaran, “Hâzimi”, 17/125.

²⁴⁸⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 475; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü 'ş-şâfi'iyye*, II, 46.

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû’n-Nasr (Ebu’l-Kâsım) Zeynüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Attâbî el-Buhârî el-Hanefî”.²⁴⁸⁶ Buhara’ya bağlı Dârü Attâb (Attâbiyye) mahallesinde yaşadığı için Attâbî nisbesiyle bilinir.²⁴⁸⁷ Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Talebeleri arasında meşhur Hanefî fakihlerinden Şemsüleimme Muhammed b. Abdissettâr el-Kerderî’nin de adı geçmektedir.²⁴⁸⁸ “el-Kerderî, Attâbî’den *Şerhu’z-Ziyâdât*’ı okuyup rivayet etmiştir.”²⁴⁸⁹

Buhara’da vefat etmiştir. Vefatıyla ilgili bazı kaynaklarda 582 (1186) tarihi verilse de 586 (1190) yılı daha isabetli görülmektedir.²⁴⁹⁰

d) *İlimdeki Mevkii*: “Mâverâünnehir Hanefî ulemâsı arasında önemli bir yeri” vardır. Bilhassa “fetvâ kitapları ve Hanefî mezhebinin temel kaynaklarına yapmış olduğu şerhleri” meşhurdur.²⁴⁹¹

Hanefî fıkhnın yanı sıra tefsir ilminde de kıymetli çalışmalar yapmıştır.²⁴⁹²

²⁴⁸⁶ Süyûtî, *Tabakât*, 21; Dâvûdî, *a.g.e.*, 62; Edirnevî, *a.g.e.*, 97; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 65; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 103; Özgel, *a.g.e.*, 178.

²⁴⁸⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 63; Bilmen, *a.g.e.*, II, 481; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 103; Özgel, *a.g.e.*, 178.

²⁴⁸⁸ Süyûtî, *Tabakât*, 22; Dâvûdî, *a.g.e.*, 62; Edirnevî, *a.g.e.*, 97; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 103.

²⁴⁸⁹ Halit Ünal, “Attâbî, Ahmed b. Muhammed”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/93; Özel, *a.g.e.*, 83.

²⁴⁹⁰ Süyûtî, *Tabakât*, 22; Dâvûdî, *a.g.e.*, 62; Edirnevî, *a.g.e.*, 97; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 463; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 103; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 65.

²⁴⁹¹ Süyûtî, *Tabakât*, 21-22; Ünal, “Attâbî, Ahmed b. Muhammed”, 4/93; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 65; Bilmen, *a.g.e.*, II, 481; Özel, *a.g.e.*, 83; Özgel, *a.g.e.*, 179.

²⁴⁹² Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 65.

e) Eserleri: “Fıkha dair *Câmi’u (Cevâmi’u) ’l-fıkh (el-Fetâva ’l-‘Attâbiyye), Şerhu ’l-Câmi ’i ’l-kebîr, Şerhu ’z-Ziyâdât, Şerhu ’l-Câmi ’i ’ş-şagîr ve Muhtaşarü ’l-Câmi ’i ’l-kebîr* gibi eserleri”²⁴⁹³ yanında günümüze ulaşmış bir tefsiri de mevcuttur:

“*Tefsîrû ’l-Kur’ân (Tefsîrû ’l-‘Attâbî, Tefsîrû ’l-Kur’ânî ’l-‘azîm).*”²⁴⁹⁴ Yazma nüshası bulunmaktadır.²⁴⁹⁵

f) *Tefsirdeki Metodu*: Attâbî’nin adına Şehid Ali Paşa nr. 89’da kaydedilmiş nüsha, aslında birkaç tefsirin bir araya getirilmiş şeklidir.²⁴⁹⁶ İlk bölümlerin (Mukaddime ve Fâtîha Sûresinin birinci âyeti) Attâbî’ye aidiyeti tesbit edildiği için bu kısa bölüm üzerinden Attâbî’nin metoduna dair şu değerlendirmeler yapılabilir:

Mukaddimedede, hamdele ve salveleden sonra, “*Kim Kur’ân’ı kendi re’yi ile tefsir ederse...*” hadisini ele almış ve rey ile tefsir etme konusundaki farklı görüşlere temas etmiştir. Nihâî görüş olarak rey ile tefsirin cevazını dile getirmiş; sanki kendi

²⁴⁹³ Süyûtî, *Tabakât*, 22; Dâvûdî, *a.g.e.*, 62; Edirnevî, *a.g.e.*, 97; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 65; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 103; Özgel, *a.g.e.*, 179.

²⁴⁹⁴ Süyûtî, *Tabakât*, 22; Dâvûdî, *a.g.e.*, 62; Edirnevî, *a.g.e.*, 97; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 103.

²⁴⁹⁵ Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 89. Ahmet Özel, Amasya İl Halk Ktp., nr. 94’te de bir nüsha bulunduğunu kaydetmiştir. (Özel, *a.g.e.*, 83)

Özgel, Şehid Ali Paşa’daki nüshanın kaydını bir yerde nr. 890, bir yerde ise nr. 89 olarak yazmıştır. (Özgel, *a.g.e.*, 179) İlki (nr. 890), hatalıdır.

²⁴⁹⁶ Özgel, bu nüsha üzerinde yaptığı incelemede, bu nüshanın ilk iki varağının kütüphane fişinde belirtildiği gibi Attâbî’ye ait olduğunu, sonrasında ise; kağıdı, yazısı ve muhtevası farklı başka bir tefsirin eklendiğini söylemektedir. İkinci tefsir, daha çok kelâmî mevzuları ele almaktadır. Ciltlenmiş bu eserin sonlarına doğru, üçüncü bir eser daha vardır. Bu üçüncü eserin dili ise Farsça’dır. Attâbî’nin birkaç varaklık tefsirine eklenen bu son iki tefsirin kime ait olduğu ve isimleri bilinmemektedir. (Özgel, *a.g.e.*, 179-180)

tefsirine, yani dirayet metodunun meşrûiyetine zemin hazırlamıştır.²⁴⁹⁷ Surenin girişinde Mekkî-Medenî oluşu, surenin isimleri tafsilata girmeden zikredilmiştir.

Besmele tefsirinde hazifler ve takdirler, okunuşu ile ilgili fikhî hükümler zikredilmiş, besmeleyi oluşturan lafızlar ıstikak ve vezinleri sayılarak açıklanmıştır. Bu konuda hadislerden istişhadda bulunulmuştur. Kıraat farklarına, lugavî ve fikhî meselelere kısa kısa temas edilmiş olmasından, ihtilafları konu edinmeyen muhtasar bir tefsir olduğu neticesi çıkarılabilir.²⁴⁹⁸

2.1.88. İbn Şehrâşûb el-Mâzenderânî (ö. 588/1192)

(ابن شهر آشوب المازندرانی)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Ca‘fer Reşîdüddîn Muhammed b. Ali b. Şehrâşûb b. Ebî Nasr et-Tabersî el-Mâzenderânî es-Serevî”.²⁴⁹⁹

489’da (1096) İran’ın Mâzenderan bölgesinde bulunan Sârî’de doğdu. Lakabı, “Zeynüddin”dir.

b) *Hocaları (Tahsili)*: İlk tahsilini babası ve dedesinin yanında aldı. Hafızlığını ikmâl etti. Daha sonra ilim öğrenmek için seyahatlere çıktı. Horasan, Nîşâbur, Hârizm, Sebzevâr, Meşhed, Beyhak, Rey, Kâşân ve Hemedan gibi ilim merkezlerini ziyaret etti.

Buralarda Fettâl en-Nîsâbüri, Şahhâmî, Zemahşerî, Tabersî, “Seyyid Fadlullah er-Râvendî, Ebü’ş-Şükr es-Saffâr, Ebu’l-Fütûh er-Râzî ve Ebu’l-Alâ el-Hemedânî gibi” âlimlerden istifade etti.

Hocaları arasında Nasîrüddîn-i Tûsî’nin sayılmış olması hatalıdır.²⁵⁰⁰

²⁴⁹⁷ Özgel, *a.g.e.*, 180.

²⁴⁹⁸ Özgel, *a.g.e.*, 180.

²⁴⁹⁹ Süyûtî, *Tabakât*, 96; Süyûtî, *Buğye*, I, 161; Edirnevî, *a.g.e.*, 98; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 580; Özgel, *a.g.e.*, 239.

Muhtemelen 552 (1157) yılında Bağdat'a gitti ve "burada Ebu'l-Vakt es-Siczi'nin rivayetlerini aldı." Bağdat'taki ilmî faaliyetleri sebebiyle Halifenin iltifatını kazandı, kendisine Reşîdüddin lakabı verildi.

Hanbelî mezhebini hâkim kılmak için gayret gösteren Halife Müstazî-Biemrillah devrine kadar Bağdat'ta kaldı. Buradan ayrıldıktan sonra Hille'ye geçti (567/1171)

571 (1172) yılında "Musul'a geçti, ancak Vezir Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed'in azliyle burada da fazla duramadı" ve Hamdânîler dönemi Şia'nın sığınağı hâline gelen Halep'e gitti.²⁵⁰¹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Hayatının bilhassa son on beş yılını yoğun bir şekilde talebe yetiştirmekle geçirdi.

Kendisinden istifade eden talebeleri arasında Ebû Hâmid Muhammed b. Ebu'l-Kâsım el-Halebî, Muhammed b. Abdisselâm ile Ebu'l-Hasen Ali el-Hillî zikredilebilir.²⁵⁰²

Halep'te, 22 Şaban 588 (2 Eylül 1192) tarihinde vefat etti.²⁵⁰³

²⁵⁰⁰ B. Scarcia Amoretti, Nasîrüddîn-i Tûsî'nin, dedesi Şehrâşûb vasıtasıyla İbn Şehrâşûb'un dolaylı olarak hocası sayılması gerektiğini ifade etmiştir. (*El²* [İng.], III, 935) Bu durum, muhtemelen Nasîrüddîn-i Tûsî ile Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin karıştırılmasından kaynaklanmıştır. Zira Nasîrüddîn-i Tûsî, İbn Şehrâşûb'un ölümünden dokuz yıl sonra dünyaya gelmiştir. Bk. Mustafa Öz, "İbn Şehrâşûb", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/376.

²⁵⁰¹ Öz, "İbn Şehrâşûb", 20/376; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 580.

²⁵⁰² Özgel, *a.g.e.*, 179.

²⁵⁰³ Süyûtî, *Tabakât*, 96; Süyûtî, *Buğye*, I, 161; Edirnevî, *a.g.e.*, 98.

d) *İlimdeki Mevkii*: Şia mezhebine mensup olmakla birlikte tefsir, hadis, usûl, fıkıh, rivâyet ilimleri, kıraatlar, garîbü'l-Kur'ân ve nahiv konusundaki ihtisası, çok çeşitli ilmî çevreler tarafından takdir görmüştür.²⁵⁰⁴

O, tasnifatı, hadis ile alakası, rical ve senedlerle ilgili bilgisi hususunda Şia mezhebinin Hatîb el-Bağdâdî'si olarak kabul edilmiştir.²⁵⁰⁵

Önemli İmâmiye fakihlerindendir.²⁵⁰⁶

e) *Eserleri*: Ebû Câfer et-Tûsî'nin *Fihrist*'ini tamamlayacak mâhiyette bir biyografi kitabı olan *Me'âlimü'l-'ulemâ*, Ehl-i beyt'e âit birtakım rivayetleri derleyen *Menâkıbü Âli Ebî Tâlib* ve Şia'ya muhalif olanları tenkid etmek üzere yazılan *Meşâlibü'n-nevâsib* dışında, kaynaklarda “*el-Misâl fi'l-emsâl*, *el-Hâvî*, *el-A'lâm ve't-ţarâ'ik*, *el-Minhâc*, *Nuhabü'l-aḥbâr*, *Erbâûne ḥadîs fi menâkıbi seyyideti'n-nisâ' Fâtimate'z-zehrâ*, *el-Mevâlid*, *Şerḥ Kitâbi'l-Fuṣûl*, *el-İnşâf* ve *Mâ'idetü'l-fâ'ide*” gibi birçok eseri kaydedilmiştir.²⁵⁰⁷

Tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair şu eserleri bulunmaktadır:

1. “*Müteşâbihü'l-Kur'ân ve Muḥtelifüh (Te'vîlü müteşâbihi'l-Kur'ân)*”.²⁵⁰⁸ 570 (1174-1175) yılında tamamlanmıştır. Hasen el-Mustafavî'nin hâşiyesiyle neşredilmiştir.²⁵⁰⁹

2. *Beyânü't-tenzîl*.

²⁵⁰⁴ Süyûtî, *Buğye*, I, 161; Edirnevî, *a.g.e.*, 98; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 580; Özgel, *a.g.e.*, 239.

²⁵⁰⁵ Süyûtî, *Tabakât*, 96; Edirnevî, *a.g.e.*, 98; Özgel, *a.g.e.*, 240.

²⁵⁰⁶ Özgel, *a.g.e.*, 239.

²⁵⁰⁷ Öz, “İbn Şehrâşûb”, 20/376.

²⁵⁰⁸ Süyûtî, *Buğye*, I, 161; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 580; Özgel, *a.g.e.*, 240.

²⁵⁰⁹ İbn Şehrâşûb, *Müteşâbihü'l-Kur'ân ve Muḥtelifüh*, Tahran 1369/1950; Turgut, *a.g.e.*, 152; Öz, “İbn Şehrâşûb”, 20/376.

3. “Esbâbü’n-nüzûl ‘alâ mezhebi âli’r-Resûl (Esbâbu nüzûli’l-Ḳur’ân)”.²⁵¹⁰

2.1.89. Burhâneddin el-Mergînânî (ö. 593/1197)

(برهان الدين المرغيناني)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Hasen Bürhânüddîn Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî er-Riştânî”.²⁵¹¹ Mâveraünnehir’in Fergana bölgesindeki Mergînân’a bağlı Riştân köyünde dünyaya geldi. Ailesi, Hz. Ebû Bekr’in soyundan gelmekte olup pek çok âlim yetiştirmiştir.

Leknevî tarafından 8 Receb 511’de (5 Kasım 1117) doğduğu rivayet edilmektedir.²⁵¹²

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini aldığı hocalar arasında anne tarafından “dedesi Ebû Hafs b. Ali ez-Zenderâmasî, Ebû Amr Osman b. Ali el-Bîkendî, Sadrüşşehîd Hüsâmüddin Ömer b. Abdilazîz, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî, Ziyâeddin Muhammed b. Hüseyin el-Bendenîcî, Kıvâmüddin Ahmed b. Abdürreşîd el-Buhârî’nin” isimleri sayılmaktadır. Dedesi dahil bu hocaların bir kısmı, aynı zamanda Şeyhüleimme es-Serahsî’nin talebesidir.²⁵¹³

Tirmizî’nin eserindeki hadisleri, Ebû Muhammed Ziyâuddîn Said b. Es’ad ile el-Hasan b. Ali el-Mergînânî’den dinlemiştir.²⁵¹⁴

Mergînânî, fıkıh, hadis, tefsir ve Arap dili ve edebiyatında elde ettiği ilimlerle kısa zamanda temayüz etmiştir.²⁵¹⁵

²⁵¹⁰ Süyûtî, *Buğye*, I, 161; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 580; Özgel, *a.g.e.*, 240.

²⁵¹¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 356; Heffening, “Merginânî”, *İA*, VII, 761; Kutluboğa, *Tâcû’t-terâcim*, 206-207.

²⁵¹² Ferhat Koca, “Mergînânî, Burhâneddin”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/182.

²⁵¹³ Heffening, “Merginânî”, *İA*, VII, 761.

²⁵¹⁴ Heffening, “Merginânî”, *İA*, VII, 761.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kendisinden istifade eden talebeleri arasında “oğulları Celâleddin Muhammed ve Nizâmeddin Ömer’in yanı sıra Şemsüleimme el-Kerderî, Celâleddin Mahmûd b. Hüseyin el-Üsrûşenî ve Burhânü’l-İslâm ez-Zernûcî gibi” âlimlerin isimleri geçmektedir.

“14 Zilhicce 593 (28 Ekim 1197) tarihinde vefat etmiş, Semerkant’a defnedilmiştir.”²⁵¹⁶

d) *İlimdeki Mevkii*: Kaynaklarda kendisinden “imam, hâfız, muhakkik” gibi sıfatlarla bahsedilmektedir.

Yaşadığı dönem Hanefî fıkhnın büyük isimlerindendir.²⁵¹⁷

Taşköprizâde onu Hanefî mezhebi içindeki “ashâb-ı tercih”ten sayar. Leknevî, onun “mezhepte müctehid” olmasını daha isabetli görür.²⁵¹⁸ “Son dönem Osmanlı âlimlerinden Seyyid Bey ise, kitaplarının onun ‘meselede müctehid’ seviyesinde olduğunu” söyler.²⁵¹⁹

e) *Eserleri*: “En meşhur eseri, Hanefî fıkhnın en tanınmış ve güvenilir metinlerinden birisi olan *el-Hidâye*’dir.”²⁵²⁰ Üzerinde pek çok şerh, hâşiye ve ihtisar çalışması yapılmıştır. Bu kitap, daha önce yazmış olduğu *Bidâyetü’l-mübtedî* adlı eserinin şerhi mahiyetindedir.

²⁵¹⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 356.

²⁵¹⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 356; Heffening, “Merginânî”, *İA*, VII, 761; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 207.

²⁵¹⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 356.

²⁵¹⁸ Özel, *a.g.e.*, 87; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 356.

²⁵¹⁹ Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Koca, “Merginânî, Burhâneddin”, 29/182.

²⁵²⁰ Koca, “Merginânî, Burhâneddin”, 29/182; Özel, *a.g.e.*, 87-88; Heffening, “Merginânî”, *İA*, VII, 761; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 207.

Daha çok fıkha dair yazmış olduğu diğer eserlerinin adları ise şöyledir: “*Muhtârât (muhtâr)ü’n-nevâzil, et-Tecnîs ve’l-mezîd fî’l-fetâvâ, Kitâbü’l-ferâ’iz, Kitâbü’l-Hac, Kifâyetü’l-müntehî, Münteke’l-merfû’, el-Mezîd fî fûru’i’l-Hanefiyye, Neşrü’l-mezheb ve Şerhu’l-Câmi’i’l-kebîr*”.²⁵²¹

Tefsir ilmiyle meşgul olmakla birlikte bu hususta bir eserine rastlanmamıştır.

2.1.90. Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî (ö. 596/1200’dan sonra)

(محمد بن محمد السجّاوندى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Tâhir Sirâcüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdîrreşîd es-Secâvendî”.²⁵²² Hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Horasan bölgesinde Behl ile Gazne arasında bulunan ve kendisinin “nisbet edildiği Secâvend, Sekâvend (Segâvend) kelimesinin Arapça söyleniş şeklidir.”²⁵²³ Muhtemelen 522 (1128) tarihinde doğmuştur.

Bazı kaynaklarda, “Kur’ân-ı Kerîm’deki durak işaretlerini ilk defa koymuş bulunan Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî (ö. 560/1165) ile karıştırılmış” ve bu âlimin bazı eserleri hatâen kendisine nisbet edilmiştir.²⁵²⁴

b) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Talebeleri arasında Hamîdüddîn Muhammed b. Ali en-Nevkadî el-Faradî’nin ismi geçer.

“Abdülkâdir el-Kureşî; Nevkadî’nin talebesi Ömer b. Ahmed el-Kâhuştüvânî’den (ö. 673/1274) Ebu’l-Alâ Şemseddin Mahmûd b. Ebû Bekir el-Kelâbâzî’nin, ondan da hocası Kutbüddin el-Halebî’nin öğrendiği Secâvendî’nin ferâize dair eserini el-

²⁵²¹ Heffening, “Merginânî”, *İA*, VII, 761; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 207.

²⁵²² R. Paret, “Secâvendî”, *İA*, X, 302; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 245.

²⁵²³ Ahmet Özel, “Secâvendî, Muhammed b. Muhammed”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/266-267; Özel, *a.g.e.*, 91.

²⁵²⁴ Özel, “Secâvendî, Muhammed b. Muhammed”, 36/267.

Halebî'den okuyup rivayet ettiğini" nakleder.²⁵²⁵ Ancak Secâvendî'nin vefat tarihi hakkında bir bilgi vermez.

Kaynaklarda verilen sınırlı bilgilerden vefat tarihi hakkında da kesin bilgiye ulaşmak zordur. 596 (1200) tarihinde hayatta olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi, 600 (1204)²⁵²⁶ ve zayıf bir rivayet olmakla birlikte 700 (1301) tarihini zikredenler de çıkmıştır.²⁵²⁷

c) *İlimdeki Mevkii*: Hanefî mezhebine mensup bir fakih ve hesap âlimidir. *el-Ferâ'izü's-Sirâciyye* adlı ferâize dair eseri çok meşhurdur.²⁵²⁸

d) *Eserleri*: Fıkha dair *el-Ferâ'izü's-Sirâciyye* ve *el-Fetâva's-Sirâciyye* ile cebir, mukabele ve hesap ilimlerine yönelik "*et-Tecnîs fi'l-hisâb, Risâle fi'l-hisâb, Mesâ'il semâniye fi'l-hisâb, Uşûl yüste'ânü bihâ fi mesâ'ili'l-cebr ve'l-mukâbele, Risâletü'l-cebr ve'l-mukâbele, Şerhu misâhati şebîhi'l-mu'âyyin* adlı eserleri" bulunan Secâvendî'nin tefsir ve Kur'ân ilimleri üzerine bilinen bir eseri yoktur.

2.1.91. Ebû Muhammed Ruzbihan el-Baklî (ö. 606/1209)

(أبو محمد روزبهان البقلى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: "Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî eş-Şîrâzî".²⁵²⁹ Fesâ'da doğdu. Kaynaklarda farklı doğum tarihleri bulunmakla

²⁵²⁵ Özel, "Secâvendî, Muhammed b. Muhammed", 36/267.

²⁵²⁶ Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 245.

²⁵²⁷ Talebesinin talebesi el-Kâhuştüvânî'nin 673 (1274) yılında vefat ettiği göz önünde bulundurulduğunda 600 (1204) yılında vefat etmiş olması muhtemeldir. (Ayrıntılı bilgi ve kaynaklar için bk. Ahmet Özel, "Secâvendî, Muhammed b. Muhammed", 36/267; Özel, *a.g.e.*, 91; Paret, "Secâvendî", *İA*, X, 302)

²⁵²⁸ Bu eser hakkında daha geniş bilgi için bk. Özel, *a.g.e.*, 91-92; Paret, "Secâvendî", *İA*, X, 302; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 245.

²⁵²⁹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 191; Edirnevî, *a.g.e.*, 104; Özgel, *a.g.e.*, 193.

birlikte, “*Meşrebu’l-ervâh* adlı eserini 16 Zilkade 579’da (1 Mart 1184) tamamladığında, elli iki yaşında olduğunu” kaydetmiştir. Bu kayıttan 526-527 (1132-1133) tarihinde doğduğu anlaşılmaktadır.

Asıl adı “iyi baht” manasında “Rûzbihân”, lakabı ise Sadreddin’dir. Babası sebzeçi, kendisi de gençlik döneminde bu işle uğraştığı için “el-Baklî” nisbesiyle meşhur olmuştur. Pek çok ünlü şathiyesi bulunduğu için “Şeyh-i Şattâh” ismi de verilmiştir.²⁵³⁰ Şiraz’da yaşadığı için “Şîrazî” nisbesi verilmiştir.

Baklî âilesi, Deylemliler kabilesinin bir parçası olarak Büveyhîler döneminde (932-1056) Fars bölgesine yerleşmiştir. Baklî, Büyük Selçuklu Devleti’nin dağılma döneminde Kirmân bölgesinde yaşamıştır.²⁵³¹

b) Hocaları (Tahsîli): Âilesi ve çocukluk çevresi, dînî kurallar hususunda oldukça gevşekti. Ancak o daha küçük yaşlarından itibaren dînî merak ve gayret içinde bulunmuş, öğrendiği bazı hakikatler üzerine henüz on beş yaşlarına varmadan birkaç defa ilâhî cezbeye kapılmıştı. Zikre olan ilgisi de gittikçe artmış, gençlik çağlarında hafızlık yaparak kendisini ilim ve ibadete vermişti.²⁵³²

On yedi-on sekiz yaşındayken bir anda babasının dükkânını terk ederek sahrâları mesken edinmişti. Daha sonra kısmî bir sükûna kavuşarak sûfîlerin yolunu izlemeye karar kıldı. Yirmi beş yaşındayken Şîraz’da bulunan bir hankâhta kalmaya başladı. Burada daha önceden tanıştığı Şeyh Cemâleddin b. Halîl el-Fesâî’yle karşılaştı.²⁵³³

560 (1165) yılında Şîraz’da kendi ribatını inşâ etti. Burada Rûzbihâniyye tarikatının temellerini attı.

²⁵³⁰ Nazif Hoca, “el-Baklî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/545.

²⁵³¹ Özgel, *a.g.e.*, 193.

²⁵³² Özgel, *a.g.e.*, 193.

²⁵³³ Hoca, “el-Baklî”, 4/546; Özgel, *a.g.e.*, 194.

1175 yılında Şîraz'dan Fesâ'ya döndü. Daha sonra Fars bölgesi emîri Tekle b. Zengî'nin davetiyle Şîraz'a gitti. Bir müddet bu âilenin himayesinde kaldı.

Tasavvufî yolculuğunun başında Irak, Kirman, Hicaz ve Şam bölgelerine gitti. İki defa hac vazifesini îfa etti. Bu esnada bir müddet Mekke'de ikamet etti.

Ruzbihan el-Baklî, Şeyh Ebu'n-Necib es-Sühreverdî ile birlikte, İskenderiye yakınlarında Silefi'den *Şaḥîḥ-i Buḥârî* okudu.²⁵³⁴

Hayatının büyük bölümünde dergâhında ve câmide vaazlar verdi, eserlerini telif etti.

Ömrünün son demlerinde ayağına felç indi. Muharrem 606 (Temmuz 1209) yılında Şîraz'da vefat etti.²⁵³⁵

c) *İlimdeki Mevkii*: İranlı meşhur sûfî, âlim ve şâirdir. Devrinde insanların sevgi ve saygısına mazhar olmuş; kendisine “âriflerin sultanı”, “âlimlerin burhânı”, “âşıkların misali” ve “abdalların serveri” gibi unvanlar verilmiştir. Doğuştan tasavvufa meyilli bir yapısı vardır.²⁵³⁶

“Olağan üstü denebilecek bir hayal gücüne sahip olup Kur'ân âyetlerini te'vil ederken verdiği bâtinî mânâlar buna işaret etmektedir.” Kendisinden önce “birçok sûfinin vecd hâlinde söylediği şathiyyât türünden sözleri açıklayarak bunları şeriatle bağdaştırmaya” çalışmıştır.²⁵³⁷

Bağlı olduğu fikhî mezhebi hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte, ders aldığı hocalarının çoğunun Şâfiî olması sebebiyle kendisinin de bu mezhebe mensup olduğu söylenebilir.²⁵³⁸

²⁵³⁴ Özgel, *a.g.e.*, 193.

²⁵³⁵ Edirnevî, *a.g.e.*, 105; Özgel, *a.g.e.*, 194.

²⁵³⁶ Hoca, “el-Baklî”, 4/546.

²⁵³⁷ Hoca, “el-Baklî”, 4/546.

²⁵³⁸ Özgel, *a.g.e.*, 193.

d) Eserleri: Farklı dînî ilimlerle ilgili, özellikle tasavvufa dair birçok eser kaleme almıştır.²⁵³⁹ Ancak bunların çoğu kaybolmuştur. Günümüze ulaşan bazı eserleri şunlardır: “*Meşrebu’l-ervâh, Risâletü’l-üins fî rûhi’l-kuds, Mantıku’l-esrâr bi-beyâni’l-envâr, Kitâbü’n-Nükât (Galaţâtü’s-sâlikîn), Şerh-i Şaţhiyyât, Şerhu’l-hucüb ve’l-estâr fî maķâmâti ehli’l-envâr ve’l-esrâr (Kitâbü’l-İğâne), Seyrû’l-ervâh (el-Mişbâh fî mükâşefâti ba’si’l-ervâh), ‘Abherü’l-‘âşıkîn, Keşfü’l-esrâr ve mükâşefetü’l-envâr (Kitâbü’l-envâr fî keşfi’l-esrâr)*”.²⁵⁴⁰

Günümüze ulaşmış bir tefsiri²⁵⁴¹ vardır:

‘*Arâ’isü’l-beyân fî haķāikı’l-Kur’ân*’.²⁵⁴² İşarî tefsir metoduyla Arapça olarak yazılmıştır. “Mukayeseli işarî tefsir açısından önemli ve sahasında kaynak değeri taşıyan bu tefsirin” muhtelif yazma nüshaları günümüze kadar ulaşmıştır.²⁵⁴³ Neşredilmiştir.²⁵⁴⁴

²⁵³⁹ Özgel, *a.g.e.*, 194.

²⁵⁴⁰ Edirnevî, *a.g.e.*, 105.

²⁵⁴¹ Nazif Hoca, ‘*Arâ’isü’l-beyân*’ı, Baklî’nin Kur’ân-ı Kerîm’in işarî tefsiri hakkında günümüze ulaşan iki eserinden biri olarak tarif eder. (Hoca, “el-Baklî”, 4/547) Ancak ilgili maddede, bu sahadaki ikinci eserinin hangisi olduğu hakkında bir bilgi verilmemektedir.

²⁵⁴² Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 191.

²⁵⁴³ Brockelmann, *GAL*, I, 442, 527; *Suppl.*, I, 735; II, 280; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 192; Özgel, *a.g.e.*, 195.

²⁵⁴⁴ Bin sayfayı aşkın bir hacimle iki cilt hâlinde basılmıştır (Haydarâbâd 1301). İlmî neşri, Mısır asıllı ve İran uyruklu Salâh Sâvî tarafından hazırlanmış, ancak henüz basılmamıştır. bk. M. Nazif Şahinoğlu, “‘*Arâ’isü’l-beyân*”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/265.

Leṭâifü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân adıyla, günümüze ulaşmamış başka bir tefsirinden daha söz edilmektedir.²⁵⁴⁵

f) *Tefsirdeki Metodu*: Baklî, '*Arâ'isü'l-beyân fî ḥakāikü'l-Kur'ân*' adlı eserinin mukaddimesinde, mânevî âlemlerde iyice terakkî ettikten ve bilgi ve hikmet ummânının derinlerine daldıktan sonra tefsir yazmaya niyet ettiğini, tefsiri kaleme alırken de önceki mutasavvıfların işarî tefsirlerindeki metot üzere eserini şekillendirdiğini söyler.

Baklî'ye göre, "Kur'ân-ı Kerîm'in zâhirî ve bâtinî mânâları bitmek bilmez. Her kelimesi bir sır denizi, bir nur deryasıdır." Hiç kimse, onun mânâlarının kemâline hakkıyla ulaşamaz. "Bu engin mânâlar; ibâre, işaret, letâif ve hakâikten meydana gelen dört kademedir. İbare avâm, işaret seçkin kimseler (havâs), letâif velîler ve hakâik de peygamberler içindir". Ancak "Baklî, tefsirinde bu mânâlardan sadece bâtinî olanları" seçerek izah etmiştir.²⁵⁴⁶

"Eserde Sülemî'nin *Ḥakāikü't-tefsîr*'i ile Kuşeyrî'nin *Leṭâ'ifü'l-işârât*'ından istifade edilerek" tasavvufî pek çok terim uzun uzun açıklanmıştır.²⁵⁴⁷

Eserde âyetler mushaf tertibiyle ele alınmış, bütün âyetler tefsir edilmemiş, genellikle işarî yoruma müsait olanlara temas edilmiş, bazı ahkâm âyetleri dahî aynı usûlle açıklanmıştır.²⁵⁴⁸

"Tefsirinin Allâh'ın muradına ve Resûlü'nün sünnetine uygun olması için Cenâb-ı Hakk'a tevekkül edip Ondan yardım istediğini" söylemekle birlikte, "zikrettiği pek

²⁵⁴⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 191; Özgel, *a.g.e.*, 195.

²⁵⁴⁶ Şahinoğlu, "'Arâ'isü'l-beyân", 3/265; Bilmen, *a.g.e.*, II, 496-497; Özgel, *a.g.e.*, 195.

²⁵⁴⁷ Hoca, "el-Baklî", *DİA*, 4/547; Şahinoğlu, "'Arâ'isü'l-beyân", 3/265; Özgel, *a.g.e.*, 195.

²⁵⁴⁸ Baklî'nin tefsir metodu ve bu husustaki misaller için bk. Özgel, *a.g.e.*, 195-199.

çok şey, Bâtiniyye yorumlarına benzer şekilde akıl ve mantık sınırlarını zorlamaktadır.”²⁵⁴⁹

Daha önce Kuşeyrî ve Gazzâlî ile, naslara bağlı ve zâhire uygun işârî tefsir anlayışı geliştirilmiş, sınırsız ve kuralsız bâtinî yorumlar ise reddedilmiştir. Ruzbihan Baklî ise, bunun aksine tamamen bâtinî yorumlara öncelik ve ağırlık vermiştir. Bunun sebepleri arasında, yetiştiği çevre, içinde bulunduğu vecd halleri sayılabileceği gibi, tefsirinin temelini oluşturan Sülemî'nin yoğun tesiri zikredilmelidir.²⁵⁵⁰

Ele aldığı âyetin tefsirinden önce kendi görüşünü ifade eden Baklî, ardından o âyetle ilgili önceki sûfîlerin görüş ve tefsirlerini aktarmış, böylece bâtinî tefsirlerin hülasasını ortaya koymuştur. Bu özelliği de eserine orjinallik katmaktadır.²⁵⁵¹

2.1.92. Ebû Abdillâh Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)

(أبو عبدالله فخرالدين الرازى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Abdillâh (Ebu'l-Fadl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin b. Hasan b. Ali er-Râzî et-Taberistânî el-Kureşî el-Bekrî et-Teymî”.²⁵⁵² 25 Ramazan 543'te (6 Şubat 1149), Rey'de dünyaya gelmiştir. 544'te (1149) doğduğu da söylenmiştir.²⁵⁵³

²⁵⁴⁹ Şahinoğlu, bu konuda Tevbe sûresinin 91, Nahl sûresinin 81, Neml sûresinin 20, 26, Hâc sûresinin 26. âyetlerinin tefsirlerini örnek olarak vermektedir. Daha geniş bilgi için bk. Şahinoğlu, “‘Arâ’isü'l-beyân”, 3/265.

²⁵⁵⁰ Özgel, *a.g.e.*, 199.

²⁵⁵¹ Özgel, *a.g.e.*, 199.

²⁵⁵² Süyûtî, *Tabakât*, 100; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 458; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'îyye*, II, 65; Edirnevî, *a.g.e.*, 104; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 596; J. H. Kramers, “Râzî”, *IA*, IX, 645; Özgel, *a.g.e.*, 199.

²⁵⁵³ Süyûtî, *Tabakât*, 100; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'îyye*, II, 65; Edirnevî, *a.g.e.*, 104; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 596; Turgut, *a.g.e.*, 251; Kramers, “Râzî”, *IA*, IX, 645-646.

Soyu, Arap asıllı bir âileye dayanmaktadır. Kendisine Bekrî, Teymî ve Kureşî nisbeleri verilmiştir. Babası gibi güzel konuştuğu için “İbnü’l-Hatîb” ve “İbn Hatîbü’r-Rey” diye de isimlendirilmiştir.²⁵⁵⁴ Şâfiî ve Eş‘arî kaynaklarında, “İmam” unvanı ile anılır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini, Begavî’nin talebelerinden biri olan babası Ziyâüddin Ömer b. Hüseyin’den²⁵⁵⁵ aldı. “On altı yaşındayken babasının vefatı üzerine Simnan’a gitti ve Kemâleddin es-Simnânî’nin ders halkasına katıldı. Rey’e dönerek Mecdüddin el-Cîlî’den kelâm ve felsefe dersleri aldı.²⁵⁵⁶ Şeyh Necmeddin-i Kübrâ’nın sohbet halkasına katıldı.”

Üstün zekâsı, güçlü hâfızası, azim ve gayreti ile kısa sürede kendisini yetiştirdi. “İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî’nin eş-Şâmil’ini, Gazzâlî’nin *el-Müstasfâ*’sını ve Ebu’l-Hüseyin el-Basrî’nin *el-Mu‘temed fî uşûli’l-fıkḥ*’ını” çocuk yaşta ezberlemiştir.²⁵⁵⁷

İlimde derinleşmesini müteakiben Hârizm, Buhara, Semerkant, Cürcân, Tûs, Herat, Hucend, Belh, Gazze ve Hindistan’da birçok ilim merkezine seyahatler yaptı. Gittiği yerlerde Mûtezilî âlimlerle sert münazaraları oldu.²⁵⁵⁸

“Medreselerinde *el-Mebâhişü’l-Meşrikiyye* ve *Şerḥu’l-İşârât* gibi kendi eserlerinin okutulduğu” Mâverâünnehir bölgesine bir yolculuğa başladı. Serahs ve Buhara’ya

²⁵⁵⁴ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü’ş-şâfi’iyye*, II, 65; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 596; Turgut, *a.g.e.*, 251; Sülün, *a.g.e.*, 196; Kramers, “Râzî”, *İA*, IX, 646.

²⁵⁵⁵ Râzî’nin babası Ziyâüddin b. Ömer, Ehl-i sünnet kelim kitaplarının en güzellerinden biri olan iki ciltlik *Ġāyetü’l-merâm fî ‘ilmi’l-keḷâm*’ın müellifidir. (Sülün, *a.g.e.*, 1967; Özgel, *a.g.e.*, 200)

²⁵⁵⁶ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü’ş-şâfi’iyye*, II, 65.

²⁵⁵⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Fahredden er-Râzî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/89.

²⁵⁵⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 596; Bilmen, *a.g.e.*, II, 488; Kramers, “Râzî”, *İA*, IX, 646; Özgel, *a.g.e.*, 202.

uğradı. Buralarda ilmî müzâkere ve münazaralarda bulundu, akrabalıklar tesis etti.²⁵⁵⁹

Daha sonra Belh ve Horasan'a geçti. Gittiği bölgelerde ilim çevrelerinden ve halktan rağbet görmekle kalmıyor, devlet ricâlinin ikrâm ve iltifatlarına da mazhar oluyordu.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: İran, Afganistan, Türkistan ve Hindistan beldelerini dolaştıktan sonra 600'de (1203) Herat'a yerleşti. Burada kendisine Şeyhü'l-İslâm lakabı verildi ve burada onun adına bir medrese inşa edildi.²⁵⁶⁰

Hayatının geri kalan kısmını burada tamamladı. Eser telif etti, sayıları 300'ü geçen talebe yetiştirdi.²⁵⁶¹ Hayatının ilk dönemlerindeki fakirliğinin aksine oldukça refah içinde bir hayat geçirdi.

“Şerefeddin el-Herevî, Kutbüddin el-Mısırî, Tâceddin el-Urmevî, Sirâceddin el-Urmevî, Zeynüddin el-Keşşî, Şemseddin Hüsrevşâhî kendisinden istifade etmiş” âlimlerden birkaçıdır. Kendi soyundan da Cemâleddin Aksarâyî ve Musannifek gibi âlimler yetişmiştir.

Herat'ta, 1 Şevval 606 (29 Mart 1210) tarihinde vefat etti. Kerrâmîlerce zehirlenerek öldürüldüğü de nakledilmektedir.²⁵⁶²

d) *İlimdeki Mevkii*: Tefsir, kelâm, felsefe ve usûl-i fıkıh ilimlerinde klasik denebilecek kıymetli eserler vermiş, dînî ilimler dışında “felsefe, mantık, astronomi,

²⁵⁵⁹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, II, 65.

²⁵⁶⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 596; Bilmen, *a.g.e.*, II, 489; Turgut, *a.g.e.*, 252; Kramers, “Râzî”, *İA*, IX, 646.

²⁵⁶¹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, II, 65; Edirnevî, *a.g.e.*, 104.

²⁵⁶² Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, 12/89; Sülün, *a.g.e.*, 197; Kramers, “Râzî”, *İA*, IX, 646; Özgel, *a.g.e.*, 200; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, II, 66.

Arap dili, tıp ve matematik gibi” pek çok ilimle meşgul olmuş, çok yönlü bir âlimdir. Bu sebeple kendisine “allâme” ve “şeyhülislâm” unvanları da verilmiştir.²⁵⁶³

Râzî, dînî ilimler (naklî ilimler) ile felsefeyi (aklî ilimleri) uzlaştırmaya çalışmıştır.²⁵⁶⁴ Bu hususta devrinde mütad olmayan bir akliyecilik göstermiştir.²⁵⁶⁵

“Eserleri ve talebeleri vasıtasıyla görüşleri yayılmış, tesirleri çağını aşmıştır. Çağdaşları arasında İbn Rüşd el-Hafîd, Necmeddin Kübrâ, Muhyiddin İbnü’l-Arabî, Mevlânâ’nın babası Bahâeddin Veled, Abdülkâdir-i Geylânî ve İzzeddin b. Abdüsselâm’ın isimleri” zikredilebilir.²⁵⁶⁶

Üstün hitabeti ve hazırcevaplığı sayesinde, Mu‘tezile, Kerrâmiye, Felâsife ve Bâtîniyye gruplarıyla girdiği münazaralarda oldukça başarılı olmuş, bu münazaraları takip eden pek çok bid‘at ehlinin Ehl-i sünnet görüşlerini kabul etmesine vesile olmuştur.²⁵⁶⁷

²⁵⁶³ Bilmen, *a.g.e.*, II, 488-489, 493; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 596.

²⁵⁶⁴ Kramers, “Râzî”, *İA*, IX, 646.

²⁵⁶⁵ Tafsilat için bk. Kramers, “Râzî”, *İA*, IX, 646. Sülün, bu dönemin siyâsî, ilmî ve fikrî temâyülü hakkında şöyle bir not düşmüştür: “Râzî’nin yaşadığı hicrî VI. yüzyıl, Ortadoğu’ya hâkim bulunan Selçuklu ve Eyyübîlerin sadece nakle dayalı sünnî düşüncüyü desteklemesi sebebiyle akla dayalı ilimlerin ilerlemesini yitirdiği bir çağ olmasına rağmen, aklî ilimlerde parmakla gösterilebilecek âlimler olan İbn Rüşd (v. 595/1198), Sühreverdî (v. 587/1191), İbn Meymûn (v. 601/1204) ve Âmidî (v. 631/1233) bu çağda yaşamışlardır”. (Sülün, *a.g.e.*, 197-198)

²⁵⁶⁶ Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, 12/89; Sülün, *a.g.e.*, 198.

²⁵⁶⁷ Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, 12/90. Tafsilat için bu münazaralarını anlatmak ve kendi haklılığını göstermek için kaleme aldığı ifade edilen (Kramers, “Râzî”, *İA*, IX, 646) *Münâzarâtü’l-‘allâme Fahriddîn* adlı esere bakılabilir. Özgel, bu eserde çoğunlukla Mâturîdî kelâmcıları ve Hanefî fakihleri ile girdiği tartışmaları naklettiğini söylemektedir. (Özgel, *a.g.e.*, 202)

Dinler tarihi konusunda da geniş mâlumat sahibidir. Tefsirinde, *Kitab-ı Mukaddes* olarak isimlendirilen semavî kitaplardan doğrudan nakil yapan ilk müfessirlerdendir.²⁵⁶⁸

Kelâm ve tefsir ilimlerine birtakım yenilikler getirdiği için, bu ilim dallarında imam kabul edilen Râzî, esasen kelamcıdır.²⁵⁶⁹

Râzî, itikadda Eş‘arî, fıkıhta ise Şâfiî mezhebine mensuptur.²⁵⁷⁰ Usûl ve fûruda Şâfiî mezhebini savunmuştur. İtikâdî görüşlerinde gençlik döneminden ömrünün sonuna kadar çeşitli değişiklikler olmakla birlikte genellikle Eş‘arî mezhebine bağlı, bazen de bu mezhebin kabul edilmiş görüşlerine muhalefetle Mu‘tezilî görüşlere meyletmiştir.²⁵⁷¹

Felsefecilerle de münazaralara girmiş, bu konuda Gazzâlî’nin metodunu hatırlatan bir usul takip etmiştir. Önce felsefeyle ilgili eserler ortaya koymuş, ardından bu fikirleri tartışmaya açmıştır. Râzî-Tûsî arasındaki mücadele, Gazzâlî-İbn Rüşd arasındaki fikrî mücâdeleye benzemektedir. “Râzî, İbn Sînâ’nın *el-İşârât ve’t-tenbîhât*’ına şerh yazmış ve onun görüşlerini çürütmeye çalışmıştır. Tûsî ise, *Hallü müşkilâti’l-İşârât* adlı eserle Râzî’nin tenkitlerine cevap vermiştir.”²⁵⁷²

²⁵⁶⁸ Özgel, *a.g.e.*, 201.

²⁵⁶⁹ Sülün, *a.g.e.*, 199; Süyûtî, *Tabakât*, 100.

²⁵⁷⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 596; Kramers, “Râzî”, *İA*, IX, 646; Özgel, *a.g.e.*, 201.

²⁵⁷¹ er-Râzî’nin muhtelif ilim dallarında benimsediği görüşleri ve bunların ayrıntılı kaynakları için bk. Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, 12/90-93; Lütfullah Cebeci, “Mefâtîhu’l-ğayb”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/349; Kramers, “Râzî”, *İA*, IX, 646.

²⁵⁷² Özgel, *a.g.e.*, 202-203.

Ömrünün sonlarına doğru kelâm ilmiyle meşgul olduğu için pişmanlık duyduğu da kaydedilmiştir.²⁵⁷³

İbn Hacer'in onu Şia'ya mensup bir âlim olarak göstermesi isabetli değildir. Zira o, Şîi ve Bâtînî görüş ve düşünceleri pek çok eserinde şiddetle tenkit etmiştir.²⁵⁷⁴ “Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ali'den üstün olduğunu” her fırsatta vurgulamasına rağmen, “ondan sonraki en üstün kişinin -sünnî telâkkinin aksine- Hz. Ömer veya Hz. Osman değil, Hz. Ali olduğunu” ifade etmiş ve “Hz. Ali'nin adının geçtiği -neredeyse- her yerde Şîa geleneğine uyarak ‘aleyhisselâm’ ifadesini” kullanmıştır.²⁵⁷⁵ Belki de bu ve benzeri düşünceleri, bazı çevrelerde onun Şiiliğe yakınlaştığı şüphesini uyandırmıştır.

e) *Eserleri*: “İslâm akaidini kesin delillerle ispat edip muhalif görüşleri reddetmeyi peygamber mesleği olarak gören” Râzî, eserlerini çoğunlukla kelâm sahasında vermiştir. Bazıları tarafından eserlerinin sayısı iki yüze kadar çıkarılsa²⁵⁷⁶ da bunların bir kısmı kendisine ait değildir.

Belli başlı eserlerinin adları şunlardır: “*el-Muḥaṣṣal, el-Meṭâlibü'l-âliye, el-Me'âlim, Kitâbü'l-Erba'in fî uṣûli'd-dîn, Nihâyetü'l-'uḳûl, Esâsü't-taḳdîs, Levâmi'ul-beyyinât, İ'tikâdâtü firâki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn, Münâzarât, Halku'l-Kur'an beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-sünne, Münâzara fî'r-red 'ale'n-naşârâ, İsmetü'l-enbiyâ', el-Mülâḥḥaş fî'l-ḥikme ve'l-manṭıḳ, Aḳsâmü'l-lezzât, Şerḥu'l-İşârât ve't-tenbîhât, el-Mebâhişü'l-Meşriḳiyye, “el-Âyâtü'l-beyyinât fî'l-manṭıḳ, en-Nefs ve'r-rûḥ ve şerḥu kuvâhumâ, Ta'cizü'l-felâsife, el-Maḥşûl, el-Müntehâb fî*

²⁵⁷³ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 65-66.

²⁵⁷⁴ Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, 12/90; Özgel, *a.g.e.*, 202.

²⁵⁷⁵ Kaynaklar ve misaller için bk. Sülün, *a.g.e.*, 198.

²⁵⁷⁶ Özgel, *a.g.e.*, 200.

*uşûli'l-fıkh, Risâle fî 'ilmi'l-hey'e, el-Bürhânü'l-Bahâ'iyye, Câmi'u'l-'ulûm, Şerhu'l-Kânûn, eṭ-Ṭıbbü'l-kebîr, el-Eşrîbe, el-Riyâzü'l-münîka" ...*²⁵⁷⁷

Tefsir ve Kur'ân ilimleri sahasında yazmış olduğu eserleri ise şunlardır:

1. *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîrû'l-kebîr)*. Fahreddin Râzî'nin tefsire dair en önemli eseridir. *Tefsîrû'l-kebîr* ve *Tefsîrû'r-Râzî* diye de tanınmıştır. Tefsiri tamamlamaya Râzî'nin ömrünün yetmediği, kalan bölümlerin talebeleri tarafından yazıldığı şeklinde görüşler²⁵⁷⁸ olsa da, yapılan araştırmalar neticesinde eserin tamamının Râzî'ye âit olduğu kabul edilmiştir. Rivayet ve dirayet metotları birlikte kullanılmıştır. Mushaf tertibi takip edilmiş, Fâtiha sûresinin bulunduğu birinci cilt, aynı zamanda müfessirin metodunu açıkladığı kısım olmuştur.²⁵⁷⁹ Çok sayıda yazma nüshası bulunan²⁵⁸⁰ bu eser, pek çok kez yayımlanmıştır.²⁵⁸¹ İhtisarları yapılmış²⁵⁸²

²⁵⁷⁷ Süyûtî, *Ṭabaḳât*, 100-101; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Ṭabaḳâtü's-şâfi'iyye*, II, 66-67; Edirnevî, *a.g.e.*, 104; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 596; Özgel, *a.g.e.*, 203-204.

²⁵⁷⁸ Tafsilat için bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 491-492; Turgut, *a.g.e.*, 252; Kramers, "Râzî", *İA*, IX, 646; Özgel, *a.g.e.*, 205.

²⁵⁷⁹ Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Cebeci, "Mefâtîhu'l-ğayb", 28/348-350; Bilmen, *a.g.e.*, II, 490; Çelebi, *Keşfü'z-ẓunûn*, I, 458, 464; III, 317; Edirnevî, *a.g.e.*, 104.

²⁵⁸⁰ Brockelmann, *GAL*, I, 667; Cebeci, "Mefâtîhu'l-ğayb", 28/349-350; Kramers, "Râzî", *İA*, IX, 646.

²⁵⁸¹ İstanbul (1278, 1294, 1307, 1308); Mısır (Bulak 1278; Kahire 1308-1310, 1327); Beyrut (1934, 1411/1990). Otuz iki cilt hâlinde Abdurrahman Muhammed'in neşrettiği (Kahire 1933-1938) yazma, en güvenilir nüshadır.

²⁵⁸² Burhâneddin en-Nesefî, *Mefâtîhu'l-ğayb, el-Vâdîh*; Nizâmeddin en-Nîsâbü'rî, *Ġarâ'ibü'l-Kur'ân ve reğâ'ibü'l-furkân* (nşr. İbrâhim Atve Ivaz), Kahire 1381/1962; Kâdî Muhammed er-Rîgî, *et-Tenvîr fî't-tefsîr muhtaşarü't-Tefsîri'l-kebîr*. (bk. Kramers, "Râzî", *İA*, IX, 646)

ve üzerinde bir indeks oluşturulmuştur.²⁵⁸³ Türkçe'ye tercüme edilmiştir.²⁵⁸⁴ Tefsir, muhtevası ve fihristi üzerinde birçok akademik çalışma yapılmıştır.²⁵⁸⁵

2. “*Esrâru'l-Ḳur'ân*. İhlâs, A'lâ, Tîn ve Asr sûrelerinin tefsirlerinden” oluşmaktadır. Yazma nüshaları vardır.²⁵⁸⁶

3. *Mefâtîhu'l-'ulûm*. Fâtiha sûresinin tefsiridir.²⁵⁸⁷ İki cilttir. Yazma nüshası vardır.²⁵⁸⁸

4. “*Esrârü't-tenzîl ve envârü't-te'vîl (Tefsîrû'l-Ḳur'âni's-ş-şagîr)*”. Farsça olarak kaleme alınan bu eserde akaid, fıkıh ve ahlak konuları âyetlerle izah edilmiştir. Yazma nüshası bulunan²⁵⁸⁹ bu eser, neşredilmiştir.²⁵⁹⁰

5. *'Acâibü'l-Ḳur'ân*. Kelime-i tevhidin sırları, faydaları, kelime-i tevhid ile ilgili hükümler, müminin makamları, zühd ve takvâ, tevbe, hüsn-i zan gibi îtikâdî ve tasavvufî konuları içine almaktadır. Neşredilmiştir.²⁵⁹¹

²⁵⁸³ İbrahim Şemseddin-Ahmed Şemseddin, *Fehârisü't-Tefsîri'l-kebîr ev Mefâtîhu'l-ğayb*, Beyrut 1990, 1992.

²⁵⁸⁴ Seyyid Süleyman el-Hüseynî, *Taḫṣîlû'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳur'ân*, İÜ İslâm Araştırmaları Merkezi Ktp., nr. 6249; Dört mütercim tarafından tam tercümesi de neşredilmiştir (I-XXIII, Ankara 1988-1997).

²⁵⁸⁵ Daha geniş bilgi için bk. Cebeci, “Mefâtîhu'l-ğayb”, 28/350.

²⁵⁸⁶ Köprülü Ktp., nr. 824; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1923, 2646.

²⁵⁸⁷ Edirnevî, *a.g.e.*, 104; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 596.

²⁵⁸⁸ Bağdat Evkaf Ktp., nr. 2316-2317.

²⁵⁸⁹ Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 37.

²⁵⁹⁰ Fahreddin er-Râzî, *Esrârü't-tenzîl ve envârü't-te'vîl*, (1301/1884); bk. Muhammed Sâlih ez-Zerkân, *Fahrüddîn er-Râzî ve ârâ'ühü'l-keîmiyye* (baskı yeri ve tarihi yok) (Dârü'l-Fikr), 62; Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, 12/94.

6. “*Nihâyetü’l-îcâz fî dirâyeti’l-i’câz*. Kur’ân-ı Kerim’in i’câzını ispat etmek maksadıyla yazılmış bu eserde teşbih, mecaz, istiâre, nazım ve i’câz gibi belâgat kaideleri” işlenmiştir. Tahkik edilerek neşredilmiştir.²⁵⁹²

7. *Ğurretü’t-te’vîl ve dürretü’t-tenzîl*. Müteşâbihâtü’l-Kur’ân hakkındadır.²⁵⁹³

8. *Tefsîru sûreti’l-İhlâş*. Yazma nüshası vardır.²⁵⁹⁴

9. *Risâletün fî’t-tenbîhi ‘alâ ba’di’l-esrâri’l-mevdu‘a fî ba’di âyâtî’l-Kur’âni’l-kerîm*.²⁵⁹⁵

10. *el-Burhân fî kırâ’ati’l-Kur’ân*.²⁵⁹⁶

f) *Tefsirde Metodu*: Tefsir ilminde rivayet ve dirayet metodunu birlikte kullanmış, ancak dirayet metodunda geliştirdiği metotlarla kendinden sonra gelen müfessirler için önemli bir kaynak olmuştur.²⁵⁹⁷ O, mevzuları ele alırken kendine has bir tertib

²⁵⁹¹ Fahreddin er-Râzî, ‘*Acâibü’l-Kur’ân*, (Beyrut 1984).

²⁵⁹² Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü’l-îcâz fî dirâyeti’l-i’câz* (nşr. Bekrî Şeyh Emîn), Beyrut 1985.

²⁵⁹³ Turgut, *a.g.e.*, 152.

²⁵⁹⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 596; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 460.

²⁵⁹⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 596.

²⁵⁹⁶ Edirnevî, *a.g.e.*, 104.

²⁵⁹⁷ Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, 12/90; Cebeci, “Mefâtîhu’l-ğayb”, 28/348; Bilmen, *a.g.e.*, II, 490; Sülün, *a.g.e.*, 195, 203. Daha geniş bir araştırma için bk. Mustafa Öztürk, “Tefsir’de Fahreddin er-Râzî”, (*İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî* içinde), İSAM, 1. Baskı, İstanbul 2013, 279-346.

kullanmıştır. “Mevzuyu önce ana meselelere, sonra bu meseleleri ikinci meselelere, bunları alt dallara ayırmış ve her birini delilleri ile incelemiştir.”²⁵⁹⁸

Kur’ân-ı Kerîm’de her şeyin mevcut olduğu inancı sebebiyle âyetleri tefsir ederken kendi döneminde mevcut olan bütün ilim dallarından istifade etmiş, bu hâliyle ilmî tefsir hareketinin öncülerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bu durum, bazen kendi döneminde kabul gören, ancak daha sonra hatalı olduğu ortaya çıkan dünyanın dönmediği gibi²⁵⁹⁹ düşünce ve tespitlerin de tefsirinde yer almasına sebep olmuştur.

Ona göre, aklen muhal bir noktaya götürmedikçe nasların zâhirî mânâsı kabul edilmelidir. Sarih akılla sahih nakil çelişmez. Zâhirî mânâsıyla aklın ilkelerine ters düşen âyetler, müteşâbih kabul edilip akıl ve dil kurallarına uygun bir tarzda te’vil edilmelidir. Müteşâbih âyetleri te’vil ederken güç ve dirayetini gösterecek ısrarlı bir tavır takınmıştır.²⁶⁰⁰

“Genellikle dirayet metodunu benimsemekle birlikte âyetler hakkında rivâyetleri, nüzul sebeplerini ve kıraat farklılıklarını” zikretmiştir. Sahih ve meşhur kıraatlerin doğruluğunu, Arap dili ve şiirinden delillerle ispat etmeye çalışır. Rivayetler arasında tercih yaparken âyetlerin ruhuna uygun olanı dikkate almıştır. “En doğru tefsir, Kur’ân’ın yine Kur’ân’la tefsiridir.”²⁶⁰¹

“*Mefâtîhu’l-ğayb*’da tekrarlar dışında, genellikle senedsiz olarak 1600 kadar hadis bulunmaktadır. Bunlardan 1062’si Kütüb-i Sitte’de yer alır. Tefsirde kullandığı

²⁵⁹⁸ Râzî’nin tefsiri, tefsirdeki metodu ve bununla ilgili misaller için bk. Özgel, *a.g.e.*, 203-210.

²⁵⁹⁹ Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, 12/90; Cebeci, “*Mefâtîhu’l-ğayb*”, 28/349.

²⁶⁰⁰ Cebeci, “*Mefâtîhu’l-ğayb*”, 28/349; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 596.

²⁶⁰¹ Muhsin Abdülhamîd, *er-Râzî müfessiren*, Bağdad 1974, 83-159; Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, 12/90; Cebeci, “*Mefâtîhu’l-ğayb*”, 28/348-349. *Mefâtîhu’l-ğayb*’ın karakteristik özellikleri hakkında daha geniş bil için bk. Sülün, *a.g.e.*, 207-214.

hadislerin bir kaynağı da Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'idir." Hadis kaynaklarına ve tefsirlere girmiş, rivâyetleri ve dil izahları, büyük oranda Abdullah b. Abbas'a dayanmaktadır. Ancak İbn Abbas'tan gelen rivayetlerde bile, rivayetlerin zaafını, Kur'ân nassına muhâlif mânâları ve İsrâiliyyât'ı birçok kez tenkit etmiştir.²⁶⁰²

Râzî'nin tefsirinde Mu'tezile'nin te'villerine, bilhassa *el-Keşşâf*'a karşı reddiyeler bulunmaktadır.²⁶⁰³ Ancak zaman zaman onların görüşlerine de meyletmiştir.²⁶⁰⁴

Tefsirinin kaynakları arasında, "Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*'ı, Zeccâc ve Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ ile Ebû Müslim el-İsfahânî'nin dil tahlilleri yanında; Ebû Ali el-Cübbâî, Kâdî Abdülcebbâr, Rummânî, Zemahşerî, Ebû Bekir el-Esam ve özellikle Gazzâlî" zikredilmelidir.²⁶⁰⁵

Râzî'ye göre, Kur'ân'da nesh vardır, ancak az sayıdaki âyettedir. Âyet ve sûreler arasında sıkı bir irtibat vardır. Ahkâm âyetlerinin izahında ve fikhî açıklamalarda Şafî mezhebinin usûl ve içtihadlarını desteklemek için özel bir ihtimam gösterir, fikhî münazaralara girer.

Râzî'nin tasavvufa meyli, pek çok âyetin izahında işârî mânâlar çıkarmasıyla da açık bir şekilde görülmektedir. "Vahdet-i vücud gibi, tasavvufun en hassas konularını bile şer'î ölçüler çerçevesinde ele alarak mâkul bir üslupla tasavvûfî tefsir örneği ortaya koymuştur."²⁶⁰⁶ Gazzâlî'nin Nûr sûresinin 35. âyetini tefsir sadedinde kaleme aldığı *el-Mişkâtü'l-envâr* adlı işârî risalesini, ilgili âyetin tefsirinde olduğu gibi iktibas etmiştir.²⁶⁰⁷

²⁶⁰² Cebeci, "Mefâtihu'l-ğayb", 28/349.

²⁶⁰³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 596; Kramers, "Râzî", *İA*, IX, 646.

²⁶⁰⁴ Kramers, "Râzî", *İA*, IX, 646.

²⁶⁰⁵ Cebeci, "Mefâtihu'l-ğayb", 28/349.

²⁶⁰⁶ Cebeci, "Mefâtihu'l-ğayb", 28/349.

²⁶⁰⁷ Bilmen, *a.g.e.*, II, 491.

İbn Teymiyye, “*Mefâtiḥu’l-ğayb*’da tefsir dışında her şeyin bulunduğunu” söyleyerek eseri eleştirmiş, Sübkî ise, “onda tefsirle birlikte o dönemdeki ilmî müktesebâtın hepsinin bulunduğunu” söyleyerek Râzî’yi savunmuştur.²⁶⁰⁸ M. Reşîd Rızâ da hadis ilmini bilmeden Kur’ân’ı tefsir ettiği ve Kur’ân’daki bazı ifadelerle semantiğine uygun olmayan mânâlar verdiği iddiasıyla Râzî’yi tenkit etmiştir.²⁶⁰⁹ Onu eleştiren âlimler arasında Nasîrüddîn-i Tûsî, Seyfeddin el-Âmidî, Esîrüddin el-Ebherî, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî ve Sirâceddin el-Urmevî gibi farklı mezhebe mensup kimseler de bulunmaktadır.²⁶¹⁰

Fahreddin er-Râzî, tefsir ilminde neredeyse bütün müteahhir müfessirlerin vazgeçilmez kaynağı olmuştur. “Ebû Hayyân el-Endelûsî, Kâdî Beyzâvî, Ebüssuûd Efendi, Mahmûd el-Âlûsî, İsmail Hakkı Bursevî, Ahmed Mustafa el-Merâgî, M. Reşîd Rızâ, Elmalılı Muhammed Hamdi gibi âlimlerin” tefsirlerinde kendisinden yapılmış geniş iktibaslar da bunu göstermektedir.²⁶¹¹

2.1.93. Necmüddin-i Kübrâ (ö. 618/1221)

(نجم الدين كبرى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Cennâb Necmüddîn-i Kübrâ Ahmed b. Ömer b. Muhammed b. Abdillâh el-Hîvekî (el-Haveykî) el-Hârizmî”.²⁶¹² Hârizm’in Hîve

²⁶⁰⁸ Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, 12/90; Bilmen, *a.g.e.*, II, 493-494; Turgut, *a.g.e.*, 253; Özgel, *a.g.e.*, 20.

²⁶⁰⁹ Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, 12/90.

²⁶¹⁰ Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, 12/93.

²⁶¹¹ Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, 12/93; Cebeci, “*Mefâtiḥu’l-ğayb*”, 28/349; Bilmen, *a.g.e.*, II, 494; Özgel, *a.g.e.*, 203.

²⁶¹² İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 51; Edirnevî, *a.g.e.*, 107; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 53; E. Berthels, “Necmeddin Kübrâ”, *İA*, IX, 163; Özgel, *a.g.e.*, 210.

şehrinde muhtemelen 540 (1145) tarihinde doğdu.²⁶¹³ 618 (1221) yılında “Moğollar’ın Hârizm’i işgali sırasında yaklaşık seksen yaşındaydı.”

“Kübrâ lakabı, Kur’ân-ı Kerîm’de haşır günü için kullanılan ‘et-tâmmetü’l-kübrâ’²⁶¹⁴ ifadesinden mülhemdir.”²⁶¹⁵ Necmüddin lakabı da üstün zekâsı ve ilmî münazaralardaki başarısı sebebiyle, gençlik yıllarında hocası tarafından verilmiştir.²⁶¹⁶ İskenderiye’de gördüğü bir rüyada kendisine “Hz. Peygamber tarafından ‘Ebu’l-Cennâb’ (dünya ve âhiretten kaçınan) künyesi verilmiştir.”

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini âile çevresinde aldı. Çocukluğunda kumaş dükkânlarını korumak için geceleri tek başına kalır, bekçilik ederdi. Bu esnada aklını başından alan bazı hayaller gördüğünü de anlatmıştır. Gençlik yıllarını Hârizm’de geçirmiş, daha sonra ilim tahsili için yollara düşmüştü.

Nîşâbûr, Hemedan, İsfahan, Mekke ve İskenderiye’ye gitti.²⁶¹⁷ Buralarda “Ebu’l-Alâ el-Hemedânî, Ebu’l-Meâlî Abdülmün’im b. Ebu’l-Berekât el-Ferâvî (Fürâvî), Ebu’l-Mekârim Lebbân, Muhammed b. Ebû Süleyman el-Hemedânî, Ebû Muhammed el-Mübârek İbnü’t-Tabbâh, Ebû Saîd Halil b. Bedr, Ebû Ca’fer es-Saydalânî ve Ebû Tâhir es-Silefî” gibi âlimlerden ders aldı.²⁶¹⁸

²⁶¹³ Berthels, “Necmeddin Kübrâ”, *İA*, IX, 163. Zehebî’den 545 (1150-1151) yılında doğduğuna dair bir tarih zikredilmiştir. (Dâvûdî, *a.g.e.*, 46; Özgel, *a.g.e.*, 210)

²⁶¹⁴ en-Nâziât 79/34.

²⁶¹⁵ Kebîr kelimesinin çoğulu olarak *küberâ*’ şeklinde söylenişi de vardır (bk. Dâvûdî, *a.g.e.*, 45).

²⁶¹⁶ Bilmen de münazaralardaki başarısı sebebiyle kendisine “et-Tâmmetü’l-kübrâ” denildiğini, daha sonra bu ifadeyi daha kolay söylemek üzere, ilk kısmın çıkarılarak sadece “el-Kübrâ” lakabının kaldığını nakletmiştir. (Bilmen, *a.g.e.*, II, 497)

²⁶¹⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 53.

²⁶¹⁸ Özgel, *a.g.e.*, 211.

“Otuz beş yaşına kadar ilim tahsiliyle meşgul olduktan sonra intisap etmek üzere bir şeyh aramaya başlamıştır.” İsmâil el-Kasrî, Ammâr Yâsir el-Bitlisî ve Kâzerunlu Rûzbihân el-Vezzân el-Mısırî’yle görüşerek kendilerinden mânen istifade etmiştir. Bu esnada yaşadıkları ile ilgili farklı menkıbeler anlatılmıştır.²⁶¹⁹

İskenderiye’den sonra Kahire’ye giderek Şeyh Rûzbihân el-Vezzân’ın ilim ve sohbet halkasına katılmış, bir müddet sonra onun damadı olmuştur.²⁶²⁰ Daha sonra “Umdetüddin Ebû Mansûr et-Tûsî’den ders almak üzere Tebriz’e gitmiştir.”

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Necmeddin-i Kübrâ, 580 (1184) yılında Hârizm’e dönmüş ve kalan ömrünü altmış civarında olan müridleri ile meşgul olmaya ayırmıştır. Sa‘deddin-i Hammûye (Hamavî), Necmeddin-i Dâye, Radıyyüddin Ali Lala, Nâsır b. Mansûr, Cemâleddîn-i Cîlî, Seyfeddin-i Bâharzî, Mecdüddin el-Bağdâdî ve Kemal Hucendî bu müritlerden birkaçıdır.²⁶²¹

Bu dönemde müridleri vasıtasıyla Hârizmşâh sarayıyla irtibatı devam etmiştir. Fahreddin Râzî ile görüştüğü de söylenmiştir.

Moğollar’ın Rebûlevvel 618 (Nisan-Mayıs 1221) yılında Hârizm’in merkezi olan Gürgenç’te (Köhne Ürgenç) yaptıkları büyük bir katliâm sırasında, Cengiz Han tarafından kendisine verilen imtiyazları kabul etmemiş, Moğollara karşı canhıraş bir mücadeleye girişen halk arasında Necmeddîn-i Kübrâ da müridleriyle beraber savaşmış ve şehit olmuştur.²⁶²²

²⁶¹⁹ Hâdiselerin ayrıntıları ve kaynaklar için bk. Hamid Algar, “Necmeddin-i Kübrâ”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/499.

²⁶²⁰ Berthels, “Necmeddin Kübrâ”, *İA*, IX, 163.

²⁶²¹ Berthels, “Necmeddin Kübrâ”, *İA*, IX, 164.

²⁶²² Dâvûdî, *a.g.e.*, 46; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, II, 51; Edirnevî, *a.g.e.*, 107; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 53; Bilmen, *a.g.e.*, II, 497-498; Özgel, *a.g.e.*, 211. İslam Ansiklopedisi’nde şehadet tarihi olarak 10 Cemâziyelevvel 618 (13 Temmuz 1226) zikredilmektedir. (Berthels, “Necmeddin Kübrâ”, *İA*, IX, 164)

d) *İlimdeki Mevkii*: “Orta Asya kökenli, üç büyük tarikattan (Yeseviyye, Hâcegân, Kübreviyye) biri olan”²⁶²³ Kübreviyye tarikatının kurucusudur.²⁶²⁴

“Necmeddîn-i Kübrâ’nın Hârizm’e döndüğü 580 (1184) ilâ vefat ettiği 618 (1221) tarihine kadar otuz sekiz senelik sürede velâyet mertebesine ermiş altmışa yakın halife yetiştirmiştir.” Hârizm bölgesinin şeyhi²⁶²⁵ olarak tanınmış, bu sebeple kendisine “şeyh-i velî-tıraş” ünvanı verilmiştir.²⁶²⁶

Hayatının ilk dönemlerinde hadis, son dönemlerinde de daha çok tefsir ilmiyle meşgul olmuştur.

“Sonraki dönemlerde kendisini Şîilik ile uzlaştırma gayretlerine rağmen Necmeddîn-i Kübrâ kesinlikle Sünnî’dir.”²⁶²⁷

Fıkıhta Şâfiî mezhebine bağlı olduğu söylenmiştir.²⁶²⁸

Zâhirî ve bâtinî ilimlerde büyük bir meleke ve zevk sahibi, dilinden pek çok ilâhî hakikat dökülmüş, gariplerin sığınağı, kınayanların kınamasından korkmayan fedakâr bir mücahitti.²⁶²⁹

²⁶²³ Algar, “Necmeddin-i Kübrâ”, 32/500.

²⁶²⁴ Berthels, “Necmeddin Kübrâ”, *İA*, IX, 163; Özgel, *a.g.e.*, 211. Kübreviye tarikatı hakkında daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Algar, “Necmeddin-i Kübrâ”, 32/500-506.

²⁶²⁵ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 51; Edirnevî, *a.g.e.*, 107; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 53.

²⁶²⁶ Algar, “Necmeddin-i Kübrâ”, 32/498, 500; Berthels, “Necmeddin Kübrâ”, *İA*, IX, 163.

²⁶²⁷ Algar, “Necmeddin-i Kübrâ”, 32/501.

²⁶²⁸ Dâvûdî, *a.g.e.*, 45, 46; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 51; Edirnevî, *a.g.e.*, 107; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 53; Bilmen, *a.g.e.*, II, 497; Özgel, *a.g.e.*, 211.

²⁶²⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 46; Bilmen, *a.g.e.*, II, 497.

Bazı kaynaklar, Necmeddin-i Kübrâ'yı, X. ve XI. yüzyıl Nîşâbur mektebi tasavvuf ekolü ile İbn Arabî ve haleflerinin (Sadreddin Konevî ve Fahrüddin Irâkî gibi) tasavvuf telakkîleri arasında bir geçiş dönemi teşkil ettiğini söylemektedir.²⁶³⁰

e) Eserleri: “Tasavvufa dair *Âdâbü’-ş-şûfiyye*, *el-Uşûlü’l-‘aşere*, *Risâle ile’l-Hâ’imi’l-hâ’if min levmeti’l-lâ’im* ve *Fevâ’ihu’l-cemâl ve fevâtihu’l-celâl* gibi” önemli eserler telif etmiştir.²⁶³¹

Kaynaklarda “Necmeddin-i Kübrâ’ya ait olduğu söylenen²⁶³² *‘Aynü’l-hayât* adlı tefsir, aslında müridi Necmeddin-i Dâye’nin *Bahrü’l-hakâ’ik ve’l-me’ânî fî tefsîri’l-Kur’ân ve’s-seb’i’l-me’sânî* (*et-Te’vîlâtü’n-Necmiyye*) adlı eseridir.” Karışıklık ikisinin adlarının da Necmeddin olmasından kaynaklanmıştır.²⁶³³

²⁶³⁰ Berthels, “Necmeddin Kübrâ”, *İA*, IX, 164.

²⁶³¹ Eserleri hakkında tafsilat için bk. Berthels, “Necmeddin Kübrâ”, *İA*, IX, 164; Özgel, *a.g.e.*, 212.

²⁶³² Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim Paşa, nr. 153’te kayıtlı nüsha Necmeddin-i Kübrâ’ya nispet edilmiştir. Nüveyhiz de *‘Aynü’l-hayât*’ı, Necmeddin-i Kübrâ’nın eseri olarak saymıştır. (Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 53) İslam Ansiklopedisi’nde de kendisine ait bir tefsirinin bulunduğu ve bunun muhtemelen *‘Aynü’l-hayât* olduğu söylenmiştir. (Berthels, “Necmeddin Kübrâ”, *İA*, IX, 164) Benzer ifadeler için bk. Özgel, *a.g.e.*, 212-213.

Brockelmann, *Bahrü’l-hakâik*’ı hem Kübrâ’nın hem de Dâye’nin eserleri arasında zikretmiştir. Bilmen de Necmeddin-i Kübrâ’nın *et-Te’vîlâtü’n-Necmiyye* adında bir tefsiri olduğunu kaydetmiştir. (bk. *a.g.e.*, II, 497-499) Daha geniş bilgi için bk. Hamid Algar, “Bahrü’l-hakâik ve’l-meânî”, 4/515-516.

²⁶³³ Algar, “Necmeddin-i Kübrâ”, 32/500; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 51. Daha geniş bilgi için bk. Algar, “Bahrü’l-hakâik ve’l-meânî”, 4/515-516.

Necmeddin-i Kübrâ'nın on iki ciltlik başka bir tefsir kaleme almış olduğu da rivayet edilmiştir.²⁶³⁴

2.1.94. Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfî'î (ö. 623/1226)

(أبو القاسم عبد الكريم بن محمد الرافي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Kâsım İmâmüddîn Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm b. el-Fadl b. el-Hüseyn er-Râfî'î el-Kazvî'nî”.²⁶³⁵ 555 (1160) yılında İran'ın Kazvin şehrinde doğdu. Soyu, Kazvin'de vefat etmiş bulunan “Hz. Peygamber'in âzatlısı Ebû Râfî' veya Râfî' b. Hadîc'e dayandığı için ‘Râfî'î’ nisbesiyle anılmıştır.”²⁶³⁶

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini âilesinde, babası Muhammed b. Abdülkerîm'den almıştır. Daha sonra “Ebu'l-Alâ Hasan b. Ahmed el-Attâr el-Hemedânî, Ebu'l-Feth İbnü'l-Bettî, Müntecebüddin el-Kummî, Ebû Süleyman ez-Zübeyrî, Hâmid b. Mahmûd el-Hatîb er-Râzî, Muhammed b. Ebî Tâlib ed-Darîr, Ebû Zür'a el-Makdisî, Ebû Hâmid Abdullah b. Ebu'l-Fütûh el-İmrânî'nin” derslerine devam etmiş; kendisini tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinde yetiştirmiştir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kazvin'de verdiği tefsir ve hadis derslerinde yetişen talebeleri arasında “Ebü's-Senâ Mahmud b. Ebî Said et-Tâvûsî, Ahmed b. Halîl el-Mühellebî, İbnü's-Sükkerî ve Zekiyyüddin Abdülazîm el-Münzirî'nin isimleri” sayılabilir.

²⁶³⁴ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 468; Edirnevî, *a.g.e.*, 107; Bilmen, *a.g.e.*, II, 498; Özgel, *a.g.e.*, 211.

²⁶³⁵ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 75; Edirnevî, *a.g.e.*, 109; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 298.

²⁶³⁶ Bu konudaki farklı rivayetler için bk. Bilal Aybakan, “Râfî'î, Abdülkerîm b. Muhammed”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/394; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 77; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 298.

Râfî, Zilkâde 623'te (Kasım 1226) altmış altı yaşında vefat etmiştir.²⁶³⁷

d) *İlimdeki Mevkii*: Tefsir, hadis, tarih ve usûl ilimlerinde büyük bir ihtisası bulunmakla birlikte daha çok fıkıh ilmi üzerine yazdığı eserlerle tanınmıştır.²⁶³⁸ Şiirle de meşgul olmuştur.

Şâfiî mezhebine mensup olan Râfî, mezhep tarihinde önemli yeri olan eserler yazmıştır.²⁶³⁹ İmam Nevevî, Râfî'nin *Fethu'l-'azîz* adlı eserini, *Ravzatü't-tâlibîn* ismiyle ihtisar etmiş ve bu eserin mukaddimesinde Râfî'nin Şâfiî mezhebine yaptığı hizmetleri sayarak kendisini hayırla yâd etmiştir.²⁶⁴⁰

“Râfî ve Nevevî, eserleriyle sonraki dönemlerde mezhep görüşünü temsilde belirleyici olmuş, ikisine birden ‘şeyhân’ lakabı verilmiştir. İkisinin ittifak ettiği husus, Şâfiî mezhebinin görüşü olarak kabul edilmiş, ayrıldıkları noktalarda ise Nevevî'nin görüşü tercih edilmiştir.”²⁶⁴¹

e) *Eserleri*: Belli başlı eserleri şunlardır: *el-Muharrer fî fûru'i's-Şâfi'iyye*, *eş-Şerhu'l-mahmûd*, *Fethu'l-'azîz fî Şerhi'l-Vecîz* (*eş-Şerhu'l-kebîr*), *eş-Şerhu's-sagîr*, *et-Teznîb*, *Şerhu Müsnedi's-Şâfi'î*, *el-Îcâz fî ahâtîrî'l-Hicâz*, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, “*Sevâdü'l-'ayneyn fî menâkıbi'l-gavs Ebi'l-'Âlemeyn er-Rifâ'î*”.²⁶⁴²

²⁶³⁷ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 76; Edirnevî, *a.g.e.*, 109.

²⁶³⁸ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 75-77; Edirnevî, *a.g.e.*, 109; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 298.

²⁶³⁹ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 75-76; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 298.

²⁶⁴⁰ Aybakan, “Râfî, Abdülkerîm b. Muhammed”, 34/394.

²⁶⁴¹ Aybakan, “Râfî, Abdülkerîm b. Muhammed”, 34/394; Özel, *a.g.e.*, 405.

²⁶⁴² İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 75-77; Edirnevî, *a.g.e.*, 109.

Kısmen tefsir denebilecek eseri, *el-Emâli's-şâriha 'alâ müfredâti'l-Fâtiha'* dır.²⁶⁴³ “Râfî, bu eserde hocalarının Fâtiha sûresi hakkında naklettikleri hadisleri, senedleriyle birlikte imlâ etmiştir. Eser, otuz meclisten oluşmaktadır.”²⁶⁴⁴

2.1.95. Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234)

(شهاب الدين عمر السهروردي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî es-Sühreverdî”.²⁶⁴⁵ İran’ın Irâk-ı Acem bölgesinde yer alan Cibâl eyaletinin Zencan şehrine bağlı Sühreverd köyünde, 1 Şaban 539’da (27 Ocak 1145) dünyaya geldi.²⁶⁴⁶

Soyu, Hz. Ebû Bekir’e kadar dayandığı için “Bekrî”, “Teymî” ve “Kureşî” nisbelerini almıştır. “Lakap ve nisbelerindeki benzerlik yüzünden bazen Sühreverdî el-Maktûl (Şehâbeddin Yahyâ b. Habeş) ile karıştırılmıştır.”

Ailesi, birçok âlim ve sûfî yetiştirmiştir. Babası Ebû Ca’fer Muhammed, Bağdat Nizâmîye Medresesi’nde okumuş, aynı medresede ders vermiş, bir müddet Kasr Câmîi’nde vaizlik yapmış, Sühreverd kadılığı yaptığı sırada bir iftira sonucu idam edilmişti. Sühreverdî bu sırada daha altı aylık bir çocuktur.²⁶⁴⁷

²⁶⁴³ Edirnevî, *a.g.e.*, 109; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 298.

²⁶⁴⁴ Bilmen, *a.g.e.*, II, 501; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 76; Özel, *a.g.e.*, 407; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 298.

²⁶⁴⁵ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 81; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 400; C. Van Den Bergh, “Sühreverdî”, *İA*, XI, 88; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 203; Özgel, *a.g.e.*, 213.

²⁶⁴⁶ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 81; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 400; Bergh, “Sühreverdî”, *İA*, XI, 88; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 203; Özgel, *a.g.e.*, 214.

²⁶⁴⁷ Hasan Kâmil Yılmaz, “Sühreverdî, Şehâbeddin”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 38/40.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Sühreverdî, on altı yaşındayken Bağdat'ta bulunan amcası “Ebü'n-Necîb Ziyâeddin Abdülkâhir'in yanına gitti. Burada amcası başta olmak üzere Ebu'l-Muzaffer Hibetullah b. Ahmed eş-Şiblî, Ebu'l-Kâsım b. Fadlân, Ebû Zür'a el-Makdisî, Ma'mer b. Fâhir ve Ebu'l-Feth İbnü'l-Battî gibi” devrin önemli âlimlerinden fıkıh, hadis ve kelâm dersleri aldı.²⁶⁴⁸

Mânen istifade ettiği “Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1165-1166) ve amcası Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî'nin (ö. 563/1168)” peş peşe vefatları üzerine bir mürşid arayışıyla “Bağdat'tan ayrılarak Basra'ya gitti. Burada Ebû Muhammed Abdullah el-Basrî, Abadan'da ise Ebü's-Suûd el-Bağdâdî'yle görüşerek sohbetlerine katıldı.” Bir müddet inzivaya çekildi.²⁶⁴⁹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: 590 (1194) yılında Bağdat'a dönerek vaaz ve irşad faaliyetlerine başladı. Kısa zamanda birçok kimse sohbetlerine iştirak etti ve kendisine bağlandı. Abbâsî halifesi Nâsır-Lidinillâh da kendisini ziyaret edenler arasındadır. Halife, onu kendi yaptırdığı tekkeye tayin etmiş ve kendisine şeyhü's-şüyûh unvanı verilmiştir.²⁶⁵⁰

Fütüvvet teşkilatının organize edilmesinde öncü olmuş ve aktif bir rol oynamış olan Sühreverdî, zaman zaman Halife'nin elçisi olarak beyliklerle görüşmeye gitmiştir.²⁶⁵¹ 614 (1217) yılında “400.000 kişilik büyük bir orduyla Bağdat'ı ele geçirmek üzere yola çıkmış bulunan Hârizm Sultanı Muhammed b. Tekiş'i”, bu niyetinden vazgeçirmek için çalışmış, ancak başarılı olamamıştır. Ancak Bağdat'a ulaşmadan hava muhalefeti sebebiyle ordunun çoğu telef olmuş, bu işgal teşebbüsü de akîm kalmıştır.

²⁶⁴⁸ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 81; Özgel, *a.g.e.*, 214.

²⁶⁴⁹ Yılmaz, “Sühreverdî, Şehâbeddin”, 38/40.

²⁶⁵⁰ Bilmen, *a.g.e.*, II, 503.

²⁶⁵¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 401.

617 (1220) yılında “Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî’nin babası Bahâeddin Veled’in Bağdat’a gelişinde” kendisini karşılayanlar arasında Sühreverdî de bulunuyordu.²⁶⁵²

618’de (1221) Bağdat Halifesi’nin menşûrunu “Sultan I. Alâeddin Keykubad’a teslim etti.²⁶⁵³ Bu esnada Malatya’da Necmeddin Dâye ve Konya’da Bahâeddin Veled ile görüştü.”

628 (1231) yılında hac vazifesini îfa etti. Ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybetti ve kötürüm oldu. Buna rağmen müridlerinin destek ve yardımlarıyla Cuma günü yaptığı vaazlara devam etti.²⁶⁵⁴

Kendisinden istifade edip ilim meclislerine dahil olan bazı talebelerinin isimleri şöyledir: “İbn Nukta, Ziyâeddin el-Makdisî, İbnü’n-Neccâr el-Bağdâdî, Muhammed b. Saîd el-Ma’dûl (Hüccetü’l-muhaddisîn), Ebu’l-Ganaim İbn Allân, Ebu’l-Abbâs el-Vâsıtî, Ebû Abdullah Zekiyyüddin Muhammed b. Yusuf el-Birzâlî, İbn Meymûn el-Kaysî, Ebu’l-Abbâs el-Eberkûhî ve Münzirî”.²⁶⁵⁵

Sayısı binleri bulan müridleri vasıtasıyla kurucusu olduğu Sühreverdiyye tarikatı oldukça geniş bir bölgeye yayılmıştır.

Bağdat’ta, 1 Muharrem 632’de (26 Eylül 1234) vefat etti.²⁶⁵⁶

d) *İlimdeki Mevkii*: Şâfiî mezhebini kabul etmiştir.²⁶⁵⁷ Tefsir ve hadis ilimleriyle de meşgul olmuş bir mutasavvıftır.²⁶⁵⁸

²⁶⁵² Özel, *a.g.e.*, 604.

²⁶⁵³ Bergh, “Sühreverdî”, *İA*, XI, 88.

²⁶⁵⁴ Yılmaz, “Sühreverdî, Şehâbeddin”, 38/40-41; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakātü’ş-şâfi’iyye*, II, 82.

²⁶⁵⁵ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakātü’ş-şâfi’iyye*, II, 82.

²⁶⁵⁶ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakātü’ş-şâfi’iyye*, II, 81; Bergh, “Sühreverdî”, *İA*, XI, 88; Özgel, *a.g.e.*, 215.

Zamanında Irak'ta bulunan âriflerin şeyhi olarak kabul edilmiştir.²⁶⁵⁹

Kendi devrinde yaşamış bulunan Abdülkâdir Geylânî, Evhadüddîn-i Kirmânî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'yle görüşmüş; bazı görüşleri yüzünden Kirmânî'yi tenkid etmiştir. Eserleri, görüşleri ve yetiştirdiği müridleri ile muhafazakâr Sünnî tasavvuf anlayışının temellerinin atılmasında önemli katkıları olmuştur.²⁶⁶⁰

e) Eserleri: Tasavvuf ilminde “tarikatlardan döneminin ilk kitapları sayılan ‘*Avârifü'l-ma'ârif*, *İrşâdü'l-mürîdîn* ve *mecdü't-tâlibîn*, *İ'lâmü'l-hüdâ* ve *'aķîdetü erbâbi't-tükâ*, *Risâletü's-seyr* ve *'t-tayr*, *Rahîķu'l-maķtûm li-zzevî'l-ukûl* ve *'l-fühûm*, *Veşâyâ*”²⁶⁶¹ gibi eserleri dışında filozofları tenkit etmek üzere *Reşfü'n-neşâ'ihî'l-îmânîyye* ve *keşfü'l-fezâ'ihî'l-Yûnânîyye*'yi yazmıştır.²⁶⁶²

Tefsir ilmine dair eseri ise, *Nuġbetü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*'dır.²⁶⁶³ Yazma nüshası vardır.²⁶⁶⁴ Bu tefsir üzerinde bir akademik çalışma da yapılmıştır.²⁶⁶⁵

²⁶⁵⁷ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 81; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 400; Özgel, *a.g.e.*, 213.

²⁶⁵⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 400; Mollaibrahimoġlu, *Literatür*, 203; Özgel, *a.g.e.*, 213.

²⁶⁵⁹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 81.

²⁶⁶⁰ Yılmaz, “Sühreverdî, Şehâbeddin”, 38/41; Bergh, “Sühreverdî”, *İA*, XI, 88; Mollaibrahimoġlu, *Literatür*, 203; Özgel, *a.g.e.*, 214.

²⁶⁶¹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 81.

²⁶⁶² İslam Ansiklopedisi'nde bu eser, *Kaşf al-naşâ'ihî'l-îmânîyye* ve *kaşf al-fazâ'ihî al-yûnânîya* adıyla yazılmıştır. (Bergh, “Sühreverdî”, *İA*, XI, 88)

²⁶⁶³ Mollaibrahimoġlu, *Literatür*, 204. Nüveyhiz, bu eseri, *Buġyetü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an* adıyla zikretmiştir. (Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 401)

²⁶⁶⁴ Süleymaniye Ktp., Beşir Aġa, nr. 24, 333 vr. Bu yazmanın bir özelliġi de müellif hayatayken 610 (1213) tarihinde istinsah edilmiş ve baş tarafında Sühreverdî'nin el

f) *Tefsirdeki Metodu*: “*Nuğbetü’l-beyân*, tek ciltlik, muhtasar bir dirayet tefsiridir.” Mukaddimede tefsirin adı dışında kayda değer bir bilgi bulunmamaktadır.²⁶⁶⁶

Kur’ân-ı Kerîm’deki tertip esas alınmış, ancak bütün âyetler tek tek ele alınarak açıklanmamıştır. Bölümler hâlinde tefsir edilmiştir.²⁶⁶⁷ Kısa kısa filolojik izahlar yapılarak kıraat farklarına temas edilmiş, hacmine kıyasla ciddî miktarda âyet ve şiirlerden istişhadda bulunulmuştur. Ahkâm âyetlerinin tefsiri esnasında, başta Şâfiî mezhebi olmak üzere farklı mezheplerin görüşlerine işaret edilmiştir.²⁶⁶⁸

Nüzul sebepleri ile yeri geldikçe konularla ilgili hadislerle yer verilmiş, âyetler hakkında toplu manalar zikredilirken kaynak belirtilmeden farklı görüşlerden bahsedilmiştir.²⁶⁶⁹ İyi bir hadis âlimi olan Sühreverdi, bu sayede müteber hadis

yazısıyla bir icazetnâme bulunmuş olmasıdır. (Daha geniş bilgi için bk. Yılmaz, “Sühreverdi, Şehâbeddin”, 38/41; Özel, *a.g.e.*, 216)

Diğer bir yazma nüsha da Musalla Medrese, nr. 1918’de bulunmaktadır. (bk. Özel, *a.g.e.*, 605) Mollaibrahimoğlu ise, bu yazmanın Musalla Medresesi, nr. 20’de (291+5 vr.) bulunduğunu söylemektedir. Tafsilat için bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 205.

Özel, zikredilen nüshalar dışında, İ.Ü. Merkez Ktp, nr. 3801 ve Edirne Selimiye Ktp., nr. 206’da başka yazmalarının da bulunduğunu söylemektedir. Tafsilat için bk. Özel, *a.g.e.*, 216.

²⁶⁶⁵ Yaşar Düzenli, *Şihâbuddin Sühreverdi ve Nuğbetü’l-Beyân fî tefsîri’l-Kur’ân Adlı Eserinin Tevbe Sûresine Kadar Tahkiki*, (doktora tezi, 1994) MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

²⁶⁶⁶ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 204. Sühreverdi’nin tefsir metodu ve bu tefsirden misaller için bk. Özel, *a.g.e.*, 215-218.

²⁶⁶⁷ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 204; Özel, *a.g.e.*, 214.

²⁶⁶⁸ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 204.

²⁶⁶⁹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 204; Özel, *a.g.e.*, 215.

kitaplarındaki hadisleri tercih etmiş; zayıf rivayetlere nadiren, mevzû rivayetlere ise yok denecek kadar az yer vermiştir.²⁶⁷⁰

Sühreverdî bu eserde, ağırlıklı olarak zâhirî, bazen de işarî manaları işlemiştir.²⁶⁷¹ Bu özellikleri ile zâhire uygun işarî yapma geleneğinde, Kuşeyrî ve Gazzâlî'nin takipçisi olmuştur.²⁶⁷²

2.2. Sonraki Dönemler (ö. 632/1234'den sonrası)

İncelemeye esas aldığımız 431 (1040) ilâ 632 (1234) yılından sonra, Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyada (bilhassa Mâverâünnehir, Horasan bölgelerinde) yaşamış olan müfessirler şunlardır:

1. Ebu'l-Mehâsin Hüseyin el-Cürcânî (ö. 640/1243).
2. Münteceb el-Hemedânî (ö. 643/1245). Ebû Yûsuf Müntecebüddîn Hüseyin b. Ebi'l-İz b. Reşîd el-Hemedânî.
3. Kâdî el-Beyzâvî (ö. 685/1286). Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Nâsırüddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali eş-Şîrâzî el-Beyzâvî
4. Muhammed Burhâneddin en-Nesefî (ö. 687/1289). Ebu'l-Fadl Burhânüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed en-Nesefî el-Hanefî.
5. Ebu'l-Me'alî Burhânüddîn el-Hanefî (ö. 689/1290). Ebu'l-Meâlî Burhânüddîn Ahmed b. Nâsır b. Tâhir es-Seyyid el-Hanefî.
6. Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkindî (ö. 701/1301).
7. Ebu'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310). Ebu'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî.
8. Nizameddin en-Nîsâbûrî (ö. 730/1329 [?]). Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec en-Nîsâbûrî el-Kummî eş-Şâfiî.

²⁶⁷⁰ Özgel, *a.g.e.*, 218.

²⁶⁷¹ Özgel, *a.g.e.*, 218.

²⁶⁷² Özgel, *a.g.e.*, 218.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİĞER SELÇUKLU DEVLETLERİ DEVRİNDEKİ MÜFESSİRLER (440/1048-707/1308)

Bu bölümde Büyük Selçuklu Devleti devam ederken veya yıkıldıktan sonra kurulmuş diğer Selçuklu devletleri ile aynı dönemde yaşadığı halde başka coğrafyada bulunan bazı müfessirler ele alınmıştır.

3.1. Kirman Selçuklu Dönemi Müfessirleri (440/1048-583/1187)

Kirman Selçukluları, Büyük Selçuklular'dan ilk ayrılan devlet olup nisbeten sınırlı bir bölgede hâkim olmuştur.

Biz, bu dönem içinde, Kirman bölgesinde yetişip vefat etmiş müfessirler ile birlikte yaklaşık yarım asırlık bir dönemi içine alacak şekilde, iki asırlık (440/1048-635/1238) geniş bir zaman dilimini ele aldık. Buna rağmen çok fazla isme ulaşamadık.

Bunun, bölgedeki nüfus ve şehirlerin azlığı, ilim merkezlerine uzak olması gibi birçok sebebi olabilir.

3.1.1. Tâcü'l-Kurrâ el-Kirmânî (ö. 500/1106'dan sonra)

(تاج القراء الكرمانی)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Kāsım Tâcülkurrâ’ Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî en-Nahvî”.²⁶⁷³ Kirman’da dünyaya geldi.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini Kirman’da yaptı. Bu devirde kendisine ilim rehberliği yapan âlimler, Şeyhülislâm Kādî Cemâleddin Ebu’l-Meâlî ve Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman en-Nîsâbûrî olarak kaydedilmiştir.²⁶⁷⁴

Bazı kaynaklarda onun Kirman dışına çıkmadığı ifade edilmiş²⁶⁷⁵ olsa da bu durum şüphelidir. Zira “Tâcülkurrâ” mertebesine kadar yükselecek bir ilim, -her ne kadar burada inşa edilen medreseler sayesinde Kirman bir ilim merkezine dönmüş²⁶⁷⁶ olsa da- sadece Kirman’da tahsil edilmiş olamaz. Bu sebeple daha sonra yapılan araştırmalarda Kirmânî’nin en azından Fâris, Horasan ve Irak bölgelerine gittiği söylenmiştir.²⁶⁷⁷

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: O bir taraftan ders alıp telifte bulunarak ilmî çalışmalarını devam ettirmiş, bir taraftan da kıraat dersleri vererek talebe yetiştirmiştir. Bu derslerde yetişen kimseler arasında Nasr b. Ali b. Ebû Meryem’in ismi öne çıkmaktadır.

Bâtînî mezhebiyle hem ilmî/fikrî açıdan hem de siyâsî olarak mücadele etmiştir. Bâtînî mezhebine mensup, günahlara dalmış ve birçok din adamını öldürtmüş olan

²⁶⁷³ Süyûtî, *Buğye*, II, 231; Dâvûdî, *a.g.e.*, 508; Edirnevî, *a.g.e.*, 73; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 662; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 113; Özgel, *a.g.e.*, 97. Ayrıca bk. Hasan Keskin, “Müfessir el-Kirmânî’nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, (Sivas 1996), 193-219.

²⁶⁷⁴ Hasan Keskin, *Tâcü’l-Kurrâ el-Kirmânî ve Lübâbü’t-Tefâsîr Adlı Tefsiri*, (Doktora tezi, İstanbul 1993), Marmara Üniversitesi SBE, 16-17; Özgel, *a.g.e.*, 97.

²⁶⁷⁵ Özgel, *a.g.e.*, 97.

²⁶⁷⁶ Özgel, *a.g.e.*, 97.

²⁶⁷⁷ Hasan Keskin, “Kirmânî, Tâcülkurrâ”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/66.

“Kirman Meliki İrânşâh’ın tahttan halli ve öldürülmesi için” fetva verenlerden birisi de el-Kirmânî’dir.²⁶⁷⁸

Vefat tarihi hakkında kesin bir kayıt yoktur. Bazı kaynaklarda 500²⁶⁷⁹ veya 500’den sonra denmiş²⁶⁸⁰, bazılarında ise 505 (1110) olarak net bir tarih zikredilmiştir.²⁶⁸¹

d) *İlimdeki Mevkii*: Arap dili ve edebiyatında vukufiyeti bulunan, tefsir ve kıraat ilminde söz sahibi bir âlimdir.²⁶⁸² Derin bir anlayışı, parlak bir zekası ve güzel bir istinbat melekesi vardı.²⁶⁸³

Eserlerine yansıyan görüşlere bakıldığında itikadda Mâturîdî, fıkıhta ise Hanefî’dir. *Keşfü’z-zunûn*’da yer alan Şâfiî mezhebine mensup olduğu²⁶⁸⁴ iddiası hatalıdır.²⁶⁸⁵

e) *Eserleri*: 1. *Lübâbü’t-tefâsîr*. Dört ciltlik dil ve dirayet ağırlıklı bir tefsirdir. Farklı ciltlerinin pek çok yazma nüshası bulunan²⁶⁸⁶ bu tefsir hakkında, akademik çalışmalar²⁶⁸⁷ yapılmıştır.

²⁶⁷⁸ Keskin, “Kirmânî, Tâcülkurrâ”, 26/66.

²⁶⁷⁹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 113; Özgel, *a.g.e.*, 97.

²⁶⁸⁰ Süyûtî, *Buğye*, II, 231; Dâvûdî, *a.g.e.*, 509; Edirnevî, *a.g.e.*, 74.

²⁶⁸¹ Brockelmann, *GAL*, I, 524; *Suppl.*, I, 732; Turgut, *a.g.e.*, 151-152; Özgel, *a.g.e.*, 97.

²⁶⁸² Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 662; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 113.

²⁶⁸³ Süyûtî, *Buğye*, II, 231; Dâvûdî, *a.g.e.*, 509; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 662; Özgel, *a.g.e.*, 98.

²⁶⁸⁴ Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 299; Edirnevî, *a.g.e.*, 73.

²⁶⁸⁵ Keskin, “Kirmânî, Tâcülkurrâ”, 26/66.

²⁶⁸⁶ Süleymaniye Ktp. Fâtih, nr. 417-418, Serez, nr. 246, Mesih Paşa, nr. 8; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 249-250; Hacı Selim Ağa Ktp., Nûrbânû Sultan, nr. 27-29; Kitabhâne-i Umûmî Hazret-i Âyetullâhi’l-uzmâ Necefî Mar’âşî, nr. 1332; British Museum, nr. 100; el-Methafü’l-Asyevî Ktp., Saint Petersburg, nr. Af. 3319,

2. “*Ġarâi’bü’t-tefsîr ve ‘acâ’ibü’t-te’vîl* (*‘Acâi’bü’l-Ġur’ân, ‘Acâi’bü’t-te’vîl, ‘Acâibü’t-tefsîr ve ġarâi’bü’t-te’vîl, el-‘Acâ’ib ve’l-ġarâib*).” Âyetlerin tefsirinde nakledilmesi doğru olmayan birtakım rivayet ve bâtil görüşlerden okuyanları sakındırmak üzere kaleme alınmış bir eserdir.²⁶⁸⁸ Yazma nüshaları vardır.²⁶⁸⁹

3. “*el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi’l-Ġur’ân* (*Burhânü’l-Ġur’ân, el-Burhân fî müteşâbihi’l-Ġur’ân*).” Kur’ân-ı Kerim’de tekrar eden âyetlerin sebep ve hikmetleri konusunun işlendiği bir eserdir.²⁶⁹⁰ Yazma nüshaları vardır.²⁶⁹¹ Üzerinde akademik çalışma²⁶⁹² yapılmış, tahkik edilerek basılmıştır.²⁶⁹³

910. Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 662; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 116; Özel, *a.g.e.*, 99; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 466; III, 147.

²⁶⁸⁷ Hasan Keskin, *Tâcü’l-Kurrâ el-Kirmânî ve Lübâbü’t-Tefâsîr Adlı Tefsiri*, (Doktora tezi, İstanbul 1993), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Nâsır b. Süleyman, “*Lübâbü’t-tefsîr li’bni Ĥamza el-Kirmânî ve tahkîku süver-i Fâtîha, Bakara, Âl-i İmrân ve’n-Nisâ*” (Doktora tezi, Riyad 1404/1984), İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Üniversitesi.

²⁶⁸⁸ Süyûtî, *el-İtkân*’da, bu eserde itimadın helâl olmayacağı, sadece sakındırmak için söylenebilecek, hoş olmayan birtakım ifadeler bulunduğunu söylemiştir. (bk. Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 662-663) Bu kitabı ve yazılış maksadını medheden ifadelerle ilgili bk. Edirnevî, *a.g.e.*, 74; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 449-450.

²⁶⁸⁹ Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., III. Ahmed, nr. 106 (I-II), Medine, nr. 135; Nuruosmaniye Ktp., nr. 583; Süleymaniye Ktp. Yenicami, nr. 60, Damad İbrahim Paşa, nr. 152. Brockelmann, *GAL*, 1/524; *Suppl.*, 1/732; *Keşfü’z-zunûn*, I, 466; Turgut, *a.g.e.*, 162; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 121; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 662.

²⁶⁹⁰ Edirnevî, *a.g.e.*, 73.

²⁶⁹¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 662.

²⁶⁹² Nâsır b. Süleyman el-Ömer, (Yüksek lisans tezi, 1980), *Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd, usûlü’d-dîn*.

4. “*el-Hidâye fî şerhi Ġāyeti İbn Mihrân*. Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin en-Nisâbü’rî’nin *el-Ġāye fî l-kırâ’âti l-‘aşr* adlı eserinin şerhidir.”²⁶⁹⁴ Yazma nüshası vardır.²⁶⁹⁵

5. *Lübâbü t-te vîl*.²⁶⁹⁶

6. *et-Teysîr fî t-tefsîr*.

7. *Haṭṭu l-meşâhif*.²⁶⁹⁷

8. *Esrâru t-tekrâr fî l-Kur’ân*. Neşredilmiştir.²⁶⁹⁸

Bunların dışında kaynaklarda ismi geçen diğer eserleri şöyledir: “*el-Müsteşhed bi l-âyât*, *el-İcâz fî n-naḥv* (*el-İzâh*’ın muhtasarı), *el-İfâde fî n-naḥv*, *en-Nizâmiyyü fî n-naḥv* (*el-Luma* ‘dan ihtisar edilmiştir), *Şerhu l-Lüm’a*, *el-Unvân*.”²⁶⁹⁹

²⁶⁹³ Tâcülkurrâ el-Kirmânî, *Esrârü t-tekrâr fî l-Kur’ân*, (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Kahire 1978; aynı eser, *el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi l-Kur’ân* şeklinde orijinal ismiyle Beyrut 1986’da neşredilmiştir. (Turgut, *a.g.e.*, 151-152)

Ahmed İzzeddin Abdullah Halefullah da aynı eseri tahkik ederek yayımlamıştır (Mansûre 1411/1991).

²⁶⁹⁴ Keskin, “Kirmânî, Tâcülkurrâ”, 26/66.

²⁶⁹⁵ Ali Asgar Hikmet Ktp. (Tahran). Bu nüsha ile ilgili bilgiler için bk. Sezgin, *GAS* (Ar.), I, 46-47.

²⁶⁹⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 662. İki cild olduğu söylenmiştir. (Edirnevî, *a.g.e.*, 74.)

²⁶⁹⁷ Brockelmann, *GAL*, I, 524; *Suppl.*, I, 732; Turgut, *a.g.e.*, 119; Dâvûdî, *a.g.e.*, 509.

²⁶⁹⁸ el-Kirmânî, *Esrâru t-tekrâr fî l-Kur’ân* (nşr. Abdülkadir Ahmed Ata), Kahire 1398/1978.

²⁶⁹⁹ Süyûtî, *Buğye*, II, 231; Dâvûdî, *a.g.e.*, 509.

f) *Tefsirdeki Metodu*: Tâcü'l-kurrâ'nın, *Lübâbü't-tefâsîr* adlı tefsiri, hem rivayet hem de dirayet tefsiri olarak kabul edilebilir. Eserin adından kendisinden önceki tefsirlerin bir hulâsası olduğuna da işaret edilmiştir.²⁷⁰⁰

Âyetler genelde bölümler hâlinde, bazen de bütün olarak tefsir edilmiştir. Lügavî tahlillerin ardından kısmen i'raba ve âyetlerdeki kıraat farklarına temas edilmiş²⁷⁰¹; hadis rivayetlerini *Şahîh-i Buḥârî* ve *Şahîh-i Müslim* ile sınırlandırmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan bazı âyet ve lafız tekrarlarının hikmetleri üzerinde değerlendirmeler yapılmış ve az da olsa İsrâîlî rivayet nakledilmiştir.

Rivayetlerin senedleri hazfedilerek sıralanmış, genelde isim vererek alıntı yapılmıştır.²⁷⁰² Müfessirlerin görüşlerini açık, net ve muhtasar olarak almış, âyetlere dair açıklama ve tahlillerde oldukça dirayetli tespitlerde bulunmuştur.²⁷⁰³

Sûre başlarında Mekkî ya da Medenî oluşuna temas edilmiş, sebab-i nüzûle işaret edilmiştir. Âyetlerin nesh durumuna, takdim-tehir mevzuuna temas edilmiş, önemli ölçüde şiirden, nâdir de olsa âyetlerden istişhadda bulunulmuştur.²⁷⁰⁴

Filolojik izahlar veya doğrudan tefsirle ilgili nakledilen görüşler, bazen müellif tarafından tenkid edilmiş, müellif kendi görüş ve tercihini de ortaya koymuştur. Tefsir, görüşlerin sınıflandırılarak belirtilmesi açısından Mâverdî'nin tefsiriyle benzerlik arz etmektedir.²⁷⁰⁵

²⁷⁰⁰ Özgel, *a.g.e.*, 99.

²⁷⁰¹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 114.

²⁷⁰² Özgel, *a.g.e.*, 100.

²⁷⁰³ Bilmen, *a.g.e.*, II, 460; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 114.

²⁷⁰⁴ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 114.

²⁷⁰⁵ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 115. Kirmânî'nin tefsir metodu ve bununla ilgili misaller hakkında bk. Özgel, *a.g.e.*, 100-102.

“Rivayet tefsirlerini ve Mu‘tezilenin tesiriyle yaygınlaşan lugat, sarf, nahiv, belâgat ve nazım i‘câzına yönelik açıklamalardan oluşan dirayet tefsirlerini” cem eden Kirmânî, bu yönüyle güzel bir sentez yapmıştır. Kitaplardan yaptığı nakiller veya tefsirini oluşturan kaynakların zenginliği, bu eserin halka vaaz etme veya sohbet etme vesilesiyle değil, ulaştığı eserler ışığında telif edildiğini göstermektedir ki, bu da içinde bulunduğu dönemin karakteristik özelliklerindendir.²⁷⁰⁶ Tefsir ve yorum anlamında bir yenilik getirmeyen bu eserde aynı şekilde üslub ve metod açısından da kayda değer bir yenilik bulunmamaktadır.²⁷⁰⁷

*Ġarâi’bü’t-tefsîr ve ‘acâ’ibü’t-te’vîl*²⁷⁰⁸ adlı eser de dil ağırlıklı, muhtasar bir tefsirdir. Müellif, bu tefsirin mukaddimesinde, zamanında yaşayan âlimlerin ve talebelerin Kur’ân’daki müşkil ifadeleri çözmelerine yardımcı olmak maksadıyla bu tefsiri kaleme aldığını söylemektedir. Tefsir metodu olarak *Lübâbü’t-tefâsîr*’de doğrudan tefsirle ilgili izahlara bu tefsirinde yer vermediğini ifade etmiştir.²⁷⁰⁹

Önce bismelenin hangi kökten geldiği konusuna temas edilmiş, bu husustaki görüşler sıralanmış, “garîb” ve “acîb” ifadelerinin ardından bu görüşler tenkid edilmiştir. Bu üslup daha sonraki âyetlerde de bu minval üzere devam etmiştir. Âyetlerin tefsiri, ekseriyetle bir bütün olarak bazen de bölümler hâlinde yapılmıştır. Kur’ân-ı Kerim’deki bütün âyetler yerine, sadece tefsir yapılmak istenen âyetler ele alınmıştır.²⁷¹⁰

²⁷⁰⁶ Özel, *a.g.e.*, 102.

²⁷⁰⁷ Özel, *a.g.e.*, 102.

²⁷⁰⁸ Mollaibrahimoğlu, bu eserin adını *‘Acâibü’t-tefsîr ve ġarâibü’t-te’vîl* olarak zikretmektedir. Yazma nüshalar arasındaki isim farklılıkları hakkında tafsilat için bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 119.

²⁷⁰⁹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 119-120.

²⁷¹⁰ Tafsilat için bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 119-121.

Lübâbü't-tefâsîr'de farklı görüşlerin sıralandırılması metodu bu tefsirde de uygulanmış, fakat burada rivayet ve görüşler bâriz bir şekilde tenkid süzgecinden geçirilmiştir.²⁷¹¹

Ġarâi'bü't-tefsîr, âyetlerin tefsirinde nakledilmesi doğru olmayan, aklın kerîh gördüğü birtakım rivayet ve bâtil görüşleri sıralayıp bunlardan okuyucuları sakındırmak üzere kaleme alınmış bir eserdir. Ancak tam da bu sebeple, bazı asılsız rivayetleri kitabına dercettiği için müellifi tenkitten kurtulamamıştır.²⁷¹²

Eserde her âyet için rivayetler toplanmamış, gerekli görülen yerlerde izahlar yapılmıştır.

3.1.2. Ebu'l-Fadl Reşîdüddin el-Meybüdü (ö. 520/1126)

(أبو الفضل رشيد الدين الميبدى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Fadl Reşîdüddin Ahmed b. Ebû Said el-Meybüdü el-Yezdî”. Hayatıyla ilgili çok fazla mâlumât yoktur. İran'a bağlı Yezd'in Meybüd kasabasında yaşamıştır. “Babası, Cemâlü'l-İslâm Ebû Saîd âlim bir kimseydi.”

b) *İlimdeki Mevkii*: Tefsir, hadis, tasavvuf, edebiyat, şiir ve tarih ilimlerine olan vukufiyeti sebebiyle “fahrü'l-islâm”, “tâcü'l-eimme” ve “şeyhü'l-imâm” gibi unvanlarla yâd edilmiştir.

c) *Eserleri*: Kendisini meşhur eden “tefsirinin tam adı, *Keşfü'l-esrâr ve 'uddetü'l-ebrâr*’dır.” Müellifi tam bilinmediği için bu tefsir, bazı kaynaklarda Sa‘deddin et-Teftâzânî’ye veya Hâce Abdullah Herevî’ye nisbet edilmiştir.²⁷¹³ İlk tasavvufi tefsirlerden olup Farsça yazılmıştır.

Türkiye, İran ve Afganistan’da bu eserin çokça yazma nüshası bulunmaktadır. “Ali Asgar Hikmet, içlerinde en iyi nüsha olarak kabul ettiği Süleymaniye

²⁷¹¹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 120.

²⁷¹² Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 487; bk. Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 662-663.

²⁷¹³ Rıza Kurtuluş, “Keşfü'l-esrâr”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/319.

Kütüphanesi'nde bulunan²⁷¹⁴ yazmayı” on cilt olarak neşretmiştir.²⁷¹⁵ Bu baskı üzerinden indeks çalışması²⁷¹⁶ ve muhtelif seçme ve incelemeler yapılmıştır.²⁷¹⁷ Meybüdü'nin zikredilen tefsiri dışında, “yazma nüshası bulunan ve neşredilmiş *el-Fuṣūl fî ahvâli 'l-ümerâ' ve 's-sâdâti ve 'l-kuḍât* adlı” risalesi ile günümüze ulaşmamış *Erba 'în Ḥadîs* adlı eseri vardır.

d) *Tefsirdeki Metodu:* Meybüdü, *Keşfü'l-esrâr ve 'uddetü'l-ebrâr*'ın girişinde, Herevî'nin günümüze ulaşmayan veciz tefsirini okuduktan sonra, onu şerh etmek üzere bu tefsirini kaleme aldığını söylemektedir.

Meybüdü âyetleri gruplara ayırarak “meclis” adı altında bir araya getirmiş ve “her âyeti izah ederken üç kademeli (nevbet) bir metot izlemiştir. Tefsir, bu şekilde 455 meclisten oluşmaktadır.” Bu usulün, müellifin kendisine ait mi olduğu, yoksa şerh ettiği Herevî'nin tefsirinin mi böyle bir metoda sahip olduğu belli değildir.²⁷¹⁸

Meybüdü, âyetleri tefsir ederken önce âyetin Farsça tercümesini yapmış, ikinci nevbette diğer eserlerden istifade ederek açıklamalarda bulunmuş, “meşhur kıraatleri, nüzul sebeplerini ve ilgili ahkâmı zikretmiştir. Son aşamada (nevbette) ise, âyetin tasavvufî tefsirine geçmiştir.” Sûfilerin sözlerine, şiir ve menkıbelerine genişçe yer verilerek tefsir tamamlanmıştır.²⁷¹⁹

²⁷¹⁴ Süleymaniye Ktp., Yenicâmi, nr. 43.

²⁷¹⁵ Reşîdüddîn-i Meybüdü, *Keşfü'l-esrâr ve 'uddetü'l-ebrâr*, I, Tahran 1331 hş./1952; II, Tahran 1338 hş./1959; III-X, Tahran 1339 hş./1960. Bu eser, daha sonra üç defa basılmıştır: 1334 hş./1955, 1357 hş./1978, 1361 hş./1982.

²⁷¹⁶ Muhammed Cevad, *Fihrist-i Tefsîr-i Keşfü'l-esrâr ve 'uddetü'l-ebrâr*, Tahran 1363 hş.

²⁷¹⁷ Daha geniş bilgi için bk. Kurtuluş, “Keşfü'l-esrâr”, 25/319.

²⁷¹⁸ Kurtuluş, “Keşfü'l-esrâr”, 25/319.

²⁷¹⁹ Kurtuluş, “Keşfü'l-esrâr”, 25/319.

3.1.3. Ebu'l-Fadl Rükneddin el-Kirmânî (ö. 543/1149)

(أبو الفضل ركن الدين الكرمانى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Fadl Ruknüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Emîrveyh b. Muhammed b. İbrâhim el-Kirmânî el-Hanefî”.²⁷²⁰ Kirman’da, Şevval 457’de (Eylül 1065) dünyaya geldi.²⁷²¹ Hayatı hakkında çok fazla bilgi yoktur.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk derslerini Kirman’da babası Muhammed b. Emîrveyh’ten aldı. Ardından Kādî Muhammed b. Hüseyin el-Ersâbendî’nin (el-Erdestânî) Merv’deki fıkıh derslerine devam etti ve kendisinden hadis dinledi.²⁷²² Ömer el-Halancî’nin talebeleri arasına katıldı. Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Muhammed el-Hişâmî’den hadis dinledi.²⁷²³

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Fıkıh, tefsir, hadis ve diğer ilimlerdeki derslerine birçok talebe katıldı ve buradan mezun olan öğrenciler, Horasan ve Irak havalisinin dört bir tarafına yayıldılar.²⁷²⁴

Bu talebeler arasında bilhassa “Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem’ânî, Muhammed b. Abdürreşîd el-Kirmânî, Muhammed b. Yûsuf es-Semerkindî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Yûsuf el-Kantarî es-Semerkindî, Ömer b. Abdülkerîm el-Versekî ve Tâceddin Abdülgafûr b. Lokman el-Kerderî” gibi isimler zikredilmektedir.²⁷²⁵

²⁷²⁰ Süyûtî, *Tabaḳāt*, 53; Dâvûdî, *a.g.e.*, 199; Edirnevî, *a.g.e.*, 88; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 184.

²⁷²¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 200; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 273; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 184.

²⁷²² Dâvûdî, *a.g.e.*, 199; Edirnevî, *a.g.e.*, 88.

²⁷²³ Kâmil Yaşaroğlu, “Kirmânî, Rükneddin”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/65; Özel, *a.g.e.*, 72-73; Süyûtî, *Tabaḳāt*, 53-54; Dâvûdî, *a.g.e.*, 199.

²⁷²⁴ Süyûtî, *Tabaḳāt*, 54; Dâvûdî, *a.g.e.*, 199; Edirnevî, *a.g.e.*, 88.

²⁷²⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, 200; Edirnevî, *a.g.e.*, 88.

20 Zilkâde 543 (1 Nisan 1149) tarihinde Merv’de vefat etmiştir.²⁷²⁶

d) *İlimdeki Mevkii*: Kendi döneminde Horasan bölgesi Hanefî âlimlerinin imamı kabul edilmiştir.²⁷²⁷ Eserleri, Horasan ve Irak bölgesinde meşhur olmuş ve yayılmıştır.²⁷²⁸

e) *Eserleri*: Tefsir sahasında geniş bilgisi olmasına rağmen daha çok fıkıh ilmine dair eserler kaleme almıştır. Belli başlı eserleri şunlardır: *et-Tecrîd (et-Tecrîdü’r-Rüknî)*, *el-Îzâh*, *Şerhu’l-Câmi’i’l-kebîr*, *Fetâvâ*, *Îşârâtü’l-esrâr*, *en-Nüket ‘ale’l-Câmi’i’s-şagîr*.²⁷²⁹

3.2. Anadolu Selçuklu Dönemi Müfessirleri (467/1075-707/1308)

Anadolu Selçuklu Devleti de Kirman Selçukluları gibi, nisbeten erken bir dönemde kurulmuştur. Bizim ele aldığımız yaklaşık iki buçuk asırlık dönem (467/1075-756/1355) içinde bu bölgede çok fazla müfessirin ismine rastlamıyoruz.

Bunun da birçok sebebi olabilir. Anadolu’nun Bizans elinden yeni alınmış olması; Mâverâünnehir, Horasan, Bağdat, Mısır vb. kadim İslâm beldelerine ve ilim merkezlerine uzak oluşu; meskun mahallerin, ahalisinin ve müslüman nüfusun azlığı, Bizans ve Haçlılar’la yapılan birçok savaşın merkezinde oluşu, daha sonra Moğol istilâsına mâruz kalması gibi sebepler, buradaki ilmî faaliyetlerin gecikmesine yol açmış olabilir. Ancak bu dönemde tesis edilen ve Suriye, Irak ve Mısır gibi ilmî muhitlerle aşılana medrese kültürü, sonraki asırlarda (bilhassa Osmanlı’nın yükseliş döneminde) kalıcı ilmî faaliyetlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

²⁷²⁶ Süyûtî, *Tabakât*, 54; Dâvûdî, *a.g.e.*, 200; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 273; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 184. Edirnevî, hataen ölüm tarihini (543/1149) doğum tarihi olarak zikretmiş ve vefat tarihi bulunmadığını söylemiştir. (Edirnevî, *a.g.e.*, 88)

²⁷²⁷ Süyûtî, *Tabakât*, 53; Dâvûdî, *a.g.e.*, 199; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 273; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 184.

²⁷²⁸ Yaşaroğlu, “Kirmânî, Rükneddin”, 26/65; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 273.

²⁷²⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 200; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 273; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 184.

3.2.1. Hubeyş et-Tiflîsî (ö. 629/1232 [?])

(حبیش التفلیسی)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Fadl Bedüzzamân Kemâlüddîn Hüseyin Hubeyş b. İbrâhîm b. Muhammed et-Tiflîsî”. Hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. et-Tiflîsî nisbesi, Gürcistan’ın başşehri Tiflis ile bir irtibatı olduğunu göstermektedir. Ancak bir yazma eserde²⁷³⁰ adı, “Kemâleddin Bedüzzaman Ebu’l-Fezâil Hubeyş b. Muhammed b. Hubeyş el-Gaznevî” olarak yazmaktadır. Bu nisbeye bakarak aslen Gazneli olduğu, sonradan Tiflis civarına geldiği söylenebilir.²⁷³¹

Eserlerinden yola çıkarak yaklaşık doğum tarihi, VI. (XII.) yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarıdır. Vefat tarihi de yaklaşık VII. (XIII.) yüzyılın başlarıdır. Kâtip Çelebi, bu tarihi “629 (1232)”²⁷³²; Bağdatlı İsmâil Paşa ise, “629’dan sonra” diye²⁷³³ kaydetmişlerdir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Yapılan araştırmalara göre, Hubeyş, muhtemelen II. Kılıcarıslan’ın (1155-1192) Aksaray’ı îmar edip Azerbaycan’dan gazi, âlim ve tüccarlar getirttiği sırada Anadolu’ya gelip yerleşmiştir. Kısa zamanda II. Kılıcarıslan’la tanışmış, kendisine ve oğullarına bazı eserlerini ithaf etmiş ve ilmî-felsefî tartışmalarda onun yanında çok yönlü bir âlim (hakîm) olarak yer almış olduğu söylenebilir. Kehânetlere çok inanan II. Kılıcarıslan’ın, kehâneti çıkmadığı için görevinden azlettiği müneccimbaşının da bu devirde yazmış olduğu üç astroloji kitabı ile tanınan Hubeyş et-Tiflîsî olması kuvvetle muhtemeldir.²⁷³⁴

²⁷³⁰ Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Orhan Gazi, nr. 1120’de bulunan “*Kifâyetü’l-tıb*” adlı eserinde.

²⁷³¹ Cevat İzgi, “Hubeyş et-Tiflîsî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/268.

²⁷³² İzgi, “Hubeyş et-Tiflîsî”, 18/268.

²⁷³³ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü’l-ârifîn*, I, 263.

²⁷³⁴ Ayrıntılı bilgi ve kaynaklar için bk. İzgi, “Hubeyş et-Tiflîsî”, 18/269.

c) *İlimdeki Mevkii*: Hubeyş, tıp, astroloji, dil ve edebiyat, rüya tabiri, kimya, tefsir gibi muhtelif sahalarda çok eser vermiş, eserleri de geniş bir coğrafyada ve yaygın olarak kullanılmış olmasına rağmen İslâm ve Osmanlı kaynaklarında, Kâtip Çelebi ve Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi gibi istisnalar dışında, kendisinden pek söz edilmeyen bir müelliftir.²⁷³⁵

d) *Eserleri*: Muhtelif ilim dallarındaki eserlerinin geniş bir listesi bulunmakla²⁷³⁶ beraber tefsir sahasındaki eserleri şunlardır:

1. *Kitâbü Vücûhi'l-Kur'ân*. “24 Safer 558 (1 Şubat 1163) tarihinde telif edilen bu Farsça eser, Ahmet Ateş’e göre, ‘Anadolu’da kaleme alınan ilk eserlerden’ biridir.”²⁷³⁷ Bir tek yazma nüshası bilinmektedir.²⁷³⁸

2. *Kitâbü Telhîşi 'ileli'l-Kur'ân*. Bu eser de 24 Safer 558 (1 Şubat 1163) tarihinde kaleme alınmıştır. Arapça olarak yazılmış bu eser, üç fasla ayrılmıştır. Ancak mevcut yazma nüsha²⁷³⁹, bu üç faslın sadece ilkinin konularını ihtiva etmektedir.²⁷⁴⁰

3.2.2. Necmeddîn-i Dâye (ö. 654/1256)

(نجم الدين دايه)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Bekr Necmüddîn-i Dâye Abdullâh b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî”. Rey’de, 573 (1177) yılında dünyaya geldi. Kendisine mahlas olarak seçtiği “Necm/Necmâ” kelimesi sebebiyle Necmeddin denmiş; sûtanne mânâsındaki Dâye lakabı ise, pek çok mürid yetiştirdiği için verilmiştir.

²⁷³⁵ Daha geniş bilgi için bk. İzgi, “Hubeyş et-Tiflîsî”, 18/268.

²⁷³⁶ Eserlerinin adları ve diğer özellikleri hakkında bk. İzgi, “Hubeyş et-Tiflîsî”, 18/269-270.

²⁷³⁷ Ahmet Ateş, “Anadolu Kütüphanelerinde Mühim Yazmalar”, *TV*, I/16 (1955), 163-164; İzgi, “Hubeyş et-Tiflîsî”, 18/270.

²⁷³⁸ Âtîf Efendi Ktp., ek, nr. 1316.

²⁷³⁹ Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 62/2.

²⁷⁴⁰ İzgi, “Hubeyş et-Tiflîsî”, 18/270.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini Rey’de tamamladıktan sonra 599 (1202) yılında yollara düşmüştür. Mısır üzerinden hac yapmak üzere Hicaz’a gitmiş, dönüş yolunda Bağdat’ta kalmıştır. Horasan, Hârizm, Irak ve Azerbaycan’a gittikten sonra hadis ve tefsir ilimlerinde kendisini geliştirmek için tekrar Horasan’a döndü ve burada bir müddet kaldı. Ardından Necmeddin-i Kübrâ’ya intisap etmek üzere Hârizm’e gitti. Hârizm’in Moğol işgaline uğraması ve kendisiyle yakından ilgilenen Mecdüddîn-i Bağdâdî’nin, Hârizmşah Alâeddin tarafından öldürülmesi üzerine önce Rey’e, ardından Hemedân’a geçti. Hemedan şehri, hem Moğol tehlikesinden hem de Hârizm bölgesinde hâkimiyetini kurmuş olan felsefecilerin baskılarından uzaktı. Ancak âilesini Rey’de bırakmış, onları bir nevi Moğol elinde ölüme terk etmişti.²⁷⁴¹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Bir yıl Hemedan’da kaldıktan sonra Erbil ve Diyarbekir üzerinden Anadolu’ya göç etti. Malatya’da Şeyh Şehâbeddin es-Sühreverdi ile görüşerek “Sultan Alâeddin Keykubâd’a takdim edilmek üzere kendisinden bir tavsiye mektubu aldı.” Ramazan 618’de (Kasım 1221) Kayseri’ye vardı.

620 (1223) yılında Sivas’ta Alâeddin Keykubad ile görüşerek *Mirşâdû’l-‘ibâd* adlı eserini kendisine takdim etti. Bir ara “Konya’da Sadreddin Konevî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ile görüştü.”²⁷⁴²

621 (1224) yılına kadar Orta Anadolu’da kaldıktan sonra, Mengüçlüklülerin hüküm sürdüğü Erzincan’a gitti. Bir yıl sonra buradan Bağdat’a geçerek Abbâsî halifesinin hizmetine girdi. Aynı yıl (622/1225), Halife Zâhir Bi-emrillâh’ın elçisi olarak Tebriz’e gidip geldi. Bundan sonraki otuz yılı Bağdat’ta geçti. *Bahru’l-hakâik ve’l-me’ânî* isimindeki meşhur tefsirini burada kaleme aldı.²⁷⁴³

654 (1256) yılında Bağdat’ta vefat etti.

d) *İlimdeki Mevkii*: Kübreviyye tarikatının önemli isimlerinden biri olan Necmeddin-i Dâye, “tarikat ve irşad faaliyetleriyle değil, daha çok eserleriyle” tarihe geçmiştir. Her ne kadar “Dâye” lakabı, genellikle çok sayıda mürid yetiştiren kimseler

²⁷⁴¹ Mehmet Okuyan, “Necmeddîn-i Dâye”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/496.

²⁷⁴² Okuyan, “Necmeddîn-i Dâye”, 32/496.

²⁷⁴³ Okuyan, “Necmeddîn-i Dâye”, 32/496.

hakkında kullanılmaktaysa da kaynaklarda müridlerinden sadece Deymûnî'nin ismi geçmektedir.²⁷⁴⁴

e) Eserleri: Tasavvufa dair yazdığı “*Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebde' ile'l-me'âd, Mermûzât-ı Esedî der Mezmûrât-ı Dâvûdî, Menâretü's-sâ'irîn ve maḳâmâtü't-tâ'irîn, Risâle-i 'Işḳ u 'Akl*” gibi eserlerin yanında “*Eş'âr-ı Şeyḥ Necmüddîn Râzî, Risâletü't-tuyûr, Sirâcü'l-kulûb ve Ḥasretü'l-mülûk ve Tuḥfetü'l-Ḥabîb* adlarında” muhtelif konulardaki kitap ve risâleleri ile bir tefsiri bulunmaktadır.

“*Baḥru'l-hakâik ve'l-me'ânî fî tefsiri*’(l-Ḳur’ân ve’)s-seb’i’l-meṣânî (‘Aynü’l-ḥayât, et-Te’vîlâtü’n-Necmiyye).” Anadolu dönüşünde Bağdat’ta geçirdiği otuz yıllık sürede yazdığı hacimli bir tefsirdir. Baştan itibaren Zâriyât Sûresi’nin 18. âyetine kadar, dokuz cilt şeklinde Necmeddîn-i Dâye yazmış, ancak tefsiri tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir. Devamını ise tek bir ciltlik *Necmü’l-kırân fî te’vîlâtî’l-Ḳur’ân* adlı zeyl ile başka bir Kübrevî şeyhi olan Alâüddevle-i Simnânî kaleme almıştır.²⁷⁴⁵

Çeşitli kaynaklarda hatalı bir şekilde Necmeddin-i Kübrâ’ya atfedilmiştir. Kur’ân’ın zâhir ve bâtın mânâlarının hepsini toplamayı hedefleyen Dâye’nin bu hacimli tefsiri, geniş bir coğrafyada etkiler uyandırmasına rağmen henüz neşredilmemiştir. Türkiye, Mısır ve İran kütüphanelerinde pek çok yazma nüshası vardır.²⁷⁴⁶ Üzerinde akademik çalışma yapılmıştır.²⁷⁴⁷

f) *Tefsirdeki Metodu*: Müfessir Necmeddîn-i Dâye, eserini takdim ederken onun “mânâ ve hakikatler için bulunmaz birer inci” olduğunu, “bunları Kur’ân denizine dalarak kırk yılda çıkardığını”, “daha önce birkaç tefsir dışında bütün bu ince mânâları ihtiva eden geniş bir tefsir yazılmadığını” söylemiştir. Ona göre, önceki

²⁷⁴⁴ Okuyan, “Necmeddîn-i Dâye”, 32/496.

²⁷⁴⁵ Algar, “Baḥrû’l-hakâik ve’l-meânî”, 4/515.

²⁷⁴⁶ Bu nüshalardan bazılarının bulunduğu kütüphaneler hakkında bk. Algar, “Baḥrû’l-hakâik ve’l-meânî”, 4/515-516.

²⁷⁴⁷ Mehmet Okuyan, *Necmüddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri* (doktora tezi, 2001), İstanbul.

tefsirlerden yaptığı nakiller sebebiyle, bu tefsiri okuyan kimsenin başka tefsirlere ihtiyacı yoktur.

Tefsirde takip ettiği metot ise şöyledir: “Önce âyetlerin zâhirî mânâlarını incelemiş, gramer bakımından ihtiyaç oldukça izahta bulunmu, bazen şiirlerden görüşünü destekleyen şâhitler getirmiş ve en sonunda âyetin bâtinî (tasavvufî) mânâlarını açıklamaya başlamıştır. Bu mânâlardaki en büyük kaynağı, Sa‘lebî’nin *el-Keşf ve’l-beyân*’ıdır.²⁷⁴⁸

Eserin kalan kısmını tamamlayan “Simnânî ise, Kur’ân’daki zâhirî mânâlar ile hiç meşgul olmamıştır. Kur’ân’ın hem zâhirî hem de bâtinî mânâlarının re’y ile tefsir edilemeyeceğini, kendisinin de bâtinî mânâlar için doğrudan Allah’tan aldığı ilhâma başvurduğunu söylemiştir.” Simnânî, Dâye’ye göre daha girift bir üslup seçmiş ve mânâların tasavvuf ehli olmayanlara kapalı olduğunu dile getirmiştir. Bu bölümde İbnü’l-Arabî ve Abdürrezzâk el-Kâşânî’nin açık tesirleri de görülmektedir.²⁷⁴⁹

Dâye’nin bu tefsiri, kendisinden sonra gelen müfessirleri etkilemiş, bir misal olmak üzere İsmail Hakkı Bursevî de *Rûhu’l-beyân* adlı tefsirini kaleme alırken *Bahrü’l-hakâik*’tan çokça nakilde bulunmuştur.²⁷⁵⁰

3.2.3. Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî (ö. 666/1268’den sonra)

(محمد بن أبى بكر الرازى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebû Bekr b. Abdülkâdir (Abdülmuhsin) er-Râzî el-Hanefî”.²⁷⁵¹ Rey’de, muhtemelen VI. (XII.) yüzyılın son çeyreğinde doğmuştur. Türk asıllıdır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini Buhara ve Semerkant şehirlerinde tamamladı. Buhara 616 (1220), Semerkant ise, 617 (1220) yılında Moğollar tarafından işgal edilmiş olduğuna göre, bu tarihlerden önce burada bulunduğu düşünülebilir.

²⁷⁴⁸ Algar, “Bahrü’l-hakâik ve’l-meânî”, 4/515.

²⁷⁴⁹ Algar, “Bahrü’l-hakâik ve’l-meânî”, 4/515.

²⁷⁵⁰ Algar, “Bahrü’l-hakâik ve’l-meânî”, 4/515.

²⁷⁵¹ Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 252.

Buraların işgali üzerine ilim talep etmek maksadıyla batıya doğru yolculuğa çıkmış, Mısır ve Dimaşk'ta yaşamıştır. Buradan Anadolu'ya geçmiş, Artukluların hüküm sürdüğü bölgede ve özellikle Mardin civarında kalmıştır. Eserlerinin bir bölümünü de burada kaleme almıştır. Ömrünün sonlarına doğru Konya'da bulunmuştur.

“Vefat yılı hakkında 651 (1253) ve 660 (1262) gibi tarihler ileri sürülmüştür.” Onu bir sonraki asrın (VIII/XIV) âlimleri arasında zikredenler de vardır. Ancak onun hakkında kesin olarak söylenebilecek son söz, 666 (1268) yılından sonra öldüğü şeklindedir. Çünkü 666 (1267-1268) yılında “İbnü'l-Esîr'in *Câmi'u'l-uşûl* adlı eserini Sadreddin Konevî'ye okumuş ve bu eseri rivayet edip okutmak için kendisinden icazet almıştır.”²⁷⁵²

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Talebelere dersler vermiş, onların talebi üzerine *Tefsîru ğarîbi'l-Ķur'ânî'l-'azîm*'i kaleme almıştır.²⁷⁵³

d) *İlimdeki Mevkii*: İtikadda Mâtürîdî mezhebine bağlı olan Muhammed er-Râzî, fıkıhta ise Hanefî mezhebinin fakihlerinden sayılmaktadır.

Hadis, kelâm, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı gibi muhtelif ilimlerde geniş malumat sahibi; tefsir ve dil biliminde ise meşhur olmuştur. Eserleri, bu ilimlerdeki hakimiyetini gösteren pek çok emâre ile doludur. Eserlerinde Farsça şiirlere de yer vermiştir.

Sadreddin Konevî ile dostluğu ve tasavvufa karşı meyli vardır.²⁷⁵⁴

e) *Eserleri*: “Arap dili ve edebiyatı, belâgat, kelâm, fıkıh, hadis, tarih ve tasavvuf ilimlerinde” eserler vermiştir.²⁷⁵⁵ Tefsir ve Kur'ân ilimleri sahasında yazmış olduğu eserler ise şunlardır:

²⁷⁵² Bu konu hakkındaki tafsilat için bk. Hüseyin Elmalı, “Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/487; Özel, *a.g.e.*, 110.

²⁷⁵³ Hüseyin Elmalı, “Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir”, 34/487.

²⁷⁵⁴ Elmalı, “Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir”, 34/487.

²⁷⁵⁵ Eserlerinin adları ve diğer bilgiler için bk. Elmalı, “Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir”, 34/487-488; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 252.

- “1. *Tefsîru ġarîbi’l-Kur’âni’l-‘azîm*. Müellif, bu eserini, 663 (1265) yılında tamamlamıştır.” Cevherî’nin *Tâcü’l-luġa*’sı ile kendisinin yazdığı *Muĥtârü’ş-Şihâh* adlı eserinde takip edilen bab-fasıl sıralaması ile; kelime köklerinin son harfî dikkate alınarak hazırlanmış alfabetik düzene göre yazılmıştır. “1624 madde (kök) ve 10.000’den fazla kelimeyi işleyen” bu eser, doktora tezi olarak tahkik edilmiştir.²⁷⁵⁶
2. *Es’iletü’l-Kur’ân (Mesâ’ilü’r-Râzî ve ecvibetühâ min ġarâibi âyi’t-Tenzîl, Tefsîrü’r-Râzî, Es’iletü’l-Kur’âni’l-mecîd ve ecvibetühâ, Ġarâ’ibü’ âyi’t-Tenzîl)*. Kur’ân hakkında “anlaşılması güç 1200 civarında meselenin soru-cevap şeklinde incelendiği” bir eserdir. Konular, sûre sırasına göre tanzim edilmiş, bazı meselelerde şiirle istiḥadda bulunulmuştur. Farklı isimlerle muhtelif baskıları yapılmıştır.²⁷⁵⁷ Bu eserle ilgili bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.²⁷⁵⁸
3. *Tefsîru sûreti’l-En’âm*. Yazma nüshası bulunan²⁷⁵⁹ bu eser, yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiş ve basılmıştır.²⁷⁶⁰

²⁷⁵⁶ Hüseyin Elmalı, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (doktora tezi 1986); Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, *Tefsîru ġarîbi’l-Kur’âni’l-‘azîm* (nşr. Hüseyin Elmalı), Ankara 1997.

²⁷⁵⁷ *Ünmûzecün celîl fî es’ile ve ecvibe min ġarâ’ibi âyi’t-Tenzîl* adıyla (Ukberî’nin *et-Tibyân fî i’râbi’l-Kur’ân* eseriyle birlikte), Kahire 1303; *Mesâilü’r-Râzî ve ecvibetühâ min ġarâ’ibi âyi’t-Tenzîl* (nşr. İbrâhim Atve İvaz), Kahire 1381/1961, 1406/1985; *Es’iletü’l-Kur’âni’l-mecîd ve ecvibetühâ* (nşr. Muhammed Ali el-Ensârî), Kum 1390; *Tefsîrü’r-Râzî* (nşr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye), Beyrut 1411/1990; *Ġarâ’ibü âyi’t-Tenzîl* (nşr. Abdurrahman b. İbrâhim el-Matrûdî), Riyad 1412/1991.

²⁷⁵⁸ İbrahim Görener, (yüksek lisans tezi 1990), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

²⁷⁵⁹ Süleymaniye Ktp. Kadızâde Mehmed, nr. 31.

²⁷⁶⁰ Muammer Erbaş, (yüksek lisans tezi 1995), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, *Tefsîru sûreti’l-En’âm* (nşr. Muammer Erbaş), İzmir 2003.

“4. *eż-Zehebu’l-ibrâz fî tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*. Bazı kaynaklarda²⁷⁶¹ bu isimle bir eserinden bahsedilmektedir.”

5. *İşârâtü’l-Kur’ân*. Müellif, *Tefsîru ġarîbi’l-Kur’âni’l-‘azîm*’de bu esere atıflarda bulunmaktadır.

3.2.4. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö. 672/1273)

(مولانا جلال الدين رومى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Mevlânâ Celâleddin Muhammed b. Muhammed (Bahâeddin Veled) b. Hüseyin el-Belhî er-Rûmî”. Horasan’ın Belh şehrinde, 6 Rebûlevvel 604’te (30 Eylül 1207) doğdu. Efendimiz manasındaki Mevlânâ unvânı ile meşhur olmuştur. Babası tarafından sultan anlamında, hudâvendigâr lakabı da verilmiştir. Doğduğu yere nisbetle Belhî, hayatının büyük kısmını geçirdiği Anadolu’ya nisbetle “Rûmî, Mevlânâ-i Rûm, Mevlânâ-i Rûmî”, medreselerde ders verdiği için de “Molla Hünkâr, Molla-yı Rûm” olarak anılmıştır.²⁷⁶²

Baba tarafından soyu, Hz. Ebû Bekir’e dayanmaktadır. “Mevlânâ’nın babası Bahâeddin Veled, Belh’te yaşayan bir ulemâ âilesine mensuptur. Sultânü’l-ulemâ diye isimlendirilmişti.” Kübreviyye tarikatına mensuptu. Hârizmşahların hükmettiği Belh’i, devlet ricâlinin baskılarıyla terk etmek zorunda kalmışlardı. Onlar Hicaz’a gitmek üzere yollara düşüp 617 (1220) yılında Bağdat’a vardıklarında, Belh’in, Moğollar tarafından işgal edildiğini öğrendiler.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Muhtemelen 618’de (1221) Hicaz’dan Anadolu’ya geldiler. Mevlânâ, ilk tahsilini babasından ve yolculuk esnasında konakladıkları yerlerdeki âlimlerden aldı.

Lârende’de kaldıkları bir dönem, Mevlânâ, Semerkantlı âlim Şerefeddin Lâlâ’nın kızı Gevher Hatun’la evlendi. “Bu evlilikten Sultan Veled ve Alâeddin diye iki oğlu

²⁷⁶¹ bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 568.

²⁷⁶² Hakkında verilen bilgilerin çoğu, oğlu Sultan Veled’in *İbtidânâme*’sine (*Velednâme*), müridlerinden Ferîdûn-i Sipehsâlâr’ın *Risâle*’sine ve torunu Ulu Ârif Çelebi’nin müridi Ahmed Eflâkî’nin *Menâkıbü’l-‘ârifîn* adlı eserine dayanır. (Reşat Öngören, “Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî”, *DİA* [Ankara: TDV Yayınları, 2004], 29/441)

dünyaya geldi.”²⁷⁶³ Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad, Bahâeddin Veled ve âilesini Konya’da ziyaret etti. “Bahâeddin Veled, Konya Altınapa Medresesi’nde iki yıl ders verdi ve 18 Rebîülâhir 628’de (23 Şubat 1231) vefat etti.” Bu esnada henüz yirmi dört yaşında olan Mevlânâ, babasının makamına geçerek müderrislik yapmaya başladı.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: “Bahâeddin Veled’in vefatını müteâkip bir yıl sonra Konya’ya gelen Seyyid Burhâneddin, babasının sâdık müritlerinden biriydi” ve çocukluk çağlarından beri Mevlânâ’nın tahsil ve terbiyesiyle meşgul olmuştu. Zâhir ilimlerle beraber bâtinî ilimlerde de kemâle ermesi için dokuz yıl Mevlânâ’yla yakından ilgilendi. Bu eğitim esnasında Mevlânâ’nın Şam ve Halep civarına gittiği, oradaki medreselerde muhtelif dersler aldığı da rivayet edilmiştir.²⁷⁶⁴ Bu yolculuktan sonra Seyyid Burhâneddin ile görüşmek üzere Kayseri’ye uğramış, bir müddet inzivaya çekilmiş, Seyyid Burhâneddin’in verdiği icâzetle Konya’ya dönmüştü. Bu esnada Seyyid Burhâneddin vefat etti. Mevlânâ, Konya’da dört medresede ders vermeye, halka yönelik vaaz ve sohbetlere başladı.

Onun ilim ve irfanından istifade edenler arasında devlet ricâli, âlimler, ârifler, talebe ve müridleri, esnaf ve sanatkârlar ile kadın-erkek kalabalık bir halk topluluğu vardı. Seyyid Burhâneddin’in vefatından yaklaşık beş yıl sonra, 26 Cemâziyelâhir 642’de (29 Kasım 1244) Mevlânâ, Konya’da Şems-i Tebrîzî (Tebrizli Kâmil, Şems-i Perende) ile tanıştı. Şems-i Tebrîzî ile karşılaşmaları ve bu esnada yaşadıkları, Mevlânâ’nın bütün hayatını baştan sona değiştirmiştir.²⁷⁶⁵ Medreselerde verdiği dersleri, kitap mütâlâa etmeyi ve halka verdiği vaazları bırakmış, vaktinin çoğunu Şems ile sohbe ayırmıştır. Bu dönem, on altı ay civarında sürmüştür.

²⁷⁶³ Mevlânâ’nın âile hakkında daha geniş bilgi için bk. Öngören, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, 29/442.

²⁷⁶⁴ Öngören, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, 29/442.

²⁷⁶⁵ Hadiselerin menkıbevî detayları için bk. Öngören, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, 29/442-443.

Mevlânâ'nın her şeyden koparak Şems ile vakit geçirmesi, bu meçhul kişi hakkında halkta, mürid ve talebelerinde büyük bir muhalefet dalgasına sebep oldu. Bunun üzerine Şems, bir anda Mevlânâ'yı bırakarak Konya'dan ayrıldı. Onun bu ayrılışı, Mevlânâ'yı çok sarstı, onun izini Şam'da bularak yazdığı mektuplarla kendisini Konya'ya davet etti.²⁷⁶⁶ “Oğlu Sultan Veled'i de Şam'a gönderdi ve nihayet Şems'i Konya'ya dönmeye ikna edebildi.”

Şems ile Mevlânâ'nın bu ikinci buluşması, Mevlânâ'nın medresesindeki hücreinde altı ay kadar devam etti. Halk arasında dedikodular artınca, Şems bir daha dönmek üzere, 645 (1247) yılında aralarından ayrılıp gitti.²⁷⁶⁷ Bu ayrılık da Mevlânâ'yı derinden etkilemiştir. Mevlânâ, Şems'i bulmak umuduyla birkaç defa Şam'a gidip gelmiş, bir yıl kadar da burada kalmıştır. Mevlânâ, şeyhlik davasında olmadığının ve kendi makamını Selâhâddîn-i Zerkûb'a bıraktığının söylemiştir.

Anadolu'ya döndükten sonra Mevlânâ'nın Selâhâddîn-i Zerkûb ile dostluk ve sohbetleri, bazı insanların yine kıskançlık ve dedikodularını çekmiş, hatta onun da canına kastetmeye çalışmışlardır. “Mevlânâ, oğlu Sultan Veled ile Selâhâddîn-i Zerkûb'un kızı Fatma Hatun'u evlendirerek akrabalık bağı tesis etmiş”, böylece muhalefeti bir nebze yumuşatmıştır. Bu hadiselerin üzerinden on yıl geçtikten sonra Selâhâddîn-i Zerkûb vefat etti. “Mevlânâ, onun makamına müridlerinden Urmiyeli Hüsâmeddin Çelebi'yi (İbn Ahî Türk) tayin etti. *Mesnevî*'nin ortaya çıkması, zikredilen Hüsâmeddin Çelebi'nin teşvikleri ile olmuştur.”²⁷⁶⁸

Mevlânâ, Hüsâmeddin Çelebi'nin hilâfet makamına geçişinin dokuz yahut onuncu yılında rahatsızlanmış ve 5 Cemâziyelâhir 672'de (17 Aralık 1273) vefat etmiştir.

d) *İlimdeki Mevkii*: O zâhirî ilmin birçok dalında kendisini yetiştirmiş kâmil bir âlim, bâtın âleminin derinliklerine dalmış bir sûfî ve edebiyata vâkıf bir şâirdi. Birçok

²⁷⁶⁶ Öngören, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, 29/443.

²⁷⁶⁷ Bu ayrılığın, aynı zamanda Mevlânâ'nın oğlu Alâeddin'in Şems'e karşı düzenlediği bir suikast olma ihtimali hakkındaki detay ve kaynaklar için bk. Öngören, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, 29/444.

²⁷⁶⁸ Öngören, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, 29/444.

konuda kendisinden istifade ettiği “babası Bahâeddin Veled’in ardından Seyyid Burhâneddin, Şems-i Tebrîzî ve Selâhâddîn-i Zerkûb’la hasbihallerinde” ilâhî aşk ve vecdin coşkunuğunda mânevî âlemlerin seyyâhı olmuştur.

Böyle bir mânevî cezbe hâlinde *Dîvân-ı Kebîr* ve *Meşnevî* gibi, yazıldığı günden itibaren dünyayı etkileyen iki büyük şaheser ortaya koymuştur. Onun eserleri, büyük bir aşk ve cezbe içinde yazılmasına rağmen Mevlânâ, dînî-tasavvufî bütün his ve düşüncelerinin kaynağının Kur’ân ve Sünnet olduğunu vurgular. Onun gulat-ı Şîa’dan olduğu iddiası ise, ona ait olmayan şiirlerin kendisine atfedilmesinden kaynaklanan, art niyetli bir yaklaşımdır.²⁷⁶⁹

e) *Eserleri*: Mevlânâ, eserlerini genellikle Farsça kaleme almıştır. Belli başlı eserleri, “*Dîvân-ı Kebîr (Dîvân-ı Şems-i Tebrîzî), Meşnevî, Fîhi mâ fîh, Mecâlis-i Seb’â, Mektûbât, Evrâd-ı Kebîr ve Evrâd-ı Şağîr-i Hâzret-i Mevlânâ.*”

Eserlerinde birçok âyet ve hadîs-i şerifi kullanmış, bunlara farklı yorum ve izahlar getirmiş bulunan Mevlânâ’nın müstakil bir tefsir çalışması yoktur.

3.2.5. Sadreddîn Muhammed Konevî (ö. 673/1274)

(صدرالدين محمد قونوى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: Ebu’l-Meâlî Sadrüddîn Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yûsuf Konevî”. Muhtemelen 606 (1209) yılında Malatya’da doğdu. Babası Mecdüddin İshak, hem kıymetli bir âlim ve mutasavvîf, hem de Anadolu Selçuklu Devleti’nde elçilik ve şehzâde hocalığı yapmış üst düzey bir idareciydi. Annesinin de Selçuklu sarayına mensup bir hanım olduğu kaydedilmiştir.²⁷⁷⁰

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Konevî, babasının ilim, fikir ve gönül meclisleri sebebiyle birçok âlim ve mutasavvîf ile henüz çocukluk yaşlarındayken görüşüp tanışma

²⁷⁶⁹ Mevlânâ’nın görüşleri ve dînî-felsefî-tasavvufî meselelere bakışı, düşünce tarihindeki tesirleri hakkında daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Öngören, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, 29/445-446; Mehmet Önder, v.dğr., *Mevlânâ Bibliyografyası I*, Ankara, ts.; II, Ankara 1974.

²⁷⁷⁰ Ekrem Demirli, “Sadreddin Konevî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/420. Yetiştigi çevre hakkında daha geniş bilgi için bk. Mikail Bayram, *Sadru’-d-din-i Konevî, Hayatı, Çevresi ve Eserleri*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2012, 27-46.

imkânı buldu. “Bu isimler arasında Muhyiddin İbnü’l-Arabî’nin özel bir yeri vardır.” İbnü’l-Arabî ile Mekke’de tanışan Mecdüddin İshak, onu Anadolu’ya davet etmiş, burada ağırlamış ve zamanla gittikçe artan bir dostluk bağı ile birbirlerine iyice bağlanmışlardır. Bu dostluk, İbnü’l-Arabî’nin Selçuklu sarayıyla sıkı bir irtibatının oluşmasına da yol açmıştır.

Rivayetlere göre, Sadreddin Konevî 9 yaşındayken babası vefat etmiş; İbnü’l-Arabî, Mecdüddin’in dul hanımıyla evlenmiş ve böylece İbnü’l-Arabî, Konevî’nin üvey babası olmuştur. Diğer taraftan İbnü’l-Arabî ile Konevî arasındaki yakınlık, başlangıçta şeyh-mürşid şeklinde olsa da entelektüel bir dostluğa dönmüş ve tabiri câizse, “Konevî, İbnü’l-Arabî’nin tecrübelerinin sırdaşı ve mânevî vârisi olmuştur.”²⁷⁷¹ Bu durum İbnü’l-Arabî’nin vefat ettiği 638 (1240) yılına kadar böyle devam etmiştir.”

İbnü’l-Arabî, Konevî’nin hayatındaki en önemli kimsedir. Kendisinden kitaplarında sık sık bahsetmiş ve ona “şeyh” yahut “imam” diye hitap ederek hürmetini dile getirmiştir.²⁷⁷² “Konevî’nin görüştüğü kimseler arasında, İbnü’l-Arabî ve Mecdüddin İshak’ın ortak arkadaşı olan Evhadüddîn-i Kirmânî ile Sa‘deddîn-i Hammûye’nin isimleri zikredilmektedir. Konevî’nin Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ile de yakın dostluğu bulunmaktadır.”

Mısır, Şam, Hicaz gibi bölgelere seyahatlerde bulunan²⁷⁷³ Sadreddin Konevî, muhtemelen 1241 yılında, hayatının sonuna kadar kalacağı Konya’ya yerleşmiştir.²⁷⁷⁴

²⁷⁷¹ Demirli, “Sadreddin Konevî”, 35/420; Bilmen, *a.g.e.*, II, 525-526.

²⁷⁷² Demirli, “Sadreddin Konevî”, 35/421.

²⁷⁷³ Konevî’nin Malatya’dan Konya’ya dönüşü, daha sonra Anadolu’dan ayrılarak Şam (Dımaşk), Mısır, Halep ve tekrar Dımaşk’a dönüşü hakkında daha geniş bilgi için bk. Mikail Bayram, *a.g.e.*, 44-61.

²⁷⁷⁴ Konevî’nin Anadolu’ya döndükten sonra yaşanan hadiseler; Babaîler isyanı, Ahi Evren, Hacı Bayram-ı Velî ve Mevlânâ ile temasları, Anadolu Selçuklu sultanları ile münasebetleri hakkında tafsilat için bk. Mikail Bayram, *a.g.e.*, 71-92.

Sadreddin Konevî, 673 (1274) yılında Konya’da vefat etmiştir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Sadreddin Konevî; Saîdüddin Fergânî, Afîfüddin Tilimsânî, Fahreddin-i Irâkî, Cendî gibi pek çok talebe ve mürid yetiştirmiş, tasavvufî eserlerde oluşturduğu yeni düşünce şeklini, bu talebeleri vasıtasıyla geniş bir şekilde yayma fırsatı bulmuştur.

Talebelerini, “başta İbnü’l-Arabî’nin *Fuşûşü’l-hikem*’i ve İbnü’l-Fârız’ın şiirleri olmak üzere, çeşitli tasavvufî eserleri yorumlamaya” yönlendirmiştir.²⁷⁷⁵

d) *İlimdeki Mevkii*: “Vahdet-i vücud düşüncesinin İbnü’l-Arabî’den sonraki en önemli temsilcisi” olarak kabul edilmiştir.²⁷⁷⁶ “Sadreddin Konevî, İbnü’l-Arabî ile birlikte tasavvufu, ‘müteahhirîn sûfiler’ yahut ‘olgunluk dönemi’ adları verilen yeni bir devre ve aşamaya taşıyan sûfiler olarak kabul edilirler.” es-Serrâc, el-Kuşeyrî, el-Kelâbâzî gibi sûfiler, tasavvufu “bâtınî fıkıh” olarak görmüş ve Sünnîliğin itikâdî ve amelî prensipleriyle uyumlu bir şekilde yorumlamışlardır. İbnü’l-Arabî ve Konevî ise, tasavvufu dînî ilimlerden ziyade felsefe ve İslâm düşüncesi gibi teorik ilimlerle irtibatlandırmış, metafizik tasavvurunu tasavvufî tecrübe ekseninde yeniden yorumlayarak ele almışlardır.²⁷⁷⁷ “Böylece felsefî bir üslup taşıyan, ‘nazarî tasavvuf’ diye isimlendirilen bir tasavvuf anlayışı” zuhur etmiştir.²⁷⁷⁸

Konevî, düşüncelerini İbnü’l-Arabî’den daha sistemli bir şekilde dile getirmiş, tasavvuf anlayışını çelişkilerden arınmış, “tedris edilebilir” homojen bir yapıya²⁷⁷⁹ dönüştürmeye çalışmış, üslup olarak daha çok felsefî bir dil kullanmıştır.

²⁷⁷⁵ Demirli, “Sadreddin Konevî”, 35/424.

²⁷⁷⁶ Demirli, “Sadreddin Konevî”, 35/420.

²⁷⁷⁷ Daha geniş bir bakış açısı ve farklı değerlendirmeler için bk. Demirli, “Sadreddin Konevî”, 35/421 vd.

²⁷⁷⁸ Demirli, “Sadreddin Konevî”, 35/424.

²⁷⁷⁹ Bu homojen yapının gerekliliği ve özellikleri hakkında bk. Demirli, “Sadreddin Konevî”, 35/424.

Aralarındaki üslup farkı, şu cümleyle özetlenebilir: “İbnü’l-Arabî sûfî hakîm, Konevî ise hakîm sûfîdir”.²⁷⁸⁰

“Nazarî tasavvuf tarihinde hiçbir mutasavvıf, Konevî kadar etkili olmamıştır. Zira İbnü’l-Arabî’nin anlaşılması dahî büyük oranda Konevî’nin yorumları sayesinde.” Kendisinden sonra bu sahada eserler veren birçok âlim ve mutasavvıfın üzerinde tesiri rahatlıkla görülebilir.²⁷⁸¹

İbnü’l-Arabî sonrası tasavvuf, ağırlıklı olarak “şerh dönemi”dir. Konevî de sonraki dönemin bu şekilde şekilleneceği tahmininde bulunmuştur. Zira İbnü’l-Arabî ile mârifet tekâmüle ermiş, böyle bir tekâmül döneminden sonra belli bir gerilemenin olması ise mukadderdir. Zira mârifet zirveye ulaşmış, kıyamet de yaklaşmıştır. Bu düşüncenin muhtemel sebeplerinden birisi de o devirde toplumu kasıp kavuran Moğol istilâsıdır.²⁷⁸²

Konevî’nin zâhidliği çok önemsemeyen “mülûkâne” bir hayat sürdüğü de rivayet edilmektedir.²⁷⁸³

e) Eserleri: Tasavvuf sahasında, içinde pek çok âyet ve hadisin yorumlandığı “*Miftâhu’l-ğayb ve’l-cem’ ve tafşîlühû, Şerhu esmâ’illâhi’l-hüsnâ, el-Fükûk fî esrâri müstenidâti hikemi’l-Fuşûş, en-Nefehâtü’l-ilâhiyye, en-Nuşûş fî tahkîki’t-tavri’l-mahşûş, Tebşîratü’l-mübtedî ve tezkiyetü’l-müntehî*” gibi eserlerin yanı sıra farklı ilimlerde *Şerhu erba’ine hadîş* ve *el-Mürâselât beyne Şadriddîn Konevî ve Nâsiriddîn eţ-Ṭûsî*’yi kaleme almıştır.²⁷⁸⁴ Tefsir ilmiyle alakalı şu eserini zikredebiliriz:

²⁷⁸⁰ Daha geniş bilgi için bk. Demirli, “Sadreddin Konevî”, 35/421 vd.

²⁷⁸¹ Daha geniş bilgi, isim ve yorumlar için bk. Demirli, “Sadreddin Konevî”, 35/423 vd.

²⁷⁸² Demirli, “Sadreddin Konevî”, 35/423.

²⁷⁸³ Demirli, “Sadreddin Konevî”, 35/420.

²⁷⁸⁴ Sadreddin Konevî’nin eserleri ve bu eserlerin yazma nüshaları hakkında daha geniş bilgi için bk. Demirli, “Sadreddin Konevî”, 35/424-425; Osman Ergin, “Sadreddîn al-Qunawi ve Eserleri”, ŞM, II, (1957), 63-90.

“*İ‘câzü’l-beyân fî tefsiri Ümmi’l-Kur’ân (İ‘câzü’l-beyân fî keşfi ba‘dî esrâri Ümmi’l-Kur’ân Tefsîru’l-Fâtîha)*.”²⁷⁸⁵ Fâtîha sûresinin geniş bir tefsiridir.” Diğer eserlerinde ifade ettiği görüşlerin bir araya getirildiği bu eser, Konevî’nin eserleri ve fikirleri açısından bir nevi “mısdak” sayılabilir.²⁷⁸⁶ Tahkikli olarak neşredilmiş²⁷⁸⁷ ve Türkçe’ye tercüme edilmiştir.²⁷⁸⁸

f) *Tefsirdeki Metodu: İ‘câzü’l-beyân fî tefsiri Ümmi’l-Kur’ân* adlı eserinde takip ettiği metodu şöyle özetlemek mümkündür: Giriş kısmında felsefeyi tenkit etmiş ve bilgi teorisini ele almıştır. Ardından sûfîlerin hakikate ulaşma metotlarını ve bilgiye bakışlarını ifade etmiş ve Fâtîha sûresinin tefsirine başlamıştır.

Fâtîha sûresinin bazı sırlarını açıklamak için bu eseri yazdığını, kendisinden önceki müfessir ve mütefekkirlerin söz ve fikirlerini nakletmeyeceğini, kendisine has bir yol izleyeceğini söylemiştir. Bu yönüyle Konevî’nin en önemli eseri olarak kabul edilmiştir.²⁷⁸⁹

Tefsir esnasında bu sûreyi çeşitli derecelerde yorumlamış; “her âyetin zâhiri, bâtını, haddi ve matlaı bulunduğunu” beyan eden hadisten yola çıkarak bu dört terimden her birini bir varlık derecesi olarak kabul etmiştir.

Buna göre, “bir âyetin zâhirinden söz etmek, duyular âleminden bahsetmek demektir. Bâtın misal âlemine, had ruhlar mertebesine, matla ise onun a‘yân-ı sâbite mertebesine delalet etmekte”dir.

Konevî bu eserinde harflere ağırlık verir. Ona göre, “harfler, a‘yân-ı sabiteye (eşyanın ilâhî ilimlerdeki hakikatlerine) tekabül eder.” Sûrede geçen “Allâh’ın

²⁷⁸⁵ Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 190, 464.

²⁷⁸⁶ Demirli, “Sadreddin Konevî”, 35/424.

²⁷⁸⁷ Sadreddin Konevî, *İ‘câzü’l-beyân fî tefsiri Ümmi’l-Kur’ân* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Kahire 1970.

²⁷⁸⁸ Sadreddin Konevî, *Fâtîha Suresi Tefsiri: İ‘câzü’l-beyân fî te’vîli’l-ümmi’l-Kur’ân*, (trc. Ekrem Demirli), İstanbul 2002.

²⁷⁸⁹ Mikail Bayram, *a.g.e.*, 114.

isimleri ve bu isimlerin insan ve âlem ile irtibatı üzerinde, ilâhî isimler teorisini” geniş şekilde işlemiştir. Kısaca, bu eserde geleneksel tasavvufî tefsirin boyutlarını aşacak şekilde Tanrı-âlem ilişkileri yorumlanmıştır.²⁷⁹⁰

3.2.6. Kutbüddîn eş-Şîrâzî (ö. 710/1311)

(قطب الدين شیرازی)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’s-Senâ Kutbüddîn Mahmûd b. Mes’ûd b. Muslih el-Fârisî eş-Şîrâzî eş-Şâfî”.²⁷⁹¹ 634’de (1236) Şîraz’da doğmuştur. Âilesi, yetiştirdiği tabipleriyle tanınmaktadır. “Babası Ziyâeddin Mes’ûd el-Kâzerûnî, meşhur sûfilerden Şehâbeddin es-Sühreverdî’ye müntesip bir göz hekimi idi.”

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Kutbüddin ilk tahsiline, babasından aldığı ilimlerle başladı. On dört yaşındayken babasını kaybetti ve onun vazife yaptığı hastaneye tayin edildi. Bir taraftan da akrabalarının yardımıyla tıp tahsiline devam etti. On yıllık bir mesâînin ardından hastaneden ayrıldı ve kendisini tamamen ilmî çalışmalara verdi.

658’de (1260) Merâğa’ya gitti. Bu şehirde Nasîrüddîn-i Tûsî’nin astronomi ve felsefe derslerine katıldı. 665-667 (1267-1269) yılları arasında “Nasîrüddîn-i Tûsî ile birlikte Horasan’da bulundu.” Burada farklı dersler aldı ve çeşitli âlimlerle görüştü. İsfahan, Bağdat’ta bir müddet kaldıktan sonra 670’de (1271) Konya’ya yerleşti. “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ile görüşerek Sadreddin-i Konevî’nin derslerine iştirak etti.”²⁷⁹²

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Vezir Muînüddin Süleyman Pervane tarafından Sivas’a kadı tayin edildi. Burada Gökdere Medresesi’nde ders verdi. Ardından Malatya’ya kadı olarak vazifelendirildi.

681 (1282) yılında “Hülâgû’nun oğlu Ahmed Teküder tarafından Mısır Memlûk Sultanı Kalavun’a elçi olarak gönderildi. Kutbüddin, bir müddet Mısır’da kaldı.”

²⁷⁹⁰ Daha geniş bilgi için bk. Demirli, “Sadreddin Konevî”, 35/424; Sadreddin Konevî, *a.g.e.*, İstanbul 2002; Mikail Bayram, *a.g.e.*, 114; Ekrem Demirli, *Sadreddin Konevî*, İSAM Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2010, 32-37.

²⁷⁹¹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü ’ş-şâfi’iyye*, II, 237-238.

²⁷⁹² Azmi Şerbetçi, “Kutbüddîn-i Şîrâzî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/487; Bilmen, *a.g.e.*, II, 541.

Burada birtakım ilmî çalışmalarda bulundu. Daha sonra Şam’a uğradı ve Tebriz’e döndü.²⁷⁹³ Son dönemlerinde inziva hayatını tercih etti.

“Tâceddin Ali b. Abdullah et-Tebrîzî, Kemâleddin el-Fârisî, Nizâmeddin en-Nisâbûrî, Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî, Kutbüddin Muhammed b. Muhammed el-Büveyhî ve Adudüddin el-Îcî gibi” birçok âlimin yetişmesine yardımcı olmuş, fikirlerinin kökleşip yayılmasında bu talebelerinin ciddi bir tesiri olmuştur.²⁷⁹⁴

17 Ramazan 710 (7 Şubat 1311) tarihinde Tebriz’de vefat etti.²⁷⁹⁵

d) *İlimdeki Mevkii*: Çok yönlü bir âlim olarak birçok ilimle meşgul olmuş, dînî ilimler sahasında olduğu gibi özellikle felsefî ve pozitif ilimlerde derin izler bırakmıştır.

Gazzâlî’nin tenkidleriyle ciddi bir şekilde sarsılan felsefe geleneğini eski ihtişamlı günlerine döndürmek için gayret göstermiştir. Kutbüddin eş-Şîrâzî; Şehâbeddin es-“Sühreverdî ile Molla Sadrâ arasında geçen dört asır boyunca yetişmiş büyük filozoflar içinde, Nâsırüddîn-i Tûsî’den sonra etkili olmuş en önemli kimselerden biri” olarak kabul edilir.²⁷⁹⁶

İslam felsefe ve bilim tarihinin pek çok disiplininde ihtisas yapmış ve bu ilimlere dair çok önemli eserler ortaya koymuştur. “İbn Sînâ, Sühreverdî ve İbnü’l-Arabî gibi üç ayrı şahsiyet ve ekolü, kendi felsefî şahsiyetinde bir araya getirdiği” söylenebilir. Böylece XIII. yüzyılda İran’da başlayıp Osmanlı’da da devam etmiş olan, çeşitli ekolleri tek bir bilgi sisteminde birleştirme modelinin öncülerinden biridir.²⁷⁹⁷

²⁷⁹³ Bilmen, *a.g.e.*, II, 541; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakātü ’ş-şâfi’iyye*, II, 238.

²⁷⁹⁴ Şerbetçi, “Kutbüddîn-i Şîrâzî”, 26/487.

²⁷⁹⁵ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakātü ’ş-şâfi’iyye*, II, 238.

²⁷⁹⁶ Şerbetçi, “Kutbüddîn-i Şîrâzî”, 26/487.

²⁷⁹⁷ Şerbetçi, “Kutbüddîn-i Şîrâzî”, 26/487.

Dînî meselelerde biraz serbest olduğu, eğlence düşkünü kimselerle oturup kalktığı ve içkiyi sevdiği de kaydedilmiştir.²⁷⁹⁸ Bu zaaflarına rağmen Moğol melikleri ve diğer idarecilerle arası oldukça iyiydi.

e) *Eserleri*: Dînî ilimlerin yanı sıra “aritmetik, tıp, felsefe, astronomi, geometri, coğrafya, fizik, Arap dili ve edebiyatı gibi muhtelif ilimlerle ilgili birçok eser”²⁷⁹⁹ kaleme almış olan Kutbüddin eş-Şîrâzî’nin tefsir ve Kur’ân ilimlerine dair şu eserleri bulunmaktadır:

“1. *Fethu’l-mennân fî tefsîri’l-Kur’ân*. Kırk ciltten oluşan bu tefsirin” yazma nüshaları vardır.²⁸⁰⁰

“2. *Hâşiye ‘alâ Kitâbi’l-Keşşâf ‘an hakâ’iki’t-tenzîl li’z-Zemahşerî (Kitâbü’l-İntişâf)*.” Yazma nüshası bulunmaktadır.²⁸⁰¹

3. *Müşkilâtü’t-tefâsîr*. Yazma nüshası vardır.²⁸⁰²

3.2.7. Alâeddin el-Konevî (ö. 729/1329)

(علاء الدين القنوى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Hasen Alâüddîn Ali b. İsmâil b. Yûsuf el-Konevî et-Tebrîzî”.²⁸⁰³ Konya’da, 668 (1270) yılında doğdu.

²⁷⁹⁸ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, II, 238.

²⁷⁹⁹ Eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Şerbetçi, “Kutbüddîn-i Şîrâzî”, 26/487-488; Brockelmann, *GAL*, II, 274; *Suppl.*, II, 296-297; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, II, 238.

²⁸⁰⁰ Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 463. İki cildi mükerrer olmak üzere otuz cildi Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 111-140’ta; yirmi bir cildi de aynı kütüphanenin Hekimoğlu bölümünde (nr. 109-126) bulunmaktadır.

²⁸⁰¹ Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 183; Ayasofya, nr. 366.

²⁸⁰² Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 149; Bilmen, *a.g.e.*, II, 541.

²⁸⁰³ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, II, 271.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Konya’da Tâcuddin el-Hallâfî ve Ebu’l-Meâlî Şemsüddin Muhammed b. Ebî Bekr el-Îkî gibi âlimlerin elinde ilk tahsilini tamamladıktan sonra ilmini geliştirmek üzere, 693 (1294) yılında Dımaşk’a gitti.

Dımaşk’ta bulunduğu sıralarda Emeviyye Câmîi’nde ve İkbâliye Medresesi’nde dersler verdi. 700’de (1300) Kahire’ye gitti. Kahire’de de İbnü’z-Zemlekânî, Takıyyüddin İbn Dakîkûl’îd, Ebu’l-Fadl İbn Asâkir, İbnü’s-Savvâf, Ebû Hafs İbnü’l-Kavvâs ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi âlimlerden istifade etti.

Alâeddin Konevî, İbnü’l-Arabî’nin talebeleri arasında da zikredilmiştir.²⁸⁰⁴

710 (1310) yılında Kahire’de bulunan “Saîdü’s-suadâ Hankahı meşihatına” getirilmiş; “Şerîfiyye Medresesi ile Tolunoğlu Câmîi’nde” dersler vermiştir.²⁸⁰⁵

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kendisinden istifade eden talebeleri arasında “İbn Balabân, Ebu’l-Fidâ İbn Kesîr, Cemâleddin el-İsnevî, Bahâeddin İbn Akl ve Zehebî” gibi meşhur âlimler de vardır.

727 (1327) yılında Dımaşk kâdılkudâtlığına, aynı zamanda “meşihatü’ş-şüyûh” makamına getirilmiştir. Bir ara kâdılkudât vazifesinden ayrılmak istemiş, reddedilince vazifesine devam etmek zorunda kalmıştır.²⁸⁰⁶

14 Zilkade 729 (9 Eylül 1329) tarihinde Dımaşk’ta vefat etmiştir.²⁸⁰⁷

d) *İlimdeki Mevkii*: Kâdılkudât olarak vazife yapmış bir Şâfî fakîhi olan “Alâeddin Konevî; tefsir, fıkıh, kelâm, usûl, Arap dili ve edebiyatına vukûfiyet sahibi” bir âlim; tasavvuf erkân ve âdâbı hususunda ise otorite kabul edilmiştir.²⁸⁰⁸

²⁸⁰⁴ Ferhat Koca, “İbn Teymiyye, Takıyyüddin”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/393.

²⁸⁰⁵ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 272.

²⁸⁰⁶ Tahsin Özcan, “Konevî, Alâeddin”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/163-164; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 272-273.

²⁸⁰⁷ İbn Kādî eş-Şühbe, 728 yahut 729 yılında vefat ettiğini söylemiştir. (bk. *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 273)

²⁸⁰⁸ Özcan, “Konevî, Alâeddin”, 26/164.

Devrinde büyük tartışmalara yol açmış İbn Teymiyye'ye genel olarak saygı göstermekle birlikte zaman zaman bazı görüş ve fetvalarını tenkid etmiştir. Hatta İbn Teymiyye'nin hapsedilmesine yol açan bazı fetvalarını geri çekmesi gerektiği yolundaki düşüncesi yüzünden, onun hapiste vefat etmesine sebep olan kişiler arasında bulunduğu da söylenmiştir.²⁸⁰⁹

e) Eserleri: Farklı ilim dallarında “*Hüsni't-taşarruf fî şerhi't-Ta'arruf (et-Taşarruf fî't-taşavvuf)*, *Şerhu'l-Hâvî fî'l-fetâvî*, *el-İbtihâc Muhtaşarü'l-Minhâc* ve *eş-Şâfi*” gibi eserleri²⁸¹⁰ bulunan Konevî'nin tefsir ilmiyle meşgul olmakla birlikte tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair bir eserine rastlanmamıştır.

3.2.8. Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350)

(داود قيصرى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: Dâvûd-i Kayserî er-Rûmî. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen 1260 civarında Kayseri'de (yahut Karaman'da) doğmuştur. Kendisi de nisbesini, “er-Rûmî el-Kayserî” olarak kaydetmiştir. İranlı bir mutasavvıf veya filozof değil, Anadolu kökenli bir Türk'tür.²⁸¹¹

b) *Hocaları (Tahsîli)*: On iki ilâ on beş yaşları arasındayken 1273 yılında Kayseri'den Konya'ya başkadı olarak tayin edilmiş bulunan Kadı Sirâceddin el-Urmevî'nin derslerine devam etmiştir. İlk tahsiline Kayseri'de başladıktan sonra, ilmini geliştirmek üzere Mısır'a gitmiştir. Mısır'a gidiş gelişi ve buradaki hocaları hakkında net bilgiler bulunmamaktadır.

Dâvûd-i Kayserî, muhtemelen İran'ın Sâve şehrinde Abdürrezzâk el-Kâşânî (ö. 1329) ile tanışmıştır.²⁸¹²

²⁸⁰⁹ Özcan, “Konevî, Alâeddin”, 26/164; Koca, “İbn Teymiyye, Takıyyüddin”, 20/393.

²⁸¹⁰ Eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Özcan, “Konevî, Alâeddin”, 26/164; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, II, 272.

²⁸¹¹ Mehmet Bayraktar, “Dâvûd-i Kayserî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/32.

²⁸¹² Bayraktar, “Dâvûd-i Kayserî”, 9/32.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: “Orhan Gazi tarafından, 1336’da inşaatı tamamlanan İznik’teki ilk Osmanlı medresesi müderrisliğine” tayin edilmiştir. Dâvûd-i Kayserî, vefatına kadar yaklaşık on beş yıl bu medresede vazife yapmıştır.²⁸¹³

Vefatıyla ilgili 745 (1344) ve 1335 gibi tarihler verilse de daha çok 751 (1350) yılı kabul görmüştür. İznik’te vefat etmiştir.

d) *İlimdeki Mevkii*: “Hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi dînî ilimlerin yanı sıra felsefe ve mantık gibi aklî ilimlerde” de söz sahibiydi. Osmanlı Devleti’nin ilk müderrisi ve ilk mütefekkeri kabul edilir.²⁸¹⁴

Zâhirî ilimlerle tasavvufu mezceden bir görüşe sahiptir. “İbnü’l-Fârız, İbnü’l-Arabî ve Abdürrezzâk el-Kâşânî gibi sûfîlerin geliştirip sistemleştirdiği ‘vahdet-i vücud nazariyesini’ kabul etmiştir.” Bu nazariyeyi, felsefî mahiyette yorumlayıp savunan “ilk sûfî müellif”tir. “Bu görüş, Dâvûd-i Kayserî’nin eserleri sayesinde Anadolu dışında, özellikle İran’da geniş ölçüde yayılmıştır.”²⁸¹⁵

“Dâvûd-i Kayserî, teorik olarak tasavvufla ilgilenmekle birlikte bir tarikat mensubu ve irşad faaliyeti yerine getiren bir şeyh değildir.”

Tabiat felsefesindeki görüşleriyle öne çıkan bir mütefekkerdir. Ona göre “tabiat, özünde enerjiden (duhân) ibarettir. Tabiat, ışık veren ve yakıcı özelliğe sahip olan genel toplam enerjidir”.²⁸¹⁶ Kayserî’ye göre, “canlı-cansız farkı yoktur, kâinattaki her şey canlıdır, zira bütün varlıklar, Allâh’ın hay ve hayat sıfatlarının tecellisiyle var olmuştur”.²⁸¹⁷

²⁸¹³ Bayraktar, “Dâvûd-i Kayserî”, 9/32-33.

²⁸¹⁴ Bayraktar, “Dâvûd-i Kayserî”, 9/33.

²⁸¹⁵ Bayraktar, “Dâvûd-i Kayserî”, 9/33.

²⁸¹⁶ Eşya ve hadiselerin enerjinin değişmesiyle ortaya çıktığını dile getiren görüşleri, bu görüşlerin sonraki yüzyıllardaki tesiri ve kaynaklar hakkında tafsilatı için bk. Bayraktar, “Dâvûd-i Kayserî”, 9/33.

²⁸¹⁷ Bu görüşlerin âyetlerle irtibatı hakkında bk. Bayraktar, “Dâvûd-i Kayserî”, 9/33.

Dâvûd-i Kayserî, daha çok “İbnü’l-Arabî’nin *Fuşûşü’l-hikem*’ine yazdığı *Maṭla‘u ḥuşûşî’l-kilem fî me‘ânî Fuşûşu’l-hikem* adlı şerh” ile Anadolu, İran ve Arap topraklarında kendisinden sonraki birçok müellif sûfiyi derinden etkilemiştir.²⁸¹⁸

e) *Eserleri*: Tasavvuf, felsefe, kelâm ilimlerinde muhtelif eserleri bulunan Dâvûd-i Kayserî’nin tefsir ile ilgili şu eseri zikredilebilir:

“*Şerḥu Besmele bi’s-şûreti’n-nev‘iyyeti’l-insâniyyeti’l-kâmile*. Bu eser, Abdürrezzâk el-Kâşânî’nin *Kitâbü Te’vîlâtî’l-Ḳur’ânî’l-Kerîm*’inin mukaddimesinde besmele hakkında verdiği bilgilerin şerhi”nden ibarettir. Yazma nüshaları vardır.²⁸¹⁹

3.3. Suriye Selçuklu Dönemi Müfessirleri (471/1079-510/1117)

Suriye Selçukluları, Büyük Selçuklular Devleti’nden ayrıldıktan sonra çok uzun ömürlü olmamıştır. Bu 38 yıllık siyâsî iktidar dönemine biz, yaklaşık yarım asırlık bir ekleme daha yaparak bu dönemde yetmiş müfessirleri ele almaya çalıştık. Ancak 471 (1079) ilâ 560 (1164-1165) yılları arasında çok fazla müfessir ismine rastlamadık.

Bu tarih aralığı dışında kalan, Selçuklu sonrası bu coğrafyada yaşayan müfessirleri ve eserlerini de -hiç olmazsa- ismen zikrettik.

Zira Suriye Selçukluları’nın yıkılmasıyla;

-“Musul ve Halep merkez olmak üzere Doğu Anadolu, el-Cezîre ve Sûriye’de kurulmuş olan” Zengîler (1127-1233);

-“Ortadoğu, Mısır, Hicaz, Yemen ve Kuzey Afrika’da hüküm süren” Eyyûbîler (1171-1462);

-Mısır, Suriye ve Hicaz’ı idare eden Memlûkler (1250-1517); her ne kadar ayrı birer siyâsî yapı olsalar da Sünnî İslam hassasiyeti ve ilim/medrese geleneğini devam ettirme gayretleri açısından Selçuklular ile benzer özellikler taşırlar. Onlar Selçuklular’dan aldıkları ilim ve kültür mirasını, zenginleştirip büyütmüşler ve aynı istikamette devam ettirmişlerdir. Buna rağmen bu devletlerin dînî ilimlere, özellikle

²⁸¹⁸ İsimler ve bu tesirin tafsilatı hakkında bk. Bayraktar, “Dâvûd-i Kayserî”, 9/34.

²⁸¹⁹ Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1693/16; Cârullah Efendi, nr. 2061/3; Fâtih, nr. 141/2; Hekimoğlu, nr. 49/2.

tefsir ilmine yönelik hizmetleri, tezimizin sınırlarını aşan, ayrı birer çalışma konusudur.

3.3.1. Şerefü'l-İslâm İbnü'l-Hanbelî (ö. 536/1141)

(شرف الإسلام ابن الحنبلي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Kâsım (Ebu'l-Berekât) Şerefü'l-İslâm (Şeyhülislâm) Abdülvehhâb b. Abdilvâhid b. Muhammed b. Ali İbnü'l-Hanbelî eş-Şîrâzî ed-Dımaşkî”.²⁸²⁰ Dımaşk'ta doğdu. Âilesinden pek çok âlim yetişmiştir.

“Babası Ebu'l-Ferec Abdülvâhid eş-Şîrâzî, Hanbelî mezhebinin” önde gelen âlimlerindendir. Babasından dolayı “İbnü'l-Hanbelî” lakabıyla anılmıştır.²⁸²¹

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk derslerini babası Ebu'l-Ferec'den ve Ebû Tâlib İbn Yûsuf'tan aldı. Küçük yaşta babasını kaybetti.²⁸²² Dînî ilimlerin hemen hepsinde kendini geliştirdi. Hanbelî mezhebinin yayılması için büyük gayretler gösterdi ve Dımaşk'ta Hanbeliyye Medresesi'ni kurdu.²⁸²³

Şâfiî mezhebi mensuplarıyla fıkhîta, Eş'arîlerle de itikatta ilmî tartışmalara girdi. Tartışmaların büyümesi üzerine bir müddet Emeviyye Câmii'nde vaaz vermesi yasaklandı.²⁸²⁴

523 (1129) yılında Haçlılar'ın Dımaşk'a saldırısı üzerine Tâcülmülük Börü b. Tuğtegin, onu, Halife Müsterşid-Billâh'tan yardım istemek için Bağdat'a gönderdi. Halife kendisini hürmetle karşıladı ve yardım vaadinde bulundu.²⁸²⁵

²⁸²⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 253; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 198.

²⁸²¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 253; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 198.

²⁸²² Dâvûdî, *a.g.e.*, 253; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 198.

²⁸²³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 254.

²⁸²⁴ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 199.

²⁸²⁵ Ferhat Koca, “İbnü'l-Hanbelî, Ebü'l-Kâsım”, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/67; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 198.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: İbnü'l-Hanbelî, Bağdat'ta kaldığı zaman zarfında dersler verdi, ilmî müzâkerelerde bulundu. Fakihler ile, ihtilaflı meseleler hakkında ilmî tartışmalarda bulundu.

Derslerine pek çok talebe katıldı. Kaynaklarda “kendisinden hadis dinleyenler arasında Ebû Bekir İbn Kâmil'in ismi” zikredilmektedir.

17 Safer 536 (21 Eylül 1141) tarihinde Dımaşk'ta vefat etti.²⁸²⁶

d) *İlimdeki Mevkii*: Devrinde Hanbelî fıkhnın önde gelen âlimlerindendi.²⁸²⁷ Fıkıh ve tefsir sahasında önemli bir otorite olarak kabul edilmiştir.²⁸²⁸

Engin ilim sahibi, vaaz ve sohbeti tesirli, oldukça dindar bir kimse olup insanların kendisini itham edeceği kötülüklerden uzak, nezih bir hayat sürmüştür.²⁸²⁹

e) *Eserleri*: Kaynaklarda ismi geçen eserleri şunlardır: “*el-Müntehâb fi'l-fıkıh, el-Müfredât, Risâle fi'r-red 'ale'l-Eş'ariyye, el-Burhân fi'uşûli'd-dîn.*”²⁸³⁰

Bir tefsirden Dımaşk'ta ders verdiği nakledilmiştir.²⁸³¹ Ama bunun kendi eseri olup olmadığı belli değildir.

3.3.2. Sonraki Dönemler (ö. 560/1164'den sonrası)

1. Muvaffakuddîn İbn Kudâme (ö. 620/1223). Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme b. Mikdâm b. Nasr el-Cemmâ'ilî el-Makdisî ed-Dımaşkî es-Sâlihî el-Hanbelî.

2. Fahreddin İbn Teymiyye (ö. 622/1225). Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Hadr b. Muhammed b. el-Hadr b. Ali b. Abdillâh b. Teymiyye el-Harrânî el-Hanbelî.

²⁸²⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, 254.

²⁸²⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 253; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 198.

²⁸²⁸ Koca, “İbnü'l-Hanbelî, Ebü'l-Kâsım”, 21/67.

²⁸²⁹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 254; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 198-201.

²⁸³⁰ Dâvûdî, *a.g.e.*, 254; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 199.

²⁸³¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 254; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 199.

3. Nâsihuddîn İbnü'l-Hanbelî (ö. 634/1236). Ebu'l-Ferec Nâsihuddîn Abdurrahmân b. Necm b. Abdilvehhâb el-Ensârî ed-Dımaşkî el-Hanbelî.
4. Mecdüddîn İbn Teymiyye (ö. 652/1254). Ebu'l-Berekât Mecdüddîn Abdüsselâm b. Abdillâh b. el-Hadr el-Harrânî el-Hanbelî.
5. İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262). Ebu'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetullâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî.
6. İzzeddîn İbn Abdi's-Selâm (ö. 660/1262). Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî.
7. Abdürrezzâk er-Res'anî (ö. 661/1263). Ebû Muhammed İzzeddîn Abdürrezzâk b. Rızkullâh b. Ebî Bekr b. Halef er-Res'anî el-Hanbelî.
8. Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267). Ebu'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhim el-Makdisî eş-Şâfiî.
9. İzzeddîn İbn Gânim (ö. 678/1280). İzzüddîn Abdüsselâm b. Ahmed b. Gânim el-Makdisî.
10. Muhıbbüddîn et-Taberî (ö. 694/1295). Ebu'l-Abbâs (Ebû Ca'fer) Muhıbbüddîn Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed et-Taberî el-Mekkî eş-Şâfiî.
11. İbnü'l-Müneccâ (ö. 695/1296). Ebu'l-Berekât Zeynüddîn el-Müneccâ b. Osmân b. Es'âd b. el-Müneccâ ed-Dımaşkî el-Hanbelî.
12. İbnü'n-Nakîb Muhammed el-Makdisî (ö. 698/1298). Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Süleyman b. el-Hasen b. el-Hüseyn el-Belhî el-Makdisî el-Hanefî.
13. İbnü'n-Nehhâs el-Halebî (ö. 698/1299). Ebû Abdillâh Bahâüddîn Muhammed b. İbrâhim b. Muhammed el-Halebî.
14. İbnü'z-Zemlekânî (ö. 727/1327). Ebu'l-Meâlî Kemâlüddîn Muhammed b. Ali b. Abdülvâhid el-Ensârî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî.
15. Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328). Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm b. Abdillâh b. Ebi'l-Kâsım b. Muhammed b. İbn Teymiyye el-Harrânî ed-Dımaşkî el-Hanbelî.
16. Burhâneddîn el-Ca'berî (ö. 732/1332). Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl el-Ca'berî eş-Şâfiî.
17. Bedreddîn İbn Cemâ'a (ö. 733/1333). Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâa el-Kinânî el-Hamevî eş-Şâfiî.

18. Abdülkerîm Kutbüddîn el-Halebî (ö. 735/1335). Ebû Muhammed (Ebû Ali) Kutbüddîn Abdülkerîm b. Abdinnûr b. Münîr el-Halebî el-Hanefî.
19. Hibetullah İbnü'l-Bârizî (ö. 738/1338). Ebu'l-Kâsım Şerefüddîn Hibetullâh b. Abdirrahîm b. İbrâhîm el-Cühenî el-Hamevî eş-Şâfî.
20. Ebû Abdullah Şemsüddîn ez-Zehebî (ö. 748/1348). Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî eş-Şâfî.
21. İbnü'l-Lebbân (ö. 749/1349). Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilmü'min el-İs'irdî ed-Dımaşkî eş-Şâfî.
22. İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350). Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî.
23. Şihâbüddîn Semîn el-Halebî (ö. 756/1355). Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim) el-Halebî el-Mısırî eş-Şâfî.

3.4. Irak Selçuklu Dönemi Müfessirleri (511/1118-590/1194)

Irak Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklular'dan en geç ayrılmış devlettir. İlk fethedilen topraklar olarak Irak'ta kadim ve köklü bir ilim geleneği bulunması, Bağdat gibi asırlar boyunca Abbâsîler'in baş şehri vazifesini hakkıyla yerine getirmiş bir şehre sahip olması, Bağdat ve diğer şehirlerde kurulmuş görkemli Nizamiye Medreseleri, kütüphane vb. imkânlar, doğu-batı, kuzey ve güney cihetlerine yapılan rihlelerin kesişme noktalarından birisi olması, Moğolların zulmünden kaçan Mâveraünnehir ve Horasan âlimlerine ev sahipliği yapması, Afrika ve Endülüs bölgesinden gelen ilim tâliplerine yuva olması bu bölgeyi önemli ve münbit bir ilim merkezine dönüştürmüştür.

Bu ilim ve kültür zenginliğinden tefsir ilmi de kendine düşen payı almış, Irak bölgesinde incelediğimiz dönemler (511/1118- 656/1258) içinde pek çok müfessir yetişmiştir.

Doğudan yakıp yıkarak bu bölgeye gelen Moğollar, buradaki ilmî hayata geçici bir süre büyük bir sekte vurmuşlardı. İran'da kurdukları İlhanlılar Devleti (1256-1353) ile "İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirmeye çalışan" Moğollar, çok geçmeden müslüman olmuş ve alt üst ettikleri bu bölgeleri yaklaşık bir asır boyunca idare etmişlerdi.

Biz, Selçuklular sonrasına denk gelen bu dönemde yetişmiş müfessirler ve ile tefsire dair eserlerinin en azından isimlerini zikrettik. Böylece daha sonraki çalışmalara da fikrî bir zemin oluşmasını temenni ettik.

3.4.1. Ebu'l-Vefâ Ali İbnu 'Akîl (ö. 513/1119)

(أبو الوفاء علي ابن عقيل)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî ez-Zaferî el-Hanbelî”.²⁸³² 431 (1040) yılında Bağdat'ta doğdu.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: On yaşında Kur'ân'ı ezberleyerek ilim tahsiline ilk adımı attı. Ebu'l-Feth Abdülvâhid b. Hüseyin b. Ahmed b. Osman b. Şitâ el-Bağdâdî'den kıraat dersleri aldı.²⁸³³

İslâmî ilimlerin hemen hepsinde dersler aldı. Bu esnada yirmi üç civarında olan İbnü'l-Akîl'in hocalarından bazılarının isimleri şöyledir: “Kādî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Ebu'l-Kâsım İbn Berhân, İbn Şeytâ, İbnü'l-Velîd, Ebû Mansur el-Attâr, İbnü't-Tebbân.”

“Kelâm ilmini, Mu'tezile mezhebine bağlı hocalardan tahsil ettiği için çevresindeki Hanbelîlerin şiddetli muhalefetine maruz kaldı.” Bu yüzden derslere gizli gizli devam etti.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Hocası Ebû Ya'lâ'nın vefatını müteakip Mansûr Câmîi'nde vazifeye başlamış; burada ders halkaları kurup öğrenci yetiştirmiş ve fırsat buldukça eser telifiyle meşgul olmuştur.

“Ebû Tâhir es-Silefî, Ebû Bekir Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, Ebû Bekir es-Sincî, Ebu'l-Muammer el-Ensârî” onun derslerine devam edip kendisinden istifade eden talebelerinden birkaçıdır.

Mübarek b. Ahmed b. el-İhve, İbn Akîl'den kıraat dersleri almıştır.²⁸³⁴

²⁸³² Dâvûdî, *a.g.e.*, 288; Kādî İbn Ebî Ya'lâ, *Ṭabaḳātü'l-hanâbile*, II, 259; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 371.

²⁸³³ Dâvûdî, *a.g.e.*, 288.

²⁸³⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, 288.

Muhakeme ve istidlal yoluna sıkça müracaat etmesi sebebiyle klasik Hanbelî ekolünden farklılaşmıştır. Bu durum, zaman zaman mutaassıp Hanbelî mezhebi mensuplarınca tehdit edilmesine yol açmış, hattâ Hallâc-ı Mansûr hakkındaki müsbet fikri sebebiyle²⁸³⁵ öldürülme teşebbüsüne kadar gitmiştir. Son anda sultanın evine sığınarak ölümden kurtulmuştur.²⁸³⁶ Beş yıl boyunca (461/1068-1069 ilâ 465/1072-1073 yılları arasında) devlet koruması altında kaldı.

8 Muharrem 465'te (24 Eylül 1072) Bağdat'ta Ebû Ca'fer Câmîi'nde kalabalık bir halk kitlesinin önünde Hallâc hakkındaki fikirlerinden ve Mu'tezile mezhebine yakın görüşlerinden pişman olduğunu itiraf edip tevbe etti. Daha sonra halifenin huzurunda da bu görüşünü tekrarladı.²⁸³⁷ Ancak bu sayede halk nazarında aklandı ve insanlar fetva ve ilim için kendisine tekrar müracaat etmeye başladı. Böylece Şerîf Ebû Ca'fer'in onun hakkında çıkarmış olduğu ölüm fetvasından kurtulmuş oldu.²⁸³⁸

475 (1082) yılında vaaz esnasında Hanbelî mezhebi mensupları ile Eş'arîler arasında büyük bir tartışma başladı. Bunun üzerine halka yönelik vaaz ve irşad faaliyetlerine son verip bütün vaktini ders takriri ve eser telifine tahsis etti.

Bağdat'ta 12 Cemâziyelevvel 513 (21 Ağustos 1119) tarihinde²⁸³⁹ vefat etti.

d) *İlimdeki Mevkii*: "Hem anne hem de baba tarafından Hanefî mezhebine mensup olduğu" hâlde²⁸⁴⁰ o, "hocası Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ile Ebû Mansûr b. Yûsuf adında bir tüccar dostunun tesiriyle Hanbelî mezhebini seçmiştir." Ama o bütün ilim sahiplerine

²⁸³⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 371.

²⁸³⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 371.

²⁸³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Akîl, Ebû'l-Vefâ", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/302.

²⁸³⁸ Yavuz, "İbn Akîl, Ebû'l-Vefâ", 19/303.

²⁸³⁹ Kādî İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-hanâbile*, II, 259. Dâvûdî, Cemâziyelâhir 513 (Eylül-Ekim 1119) tarihinde vefat ettiğini söylemiştir. (Dâvûdî, *a.g.e.*, 289)

²⁸⁴⁰ Yavuz, "İbn Akîl, Ebû'l-Vefâ", 19/301.

hürmet ve muhabbet beslemiş, çevresindeki âlimlerden mezhebine bakmadan istifade etmeye çalışmıştır.

İslâmî ilimlere derin vukûfiyeti, sağlam hafızası, parlak zekâsı ile çağdaşları arasında öne çıkmış ve Hanbelî mezhebinin önemli temsilcileri arasına girmiştir.²⁸⁴¹ Onun şahsiyetinde usûlcülük, kelâmcılık ve tefsircilik vasıfları belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.²⁸⁴²

Yeni araştırmalar, “İbn Akîl’in âyetleri aklın ışığı altında te’vil ettiğini ve Mu‘tezilî müfessirlerin bu metodundan etkilendiğini”²⁸⁴³ göstermektedir. Tefsire ait görüşlerinin ve yönteminin yazılmış olduğu *el-Fünûn* adlı eserinin sadece bir cildi elimizde olduğu için kesin bir şey söylemek zordur. Ancak onun geliştirdiği bu anlayışın, müteahhir dönem Selefiyye âlimlerini etkilediği de kabul edilmektedir.²⁸⁴⁴

Kelâm ilminde “İbn Akîl, Selefiyye içinde te’vile başvurmakla meşhur olmuş en önemli âlimlerden biri” olarak sayılır. Eserlerinde bazen selefî, bazen de kelâmî metodu benimsemiştir. Bunda aynı asırda yaşayıp görüştüğü, eserlerinden etkilendiği veya derslerine devam ettiği âlimlerin rolü büyüktür.²⁸⁴⁵

Eserlerinde Şiîler’i, bid‘atçı sûfîleri, bazen de kelâmcıları ve kelâm yöntemini eleştirmiştir.

İbn Akîl’in eser ve görüşleri kendinden sonraki Selef âlimlerini etkilemiş, meselâ “İbnü’l-Cevzî büyük ölçüde onun tesirinde kalmıştır.”²⁸⁴⁶

²⁸⁴¹ Dâvûdî, *a.g.e.*, 288-289; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 371.

²⁸⁴² Yavuz, “İbn Akîl, Ebü’l-Vefâ”, 19/302.

²⁸⁴³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 371.

²⁸⁴⁴ Mustafa Bilgin, *Tefsirde Mu‘tezile Ekolü*, (doktora tezi, 1991) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 248-250.

²⁸⁴⁵ Yavuz, “İbn Akîl, Ebü’l-Vefâ”, 19/302.

²⁸⁴⁶ Yavuz, “İbn Akîl, Ebü’l-Vefâ”, 19/303; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 371.

e) *Eserleri*: Tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, tasavvuf gibi farklı ilim dallarında eserler yazmış olmasına rağmen günümüze ulaşan kitaplarının sayısı azdır. Elde yazma nüshaları bulunan eserlerden bazılarının adları şöyledir: “*el-İrşâd fî uşûli’l-dîn, Resâ’il fî l-Kur’ân ve işbâtü’l-harf ve ş-şavt reddin ‘alel’l-Eş’ariyye, el-Cedel, el-Vâzih fî uşûli’l-fıkıh.*”

Farklı ilimlerle ilgili geniş bir külliyât vasfında olup tefsire ait görüşlerinin de bulunduğu *el-Fünûn* adlı eseri, müellifin en meşhur eseri olup yetmiş dört cilt²⁸⁴⁷ veya 400 cüzden²⁸⁴⁸ oluşmaktadır. Günümüze yaklaşık bir ciltlik bölümü ulaşmış, o da tahkik edilerek neşredilmiştir.²⁸⁴⁹ “Bu eserin İbnü’l-Cevzî tarafından yapılmış on ciltlik muhtasarı da günümüze ulaşmamıştır.”²⁸⁵⁰

3.4.2. Muhammed b. Hüseyin el-Kalânîsî (ö. 521/1127)

(محمد بن الحسين القلانسي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-İzz Muhammed b. el-Hüseyin b. Bündâr el-Vâsıtî el-Kalânîsî”. 435 (1043) yılında Irak’ta, bugün mevcut olmayan Vâsıt şehrinde doğdu. Muhtemelen ailesinde külâh işiyle meşgul olan birisi bulunduğu için Kalânîsî nisbesi verilmiştir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Âilesindeki ilk tahsilinin ardından “Gulâmü’l-Herrâs Ebû Ali Hasen b. Kâsım, Ebu’l-Kâsım el-Hüzelî ve Muhammed b. Abbas el-Evânî’den” kıraat dersleri aldı.²⁸⁵¹

“Ebû İshak eş-Şîrâzî’den fıkıh, Bağdat’ta Ebu’l-Hüseyin İbnü’l-Mühtedîbillâh, Ebû Ca’fer İbnü’l-Müslime ve Abdüssamed b. Me’mûn’dan hadis” dersleri aldı.

²⁸⁴⁷ Dâvûdî, *a.g.e.*, 288.

²⁸⁴⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 371-372.

²⁸⁴⁹ Ebü’l-Vefâ İbn Akîl, *el-Fünûn*, (nşr. George Makdisî), Beyrut 1970-1971.

²⁸⁵⁰ Yavuz, “İbn Akîl, Ebü’l-Vefâ”, 19/303.

²⁸⁵¹ Mehmet Ali Sarı, “Kalânîsî, Muhammed b. Hüseyin”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/224.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Bir müddet Bağdat'ta kaldı ve kıraat dersleri verdi. Ardından Vâsıt'a döndü ve burada ders vermeye başladı. Vâsıt Câmîi'nde verdiği derslerde, pek çok talebe kendisinden istifade etti.

Kendisinden aşere okuyan talebeleri arasında, şu isimler sayılabilir: “Sıbtu'l-Hayyât, Ali b. Muzaffer el-Hâtib, Zâkir b. Kâmil el-Hazzâ, Ali b. Asâkir el-Batâihî, Ebu'l-Alâ el-Hemedânî, Ebû Bekir Abdullah b. Mansûr b. Bâkılânî, Hibetullah b. Ali b. Kassâm”.

Vâsıt'ta, Şevval 521 (Ekim 1127) tarihinde vefat etti.

d) *İlimdeki Mevkii*: Kur'ân ilimlerinde geniş mâlumât, kıraatte âlî isnad sahibi bir âlim olarak mukriu'l-İrâk unvanını kazandı.

Şâfiî mezhebine mensuptur. Bazıları tarafından Râfizîlik'le itham edilmiştir. Hulefâ-i Râşidîn'i metheden şiirler yazmış olduğu hâlde, bunun da takıyye için olduğu ileri sürülmüştür.²⁸⁵²

Ders verdiği talebelerinden ücret alması da tenkit edilmiştir.

e) *Eserleri*: “1. *İrşâdü'l-mübtedî ve tezkiyetü'l-müntehî*. Aşere hakkında muhtasar bir eserdir. Irak civarında oldukça yaygın bir şekilde okunmuştur. İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr* adlı eserinin kaynakları arasındadır.” Tahkik edilerek neşredilmiştir.²⁸⁵³

“2. *Kifâyetü'l-mübtedî ve tezkiyetü'l-müntehî (Kifâyetü'l-kübrâ fi'l-kırâ'ati'l-'aşr)*.” İlk eserin genişletilmiş hâlidir. Bu kitaptan da asırlar boyunca yaygın bir şekilde istifade edilmiştir. “İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr* ve *Gâyetü'n-Nihâye* adlı eserlerinin kaynakları arasındadır.” Yazma nüshaları vardır.²⁸⁵⁴ Üzerinde akademik çalışma yapılmıştır.²⁸⁵⁵

²⁸⁵² Sarı, “Kalânîsî, Muhammed b. Hüseyin”, 24/224.

²⁸⁵³ Muhammed b. Hüseyin el-Kalânîsî, *İrşâdü'l-mübtedî ve tezkiyetü'l-müntehî* (nşr. Ömer Hamdân el-Kübeysî), Mekke 1404/1984.

²⁸⁵⁴ Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 72; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 201, vr. 1^b-57^b. Ayrıca bk. Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 723.

²⁸⁵⁵ Abdullah Abdurrahman eş-Şisrî, (Yüksek Lisans Tezi), 1993, *Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûs el-İslâmiyye külliyyetü usûli'd-dîn*.

3. *Risâle fi 'l-kırâ'âti 's-selâs*.²⁸⁵⁶

3.4.3. İbnü'z-Zâgûnî (ö. 527/1132)

(ابن الزاغوني)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Hasen Ali b. Ubeydillâh b. Nasr el-Bağdâdî”.²⁸⁵⁷ Cemâziyelevvel 455'te (Mayıs 1063) dünyaya geldi. Bağdat'a bağlı Zâgûnî köyüne nisbetle “İbnü'z-Zâgûnî” olarak anılmaktadır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilinin ardından “Ebû Ca'fer İbnü'l-Müslime, Ebu'l-Ganâim İbnü'l-Me'mûn, Ebu'l-Hüseyin İbnü'n-Nâkûr, Ebu'l-Kâsım b. el-Yüsrî gibi” alimlerden istifade etti.²⁸⁵⁸ Bilhassa “fıkıh, fıkıh usûlü, hadis ve kıraat ilimlerinde ihtisas yaptı.”

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kendisinden ders alan ve rivayette bulunan talebeleri arasında “Ömer b. Taberzed, Ebû Tâhir es-Silefî, Ebu'l-Ma'mer el-Ensârî, Ebu'l-Kâsım İbn Asâkir, Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Ebû Mûsâ el-Medînî, Sadaka b. el-Hüseyin” sayılabilir.²⁸⁵⁹

d) *İlimdeki Mevkii*: Devrinde önemli Hanbelî âlimlerden biri sayılmış, hadis münekkitlerince sika olarak kabul edilmiştir.²⁸⁶⁰ Fıkıh, hadis ve kıraat ilimlerinde öne çıkmış; halka yönelik vaaz ve irşadları ile meşhur olmuştur.

Kelâma, felsefeye ve dinle felsefenin birleştirilmesine karşı çıkarak îtikadda Selef yolunu izlemiştir. Katı bir selef anlayışı benimsediğinden dolayı, talebelerinden

²⁸⁵⁶ Brockelmann, *GAL*, I, 519.

²⁸⁵⁷ İbnü'z-Zâgûnî'nin silsilesindeki farklı isim, nisbe ve künyeler için bk. İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 180.

²⁸⁵⁸ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 180.

²⁸⁵⁹ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 181.

²⁸⁶⁰ Saffet Köse, “İbnü'z-Zâgûnî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/242; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 181.

İbnü'l-Cevzî tarafından bile Müşebbihe'ye benzemekle suçlanarak tenkide uğramıştır.²⁸⁶¹

16 Muharrem 527 (27 Kasım 1132) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁸⁶²

e) Eserleri: Tefsir ve Kur'ân ilimleri sahasında *Mesâ'il fi'l-Kur'ân* ve *el-Vücûh ve'n-nezâir*²⁸⁶³ adlarıyla iki eser kaleme almış, ancak pek çok eseri gibi bu eser de günümüze ulaşmamıştır.

Farklı ilim dallarında kendisine nisbet edilen diğer kitaplar şunlardır: “*et-Telhîş fi'l-ferâ'iz*, *el-Müfredât*, *Târîh*, *el-İknâ'*, *el-Vâzih*, *el-Fetâvâ*, *el-Hilâfetü'l-kebîr*, *Ğurerü'l-beyân fi uşûli'l-fikh*, *Menâsikü'l-hac*, *Dîvânü huṭab*, *ed-Devr* ve *'l-veşâyâ*, *Maḳâle fi'l-harf* ve *'ş-şavt*.”²⁸⁶⁴

3.4.4. Abdullah Sıbtu'l-Hayyât (ö. 541/1146)

(عبدالله سبط الخياط)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Muhammed Abdullâh b. Ali b. Ahmed el-Bağdâdî”. 29 Şaban 464'te (21 Mayıs 1072) Bağdat'ta dünyaya geldi. Anne tarafından “dedesi olan Şeyhülislâm Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Hayyât'a nisbet edilerek ‘Sıbtu'l-Hayyât’ lakabıyla meşhur olmuştur.” Bir kıraat âlimi olan ağabeyi Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali'ye de aynı lakap verilmiştir.

b) *Hocaları (Tahsili)*: İlk tahsilini âile içinde aldıktan sonra, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Ukberî, Ebu'l-Hüseyin İbn Nakûr, Sâbit b. Bûndar ve Tırâd ez-Zeynebî'den hadis; “dedesi Ebû Mansûr el-Hayyât, Yahya b. Ahmed es-Seyyibî, İbn Sivâr, Şerîf Abdülkâhir b. Abdüsselâm el-Mekkî el-Abbâsî'den de kıraat ilimleri” tahsil etti.

²⁸⁶¹ Köse, “İbnü'z-Zâgûnî”, 21/242.

²⁸⁶² Tafsilat için bk. İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl*, I, 182.

²⁸⁶³ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, III, 520; İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, (*Tabâkâtü'l-Hanâbile* ile birlikte), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts., IV/3, 209-211; Turgut, a.g.e., 203.

²⁸⁶⁴ Eserlerden bazı bölümler ve fikirleri için bk. İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl*, I, 181, 182-184.

500 (1107) yılında muhtemelen haccını îfa için gittiği “Mekke’de Abdülhak b. Ebû Mervân es-Selcî’den Ebû Amr ed-Dânî’nin *et-Teysîr* adlı eserini okudu.”²⁸⁶⁵

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kıraat, hadis ve nahiv dersleri verdi. Bir taraftan da eser telifi ile meşgul oldu.

487 (1094) yılında İbn Cerde Mescidi’nde imamlık vazifesine başladı ve bu vazifeyi vefat edene kadar devam ettirdi.

Kendisinden “İbn Sa’dun el-Kurtûbî, Ebû Ahmed Abdülvehhâb b. Ali el-Bağdâdî (İbn Sükeyne), Muhammed b. Muhammed el-Hillî, Muhammed b. Yûsuf el-Gaznevî, Ahmed b. Sâlih el-Cîlî, Ebu’l-Yümn el-Kindî ve Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî” gibi çok sayıda öğrenci ders aldı.

Irak’ta yetiştirdiği talebelerle ilgili şu sözü nakledilmiştir: “Benden veya dedemden ya da bizim öğrencilerimizden okumamış kıraat hocası yoktur desem herhalde doğru söylemiş olurum”.²⁸⁶⁶

Kıraat ilminde, bu ilmin tedrisinde ve tilâvette büyük şöhret sahibi bir âlimdir. Bilhassa “Ramazan aylarında halk onun kıraatini dinlemek üzere her gece İbn Cerde Mescidi’ne toplanıyordu.” İlerleyen yaşına rağmen sesinin güzelliği ve okuyuşunun letâfeti kaybolmamıştır.²⁸⁶⁷

28 Rebûlâhir 541 (7 Ekim 1146) tarihinde Bağdat’ta vefat etmiştir.²⁸⁶⁸

d) *İlimdeki Mevkii*: Birçok ilimle meşgul olmasına rağmen kıraat ve nahiv ilimlerindeki salâhiyeti ile meşhur olmuştur.

e) *Eserleri*: “1. *el-Mübhic fi’l-kırâ’âti’s-seb‘ el-mütemmeme bi-İbn Muḥayşın ve’l-A‘meş ve Ya’kûb ve Halef (el-Mübhic fi’l-kırâ’âti’s-ṣ-semân)*. İbnü’l-Cezerî’nin *en-*

²⁸⁶⁵ Tayyar Altıkulaç, “Sıbtu’l-Hayyât”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/89.

²⁸⁶⁶ Altıkulaç, “Sıbtu’l-Hayyât”, 37/89.

²⁸⁶⁷ Altıkulaç, “Sıbtu’l-Hayyât”, 37/89.

²⁸⁶⁸ Özgel, *a.g.e.*, 233.

Neşr adlı eserinin kaynakları arasında zikredilen” bu eserin²⁸⁶⁹ hem çok sayıda yazma nüshası²⁸⁷⁰ vardır, hem de tahkikli olarak neşri yapılmıştır.²⁸⁷¹

“2. *el-İhtiyâr fi’l-kırâ’âtî’l-‘aşr* (*el-İhtiyâr fi’htilâfi’l-‘aşereti e’immeti’l-emşâr*).” Yazma nüshaları vardır.²⁸⁷²

“3. *Tebşîratü’l-mübtedî ve tezkiiretü’l-müntehî fi’l-kırâ’ât*. İbnü’l-Cezerî’nin *en-Neşr* adlı eserinin kaynakları arasındadır.” Yazma nüshaları vardır.²⁸⁷³

4. *el-Kifâye fi’l-kırâ’âtî’s-sitte*. Bu eser de *en-Neşr*’in kaynakları arasındadır. Yazma nüshası vardır.²⁸⁷⁴

Kaynaklarda ismi geçen diğer eserleri şunlardır: “*el-Mü’eyyide fi’s-seb’a*, *el-Îcâz fi’l-kırâ’âtî’s-seb’a*, *er-Ravza fi’l-kırâ’âtî’s-seb’a*, *Kaşîde fi kırâ’âtî Nâfi’a*, *el-Kaşîdetü’l-*

²⁸⁶⁹ Eserin telifinde hocalarından Şerîf Abdülkâhir b. Abdüsselâm el-Mekkî’den öğrendiği kıraati esas alarak buna meşhur yedi kıraat imamının okuyuşlarını, Mekke kurrâsından İbn Muhaysın, Kûfe’den A‘meş ve meşhur on imamdan Halef b. Hişâm ile Basra’dan yine meşhur on imamdan Ya‘kûb el-Hadramî’nin kıraatini eklemiştir. Kısa bir mukaddimenin ardından ilk olarak müellifi kıraat imamlarına bağlayan isnad zincirine yer verilmiş; daha sonra bazı kıraat ve tecvid konuları işlenmiş ve nihayet Fâtiha’dan Nâs’a kadar imamların ihtilafları incelenmiştir. (Altıkulaç, “Sıbtü’l-Hayyât”, 37/89)

²⁸⁷⁰ İstanbul Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 11; diğer yazma nüshalar için bk. *el-Fihrisü’ş-şâmil*, 180.

²⁸⁷¹ Sıbtü’l-Hayyât, *el-Mübhic fi’l-kırâ’âtî’s-seb’a el-mütemmeme bi-İbn Muhaysın ve’l-A‘meş ve Ya‘kûb ve Halef* (nşr. Seyyid Kesrevî Hasan), I-III, Beyrut 1427/2006.

²⁸⁷² Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye, Tal‘ât, nr. 177/3; Köprülü Ktp., nr. 10, 219; İzmir Millî Ktp., nr. 663.

²⁸⁷³ Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 4, vr. 54-57; Milano Ambrosiana, nr. 86A; Madrid, Junta, nr. 81.

²⁸⁷⁴ Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye, Tal‘ât, nr. 177/2, 40 varak.

müncide fi'l-kırâ'âti'l-'aşr, el-Muđiħa fi'l-'aşra, eş-Şemsü'l-münîre, İrâdetü't-tâlib ve ifâdetü'l-vâhib."

3.4.5. İbn Nâsır es-Selâmî (ö. 550/1155)

(ابن ناصر السلامى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Fadl Muhammed b. Nâsır (Tekin) b. Muhammed b. Ali b. Ömer el-Fârisî es-Selâmî el-Bağdâdî”.²⁸⁷⁵ 15 Şaban 467'de (5 Nisan 1075) Bağdat'ta doğdu. Doğumu hakkındaki 490 (1097) tarihi hatalıdır.

Fars kökenli olduğu için “Fârisî”, Bağdat'ın diğer adı olan Medînetüsselâm'a nisbetle “Selâmî” ve “Bağdâdî” nisbeleri verilmiştir. “Babası Nâsır (Tekin) Türk kökenli bir muhaddis olup genç yaşta vefat etmiştir.”²⁸⁷⁶ Anne tarafından fıkıh âlimi olan dedesi Ebû Hâkim el-Habrî (el-Hîrî), onu himayesine almış” ve yetişmesiyle ilgilenmiştir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: 473 (1080) tarihinde ilk hadis derslerini almaya başlamış, Şâfiî fıkhnı öğrenirken lûgat ve edebiyat derslerine devam etmiştir. İlim için muhtelif şehirlere seyahat etmiştir. “Ebû Tahir İbn Ebü's-Sakr el-Enbârî, Ebu'l-Kâsım Ali b. Ahmed İbnü'l-Büsri, Hatîb et-Tebrîzî, Muhammed b. Abdüsselâm b. Şandüh, Ebu'l-Vefâ İbn Akîl, Ebû Mansur b. el-Cevâlîkî ve Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed en-Niâlî” hocalarından birkaçıdır.²⁸⁷⁷

Ricâl ve ilelû'l-hadis ilimlerinde söz sahibi oldu. Âlî isnatlarıyla tanınmış âlimlerden rivayetlerinin icazetini aldı.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: İlmî seyahatlerini tamamlamasının ardından Bağdat'a yerleşmiştir. Burada hadis dersleri vermiş ve telif ile meşgul olmuştur.

²⁸⁷⁵ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 225.

²⁸⁷⁶ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 225.

²⁸⁷⁷ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 225.

Kendisinden istifade eden öğrencilerinden bazılarının isimleri şöyledir: “Ebu’l-Kāsım İbn Asâkir, İbn Sükeyne, Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem‘ânî, Ebu’l-Yümn el-Kindî, Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî.”²⁸⁷⁸

d) *İlimdeki Mevkii*: Başlangıçta Şâfiî mezhebine mensup iken 493 (1100) yılında gördüğü bir rüyanın tesiriyle Hanbelî mezhebini kabul etmiştir.²⁸⁷⁹ Kur’ân tilâveti güzel, fasih konuşan bir âlimdir.

Bilhassa hadis, fıkıh, nahiv ve lügat ilimlerinde otorite kabul edilmiştir. Talebelerinden İbnü’l-Cevzî tarafından hadiste sika olduğu ifade edilmiş; başka bir talebesi olan Sem‘ânî’nin Selâmî’ye yönelttiği bazı tenkitleri mezhep taassubu sebebiyle yaptığını söylemiştir.²⁸⁸⁰ Zehebî de İbnü’l-Cevzî’yi Sem‘ânî’ye karşı sert olmakla itham etmiş, Sem‘ânî’nin “İbnü’l-Cevzî ve İbn Nâsır’dan daha iyi bildiği” birtakım bilgilerin olduğunu dile getirmiştir.²⁸⁸¹

İbn Nâsır es-Selâmî, Bağdat’ta, 12 ya da 18 Şaban 550 (11 yahut 17 Ekim 1155) tarihinde vefat etmiştir.²⁸⁸²

e) *Eserleri*: “*Menâkıbü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel, el-Emâlî fî l-hadîs ve Cüz’ fî r-red ‘alâ men yekûlû inne şavte’l-‘abd bi’l-Kur’ân gayru mahlûk*” adlı eserleri dışında Kur’ân ilimleri hakkında şu eseri zikredilebilir:

“*et-Tenbîh ‘ale’l-elfâzi’lletî vaka’a haṭa’ fî naklihâ ev zabṭihâ ev tefsîrihâ fî Kitâbi’l-Ġarîbeyn.*” Kaynaklarda “*Me’ḥaz ‘ale’l-Ġarîbeyn, el-Me’ḥaz (Me’âḥiz) ‘alâ Ebî ‘Ubeyd el-Herevî fî Kitâbi’l-Ġarîbeyn, et-Tenbîh ‘alâ elfâzi’l-Ġarîbeyn*” gibi isimlerle zikredilir. Ahmed b. Muhammed el-Herevî’nin *Kitâbü’l-Ġarîbeyn fî l-*

²⁸⁷⁸ İbn Receb, *Kitâbü’l-z-zeyl*, I, 228.

²⁸⁷⁹ İbn Receb, *Kitâbü’l-z-zeyl*, I, 226.

²⁸⁸⁰ Ali Osman Ateş, “İbn Nâsır es-Selâmî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/225. Ebû Mûsâ el-Medînî, İbn el-Cevzî, Silefî’nin ve diğerlerinin İbn Nâsır hakkındaki görüşleri için bk. İbn Receb, *Kitâbü’l-z-zeyl*, I, 226-228.

²⁸⁸¹ Ateş, “İbn Nâsır es-Selâmî”, 20/225.

²⁸⁸² İbn Receb, *Kitâbü’l-z-zeyl*, I, 228.

Ḳur'ân ve 'l-ḥadîṣ adlı eserdeki hataları tashih etmek için yazılmıştır. Bir ciltlik bu eserin yazma nüshaları vardır.²⁸⁸³

3.4.6. Mübarek b. Hasen eş-Şehrezûrî (ö. 550/1156)

(المبارك بن الحسن الشهرزورى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Kerem el-Mübârek b. el-Hasen b. Ahmed eş-Şehrezûrî el-Bağdâdî”. Muhtemelen Musul ile Hemedan arasında bulunan Şehrezûr (Şehrîzor) beldesinde, 17 Rebîulâhîr 462'de (2 Şubat 1070) doğdu.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İkamet ettiği Bağdat şehrinde ilim tahsil etmiş ve burada uzun yıllar ders vermiştir. Babası Hasen b. Ahmed başta olmak üzere, Ahmed b. Abdülkâdir b. Muhammed, Ahmed b. Ali el-Hulvânî ve Câfer b. Ahmed es-Serrâc'tan kıraat dersleri almıştır. Ebu'l-Fadl Ahmed b. Hasen b. Hayrûn ise, hem kıraat dersi aldığı hem de hadis öğrendiği hocalarındandır.

“Ebu'l-Fadl dışında, Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Mes'ade ve Rızkullah et-Temîmî gibi hocalardan hadis öğrenmiş, bazı hocalarından icâzet almış, Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin de eserlerini” rivayet etmiştir.

Dımaşk'ta bulunduğu dönem, Ali b. Ferec ed-Dîneverî, Hüseyin b. Ali er-Rehâvî ve Ebu'l-Hattâb Ali gibi kıraat âlimlerinden istifade etmiştir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Bağdat'taki medresesinde verdiği kıraat ve hadis derslerini takip eden talebeleri arasında “Muhammed b. Muhammed el-Halebî, Abdülvâjîd b. Sultan, Ömer b. Bekrûn, Hibetullah b. Yahyâ eş-Şîrâzî kıraat; Feth b. Abdüsselâm, Muhammed b. Ebu'l-Meâlî es-Sûfî, Ali b. Su'lûk ve Es'ad b. Ali hadis” dersleri almıştır.

Bağdat'ta, 22 Zilhicce 550'de (16 Şubat 1156) vefat etmiştir.

d) *İlimdeki Mevkii*: Kıraat ilminde âlî isnada sahip bir âlim olan Şehrezûrî, Sıbtu'l-Hayyât'tan sonra Irak'ta “şeyhülkurrâ” olarak vazife yapmıştır. İslâmî ilimlerde,

²⁸⁸³ Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Teymuriyye, Lugat, nr. 76; Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 1586.

bilhassa kıraat ilminde geniş bir vukûfiyeti bulunmaktadır. Fazilet ve güzel ahlâk sahibi, dindar ve cömert bir insan olarak tanınmıştır.²⁸⁸⁴

e) Eserleri: “1. *el-Mişbâhu’z-zâhir fi’l-kırâ’ati’l-‘aşri’l-bevâhir.*” İbn-i Cezerî, bu eseri, “kıraat ilminde yazılmış en güzel eserlerden biri olarak kabul eder ve onu *en-Neşr*’in kaynakları arasında zikreder.” Yazma nüshaları vardır.²⁸⁸⁵

“2. *Sûretâ’l-Fâtiha ve’l-Bakara mine’l-Mişbâhi’z-zâhir fi’l-kırâ’ati’l-‘aşri’l-bevâhir.*” Neşredilmiştir.²⁸⁸⁶

Ali Rıza Karabulut’un Şehrezûrî’ye ait olduğunu söylediği “*el-Müfredât fi’l-kırâ’ati’s-seb’*” adlı bir yazma²⁸⁸⁷ üzerinde yapılan inceleme neticesinde, “bunun Şehrezûrî’den sonra yaşamış, ismi bilinmeyen bir müellife ait olduğu” tesbit edilmiştir.²⁸⁸⁸

Ali Rıza Karabulut, başka bir kütüphanede kayıtlı²⁸⁸⁹ “Şehrezûrî’nin *el-İşârâtü’z-zâhire fi’l-‘aşri’l-bâhire*” adlı bir eserinin bulunduğunu” söylemiştir. Ancak

²⁸⁸⁴ Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâ’*, II, 984; Tayyar Altıkulaç, “Şehrezûrî, Mübârek b. Hasan”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/466.

²⁸⁸⁵ Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 67; Nuruosmaniye Ktp., nr. 92, 93; Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Haraççıoğlu, nr. 719. Brockelmann ile Ferâmürz Hâc Menûcihrî; bu eserin yazmalarının Köprülü (nr. 21) ve Âsafiye (Hindistan) kütüphanelerinde bulunduğunu söylemişlerse de Köprülü Kütüphanesi’nde böyle bir esere rastlanmamıştır. Bk. Altıkulaç, “Şehrezûrî, Mübârek b. Hasan”, 38/466.

²⁸⁸⁶ nşr. İbrâhim b. Saîd ed-Devserî, *Mecelletü Câmi’ati’l-İmâm Muhammed b. Su’ûd el-İslâmiyye*, sy. 31, Riyad 1421, 13-211.

²⁸⁸⁷ Nuruosmaniye Ktp., nr. 94.

²⁸⁸⁸ Altıkulaç, “Şehrezûrî, Mübârek b. Hasan”, 38/466.

²⁸⁸⁹ Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Haraççıoğlu, nr. 719.

“kütüphanede bu isimle Şehrezûrî’ye âit bir kitap bulunmadığı gibi, verilen kayıt numarasındaki eser, yukarıda ismi zikredilen *el-Mişbâhu ’z-zâhir*’dir.”²⁸⁹⁰

“Ferâmürz Hâc Menûçihri de başka kaynaklarda Şehrezûrî’ye nisbet edilen *ez-Zehâ’ir* adlı eserin, Şehrezûrî’yle çağdaş olan Mücellâ b. Cümei’ el-Mahzûmî’ye ait olduğunu” ifade etmiştir.²⁸⁹¹

3.4.7. İbnü’l-Haşşâb (ö. 567/1173)

(ابن الخشّاب)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed b. Abdillâh b. Nasr el-Haşşâb el-Bağdâdî en-Nahvî”.²⁸⁹² Bağdat’ta muhtemelen 492 (1099) yılında doğdu. Büyük dedesi ahşap işleriyle uğraştığı için kendisine de İbnü’l-Haşşâb denilmiştir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: “İbnü’ş-Şecerî, Ebû Bekir el-Kattân, Ebû Mansûr İbnü’l-Cevâlîkî, Ebû Bekir b. Abdilbâkî el-Ensârî, Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî, Ebû Bekir el-Mezrefî, Ebu’l-Ganâim en-Nursî, Ebu’l-Kâsım b. el-Husayn, İbn Ebû Ya’lâ, Ebu’l-Îz b. Kâdiş gibi” âlimlerden “Arap dili ve edebiyatı, ferâiz, matematik, kıraat ve hadis dersleri” almıştır.²⁸⁹³

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Geçimini farklı ilimlerde ders vererek sağlamıştır. Kendisinden istifade eden talebeleri arasında “İmâdüddin el-İsfahânî, Ebû Gâlib İbn Meymûn, Ebû Bedr el-İşkâfî, Muvaffakuddin İbn Kudâme, Ebû Ahmed İbn Sükeyne, Ebû Muhammed b. el-Ahdar, Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem’ânî” sayılabilir.

Bağdat’ta Ramazan 568 (Nisan-Mayıs 1173) tarihinde vefat etmiştir.²⁸⁹⁴

²⁸⁹⁰ Altıkulaç, “Şehrezûrî, Mübârek b. Hasan”, 38/466.

²⁸⁹¹ Altıkulaç, “Şehrezûrî, Mübârek b. Hasan”, 38/466.

²⁸⁹² Süyûtî, *Buğye*, II, 29; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 303.

²⁸⁹³ Daha geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, “İbnü’l-Haşşâb”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/73.

²⁸⁹⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 303.

d) *İlimdeki Mevkii*: Edebiyat, tefsir, hadis, ensâb, ferâiz, matematik, felsefe ve mantık gibi pek çok ilimle meşgul olan İbn Haşşâb, nahivde zamanının en büyük âlimlerinden biri olarak kabul edilir.²⁸⁹⁵

Hadiste “sika, nebîl, huccet ve sadûk” kabul edilmiş, birçok hadis rivayet etmiştir.

“Son derece zeki, mütevazi, nüktedan ve hazırcevap bir kimseydi.” Sıradan kimselerle yol üstünde satranç oynadığı, maymun ve ayı oynatanlarla fazla haşır-neşir olduğu, çokça mizah yapıp oyunla eğlenceyle meşgul olduğu için ilmin itibarına gölge düşürdüğü söylenmiştir.²⁸⁹⁶ Bulduğu her kitabı okur ve vefat eden âlimlerin kitaplarını satın alırdı. Bu sayede farklı ilimlere âit zengin bir kütüphanesi olmuştur. Vefatından önce kitaplarını ilimle meşgul olan kimselere vakfetmiştir.²⁸⁹⁷

Kıyafet, yeme-içme ve benzeri şahsî hayatında dağınık bir yapısı vardı. Belki de bu yüzden eserlerinin pek çoğunu tamamlayamamıştır.²⁸⁹⁸

e) *Eserleri*: “*el-Mürtecel fî şerhi'l-Cümel, el-İstidrâkât (el-İ'tirâzât) 'alâ Maḳāmâtî'l-Harîrî, Mesâ'il fî'n-naḥv, Lüm'a fî'l-ḳelâm 'alâ lafẓatî 'âmîn' el-müsta'mele fî'd-du'a'i ve ḥükmihâ fî'l-'Arabiyye, Ḳaṣîde fî 'ilmi'l-'Arabiyye, el-Ḳaṣîdetü'l-bedî'iyyetü'l-câmi'a li şetâtî'l-fezâ'il ve'r-rumûzi'l-'ilmiyye, Tevârîḡu mîlâdî'l-e'imme ve vefeyâtihim (Tevârîzu mevâlîd ve vefeyâtî ehli'l-beyt), Fi's-Siyer ve aḥbârî'l-evâ'il*” gibi daha çok nahiv, belâğat, tarih sahasındaki eserleriyle²⁸⁹⁹ bilinen İbn Haşşâb'ın tefsir ve Kur'ân ilimleriyle ilgili kaynaklarda geçen, ama günümüze ulaşmamış eserleri şunlardır:

“1. *Fi'l-Ḳur'ân ve taḳṣîmihâ ilâ eczâ' ve aḥzâb ve erbâ' ve a'sâr ve fî'l-ḳirâ'ât ve'l-ḫilâf fî men revâhâ.*”

²⁸⁹⁵ Süyûtî, *Buğye*, II, 29; Durmuş, “İbnü'l-Haşşâb”, 21/73; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 303.

²⁸⁹⁶ Onun değişik hayatı ve farklı alışkanlıkları ile ilgili misaller için bk: Süyûtî, *Buğye*, II, 30.

²⁸⁹⁷ Süyûtî, *Buğye*, II, 30; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 304.

²⁸⁹⁸ Durmuş, “İbnü'l-Haşşâb”, 21/73.

²⁸⁹⁹ Süyûtî, *Buğye*, II, 30.

“2. *ed-Dürerü'n-nazîm fî feżâ'ili'l-Kur'âni'l-'azîm.*” Neşredilmiştir.²⁹⁰⁰

İsim benzerliği sebebiyle, İbnü'l-Haşşâb diye de bilinen Muhammed b. Ahmed (ö. 650/1252) ile karıştırılmıştır.²⁹⁰¹

3.4.8. Nâsihuddîn İbnü'd-Dehhân (ö. 569/1174)

(ناصح الدين ابن الدهان)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Muhammed Nâsihuddîn (Tâcuddîn) Saîd b. el-Mübârek b. Ali b. Abdillâh en-Nahvî el-Bağdâdî”.²⁹⁰² Kendisine “İbnü'd-Dehhân” da denmiştir.²⁹⁰³ 21 Receb 494 (22 Mayıs 1101) tarihinde Bağdat'ta doğdu.²⁹⁰⁴ Soyu, şâir sahabîlerden Kâ'b b. Amr el-Ensârî'ye kadar uzanır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Arap dili ve edebiyatında ilk tahsilini Bağdat'ta aldı. Ardından İsfahan'a gitti. Burada birçok âlimden istifade etti, hadis dinledi, kütüphanelerde gördüğü eserlerden birçoğunu istinsah etti.²⁹⁰⁵

Bağdat'a döndü ve burada “Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Muhammed el-Hasîn ve Ebû Gâlib Ahmed b. Bennâ gibi” âlimlerden hadis dinledi.²⁹⁰⁶

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Genellikle Arap dili ve edebiyatı üzerine dersler verdi. Bu derslerinde de ekseriyetle “Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îzâh fî'n-naḥv*'ını okuttu.”

²⁹⁰⁰ Turgut, *a.g.e.*, 208.

²⁹⁰¹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 304; II, 477.

²⁹⁰² Süyûtî, *Buğye*, I, 495; Dâvûdî, *a.g.e.*, 133; Edirnevî, *a.g.e.*, 93; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 209; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 450.

²⁹⁰³ Edirnevî, diğer kaynaklardan farklı olarak İbn Vehbân diye tanıdığını söylemiştir. (Edirnevî, *a.g.e.*, 93)

²⁹⁰⁴ Süyûtî, *Buğye*, I, 495; Dâvûdî, *a.g.e.*, 134; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 209. Doğum tarihi olarak 493 yılını zikredenler de olmuştur. (bk. Süyûtî, *Buğye*, I, 495; Dâvûdî, *a.g.e.*, 134)

²⁹⁰⁵ Süleyman Tülücü, “İbnü'd-Dehhân”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/9.

²⁹⁰⁶ Süyûtî, *Buğye*, I, 495.

544'de (1149) Dımaşk'a gitmek niyetiyle yola çıktı. Ancak Musul'da kendisiyle görüştüğü Vezir Cemâleddin-i İsfahânî, onu Musul'da kalmaya ikna etti, himayesine aldı.²⁹⁰⁷ Musul'da kaldığı yirmi dört yıl boyunca ders verip kitap telifi ile meşgul oldu.

Birçok talebe yetiştirmiştir. “Meşhur hattat Yâkût el-Mevsilî, Hatîb et-Tebrîzî ve hadis âlimi Mecdüddin İbnü'l-Esîr el-Cezerî” de kendisinden Arap dili ve edebiyatı dersi alanlar arasındadır.²⁹⁰⁸

Hayatının sonlarına doğru, Bağdat'taki kütüphanesini Musul'a taşıtmaya karar verdi. Ancak Bağdat'ta yaşanan büyük bir sel baskınında kitaplarının çoğu kullanılamaz hâle geldi. Kalan kitaplarındaki kokuyu ve tahribatı gidermek için ladin reçetesi kullanması tavsiye edildi. Ancak bunu yaparken buharını fazla çektiği için gözlerini kaybetti.²⁹⁰⁹

569 yılı Ramazan bayramı gecesi (5 Mayıs 1174) Musul'da vefat etti.²⁹¹⁰

d) *İlimdeki Mevkii*: Dil ve edebiyat ilimlerindeki büyük otoritelerden birisi²⁹¹¹ kabul edilmiş, yaşadığı çağın Sîbeveyhi'si sayılmıştır.²⁹¹²

e) *Eserleri*: Arap dili ve edebiyatı hakkında yazmış olduğu *el-Ezdâd fî'l-luğa*, *Kitâbü'l-Fuşûl fî'n-naḥv*, *el-Füşûl fî'l-kavâfî*, *el-Ğurre fî şerḥi'l-Lüm'a*, *Şerḥ ebniyeti*

²⁹⁰⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 209.

²⁹⁰⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 209; Tülücü, “İbnü'd-Dehhân”, 21/9.

²⁹⁰⁹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 209; Tülücü, “İbnü'd-Dehhân”, 21/9.

²⁹¹⁰ Süyûtî, *Buğye*, I, 495; Dâvûdî, *a.g.e.*, 134; Edirnevî, *a.g.e.*, 93; Çelebi, *Keşfü'z-ẓunûn*, I, 450.

²⁹¹¹ el-İmâd el-Kâtib, o günlerde Bağdat'ta dört meşhur nahiv âlimi bulunduğu söylemiş ve şu isimleri zikretmiştir: el-Cevâlikî, İbnü'ş-Şecerî, İbnü'l-Haşşâb ve İbnü'd-Dehhân. (Süyûtî, *Buğye*, I, 495; Dâvûdî, *a.g.e.*, 134)

²⁹¹² Süyûtî, *Buğye*, I, 495; Dâvûdî, *a.g.e.*, 134; Tülücü, “İbnü'd-Dehhân”, 21/9; Bilmen, *a.g.e.*, II, 479.

Sîbeveyhi, “*Kitâbü Şerhi’-d-Dürûs fi’n-naḥv (Baṣṭü’n-nüfûs fi şerhi’-d-Dürûs)*”, *Şerḥu’l-Îzâḥ*, *ed-Dürûs fi ‘ilmeyi’l-‘arûz ve’l-ḳavâfi*, *el-Ḳaṣîde fi ‘avîşi’l-i-râb*, *Bâbü’l-hicâ*, *el-Muḥtaşar fi’l-ḳavâfi* eserleri²⁹¹³ dışında tefsir sahasında kaynaklarda ismi geçen şu eserleri bulunmaktadır:

“1. *Tefsîrû’l-Ḳur’ân*.”²⁹¹⁴ Dört cilt olduğu söylenmiştir.²⁹¹⁵

“2. *Tefsîrû’l-Fâtîḥa*.”²⁹¹⁶

“3. *Tefsîrû’l-İhlâş*.”²⁹¹⁷

3.4.9. Ebu’l-Berekât Kemaleddîn el-Enbârî (ö. 577/1181)

(أبو البركات كمال الدين الأنباري)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh b. Ebî Sa’îd el-Enbârî en-Nahvî”.²⁹¹⁸ Enbar’da, Rebûlâhir 513 (Temmuz 1119) tarihinde dünyaya geldi. Kendisine “İbnü’l-Enbârî” de denilmektedir.²⁹¹⁹

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsiline Enbar’da başladı. “Babası Muhammed, dayısı Ebu’l-Feth b. Hatîb el-Enbârî’nin yanı sıra Halîfe b. Mahfûz b. Ali el-Müeddib’den” dersler aldı.

²⁹¹³ Süyûtî, *Buğye*, I, 495; Dâvûdî, *a.g.e.*, 133.

²⁹¹⁴ Süyûtî, *Buğye*, I, 495; Dâvûdî, *a.g.e.*, 133; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 209. Edirnevî, bu tefsiri adını *Tefsîru İbni Vehbân* olarak kaydetmiştir. (Edirnevî, *a.g.e.*, 93)

²⁹¹⁵ Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 450.

²⁹¹⁶ Süyûtî, *Buğye*, I, 495; Dâvûdî, *a.g.e.*, 133; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 209.

²⁹¹⁷ Süyûtî, *Buğye*, I, 495; Dâvûdî, *a.g.e.*, 133; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 460; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 209.

²⁹¹⁸ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü’ş-şâfi’iyye*, II, 10; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 273; Brockelmann, “Enbârî”, *IA*, IV, 265; Özel, *a.g.e.*, 238.

²⁹¹⁹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü’ş-şâfi’iyye*, II, 10.

İlim tahsili için genç yaşında âilesiyle Bağdat'a gitti. Nizâmiye Medresesi'ne girdi.²⁹²⁰ Buradaki hocalardan Kur'ân ilimleri, Şâfiî fikhı, lügat, nahiv ve edebiyat dersleri aldı. Görüştüğü âlimlerden fikh ve hadis ilimlerde istifade etti.

“Ebû Muhammed Abdullah b. Ali el-Mukrî (Sıbtu'l-Hayyât), Ebû Mansûr Saîd b. Rezzâz, Ebû Mansûr el-Cevâlîkî, Ebu's-Saâdât İbnü's-Şecerî ve Ebû Saîd es-Sîrâfi” kendisiyle görüşüp ilim aldığı âlimlerden birkaçıdır.²⁹²¹

Bağdat'ta Abdülvehhâb el-Enmâtî'den hadis dinlemiştir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Bir zamanlar talebelik yaptığı Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yapmaya başladı.²⁹²² Pek çok talebe yetiştirdi. İbnü'd-Dübeyşî, İbnü'd-Dehhân ve Abdüllatîf el-Bağdâdî meşhur talebelerindendir.

Bundan sonraki hayatını hep Bağdat'ta geçirdi. Âhir ömründe inzivaya çekilerek ibadet ve telifle meşgul oldu.²⁹²³ Kimsenin yardım ve bağışını kabul etmedi, babasından kalan bir evin kirasıyla ömrünü tamamladı.²⁹²⁴

9 Şaban 577 (18 Aralık 1181) tarihinde Bağdat'ta vefat etti.²⁹²⁵

²⁹²⁰ Süyûtî, *Buğye*, II, 75; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 10; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 273; C. Brockelmann, “Enbârî”, *İA*, IV, 265-266; Özgel, *a.g.e.*, 238.

²⁹²¹ Süyûtî, *Buğye*, II, 75; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 10; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 273.

²⁹²² Süyûtî, *Buğye*, II, 75; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 273; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 11; Brockelmann, “Enbârî”, *İA*, IV, 266; Özgel, *a.g.e.*, 238.

²⁹²³ Brockelmann, “Enbârî”, *İA*, IV, 266.

²⁹²⁴ Süyûtî, *Buğye*, II, 76; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 273; Hulûsi Kılıç, “Enbârî, Kemâleddin”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/172.

²⁹²⁵ Süyûtî, *Buğye*, II, 77; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 11; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 273; Brockelmann, “Enbârî”, *İA*, IV, 266; Özgel, *a.g.e.*, 239.

d) *İlimdeki Mevkii*: “Arap dili ve edebiyatı ile fıkıh, ricâl ve kelâm ilimleri başta olmak üzere” İslâmî ilimlerin hemen hepsinde derin bilgi sahibi, sağlam karakterli, zâhid ve müttakî bir âlim olarak tanınmıştır.²⁹²⁶

Sika ve sadûk bir âlim kabul edilmiştir.²⁹²⁷

“Kelâma dair *Kitâbü’l-Dâ’î ile’l-İslâm* adlı eseri ile” İslâm dinine ve tevhid inancına karşı olan din ve mezhepleri objektif olarak incelemiş, kaynaklarından deliller getirerek kendilerine cevaplar vermiş ve reddiyede bulunmuştur.²⁹²⁸

e) *Eserleri*: Ebu’l-Berekât el-Enbârî, doksan kadar eser yazmış²⁹²⁹ velûd bir müellif olmasına rağmen bu eserlerden yirmi iki tanesi günümüze kadar ulaşmıştır. Yazmış olduğu eserleri tesbit etmeye çalışan Seyyid Hüseyin Bâğcivân, “bunların gramer (altmış), lügat (dokuz), edebiyat (yedi), akaid ve kelâm (beş), tarih (dört) ve fıkıh (dört) ilimleri hakkında olduğunu” söylemiştir.²⁹³⁰

Tefsir ve Kur’ân ilimlerini konu edinen şu eseri bilinmektedir:

“*el-Beyân fî garîbi i’râbi’l-Kur’ân*.”²⁹³¹ Müellifin en son kaleme aldığı, İ’râbü’l-Kur’ân sahasında önemli eserlerdendir. Yayımlanmıştır.²⁹³²

²⁹²⁶ Süyûtî, *Buğye*, II, 76; Kılıç, “Enbârî, Kemâleddin”, 11/172; Özgel, *a.g.e.*, 238.

²⁹²⁷ Süyûtî, *Buğye*, II, 76.

²⁹²⁸ Kılıç, “Enbârî, Kemâleddin”, 11/172; Yusuf Şevki Yavuz, “Enbârî, Kemâleddin”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/173-174.

²⁹²⁹ İbn Kādî eş-Şühbe, bu eserlerin “yüzü aştığını” (bk. *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, II, 10), hatta el-Muvaffak Abdullatif’e isnadla “çoğu nahiv olmak üzere yüz otuz olduğunu” (*a.g.e.*, II, 11) söylemektedir.

²⁹³⁰ Kemâleddin el-Enbârî, *Kitâbü’l-Dâ’î ile’l-İslâm*, (nşr. Seyyid Hüseyin Bâğcivân), Beyrut 1409/1988, 57-84. Eserlerinin isimleri ve tafsilat için bk. Süyûtî, *Buğye*, II, 76; Brockelmann, “Enbârî”, *İA*, IV, 266.

²⁹³¹ Süyûtî, *Buğye*, II, 76; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 273; Özgel, *a.g.e.*, 239.

“Nu‘man el-Âlûsî’nin el-Enbârî’ye nisbet ederek *Kitâbü Elfâzi’l-eşbâh ve’n-nezâ’ir* ismiyle neşrettiği eser, Abdurrahman el-Hemedânî’ye âit olan *el-Elfâzü’l-kitâbiyye*’dir.”²⁹³³

3.4.10. Abdullah b. Ebî Asrûn (ö. 585/1189)

(عبدالله بن أبي عسرون)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Sa‘d Şerefüddîn Abdullah b. Muhammed b. Hibetillâh b. el-Mutahhar b. Ali b. Ebî Asrûn et-Temîmî el-Mevsîlî”.²⁹³⁴ Musul’da, 22 Rebülevvel 492 (16 Şubat 1099) tarihinde dünyaya geldi.²⁹³⁵

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsiline Musul’da başladı. “Kadı Abdullah b. Kâsım eş-Şehrezûrî, Ebu’l-Ganâim es-Sülemî, İbn Hamîs el-Kâ‘bî ve anne tarafından dedesi Ali b. Ahmed b. Tavk” ilk hocalarıdır.

Musul’dan Vâsıt’a, oradan da Bağdat’a geçti. Bu şehirlerde de “Kadı Ebû Ali el-Fârikî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed el-Bârî, Ebû Bekir el-Mezrakî, Abdullah b. Ali (Sıbtu’l-Hayyât), Ebu’l-Feth İbn Berhân el-Bağdâdî, Da‘vân b. Ali, Ebu’l-Berekât İbnü’l-Buhârî, Es‘ad el-Mihenî ve İsmâil b. Ebû Sâlih el-Müezzin gibi” âlimlerden “kıraat, hadis, fıkıh ve usûl dersleri” aldı. Bağdat’taki tahsilinin ardından 523 (1129) yılında Musul’a döndü.²⁹³⁶

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Önce Musul’da, 542 (1147) yılından sonra da Sincar’da Şâfi mezhebi üzerine fıkıh dersleri ve fetva verdi. 545 (1150) yılında Halep’e geçti. Derslerine burada devam etti. Halep Atabegi Nûreddin Mahmud Zengi’yle yakınlığı arttı. 549 (1154) yılında onunla birlikte Dımaşk’a gitti. Dımaşk’ta başta Gazzâliye

²⁹³² Kemâleddin el-Enbârî, *el-Beyân fî garîbi i’râbi’l-Kur’ân*, (nşr. Tâhâ Abdülhamîd Tâhâ-Mustafa es-Sekkâ), I-II, Kahire 1389/1969-1970, 1980.

²⁹³³ Daha geniş bilgi için bk. Kılıç, “Enbârî, Kemâleddin”, 11/173.

²⁹³⁴ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 27-28.

²⁹³⁵ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 28.

²⁹³⁶ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 28.

Medresesi olmak üzere muhtelif yerlerde ilim halkaları kurdu. Resmî vazife icabı, buradaki vakıflarla ilgilenmeye başladı.

İbn Ebî Asrûn, 562 (1167) yılında Halep'e yerleşti. Burada Nureddin Zengi ile dostluğu daha da pekişti. Zengî; Dımaşk, Halep, Humus, Hama ve Ba'lebek medreselerinin eğitim ve idaresini kendisine teslim etti. İbn Ebî Asrûn'u, halifeye elçi olarak gönderdi. Daha sonra bölgedeki birçok bölgenin kadılarının idarecisi, bir nevi kâdılkudât olarak tayin edildi.²⁹³⁷

570 (1175) yılında Nûreddin Zengî'nin vefatını müteakip Dımaşk'a gelen İbn Ebî Asrûn, iktidar kavgaları arasında tercihinin Selahaddîn-i Eyyûbî'den tarafa yaptı. Onun Şam bölgesindeki iktidarını sağlamlaştırmasının ardından önce Mısır kadılığına, sonra da Şam bölgesi kâdılkudâtlığına tayin edildi. (573/1177)

575 (1179) yılında görme duyusunu kaybetti. Buna rağmen kadılık vazifesini, oğlu "Ebû Hâmid Muhyiddin Muhammed'in de yardımıyla âmâ olarak ve başarılı bir şekilde vefat edene kadar" devam ettirdi.²⁹³⁸

Dımaşk'ta, 11 Ramazan 585'te (23 Ekim 1189) vefat etti.²⁹³⁹

Bir taraftan kadılıkla meşgul olmuş, bir taraftan da pek çok medresede dersler vererek kıymetli eserler telif etmiştir. Derslerinde yetişmiş âlimler arasında şu zâtlar sayılabilir: "Oğulları Ebû Hâmid Muhyiddin Muhammed, Ebu'l-Meâlî Şehâbettin Mutahhar ve Ebu'l-Berekât Necmeddin Abdurrahman ile Muvaffakuddin İbn Kudâme, Ebu'l-Bekâ İbn Yaîş, Kâtib İmâdüddin el-İsfahânî, Fahreddin İbn Asâkir, İbnü'd-Dübeysî."²⁹⁴⁰

²⁹³⁷ Sâmi es-Sakkâr, "İbn Ebû Asrûn", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/424; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, II, 28-29.

²⁹³⁸ es-Sakkâr, "İbn Ebû Asrûn", 19/424.

²⁹³⁹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, II, 29.

²⁹⁴⁰ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, II, 29.

d) *İlimdeki Mevkii*: Geniş ve derin ilmî vukûfiyeti sebebiyle Şâfiî fıkhdında devrinin imamı kabul edilmiştir.²⁹⁴¹ Halkla iç içe bulunmuş, onların ihtiyaçlarını karşılamak üzere fetva hizmetinin yanı sıra irşad ve ders halkaları ile pek çok insan yetiştirmiştir.

e) *Eserleri*: Genellikle fıkıh ilmiyle alakalı birçok eser²⁹⁴² yazdığı kaydedilmekle birlikte günümüze sadece iki eseri ulaşmıştır. Bu iki eser, Şâfiî fıkhdına dair, *el-İntişâr* ile *Şafvetü'l-mezheb fî Nihâyeti'l-maṭlab*'dır.

Tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair bir eserine ulaşamamıştır.

3.4.11. Ahmed en-Nâtıkî (ö. 588/1192)

(أحمد الناطقى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: Ahmed b. Muhammed en-Nâtıkî et-Taberî. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Ebû Abdullah el-Cürcânî'den istifade etmiştir. 588 yılında vefat etmiştir.²⁹⁴³

c) *İlimdeki Mevkii*: Ahmed en-Nâtıkî, Irakeyn adı verilen Kûfe ve Bağdat bölgesinde yetişmiş Hanefî fakihlerinin büyüklerinden sayılmaktadır.²⁹⁴⁴

Tefsir ve fıkıh ilimlerinde söz sahibiydi.

d) *Eserleri*: Fıkıh ilminde *Fetâvâ-yı Nâtık*, tefsir sahasında da *Tefsîrû'l-Kur'ân* adında bir eseri bulunduğu kaydedilmiştir.²⁹⁴⁵

3.4.12. Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)

(أبو الفرج ابن الجوزى)

²⁹⁴¹ es-Sakkār, "İbn Ebû Asrûn", 19/424; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü'ş-şâfi'îyye*, II, 29.

²⁹⁴² Bu eserlerin isimleri için bk. İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü'ş-şâfi'îyye*, II, 29-30.

²⁹⁴³ Bilmen Ahmed en-Nâtıkî'nin vefat tarihi ile ilgili, eserinin birinci cildinde tabakat listesi verirken 588 tarihini zikretmiş (bk. I, 194), ikinci ciltte ise bu tarihi 586 olarak değiştirmiştir. (bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 482)

²⁹⁴⁴ Bilmen, *a.g.e.*, II, 482.

²⁹⁴⁵ Bilmen, *a.g.e.*, II, 482.

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Ferec (Ebu’l-Fedâil) Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ebi’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali b. Ubeydillah b. Abdillâh el-Bağdâdî”.²⁹⁴⁶ Bağdat’ta muhtemelen 510’da (1116) dünyaya geldi.²⁹⁴⁷

Âilesi, Hz. Ebû Bekir’in neslinden gelmiştir. Bu sebeple kendisine el-Kureşî, et-Teymî ve el-Bekrî nisbeleri de verilmiştir. “Dedelerinden Ca’fer b. Abdullâh el-Cevzî’ye nisbetle ‘İbnü’l-Cevzî’ diye anılır.”²⁹⁴⁸

Üç yaşındayken babasını kaybetti. Amcasının himayesinde büyüdü. Babasından kalan mirasla tahsiline rahat rahat devam etti.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: “Ebû Gâlib Muhammed el-Hasen el-Mâverdî, İbn Nâsır es-Selâmî, Ali b. Abdülvâhid ed-Dîneverî, İbnü’t-Taber Ebu’l-Kâsım Hibetullah b. Ahmed el-Harîrî, Ebu’l-Kâsım Hibetullah b. Husayn eş-Şeybânî, İbnü’z-Zâgûnî ve Abdülvehhâb el-Enmâtî” kendisinden istifade ettiği seksen küsur hocasından birkaçıdır.²⁹⁴⁹

Mevhûb b. Ahmed Cevâlikî de onun Bağdad Nizamiye Medresesi’ndeki hocalarından birisidir.²⁹⁵⁰

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Hocası İbnü’z-Zâgûnî’nin 527’deki (1132) vefatından sonra, Mansûr Câmîi’nde vaaz vermeye başladı.²⁹⁵¹ Bu sırada ileri gelen devlet adamlarının

²⁹⁴⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 268; C. Brockelmann, “İbnü’l-Cevzî”, *İA*, V/2, s. 848; İbn Receb, *Kitâbü’-z-zeyl*, I, 399; Edirnevî, *a.g.e.*, 100; Özgel, *a.g.e.*, 181; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 248.

²⁹⁴⁷ Bazı kaynaklarda doğum tarihi 508 (1114), 510, 511, 512 olarak kaydedilmiştir. (İbn Receb, *Kitâbü’-z-zeyl*, I, 400; Edirnevî, *a.g.e.*, 101; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 268; Özgel, *a.g.e.*, 181)

²⁹⁴⁸ Basra’da Cevze bölgesine nisbetle Cevzî nisbesini aldığını söyleyenler de bulunmuştur. (İbn Receb, *Kitâbü’-z-zeyl*, I, 400; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 268)

²⁹⁴⁹ Tafsilat için bk. İbn Receb, *Kitâbü’-z-zeyl*, I, 401-404; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 268; Özgel, *a.g.e.*, 182-183.

²⁹⁵⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 268.

ve âlimlerin iştirak ettiği ilim meclisleri kurdu. Hac vazifesini edâ ettiği yıl (553/1158) hâriç Bağdat'ta ikamet etti.²⁹⁵²

Ders ve sohbetlerinde “oğlu Yûsuf, torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî dışında İbnü'l-Katî, Talha b. Muzaffer es-Sa'lebî, İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, Muvaffakuddin İbn Kudâme, İbnü'd-Dübeysî ve Abdüllatîf el-Harrânî gibi” birçok ilim adamı yetiştirdi.²⁹⁵³

Devlet kademesindeki insanlarla iyi münasebetler geliştirdi. Oğlunu vezir Ebu'l-Muzaffer İbn Hübeyre'nin kızıyla evlendirdi. Ancak devlet ricaliyle bu dostluk ve akrabalık münasebetleri, Bağdat'ta bulunan bazı Hanbelîler'i rahatsız etti.

Halife Nâsır Lidînillâh'ın İbnü'l-Kassab'ı vezir tayin etmesiyle, artık yaşlanmış bulunan İbnü'l-Cevzî'nin devletle ilişkileri bozuldu. Zira yeni vezir, Hanbelîleri pek sevmeyen bir Şîî idi.²⁹⁵⁴ “Vezir İbnü'l-Kassab'ın teşebbüs ve iftiraları ile medrese vakfından zimmetine mal geçirmekle suçlandı ve görevinden azledildi.”

590 (1194) yılında “Vâsıt'a sürgün edildi.”²⁹⁵⁵ Beş yıl burada ev hapsinde kaldı, bazı kitapları yakıldı.” Oğlu Ebû Muhammed Yûsuf'un vaazlarından etkilenen Halife'nin annesi, İbnü'l-Cevzî'nin sürgün cezasının kaldırılmasında yardımcı oldu. Vâsıt'tan Bağdat'a döndüğünde seksen yaşlarındaydı ve büyük bir merasimle karşılandı.²⁹⁵⁶

²⁹⁵¹ Bu camide verdiği vaazlar ve meydana gelen hadiselerle ilgili tafsilat için bk. İbn Receb, *Kitâbü'-z-zeyl*, I, 405 vd.

²⁹⁵² bk. Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/543.

²⁹⁵³ İbn Receb, *Kitâbü'-z-zeyl*, I, 425.

²⁹⁵⁴ Bilmen, *a.g.e.*, II, 483-484. Tafsilat için bk. İbn Receb, *Kitâbü'-z-zeyl*, I, 426 vd.

²⁹⁵⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 269; Özgel, *a.g.e.*, 183; tafsilat için bk. İbn Receb, *Kitâbü'-z-zeyl*, I, 426-427.

²⁹⁵⁶ bk. Yavuz-Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/543; Turgut, *a.g.e.*, 24. İbn Receb, İbnü'l-Cevzî'nin hayatına, eserlerine, şiirlerine ve onun hakkında söylenenlere oldukça geniş yer vermiştir. Tafsilat için bk. *Kitâbü'-z-zeyl*, I, 399-432.

12 Ramazan 597'te (16 Haziran 1201) Bağdat'ta vefat etti.²⁹⁵⁷

d) *İlimdeki Mevkii*: Irak'ın allâmesi ve vaizi olarak anılan, “İslâmî ilimlerin hemen her dalındaki müktesebât ve çalışmalarıyla tanınmış büyük bir Hanbelî âlimidir.”²⁹⁵⁸

“İbnü'l-Cevzî'ye göre, fakih olabilmek için bütün İslâmî ilimleri bilmek yetmez, bir de İslâm ahlâkını hayata geçirmek gerekir.” Kendisi de İslâmî ilimlerin hemen hepsinde ciddi bir birikim sahibi olmuştur. Fıkıh, usûlü'd-dîn ve akaid ilimlerinde derinleşmiştir. Ayrıca felsefe ve dinler tarihine de tenkitler yöneltecek seviyede hâkim olmuştur. Arap dili ve edebiyatıyla meşgul olmuş, bir divan oluşturacak kadar şiir yazmıştır.

Her zümre ve dinden insana hitap eden etkili vaazlar vermiş²⁹⁵⁹, bir taraftan da vaaz ve irşadın teorik yönünü ele alan eserler yazmıştır.

İnançta Ebu'l-Vefâ İbn Akîl'in görüşlerinin tesirinde Selefi-kelâmî çizgide bir yol takip etmiştir. Fıkıhta ise Hanbelî mezhebine bağlıdır. Ama zaman zaman Ahmed b. Hanbel'den farklı görüşler ileri sürmekten çekinmemiştir.

Tasavvuf geleneğini ve bazı sûfilere de incelemiş, vahye aykırı düşen bazı subjektif değerlendirmeleri olduğu yolunda onlara da birtakım tenkitler yöneltmiştir.

Onun tenkitlerinden kelâmcılar da nasibini almıştır. “Onların haberî sıfatları te'vil etmesini halk için zararlı ve peygamberlerin metoduna aykırı bulmuştur.”

Tarih konusunda oldukça geniş bir bilgi sahibidir. “Umûmî tarih, siyer, tabakât, şehir tarihi ve menâkıb sahalarında eserler kaleme almıştır.” *el-Muntaẓam* adlı eserinde

²⁹⁵⁷ Edirnevî, *a.g.e.*, 101; Brockelmann, “İbnü'l-Cevzî”, *İA*, V/2, s. 848; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 431; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 248; Özgel, *a.g.e.*, 181.

²⁹⁵⁸ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 399, 411-413; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 268-269; Özgel, *a.g.e.*, 181-182.

²⁹⁵⁹ Turgut, *a.g.e.*, 24; Edirnevî, *a.g.e.*, 100. Vaazlarıyla ilgili tafsilat için bk. Brockelmann, “İbnü'l-Cevzî”, *İA*, V/2, s. 848.

tarih ilmine ve tarih yazıcılığına bakışını görmek mümkündür. Kendinden sonraki pek çok tarihçiyi, tarihi naklederken uyguladığı metotlarla etkilemiştir.²⁹⁶⁰

İbadete düşkün, zühd ehli, hoş sohbet bir zâttı. Hayatının tamamını eser telif etmek, kitap istinsahında bulunmak ve vaaz vermekle geçirmişti.²⁹⁶¹

Zamanına kadar yetişen müellifler arasında en çok eser yazmış olmakla mâruftur.²⁹⁶² Kendisine de başka âlimler tarafından, vaazlarını yüz bin kişiden fazla kimsenin dinlemesinin²⁹⁶³ mübalağalı olduğu, diğer mezheplere mensup kişileri eleştirirken aşırıya kaçtığı, eser telifinde acele ettiği, bu sebeple vermiş olduğu bazı bilgilerde eksik ve hataların bulunduğu yolunda tenkitler yöneltilmiştir. Onu tenkit edenler arasında İbn Esîr ve İbn Teymiyye gibi zâtlar da vardır.²⁹⁶⁴

Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî hakkında akademik çalışmalar da yapılmıştır.²⁹⁶⁵

e) *Eserleri*: Tefsir, hadis, akaid, tarih ve biyografi sahalarında sayısı 300'e varan eser vermiştir.²⁹⁶⁶ Bu eserlerinden birkaçının isimleri şunlardır: “*el-Muntaẓam fî târîhi 'l-*

²⁹⁶⁰ Tafsilat ve kaynaklar için bk. bk. Yavuz-Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/544-545; Özgel, *a.g.e.*, 183.

²⁹⁶¹ Brockelmann, “İbnü'l-Cevzî”, *İA*, V/2, s. 848; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 415.

²⁹⁶² Bu husustaki rivayetler için bk. Brockelmann, “İbnü'l-Cevzî”, *İA*, V/2, s. 848-849; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 415-416; Edirnevî, *a.g.e.*, 101; Özgel, *a.g.e.*, 184.

²⁹⁶³ Brockelmann, “İbnü'l-Cevzî”, *İA*, V/2, s. 848.

²⁹⁶⁴ Bu tenkitlerle ilgili daha geniş bilgi için bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 483; Turgut, *a.g.e.*, 24; Özgel, *a.g.e.*, 183-184.

²⁹⁶⁵ Âmine Muhammed Nusayr, *Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ârâ'ühü'l-keîmiyye ve'l-aḥlâkıyye* (doktora tezi), Kahire 1407/1987; ayrıca bk. bk. Yavuz-Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/549.

²⁹⁶⁶ Eserleri hakkında bilgi almak için bk. İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, I, 416-421; Turgut, *a.g.e.*, 25-31; Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 269; Brockelmann, “İbnü'l-Cevzî”, *İA*, V/2, s. 849-850; Brockelmann, *GAL*, I, 502; *Suppl.*, I, 914 vd.

mülûk ve 'l-ümem, Telbîsü İblîs, el-Vefâ bi-aḥvâli 'l-Muştafâ (el-Vefâ bi [fî] fezâ 'ili 'l-Muştafâ, el-Vefâ bi 't-ta'rîf bi 'l-Muştafâ), Şıfatü 'ş-şafve, Telkîhu fihûmi ehli 'l-eşer fî 'uyûni 't-târîḥ ve 's-siyer", Menâkıbü 'Ömer b. el-Ḥaṭṭâb (Târîḥu [Sîretü] 'Ömer b. el-Ḥaṭṭâb), Fezâ'ilü 'l-Ḳuds, el-'Arûs (Mevlidü 'n-nebî), Menâkıbu Bağdâd, el-Mevzû 'ât," Câmi 'u 'l-mesânîd ve 'l-elḳâb (Câmi 'u 'l-mesânîd bi-ḥaşri 'l-esânîd), el-Keşf li-müşkili 'ş-Şaḥîḥayn, Ġarîbü 'l-hadîs, Def'u şüpheti 't-teşbîh, Aḥkâmü 'n-nisâ', Birrû 'l-vâlideyn, Aḥbârü 'l-ḥamḳâ' ve 'l-muḡaffelîn..."

Tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair şu eserleri de zikredebiliriz:

“1. *el-Muḡnî (fî tefsîri 'l-Ḳur'ân)*. İbnü'l-Cevzî, ilk olarak *el-Muḡnî (fî tefsîri 'l-Ḳur'ân)* adıyla oldukça hacimli bir eser yazmış, daha sonra bunu bizzat ihtisar ederek *Zâdü 'l-mesîr*'i kaleme almıştır.”

2. *Zâdü 'l-mesîr fî 'ilmi 't-tefsîr*. Pek çok kez neşredilmiştir.²⁹⁶⁷ Dört cilttir.²⁹⁶⁸

3. *Teyşîrû 'l-beyân fî tefsîri 'l-Ḳur'ân*. *Zâdü 'l-mesîr*'in muhtasarı olarak da *Teyşîr*'i yazmıştır.²⁹⁶⁹

4. “*Tezkiretü 'l-erîb fî tefsîri 'l-ġarîb*.”²⁹⁷⁰ İki tefsirinin (*Zâdü 'l-mesîr* ile *Teyşîrû 'l-beyân*'ın) muhtasarı mahiyetindedir.” Eserin adı ile ilgili farklı rivayetler bulunmakla birlikte “müellif, eserini *Zâdü 'l-mesîr*'in sonunda bu isimle kaydetmiştir.”²⁹⁷¹ Neşredilmiştir.²⁹⁷²

²⁹⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü 'l-mesîr fî 'ilmi 't-tefsîr* (nşr. M. Züheyr eş-Şâvîş, Şuayb el-Arnaût, Abdülkâdir el-Arnaût), Dimaşk 1384-1388/1964-1968, 1404/1984, 1407/1987. Ayrıca bk. Çelebi, *Keşfü 'z-ẓunûn*, I, 450; II, 248.

²⁹⁶⁸ Edirnevî, *a.g.e.*, 100.

²⁹⁶⁹ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 269.

²⁹⁷⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 269.

²⁹⁷¹ bk. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü 'l-mesîr fî 'ilmi 't-tefsîr*, IX, 280; Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/548.

²⁹⁷² İbnü'l-Cevzî, *Erîb bimâ fî 'l-Ḳur'ân minel'-ġarîb*, (nşr. Abdülkâdir Mansûr es-Sûrî), Medine 1400/1980; (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb), Riyad 1407/1986.

5. “*Fünûnü’l-efnân fî ‘uyûni ‘ulûmi’l-Kur’ân*. Kaynaklarda *Fünûnü’l-efnân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, *Fünûnü’l-efnân*, *‘Uyûni ‘ulûmi’l-Kur’ân el-müsemma Fünûnü’l-efnân* gibi farklı isimlerle de anılmıştır. Ulûmü’l-Kur’ân’ın ve tefsir usûlünün belli başlı eserlerinden” kabul edilir.²⁹⁷³ Diğer eserlerinde uzun uzun izah edilen ilgili konular bu eserde özetlenmiştir. *Zâdü’l-mesîr*’den sonra yazılmıştır. Muhtelif yazma nüshaları mevcuttur.²⁹⁷⁴ Neşredilmiştir.²⁹⁷⁵

6. “*Nüzhetü’l-a’yûni’n-nevâzir fî ‘ilmi’l-vücûh ve’n-nezâ’ir*. *Zâdü’l-mesîr*’den önce yazılmıştır.” Kur’ân-ı Kerîm’de geçen 325 kelime ve kavramın izahı sadedinde Arap şiir ve nesrinden istişhadlarda bulunmaktadır. Yazma nüshaları bulunmaktadır.²⁹⁷⁶ Tahkik edilerek neşredilmiştir.²⁹⁷⁷ İbn Recep, müellifin “bu eseri, *Vücûh ve’n-*

²⁹⁷³ Eserin muhtevası hakkında daha geniş bilgi için bk. Turgut, *a.g.e.*, 26-29.

²⁹⁷⁴ Bağdat Mektebetü’l-evkâf, 2412; Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye, Teymûriyye bölümü (Tefsir), 222; I, 61; Brockelmann, *GAL*, I, 663; *Suppl.*, I, 918; Dârül-kütübi’l-Hidviyye, VII, 530; Mektebetü Gazi Hüsrev Bey, Sarayova, 300. İstanbul’daki yazma nüsha ise, İstanbul Köprülü Ktp. nr. 208’de kayıtlıdır. (bk. *Fihris Mahtûât Mektebeti Köprülü*, I, 111; Turgut, *a.g.e.*, 26-27)

²⁹⁷⁵ İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân fî ‘uyûni ‘ulûmi’l-Kur’ân* (nşr. Ahmed eş-Şerkâvî-İkbâl el-Merrâküşi), Dârülbeyzâ 1970; (nşr. Hasan Zıyâeddin İtr), Beyrut 1408/1987; *Fünûnü’l-efnân fî ‘acâ’ibi ‘ulûmi’l-Kur’ân* adıyla (nşr. Reşîd Abdurrahman el-Ubeydî), Bağdat 1408/1988.

‘Acâ’ibi ‘ulûmi’l-Kur’ân adıyla Abdülfettâh Saîd Âşûr’un yayımladığı kitap (Kahire 1407/1986) ufak tefek farklılıklar dışında *Fünûnü’l-efnân*’ın aynısıdır.

²⁹⁷⁶ Turgut, *a.g.e.*, 203.

²⁹⁷⁷ Bu eser, ilk olarak bir heyet tarafından (Haydarâbâd-Dekken 1974), ardından Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râdî’nin tahkikiyle (Beyrut 1404/1984, 1405/1985) yayımlanmıştır.

nevâzir fi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir adıyla ihtisar ettiğini” söylemektedir.²⁹⁷⁸ Bu muhtasarın da yazma nüshası ve basılmış şekli vardır.²⁹⁷⁹

7. *Nâsihu'l-Kur'an ve mensûhuh*. Müellifin, bu esere verdiği ad, '*Umdetü'r-râsih fi ma'rifeti'l-mensûh*'tur.²⁹⁸⁰ Neşredilmiştir.²⁹⁸¹

8. "*el-Muşaffâ bi-eküffî ehli'r-rusûh min 'ilmi'n-nâsih ve'l-mensûh*. '*Umdetü'r-râsih*'in muhtasarıdır.” Yazma nüshası vardır.²⁹⁸² Neşredilmiştir.²⁹⁸³

9. *Tefsîrû lügati'l-Kur'an*. Yazma nüshası vardır.²⁹⁸⁴

10. *Muhtaşaru Kitâbi'l-Muğ'ad ve'l-muğim*, Tefsir usûlüne dair manzum bir eserdir. Yazma nüshaları vardır.²⁹⁸⁵

11. "*el-Müctebâ fi 'ulûmi'l-Kur'an*.”²⁹⁸⁶ Bu kitabın muhtasarı mahiyetinde olan *el-Müctebâ mine'l-müctenâ*'nın da yazma nüshası²⁹⁸⁷ ve basılmış hâli²⁹⁸⁸ bulunmaktadır.

²⁹⁷⁸ Yavuz-Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/548.

²⁹⁷⁹ Millet Kütüphanesi'nde (Murad Molla, nr. 1553/2) kayıtlı, *Muhtaşaru Nüzheti'l-'uyûn ve'n-nevâzir fi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir* adlı nüsha ile M. es-Seyyid es-Saftâvî ve Fuâd Abdülmün'im Ahmed tarafından neşredilen (İskenderiyye 1399) *Müntehabü kurreti 'uyûni'n-nevâzir fi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* aynı eser olmalıdır. bk. Yavuz-Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/548.

²⁹⁸⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 269.

²⁹⁸¹ M. Eşref Ali el-Milbârî (Medine 1404/1984; Beyrut 1405/1985; Riyad 1405); Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Beyrut 1411/1990); Halîl İbrâhim (Beyrut 1992).

²⁹⁸² Nüveyhiz, Dimaşk Zâhiriye Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunduğunu söylemektedir. (*a.g.e.*, I, 269)

²⁹⁸³ Hâtim Sâlih Zâmin (Beyrut 1405/1984, 1986, 1989).

²⁹⁸⁴ Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 161

²⁹⁸⁵ Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 918; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Teymûriyye, Tefsir, nr. 206.

Bazı kaynaklarda²⁹⁸⁹ yukarıda zikredilenler dışında tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair şu eserlerin isimleri de sayılmıştır:

Matbû olarak *el-Müdhiş*²⁹⁹⁰, *Kitâb fî 'acâ'ibi 'ulûmi'l-Kur'ân*²⁹⁹¹; yazma nüshalar hâlinde ise, *Havaşşu'l-Kur'ân*²⁹⁹², “*er-Rusûh fî 'ilmi'n-nâsih ve'l-mensûh*” adlı eserlerinin bulunduğu söylenmiştir.

Aynı eserde, “*Esbâbü'n-nüzûl*²⁹⁹³, *el-İşâre ile'l-kırâ'eti'l-muhtâre*, *Tezkiretü'l-müntebih fî 'uyûnil'-müştebih*, *et-Telhîş*, *Ġarîbü'l-Kur'ân*, *Kitâbü'seb'a fî'l-Kırâ'ati's-seb'*²⁹⁹⁴, *Kitâbü'l-mu'in fî 'ilmi't-tefsîr*, *el-Muġnî fî tefsîri'l-Kur'ân*, *el-Mun'îş*,” *el-Menkıbe fî 'uyûni'l-menşibe* ve *Verdü'l-ağşân fî Fünûni'l-efnân*, *Mecâlis fî'l-müteşâbih mine'l-âyâti'l-Kur'âniyye*²⁹⁹⁵ gibi bazı eserlerin ise ismi zikredilmiş, ancak yazma nüshasına rastlanmadığı kaydı düşülmüştür.²⁹⁹⁶

²⁹⁸⁶ Brockelmann, *GAL*, I, 663; *Suppl.*, I, 918.

²⁹⁸⁷ Ayasofya, nr. 3395.

²⁹⁸⁸ nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Daha geniş bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/548.

²⁹⁸⁹ Turgut, *a.g.e.*, 29-30.

²⁹⁹⁰ 1348/1926'da neşredilmiştir.

²⁹⁹¹ Abdülfettah Aşur tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. (Kahire 1407/1986).

²⁹⁹² Süleymaniye Ktp., vr. 214; bk. Turgut, *a.g.e.*, 214.

²⁹⁹³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 269.

²⁹⁹⁴ Turgut, *a.g.e.*, 129.

²⁹⁹⁵ Turgut, *a.g.e.*, 152.

²⁹⁹⁶ Turgut, *a.g.e.*, 29-30; 129, 139.

Borckelmann'ın İbnü'l-Cevzî'ye nisbet ettiği²⁹⁹⁷ *Tefsîrü'l-Fâtiha* adlı eser²⁹⁹⁸, İbn Kayyım el-Cevziyye'ye aittir.²⁹⁹⁹

f) *Tefsirdeki Metodu*: “*Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* adlı eserinde meânî ve beyân ilimlerine çok itina göstermiş, bu iki ilim olmaksızın Kur'ân-ı Kerim'in hakkıyla tefsir edilemeyeceğini, Câhız'dan naklen beyân” etmiştir.³⁰⁰⁰

Zâdü'l-mesîr'de hem rivayet hem de dirayet usulüne yer verilmiş; âyetlerle ilgili kıraat farkları, esbâb-ı nüzul, nâsih-mensûha dair ek bilgiler zikredilmiştir. Zaman zaman isrâilî rivayetler de eklenmiştir.³⁰⁰¹

“*Zâdü'l-mesîr* ile *Teysîrü'l-beyân*'ın muhtasarı mahiyetinde olan *Tezkiretü'l-erîb fî tefsîri'l-ğarîb*'te ise, âyetlerle ilgili yorumlar dışında kıraat, i'râb, esbâb-ı nüzul, nâsih-mensûh gibi” bilgilere yer verilmiş, ahkâm âyetleri de ayrıca izah edilmiştir.

İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnü'l-efnân fî 'uyûni 'ulûmi'l-Ḳur'ân* adındaki tefsir usûlü ve Kur'ân ilimlerine dair eseri, günümüze kadar yazılmış tefsir usûlü kitaplarına öncülük eden eserlerdendir. Onun değindiği başlık ve konular, bir-iki ilave veya eksiltme ile günümüze kadar devam edegelmiştir. Bu eser, “Kur'ân ilimleri sahasında en geniş ve en kapsamlı ilk yazılı kaynaklarından kabul edilen Bedreddin Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân*'ını büyük ölçüde şekillendirmiştir.” *Fünûnü'l-efnân*'ın *el-Burhân*'dan yaklaşık iki asır önce telif edildiği düşünülürse, kıymeti daha rahat anlaşılır.³⁰⁰²

²⁹⁹⁷ Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 918.

²⁹⁹⁸ Millet Ktp., Murad Molla, nr. 63.

²⁹⁹⁹ bk. Yavuz-Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/548.

³⁰⁰⁰ Bilmen, *a.g.e.*, II, 484.

³⁰⁰¹ Yavuz-Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/548. İbnü'l-Cevzî'nin tefsirdeki metodu ve bu husustaki misaller için bk. Özel, *a.g.e.*, 185-193.

³⁰⁰² Turgut, *a.g.e.*, 29.

İbnü'l-Cevzî'ye kadar müstakil tefsir usûlü ve Kur'ân ilimleri çalışmalarında elle tutulur bir varlık gösterilememiş, aksi bir durum varsa da günümüze kadar tesbit edilememiştir. Bu sebeple *Fünûnü'l-efnân*'ın, derli toplu sayılabilecek ilk tefsir usûlü kitabı olma vasfını taşıdığı söylenebilir.³⁰⁰³

İbnü'l-Cevzî, tefsir ve usûlü ilimlerindeki üstün yerini eserleriyle göstermiştir. Neşredilen eserlerinin yanı sıra yazma nüshaları bulunan ya da henüz sadece ismi bilinen bütün eserleriyle İbnü'l-Cevzî, tefsir ilminde haklı ve müstesnâ yerini almıştır.³⁰⁰⁴

3.4.13. Ebû Ali Hasen en-Nu'mânî (ö. 598/1202)

(أبو علي حسن النعماني)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Ali Zahîrî (Zahîrüddîn) Hasen b. el-Hatîr b. Ebi'l-Hasen Ali en-Nu'mânî el-Fârisî”.³⁰⁰⁵ Bağdat ile Vâsıt arasındaki Nu'mâniye köyüne nispetle Nu'mânî denilmiştir. Başka bir rivayete göre ise, dedesi Nu'man b. Münzir'den dolayı bu künyeyle anılmıştır.³⁰⁰⁶ Şîraz'da bir müddet kalıp fıkıh dersleri aldığı için kendisini el-Fârisî olarak zikredenler de vardır.³⁰⁰⁷ 547 (1152) yılında Nu'mâniye'de doğmuştur.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Memleketindeki ilk tahsilinin ardından Şîraz'da muhtelif hocalardan dersler almıştır.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Şam, Kudüs ve Mısır'da bir müddet ikamet ederek talebe yetiştirdiği kaydedilmiştir.

³⁰⁰³ Turgut, *a.g.e.*, 31.

³⁰⁰⁴ Turgut, *a.g.e.*, 30-31.

³⁰⁰⁵ Süyûtî, *Buğye*, I, 424; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 468.

³⁰⁰⁶ Süyûtî, *Buğye*, I, 424.

³⁰⁰⁷ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 139; Bilmen, *a.g.e.*, II, 486.

Yaklaşık 593 (1196-1197) yılında, çölde ders verirken Eyyûbî meliki el-Azîz Osman b. Selâhaddîn el-Eyyûbî onu fark ederek Mısır'a davet etmiş, kendisine hürmet göstermiş ve ikramlarda bulunmuştu. Aziz'in tertip ettiği münazarada Şihab et-Tûsî'ye mağlup olmuş, ardından Emîr Esedî Medresesi'nde inzivaya çekilerek ölene kadar burada Hanefî mezhebine göre ders vermeye devam etmişti.³⁰⁰⁸

30 Zilkade 598 (21 Ağustos 1202) yılında Mısır'da vefat etti.³⁰⁰⁹

d) *İlimdeki Mevkii*: Kırâat, tefsir, fıkıh, kelâm gibi “İslâmî ilimlerin yanı sıra Arap dili ve edebiyatı, tarih, mantık, astronomi, tıp ve matematik ilimlerine” de vâkıftır. İbrânice bilen, şiirle meşgul olan bir âlimdir.³⁰¹⁰

Hanefî mezhebine mensuptur.³⁰¹¹

e) *Eserleri*: “*Şerhu'l-Cem'i beyne's-Şaḥîḥayn, Tenbîhü'l-bâri'în ale'l-menḥûti min kelâmi'l-arab*” gibi farklı ilimlere dair eserlerine ilâveten *et-Tefsîrû'l-Kebîr* (*Tefsîrû'n-Nu'mânî*) adında bir eseri bulunduğu kaydedilmiştir.³⁰¹²

3.4.14. Mecdüddin İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210)

(مجدالدین ابن الأثير)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebü's-Saâdât Mecdüddin Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî el-

³⁰⁰⁸ Zahir'in Şihâb et-Tûsî ile yaptığı münazara ve Tûsî'nin onu sarhoş bir fareye benzetmesi hakkında tafsilat için bk. Süyûtî, *Buğye*, I, 424-425.

³⁰⁰⁹ Süyûtî, *Buğye*, I, 425.

³⁰¹⁰ Süyûtî, *Buğye*, I, 424; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 139; Bilmen, *a.g.e.*, II, 486.

³⁰¹¹ Süyûtî, *Buğye*, I, 424; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 139.

³⁰¹² Süyûtî, *Buğye*, I, 425; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 139; Bilmen, *a.g.e.*, II, 486; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 468.

Erbilî”.³⁰¹³ 544 yılının Rebûlevvel ayında (Temmuz-Ağustos 1149), o devirde Musul’a bağlı Cizre’de (Cezîre-i İbn Ömer) dünyaya geldi.³⁰¹⁴ “Uzun müddet Musul’da yaşadığı için ‘Mevsîlî’; soyu, sahabî Müsennâ b. Hârise eş-Şeybânî’nin kabilesi Şeyban’a dayandığı için ‘Şeybânî’ nisbesiyle de anılır.”

Babası, zengin ve fazilet sahibi birisiydi. İdarecilerle kurduğu münasebetler sebebiyle önemli vazifeler üstlenmiş ve kendisine Esîr (Esîrüddin) lakabı verilmiştir. Genellikle meşhur olduğu İbnü’l-Esîr künyesi de babasına izafetle verilmiştir.³⁰¹⁵ Aynı künye ile anılan kardeşi İzzeddin, meşhur bir tarihçi; diğer kardeşi ise muhtelif eserler kaleme almış Vezir Ziyâeddin Nasrullah el-Cezîrî’dir.³⁰¹⁶

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini, kardeşleri İzzeddin ve Ziyâeddin ile birlikte Cizre’de gördü. Ailesinin 565 (1169-1170) yılında³⁰¹⁷ Musul’a yerleşmesiyle birlikte hayatının büyük kısmını geçireceği bu bölgeyle tanıştı.

Burada ve Bağdat şehrinde “Ebû Bekir Yahyâ b. Sa’dûn el-Mağribî el-Kurtubî, Cemâleddin Ebû Abdullah b. Serâyâ, Ebû Muhammed Saîd b. Dehhân el-Bağdâdî, Abdülvehhâb b. Hibetullâh, Ebu’l-Harem Mekkî b. Reyyân el-Makdîsî, İbn Küleyb”, Yaîş b. Sadaka el-Furâtî, İbn Züreyk ve Abdülvehhâb İbn Sükeyne gibi âlimlerden

³⁰¹³ Süyûtî, *Buğye*, II, 228; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, II, 60; Edirnevî, *a.g.e.*, 102; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 461.

³⁰¹⁴ Süyûtî, *Buğye*, II, 228; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, II, 60; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 461. Edirnevî, 554 yılında doğduğunu söylemektedir. (Edirnevî, *a.g.e.*, 102)

³⁰¹⁵ Koçkuzu, “İbnü’l-Esîr, Mecdüddin”, 21/28.

³⁰¹⁶ Bilmen, *a.g.e.*, II, 500; “İbnü’l-Esîr”, *İA*, V/2, 851-852; Edirnevî, *a.g.e.*, 103.

³⁰¹⁷ Nüveyhiz, Musul’a yerleşmenin 579 (1183-1184) yılında olduğunu söylemektedir. (Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 461)

istifade etti.³⁰¹⁸ Arap dili ve edebiyatı, tefsir, kıraat, hadis ve fıkıh ilimlerinde kendisini geliştirdi.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: İbnü'l-Esîr'in ders halkasında yetişmiş talebeleri arasında şu isimler sayılmaktadır: “İbnü'l-Kıftî, Ebu'l-Feth Şehâbeddin Muhammed b. Mahmûd et-Tûsî, İbn İlalmış, Tâceddin Abdülmuhsin b. Muhammed el-Bâcerbekî ve Kādîkudât Ebû Tâlib Ali b. Ali el-Buhârî.”

Çok gönüllü olmamakla birlikte Selçuklu Atabegleri döneminde hazinedarlık, divan kâtipliği, divan başkâtipliği, müşavirlik, inşâ kâtipliği, resmî yazışmalarda sır kâtipliği gibi devlet vazifelerinde yer aldı.³⁰¹⁹ Nûreddin Zengî Arslanşah, kendisine vezirlik görevi tevdi etti, ancak İbnü'l-Esîr'in bunu yapmak istememesi üzerine, bu vazifeyi kendisinden geri aldı.³⁰²⁰

İbnü'l-Esîr ciddî bir felç geçirdi, elleri ve ayakları tutmamaya başladı. Bu sebeple artık bir eser yazamaz hâle geldi.³⁰²¹ Sahip olduğu geniş bir köy arazisini ribata çevirdi ve her şeyini Kasru Harb adındaki bu ribata vakfetti.³⁰²² Talebelerinin yardımıyla ilmî çalışmalarına devam etti ve önemli eserlerinin bir kısmını bu hastalığı döneminde telif etti.³⁰²³

³⁰¹⁸ Süyûtî, *Buğye*, II, 228; Edirnevî, *a.g.e.*, 102.

³⁰¹⁹ Daha geniş bilgi için bk. Özel, *a.g.e.*, 601; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 461; “İbnü'l-Esîr”, *İA*, V/2, 851.

³⁰²⁰ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 61.

³⁰²¹ Süyûtî, *Buğye*, II, 228-229; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 61; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 461-462; “İbnü'l-Esîr”, *İA*, V/2, 851-852, Edirnevî, *a.g.e.*, 103.

³⁰²² İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 61; Özel, *a.g.e.*, 601; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 462.

³⁰²³ Koçkuzu, “İbnü'l-Esîr, Mecdüddin”, 21/28; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 462; “İbnü'l-Esîr”, *İA*, V/2, 851, Edirnevî, *a.g.e.*, 103.

Musul'un Derbüdderrâc köyünde bulunan bu ribatta 29 Zilhicce 606'da (24 Haziran 1210) vefat etti.³⁰²⁴

d) *İlimdeki Mevkii*: Güzel ahlâklı, mütevâzî bir âlimdir. Fıkıhta Şâfiî mezhebine mensuptur.

Eserlerinde sade bir üslup kullanmış; Arap dili, Kur'ân ve hadis ilimlerinde bilgi ve salahiyetini pek çok kez göstermişti.³⁰²⁵ Hadis, tefsir, edebiyat ilimleri ile ilgili ve tarihî/biyografik eserler de yazmıştır.³⁰²⁶

e) *Eserleri*: Hadis ilmine dair “*Câmi‘u‘l-uşûl li-eḥâdîsi‘r-Resûl, en-Nihâye fî ġarîbi‘l-ḥadîs ve‘l-eşer, el-Menâlü‘t-tâlib fî şerḥi Tıvâli‘l-ġarâ‘ib (Şerḥu ġarîbi‘t-Tıvâl, Menâl fî şerḥi Tıvâli‘l-ġarâ‘ib)*” dışında muhtelif ilimlere ait şu eserleri sayılabilir:

“*Tecrîdü esmâ‘i‘ş-şahâbe, el-Muraşşa‘ fî‘l-âbâ‘ ve‘l-ümmehât ve‘l-benîn ve‘l-benât ve‘l-ezvâ‘i ve‘z-zevât, es-Sîretü‘n-nebeviyye, eş-Şâfi Şerḥu Müsnedi‘ş-Şâfi‘i (eş-Şâfi‘l-ây fî şerḥi Müsnedi‘ş-Şâfi‘i)*”, *el-Muhtâr fî menâkıbi‘l-aḥyâr, “el-Bedî‘ fî ‘ilmi‘l-‘Arabiyye (el-Bedî‘ fî şerḥi‘l-fuşûl, el-Bedî‘ fî‘n-naḥv), Divânü resâ‘il, Resâ‘il fî‘l-ḥisâb (Resâ‘il fî‘l-ḥisâb mücedvelât)...*”³⁰²⁷

Tefsir ve Kur'ân ilimleri üzerine şu eseri bulunmaktadır:

“*el-İnşâf fî‘l-cem‘ beyne‘l-Keşf ve‘l-Keşşâf (fî tefsîri‘l-Kur‘ân)*. Bu eser, Sa‘lebî'nin *el-Keşf ve‘l-beyân fî tefsîri‘l-Kur‘ân*’ı ile Zemahşerî'nin *el-Keşşâf ‘an ḥakā‘iki*

³⁰²⁴ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü‘ş-şâfi‘iyye*, II, 61 ; “İbnü‘l-Esîr”, *İA*, V/2, 851; Edirnevî, *a.g.e.*, 102.

³⁰²⁵ Koçkuzu, “İbnü‘l-Esîr, Mecdüddin”, 21/28; “İbnü‘l-Esîr”, *İA*, V/2, 851.

³⁰²⁶ Süyûtî, *Buġye*, II, 229; “İbnü‘l-Esîr”, *İA*, V/2, 851; Edirnevî, *a.g.e.*, 102.

³⁰²⁷ Süyûtî, *Buġye*, II, 229; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü‘ş-şâfi‘iyye*, II, 61-62.

ğavâmiğı't't-tenzîl adlı” tefsirinin birleştirildiği bir çalışmadır.³⁰²⁸ Dört ciltten oluştuğu söylenmiştir.³⁰²⁹

3.4.15. Ebu'l-Yümn el-Kindî (ö. 613/1217)

(أبو اليمـن الكـندى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Yümn Tâcüddîn Zeyd b. el-Hasen b. Zeyd b. el-Hasen b. Zeyd b. el-Hasen b. Sa'îd el-Kindî el-Bağdâdî”. 20 veya 25 Şaban 520 (10 ya da 15 Eylül 1126) tarihinde Bağdat'ta dünyaya geldi.³⁰³⁰

b) *Hocaları (Tahsîli)*: “Küçük yaşlardan itibaren meşhur kıraat âlimi Sıbtu'l-Hayyât'ın derslerine katıldı. Yedi yaşında hıfzını, on yaşında kıraat-i aşereyi tamamladı.”³⁰³¹ Bu yaşlarda hıfzını ikmal edip ardından kıraat-i aşereyi bitirmesi büyük bir hâdis e olarak görülmüştür.

İbnü'l-Cezerî, bu hâdiseyi “şaşılacak bir olay” olarak nakletmiş ve aşereyi tamamladıktan sonra “seksen üç yıl, kıraat ve hadiste âlî isnada sahip şekilde bu ilimlere hizmet eden İslam tarihinde benzeri bulunmayan yegâne kişi” vasıflarıyla Ebu'l-Yümn el-Kindî'yi anmıştır.³⁰³²

Ebu'l-Yümn el-Kindî, hocası Ebû Muhammed Sıbtu'l-Hayyât'ın elinde bulunan bütün bilgi ve kaynaklardan doya doya istifade ettikten sonra “Muhammed b. Hayrûn, Hibetullah b. Ahmed b. Taber, Ebu'l-Hasen b. Tevbe, Ebû Mansur Mevhûb el-Cevâlikî, İbnü'l-Haşşâb, Talha b. Abdüsselâm, Ebü's-Saâdât İbnü's-Şecerî, Ebû

³⁰²⁸ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'yye*, II, 61-62.

³⁰²⁹ Süyûtî, *Buğye*, II, 229; Edirnevî, a.g.e., 102; Nüveyhiz, a.g.e., II, 462; Koçkuzu, “İbnü'l-Esîr, Mecdüddin”, 21/29; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 449.

³⁰³⁰ Süyûtî, *Buğye*, I, 481.

³⁰³¹ Süyûtî, *Buğye*, I, 481.

³⁰³² Süyûtî, *Buğye*, I, 481; Tayyar Altıkulaç, “Ebü'l-Yümn el-Kindî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/351.

Bekr b. Abdülbākī, Ebû Mansûr el-Kazzâz gibi” âlimlerden kıraat, nahiv, edebiyat ve hadis dersleri aldı.³⁰³³

“543’te (1148) Hemedan’a gitti. Burada Sultan Tuğrul Medresesi’nde Sa’d er-Râzî’den Hanefî fikhı okudu. 544’te (1150) babasının vefat etmesi üzerine Bağdat’a döndü.”

563 (1168) yılında Bağdat’tan ayrılarak yollara düştü. Halep, Anadolu, Dımaşk ve Mısır’a gitti. Bazen ticaretle meşgul oldu, bazen kütüphaneleri ve satışa çıkarılan kitapları tetkik etti, nâdir bulunan bazı eserleri satın aldı. Bazen de ilim ehliyle ve Emir İzzeddin Ferruhşah gibi bazı devlet ricaliyle görüşerek yolculuğuna devam etti.³⁰³⁴

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: “Ferruhşah ile Kahire’de başlayan dostluğu Dımaşk’ta da devam etti. Başta Ferruhşah olmak üzere Eyyûbî melikleri, Dımaşk’ta Ebu’l-Yümn’in derslerine katıldılar.” Devlet adamlarıyla kurduğu bu dostluk, ona mâlî imkân ve yeni kapılar açtı.³⁰³⁵ Kısa zamanda tanındı ve birçok talebe etrafında toplandı.

Bu esnada derslerine devam edenler arasında “İbrâhim b. Ahmed b. Fâris, Alemüddin Ali b. Muhammed es-Sehâvî, Abdülazîz el-Hamevî, İbn Nukta, Zekiyyüddin el-Birzâlî, Münzirî ve Abdüllatîf b. Yûsuf el-Muvaffak” gibi âlimler vardır. Ebû Hafs b. el-Kavvâs ve Ebû Hafs el-‘Akîmî de kendisinden icazetle rivayette bulunmuştur.

Dımaşk’ta, 6 Şevval 613’de (16 Ocak 1217) vefat etti.³⁰³⁶

³⁰³³ Süyûtî, *Buğye*, I, 481.

³⁰³⁴ Süyûtî, *Buğye*, I, 481; Altıkulaç, “Ebü’l-Yümn el-Kindî”, 10/351.

³⁰³⁵ Süyûtî, *Buğye*, I, 481; Altıkulaç, “Ebü’l-Yümn el-Kindî”, 10/351.

³⁰³⁶ Süyûtî, *Buğye*, I, 482.

d) *İlimdeki Mevkii*: Başlangıçta Hanbelî mezhebine mensup iken, muhtemelen gençlik yıllarında Hemedan'daki tahsili sırasında ya da Halep'te bulunduğu sırada görüştüğü âlimlerin tesiriyle Hanefî mezhebine geçmiştir.³⁰³⁷

Kendi devrinde yaşayan İbnü'l-Kıftî ve Hanbelî fakihlerinden Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin onun hakkındaki bazı yakışıksız ifadeleri kısmen mezhep taassubundan kaynaklanmaktadır.³⁰³⁸ Zira “hem Hanbelî mezhebinden ayrılmış, hem de Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin görüşlerini benimsememiştir.”³⁰³⁹

İbn Nukta ise, onun kimsesizlerin hâmisî, güzel ahlâk ve fazilet sahibi, hadis ve kıraat ilimlerinde “sika bir âlim olduğunu” söyler. İbnü Neccâr el-Bağdâdî ve Ebû Şâme de kendisini tezkiye eden açıklamalar yapmışlardır. Talebelerinin beyanından “Ebu'l-Yümn'ün akidesi sağlam, mütevâzi ve güzel ahlâk sahibi bir âlim olduğunu” tesbit etmek mümkündür.³⁰⁴⁰

761 ciltten oluşan “geniş muhtevalı kütüphanesini, âzatlısı Ebü'd-Dür Necîb Yâkût'a bırakmış”, bir de onun vefatını müteakip nesilden nesle âlimlere intikal etmesini vasiyet etmiştir. Ancak “Ebü'd-Dür henüz hayattayken bu kitaplar Dimaşk Câmii'nden (Emevîyye Câmii) kaybolup gitmiştir.”³⁰⁴¹

e) *Eserleri*: Arap dili ve edebiyatıyla ilgili; *İnşâdü'n-Nâbiğa emâme'n-nebî*, *Hâşiye 'alâ Şerhi Dîvânî'l-Mütenebbî* ve *Mesâil* dışında, kaynaklarda başka eserlerinin isimleri de zikredilmiştir: *Neftü'l-lihye min İbn Dihye*, *Şerhu Hıtabi İbn Nübâte*, “*Kitâb fi'l-fark beyne kavli'l-kā'il: Tallaktüki in deḥalti'd-dâre ve beyne in*

³⁰³⁷ Süyûtî, *Buğye*, I, 481.

³⁰³⁸ Altıkulaç, “Ebü'l-Yümn el-Kindî”, 10/351.

³⁰³⁹ Altıkulaç, “Ebü'l-Yümn el-Kindî”, 10/352.

³⁰⁴⁰ Süyûtî, *Buğye*, I, 481; Altıkulaç, “Ebü'l-Yümn el-Kindî”, 10/351-352.

³⁰⁴¹ Altıkulaç, “Ebü'l-Yümn el-Kindî”, 10/352.

dehâlti'd-dâre tallaktüki, Meşyehatü'l-Kindî, İthâfî'z-zâ'ir ve eṭrâfî'l-mukîmi'l-müsâfir."³⁰⁴²

Tefsir ve Kur'ân ilimleriyle meşgul olmasına rağmen bu ilimlerde bir eseri yoktur.

3.4.16. Ebu'l-Bekâ el-Ukberî (ö. 616/1219)

(أبوالبقاء العكبري)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyin b. Abdillâh b. el-Hüseyin el-Ukberî el-Ezecî el-Bağdâdî el-Hanbelî”.³⁰⁴³ Bağdat'ta 538 (1144) yılında doğdu.

Âilesi, Bağdat'ın doğusunda bulunan Ukberâ kasabasında yaşadığı için “Ukberî” nisbesiyle tanınmıştır. Bağdat'ın Bâbülezec semtinde bir müddet yaşaması sebebiyle “Ezecî”, küçük yaşlarda geçirdiği çiçek hastalığından dolayı gözlerini kaybettiği için de “Darîr” lakablarıyla anılır.³⁰⁴⁴

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Hayatının tamamını Bağdat'ta ilim öğrenip öğretmek ve eser telif etmekle geçirmiştir. Arap dili ve edebiyatının yanı sıra tefsir, kıraat, hadis, neseb, fıkıh, ferâiz dersleri almıştır.³⁰⁴⁵

Kendisinden istifade ettiği âlimlerden bazılarının isimleri şöyledir: “Ebu'l-Berekât Yahyâ b. Necâh, Ebu'l-Hasan Ali b. Asâkir el-Batâihî, İbrâhim b. Dînâr en-Nehrevânî, İbnü'l-Haşşâb”, Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Ebû Zür'a el-Makdisî, “Kâdî

³⁰⁴² Bu kitabın, İbnü'l-Kıftî'nin *Kitâbü Meşyehati Zeyd b. el-Hasan el-Kindî* adlı eseriyle aynı olması muhtemeldir. bk. Altıkulaç, “Ebü'l-Yümn el-Kindî”, 10/352.

³⁰⁴³ Süyûtî, *Buğye*, II, 37; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, II, 109, 110; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 307.

³⁰⁴⁴ Süyûtî, *Buğye*, II, 37; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 307; Selami Bakırcı, “Ukberî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/66.

³⁰⁴⁵ Bakırcı, “Ukberî”, 42/66.

Ebû Ya‘lâ Muhammed b. Muhammed el-Ferrâ es-Sagîr, İbnü'l-Battî, Ebû Bekir Abdullah b. Nakkûr ve Abbâsî veziri Ebu'l-Muzaffer İbn Hübeyre.”³⁰⁴⁶

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Ders vermeye İbnü'l-Cevzî'nin muîdi olarak başlamış, kısa zamanda kendisinden “İbn Ebu'l-Hadîd, Yâkût el-Hamevî, Mecdüddin İbn Teymiyye, İbnü'n-Neccâr, İbnü'd-Dübeysî, İbnü'l-Katî ve İbn Adlân” gibi birçok âlim istifade etmiştir.³⁰⁴⁷

8 Rebülevvel 616'da (24 Mayıs 1219) Bağdat'ta vefat etmiştir.³⁰⁴⁸

d) *İlimdeki Mevkii*: Arap dili ve edebiyatında, Hanbelî mezhebinin fıkıh, usûl konularında, mezhepler arası ihtilâflarda; tefsir, hadis ve kıraat ilimlerinde, aruz ve matematikte otorite kabul edilecek kadar derin bir vukûfiyeti vardı.³⁰⁴⁹

Asıl ihtisas sahası, “Kur‘ân ve hadis metinleri ile şiirler üzerinde yaptığı dil ve gramer tahlilleridir. Bu sebeple kendisine ‘sâhibu'l-i'râb’ denilmiştir.”³⁰⁵⁰ Gramerde Bağdat ekolünden ziyade Basra mektebi çizgisine yakındır.

“Şâfiî mezhebine geçmesi şartıyla Nizâmiye medreselerinde lûgat ve nahiv müderrisi olma teklifini, Hanbelî mezhebine sıkı sıkıya bağlılığı sebebiyle reddetmiştir.”³⁰⁵¹

³⁰⁴⁶ Süyûtî, *Buğye*, II, 37; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, II, 110.

³⁰⁴⁷ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, II, 110, 113.

³⁰⁴⁸ Süyûtî, *Buğye*, II, 37; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, II, 113.

³⁰⁴⁹ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, II, 110; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 307. Kâtib Çelebi'nin Ebu'l-Bekâ Abdullâh b. el-Hüseyin el-Ukberî'ye ölüm tarihi olarak 538 yazması hatalıdır (Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 452) Eserlerinden iktibaslar ve bazı görüşleri için bk. İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, II, 112-120.

³⁰⁵⁰ Süyûtî, *Buğye*, II, 37.

³⁰⁵¹ Süyûtî, *Buğye*, II, 37; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, II, 111; Bakırcı, “Ukberî”, 42/66.

e) *Eserleri*: Hadis, nahiv, lügat, edebiyat gibi muhtelif ilimlerde telif ve şerh olarak pek çok eser veren³⁰⁵² Ukberî'nin Kur'ân ve tefsir ilimleri sahasındaki eserleri şunlardır:

“1. *İ'râbü'l-Kur'ân (İmlâ'ü mâ menne bihi'r-raḥmân min vücûhi'l-i'râb ve'l-kırâ'ât fî cemî'i'l-Kur'ân, et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân)*. Sûre ve âyet sırasına göre, âyetlerin i'râb ve kıraat şekillerinin açıklandığı eserdir.” Muhtelif baskıları vardır.³⁰⁵³

2. *İ'râbü'l-kırâ'âti's-şevâz*. Neşredilmiştir.³⁰⁵⁴

3. *'Adedü'l-âyi ('Adedü âyi'l-Kur'ân)*. “Kur'ân'ın sûre, âyet, kelime ve harf sayılarıyla ilgilidir.” Yazma nüshaları vardır.³⁰⁵⁵

4. *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*. Zemahşerî'nin tefsirine yazılan haşiyedir. Yazma nüshası vardır.³⁰⁵⁶

Süyûtî, bir tefsirinin bulunduğunu kaydetmiş, ancak isim vermemiştir.³⁰⁵⁷ Nüveyhiz de *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân* dışında *Tefsîrü'l-Kur'ân* adında bir eserden bahsetmiştir.³⁰⁵⁸

³⁰⁵² Eserlerinin geniş bir listesi için bk. Bakırcı, “Ukberî”, 42/66-67; İbn Receb, *Kitâbü'l-z-zeyl*, II, 111-112; Yahyâ Mîr Alem, *el-'Ukberî, Sîretühû ve muşannefâtüh*, Küveyt-Beyrut 1414/1993, 121-144; Süyûtî, *Buğye*, II, 37.

³⁰⁵³ Tahran 1859-1860; Bulak 1303; Delhi 1899; Leknev 1289; I-II, Kahire 1888, 1303, 1306, 1321, 1922, 1936; (nşr. İbrâhim Atve İvaz), I-II, Kahire 1380/1961, 1389/1969; (nşr. Ali M. el-Bicâvî), I-II, Kahire 1972; Kahire 1976; I-II; Beyrut 1979, 1407/1987; (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Beyrut 1986; ayrıca *Tefsîrü'l-Celâleyn* ile birlikte pek çok kez neşredilmiştir.

³⁰⁵⁴ (nşr. Muhammed Seyyid Ahmed Azzâz), Beyrut 1417/1996; (nşr. Abdülhamîd Seyyid M. Abdülhamîd, I-II, Kahire 1424/2003.

³⁰⁵⁵ Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 632; İbrâhim Efendi, nr. 63.

³⁰⁵⁶ Medresetü'l-musallî, Tefsir, nr. 241.

3.4.17. Abdüllatîf el-Bağdadî (İbn Nukta) (ö. 629/1231)

(عبداللطيف البغدادي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Muhammed (Ebu’l-İzz) Muvaffakuddîn Abdüllatîf b. Yûsuf b. Muhammed b. Ali b. Ebî Sa’d el-Bağdâdî el-Mevsîlî”.³⁰⁵⁹ 557 (1162) yılında Bağdat’ta dünyaya geldi. Boyu kısa ve çelimsiz bir yapıda olduğu için kendisine İbn Nukta künyesi verilmiştir. Muhtemelen âile içinde keçe işleriyle meşgul olan kimseler bulunduğu için de İbn Lebbâd denilmiştir.³⁰⁶⁰

“Aslen Musullu kültürlü ve ilim ehli bir âileye mensuptur. Babası Yusuf ile amcası Süleyman, aklî ve dînî muhtelif ilimlerle meşgul olmuş”, çevresinde bu ilimlere vukûfiyetleri sebebiyle ihtiram görmüşlerdir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Çok küçük yaşlarda, ilim tahsiline başlamış, “Kur’ân-ı Kerîm’i hıfzettikten sonra, hadis, fıkıh, dil ve edebiyat ilimlerinde” pek çok hocadan ders okuyarak icazet almıştır. İbn Battî ve Ebû Zûr’a el-Makdisî kendilerinden hadis dinlediği hocalarındandır.

O sırada Bağdat’ta bulunan İbn Tatlî’den (İbn Nâilî) felsefî ilimlere dair dersler aldı.³⁰⁶¹ Behmenyâr, İbn Sînâ ve Gazzâlî’nin eserlerini okudu.³⁰⁶²

Daha sonra ilim için seyahatlere başladı. 1189’da Musul’a gitti.³⁰⁶³ Burada Kemâleddin b. Yûnus’la görüşerek kendisinden istifade etti.

³⁰⁵⁷ Süyûtî, *Buğye*, II, 37.

³⁰⁵⁸ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 307.

³⁰⁵⁹ Süyûtî, *Buğye*, II, 92; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 78; Edirnevî, *a.g.e.*, 109; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 302; M. Th. Houtsma, “Abdüllâtîf”, *İA*, I, 92.

³⁰⁶⁰ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 302; Houtsma, “Abdüllâtîf”, *İA*, I, 92.

³⁰⁶¹ Houtsma, “Abdüllâtîf”, *İA*, I, 92.

³⁰⁶² Mahmut Kaya, “Abdüllâtîf el-Bağdâdî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/254.

c) *Talebeleri (Tedrisi)*: “Musul’da bulunduğu dönem İbn Muhâcir Medresesi’nde ve dârülhâdîste müderrislik yapmaya başladı.” Bir taraftan da ilmî mütâlâa ve münazaralara devam ediyordu. İşrâkî filozofu Sühreverdî’nin eserlerini inceledi ve onu sert bir şekilde tenkit etti.

1190’da Dımaşk’a gitti ve burada Tâceddin el-Kindî ile münazaralara girdi. 1191 yılında Kudüs ve Mısır’ı ziyaret etti. Burada da ilim çevreleriyle iç içe bir zaman geçirdi. İbn Meymûn, Yâsîn es-Simyâî, Ebu’l-Kâsım eş-Şârîî ile tanıştı. Onlardan eski felsefe metinleri okudu. Bu esnada bölgeye hâkim olan Eyyûbî hânedânının ilgi ve iltifatına mazhar oldu.³⁰⁶⁴ Mısır’ın ardından Kudüs ve Dımaşk’a geçti.

“1199-1201 yılları arasında Mısır’da bulundu. Bu esnada meydana gelen büyük kıtlık yüzünden” halkın yaşadığı sıkıntılara yakından şâhit oldu. 1206 yılında Mescid-i Aksâ’da, 1207’de Dımaşk Azîziye Medresesi’nde daha çok tıp sahasında dersler verdi.³⁰⁶⁵

1220-1229 yılları arasında Doğu Anadolu bölgesine geldi. Burada Kemah, Malatya, Erzurum, Erzincan, Divriği ve Besni gibi o dönemde önemli bazı şehirleri ziyaret etti. Bu bölgenin hâkimi olan Mengüçükoğulları’ndan büyük hürmet gördü.³⁰⁶⁶

Kendisinden istifade eden talebeleri arasında şu isimler zikredilmektedir: el-Münzirî, el-Birzâlî ve İbnü’n-Neccâr.³⁰⁶⁷

Haccını edâ etmek üzere çıktığı yolculukta Bağdat civarında, 12 Muharrem 629 (9 Kasım 1231) tarihinde vefat etti.³⁰⁶⁸

³⁰⁶³ Houtsma, “Abdüllâtîf”, *İA*, I, 92.

³⁰⁶⁴ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 302; Houtsma, “Abdüllâtîf”, *İA*, I, 92.

³⁰⁶⁵ Houtsma, “Abdüllâtîf”, *İA*, I, 92.

³⁰⁶⁶ Kaya, “Abdüllâtîf el-Bağdâdî”, 1/254; Houtsma, “Abdüllâtîf”, *İA*, I, 92.

³⁰⁶⁷ Süyûtî, *Buğye*, II, 92.

d) *İlimdeki Mevkii*: Başta tıp, felsefe, mantık olmak üzere pek çok ilimde bilgi ve eser sahibi, çok yönlü bir âlimdir.³⁰⁶⁹ Aristocu geleneğe bağlı, Fârâbî-İbn Sînâ ekolünü takip eden bir meşşâî filozof sayılabilir.³⁰⁷⁰

Fıkıhta, Şâfiî mezhebine mensuptur.

e) *Eserleri*: “Elli üçü tıp ve farmakoloji, dördü zooloji, dördü botanik, yirmisi mantık, on sekizi felsefe, on üçü nahiv, ikisi tefsir, sekizi hadis, ikisi fıkıh, ikisi kelâm, on tanesi metodoloji ve tarih, dördü ahlâk ve siyaset”, kalanı ise “dil, edebî tenkit, matematik, seyahat notları, mineraloji gibi ilimlerde” 160’tan fazla eseri vardır.³⁰⁷¹ Ancak kaynaklarda isimleri yazılmış bulunan bu eserlerin sadece birkaç tanesi günümüze ulaşmıştır. Günümüze ulaşan en meşhur eseri, Mısır’ı anlattığı *el-İfâde ve ‘l-i ‘tibar*’dır.³⁰⁷²

Tefsir ve Kur’ân ilimleri sahasında yazmış olduğu eserlerinin adları şunlardır:

1. *el-Vâdîha fî i ‘râbi ‘l-Fâtiha*.³⁰⁷³ Fâtiha sûresini tefsir edip i‘râbını anlattığı bir eserdir.³⁰⁷⁴

³⁰⁶⁸ Süyûtî, *Buğye*, II, 92; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü ‘ş-şâfi ‘iyye*, II, 78; Edirnevî, *a.g.e.*, 109; Houtsma, “Abdüllâtîf”, *İA*, I, 92.

³⁰⁶⁹ Süyûtî, *Buğye*, II, 92; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 302; Houtsma, “Abdüllâtîf”, *İA*, I, 92.

³⁰⁷⁰ Kaya, “Abdüllâtîf el-Bağdâdî”, 1/254.

³⁰⁷¹ Kaya, “Abdüllâtîf el-Bağdâdî”, 1/254; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü ‘ş-şâfi ‘iyye*, II, 78.

³⁰⁷² Ayrıntılar için bk. Kaya, “Abdüllâtîf el-Bağdâdî”, 1/254-255; Houtsma, “Abdüllâtîf”, *İA*, I, 92.

³⁰⁷³ Edirnevî, *a.g.e.*, 109; Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 302.

³⁰⁷⁴ Edirnevî, *a.g.e.*, 109.

2. *Risâle fî kavlihî teâlâ “İzâ ahrace yedehû lem yeked yerâhâ...”* (en-Nûr, 24/40).³⁰⁷⁵

3. *er-Red ‘alâ Faḥriddîn er-Râzî fî tefsîri sûreti ‘l-İhlâş*.³⁰⁷⁶

3.4.18. Muafâ b. İsmail el-Mevsîlî (ö. 630/1233)

(المعافى بن إسماعيل الموصلى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Muhammed Cemâlüddîn el-Muâfâ b. İsmâil b. Hüseyin b. Ebi’s-Sinân el-Mevsîlî eş-Şeybânî”.³⁰⁷⁷ 551’de (1156)³⁰⁷⁸ Musul’da dünyaya geldi. İbnü’l-Hadevs diye de bilinmektedir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Kendilerinden istifade ettiği ilk hocaları, “İmâd b. Yûsuf, İbn Muhâcir, Müslim b. Ali es-Sincî ve Ebü’r-Rebî‘ Süleyman b. Hamîs’tir.”³⁰⁷⁹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Tahsilini tamamladıktan sonra fıkıh derslerinin yanı sıra fetva vermiş, hadis rivayetinde bulunmuştur. Kendisinden hadis rivayet eden talebeleri arasında “İbnü’l-Adîm Abdurrahman b. Cemâl, Ebû Abdullah Zekiyyüddin Muhammed b. Yûnus el-Birzâlî ve İbnü’l-Hâcib gibi” kimseler yer alır.³⁰⁸⁰

630 (1233) yılının Şâban veya Ramazan ayında Musul’da vefat etmiştir.³⁰⁸¹

³⁰⁷⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 302.

³⁰⁷⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, I, 302.

³⁰⁷⁷ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü’ş-şâfi‘iyye*, II, 92-93; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 680; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 191.

³⁰⁷⁸ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü’ş-şâfi‘iyye*, II, 93. Bilmen’in, doğum tarihi olarak 500 tarihini kaydetmesi hatalıdır. (Bilmen, *a.g.e.*, II, 502) Hatip, sadeleştirirken bu tarihi, 551 olarak düzeltmiştir. (Bilmen, *a.g.e.*, [sadeleştirilen: Abdülaziz Hatip] II, 92)

³⁰⁷⁹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü’ş-şâfi‘iyye*, II, 93.

³⁰⁸⁰ Eyüp Sabri Fani, “Muâfâ b. İsmâil”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/306.

³⁰⁸¹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü’ş-şâfi‘iyye*, II, 93; Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 680; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 191.

d) *İlimdeki Mevkii*: Şâfiî mezhebinin önemli fakihlerinden birisidir.³⁰⁸²

“Tefsir, fıkıh, hadis ile Arap dili ve edebiyatı ilimlerinde kendisini yetiştirmiş” ve eser vermiştir.³⁰⁸³

e) *Eserleri*: Muâfâ b. İsmâil’in, muhtelif konular hakkında hadis, kıssa, şiir ve kasidelere yer verilen *Ünsü (Enîsü) ’l-münkaṭı ’în li- ‘ibâdeti rabbi ’l-âlemîn* adlı eseri dışında kaynaklarda zikredilen şu eserlerin de sahibidir: *el-Kâmil fî ’l-fıkh*, *Aḥkâmü ’l-tahâre* ve *’ş-şalât* ve *Aḥdâku ’l-aḥbâr fî aḥbâri ’l-ebrâr (Aḥdâku ’l-aḥbâr fî aḥlâki ’l-aḥyâr)*.³⁰⁸⁴

Müellifin tefsir ilmiyle ilgili iki eseri günümüze ulaşmıştır:

“1. *Nihâyetü ’l-beyân fî tefsîri ’l-Kur’ân*.³⁰⁸⁵ Daha çok rivayet tefsirlerinde bulunan bilgileri özetleyerek bir araya getirmek sûretiyle” yazılmış, oldukça hacimli bir tefsirdir. Beş cüz³⁰⁸⁶ ve altı cilt³⁰⁸⁷ olarak kaydedilmiştir. Tam nüshası bulunmaktadır.³⁰⁸⁸ Üzerinde akademik çalışmalar yapılmıştır.³⁰⁸⁹

³⁰⁸² Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 680.

³⁰⁸³ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 680; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 191.

³⁰⁸⁴ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü ’ş-şâfi ’iyye*, II, 93; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 191.

³⁰⁸⁵ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 680. İbn Kādî eş-Şühbe, tefsirin adını *el-Beyân* olarak kaydetmiştir. (bk. *Ṭabaḳātü ’ş-şâfi ’iyye*, II, 93)

³⁰⁸⁶ Nüveyhiz, *a.g.e.*, II, 680.

³⁰⁸⁷ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 192.

³⁰⁸⁸ Nuruosmaniye Ktp., nr. 460. Parçalar hâlindeki diğer nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 165; Fâtih, nr. 398; Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 691; Köprülü Ktp., nr. 65. Bu tefsirin yazma nüshaları hakkında tafsilat için bk. Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 195-196.

2. *el-Mûcez*. Mukaddime kısmından “*Nihâyetü’l-beyân*’ın bir muhtasarı olduğu” anlaşılmaktadır. İki cilttir. Yazma nüshası bulunmaktadır.³⁰⁹⁰

f) *Tefsirdeki Metodu*: Mevsilî, *Nihâyetü’l-beyân* adlı tefsirini dil ağırlıklı bir tefsir olarak kaleme almıştır. Eser, aslen dirâyet ve rivayet tefsiri özellikleri taşımakla birlikte kısmen işarî tefsire de yer verilmiştir.³⁰⁹¹

Mukaddimedede, tefsir ilminin önemine işaret ettikten sonra yazılan eserin özellikleri dile getirilmiştir. Buna göre; tefsir esnasında hadis, haber, şâz ve meşhur kıraatler zikredilmiş, nâsîh ve mensuh olan âyetler hatırlatılmış, müfessirlerin ve tasavvuf ehlinin sözlerine yer verilmiştir. Âyetlerle ilgili soru ve cevaplar ele alınmış, i’rab ve lûgat bilgileri verilmiş, sûre ve âyetlerin Mekkî-Medenî olma vasıfları ile sûrelerdeki âyetlerin kelime ve harf sayıları söylenmiştir. Pek çok fikhî mesele ile zâhir-bâtın ilmine dair konular ele alınmıştır.³⁰⁹²

Bilmen, tefsirin Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunan bir nüshasını (Fâtih, nr. 398) zuhûl eseri, Ebû İshak es-Sa‘lebî’ye nisbet etmiştir. (Bilmen, *a.g.e.*, I, 407; bk. Fani, “Muâfâ b. İsmâîl”, 30/306)

³⁰⁸⁹ Eserin başından Bakara Sûresi’nin 60. âyetine kadar olan kısmı ile ilgili bir yüksek lisans tezi (Süleyman Hâmid Kemârâ, Riyad 1405/1985); aynı sûrenin 203. âyetinden 266. âyetine kadar olan kısmı (Filve Hamd er-Râşid, Riyad 1416/1996) ile Âl-i İmrân sûresinin 26. âyetinden sûrenin sonuna kadarki kısmı (Hissa Abdullah Muhammed el-Mansûr, Riyad 1417/1997) ile ilgili birer doktora tezi olarak tahkik yapılmıştır. (Daha geniş bilgi için bk. Fani, “Muâfâ b. İsmâîl”, 30/306; Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 195) Eyüp Sabri Fani de *Muâfâ b. İsmâîl el-Mevsilî ve Tefsirindeki Metodu* başlığıyla bir doktora tezi (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002) hazırlamıştır.

³⁰⁹⁰ Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa, nr. 79, 229 vr.

³⁰⁹¹ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 192.

³⁰⁹² Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 192.

Müfessirin eseri hakkında vermiş olduğu bu ön bilgilerin ardından ilim, ilim ehli ve ilme teşvik hususundaki âyet, hadis ve haberler nakledilmiştir. Bu bölümde ayrıca Kur’ân, Kur’ân ehli ve Kur’ân okumanın faziletleri, âyetlerin zâhir ve bâtın manasının bulunması, Kur’ân’ın bilgisizce tefsir edilemeyeceği, “Kur’ân’ın i‘câzı, tefsir ve te’vil kelimeleri, Kur’ân’ın nüzul süresi, ilk ve son inen âyetler hakkında” ek bilgiler verilmiştir.³⁰⁹³

Bundan sonra tefsire başlanmıştır. Sûre başlarında sûrenin Mekkî-Medenî oluşu, âyet, kelime ve harf sayıları söylenmiş, sûrenin faziletleri ile ilgili rivayetler nakledilmiştir. Âyetler, bölümler hâlinde tefsir edilmiştir. Daha sonra mukaddime sıralandığı üzere, filolojik izahlar, kıraat farkları, âyet hakkındaki farklı görüşler (Mâverdi’de olduğu gibi) madde madde sıralanarak ele alınmış, bazen şiirden istişhadda bulunulmuştur. Sebeb-i nüzuller zikredilmiş, soru-cevap tarzıyla bu âyetlerle ilgili meseleler izah edilmiştir. Duruma göre, kaynakları zikredilmeden konuyla ilgili hadislerle yer verilmiştir.³⁰⁹⁴

Ahkâm âyetlerinin tefsirinde, fıkıh mezheplerinin görüşlerine müracaat edilmiştir. Müteşâbih âyetlerin tefsirinde sözü uzatmamak ve bilgi tekrarını önlemek için önceki bölümlere atıflar yapılmıştır. Bazı sûre ve âyetlerle bağlantılı olarak târihî hâdiseler ve kıssalar nakledilmiştir.³⁰⁹⁵

Mevsılî, *el-Mûcez*’in başındaki mukaddimesinde, bu eseri, *Nihâyetü’l-beyân*’ın güzel bir üslupla hazırlanmış muhtasarı olarak takdim eder.³⁰⁹⁶ Bu eserde de filolojik izahlar üzerinde durulmuş, kıraat farklarına kısaca işaret edilmiş, kısa ve öz bir şekilde izahlarda bulunulmuştur. Sûrelerle ilgili bilgiler (Mekkî-Medenî oluşu, âyet, kelime ve harf sayısı) zikredilmiş, sebeb-i nüzullere yer verilmiştir. Âyetler arasında

³⁰⁹³ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 192-193.

³⁰⁹⁴ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 193.

³⁰⁹⁵ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 194.

³⁰⁹⁶ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 199.

sadece açıklamaya ihtiyaç duyulanlar tefsir edilmiştir. Farklı görüşlere nadiren işaret edilmiş; ihtisarı yapılan tefsirdeki fikhî açıklamalar ile rivâyet ve işârî tefsir kısımlarına hiç girilmemiştir.³⁰⁹⁷

3.4.19. İbnü'd-Dübeysî (ö. 637/1239)

(ابن الديني)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sa‘îd b. Yahyâ b. Ali b. el-Haccâc b. Muhammed ed-Dübeysî el-Vâsitî”.³⁰⁹⁸ 26 Receb 558 (30 Haziran 1163) tarihinde, şimdi mevcut olmayan Vâsit’ta doğdu. “Büyük dedesi Ali b. Haccâc’ın, Nehrevan yakınlarındaki Debîsa köyünden olması” sebebiyle, “İbnü'd-Dübeysî (Debîsî)” künyesiyle anılmıştır. Babası Şâfiî mezhebine mensup âlim ve fâzıl bir kimseydi.³⁰⁹⁹

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsiline, Kur’ân-ı Kerîm’i hıfz ederek başladı. Ardından “kırâat-ı seb‘a ve kırâat-i aşere” dersleri aldı. Hadis, tarih, ensab, fıkıh, usûl ve kelâm ilimlerine dair derslere katıldı.

Bakillânî, Süleyman el-Ukberî, İbn Abdüssemi‘, Ebu’l-‘Îz Muhammed b. el-Hüseyn b. Bûndar el-Kalânîsî, Hibetullah b. Kassâm, Muhammed el-Kettânî, Ali el-Âmidî, İbn Taberzed, Mahmûd b. Mübârek el-Vâsitî bu dönemde kendilerinden istifade ettiği hocalarından bazılarıdır.³¹⁰⁰

Haccını edâ etmek üzere yola çıktı. Bu esnada Irak’ın pek çok şehrini gezdi. Erbil’de tarihçi İbnü’l-Müstevfî ile görüştü. Bu seyahatinden sonra Bağdat’a yerleşti, Burada

³⁰⁹⁷ Mollaibrahimoğlu, *Literatür*, 199-200.

³⁰⁹⁸ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakātü ’ş-şâfi’iyye*, II, 85.

³⁰⁹⁹ Sâmi es-Sakkâr, “İbnü'd-Dübeysî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/16.

³¹⁰⁰ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakātü ’ş-şâfi’iyye*, II, 85.

Nizâmiye medreselerine âit vakıfların nâzırlık vazifesini yürütmeye başladı. Ancak bir müddet sonra bu vazifeden ayrılarak hadis ve kıraat dersleri vermeye başladı.³¹⁰¹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kendisinden istifade edip rivayette bulunanlar arasında, aynı zamanda ona hocalık yapmış Ahmed b. Târik ve İbn Abdüssemi‘ de vardı. Bu iki ismin dışında İbn Nukta, Ebû Abdullah el-Birzâlî, İbnü’s-Sâî, İbnü’n-Neccâr el-Bağdâdî ve Cemâleddin eş-Şerîşî gibi âlimler de kendisinin ders halkalarına devam etmişlerdi.³¹⁰²

Âhir ömründe âmâ oldu. 8 Rebîulâhîr 637’de (7 Kasım 1239) vefat etti.³¹⁰³

d) *İlimdeki Mevkii*: Fıkıhta Şâfiî mezhebine mensuptur. Güzel ahlâklı, hoş sohbet bir insandı. Edebiyat ve şiirle meşgul olmuş, dindarlık ve samimiyeti methedilmiştir.³¹⁰⁴

“Büyük bir hadis hâfızı ve değerli bir kıraat âlimi olan” İbn Dübeysî, daha çok tarihle ilgili eserler vermiştir.

e) *Eserleri*: Hatîb el-Bağdâdî’nin *Târîhu Bağdâd* adlı eserine Abdülkerim b. Muhammed “es-Sem‘ânî’nin yazdığı zeylin devamı mahiyetinde *Zeylû Târîhi Medîneti’s-selâm Bağdâd* adlı eseri dışında *Târîhu Vâsıt*, *Mu‘cemü’s-şüyûh* ve *Mu‘cemü şüyûhi İbn Taberzed* adlı eserleri” bulunmaktadır.³¹⁰⁵

3.4.20. Kemaleddin Mûsâ İbn Yûnus (ö. 639/1242)

(كمال الدين موسى ابن يونس)

³¹⁰¹ es-Sakkâr, “İbnü’d-Dübeysî”, 21/16.

³¹⁰² İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, II, 85-86.

³¹⁰³ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, II, 86.

³¹⁰⁴ es-Sakkâr, “İbnü’d-Dübeysî”, 21/16.

³¹⁰⁵ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, II, 85.

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Feth (Ebû İmrân) Kemâlüddîn Mûsâ b. Yûnus b. Muhammed el-Mevsilî el-Ukaylî”.³¹⁰⁶ 5 Safer 551’de (30 Mart 1156) Musul’da dünyaya geldi.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk derslerini, devrin önemli fakihlerinden sayılan babası Yûnus b. Muhammed’den aldı. Memleketinde Arapça, fıkıh ve hadis derslerine devam ettikten sonra 571 (1175) yılında Bağdat’a gitti. Nizâmiye Medresesi başta olmak üzere bölgede takip ettiği birçok âlimden “Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, usûl-i fıkıh, hilâfiyât” başta olmak üzere matematik, felsefe, tarih, mûsikî, kimya, simya, fizik, astronomi ve tıp gibi muhtelif ilimlerde dersler alarak kendisini çok yönlü geliştirdi.³¹⁰⁷

Yahyâ b. Sa’dûn el-Kurtûbî, Sedîdüddin es-Silmâsî, Kemâleddin el-Enbârî, Şerefeddin et-Tûsî kendisinden istifade ettiği âlimlerden birkaçıdır.³¹⁰⁸

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: 575 (1179) yılında Musul’a döndü ve henüz yirmi üç yaşında, bir rivayete göre on dört, diğer rivayete göre yirmi dört ilim dalında söz sahibi olarak ders vermeye başladı.³¹⁰⁹

576 (1180) yılında babası vefat etti. Onun makamına geçerek Zeynüddin Ali Küçük Mescidi’nde ders vermeye başladı. Uzun süren bu dersleri sebebiyle, buraya el-Medresetü’l-Kemâliyye adı verildi. “Ağabeyi İmâdüddin Ebû Hâmid’in 608 (1211) yılında vefatıyla onun ders verdiği Medresetü’l-Alâiyye’de, sonra el-Medresetü’l-Kâhiriyye’de ve 620 (1223) yılında kurulan el-Medresetü’l-Bedriyye’de” müderris olarak vazife yapmıştır.

³¹⁰⁶ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 94.

³¹⁰⁷ Ramazan Şeşen, “İbn Yûnus, Kemâleddin”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/452.

³¹⁰⁸ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 94.

³¹⁰⁹ Şeşen, “İbn Yûnus, Kemâleddin”, 20/453; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 94.

Merak duyduğu her ilimde uzmanlaşacak kadar bilgi sahibi olmuş ve birçok ilim dalında talebe yetiştirmiştir. Dersine devam eden kişiler arasında, Alemüddin Kaysâr b. Abdülğanî (Teâsif) ve Esîrüddin el-Ebherî gibi devrinin önemli âlimleri de bulunmaktadır. İbn Yûnus'tan fıkıh dersi alanlar arasında hem Şâfiî, hem de Hanefîler bulunduğu gibi, Yahudi ve Hristiyanlar da kendisinden Tevrat ile İncil okumuşlardır.³¹¹⁰

Musul'da, 14 Şâban 639'da (17 Şubat 1242) vefat etti.³¹¹¹

d) *İlimdeki Mevkii*: Dînî ilimlerin yanı sıra “felsefe, matematik ve mûsikî gibi birbirinden farklı onlarca ilimle” meşgul olmuş, araştırmalar yapmış ve dersler vermiştir. Aklî ilimlerle olan fazla meşguliyeti sebebiyle dînî açıdan birtakım ithamların hedefi olmuştur.³¹¹²

Fıkıhta Şâfiî mezhebine mensuptur.

e) *Eserleri*: Uzmanlık seviyesinde pek çok ilimle meşgul olduğu hâlde çok fazla eser yazmamıştır. Günümüze ulaşan “*Şerhu Risâle fî mâ yahtâcü ileyhi's-şâni' min a'mâli'l-hendese, Risâle fî beyâni muḳaddimeteyn mûhmeleteyn ista'melehümâ Ebüllûniyûs fî evâhiri'l-maḳâleti'l-ûlâ min Kitâbi'l-Mahrûrât, Risâle fî'l-burhân 'ale'l-muḳaddimeti'l-letî ehmelehâ Erşimîdis fî kitâbihî fî tesbî'i'd-dâire ve keyfiyeti ittiḥâzi zâlike*” gibi hendese, geometri ve cebir ilimleriyle ilgili risâleleri dışında, kaynaklarda ismi geçen başka eserleri de vardır.³¹¹³

Tefsir ilmine dair günümüze ulaşmamış, *Keşfü'l-müşkilât ve izâhu'l-mu'dlât* adlı bir eseri bulunmaktadır.

³¹¹⁰ Şeşen, “İbn Yûnus, Kemâleddin”, 20/453; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü's-şâfi'iyye*, II, 95.

³¹¹¹ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü's-şâfi'iyye*, II, 95.

³¹¹² Bilmen, *a.g.e.*, II, 518; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü's-şâfi'iyye*, II, 95.

³¹¹³ Eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Şeşen, “İbn Yûnus, Kemâleddin”, 20/453; Bilmen, *a.g.e.*, II, 518; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü's-şâfi'iyye*, II, 95.

3.4.21. İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî (ö. 643/1245)

(ابن النجّار البغدادي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Abdillâh Muhibbuddîn Muhammed b. Mahmûd b. el-Hasen b. Hibetillâh el-Bağdâdî”.³¹¹⁴ 23 Zilkade 578 (20 Mart 1183) tarihinde Bağdat'ta doğdu. Babası marangoz olduğu için “İbnü'n-Neccâr” lakabı ile anılmıştır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsiline, “Ali b. Mübârek b. Bâbeveyh, Mübârek el-Vâsîtî, Musaddak b. Şebîb el-Vâsîtî gibi” hocalardan aldığı derslerle başladı. Amcası Ebül'-Kâsım Ali b. Hasan'dan hadis aldı.³¹¹⁵

587 (1191) yılında âilesiyle birlikte hacca gitti. Hicaz'da muhtelif hocaların derslerine devam etti. Hac dönüşünde Bağdat'ta kendisini tamamen hadis ilmine verdi.³¹¹⁶

607 (1210) yılında ilim öğrenmek üzere tekrar “Hicaz'a gitti. Burada bir yıl kaldıktan sonra Dimaşk, Halep ve Musul üzerinden Bağdat'a geri geldi.” Belli aralıklarla çıktığı ilim seyahatleri yaklaşık yirmi sekiz yıl sürdü. İsfahan, Horasan, Merv, Şam, Mısır, Hicaz, Yemen, Herat, Nîşâbur ve Azerbaycan'a gitti.³¹¹⁷ Buralarda birbirinden değerli âlimlerden ve hanım hocalardan istifade etti. *Mu‘cemü’s-şüyûh* adlı eserinde 400’ü kadın olmak üzere, 3400 hocasının ismini kaydetmiştir.³¹¹⁸

Mısır'da ikamet etmesi teklifini reddederek 624 (1227) yılında Bağdat'a döndü.

³¹¹⁴ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi‘iyye*, II, 124.

³¹¹⁵ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi‘iyye*, II, 124.

³¹¹⁶ Sâmi es-Sakkâr, “İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/169.

³¹¹⁷ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi‘iyye*, II, 124.

³¹¹⁸ es-Sakkâr, “İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî”, 21/170.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: 631 (1234) yılında kurulan Müstansırıyye Medresesi'nde hadis dersleri vermeye başladı. Üç yıl sonra aynı medresenin şeyhi olarak tayin edildi ve vefat edene kadar bu vazifeye devam etti.³¹¹⁹

Yetiştirdiği pek çok talebe arasında özellikle “İbnü’ş-Şa‘‘âr, Yâkût el-Hamevî ve İbnü’s-Sâbûnî’nin isimleri” zikredilebilir. Kitaplarını, Nizâmiyye Medresesi’ne bıraktı.³¹²⁰

5 Şâban 643 (26 Aralık 1245) tarihinde Bağdat’ta vefat etti.

d) *İlimdeki Mevkii*: Hadis, özellikle isnad ilminde otorite kabul edilmektedir. Kırk yıldan ziyade bu ilmin tâlim ve tedrisi ile meşgul olmuştur. Talebelerinden Yâkût el-Hamevî, onun sika ve hüccet olduğunu söylemiştir. Zehebî de kendisinden sağlam bir hadis hâfızı olarak bahsetmiştir.³¹²¹

Tarih ve edebiyat konularında da geniş bir bilgi sahibiydi. Eserlerini daha çok hadis, tarih ve edebiyat ilimlerinde vermiştir.

Fıkıhta Şâfiî mezhebine mensuptur.

e) *Eserleri*: “*Zeylû Târîhi Bağdâd, ed-Dürretü’s-semîne, Taḥkîku’n-nuşra bi-telḥîşi me’âlimi dâri’l-hicre, el-Kemâl fî aḥbâri (ma’rifeti)’r-ricâl* gibi” eserlerinin yanı sıra günümüze ulaşmamış onlarca eser kaleme almıştır.³¹²²

3.4.22. Sıbtu İbnu’l-Cevzî (ö. 654/1256)

(سبط ابن الجوزی)

³¹¹⁹ es-Sakkār, “İbnü’n-Neccâr el-Bağdâdî”, 21/169.

³¹²⁰ İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü’ş-şâfi’iyye*, II, 124.

³¹²¹ es-Sakkār, “İbnü’n-Neccâr el-Bağdâdî”, 21/169; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü’ş-şâfi’iyye*, II, 124.

³¹²² Eserlerinin geniş bir listesi hakkında bk. es-Sakkār, “İbnü’n-Neccâr el-Bağdâdî”, 21/169-170; İbn Kādî eş-Şühbe, *Ṭabaḳātü’ş-şâfi’iyye*, II, 125.

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdillâh et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî el-Hanefî”.³¹²³ 581 yahut 582’de (1186) Bağdat’ta dünyaya geldi. Babası, Abbasî Veziri Avnüddîn İbnü’l-Hübeyre’nin çok sevdiği memlûkü (kölesi) Türk asıllı Hüsâmeddin Kızıoğlu; “annesi de Bağdat’ın en büyük âlimlerinden Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin kızı Râbia’dır.”³¹²⁴ Anne tarafından İbnü’l-Cevzî’nin torunu olması ve onun himayesinde büyümesi sebebiyle Sıbt İbnü’l-Cevzî diye anılmıştır. Babasını küçük yaşında kaybetti.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: “İlk tahsiline dedesi Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî nezaretinde Bağdat’ta başladı. Ebu’l-Ferec b. Kelîb ve İbn Taberzed’den hadis öğrendi. Daha sonra ilim için Musul ve Dımaşk’a gitti.³¹²⁵ “Ebu’l-Yümn el-Kindî, Fahreddin İbn Teymiyye ve Mahmûd b. Ahmed el-Hasîrî gibi hocalardan ders aldı.”

İlk zamanlarda Hanbelî mezhebine mensup iken hocası Cemâlüddin Mahmûd b. Ahmed el-Hasîrî’nin tesirinde kalarak Hanefî mezhebini kabul etmiştir.

Bilgi ve kabiliyetiyle Dımaşk Eyyübî hanedanının dikkatini çekti. 607’de (1210) Haçlılar’a karşı yapılmış Nablus seferinde orduya katıldı.³¹²⁶

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Dımaşk şehrinde muhtelif medreselerde Şerefeddin Abdullah, Muhammed b. İlyas, Ebû Bekir b. Abbas ve Abdülhâfız Bedrân gibi birçok talebenin yetişmesine yardımcı oldu.

Bir taraftan da Dımaşk, Kahire, İskenderiye, Ba‘lebek, Hicaz, Kudüs, Halep, Hama, Dimyat, Harran, Rakka ve Urfa gibi şehirlerde verdiği vaazlarıyla büyük kitleleri irşad etti.³¹²⁷

³¹²³ Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 320.

³¹²⁴ Bilmen, *a.g.e.*, II, 519.

³¹²⁵ Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 320-321.

³¹²⁶ Ali Sevim, “Sıbt İbnü’l-Cevzî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/87.

³¹²⁷ Sevim, “Sıbt İbnü’l-Cevzî”, 37/87.

Dımaşk'ta 21 Zilkâde 654'de (10 Aralık 1256) vefat etti.³¹²⁸

d) *İlimdeki Mevkii*: Tarih yazıcılığındaki geniş bilgisi ve üstün becerisiyle öne çıkmıştır. İlim ve hikmet yüklü, veciz ve belîğ vaazlarıyla halkın akın akın sohbetine katılmasına sebep olmuştur. Bu tesirli sohbet ve vaazlarına iştirak edebilmek için akşamdan mescide gelip orada geceleyen kimseler bulunduğu rivayet edilmiştir.³¹²⁹

e) *Eserleri*: “Eserlerinden *İşârü'l-inşâf fî âşâri'l-hilâf* ta Hanefî mezhebiyle Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinin ihtilâf ettiği konulardaki hadisleri” incelemiş ve bu hadisler hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.³¹³⁰

Vesâilü'l-eslâf ilâ mesâ'ili'l-hilâf ta ise, fikhî meseleleri açıklarken sadece ahkâm âyetlerine bakılmaması ve ilgili hadislerin de göz önünde bulundurulması gerektiğini misalleriyle ortaya koymuştur.³¹³¹ Bu iki eser ve muhtevası, onun fıkıh, ihtilâf ve hadis konularındaki hâkimiyetini de ortaya koymaktadır.

Bazı kaynaklarda yirmi dokuz ciltlik *Tefsîrû'l-Şur'ân* adlı bir eserinin olduğu da kaydedilmiştir.³¹³²

Kırk cilt olduğu kaydedilen *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân* isimli umûmî tarihi, diğer eserlerde bulunmayan bilgiler ve bizzat şâhidi olduğu hâdiseleri naklettiği için

³¹²⁸ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 450; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 321.

³¹²⁹ Bilmen, *a.g.e.*, II, 520.

³¹³⁰ Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî”, 37/87-88; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 321.

³¹³¹ Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî”, 37/88.

³¹³² Bilmen, *a.g.e.*, II, 520. Kâtib Çelebi, bu eserin bir yerde yirmi yedi cilt (*Keşfü'z-zunûn*, I, 450), bir yerde de *Tefsîru Sıbt İbni'l-Cevzî* adıyla ve otuz cilt (*a.g.e.*, I, 459) olduğunu söylemektedir. Kutluboğa, bu tefsiri, *Tefsîrû'l-Şur'âni'l-'azîz* adıyla zikretmiştir. (bk. *Tâcü't-terâcim*, 321)

XI. yüzyıl Selçuklu ve XIII. yüzyıl Eyyûbî Devleti tarihi açısından çok önemli bir kaynaktır.³¹³³

“Hz. Ali başta olmak üzere on iki imamın biyografilerini anlattığı *Tezkiretü havaşşı'l-e'imme fî haşâ'îşî'l-e'imme*, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Hanefîliğin üstünlükleri hakkında *el-İntişâr ve't-tercîh li'l-mezhebi's-şahîh (el-İntişâr li-imâmi e'immeti'l-emşâr)*” adlı kitaplarının yanı sıra muhtelif konularda *Kenzü'l-mülûk fî keyfiyye's-sülûk, İşârü'l-inşâf fî âşâri'l-hilâf, el-Celîsü's-şâlih ve'l-enîsü'n-nâşih* ile *Vesâilü'l-eslâf ilâ mesâ'ili'l-hilâf* ı kaleme almıştır.

3.4.23. Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî (ö. 656/1258)

(أبو محمد ابن الجوزي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Muhammed (Ebu'l-Mehâsin) Muhyiddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Ubeydillah et-Teymî el-Bekrî el-Bağdâdî”.³¹³⁴

Bağdat'ta 17 Zilkâde 580'de (19 Şubat 1185) dünyaya geldi.³¹³⁵ “Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin oğlu, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin dayısıdır.” Soyu, Hz. Ebû Bekir'le birleştiği için kendisine “Teymî” ve “Bekrî” nisbeleri de verilmiştir. Pek çok âlim yetiştiren bir âileye mensuptu, kardeşleri ve oğulları da birer âlimdi.

b) *Hocaları (Tahsili)*: İlk tahsiline babası “Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin yanında hıfzını tamamlayarak başladı.” Ardından Ziyâeddin İbn Sükeyne, Ebu'l-Feth el-

³¹³³ Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî”, 37/87; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 321. Bu tarih hususunda Zehebî ve Suğdî gibi âlimlerin bazı tenkitleri tarafgir bulunmuştur. (bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 520)

³¹³⁴ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, II, 258.

³¹³⁵ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, II, 258. Süyûtî'nin doğum tarihi olarak “yaklaşık 508 veya 510” tabirini kullanması hataen olmalıdır. (bk. Süyûtî, *Tabakât*, 51)

Mindâî, İbn Küleyb el-Harrânî gibi pek çok âlimden tefsir, kıraat, hadis, hilâf, fıkıh ile Arap dili ve edebiyatı dersleri aldı.³¹³⁶

On yedi yaşına geldiğinde babası vefat etti.³¹³⁷ “Onun Kasrû’l-hilâfe Câmii’nde Cuma günü verdiği vaazları” devam ettirdi. Kısa zamanda halktan ve devlet ricalinden gördüğü ilgi sebebiyle başka cami ve medreselerde de fıkıh dersleri vermeye başladı. Ardından 604’te (1207) Halife tarafından Bağdat muhtesipliğine getirildi. Kendisine veliahdın eğitimi vazifesi ile Evkaf nezâreti de verildi.³¹³⁸

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: 609 (1212) yılında vazifelerinden alındı. O da eve çekilerek sadece ilmî faaliyetlere kendisini hasretti. Bir taraftan ders ve fetva veriyor, bir taraftan da halka dönük irşad faaliyetlerinde bulunuyordu.

615 (1218) yılında tekrar muhtesiplik vazifesine getirildi. Daha sonra kendisine birtakım resmî vazifeler daha verildiği hâlde, 626 (1229) yılında bu vazifelerden azledildi.

631’den (1234) itibaren on yıl boyunca Mustansiriyye Medresesi’nde Hanbelî mezhebi müderrisliği yaptı. 642’de (1244) Halife Müsta’sım Billâh tarafından getirildiği üstâdüddârlık vazifesine vefat edene kadar devam etti.³¹³⁹

Kendisinden ders alan kimseler arasında “İbnü’l-Fuvâtî, Abdülmü’mîn b. Halef ed-Dimyâtî, İbnü’ş-Şa‘‘âr, Sa’dî Şîrâzî, Radiyyüddin es-Sagânî” gibi âlimlerin isimleri geçer.

Çeşitli diplomatik heyetlerde vazifeli olarak Bağdat hilâfetine hizmetleri geçti. Bazen halifelerin tebriklerini götürdü, bazen savaşları sulh ile çözmeye çalıştı, bazen

³¹³⁶ İbn Receb, *Kitâbü’-z-zeyl*, II, 258.

³¹³⁷ Tafsilat için bk. İbn Receb, *Kitâbü’-z-zeyl*, II, 259.

³¹³⁸ Cengiz Kallek, “İbnü’l-Cevzî, Ebû Muhammed”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/542; İbn Receb, *Kitâbü’-z-zeyl*, II, 259.

³¹³⁹ Kallek, “İbnü’l-Cevzî, Ebû Muhammed”, 20/542; İbn Receb, *Kitâbü’-z-zeyl*, II, 259.

ihtilafların çözümünde arabulucu olarak rol aldı. Bu vesileyle pek çok devlet başkanıyla görüştü, birçok bölgeye gitmek zorunda kaldı.³¹⁴⁰

“Hülâgû’nun Bağdat’ı istilâsı sırasında, oğullarıyla birlikte şehid oldu.” Vefat tarihi olarak 6, 10 veya 14 Safer ile “20 Muharrem 656 (27 Ocak 1258)” tarihleri kaydedilmiştir.³¹⁴¹

d) *İlimdeki Mevkii*: İbnü’l-Cevzî, Hanbelî mezhebine mensuptu. Tefsir, hadis, fıkıh, usûl ve cedel, ilimlerinde devrinin otoritelerinden kabul edilmektedir.³¹⁴² Bu sebeple kendisine “es-sadrü’l-kebîr, şerefü’l-islâm, müftî’l-fırak” ve “reîsü’l-ashâb” gibi lakaplar verilmiştir.

652’de (1254) Dımaşk’ta “el-Medresetü’l-Cevziyye” adında bir eğitim müessesesi kurmuş ve buranın rahat işleyebilmesi için bazı arazileri vakfetmiştir. Bağdat’ta inşa ettirdiği başka hayır kurumları da vardır.³¹⁴³

e) *Eserleri*: Fıkıh ilmiyle ilgili yazmış olduğu “*el-Mezhebu’l-aḥmed fî fîḫhi’l-İmâm Aḥmed ile el-İzâḥ li-ḳavânîni’l-ıṣṭılâḥ fî’l-cedel ve’l-münâzara* dışında kaynaklarda, *Dîvân* ve *el-Muḥtâr min aḥbâri’l-Muḥtâr* adlı eserlerinin ismi” geçmektedir.³¹⁴⁴

İbnü’l-Cevzî’nin *Me’âdinü’l-ibrâz fî tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz* adlı tefsiri³¹⁴⁵ de günümüze ulaşmayan eserleri arasındadır.

³¹⁴⁰ Diplomatik faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Kallek, “İbnü’l-Cevzî, Ebû Muhammed”, 20/542.

³¹⁴¹ İbn Receb, *Kitâbü’-z-zeyl*, II, 259.

³¹⁴² İbn Receb, *Kitâbü’-z-zeyl*, II, 258, 260.

³¹⁴³ Kallek, “İbnü’l-Cevzî, Ebû Muhammed”, 20/542.

³¹⁴⁴ İbn Receb, *Kitâbü’-z-zeyl*, II, 260.

³¹⁴⁵ İbn Receb, *Kitâbü’-z-zeyl*, II, 260.

3.4.24. Sonraki Dönemler (ö. 656/1258'den sonrası)

1. İbn Sa'î (ö. 674/1276). Ebû Tâlib Tâcüddîn Ali b. Enceb b. Osmân el-Hâzin el-Bağdâdî eş-Şâfiî.
2. Ebu'l-Abbâs el-Kevâşî (ö. 680/1281). Ebu'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Yûsuf b. el-Hasen el-Kevâşî el-Mevsilî eş-Şâfiî.
3. Abdurrahman el-Hanbelî (ö. 684/1285). Abdurrahman b. Ömer b. Ebu'l-Kâsım el-Basrî el-Hanbelî.
4. Necmeddîn et-Tûfî (ö. 716/1316). Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-Tûfî es-Sarsârî el-Bağdâdî el-Hanbelî.
5. İbnü'l-Mutahher el-Hillî (ö. 726/1325). Cemâlüddîn el-Hasen (el-Hüseyin) b. Yûsuf b. Ali b. el-Mutahher el-Hillî.
6. Abdürrezzak el-Kâşânî (ö. 736/1335). Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî.
7. Alâüddeve es-Simnânî (ö. 737/1336). Ebu'l-Mekârim Rûknüddîn (Alâüddîn) Ahmed b. Muhammed b. Ahmed es-Simnânî.
8. Ali b. Muhammed el-Hâzin (ö. 741/1341). Ebu'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Hâzin el-Bağdâdî eş-Şâfiî.
9. Şerefüddîn et-Tîbî (ö. 743/1343). Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî.
10. Ahmed b. Hasen el-Çârperdî (ö. 746/1346). Ebu'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el-Çârperdî eş-Şâfiî.
11. Şemsüddin es-Sincârî (İbnü'l-Ekfânî) (ö. 749/1348). Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhim b. Sâid el-Ensârî es-Sincârî.
12. Ebü's-Senâ el-İsfahânî (ö. 749/1349). Ebü's-senâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed el-İsfahânî eş-Şâfiî.
13. İbnü'l-Fasîh (ö. 755/1354). Ebû Tâlib Fahrüddîn Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Hemedânî el-Kûfî el-Hanefî.

14. Kādî Adudüddîn el-İcî (ö. 756/1355). Ebu'l-Fadl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr es-Sıddıkî el-Bekrî el-İcî eş-Şâfiî.

3.5. Aynı Dönemde Yaşadığı Hâlde Başka Coğrafyada Bulunan Bazı Müfessirler

Her ne kadar çalışmamızı Selçuklu Dönemi Müfessirleri'ne tahsis etmiş olsak da ilmin seyyâliyeti, âlimlerin yapmış oldukları ilim yolculuklarında birbiriyle tanışmaları, karşılıklı fikir teatisinde bulunmaları, birbirlerinin derslerine katılmış ve eserlerini okumuş/okutmuş olmaları gibi sebeplerle aynı tarih diliminde başka coğrafyada olan müfessirlerin de -en azından- isimlerini zikrettik.

Bunlar arasında, Selçuklu coğrafyasına dâhil olmuş, buradaki müesses Nizamiye vb. medreselerde ders almış ve ders vermiş müfessirleri biraz daha geniş bir şekilde ele aldık.

Böylece Selçuklu devri tefsirine bakarken, birbiriyle içiçe geçmiş veya irtibat içinde olmuş bulunan o dönem tefsir anlayışları hakkında da kısa bir fikir edinmeyi hedefledik.

3.5.1. Kayrevan

Bu bölümde Selçuklu Devleti'nin hüküm sürdüğü topraklara gidip burada talim ve tedris faaliyetinde bulunanları öne aldık ve daha geniş işledik. Diğerlerini ise, isim ve eserleriyle zikretmiş olduk.

3.5.1.1. Ebü'l-Hasen Ali b. Faddâl el-Mücâşî (ö. 479/1086)

(أبو الحسن علي بن فضال المجاشعي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebü'l-Hasen Ali b. Faddâl el-Mücâşî el-Kayrevânî el-Ferezdakî”. Hecer'de (Bahreyn) doğduğuna dair bilgi hatalı olup Kayrevanlıdır. “Soyu, Mücâşi' b. Dârim vasıtasıyla Temîm kabilesine” uzandığı için “el-Mücâşîi”

ve “et-Temîmî”; Emevî şairlerinden meşhur hiciv şairi Ferezdak’a (ö. 114/732) dayandığı için “el-Ferezdakî” nisbeleriyle de anılmıştır.³¹⁴⁶

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Kayrevan’da başladığı tahsiline Kurtuba’dan Gazne’ye uzanan geniş bir coğrafyada devam etmiştir. Bunda o sıralar Kayrevan’daki siyâsî istikrarsızlıkların da büyük rolü olmuştur. Bu ilim yolculuğu esnasında Mısır, Sûriye ve Irak’ın önemli merkezlerini ziyaret etmiştir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: 460 (1068) yıllarının başında Nîşâbur’a ilk defa gitmiş, burada dersler vermiştir. Gazne’de devlet adamlarından ilgi görmüş ve onların teşvikiyle eserler kaleme almıştır.

470 (1077-1078) yılında Nîşâbur’a dönmüş, ömrünün sonlarına doğru Bağdat’a giderek Selçuklu veziri Nizâmülmülk ile görüşmüştür. Onun iltifatlarına mazhar olmuş ve himayesinde Bağdat’ta nahiv ve lûgat dersleri vermeye başlamıştır.

“Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, Abdülgâfir el-Fârisî, Harîrî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Kattân, İbnü’ş-Şecerî, Ebû Gâlib Şücâ‘ b. Fâris es-Sühreverdî”, onun Nîşâbur ve Bağdat’taki derslerine devam eden talebeleri arasındadır.³¹⁴⁷

22 Rebûlevvel 479 (7 Temmuz 1086) tarihinde Bağdat’ta vefat etmiştir.

d) *İlimdeki Mevkii*: Arap dilindeki bilgi ve birikimi ile İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî’nin takdirini kazanmıştır. Arap şiiri, kıraat, siyer ve tarihle ilgilenmiş, nahiv ve tefsir ilimlerinde söz sahibi olmuştur.³¹⁴⁸

“Mağrib ricâlinden aldığı hadisleri Bağdat’ta rivayet etmişse de bu ilimde zayıf olduğu” kabul edilmiştir.

³¹⁴⁶ Mustafa Altundağ, “Mücâşîî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/444; Bilmen, *a.g.e.*, II, 435; Süyûtî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, 70.

³¹⁴⁷ Altundağ, “Mücâşîî”, 31/444.

³¹⁴⁸ Bilmen, *a.g.e.*, II, 435; Süyûtî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, 70.

Kuzey Afrika’da o zamanlar kabul görmüş olan Mâlikî mezhebine mensuptur.³¹⁴⁹ Yâkût’un verdiği hatalı bir bilgiye dayanarak “Süyûtî ve Dâvûdî, onun Hanbelî mezhebine mensup olduğunu ve Şâfiîler’e dil uzattığını” naklederler.

e) Eserleri: “1. *Nüketü me‘âni’l-Kur‘ân (en-Nüket fi’l-Kur‘ân)*. Mânâ ve i‘rab açısından müşkil görünen âyetler” tefsir edilmiştir. “Seleften yapılan nakillerin çokça yer tuttuğu bu eserde, Ehl-i sünnet anlayışı kabul edilmiş ve bid‘at ehlinin görüşleri reddedilmiştir.”³¹⁵⁰ Tabersî, *Mecma‘u’l-beyân* adlı tefsirinde, birkaç istisna dışında, isim vermeden bu eserden bolca istifade etmiştir. Yazma nüshası³¹⁵¹ üzerinde, Mustafa Altundağ tarafından doktora çalışması yapılarak neşre hazırlanmıştır.³¹⁵² Me‘ânî geleneğinin son eseri olarak bilinir.

Bunların dışında kaynaklarda şu eserleri zikredilir:

2. *el-İksîr fî ‘ilmi’t-tefsîr*. Otuz beş ciltlik bir eserdir.³¹⁵³

3. *Şerhu Bismillâhirrahmânirrahîm*.

4. *el-Burhânü’l-‘Amîdî*. Yirmi cilt hacimli bir tefsir olduğu kaydedilmiştir.³¹⁵⁴

Arap dili ve edebiyatı, tarih ve biyografi türündeki diğer eserleri şunlardır: *el-İşâre ilâ tahsîni’l-‘ibâre*, *el-Muḳaddime fi’n-naḥv*, *Şerḥu ‘Uyûni’l-i‘râb (Şerḥu ‘Unvâni’l-i‘râb)*, “*İksîrü’z-zehab fî şinâ‘ati’l-edeb ve’n-naḥv*, *Şerḥu Me‘âni’l-ḥurûf*, *ed-Düvel*

³¹⁴⁹ Altundağ, “Mücâşî”, 31/445.

³¹⁵⁰ Altundağ, “Mücâşî”, 31/445.

³¹⁵¹ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, nr. 115.

³¹⁵² Mücâşî, *Nüketü me‘âni’l-Kur‘ânî’l-‘azîm*, (nşr. Mustafa Altundağ), 1994, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

³¹⁵³ Süyûtî, *Ṭabaḳâtü’l-müfessirîn*, 70.

³¹⁵⁴ Bilmen, *a.g.e.*, II, 435; Süyûtî, *Ṭabaḳâtü’l-müfessirîn*, 70.

fî't-târîh, Şeceretü'z-zeheb fî ma'rifeti e'immeti'l-edeb," Ma'ârifü'l-edeb (8 cilt), el-'Avâmil ve'l-hevâmil, el-Fuşûl fî ma'rifeti'l-uşûl, es-Sîre...

3.5.1.2. Diğerleri

O dönemde yaşadığı hâlde Selçuklu toprakları ile doğrudan teması olmayan diğer müfessirler de şunlardır:

1. Mekkî b. Ebû Tâlib el-Kaysî (ö. 437/1045). Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî el-Mâlikî.
2. Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî (ö. 440/1048-1049 ?). Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr b. Ebi'l-Abbâs el-Mehdevî el-Mâlikî.
3. Ali b. Abdülganî el-Husrî (ö. 488/1095). Ebü'l-Hasen Ali b. Abdilganî el-Fihri el-Husrî el-Kayrevânî.

3.5.2. Yemen

Yemen ve civarında doğup Selçukluların hâkim olduğu bölgede bir müddet kalan, ilim tahsil eden veya ilim öğreten müfessirleri daha geniş bir şekilde tanıttık. Aynı dönemde yaşadığı halde sadece zaman beraberliği bulunan, Selçuklu ilim âlemiyle irtibatını müşahhas bir şekilde tesbit edemediğimiz müfessirlerin ise sadece isimlerini ve kısaca eserlerini zikretmekle yetindik.

3.5.2.1. Ebü'l-Feth ed-Deylemî (ö. 444/1052)

(أبو الفتح الديلمي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebü'l-Feth Nâsır-Lidînillâh Nâsır b. el-Hüseyin b. Muhammed el-Hasenî”. Yemen’de kurulan “ilk Zeydî İmamları Devleti’nin son lideri” ve Zeydiyye’nin (1039-1052) yılları arasındaki otuz altıncı imamıdır.

Hz. Hasan’ın neslinden gelmektedir. Hazar denizinin güney batısında yerleşmiş bulunan Deylemliler arasında davette bulunduğu için “Deylemî” nisbesi verilmiştir.³¹⁵⁵

³¹⁵⁵ M. Zeki Duman, “Ebü'l-Feth ed-Deylemî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/319.

429'dan (1038) sonra Yemen'e gelmiş, imamlığını îlân ederek insanları kendisine biate davet etmişti. Birçok kabilenin biatıyla, büyük bir askerî güç tesis etti. Hemdân bölgesinde Zafâr kasabasında bir kale inşa ettirdi ve çevresinde askerî harekâtlarla başladı. Maruz kaldığı saldırılar ve o dönemde Yemen'de sürmekte olan kıtlık yüzünden taraftarlarının pek çoğunu kaybetti.

Necdülcâh denilen bir bölgede mağlup oldu ve 70 taraftarı ile birlikte öldürüldü. "Mezarı, Ans'a bağlı Efik köyündedir."³¹⁵⁶

b) *Eserleri*: Eserlerinde müfessir ve fakih yönü öne çıkmaktadır. Kaynaklarda zikredilen eserleri şunlardır:

"1. *el-Burhân fî tefsiri ġarîbi 'l-Kur'ân*,

2. *el- 'Ahdü 'l-ekîd fî tefsîri 'l-Kur'ânî 'l-mecîd*."³¹⁵⁷

3.5.2.2. Diğerleri

Selçuklular ile aynı tarih diliminde yaşamış, ancak Selçuklu ilim ve tefsir çevresiyle müşahhas irtibatı tesbit edilememiş müfessirler de şunlardır:

1. Ebû Saîd Neşvan el-Hımyerî el-Yemenî (ö. 573/1178). Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî el-Yemenî el-Mu'tezilî ez-Zeydî.

2. Mehdî Li-Dînillâh (ö. 656/1258). Ebû Tayr el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed b. Kâsım er-Ressî.

3. Ebu'l-Mehâsin el-Yemenî (ö. 743/1343). Ebu'l-Mehâsin Tâcüddîn Abdülbâkî b. Abdilmecîd b. Abdillâh el-Yemenî el-Mekkî el-Mahzûmî.

4. 'Îmâmüddîn Yahya el-Yemenî (ö. 750/1350). 'Îmâdüddîn Yahyâ b. Kâsım el-Alevî el-Yemenî.

³¹⁵⁶ Duman, "Ebû'l-Feth ed-Deylemî", 10/319.

³¹⁵⁷ Bu eserlerin yazma nüshaları hakkında bk. Abdullah Muhammed Habeşî, *Meşâdirü'l-fikri 'l-İslâmî fî 'l-Yemen*, Beyrut, 1408/1988, 586-587; Ahmed b. Muhammed eş-Şâmî, *Târihu 'l-Yemeni 'l-fikrî fî 'l-'asri 'l-'Abbâsî*, Beyrut 1407/1987, I, 263.

3.5.3. Mısır

Uzun süre Şîî Fâtımîlerin (909-1171) hâkimiyeti altında kalan Mısır bölgesinde, daha sonra Ehl-i sünnet inancına mensup Eyyûbîler (1171-1462) ve Memlûkler (1250-1517) idareyi ele geçirmişlerdir.

Selçuklular devri, bu üç ayrı devlet ile aynı döneme denk gelmektedir.

Selçuklu âlimleri, Fâtımî/Şîî inancı ile mücadele etmiş, Eyyûbî ve Memlûkler'in kurmuş olduğu ilim müessesesi ve imkânlarından da yoğun bir şekilde istifade etmişlerdir. Dolayısıyla Mısır'da bulunan âlimler ve dolayısıyla müfessirler de tezimizin genel çerçevesi içinde kısa bir şekilde de olsa incelenmelidir.

Öncelik, Selçuklu dönemi müfessirleri/âlimleri ile doğrudan irtibatlı olanlardır. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla bu isimler şunlardır:

3.5.3.1. Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî (ö. 705/1306)

(عبدالمؤمن بن خلف الدمياطي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Muhammed (Ebû Ahmed) Şerefüddîn Abdülmü'min b. Halef b. Ebi'l-Hasen b. Şeref b. el-Hıdr b. Musa ed-Dimyâtî”.³¹⁵⁸ Zilkade/Zilhicce 613 (Mart 1217) tarihinde Mısır'da “Tinnis ile Dimyat arasında bulunan Tûne adasında” dünyaya geldi.³¹⁵⁹ “Tûnî” ve “Dimyâtî” nisbeleri bu yüzden verilmiştir. “İbnü'l-Câmid” diye de anılmaktadır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsiline Dimyat'ta başlamış, “Ebû Abdullah Hüseyin b. Hasen es-Sâdî ve Ebu'l-Mekârim Abdullah b. Hasen es-Sa'dî'den fıkıh, Ebû Abdullah Muhammed b. Mûsa'dan hadis” dersleri almıştır.

636 (1238) yılından itibaren hadiste derinleşmek üzere seyahatlere başlamıştır. Önce İskenderiye'ye, 640-642 (1242-1244) yılları arasında Kahire'ye gitmiştir. 643-644'de (1245-1246) haccını edâ etmek üzere gittiği Mekke ve Medîne'de bir müddet kalmış, oradan Yenbû'a ve 645 (1247) yılında Suriye'ye geçmiştir.

³¹⁵⁸ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, II, 220-221.

³¹⁵⁹ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü 'ş-şâfi'iyye*, II, 221.

Yaklaşık 1250 hocadan ders almış, hadis dinlemiştir.³¹⁶⁰

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Suriye’de bir taraftan hadis öğrenmiş, bir taraftan da hadis rivayet etmiştir. 650 (1252) yılında Bağdat’a, oradan Musul, Humus gibi ilim merkezlerine gitmişti. 656 (1258) yılına kadar devam ettiği bu seyahatler neticesinde 1300 civarında hocadan hadis öğrenmiştir.³¹⁶¹

Kahire’de Mansûriyye Medresesi’nde ilk hadis dersi veren âlim olarak kayıtlara geçti.³¹⁶² Derslerini pek çok âlim ve muhaddis takip etti. Bu talebelerden bazıları şunlardır: Ebu’l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ebîverdî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, “Ali b. Muhammed el-Yûnînî, Zehebî, Muhammed b. İbrâhim el-Cezerî, Alemüddin el-Birzâlî, Takıyyüddin es-Sübî, İbn Seyyidünnâs el-Ya‘mûrî, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, Kâsım b. Yûsuf et-Tücîbî es-Sebtî.”³¹⁶³

Kahire’de, Zâhiriyye Medresesi’nde hadis okuturken 15 Zilkade 705 (29 Mayıs 1306) tarihinde vefat etmiştir.³¹⁶⁴

d) *İlimdeki Mevkii*: Hadis ilminin yanı sıra fıkıh, kıraat, ensâb, nahiv, lugat ve edebiyat ilimlerine hâkimiyeti ile tanınmıştır. Hadis rivayetindeki güvenilirliği sebebiyle sadûk ve mütkın olarak anılmıştır. Hafızası çok sağlam, sîması güzel, mütevâzi ve güler yüzlü bir âlimdi.³¹⁶⁵

Şâfiî mezhebine mensuptur.

³¹⁶⁰ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü ’ş-şâfi’iyye*, II, 221-222.

³¹⁶¹ Ali Osman Ateş, “Dimyâtî, Abdülmü’min b. Halef”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/312.

³¹⁶² İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü ’ş-şâfi’iyye*, II, 221.

³¹⁶³ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü ’ş-şâfi’iyye*, II, 221.

³¹⁶⁴ İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü ’ş-şâfi’iyye*, II, 222.

³¹⁶⁵ Ateş, “Dimyâtî, Abdülmü’min b. Halef”, 9/312; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü ’ş-şâfi’iyye*, II, 221.

e) Eserleri: Daha çok hadis ilmi üzerine eserler kaleme almıştır.³¹⁶⁶

Kur’ân ilimlerine dair şu eseri de kaydedilmiştir: “*Risâle fî kırâ’ati Âyeti’l-kürsî ve’l-ezkârî edbâra’s-şalât.*” 10 varak olan bu eserin yazma nüshası bulunmaktadır.³¹⁶⁷

3.5.3.2. Alâeddin İbnü’t-Türkmânî (ö. 750/1349)

(علاء الدين ابن التركمانى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Hasen Alâüddîn Ali b. Osman b. İbrahim b. Mustafa b. Süleyman et-Türkmânî el-Mardînî”³¹⁶⁸ 683 (1284) yılında doğdu. İbnü’t-Türkmânî nisbesiyle pek çok âlim yetiştiren ailesi, aslen Mardinli olup Kahire’ye yerleşmiştir. “Babası Osman b. İbrahim, Mısır’ın meşhur Hanefî fakihlerinden” olup Şeybânî’nin *el-Câmi’u’l-kebîr*’ine şerh yazmıştır.³¹⁶⁹

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsiline babasından aldığı dersler ile başlamış, daha sonra “İbnü’s-Savvâf, Abdülmü’min b. Halef ed-Dimyâtî, İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebu’l-Abbas Ahmed b. İbrâhim es-Serûcî” gibi âlimlerden istifade etmiştir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: et-Türkmânî’nin ilminden istifade eden talebeleri arasında oğulları Cemâleddin Abdullah ve İzzeddin Abdülazîz’in yanı sıra Zeynüddin el-İrakî, Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî ve Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylâî gibi kimseler sayılabilir.

Zeynüddin el-Bistâmî’nin vefatı üzerine Şevval 748’den (Ocak 1348) ölene kadar Mısır Hanefî kâdîlkudâtlığı vazifesini deruhte etti.

³¹⁶⁶ Eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Ateş, “Dimyâtî, Abdülmü’min b. Halef”, 9/311-312; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfi’iyye*, II, 222.

³¹⁶⁷ Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1345/13.

³¹⁶⁸ Kutluboga, *Tâcü’t-terâcim*, 211.

³¹⁶⁹ Selahattin Polat, “İbnü’t-Türkmânî, Alâeddin”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/234.

Kahire’de, 10 Muharrem 750’de (31 Mart 1349) vefat etti.³¹⁷⁰

d) *İlimdeki Mevkii*: Dînî ilimlerin pek çok sahasında, ayrıca tarih, edebiyat, şiir, matematik ve feraiz gibi ilimlerde, -her ne kadar bazılarını tamamlama fırsatı bulamasa da- eserler vermiş; Hanefî fıkında ise bir otorite olarak kabul edilmiştir.³¹⁷¹

e) *Eserleri*: İbnü’t-Türkmânî, hadis, fıkıh, fıkıh usûlü, tasavvuf ve ensâb gibi farklı ilim dallarında pek çok eser kaleme almıştır.³¹⁷² Tefsir ve Kur’ân ilimleri sahasında ise şu eseri bulunmaktadır:

“*Behcetü’l-erîb fî beyâni mâ fî Kitâbillâhi mine’l-ğarîb (Behcetü’l-e’ârîb [edîb] bimâ fî l-Kur’ân [fî Kitâbillâh] mine’l-ğarîb).*”³¹⁷³ Kur’ân-ı Kerîm’de geçen garîb kelimeleri, mevcut sûre tertibine göre ele alarak kısa kısa izah eden bir eserdir. Neşredilmiştir.³¹⁷⁴

3.5.3.3. Diğerleri

Selçuklu müfessirleri ile doğrudan irtibatı olmadığı hâlde, bu dönemde Mısır’da yaşamış müfessirler şunlardır:

1. Ebû Tâhir Muhammed el-Enbârî (ö. 596/1200). Ebû Tâhir Muhammed b. Ebi’l-Fadl el-Enbârî.

³¹⁷⁰ Süyûtî, bu tarihi 745 (1344) olarak kaydetmiştir. bk. Selahattin Polat, “İbnü’t-Türkmânî, Alâeddin”, 21/234; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 211.

³¹⁷¹ Polat, “İbnü’t-Türkmânî, Alâeddin”, 21/234. Şam ve Mısır bölgesinin Hanefî fakihî olarak vasedilmiştir. (bk. Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 211)

³¹⁷² Eserlerinden bazıları için bk. Özel, *a.g.e.*, 136; Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, 211.

³¹⁷³ Kutluboğa, eseri, *Behcetü’l-erîb mimâm fî Kitâbillâhi’l-‘azîz mine’l-ğarîb* adıyla kaydetmiştir. (bk. *Tâcü’t-terâcim*, 211)

³¹⁷⁴ (nşr. Ali Hüseyi el-Bevvâb), Ürdün 1410/1990.

2. Alemüddîn es-Sehâvî (ö. 643/1245). Ebü'l-Hasen Alemüddîn Ali b. Muhammed b. Abdissamed el-Mısrî es-Sehâvî el-Mâlikî eş-Şâfiî.
3. İbn Ebü'l-İsba' (ö. 654/1256). Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm (Abdüsselâm) b. Abdilvâhid b. Zâfir el-Mısrî el-Bağdâdî el-Kayrevânî el-Advânî eş-Şâfiî.
4. İbn Müneyyir (ö. 683/1284). Ebü'l-Abbâs Nâsirüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mansûr el-Cüzâmî el-Cerevî el-İskenderî el-Mâlikî.
5. Şeyh Abdülaziz ed-Dîrînî (ö. 694/1295). Ebû Muhammed İzzüddîn (Sadüddîn) Abdülazîz b. Ahmed b. Saîd ed-Dîrînî eş-Şâfiî.
6. Hibetüllah İbn-i Seyyidi'l-Küll (ö. 697/1298). Ebü'l-Kâsım Bahâüddîn Hibetüllâh b. Abdillâh İbnü's-Seyyidi'l-Küll el-Kıftî eş-Şâfiî.
7. Alemüddîn Abdülkerîm el-İrakî (ö. 704/1304). Alemüddîn Abdülkerîm b. Ali b. Ömer el-Ensârî el-İrakî el-Mısrî eş-Şâfiî.
8. İmâd el-Kindî (ö. 720/1320). Ebu'l-Hasen 'İmâd İbn Ebî Bekr en-Nahvî el-Kindî el-Mâlikî.
9. Ebu'l-Hüseyin el-İskenderî (ö. 741/1340). Ebu'l-Hüseyin b. Ebî Bekr b. el-Hüseyin el-Mâlikî el-İskenderî.
10. İbnü'l-İmâm el-Mısrî (ö. 745/1344). Ebu'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Hümâm el-Mısrî eş-Şâfiî.
11. İbn Ümmü Kâsım (ö. 749/1348). Ebû Muhammed (Ebû Ali) Bedrüddîn Hasen b. Kâsım b. Abdillâh b. Ali el-Murâdî.
12. Tâcüddîn Ebû Muhammed el-Hanefî (İbn Mektûm) (ö. 749/1348). Ebû Muhammed Tâcüddîn Ahmed b. Abdülkâdir b. Ahmed b. Mektûm b. Ahmed b. Muhammed el-Kaysî el-Hanefî en-Nahvî.
13. Takıyyüddîn es-Sübkî (ö. 756/1355). Ebu'l-Hasen Takıyyüddîn Ali b. Abdilkâfî b. Ali b. Temmâm es-Sübkî eş-Şâfiî.

3.5.4. Endülüs

İlk İslâm fetihlerinin son halkasını teşkil eden Endülüs, 92 (711) yılında müslümanların eline geçmiş; tarih boyunca “Valiler” (711-755), “Endülüs Emevîleri” (756-1031), “Mülûkü’t-tevâif” (1031-1090), “Murâbıtlar” (1090-1147) ve “Muvahhidler” (1147-1229) gibi müslüman devletler kurulmuş, nihayet 1238-1492 yıllarında hüküm süren “Gırnata Benî Ahmer Emirliği (Nasrîler)” ile sona ermiştir.

Endülüs, her ne kadar Selçuklular Devleti’nin idare ettiği topraklara uzak bir coğrafyada bulunmuş olsa da, Endülüs’te doğup büyüyen ilim adamları, yaptıkları meşakkatli ve uzun ilim yolculukları (rîhle) sayesinde bu mesafeyi kapatmışlardır. Mâveraünnehir, Horasan, Bağdat, Dımaşk, Mısır vb. bölgelere gelen, burada gerek hocalardan gerekse medreselerden aldıkları ilim ve sistemi yaşadıkları bölgeye taşıyan Endülüs âlimleri, ilmin farklı coğrafyalara aşılaraq boy vermesine öncü olmuşlardır. Aynı şekilde burada doğup doğuya sefer yapan, buradaki ilim, kültür ve zengin birikimi doğuya taşıyan âlimler de sözkonusudur. Bu sebeple biz, Selçuklu müfessirlerini anlattığımız bu çalışmada, sathî bir şekilde de olsa Endülüs müfessirlerine temas etmeyi gerekli gördük.

Daha önceki bölümlerde yaptığımız üzere, Selçuklu tefsirine ve müfessirlere doğrudan tesiri olmuş, tesbit edebildiğimiz âlimleri biraz daha geniş bir şekilde ele aldık.

3.5.4.1. Ebu’l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081)

(أبو الوليد الباجي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi:* “Ebu’l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa’d et-Tücîbî el-Bâcî”. Aslen Batalyevsli (Badajoz) olup Zilkade 403’de (Mayıs 1013) dünyaya gelmiştir. Ailesi, önce İşbiliye (Sevilla) yakınlarında bulunan Bâce’ye (Beja) geçti, oradan da Kurtuba’ya yerleşti.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini “Mekkî b. Ebû Tâlib, İbn Ebû Dirhem, Yûnus b. Muğîs gibi” Kurtuba’daki hocaları elinden aldı.³¹⁷⁵

1035 yılında doğuya doğru bir seyahate çıktı. Bu esnada haccını edâ etti. Hicaz bölgesinde üç yıl geçirdi, burada hadis ve fıkıh dersleri aldı. Daha sonra Bağdat’a giderek burada üç yıl kaldı. Bu esnada geçimini temin etmek üzere gece bekçiliği yaptığı da rivayet edilir.³¹⁷⁶

“Ebû Abdullah Hüseyin es-Saymerî, Ebû’t-Tayyib et-Taberî, Ebû Abdullah Muhammed ed-Dâmegânî, Ebû İshak eş-Şîrâzî gibi” meşhur âlimlerden Şâfiî ve Hanefî fıkıhı gördü. Ebû Abdullah es-Sûrî gibi âlimlerden hadis dersleri aldı.³¹⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî ile birbirlerinden karşılıklı hadis dinlediler. Daha sonra Dımaşk, Musul, Halep ve Mısır’a gitti.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: On iki yıl süren ilim yolculuğunun ardından 1047 tarihinde Endülüs’e döndü. Bu yolculuk esnasında pek çok ilim dalında bilgisini derinleştirmişti.³¹⁷⁸

Endülüs’e ilk geldiği yıllarda büyük maddî sıkıntılar yaşadı, farklı iş kollarına girdi, çıktı. Bir müddet sonra Mayurka adasında yerleşmiş bulunan İbn Hazm ile ilmî münazaralara girdi. İbn Hazm’ın mağlubiyeti ve bu adadan inzivaya çekilmesiyle el-Bâcî’nin yıldızı parladı, imkânları genişledi. Daha sonraki yıllarda Endülüs hükümdarlarının arasını bulmaya çalıştı, elçilik ve kadılık vazifeleri yaptı.³¹⁷⁹

Oğlu Ebu’l-Kâsım Ahmed el-Bâcî başta olmak üzere “İbn Mâkûlâ, Ebû Ali el-Gassânî el-Ceyyânî, İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ali es-Sadeî (İbn Sükkere), Ebû

³¹⁷⁵ Süyûtî, *Tabakât*, 42.

³¹⁷⁶ Ahmet Özel, “Bâcî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/414.

³¹⁷⁷ Özel, *a.g.e.*, 498; Süyûtî, *Tabakât*, 42.

³¹⁷⁸ Süyûtî, *Tabakât*, 41-42.

³¹⁷⁹ Özel, “Bâcî”, 4/414; Özel, *a.g.e.*, 498; Süyûtî, *Tabakât*, 43

Bekir et-Turtûşî (İbn Ebî Rendeka), Ebû Abdillâh Muhammed b. Fettûh el-Humeydî gibi” birçok âlimin yetişmesinde emeği geçti.

Meriyye’de (Almeria), 19 Receb 474’te (23 Aralık 1081) vefat etti.

d) *İlimdeki Mevkii*: “Endülüs Mâlikî mezhebinin önemli temsilcilerindendir.” Fıkıh ve fıkıh usulüne dair eserlerini genellikle mezhepler arası ve Mâlikî mezhebindeki diğer görüşleri mukayese edecek şekilde ve cedel metodunu kullanarak kaleme almıştır.

“Ebû Zer el-Herevî’den *Şahîh-i Buḥârî*’yi dinleyen Ebu’l-Velîd el-Bâcî ve talebesi Ebû Ali es-Sadefî, bu eserin en sahih nüshalarının Batı İslâm dünyasına ulaşp yayılmasında” büyük bir pay sahibidir.³¹⁸⁰

e) *Eserleri*: *Muvaṭṭa’* şerhi olan *el-Müntekâ*, fıkıh usûlüne dair *İḥkâmü’l-fuṣûl fî aḥkâmi’l-uṣûl*, bunun özeti mahiyetinde olan “*el-Minhâc fî tertîbi’l-ḥicâc*” adlı eserinin yanı sıra *el-İṣârât*, *Tahkîku’l-mezheb fî enne’n-nebiyye kad keteb*, *Risâletü’r-râhib min İfrense* ile *’l-Muktedir-Billâh Şâhibi Saraḡusta ve cevâbü Ebi’l-Velîd el-Bâcî ‘aleynâ*, *Risâle fî’l-ḥudûd*, *el-Vaşıyye li-veledayn...*” gibi farklı sahalarda birçok kitabı ve risalesi mevcuttur. Sayılan eserleri neşredilmiştir.³¹⁸¹

Tefsir ve Kur’ân ilimleri sahasında, kaynaklarda adı geçen, ama henüz nüshası bulunmayan eserleri şunlardır:

1. *Tefsîrü’l-Kur’ân*.
2. *en-Nâsiḡ ve’l-mensûḡ*.

3.5.4.2. Ebû Ali es-Sadefî (ö. 514/1120)

(أبو علي الصدفى)

³¹⁸⁰ Özel, “Bâcî”, 4/414.

³¹⁸¹ Daha geniş bilgi için bk. Özel, “Bâcî”, 4/414-415; Özel, *a.g.e.*, 498-500.

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Ali el-Hüseyin b. Muhammed b. Fîrrûh b. Hayyûn b. Sükkere es-Sadeî”. Daha çok “İbn Sükkere” lakabıyla anılır. 454 (1062) yılında Sarakusta (Zaragoza) yakınlarında bir köyde dünyaya gelmiştir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsiline doğduğu muhitte Kur’ân öğrenerek başladı. Sarakusta, Belensiye (Valencia) ve Meriye’de (Almaria) “İbn Dilhâs el-Uzrî, Ebu’l-Velîd el-Bâcî, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa’dun el-Karavî gibi âlimlerden hadis öğrendi. Rızkullah et-Temîmî, İbn Hayrûn, Hasen b. Muhammed b. Mübeşşir’den kıraat dersleri” aldı.

Hadis öğrenmek maksadıyla 1 Muharrem 481 (27 Mart 1088) tarihinde Afrika kıtasında Kayrevan civarındaki Mehdiye şehrine geldi. Buradaki âlimlerle tanıştı, derslerine katıldı. Daha sonra hac maksadıyla Mekke’ye gitti. “İmâmü’l-Haremeyn Hüseyin b. Ali et-Taberî ve Ebû Bekir et-Turtûşî (İbn Ebû Rendeka) gibi âlimlerle” görüştü, ders ve sohbetlerinden istifade etti.

Mekke’den Basra’ya, buradan Vâsıt yolunu takip ederek Cemâziyelâhir 482 (Ağustos 1089) tarihinde Bağdat’a ulaştı. Bağdat’ta geçirdiği beş yıl boyunca Ebu’l-Hüseyin et-Tuyûrî ve İbn Hayrûn’dan hadis, Ebû Bekir el-Kaffâl eş-Şâî’den Şâfiî fikhî dersleri aldı.

Ebû Ali es-Sadeî, Cemâziyelâhir 487’de (Temmuz 1094) Bağdat’tan Şam’a, oradan da Mısır’a, Mısır’dan İskenderiyye’ye geçerek hadis ilminde farklı hocalardan ders almaya devam etti.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Safer 490 (Şubat 1097) tarihinde Endülüs’e döndü ve Mürsiye’ye yerleşti. Burada camide kıraat ve hadis dersleri vermeye başladı. Kısa zamanda etrafında birçok talebe toplandı. “Yüzlerce talebesi arasında, daha önce kendilerinden ders okuduğu hocaları da yer almaktaydı. Kādî İyâz, Ebû Tâhir es-Sileî ve İbn Beşküvâl”, Ebû Ali es-Sadeî’den istifade eden talebelerinden birkaçıdır.

505 (1111) yılında Mürsiye kadılığına getirilmiştir. Ancak bir müddet sonra görevden azlini talep etti. Kabul edilmeyince saklanarak Meriye şehrine gitti. Daha sonra Mürsiye kadılığını tekrar kabul etmek zorunda kaldı. 507 (1113) yılının sonuna

kadar bu vazifeye devam etti. İstifası kabul edilince görevden ayrıldı. Bir sonraki yıl teklif edilen İşbîliye kadılığını da reddetti. Bundan sonra vefat ettiği tarihe kadar ders okuttu ve ilimle meşgul oldu.³¹⁸²

Ebû Ali es-Sadeî, müslümanlarla Fransızlar arasında yapılan bir muharebeye katılarak 25 Rebûlevvel 514 (24 Haziran 1120) tarihinde şehid oldu.

d) *İlimdeki Mevkii*: Hadis ilmine derin bir vukûfu vardı. “Özellikle Buhârî, Müslim ve Tirmizî’nin *el-Câmi ‘uş-şahîh* adlı eserlerini okutmakla meşgul” olmuştur. Cerh ve ta’dil konusunda da salahiyet sahibiydi.³¹⁸³

Hat ile meşgul olmuş, “Buhârî ve Müslim’in sahihleri başta olmak üzere pek çok eser istinsah etmiştir.”

e) *Eserleri*: Kıraat ve hadis ilimleriyle meşgul olmuş, birçok kitabın istinsahını yapmıştır. Ancak kendi eserleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

3.5.4.3. İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî (ö. 520/1126)

(ابن أبو رندقة الطرطوشي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Haled el-Fihri et-Turtûşî”. Endülüs’ün kuzeydoğusunda bulunan Turtûşe’de (Tortosa), Cemaziyelevvel 451’de (Temmuz 1059) doğdu. İbn Ebû Rendeka adıyla tanındı. Rendeka kelimesinin kökeni hakkında farklı rivayetler vardır.³¹⁸⁴

³¹⁸² Tayyar Altıkulaç, “Ebû Ali es-Sadeî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/93.

³¹⁸³ Altıkulaç, “Ebû Ali es-Sadeî”, 10/93.

³¹⁸⁴ İbn Hallikân, “rendeka”nın Frenkçe olduğunu ve “Buraya gel!” manasına geldiğini söyler. Bazı batılı araştırmacılar da aynı anlamda Fransızca ve İspanyolca iki kelimenin (rend-aca) birleşmesinden oluştuğunu iddia ederler. Bk. İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî, *Sirâcü’l-Mülûk*, (nşr. M. Fethî Ebû Bekir), Kahire 1414/1994, nâşirin girişi, 12; Muharrem Kılıç, “Turtûşî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/430.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini Turtûşe’de aldıktan sonra Sarakusta’da farklı hocalardan Arapça, fıkıh, hadis, ferâiz ve hilâf dersleri görerek icazet aldı. Bu dönemde en çok Ebu’l-Velîd el-Bâcî’den istifade etti.

476 (1084) yılında hac vazifesini îfâ ettikten sonra Irak, Sûriye ve Mısır’ın çeşitli bölgelerinde kalarak ilim yolculuğuna devam etti. “Bağdat’taki Nizâmiye Medresesi’nde fıkıh, Ebû Muhammed Rızkullah et-Temîmî ve Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî’den hadis dersleri aldı. Basra’da Muhammed b. Ahmed et-Tüsterî’den *Sünen-i Ebû Dâvûd*’u okudu.” Bu sıralarda tasavvufa meyletti. Kudüs civarında Gazzâlî ile görüştüğü de rivayet edilmektedir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Nihayet İskenderiyye’ye yerleşti. Burada talebelerinden Ebû’t-Tâhir İbn Avf’ın bir akrabasıyla evlendi. 487 (1094) yılını takip eden dönemde Fâtımî devletinde meydana gelen iktidar kavgaları yüzünden yaşadığı İskenderiyye şehri işgale uğramış, şehir tahrip olurken birçok âlim öldürülmüş veya şehri terk etmek zorunda kalmıştı. Bu hengâmede Turtûşî, evinin alt katını medreseye çevirip ders vermeye devam etti. Şöhreti arttı ve civardan gelen talebelerinin sayısı yüzü geçti.³¹⁸⁵

Bu talebeler arasında “Ebû Ali es-Sadefî, Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, Ebû Hâmid el-Gırnatî,” İbn Tûmert, İbn Zafer es-Sıkkîlî ve Kâdî İyâz gibi isimler sayılabilir.

Turtûşî bir taraftan ilim taliplerine ders verirken, diğer taraftan halkı ve idarecileri ikaz ve irşad faaliyetlerine devam etti. Bu da idareciler arasında bir memnuniyetsizlik doğurduğu için Fâtımî veziri Efdal tarafından Kahire’ye çağrıldı. İyi karşılandığı hâlde, Fustat şehrinde mecburi ikamet cezası verilerek halktan tecrid edildi. Bir yıl sonra (515/1121) vezirin öldürülmesi ve yeni vezir Me’mun el-Batâihî’nin gelişi ile sürgün cezası sona erdi. İskenderiyye’ye dönerek tedris faaliyetlerine kaldığı yerden devam etti.

516 (1122) yılında Kahire’ye gitti, vezir Batâihî’yi ziyaret ederek, kendisine meşhur eseri *Sirâcü’l-mülûk*’ü takdim etti.

³¹⁸⁵ Kılıç, “Turtûşî”, 41/430.

İskenderiyye’de, 26 Cemâziyelevvel 520’de (19 Haziran 1126) vefat etti.

d) *İlimdeki Mevkii*: İbn Haldûn, “Mâlikî mezhebinde Kurtuba, Kayrevan ve Irak mekteplerini saymış; Irak mezhebine bağlı Mısır mektebinden bahsederken Kahire ve İskenderiyye ulemasının Turtûşî vasıtasıyla Endülüs mektebinin esaslarını alarak kendi Mısır ekolleriyle birleştirdiklerini” ifade etmiştir.³¹⁸⁶

e) *Eserleri*: En ünlü eseri, devlet idarecilerine bir nasihatnâme (siyasetnâme) mahiyetinde olan *Sirâcü’l-mülûk*’tür. *Kitâbü’l-Havâdis* ve *’l-bida’* adlı eseri bid’atlar konusunda yazılmış, bilinen ilk eserlerdendir.

Turtûşî’nin farklı ilim dallarında yazmış olduğu eserlerden bazılarının isimleri de şöyledir: “*Birrü’l-vâlideyn*, *Kitâbü’l-Esrâr*, *Kitâbü Tahrîmi’l-ğınâ* ve *’l-lehv ‘ale’ş-şûfiyye fî raksihim ve semâ’ihim*, *ed-Du’â’ü’l-me’sûr* ve *âdâbüh*,” *Kitâbü’z-Zühd* ve *’t-tasavvuf*, *Risâle ilâ Yûsuf b. Tâşfîn*, *Muhtaşaru (İhtişâru) Ahlâki’n-Nebî*, *Kitâbü Tahrîmi’l-istimnâ*, “*Risâletü’l-’Udde ‘inde’l-kürûb* ve *’ş-şidde*, *Kitâbü’l-Fiten*, *Ta’lîka fî mesâ’ili’l-hilâh*, *Zâdü’l-müsâfir*, *Muhtaşar fî fûru’i’l-Mâlikiyye*, *Kitâbü’r-Red ‘ale’l-İhyâ’ li’l-Ğazzâlî*,” *el-’Umde fî uşûli’l-fikh*.

Tefsir ve Kur’ân ilimlerinde kaleme aldığı eseri ise, *Muhtaşaru tefsîri’s-Sa’lebî* olup yazma nüshası bulunmaktadır.³¹⁸⁷

3.5.4.4. Ebû Bekr İbnü’l-Arabî (ö. 543/1148)

(أبو بكر ابن العربي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî”. İşbîliye’de (Sevilla), 22 Şaban 468’de (31 Mart 1076) dünyaya geldi. Soyu, “Arap kabilelerinden Kahtân’ın Meâfir koluna” dayanır. Babası, Abbâdî vezirlerinden ve ileri gelen âlimlerden Ebû Muhammed Abdullah İbnü’l-Arabî’dir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk derslerini “babası Ebû Muhammed Abdullah, dayısı Ebu’l-Kâsım Hasen el-Hevzenî ve Ebû Abdullah b. Ahmed es-Sarakustî’den aldı. Kur’ân-ı

³¹⁸⁶ Kılıç, “Turtûşî”, 41/430.

³¹⁸⁷ Brockelmann, *GAL*, I, 429; *Suppl.*, I, 592.

Kerim’i hıfzettikten sonra kıraat-i aşereyi tamamladı.” Din ilimlerinin yanı sıra lugat, edebiyat, matematik ve fen bilimleri okudu.

Ardından Kurtuba’da ilim tahsiline devam etti. Ebû Mervân İbn Serrâc ve Ebû Abdullah İbn Attâb burada kendilerinden istifade ettiği hocalarındandır.

484 (1091) yılında Endülüs Abbâdî hânedanının yıkılması ve idare ettiği bölgelere Murâbıtlar’ın hâkim olması üzerine Ebû Bekir İbnü’l-Arabî’nin babası âilece uzun bir seyahate çıkmaya karar verdi. Hem hac yapmak hem de ilim tahsili için yollara düştüler. 485 (1092) yılında Kuzey Afrika üzerinden doğudaki önemli ilim merkezlerine vardılar. Cezayir, Tunus, Mısır’da ilim çevreleriyle görüşüp dersler alarak Selçuklu hâkimiyetindeki Kudüs’e vardılar. (486/1093) Burada “ilmî açıdan tam bir hürriyet havası hâkimdi.”

İbnü’l-Arabî, Kudüs’te geçirdiği günleri anlatırken “burada yüksek seviyede dînî eğitim veren birçok ders halkası bulunduğundan, ayrıca Hanefî ve Şâfiî mezheplerine göre ders veren iki Nizâmiye medresesinin varlığından” bahseder.³¹⁸⁸ Kudüs’te üç yıl kalmış, burada çok verimli bir ilmî hayatın merkezinde günlerini geçirmiştir.

Daha sonra Akkâ, Taberiye, Askalân ve Dimaşk’a uğrayarak 489 (1096) yılında Bağdat’a gitmiştir. İbnü’l-Arabî, Irak’ta da çok canlı bir ilmî hayatla karşılaşmış; devlet adamlarının teşvik ve organizesiyle, Nizâmiye medreselerinin de tesiriyle Bağdat, ilim ve kültür merkezi hâline geldiği günlerde burada bulunmuştur.

“Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine mensup birçok âlimle görüştü”, derslerine katıldı, kendilerinden icazetler aldı. 489 (1096) yılında, babasıyla birlikte haccını edâ etmiş ve Bağdat’a tekrar dönerek tahsiline devam etmiştir. Bağdat’ta iki yıl kadar İmâm-ı Gazâlî ile birlikte oldu, kitap ve derslerinden istifade etti. Dimaşk ve Kudüs üzerinden Mısır’a gitti. Babası burada vefat etti. (493/1099)

Murâbıtlar hükümdarı Yûsuf b. Tâşfin, yerini sağlamlaştırmak için onların bu seyahatinden ve bağlantılarından istifade etmek istemiş ve onlar eliyle hem ilim

³¹⁸⁸ Ahmet Baltacı, “İbnü’l-Arabî, Ebû Bekir”, 20/488.

çevrelerinden hem de Bağdat halifesinden iktidarını artıracak fetva ve fermanlar talep etmiştir.³¹⁸⁹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: İbnü'l-Arabî, on yıllık bu seyahatin ardından muhtemelen 495 (1101) yılında Endülüs'e döndü. İşbîliye'ye yerleşti. Burada büyük bir itibar gördü ve kırk yıldan uzun bir süre ders verdi, hadis rivayet etti, yanında getirdiği ve bizzat icazet aldığı kitaplar için de icazet verdi. Aynı zamanda telif faaliyetlerine de devam ederek farklı ilim dallarında elli civarında eser yazdı.³¹⁹⁰

İşbîliye'de iki yıl kadılık görevini de yürüttü, ancak muhalif sesler üzerine ilimle meşguliye geri döndü. Bir müddet sonra Kurtuba'ya da yerleşti. İşbîliye ve Kurtuba'da yüzlerce öğrenci yetiştirdi.

Bu talebeler arasında “oğlu Ebû Muhammed Abdullah İbnü'l-Arabî, İbn Kurkûl, Kādî İyâz, İbn Madâ, İbn Beşküvâl, Ebu'l-Kâsım İbn Semecûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Abdullah es-Süheyli ve İbn Hubeys” sayılabilir.³¹⁹¹

Hayatının son dönemlerinde Murâbitlar'ın hâkimiyeti zayıfladı, siyâsî çalkantıların ardından Muvahhidler devri başladı. Yeni devletin merkezi ile irtibata geçmek ve iyi ilişkiler kurmak için Mağrib'e gitti. Ancak burada bir yıl kadar hapsedildi.

Rebûlevvel 543'te (Ağustos 1148) Endülüs'e dönüş yolunda vefat etti ve Fas'a defnedildi.

d) *İlimdeki Mevkii*: Oldukça kuvvetli bir hâfızaya, parlak bir zekâyâ sahipti. İdrâk ve muhâkemesi güçlü, iradesi sağlamdı. “Endülüs ve Doğu İslâm dünyasının en önemli ilim merkezlerini” tanımış, buraların “en zengin ve verimli olduğu dönemlerde” muhtelif ilim dallarında kendisini yetiştirmiş, farklı mezheplere ait ahkâmı

³¹⁸⁹ Baltacı, “İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir”, 20/488.

³¹⁹⁰ Baltacı, “İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir”, 20/489; Süyûtî, *Tabakât*, 90-91.

³¹⁹¹ Süyûtî, *Tabakât*, 91.

gerektiğinde Mâlikî mezhebiyle mezcederek Endülüs'ün en önemli sîmâlarından birisi olmuştur. Endülüs ulemâsının hâtimesi olarak görülmüştür.³¹⁹²

Tefsir ve hadis ilimlerinde başlı başına bir otorite kabul edilir. Tefsirde daha çok rivayet usulünü benimsemişti. Dirayetin, rivayet ve nakil çerçevesinde kalmasını gerekli görürdü.³¹⁹³ Fıkıhta ve mezhepler arası ihtilaf konularında büyük bir birikim ve vukûfiyete sahipti.

İtikâdî meselelerde Eş'arî çizgisine yakın olup Batınî ve filozofları tenkitte İmam Gazzâlî'ye benzemektedir. Babası Zâhirî mezhebine temayüllü olduğu hâlde, İbnü'l-Arabî, Zâhirîlikle arasına hep mesafe koymuştur.³¹⁹⁴

Şartların zorlaması sebebiyle ihtilaf ve fitneleri azaltmak için zaman zaman siyasetle hâsbî bir şekilde içli-dışlı olmuş, ancak bu durumu da tenkit edilmiştir.³¹⁹⁵

Fasîh konuşan, hoş sohbet, hayırhâh, güzel ahlâk sahibi, ilimle mücehhez bir âlimdi. Derslerinin yanı sıra insanlara vaaz ve nasihatle bulunarak irşad etmiştir.³¹⁹⁶

e) *Eserleri*: Dînî ilimlerin hemen hepsinde kıymetli eserler kaleme alan İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin pek çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bunda siyasî krizler sebebiyle bazı kitaplarının kaybolmasının ve daha sonraki dönemlerde Hristiyanların Endülüs'ü istilâ ederken yapmış oldukları kültür katliamının tesiri büyüktür. Tefsir ve Kur'ân ilimleri sahasında yazdığı eserleri şunlardır:

1. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. İbnü'l-Arabî'nin, Kur'ân-ı Kerîm'in tertibine uygun olarak, ahkâm âyetlerini açıkladığı en tanınmış eseridir. *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ın pek çok baskısı yapılmıştır.³¹⁹⁷

³¹⁹² Bilmen, *a.g.e.*, II, 474; Turgut, *a.g.e.*, 23, 297.

³¹⁹³ Baltacı, "İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir", 20/489.

³¹⁹⁴ Baltacı, "İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir", 20/489.

³¹⁹⁵ Baltacı, "İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir", 20/489.

³¹⁹⁶ Bilmen, *a.g.e.*, II, 474.

2. *en-Nâsih ve 'l-mensûh*. Yayınlanmıştır.³¹⁹⁸

3. *Ahḳâmü 'l-Ḳur'ân eş-şuğra*. Yazma nüshaları vardır.³¹⁹⁹

4. “*Envârü 'l-fecr (Envârü 'l-fecr fî mecâlisi 'z-zîkr)*.” Günümüze ulaşmamakla birlikte İbnü'l-Arabî'nin en hacimli eseridir. İmlâ usûlüyle yirmi yılda yazılmış bir tefsirdir. Toplamda 80 bin varak civarındadır.³²⁰⁰ Muhtemelen istinsah için farklı kişilere dağıtılmış, ancak daha sonra yaklaşık 20 bin varaklık kısmı tekrar bir araya getirilebilmiştir. Daha sonraki kaynaklarda, “eserin tamamının seksen cilt hâlinde Merînî hükümdarı Ebû İnân el-Merînî'nin (1348-1358) özel kütüphanesinde yer aldığı” ifade edilmiştir.³²⁰¹

5. *Tertîbü âyi 'l-Ḳur'ân*. Müellifi tarafından ismi zikredilen, risale çapında, ama günümüze ulaşmayan eserlerdendir.

6. “*Ḳānûnu 't-te'vîl fî 't-tefsîr (el-Ḳānûn fî tefsîri 'l-Ḳur'âni 'l'azîz)*. İki cüzden ibaret tefsir usûlüne dair bir yazma eserdir.” Brockelmann, Kahire kütüphanelerinde bu eserin yazma nüshalarının bulunduğunu söylemiştir.³²⁰²

Günümüze ulaşan diğer eserlerinden bazılarının adları şöyledir: “*Ârizatü 'l-aḥvezi fî şerhi 't-Tirmizi (Hadis)*, *el-'Avâşım minel'-ḳavâşım (Kelâm)*, *el-Emedü 'l-Aḳşâ fî*

³¹⁹⁷ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Ahḳâmu 'l-Ḳur'ân*, I-II, Kahire 1331; (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), I-IV, Kahire 1377-1378; Kahire 1387/1967, I-IV, 1392/1972.

³¹⁹⁸ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *en-Nâsih ve 'l-mensûh*, (nşr. Abdülkebîr el-Alevî el-Medgarî), Baskı yeri yok, 1413/1992.

³¹⁹⁹ Bk. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *en-Nâsih ve 'l-mensûh*, (nşr. Abdülkebîr el-Alevî el-Medgarî), Baskı yeri yok, 1413/1992, nâşirin girişi, I, 115-128; Mustafa İbrâhim el-Meşînî, 27-34; Ammâr Tâlibî, I, 65-82; Baltacı, “İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir”, 20/490.

³²⁰⁰ Bilmen, *a.g.e.*, II, 475.

³²⁰¹ Baltacı, “İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir”, 20/491; Turgut, *a.g.e.*, 23.

³²⁰² Brockelmann, *GAL*, I, 525; Turgut, *a.g.e.*, 23.

mâ'rifeti esmâ'i'l-hüsna ve ef'âlihî te'âlâ, Kânûnû't-te'vîl, el-Kabes fî şerhi Muvatta'i Mâlik b. Enes, Tertîbü'r-rihle li't-tergîb fi'l-mille."

f) Tefsirdeki Metodu: “*Ahkâmü'l-Kur'an*, İbnü'l-Arabî'nin en önemli eserlerinden biridir.” Rivayet ağırlıklıdır. Kur'an-ı Kerîm'in tertibine uygun şekilde, “muhtevasında ahkâm âyetleri bulunan 108 sûreyi ele almış ve bu sûrelerdeki 852 ahkâm âyetini teker teker açıklamıştır.”³²⁰³

“Her sûrenin tefsirine, o sûredeki ahkâm âyetlerinin sayısını zikrederek başlamış, ardından her ahkâm âyetinin başında o âyette kaç mesele olduğunu” ifade etmiştir. Hüküm çıkarırken lügat, sünnet ve sahabe tatbikatı sıralamasına riâyet etmiştir. Hadislerin zayıf olanlarına müracaat etmez. Bunun yerine İmâm Mâlik'in uyguladığı “amel-i ehl-i Medîne” prensibine riayet eder.³²⁰⁴

Âyet-i kerîmelerle ilgili Malîkî mezhebinin görüşlerini mantık ve mâkul delillerle savunur. Ancak bu hususta taassuba düşmez. Mâlikî mezhebindeki farklı görüşlerin yanı sıra diğer mezhepleri de objektif bir şekilde aktardığı için sahasında çok değerli bir çalışma olarak görülmüştür. Malîkî mezhebi mensupları da bu esere çok kıymet vermişlerdir. Bir Mâlikî olan “el-Kurtubî (671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* adlı eserinin neredeyse hemen her sayfasında bu eserden nakillerde bulunmuştur.”³²⁰⁵

3.5.4.5. Yahyâ İbn Sa'dûn el-Kurtubî (ö. 567/1172)

(يحيى بن سعدون القرطبي)

a) Tam İsim, Künye ve Ailesi: “Ebû Bekr Sâinüddîn (Sâbikuddîn, Ziyâüddîn) Yahyâ b. Sa'dûn b. Temmâm b. Muhammed el-Ezdî el-Kurtubî”.³²⁰⁶ Kurtuba'da (Cordoba)

³²⁰³ Osman Eskicioğlu, “Ahkâmü'l-Kur'an”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/554.

³²⁰⁴ Eskicioğlu, “Ahkâmü'l-Kur'an”, 1/554.

³²⁰⁵ Eskicioğlu, “Ahkâmü'l-Kur'an”, 1/554.

³²⁰⁶ Süyûtî, *Buğye*, II, 280.

486'da (1093) dünyaya geldi.³²⁰⁷ Çocukluk ve ilk gençlik dönemlerini burada yaşadı. Daha sonra ilim yolculuklarına başladı.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Kurtuba, Mehdiye ve İskenderiyye şehirlerinde kalarak buradaki âlimlerden istifade etti. Özellikle “kıraat, kırâat-i seb‘a ve hadis dersleri aldı. Ebu’l-Kâsım Halef b. İbrâhim en-Nehhâs, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Attâb³²⁰⁸ ve Ebû Ca‘fer Ahmed b. Abdülhak” bu dönemde istifade ettiği âlimlerden birkaçıdır.

515’de (1121) Mısır’a vardığında “Mürşid b. Yahtâ el-Medînî’den *Şaḥîḥ-i Buḥârî*’yi dinledi. Kahire’de Ali b. Ömer el-Ferrâ, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Silefî, Ali b. Savle, Muhammed b. Berekât es-Saîdî ve Rezîn b. Muâviye el-Abderî gibi” âlimlerin ders halkalarına dâhil oldu.

517 (1123) yılında Bağdat’a vardı. Burada Sıbtu’l-Hayyât (Ebû Muhammed Abdullah b. Ali) ve Ebû Abdillâh el-Bârî’ gibi âlimlerden kıraat, Ebu’l-Kâsım b. el-Husayn’dan hadis, “Hârizm’de Zemahşerî’den Arap dili ve edebiyatı, Dımaşk’ta Cemâlülislâm es-Sülemî’den hadis öğrendi.” Buradan Azerbaycan’a geçti. Bir ara Halep, Musul ve İsfahan’da da bulundu.³²⁰⁹

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Kendisinden “Muhammed b. Ebu’l-Ferec el-Mevsîlî, Muhammed b. Muhammed el-Hillî, Ebû Sa‘d es-Sem‘ânî, Ebu’l-Kâsım İbn Asâkir, Ebu’l-Hasen el-Katîî, Muhyiddin İbnü’l-Arabî ve Ahmed b. Ali el-Kurtûbî el-Fenekî gibi” birçok talebe istifade etmiştir.³²¹⁰

³²⁰⁷ 487 yılında dünyaya geldiğini söyleyenler de vardır. (Süyûtî, *Buğye*, II, 280)

³²⁰⁸ Süyûtî, *Buğye*, II, 280.

³²⁰⁹ Mustafa Çetin, “İbn Sa’dûn el-Kurtubî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/299; Süyûtî, *Buğye*, II, 280..

³²¹⁰ Çetin, “İbn Sa’dûn el-Kurtubî”, 20/299.

Ramazan bayramının ilk günü, 1 Şevval 567 (27 Mayıs 1172) tarihinde, Musul'da vefat etmiştir.³²¹¹

d) *İlimdeki Mevkii*: “Muhakkik ve sika bir âlim olarak” tanınmıştır. Kıraat vecihlerini bilen, Arap dili ve edebiyatına vâkıf fazilet sahibi bir kimseydi.³²¹²

İnsanlar üzerinde ahlâk ve tevâzuu ile güzel izler bıraktı.

e) *Eserleri*: Tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair, *el-Ḳurṭubiyye fî'l-ḳırâ'at* adlı eseri bulunmaktadır.

Diğer ilimlere âit eserleri arasında; “*Urcûzetü'l-vildân (el-Muḳaddimetü'l-Ḳurṭubiyye), 'Aḳidetü'l-İmâm 'Ali, Erbâ'üne fî'l-ḥadîs, Urcûze fî esmâ'i'n-nebî, Delâ'ilü'l-aḥkâm*” sayılabilir.

3.5.4.6. İbnü'r-Rûmiyye el-İşbîlî (ö. 637/1239)

(ابن الرومية الإشبيلية)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Halîl Müferric el-İşbîlî”. İşbîliye (Sevilla) şehrinde, Muharrem 561 (Kasım 1165) tarihinde doğdu. “Benî Ümeyye'nin mevâlîsi” olup Kurtuba'dan (Cordoba) İşbîliye'ye gelip yerleşmiş, nesilden nesle ilimle uğraşan bir âileye mensuptur. Soy bağı sebebiyle “Ümevî”, İbn Hazm ve mezhebine olan mensubiyeti sebebiyle “Hazmî” ve “Zâhirî”, nebâtât ile uğraştığı için “Nebâtî”, “Zehrî” ve “Aşşâb” diye anılmaktadır. Kendisine verilen “İbnü'r-Rûmiyye” lakabından hoşlanmazdı.³²¹³

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Babasından ve dedesinden öğrendiği nebâtât ilmi dışında; Ebu'l-Hasen İbn Zerkûn, Muhammed b. Ali et-Tücîbî, İbn Ced Muhammed b. Abdullah el-Fıhrî gibi âlimlerden Mâlikî fıkıhı ile hadis dersleri aldı.

³²¹¹ Süyûtî, *Buğye*, II, 280.

³²¹² Süyûtî, *Buğye*, II, 280.

³²¹³ M. Yaşar Kandemir, “İbnü'r-Rûmiyye”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/188.

580 (1184) yılında ilim için seyahatlere başladı. Önce Endülüs'ün muhtelif şehirlerini gezdi. Sonra da Afrika kıtasına geçti. 612 (1216) yılında hem haccını ifâ etmek hem de hadis ve ilm-i nebatta kendisini geliştirmek için Mısır, Şam, Irak, Hicaz ve İskenderiye bölgelerine gitti. Buralarda İbnü'l-Harestânî ed-Dımaşkî, Mansûr b. Abdülmün'im es-Saidî, Mes'ûd b. Muhammed el-İsfahânî gibi birçok âlimle görüşerek muhtelif dersler aldı. Gittiği yerlerde sadece Endülüs'te bilinen âli rivayetli hadisleri ezberden talebelere nakletti.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Üç yıl süren bu seyahatin ardından elde ettiği bilgi ve kitaplarla Endülüs'e dönerek burada bitkilerden ürettiği ilaçları sattığı bir eczahâne açtı. İlmî çalışmalarına devam ederek devrinin sayılı nebâtât âlimlerinden ve eczacılarından biri oldu.

Hadis ilminde rivayet nakletmekle birlikte muhaddisleri tanıyıp onlar hakkında değerlendirmelerde bulunan değerli bir münekkît idi. Sika bir hadis hâfızı olduğu söylenmiştir.³²¹⁴

Kendisinden istifade edenler arasında İbnü'd-Dübeysî, İbn Nukta, Ebû Muhammed Abdullah b. Kâsım el-Harrâr ve İbnü'l-Baytâr gibi âlimler bulunmaktadır.

30 Rebûlevvel 637 (30 Ekim 1239) tarihinde İşbîliye'de vefat etmiştir.

d) *İlimdeki Mevkii*: “Mâlikî mezhebine mensup iken İbn Hazm'ın eserleriyle tanışmış sonra Zâhiriyye mezhebine geçerek” Ehl-i re'ye şiddetle karşı çıkmış ve Zâhiriyye mezhebinin yayılması için çok büyük gayret göstermiştir.

Çeşitli konularda kitap toplamaya meraklı bir kimseydi. Zâhidâne bir hayat yaşamayı tercih etmiştir.³²¹⁵

e) *Eserleri*: Hadis ve ilm-i nebât hakkında birçok eser yazdığı³²¹⁶ hâlde, günümüze sadece tefsiri ulaşmıştır.

³²¹⁴ Kandemir, “İbnü'r-Rûmiyye”, 21/188.

³²¹⁵ Kandemir, “İbnü'r-Rûmiyye”, 21/188.

³²¹⁶ Eserlerinin adları için bk. Kandemir, “İbnü'r-Rûmiyye”, 21/188-189.

“On cüz hacminde olduğu ifade edilen *Tefsîrû'l-‘Aşşâb*’ın birinci cüzünün eksik bir nüshası (el-Bakara 2/4’ten öncesi)” günümüze ulaşmıştır.³²¹⁷

3.5.4.7. Harâllî (ö. 637/1240)

(الحرّالّی)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu’l-Hasen Ali b. Ahmed b. el-Hasen et-Tücîbî el-Harâllî”. Merakeş’te dünyaya geldi. Aslında Mürsiye’nin (Murcia) Hârelle köyünden olduğu için Harâllî, “Benî Tücîb kabilesine mensup olduğu” için de Tücîbî nisbelerini almıştır. Kendisi hakkında kullanılan Hirâlî ve Harrânî nisbeleri ise doğru değildir.³²¹⁸

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsiline Merakeş’te, Arap dili ve edebiyatı dersleri alarak başlamıştır. Daha sonra ilim tahsili için seyahatlere çıkmış; mantık, felsefe, tefsir dersleri almış ve tasavvufa meyletmiştir. Haccını edâ ettikten sonra Mağrib’e dönmüş ve Bicâye’ye (Bougie) yerleşerek muhtelif hocalardan kıraat, hadis, fıkıh, kelâm, ferâiz dersleri almaya devam etmiştir. Bir süre sonra Mısır’a giderek Bilbîs şehrinde ikamet etmiş, oradan Suriye’nin Hama şehrine geçerek vefat edene kadar burada kalmıştır.³²¹⁹

Kendisinden istifade ettiği hocalarından bazıları şunlardır: “İbn Harûf, Ebu’l-Haccâc el-Belevî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Kurtubî, Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ömer.”

Vefât tarihi, bazı kaynaklarda 637 (1240)³²²⁰, bazılarında ise 12 Şâban 638 (26 Şubat 1241) olarak kaydedilmiştir.

³²¹⁷ Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye, Tefsir, nr. 147; bk. Fuâd Seyyid, *Fihristü’l-maḥḥûṭâtî’l-muşavvere*, Kahire 1954, I, 27-28; Kandemir, “İbnü’r-Rûmiyye”, 21/188.

³²¹⁸ Murat Sülün, “Harâllî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/96.

³²¹⁹ Sülün, “Harâllî”, 16/96; Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 65.

³²²⁰ Süyûtî, *Ṭabaḳāt*, 65.

c) *Talebeleri (Tedrisi)*: Harâllî, tasavvuf ve felsefeyle ilgilenirken fıkıh dersleri vermeye devam etmiştir. “Ebû Saîd el-Berâzî’nin *et-Tehzîb fî ’hîtişâri’l-Müdevvene* adlı eserini öğrencilerine okuturken, bu eserin birçok bölümünün Malikî fıkıhında önemli bir yeri olan *el-Müdevvenetü’l-kübrâ*’yla farklılaştığını” tesbit etmiştir. Böylece çevresindeki birtakım Mâlikî fakihlerin fıkıhtan uzak kaldığı iddialarına da cevap vermiştir.

O bir taraftan da İbn Sînâ’nın *en-Necât*’ını okuturken bundaki delillerin bir kısmını çürütecek kadar da felsefî birikime sahiptir.

d) *İlimdeki Mevkii*: Tasavvuf, felsefe, fıkıh gibi ilimlerdeki müktesebâtı bir tarafa, daha çok sûfî müfessir olarak tanınmıştır.

Fıkıhta Mâlikî mezhebine mensuptur. Kimsenin kendisini kızdıramayacağı kadar insanların en halimi olarak vasedilmiştir.³²²¹

e) *Eserleri*: 1. “*el-Miftâhu’l-bâbi’l-mukaffel ‘alâ fehmi’l-Şur’âni’l-münezzel (el-Miftâhu’l-lübbi’l-mukfel ‘alâ fehmi’l-Şur’âni’l-münzel)*.” Hurûf ilmi prensiplerine göre kaleme alınmış bir tefsirdir. Arap dili ve mantık ilmiyle ilgili açıklamalara ilaveten bazı âyetlerin sebep-i nüzullerini zikretmiş, ardından -Zehebî’nin ifadesiyle- gramerin imkân vermeyeceği şekilde ihtimallerle ilgili tevillerde bulunmuştur.³²²² Tefsirde âyet ve sûreler arasındaki tenasüp konusunda da geniş bilgiler vermiş, “*Bikâî, Nazmü’d-dürer fî tenâsübi’l-ây ve’s-süver*³²²³ adlı eserinde”, Harâllî’nin bu eserinden istifade ettiğini kaydetmiştir.³²²⁴

³²²¹ Süyûtî, *Tabakât*, 65.

³²²² Süyûtî, *Tabakât*, 65.

³²²³ Bk. Çelebi, *Keşfü’z-ẓunûn*, I, 455, III, 488-489.

³²²⁴ Bikâî, *Nazmü’d-dürer fî tenâsübi’l-ây ve’s-süver*, Haydarâbâd 1398/1978, I, 10; Necati Kara, *Bikâî ve Tefsirindeki Metodu*, Van 1994, 117-119; Sülün, “Harâllî”, 16/97.

Harâllî tarafından tamamlanıp tamamlanmadığı kesin olmayan bu tefsirin bir bölümü günümüze ulaşmıştır.³²²⁵

2. “*el-‘Urve bi-miftâhi ‘l-bâbi ‘l-muḳaffel li-fehmi ‘l-Ḳur‘âni ‘l-münezzel (el-‘Urve li ‘l-miftâhi ‘l-fâtih li ‘l-bâbi ‘l-muḳaffel el-müfehhim li ‘l-Ḳur‘âni ‘l-münezzel).*” Bıkâî, bu eserin “el-ahrufü’s-seb‘a ve kıraatlerle ilgili” olduğunu, kendisinin de tefsirini kaleme alırken bundan çokça faydalandığını ifade etmiştir.³²²⁶ Günümüze ulaşmış bir nüshası bulunmaktadır.³²²⁷

Bu iki eserin dışında sihir ve tılsımla ilgili “*es-Sırrü ‘l-mektûm fî muḥâṭabeti ‘n-nücûm*”, Peygamberimizin Allah ile insanlar arasındaki konumu hakkında “*el-Îmânü ‘t-tâm bi-Muḥammedin en-nebiyyi ‘aleyhi ‘s-selâm (el-Îmânü ‘t-tâm bi-ḥayri ‘l-enâm)*”; farklı ilim ve konulara ait *Maḳâlât*, “*Fütyâ şalâhi ‘l-‘amel li ‘ntizâri ‘l-ecel*”, *el-Vâfi*, *et-Teşviye* ve *t-tevfiye* ve *el-Ma ‘kûlâtü ‘l-üvel* gibi eserleri sayılabilir.³²²⁸

f) *Tefsirdeki Metodu*: Harâllî, Harem-i şerîf imamı “Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Kurtûbî’nin tasavvuf ve ilm-i hurûfa dayalı” tefsir anlayışının tesirinde kalmıştır.

Harâllî, aynı zamanda “çağdaşı Muhyiddin İbnü’l-Arabî gibi, harf ve rakamların sembolik ve sırrî değerler taşıdığını” savunmaktadır. Ona göre, harf ve rakamlardaki bu değerlerin tesbit edilmesiyle istikbalde meydana gelecek bazı gaybî hâdiseler ve hakikatleri bilmek mümkündür. Zira dil, tevkîfî’dir, Allah tarafından vahyedilmiştir. Bir araya gelerek kelimeleri oluşturan harfler, rastgele dizilmemiştir. Ancak mânâ ve delâletlerini anlamak için Hz. Muhammed’in yoluna tâbî olmak gereklidir”.

³²²⁵ Paris Bibliothèque Nationale, nr. 1398.

³²²⁶ Bıkâî, *Nazmü ‘d-dürer fî tenâsübi ‘l-ây ve ‘s-süver*, Haydarâbâd 1398/1978, I, 10; Sülün, “Harâllî”, 16/97.

³²²⁷ Kahire, Hidîviyye Ktp., bk. Brockelmann, *GAL*, I, 527; Sülün, “Harâllî”, 16/97.

³²²⁸ Eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Sülün, “Harâllî”, 16/97; Brockelmann, *GAL*, I, 527; *Suppl.*, I, 735.

Harâllî, İbnü'l-Arabî gibi, canlı-cansız varlık âlemi ile kelime ve harfler arasında sıkı bir irtibat olduğunu ifade eder. Harflerin bu esrarı üzerinden Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir etmeye çalışır.

Ehl-i beyt'in sahip olduğu ilmin çok değerli olduğunu da söyleyen Harâllî, bu sebeple Sünnîler'in yanı sıra Şîîlerin de ilgi ve dostluğunu kazanmıştır.³²²⁹

3.5.4.8. Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)

(محى الدين ابن العربى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Bekr Muhyiddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtîmî el-Endelüsî”. Mürsiye’de (Murcia), 17 Ramazan 560 (28 Temmuz 1165) tarihinde dünyaya geldi.

“Babası Ali b. Muhammed, Abbâsî Halifesi Müstencid-Billâh’ın kumandanı, filozof İbn Rüşd’ün arkadaşı, çok Kur’ân tilavet eden, fıkıh ve hadis ilimleriyle meşgul olan” müttakî bir zattı. Annesi Nûr da “Fâtıma bintü'l-Müsennâ adlı bir kadın velinin sohbetlerine” katılan, soyu ensâra dayanan bir hanımdı. Amca ve dayılarından çevresince tanınmış kimseler vardı. “İbnü'l-Arabî’nin soyu, Arap Benî Tay kabilesine ve meşhur sûfî Hâtîm et-Tâî’ye kadar uzanır.”³²³⁰ Sevenleri tarafından tasavvuftaki otoritesi sebebiyle kendisine “Şeyhü'l-Ekber”, dînî ilimlerdeki çalışmaları yüzünden “Muhyiddin” lakapları verilmiştir.³²³¹

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İbnü'l-Arabî, doğduğu şehir olan Mürsiye’de sekiz yaşına kadar yaşadı. Burası Muvahhidler’in idaresi altındaydı. Ancak 568 (1173) tarihinde ailece Endülüs’ün başkenti İşbîliye’ye (Sevilla) göç ettiler.

³²²⁹ Daha geniş bilgi için bk. Sülün, “Harâllî”, 16/96-97.

³²³⁰ Özel, *a.g.e.*, 606. Ailesi, nesebi, künyesi hakkında daha geniş bilgi için bk. Mahmud Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber, İbn Arabî Düşüncesine Giriş*, Sufî Kitap, 1. Baskı, İstanbul 2009, 22-25.

³²³¹ M. Erol Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/493.

Burası, o devirde emîr Ebû Ya'kûb el-Muvahhidî eliyle pek çok âlim, sanatkâr ve fikir adamının buluştuğu büyük bir merkez hüviyetindeydi. İbnü'l-Arabî, bu gençlik yıllarında gönlüne mârifet kapılarının aralandığı, uzun süren halvet ve riyâzâtlara çekildi. Daha “on beş-on altı yaşlarındayken İbn Rüşd’ün dikkatini çekti.”³²³²

İlk Kur’ân derslerini Ebû Abdullah el-Hayyât’tan alan İbnü'l-Arabî, daha sonra uzun bir müddet hadis ilmiyle meşgul olmuştur. Bu devirde kendisinden istifade ettiği âlimler arasında İbn Ât, İbn Hubeyş, İbn Vâcib ve İbn Bakî’nin isimleri zikredilir. On sekiz yaşında, Muhammed b. Halef el-Lahmî’den “kırâat-i seb’a, aşere ve takrîb dersleri” aldı. Bu esnada birçok hocadan aldığı derslerle zahirî ilmini ilerlettikten sonra, 580 (1184) yılından itibaren halvet ve murakabeye önem verdi.

Yirmi altı yaşında, iki yıl sürecek bir seyahate çıktı. “Cezîretülhadrâ (Algeciras), Sebte (Ceuta), Fas ve Tilimsân yolunu” kullanarak Tunus’a gitti. Daha sonra İşbîliye’ye döndü. Ardından birkaç kez Fas’a gitti ve son gidişinde burada dört yıl kaldı. Oradan Gırnata, Kurtuba ve Merakeş’e geçti. Aldığı bir işaretle 596 (1200) yılında doğuya doğru yola çıktı. İlk haccını yaptı.

597 (1201) yılında Kuzey Afrika’ya, Tunus’a döndü. Aynı yıl, Mısır ve Kudüs üzerinden hac yapmak üzere Mekke’ye doğru yola koyuldu. Gittiği yerlerde o bölgenin ilim ehliyle görüşüp tanıştı ve kendilerinden muhtelif kitaplar okudu, dersler aldı. Bu hac ziyareti esnasında yazılması yirmi üç yıl sürecek *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserine başladı.

Mekke’de iki buçuk yıl kaldıktan sonra, 601 (1204) yılında Bağdat’a gitti. Kısa bir süre kaldığı Bağdat’tan bir yıl ikamet edeceği Musul’a geçti. 602 (1205) yılında Urfa, Diyarbekir ve Sivas’a uğrayarak Malatya’ya geldi.³²³³ “Bağdat’tan itibaren kendisine Sadreddin Konevî’nin babası Mecdüddin İshak ile âzatlı köle Abdullah

³²³² Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, 20/493-494; Özel, *a.g.e.*, 606. Doğumu, gençliği ve yetiştiği muhitte ilgili tafsilat için bk. Mahmud Erol Kılıç, *a.g.e.*, 25-36.

³²³³ İbnü'l-Arabî’nin ömr ü hayatı boyunca devam eden bu seyahatleri hakkında tafsilat için bk. Mahmud Erol Kılıç, *a.g.e.*, 38-45.

Bedr el-Habeşî de refakat etmekteydi.” el-Habeşî’nin kendisiyle olan dostluk ve yoldaşlığı yirmi üç yıl sürmüştür.³²³⁴

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: “Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev’in, Mecdüddin İshak’ı Konya’ya daveti üzerine İbnü’l-Arabî de Konya’ya geldi” ve burada bir müddet kaldı. “Halep, Kudüs, Mısır üzerinden Mekke’ye gittikten sonra Bağdat yoluyla 612’de (1215) Konya’ya geri döndü.” Halep ve Sivas’a yolculuklar yaptı. Nihayet 615 (1218) tarihinde Malatya’ya yerleşti. “Yakın dostu Mecdüddin İshak’ın vefatı üzerine, vasiyeti gereği dul hanımıyla evlendi.”³²³⁵ Böylece evlâdı olan Sadreddin Konevî’nin tahsiliyle de bizzat ilgilendi.

Bu sıralarında Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus’a, onu Haçlılarla mücadeleye teşvik eden bir mektup yazdı. İbnü’l-Arabî’nin başka devlet ricaline yazdığı muhtelif mektupları da vardır.³²³⁶

İbnü’l-Arabî, Selçuklu devletinin hüküm sürdüğü yıllarda, önemli yerleşim merkezleri olan Malatya civarında dört yıl, Konya’da da dört yıl kaldı. Burada ilim ve irfan meclisleri düzenledi, “istidat gördüğü bazı kimseleri talebeliğe kabul etti.” Selçuklu sultanlarıyla da irtibatı devam etti. Onlar tarafından da hürmet ve alaka gördü.³²³⁷ Selçuklulardan sonra kurulacak Osmanlı Devleti’ni müjdelemiş, eserleri ve talebeleriyle yeni devletin mayasına katkıda bulunmuştur.³²³⁸

³²³⁴ Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, 20/494.

³²³⁵ Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, 20/494; Bilmen, *a.g.e.*, II, 504. Diğer evlilikleri ve çocukları hakkında daha geniş bilgi için bk. Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, 20/495; Mahmud Erol Kılıç, *a.g.e.*, 37-38.

³²³⁶ Daha geniş bilgi için bk. Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, 20/494-495.

³²³⁷ Bilmen, *a.g.e.*, II, 504.

³²³⁸ Osmanlı’nın mânevî mimarı Şeyh Edebalı, ilk resmî başmüdürrisi Dâvûd-i Kayserî ve ilk şeyhülislâmı Molla Fenârî ile İbnü’l-Arabî’nin irtibatları hakkında bk. Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, 20/513.

627 (1230) yılında Dimaşk'ta gördüğü bir mânevî işaret üzere, *Fuşûşu'l-ḥikem*'i yazmaya başladı. Bir taraftan da *el-Fütûḥâtü'l-Mekkiye*'yi elden geçirdi. *el-Fütûḥât*'ın ilave ve tashihli ikinci nüshasını vefatından bir yıl önce tamamladı.³²³⁹

Sadreddin Konevî dışında İbn Sevdikîn, Afîfüddin el-Tilimsânî kendisinden bizzat istifade eden talebelerinden birkaçıdır.

Dimaşk'ta, 22 Rebûlâhîr 638'de (10 Kasım 1240) vefat etti.³²⁴⁰

d) *İlimdeki Mevkii*: Tasavvuf ve İslâm düşünce tarihinde çok önemli izler bırakmış büyük bir sûfidir. Bazı görüşleri sebebiyle zâhir ulemâsı tarafından çok sert tenkit edilmiş; hakarete varan ifadelerle anılmış; “Takıyyüddin İbn Teymiyye, Bikâî, İbnü'l-Ebhel, İbrâhim b. Muhammed el-Halebî ve Ali el-Kârî gibi âlimler” tarafından küfrüne hükmedilmiştir. Bu sebeple “İslâm düşünce tarihinde en fazla tartışılan kişilerden biri” olduğu da rahatlıkla söylenebilir.³²⁴¹

“Tasavvuf, tefsir, hadis, fıkıh, tarih ve ilm-i havas gibi çok geniş bir sahada” yüzlerce eser telif etmiştir. Bütün eserlerinin ortak hareket noktası, mârifetullahtır.³²⁴²

İbnü'l-Arabî, ciltler tutan eserlerini bir müsvedde tutmaksızın, diğer müelliflerin aksine düşünüp taşınmadan Hakk'ın kendisine verdiği bir “keşif” yolu ve “ilâhî

³²³⁹ Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, 20/495. *el-Fütûḥâtü'l-Mekkiye*'nin önemi ve İslam düşüncesindeki yeri hakkında bk. İbn Arabî, *Fütûḥât-ı Mekkiye-Kur'ân-ı Kerîm*'i *Anlamak*, (trc. Ekrem Demirli), Litera Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul 2018, 9 vd.

³²⁴⁰ Vefatı ve mezar yeriyle ilgili tafsilat için bk. Mahmud Erol Kılıç, *a.g.e.*, 45-46. Kâtib Çelebi, vefat tarihi olarak 628 tarihini vermektedir (Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 451).

³²⁴¹ Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, 20/512. Bilmen, onun hakkında söylenen takdir ve tenkitleri bir araya getirerek tasnif etmiş ve genel hatlarıyla değerlendirmiştir. Daha geniş bilgi için bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 504-516.

³²⁴² Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, 20/496. Eserlerinde takip ettiği üslup hakkında bk. Mahmud Erol Kılıç, *a.g.e.*, 47-54.

imlâ” ile yazdırıldığını söylemektedir.³²⁴³ Bu durum, bazı hacimli eserlerinin bizzat veya yanındakiler tarafından birkaç gün gibi çok kısa bir zamanda kaleme alınmasına yol açmıştır.³²⁴⁴

Kitaplarında bulunan bazı remzî ve mecâzî (sembolik) konuların izahında nesirden ziyade nazmı (şii dilini) tercih etmiştir. “Ona göre şii; bir icmal, remiz, lugaz ve tevriye sanatıdır.”³²⁴⁵

“Yetiştii ortam gereii, birçok Mâlikî ve Zâhirî hocadan fıkıh dersleri aldığı hâlde, kendisi herhangi bir fikhî mezhebe bağılı olmadığını” söylemiştir. Bazı araştırmacılar, “onun ilm-i bâtında olduğu kadar ilm-i zâhirde de mutlak müctehid olduğu” kanaatine varmışlardır.³²⁴⁶ Makkarî de onun “ibadetlerde zâhirî, îtikadda ise bâtınî olduğunu” söylemiştir.³²⁴⁷

İbn Arabî, Endülüs’ün doğudakilere nazaran daha serbest ruhlu ve “özgür” düşünce ikliminde yetişmiş ve bu düşünce şekliyle Doğu’ya gelerek velûd bir metafizik düşünce geleneğinin öncüsü olmuştur.³²⁴⁸

Görüşleri; başta talebeleri Sadreddin Konevî, İbn Sevdekîn ve Afîfüddin el-Tilimsânî olmak üzere “Saîdüddin el-Fergânî, Fahreddîn-i Irâkî, Müeyyidüddin Cendî, Dâvûd-i

³²⁴³ *el-Fütuhât*, I, 59-60; II, 163; III, 477; IV, 611.

³²⁴⁴ Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, 20/496.

³²⁴⁵ Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, 20/496. İbn Nukta, Zehebî vb. tarafından şiirlerinde “ittihad” fikri olduğu vurgulanmıştır. (Süyûtî, *Ṭabaḳât*, 99) Zehebî çok daha ileri giderek, onun tasavvuf yolundaki açlık ve susuzlukları sebebiyle muhayyilesinin bozulduğu, mevcut olmayan şeylere varlık atfettiğini söylemektedir. (Süyûtî, a.y.)

³²⁴⁶ Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, 20/511-512.

³²⁴⁷ Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, 20/512. İbn-i Müsdî’nin aynı ifadeleri için bk. Süyûtî, *Ṭabaḳât*, 99.

³²⁴⁸ İbn Arabî, *Kur’ân-ı Kerîm’i Anlamak*, 9.

Kayserî ve Abdürrezzâk el-Kâşânî gibi” sûfî şahsiyetler tarafından sistematik hâle getirilmeye çalışılmıştır. Bu görüşler, günümüze kadar farklı kültür ve renkten gelen pek çok kimseyi ve ekolü derinden etkilemiştir.³²⁴⁹

e) Eserleri: “*el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye fî ma‘rifeti’l-esrâri’l-mâlikiyye ve’l-mülkiyye*”³²⁵⁰, *et-Tedbîrâtü’l-ilâhiyye fî işlâhi’l-memleketi’l-insâniyye* ve *Fuşûşü’l-ḥikem ve ḥuşûşü’l-kilem* gibi meşhur eserleriyle birlikte yaklaşık 550 civarında eser yazmış bulunan İbnü’l-Arabî’nin 245 eseri günümüze ulaşmıştır.³²⁵¹ Bu eserleriyle, “mutasavvıf müellifler arasında en çok eser veren kimse” olarak görülmektedir.³²⁵²

Yazmış olduğu eserler içinde pek çok âyet-i kerîme ve bu âyetlere dair sayısız yorum bulunmakla birlikte, İbnü’l-Arabî’ye ait müstakil bir tefsirin varlığı bilinmektedir:

“*el-Cem‘ ve’t-taḥṣîl fî esrâri’l-me‘ânî ve’t-tenzîl.*” Kur’ân-ı Kerîm’in başından “Kehf sûresinin 60. âyetine kadar yazılmış altmış dört ciltlik tefsirdir.”³²⁵³ XX. yüzyılın başına kadar mevcut olduğu rivayet edilen eser henüz kayıptır.”

Kâtib Çelebi, İbnü’l-Arabî’nin sekiz ciltlik, müfessirlerin metodunu kullanarak kaleme aldığı başka bir tefsirinin de bulunduğunu kaydetmiştir.³²⁵⁴

³²⁴⁹ Bu görüşlerin İslâm düşünce tarihindeki boyutları ve ana çizgileri hakkında bk. Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, 20/512-513; Mahmud Erol Kılıç, *a.g.e.*, 77 vd.

³²⁵⁰ Ekrem Demirli, “İbn Arabî en büyük düşünürlerimizden birisidir ve onun en önemli kitabı *Fütûhât*’tır. *Fütûhât* sadece İslam mirasında değil, bütün dünyada yazılmış en mühim kitaplardan birisidir”. dedikten sonra, “fıkıh-kelâm ağırlıklı Osmanlı medreselerinin kitabı ihmal ettiğini” eklemiştir. (İbn Arabî, *Kur’ân-ı Kerîm’i Anlamak*, 14)

³²⁵¹ Eserlerinin adları ve bu eserler üzerinde yapılan çalışmalar hakkında bk. Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, 20/514-516; Mahmud Erol Kılıç, *a.g.e.*, 54-74.

³²⁵² Özel, *a.g.e.*, 607.

³²⁵³ Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, 20/511, 514; Bilmen, *a.g.e.*, II, 505; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 451.

el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye'nin içinde yer alan Kur'ân-ı Kerim ve onu anlamakla ilgili bölüm³²⁵⁵, kitabın içinden ayrılarak *Kur'ân-ı Kerîm'i Anlamak* adıyla müstakil bir kitapçık şeklinde neşredilmiştir.³²⁵⁶

f) *Tefsirdeki Metodu*: İbnü'l-Arabî'ye göre “vücûd (varlık) baştan başa, kelimeler, sûreler ve âyetlerle doludur. O, bu kâinat kitabına ‘Kur'ân-ı Kebîr’ adını vermektedir. Hak, bazen kişiye hâriçteki bir kitaptan, bazen de kişinin kendi nefsinden okur”.³²⁵⁷ İnsan ve Kur'ân bir bütündür. “Kişi Kur'ân okuduğu zaman kendisi Kur'ân olur, yani Kur'ân Kur'ân içinde olur. *Fuşûşü'l-hikem*'i de ancak nefsinde Kur'ân bulunan kimse anlayabilir.”

Ona göre, “dayanılacak en kuvvetli delil, Kur'ân'dır.” Kur'ân ile semâvî kitaplarda mevcut olan ve olmayan bütün ilimler ortaya çıkar. “Bütün peygamberlerin ve meleklerin ilimleri ile ilmin bütün dilleri Kur'ân'da verilmiştir. Kendisine Kur'ân verilen kimseye, aynı zamanda bütün ilimleri açığa çıkaran bir ışık (nûr) da verilmiş olur. Bu sebeple Kur'ân'ı bilen, onu kendinde tahakkuk ettiren kimse, ehlüllâhın ilmini de öğrenmiştir”.³²⁵⁸

³²⁵⁴ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 451.

³²⁵⁵ *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'nin XI. cilt, 177. sayfasından başlayıp 288. sayfasında tamamlanan bölüm.

³²⁵⁶ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye-Kur'ân-ı Kerîm'i Anlamak*, (trc. Ekrem Demirli), Litera Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul 2018.

³²⁵⁷ Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, 20/511.

³²⁵⁸ Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, 20/511. İbnü'l-Arabî'nin Kur'ân-ı Kerim hakkındaki görüşlerinin tafsilatı için bk. Mahmud Erol Kılıç, *İbnü'l-Arabî*, İSAM Yayınları, Ankara 2018, 134-137.

“İbnü’l-Arabî’nin Kur’ân’a bakışı, statik değil, dinamiktir.” Ona göre “Kur’ân, Hz. Peygamber’in kalbine inzâl olunmuştur, kıyamete kadar da onun ümmetinden olan müminlerin kalplerine inzâl olunmaya devam edecektir”.³²⁵⁹

İbnü’l-Arabî, “günümüze ulaşmamış olan *Kitâbü’l-Cem‘ ve’t-tafđîl fî esrâri’l-me‘ânî ve’t-tenzîl* adlı tefsiri” hakkında bilgi verirken “bir âyeti celâl ve heybet makamı üzerinde konuştuktan sonra, bu sefer âyetin karşısına geçip sanki o âyet cemâl makamında inmiş gibi üzerinde konuşup tekrar yerine bıraktığını, üçüncüsünde aynı âyeti bu sefer kemâl ve berzah makamında alıp tefsir ettiğini”, bu şekildeki bir izahın daha önce hiçbir tefsirde yapılmadığını söylemektedir. Bu tefsirde, “başka hiç kimsenin tek bir kelimesi dahî bulunmadığını” ifade etmektedir.³²⁶⁰

Fakat İbnü’l-Arabî’nin, âyet-i celîlenin delâlet ve işâretlerini anlamak hususunda dil kurallarına aykırı şekilde, diğer müfessirlerden ayrı bir yol takip ettiği de kabul edilmiştir.³²⁶¹

3.5.4.9. Muhammed Şerefüddin el-Mürsî (ö. 655/1257)

(محمد شرف الدين المرسى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Abdillâh (Ebu’l-Fadl) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Mürsî”. Aslen Endülüs’ün güneydoğusunda yer alan Mürsiye (Murcia) şehridir. 570 (1174) yılında Mürsiye’de doğdu.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini Endülüs’te tamamladıktan sonra ilim öğrenmek üzere Bağdat ve Horasan bölgelerine gitmiş, bir müddet Halep ve Dımaşk’ta kalmıştır.

“İbn Galbûn, Ebu’l-Hasen Ali b. Yûsuf ed-Dânî, İbn Abdüssemî’, Tayyib b. Muhammed, İbrâhim b. Dahhâk gibi” âlimlerden kırâat, Arap dili ve edebiyatı, usûl ve hadis dersleri almıştır.³²⁶²

³²⁵⁹ Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, 20/511.

³²⁶⁰ Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, 20/511.

³²⁶¹ Bilmen, *a.g.e.*, II, 506.

Haccını edâ ettikten sonra Dımaşk'a dönmüş, ancak daha sonra Medîne'ye giderek buraya yerleşmiştir.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Derslerinden istifade eden talebeleri arasında “Ebu'l-Abbas Muhibbüddin Ahmed et-Taberî el-Mekkî, Muhammed b. Yûsuf b. el-Minhâr ve Şeref Fezârî gibi” isimler sayılmıştır.

624 (1227) yılında Mısır'a gitmiş, burada uzun müddet kalmıştır. Mısır'dan Dımaşk'a giderken Sîna yarımadasının kuzeyinde yer alan Arîş civarında 655 (1257) yılında vefat etmiştir.³²⁶³

d) *İlimdeki Mevkii*: “Tefsir, hadis, fıkıh ve fıkıh usûlü ilimlerine” vâkıf, Arap dili ve edebiyatında ihtisası bulunan bir âlimdir.

Mâlikî mezhebine mensuptur. Sübkî, kendisinin Şâfiî mezhebine bağlı olduğunu söylemektedir.³²⁶⁴

e) *Eserleri*: Hadis, usûl, Arap dili ve edebiyatı üzerine muhtelif eserleri³²⁶⁵ bulunduğu gibi tefsir ilmine dair de şu eserleri zikredilmiştir.

1. *et-Tefsîrû'l-Mürsî*. Yirmi ciltlik büyük bir tefsirdir.³²⁶⁶ Tefsirinde âyetler arasındaki irtibatı ortaya koymak için îtina göstermiştir.³²⁶⁷

³²⁶² Bilmen, *a.g.e.*, II, 521.

³²⁶³ Bilmen, *a.g.e.*, II, 520-521.

³²⁶⁴ Bilmen, *a.g.e.*, II, 521; Kâtib Çelebi de Şâfiî olduğunu söylemiştir (Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 467).

³²⁶⁵ Eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 521.

³²⁶⁶ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 467; Bilmen, *a.g.e.*, II, 521.

³²⁶⁷ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 467; Bilmen, *a.g.e.*, II, 521.

2. *et-Tefsîrû 'l-evsat*. On cilttir.³²⁶⁸

3. *et-Tefsîrû 'ş-şagîr*. Üç cilttir.³²⁶⁹

3.5.4.10. İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274)

(ابن مالك الطائي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. (Abdillah b.) Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî”.³²⁷⁰ 600 (1204) yılında³²⁷¹ Kurtuba (Cordoba) civarında Ceyyân’da (Jean) doğdu. “Soyu, İspanya’nın fethini müteakip İşbîliye (Sevilla), Kurtuba ve Mürsiye (Murcia) bölgelerine yerleşmiş bulunan Tay kabilesine dayandığı için Tâî nisbesiyle” anılmıştır.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsilini memleketinde aldı. Bu esnada kendilerinden istifade ettiği hocalardan bazıları şunlardır: “Sâbit b. Hıyâr, Ebû Rezîn el-Külâî, Muhammed el-Merşânî, Ebu’l-Abbas Ahmed b. Nüvvâr ve Ebû Ali Şelevbîn.” Kıraat ile Arap dili ve edebiyatı ilimlerinde kendisini geliştirdi.

Endülüs’te uzun bir süredir devam etmekte olan siyâsî çalkantılar sebebiyle otuz yaşlarındayken Kuzey Afrika’ya göç etti. Buradan hac vazifesini îfa etmek üzere yola çıktı. Hac dönüşünde, Dimaşk’a uğrayarak burada “Cemâleddin İbnü’l-Hacîb, Ebu’l-Hasen Alemüddin es-Sehâvî, Ebu’l-Fadl Mükerrerem, İbn Yaîş ve Ebû Sâdık Hasen b. Sabbâh gibi âlimlerden” istifade etti. Daha sonra Haleb’e uğradı.

³²⁶⁸ Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 467; Bilmen, *a.g.e.*, II, 521.

³²⁶⁹ Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 467; Bilmen, *a.g.e.*, II, 521.

³²⁷⁰ İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 149.

³²⁷¹ Bazı kaynaklarda doğum tarihi olarak 598 (1202), 601 (1205) ve 602 (1206) tarihleri de zikredilmiştir. Daha geniş bilgi için bk. Abdülbaki Turan, “İbn Mâlik et-Tâî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/169; İbn Kâdî eş-Şühbe, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyye*, II, 149.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: “Halep’te Sultâniyye ve Âdiliyye medreselerinde Arap dili ve kıraat dersleri verdi.” Halep’ten Hama’ya, oradan Dımaşk’a geçti ve derslerine devam etti. Bir taraftan da eser telifi ile meşgul oldu.

Oğlu Bedreddin Muhammed (İbnü’n-Nâzım), Hüseyin Ali b. Muhammed el-Yûnînî, Bedreddin İbn Cemâa, Ebu’l- Ebû Zekerîyya en-Nevevî ve Bahâuddin İbnü’n-Nehhâs kendisinden istifade eden talebeler arasında sayılabilir.

Dımaşk’ta 12 Şâban 672’de (21 Şubat 1274) vefat etti.

d) *İlimdeki Mevkii*: Endülüs’teyken Mâlikî mezhebine mensup olan İbn Mâlik; Dımaşk, Halep ve Hama gibi şehirlerde tanıştığı âlimlerin tesirinde kalarak Şâfî mezhebini kabul etmiştir. Ancak Zâhirîliğe de meyillidir.³²⁷²

Arap dilinin inceliklerine vâkıf olmak için çok gayret göstermiş, şöhreti Sîbeveyhî’yi geçmiştir. “Arap dili ve gramerinde olduğu gibi, lûgat ve kıraat ilminde de otorite” kabul edilir.³²⁷³

İbn Mâlik’ten önce âyetler ile 150 (767) tarihinden önce yazılmış şiirler, gramer kaidelerini isbat etmek ve misallendirmek için kullanılıyordu. Gramerde Kur’ân-ı Kerîm’den sonra “hadisleri de ilk defa bol miktarda ve sistemli şekilde kullanmak sûretiyle” yeni bir çılgırın öncüsü olmuştur.

“Karmaşık gramer meselelerini de olabildiğince sade bir dille anlattığı için” bu dilin yayılmasında ve anlaşılmasında büyük pay sahibi olmuştur. Basra ve Kûfe dil ekollerinden herhangi birisine sıkı sıkıya bağlı kalmamış; duruma göre birini, diğerini veya her ikisini seçmiş, bazen aralarını uzlaştırmış, bazen de ikisine birden muhalefet etmiştir. Bazen de yeni fikirler ortaya atmıştır.³²⁷⁴

³²⁷² İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü ’ş-şâfi’iyye*, II, 150.

³²⁷³ Turan, “İbn Mâlik et-Tâî”, 20/169; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü ’ş-şâfi’iyye*, II, 149.

³²⁷⁴ Turan, “İbn Mâlik et-Tâî”, 20/169.

e) Eserleri: Arap dilinin gramer yapısı ve lügat üzerine birçok eser³²⁷⁵ yazmış olan İbn Mâlik'in bu eserlerinden bazıları şunlardır: “*Teshîlû'l-Fevâ'id ve tekmîlû'l-Makâşid, Şerhu't-Teshîl, Îcâzü't-ta'rîf fî 'ilmi't-taşrîf, el-Kâfiyetü's-Şâfiye, Şerhu'l-Kâfiyetü's-Şâfiye, el-Fevâ'idü'l-mahviyye fî'l-makâşidi'n-nahviyye, el-Elfiyye, el-Hulâşatü'l-elfiyye, el-Hulâşa*”, *Lâmiyyetü'l-ef'âl* “(el-Miftâh fî ebniyyeti'l-ef'âl), *Umdetü'l-hâfiz ve 'Uddetü'l-lâfiz, Şevâhidü't-tavzîh ve't-taşhîh li-müşkilâti'l-Câmi'i's-şahîh, Taşrîfü İbn Mâlik, Zikru me'ânî ebniyyeti'l-esmâ'i'l-mevcûde fî'l-Mufaşşal...*”

3.5.4.11. Diğerleri

1. Ebû Amr ed-Dânî (İbnü's-Sayrafî) (ö. 444/1053). Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî el-Mâlikî.
2. İbn Şureyh (ö. 476/1084). Ebû Abdillâh Muhammed b. Şüreyh er-Ruaynî el-İşbilî.
3. Ebû Dâvud Süleyman b. Necâh (ö. 496/1103). Ebû Dâvud Süleymân b. Necâh el-Kurtubî el-Ümevî.
4. Ebü'l-Hakem İbn Berrecân (ö. 536/1142). Ebü'l-Hakem Abdüsselâm b. Abdirrahmân b. Ebi'r-Ricâl Muhammed el-Lahmî.
5. Ebû Ca'fer İbnü'l-Bâziş (ö. 540/1145). Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî el-Gırnâtî.
6. İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 541/1147). Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî el-Mâlikî.
7. Ebu'l-Hasen İbn Azîme (ö. 543/1148). Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Abdî el-İşbilî.
8. Ebü'l-Hasen Ali el-Ensârî (İbnü'n-Ni'me) (ö. 567/1172). Ebü'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Halef b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Ensârî el-Endelüsî.

³²⁷⁵ Eserlerinin adları ve muhtevaları ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Turan, “İbn Mâlik et-Tâî”, 20/169-171; İbn Kādî eş-Şühbe, *Tabakâtü's-şâfi'iyye*, II, 149-151; Özel, *a.g.e.*, 609-611.

9. İbn Hayr (ö. 575/1179). Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî.
10. İbn Hişâm el-Lahmî (ö. 577/1181). Ebû Abdillâh (Ebû Ali) Muhammed b. Ahmed b. Hişâm el-Lahmî es-Sebtî.
11. Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî (ö. 581/1185). Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî el-Mâlekî.
12. İbnü'l-Harrât (ö. 582/1186). Ebû Muhammed Abdülhak b. Abdirrahmân b. Abdillâh el-Ezdî el-İşbîlî el-Mâlikî.
13. Ebû Muhammed Kâsım b. Firruh eş-Şâtıbî (ö. 590/1194). Ebû Muhammed (Ebu'l-Kâsım) Kâsım b. Fîrruh b. Halef b. Ahmed eş-Şâtıbî er-Ruaynî el-Mâlikî eş-Şâfiî.
14. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Hacrî (ö. 591/1195). Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Hacrî el-Meriyî ve es-Sebtî.
15. Ebü'l-Abbâs İbn Madâ. (ö. 592/1196). Ebü'l-Abbâs (Ebü'l-Kâsım, Ebû Ca'fer) Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed b. Madâ' el-Lahmî el-Kurtubî el-Mâlikî ez-Zâhirî.
16. Abdülmün'im el-Hazrecî (İbnü'l-Feres el-Gırnâtî) (ö. 599/1203). Abdülmün'im b. Muhammed b. Abdürrahîm el-Hazrecî el-Gırnâtî.
17. Abdülcelîl b. Mûsâ el-Kasrî (ö. 608/1211-1212). Ebû Muhammed Abdülcelîl b. Mûsâ b. Abdilcelîl el-Ensârî el-Evsî el-Endelüsî el-Kurtubî el-Kasrî el-Mâlikî.
18. Ebü'l-Hasen eş-Şârrî el-Gâfikî (ö. 649/1251). Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali el-Gâfikî eş-Şârrî es-Sebtî.
19. İbn Vesîk (ö. 654/1256). Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed b. Abdirrahmân el-İşbîlî el-Endülüsî el-Mağribî el-Ümevî.
20. İbn Müsdî (Mesdî) (ö. 663/1265) Ebû Bekr Cemâlüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Mûsâ el-Ezdî el-Gırnâtî el-Endelüsî el-Mühellebî ez-Zeydî el-Kâdirî.
21. İbn Ufûr el-İşbîlî (ö. 669/1270). Ebü'l-Hasen Ali b. Mü'min b. Muhammed b. Ali el-Hadramî el-İşbîlî en-Nahvî.

22. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtûbî (ö. 671/1273). Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî el-Ensârî el-Mâlikî.
23. Muhammed b. Süleyman eş-Şâtîbî (ö. 673/1275). Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleymân b. Muhammed el-Meâfirî eş-Şâtîbî.
24. İbn Ebû'r-Rebî' (ö. 688/1289). Ebü'l-Hüseyin Ubeydullâh b. Ahmed b. Ebi'r-Rebî' el-İşbîlî el-Kureşî el-Ümevî el-Osmânî.
25. Ebû Ca'fer Şihâbüddîn el-Leblî (ö. 691/1292). Ebû Ca'fer (Ebu'l-Abbâs) Şihâbüddîn (Sadrüddîn, Efdalüddin) Ahmed b. Ebi'l-Haccâc Yûsuf b. Ya'kûb b. Ali b. Yûsuf el-Fihri el-Leblî.
26. İbn Abdünnûr (ö. 702/1302). Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdinnûr b. Ahmed b. Râşid el-Mâlekî.
27. İbnü'z-Zübeyr es-Sakafî (ö. 708/1308) Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zübeyr b. Muhammed b. İbrâhîm İbn Zübeyr es-Sekafî el-Ceyyânî el-Gıratî el-Endelüsî el-Âsımî el-Mâlikî.
28. Muhammed b. Muhammed el-Harrâz (ö. 718/1318). Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. İbrâhîm el-Ümevî eş-Şerîşî el-Harrâz el-Mâlikî.
29. İbnü'l-Bennâ el-Merrâkûşî (İbnü'l-Bennâ) (ö. 721/1321). Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Osman el-Merrâkûşî el-Ezdî el-Adedî.
30. Muhammed İbn Cüzey (ö. 741/1340). Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gıratî.
31. Ebû Hayyân el-Endelüsî. (ö. 745/1344). Ebû Hayyân Esîrüddin Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî en-Nahvî el-Gıratî el-Ceyyânî en-Nefzî el-Mâlikî ez-Zâhirî eş-Şâfî.

3.5.5. Sicilya

Bugün İtalya'ya bağlı olup Akdeniz'in en büyük adasıdır. İncelediğimiz dönemde burada yetişmiş bulunan iki müfessirin isimlerini vermek istiyoruz.

1. İbnü'l-Fahhâm (ö. 516/1123). Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Ebû Bekr Atîk b. Halef el-Kureşî es-Sıkillî.

2. İbn-i Zafer es-Sıkkî (ö. 565/1170). Ebû Abdillâh Hücetüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. Ebî Muhammed Abdillâh b. Muhammed b. Zafer es-Sıkkî el-Kureşî el-Mekkî.

3.5.6. Mağrib (Libya, Fas, Tunus, Cezayir, Moritanya)

Kuzey Afrika'nın orta ve batı kısmına denk düşen bu bölge, gerek Suriye, Irak ve Mısır kanalıyla gelen, gerekse Endülüs merkezli ve doğuya doğru seyahat eden ilim ehlinin geçiş güzergâhı olmuştur. Bu sebeple doğudan ve batıdan gelen âlimler, bazen burada yerleşerek bazen de geçiş güzergâhı olarak burayı kullanmak sûretiyle bu bölgenin ilim ve kültürüne tesir etmişlerdir. Biz, bu ilmin ayak izlerini takip etmekten ziyade, bu bölgedeki müfessirlerin Selçuklu müfessirleri ile irtibatını ve karşılıklı tesirini kısaca ele almak istiyoruz.

3.5.6.1. Ebu'l-Kâsım Yûsuf el-Hüzelî (ö. 465/1073)

(أبو القاسم يوسف الهذلي)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Ebu'l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cübâre el-Hüzelî”. Ramazan 403'te (Mart-Nisan 1013) doğdu. Hüzelî nisbesiyle meşhur olmuştur. “Mağrib'in Küçük Zâb bölgesindeki Biskre (Beskere) beldesine mensup olduğu” için kendisine “Biskrî” ve “Mağribî” nisbeleri de verilmiştir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: Kıraat ilmini öğrenmek için 425 (1034) yılından itibaren seyahatlere çıktı. Bu yolculuk esnasında “Batı Mağrib'den Fergana'ya kadar Afrika'nın muhtelif merkezlerini ziyaret etti. Ayrıca Mısır, Şam, Irak, Hicaz, Horasan, İsfahan ve Mâverâünnehir bölgelerine gitti.” Kendi ifadesiyle, 365 şeyhten istifade etti. Bunlar arasında kıraat ilmini öğrendiği 122 hocasının adını *el-Kâmil* adlı eserinde saydı.³²⁷⁶

“Muhammed b. Hasen en-Nakkâş'ın talebelerinden Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed ez-Zeydî, Ebû Ali el-Ahvâzî, İsmâil b. Amr el-Haddâd, Ebu'l-Alâ Muhammed b. Ali el-Vâsîtî” ve Muhammed b. Hüseyin el-Kârizînî belli başlı hocaları arasında zikredilebilir.

³²⁷⁶ Tayyar Altıkulaç, “Hüzelî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/70.

İsfahanlı âlimlerinden hadis dinledi. Nahiv, kelâm ve fıkıh ilimleriyle de yoğun mesâisi bulunan “Hüzelî, 458 (1066) tarihinden itibaren vefatına kadar Ebu’l-Kâsım el-Kuşeyrî’nin meclislerine katıldı.” Bu meclislerde karşılıklı ilim alışverişinde bulundular.

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Zehebî’nin nakline göre, Nizâmülmülk, Hüzelî’yi Nişâbur’daki medresesinde görevlendirmiş, burada birkaç yıl vazife yapmıştır. Bilhassa sarf ve nahiv konusunda önde gelen âlimlerden sayılır. Süyûtî de “Hüzelî’nin bu medresede mukrî olarak ölümüne kadar vazife yaptığını” kaydetmiştir.³²⁷⁷

d) *İlimdeki Mevkii*: Zehebî, onun kıraat isnadlarında büyük yanlışlıklar yaptığını ve bunun kıraat açısından sahih ve helâl olmayacağını söyler. İbnü’l-Cezerî de “bu hataların varlığı konusunda” aynı fikirdedir, ancak bu konuyu daha önce kimsenin yapmadığı genişlikte ele aldığı için bunun mâzur görülmesi gerektiğini söyler. Çünkü “kurrânın çoğunda isnad bilgisi bulunmadığından bazı yanlışların olması tabii” karşılanmalıdır.³²⁷⁸

Hayatının son dönemlerine doğru gözleri görmemeye başladı. 465 (1073) tarihinde vefat etti.³²⁷⁹

e) *Eserleri*: “1. *el-Kâmil fi’l-kırâ’ât* (*el-Kâmil fi’l-kırâ’ati’l-meşhûre ve’s-şâzze*, *el-Kâmil fi’l-kırâ’ati’l-hamsîn*). Tilâvet edilmekte olan tarikleri ve bilinen kıraatleri” bir araya getirmiştir. “Kıraatlere dair elli rivayetin bulunduğu” bu eserde, “Zehebî’ye göre 1000’in üzerinde, Kâtip Çelebî’ye göre ise, 1459 civarında tarik zikredilmiştir.” Bir nüshası, Mektebetü’l-Ezher’dedir. (nr. 200, 250 varak)

³²⁷⁷ Altıkulaç, “Hüzelî”, 19/70.

³²⁷⁸ Altıkulaç, “Hüzelî”, 19/70.

³²⁷⁹ Zehebî, farklı eserlerinde iki farklı vefat tarihi kaydetmiştir. *Mâ’rifetü’l-kurrâ’* (II, 815-820; III, 1037-1039) ve *el-İber*’de (II, 320) H. 465 (1073) tarihini vermiş, *Târîhu’l-İslâm*’da (Târîhu’l-İslâm: sene 441-460) ise hatalı olarak H. 460 (1068) tarihini vermiştir.

Bu eser, muhtevası ve genişliği sebebiyle, müellifin daha önce yazmış olduğu ve günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmeyen, aynı konudaki *el-Vecîz* ve *el-Hâdî* kitaplarını hükümsüz kılmıştır. Müellifin kendisi de, *el-Kâmil*'in bu iki kitap ile birlikte diğer eserlerinin hükmünü kaldırdığını dile getirmiştir.

2. *el-Kırâ'ât (Maḥṭûṭ fî'l-kırâ'ât)* adlı eserin³²⁸⁰ müellifi tam olarak bilinmese de *el-Kâmil* kitabına yapılan atıflar sebebiyle Hüzeylî'ye âit olabileceği iddia edilmiştir.³²⁸¹

3.5.6.2. Zeynüddîn Abdüsselâm ez-Zevâvî (ö. 681/1282)

(زين الدين عبدالسلام الزواوى)

a) *Tam İsim, Künye ve Ailesi*: “Zeynüddîn Abdüsselâm b. Ali b. Ömer ez-Zevâvî el-Mâlikî”. 588 (1192) yahut 589 (1193) yılında Cezayir'in Bicăye şehrinde doğmuştur. Bicăye'nin dağlık bölgelerinde yaşayan Zevâve adlı Berberî kabileye mensup olduğu için kendisine Zevâvî künyesi verilmiştir.

b) *Hocaları (Tahsîli)*: İlk tahsiline doğduğu bölgede başladıktan sonra, ilmini geliştirmek için “614 (1217) veya 615 (1218) yılında Mısır'a gitmiş; Kahire ve İskenderiye'de Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülhâlik el-Mısırî ve Îsâ b. Abdülazîz el-İskenderânî gibi âlimlerden” özellikle kıraat ilmi üzerine dersler ve icazet almıştı.

617 (1220) yılında yerleştiği Dımaşk'ta “Alemüddin es-Seḥâvî'den kıraat-i seb'ayı bir kere daha okumuş” ve aynı hocadan hadis dersleri almıştı. Cemâlüddin İbnü'l-Hacib'den de Mâlikî fıkında istifade etti.³²⁸²

c) *Talebeleri (Tedrîsi)*: Zevâvî, “Ümmü Sâlih Türbesi (Türbetü's-Sâlihiyye) meşihatlığına getirildi ve bu vazifeyi yirmi iki yıl devam ettirdi.”

³²⁸⁰ Kütüphâne-i Umûmî-i Âyetullah Mar'aşî (nr. 3570, vr. 249^b-293^b).

³²⁸¹ Altıkulaç, “Hüzeli”, 19/70.

³²⁸² Adem Yerinde, “Zevâvî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/305.

“Mâlikîler’in dört medresesinden biri olan, Emeviyye Câmîi’nin batısındaki Mâlikî Zâviyesi’nde ve Salâhiyye (Nûriyye) Medresesi’nde dersler vermişti”.³²⁸³

Kendisinin kıraat derslerinden istifade edenler arasında İbrâhim el-İskenderî, “Şehâbeddin Ahmed b. Nehhâs el-Hanefî, Muhammed b. Abdülazîz el-Beyânî, Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Bekir el-Mevsîlî ve Zeynüddin el-Harîrî el-Mizzî” gibi isimler bulunur.

I. Baybars’ın 664 (1266) yılında kâdılkudâtılık makamını dörde çıkarması üzerine, “Dımaşk Mâlikî kâdılkudâtılığına getirilen ilk kadı” oldu. Bu vazifeyi, “evkaf işleriyle ilgilenmeme ve maaş almama şartlarıyla”, tehdit ve ısrarlar üzerine kerhen kabul etmişti. “Hanefî kadısı Şemseddin Abdullah b. Muhammed b. Atâ’nın vefat ettiği gün (8 Cemâziyelevvel 673/9 Kasım 1274) kadılık vazifesini bıraktı. Yerine damadı ve nâibi Cemâleddin ez-Zevâvî getirildi.”³²⁸⁴

Bu tarihten sonra vefatına kadar derslerine ve fetva vermeye devam etti. Dımaşk’ta, 8 Receb 681 (12 Ekim 1282) tarihinde vefat etti.

d) *İlimdeki Mevkii*: Fıkhen Mâlikî mezhebine mensuptu ve bu mezhepte fetvâ makamına yükselmişti.

Sekiz yıl kadar Dımaşk’ta Mâlikî kâdılkudatlığı yapmıştır. Alçak gönüllü, zühd ehli bir âlimdi. Bildikleriyle amel eder, güzel ahlâkıyla yaşadığı çevreye örnek olurdu.

e) *Eserleri*: “Zevâvî’nin günümüze ulaşan tek eseri, *et-Tenbihât ‘alâ ma’rifeti mâ yahfâ mine’l-vukûfât*’tır.” Kaynaklarda, *Kitâbü’l-Vakf ve’l-ibtidâ’* adıyla da geçer. Muhtelif yazma nüshaları bulunmaktadır.³²⁸⁵ Üzerinde akademik çalışma yapılmış³²⁸⁶ ve neşre hazırlanmıştır.³²⁸⁷

³²⁸³ Yerinde, “Zevâvî”, 44/305.

³²⁸⁴ Yerinde, “Zevâvî”, 44/305-306.

³²⁸⁵ Riyad Merkezü’l-Melik Faysal li’l-buhûs ve’d-dirâsâti’l-İslâmiyye, nr. 2694-4-F; Kahire Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye, nr. 103 (Tefsir M.).

“Zevâvî’nin Kur’ân’daki âyetlerin sayısı hakkında da bir eseri olduğu” kaydedilmiştir.³²⁸⁸

3.5.6.3. Diğerleri

1. Kâdı İyâz b. Mûsâ (ö. 544/1149). Ebü'l-Fadl İyâz b. Mûsâ b. İyâz b. Ömer el-Yahsubî es-Sebtî el-Merraküşî.
2. İbn Bezîze (ö. 673/1274). Ebû Fâris (Ebû Muhammed) Abdülazîz b. İbrâhîm b. Ahmed b. Bezîze et-Teymî et-Tûnisî el-Mâlikî.
3. İbn Âcurrûm (ö. 723/1323). Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd es-Sanhâcî.
4. Ruknüddîn Muhammed et-Tunûsî (ö. 738/1338). Ebû Abdillâh Ruknüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Ca‘ferî et-Tûnusî.
5. Ebû İshâk Burhâneddîn es-Sefâkusî (ö. 742/1342). Ebû İshak Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sefâkusî el-Mağribî el-Mâlikî.

Farklı isimler ile kaydedilmiş nüshaları için bk. *Kitâb fî'l-vukûfî'l-ğarîbe fî'l-Kur'âni'l-Kerîm ve me'stehera fîhi'l-hilâf beyne muşannifihâ* (el-Fihrisü's-şâmil, I, 77); *Kitâbü'l-Vakf* (Berlin Ktp., I/217, nr. 11/570).

³²⁸⁶ Abdüsselâm Miftâh Muhammed el-Futaysî, *et-Tenbîhât 'alâ ma 'rifeti mâ yahfâ mine'l-vukûfât: Tahkîku mahtûtin li's-Şeyh 'Abdisselâm b. 'Ali ez-Zevâvî* (yüksek lisans tezi, 2006), Câmiatü Ömer el-Muhtâr (Beyzâ/Libya).

³²⁸⁷ Ahmed Receb Ahmed Ebû Sâlim tarafından tahkik edilip neşre hazırlandığı ile ilgili bilgi için bk. Yerinde, “Zevâvî”, 44/306.

³²⁸⁸ Zehebî, *Ma 'rifetü'l-kurrâ'*, III, 1350; Yerinde, “Zevâvî”, 44/306.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVRİ TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE SONRAKİ DÖNEMLERE TESİRİ

4.1. Selçuklu Devri Tefsirinin Özellikleri

4.1.1. Müfessirlerin Şahsiyetleri ve Genel Özellikleri

4.1.1.1. Müfessirlerin Doğduğu, Yetiştığı Ortam ve Şahsiyetleri

Ele aldığımız 164 müfessir şahsında Selçuklular devri müfessirlerini genel olarak şöyle tanıtmak mümkündür:

Müfessirlerin bir kısmı ilmî bir muhitte doğmuş, ancak birçoğu halkın sıradan ailelerinin çocuklarıdır. Yaşadıkları belde ilk tahsillerini tamamladıktan sonra ilim merkezlerine gitmişler, bazen uzun ve yorucu yolculuklarla şehir şehir, ülke ülke dolaşmışlardır. Merak ettikleri, öğrenmek istedikleri ilimlerde yüzlerce hocadan ders almışlar, bazen medreselere intisap ederek buradaki imkânlarla kendilerini geliştirmişlerdir.

Tahsilini tamamlayanlardan bir kısmı bulundukları yerde yaşamayı tercih etmiş, bir kısmı yolculuklarını, bu sefer ilim öğretmek üzere veya eksikliğini duydukları diğer ilimleri tahsil etmek için ömür boyu seyahat etmiş, ekseriyeti ise, memleketine dönerek ilim halkaları kurmuşlardır. Böylece Selçuklu topraklarında ve medreselerinde almış oldukları ilim, kültür, medeniyet ve maneviyatla kendi beldelerini mânen îmar ve ihya etmişlerdir.

Gerek yolculuk ve tahsil yıllarında gerekse ders verip insanları irşad ederken her birinin mizaç ve karakteri devreye girmiş; bazıları evini talebelerine açmış, bazıları evden dışarı çıkmamış, bir kısmı siyâsîlerle içli-dışlı olmuş, devlet imkânlarıyla birçok ilmî faaliyet ve fırsata kavuşmuş, bir kısmı ise inziva hayatını tercih ederek devlet ricaliyle arasına kalın duvarlar örmüş, onların ayaklarına gitmeyi zül addetmişlerdir. İktidarların uzun ömürlü olmadığı dönemlerde, siyasete yakın olan âlimler de mevcut iktidarla birlikte savrulmuş, bazen hapis ve sürgün cezasına çarptırılmış, bazen de hicret etmek zorunda kalmıştır.

Hac vazifesini îfa, o dönem âlimlerinin en çok istifade ettiği ilmî imkânları da beraberinde getirmiştir. Mevcut şartlarda iki-üç ayda gidilecek mesafeye bazen üç-dört yılda giden âlimler, konakladıkları yerlerde ilim halkaları kurmuşlar veya bu halkalara dahil olarak bilgilerini genişletmişlerdir.

Âlimlerin geneli, çok geniş imkânlarla sahip değillerdir. Bir kısmı âileden gelen servet ile, bir kısmı devlet adamlarıyla kurduğu münasebetlerle nispeten rahat bir hayata kavuşmuşlar; bazı âlimler muhtaç duruma düşecek kadar elindeki imkânları ilme, kitaba ve talebelerine tahsis etmiş, bir kısmı da nadiren talebelerinden para istemiştir. Bu son anlatılan âlim modeli, halk arasında ve ulema nezdinde çok sevilmemiş, her fırsatta tenkit edilmişlerdir.

Âlimler, halkın fetva için müracaat kapısı, talebelerin ilim ışığı, devlet ricalinin danışmanı ve güvencesi olarak toplumun gidişatında önemli bir mevki işgal etmişlerdir. Moğol istilaları esnasında düşmanla müzakere etmek üzere gönderilen heyetlerde, siyaset ricalinden ziyade âlimler öne çıkmıştır. Aynı şekilde Abbâsî Halifesi ile temaslarda, diğer müslüman devletler ile ilgili görüşmelerde de âlimler aktif rol oynamışlardır.

Talebe yetiştirmenin yanı sıra yüzlerce eser telif eden âlimler bulunduğu gibi, hayatını tamamıyla ilme vakfettiği hâlde hiçbir sahada eser vermeyen kimseler de vardır.

Âlimlerin devlet idaresi ve otoriteye karşı durumu da farklılık arz etmektedir. İncelediğimiz kadarıyla Selçuklu Devleti'ne karşı isyan etmiş bir âlim portresi yoktur. Ancak Selçuklu Devleti'nin yıkılmasını müteâkib, Takıyyüddin İbn

Teymiyye gibi, savunduğu fikirler yüzünden takibe alınan, cezalandırılan, bu sebeple halkın tepkisine yol açan devlet uygulamaları da olmuştur. Yine İbn Teymiyye misalinde olduğu gibi, mezhepler arası ihtilafları körükleyen bazı âlimler olmakla beraber, genel âlim portresi itidal ve denge güden, problemlerin ve ihtilafların çözüm odağı olan kimselerdir.

Âlimler, devlet içinde isyan bayrağı kaldırmak üzere ellerine silah almazken beldelerinin düşman istilasına göz yummamışlar, bizzat ve talebeleriyle Moğollar'a ve Haçlılar'a karşı yapılan savaşlara katılmışlar, bir kısmı da buralarda şehid olmuşlardır.

4.1.1.2. Bağlı Olduğu Mezhepler

Ele aldığımız 164 kişi üzerinden, Ek-1'de paylaştığımız tabloya yansıyan bilgiler ışığında, rakamlar vererek konuşacak olursak;

Selçuklu müfessirlerinin ekseriyeti, Ehl-i sünnet inancına mensuptur. Şöyle ki:

Fıkıh mezheplerinden Şâfiî mezhebine mensup olanların sayısı 53, Hanefîlerin 27, Hanbelîlerin 13, Mâlikîlerin 10, Zâhirîlerin 2, Caferîlerin ise 1'dir.

Kaynaklarda geçtiği inanç isimlerine göre, itikadî mezhepler açısından durum şöyledir: Eş'arî 23, Mu'tezilî 9, Mâturidî 6, Şii/İmâmî 7, Zeydî 2, Selef/Ehl-i hadîs 7. Ehl-i sünnet dışı inançlara mensup olduğu ifade edilen, ama mensubiyeti açıklanmayan bir kişi daha vardır.

İtikadî/fıkıhî mezhebi hakkında net bir bilgiye ulaşamadığımız müfessir sayısı 46'dir. Elbette bu sayı, şahıslar ve eserleri üzerine yapılacak daha teferruatlı inceleme ve tahkikatla düşürülebilir.

Sünnî mezhepler arasında geçiş yapan, bulunduğu muhitte, tesiri altında kaldığı hocalardan veya Nizâmiye Medreseleri'ndeki şartnameye uyum sağlamak üzere mezhep değiştiren âlimler de vardır. Sayısı az olmak ile birlikte bunlarla ilgili rakamlar da şöyledir:

Hanbelî iken Şâfiî/Eş'arî olanlar (1),

Hanbelî iken Hanefî olanlar (2),

Hanefî iken Şâfiî olanlar (1),

Şâfiî iken Hanbelî olanlar (1),

Mâlikî iken Şâfiî olanlar (1),

Mâlikî iken Zâhirî olanlar (1).

Biz, bu mezhep değiştiren kimseleri, son geçtikleri mezhepler üzerinden yukarıda zikrettiğimiz sayıya dahil ettik.

Çeşitli sebeplerle bazı kaynaklarda hem Şâfiî, hem de Hanbelî sayılan (Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc [ö. 500/1106]) ve aynı şekilde hem Mâlikî, hem de Zâhirî olduğu söylenen (Muhyiddîn İbnü'l-Arabî [638/1240]) gibi kimseler de çıkmıştır.

Bu elde edilen bilgilerden sosyo-kültürel yapı, mezhebî temayüller gibi farklı açılardan birçok tahlilde bulunmak mümkündür. Ancak meseleyi daha fazla uzatmamak için biz, tezimizin ana çerçevesine bağlı kalıyoruz.

4.1.1.3. Doğdukları Bölgeler

Müfessirlerin doğum yerlerine göre dağılımı da şöyledir:

Mâverâünnehir'de: Buhara (2), Cürcan/Hârizm (2), Fergana/Mergînân (1), Hîve/Hârizm (1), Nesef/Buhara (4), Semerkant (2), Üsmend/Semerkant (2) ve Zemahşer/Hârizm (2) şehirleri olmak üzere 16 müfessir;

Afganistan'da: Enderab/Afganistan (1), Gazne (1) Sistan/Kabil-Gazne arasında (1), 3 müfessir;

Horasan'da: Belh (1), Cüveyn (1), Herat (7), İsfârâyîn (1), Kuçan (Hoccan)/Ustuvâ/Nişâbur (1), Merv (3), Nişâbur (14), Sebzevar/Beyhak (2), Secavend/Belh-Gazne arasında (1), Şehristan/Horasan/Nese (2), Tûs/Horasan/Meşhed (2) şehirleri olmak üzere 35 müfessir;

İran/İrak-ı Acem'de Ahvaz/Huzistan/ (1), Fesa/Şiraz (1), Gîlân (1), Îc/Şîrâz (1), Şiraz (1), İsfahan (9), Kâşân/İsfahan (2), Kazvin (2), Kirman (2), Rey (6), Sühreverdi/Zencan, Cibâl bölgesi (2), Taberistan (2), Tebriz (1), Yezd (1), Hemedan/İrak-ı Acem (4) şehirleri olmak üzere toplam 36 müfessir;

Hicaz'da: Mekke'de (2), iki müfessir;

Suriye'de: Dımaşk (1), Harran/Dımaşk (1) olmak üzere 2 müfessir;

Irak'ta: Bağdat (24), Basra (2), Cizre (1), Enbar (1), Musul (3), Şehrezûr/Hemedan-Musul arası (1), Vasıt (3) olmak üzere toplam 35 müfessir;

Endülüs'de: Ceyyân/Kurtuba (1), İşbiliye (3), Kurtuba (1), Mürsiye (2), Sarakusta (1), Turtûşe (1) olmak üzere 9 müfessir;

Mısır'da: Tûne (1) olmak üzere 1 müfessir;

Mağrib'de: Bicaye/Cezayir (1), Kayrevan/Tunus (1), Mağrib (1), Merakeş/Fas (1), olmak üzere 4 müfessir;

Anadolu'da: Kayseri (1), Konya (1), Malatya (1) olmak üzere 3 müfessir doğmuştur.

Nerede doğduğu hakkında kesin bilgi bulamadığımız 18 müfessir vardır.

Rakamlardan da görüleceği üzere; incelediğimiz dönem ve coğrafyada, İslâm âlemine en çok müfessir yetiştiren topraklar; Irak-ı Acem/İran (36), Horasan (35), Irak (35), Mâverâünnehir (16), Endülüs (9) bölgeleridir.

4.1.1.4. Tefsir Dışındaki İhtisasları

Bu konuda uzun uzun rakam vermeye ve tafsilata girmeye gerek duymuyoruz. Zira müfessirlerin hayatlarını anlatırken ve Ek-1'de verdiğimiz tabloda her bir şahısla ilgili yeterli malumat bulunmaktadır. Ancak birkaç cümle ile şunları söyleyebiliriz:

Kıraat ilmiyle meşgul olanlar müstesnâ, tek başına tefsiri bir ilim dalı olarak görüp bunda ihtisas yapan müfessir sayısı oldukça azdır. Arap dili ve edebiyatı, kelâm, tasavvuf, hadis, fıkıh, hatta tarih, coğrafya, felsefe vb. diğer ilimlerle birlikte Kur'ân ilimleri ve tefsirle de ilgilenen müfessirler, baskın olan meyil ve özelliklerini tefsir sahasına taşımışlar, bu da tefsir ilminin muhtevasının çeşitlenip renklenmesine yol açmış, ancak ve maalesef tefsiri tabîi seyrinden biraz uzaklaştırmıştır.

4.1.1.5. Tefsir ve Kur'ân İlimleri İlgili Eserleri

Biz bu bölümde Selçuklu Devleti'nin kurulduğu tarihi başlangıç noktası olarak ele aldık. Bitiş tarihini ise, her bir Selçuklu Devleti'nin ayrı ayrı yıkılış tarihlerini

dikkate alarak üzerlerine yaklaşık yarım asırlık bir zaman ilave ettik. Dolayısıyla bu bölümde incelediğimiz müfessir sayısı, 130 kişiden ibarettir. Başka bir ifadeyle Selçuklu Devleti kurulmadan önce vefat edenler ile, aynı tarih aralığında başka coğrafyada bulunanlar bu sayıya dahil edilmemiştir.

a) Müstakil Tefsirler ve Müellifleri

Kur'ân-ı Kerîm'i mevcut ve mütedavil şekliyle, Fâtîha'dan Nâs'a kadar tefsir eden müfessirler bulunduğu gibi, sadece sûre veya âyet tefsiri yazan ya da Kur'ân ilimleriyle ilgili eser müfessirler de vardır.

Ancak biz bu bölümde sadece Kur'ân'ın tamamını içeren tefsirleri ve onların müfessirlerini ele aldık. Sure tefsiri yazan müfessirler ve eserleri için Ek-2'ye bakılabilir.

aa) Rivâyet Tefsirleri:

“Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), *et-Teysîr fî 'ilmi't-tefsîr*.”

“Ebu'l-Hasen el-Vâhidî (ö. 468/1076), *el-Basîf fî tefsîri'l-Kur'ân*, *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, *el-Vasîf fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*.”³²⁸⁹

“Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-1079), *Dürcü'd-dürrer fî tefsîri'l-âyi ve's-süver*.”³²⁹⁰

“Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 489/1096), *Tefsîrü'l-Kur'ân*.”

“Abdurrahîm b. Ebi'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 514/1120), *et-Teysîr fî't-tefsîr (Tefsîru Ebî Naşr el-Kuşeyrî)*.”

“Ebû Muhammed el-Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122), *Me'âlimü't-tenzîl*.”

³²⁸⁹ Kaynaklarda, Vâhidî'ye ait beş tefsirin daha adı zikredilmektedir: *Me'âni't-tefsîr*, *Müsnedü't-tefsîr*, *Muhtaşarü't-tefsîr*, *el-Hâvî li-cemî'i'l-me'ânî* ve *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*

³²⁹⁰ Bu eserin Cürcânî'ye âidiyetinde şüpheler vardır.

“Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî (ö. 560/1165), *‘Aynü’l-me‘ânî fî tefsîri’s-seb‘i’l-meşânî.*”

“Tâcü’l-Kurrâ el-Kirmânî (ö. 500/1106’dan sonra), *Ġarâi’bü’t-tefsîr ve ‘acâ’ibü’t-te’vîl.*”

ab) *Dirayet Tefsirleri:*

Aşağıdaki tefsirler ekseriyetle rivayet ve dirayet özelliğini birlikte taşımaktadır. Ancak öne çıkan vasfı, dirayettir. Bunlar arasında:

“Rüknü’l-İslâm Cüveynî (ö. 438/1047), *et-Tefsîrû’l-Kebîr.*

“Ebu’l-Hasen el-Mâverdî (ö. 450/1058), *Tefsîrû’l-Kur’ân’ı (en-Nüket ve’l-‘uyûn)*”

“Abdüssamed b. Mahmud el-Gaznevî (ö. 487/1094), *Tefsîrû’l-fukahâ’ ve tekzîbü’s-süfehâ’.*”

“Abdülhamîd b. Abdülmecîd el-Hâkimî (ö. 514/1120’dan sonra), *Tahlîşu’d-dürer fî tefsîri’l-ây ve’s-süver.*”

“Ebû Hafs Necmeddin Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142), *et-Teysîr fî (‘ilmi)’t-tefsîr ve el-Ekmeü’l-aţvel.*”

“Ebu’l-Kâsım Mahmud en-Nisâbûrî (ö. 553/1158’dan sonra) *Ġurerü’l-ekâvîl fî me‘ânî’t-tenzîl, el-Î‘câzü’l-beyân ‘an me‘ânî’l-Kur’ân’ı,*

“Ali b. Muhammed el-‘İmrânî el-Hârizmî’nin (ö. 560/1164), *Tefsîrû’l-Kur’ân (Tefsîrû’l-Havârizmî) ve Şemârîhu’d-dürer fî tefsîri’l-âyi ve’s-süver.*”

“Ebu’l-Fadl el-Bakkâlî (ö. 562/1167), *Miftâhu’t-tenzîl.*”

“Ebü’n-Nasr el-Attâbî (ö. 586/1190), *Tefsîrû’l-Kur’ân.*”

“Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234), *Nuġbetü’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân.*”

“Kutbüddîn eş-Şîrâzî (ö. 710/1311) *Müşkilâtü’t-tefâsîr.*”

“Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), *el-Muġnî, Zâdü’l-mesîr fî ‘ilmi’t-tefsîr, Teysîrû’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân ve Tezkiretü’l-erîb fî tefsîri’l-ġarîb.*

“Mecdüddin İbnü’l-Esîr (ö. 606/1210), *el-İnşâf fî’l-cem‘ beyne’l-Keşf ve’l-Keşşâf.*

Ebu'l-Bekâ el-Ukberî (ö. 616/1219), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf ve Tefsîrû'l-Kur'ân*.

ac) Lugavî Tefsirler:

Arap olmayan toplumların müslüman olmaya başlamasıyla ortaya çıkan Lugavî tefsirler, Mu'tezile'nin dil ağırlıklı eserleriyle sayıca artmış ve zenginlik kazanmıştır.

"Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî (ö. 560/1165), *'Aynü'l-me'ânî fî tefsîri's-seb'î'l-meşânî*."

"Ebû Âlî el-Gaznevî (ö. 582/1186), *Takşîru't-tefsîr*."

"Tâcü'l-Kurrâ el-Kirmânî (ö. 500/1106'dan sonra), *Lübâbü't-tefâsîr* ile *Ġarâi'bü't-tefsîr* ve *'acâ'ibü't-te'vîl*."

"Kutbüddîn eş-Şîrâzî (ö. 710/1311), *Hâşiye 'alâ Kitâbi'l-Keşşâf 'an haqâ'iki't-tenzîl li'z-Zemahşerî (Kitâbü'l-İntişâf)*."

"Muafâ b. İsmail el-Mevsılî (ö. 630/1233), *Nihâyetü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* ve onun muhatasarı *el-Mûcezz*."

d) İlmî Tefsirler:

"Ebû Abdillâh Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), *Mefâtihu'l-gayb*.

"Kutbüddîn eş-Şîrâzî (ö. 710/1311), *Fethu'l-mennân fî tefsîri'l-Kur'ân*."

"Ebu'l-Vefâ Ali İbnu 'Akîl (ö. 513/1119), *el-Fünûn*."

ae) Mezhep Tefsirleri:

1. Şîî tefsirleri:

"Şerîf el-Murtazâ Ali (ö. 436/1044), *Ġurerü'l-fevâ'id ve dürerü'l-kalâ'id*."

"Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067), ilk Şîa tefsirlerinden *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*."

"Hâkim el-Cüşemî'nin (İbnü Kerrâme) (ö. 494/1101), Zeydî-İ'tizâlî tefsirlerin kaynağı *et-Tehzîb (fî tefsîri'l-Kur'ân)* ve Hz. Ali ve Ehl-i beyt hakkında indirilmiş bulunduğunu düşündüğü âyet-i kerîmeleri mushaf tertibine göre sıraladığı *Tenbîhü'l-ğâfilîn 'an fezâ'ili't-Tâlibiyyîn*."

“Ebû Ali et-Tabersî (ö. 548/1154), *Mecma‘u’l-beyân li-‘ulûmi’l-Ḳur‘ân, el-Kâfi eş-şâfi min kitâbi’l-Keşşâf* ve *Cevâmi‘u’l-câmi‘ et-Tefsîrû’l-vasîf*.”

“Kutbüddîn er-Râvendî (ö. 573/1178), *Tefsîrû’l-Ḳur‘ân*’ı ve 10 ciltlik *Hûlâşatü’t-tefâsîr*.”

“İbn Şehrâşûb el-Mâzenderânî (ö. 588/1192), *Beyânü’t-tenzîl*.”

2. Mu‘tezilî tefsirleri:

“Ebû Müslim Muhammed b. Ali el-İsfahânî (ö. 459/1067), *Tefsîrû’l-Ḳur‘ân*’ı (20 cilt).”

“Hâkim el-Cüşemî (İbnü Kerrâme) (ö. 494/1101), Zeydî-İ‘tizâlî tefsirlerin kaynağı olan on ciltlik *et-Tehzîb (fî tefsîri’l-Ḳur‘ân)*.”

“Ebu’l-Kâsım ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf ‘an haḳā’ikı gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-te’vîl*.”

af) Mâtürîdî tefsirler:

“Ebu’l-Muîn en-Nesefî’nin (ö. 508/1115) talebesi Alâeddin es-Semerkindî’ye nisbet edilen *Şerhu Te’vîlâti’l-Ḳur‘ân* adlı tefsir ise, muhteva olarak Nesefî’nin ders ve yorumlarından ibarettir.”

“Ebû Hafs Necmeddin Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142), *et-Teyssîr fî (‘ilmi)’t-tefsîr ve el-Ekmele’l-aṭvel*.”

“Alâeddin es-Semerkindî’nin (ö. 539/1144) Mâtürîdî’nin tefsirinin şerhi mahiyetindeki *Şerhu Te’vîlâti’l-Ḳur‘ân*.”

ag) İşârî tefsirler:

“Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), *Leṭâifü’l-işârât*. Kur‘ân-ı Kerîm’in tamamını içine almaktadır. Bu sebeple daha sonra işârî tefsir yazan müelliflerin sıkça istifade ettiği bir kaynak eser olmuştur.

“Aynü’l-Kudât el-Hemedânî (ö. 525/1131), tasavvufî tefsir sahasında on cilt olarak kaleme almayı düşündüğü *Tefsîru haḳā’ikı’l-Ḳur‘ân* adlı eserini tamamlayamamıştır.”

“Ebû Muhammed Ruzbihan el-Baklî (ö. 606/1209), *‘Arâ’isü’l-beyân fî haqâikı’l-Kur’ân* ve *“Leṭâifü’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân* adıyla, günümüze ulaşmamış başka bir tefsiri vardır.”

Necmüddin-i Kübrâ’nın (ö. 618/1221) on iki ciltlik bir tefsir kaleme almış olduğu rivayet edilmiştir.

“Ebu’l-Fadl Reşîdüddin el-Meybüdü (ö. 520/1126), ilk tasavvufî Farsça yazılmış tefsirlerden olan *Keşfü’l-esrâr* ve *‘uddetü’l-ebrâr*.”

“Necmeddîn-i Dâye (ö. 654/1256), *Baḥru’l-haqâik* ve *‘l-me‘ânî fî tefsiri’(l-Kur’ân ve’)s-seb‘i’l-meşânî*.”³²⁹¹

ah) Farsça yazılmış tefsir ve meâller

“Şahfûr b. Tâhir el-İsferâyînî (ö. 471/1078), Farsça açıklamalı meâlî şeklinde *Tâcü’t-terâcim fî tefsîri’l-Kur’ân li’l-e‘âcim*.”

“Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî (ö. 486/1093), bilinen en eski Farsça Kur’ân sözlüğü mahiyetindeki *Tercemân-ı Kur’ân*’ı.”

“Hâkim el-Cüşemî’nin (İbnü Kerrâme) (ö. 494/1101) Farsça yazılmış, özlü tefsiri *Tefsîrân*.”

“Ebû Hafs Necmeddin Ömer en-Nesefî’nin (ö. 537/1142) *Tefsîr-i Neseфі* adlı eseri.” (Geniş bir tefsirden ziyade Farsça meal mâhiyetindedir.)

“Ebu’l-Fadl el-Bakkâlî’nin (ö. 562/1167) *Terâcimü’l-e‘âcim*’i.” (Farsça muhtasar bir Kur’ân lügatıdır.)

Zahîrüddîn Muhammed en-Nisâbüri’nin (ö. 577/1181’den sonra) Farsça *el-Beşâir fî t-tefsîr* adıyla birkaç ciltten oluşan bir tefsir kaleme aldığı söylenmiştir.

³²⁹¹ Bu tefsirin Fâtiha’dan Zâriyât Sûresi’nin 18. âyetine kadar olan kısmını, dokuz cilt şeklinde Necmeddîn-i Dâye yazmış; devamını ise tek bir ciltlik *Necmü’l-kurân fî te’vîlâtı’l-Kur’ân* adlı zeyl ile başka bir Kübrevî şeyhi olan Alâüddevle-i Simnânî tamamlamıştır.

Ebu'l-Fadl Reşîdüddin el-Meybüdü'nin (ö. 520/1126) ilk tasavvufî Farsça yazılmış tefsirlerden olan *Keşfü'l-esrâr ve 'uddetü'l-ebrâr*'ı,

Hubeyş et-Tiflîsî'nin (ö. 629/1232 [?]) Anadolu'da kaleme alınan ilk eserlerden biri olan Farsça *Kitâbü Vücûhi'l-Kur'an*'ı bu dönemde yazılmış belli başlı Farsça tefsir ve meallerdir.

a) Eseri günümüze ulaşmadığı için tefsirinin özellikleri bilinmeyen müfessirler:

“Ebû Zer el-Herevî'nin (ö. 434/1043) *et-Tefsîr (Tefsîrû'l-Kur'an)*’ı”,

“Ebû Sa'd İsmail b. Ali es-Semmân'ın (ö. 445/1053) on ciltlik olduğu söylenen *el-Bustân fî tefsîri'l-Kur'an*’ı”,

Ebu'l-Feth Süleym er-Râzî'nin (ö. 447/1055) *Żıyâ'u'l-kulûb*’u,

“Ebu'l-Meâlî İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *Tefsîrû'l-Kur'an*’ı”,

“Ebû Ma'ser et-Taberî'nin (ö. 478/1085) *Kitâbü'd-Dürrer fî't-tefsîr* ve *Tefsîru Ebî Ma'ser*’i”,

“Ebû İsmail Hâce Abdullah el-Herevî'nin (ö. 481/1089) *Tefsîrû'l-Kur'an*’ı”,

“Ebu'l-Hasen Ebu'l-'Usr el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) oldukça hacimli *Keşfü'l-estâr*’ı ve *Tefsîrû'l-Kur'an*’ı”,

Ali b. el-Hasen en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 484/1091) *Tefsîru'l-Kur'an*’ı,

“Ebu'l-Ferec Abdülvâhid b. Muhammed eş-Şîrâzî'nin (ö. 486/1094) otuz cilt hacminde olduğu söylenen *Kitâbü'l-Cevâhir*’i”,

Ebû Hâmid Alâeddin es-Semerkindî'nin (ö. 488/1095) *Tefsîru'l-Kur'an*’ı,

“Ebû Yusuf Abdüsselâm b. Muhammed el-Kazvînî'nin (ö. 488/1095) Mu'tezile mezhebi esasların göre kaleme aldığı 300, 400 veya 700 cilt (cüz) olduğu nakledilen *Hadâ'ıku zâtü behce'si*”,

“Selman b. Nâsır en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 512/1118) bir tefsiri bulunduğu” söylenmiştir.

İbnü Mevheb'in (ö. 532/1137) *Tefsîrû'l-Kur'an*’ı,

Ebu'l-Kâsım Kıvâmü's-Sünne et-Teymî'nin (ö. 535/1141) *Tefsîrû'l-İsfahânî, el-Câmi'(u'l-kebîr fî me'âlimi't-tefsîr), el-Mu'temed, el-Muvazzâh, el-İzâh fî't-tefsîr, et-Tefsîru bi'l-lisâni'l-İsfahânî* adlı tefsirleri,

Ebu'l-Hasen Ali el-Hârizmî'nin (ö. 539/1144) *Şemârîhu'd-dürrer'i*,

“Ebu'l-Mehâsin Mes'ud b. Ali el-Beyhakî'nin (ö. 544/1149) *Tefsîrû'l-Kur'an'ı*”,

Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali el-Beyhakî'nin (ö. 544/1150) *et-Tefsîrû'l-Kur'an'ı*,

Ebû Hafs el-Cenzî (ö. 550/1155) bir tefsir yazmaya başlamış, ama tamamlayamamıştır.

“Ebu'l-Feth Muhammed el-Üsmendî'nin (ö. 552/1157) de bir tefsir kitabından” bahsedilmektedir.

“Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *Tebyînü me'âdini'l-me'ânî limen ilâ tebyînihâ de'ânî'si*”,

Nasr b. Ali'nin (İbn Ebû Meryem) (ö. 565/1170'ten sonra) muhtemelen “8 cilt olan *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an (Tefsîru İbn Ebî Meryem)*”i,

“Tâcü'l-Kurrâ el-Kirmânî'nin (ö. 500/1106'dan sonra) *Lübâbü't-te'vîl ve et-Teyssîr fî't-tefsîr'i*”,

Nâsıhuddîn İbnü'd-Dehhân'ın (ö. 569/1174) *Tefsîrû'l-Kur'an'ı*,

Ahmed en-Nâtıkî'nin (ö. 588/1192) *Tefsîrû'l-Kur'an'ı*,

Ebû Ali Hasen en-Nu'mânî'nin (ö. 598/1202) *et-Tefsîrû'l-Kebîr (Tefsîrû'n-Nu'mânî)* adlı eseri,

“Kemaleddin Mûsâ İbn Yûnus'un (ö. 639/1242) *Keşfü'l-müşkilât ve izâhu'l-mu'dilât'ı*”,

Sıbtu İbnu'l-Cevzî (ö. 654/1256) yirmi dokuz cilt olduğu söylenen *Tefsîrû'l-Kur'an'ı*,

Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî (ö. 656/1258) *Me'âdinü'l-ibrâz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz'i* bu tefsirler arasında sayılabilir.

ag) Tefsir ve Kur'an ilimlerine dair eseri olmayan, ama tefsirle meşgul olmuş müfessirler:

“Ebu'l-Feth el-Vâsîti (ö. 436/1044), Ebû Osman İsmail b. Abdurrahman es-Sâbûnî (ö. 449/1057), Abdurrahman b. Muhammed ed-Dâvûdî el-Bûşencî (ö. 467/1075), Ebû Sâlih Ahmed b. Abdûlmelik el-Müezzîn (ö. 470/1077), Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî (ö. 478/1085)”, Kâsım b. Fadl es-Sekafî el-İsfahânî (ö. 489/1096), “Ebû Bekr Muhammed b. Mansur es-Sem'ânî (ö. 510/1116), Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Yûsuf es-Semerkindî (ö. 556/1161), Ebû Bekr Zeynüddin el-Hâzîmî (ö. 584/1188), Burhâneddin el-Merğînânî (ö. 593/1197), Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî (ö. 596/1200'den sonra)”, Ebu'l-Fadl Rûkneddin el-Kirmânî (ö. 543/1149), Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö. 672/1273), “Alâeddin el-Konevî (ö. 729/1329), Şerefü'l-İslâm İbnü'l-Hanbelî (ö. 536/1141), Abdullah b. Ebî Asrûn (ö. 585/1189), Ebu'l-Yümn el-Kindî (ö. 613/1217) ve İbnü'd-Dübeysî (ö. 637/1239)”.

b) Kur'an İlimleri ile İlgili Eserler ve Müellifleri

Bu bölümdeki eserler ve müellifleri, bir önceki bölümde özellikleri anlatılan 130 müfessirden derlenmiştir.

ba) Kiraat

“Hasan b. Ali el-Ahvâzî'nin (ö. 446/1055) *et-Teferriid ve'l-ittifâk beyne'l-Hicâziyyîn ve's-Şâmiyyîn ve ehli'l-Irâk, el-Vecîz fî'l-kırâ'ati's-semâniyye, Kırâ'atü'l-Hasani'l-Başrî ve Ya'kûb, Kırâ'atü İbn Muḥayşin, el-İknâ' fî'l-kırâ'ati's-şâzze, en-Neyyirü'l-celî kırâ'atü Zeyd b. 'Ali*” adlı eserleri,

“Ebu'l-Fadl er-Râzî'nin (ö. 454/1062) *Hurûfû 'Abdillâh b. 'Âmir el-Yahşubî eş-Şâmî ve'l-ihtilâfû beyne aşhâbih'i*”,

“Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Câmi'u ebvâbi kırâ'ati'l-Kur'an'ı*”,

“Ebû Bekir Ahmed b. el-Fadl Bâtırkânî'nin (ö. 460/1068) *el-Medḥal ilâ ma'rifeti esânîdi'l-kırâ'ât ve mecmu'i'r-rivâyât (Kitâbü's-Şevâz ve Ṭabaqâtü'l-kurrâ')*” adlı eseri,

“Nasr b. Abdülaziz el-Fârisî’nin (ö. 461/1069) *el-Câmi’ fî zikri kırâ’ati’l-kurrâ’i’l-aşere’si*”,

Enderâbî’nin (ö. 470/1077) *el-İzâh fî’l-kırâ’ât’i*,

“İbnü’l-Bennâ el-Bağdâdî’nin (ö. 471/1079) *Kitâbü Beyâni’l-‘uyûb elletî yecibü en yectenibehe’l-kurrâ’* ve *izâhu’l-edevât elletî büniye ‘aleyhe’l-ikrâ’sı*”,

“Ebû Ma’ser et-Taberî’nin (ö. 478/1085) *et-Telhîş fî’l-kırâ’âtî’s-semân*, *Kitâbü Sûkı’l-‘arûs*, *el-Câmi’ fî’l-kırâ’âtî’l-aşr*, *Muhtaşar fî ifrâdi kırâ’âtî’l-İmâm Ebî ‘Amr b. el-‘Alâ*, *‘Uyûnü’l-mesâ’il*, *Tabakâtü’l-kurrâ’*, *Kitâbü’r-Reşâd fî şerhi’l-kırâ’âtî’s-şâzze*, *Kitâbü’l-‘Aded*, *Ta’dâdü’l-ây’ı*”,

“İbn Sivâr’ın (ö. 496/1103) *el-Müstenîr fî’l-kırâ’âtî’l-‘aşr’ı*”,

“Ebû Muhammed el-Ferrâ el-Beğavî’nin (ö. 516/1122) *el-Kifâye fî’l-kırâ’a’sı*”,

“Ebu’l-Kâsım ez-Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) *el-Keşf fî’l-kırâ’ât* (*el-Keşf fî’l-kırâ’âtî’l-‘aşr*) adlı eseri”,

“Ebu’l-Hasen el-Bâkûlî’nin (ö. 543/1148) *Keşfü’l-müşkilât ve izâhu’l-muğilât fî i’râbi’l-Kur’ân* ve *‘ileli’l-kırâ’ât’ı*”,

Ebu’l-Hasen el-Bâkûlî’nin (ö. 543/1148) *el-İstidrâk ‘alâ Ebî ‘Ali (el-Mesâ’ilü’lleti ‘alâ Ebî ‘Ali)* adlı, Ebû Ali el-Fârisî’nin *el-Hücce fî ‘ileli’l-kırâ’âtî’s-seb’* adlı kitabını ikmal ve tashih için yazdığı eseri,

Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî (ö. 560/1165) *‘İlelü’l-kırâ’ât’ı*,

Ali b. Zeyd el-Beyhakî’nin (ö. 565/1169) *Ahkâmü’l-kırâ’ât’ı*,

“Nasr b. Ali’nin (İbn Ebû Meryem) (ö. 565/1170’ten sonra) *el-Muğah fî vücûhi’l-kırâ’ât* ve *‘ilelihâ* (*el-Muğah fî’l-kırâ’âtî’s-semân*) ve *el-Müntekâ fî ‘ileli’l-kırâ’ât’ı*”,

“Ebû’l-‘Alâ el-Hemedânî’nin (ö. 569/1173) *Ğâyetü’l-ihtisâr fî’l-kırâ’âtî’l-‘aşr li-e’immeti’l-emşâr*, *Kitâbü’t-Temhîd fî ma’rifeti’t-tecvîd*, *Şerhu ma’htelefe fîhi aşhâbü Ebî Muhammed Ya’kûb b. İshâk el-Hadramî*, *Kitâbü’l-İntisâr fî ma’rifeti kurrâ’i’l-müdüni* ve *‘l-emşâr (Tabakâtü’l-kurrâ’)*”, *Kırâ’atü Ebî Hanîfe en-Nu’mân*, “*el-İktifâ’ kırâ’atü imâmi’l-kurrâ Ebî ‘Amr b. el-‘Alâ*”, *Mübhicü’l-esrâr fî ma’rifeti ihtilâfi’l-*

‘aded fî ‘l-aḥmâs ve ‘l-a‘şâr ‘alâ nihâyeti ‘l-îcâz ve ‘l-iḥtişâr, Mâ‘âtü ‘l-Ḳur‘ân ve Zâdü ‘l-müsâfir adlı eserleri”,

“Ebû Abdillâh Fahreddin er-Râzî’nin (ö. 606/1210) *el-Burhân fî kırâ‘ati ‘l-Ḳur‘ân*’ı”,

“Tâcü ‘l-Kurrâ el-Kirmânî’nin (ö. 500/1106’dan sonra), Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin en-Nîsâbü’rî’nin *el-Gâye fî ‘l-kırâ‘âti ‘l-‘aşr* adlı eserini şerh etmek üzere kaleme aldığı *el-Hidâye fî şerhi Gâyeti İbn Mihrân* adlı eseri”,

“Muhammed b. Hüseyin el-Kalânîsî’nin (ö. 521/1127) *İrşâdü ‘l-mübtedî ve tezkiyetü ‘l-müntehî, Kifâyetü ‘l-mübtedî ve tezkiyetü ‘l-müntehî (Kifâyetü ‘l-kübrâ fî ‘l-kırâ‘âti ‘l-‘aşr)* ve *Risâle fî ‘l-kırâ‘âti ‘s-selâs* adlı eserleri”,

“Abdullah Sıbtü ‘l-Hayyât (ö. 541/1146) *el-Mübhic fî ‘l-kırâ‘âti ‘s-seb‘ el-mütemmeme bi-İbn Muḥayşın ve ‘l-A‘meş ve Ya‘kûb ve Halef (el-Mübhic fî ‘l-kırâ‘âti ‘s-s-semân), el-İḥtiyâr fî ‘l-kırâ‘âti ‘l-‘aşr (el-İḥtiyâr fî ‘ḥtilâfi ‘l-‘aşereti e‘immeti ‘l-emşâr)*”, *Tebşiratü ‘l-mübtedî ve tezkiyetü ‘l-müntehî fî ‘l-kırâ‘ât*, “*el-Kifâye fî ‘l-kırâ‘âti ‘s-sitte, el-Îcâz fî ‘l-kırâ‘âti ‘s-seb‘, er-Ravza fî ‘l-kırâ‘âti ‘s-seb‘, el-Mü‘eyyide fî ‘s-seb‘a, Kaşîde fî kırâ‘âti Nâfi‘, el-Muḍîḥa fî ‘l-‘aşra, el-Kaşîdetü ‘l-müncide fî ‘l-kırâ‘âti ‘l-‘aşr, İrâdetü ‘t-tâlib ve ifâdetü ‘l-vâhib, eş-Şemsü ‘l-münîre* adlı eserleri”,

“Mübarek b. Hasen eş-Şehrezûrî’nin (ö. 550/1156) *el-Mişbâḥu ‘z-zâhir fî ‘l-kırâ‘âti ‘l-‘aşri ‘l-bevâhir* ile *Sûreta ‘l-Fâtiḥa ve ‘l-Bakara mine ‘l-Mişbâḥi ‘z-zâhir fî ‘l-kırâ‘âti ‘l-‘aşri ‘l-bevâhir* adlı eserleri”,

“İbnü ‘l-Haşşâb’ın (ö. 567/1173) *Fi ‘l-Ḳur‘ân ve takṣîmihâ ilâ eczâ‘ ve aḥzâb ve erbâ‘ ve a‘şâr ve fî ‘l-kırâ‘ât ve ‘l-ḥilâf fî men revâhâ*’sı”,

“Ebu ‘l-Ferec İbnü ‘l-Cevzî’nin (ö. 597/1201) *el-İşâre ile ‘l-kırâ‘eti ‘l-muḥṭâre, Kitâbü ‘seb‘a fî ‘l-Ḳırâ‘ati ‘s-seb‘* adlı eserleri”,

“Ebu ‘l-Bekâ el-Ukberî’nin (ö. 616/1219) *İ‘râbü ‘l-kırâ‘âti ‘ş-şevâz*’ı”,

bb) Fezâilü ‘l-Kur‘ân

“Ebu ‘l-Abbâs el-Mustağfirî’nin (ö. 432/1041) *Fezâilü ‘l-Kur‘ân*’ı”,

“Ebû Zer el-Herevî’nin (ö. 434/1043) *Feza ‘ilü ‘l-Kur‘ân*’ı”,

“Ebu’l-Fadl er-Râzî’nin (ö. 454/1062) *Fezâ’ilü’l-Kur’ân’ı*”,

“Ebu’l-Hasen el-Vâhidî’nin (ö. 468/1076) *Fezâilü’l-Kur’ân’ı*”,

“İbnü’l-Haşşâb’ın (ö. 567/1173) *ed-Dürerü’n-naẓîm fî fezâ’ili’l-Kur’âni’l-‘azîm’i*”,

bc) *İ’câzü’l-Kur’ân*

“Şerîf el-Murtazâ Ali’nin (ö. 436/1044) *el-Mûzîh ‘an ciheti i’câzi’l-Kur’ân’ı*”,

“Ebû Reşid en-Nisâbûrî’nin (ö. 440/1048) *İ’câzü’l-Kur’ân’ı*”,

“Abdülkâhir el-Cürcânî’nin (ö. 471/1078-1079) *Delâ’ilü’l-i’câz, er-Risâletü’ş-şâfiye*, ile *kebîr* ve *şagîr* sıfatlarıyla anılan iki *İ’câzü’l-Kur’ân’ı*”,

“Ebu’l-Kâsım Mahmud en-Nisâbûrî’nin (ö. 553/1158’den sonra) *el-İ’câzü’l-beyân ‘an me’âni’l-Kur’ân’ı*”,

“Ebu’l-Fadl el-Bakkâlî’nin (ö. 562/1167) *et-Tenbîh ‘alâ i’câzi’l-Kur’ân’ı*”,

“Ali b. Zeyd el-Beyhakî’nin (ö. 565/1169) *İ’câzü’l-Kur’ân’ı*”,

“Ebû Abdillâh Fahreddin er-Râzî’nin (ö. 606/1210) *Nihâyetü’l-îcâz fî dirâyeti’l-i’câz’ı*”,

“Sadreddîn Muhammed Konevî’nin (ö. 673/1274) *İ’câzü’l-beyân fî tefsiri Ümmi’l-Kur’ân’ı*”,

bd) *Emsâlü’l-Kur’ân*

“Ebu’l-Hasen el-Mâverî’nin (ö. 450/1058) *Emsâlü’l-Kur’ân’ı*”,

be) *Vakf ve ibtidâ’*

“Ebu’l-Fadl er-Râzî’nin (ö. 454/1062) *Câmi’u’l-vukûf’u*”,

“Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî’nin (ö. 505/1111) *el-Vakf ve’l-ibtidâ’sı*”,

“Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî’nin (ö. 560/1165) *İlelû’l-vukûf (el-Vakf ve’l-ibtidâ’ü’l-kebîr)* ve *el-Vakf ve’l-ibtidâ’ü’ş-şagîr* adlı eserleri”,

“Ebû’l-‘Alâ el-Hemedânî’nin (ö. 569/1173) *el-Hâdî ilâ ma’rifeti’l-meḳān’* ve *l-mebâdi’* adlı eseri”,

bf) Tecvid

“Ebu’l-Fadl er-Râzî’nin (ö. 454/1062) *Kitâb fi’t-tecvîd’i*”,

bg) Nâsih-Mensûh

“Hüseyin b. Zeyd el-Fârisî’nin (ö. 457/1065) *Kitâb’ı*”,

“Ebu’l-Kâsım Mahmud en-Nisâbü’rî’nin (ö. 553/1158’den sonra) *el-Mûcez fi’n-nâsihi ve’l-mensûh’u*”,

“Kutbüddîn er-Râvendî’nin (ö. 573/1178) *en-Nâsih ve’l-mensûh mine’l-âyât fi cemî’i’l-Kur’ân’ı*”,

“Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 597/1201) *Nâsihu’l-Kur’ân ve mensûhuh* (*‘Umdetü’r-râsih fi ma’rifeti’l-mensûh*) ve *el-Muşaffâ bi-eküffî ehli’r-rusûh min ‘ilmi’n-nâsih ve’l-mensûh, er-Rusûh fi ‘ilmi’n-nâsih ve’l-mensûh* adlı eserleri”,

bh) Vücûh ve’n-nezâir

“Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî’nin (ö. 467/1075’ten önce) *el-Vücûh ve’n-nezâ’ir li elfâzi kitâbillâhi’l-‘azîz ve me’ânihâ ve ez-Zevâ’id ve’n-nezâ’ir ve fevâ’idü’-beşâ’ir* adlı eserleri”,

“İbnü’l-Bennâ el-Bağdâdî’nin (ö. 471/1079) *el-Vücûh ve’n-nezâir’i*”,

“Hubeyş et-Tiflîsî’nin (ö. 629/1232 [?]) *Kitâbü Vücûhi’l-Kur’ân’ı*”,

“İbnü’z-Zâğûnî’nin (ö. 527/1132) *el-Vücûh ve’n-nezâir’i*”,

“Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 597/1201) *Nüzhetü’l-a’yûni’n-nevâzir fi ‘ilmi’l-vücûh ve’n-nezâ’ir’i*”,

bi) Esbâbü’n-nüzûl

“Ebu’l-Hasen el-Vâhidî’nin (ö. 468/1076) *Esbâbü’n-nüzûl’ü*”,

“İbn Şehrâşûb el-Mâzenderânî’nin (ö. 588/1192) *Esbâbü’n-nüzûl ‘alâ mezhebi âli’r-Resûl’ü* (*Esbâbu nüzûli’l-Kur’ân*)”,

“Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 597/1201) *Esbâbü’n-nüzûl’ü*”,

bj) Müteşâbihâtü’l-Kur’ân (*Mecâzü’l-Kur’ân*)

“İbnu Nâkiyâ’nın (ö. 485/1092) *el-Cümân fî teşbihâti ’l-Kur’ân’ı*”,

“İbn Şehrâşûb el-Mâzenderânî’nin (ö. 588/1192) *Müteşâbihü ’l-Kur’ân ve Muhtelifüh (Te’vîlü müteşâbihi ’l-Kur’ân)* adlı eseri”,

“Ebû Abdillâh Fahreddin er-Râzî’nin (ö. 606/1210) *Ğurretü ’t-te’vîl ve dürrretü ’t-tenzîl’i*”,

“Tâcü’l-Kurrâ el-Kirmânî (ö. 500/1106’dan sonra) *el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi ’l-Kur’ân (Burhânü ’l-Kur’ân, el-Burhân fî müteşâbihi ’l-Kur’ân)* adlı eseri”,

“Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 597/1201) *Mecâlis fî ’l-müteşâbih mine ’l-âyâti ’l-Kur’âniyye’si*”,

bk) *Müşkilü ’l-Kur’ân*

“Şeyzele’nin (ö. 494/1100) *el-Burhân fî müşkilâti ’l-Kur’ân’ı*”,

“Ebu’l-Kâsım Mahmud en-Nisâbü’rî’nin (ö. 553/1158’dan sonra) *Vaḍaḥu ’l-burhân fî müşkilâti ’l-Kur’ân’ı (Bâhirü ’l-burhân fî me’âni müşkilâti ’l-Kur’ân)*”,

“Ebü’n-Necîb es-Sühreverdî’nin (ö. 563/1168) *Şerḥu ba’dı elfâzi ’l-müşkile’si*”,

“Kutbüddîn er-Râvendî’nin (ö. 573/1178) *Şerḥu âyâti ’l-müşkile fî ’t-tenzîh’i*”,

“Kemaleddin Mûsâ İbn Yûnus’un (ö. 639/1242) *Keşfü ’l-müşkilât ve izâḥu ’l-mu’dilât’ı*”,

bl) *Garîbü ’l-Kur’ân*

“Şeyzele’nin (ö. 494/1100) *Ġarîbü ’l-Kur’ân’ı*”,

“Ebu’l-Kâsım ez-Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) *Nüketü ’l-i’râb fî ġarîbi ’l-i’râb’ı*”,

“Ebu’l-Kâsım Mahmud en-Nisâbü’rî’nin (ö. 553/1158’dan sonra) *Vaḍaḥu ’l-burhân fî müşkilâti ’l-Kur’ân ve Cümelü ’l-ġarâ’ib fî tefsîri ’l-ḥadîs’i*”,

“Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî’nin (ö. 560/1165) *Ġarâ’ibü ’l-Kur’ân’ı*”,

“Ebû Mûsâ el-Medîni’nin (ö. 581/1185), Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî’nin *ġarîbü ’l-Kur’ân* konusundaki *Kitâbü ’l-Ġarîbeyn fî ’l-Kur’ân ve ’l-ḥadîs’ini* ikmal için yazdığı *el-Mecmû’u ’l-muġîs fî ġarîbeyni ’l-Kur’ân ve ’l-ḥadîs’i* ile “el-

Herevî'nin zikredilen eserindeki bazı yanlışları düzeltmek üzere yazdığı *Kitâbü Takzîyeti mâ yukẓi 'l-'ayn min hefevâtî Kitâbi 'l-Ġarîbeyn'î*",

"Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî'nin (ö. 666/1268'den sonra) *Tefsîru ġarîbi 'l-Kur'âni 'l-'azîm* ve *Es'iletü 'l-Kur'ân (Mesâ'ilü'r-Râzî ve ecvibetühâ min ġarâibi âyi'-Tenzîl, Es'iletü 'l-Kur'âni 'l-mecîd ve ecvibetühâ, Tefsîrû'r-Râzî, Ġarâ'ibü' âyi'-Tenzîl)* adlı eserleri",

"İbn Nâsır es-Selâmî'nin (ö. 550/1155), el-Herevî'nin *Kitâbü 'l-Ġarîbeyn fî 'l-Kur'ân ve 'l-hadîs* adlı eserdeki hataları tashih etmek için yazdığı *et-Tenbîh 'ale 'l-elfâzi 'lleti vaġa 'a ġaġa' fî naklihâ ev zabġihâ ev tefsîrihâ fî Kitâbi 'l-Ġarîbeyn'î*",

"Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Ġarîbü 'l-Kur'ân'î*",

bm) *Nezâirü 'l-Kur'ân (Nezâirü's-süver)*

"Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc'ın (ö. 500/1106)" *Nezâirü 'l-Kur'ân (Nezâ'irü's-süver)* adlı manzum eseri,

bn) *İ'râbu 'l-Kur'ân*

"Hatîb et-Tebrîzî'nin (ö. 502/1109) *el-Mûlaġġaş fî i'râbi 'l-Kur'ân'î*",

"Ebu'l-Kâsım Kıvâmü's-Sünne et-Teymî'nin (ö. 535/1141) *İ'râbü 'l-Kur'ân'î*",

"Ebu'l-Kâsım ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Nuketü 'l-i'râb fî ġarîbi 'l-i'râb'î*",

"Ebu'l-Hasen el-Bâkûlî'nin (ö. 543/1148) *Keşfü 'l-müşkilât ve îzâġu 'l-muġlât fî i'râbi 'l-Kur'ân ve 'ileli 'l-kırâ'ât'î*",

"Ebû Hafs el-Cenzî'nin (ö. 550/1155) *Tefsîru i'râbi 'l-besmele ve Risâle fî i'râbi fâtiġati 'l-kitâb* adlı eserleri",

"Ebu'l-Berekât Kemaleddîn el-Enbârî'nin (ö. 577/1181) *el-Beyân fî ġarîbi i'râbi 'l-Kur'ân'î*",

"Ebu'l-Bekâ el-Ukberî'nin (ö. 616/1219) *İ'râbü 'l-Kur'ân (İmlâ'ü mâ menne bihi'r-raġmân min vüġühi 'l-i'râb ve 'l-kırâ'ât fî cemî'i 'l-Kur'ân, et-Tibyân fî i'râbi 'l-Kur'ân)* adlı eseri",

bo) *Aġkâmü 'l-Kur'ân*

“Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî’nin (ö. 458/1066) *Aḥkâmü’l-Ḳur’ân*’ı”,

“Ebû Ya’lâ el-Ferrâ’nın (ö. 458/1066) *Aḥkâmü’l-Ḳur’ân*’ı”,

“Ebu’l-Hasen el-Kiyâ el-Herrâsî’nin (ö. 504/1110) *Aḥkâmü’l-Ḳur’ân*’ı”,

“Kutbüddîn er-Râvendî’nin (ö. 573/1178) *Fıkhü’l-Ḳur’ân* ve *Şerḥu âyâtî’l-aḥkâm* adlı eserleri”,

bp) Havassu’l-Kur’ân

“Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî’nin (ö. 505/1111) *el-Kitâbü’z-Zeheb el-ibrîz fî havâşşî’l-Ḳur’ânî’l-‘azîm*’i”,

“Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 597/1201) *Havaşşu’l-Ḳur’ân*’ı”,

br) Fevâtiḥu’s-süver

“Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî’nin (ö. 505/1111) fevâtiḥu’s-suver ve hurûf-i mukatta‘a üzerine eseri olduğu” söylenmiştir.

bs) Şevâhidü’l-Kur’ân

“Ebu’l-Hasen el-Bâkûlî’nin (ö. 543/1148) *el-Beyân fî şevâhidi’l-Ḳur’ân*’ı”,

bt) Kur’ân ilimlerine giriş (Genel, Tefsir usûlü)

“Ebu’l-Feth eş-Şehrîstânî’nin (ö. 548/1153) *Mefâtiḥu’l-esrâr ve meşâbihu’l-ebrâr*’ı”,

“Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 597/1201) *Fünûnü’l-efnân fî ‘uyûni ‘ulûmi’l-Ḳur’ân* (*Fünûnü’l-efnân fî ‘ulûmi’l-Ḳur’ân*, *Fünûnü’l-efnân*, *‘Uyûni ‘ulûmi’l-Ḳur’ân el-müsemma Fünûnü’l-efnân*), *Muhtaşaru Kitâbi’l-Muḥ‘ad ve’l-muḥim*, *el-Müctebâ fî ‘ulûmi’l-Ḳur’ân*, *el-Müctebâ mine’l-müctenâ*, *Kitâb fî ‘acâ’ibi ‘ulûmi’l-Ḳur’ân* adlı eserleri”,

bu) Ahzâbü’l-Kur’ân

“Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî’nin (ö. 560/1165) *Ma‘rifetü ahzâbi’l-Ḳur’ân ve enşâfihî ve erbâ‘ihî ve eczâ‘ihî*”,

bv) Hattu’l-Mesâhif

“Tâcü’l-Kurrâ el-Kirmânî’nin (ö. 500/1106’dan sonra), *Hattu’l-meşâhif*’i”,

by) *Tekraru'l-Kur'ân*

“Tâcü'l-Kurrâ el-Kirmânî'nin (ö. 500/1106'dan sonra), *Esrâru't-tekrâr fi'l-Kur'ân'ı*”,

bz) *İlelü'l-Kur'ân*

Hubeyş et-Tiflîsî'nin (ö. 629/1232 [?]) *Kitâbü Telhîşi 'ileli'l-Kur'ân'ı*,

4.1.2. Selçuklu Tefsirinin Genel Özellikleri

Selçuklu devri, tarihî açıdan Arapların kurduğu iki büyük devletin, Emevî ve Abbâsîlerin ardından kurulmuş; çok geniş coğrafi sınırlara hâkim olmuş büyük bir cihan devletidir. Asya'da kurulmuş Karahanlılar ve Gazneliler devletleri, batıya doğru çok fazla ilerlememişlerdir. Selçuklular ise, her ne kadar Karahanlılar ve Gazneliler arasında küçük bir beylik olarak ortaya çıkmışlarsa da kısa bir zaman içinde hem doğu, hem de özellikle batı istikametinde ilerleme siyaseti gütmüşlerdir.

Karşılarına çıkan Büveyhîleri yıkarak Bağdat'a hâkim olmuşlar, bununla yetinmeyerek Bizans üzerinden Anadolu'ya doğru akınlar düzenlemişler, burasının kalıcı bir İslâm yurduna dönüşmesi için büyük gayret sarf etmişlerdir. Bir taraftan fetih hareketleri, bir taraftan göç ve iskân siyaseti, bir taraftan ahâlînin İslâm'la tanışması ve bâtil inançlar ile bâtinî akımlardan korunması için büyük bir mücadele veren Selçuklular, dînî ilimler (medrese) ile tasavvufî neşveyi (tekkeyi), hem halkın irşad ve ıslah yolu olarak görmüşler, hem de bâtil inanç ve mezheplerle etkin bir mücadele vasıtası telakkî edip kullanmışlardır.

Bu ana çerçeve içinde, medrese ve tekke anlayışıyla içiçe geçmiş yönetim tarzı, dînî ilimleri ve tabîî olarak tefsiri de şekillendirmiştir. Biz sözü daha çok uzatmadan, maddeler hâlinde bu devir tefsirinin öne çıkan özelliklerini, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, şöyle sıralayabiliriz:

1. Ağırlıklı olarak Ehl-i sünnet inancına bağlı ve onu savunan bir tefsirdir. Daha önce müfessirlerin bağlı olduğu mezheplerle ilgili yaptığımız tesbit de bunu güçlendirmektedir. Selçuklu müfessirlerinin itikâdî ve fikhî açıdan bağlı oldukları

mezhepler, çoğunlukla Sünnî mezheplerdir.³²⁹² Mu‘tezile ve Şia mezhebine mensup müfessirler yer almakla birlikte, bu müfessirler hem sayı olarak çok az, hem de büyük oranda (muhit ve aldıkları eğitim sebebiyle) Sünnî mezhep ve inançlarla fikrî ve metodik bir yakınlaşma içine girmişlerdir.

2. Fıkhî açıdan dört mezhep öne çıkmış, daha önceden İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde az-çok mensubu bulunan 20 civarındaki Sünnî mezhep, medrese kültürünün baskın çıkması sebebiyle zaman içinde kaybolup gitmiştir.³²⁹³ Belki de bunun bir işareti olarak, ulaştığımız kaynaklarda, kaybolmuş hak mezheplere ait baştan sonra bir Kur’ân tefsirine rastlayamadık.

İslâm dünyasına yayılmış müteber dört hak mezhep içinde; fıkhîta Şâfiî mezhebine bağlı müfessirlerin sayısı (53), diğer mezheplere (Hanefî 27, Hanbelî 13, Mâlikî 10) göre daha çoktur.

³²⁹² 164 kişilik Ek-1’deki tabloyu incelediğimizde; Şâfiî 53, Hanefî 27, Hanbelî 13, Mâlikî 10, yani toplamda 103 müfessir bu dört mezhebe mensuptur. Zâhirî mezhebine mensup 2, Câferî olarak da sadece 1 müfessirin adı geçmektedir.

Aynı şekilde 23 Eş‘arî, 6 Mâturîdî ve 7 Selefe (Ehl-i hadîs) mensup, toplam 36 müfessire mukabil; 9 Mu‘tezilî, 7 Şii/İmâmiyye, 2 Zeydî ve bir de Ehl-i sünnet dışı mezhebe mensup kimseden bahsedilmektedir. Saydıklarımızdan 3 Şii/İmâmiyye mensubu ile 3 Mu‘tezilî’nin Selçuklular kurulmadan vefat ettiğini de eklememiz gerekir. Dolayısıyla Selçuklu coğrafyasında yaklaşık üç asırlık dönem içinde 6 Mu‘tezilî, 4 Şii ve 2 Zeydî müfessir bulunmaktadır.

³²⁹³ “Fıkhî çalışmalar bakımından mezhep taassubu ve taklidin hakim olması fıkıh âlimlerini şerh ve nakilciliğe, öğrencileri de ezberciliğe sevk etmiştir. Geleneksel ilim ve mezhep düşüncesinin dışına çıkanlar baskılara maruz kalmışlardır. Daha önceki dönemlerde Ehl-i sünnet çerçevesi içinde kalan ve sayıları yirmiye yaklaşan fıkıh mezheplerinin -mensupları kalmadığı için- sayısı dörde inmiş, bundan sonra ortaya çıkan bütün âlimlerin bu dört mezhepten birine tâbî olmaları bir zarûret olarak görülmüştür”. (Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, 47)

İtikâdî mezheplerde de durum çok farklı değildir. Eş‘arî mezhebine bağlı 23 müfessir varken 6 Mâturidî ve 7 Selef/Ehl-i hadîs ekolüne mensup müfessirin adı geçmektedir.

Bu da dönemin hâkim mezhebinin Şâfiî/Eş‘arî olduğunu göstermektedir. Bunun siyâsî, kültürel, sosyolojik, psikolojik, mezhepler tarihi açısından pek çok sebepleri olabilir. Biz sözü daha fazla uzatmadan kendi konumuzun sınırları içinde kalmayı tercih ediyoruz.

3. Sünnî ve Şâfiî/Eş‘arî ağırlıklı bir anlayış ve ilmî kültürün oluşup genişlemesinde medreselerin, bilhassa Nizâmiye Medreseleri’nin çok önemli bir rolü vardır. Bu medrese modeli, talebenin istediği şehirde, istediği hocalardan icazet alması ve kendi imkânlarıyla ilim elde etmesi yerine talebenin bir medreseye/bir hocaya bağlanarak 4 yıl gibi uzun bir süre ve yatılı olarak ders alması üzerine kurulmuştur. Talebenin bütün ihtiyaçları -dışarıda mâişet teminine ihtiyaç duymaksızın- bu medresede karşılandığı gibi, ders tekrarı, kütüphane, hoca ile uzun süreli beraberlik vb. imkânlarıyla öğrenciyi her bakımdan kuşatmakta ve doyurmaktadır.

Aynı şekilde bu medreseler ve eğitim modeli, toplumda kök salma teşebbüsleri bulunan birçok bâtıl fırka ve mezhebin önünde set olmuş, onların hâkimiyet sahalarını azaltmış ve tesir güçlerini kırmıştır.

Ancak bu medreseler, devlet eliyle veya teşviğiyle kurulmakta, başlarındaki müderrisler, büyük oranda iktidar mensupları tarafından tayin ve azledilmekte, vakfiye şeklinde düzenlenmiş medreselerde de vakıf şartnamelerinde çoğunlukla katı bir şekilde uygulanan “mezhep” tercihi maddesi bulunmaktadır. Bu da medreselerin, kısmen idâreye bağlı/bağımlı ve belli mezheplere hizmet veren statüde oluşmasına yol açmıştır. Bu medreselerin câzip imkânlarından uzak kalmak istemeyen bazı ilim adamları, mezhebini değiştirmek zorunda kalmış; şartnâmeye uymayan bazı ehil âlimler de bu medreselerde hizmet etmek imkânından mahrum kalmışlardır. Medreselerde hocalık veya talebelik yapan kimseler arasında siyâsî idareye/icraatlara karşı muhalefetin gelişip gelişmediği, bunun örneklerinin bulunup bulunmadığı da ayrı bir araştırma konusudur.

Medreselerde uygulanan müfredat ve okutulan kitaplar da ekseriyetle birbirine yakındır. Bu eğitim modeli, ezber ve tekrar üzerine kurulmuş; fen bilimleri ile felsefî dersler bazen bu müfredata eklenmiş, bazen de azaltılmış veya çıkarılmıştır.³²⁹⁴ Dolayısıyla dönemin fikir, ilim ve kültür anlayışını tahlil ederken medrese faktörü her zaman göz önünde bulundurulmalıdır.

4. Selçuklu toplum ve kültür yapısı içinde gittikçe artan tasavvufî anlayışın izlerini görmek de mümkündür.³²⁹⁵ Bu anlayışın ortaya çıkması, yayılması, taraftar bulması, farklı tasavvufî anlayış modelleri ayrı bir araştırma konusudur. Biz, tefsire yansıyan boyutuyla belki işârî tefsirin zaman içinde nasıl bir seyir takip ettiğini görebiliriz.

Selçuklular'ın ilk kurulduğu dönemden itibaren mutasavvıf çevrelerle irtibatı vardı. Bunda Orta Asya'da yaygın tasavvufî cereyanların rolü bulunduğu gibi, gittikleri bölgelerde bâtinî mezheplerle mücadele ederken de Sünnî tasavvufun yardımına muhtaç kaldıklarını göz ardı etmemek gerekir.

Aynı şekilde gerektiğinde halka sahih İslâm akîdesini aşılamaaya çalışan, gerektiğinde sınır ötesinde fetih hazırlıkları yapan, istihbarat toplayan, ahaliyi İslâm'a ve müslümanlara hazırlayan, gerektiğinde esnaf ve ticaret ahlakını tanzim ve kontrol eden, yine gerektiğinde gönüllü asker olarak cepheye koşan ribat ve hankâhlarda yetişmiş dervişler de Selçuklular için bulunmaz nimetti.

İlmî mahfillerde ise, Gazzâlî ve benzeri âlimler tarafından; kontrolsüz, keyfî ve art niyetli Şîî/İsmâîlî/Bâtinî tefsir yorumlarına karşı, nas ile bağı kopmamış, kendince bir metodu ve sınırı bulunan işârî/tasavvufî yorum alternatif olarak öne çıkarılmış ve bu çizgide pek çok örnek ortaya konmuştur. Ancak bu işârî tefsir, İbn Arabî ve

³²⁹⁴ Tafsilat ve misallerle ilgili bk. Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, 49 vd.

³²⁹⁵ Demir, Selçuklular dönemi tefsir faaliyetlerine zemin hazırlayan iki zümreden söz etmiştir. Bunlardan ilki, muhaddislerdir. Zira hadis ilminin en büyük temsilcileri bu topraklardan çıkmıştır. Diğer ise sûfilerdir. Selçuklular döneminde onbir kadar sûfî tarikatın yanında sünnî tarikatlar sayılamayacak kadar çoktur. Daha geniş bilgi için bk. Ziya Demir, *a.g.e.*, 61-62; Nuri Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, DİB, Ankara 1998, 32.

takipçileri tarafından felsefî bir boyutta bambaşka bir mecraya sürüklenmiştir. Bu değişim süreci de Selçuklu tefsirine bütün boyutlarıyla yansımıştır. Selçuklu dönemi, bu mânâda tasavvufî/işârî tefsirin “altın çağı” olarak ifade edilmiştir.³²⁹⁶

5. Bu dönemde, daha önce de incelendiği üzere, farklı türlerde yazılmış birçok tefsir bulunmaktadır. Tefsir tarihinin başından beri var olan rivâyet tefsiri örneklerinin yanı sıra, lugavî, mezhebî (fikhî-itikâdî), konulu (mevzûî), işârî tefsirler kaleme alınmıştır. Bu tefsirlerin önemli bir kısmı, daha sonraki dönemlerin kaynak eseri şeklinde ciddi bir tefsir klasiğine dönmüştür. Aynı şekilde kıraat, tecvid, tefsir usûlü, vakıf ve ibtida vb. Kur’ân ilimleri sahasında yazılmış birçok eser de muhtevasında “ilkler” barındırmakta ve kendisinden sonraki çalışmalara kaynaklık vasfı taşımaktadır.

Selçuklular ile onları takip eden yaklaşık bir asırlık dönem (VIII. asrın ortaları), tefsir ilmi açısından zirvenin yaşandığı bir devirdir. Bundan sonra, medrese sisteminin de tesiriyle, yeni ve orijinal eserler kaleme almak yerine, mevcut eserler üzerinde şerh, hâşiye, ihtisar ve mukayese dönemi başlamıştır.³²⁹⁷ Talebeler, medrese eğitimleri boyunca okudukları eserleri veya benzerlerini geliştirip özetlemek ihtiyacını duymuş,

³²⁹⁶ Ekrem Demirli, “*Tasavvufun Altın Çağı, Konevî ve Takipçileri*” ismini verdiği bu eserde XII-XIV. asırlardaki düşünce hayatı hakkında bilgiler verirken İbnü’l-Arabî, Sadreddin Konevî, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Yunus Emre, Hacı Bektâş-ı Velî gibi isimleri zikrediyor. Daha sonra Sadreddin Konevî’ye geniş bir bölüm ayırıyor ve Kutbuddin Muhammed İznîkî’den bahsediyor (a.g.e., 1. Baskı, Sufi Kitap, İstanbul 2015). Görüldüğü üzere burada sayılan isimlerin hepsi, Selçuklu kültür ve medeniyet havzasında yetişmiş ve burayı harmanlamış kimselerdir. Elbette o devrin mutasavvıfları bunlardan ibaret değildir. Ancak bu isimlerin daha sonraki devirlere tesir ve yansımaları da inkâr edilemez.

³²⁹⁷ “XIII. yüzyıldan sonra yetişen medrese âlimlerinin tamamına yakını, daha önce yetişmiş âlimlerin eserlerine açıklamalar getirmekle, farklı eserleri bir araya toplamakla ya da uzun metinleri daha kısa hale getirmekle uğraşmışlardır. İlim tarihimizde bu dönem, büyük şârihlerin (yorumcuların) ve ansiklopedistlerin yetiştiği bir dönem olarak tanımlanabilir”. (Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, 47)

yeni eserler ortaya koyma ihtiyacından/imkânından kademe kademe uzaklaşmışlardır.

Bu dönemde incelenmesi gereken bir husus da medrese müfredatına konulan tefsirle alakalı eserlerdir. Hangi eserler/tefsirler, hangi seviyedeki öğrencilere okutulmuş, bu müfredat ne kadar geçerli kalmıştır?

6. Şerh ve hâşiye dönemine geçilmesinin pek çok sebebi vardır. Endülüs İslâm medeniyetinin yıkılışı, doğudan gelen Moğol istilası ve barbarlığı, Batılıların birbiri ardınca tertipledikleri Haçlı seferleri belli başlı hâricî sebepleri oluştururken Asya'dan gelen göçmenler, Selçuklu topraklarında hanedan üyeleri arasındaki iç savaşlar, bâtinî faaliyetler/suikastler, işgal ve istilalar arasında ilmî/kültürel mirasın yok olması, kargaşa ve katliâmlar, zarûrî göç dalgaları, dönem dönem mezhepler arası mücadele bu süreci hızlandıran sebeplerdendir. Bunlara ilaveten medrese vb. müesseselerde aklî/felsefî ilimlerin ikinci plana atılarak naklî ilimlere daha çok meyledilmesi de oldukça önemli bir faktördür.³²⁹⁸

7. Büyük Selçuklular döneminde 95 müfessir varken Büyük Selçuklular'dan sonra kurulmuş Kirman Selçukluları devrinde 3, Anadolu Selçukluları'nda 8, Suriye Selçukluları'nda 1 müfessir bulunması dikkat çekicidir. Irak Selçukluları'nda ise 23 müfessir vardır.

Büyük Selçuklular'ın Mâverâünnehir ve Horasan gibi ilim merkezleri üzerinde kurulması, daha sonra “Irak-ı Arap” ve “Irak-ı Acem” topraklarına hâkim olması bu rakamı nisbeten açıklamaktadır. Irak Selçukluları'nın da Bağdat, Basra ve Musul gibi ilim merkezleri vasıtasıyla birçok âlim/müfessir yetiştirdiği görülmektedir.

Kirman, nisbeten küçük bir yer olduğu ve merkezlerden uzak bulunduğu için; Anadolu da yeni fethedildiği için bu ilmî gelişmelerden yeterince istifade edememiş olmalıdır.

³²⁹⁸ Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, 41-42, 45-46 vd.

Suriye Selçukluları'nı incelediğimiz dönem, yaklaşık 90 yılı içine almaktadır. Bu dönemin ardından (560/1164 yılından sonra) iki asır içinde Suriye bölgesinde 23 müfessir yetişmiştir. Bunu da kaydetmeye değer buluyoruz.

8. Büyük Selçuklu Devleti döneminde Vezir Amîdülmülk, Mu'tezile mezhebine mensup olarak Şâfiî/Eş'arî mezhebi mensupları üzerinde siyâsî bir baskı uygulamış; Nizamülmülk bu baskıyı kaldırmakla birlikte Şâfiî/Eş'arî mezhebini himayesine almıştır. Aynı şekilde Selçuklular, Bâtınîlikle mücadeleyi bir devlet politikası hâline getirmiş, tavizsiz ve katı bir şekilde bu politikayı uygulamışlar ve bu hususta âlimlerden destek almışlardır. Bu dönemde yazılan bazı eserlerin, bâtıl mezhep ve akımlarla mücadele gayesiyle yazıldığı/yazdırıldığı da unutulmamalıdır. Bu plan ve projenin tefsirdeki izdüşümünü de takip etmek faydalı olacaktır. Her ne kadar Mu'tezilî veya Şîî müfessirler tarafından yazılmış tefsirlere/yorumlara cevap mahiyetinde yazılmış birtakım eserler bulunmaktaysa da devlet himaye ve teşvikiyle yazılmış/yazdırılmış tefsirler konusu da farklı ve derin bir araştırmayı hak etmektedir.

9. Selçuklular'ın yaklaşık on asır önce yaşamış olmaları, çok geniş bir coğrafyada hüküm sürmeleri, amansız istilâ, işgal ve katliâmlar sebebiyle eserlerin büyük bir kısmının henüz o devirde kaybolması, dağınık bir coğrafyada bulunan eserlerin kütüphanelerde tesbitinin zorluğu, birçok eserin ilmî neşrinin yapılmamış olması; Selçuklu dönemi tefsiri hakkında nihâî ve sağlıklı yorum yapmayı zorlaştıran unsurlardan bazılarıdır.

10. Bu dönemi incelerken dikkatimizi çeken bir husus da Selçuklu veya yakın dönemde yaşamış bazı müfessirlerin eserlerinin/tefsirlerinin mezhebî temayüllerle (Şiilik/Vehhâbîlik) neşredilmesidir. Takıyyüddin İbn Teymiyye ve İbn Kayyım el-Cevziyye gibi günümüz Vehhâbîliği açısından büyük değer atfedilen kimselerin en küçük risalesine kadar hemen hemen bütün eserleri gün yüzüne çıkarılmış ve neşredilmiştir.

Aynı durum, Şîîler için de sözkonusudur. Onlar da bazen Ehl-i sünnet mensubiyeti kesin olan kimselerle ilgili bile taraftar mantığıyla yakınlık kurmaya ve eserlerinden/görüşlerinden Şîîlikle ilgili deliller çıkarmaya çalışmaktadırlar. Aynı

şekilde bugünkü İran topraklarında doğmuş ve bir şekilde insanlığa mâl olmuş herkesi İranlı olarak sahiplenme teşebbüsündedirler. Şüphesiz tarihî hakikatlerde ve metinlerin orjinallerinde tahrifat yapılmadığı müddetçe bu tür gayretleri küçümsemek veya karalamak doğru değildir. Neticede herkes bir ucundan tutarsa bu büyük miras, er-geç gün yüzüne çıkacaktır. Bunları zikretmemizin sebebi, bu noktada milletçe biraz daha gayret ve himmet sahibi olmamızı vurgulamaktır.

Yukarıdaki iki örneğin dışında tarihî metinlerin elden geçirilip ilmî kriterlerle neşredilmesi; -Şehristânî örneğinde olduğu gibi- mezhep taassubu, müstensih hatası, kulaktan dolma/tafagir bilgilerin müellifin eserinden tahkik edilmeden kitaplara yazılması, müellifin eserine daha sonraki dönemlerde eklenen veya bundan çıkarılan kısımların olması vb. sebeplerle tarihî şahıslar üzerindeki hatalı bilgi ve yorumların azalmasına yol açacak, bu da doğru bilgi ve değerlendirmelere fırsat verecektir.

11. Selçuklular döneminin en etkili ve sarsıcı aktörlerinden biri olan Bâtınîlerin, Selçukluların bütün imkânlarını seferber etmesine rağmen ayakta kalması, daha sonra bu bölgeyi işgal edenler tarafından yok edilmeleri de oldukça ilgi çekicidir. Moğollar, dînî bir gaye gütmeksizin bu bâtil fırka mensuplarını tamamen yok edinceye kadar durmamış, bununla da yetinmeyerek kale ve kütüphanelerinde mevcut bütün eserleri tamamıyla yok etmişlerdir. Moğolların bu yıkımı, fikrî ve itikâdî açıdan Bâtınîleri çok ciddi şekilde sarsmış ve terörü bir silah olarak kullanan bu sapık mezhep, bölgedeki hâkimiyetini tamamıyla kaydetmiştir.³²⁹⁹ Bâtınîlerden günümüze yeterince eser kalmamış olmasının sebeplerinden bir tanesi de Moğolların bu saldırılarıdır. Bu sayede Moğollar, birkaç asır boyunca Selçukluların yapamadığı yapmış, bu bâtinî fitneyi tesirsiz hâle getirmiştir.

³²⁹⁹ Moğol saldırılarının hayırlı sonuçlarından biri Bâtınîlerin bozuk ve yanlış akidelerini muhtevi kitapların Hülâgû ordularınca yok edilmesi (Özdemir, *Moğol İstilâsı*, 310) ise, diğeri de Anadolu'da İslâmlaşma ve Türkleşme sürecinin hızlanması ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna zemin hazırlanmasıdır. (Özdemir, *a.g.e.*, 313)

12. Selçuklular döneminin önemli özelliklerinden birisi de tesbit ettiğimiz müfessirlerin hemen hepsinin erkek olmasıdır.³³⁰⁰ Aslında hanımların, o dönemlerde dînî ilimlerde çok etkin bir rolü varken, Selçuklular döneminde (en azından tefsir sahasında) hemen hemen hiçbir kadın ismiyle karşılaşmamamızın temelinde, muhtemelen yatılı medrese sistemi bulunmaktadır.

13. Selçuklu döneminde yazılmış tefsirlerin ve Kur'ân ilimleri eserlerinin kâhir ekseriyeti Arapça'dır. Farsça meal mahiyetinde yazılmış birkaç eser dışında, farklı etnik kökenden gelen ve farklı diller konuşan topluluklara hitap etmek üzere, mahallî dillerde yazılmış eser yoktur. Bu dönemde Türkçe bir tefsire rastlamadığımız gibi, Kur'ân ilimleri sahasında da Türkçe yazılmış bir eser bulunmamaktadır.³³⁰¹

³³⁰⁰ Hidayet Aydar, *Hanım Müfessirler* adıyla bir eser telif etmiş ve Hz. Hatice'den başlayarak günümüzde tefsir sahasında eserleri bulunan hanımlara kadar geniş bir çerçevede isim ve eserleri tahlil etmiştir. Ancak bu eserde, Hz. Âişe'den (ö. 58/677) sonra zikredilen isim Canan Begüm (ö. 1070/1660) olup Selçuklu dönemine yakın tarihli hiç kimse yer almamaktadır. (bk. Hidayet Aydar, *Hanım Müfessirler*, Ensar Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul 2015)

³³⁰¹ Zekerîya Kitapçı, *Tefsir ve Hadis İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri* (Konya 2016) adlı eserinde, Sâmânî Emîri Mansur b. Nuh (961-976) devrinde bir heyet tarafından hazırlanmış Farsça ve Muhammed b. Abdullah tarafından yazılmış Türkçe satır arası mealin yazma nüshalarından bahsetmektedir. (a.g.e., 171-178) Aynı eserin daha sonraki sayfalarında Karahanlılar devri âlimlerinden Ebü'l-Fütûh Abdülgafûr b. el-Hüseyn (ö. 1093) ve babası Hüseyin b. Ali Halef b. Cibril el-Elmâî'nin "Türkçe Kur'ân Çevirisi" ve satır arası tefsir yazdıklarını söylemiştir. Ardından aynı konuda Yusuf Has Hâcib (ö. 1070), Edib Ahmet Yüknêkî (ö. XII. asır) ve Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Bay-Çuk el-Bakkâlî el-Harezmî'nin (ö. 1166) isimlerini zikretmiştir. (a.g.e., 178-182)

Bu bilgiler ve zikrettiği meal/tefsirler tahkike muhtaçtır. M. Hamidullah da Türklerin Uygur alfabesi kullandığı dönemden itibaren yazılmış Türkçe meal ve yazmalar hakkında bilgi vermektedir. bk. Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi* (trc. Salih Tuğ), İFAV, 2. Baskı, İstanbul 2000, 107-121.

Bu da âlimlerin, ilim dilini Arapça olarak kabul ettiğini göstermektedir.³³⁰² Muhtemelen bu eserleri okuyan medrese ve tekke mensupları, halka, onların anlayacağı dil ve anlayış seviyesinde şifâhî vaaz, sohbet ve irşad faaliyetlerinde bulunmaktaydılar. Bu manada halkın seviyesine inerek yazılmış tasavvufî eserlerin (kıssa, şiir vb.) halk arasında daha fazla rağbet bulmasını anlamak da mümkündür.

14. Son olarak bazı müfessirler, kuru-yaş ne varsa topladıkları geniş hacimli (40-50 ciltlik) tefsirler yazmışlar, sonra da içlerinden bazıları bu eserleri farklı özellikleriyle muhataplarının istek ve ihtiyaçlarını gözeterek bizzat ihtisar etmiştir.

İlk dönemde Hz. Peygamber'den nakledilen hadis-i şerifler ile sahabe, tâbiûn neslinin nakillerinden oluşan rivayet tefsirleri, daha sonraki dönemlerde müfessirlerin, sûfîlerin, birtakım mezhep imamlarının, dil ve edebiyat âlimlerinin sözlerinin de nakledilen malzemeye dönüşmesiyle büsbütün şekil değiştirmiştir. Tefsir kitaplarında yer alan bu rivayetler, bazen nakledilen kimsenin ismi ve eseri zikredilerek; çoğunlukla ise, “kîle” kalıbıyla nakledilmiş, bu da tefsirde sap ile samanın birbirine karışmasına yol açmıştır.

İsrâiliyat, sûre faziletleri ile ilgili zayıf/mevzû rivayetler, kıssa ve menkıbeler, İbn Abbas gibi sahabîlere atfedilen asılsız bilgi ve haberler; hadis ve rical ilmine vâkıf bazı müfessirler tarafından elenmiş, ama birçoğu bu rivayetleri tahlil ve tenkid etmeden olduğu gibi nakletmiştir. Bu da tefsirlerin hacim açısından büyümesine yol açtığı gibi, gereksiz/hatalı bilgilerle dolmasına da sebep olmuştur. Bazı müfessirler de kendi lugavî bilgilerini göstermek ister gibi, âyetlerin (ifade ve ibarelerin) sadece dil tahlilini yapmış, mananın derinliklerine nüfuz etme ihtiyacı hissetmemiştir.

4.2. Selçuklu Devri Müfessirlerinin Görüşlerinden Örnekler

4.2.1. Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ından

Kur'ân'ın aklî yorumu, vahyin ilk inişinden itibaren az veya çok bir şekilde devam etmiştir. Ancak akla aşırı derecede önem veren Mu'tezile anlayışı, Kur'ân tefsiri sahasında ciddî bir yekûn oluşturacak kadar eser telif etmiştir. Biz Mu'tezile

³³⁰² Erdoğan Merçil, *Selçuklular (Makaleler)*, 100.

anlayışının en önemli temsilcilerinden kabul edilen Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ından birkaç misal paylaşmak istiyoruz.

Birçok ilimde otorite kabul edilen Zemahşerî'nin en önemli eseri, şüphesiz *el-Keşşâf*'tır. İçinde yer alan Mu'tezilî görüşlere rağmen asırlar boyunca Ehl-i sünnet âlimlerinin hem istifade ettiği hem de reddiyeler yazarak tenkit ettiği önemli bir kaynak olmaya devam etmiştir. Biz bu hususta sözü daha fazla uzatmadan *el-Keşşâf*'ta bulunan Mu'tezilî yorumlara bazı misaller vermek istiyoruz:

a) Akla verdiği önem

Zemahşerî'ye göre aklî deliller, sünnet, icma ve kıyastan önce gelir.³³⁰³ Bu anlayışını te'vil yoluna giderek Kur'ân'la te'yid etmeye çalışır.

“...İşte Allah böylece ölüleri diriltir, size âyetlerini gösterir ki düşünesiniz”.³³⁰⁴ âyet-i kerîmesindeki (تعقلون) kelimesini, “aklınızın verdiği yargıya göre amel edesiniz şeklinde tefsir etmiştir.³³⁰⁵

Zemahşerî, tefsir ettiği âyetin zâhir anlamıyla yetinmeyip, kimi aklî muhakemelerle çok derin manalara varmaya çalışmaktadır. Ona göre, âyetleri tedebbür etmek³³⁰⁶, âyetlerin zâhirinin gerisindeki sahih te'villeri ve güzel manaları bilmeye vesile olacak şekilde derin düşünmektir. Âyetlerin zâhiriyle yetinen, onlardan büyük bir fayda sağlayamaz. Bu kişinin durumu, bol sütlü devesi olup da onu sağmayan, çok doğurgan bir kısrağı olup da onu doğurtmayan kişinin durumu gibidir.³³⁰⁷

³³⁰³ Güneş, *Aklî Tefsir Hareketi*, 140.

³³⁰⁴ el-Bakara, 2/73.

³³⁰⁵ Zemahşerî, *a.g.e.*, (Terc: Muhammed Coşkun, v.dğr.), I, 414-415.

³³⁰⁶ “Sana bu mübarek Kitab'ı âyetlerini düşünsünler (ليدبروا) ve akli olanlar öğüt alsınlar diye indirdik”. (Sâd 38/29)

³³⁰⁷ Zemahşerî, *a.g.e.*, (trc. M. Coşkun, v.dğr.), V, 838-839.

Müfessirin aklî yorumlara müracaat ettiği konulardan birisi de müşkilü'l-Kur'ân'dır. O, aralarında çelişkinin var olduğu sanılan âyetlerin aslında birbiriyle çelişmediklerini aklî ve mantıkî birtakım delillerle ortaya koymaya çalışmaktadır.³³⁰⁸ Meselâ “*Karşılaşan iki toplulukta sizin için bir ibret vardır. Bir topluluk Allah yolunda çarpışıyordu; ötekisi de kâfirdi, onları gözleriyle kendilerinin iki katı görüyorlardı...*”³³⁰⁹ âyet-i kerîmesinde geçen (يرونهم مثليهم) ifadesindeki (مثليهم) kelimesini açıkladıktan sonra şöyle demiştir:

*Eğer sen, bu âyet Enfâl sûresindeki, ‘Sizi onların gözünde azaltıyordu.’³³¹⁰ sözüyle çelişiyor dersen, ben şöyle derim: Müslümanlar önce kâfirlerin gözünde azaldılar ki, onlara saldırma cesaretini kendilerinde bulsunlar. Fakat müslümanlarla karşılaştıklarında ise, gözlerinde öyle çoğaldılar ki, neticede onlara yenik düştüler. Şu hâlde azalma ve çoğalma iki ayrı durumda olmuştur. (...) Müslümanların, kâfirlerin gözünde bir kez az, diğer bir kez de çok gösterilmeleri, Allâh’ın kudretini ve O’na işaret eden alâmeti daha fazla ortaya koymaktadır.*³³¹¹

Zemahşerî’nin akılcılık yönünü daha belirgin bir şekilde ortaya çıkaran bahislerden biri de onun Kur’ân i’câz ve belagatine getirdiği yorumlardır.³³¹²

Müellife göre, Kur’ân nazmı, onun i’câzının aslını teşkil etmektedir.³³¹³ Çünkü benzerini getirmek hususundaki meydan okuma, onun nazmıyla ilgilidir. Ra’d

³³⁰⁸ Güneş, *a.g.e.*, 142-143.

³³⁰⁹ Âl-i İmrân, 3/13.

³³¹⁰ el-Enfâl, 8/44.

³³¹¹ Zemahşerî, *a.g.e.*, (trc. M. Coşkun, v.dğr), II, 1146-1149.

³³¹² Tafsilat ve misaller için bk. Güneş, *a.g.e.*, 145 vd. Beyân, meânî ve bedi‘ ilimlerine dair misaller için bk. Güneş, *a.g.e.*, 148-150.

³³¹³ Tafsilat ve misaller için bk. Güneş, *a.g.e.*, 146 vd.

sûresindeki “...Onlar Allâh’a ortak koştular. De ki: Onları isimlendirin (nitelendirin bakalım tapılmaya değer bir yanları var mı?) Yoksa siz, Allâh’ın yeryüzünde bilmediği bir şeyi mi kendisine haber veriyorsunuz? Yoksa boş söz mü söylüyorsunuz?”³³¹⁴ âyetinin tefsirinde şöyle der:

*Bu delillendirme ve sunulduğu hayranlık uyandırıcı yöntemler Kur’ân hakkında son derece açık ve güzel bir dille şu gerçeği haykırıyor: İşi bilen insaf sahibi biri için bu, bir beşer sözü olamaz. Ne zengin ve cömerttir sanatkârların en güzeli olan Allah!*³³¹⁵

Akla gereğinden fazla önem veren Zemahşerî, bazen de aklın bazı şeyleri anlamaktan âciz olduğunu itiraf etmiştir. Meselâ, “O gökleri, yeri ve her ikisinin arasında bulunanları altı günde yarattı...”³³¹⁶ âyet-i kerîmesinde geçen “altı gün” ifadesiyle ilgili birtakım açıklamalar yaptıktan sonra, burada diğer sayılar değil de özellikle altı sayısının seçilmesinin müşahhas bir sebebini bilmenin insan gücünü aştığını, fakat bununla birlikte onun bir hikmeti olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde cehennemle vazifeli meleklerin sayısının on dokuz, Arş’ı taşıyanların sekiz, ayların on iki, gök ve yerin yedi, namazların beş vs. olmasının da buna benzediğini, bu hususlarda yapılacak işin bunların bir hikmeti olduğunu kabul etmekten geçtiğini söylemektedir.³³¹⁷

b) Mu‘tezile prensipleri doğrultusundaki yorumları

Mu‘tezilî olduğunu açıkça söyleyen Zemahşerî, yeri geldikçe i‘tizâl görüşlerini savunmakta, âyetleri de bu manalara yaklaştırarak te’vil ve tefsir etmektedir. O, âyetlerde zikredilen “ulu’l-ilm” gibi genel kavramları kendi mezhebinin mensuplarına tahsis etmekte, İslâm’ın adl ve tevhid olduğunu, başka bir ifadeyle

³³¹⁴ er-Ra’d, 13/33.

³³¹⁵ Zemahşerî, *a.g.e.*, (trc. M. Coşkun, v.dğr), III, 768-769.

³³¹⁶ el-Furkan 25/59.

³³¹⁷ Zemahşerî, *a.g.e.*, (trc. M. Coşkun, v.dğr), IV, 880-881. Ayrıca bk. Güneş, *a.g.e.*, 159.

Allah katında makbul olan İslâm dininin de Mu‘tezile’den ibaret olduğunu açıkça söylemektedir. Dolayısıyla ona göre, Mu‘tezile dışındakilerin de İslâm ile bir alakası kalmamaktadır.³³¹⁸ Bir misal olmak üzere, Âl-i İmrân sûresinin 18. âyetinin tefsirinde şöyle demektedir:

“Yüce Allâh’ın, vahdaniyeti ve adl’i üzerine şâhitlik etme konusunda, kendisi ve melekleriyle birlikte zikretmek sûretiyle bu denli yücelttiği ulü’l-ilim’den kimi kastettiğini sorarsan, ben şöyle derim: Onlar, Allâh’ın vahdaniyetini ve adlini açık deliller ve kesin kanıtlarla isbat edenlerdir; bunlar da adl ve tevhid ulemâsıdır”.³³¹⁹

Bir sonraki âyetin tefsirinde şunları ekler:

*“(Allah katında din, İslâm’dır.)³³²⁰ ifadesi, müste’nefe bir cümle olup birinci cümlelerin te’kididir. ‘Bu te’kidin manası nedir?’ diye sorarsan, ben şöyle derim: ‘(Lâ ilâhe illâ hû: O’ndan başka ilâh yoktur.) sözü tevhiddir, (adâlete sarılarak) ise ta’dildir. Yüce Allâh’ın (Allah katında din İslâm’dır.) sözünü bunun ardından getirmesiyle, İslâm’ın adl ve tevhid olduğunu ilan etmiş olur. Bu da Allah katında (makbul) olan dindir. Bunun dışındakiler ise, Allah katında dinle hiçbir alakaları yoktur. Bu âyette şu da anlaşılmaktadır ki, Allâh’ı başkasına benzetecek veya ru’yeti câiz görmek gibi buna sebep olacak görüşlere sahip olanlar ya da zulmün ta kendisi olan cebr sahibi olanlar, İslâm olan Allâh’ın dini üzerinde değillerdir. Bu husus, gördüğün gibi açık ve nettir”.*³³²¹

Son olarak şu misali ekleyerek bu bahsi tamamlayalım. İhlâs sûresinin tefsirinde Mu‘tezile mensuplarına atıf yaparak şöyle duâ etmektedir:

³³¹⁸ Güneş, a.g.e, 161-162.

³³¹⁹ Zemahşerî, a.g.e., (trc. M. Coşkun, v.dğr), I, 894-895.

³³²⁰ Âl-i İmrân, 3/19.

³³²¹ Zemahşerî, a.g.e., (trc. M. Coşkun, v.dğr), I, 894-895.

“Ey Allâh’ım! Seni bilenlerin, senin için amel edenlerin, senin adl ve tevhid görüşünü kabul edenlerin ve va’idinden korkanların zümresiyle bizi haşreyle!”³³²²

4.2.2. Necmeddin Ömer en-Neseî’nin (ö. 537/1142) *et-Teysîr fi’t-tefsîr*’inden

Mâturîdî mezhebine mensup, meşhur ‘*Akâidü’n-Neseî*’ müellifi Necmeddin Ömer en-Neseî’nin (ö. 537/1142) *et-Teysîr fi’t-tefsîr*’i dönemin Ehl-i sünnet tefsir anlayışını gösteren bir özellik arz etmektedir

Ömer en-Neseî tefsirine mukaddime ile başladıktan sonra, istiâze hakkında 35 sayfa civarında oldukça geniş bir açıklamada bulunmuş, ardından Fâtiha sûresinin tefsirine başlamıştır. Başlangıç ifadeleri şöyledir:

Hak Teâlâ’nın ‘Hamd Allah’a mahsustur.’ kavlinin besmele ile irtibatı, daha önce geçtiği üzere şöyledir: ‘Eşyanın varlığı Allah ile mümkündür, mülkiyeti O’na aittir.’ bir diğer vecih şöyledir: ‘Allah’ın ismi ile başladım, O’nun yardımı ile başladım, bu yüzden Allah’a hamd olsun.’ Bir başka vecih ise şöyledir: ‘Rahmet ile nitelenmiş olan Allah’ın ismi ile başladım ki bu en büyük nimettir. Bütün nimetlerine karşılık hamd O’nadır.’³³²³

Daha sonra Fâtiha sûresinin kaç âyet olduğu ile ilgili Hasan-ı Basrî ve Hüseyin el-Cu’fî’den aktarılan rivayetler nakledilmiş, aynı sûrenin kaç kelime ve kaç harf olduğu, bunların nübüvvet yıllarıyla uyumuna dikkat çekilmiştir. Aynı şekilde burada geçen harflerin hikmetleri hakkında birtakım görüşler ileri sürülmüştür. Meselâ Fâtiha sûresine iman ederek tâzim ve hürmet ile okuyan kimseler; bu sûre içinde bulunmayan peltek se, cîm, hı, zay, şîn, zı ve fe harflerinin delalet ettiği menfî manalardan (*şubûr*: helâk, *cehîm*: cehennem, *havf*: korku, *zakûm*: zakkum ağacı, *şekâvet*: bedbahtlık, *zulmet*: karanlık, *fîrâk*: ayrılık) emin olurlar.³³²⁴

³³²² Zemahşerî, *a.g.e.*, (trc. M. Coşkun, v.dğr), VI, 1466-1467. Tafsilat ve başka misaller için bk. Güneş, *a.g.e.*, 163 vd.

³³²³ Neseî, *et-Teysîr fi’t-tefsîr*, trc. Muhammed Coşkun, I, 142.

³³²⁴ Neseî, *a.g.e.*, I, 142-145.

Âyet sayısının yedi olmasıyla ilgili de benzer hikmetler zikredildikten sonra, Ebû Hüreyre'den “Sûre iki kısımdır”. şeklinde nakledilen bir kudsî hadise yer verilmiştir.³³²⁵

Ardından Fâtiha sûresinin nüzul sebebi ve Mekkî-Medenî oluşuyla ilgili rivayetler nakledilmiş³³²⁶ ve Fâtiha'nın isimleri sayılmıştır.³³²⁷

Ümmü'l-kitâb ismi anlatılırken, bir yerde şunları söyler:

*Kur'ân'da geçen enbiya, evliya, seçkin melekler, sıddıklar, şehitler, âbidler, zâhidler, takvâ sahiplerine dair ifadelerin tamamı 'şirâtallezîne en'amte aleyhim' (kendilerine nimet verdiklerinin yoluna) âyetinin kapsamındadır. Kur'ân'da geçen müşrikler, kâfirler, Yahudiler, Hristiyanlar, Sâbiiler, Mecûsiler, Seneviler, sapkınlar ve bid'atçilere dair bütün ifadeler 'ğayri'l-mağdûbi aleyhim vele'd-dâllîn' (gazaba uğramışların ve sapmışların yoluna değil) âyetinin kapsamı altındadır.*³³²⁸

Seb'u'l-meşânî ismi açıklanırken de şöyle demektedir:

*Yardım isteme iki hususta olur: Hayrı elde etme hususunda ve şerri terk etme hususunda. 'İyyâke neste'în' (Yalnız Senden yardım dileriz.) âyeti ikisine de delâlet eder. Sapkın fırkalar iki gruptur: Cebriye ve Kaderiyye. 'İyyâke na'büdü ve iyyâke neste'în (Yalnız Sana ibadet ederiz, yalnız Senden yardım dileriz.) âyeti her iki fırkanın da reddine delâlet eder.*³³²⁹

Âyetlerin tefsirine geçildiğinde, meselâ Fâtiha sûresinin 1. âyet-i kerimesinde, önce Abdullah b. Abbas, Übey b. Ka'b, Mücâhid, Atâ, Ebû Ubeyde, ve İbnü'l-Enbârî'den

³³²⁵ Neseфі, a.g.e., I, 144-145

³³²⁶ Neseфі, a.g.e., I, 144-148.

³³²⁷ Neseфі, a.g.e., I, 148-162.

³³²⁸ Neseфі, a.g.e., I, 150-151.

³³²⁹ Neseфі, a.g.e., I, 154-155.

hamd ile ilgili rivayetler nakledilmiş, ardından ‘efradını câmi ağyârını mâni şekilde’ hamd tarif edilmiştir.³³³⁰ Sonra da “İmâm Mâturidî demiştir” ifadesiyle, *Te’vilâtü’l-Şur’ân* adlı eserinden naklen Mâturidî’nin görüş ve izahlarına yer verilmiştir.³³³¹

İmâm Mâturidî’nin görüşleri, bu şekilde tefsirin pek çok yerinde isim verilerek, âdetâ nihâî hüküm sadedinde zikredilmiştir.³³³²

4.2.3. Fahreddin er-Râzî’nin (ö. 606/1210) *Mefâtîhu’l-ğayb*’ından

Eş‘arî mezhebine mensup olan Fahreddin er-Râzî ilmî tefsirin en önemli temsilcilerinden birisidir. Tefsirdeki metoduyla ilgili bir misal olmak üzere, Bakara sûresinin 22. âyet-i kerîmesi ve tefsirini naklediyoruz:

‘O ki, Arz’ı sizin için döşek, göğü de muazzam bir yapı kılmuş; gökten su indirip onunla size rızık olarak türlü türlü meyveler çıkarmıştır.’ âyetine gelince, burada birtakım meseleler vardır:

Birinci Mesele: (الذي) sılasına bağlı olup (الذي خلقكم) ifadesinin sıfatı olarak veya medih ve tazim olarak mahallen mansuptur ya da mübtedâ olarak merfûdur, ki nasptaki medih anlamı bunda da mevcuttur.

İkinci Mesele: (الذي) müfret bir kelimeyi -mâlum bir önerme/hüküm ile tanımlamak isterken- göstermek için vaz‘ edilmiştir. Meselâ:

(ذهب الرجل الذي أبوه منطلق) [Babası harekete geçen Zeyd gitti.] ifadende (أبوه منطلق) [Babası harekete geçen] ifadesi, mâlum bir önermedir. Sen ‘adam’ı bu önerme ile tanımlamak istediğinde, başına (الذي) getirirsin ki, gramercilerin (الذي) marife kelimeleri cümlelerle tavsif etmek için kullanılır’ ifadelerinin anlamı budur. Bu böyle olunca:

³³³⁰ Neseî, a.g.e., I, 164-168.

³³³¹ Neseî, a.g.e., I, 168.

³³³² bk. Neseî, a.g.e., I, 180-181; 204-205; 228-229 vd.

(الذي جعل لكم الأرض فراشا والسماء بناء) [Arz'ı sizin için döşek, göğü de muazzam bir yapı kılmış] ifadesi, Araplar'ın, Arz'ı döşek, göğü de muazzam bir yapı kılan bir varlık olduğunu biliyor olmalarını gerektirir. 'Aslında, onlara "Gökleri kim yarattı?" diye sorsan, kesinlikle "Allah" derler.³³³³ âyetinin anlamı da budur.

Üçüncü Mesele: Allah Teâlâ burada ikisi kendimize ait [enfüsî], üçü dışımızdan [âfâkî] beş tür delil zikretmiştir. (خَلَقَكُمْ) [sizi yaratmış] ifadesiyle başlayıp ikinci olarak (والذين من قبلكم) [ve sizden evvelkileri] ifadesiyle baba ve annelerin yaratılışına dikkat çekmiştir. Üçüncü olarak Arz'ın döşek oluşuyla, dördüncü olarak göğün muazzam bir yapı oluşuyla, beşinci olarak da gökle yerin toplamından hâsıl olan şeylerle devam etmiştir ki, bu da "Gökten su indirip onunla size rızık olarak türlü türlü meyveler çıkarmıştır" ifadesidir. Bu sıralamanın birtakım sebepleri vardır:

1. İnsana en yakın varlık kendisidir; insanın kendisine dair bilgisi, kendisi dışındakilere dair bilgisinden daha güçlü ve nettir. İstidlâlin amacı bilgi ifade etmek olduğuna göre, delillik bakımından daha açık ve net olan bir şey, ifade etmek bakımından da daha güçlü olur. Bu sebeple insanın kendisi daha evvel zikredilmiş; sonra ikinci olarak ataları ve anaları, üçüncü olarak Arz zikredilmiştir. Çünkü Arz, insana gökten daha yakındır; insan göğün hâllerini bilmekten çok Arz'ın hâllerini bilmektedir. Suyun gökten inip, meyvelerin onun sayesinde çıkışından evvel de gökten bahsetmiştir; çünkü su, gök ile yerden doğmakta gibidir. Ve eser, müessirden sonra gelir; bu sebeple sudan, Arz'dan ve gökten sonra bahsetmiştir.

2. Yükümlü varlıkların kudret ve hayat sahibi olarak yaratılmış olmaları bütün nimetlerin kökenidir. Arz'ın, göğün ve suyun yaratılmasından da ancak yaratma, hayat, kudret ve şehvet şartıyla faydalanılır. İşbu sebeple, kökleri dallarından evvel zikretmiştir.

³³³³ Lokman, 31/25; Zümer 39/38.

3. Arz'da ve gökte Mutlak Sanatkâr'a delâlet eden her şey insanda gerçekleşmekte; onda hâsıl olan deliller bu ikisinde gerçekleşmektedir. Zira insanda; hayat, kudret, şehvet ve akıl bulunmakta, bunlara ise Allah'tan başka hiçbir varlığın gücü yetmemektedir. İşte burada, insana ait deliller daha eksiksiz olunca ondan daha evvel bahsedilmesi daha yerinde olmuştur...³³³⁴

şeklinde başlayan tefsir, dördüncü meselede Allâh'ın Arz'ı döşek yapması hakkındaki açıklamalarla devam etmektedir. Görüldüğü üzere, âyetin ifadesinden sonra ilgili nahiv bilgilerine, Arapça kullanım şekline temas edilmiş ve tamamen dirayet ağırlıklı bir metot ile birçok ilim dalından istifade edilerek yorum yapılmıştır.

4.2.4. Ebû Ali et-Tabersî'nin (ö. 548/1154) *Mecma'u'l-beyân*'ından

Şia tefsirinin önemli isimlerinden Ebû Ali et-Tabersî'ye göre, İbrâhim sûresinin “Allâh'ın verdiği nimeti nankörlükle karşılayan ve milletlerini helâk olacakları yere (götürenleri) görmüyor musun?” meâlindeki 28. âyet-i kerîmede kastedilenler, Ümeyye oğulları ile Mugîre oğullarıdır.³³³⁵

Aynı âyet hakkında Hz. Ali şöyle demektedir:

“Allâh'ın nimetini küfürle değiştirenler, Kureys'in en kötü iki kabilesi olan Ümeyye oğulları ve Mugîre oğullarını Bedir'de hakladık, Ümeyye oğullarına bir süre daha mühlet verildi”.³³³⁶

İsrâ Sûresi'ndeki, “...Sana göstereceğimiz rüya ile ve Kur'ân'da lânetlenmiş ağaçla sadece insanları denedik. Biz onları korkutuyoruz, fakat bu onlara büyük bir

³³³⁴ Sülün, a.g.e., 306-310.

³³³⁵ Ebû Ali et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân li-'ulûmi'l-Kur'ân* (*Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*), VI, Tahran 1373, 314.

³³³⁶ et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, VI, 314.

taşkınlık vermekten başka bir şeye yaramıyor".³³³⁷ âyet-i kerîmesinde geçen "lânetlenmiş ağaç", "fitne" ve "tuğyan" lafızları, Emevîlere işaret etmektedir.³³³⁸

Yine bu âyetin tefsirinde zikredilen "Hz. Peygamber, falanoğullarından bazı kimselerin maymun gibi kendi minberine çıktığını gördü ve ölene kadar bir daha gülümsemedi".³³³⁹ şeklindeki rivayet, İbn Kesir tarafından senedinde yer alan kusurlar sebebiyle zayıf kabul edilmiştir.³³⁴⁰

"Bu ve benzeri rivayetlerden İmâmiyye'nin Hz. Ali ve Ehl-i beyt sevgisi arkasına gizlenerek, Kur'ân'a ve sahih olan sünnete muhalif olan görüşlerini yaymak istedikleri anlaşılmaktadır. Hatta bazı mezhep inançlarının bu istismara göre bina edildiğini söylemek mümkündür".³³⁴¹

Tabersî, "*Allah ve Resûlü'ne eziyet edenlere, Allah dünya ve âhirette lânet etmiştir*".³³⁴² âyetinin tefsiri hakkında, "Ali'ye verilen eziyet, Allâh'a ve Resûlü'ne verilmiş gibidir". manasında Şîî kaynaklı şu haberi nakletmiştir:

'... Ali b. Ebî Tâlib şöyle dedi: Allah elçisinin eli sakalındayken bana: 'Kim senin bir kılına eziyet ederse, bana eziyet etmiş olur. Bana eziyet veren Allah'a eziyet vermiş gibidir. Allâh'ın lâneti, kendisine eziyet verenlerin üzerindedir.' buyurdu.³³⁴³

³³³⁷ el-İsrâ, 17/60.

³³³⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 398.

³³³⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VII, 5202-5203.

³³⁴⁰ Tafsilat için bk. İsmail Cerrahoğlu, *a.g.e.*, I, 398.

³³⁴¹ İsmail Cerrahoğlu, *a.g.e.*, I, 398.

³³⁴² el-Ahzâb, 57.

³³⁴³ İsmail Cerrahoğlu, *a.g.e.*, I, 398-399; et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, VIII, 370.

Aynı şekilde “*Bâkî olan sâlih ameller, Rabbinin katında sevap ve ümit cihetinden daha hayırlıdır*”³³⁴⁴ âyeti-i kerîmesini tefsir ederken, “bâkî olan sâlih amelin ne olduğunu” açıklamış ve şöyle bir rivayet nakletmiştir:

*İbn Ebî Ukbe’nin kitabında yer alan bir habere göre, Ebû Abdillâh, Hasîn b. Abdîrrahman’a, ‘Ey Hasîn! Bize dost olmayı küçümseme. Çünkü meveddetimiz bâkî olan sâlih amellerdendir.’ dedi. Hasîn, ‘Ey Resûlullah’ın oğlu, onu küçümsemiyorum, fakat size dost olduğumdan ötürü hamd ediyorum.’ dedi.*³³⁴⁵

4.2.5. Abdülkerîm el-Kuşeyrî’nin (ö. 465/1072) *Leṭâ’ifü’l-işârât*’ından

İlk örnekleri Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ile görülen işârî tefsir metodunun Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) tarafından tefsire nasıl tatbik edildiğine dair bir şu bilgi ve misalleri vermek mümkündür:

“Kuşeyrî, hocası Sülemî’den çok istifade etmiştir. Metodu, Sülemî’nin metoduna yakındır. İleri sürülen fikirler, Sülemî’nin fikirleridir. Ancak bu tefsirde senedler atılmış, kaynaklardan bahsedilmemiştir.”³³⁴⁶

O da Sülemî gibi tefsirin başında âlimlerin, Kur’ân-ı Kerîm’in nâsîhîni mensuhunu, va’d ve vaîdini bildiklerine; sûfîlerin de Allâh’ın başkalarından gizleyip kendilerine açtığı gayb nurlarıyla Kur’ân’ın gizli sırlarını, ince işaretlerini anladıklarına; Allâh’ın lutfettiği nurlar ve ilhamlar derecesinde bu gaybî manalardan haber verdiklerine dikkat çektikten sonra, ‘Bu kitabımız, ma’rifet ehli dilinden anlatılan Kur’ân âyetlerinden bir parçasını zikredecektir. Bu hususta biz usandırmamak için öz söylemek yolunu seçtik...’ demektedir.

³³⁴⁴ el-Kehf, 18/46.

³³⁴⁵ İsmail Cerrahoğlu, *a.g.e.*, I, 399; et-Tabersî, *Mecma’u’l-beyân*, VI, 474.

³³⁴⁶ Ateş, *a.g.e.*, 100.

Kuşeyrî bir âyetin özetle manasını verdikten sonra çeşitli anlamları üzerinde durur, ‘Bazıları şöyle anlıyor, bazıları böyle anlıyor...’ der. Şahıs zikretmeden mutasavvıflar arasında dolaşan anonim manaları sıralar. Sonra fasıl diye attığı bir başlıkla vaaz üslubuna geçer. İçli bir ifadeyle zühd ve Allah sevgisine dair manalar verir. Gerçekten bu ifadeleri kendisinin çok güzel bir vaiz olduğunu, büyüü bir ifade yeteneğine sahip bulunduğunu göstermektedir.³³⁴⁷

Meselâ, “Ancak sana ibadet eder ve senden yardım dileriz”.³³⁴⁸ âyetinin³³⁴⁹ çeşitli manalarını zikrettikten sonra bir başlık açarak şöyle devam eder:

Fasıl: İbâdet, kâsıdların nüzheti, müridlerin istirahat yeri, sevenlerin ülfet otağı, âriflerin behcet mertâ’ıdır. Onunla âriflerin gözleri ışıldar, kalpleri sevinir, onunla ruhları rahat eder. Allâh’ın salât ve selâmı üzerine olsun, Şanlı Peygamber şu sözleriyle buna işaret ediyor: Erihnâ yâ Bilâl (Ey Bilal, bizi ferahlandır!)³³⁵⁰

³³⁴⁷ Ateş, a.g.e., 100.

³³⁴⁸ el-Fâtiha 1/5.

³³⁴⁹ Ateş, burada hatâen Fatiha Sûresi’nin 4. âyet-i kerimesinde geçen “O, din gününün sahibidir” metnini almış ve bir sonraki âyetin tefsirinde geçen “ibadet” kavramını açıklamıştır. (bk. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 100)

³³⁵⁰ Ateş, a.g.e., 100. Kuşeyrî’nin *Leîâfî’l-İşârât*’ını Türkçe’ye tercüme eden Ekrem Demirli, âyetlerin tefsirindeki “Fasıl” başlıklarını kaldırmış ve ilgili bölümü şöyle tercüme etmiştir:

“İbadet, Hakk’a yönelmiş insanların ziyneti ve süsü, müridlerin rahatlama yeri, sevenlerin ünsünü artıran, ârifelerin neşesini bereketlendiren şeydir. Âriflerin göz aydınlığı ibadete bağlıdır, kalplerin neşesi ibadettedir. Ruhları ibadetle rahat eder. Hz. Peygamber: ‘Ey Bilal! Bizi rahatlat’ hadîs-i şerîfiyle buna işaret buyurmuştur”. (Abdülkerim Kuşeyrî, *Leîâfî’l-İşârât* [trc. Ekrem Demirli], I-III, 1. Baskı, İstanbul 2020, 17-18)

Aynı şekilde “(Onlar), kendilerine verdiğimiz rızıklardan (Allah yolunda) infak ederler”.³³⁵¹ âyet-i kerîmesinin tefsirinde de şöyle demektedir:

Rızık, insanın faydalandığı şeydir. Tefsir dilinde³³⁵² bu, şu demektir. Onlar mallarını ya farz veya nafile olarak infak ederler. İşaretle ise şu demektir. Onlar nefislerine bir şey yığmazlar. Nefislerini kulluk âdâbına verirler, kalplerini devamlı olarak rubûbiyeti görmeye infak ederler. Şeriatçiler mallarını infak eder, hakikatçiler hallerini infak eder. Zâhîrde nisab, yirmide yarım, iki yüzde beştir. Ama Hak ehli buna râzı olmazlar, onlar bütün hâllerini Allâh’a verirler. Hakikat ehli ise azıcık bir hal kendi nefislerine ayırmış olsalar başkalarına kıyamet kopar.

Fasl: Zâhidler Allah yolunda hevalarına uymayı infak ettiler. Allâh’ın rızasını kendi arzularına üstün gördüler. Âbidler, Allah yolunda güç ve kuvvetlerini infak ettiler, gizli ve açık takvâya sarıldılar. Müridler, kendilerini Mevlânın zikrinden alıkoyan her şeyi O’nun yolunda infak ettiler, dünya ve âhiretten hiçbir şeye iltifat etmediler. Ârifler, Allah yolunda Mevlâ’dan başka her şeyi infak ettiler, Hak da onları kendisine yaklaştırdı ve barındırdı.³³⁵³

4.3. Sonraki Dönemlere Tesiri

Ekrem Demirli, *Kur’ân-ı Kerîm’i Anlamak* adlı eserini takdim ederken satırlarına şöyle başlar:

³³⁵¹ el-Bakara, 2/3.

³³⁵² Demirli, bu ifadeyle ilgili şu notu düşmüştür: “Burada tefsir; fıkıh, kelam gibi din ilimlerine göre âyetin yorumu demektir. Bu anlamıyla tefsir herkes için bağlayıcı olan yorum anlamına gelir”. (Kuşeyrî, *a.g.e.*, 28’daki dipnot)

³³⁵³ Ateş, *a.g.e.*, 100-101; ayrıca bk. Kuşeyrî, *a.g.e.*, 28-29.

Muhyiddin İbn Arabî -ki genellikle İbn Arabî diye de yazılır- 1163'te Endülüs'te doğduğunda İslam bilim düşünce hayatı büyük badirelerle dolu serüveninin kuruluş ve ihtişamlı evresini geride bırakmış, mezhep ayrışmaları ve siyâsî çalkantılarla İslam cemaati kesin hatlarla ayrılmış, İslam en geniş coğrafi sınırlarına ulaşmış, fetihlerle kazanılmış ülkelerin bir kısmı elden çıkmaya başlamıştı. Emevî-Abbâsî hânedanlığının ardından Fâtımîler, Selçuklular gibi büyük ve köklü devletlerin kurulmasıyla İslam toplum ve siyaset anlayışı teşekkül etmiş, daha önce bilimler alanında gerçekleşen 'hâricî kaynaklar' ile etkileşimin bir benzeri siyaset felsefesi ve ahlakında da tahakkuk ederek İslam yeni bir siyaset ve ahlak anlayışı inşa etmeye koyulmuştu.

Endülüs'teki müslümanların ihtişam yılları geride kalarak İslam hakimiyeti sarsılmaya başlamış, bölünme süreci hızlanmıştı.

İslam toplumunda 'teşeyyü' (şüilik) hareketleri siyâsî sınırlarına ulaşırken nazarî alanda etkili isimlerini yetiştirmiş, Yeni Platonik felsefe ve Gnostik geleneklerden beslenen unsurlarla 'bâtınî' öğreti beraberinde getirdiği çetin sorunlarla birlikte İslam mirasına eklemlenmiş, tasavvuf ile teşeyyü (şüileşme) arasındaki ilişkiler önceki dönemlere göre daha karmaşık hale gelmişti.

Fıkıh ve kelâm alanında mezhepler teşekkül etmiş, hadis, tefsir ve dil bilimleri olgunluk evrelerini çoktan geride bırakmıştı.

Felsefe bilimlerinde Fârâbî, İbn Sînâ ve hatta İbn Rüşt gibi karizmatik 'kurucu düşünürler (şeyhler)' çağlar boyu Akdeniz'in doğusunda ve batısında okunacak mühim eserler vermiş, Grek mirası İslâm'ın kaynaklarını da dikkate alarak yeniden yorumlanmış, nazarî düşüncenin felsefe kanadı kemale ermişti.

Kelâmda İmam Cüveynî, Gazâlî ile başlayan eleştirel yapılanma süreci Fahreddin Râzî ile büyük ölçüde ikmal olmuş, İslam düşüncesinin kelim kanadı 'icthâh' kapısını kapatarak 'müteahhirîn kelâmcılar' diye tavsif edilen dogmatik dönemine girmişti. Kelam için İslam itikadı karşısındaki

hasımların ve rakiplerin ‘tutarsızlıklarının’ ortaya konmasıyla, susturulmasıyla birlikte yeni dönem şarihler dönemi olacaktı: bütün büyük düşüncelerde olduğu gibi kemalden sonra gelen düşünceyi tahkim ve tefsir devresi!

Tasavvuf, zâhitlik ve sünnî tasavvuf diye taksim edegeldiğimiz iki evresini geçmiş, ibâhî eğilimlere karşı gelişen sünnî tasavvuf ile fikh-ı bâtın diye tanımlanmış alanıyla din ilimleri arasındaki zayıf-bağımlı yerini almış, daha sonra Gazâlî’yle birlikte ilkesel olarak üstün bir pâyeye kazanmış olsa dahî sınırlı işlevini ve yerini muhafaza etmeyi sürdürmüştü.

Sünnî bilim düşüncesi ve itikadı bilhassa Şîilik ile olan mücadelesinde mesafeler almış, siyasetin desteğiyle bu inancın yaygınlaşması için medreseler tesis edilmiş, bunun için uygun okuma metinleri-şerhleri yazılmış, tasavvuf tarikatları Şîi ve Sünnî dünyada benzer gerekçelerle yaygınlaşmıştı. İbn Arabî’nin doğduğu hal ve vaziyet kısaca böyle özetlenebilir!³³⁵⁴

Zikredilen satırlar, İbn Arabî özelinde o devir İslâmî ilim ve düşünce hayatının genel bir görünüşünü sunmaktadır.

İşte böyle bir ortamda Horasan’da kurulmuş Büyük Selçuklu Devleti, “her alanda göstermiş olduğu büyük gelişme ile kendinden sonra kurulan pek çok devlete tesir etmiştir.” Nitekim Büyük Selçuklu Devleti’nden sonra kurulmuş olan diğer Selçuklu Devletleri ve Osmanlılar, bu devletin siyâsî, askerî ve kültürel mirasını sahiplenmişlerdir.³³⁵⁵

Biz bu kültürel ortak payda içinde önemli bir yer teşkil etmiş, günümüze kadar kendilerinden sonra gelen dönemleri etkilemiş müfessirlere ve eserlerine kısaca göz atmak istiyoruz.

³³⁵⁴ İbn Arabî, *Kur’ân-ı Kerîm’i Anlamak*, 7-9.

³³⁵⁵ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, 331.

Selçuklu Devri müfessirlerinin tesirinin anlatıldığı bu bölüme, tezimizde yer alan “Selçuklular öncesi dönemde yetişmiş ve vefat etmiş kimseler” ile “aynı dönemde yaşadığı hâlde başka coğrafyada bulunan müfessirler” dahil edilmemiştir.

4.3.1. Tefsir İlim ve Metodunda Yenilik Getiren Müfessirler

4.3.1.1. İlk Dönem Müfessirleri

“Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043), Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 458/1066), Ebû Ya’lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), Nasr b. Abdülaziz el-Fârisî (ö. 461/1069), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)”, Abdurrahman b. Muhammed ed-Dâvûdî el-Bûşencî (ö. 467/1075) gibi ilk dönem müfessirleri, farklı fikhî mezheplere mensup olup daha çok muhaddis ve kâri’ (kıraat ehli) kimlikleri ile ön plana çıkmıştır.

4.3.1.2. Şîî Müfessirler

“Şeyh Müfid (413/1022), Şerîf er-Râzî (ö. 406/1016), Şerîf el-Murtazâ Ali (ö. 436/1044), Ebû Ca’fer et-Tûsî (ö. 460/1067) gibi” Şîî müfessir ve âlimler, bulundukları Sünnî muhitin ve ders aldıkları Ehl-i sünnet hocalarının tesirinde kalarak daha sonraki dönemleri etkileyecek şekilde Kur’ân’ın bütünlüğünü kabul, aklî istidlâle önem verme, fikhî masum imamların varlığından bağımsız olarak sistematize etme gibi, mevcut Ahbârîler’in otoritesini zayıflatan Usûlî ekol prensiplerini koymuşlar; Şîa itikat ve fıkında, köklü değişikliklere gitmişlerdir.

“Ebû Ca’fer et-Tûsî’nin (ö. 460/1067) kaleme aldığı *et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur’ân*”, klasik dönem İmâmiyye Şîa’sının en önemli tefsirlerinden olup ilk Şîa tefsirlerinden kabul edilmektedir. Şîî müfessiri Tabersî (548/1154), *Mecma’ul-beyân* isimli eserini yazarken Tûsî’nin *Tibyân*’ını örnek aldığını ifade etmiştir.

“Ebû Ali et-Tabersî (ö. 548/1154), kendi dönemindeki İmâmiyye Şîası’nın önde gelen tefsir, hadis, fıkıh ve Arap dili âlimlerinden” sayılmaktadır. Tefsirinde Şîa ve Mu‘tezile görüşlerine yer verilen kısımlar müstesnâ, ifrattan uzak bir yol takip etmiştir. Bu yüzden Şîî müellifler, *Mecma’u’l-beyân*’ın yeteri kadar Ehl-i beyt haberlerine yer vermediğini, Ayyâşî ve İbrahim el-Kummî dışında Şîî müfessirlerinden ve kaynaklarından nakilde bulunmadığını söyleyerek Tabersî’yi tenkit etmektedirler.

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olan “Kutbüddîn er-Râvendî'nin (ö. 573/1178) *Fıkhü'l-Kur'ân* adıyla Kur'ân'daki fikhî hükümleri, Şîa anlayışına göre değerlendiren” bir eseri vardır.

Şîa mezhebine mensup olan İbn Şehrâşûb el-Mâzenderânî (ö. 588/1192) ve İbnü'l-Mutahher el-Hillî (ö. 726/1325) ise, Selçuklular dönemine yakın bir zaman diliminde yaşamış ve isimlerine yer verdiğimiz diğer müfessirlerdendir.

4.3.1.3. Mu'tezilî Müfessirler

“Bağdat İmâmiye ekolünün (Usûliye) akılcı yönü, Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044) ile zirveye ulaşmıştır. O, Mu'tezile'ye yakın bir düşünce metodu ortaya koymuştur.” Felsefeye karşı çıktığı, felsefecileri sert bir şekilde eleştirdiği için onun Mu'tezile'den ziyade Eş'ariyye'ye yakın olduğunu söyleyenler de vardır. Bazı şîîlerin aksine, “mevcut Kur'ân-ı Kerîm'in, Hz. Peygamber devrindeki Kur'ân nüshası ile aynı olduğunu vurgulamış ve Kur'ân'ın mahlûk sayılamayacağını” ifade etmiştir. İmamiye geleneğine de bağlıdır. Kur'ân'ın icâzı konusunda, sarfe nazariyesini benimsemiştir.

Şerif el-Murtezâ, *Ğurerü'l-fevâ'id* adlı eseri, özellikle “Kur'ân'a âit kavramlara başarılı filolojik açıklamalar getirmesi ve bu kavramları Arap edebiyatı kaynaklarına başvurarak açıklaması cihetiyle” özel bir değer taşımaktadır. *Ğurerü'l-fevâ'id*, Mu'tezile tefsirine ışık tutması açısından önemli bir mevkie sahiptir.

V. (XI.) yüzyıl Mu'tezilesinin reisi ve önemli bir savunucusu kabul edilen “Ebû Yusuf Abdüsselâm b. Muhammed el-Kazvînî (ö. 488/1095), oldukça hacimli, başka kaynaklarda bulunmayan bazı bilgilerin yer aldığı *Ĥadâ'ıku zâtü behce* adında” bir tefsir kaleme almıştır. Ancak bu eser, günümüze intikal etmemiştir.

Zemahşerî'nin hocalarından olan Hâkim el-Cüşemî (İbnü Kerrâme) (ö. 494/1101), *et-Tehzîb (fî tefsîri'l-Kur'ân)* adlı tefsirinde âyetleri Mu'tezile mezhebi çerçevesinde tefsir etmiştir. Taberî tefsirinin muhtasarı sayılabilecek ölçüde rivayet ve nüzul sebeplerine genişçe yer vermiştir. On ciltlik bu eser, Zemahşerî tefsiri dahil, Zeydî-îtizâlî tefsirlerin ana kaynağı sayılmıştır. *Tenbîhü'l-ğâfilîn 'an fezâ'ili't-Tâlibiyyîn*

adlı eserinde ise, Hz. Ali ve Ehl-i beyt hakkında indirilmiş bulunduğunu düşündüğü âyet-i kerîmeleri mushaf tertibine göre sıralamış ve bunları tek tek tefsir etmiştir.

Mu‘tezile mezhebine mensup “Ebü’l-Kâsım ez-Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) yazdığı *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-eķâvîl fî vüçûhi’t-te’vîl* adlı eser”, dil tahlilleri sebebiyle dirayet tefsiri sahasında eşsiz bir yere sahiptir. Muhalifleri dahil kendisinden sonra yazılan bütün eserleri az çok etkilemiş; üzerine birçok hâşiye, ihtisar ve reddiye yapılmıştır.

4.3.1.4. Ehl-i Sünnet Müfessirleri

Rüknü’l-İslâm el-Cüveynî’nin (ö. 438/1047) hem rivayet, hem dirayet metotlarıyla yazdığı *et-Tefsîrû’l-Kebîr* adında mufassal bir eseri bulunmaktadır. Bu tefsirde âyet-i kerîmeler, on vecih ile tefsir ve tevcih edilmiştir. Ancak pek çok munkatı‘ hadis ve rivayet bulunmaktadır.

“Ebü’l-Hasen el-Mâverdî (ö. 450/1058) *Tefsîrû’l-Kur’ân (en-Nüket ve’l-‘uyûn)* adlı eserinde” Kur’ân-ı Kerîm’in bütün âyetleri yerine, açıklanmasına ihtiyaç duyulan âyetler tefsir edilmiştir. Hem rivâyet hem de dirayet tefsiri özelliklerini taşır. Ahkâm âyetlerinin tefsirinde müfessirin hukukçu kimliği, edebî ve lugavî izahlarda da dilticilik vasfı ortaya çıkmaktadır. Kendisinden sonra gelmiş birçok müfessir, eserinden nakillerde bulunmuştur.

“Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem‘ânî’nin (ö. 489/1096) *Tefsîrû’l-Kur’ân’ı*”, rivayet metodu hâkim olan bir eserdir. Eserin dikkat çeken bir yönü de Mürcie, Hâriciye, Şia ve Mu‘tezile gibi mezheplerin kendi düşüncelerini desteklemek üzere kullandıkları âyetlerin, gerçekte hangi mânâ için indiğini Ehl-i sünnet inancı çerçevesinde açıklama gayretidir. Çağdaşı olan Ferrâ el-Begavî, *Me‘âlimü’t-tenzîl* adlı eserinde bu tefsirden çokça istifade etmiştir.

“Ebü’l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) kelâm ilminde Ehl-i sünnet, fıkhıta ise Hanefî mezhebine” büyük katkılarda bulunmuştur. “Ebü’l-Muîn en-Nesefî’nin talebesi Alâeddin es-Semerkandî’ye nisbet edilen *Şerhu Te’vîlâti’l-Kur’ân* adlı tefsir ise, muhteva olarak Nesefî’nin ders ve yorumlarından ibarettir.”

Müslümanları, Kur'ân ve sünnet üzerinde birleşmeye davet etmesi yüzünden kendisine “Muhyissünne” ve “Rüknüddin” lakapları verilen “Ebû Muhammed el-Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122) hadis metinlerini daha fazla öne çıkarmak için”, sahabî râvisi dışında seneddeki râvîleri söylemeden hadis nakletme usulünü başlatmıştır. Kendisinden sonra, bilhassa halk için tertip edilen kitaplarda bu usûl daha çok kabul görmüş ve yaygınlaşmıştır. Hadis ilminde imam sayılacak kadar geniş bir bilgi sahibidir. Telif ettiği hem rivayet hem dirayet özellikleri taşıyan *Me'âlimü't-tenzîl* adlı tefsir, Begavî'nin en meşhur eseridir. Yazıldığı andan itibaren çokça rağbet görmüş ve kendinden sonraki birçok tefsire kaynaklık etmiştir.

“Kıvâmü's-Sünne et-Teymî'nin (ö. 535/1141) yaşadığı V. (XI.) asrın ikinci yarısı ile VI. (XII.) asrın ilk dönemleri, Hâricîlik, Şia, Kaderiyye ve Mu'tezile gibi farklı fırkaların görüşlerini yaydığı ve Ahmed b. Hanbel'in temsil ettiği Selef inancı mensuplarının sayısının oldukça azaldığı” bir devirdi. Selef ya da ehl-i hadîs yolunu kabul etmiş olan Teymî, muhaliflere karşı bu akideyi savunmakla meşgul olmuştur. Biri Farsça olmak üzere birkaç tefsir ve *Î'râbü'l-Kur'ân*'ı yazmıştır.

“Necmeddin Ömer en-Neseî'nin (ö. 537/1142) *et-Teyssîr fî ('ilmi)'t-tefsîr*’i; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*’ı ile Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin *Le'tâifü'l-işârât*’ını ana kaynak olarak” kullanmıştır. Neseî, hacimli bir tefsir olan *el-Ekme'lü'l-a'tvel* dışında, Farsça meâl mahiyetindeki *Tefsîr-i Neseî*’yi de yazmıştır.

Alâeddin es-Semerkindî (ö. 539/1144), Karahanlılar devri Mâverâünnehir Semerkant ekolü Hanefî âlimlerinin önde gelenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Mevcut Hanefî usûl geleneğine, Mâtürîdî usûl geleneği denebilecek yeni bir usûl anlayışı eklenmiştir. Usûl ve fîruda bu anlayışı en güzel temsil edip günümüze ulaştıran eserlerin müellifi de Alâeddin es-Semerkindî'dir. “Mâtürîdîliğin en önemli kaynaklarından biri kabul edilen *Şerhu Te'vîlâti'l-Kur'ân*, Mâtürîdî'nin tefsirinin şerhidir. Aslında Ebü'l-Muîn en-Neseî'nin *Te'vîlât* derslerinin takriri mahiyetindeki mezkur eserin tertibi ve kaleme dökülmesi, bu derslere katılmış olan Semerkindî'ye aittir.”

Tâcû'l-Kurrâ el-Kirmânî'nin (ö. 500/1106'dan sonra) tefsir ve Kur'ân ilimlerinde pek çok eseri bulunmaktadır. Bâtınî mezhebiyle hem ilmi/fikrî açıdan hem de siyâsî olarak mücadele etmiştir.

“Muafâ b. İsmail el-Mevsılî'nin (ö. 630/1233) *Nihâyetü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adında” daha çok rivayet tefsirlerinde bulunan bilgileri özetleyerek bir araya getirmek sûretiyle yazılmış, oldukça hacimli bir tefsiri vardır.

Daha sonraki dönemlerde yetişmiş “Ebû'l-Berekât en-Neseî (ö. 710/1310), Kâdî el-Beyzâvî (ö. 685/1286), Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkindî (ö. 701/1301), İbnü'n-Nakîb Muhammed el-Makdisî (ö. 698/1298), Ali b. Muhammed el-Hâzin (ö. 741/1341)”, Şerefüddîn et-Tîbî (ö. 743/1343) ve Ahmed b. Hasen el-Çârperdî (ö. 746/1346) bu sahada ismi zikredilmesi gereken önemli simalardandır.

4.3.1.5. Tasavvufî/İşârî Tefsir Yazan Müfessirler

“Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) *et-Tefsîru'l-kebîr (et-Teysîr fî 'ilmi't-tefsîr)* adlı tefsirinde daha çok mutasavvıf kimliği ile öne çıkmıştır.” İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Ebû Ali el-Farmedî vâsıtasıyla Gazzâlî'ye tesir etmiştir. “*Leṭâifü'l-işârât* adlı eserinde, Sülemî'nin *Ḥakā'iku't-tefsîr*'ini örnek almış, ancak bu eser, Sülemî'nin tefsirinden daha düzenli ve kapsamlı olduğu için daha sonra işârî tefsir yazan müelliflerin sıkça istifade ettiği bir kaynak eser” hâlini almıştır.

Sahasında kaynak değeri olan ‘*Arâ'isü'l-beyân fî ḥakā'iki'l-Kur'ân* adındaki işârî tefsir metoduyla yazılmış tefsirin müellifi Ebû Muhammed Ruzbihan el-Baklî (ö. 606/1209), halkın teveccühüne mazhar olmuş, kendisine “âriflerin sultanı”, “âlimlerin burhânı”, “gibi unvanlar verilmiş bir mutasavvıftır. Tefsirinde “zikrettiği pek çok şey, Bâtıniyye yorumlarına benzer şekilde akıl ve mantık sınırlarını zorlamaktadır.”

Fütüvvet teşkilatının organize edilmesinde öncü olmuş ve aktif bir rol oynamış olan Şehâbeddin es-Sühreverdî (ö. 632/1234), eserleri, görüşleri ve yetiştirdiği müridleri ile muhafazakâr Sünnî tasavvuf anlayışının temellerinin atılmasında önemli katkıları olmuştur. “Tasavvuf ilmine dair yazdığı birçok eserin yanı sıra *Nuğbetü'l-beyân fî*

tefsîri'l-Kur'ân adını verdiği” tefsiri, ağırlıklı olarak zâhirî, bazen de işarî manaları işlediği bir eserdir.

Kübreviyye tarikatının önemli isimlerinden biri olan Necmeddin-i Dâye (ö. 654/1256), tarikat ve irşad faaliyetleriyle değil, daha çok eserleriyle tarihe geçmiştir. Ekseriyetle tasavvuf sahasında eser veren Dâye’nin otuz yılda kaleme aldığı, hacimli “tefsirinin adı *Baḥru’l-ḥaḳāik ve’l-me’ânî fî tefsiri’(l-Kur’ân ve’)*s-seb’i’l-meṣnâi (*‘Aynü’l-ḥayât, et-Te’vîlâtü’n-Necmiyye*)’dir.” Kur’ân’ın zâhir ve bâtın mânâlarının hepsini toplamayı hedefleyen Dâye’nin bu hacimli tefsiri, geniş bir coğrafyada etkiler uyandırmış, kendisinden sonra gelen müfessirleri etkilemiştir.

Reşîdüddin el-Meybüdî’nin (ö. 520/1126) kendisini meşhur eden tefsiri, *Keşfü’l-esrâr ve ‘uddetü’l-ibrâr*’dır. İlk tasavvufî tefsirlerden olup Farsça yazılmıştır. Meybüdî, tefsirinin girişinde, Herevî’nin günümüze ulaşmayan veciz tefsirini okuduktan sonra, onu şerh etmek üzere bu tefsirini kaleme aldığını söylemektedir.

Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö. 672/1273), zâhirî ilmin birçok dalında kendisini yetiştirmiş kâmil bir âlim, bâtın âleminin derinliklerine dalmış bir sûfî ve edebiyata vâkıf bir şâirdi. Mânevî cezbe hâlinde *Dîvân-ı Kebîr* ve *Mesnevî* gibi, yazıldığı günden itibaren dünyayı etkileyen iki büyük şaheser ortaya koymuştur. Eserlerinde birçok âyet ve hadîs-i şerifi kullanmış, bunlara farklı yorum ve izahlar getirmiş bulunan Mevlânâ’nın müstakil bir tefsir çalışması yoktur.

Çocukluğundan itibaren İbnü’l-Arabî ile tanışıp görüşen Sadreddîn Konevî (ö. 673/1274); Saîdüddin Fergânî, Afîfüddin Tilimsânî, Fahreddin-i Irâkî, Cendî gibi pek çok talebe ve mürid yetiştirmiş, tasavvufî eserlerde oluşturduğu yeni düşünce şeklini, bu talebeleri vasıtasıyla geniş bir coğrafyaya yayma fırsatı bulmuştur. Vahdet-i vücud düşüncesinin İbnü’l-Arabî’den sonraki en önemli temsilcisi olarak kabul edilmiştir.

Sadreddin Konevî, İbnü’l-Arabî ile birlikte tasavvufu, “müteahhirîn sûfiler” yahut “olgunluk dönemi” adları verilen yeni bir devre ve aşamaya taşıyan sûfiler olarak kabul edilirler. Konevî, düşüncelerini İbnü’l-Arabî’den daha sistemli bir şekilde dile getirmiş, tasavvuf anlayışını çelişkilerden arınmış, “tedris edilebilir” homojen bir yapıya dönüştürmeye çalışmış, üslup olarak daha çok felsefî bir dil kullanmıştır.

“Nazarî tasavvuf tarihinde hiçbir mutasavvıf, Konevî kadar etkili olmamıştır. Zira İbnü’l-Arabî’nin anlaşılması dahî büyük oranda Konevî’nin yorumları sayesinde.” Kendisinden sonra bu sahada eserler veren birçok âlim ve mutasavvıfın üzerinde tesiri rahatlıkla görülebilir. İbnü’l-Arabî sonrası tasavvuf, ağırlıklı olarak şerh dönemidir.

Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350), dînî ve aklî ilimlerde söz sahibi bir âlimdir. Osmanlı Devleti’nin ilk müderrisi ve ilk mütefekkeri kabul edilir. Zâhirî ilimlerle tasavvufu mezceden bir görüşe sahiptir. “İbnü’l-Fârız, İbnü’l-Arabî ve Abdürrezzâk el-Kâşânî gibi sûfilerin geliştirip sistemleştirdiği vahdet-i vücud nazariyesini kabul etmiştir. Bu nazariyeyi, felsefî mahiyette yorumlayıp savunan ilk sûfî müelliftir.” Bu görüş, Dâvûd-i Kayserî’nin eserleri sayesinde Anadolu dışında, özellikle İran’da geniş ölçüde yayılmıştır. Tabiat felsefesindeki görüşleriyle öne çıkan bir mütefekkerdir. Dâvûd-i Kayserî, daha çok İbnü’l-Arabî’nin *Fuşûşü’l-ḥikem*’ine yazdığı *Maṭla‘u ḥuşûşü’l-kilem fî me‘ânî Fuşûşü’l-ḥikem* adlı şerh ile Anadolu, İran ve Arap topraklarında kendisinden sonraki birçok müellif sûfiyi derinden etkilemiştir.

Bu döneme yakın yaşamış ve İşârî tefsir metodunda öne çıkmış diğer isimler de şunlardır: Ebü’l-Abbâs el-Kevâşî (ö. 680/1281), Abdürrezzak el-Kâşânî (ö. 736/1335), Alâüddevle es-Simnânî (ö. 737/1336).”

4.3.1.6. İlmî Tefsir Yazan Müfessirler

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), İslâmî ilimler dışında Arap dili, felsefe, mantık, astronomi, tıp ve matematik gibi pek çok ilimle meşgul olmuş; tefsir, kelâm, felsefe ve usûl-i fıkıh ilimlerinde “klasik denebilecek kıymetli eserler vermiş çok yönlü bir âlimdir.” Bu sebeple kendisine “allâme” unvanı verilmiştir. Kelâm ve tefsir ilimlerine birtakım yenilikler getirdiği için, bu ilim dallarında imam kabul edilen “Râzî, esasen kelamcıdır. *Mefâtiḥu’l-ğayb (et-Tefsîrü’l-kebîr)*, Fahreddin Râzî’nin tefsire dair en önemli eseridir.” Kendisinden sonraki eserleri etkileyen, ilmî tefsir kategorisinin öncülerinden olan bu eser, tefsir klasiklerinden bir tanesidir. Tefsir ilminde rivayet ve dirayet metodunu birlikte kullanmış, ancak dirayet metodunda geliştirdiği metotlarla kendinden sonra gelen müfessirler için önemli bir kaynak olmuştur. Çeşitli yazma nüshaları bulunan bu tefsir üzerine birçok çalışma

yapılmıştır. Muhtelif ilimlerde çok sayıda eser vermiş olan Râzî'nin tefsir ve Kur'ân ilimleri sahasında başka eserleri de bulunmaktadır.

Hubeyş et-Tiflîsî (ö. 629/1232 [?]), tıp, astroloji, dil ve edebiyat, rüya tabiri, kimya, tefsir gibi muhtelif sahalarda çok eser vermiş, eserleri de geniş bir coğrafyada ve yaygın olarak kullanılmış olmasına rağmen istisnalar dışında, kendisinden pek söz edilmeyen bir müelliftir. *Kitâbü Vücûhi'l-Kur'ân*. “24 Safer 558 (1 Şubat 1163) tarihinde telif edilen bu Farsça eser, Anadolu'da kaleme alınan ilk eserlerden biridir.”

4.3.1.7. Konulu Tefsir Metoduyla Eser Yazan Müfessirler

“Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), hadis sahasında bir otorite olmuş, Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın minberinde” pek çok insanın katıldığı dersler vermişti. Tefsir ve kıraat-i aşere sahaslarında da geniş bir mâlumâtı vardı. Fıkıh ve kelâm sahaslarındaki ilmî kudreti sebebiyle, akaid ve ahkâm âyetlerine dair önemli açıklamalar yapmıştır. İsrâiliyyât'tan uzak durmuş, zâhiren ihtilaf görünen âyetleri de ustalıkla telif etmiştir. Kur'ân ilimleri ve tefsir sahasındaki eseri, *Ahkâmü'l-Kur'ân*'dır.

“Ebü'l-Hasen el-Kiyâ el-Herrâsî'nin (ö. 504/1110) *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eseri çok meşhurdur.” Beyhakî tarafından derlenmiş olan İmâm Şâfiî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, ahkâm âyetlerinin hepsini içermediği için “el-Kiyâ'nın bu eseri, Şâfiîlerce en önemli fikhî tefsirlerden biri” olarak kabul edilmektedir.

4.3.2. Kur'ân İlimlerinde Öncü Olan Müfessirler

4.3.2.1. Vücûh ve'n-Nezâir

“Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî (ö. 467/1075'ten önce), devrinin dil ilimleri ve el-vücûh ve'n-nezâir sahasındaki sayılı âlimlerinden biri” olarak kabul edilmektedir.

4.3.2.2. Esbâb-ı Nüzûl

Daha çok rivayet tefsiri metoduyla yazılmış *el-Basîf*, *el-Vecîz* ve *el-Vasîf* adlarında tefsirleri bulunan “Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin (ö. 468/1076) en meşhur eseri *Esbâbü'n-nüzûl*'dür.” Daha sonra bu konuda yazılmış birçok kitap için kaynak teşkil etmiştir.

4.3.2.3. Kıraat

Enderâbî (ö. 470/1077), kıraat ilminde devrinin en önde gelen âlimlerinden sayılmıştır. “Günümüze ulaşan tek eseri, *el-İzâh fî l-kırâ’ât*’tır. Elli üç babdan oluşmuş bu eserde Kur’ân ilimlerine dair pek çok konu ele alınmıştır. Rivayete dayanan önemli görüşler bulundurması ve meşhur kaynaklarda yer almayan bazı nakillere yer vermesi”, *el-İzâh*’ın değerini artırmaktadır. Türünün ilk kaynakları arasında yer alır.

Mekkeliler tarafından “kıraat üstadı” olarak kabul edilen Ebû Ma’ser et-Taberî’nin (ö. 478/1085) kıraat hakkında birçok eseri bulunmaktadır.

Kıraat ve hadis ilimlerine kendisini vakfetmiş ve kendisine “İrak’ın şeyhülkurrâsı” unvanı verilmiş olan İbn Sivâr (ö. 496/1103), hayatı boyunca bu ilmi öğrenmiş ve öğretmiştir. “Meşhur on imamın kıraatini ihtiva eden *el-Müstenîr fî l-kırâ’ât*’l-‘aşr adlı eseri, İbnü’l-Cezerî’nin telif ettiği *en-Neşr* adlı eserin kaynakları arasındadır.”

Ca’fer b. Ahmed es-Serrâc (ö. 500/1106) da kıraat ilmine vukûfiyeti ile tanınmış, birçok talebe yetiştirmiş ve “Bağdatlı kıraat âlimi” diye meşhur olmuştur.

Nasr b. Ali (İbn Ebû Meryem) (ö. 565/1170’ten sonra) kıraat-ı seb’a hususunda eser vermiş, halka verdiği belîğ hutbeleriyle “Şîraz hatibi” olarak isimlendirilmiştir.

Hadis ve kıraat ilimlerinde büyük bir otorite olarak kabul edilen “Ebû’l-‘Alâ el-Hemedânî (ö. 569/1173), *Ğāyetü l-ihtisâr fî l-kırâ’ât*’l-‘aşr li-e’immeti l-emşâr’da meşhur on imamın kıraatlerine yer vermiş, *Kitâbü t-Temhîd fî ma’rifeti t-tecvîd*’de ise ilk kârilere hakkında” önemli bilgiler paylaşmıştır. Kur’ân ilimlerine dair yazdığı eserlerin bir kısmı kaybolmuştur.

Farklı ilimlerde elliden fazla eser telif eden Ebû Şâme el-Makdîsî’nin (ö. 665/1267) kıraat ve Kur’ân ilimleri sahasında çok kıymetli eserleri bulunmaktadır.

Muhammed b. Hüseyin el-Kalânîsî (ö. 521/1127), Bağdat ve Vâsıt şehirlerinde kıraat dersleri vermiş, kendisinden pek çok talebe aşere okumuştur. “İbnü’l-Cezerî’nin *en-Neşr* adlı eserinin kaynakları arasında” bulunan *İrşâdü l-mübtedî* ve *Kifâyetü l-mübtedî* adlı eserleri telif etmiştir.

Abdullah Sıbtu'l-Hayyât (ö. 541/1146), kıraat ilminde, bu ilmin tedrisinde ve tilâvette büyük şöhret sahibi bir âlimdir. Kıraat ilmine dair önemli eserleri vardır. “Bilhassa Ramazan aylarında halk kendisinin kıraatini dinlemek üzere her gece İbn Cerde Mescidi’ne toplanırdı.” Irak’ta yetiştirdiği talebelerle ilgili şu sözü meşhurdur: “Benden veya dedemden ya da bizim öğrencilerimizden okumamış kıraat hocası yoktur desem herhalde doğru söylemiş olurum”.

Kıraat ilminde “âlî isnada sahip bir âlim” olan Mübarek b. Hasen eş-Şehrezûrî (ö. 550/1156), Sıbtu'l-Hayyât’tan sonra Irak’ta “şeyhülkurrâ” olarak vazife yapmış, yıllarca Bağdat medresesinde verdiği kıraat ve hadis dersleri ile birçok talebe yetiştirmiştir.

Büyük bir hadis hâfızı ve değerli bir kıraat âlimi olan İbnü'd-Dübeysî (ö. 637/1239) daha çok tarihle ilgili eserler vermiştir.

Bu âlimleri müteâkiben Burhâneddîn el-Ca‘berî (ö. 732/1332)³³⁵⁶, Abdülkerîm Kutbüddin el-Halebî (ö. 735/1335)³³⁵⁷, Ebû Abdullah Şemsüddin ez-Zehebî (ö. 748/1348)³³⁵⁸ gibi âlimlerin de bu sahada eserleri bulunmaktadır.

³³⁵⁶ 1262 yılında Bağdat’a giderek, Nizâmiye ve Müstansırıyye Medreseleri’nde dersler almış, fıkıh ve kıraat ilimlerindeki ihtisasını ilerletmiş ve 150’den fazla eser kaleme almıştır. Kıraat, resm-i mushaf gibi Kur’ân ilimleri sahasında da eserleri vardır.

³³⁵⁷ Kıraat ve hadis ilminde döneminin ileri gelen âlimlerinden kabul edilmiştir. Birçok âlimden istifade etmiş, aynı şekilde pek çok talebe yetiştirmiştir.

³³⁵⁸ Zehebî, bilhassa kıraat, hadis, tarih ve terâcim (ricâl) ilimlerinde otorite sayılacak derecede büyük bir âlimdir. Bir kısmı temel kaynak vasfında olan elliden fazla eser üzerinde ciddi ve titiz bir şekilde ihtisar, ikmal, tenkid, tahrir ve tahkik gibi çalışmalar yapmıştır. Asrının en çok eser telif eden âlimi kabul edilmiştir. Hayatı boyunca hem eser telifi ile meşgul olmuş, hem de öğrenmeye devam etmiştir. Eserlerini okumak, kendisinden bizzat dinlemek ve istinsah etmek için İslâm dünyasının pek çok bölgesinden akın akın talebe, Dimaşk’a gelmiştir. Tefsir ve Kur’ân ilimleri sahasında da önemli eserleri vardır.

4.3.2.4. İ‘câzü’l-Kur’ân

Ebû Reşid en-Nisâbü’rî (ö. 440/1048) hadis rivayet etmiş ve Kur’ân îcâzı konusunda eser yazmıştır.

Kendisine “İmâmü’n-nühât” ve “Belâgat şeyhi” unvanları verilen Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-1079), Câhız’dan sonra bu sahada en büyük otoritelerden biri olarak kabul edilir. Belâgat hakkındaki görüşleri, daha çok Kur’ân’ın i‘câzı ile alâkalıdır. “Cürcânî, Kur’ân’ın icazını sarfe anlayışı ve beşer kudreti dâhilinde yorumlanan fesahat ve belagat görüşlerine karşılık, nazım kavramını merkeze alarak görüşler serdetmiş; nazım kavramı da Mu‘tezile’nin kullandığı fesahat kavramına mukabil, Eş‘arî çevrelerin tercih ettiği bir deyim halini” almıştır. Ona göre Kur’ân’ın i‘câzı, parçalarda değil bütünde, yani nazım ve cümle tekniğindedir. Bu konuda kaleme aldığı *Delâ’ilü’l-i‘câz*, öncü ve önemli bir eser olarak kabul edilmiştir.

İbnu Nâkiyâ’nın (ö. 485/1092) Kur’ân ilimlerine dair “yazdığı *el-Cümân fî teşbîhâti’l-Kur’ân* adlı eseri, i‘câzü’l-Kur’ân ve mecâzü’l-Kur’ân türü kitaplar arasında” sayılmaktadır.

4.3.2.5. Kur’ân Sözlüğü ve Meâlî

“Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî (ö. 486/1093) Arapça masdarların Farsça karşılıklarını verirken özellikle Kur’ân’da geçen, hadislerde sıkça tekrar eden ve meşhur divanlarda bulunan kelimeleri” tercih ettiği *Kitâbü’l-Meşâdir* adlı bir Arapça-Farsça sözlük telif etmiştir. *Tercemân-ı Kur’ân* adlı eseri ise, bilinen en eski Farsça Kur’ân sözlüğüdür.

Ebü’l-Fadl el-Bakkâlî (ö. 562/1167) on iki cilt civarındaki *Tefsîrû’l-Bakḳālî* dışında *Terâcimü’l-e‘âcim* (*et-Terâcim bi-lisâni’l-e‘âcim*) adıyla Farsça muhtasar bir Kur’ân lügatı yazmıştır.

“Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî (ö. 666/1268’den sonra), *Tefsîru ġarîbi’l-Kur’âni’l-‘azîm* adlı eserinde alfabetik düzen içinde, 1624 madde (kök) ve 10.000’den fazla kelimeyi işlemiştir.” Tefsir ve Kur’ân ilimleri sahasında başka telifleri de vardır.

Birçok ilimde büyük bir vukufiyeti ve eserleri olan Nizameddin en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 730/1329 [?]) Kur'ân ilimleri sahasında yazılmış eserleri dışında Farsça bir Kur'ân tercümesi de bulunmaktadır.

4.3.2.6. Kur'ân İlimlerine Dair (Genel)

“Şeyzele'nin (ö. 494/1100) yazdığı *el-Burhân fî müşkilâti'l-Ḳur'ân*, Kur'ân ilimleri sahasındaki en eski eserlerdendir.” Süyûtî, *el-İtḳân* adlı eserini telif ederken bu kitaptan istifade ettiğini kaydeder.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201), *Fünûnü'l-efnân fî 'uyûni 'ulûmi'l-Ḳur'ân* adlı tefsir usûlü ve Kur'ân ilimlerine dair eseri, günümüze kadar yazılmış tefsir usûlü kitaplarına öncülük eden eserlerdendir. “Bu eser, ilk tefsir usûlü kitabı olma vasfını taşır.” Onun değindiği başlık ve konular, bir-iki ilave veya eksiltme ile günümüze kadar devam edegelmiştir. “Bu eser, Kur'ân ilimleri sahasında en geniş ve en kapsamlı ilk yazılı kaynaklarından kabul edilen Bedreddin Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân*'ını büyük ölçüde şekillendirmiştir.” *Fünûnü'l-efnân*'ın *el-Burhân*'dan yaklaşık iki asır önce telif edildiği düşünüldüğünde kıymeti daha rahat anlaşılır.

4.3.2.7. Vakıf ve İbtidâ'

“Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî (ö. 560/1165), Arap dili ve edebiyatı, kıraat ve bilhassa Kur'ân-ı Kerim'deki vakıf yerleri üzerindeki” çalışmalarıyla bilinmektedir. “Daha önce Ebû Ca'fer en-Nehhâs, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî ve Ebû Amr ed-Dânî gibi müellifler, vakıf ve ibtidâ konusuna temas etmişlerse” de Secâvendî'nin mushaf yazarken kullandığı terim ve rumuzlar daha çok kabul görüp yaygınlaşmıştır. Günümüzde de birçok İslâm ülkesi matbu mushaflarda aynı sistem ve rumuzları kullanmaya devam etmektedir. “Secâvendî'nin *'Aynü'l-me'ânî fî tefsîri's-seb'î'l-meşânî* adlı tefsiri” de sonraki bazı tefsirlere kaynaklık etmiştir.

4.3.2.8. Garîbü'l-Kur'ân

Hadis ilminde sika ve sadûk olarak anılan “Ebû Mûsâ el-Medînî'nin (ö. 581/1185) garîbü'l-Kur'ân ile ilgili iki eseri” bulunmaktadır.

İbn Nâsır es-Selâmî (ö. 550/1155), diğer ilimler üzerine yazdığı eserler dışında gâribü'l-Kur'ân hakkında bir eseri vardır. Abdülkerîm es-Sem'ânî, İbn Asâkir, İbn Sükeyne, İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Yümn el-Kindî gibi birçok önemli ismin yetişmesinde pay sahibidir.

4.3.2.9. Fezâilü'l-Kur'ân

Naklî ve aklî pek çok ilimle meşgul olan İbn Haşşâb (ö. 567/1172), nahivde zamanının en büyük âlimlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Farklı ilimlerdeki eserlerinin yanı sıra kıraat ve fezâilü'l-Kur'ân hakkında eser yazmıştır. Dağınık bir yapısı olduğu için yarım kalmış birçok eseri bulunmaktadır.

4.3.2.10. İ'râbü'l-Kur'ân

“Ebü'l-Berekât Kemaleddîn el-Enbârî'nin (ö. 577/1181) *el-Beyân fî ġarîbi i'râbi'l-Kur'ân*'ı” müellifin en son kaleme aldığı, i'râbü'l-Kur'ân sahasında önemli eserlerdendir.

4.3.3. Hizmet ve İrşadlarıyla Örnek Olan Müfessirler

“Ebû İsmail Hâce Abdullah el-Herevî (ö. 481/1089), mutasavvıf kimliği ile” meşhur olmuş, eser vermiş önemli bir müfessirdir. Kendisine “pîr-i Herât” denmiştir.

“Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî (ö. 563/1168), müridlerine başta fıkıh olmak üzere zâhirî ilimleri tahsil ettiren”, ardından Serrâc'ın *el-Lümâ*'ı ile sûfilerin el kitabı mahiyetinde olan kendi eseri *Âdâbü'l-mürîdîn*'i okutan bir mutasavvıftır. Müridleri arasında “Ebheriyye tarikatının kurucusu Ebû Reşîd Kutbüddîn-i Ebherî ile Sühreverdî tarikatının kurucusu yeğeni Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî gibi önemli zâtlar” yer almaktadır.

Mecdüddin İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210), çok gönüllü olmamakla birlikte Selçuklu Atabegleri döneminde devlet vazifelerinde yer aldı. Ciddî bir felç geçirip ellerinin ve ayaklarının tutmamaya başlaması üzerine artık eser yazamaz hâle geldi. Sahip olduğu geniş bir köy arazisini ribata çevirdi ve her şeyini Kasru Harb adındaki bu ribata vakfetti. Talebelerinin yardımıyla ilmî çalışmalarına devam etti ve önemli eserlerinin bir kısmını bu hastalığı döneminde yazdı. Hadis, tarih, tefsir vb. pek çok ilim dalında telif ettiği kıymetli eserleri bulunmaktadır.

Orta Asya kökenli, üç büyük tarikattan (Yeseviyye, Hâcegân, Kübreviyye) “Kübreviyye tarikatının kurucusu olan Necmüddin-i Kübrâ (ö. 618/1221), hayatının son otuz sekiz senesini, içlerinde Necmeddin-i Dâye’nin de bulunduğu 60 civarındaki seçkin müridinin yetişmesine” adanmış, bu sebeple “şeyh-i velî-tıraş” unvanı ile anılmıştır. Hayatının ilk dönemlerinde hadis, son dönemlerinde de daha çok tefsir ilmiyle meşgul olmuştur. Eserlerini daha çok tasavvuf sahasında kaleme almıştır.

Abdullah b. Ebî Asrûn (ö. 585/1189), bir taraftan kadılıkla meşgul olmuş, bir taraftan da aynı anda pek çok medresede dersler vererek kıymetli eserler telif etmiştir. Şâfiî fikhında devrinin imamı kabul edilmiştir.

Sıbtu İbnu’l-Cevzî (ö. 654/1256) tarih yazıcılığındaki geniş bilgisi ve üstün becerisiyle öne çıkmıştır. İlim ve hikmet yüklü, veciz ve belîğ vaazlarıyla halkın akın akın sohbetine katılmasına sebep olmuştur. Bu tesirli sohbet ve vaazlarına iştirak edebilmek için akşamdan mescide gelip orada geceleyen kimseler bulunduğu rivayet edilmiştir. *Mir’âtü’z-zamân fî târîhi’l-a’yân* isimli umûmî tarihi, diğer eserlerde bulunmayan bilgiler ve bizzat şâhidi olduğu hâdiseleri naklettiği için XI. yüzyıl Selçuklu ve XIII. yüzyıl Eyyûbî Devleti tarihi açısından çok önemli bir kaynaktır.

“Ebü’l-Ferec İbnu’l-Cevzî’nin oğlu olan Ebû Muhammed İbnu’l-Cevzî (ö. 656/1258), Hanbelî mezhebine mensup; fıkıh, usûl, cedel, tefsir ve hadis ilimlerinde devrinin otoritelerinden” kabul edilen bir âlimdi. Dımaşk’ta el-Medresetü’l-Cevziyye adında bir eğitim müessesesi kurmuş ve buranın rahat işleyebilmesi için bazı arazileri vakfetmiştir. Bağdat’ta inşa ettirdiği başka hayır kurumları da vardır.

4.3.4. Fikir ve Metotlarıyla Yenilik Getiren Müfessirler

“Ebü’l-Meâlî İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), İslâmî ilimlerin hemen her sahasıyla meşgul olmuş, bilhassa kelâm ve usûl-i fıkıhta otorite” kabul edilmiştir. Şâfiî mezhebine ait fıkıh ve usul kitaplarında müstakil “İmam” unvanı, kendisi için kullanılmıştır. Kelâm ilminde Gazzâlî ve sonrası müteahhirîn devrinin temellerini atmıştır. “Gazzâlî’nin felsefeyi tenkide yönelmesinde ve determinizmi reddetmesinde önemli bir rol oynamıştır.”

“Abdüssamed b. Mahmud el-Gaznevî’nin (ö. 487/1094) günümüze ulaşan tek eseri, *Tefsîrû’l-fukahâ’* ve *tekzîbü’s-süfehâ’* (*Tefsîrû’l-Îur’ânî’l-‘azîm*) adlı tefsiridir.” Tefsiri, kendisinden sonraki fakih ve müfessirleri etkilemiştir. “Kutbüddîn-i Şîrâzî, Ebû Bekir el-Haddâd, Ebû Abdullah İbnü’l-Vezîr ve Âlûsî tefsirlerinde onun görüşlerine yer vermiştir.”

İslâmî ilimlerin pek çok sahasında eserler kaleme alan “Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111), bilgisi, yorumları ve metodolojisi ile dînî ilimler sahasında en etkili olmuş isimlerdendir.” Birçok ilim, “Gazzâlî öncesi ve sonrası” şeklinde ayrılmıştır. Gazzâlî, birçok ilimde klasik derecesinde ve mebzul miktarda eser bırakmış, tesirleri günümüze kadar ulaşmış büyük bir otoritedir. Tefsir ilmine dair de eseri vardır.

Zahîrüddîn Muhammed en-Nisâbü’rî’nin (ö. 577/1181’den sonra) *el-Beşâir fî’t-tefsîr* adıyla Farsça bir tefsiri vardır.

Kutbüddîn eş-Şîrâzî (ö. 710/1311) çok yönlü bir âlim olarak birçok ilimle meşgul olmuş, dînî ilimler sahasında olduğu gibi özellikle felsefî ve pozitif ilimlerde derin izler bırakmıştır. Gazzâlî’nin tenkidleriyle ciddi bir şekilde sarsılan felsefe geleneğini eski ihtişamlı günlerine döndürmek için gayret göstermiştir. “Kutbüddîn eş-Şîrâzî; Şehâbeddin es-Sühreverdî ile Molla Sadrâ arasında geçen dört asır boyunca yetişmiş büyük filozoflar içinde Nâsîrüddîn-i Tûsî’den sonra etkili olmuş en önemli kimselerden biri” olarak kabul edilir.

“İslam felsefe ve bilim tarihinin pek çok disiplininde ihtisas yapmış ve bu ilimlere dair çok önemli eserler ortaya koymuştur. İbn Sînâ, Sühreverdî ve İbnü’l-Arabî gibi üç ayrı şahsiyet ve ekolü, kendi felsefî şahsiyetinde bir araya getirdiği” söylenebilir. Böylece XIII. yüzyılda İran’da başlayıp Osmanlı’da da devam etmiş olan, “çeşitli ekolleri tek bir bilgi sisteminde birleştirme modelinin öncülerinden” biridir. *Fethu’l-mennân fî tefsîri’l-Îur’ân* adında kırk ciltten oluşan bir tefsiri vardır.

Bunların dışında bu döneme yakın tarihlerde yaşamış Necmeddîn et-Tûfî (ö. 716/1316), Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Ebû’s-Senâ el-İsfahânî (ö. 749/1349), İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350) ve Kādî Adudüddîn el-İcî (ö. 756/1355) gibi önemli sîmaları da ismen zikretmek gerekir.

4.3.5. Farklı İlimlerde Öne Çıkmış Müfessirler

“Ebû Zer el-Herevî’nin (ö. 434/1043) *Şahîh-i Buhârî*’yi Buhârî’nin talebesi ve en önemli râvisi Firebrî’nin üç tanınmış öğrencisinden okumuş olması” ve onlara ait üç nüshadan “bir çeşit tenkitli nüsha meydana getirmesi ve bunu bilhassa Mekke’de hac dönemlerinde yıllarca okutması”, kendisine ve sahip olduğu nüshaya büyük şöhret kazandırmıştır. Bu hizmetiyle, “*Şahîh-i Buhârî*”nin üçüncü nesil râvîleri arasında en önemlisi” kabul edilmiştir.³³⁵⁹

Ebû Zer’in vefatından sonra aynı nüshayı, “oğlu Ebû Mektûm Îsâ b. Ebû Zer okutmaya başladı. Oğlu dışında aynı eseri kendisinden iki defa okuyup Endülüslüler’e rivayet eden Ebû’l-Velid el-Bâcî, Şeyhülkurrâ İbn Şüreyh, Ebû Abdullah İbn Manzûr, İbn Dilhâs ve Ebû Sâlih el-Müezzîn”; Ebû Zer’in talebeleri arasında sayılabilir. Kelâm ilmini Mekke’de Ebû Zer el-Herevî’den öğrenen Mağrib ve Endülüslü talebeler sayesinde aklî ilimler, bu bölgelerde de yayılmaya başladı.

Fahrülislâm Ebû’l-‘Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089) “klasik sonrası dönem Hanefî âlimlerince yapılan yedili müctehid-mukallid tabakası sıralamasında, Serahsî ile birlikte üçüncü tabakaya, mesâilde müctehid grubuna dahil edilmiştir.” Eserlerinde “son derece sistematik bir yol” izlemiş bulunan Pezdevî’nin fıkıh usulü hakkındaki eseri, hem müracaat, hem de ders kitabı olarak geniş bir coğrafyada kullanılmıştır.

Her ne kadar kendisi hakkında Şîî, gizli-açık İsmâilî vb. olduğu iddiaları ortaya atılmışsa da “Ebû’l-Feth eş-Şehristânî (ö. 548/1153), İslâmî ilimlerdeki derin vukûfu yanında filozof, vaiz ve Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük dinler tarihçisi” olarak önemli bir mevki sahibidir. Müteahhirîn dönemi Eş‘ariyye’inde Şehristânî, “kelâm konularına felsefî yaklaşımlarıyla Gazzâlî’yi tâkip eden ilk kelamcı olarak” görülmektedir.

Hadis ilminde imam, sika, hâfız ve hüccet olarak anılan “Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem’ânî (ö. 562/1166) *el-Ensâb* adlı eseriyle meşhur olmuş” bir tarihçi; eğitim

³³⁵⁹ Kandemir, “Ebû Zer el-Herevî”, 10/270.

tarihi açısından çok kıymetli bilgiler veren *Edebü'l-implâ* ve *'l-istimplâ* eserinin müellifidir. Eserlerinin pek çoğu Moğol istilasında yok olmuştur.

Ebü'n-Nasr el-Attâbî (ö. 586/1190), "Mâverâünnehir Hanefî ulemâsı arasında" önemli bir yeri vardır. Bilhassa "fetvâ kitapları ve Hanefî mezhebinin temel kaynaklarına yapmış olduğu şerhleri" meşhurdur.

Hanefî mezhebi içindeki "ashâb-ı tercih" ya da "mezhepte müctehid" seviyesinde sayılan kimselerden olan "Burhâneddîn el-Merğînânî (ö. 593/1197), üzerinde pek çok şerh, hâşiye ve ihtisar çalışması yapılmış *el-Hidâye* müellifidir."

"Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî (ö. 596/1200'den sonra), Hanefî mezhebine mensup, ferâize dair meşhur *el-Ferâ'izü's-Sirâciyye* adlı eseri kaleme almıştır."

Şâfiî mezhebine mensup olan "Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfî'î (ö. 623/1226)", mezhep tarihinde önemli yeri olan eserler yazmıştır. "Yazdıkları eserlerle Râfîî ve Nevevî, sonraki dönemlerde mezhep görüşünü temsilde belirleyici" olmuşlardır.

Ebü'l-Fadl Rükneddîn el-Kirmânî (ö. 543/1149), kendi döneminde Horasan bölgesi Hanefî âlimlerinin imamı kabul edilmiştir. Daha çok fıkha dair yazdığı eserleri, Horasan ve Irak bölgesinde yayılmıştır.

Şerefü'l-İslâm İbnü'l-Hanbelî (ö. 536/1141), Hanbelî fıkhnın önde gelen âlimlerindendir. Fıkıh ve tefsir sahasında önemli bir otorite olarak kabul edilmiştir.

Anne ve baba tarafından Hanefî mezhebine mensup olan Ebü'l-Vefâ Ali İbnu 'Akîl (ö. 513/1119) muhakeme ve istidlal yoluna sıkça müracaat etmesi sebebiyle klasik Hanbelî ekolünden farklılaşmıştır. Kelâm ilminde İbn Akîl, Selefiyye içinde te'vile başvurmakla meşhur olmuş en önemli âlimlerden biri olarak sayılır. Eserlerinde bazen selefî, bazen de kelâmî metodu benimsemiştir. Bunda aynı asırda yaşayıp görüştüğü, eserlerinden etkilendiği veya derslerine devam ettiği âlimlerin rolü büyüktür. "İbn Akîl'in eser ve görüşleri, kendinden sonraki Selef âlimlerini etkilemiş, meselâ İbnü'l-Cevzî büyük ölçüde onun tesirinde kalmıştır."

İbnü'z-Zâğûnî (ö. 527/1132), devrinde önemli Hanbelî âlimlerden biri sayılmış, hadis münekkithlerince sika olarak kabul edilmiştir. Fıkıh, hadis ve kıraat ilimlerinde

öne çıkmış; halka yönelik vaaz ve irşadları ile meşhur olmuştur. Kelâma, felsefeye ve dinle felsefenin birleştirilmesine karşı çıkarak îtikadda katı bir Selef anlayışını benimsemiştir.

Nâsıhuddîn İbnü'd-Dehhân (ö. 569/1174), Arap dili ve edebiyatında büyük otoritelerden birisi kabul edilmiş, yaşadığı çağın Sîbeveyhi'si sayılmıştır.

Ahmed en-Nâtıkî (ö. 588/1192), “İrakeyn” adı verilen Kûfe ve Bağdat bölgesinde yetişmiş Hanefî fakihlerinin büyüklerinden sayılmaktadır.

“Ebü'l-Yümn el-Kindî (ö. 613/1217), 761 ciltten oluşan geniş muhtevalı kütüphanesini, âzatlısı Ebü'd-Dür Necîb Yâkût'a bırakmış”, bir de onun vefatını müteakip nesilden nesle âlimlere intikal etmesini vasiyet etmiştir. Ancak Ebü'd-Dür henüz hayattayken bu kitaplar Dımaşk Câmii'nden (Emeviyye Câmii) kaybolup gitmiştir.

Abdüllatîf el-Bağdadî (İbn Nukta) (ö. 629/1231), tıp ve farmakoloji, zooloji, botanik, mantık, felsefe, nahiv, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, metodoloji, tarih, ahlâk, siyaset, dil, edebî tenkit, matematik, seyahat notları, mineraloji gibi ilimlerde 160'tan fazla eser yazmıştır. Aristocu geleneğe bağlı, Fârâbî-İbn Sînâ ekolünü takip eden bir meşşâî filozof sayılabilir.

Kemaleddin Mûsâ İbn Yûnus (ö. 639/1242) “dînî ilimlerin yanı sıra felsefe, matematik ve mûsikî gibi” birbirinden farklı onlarca ilimle meşguliyeti sebebiyle dînî açıdan birtakım ithamların hedefi olmuştur. Uzmanlık seviyesinde birçok ilimle meşgul olduğu hâlde çok fazla eser yazmamıştır.

İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî (ö. 643/1245) hadis, özellikle isnad ilminde otorite kabul edilmektedir. Kırk yıldan ziyade bu ilmin tâlim ve tedrisi ile meşgul olmuştur. Sağlam bir hadis hâfızı, sika ve hüccet olduğu söylenmiştir. Eserlerini daha çok hadis, tarih ve edebiyat ilimlerinde vermiştir.

Kādîlkudât olarak vazife yapmış bir Şâfiî fakîhi olan Alâeddin el-Konevî (ö. 729/1329) dînî ilimlerle Arap dili ve edebiyatına vukûfiyet sahibi bir âlim; tasavvufî erkân ve âdâb hususunda da bir otorite kabul edilmiştir.

Alâeddin İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1349) birçok ilim dalında eserler vermiş; Hanefî fıkında ise bir otorite olarak kabul edilmiştir.

Selçuklular devri tefsir faaliyetlerini ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştık. Osmanlı devri tefsir faaliyetleri hakkında araştırma yapan Ziya Demir'in de işaret ettiği üzere, "Selçuklular, Osmanlı'ya kültür, medeniyet, toplumbilim ve siyaset alanlarında mükemmel bir altyapı hazırlamışlardır."³³⁶⁰



³³⁶⁰ Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 60-61.

SONUÇ

Allah Rasûlü'ne Kur'ân'ın indirilmesiyle başlamış olan tefsir tarihi, Kur'ân-ı Kerim'i anlama, öğrenme ve hayata geçirme gayretleri olduğu müddetçe devam edecektir. Allâh'ın kendisine ne söylediğini anlamak isteyen kimselerin öncelikle Allâh'ın kelamına bakmasından daha tabiî bir şey de olamaz.

Tefsir tarihi boyunca insanlar ya “samimi olarak Kur'ân'ın ne söylediğini anlamak” ya da “kafasından/gönlünden geçeni Kur'ân'a söyletmek, fikir ve inançlarına kendisinden meşruiyet almak” için Kur'ân'a yönelmişlerdir. Tefsir tarihi de aslında bunun ortaya konmasından ibarettir.

Ashâb-ı kiram devrinde, Peygamber Efendimizin öncülüğünde başlayan tefsir faaliyeti, tâbiûn ve tebe-i tâbiîn devrinde hadis öncülüğünde ve himayesinde rivayet ağırlıklı olarak devam etmiş, daha sonra müfessirlerin görüşlerinin de eklendiği rivayetler sayesinde ekseriyetle dirayet tefsirine dönüşmüştür.

İslâm'ın safiyetinden zaman ve mekân boyutunda uzaklaşıldığı, Arapçanın aslının badiye, şiir ve kitaplarda kaldığı dönemlerde lugavî tefsirler artmış; sonraki dönemlerde ise îtikâdî-fikhî mezheplere uygun dirayet tefsirleri yazılmaya başlamıştır. Bu esnada filizlenen bir başka tefsir çeşidi de işârî tefsirdir.

Selçuklu dönemi, işte tefsirin geçirdiği bu merhalelerin kilit noktalarından birisini teşkil etmektedir. Emevî ve Abbasî dönemindeki fetih hareketleri, başka kültürlerle karşılaşmayı ve kaynaşmayı artırmış; İslam devletleri, siyasî, iktisâdî, içtimâî, fikrî, ilmî hatta dînî olarak değişim yaşamışlardır. İşte Ehl-i beyt ekolüne mensup kimselerin çıkardığı isyanlar ve büyüyen Şîa dalgası, kendisine iktidar alanları

bulmuş; Mısır'da Fâtımîler, Irak bölgesinde Büveyhîler/Karmatîler olarak hâkimiyetlerini ilan etmişlerdir. O kadar ki, artık Abbâsî halifeleri sembolik mânevî bir makam ve gölge iktidara dönüşmüş, var oluşları tamamen Büveyhîlerin insafına kalmıştır.

Diğer taraftan Emevî-Abbâsîlerin hâkim olduğu bu dönem zarfında, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde başlayıp devam eden tarihî hâdiseler birçok itikadî mezhebin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bir taraftan muhalefet safında yer alan Şîî ve Hâricîler, bir taraftan yönetimdeki baskıcı idareciler ve takip ettikleri yanlış politikalar ile yine iktidar tarafından teşvik edilen tercüme faaliyetleri, diğer taraftan zamanla iktidara yaklaşan Mu'tezile akımı Ehl-i sünnetin ortaya çıkmasını hazırlayan/kolaylaştıran zemini oluşturmuştur.

Her ne kadar fikrî açıdan büyük bir potansiyeli ve söyleyecek sözü olsa da siyâsî, idârî imkânlardan mahrum kalan Ehl-i sünnet anlayışı, pek çok sahada “mihne” yaşamıştır. Bu kargaşa ortamından sinsice beslenen Şia/Bâtınîlik ve farklı kolları, gizli propaganda döneminden terör teşkilatı ve devletleşme basamaklarına geçmiştir.

Bütün bu şartlar, Selçuklular Devleti'nin doğup kısa sürede gelişmesini temin etmiştir. Doğuda açlık ve düşman baskılarından bıkan Türk boyları, huzur ve refah içinde yaşayacakları yurtlar ararken İslâm'la tanışmışlar, kaynaşmışlar ve kısa zamanda bölgede İslâm'ın bayraktarı olmuşlardı.

Selçuklular, Karahanlılar ve Gazneliler arasında sıkışmış coğrafyada kah birine kah öbürüne yaklaşarak kök salmışlar, uygun vasatta beş yıl gibi kısa bir zaman içinde devletleşerek tarih sahnesine çıkmışlardı. Fakat bu ortaya çıkış, İslam tarihinde yeni bir dönüm noktası teşkil etmişti. Böylece Sünnî topluluklar, büyük, güçlü ve muktedir bir devlete kavuşmuş; Abbasî hanedanı büyük bir nefes almış, Şîî ve Bâtınî yayılmacılığı, alınan siyâsî, askerî ve ilmî tedbirlerle önce sınırlanmış, sonra da asgarîye indirilmişti.

Selçuklular, su kanalları açmak, devletin elindeki âtıl toprakları aktif kullanmak, ikta sistemine geçmek gibi geliştirdiği iktisadî tedbir ve politikalarla mevcut arazilerden azami seviyede istifade etmiş, böylece halkın ekonomik refahını artırmış; ticaret yollarının güvenliği için birçok tedbir almış, gerekli alt yapı tesisleri kurmuş, el

sanatlarını ve zanaat ehlini desteklemiş, kurduğu Ahîlik benzeri teşkilatlarla bu meslek erbabının ve halkın ihtiyaçlarını karşılamış, meslek sahiplerinin eğitim ve kontrolünü temin etmiştir. Halkı, “Allâh’ın emaneti” görerek uzun asırlar boyunca güven, refah içinde ve adalet/hukuk çerçevesinde bir hayat sürmesini temin etmiştir.

Selçuklular, gerek Horasan, Mâveraünnehir, Suriye, Irak gibi ele geçirdiği topraklarda ve gerekse Anadolu’da fethettiği bölgelerde gayr-i müslim halkı zımmî statüsünde kabul ederek her türlü can, mal, ırz güvenliğini temin etmiş, teşvik edici politikalarla İslâm’ı özendirmiş, halkın doğru İslâm’ı öğrenmesi için örnek âlim, ârif ve sanatkârları bölgeye yerleştirmiştir.

Büyük kitleler hâlinde doğudan batıya dalga dalga yayılan Türk boylarını, mâmur bölgeleri yağmalayıp tahrip etmesine fırsat vermeden cihad ve gaza rûhuyla Bizans sınırlarına yönlendirmiş, böylece onlardan en güzel şekilde istifade etmiş ve kendilerine barınacakları geniş araziler tahsis etmiştir.

Halk arasında maddî refah ve istikrarın temin edildiği bu dönemde İslâmî ilim, kültür ve medeniyeti de yeniden şekillenmiştir. Biz tefsir ilmini ve ele aldığımız dönemi kıstas alarak ifade edecek olursak; incelediğimiz 164 müfessir içinde, daha önce de tafsilatlı rakamları paylaştığımız gibi, üç asır boyunca 9 Mu‘tezilî; İmâmiyye, Zeydiyye ve Câferiyye kollarıyla birlikte 10 Şîî müfessir çıkmıştır. Kalanların kahir ekseriyeti Ehl-i sünnete mensup müfessirlerdir. Bu da Selçuklular devrinde sayıları giderek azalan bir şekilde Mu‘tezilî ve Şîî tefsir geleneğinin devam ettiğini göstermektedir.

Bu durum Selçukluların öne çıkan kimliğinin Sünnîlik olduğunu, Ehl-i sünnet dışındaki diğer mezheplere eserlerini ortaya koymak için fırsat verildiğini, ancak bu sahada onların yeteri kadar eser ortaya koyamadığını da göstermektedir. Elbette bunda Selçuklu sultanlarının hepsinin Hanefî ve Mâturîdî olmasının büyük payı vardır. Ancak sultanlar, kendi inanç ve mezheplerini bir baskı unsuruna dönüştürmemişler; Tuğrul Bey, yanında Mu‘tezile mezhebine mensup Kündürî’yi, Alparslan ve Melikşah da Eş‘arî/Şâfiî mezheplerine mensup Nizamülmülk’ü, zaman zaman serzenişte bulunsalar da iktidarları boyunca vezir yapmışlardır.

Selçuklular iktidarları döneminde uzun zamandır devam eden Mu'tezile ile Sünnî mezhepler arasındaki çatışma ortamına son vermiş, Mu'tezile'ye kendi potansiyeli içinde yavaş yavaş yok olacağı bir müsamaha ve anlayışla yaklaşmıştır. Böylece isyana dönüşmediği müddetçe en uç fikir ve inançların âhenk içinde yaşadığı bir kültür mozağını ve İslâm medeniyetini inşâ etmiş, bu hususta tarihe şerefle geçen ve gerek diğer Sünnî devletler ve gerekse Osmanlı Devleti tarafından takip edilen örnek bir model sunmuşlardır.

İslâmiyet'in, özellikle Hanefî ve Şâfiî mezhepleriyle Sünnîliğin hâkim oldukları topraklarda yerleşmesi ve İslâm şeriatının uygulanması için çalışmışlar, bunun için gerekli alt yapıyı oluşturmuşlar, uygun kadroları yetiştirmişlerdir.

Selçuklular, devlet politikası olarak halkı Sünnîleştirmek için büyük gayret göstermişler, onların tahsil ve tedrisi için Nizâmiye Medreseleri başta olmak üzere çeşitli medreseler açmışlar, kütüphaneler kurmuşlar, şer'î ölçüler içinde hareket eden tasavvufî cereyanları ve temsilcilerini teşvik edip desteklemişlerdir. Bununla beraber farklı inanç, düşünce ve akımların faaliyetlerine müsamaha etmişler; onları -İslâm'ın ruhuna uygun bir şekilde- demir yumrukla dönüştürmeye çalışmamışlar, halkı ve ulemâyı tatlı-sert bir üslupla Sünnîliğe yönlendirmişlerdir. Bir misal olmak üzere, Nizâmiye Medreseleri'nin vakfiyelerindeki şartlarla Ehl-i sünnet dışında bir mezhebin, buralara yerleşmesine müsaade etmemişler, hatta Ehl-i sünnet içinde de Şâfilik ve Hanefilik gibi mezheplere ayrıcalık tanımışlardır. Bu sebeple Nizâmiye Medreseleri'nin imkanlarından istifade etmek isteyen bazı âlimler, mensup oldukları mezhebi, şartnamelere uygun bir şekilde değiştirmek zorunda kalmışlardır.

Bu politika sebebiyle başlangıçta Büveyhîlerin elinde bulunan Irak bölgesinin zaman içerisinde Şîî kimliği azalmış, her ne kadar Bâtınî/İsmâilî akımlar belli dönemlerde taraftar bulmakta zorlanmasalar da kâhir halk nezdindeki Ehl-i sünnet kimliği ağır basmıştır.

Selçuklular, Hasan Sabbah'ın sevk ve idaresinde ciddi bir terör silahına dönüşen, etnik ve inanç açısından kozmopolit bölgelerde çok rahat bir şekilde yayılma istidat ve imkânı bularak bu bölgenin kaderinde oldukça hayatî tehlikeler oluşturan Bâtınî/İsmâilî akımlarla mücadeleleri "bir devlet politikası" şeklinde uzun dönem

yürütmüş, bu uğurda pek çok devlet adamını kaybetmiş ve İslâm beldelerini bu tehlikenin vehametinden bütün imkânlarını seferber ederek korumaya çalışmıştır.

Selçuklular'ın dînî ilimler sahasındaki en büyük hizmetlerinden birisi de Hanbelî-Hanefî, Hanbelî-Şâfiî/Eş'arî, Şâfiî-Hanefî; başka bir isimlendirmeyeyle Matûrîdî ile Eş'arî gibi Sünnî mezhepler arasında çok sert geçen ihtilaf ve mücadeleleri bertaraf etmesi, bazı bölgelerde tek medrese içinde Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinin bir arada ders görmesini temin ve teşvik etmesidir. Böylece bu ortam, hem halk arasındaki birlik ve beraberliği tesis etmiş, hem de Kitap ve Sünnet çerçevesinde bir arada yaşamının formülünü üretmiştir.

Selçuklular döneminde tesis edilen Nizâmiye Medreseleri; İslâm inanç, ilim, kültür ve kimliğinin en önemli belirleyicilerinden biri olmuştur. Doğudan batıya Selçukluların hâkim olduğu bütün coğrafyada kurulan, ama üstün vasıfları sebebiyle bazılarının daha çok öne çıktığı bu medreseler, bilhassa dînî/naklî ilimlerin tedris ve tahsil edildiği, Sünnî mezhepler arası barış ve kardeşliğin kurulduğu, halkın dînî/mezhebî yönelişlerini belirleyen, aynı zamanda aklî ilimler ve devlet kadrosu için de insan yetiştiren bir merkez konumundadır.

Selçuklular bu medreseler eliyle naklî ilimlerle birlikte aklî ilimlerin gelişmesi için uygun vasatı hazırlamış, teşvik etmiş ve yönlendirmiş; aklî ilimlerin eğitim ve öğretimine destek olmuş, tıp, astronomi, felsefe, mantık, riyaziyye, hendese gibi ilimlerin gelişimi için ihtisas medreseleri açmış, medreselerdeki ders programlarında naklî ilimlerle birlikte aklî ilimleri harmanlayarak okutmuştur. Bu medreselerde vazife yapan veya buradan mezun olan kimseler eliyle rasathaneler, bîmarhaneler kurulmuş ve işletilmiştir. Ancak bu süreç, zaman zaman sekteye uğramış ve medrese sistemindeki naklî ilimlerin ağırlığı giderek artırılarak aklî ilimler ikinci plana atılmıştır.

Bu medreselerin üstlendiği en önemli rollerden bir tanesi de Şiî/Bâtınî/İsmâîlî propagandalarına karşı Ehl-i sünnetin koruyucu kalkanı olma vasfıdır. Bazen iktidar eliyle tavsiye ve emredilen Bâtınîlik karşıtı, klasik çapta eserlerin bu medreselerde vazife yapan müderrislere hazırlatılması, çoğu kez de aynı müderrislerin halkın arasında Ehl-i sünneti yaymak üzere yaptıkları faaliyetler, ilmî-fikrî ve siyâsî

yayılma potansiyeline sahip bu akımı durdurmuş, onun sadece eli silahlı bir terör örgütü/devleti olarak kalmasını sağlamıştır.

Bu hususta bölge toplumunu iyi okuyan, sultanları Hanefî-Mâturîdî olduğu halde toplumun ihtiyaçları gözetilerek ekseriyeti Arap olan bölgelerde Eş'arî/Şâfî mezhebini tervic eden Selçukluların payı büyüktür.

Selçuklular, ilim ve kültürü; cami, mescid, medrese, kütüphane, ribat ve zâviyelerle halkın geniş tabakalarına yaymış, bu eserlerin desteklenmesi için vakıf müesseselerini kurmuş, geliştirmiş, takviye etmiş, böylece devletin imkânlarından bağımsız işleyen bir yapıya kavuşturarak bu müesseselerin, her türlü iç ve dış karışıklığa, taht kavgalarına, isyan ve suikastlere rağmen uzun asırlar boyunca hizmet etmelerini temin, teşvik ve takip etmişlerdir.

Zikredilen bu vasatta Selçuklu devri müfessirleri, medrese, kütüphane gibi imkânlarla sağlam bir Arapça ve geniş bir İslâmî ilimler alt yapısı olarak yetişmişler; tefsir açısından en verimli, en zengin ve klasik denebilecek eserleri ortaya koymuşlardır.

Daha önce pek çok kez isimlerini ve eserlerini zikrettiğimiz Mâverdî, Kuşeyrî, Vâhidî, Kıyâ el-Herrâsî, Gazzâlî, Begavî, Zemahşerî, Fahreddin Râzî, Necmeddin Ömer Neseî, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Necmeddin-i Dâye, İbnü'l-Arabî, Sadreddin Konevî vb. tefsirin şahikalarıdır. Bu devirden sonra, gerek Haçlı seferleri ve Moğol istilaları, gerekse genel istikrarsızlık ve kargaşalar yüzünden uzun süre, belki günümüze kadar bu büyük müfessirler çapında kimse yetişmemiş; sonraki dönemler, maalesef bu dönemin gölgesi olarak kalmaya devam etmiştir.

Bu durum naklî ilimlerde olduğu gibi aklî ilimlerde de kendisini göstermiştir. İlmî faaliyetler, yenilikler ve yeni buluşlar peşinde koşmak sûretinde değil; tasnif, telif ve şerh olarak ilmin yatay anlamda genişlemesi tarzında devam etmiştir.

Selçuklu devletleri, ilimde müstakil bir ekol oluşturma derdinde olmamışlardır. Ancak Selçuklu'yu Selçuklu yapan ve ilmî hayatında aktif bir rol üstlenen medrese kültürü ve Nizâmiye ekolü, tefsir ilminin şekillenip gelişmesinde büyük tesir icra etmiştir. Burada verilen eğitim sisteminde bir müddet talebelik yapan kimseler, daha

sonra aldıkları eğitim ile birçok talebe yetiştirmiş, değişik bölgelerden gelen kimseler farklı tonlarda bu medreselerin rengine boyanmışlardır. Meselâ İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin Nîşâbü'r'daki yirmi iki yıllık müderrisliği neticesinde Gazzâlî ve el-Kiyâ el-Herrâsî gibi kıymetli âlimler yetişmiştir. Bu iki isim de yine müderris sıfatıyla bu medreselerde ders vermiştir. Aynı şekilde Fahreddin er-Râzî, Zemahşerî, hattâ Endülüs ulemâsından Ebû Bekir İbn Arabî, birçok benzerleri gibi, Selçuklu Nizamiye medreselerinden istifade etmiş, daha doğrusu buranın hamuruyla yoğrulup şekil almış, çok önemli simalardandır. Bu sebeple Selçuklu ulemâsı ve müfessirleri için “medrese eksenli” demek iddialı bir ifade olmasa gerektir.

Nizamiye medresesinde 4 yıl talebelik yapan, sonra aynı medresede veya başka yerlerde ders vermeye başlayan âlimleri göz önünde bulundurduğumuz zaman, bu medreselerin topluma ve sonraki dönemlere yapmış olduğu tesiri “çarpan etkisiyle” birlikte düşünmelidir. Bu da ciddi bir araştırma konusu olabilecek mahiyettedir.

Sa'lebî, Vâhidî, Ferrâ el-Begavî rivayet tefsirinde; Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî ilmî tefsirde, Zemahşerî mu'tezile ve belagat tefsirinde; Hâkim el-Cüşemî (İbnü Kerrâme) zeydî-i'tizâlî tefsirde; Şeyh Müfid (İbnü'l-Muallim), Şerîf er-Râdî, Şerîf el-Murtazâ, Ebû Ca'fer et-Tûsî, Ebû Ali et-Tabersî, Kutbuddin er-Râvendî şia/usûlî tefsirinde; Ruzbihan el-Baklî ve Ebu'l-Feth eş-Şehristânî bâtınî-ismâilî tefsir geleneğinde; Ebu'l-'Usr el-Pezdevî, Abdüssamed el-Gaznevî, Ebu'l-Muîn en-Nesefî, Necmeddin Ömer en-Nesefî, Alâeddin es-Semerkindî mâturidî tefsir metodunda; Sülemî, Gazzâlî, Abdülkerim el-Kuşeyrî, Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdî işarî tefsirde; Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Sadreddin Konevî, Dâvûd-i Kayserî felsefî/tasavvufî tefsirde ayrı birer ekol olmuşlardır.

Bütün bu isimler, Selçukluların hâkim olduğu değişik zaman ve bölgelerde yetişmekle birlikte, hepsi ortak bir maya ile yoğrulmuş, medreselerde verilen Ehl-i sünnet anlayışı merkezli müfredatın ve Sünnî çevrelerin tesirinde kalmışlardır. Bu sebeple tek bir “Selçuklu Tefsir Ekolü”nden bahsetmek yerine, Selçukluların tesirindeki tefsir ekollerinden bahsedilebilir. Ya da Selçuklular'ın mutlak tesirindeki bir ilmî hayattan...

Yeri gelmişken şunu da ifade etmek yerinde olacaktır. Neden bir Emevî ya da Abbâsî tefsir ekolü değil de Selçuklu Tefsir Ekolü/Ekolleri? Zira Emevî ve Abbâsîler, halkın bütününe kuşatacak şekilde, düzenli bir ilmî hayat kurup şekillendirmek ve devam ettirmek için devlet eliyle, istikarlı ve uzun vadeli bir teşebbüste bulunmadılar. Her ne kadar zaman zaman Mu‘tezilî fikirlere sahip halife veya vezirler, siyâsî güçlerini kullanarak ulemâ ve halk nezdinde birtakım baskılar oluşturmuşlarsa da fikirlerini yaymak için sistemli, uzun vadeli ve geniş bir tabakaya hitap edecek tarzda bir fikrî/ilmî faaliyet içine girmediler. Fakat Selçuklular, hem kendi adlarıyla kurulmuş devletleri döneminde hem de atabeglik ve başka isimlerle kurulan Sünnî İslâm devletleri nezdinde siyâsî, sosyal, kültürel, sanat ve ilmî sahalardaki eser, gayret ve teşebbüsleriyle müthiş bir tesir dalgası oluşturmuş ve kendi dönemleriyle birlikte, kendilerinden sonra gelen devletleri bu tesir ile kendisini taklide zorlamıştır. Başka bir ifadeyle birçok hayrın öncüsü ve tatbikinde mükemmel örneğini sunmuş; ırkçılıktan uzak, bütün hak mezhep ve fırkaları kucaklayan İslâm birlik ve kardeşliğinin temellerini atmıştır.

Selçuklu Devleti’ni kurup idare edenler Türk olmakla beraber devletin resmî yazışmalarındaki dili Farsça, ilim dili ise Arapça’dır. Sarayda ve orduda ise Türkçe konuşulmaktadır. Bizim tespit edebildiğimiz bütün tefsirler, Farsça yazılan birkaçı müstesna, Arapça’dır. Türk, Fars ve başka milletlerden pek çok teb’ası bulunan Selçuklular, medrese sistemiyle yetiştirdikleri âlimlerin muhtemelen kendi dilleriyle halka vaaz ve sohbet vermesi şeklinde (sözlü olarak) İslâm’ı öğretmiş ve yaymışlardır. Bu dönemde Türkçe bir tefsire rastlamadığımız gibi, Kur’ân ilimleri sahasında da Türkçe yazılmış bir eser bulunmamaktadır.

Selçuklu devrinde yetişen müfessirlerin ve genel olarak bütün ilim adamlarının çok aktif bir şekilde ülkenin bir ucundan diğerine gittiğini, ilim uğrunda uzun yıllar gurbette kaldığını görüyoruz. Bu gurbet yıllarında tahsil edilen ilimler, âlimlerin memleketlerine dönmesiyle dünyanın dört bir tarafına yayılmıştır. Zâhirî, Hanbelî ve Mâlikî mezheplerine mensup olan Kuzey Afrika ve Endülüs âlimleri çoğunlukla bu bağlılıklarını değiştirmeden tahsil alıp memleketlerine dönmüş olsalar da Selçuklu topraklarında, bilhassa Dımaşk, Bağdat, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde aldıkları eğitimlerle dînî ilimleri/eserleri, özellikle Arap dili ve edebiyatı, Kur’ân

ilimleri, tefsir, kıraat, hadis, kelâm ve tasavvufu bu bölgelere taşımışlardır. Böylece bu ilim alışverişi doğu ile batıyı yaklaştırmış, Ehl-i sünnet inancının dünyanın her bölgesine yayılmasına ve bu hususta çok ciddî eserler yazılmasına zemin hazırlamıştır.

Selçuklu devrinin en dikkat çeken özelliklerinden birisi de ilmî muhitlerde gittikçe artan tasavvuf etkisidir. İlk işârî tefsirlerin kaleme alınmasının ardından pek çok mutasavvıf tefsir, edebiyat ve tasavvuf sahalarında eserler yazmış; bu eserlerde sûfilerden nakledilen rivayet tefsirleri, bir müddet sonra felsefeyle meczedilmiş tasavvufî eserlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Selçuklu dönemi, bu mânâda tasavvufî/işârî tefsirin “altın çağı” olarak ifade edilmiştir. Tasavvufla bu kadar içli dışlı olmanın tarihî, siyâsî, psikolojik, sosyolojik pek çok sebebi olabilir. Ancak bütün bu sebepler, vâkıayı sadece te’yid eder.

Selçuklular, tasavvufî akımlarda Kur’ân ve Sünnet çizgisinde olan tarikat ve oluşumları desteklemiş, gerekli alt yapı ve barınma imkanlarını sağlamış, Ehl-i sünnet dışı, bâtil inanç ve bozuk ahlak yaymaya çalışan bazı tasavvufî akımların yayılıp taraftar bulmaması için tedbirler almış, bütün bunları yaparken de mümkün olduğunca şiddet ve baskıya başvurmamıştır.

Tezimizin farklı bölümlerinde âlimlerin kendilerinden istifade ettiği ve kendi hocalarının arasında saydığı yüzlerce hanım hocanın varlığından söz edilmiştir. Ancak maalesef tefsir ilminde öne çıkmış bir hanım müfessirin adını tespit edebilmiş değiliz. Bu konudaki boşluğun daha sonra yazılacak eserlerle tamamlanacağını ümit ediyoruz.

Netice itibarıyla Selçuklular, her açıdan incelenmeyi hak eden, İslam tarihine ve İslam ilim, kültür ve medeniyetine damga vurmuş cihanşümûl bir devlettir. Her ne kadar dînî ilimler ve bilhassa tefsir sahasında çalışan bizler, ele aldığımız konuları ve tefsiri, mümkün olduğu kadar siyâsî gelişmelerden bağımsız, kendi içinde ele alıp değerlendirmeye çalışıyorsak da bu, eksik ve hatalı bir yaklaşımdır. Zira insan, yaşadığı dönemin çocuğudur. Yapılan inceleme ve araştırmalarda, gıdalandığı ilim muhiti kadar kendisini kuşatan atmosfer de dikkate alınmalıdır. Biz de gücümüz nispetinde Selçuklu dönemini ve bu dönemin tefsire yansımalarını anlatmaya çalıştık.

Her son, aslında yeni bir başlangıçtır. Bu çalışmamızın nice yeni başlangıçların temeli ve tohumu olması dualarımızla...



KAYNAKÇA

- Ak, Mustafa Sabri. *Kādî Abdülcebbâr ve Mu'tezile Tefsirindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1992, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akbaş, Mehmet. *Sahâbenin İslâm'ı Tebliği (Suriye Örneği)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akgündüz, Murat. *İslam Tarihi ve Medeniyeti Ansiklopedisi (İTM)*, XIV, 475-489.
- Akgür, A. Necati. "Celâlî Takvimi". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/257-258.
- Akkan, Erdoğan. "Irak". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/83-85.
- Albayrak, Halis. *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine (Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri)*, İstanbul, 1993, 12.
- Algar, Hamid. "Bahrü'l-hakâik ve'l-meânî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/515-516.
- . "Necmeddin-i Kübrâ". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/499.
- Alican, Mustafa. *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2017.
- Alper, Ömer Mâhir. "İbn Sînâ". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/319-342.
- Altıkulaç, Tayyar. "Bakkâlî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/544.
- . "Ebû Ali es-Sadeî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/93.
- . "Ebü'l-Alâ el-Hemedânî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/286.
- . "Ebü'l-Yümn el-Kindî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/351.
- . "Hüzelî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/70.

- . “İbn Ebû Meryem, Nasr b. Ali”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/437.
- , “İkrime el-Berberî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/40-42.
- . “el-İzah”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/503.
- . “Secâvendî, Muhammed b. Tayfûr”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/268.
- . “Sehavî, Alemüddin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/311.
- . “Sıbtu’l-Hayyât”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/89.
- . “Şehrezûrî, Mübârek b. Hasan”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/466.
- Altundağ, Mustafa. “Mücâşîî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/444.
- Aruçi, Muhammed. “Sâbûnî, İsmail b. Abdurrahman”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/359.
- el-Askalânî, Şehâbuddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer. *ed-Dürerü’l-kâmine* (nşr. Abdülvâris Muhammed Ali), I-IV, 1. Baskı, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997.
- Aslantürk, Ayşe Hümeysra. *Ebû Hafs Ömer en-Neseî’nin ‘et-Teysîr fî’t-tefsîr’ adlı Eserinin Tahlili ve Bakara Sûresi’nin Tenkitli Neşri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1995, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- . “Neseî, Necmeddin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/571-572.
- Âşûr, Saîd Abdülfettâh. “Ezher”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/59.
- Atçeken, Zeki ve Yaşar Bedirhan. *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Yayınevi, 3. Baskı, Konya 2016
- Ateş, Ahmet. “Hicrî VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu’da Farsça Eserler, TM, VII-VIII/2.
- . “Anadolu Kütüphanelerinde Mühim Yazmalar”, *TV*, I/16 (1955), 163-164.
- . “Kuşeyrî”, *İA*, VI, 1035-1038.
- Ateş, Ali Osman. “İbn Nâsır es-Selâmî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/225.
- . “Dimyâtî, Abdülmü’min b. Halef”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/312.

- Avcu, Ali. *Horasan-Mâverâünnehir’de İsmâîlîlik*, Marmara Akademi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2018.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 1998.
- . “Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri”, İstanbul 1969.
- . “Hakâikü’t-tefsîr”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/164.
- Ay, Mahmut. *Mu’tezile ve Siyaset*, Pinar Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2002.
- Aybakan, Bilal. “Râfiî, Abdülkerîm b. Muhammed”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/394.
- Aydar, Hidayet. *Hanım Müfessirler*, Ensar Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul 2015.
- Aydemir, Abdullah. “Ebü’l-Âliye er-Riyâhî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/292.
- Aydınlı, Osman. *Semer kant Tarihi -Fethinden Sâmânîler’in Yıkılışına Kadar-*, İSAM, 2. Baskı, Ankara 2018.
- . “Mâverâünnehir’in Coğrafi, Tarihî, İlmî ve Kültürel Yapısı”, (*İslam Düşüncesinin Ana Merkezleri: Mâverâünnehir- içinde*), İSAV-Ensar, İstanbul 2019, 69-215.
- . “Semer kant”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/482-483.
- Aygün, Abdullah. “Sem‘ânî, Ebü’l-Muzaffer”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/463.
- Âzâd, Gulâm Murtazâ. “Ğarîbü’l-Kur‘ân ve’l-hadîs ve Kitâbü’l-Ğarîbeyn li’l-Herevî”, *ed-Dirâsâtü’l-İslâmiyye*, XXIII/1, İslâmâbâd, 1408/1988, 72-76.
- Bakırcı, Saffet. *Meâlimü’t-Tenzil’in Rivayet Tefsirleri İçindeki Yeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1990, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü
- . “Meâlimü’t-Tenzîl”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/203-204.
- Bakırcı, Selami. “Ukberî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/66.
- Baltacı, Ahmed. “İbnü’l-Arabî, Ebû Bekir”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/488-491.
- Baltacı, Câhid. *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.
- el-Bağdâdî, Ebû Ali İbn el-Bennâ. “Kitâbü Beyâni’l-‘uyûb elletî yecibü en yectenibehe’l-kurrâ’ ve îzâhu’l-edevât elletî büniye ‘aleyhe’l-ikrâ”, (nşr. Gânim Kudûrî Hamed), *Mecelletü Ma’hedi’l-mahtûâtî’l-‘Arabiye* (MMA), XXXI/1, Küveyt 1407/1987, 7-58.

- Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn* (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ), (IV-V), Beyrut 1439/2018. *Keşfüz-żunûn* (I-III) ve *Hediyyetü'l-Ârifîn* (VI-VII) ile birlikte.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn* (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ), (VI-VII), Beyrut 1439/2018. *Keşfüz-żunûn* (I-III) ve *İzâhu'l-meknûn* (IV-V) ile birlikte.
- Başaran, Selman. “Dâvûdî, Abdurrahman b. Muhammed”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/50.
- . “Hâzîmî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/124.
- Başoğlu, Tuncay “Saymerî, Hüseyin b. Ali”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/216.
- Bayraktar, Mehmet. “Dâvûd-i Kayserî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/32-34.
- Bayram, Mikail. *Sadru'd-din-i Konevî, Hayatı, Çevresi ve Eserleri*, Hikmetevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2012.
- Bazin, Marcel “Kirman”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/62-63.
- Bedir, Murteza. “Nesefî, Ebü'l-Berekât”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/567
- Bedir, Murteza ve Ferhat Koca, “Pezdevî, Ebü'l-Usr”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/264.
- Bergh, C. Van Den. “Sühreverdî”, *İA*, XI, 88.
- Berthels, E. “Necmeddin Kübrâ”, *İA*, IX, 163-164.
- Bey, Cevdet. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, nşr. Mustafa Özel, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2002.
- Beyâtî, Âdil Câsim. “Irak”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/108-110.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Nâsırüddîn Kâdî. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl (Tefsîrü'l-Beyzâvî)*, (nşr. Muhammed Abdülkâdir el-Arnaût), I-II, 2. Baskı, Dâru Sâdır, Beyrut 2004.
- Bezer, Gülay Öğün. “Terken Hatun”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/510.
- . “İslam Düşüncesinin Ana Merkezlerinden Mâverâünnehir'in Coğrâfî, Târihî ve Kültürel Yapısı”, *(İslam Düşüncesinin Ana Merkezleri: Mâverâünnehir- içinde)*, İSAV-Ensar, İstanbul 2019, 27-68.
- Bilgin, Abdülcelîl. *Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşerî'nin Keşşâf'ı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

- Bilgin, Mustafa. *Tefsirde Mu'tezile Ekolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1991, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*, I-II, İstanbul, 1973-74.
- . *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*, (sadeleştiren: Abdülaziz Hatip), I-II, İstanbul, 2014, 1. Baskı.
- Birişik, Abdülhamit. "Tefsir". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/281.
- Bozkuş, Metin. *Kādî Abdülcebbâr ve Tefsiri Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Metâin Adlı Eserinin Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, I-II, E. J. Brill, Leiden 1937-1938; *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband (GAL Suppl.)*, I-III, E. J. Brill, Leiden I (1943), II (1949), III (1942).
- . "Begavî", *İA*, II, 449.
- . "Beyhakî", *İA*, II, 582-584.
- . "Cüveynî", *İA*, III, 249.
- . "Enbârî", *İA*, IV, 265-266.
- . "İbnü'l-Cevzî", *İA*, V/2, s. 848-850.
- . "Mâverdi", *İA*, VII, 409.
- . "Murtaza's-Şerîf", *İA*, VIII, 657-658.
- . "Râgıb İsfahânî", *İA*, IX, 593-594.
- . "Sa'lebî", *İA*, X, 125.
- Buhârî, *el-Câmi'u's-şahîh*, İstanbul 1401/1981.
- Bulut, Ali. "Bâkûlî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1, 165.
- Cebeci, Lütfullah. "İsfahânî, Ebû Müslim". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/509.
- . "Mefâtîhu'l-ğayb". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/349.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.
- . *Tefsir Tarihi*, I-II, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996.

- . “Abdullah b. Mes‘ûd”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/114-117.
- . “Atâ b. Ebû Rebah”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/35-36.
- . “Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Şur’ân”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/105-107.
- . “Gurerü’l-fevâ’id ve dürerü’l-kalâ’id”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/205.
- . “Kadi Abdülcebbâr ve Tenzîhu’l-Kur’ân Ani’l-Matain Adlı Eseri”, *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, V, Ankara 1982, 55-61.
- . “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun Yükselme Devrinde Tefsir Faaliyetleri”, *Diyanet İlmi Dergi (DİB Dergisi)*, 1971, C. X, Sy: 110-111, S: 263-272.
- Cheneb, Moh. ben. “Herevî”, *İA*, V/1, 443-444.
- Coşkun, Muhammed. *Tefsirin İlk Çağları, Kur’ân Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*, İFAV, 1. Baskı, İstanbul 2019, 61-334.
- Çağrı, Mustafa. “Edebü’l-dünya ve’l-dîn”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/406.
- . “Gazzâlî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/489-494.
- Çakan, İsmail Lütfi. “Ebû Sâlih el-Müezzîn”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/226.
- Çakan, İsmail Lütfi ve Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbas”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/76-79.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*, Bilimsel Araştırma Yayınları (BİLAY), 1. Baskı, Ankara 2019.
- Çeker, Orhan. “Ebû’l-Ferec eş-Şîrâzî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/318.
- Çelebi, Ahmed. *İslâm’da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Terc. Ali Yardım, Damla Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 1998.
- Çelebi, Mustafa b. Abdullah Kâtib. *Keşfüz-zunûn ‘an esâmî fi’l-kütübi ve’l-fünûn*, (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ), I-III, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1439/2018; *İzâhu’l-meknûn* (IV-V) ve *Hediyyetü’l-ârifîn* (VI-VII) ile birlikte.
- Çelebi, İlyas. “Kâdî Abdülcebbâr”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/105-108.
- . “Nisâbü’rî, Selman b. Nâsır”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/141.

- Çelik, İbrahim. “Fârisî, Nasr b. Abdülaziz”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/171.
- Çelik, Ömer. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, Kampanya Kitapları, İstanbul 1434/2013.
- Çetin, Abdurrahman. “Vâhidî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/438.
- Çetin, Esmâ. *Dâmegânî'nin el-Vücûh ve'n-Nezâir İsimli Eserindeki Metodu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Bursa 2006), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çetin, Mustafa. “İbn Sa‘dûn el-Kurtubî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/299.
- Çetin, Osman. “Horasan”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/234-240.
- Dârimî, Sünen, İstanbul 1401/1981.
- Dakūkî, İbrahim. “İrak”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/103-105.
- ed-Dâmin, Hâtim Sâlih. “Kitâbân fî i'râbi'l-Kur'ân”, *Mecelletü Mecma'i'l-luğati'l-'Arabiyye bi-Dimaşk* (MMLADm.), Dimaşk, L/2 (1975)
- ed-Dâvûdî, Şemsüddin Muhammed b. Ali. *Tabakâtü'l-müfessirîn* (nşr. Abdüsselâm Abdülmü'în) Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 1422/2002.
- Demir, Ziya. *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul 2006.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*, İFAV, 22. Baskı, İstanbul 2014.
- . “Herevî, Ahmed b. Muhammed”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/220.
- Demirli, Ekrem. *Sadreddin Konevî*, İSAM Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2010.
- . “Sadreddin Konevî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/420-424.
- Denkhalbant, Ayşe ve Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Selçuklular”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/392-397.
- Devries, Kelly v.dğr. *Dünya Savaş Tarihi Haçlı Seferleri, Selçuklular, Eyyûbîler ve Osmanlılara Karşı 1097-1444*, V, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- ed-Dîb, Abdülazîm. “Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/141.
- el-Doğhim, Mahmoud el-Saied ve Mahmud Seyitoğlu, *Süleymaniye El Yazmaları Kataloğu* (Fihrisü'l-mahtûâtî'l-'arabiyye ve't-türkiyye ve'l-

fârisiyye fî'l-mektebeti's-Süleymaniye, Saqifat al-Safa Müessesesi, Malezya 1431/2010.

Duman, M. Zeki. “Ebü'l-Feth ed-Deylemî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/319.

Durmuş, İsmail. “İbnü'l-Haşşâb”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/73.

----- . “Zebîdî, Muhammed Murtazâ”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/168/171.

Düzenli, Yaşar. *Şihâbuddin Sühreverdî ve Nuğbetü'l-Beyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Eserinin Tevbe Sûresine Kadar Tahkiki*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1994, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ebû Dâvûd, *Sünen*, Kahire, 1369/1950.

el-Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn* (nşr. Mustafa Özel-Muammer Erbaş), İzmir 2005.

Efendioğlu, Mehmet. “Saîd b. Cübeyr”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/552-554.

----- . “Sem'ânî, Muhammed b. Mansur”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/464.

----- . “Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/461.

Elmalı, Hüseyin. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi 1986.

----- . “Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/487-488.

Emîn, Ahmed. *Fecrü'l-İslâm*, Kahire, 1965, 195.

Erbaş, Muammer. *Tefsîru sûreti'l-En'âm*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü;

Ergin, Osman. “Sadreddîn al-Qunawî ve Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası (ŞM)*, Ankara-İstanbul, II, 1957.

Eroğlu, Ali. *el-Begavî ve Tefsirindeki Metodu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1987, Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi.

Eroğlu, Muhammed. “Hâkim el-Cüşemî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/186.

Ersöz, İsmet. “Aḥkâmü'l-Kur'ân”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/553-554.

Erul, Bünyamin. “Übey b. Kâ'b”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/272-274.

- Erünsal, İsmail E. “Kütüphane”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/18-20.
- . “Dârülilim”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/539-541.
- Eskicioğlu, Osman. “Ahkâmü’l-Kur’ân”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/554.
- . “Muâfâ b. İsmâil”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/306.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. “Abdülkâhir el-Bağdâdî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/246.
- . “Hâricîler”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/169-175.
- . “İbâziyye”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/256-261.
- Fayda, Mustafa. “Taberî, Muhammed b. Cerîr”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/314-318.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Münkıtz mine’l-dalâl ve’l-müfşihu bi’l-ahvâl*, (nşr. el-Lecnetü’l-İlmiyye bi-Merkezi Dârü’l-Minhâc Liddirâsât ve’t-Tahkiki’l-İlmî), Dârü’l-Minhâc, 1. Baskı, Cidde 1440/2019.
- . *Kur’ân’ın Cevherleri -Kur’ân-ı Kerîm’i En Çok Sevdiren Âyetler-*, [trc. Ömer Türker], Hayykitap, 5. Baskı, İstanbul 2019.
- . *Mişkâtü’l-envâr -Nurlar âlemi-*, (trc. Şadi Eren), DİB Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2019.
- Gemuhluoğlu, Zeynep. *Teoloji Olarak Yorum -Gazzâlî ve İbn Rüşd’de Te’vîl-*, İz Yayıncılık, İstanbul 2010, 20-21.
- Gökalp, Hüseyin. *Irak’ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*, İnsan Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2020.
- Gözübenli, Beşir. “Cüveynî, Rüknu’l-İslâm”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/144.
- Gölcük, Şerafeddin. “Bâkılânî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/531.
- . “İ‘câzü’l-Kur’ân”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/407.
- Görener, İbrahim. *Es’iletü’l-Kur’ân (Mesâ’ilü’r-Râzî ve ecvibetühâ min garâibi âyi’-Tenzîl, Es’iletü’l-Kur’âni’l-mecîd ve ecvibetühâ, Tefsîrü’r-Râzî, Garâ’ibü’ âyi’-Tenzîl)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- . “Hîrî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/124.
- Günay, Hacı Mehmet. “Semerkandî, Alâeddin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/470.

- Güngör, Mevlüt. “Begavî, Ferrâ”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/340.
- Güneş, Abdülbaki. *Aklî Tefsir Hareketi, Mutezile ve Menar Ekolü*, Ahenk Yayınları, 1. Baskı, Van 2003.
- H., T. “Bağdâdî”, *İA*, II, 213.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. “Abdülkâhir el-Cürcânî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/247-248.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur’ân-ı Kerîm Tarihi* (trc. Salih Tuğ), İFAV, 2. Baskı, İstanbul 2000.
- Harekât, İbrâhim ve Ahmet Kavas. “Hevvâre”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/284.
- Harman, Ömer Faruk. “Şehristânî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/467
- Hatipoğlu, İbrahim. “el-Müstedrek”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/134-135.
- Heffening, “Merginânî”, *İA*, VII, 761.
- Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (DGBİT)*, I,-XIV ve Ek cilt, Çağ Yayınları, İstanbul 1992-1993.
- Heyet, *İslam Medeniyeti ve Tarihi Ansiklopedisi (İMT)*, I-XV, 2. Baskı, İstanbul 2021.
- el-Hıyemî, Salâh M. *Fihrisü maḥṣûṭâti Dâri’l-kütübi’z-Zâhiriyye: ‘Ulûmü’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dımaşk 1403/1983.
- Hizmetli, Sabri. “Ettafeyyîş”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/500-501.
- Hoca, Nazif. “el-Baklî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/545-547.
- Holt, P. M. *Haçlılar Çağı -11. Yüzyıldan 1517’ye Yakınoğu-*, (trc. Özden Arıkan), Işık Yayınları, İzmir 2020.
- Honigmann, E. “Nîşâpûr”, *İA*, IX, 304.
- Houtsma, M. Th. “Abdüllâtîf”, *İA*, I, 92.
- Işıcık, Yusuf. *Kur’ân’ı Anlamada Temel Bir Problem Te’vil*, İstanbul 1997, 22.
- Işık, Emin. “Bâtırkânî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/195.
- İbn Arabî, Muhyiddin. *Fütûhât-ı Mekkiyye-Kur’ân-ı Kerîm’i Anlamak*, (trc. Ekrem Demirli), Litera Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul 2018.

- İbn Ebî Ya'lâ, Kādî Ebü'l-Hüseyn Muhammed. *Tabakâtü'l-hanâbile*, I-II, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts.; İbn Receb'in *Kitâbü'z-zeyl 'alâ Tabakâtü'l-hanâbile* (III-IV) ile birlikte basılmıştır.
- İbn Kādî eş-Şühbe, Takıyyüddin. *Tabakâtü's-şâfi'îyye* (nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ'), I-IV, Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, Beyrut 1407/1987.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, (nşr. Muhammed Enes Mustafa el-Hân, 1. Baskı, Beyrut, 1437/2016.
- İbn Kutluboğa, Zeynüddin Kâsım. *Tâcü't-terâcim* (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf), 1. Baskı, Dârü'l-Kalem, Beyrut 1413/1992.
- İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, (*Tabâkâtü'l-Hanâbile* ile birlikte), IV, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- İbn Sina, *İhlâs Sûresi Tefsiri*, (trc. Ahmed Hamdi Akseki), DİB Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2019.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn. *Muqaddime fî uşûli't-tefsîr*, Beyrut 1408/1988, .
- . *Muqaddime fî uşûli't-tefsîr Tefsir Usûlüne Giriş*, (trc. Yusuf Işıcık), İstanbul 1997
- . *Muqaddime fî uşûli't-tefsîr (Kur'ân'a Giriş)*, (trc. Ömer Aydın), 1. Baskı, İstanbul 2017.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'* (nşr. Cemâlüddin Muhammed Şeref-Mecdi Fethi es-Seyyid), Dârü's-Sahâbe li't-Türâsi bi-Tanta, 1429/2009.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs el-Ma'arrî. *Selçuklular* [trc. Mustafa Alican], Kronik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2019.
- İbrâhim, Nâciye Abdullah. "el-Mer'etü fî menâhici'l-mü'errihîn", *Buhûs mühdât li'l-Üstâz Duktûr Seyyid Maqbûl Ahmed* 1919-1998 (nşr. Fârûk Ömer Fevzî-Hind Gassân Ebü's-Şa'r), Mefrak (Ürdün) 1420/1999.
- İlhan, Avni. "Ebû Yûsuf el-Kazvînî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/265.
- . "Kutbuddin er-Râvendî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/486.
- . "Müfid, Şeyh". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/502.
- İltaş, Davut. "Üsmendî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/388.
- İplikçioğlu, Bülent. "Anadolu". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/109-110.
- İpşirli, Mehmet. "Anadolu". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/128-129.

- İzgi, Cevat. “Hubeyş et-Tiflîsî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/268.
- el-İsfehânî, Râgıb. *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Halil 'Îtânî), Dârü'l-Ma'rife, 1. Baskı, Beyrut 1418/1997.
- . *Tefsire Giriş, Mukaddimetü Tefsîri'r-Râgıb*, (trc. ve thk. Celaleddin Divlekçi), Klasik Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2021.
- Jeffery, Arthur. *Muḳaddemetân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (İsimsiz, *el-Mebânî li-naẓmi'l-me'ânî* ve İbn Atıyye'nin *el-Muḥarrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*'i) Mısır, 1954.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 3. Baskı, İstanbul, 2019.
- . “Ortaçağın Türk Asıllı Tarihçileri”, *Türk Kültürü Araştırmaları (TKA)*, I/2 (1964).
- . “Alparslan”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/526-530.
- Kahraman, Abdullah. “Tâvus b. Keysân”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/185-186.
- . “Tûsî, Ebû Ca'fer”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/435.
- Kallek, Cengiz. “Dâmegânî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/453-454.
- . “Ebû Ya'lâ el-Ferrâ”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/253.
- . “İbnü'l-Cevzî, Ebû Muhammed”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/542.
- . “Mâverdî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/180-185.
- Kandemir, M. Yaşar. “Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/58-59.
- . “Ebû Zer el-Herevî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/269
- . “Hâkim en-Nîsâbûrî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/190.
- . “Hatîb el-Bağdâdî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/452.
- . “İbn Nâsırüddîn”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/228.
- . “İbnü'r-Rûmiyye”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/188.
- . “Semmân, İsmâil b. Ali”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/496.

- . “Teymî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/54-55.
- Kara, Ömer. *Kur’ân Lugatçılığı ve Tefsîr’de Yakınanlamlılık ve Nüans -Râgıb el-İsfahânî Örneği-*, Van 2007.
- . “el-Müfredât”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/504.
- . “Râgıb el-İsfahânî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/398-399.
- Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, Endülüs Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2018.
- Karabulut, Ali Rıza. *Mu‘cemü’l-mahfûâtî’l-mevcûde fî mektebâti İstanbul ve Ânâtûlî*, (baskı yeri ve tarihi yok).
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’ân’ı Anlamaya Katkısı*, Ankara Okulu Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2010.
- . *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, Araştırma Yayınları, Dördüncü basım, Ankara 2017.
- Karahan, Abdülkadir. “Tûsî”, *İA*, XII/2, 130-132.
- Karakuş, Abdülkadir. *Übey b. Ka’b, İlim Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, Hikmetevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2018.
- Karlığa, H. Bekir. “Gazzâlî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/518-523.
- . “Konstantin, Afrikalı (Constantinus Africanus)”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/180.
- Karmış, Orhan. *Mâverdî ve Tefsirdeki Metodu*, (Doçentlik Tezi, 1981), AÜ İlâhiyat Fakültesi.
- Kaya, Mahmut. “Abdüllatîf el-Bağdâdî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/254-255.
- . “Beytülhikme”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/88-90.
- Kayhan, Hüseyin. “Irak Selçukluları”, *İTM*, X, 143-165.
- Kazıcı, Ziya. *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Kayhan Yayınevi, İstanbul 1999, 352-359.
- . *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, İFAV, 6. Baskı, İstanbul 2021.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu‘cemü’l-müellifîn terâcimu muşannifî’l-kütübi’l-‘arabiyye*, I-XV, Mektebetü’l-Müsennâ & Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, ts.
- el-Kelbî, İbn Cüzey. *Tefsire Giriş & Muhtasar Kur’ân Sözlüğü*, (trc. Zeynep Demirtaş, Rukiye Yaman ve Fatih Muhammed Yüksel, Rihle Kitap, 1. Baskı, İstanbul 2021.

- Kesik, Muharrem. *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, Timaş, 1. Baskı, İstanbul 2018.
- Keskin, Hasan. *Tâcü'l-Kurrâ el-Kirmânî ve Lübbü't-tefâsîr Adlı Tefsiri*, (Doktora Tezi, 1993), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- . “Kirmânî, Tâcülkurrâ”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/66.
- . “Müfessir el-Kirmânî'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, (Sivas 1996), 193-219.
- Kesler, Muhammed Fatih. “Mücâhid b. Cebr”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/442-443.
- . “Zeyd b. Eslem”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/318-319.
- . *Mekke Tefsir Ekolü*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2005.
- . *Medine Tefsir Ekolü*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2005.
- . *Irak Tefsir Ekolü*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2005.
- Kılıç, Hulûsi. “Delâilü'l-İ'câz”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/114-115.
- . “Enbârî, Kemâleddin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/172.
- . “Esrârü'l-Belâga”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/ 435.
- Kılıç, Mahmud Erol. *İbnü'l-Arabî*, İSAM Yayınları, Ankara 2018, 134-137.
- . *Şeyh-i Ekber, İbn Arabî Düşüncesine Giriş*, Sufi Kitap, 1. Baskı, İstanbul 2009.
- . “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/493-516.
- Kılıç, Muharrem. “Turtûşî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/430.
- Kılıçer, M. Esat. “Ehl-i Rey”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/520-524.
- Kırca, Celal. “İbn Ya‘mer”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/447-448.
- Kitapçı, Zekeriya. *Tefsir ve Hadis İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, Yedi Kubbe Yayınları, 2. Baskı, Konya 2016.

- Koca, Ferhat. “İbnü’l-Hanbelî, Ebü’l-Kâsım”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/67.
- . “İbn Teymiyye, Takıyyüddin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/391-405.
- . “Mergînânî, Burhâneddin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/182.
- . “Tûfî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/327-330.
- Koçkuzu, Ali Osman. “İbnü’l-Esîr, Mecdüddin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/29.
- Konevî, Sadreddin. *Fâtiha Suresi Tefsiri: İ‘câzü’l-beyân fî te’vîli’l-ümmi’l-Kur’ân* (çev. Ekrem Demirli), İstanbul 2002.
- Köprülü, M. Fuad. “Beyhakî”, *İA*, II, 584-586.
- Köse, Saffet. “İbnü’z-Zâgûnî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/242.
- Köymen, Mehmet Altay. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 7. Baskı, Ankara 2019
- Kramers, J. H. “Râzî”, *İA*, IX, 645-646.
- Krenkow, F. “Şâtıbî”, *İA*, XI, 352-353.
- . “Şerîf Radî”, *İA*, XI, 443.
- Kucur, Sadi S. “Selçuklular”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/384.
- Kufralı, Kasım. “Gazzâlî”, *İA*, IV, 748-760.
- Kurtuluş, Rıza. “Keşfü’l-esrâr”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/319.
- Kuşeyrî, Abdülkerim, *Le‘âifü’l-işârât* [çev. Ekrem Demirli], I-III, 1. Baskı, İstanbul 2020.
- Küçük, Ahmet. “Selçuklu Dönemi Tefsir Hareketleri, Eğitim Kurumları ve Tarihî Arka Planı”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2020, 9 (2), 1200-1222.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “İrak”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/85-87.
- Lewicki, T. “İbadiye”, *İA*, V/2, 688-689.
- Madazlı, Ahmet. “İbn Sivâr”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/359.

- Makdisî, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim (İslam Dünyası ve Hristiyan Batı)*, (tercüme ve inceleme: Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2018, 2. Baskı
- Marçais, W. "Hatîb Bağdâdî", *İA*, V/1, 365-366.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/545-546.
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklular (Makaleler)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2011, 100.
- . "Kirman Selçukluları", *İTM*, X, 105-115.
- . "Selçuklular". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/391.
- . "Selçuknâme". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/397-398.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Sa'lebî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/29.
- . "Şeyzele". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/105.
- el-Meşînî, Mustafa İbrahim. *Medresetü't-tefsîr fi'l-endeliüs, Müessesetü'r-Risâle*, I. Baskı, Beyrut 1406/1986.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. *Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Yazma Tefsirler*, İstanbul, 2002
- . *Yazma Tefsir Literatürü*, İstanbul 2007.
- Mülâyim, Selçuk. "Anadolu". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/133.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmet, *Tefsîrü'n-nesefî, (Medârikü't-tenzîl ve haqâiku't-te'vîl)*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1420/1999.
- en-Nesefî, Ömer. *et-Teysîr fi't-tefsîr (Ömer Nesefî Tefsiri, İnceleme-Eleştirmeli Metin-Çeviri)*, terc ve ed.: Muhammed Coşkun, YEK, I-II, İstanbul 2019; II. cilt terc: Ali Benli ve ed. Muhammed Coşkun, II (Âl-i İmrân Suresi 91. âyete kadar), YEK, İstanbul 2020.
- Nizâmülmülk, Ebû Ali Kıvâmüddîn. *Siyâsetnâme*, (Terc. Mehmet Taha Ayar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2017, 135.
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Şadri'l-İslâm Hatta'l-'Aşri'l-Hâzır*, I-II, Beyrut, 1403/1983, 1. Baskı.
- Ocak, Ahmet. *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul 2017, 2. Baskı.
- . "Selçuklular". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/375-377.

- Ocak, Ahmet Yaşar. “Anadolu”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/110-116.
- Okumuş, Mesut. “Felsefî Tefsir Bağlamında İbn-i Sînâ’nın Kur’ân Sûre ve Ayetlerine Yaklaşımları”, (*Eş-Şeyhu’r-Reîs İbn Sînâ* adlı kitap içinde), DİB Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2015, 253-309.
- . “Gazâlî’nin Kur’ân Anlayışı ve Çok Boyutlu Tefsir Telakkisi Üzerine”, (*Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefekkir Gazâlî* içinde), DİB Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2013, 43-64.
- Okuyan, Mehmet. *Necmüddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2001), İstanbul.
- . “Necmeddîn-i Dâye”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/496.
- Öngül, Ali. *Selçuklular Tarihi*, I-II, İstanbul 2016, 3. Baskı.
- . *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti*, Çamlıca Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2018, 79-116.
- Öngören, Reşat. “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/441-446.
- . “Sühreverdi, Ebü’n-Necîb”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/35-36.
- Önkal, Ahmet. “Cüzâm (Benî Cüzâm)”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/149.
- Öz, Ahmet. *Kur’ân’ı Anlamada Bağlam*, Hikmetevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2016.
- Öz, Mustafa. “Ezarika”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/45-46.
- . “Himyânü’z-Zâd”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/59-60.
- . “İbn Şehrâşûb”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/376.
- . “Şerîf el-Murtazâ”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/587.
- . “Tabersî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/324.
- . “Tûsî, Ebû Ca‘fer”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/433.
- Özaydın, Abdülkerim. “Berkyaruk”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/514-516.
- . “Beyhakî, Ali b. Zeyd”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/62.

- . “Kündürî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/554-555.
- . “Melikşah”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/54-57.
- . “Muhammed Tapar”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/580-581.
- . “Nizâmiye Medresesi”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/188-191.
- . “Nizâmülmülk”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/194.
- . “Selçuk Bey”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/364.
- . “Selçuklular”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/386.
- . “Sencer”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/507-511.
- Özcan, Esat. “Tefsir Tabakât Eserleri”, *Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 44 (Aralık 2020), s. 66-87.
- Özcan, Tahsin. “Konevî, Alâeddin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/163-164.
- Özdemir, H. Ahmet. *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti’nin Yıkılışı, Cengiz ve Hülâgû Dönemleri (612-656/1216-1258)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, Ankara, 2014, 4. baskı.
- . “Bâcî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), IV, 414.
- . “Secâvendî, Muhammed b. Muhammed”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/266-267.
- . “Semerkandî, Muhammed b. Yûsuf”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/479.
- . “Tebrîzî, Hatîb”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/223-224.
- . “Zevzenî, Hüseyin b. Ahmed”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/312.
- Özel, Mustafa. “Şerîf er-Radî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/4.
- Özen, Şükrü. “Mâtürîdî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/149.
- Özgel, İshak. *Büyük Selçuklular Dönemi Müfessirleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- . “Büyük Selçuklular Döneminde Tefsir İlmi ve Müfessirler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, C: V, Sayı: 2, S: 31-51.

- . “Başlangıçtan Selçuklular Dönemi Sonuna Kadar Türklerin Kur’ân Tefsirine Hizmetleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’ân Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler, Müzâkereler- Tartışmalı İlmî Toplantı 21-22 Ekim 2011*, İstanbul, Baskı: 2012, s: 41-73.
- . “Selçuklu Dönemi Tefsir Hareketi ve Müfessirleri”, *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce, 19-21 Ekim 2011*, Konya, 2013, C: I, S: 93-136.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Mâverâünnehir”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/177-178
- . “Selçuklular”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/371-374.
- Özmen, Ferihan. *Abdüssamed el-Gaznevî ve Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm’i*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- . “Gaznevî, Abdüssamed b. Mahmud”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1, 467-468.
- Öztürk, Mustafa. *Kur’ân ve Aşırı Yorum*, Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2014,
- . “Tefsir’de Fahreddin er-Râzî”, (*İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî* içinde), (ed. Ömer Türker, Osman Demir), İSAM, 1. Baskı, İstanbul 2013, 279-346.
- . *Tefsirde Bâtînlilik ve Bâtînî Te’vil Geleneği*, Düşün Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2011.
- . *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2014,
- Öztürk, Mustafa-Mehmet Suat Mertoğlu. “Zemahşerî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/235-236.
- Paret, R. “Secâvendî”, *İA*, X, 301-302.
- Pırlanta, İsmail. *Ortaçağ’ın İncisi Nişabur*, Hikmetevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2013.
- Piyadeoğlu, Cihan. *Güneş Ülkesi Horasan*, İstanbul 2012.
- Plessner, M. “Tebrîzî”, *İA*, XII/1, 98-99.
- Polat, Selahattin. “İbnü’t-Türkmânî, Alâeddin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/234.
- er-Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir. *Tefsîru garîbi’l-Kur’ânî’l-‘azîm* (nşr. Hüseyin Elmalı), Ankara 1997.

- es-Sakkār, Sāmî. “İbnü’l-Dübeysî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/16.
- . “İbn Ebû Asrûn”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/424.
- . “İbnü’n-Neccâr el-Bağdâdî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/169.
- es-Sâlih, Subhî. *Mebâhis fî ‘ulûmi’l-Şur’ân*, Beyrut, 1968.
- al-Salihi, Azmi M. S. ve Mustafa Öz. “Hâricîler”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/175-178.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Doğuştan Günümüze Hâricîler* (trc. İsa Demirkaynak), Ravza Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2018.
- . *Devletü’s-selâçika ve bürûzü meşrû’in islâmiyyin li-mukâvemeti’t-teğalgûli’l-bâtıniyye ve’l-gazvi’s-şalîbî*, Dârü İbn Kesîr, 1. Baskı, Dımaşk-Beyrut 1428/2007.
- Sarı, Mehmet Ali. “İbn Habîb en-Nîsâbü’rî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/510.
- . “Kalânîsî, Muhammed b. Hüseyin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/224.
- Sevim, Ali. “Malazgirt Muharebesi”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/481-483.
- . “Sıbt İbnü’l-Cevzî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/87.
- Sevim, Ali ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 2014, 371-372.
- Sezen, Melikşah. *İmâm Mâturîdî’nin Tefsir Literatürüne Tesiri*, Kökler Yayınları, İstanbul 2018.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, I-VIII, Leiden. E. J. Brill, 1967-1979.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Şehristânî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/470.
- Sönmez, M. Ali. “Ebû Mûsâ el-Medînî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/192-193.
- Strothmann, R. “Müfid”, *İA*, VIII, 791.
- Sülün, Murat. *Tefsir ve Otoriteleri*, İFAV, 1. Baskı, İstanbul 2017.
- . “Hibetullah b. Selâme”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/426.
- . “Harâllî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/96-97.

Sümer, Faruk. “Selçuklular”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/365.

----- . “Tuğrul Bey”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/344.

es-Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, [thk. Ahmed b. Ali], Dârü’l-Hadîs, Kahire, 1425-2004.

----- . *Buğyetü’l-vu‘ât fî ṭabakâti’l-luğaviyyîne ve’n-nuḥât* (thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim), I-II, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 1. Baskı, Beyrut 1427/2006.

----- . *Ṭabakâtü’l-müfessirîn* (nşr. Sâlim Feyzullah) Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut 1441/2019.

Şahin, Cemâlettin. “Suriye”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/544-555.

Şahinoğlu, M. Nazif. “‘Arâ’isü’l-beyân”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/265.

Şâtıbî, Ebû İshak. *el-Muvâfakât*, (trc. Mehmed Erdoğan), I-IV, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990.

Şenel, Abdülkadir. “İbn Merdûye”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/184-185.

Şerbetçi, Azmi. “Kutbüddîn-i Şîrâzî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/487.

Şensoy, Sedat. “Nazmü’l-Kur’ân”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/464-466.

Şeşen, Ramazan. “Buhara”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/363-365.

----- . “İbn Yûnus, Kemâleddin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/452-453.

Şeşen, Ramazan v.dğr., *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu (Fihrisü maḥṭûṭâti mektebetü köprülü)*, I-III, İstanbul 1406/1986.

Şibay, Halim Sabit. “Bâkillânî”, *İA*, II, 253-257.

Şîrâzî, Hâfiz. *Hafız Divanı* (trc. Abdülbâki Gölpınarlı), İstanbul 1989.

et-Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed. *Câmi‘u’l-beyân ‘an te’vîli’l-Kur’ân (Tefsîrü’ṭ-ṭaberî)* (thk. Ahmed Abdürrezzak el-Bekrî, Muhammed Âdil Muhammed, Muhammed Abdüllatîf Halef, Mahmud Mürsî Abdülhamîd), I-X, Dârü’s-Selâm, 6. Baskı, Kahire 1436/2015.

et-Tabersî, Ebû Ali. *Mecma‘u’l-beyân li-‘ulûmi’l-Kur’ân (Mecma‘u’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân)*, Tahran 1373.

et-Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târîḥu’s-selâçika fî ḥurâsân ve îrân ve’l-‘irâq (429-590/1038-1194)*, Dârü’n-Nefâis, 2. Baskı, 1437/2016.

- . *Târîhu's-selâçika er-rûm fî âsyâ's-şuğrâ (470-704/1077-1304)*, Dârü'n-Nefâis, 3. Baskı, 1437/2016.
- . *Târîhu's-selâçika fî bilâdi's-şâm (471-511/1078-1117)*, Dârü'n-Nefâis, 3. Baskı, 1430/2009.
- et-Tâlib, İmâdüddin Halîl. "İrak". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/87-90.
- Tancî, Muhammed. "Şehristânî", *İA*, XI, 393-396.
- Teber, Hatice Cerrahoğlu. "Hevvârî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/554-555.
- et-Tanâhî, Mahmud M. "et-Tenbîh 'alâ ḥaṭa'i'l-Ġarîbeyn li'l-Herevî", *Mecelletü'l-bahsi'l-ilmî ve't-türâşi'l-İslâmî*, sy. 3, Mekke 1400/1980, 419-426.
- Tancî, Muhammed. "Şehristânî", *İA*, XI, 392-396.
- Temel, Ali Rıza. "Enderâbî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/185.
- Terzioğlu, Arslan. "Bîmâristân". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/167.
- Tirmizî, *el-Câmi'u's-şahîh* (nşr. Ahmed Şâkir), el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Tomar, Cengiz. "Suriye". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/556-557.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul, 1996, 5. Baskı
- . "Te'vîlâtü'l-Kur'ân". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/32-33.
- Topaloğlu, Nuri. *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, DİB, Ankara 1998
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Ebü'l-Esved ed-Düelî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/311-313.
- . "Halîl b. Ahmed". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/309-312.
- Tuncel, Metin. "Anadolu". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/106.
- Tuncer, Taner. *Râgıb el-İsfahânî ve Mukaddimetü't-Tefsîri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1992, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Turan, Abdülbaki. "İbn Mâlik et-Tâî". *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/169.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken, 15. Baskı, İstanbul, 2017
- Turan, Refik. *İslam Tarihi ve Medeniyeti Ansiklopedisi (İTM)*, 621-622.

Turgut, Ali. *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul, 1991.

----- . “Ebû Ma‘şer et-Taberî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/186.

----- . “Ebü’l-Fazl er-Râzî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/315.

----- . “Serrâc, Ca‘fer b. Ahmed”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/570.

Tüccar, Zülfikar. “İbn Nâkıyâ”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/224.

Tülücü, Süleyman. “İbnü’d-Dehhân”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/9.

Uluçam, Abdüsselâm. “İrak”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/113.

Uludağ, Süleyman. “İşarî Tefsir”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/427.

----- . “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/473-474.

----- . “Sülemî, Muhammed b. Hüseyin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/53.

Uludağ, Süleyman ve Nureddin Bayburtlugil, “Aynülkudât el-Hemedânî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/280-281.

Uysal, Enver. “İhvân-ı Safâ”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/1-6.

Uzunpostalcı, Mustafa. “Ebû Hanîfe”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/131-138.

Ülken, Hilmi Ziya. “İbn Sînâ” *İA*, V/2, s. 807.

Ünal, Halit. “Attâbî, Ahmed b. Muhammed”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/93.

Ünal, Yavuz. “Sekafî, Kâsım b. Fazl”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/325.

Ünal, Abdülkerim. “Kiyâ el-Herrâsî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/126.

Wensick, A. J. “Nesefî”, *İA*, IX, 199

Yakuboğlu, Kenan. *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, Gökkuş, İstanbul 2006.

Yaşar, Hüseyin. “Hüseyin İbnu Mesud el-Beğavî’nin (Ö. 516/1122) Tefsirinin Selçuklu Kültür Hayatına Katkısı”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyum:*

Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet (Bildiriler II) 27-30 Eylül 2010, Kayseri, 2014, S: 65-75.

----- . “Selçuklular Devrinde Akılcı Bir Müfessir Zemahşerî ve Düşünce Hayatımıza Etkisi”, *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce, 19-21 Ekim 2011*, Konya, 2013, c: I, s: 3-14.

Yaşaroğlu, Kâmil. “Kirmânî, Rükneddin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/65.

Yavuz, Mustafa. *Anadolu Selçukluları Dönemi Müfessirleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Ahvâzî, Hasan b. Ali”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/194.

----- . “Ebû Reşîd en-Nîsâbü’rî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/212.

----- . “Enbârî, Kemâleddin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/173-174.

----- . “Fahreddin er-Râzî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/89-90.

----- . “İbn Akîl, Ebü’l-Vefâ”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/302.

----- . “İbn Fûrek”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/495.

----- . “Nesefî, Ebü’l-Muîn”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/569.

Yavuz, Yusuf Şevki ve Casim Avcı. “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/543-548.

Yazıcı, Tahsin ve Süleyman Uludağ, “Herevî, Hâce Abdullah”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/222-224.

Yazıcı, Tahsin. “Sülemî”, *İA*, XI, 94.

Yazıcızâde, Ali. *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Tarihi)*, (nşr. Abdullah Bakır), Çamlıca Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017.

Yerinde, Adem “Zevâvî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/305-306.

----- . “Nîsâbü’rî, Mahmûd b. Ebü’l-Hasen”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/140.

Yıldırım, Suat. *Peygamberimiz’in Kur’ân’ı Tefsiri*, İzmir, 2014, 2. Baskı.

Yıldız, Kemal. “İbnü’l-Bennâ el-Bağdâdî”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/529.

- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Sühreverdî, Şehâbeddin”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/40-41.
- Yılmaz, Musa Kâzım. “Mecma‘u’l-Beyân”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/257.
- Yurdagür, Metin. “Kâdî Abdülcebbâr”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/103-105.
- . “Son Dönem Mu‘tezilesi’nin En Meşhur Kelâmcısı Kâdî Abdülcebbâr, Hayatı ve Eserleri”, *MÜİFD*, IV (1986).
- Yüce, Nuri. “Zemahşerî”, *İA*, XIII, 509-514.
- Yüksel, Emrullah. “İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir”. *DİA*. (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/517-518.
- ez-Zebîdî, Ahmed b. Yahyâ el-Murtedâ. *Tabakâtü’l-mu‘tezile* (nşr. Kâmil Avîza), el-Mektebetü’l-Ezheriyye Littürâs, Kahire 2017-2018.
- ez-Zehebî, M. Hüseyin. *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, Dârü’l-Erkam, I-III, Beyrut, ts.
- ez-Zehebî, Şemsüddin Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Ma‘rifetü’l-kurrâ‘i’l-kibâr ‘ale’t-tabakâti’l-a‘şâr* (nşr. Tayyar Altıkulaç), I-IV, İSAM, İstanbul 1416/1995.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım. *el-Keşşâf, Keşşâf Tefsiri*, (Terc: Muhammed Coşkun, v.dğr.; Edit. Murat Sülün), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2016, 46-54.
- Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, (thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrahim), I-IV, el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 1435/2014.

EK- 1 VEFAT TARİHLERİNE GÖRE MÜFESSİRLER					
Sıra	Vefat Tarihi	Tam Adı ve Künyesi	Doğum Yeri ve Tarihi	İhtisası	Mezhebi
H. V. ASIR (401/1011)					
1	401/1011	AHMED B. MUHAMMED EL-HEREVÎ Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî el-Bâşânî	Herat/Bâşân	Hadis, Tefsir	Şâfiî
2	403/1013	EBÛ BEKİR MUHAMMED EL-BÂKILLÂNÎ Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib b. Muhammed b. Ca'fer el-Basrî el-Bâkılânî	Basra (330/941)	Kelâm, Çok yönlü	Mâlikî
3	405/1014	EL-HÂKİM EBÛ ABDİLLAH EN-NİSÂBÛRÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim ed-Dabbî en-Nisâbûrî	Nîşâbur (321/933)	Hadis, Tefsir	Şâfiî, Eş'arî
4	406/1015	İBN FÛREK Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbûrî	İsfahan (330/941)	Çok yönlü	Şâfiî, Eş'arî
5	406/1015	Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb el-Vâiz en-Nisâbûrî	Nîşâbur	Hadis, Tefsir, Kelâm	Şâfiî, Eş'arî
6	406/1016	ŞERÎF ER-RADÎ Ebû'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şerîf er-Radî el-Mûsevî el-Alevî	Bağdat (359/970)	Arap Dili, Tefsir	Şii/İmâmiyye
7	410/1019	HİBETULLAH BİN SELÂME Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. Selâme b. Nasr b. Ali el-Bağdâdî	Bağdat	Tefsir, Kıraat	
8	410/1020	İBN MERDÛYE Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Merdûye b. Fûrek el-İsfahânî el-Kebîr	İsfahan (323/935)	Hadis, Tefsir, Tarih	
9	412/1021	MUHAMMED B. HÜSEYİN ES-SÜLEMÎ Ebû Abdîrrahman Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî	Nîşâbûr (325/937)	Hadis, Tasavvuf, Tefsir	
10	412/1021	EBÛ BEKR MUHAMMED B. İBRAHİM EN-NİSÂBÛRÎ Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim b.	(330)	Tefsir, Arap Dili	

		Abdullah el-Edîb en-Nisâbûrî			
11	413/ 1022	ŞEYH MÜFÎD (İBNÜ'L-MUALLÎM) Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân b. Abdisselâm el-Hârisî el-Bağdâdî el-Ukberî	Bağdat/Ukbe râ (338/949- 950)	Kelâm, Fıkıh	Şiî/İmâ miye
12	414/ 1023	MUHAMMED B. ALÎ EL-CEMMÂL Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Hammûye el-İsfahânî (el-Cemmâl)	İsfahan (?)	Tefsir	
13	415/ 1025	KÂDÎ ABDÜLCEBBAR Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî	Hemedan (320-325 /932-937)	Kelam ve diğer ilimler	Şâfî, Mu'tezil î
14	421/ 1030' dan sonra	RÂĞIB EL-İSFAHÂNÎ Ebü'l-Kâsım Hüseyin bin Muhammed b. el-Müfaddal er-Râğib el-İsfahânî	İsfahan (?) (343/954)	Tefsir, Arap Dili, Ahlak	Eş'arî
15	427/ 1035	EBÛ İSHAK ES-SA'LEBÎ Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî en-Nisâbûrî		Tefsir, Kıraat, Arap Dili	
16	428/ 1037	EBÛ ALÎ İBN SÎNÂ Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ	Buhara/Efşen e (370/980- 981)	Felsefe, Çok Yönlü	
17	429/ 1037- 1038	ABDÜLKÂHİR EL-BAĞDÂDÎ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî	Bağdat (350/961)	Kelâm, Mezhepl er Tarihi	Şâfî, Eş'arî
18	430/ 1039' dan sonra	İSMAİL B. AHMED EL-HÎRÎ Ebû Abdîrrahman (Ebû Abdillâh) İsmail b. Ahmed b. Abdillâh ed-Darîr el-Hîrî	Nisâbur/Hîre (361/972)	Tefsir, Kıraat, Fıkıh, Hadis	Şâfî, Eş'arî
19	432/ 1041	EBÛ'L-ABBAS EL-MÛSTAĞFİRÎ Ebü'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. Mu'tezz el-Mustağfirî en-Nesefî	Nesef (350/961)	Fıkıh, Hadis	Hanefî
20	434/ 1043	EBÛ ZER EL-HEREVÎ Ebû Zer Abd b. Ahmed b. Muhammed el-Herevî	Herat (355/966) ya da (356/967)	Hadis, Kelâm	Mâlikî, Eş'arî
21	436/ 1044	ŞERÎF EL-MURTAZÂ ALÎ Ebü'l-Kâsım Alemü'l-hüdâ Ali b. Hüseyin b. Mûsâ b. Muhammed	Bağdat (355/966)	Tefsir, Kelâm, Arap Dili,	Şiî/İmâ miyye Mu'tezil

		el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ		Fıkıh	î
22	436/ 1044	EBU'L-FETH EL-VÂSİTÎ Ebu'l-Feth Ferec b. Ömer b. el-Hasen b. Ahmed b. Abdilkerim b. Didân el-Vâsîfî el-Basrî ed-Darîr	Vâsıt (355/965)	Kıraat, Tefsir	
23	438/ 1047	RÜKNÜ'L-İSLÂM EL-CÜVEYNÎ Ebû Muhammed Rüknu'l-İslâm Abdullâh b. Yûsuf b. Abdillâh el-Cüveynî	Cüveyn	Tefsir, Hadis, Fıkıh, Arap Dili	Şâfî
24	440/ 1048	EBÛ REŞİD EN-NİSÂBÛRÎ Ebû Reşîd Saîd b. Muhammed b. Hasen b. Hâtîm en-Nisâbûrî	Nîşâbur (360/970) ?	Hadis, Kelâm	Mu'tezil î
25	444/ 1052	EBÛ'L-FETH ED-DEYLEMÎ Ebû'l-Feth Nâsır-Lidînillâh Nâsır b. el-Hüseyin b. Muhammed el-Hasenî		Tefsir, Fıkıh	Zeydî
26	445/ 1053	EBÛ SA'D İSMÂİL B. ALÎ ES-SEMMÂN Ebû Sa'd İsmail b. Ali bin el-Hüseyin b. Zencûye es-Semmân er-Râzî	Rey (370/980)	Hadis, Kıraat, Rical	Mu'tezil î
27	446/ 1055	HASAN B. ALÎ EL-AHVÂZÎ Ebû Ali Hasen b. Ali b. İbrâhim b. Yezdâd el-Ahvâzî	Ahvaz (360/971) ya da (362/973)	Kıraat	Ehl-i sünnet dışı fırkalara nispet edilmiş
28	447/ 1055	EBU'L-FETH SÜLEYM ER-RÂZÎ Ebû'l-Feth Süleym b. Eyyûb b. Süleym er-Râzî eş-Şâfî	Rey	Arap Dili, Fıkıh	Şâfî
29	449/ 1057	EBÛ OSMAN İSMÂİL B. ABDİRRAHMAN ES-SÂBÛNÎ Ebû Osman İsmail b. Abdirrahman b. Ahmed b. İsmail es-Sâbûnî en-Nisâbûrî	Herat/Bûşenc (373/983)	Hadis, Tefsir, Arap Dili	Ehl-i Hadis, Şâfî
30	450/ 1058	EBÛ'L-HASAN EL-MÂVERDÎ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî	Basra (364/974- 975)	Fıkıh, Kelâm, Siyaset, Tefsir	Şâfî
31	454/ 1062	EBÛ'L-FADL ER-RÂZÎ Ebû'l-Fadl Abdurrahmân b. Ahmed b. el-Hasen b. Bündâr er-Râzî el-İclî	Mekke 317 (981)	Hadis, Kıraat, Arap Dili ve Edebiyatı	
32	457/	HÜSEYİN B. ZEYD EL-FÂRİSÎ			

	1065	Hüseyin b. Zeyd b. Ali b. Hatîce el-Fârisî (İmâmü'l-Muzaffer)			
33	458/1066	EBÛ BEKİR AHMED B. HÜSEYİN EL-BEYHAKÎ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî	Nişâbur/Beyhak (384/994)	Hadis, Fıkıh	Şâfî
34	458/1066	EBÛ YA'LÂ EL-FERRÂ Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ'	Bağdat (380/990)	Hadis, Fıkıh, Tefsir, Kıraat	Hanbelî
35	459/1067	EBÛ MÜSLİM MUHAMMED B. ALÎ EL-İSFAHÂNÎ Ebû Müslim Muhammed b. Ali b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Muallim el-İsfahânî		Tefsir, Hadis, Nahiv	Mu'tezilî
36	460/1067	EBÛ CÂFER ET-TÛSÎ Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Ali et-Tûsî	Horasan/Tûs (385/995)	Çok yönlü	Şîi/İmâmiyye, Fıkıhta İsnâaşerî
37	460/1068	EBÛ BEKİR AHMED B. EL-FADL BÂTIRKÂNÎ Ebû Bekr Ahmed b. el-Fadl b. Muhammed b. Ahmed el-Bâtirkânî	İsfahan/Bâtırkân (372/982)	Kıraat, Hadis	
38	461/1069	NASR B. ABDÜLAZİZ EL-FÂRİSÎ Ebü'l-Hüseyin Nasr b. Abdilazîz b. Ahmed el-Fârisî	Şîrâz	Kıraat, Hadis	
39	463/1071	EBÛ BEKİR HATÎB EL-BAĞDÂDÎ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed el-Hatîb el-Bağdâdî	Mekke-Medine arasında, Vâd ilmelel (392/1002)	Hadis, Kıraat, Tefsir, Arap Dili, Fıkıh	Önce Hanbelî, sonra Şâfî, Eş'arî
40	465/1072	ABDÜLKERİM EL-KUŞEYRÎ Ebü'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî	İran-Türkmenistan sınırında Kûçan/Ustuvâ (376/986)	Çok yönlü, tasavvuf	Şâfî, Eş'arî
41	465/1073	EBÛ'L-KÂSİM YÛSUF B. ALÎ EL-HÛZELÎ Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cübâre el-Hüzeli	Mağrib/Küçük Zâb (403/1013)	Kıraat, Kelâm, Fıkıh, Nahiv	
42	467/1075	HÜSEYİN B. MUHAMMED ED-DÂMEGÂNÎ Ebû Abdillâh	Nisâbûr/Dâmegân	Tefsir	Ehl-i sünnet/

		Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî			Hanefî (?)
43	467/1075	ABDURRAHMAN B. MUHAMMED ED-DÂVÛDÎ EL-BÛŞENCÎ Ebü'l-Hasen Abdurrahmân b. Muhammed b. Muzaffer b. Muhammed b. Dâvud b. Ahmed ed-Dâvûdî el-Bûşencî	Herat/Bûşenc (374/984)	Hadis, Fıkıh	Şâfiî
44	468/1076	EBÜ'L-HASEN EL-VÂHİDÎ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî	Nîşâbur	Hadis, Tefsir, Fıkıh, Nahiv	Şâfiî, Eş'arî
45	470/1077	EBÛ SÂLİH AHMED B. ABDÜLMELİK EL-MÜEZZİN Ebû Sâlih Ahmed b. Abdilmelik b. Ali el-Müezzîn en-Nîsâbûrî	Nîşâbur (388/998)	Hadis, Tarih, Fıkıh, Tefsir	
46	470/1077	ENDERÂBÎ Ebû Abdillâh Ahmed b. Ebû Ömer el-Enderâbî	Afganistan/Enderab	Kıraat	
47	471/1078-1079	ABDÜLKÂHİR EL-CÛRCÂNÎ Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî	Cürcân	Arap Dili	Şâfiî, Eş'arî
48	471/1078	ŞAHFÛR B. TÂHİR EL-İSFERÂYÎNÎ Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferâyînî	İsferâyin V. (XI.) yüzyılın başlarında	Kelâm, Tefsir, Fıkıh	Şâfiî, Eş'arî
49	471/1079	İBNÜ'L-BENNÂ EL-BAĞDÂDÎ Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed b. Abdillâh b. el-Bennâ el-Bağdâdî	Bağdat (396/1005)	Fıkıh, Tarih, Arap Dili, Tefsir	Hanbelî, Selefi
50	474/1081	EBÜ'L-VELÎD EL-BÂCÎ Ebü'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücibî el-Bâcî	İşbiliye/Batalyevsli (403/1013)	Fıkıh, Hadis, Tefsir	Mâlikî
51	478/1085	EBÜ'L-MEÂLÎ İMÂMÜ'L-HAREMEYN EL-CÜVEYNÎ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbûrî	Nîşâbur/Ezâz vâr (419/1028)	Kelâm, Fıkıh, Usûlü,	Şâfiî, Eş'arî
52	478/1085	MUHAMMED B. ALÎ ED-DÂMEGÂNÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed	Rey-Nîsâbur arasındaki Dâmegân	Fıkıh	Hanefî

		ed-Dâmegānî el-Kebîr	(398/1007)		
53	478/ 1085	EBÛ MA'ŞER ET-TABERÎ Ebû Ma'şer Abdülkerîm b. Abdissamed b. Muhammed et-Taberî el-Kattân	Taberistan	Kıraat, Hadis, Tefsir	
54	479/ 1086	EBÛ'L-HASEN ALÎ B. FADDÂL EL-MÜCÂŞÎ Ebü'l-Hasen Ali b. Faddâl el-Mücâşî el-Kayrevânî el-Ferezdakî	Kayrevan	Arap Dili, Kıraat, Tarih	Mâlikî
55	481/ 1089	EBÛ İSMAİL EL-ENSÂRÎ EL-HEREVÎ Ebû İsmâil Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Ensârî el-Herevî	Herat (396/1006)	Hadis, Tefsir, Tasavvuf	Hanbelî, Selefi
56	482/ 1089	EBÛ'L-HASAN EBÛ'L-'USR EL-PEZDEVÎ Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî	Nesef/Pezde (400/1010)	Fıkıh, Fıkıh Usulü, Tefsir	Hanefî, Mâturîdî
57	484/ 1091	ALÎ B. EL-HASEN EN-NÎSÂBÛRÎ Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hasen b. Ali Ebü'l-Muhsin en-Nîsâbûrî	Nîsâbur	Tefsir, Kelâm	Hanefî
58	485/ 1092	İBNU NÂKİYÂ Ebü'l-Kâsım Abdullâh (Abdûlbâkî) b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Nâkıyâ b. Dâvûd el-Bündâr el-Bağdâdî	Bağdat (410/1020)	Arap Dili	Şâfî
59	486/ 1093	EBÛ ABDİLLAH HÜSEYİN B. AHMED EZ-ZEVZENÎ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî	Herat- Nîsâbur arasında/Zevzen	Arap Dili, Tefsir	
60	486/ 1094	EBÛ'L-FEREC ABDÜLVÂHİD B. MUHAMMED EŞ-ŞÎRÂZÎ Ebu'l-Ferec, Abdülvâhid b. Muhammed b. Ali b. Ahmed eş-Şîrâzî el-Makdisî ed-Dîmeşkî	Dîmaşk/Harran	Fıkıh, Tefsir	Hanbelî
61	487/ 1094	ABDÜSSAMED B. MAHMUD EL-GAZNEVÎ Ebü'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî el-Hanefî		Fıkıh, Tefsir	Hanefî, Mâturîdî
62	488/ 1095	EBÛ HÂMİD ALÂEDDİN ES-SEMERKANDÎ Ebû Hâmid Alâüddin Muhammed b.	Semerikand/ Üsmend	Tefsir, Fıkıh,	Hanefî

		Abdirreşîd b. el-Hasen es-Semerkindî el-Üsmendî			
63	488/ 1095	EBÛ YÛSUF ABDÛSSELÂM B. MUHAMMED EL-KAZVÎNÎ Ebû Yûsuf Abdüsselâm b. Muhammed b. Yusuf b. Bündâr el-Kazvînî	Kazvin (391/1001)	Tefsir	Mu'tezilî
64	489/ 1096	KÂSİM B. FADL ES-SEKAFÎ EL-İSFEHÂNÎ Ebû Abdillâh er-Reis Kâsım b. Fadl b. Ahmed es-Sekafî el-İsfahânî	İsfahan (397/1006)	Hadis	
65	489/ 1096	EBU'L-MUZAFFER MANSÛR B. MUHAMMED ES-SEM'ÂNÎ Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed (Ahmed) b. Abdilcebbâr el-Mervezî es-Sem'ânî et-Temîmî	Merv (426/1035)	Fıkıh, Hadis, Kelâm, Tefsir, Biyografi	Önce Hanefî, sonra Şâfiî, İtikadda Selefî
66	494/ 1100	EBÛ ABDİLLAH SELMAN EL-HULVÂNÎ Ebû Abdillâh Selman b. Abdillâh b. Muhammed en-Nakî el-Hulvânî		Nahiv, Tefsir	
67	494/ 1100	ŞEYZELE Ebû'l-Meâlî Şeyzele Azîzî b. Abdilmelik b. Mansûr el-Cilî	İran/Gilân	Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Kelâm, Hadis, Tefsir, Tasavvuf	Şâfiî, Eş'arî
68	494/ 1101	HÂKİM EL-CÜŞEMÎ (İBNÜ KERRÂME) Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî	Beyhak/Cüşem (413/1022)	Tefsir, Hadis, Kelâm Fıkıh, Tarih	Zeydî, Mu'tezilî
69	496/ 1103	İBN SİVÂR Ebû Tâhir Ahmed b. Ali b. Ubeydillâh	Bağdat (412/1021)	Kıraat, Hadis	Hanefî
70	500/ 1106	CA'FER B. AHMED ES-SERRÂC Ebû Muhammed Ca'fer b. Ahmed b. el-Hüseyn es-Serrâc el-Bağdâdî	Bağdat (419/1028)	Hadis, Kıraat, Edebiyat	Hem Şâfiî, hem Hanbelî sayanlar olmuş
71	500/ 1106' dan sonra	TÂCÜ'L-KURRÂ EL-KİRMÂNÎ Ebû'l-Kâsım Tâcülkurrâ' Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî	Kirman	Arap Dili, Tefsir	Hanefî, Mâturîdî

H. VI. ASIR (501/1107)					
72	502/ 1109	EL-HATÎB ET-TEBRÎZÎ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ali b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî	Tebriz (421/1030)	Arap Dili, Tefsir, Hadis	
73	504/ 1110	EBÜ'L-HASEN EL-KİYÂ EL-HERRÂSÎ Ebü'l-Hasen Şemsülsîlâm (Cemâlüddin) İmâdüddîn Ali b. Muhammed b. Ali el-Herrâsî et-Taberî	Taberistan (450/1058)	Hadis, Fıkıh, Tefsir	Şâfiî, Eş'arî
74	505/ 1111	EBÜ HAMÎD MUHAMMED EL-GAZZÂLÎ ET-TÛSÎ Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî	Horasan/Tûs (Meşhed) (450/1058)	Çok Yönlü	Şâfiî, Eş'arî
75	508/ 1114- 1115	EBÜ'L-MUÎN EN-NESEFÎ Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Neseî el-Mekhûlî	Nesef (438/1047)	Kelâm, Fıkıh, Tefsir	Hanefî, Maturîdî
76	510/ 1116	EBÜ BEKR MUHAMMED B. MANSUR ES-SEM'ÂNÎ Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr b. Abdilcebbâr es-Sem'ânî el-Mervezî	Merv (466/1073)	Hadis, Fıkıh	Şâfiî
77	512/ 1118	SELMAN B. NÂSIR EN-NÎSÂBÛRÎ Ebü'l-Kâsım Selmân b. Nâsır b. İmrân b. Muhammed el-Ensârî en-Nîsâbûrî	Nîsâbûr	Hadis, Fıkıh, Tefsir, Kelâm, Tasavvuf	Şâfiî, Eş'arî
78	513/ 1119	EBÜ'L-VEFÂ ALÎ İBNU 'AKÎL Ebü'l-Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî	Bağdat (431/1040)	Fıkıh, Usûl, Kelâm, Tefsir	Hanbelî, Seleî
79	514/ 1120	EBÜ ALÎ ES-SADEFÎ Ebû Ali el-Hüseyn b. Muhammed b. Fîrrûh b. Hayyûn b. Sükkere es-Sadeî (İbn Sükkere)	Sarakusta (454/1062)	Kıraat, Hadis	
80	514/ 1120	ABDURRAHÎM B. EBİ'L-KÂSİM EL-KUŞEYRÎ Ebû Nasr Abdurrahîm b. Ebî'l-Kâsım Abdilkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî eş-Şâfiî		Tefsir, Hadis, Fıkıh, Arap Dili	Şâfiî
81	514/ 1120'	ABDÜLHAMÎD B. ABDÜLMECÎD EL-HÂKİMÎ		Tefsir, Hadis,	Şâfiî

	den sonra	Abdülhamîd b. Abdilmecîd el-Hâkimî		Fıkıh, Arap Dili	
82	516/1122	EBÛ MUHAMMED EL-FERRÂ EL-BEĞAVÎ Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî	Merverrûz ile Herat arasında Bağşûr (426/1034 ?)	Hadis, Fıkıh, Tefsir	Şâfî
83	520/1126	İBN EBÛ RENDEKA ET-TURTUŞÎ Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Haled el-Fihri et-Turtûşî	Turtûşe (451/1059)	Hadis, Fıkıh, Siyaset	Mâlikî
84	520/1126	EBÛ'L-FADL REŞİDÜDDİN EL-MEYBÜDÎ Ebû'l-Fadl Reşidüddin Ahmed b. Ebû Said el-Meybüdî el-Yezdî	İran/Yezd	Tefsir, Hadis, Tasavvuf, Şiir, Tarih	
85	521/1127	MUHAMMED B. HÜSEYİN EL-KALÂNİSÎ Ebû'l-İzz Muhammed b. el-Hüseyin b. Bündâr el-Vâsîfî el-Kalânîsî	Vâsıt (435/1043)	Kıraat	Şâfî
86	525/1131	AYNÜ'L-KUDÂT EL-HEMEDÂNÎ Hakîm Ebû'l-Meâlî Abdullah b. Ebû Bekr Muhammed b. Ali el-Miyânecî el-Hemedânî	Hemedan (492/1098)	Çok yönlü, Kelam, Tasavvuf	
87	527/1132	İBNÜ'Z-ZÂĞÛNÎ Ebû'l-Hasen Ali b. Ubeydillâh b. Nasr el-Bağdâdî	Bağdat/Zâgûnî (455/1063)	Hadis, Kıraat, Fıkıh	Hanbelî, Selefî
88	532/1137	İBNÜ MEVHEB Ebû'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Mevheb el-Cüzâmî	(441/1049)	Tefsir	
89	535/1141	EBÛ'L-KÂSİM KIVÂMÜ'S-SÛNNE ET-TEYMÎ Ebû'l-Kâsım Kıvâmü's-sünne İsmail b. Muhammed b. el-Fadl b. Ali el-Kureşî et-Tuhaylî et-Teymî el-İsfahânî	İsfahan (457/1065)	Tefsir, Hadis, Arap Dili	Şâfî, Selefî (Ehl-i hadîs)
90	536/1141	ŞEREFÜ'L-İSLÂM İBNÜ'L-HANBELÎ Ebu'l-Kâsım (Ebû'l-Berekât) Şerefü'l-İslâm Abdülvehhâb b. Abdilvâhid b. Muhammed b. Ali İbnü'l-Hanbelî eş-Şîrâzî ed-Dımaşkî	Dımaşk	Fıkıh, Tefsir	Hanbelî
91	537/1142	EBÛ HAFS NECMEDDİN ÖMER EN-NESEFÎ Ebû Hafs	Buhara/Nesef	Çok yönlü,	

		Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmâil en-Nesefî es-Semerkandî	(461/1068-1069)	Hadis	
92	538/1144	EBÜ'L-KÂSİM EZ-ZEMAHŞERÎ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî ez-Zemahşerî	Hârizm/Zemahşer (467/1075)	Arap Dili, Tefsir, Çok yönlü	Hanefî, Mu'tezilî
93	539/1144	EBÜ'L-HASEN ALİ HÂRİZMÎ Ebü'l-Hasen Ali b. Irak el-Hârizmî es-Sinnârî		Tefsir, Fıkıh, Arap Dili	Hanefî
94	539/1144	ALÂEDDİN ES-SEMERKANDÎ Ebû Bekr Alâüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî	Semerkant (465/1073'ten önce)	Fıkıh, Kelâm, Usûl, Tefsir	Hanefî, Maturîdî
95	541/1146	ABDULLAH SIBTU'L-HAYYÂT Ebû Muhammed Abdullâh b. Ali b. Ahmed el-Bağdâdî	Bağdat (464/1072)	Kıraat, Hadis, Nahiv	
96	543/1148	EBÜBEKİR İBNÜ'L-ARABÎ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî	İşbiliye (468/1076)	Kıraat, Tefsir, Hadis, Fıkıh	Mâlikî, Eş'arî
97	543/1148'	EBÜ'L-HASEN EL-BÂKÛLÎ Ebü'l-Hasen Nûruddîn Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Bâkûlî el-İsfahânî	İsfahan	Nahiv, Tefsir	
98	543/1149	EBÜ'L-FADL RÜKNEDDİN EL-KİRMÂNÎ Ebü'l-Fadl Rüknüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Emîrveyh el-Kirmânî	Kirman (457/1065)	Fıkıh, Tefsir	Hanefî
99	544/1149	EBÜ'L-MEHÂSİN MES'UD B. ALİ EL-BEYHAKÎ Ebü'l-Mehâsin Fahrüzzaman Mes'ûd b. Ali b. Ahmed es-Suvânî (es-Savânî)		Tefsir, Arap Dili, Fıkıh, Usûl	
100	544/1150	EBÜ CA'FER AHMED B. ALİ EL-BEYHAKÎ Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Beyhakî	(470/1077)	Tefsir, Kıraat, Arap Dili	
101	548/1153	EBÜ'L-FETH EŞ-ŞEHRİSTÂNÎ Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdülkerîm b.	Horasan/Nesâ yakınlarında Şehristan	Mezhepler Tarihi, Kelâm,	Şâfiî, Eş'arî

		Ahmed eş-Şehristânî	(467/1074)- (479/1086) civarı	Felsefe	
102	548/ 1154	EBÛ ALİ ET-TABERSÎ Ebû Ali Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fadl b. el-Hasen b. el-Fadl et-Tabersî	Kâşân-İsfahan arasındaki Tefriş (458/1066?)	Tefsir, Hadis, Fıkıh, Arap Dili	Şii/İmâmiyye Fıkıhta Câferî
103	550/ 1155	EBÛ HAFS EL-CENZÎ Ebû Hafs Ömer b. Osmân b. el-Hüseyin el-Cenzî	(478/1085)	Arap Dili	
104	550/ 1155	İBN NÂSİR ES-SELÂMÎ Ebü'l-Fadl Muhammed b. Nâsır (Tekin) b. Muhammed el-Fârisî es-Selâmî el-Bağdâdî	Bağdat (467/1075)	Hadis, Rical, Fıkıh, Nahiv	Önce Şâfiî, sonra Hanbelî
105	550/ 1156	MÜBAREK B. HASEN EŞ-ŞEHREZÛRÎ Ebü'l-Kerem el-Mübârek b. el-Hasen b. Ahmed eş-Şehrezûrî el-Bağdâdî	Musul ile Hemedan arasındaki Şehrezûr (462/1070)	Kıraat, Hadis	
106	552/ 1157	EBÛ'L-FETH MUHAMMED EL-ÜSMENDÎ Ebü'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamîd b. Hüseyin b. Hamza el-Üsmendî es-Semerkandî	Semerkant/Üsmend (488/1095)	Fıkıh, Kelâm	Hanefî
107	553/ 1158' den sonra	EBÛ'L-KÂSİM MAHMUD EN-NÎSÂBÛRÎ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen (Ali) b. el-Hüseyin el-Gaznevî en-Nîsâbûrî	Nişâbûr	Tefsir, Arap Dili, Fıkıh	Hanefî
108	556/ 1161	EBÛ'L-KÂSİM MUHAMMED B. YUSUF ES-SEMERKANDÎ Ebü'l-Kâsım Nâsırüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed b. Ali el-Hüseynî (el-Hasenî) el-Medenî es-Semerkandî	Semerkant (?)	Hadis, Fıkıh	
109	560/ 1164	ALÎ B. MUHAMMED EL-İMRÂNÎ EL-HÂRİZMÎ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali el-İmrânî el-Hârizmî		Tefsir, Arap Dili	Mu'tezilî
110	560/ 1165	MUHAMMED B. TAYFÛR ES-SECÂVENDÎ Ebû Abdillâh (Ebû Ca'fer) Muhammed b. Tayfûr es-	Sistan/Kabil ile Gazne arasında	Kıraat, Arap Dili, Tefsir	

		Secâvendî el-Gaznevî	Segâvend		
111	562/ 1166	EBÛ SA'D ABDÛLKERÎM B. MUHAMMED ES-SEM'ÂNÎ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî	Merv (506/1113)	Hadis, Fıkıh, Tarih	Şâfiî
112	562/ 1167	EBU'L-FADL EL-BAKKÂLÎ Ebû'l-Fadl Muhammed b. Ebi'l-Kâsım b. Bâbcûk (Baycûk) el-Hârizmî el-Bakkâlî	Hârizm/Cürc âniye	Tefsir, Nahiv, Fıkıh	Hanefi
113	563/ 1168	EBÛ'N-NECÎB ES-SÜHREVERDÎ Ebû'n-Necîb Ziyâüddîn Abdülkâhir b. Abdillâh b. Muhammed b. Ammûye el-Bekrî es-Sühreverdî	İran/Cibâl bölgesinde Sühreverd (460/1097)	Hadis, Tasavvuf , Fıkıh	Şâfiî
114	565/ 1169	ALÎ B. ZEYD EL-BEYHAKÎ Ebû'l-Hasen Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî	Beyhak/Sebz evâr (493/1100)	Çok yönlü	Hanefî
115	565/ 1170' ten sonra	NASR B. ALÎ (İBN EBÛ MERYEM) Ebû Abdillâh Fahrüddîn Nasr b. Ali b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Fesevî		Kıraat, Nahiv, Tefsir	
116	567/ 1172	YAHYÂ İBN SA'DUN EL-KURTUBÎ Ebû Bekr Sâinüddîn (Sâbikuddîn, Ziyâüddîn) Yahyâ b. Sa'dîn b. Temmâm el-Ezdî el-Kurtubî	Kurtuba (486/1093)	Kıraat, Hadis	
117	567/ 1172	İBNÜ'L-HAŞŞÂB Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed el-Haşşâb el-Bağdâdî	Bağdat (492/1099)	Çok yönlü, Nahiv	
118	569/ 1173	EBÛ'L-ALÂ EL-HEMEDÂNÎ Ebû'l-'Alâ' Hasen b. Ahmed b. Hasen el-Attâr el-Hemedânî	Hemedân (488/1095)	Hadis, Kıraat, Tefsir	Hanbelî
119	569/ 1174	NÂSIHU'D-DÎN İBNÜ'D-DEHHÂN Ebû Muhammed Nâsihuddîn Saîd b. el-Mübârek b. Ali b. Abdillâh en-Nahvî el-Bağdâdî	Bağdat (494/1101)	Arap Dili	
120	573/ 1178	KUTBÜDDÎN ER-RÂVENDÎ Ebû'l-Hüseyin Kutbüddin Saîd b. Abdillâh b. el-Hüseyin b. Hibetullâh er-Râvendî	İran/Kâşân/R avend		Şiî

121	577/ 1181	EBÜ'L-BEREKÂT KEMALEDDÎN EL-ENBÂRÎ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî	Enbar (513/1119)	Çok Yönlü	Şâfiî
122	577/ 1181' den sonra	ZAHİRÜDDÎN MUHAMMED EN-NÎSÂBÛRÎ Ebü Ca'fer Zâhirüddîn Muhammed b. Mahmûd en-Nîsâbûrî	Nişâbur		
123	581/ 1185	EBÛ MÛSÂ EL-MEDÎNÎ Ebü Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Medînî	İsfahan (501/1108)	Hadis	
124	582/ 1186	EBÛ ALÎ EL-GAZNEVÎ Ebü Ali Nâsirüddîn Ali b. İbrâhim b. İsmâil el-Belhî el-Gaznevî		Tefsir, Usûl, Arap Dili	Hanefî
125	584/ 1188	EBÛ BEKR ZEYNÜDDÎN EL- HÂZİMÎ Ebü Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzim el-Hâzimî el-Hemedânî	Hemedân (548/1153) ya da (549/1154)	Hadis, Fıkıh, Tasavvuf	Şâfiî
126	585/ 1189	ABDULLAH B. EBÎ ASRÛN Ebü Sa'd Şerefüddîn Abdullah b. Muhammed b. Hibetillâh et- Temîmî el-Mevsîlî	Musul (492/1099)	Fıkıh	Şâfiî
127	586/ 1190	EBÛ'N-NASR EL-ATTÂBÎ Ebü'n-Nasr (Ebü'l-Kâsım) Zeynüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Attâbî el-Buhârî	Buhara/Dârü Attâb	Fıkıh, Tefsir	Hanefî
128	588/ 1192	İBN ŞEHRÂŞÛB Ebü Ca'fer Reşîdüddîn Muhammed b. Ali b. Şehrâşûb et-Tabersî el- Mâzenderânî es-Serevî	İran/Mâzend eran (489/1096)	Tefsir, Hadis, Nahiv	Şîî
129	588/ 1192	AHMED NÂTIKÎ Ahmed b. Muhammed en-Nâtîkî et-Taberî		Tefsir, Fıkıh	Hanefî
130	593/ 1197	BURHÂNEDDÎN EL- MERĞİNÂNÎ Ebü'l-Hasen Bürhânüddîn Ali b. Ebü Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî er-Rîştânî	Fergana/Mer gînân (511/1117)	Hadis, Fıkıh, Tefsir, Arap Dili ve Edebiyatı	Hanefî
131	596/ 1200' den sonra	MUHAMMED B. MUHAMMED ES-SECÂVENDÎ Ebü Tâhir Sirâcüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirreşîd es- Secâvendî	Belh ve Gazne arasında Secâvend (52281128 ?)	Fıkıh, Hesap	Hanefî

132	597/ 1201	EBÜ'L-FEREC İBNÜ'L-CEVZÎ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Bağdâdî	Bağdat (510/1116)	Çok yönlü	Hanbelî
133	598/ 1202	EBÛ ALÎ HASEN EN- NU'MÂNÎ Ebû Ali Zahîrî (Zahîrüddîn) Hasen b. el-Hatîr en- Nu'mânî el-Fârisî	Bağdat ile Vâsıt arasındaki Nu'mâniyye (547/1152)	Çok yönlü	
H. VII. ASIR (601/1204)					
134	606/ 1209	EBÛ MUHAMMED RUZBÎHAN EL-BAKLÎ Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî eş-Şîrâzî	Fesâ (526- 527/1132- 1133)	Tasavvuf , Tefsir, Edebiyat, Hadis	
135	606/ 1210	EBÛ ABDİLLAH FAHREDDİN ER-RÂZÎ Ebû Abdillâh (Ebü'l- Fadl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et- Taberistânî	Rey (543- 544/1149)	Çok yönlü	Şâfîî, Eş'arî
136	606/ 1210	MECDÜDDİN İBNÜ'L-ESÎR Ebü's-Saâdât Mecdüddin Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm eş- Şeybânî el-Cezerî	Cizre (544/1149)	Arap Dili, Tefsir, Hadis, Tarih	Şâfîî
137	613/ 1217	EBÜ'L-YÜMN EL-KİNDÎ Tâcüddîn Ebü'l-Yümn Zeyd b. el- Hasen b. Zeyd el-Kindî el- Bağdâdî	Bağdat (520/1126)	Arap Dili	Önce Hanbelî, sonra Hanefî
138	616/ 1219	EBÜ'L-BEKÂ EL-UKBERÎ Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyin b. Abdillâh el-Ukberî el-Ezecî el- Bağdâdî	Bağdat (538/1144)	Çok yönlü	Hanbelî
139	618/ 1221	NECMÜDDİN-İ KÜBRÂ Ebü'l- Cennâb Necmüddîn-i Kübrâ Ahmed b. Ömer el-Hîvekî el- Hârizmî	Hârizm/Hive (540/1145)	Tasavvuf , Hadis, Tefsir	Şâfîî
140	623/ 1226	EBÜ'L-KÂSİM ABDÜLKERÎM B. MUHAMMED ER-RÂFÎÎ Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm b. el- Fadl er-Râfîî el-Kazvîî	İran/Kazvin (555/1160)	Fıkıh, Tefsir, Hadis	Şâfîî
141	629/ 1226	ABDÜLLATÎF EL-BAĞDADÎ	Bağdat	Çok yönlü	Şâfîî

	1231	(İBN NUKTA) Muvaffakuddîn Abdüllatîf b. Yûsuf b. Muhammed	(557/1162)		
142	629/ 1232 [?]	HUBEYŞ ET-TİFLİSÎ Ebü'l-Fadl Bedüzzamân Kemâlüddîn Hüseyin Hubeyş b. İbrâhîm b. Muhammed et-Tiflisî	Gazne (?) VI. (XII). yüzyılın ilk çeyreği	Çok yönlü	
143	630/ 1233	MUAFÂ B. İSMAİL EL-MEVSİLÎ Ebû Muhammed Cemâlüddîn el-Muâfâ b. İsmâil b. Hüseyin el-Mevsilî eş-Şeybânî	Musul (551/1156)	Fıkıh, Tefsir, Hadis, Arap Dili	Şâfiî
144	632/ 1234	ŞEHÂBEDDİN ÖMER ES-SÜHREVERDÎ Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî el-Kureşî es-Sühreverdî	İran/Zencan/Sühreverd (539/1145)	Tefsir, Hadis, Tasavvuf	Şâfiî
145	637/ 1239	İBNÜ'D-DÜBEYSÎ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Saîd b. Yahyâ b. Ali ed-Dübeysî	Vâsıt (558/1163)	Hadis, Kıraat, Edebiyat	Şâfiî
146	637/ 1239	İBNÜ'R-RÜMİYYE EL-İŞBİLÎ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Halîl Müferric el-İşbîlî	İşbîliye (561/1165)	Hadis, İlm-i Nebât, Tefsir	Önce Mâlikî, sonra Zâhirî
147	637/ 1240	HARÂLLÎ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. el-Hasen et-Tüçibî el-Harâllî	Merakeş	Tefsir, Tasavvuf , Felsefe, Fıkıh	Mâlikî
148	638/ 1240	MUHYİDDİN İBNÜ'L-ARABÎ Ebû Bekr Muhyiddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Arabî et-Tâi el-Hâtimî el-Endelüsî	Mürsiye (560/1165)	Çok yönlü, Tasavvuf , Felsefe	Mâlikî, Zâhirî (?)
149	639/ 1242	KEMALEDDİN MÛSÂ İBN YÛNUS Ebü'l-Feth (Ebû İmrân) Kemâlüddîn Mûsâ b. Yûnus b. Muhammed el-Mevsilî el-Ukaylî	Musul (551/1156)	Çok yönlü	Şâfiî
150	643/ 1245	İBNÜ'N-NECCÂR EL-BAĞDÂDÎ Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. el-Hasen b. Hibetillâh el-Bağdâdî	Bağdat (578/1183)	Hadis, Tarih, Edebiyat	Şâfiî
151	654/ 1256	SIBTU İBNU'L-CEVZÎ Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdillâh et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî	Bağdat (581-582/1186)	Tarih, Hadis, Fıkıh	Hanefî

152	654/ 1256	NECMEDDİN-İ DÂYE Ebû Bekr Necmüddîn-i Dâye Abdullâh b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî	Rey (573/1177)	Tasavvuf , Tefsir	
153	655/ 1257	MUHAMMED ŞEREFÜDDİN EL-MÜRSÎ Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fadl) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Mürsî	Mürsiye (570/1174)	Tefsir, Hadis, Fıkıh, Arap Dili	Mâlikî
154	656/ 1258	EBÛ MUHAMMED İBNÜ'L-CEVZÎ Ebû Muhammed (Ebû'l-Mehâsin) Muhyiddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Ali et-Teymî el-Bekrî	Bağdat (580/1185)	Fıkıh, Usul, Cedel, Tefsir, Hadis	Hanbelî
155	666/ 1268' den sonra	MUHAMMED B. EBÎ BEKR ER-RÂZÎ Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebû Bekr b. Abdülkâdir er-Râzî	Rey	Çok yönlü, Tefsir, Arap Dili	Hanefî, Mâturîdî
156	672/ 1273	MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN-İ RÛMÎ Mevlânâ Celâleddîn Muhammed b. Muhammed (Bahâeddin Veled) b. Hüseyin el-Belhî er-Rûmî	Horasan/Bel h (604/1207)	Tasavvuf , Edebiyat	
157	672/ 1273	İBN MÂLİK ET-TÂÎ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî	Kurtuba/Cey yân (600/1204)	Kıraat, Arap Dili	Önce Mâlikî, sonra Şâfî
158	673/ 1274	SADREDDİN MUHAMMED KONEVÎ Ebû'l-Meâlî Sadrüddîn Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yûsuf Konevî	Malatya (606/1209)	Tasavvuf , Felsefe	
159	681/ 1282	ZEYNUDDİN ABDÜSSELÂM EZ-ZEVÂVÎ Zeynüddîn Abdüsselâm b. Ali b. Ömer ez-Zevâvî el-Mâlikî	Cezayir/Bicâ ye (588/1192) ya da (589/1193)	Kıraat, Fıkıh	Mâlikî
H. VIII. ASIR (701/1301)					
160	705/ 1306	ABDÜLMÜ'MİN B. HALEF ED-DİMYATÎ Ebû Muhammed (Ebû Ahmed) Şerefüddîn Abdülmü'min b. Halef b. Ebi'l-Hasen ed-Dimyâtî	Mısır/Tûne (613/1217)	Hadis, Fıkıh, Kıraat, Arap Dili	Şâfî
161	710/ 1311	KUTBUDDİN EŞ-ŞÎRÂZÎ Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd b.	Şîraz (634/1236)	Çok yönlü	Şâfî

		Muslih el-Fârisî eş-Şîrâzî eş-Şâfiî			
162	729/ 1329	ALÂEDDÎN EL-KONEVÎ Ebü'l-Hasen Alâüddîn Ali b. İsmâil b. Yûsuf el-Konevî et-Tebrîzî	Konya (668/1270)	Çok yönlü	Şâfiî
163	750/ 1349	ALÂEDDÎN İBNÜ'T-TÜRKMANÎ Ebü'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Osmân b. İbrâhîm et-Türkmânî el-Mardînî	(683/1284)	Çok yönlü, Fıkıh	Hanefî
164	751/ 1350	DÂVUD-İ KAYSERÎ Dâvûd-i Kayserî er-Rûmî	Kayseri (?) (1260)	Çok yönlü, Felsefe, Tasavvuf	



EK -2 MÜFESSİRLER ve ESERLERİ

Sıra	Vefat Tarih i	Tam Adı ve Künyesi	Eserleri
H. V. ASIR (401/1011)			
1	401/1011	AHMED B. MUHAMMED EL-HEREVÎ Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî el-Bâşânî	<i>Kitâbü'l-Ğarîbeyn li'l-Kur'ân ve'l-hadîs</i>
2	403/1013	EBÛ BEKİR MUHAMMED EL-BÂKILLÂNÎ Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib b. Muhammed b. Ca'fer el-Basrî el-Bâkullânî	<i>el-İntişâr li-şîḥḥati nakli'l-Kur'ân ve'r-red 'alâ men neḥalehü'l-fesâd bi-ziyâde ev nokşân, I'câzü'l-Kur'ân, Su'âlâtü ehli'r-re'y 'ani'l-kelâm fi'l-Kur'ân, er-Red 'ale'l-Mu'tezile fi me'stebehe 'aleyhim min te'vîli'l-Kur'ân, Kitâbü'l-istibşâr fi'l-Kur'ân.</i>
3	405/1014	EL-HÂKİM EBÛ ABDİLLAH EN-NİSÂBÛRÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim ed-Dabbî en-Nîsâbûrî	Tefsire dair eseri yok.
4	406/1015	İBN FÛREK Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nîsâbûrî	<i>Tefsîrû'l-Kur'ân</i> (1 cildi mevcut), <i>Hallu'l-âyâtü'l-müteşâbihât</i>
5	406/1015	Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb el-Vâiz en-Nîsâbûrî	<i>Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm (Tefsîrû'n-Nîsâbûrî), Kitâbü't-Tenzîl ve tertîbuhû (Kitâbü't-Tenbîh 'alâ fazli 'ulûmi'l-Kur'ân).</i>
6	406/1016	ŞERÎF ER-RADÎ Ebû'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şerîf er-Radî el-Müsevî el-Alevî	<i>Hakâiku't-te'vîl fi müteşâbihi't-tenzîl (Müteşâbih fi'l-Kur'ân), Telḥîşu'l-beyân fi ('an) mecâzâtü'l-Kur'ân, Me'âni'l-Kur'ân.</i>
7	410/1019	HİBETULLAH BİN SELÂME Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. Selâme b. Nasr b. Ali el-Bağdâdî	<i>en-Nâsiḥ ve'l-Mensûḥ. (en-Nâsiḥ ve'l-mensuḥ mine'l (fi'l) Kur'ân, en-Nâsiḥ ve'l-mensuḥ</i>

			<i>min kitâbillâh.</i>
8	410/ 1020	İBN MERDÜYE Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Merdûye b. Fûrek el-İsfahânî el-Kebîr	Kitâbü't-Tefsîr (et-Tefsîrû'l-müsned).
9	412/ 1021	MUHAMMED B. HÜSEYİN ES-SÜLEMÎ Ebû Abdîrrahman Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî	Hakâ'ıku't-tefsîr.
10	412/ 1021	EBÛ BEKR MUHAMMED B. İBRAHİM EN-NİSÂBÛRÎ Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim b. Abdullah el-Edîb en-Nisâbûrî	Tefsirinin bulunduğu söylenmiştir.
11	413/ 1022	ŞEYH MÜFİD (İBNÜ'L-MUALLİM) Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân b. Abdisselâm el-Hârisî el-Bağdâdî el-Ukberî	<i>el-Kelâm fî vücûhi i'câzi'l-Kur'an.</i>
12	414/ 1023	MUHAMMED B. ALÎ EL-CEMMÂL Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Hammûye el-İsfahânî (el-Cemmâl)	Tefsire dair eseri yok.
13	415/ 1025	KÂDİ ABDÛLCEBBAR Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî	<i>Müteşâbihü'l-Kur'an, Tenzîhü'l-Kur'an 'ani'l-me'tâ'in, el-Muhîf fî't-tefsîr (et-Tefsîrû'l-kebîr), İ'câzü'l-Kur'an, el-Edille, Şehâdetü'l-Kur'an.</i>
14	421/ 1030' dan sonra	RÂĞİB EL-İSFAHÂNÎ Ebû'l-Kâsım Hüseyin bin Muhammed b. el-Müfaddal er-Râğib el-İsfahânî	Câmi'u't-tefsîr (Tefsîru Râğıb), Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an (el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an), Dürretü't-te'vîl ve gurretü't-tenzîl, Tahkîku'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'an, Kitâbü'l-Me'âni'l-kebîr, İhticâcü'l-kırâ'ât, Hallü müteşâbihâti'l-Kur'an, Risâle fî fevâi'di'l-Kur'an.
15	427/ 1035	EBÛ İSHAK ES-SA'LEBÎ Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî en-Nisâbûrî	el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an (et-Tefsîrû'l-kebîr, Tefsîrû's-Sa'lebî), 'Arâisü'l-mecâlis (Kaşâşü'l-enbiyâ', Nefâ'isü'l-'arâ'is), Qatla el-

			<i>Kur'ân, el-Kâmil fi'l-Kur'ân.</i>
16	428/ 1037	EBÛ ALÎ İBN SÎNA Ebû Ali Hüseyn b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ	<i>Tefsîru sûreti'l-İhlâş, Tefsîru sûreti'l-felağ, Tefsîru sûreti'n- nâş, Tefsîru âyeti'n-nûr, Tefsîru âyeti "sümme'stevâ ile's-semâ' ve hiye duhân", Tefsîru sûreti'l- A'lâ.</i>
17	429/ 1037- 1038	ABDÜLKÂHİR EL-BAĞDÂDÎ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el- Bağdâdî	<i>Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ, en- Nâsih ve'l-mensûh, Nefyü halki'l-Kur'ân, et-Tefsîrû'l- Kur'ânî (Tefsîru Ebî Manşur el-Bağdâdî).</i>
18	430/ 1039' dan sonra	İSMAİL B. AHMED EL-HÎRÎ Ebû Abdîrrahman (Ebû Abdillâh) İsmail b. Ahmed b. Abdillâh ed- Darîr el-Hîrî	<i>el-Kifâye (fî't-Tefsîr), Vücûhü'l- Kur'ân, Esmâ'ü men nezele fihimü'l-Kur'ân, 'Unvânü't- tefsîr, Kitâbü't-Tenzîl, Tilke 'adedü'l-ây, 'İlelü kırâ'ati Ebû 'Amr.</i>
19	432/ 1041	EBÛ'L-ABBAS EL- MÜSTAĞFİRÎ Ebû'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. Mu'tezz el-Mustağfirî en-Nesefî	<i>Fezâilü'l-Kur'ân.</i>
20	434/ 1043	EBÛ ZER EL-HEREVÎ Ebû Zer Abd b. Ahmed b. Muhammed el- Herevî	<i>Feza'ilü'l-Kur'ân, et-Tefsîr (Tefsîrû'l-Kur'ân), Mâ ruviye fî bismillâhirrahmânirrahîm.</i>
21	436/ 1044	ŞERÎF EL-MURTAZÂ ALÎ Ebû'l-Kâsım Alemü'l-hüdâ Ali b. Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ	<i>el-Mûzîh 'an ciheti i'câzi'l- Kur'ân, Gurerü'l-fevâ'id ve dürerü'l-kalâ'id.</i>
22	436/ 1044	EBU'L-FETH EL-VÂSİTÎ Ebu'l- Feth Ferec b. Ömer b. el-Hasen b. Ahmed b. Abdilkerim b. Dîdân el- Vâsîti el-Basrî ed-Darîr	Tefsire dair eseri yok.
23	438/ 1047	RÜKNÜ'L-İSLÂM EL- CÜVEYNÎ Ebû Muhammed Rüknü'l-İslâm Abdullâh b. Yûsuf b. Abdillâh el-Cüveynî	<i>et-Tefsîrû'l-Kebîr.</i>
24	440/ 1048	EBÛ REŞİD EN-NİSÂBÛRÎ Ebû Reşîd Saîd b. Muhammed b. Hasen b. Hâtîm en-Nisâbûrî	<i>İ'câzü'l-Kur'ân.</i>
25	444/ 1048	EBÛ'L-FETH ED-DEYLEMÎ	<i>el-Burhân fî tefsiri garîbi'l-</i>

	1052	Ebü'l-Feth Nâsır-Lidînullâh Nâsır b. el-Hüseyin b. Muhammed el-Hasenî	<i>Ḳur'ân, el-'Ahdü'l-ekîd fî tefsîri'l-Ḳur'âni'l-mecîd.</i>
26	445/1053	EBÛ SA'D İSMAİL B. ALİ ES-SEMMÂN Ebû Sa'd İsmail b. Ali bin el-Hüseyin b. Zencûye es-Semmân er-Râzî	<i>el-Bustân fî tefsîri'l-Ḳur'ân.</i>
27	446/1055	HASAN B. ALİ EL-AHVÂZÎ Ebû Ali Hasen b. Ali b. İbrâhim b. Yezdâd el-Ahvâzî	<i>et-Teferrüd ve'l-ittifâk beyne'l-Hicâziyyîn ve's-Şâmiyyîn ve ehli'l-Irâk, el-Vecîz fî'l-ḳirâ'ati's-semâniyye, Ḳirâ'atü'l-Ḥasani'l-Başrî ve Ya'kûb, Ḳirâ'atü İbn Muḥayşin, el-İknâ' fî'l-ḳirâ'ati's-şâzze, en-Neyyirü'l-celî ḳirâ'atü Zeyd b. 'Ali.</i>
28	447/1055	EBU'L-FETH SÜLEYM ER-RÂZÎ Ebu'l-Feth Süleym b. Eyyûb b. Süleym er-Râzî eş-Şâfiî	<i>Żiyâ'u'l-ḳulûb.</i>
29	449/1057	EBÛ OSMAN İSMAİL B. ABDİRRAHMAN ES-SÂBÛNÎ Ebû Osman İsmail b. Abdirrahman b. Ahmed b. İsmail es-Sâbûnî en-Nisâbûrî	Tefsir sahasında bir eseri bilinmemektedir.
30	450/1058	EBÛ'L-HASAN EL-MÂVERDÎ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Başrî el-Mâverdî	<i>Tefsîrü'l-Ḳur'ân (en-Nüket ve'l-'uyûn), Emsâlü'l-Ḳur'ân.</i>
31	454/1062	EBÛ'L-FADL ER-RÂZÎ Ebu'l-Fadl Abdurrahmân b. Ahmed b. el-Hasen b. Bündâr er-Râzî el-İclî	<i>Hurûfû 'Abdillâh b. 'Âmir el-Yaḥsubî eş-Şâmî ve'l-iḥtilâfû beyne aşâbih, Câmi'u's-vuḳûf, el-Levâmiḥ, Fezâ'ilü'l-Ḳur'ân, Kitâb fî't-tecvîd.</i>
32	457/1065	HÜSEYİN B. ZEYD EL-FÂRİSÎ Hüseyin b. Zeyd b. Ali b. Hatîce el-Fârisî (İmâmü'l-Muzaffer)	<i>Kitâb (Nâsih ve mensûh ile ilgili).</i>
33	458/1066	EBÛ BEKİR AHMED B. HÜSEYİN EL-BEYHAKÎ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî	<i>Aḥkâmü'l-Ḳur'ân (Mecmû'atü kelâmi's-Şâfi'î fî aḥkâmi'l-Ḳur'ân), Câmi'u ebvâbi ḳirâ'ati'l-Ḳur'ân.</i>
34	458/1066	EBÛ YA'LÂ EL-FERRÂ Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyin	<i>Aḥkâmü'l-Ḳur'ân.</i>

		b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ'	
35	459/ 1067	EBÛ MÜSLİM MUHAMMED B. ALÎ EL-İSFAHÂNÎ Ebû Müslim Muhammed b. Ali b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Muallim el-İsfahânî	Tefsir sahasında bir eseri bulunmamaktadır.
36	460/ 1067	EBÛ CÂFER ET-TÛSÎ Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Ali et-Tûsî	<i>et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân, Tehzîbü'l-aḥkâm,</i>
37	460/ 1068	EBÛ BEKİR AHMED B. EL-FADL BÂTIRKÂNÎ Ebû Bekr Ahmed b. el-Fadl b. Muhammed b. Ahmed el-Bâtirkânî	<i>el-Medḥal ilâ ma'rifeti esânîdi'l-kırâ'ât ve mecmu'i'r-rivâyât.</i>
38	461/ 1069	NASR B. ABDÜLAZİZ EL-FÂRİSÎ Ebü'l-Hüseyin Nasr b. Abdilazîz b. Ahmed el-Fârisî	<i>el-Câmi' fî zikri kırâ'ati'l-kurrâ'i'l-aşere.</i>
39	463/ 1071	EBÛ BEKİR HATÎB EL-BAĞDÂDÎ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed el-Hatîb el-Bağdâdî	<i>el-Cehr bi'l-besmele (el-Cehr bi-bismillâhirrahmânirrahîm fî'ş-şalât), Nehcü (Menhecü ve Lehcü)'ş-şavâb fî enne't-tesmiyete âyetün min Fâtihati'l-kitâb (Kitâbü'l-Besmele ve ennehâ mine'l-Fâtiḥa).</i>
40	465/ 1072	ABDÜLKERİM EL-KUŞEYRÎ Ebü'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî	<i>et-Tefsîru'l-kebîr (et-Teyşîr fî 'ilmi't-tefsîr), Leṭâifü'l-işârât.</i>
41	465/ 1073	EBÛ'L-KÂSİM YÛSUF B. ALÎ EL-HÛZELÎ Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cübâre el-Hûzelî	<i>el-Kâmil fî'l-kırâ'ât (el-Kâmil fî'l-kırâ'ati'l-meşhûre ve'ş-şâzze, el-Kâmil fî'l-kırâ'ati'l-hamsîn), el-Kırâ'ât (Maḥṭûṭ fî'l-kırâ'ât).</i>
42	467/ 1075	HÛSEYİN B. MUHAMMED ED-DÂMEĞÂNÎ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmeğânî	<i>el-Vücûh ve'n-nezâ'ir li elfâzi kitâbillâhi'l-'azîz ve me'âniḥâ, ez-Zevâ'id ve'n-nezâ'ir ve fevâ'idü'-beşâ'ir.</i>
43	467/ 1075	ABDURRAHMAN B. MUHAMMED ED-DÂVÛDÎ EL-BÛŞENCÎ Ebü'l-Hasen Abdurrahmân b. Muhammed b. Muzaffer b. Muhammed b. Dâvud b. Ahmed ed-Dâvûdî el-Bûşencî	Kaynaklarda herhangi bir eseri zikredilmemektedir.

44	468/ 1076	EBÜ'L-HASEN EL-VÂHİDÎ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî	<i>el-Basîf fî tefsîri'l-Kur'ân, el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz, el-Vasîf fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-mecîd (el-Vasîf beyne'l-makbûd ve'l-basîf), Esbâbü'n-nüzûl, Fezâilü's-süver, Nefyü't-tahrîf 'ani'l-Kur'ânî's-şerîf, Risâle fî'l-besmele (Hâşiye 'alâ şerhi'l-besmele), Fezâilü'l-Kur'ân, Risâle fî şerefi 'ilmi't-tefsîr.</i>
45	470/ 1077	EBÛ SÂLİH AHMED B. ABDÜLMELİK EL-MÜEZZİN Ebû Sâlih Ahmed b. Abdilmelik b. Ali el-Müezzîn en-Nîsâbü'rî	Tefsir ve Kur'ân ilimleri sahasında bir eseri yoktur.
46	470/ 1077	ENDERÂBÎ Ebû Abdillâh Ahmed b. Ebû Ömer el-Enderâbî	<i>el-Îzâh fî'l-kurâ'ât.</i>
47	471/ 1078- 1079	ABDÜLKÂHİR EL-CÜRCÂNÎ Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî	<i>Delâ'ilü'l-i'câz, er-Risâletü's-şâfiye, Dürcü'd-dürer fî tefsîri'l-âyi ve's-süver (Tefsir), Şerhu sûreti'l-Fâtîha., I'câzü'l-Kur'ân. (el-Kebîr, eş-Şagîr)</i>
48	471/ 1078	ŞAHFÛR B. TÂHİR EL-İSFERÂİYİNÎ Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferâyînî	<i>Tâcü't-terâcim fî tefsîri'l-Kur'ân li'l-e'âcim.</i>
49	471/ 1079	İBNÜ'L-BENNÂ EL-BAĞDÂDÎ Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed b. Abdillâh b. el-Bennâ el-Bağdâdî	<i>Kitâbü Beyânî'l-'uyûb elletî yecibü en yectenibehe'l-kurrâ' ve îzâhu'l-edevât elletî büniye 'aleyhe'l-ikrâ, el-Vücûh ve'n-nezâir.</i>
50	474/ 1081	EBÜ'L-VELÎD EL-BÂCÎ Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî	<i>Tefsîrü'l-Kur'ân, en-Nâsih ve'l-mensûh.</i>
51	478/ 1085	EBÜ'L-MEÂLÎ İMÂMÜ'L-HAREMEYN EL-CÜVEYNÎ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddin Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî	<i>Tefsîrü'l-Kur'ân.</i>
52	478/ 1085	MUHAMMED B. ALÎ ED-	Tefsir ve Kur'ân ilimleri

	1085	DÂMEGÂNÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Dâmegânî el-Kebîr	sahasında bir eseri yoktur.
53	478/ 1085	EBÛ MA'ŞER ET-TABERÎ Ebû Ma'şer Abdülkerîm b. Abdissamed b. Muhammed et-Taberî el-Kattân	<i>et-Telhîş fî'l-kırâ'âti's-semân, Kitâbü Sûkî'l-'arûs, el-Câmi' fî'l-kırâ'aati'l-aşr, Muhtaşar fî ifrâdi kırâ'âti'l-İmâm Ebî 'Amr b. el-'Alâ', 'Uyûnü'l-mesâ'il, Kitâbü'd-Dürrer fî't-tefsîr, Tabakâtü'l-kurrâ', Kitâbü'r-Reşâd fî şerhi'l-kırâ'âti's-şâzze, Kitâbü'l-'Aded, Ta'dâdü'l-ây, Tefsîru Ebî Ma'şer, Kitâbü'l-Meşâhif.</i>
54	479/ 1086	EBÛ'L-HASEN ALÎ B. FADDÂL EL-MÜCÂŞÎ Ebü'l-Hasen Ali b. Faddâl el-Mücâşî el-Kayrevânî el-Ferezdakî	<i>Nüketü me'âni'l-Kur'an (en-Nüket fî'l-Kur'an), el-İksîr fî 'ilmi't-tefsîr, Şerhu Bismillâhirrahmânirrahîm, el-Burhânü'l-'Amîdî.</i>
55	481/ 1089	EBÛ İSMÂİL EL-ENSÂRÎ EL-HEREVÎ Ebû İsmâil Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Ensârî el-Herevî	Günümüze ulaşmamış bir tefsiri vardır.
56	482/ 1089	EBÛ'L-HASAN EBÛ'L-'USR EL-PEZDEVÎ Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Abdilkerîm el-Pezdevî	<i>Keşfü'l-estâr (Tefsîr).</i>
57	484/ 1091	ALÎ B. EL-HASEN EN-NÎSÂBÛRÎ Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hasen b. Ali Ebü'l-Muhsin en-Nîsâbûrî	Günümüze ulaşmamış bir tefsiri vardır.
58	485/ 1092	İBNU NÂKİYÂ Ebü'l-Kâsım Abdullâh (Abdülbâkî) b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Nâkîyâ b. Dâvûd el-Bündâr el-Bağdâdî	<i>el-Cümân fî teşbîhâti'l-Kur'an.</i>
59	486/ 1093	EBÛ ABDİLLAH HÜSEYİN B. AHMED EZ-ZEVZENÎ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî	<i>Tercemân-ı Kur'an (Farsça Kur'an sözlüğü).</i>
60	486/	EBÛ'L-FEREC ABDÜLVÂHİD	<i>Kitâbü'l-Cevâhir.</i>

	1094	B. MUHAMMED EŞ-ŞİRÂZÎ Ebu'l-Ferec, Abdülvâhid b. Muhammed b. Ali b. Ahmed eş- Şirâzî el-Makdisî ed-Dımeşkî	
61	487/ 1094	ABDÜSSAMED B. MAHMUD EL-GAZNEVÎ Ebü'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî el-Hanefî	<i>Tefsîrû'l-fukahâ' ve tekzîbü's- süfehâ' (Tefsîrû'l-Kur'ânî'l- 'azîm).</i>
62	488/ 1095	EBÛ HÂMÎD ALÂEDDÎN ES- SEMERKANDÎ Ebû Hâmid Alâuddin Muhammed b. Abdirreşîd b. el-Hasen es- Semerkandî el-Üsmendî	<i>Tefsîru'l-Kur'ân.</i>
63	488/ 1095	EBÛ YÛSUF ABDÜSSELÂM B. MUHAMMED EL-KAZVÎNÎ Ebû Yûsuf Abdüsselâm b. Muhammed b. Yusuf b. Bûndâr el-Kazvînî	<i>Hadâ'îku zâtü behce.</i>
64	489/ 1096	KÂSİM B. FADL ES-SEKAFÎ EL-İSFEHÂNÎ Ebû Abdillâh er- Reîs Kâsım b. Fadl b. Ahmed es- Sekafî el-İsfahânî	Tefsîr ve Kur'ân ilimleri sahasında bir eseri yoktur.
65	489/ 1096	EBU'L-MUZAFFER MANSÛR B. MUHAMMED ES-SEM'ÂNÎ Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed (Ahmed) b. Abdilcebbâr el-Mervezî es- Sem'ânî et-Temîmî	<i>Tefsîrû'l-Kur'ân (Kitâbü't- tefsîr, Tefsîrû's-Sem'ânî).</i>
66	494/ 1100	EBÛ ABDİLLAH SELMAN EL- HULVÂNÎ Ebû Abdillâh Selman b. Abdillâh b. Muhammed en- Nakî el-Hulvânî	Kıraat ilmiyle ilgili <i>Tefsîr</i> adlı bir eser vardır.
67	494/ 1100	ŞEYZELE Ebü'l-Meâlî Şeyzele Azîzî b. Abdilmelik b. Mansûr el- Cilî	<i>el-Burhân fî müşkilâtî'l-Kur'ân, Garîbü'l-Kur'ân.</i>
68	494/ 1101	HÂKİM EL-CÜŞEMÎ (İBNÜ KERRÂME) Ebû Sa'd el- Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî	<i>et-Tehzîb (fî tefsîri'l-Kur'ân), Tenbîhü'l-gâfilîn 'an fezâ'ili't- Tâlibiyyîn, Tefsîrân (Farsça tefsir).</i>
69	496/ 1103	İBN SİVÂR Ebû Tâhir Ahmed b. Ali b. Ubeydillâh	<i>el-Müstenîr fî'l-kırâ'âtî'l-'aşr.</i>
70	500/ 1106	CA'FER B. AHMED ES- SERRÂC Ebû Muhammed Ca'fer	<i>Nezâîrû'l-Kur'ân (Nezâ'irü's- süver).</i>

		b. Ahmed b. el-Hüseyn es-Serrâc el-Bağdâdî	
71	500/1106'dan sonra	TÂCÜ'L-KURRÂ EL-KİRMÂNÎ Ebü'l-Kâsım Tâcülkurrâ' Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî	<i>Lübâbü't-tefâsîr, Ğarâî'bü't-tefsîr ve 'acâ'ibü't-te'vîl ('Acâ'ibü'l-Kur'ân, 'Acâi'bü't-te'vîl, 'Acâi'bü't-tefsîr ve ğarâi'bü't-te'vîl, el-'Acâ'ib ve'l-ğarâ'ib), el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân (Burhânü'l-Kur'ân, el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân), el-Hidâye fî şerhi Ğâyeti İbn Mihrân, Lübâbü't-te'vîl, et-Teysîr fî't-tefsîr, Haṭṭu'l-meşâḥif, Esrâru't-tekrâr fî'l-Kur'ân.</i>
H. VI. ASIR (501/1107)			
72	502/1109	EL-HATÎB ET-TEBRÎZÎ Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Ali b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî	<i>el-Mûlahḥaş fî i'râbi'l-Kur'ân, Tefsîrû'l-Kur'ân (Tefsîrû'l-Haṭîb et-Tebrîzî, Tefsîrû'l-Kebîr) Bu tefsirin kendisine izafesi hatalıdır.</i>
73	504/1110	EBÜ'L-HASEN EL-KİYÂ EL-HERRÂSÎ Ebü'l-Hasen Şemsü'lislâm (Cemâlüddin) İmâdüddîn Ali b. Muhammed b. Ali el-Herrâsî et-Taberî	<i>Aḥkâmü'l-Kur'ân.</i>
74	505/1111	EBÛ HAMÎD MUHAMMED EL-GAZZÂLÎ ET-TÛSÎ Hücetü'l-İslâm Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî	<i>Cevahirü'l-Kur'ân ve dürrerüh, Yâkûtü't-te'vîl fî tefsîri't-tenzîl (?), Mişkâtü'l-envâr.</i>
75	508/1114-1115	EBÜ'L-MUÎN EN-NESEFÎ Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Neseî el-Mekhûlî	Tefsire dair bir eseri bulunmamaktadır.
76	510/1116	EBÛ BEKR MUHAMMED B. MANSUR ES-SEM'ÂNÎ Ebü Bekr Muhammed b. Mansûr b. Abdilcebbâr es-Sem'ânî el-Mervezî	Tefsire dair bir eseri bulunmamaktadır.
77	512/	SELMAN B. NÂSİR EN-	Tefsiri olduğu söylenmiştir.

	1118	NİSÂBÛRÎ Ebü'l-Kâsım Selmân b. Nâsır b. İmrân b. Muhammed el-Ensârî en-Nisâbûrî	
78	513/ 1119	EBÛ'L-VEFÂ ALÎ İBNU 'AKÎL Ebü'l-Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî	<i>Resâ'il fi'l-Kur'ân ve işbâtü'l-harf ve's-şavt reddin 'alel'l-Eş'ariyye.</i>
79	514/ 1120	EBÛ ALÎ ES-SADEFÎ Ebû Ali el-Hüseyin b. Muhammed b. Fırrûh b. Hayyûn b. Sükkere es-Sadeî (İbn Sükkere)	Tefsire dair bir eseri bulunmamaktadır.
80	514/ 1120	ABDURRAHÎM B. EBÎ'L-KÂSİM EL-KUŞEYRÎ Ebû Nasr Abdurrahîm b. Ebî'l-Kâsım Abdilkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî eş-Şâfiî	<i>et-Teysîr fi't-tefsîr (Tefsîru Ebî Naşr el-Kuşeyrî), Muhtaşaru't-Tefsîrü'l-kebîr.</i>
81	514/ 1120' den sonra	ABDÜLHAMÎD B. ABDÜLMECÎD EL-HÂKİMÎ Abdülhamîd b. Abdilmecîd el-Hâkimî	<i>Tahlişu'd-dürer (Tahlişu'd-dürer fi tefsîri'l-ây ve's-süver).</i>
82	516/ 1122	EBÛ MUHAMMED EL-FERRÂ EL-BEĞAVÎ Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî	<i>Me'âlimü't-tenzîl, el-Kifâye fi'l-kırâ'a.</i>
83	520/ 1126	İBN EBÛ RENDEKA ET-TURTUŞÎ Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Haled el-Fihri et-Turtuşî	<i>Muhtaşaru tefsîri's-Sa'lebî.</i>
84	520/ 1126	EBÛ'L-FADL REŞİDÜDDİN EL-MEYBÜDÎ Ebü'l-Fadl Reşîdüddin Ahmed b. Ebû Said el-Meybüdî el-Yezdî	<i>Keşfü'l-esrâr ve 'uddetü'l-ebrâr. (Farsça tefsir)</i>
85	521/ 1127	MUHAMMED B. HÜSEYİN EL-KALÂNİSÎ Ebü'l-İzz Muhammed b. el-Hüseyin b. Bündâr el-Vâsitî el-Kalânîsî	<i>İrşâdü'l-mübtedî ve tezkiyetü'l-müntehî, Kifâyetü'l-mübtedî ve tezkiyetü'l-müntehî (Kifâyetü'l-kübrâ fi'l-kırâ'âti'l-'aşr), Risâle fi'l-kırâ'âti's-selâs.</i>
86	525/ 1131	AYNÜ'L-KUDÂT EL-HEMEDÂNÎ Hakîm Ebü'l-Meâlî Abdullah b. Ebû Bekr Muhammed b. Ali el-Miyâneî el-Hemedânî	<i>Tefsîru hakâ'iki'l-Kur'ân (Nâ-tamam tefsir).</i>
87	527/ 1132	İBNÜ'Z-ZÂĞÛNÎ Ebü'l-Hasen Ali b. Ubeydillâh b. Nasr el-	<i>Mesâ'il fi'l-Kur'ân, el-Vücûh</i>

		Bağdâdî	<i>ve'n-nezâir.</i>
88	532/ 1137	İBNÜ MEVHEB Ebü'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Mevheb el-Cüzâmî	<i>Tefsîrû'l-Kur'ân.</i>
89	535/ 1141	EBÜ'L-KÂSİM KIVÂMÜ'S-SÜNNE ET-TEYMÎ Ebü'l-Kâsım Kıvâmü's-sünne İsmail b. Muhammed b. el-Fadl b. Ali el-Kureşî et-Tuhaylî et-Teymî el-İsfehânî	<i>İ'râbü'l-Kur'ân, Tefsîrû'l-İsfehânî, Tefsîru sûreti'l-'Asr, el-Câmi'(u'l-kebîr fî me'âlimi't-tefsîr), el-Mu'temed, el-Muvażzah, el-İzâh fî't-tefsîr, et-Tefsîru bi'l-lisâni'l-İsfahânî.</i>
90	536/ 1141	ŞEREFÜ'L-İSLÂM İBNÜ'L-HANBELÎ Ebu'l-Kâsım (Ebü'l-Berekât) Şerefü'l-İslâm Abdülvehhâb b. Abdilvâhid b. Muhammed b. Ali İbnü'l-Hanbelî eş-Şîrâzî ed-Dimaşkî	Tefsire dair bir eseri bilinmemektedir.
91	537/ 1142	EBÛ HAFS NECMEDDİN ÖMER EN-NESEFÎ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmâil en-Nesefî es-Semerkandî	<i>et-Teysîr fî (ilmi)'t-tefsîr, el-Ekmele'l-aqvel, Tefsîr-i Nesefî (Farsça Meâl).</i>
92	538/ 1144	EBÜ'L-KÂSİM EZ-ZEMAŞERÎ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî ez-Zemaşerî	<i>el-Keşşâf 'an haķā'iki ğavâmiẓi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķāvîl fî vücûhi't-te'vîl, Nüketü'l-i'râb fî ğarîbi'l-i'râb, el-Keşf fî'l-kırâ'ât.</i>
93	539/ 1144	EBÜ'L-HASEN ALÎ HÂRİZMÎ Ebü'l-Hasen Ali b. Irak el-Hârizmî es-Sinnârî	<i>Şemârîhu'd-dürer.</i>
94	539/ 1144	ALÂEDDİN ES-SEMERKANDÎ Ebû Bekr Alâüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî	<i>Şerhu Te'vîlâtî'l-Kur'ân.</i>
95	541/ 1146	ABDULLAH SIBTU'L-HAYYÂT Ebû Muhammed Abdullâh b. Ali b. Ahmed el-Bağdâdî	<i>el-Mübhic fî'l-kırâ'âti's-seb' el-mütemmeme bi-İbn Muħayşın ve'l-A'meş ve Ya'kûb ve Ĥalef (el-Mübhic fî'l-kırâ'âti's-semân), el-İhtiyâr fî'l-kırâ'âti'l-'aşr (el-İhtiyâr fî'htilâfi'l-aşereti e'immeti'l-emşâr), Tebşîratü'l-mübtedî ve tezķiretü'l-müntehî fî'l-kırâ'ât,</i>

			<i>el-Kifâye fî'l-kırâ'âti's-sitte, el-Îcâz fî'l-kırâ'âti's-seb', er-Ravza fî'l-kırâ'âti's-seb', el-Mü'eyyide fî's-seb'a, Kaşîde fî kırâ'âti Nâfi', el-Muğîha fî'l-'aşra, el-Kaşîdetü'l-müncide fî'l-kırâ'âti'l-'aşr, İrâdetü't-tâlib ve ifâdetü'l-vâhib, eş-Şemsü'l-münîre.</i>
96	543/ 1148	EBÛBEKİR İBNÜ'L-ARABÎ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî	<i>Ahkâmü'l-Kur'an, en-Nâsih ve'l-mensûh, Ahkâmü'l-Kur'an eş-suğra, Envârü'l-fecr (Envârü'l-fecr fî mecâlisi'z-zikr), Tertîbü âyi'l-Kur'an, Kânûnu't-te'vîl fî't-tefsîr (el-Kânûn fî tefsîri'l-Kur'ânî'l'azîz).</i>
97	543/ 1148' den sonra	EBÛ'L-HASEN EL-BÂKÛLÎ Ebû'l-Hasen Nûruddîn Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Bâkûlî el-İsfahânî	<i>Keşfü'l-müşkilât ve izâhu'l-muğilât fî i'râbi'l-Kur'an ve 'ileli'l-kırâ'ât, el-Cevâhir, Mâ telhanü fîhi'l-'amme fî't-Tenzîl, Mesâ'il fî 'ilmi'l-'Arabiyye ve't-tefsîr, el-İstidrâk 'alâ Ebî 'Ali (el-Mesâ'ilü'lletî 'alâ Ebî 'Ali), el-İbâne, el-Beyân fî şevâhidi'l-Kur'an.</i>
98	543/ 1149	EBÛ'L-FADL RÛKNEDDİN EL-KİRMÂNÎ Ebû'l-Fadl Rûknüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Emîrveyh el-Kirmânî	Tefsire dair bir eseri bulunmamaktadır.
99	544/ 1149	EBU'L-MEHÂSİN MES'UD B. ALÎ EL-BEYHAKÎ Ebû'l-Mehâsin Fahrüzzaman Mes'ûd b. Ali b. Ahmed es-Suvânî (es-Savânî)	<i>Tefsîrü'l-Kur'an.</i>
100	544/ 1150	EBÛ CA'FER AHMED B. ALÎ EL-BEYHAKÎ Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Beyhakî	<i>et-Tefsîrü'l-Kur'an, el-Muhît belâgatü'l-Kur'an, Tâcü'l-meşâdir, el-Muhît bi lügati'l-Kur'an.</i>
101	548/ 1153	EBÛ'L-FETH EŞ-ŞEHRİSTÂNÎ Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn)	<i>Mefâtihu'l-esrâr ve meşâihu'l-ebrâr, Tefsîru (Şerhu) sûreti</i>

		Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî	<i>Yûsuf.</i>
102	548/ 1154	EBÛ ALÎ ET-TABERSÎ Ebû Ali Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fadl b. el-Hasen b. el-Fadl et-Tabersî	<i>Mecma'u'l-beyân li-'ulûmî'l-Kur'an (Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an), el-Kâfî eş-şâfi min kitâbi'l-Keşşâf (et-Tefsîrû'l-vecîz, et-Tefsîrû's-şagîr), Cevâmi'u'l-câmi' et-Tefsîrû'l-vasîf.</i>
103	550/ 1155	EBÛ HAFS EL-CENZÎ Ebû Hafs Ömer b. Osmân b. el-Hüseyin el-Cenzî	Nâ-tamam bir tefsiri vardır.
104	550/ 1155	İBN NÂSİR ES-SELÂMÎ Ebû'l-Fadl Muhammed b. Nâsır (Tekin) b. Muhammed el-Fârisî es-Selâmî el-Bağdâdî	<i>et-Tenbîh 'ale'l-elfâzi'lletî vaqa'a ḥaṭa' fî naklihâ ev zabṭihâ ev tefsîrihâ fî Kitâbi'l-Garîbeyn.</i>
105	550/ 1156	MÛBAREK B. HASEN EŞ-ŞEHREZÛRÎ Ebû'l-Kerem el-Mübârek b. el-Hasen b. Ahmed eş-Şehrezûrî el-Bağdâdî	<i>el-Mişbâhu'z-zâhir fî'l-kırâ'âti'l-'aşri'l-bevâhir, Sûreta'l-Fâtîha ve'l-Bakara mine'l-Mişbâhi'z-zâhir fî'l-kırâ'âti'l-'aşri'l-bevâhir.</i>
106	552/ 1157	EBÛ'L-FETH MUHAMMED EL-ÜSMENDÎ Ebû'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamîd b. Hüseyin b. Hamza el-Üsmendî es-Semerkandî	Bir tefsiri bulunduğu söylenmiştir.
107	553/ 1158' den sonra	EBÛ'L-KÂSİM MAHMUD EN-NİSÂBÛRÎ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen (Ali) b. el-Hüseyin el-Gaznevî en-Nîsâbûrî	<i>el-Îcâzü'l-beyân 'an me'âni'l-Kur'an, Vaḍaḥu'l-burhân fî müşkilâti'l-Kur'an, el-Mûceza fî'n-nâsihi ve'l-mensûḥ, Ğurerü'l-eḳâvîl fî me'âni't-tenzîl.</i>
108	556/ 1161	EBÛ'L-KÂSİM MUHAMMED B. YUSUF ES-SEMERKANDÎ Ebû'l-Kâsım Nâsırüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed b. Ali el-Hüseyinî (el-Hasenî) el-Medenî es-Semerkandî	Tefsire dair bir eseri bulunmamaktadır.
109	560/ 1164	ALÎ B. MUHAMMED EL-İMRÂNÎ EL-HÂRİZMÎ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali	<i>Tefsîrû'l-Kur'an (Tefsîrû'l-Havârizmî), Şemârîhu'd-dürer fî tefsîri'l-âyi ve's-süver.</i>

		el-‘İmrânî el-Hârizmî	
110	560/ 1165	MUHAMMED B. TAYFÛR ES-SECÂVENDÎ Ebû Abdillâh (Ebû Ca‘fer) Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî el-Gaznevî	<i>‘Aynü’l-me‘ânî fî tefsîri’s-seb‘i’l-meşânî, ‘İlelü’l-vukûf (el-Vakfû ve’l-ibtidâ’ü’l-kebîr), Ğarâ’ibü’l-Ķur’ân, Ma‘rifetü aḥzâbi’l-Ķur’ân ve enşâfihî ve erbâ‘ihî ve eczâ‘ih, el-Vakfû ve’l-ibtidâ’ü’ş-şagîr, ‘İlelü’l-ķırâ’ât.</i>
111	562/ 1166	EBÛ SA‘D ABDÛLKERÎM B. MUHAMMED ES-SEM‘ÂNÎ Ebû Sa‘d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem‘ânî	Tefsire dair bir eseri bulunmamaktadır.
112	562/ 1167	EBU‘L-FADL EL-BAKKÂLÎ Ebû‘l-Fadl Muhammed b. Ebî‘l-Kâsım b. Bâbcûk (Baycûk) el-Hârizmî el-Bakkâlî	<i>Tefsîrû’l-Baḳḳâlî, Terâcimu’l-e‘âcim (et-Terâcim bi-lisânî’l-e‘âcim) (Farsça Ķur’ân lugatı), et-Tenbîh ‘alâ i‘câzi’l-Ķur’ân.</i>
113	563/ 1168	EBÛ‘N-NECÎB ES-SÛHREVERDÎ Ebû‘n-Necîb Ziyâüddîn Abdülkâhir b. Abdillâh b. Muhammed b. Ammûye el-Bekrî es-Sühreverdî	Tefsire dair bir eseri bulunmamaktadır.
114	565/ 1169	ALÎ B. ZEYD EL-BEYHAKÎ Ebû‘l-Hasen Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî	<i>Es‘iletü’l-Ķur’ân ma‘a’l-ecvibe, İ‘câzü’l-Ķur’ân, Ķarâ’inü âyâtî’l-Ķur’ân, Aḥkâmü’l-ķırâ’ât.</i>
115	565/ 1170’ ten sonra	NASR B. ALÎ (İBN EBÛ MERYEM) Ebû Abdillâh Fahrüddîn Nasr b. Ali b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Fesevî	<i>el-Mûḍaḥ fî vüçûhi’l-ķırâ’ât ve ‘ilelihâ (el-Muḍaḥ fî’l-ķırâ’âtî’s-ṣemân), el-Keşf ve’l-beyân fî tefsîri’l-Ķur’ân (Tefsîru İbn Ebî Meryem), el-Müntekâ fî ‘ileli’l-ķırâ’ât.</i>
116	567/ 1172	YAHYÂ İBN SA‘DUN EL-KURTUBÎ Ebû Bekr Sâinüddîn (Sâbikuddîn, Ziyâüddîn) Yahyâ b. Sa‘dîn b. Temmâm el-Ezdî el-Kurtubî	<i>el-Ķurṭubiyye fî’l-ķırâ’ât.</i>
117	567/ 1172	İBNÛ‘L-HAŞŞÂB Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed el-Haşşâb el-	<i>Fi’l-Ķur’ân ve takṣîmihâ ilâ eczâ’ ve aḥzâb ve erbâ’ ve a’sâr ve fî’l-ķırâ’ât ve’l-ḥilâf fî men</i>

		Bağdâdî	<i>revâhâ, ed-Dürerü'n-nazîm fî fezâ'ili'l-Kur'ânî'l-'azîm.</i>
118	569/ 1173	EBÛ'L-ALÂ EL-HEMEDÂNÎ Ebü'l-'Alâ' Hasen b. Ahmed b. Hasen el-Attâr el-Hemedânî	<i>Ġāyetü'l-ihtîşâr fî'l-kırâ'âtî'l-'aşr li-e'immeti'l-emşâr, Kitâbü't-Temhîd fî ma'rifeti't-tecvîd, Şerhu ma'htelefe fîhi aşhâbü Ebî Muhammed Ya'kûb b. İşhâk el-Hadramî, Kitâbü'l-İntişâr fî ma'rifeti kurrâ'i'l-müdüni ve'l-emşâr, Kırâ'atü Ebî Hanîfe en-Nu'mân, el-Hâdî ilâ ma'rifeti'l-meķâtî' ve'l-mebâdi',el-İktifâ' kırâ'atü imâmi'l-kurrâ Ebî 'Amr b. el-'Alâ', Mâ'atü'l-Kur'ân, Zâdü'l-müsâfir.</i>
119	569/ 1174	NÂSIHU'D-DÎN İBNÜ'D-DEHHÂN Ebü Muhammed Nâsihuddîn Saïd b. el-Mübârek b. Ali b. Abdillâh en-Nahvî el-Bağdâdî	<i>Tefsîrü'l-Kur'ân, Tefsîrü'l-Fâtîha, Tefsîrü'l-İhlâş.</i>
120	573/ 1178	KUTBÜDDÎN ER-RÂVENDÎ Ebü'l-Hüseyin Kutbüddin Saïd b. Abdillâh b. el-Hüseyin b. Hibetullâh er-Râvendî	<i>Tefsîrü'l-Kur'ân, Hülâşatü't-tefâsîr, el-Lübâb fî fazli Âyeti'l-kürsî, en-Nâsih ve'l-mensûh mine'l-âyât fî cemî'i'l-Kur'ân, Fıkhü'l-Kur'ân.</i>
121	577/ 1181	EBÛ'L-BEREKÂT KEMALEDDÎN EL-ENBÂRÎ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî	<i>el-Beyân fî ğarîbi i'râbi'l-Kur'ân.</i>
122	577/ 1181' den sonra	ZAHİRÜDDÎN MUHAMMED EN-NÎSÂBÛRÎ Ebü Ca'fer Zâhirüddîn Muhammed b. Mahmûd en-Nîsâbûrî	<i>el-Beşâir fî't-tefsîr. (Farsça tefsirdir)</i>
123	581/ 1185	EBÛ MÛSÂ EL-MEDÎNÎ Ebü Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Medînî	<i>el-Mecmû'u'l-muġîs fî ğarîbeyni'l-Kur'ân ve'l-hadîs, Kitâbü Takzîyeti mâ yukzî'l-'ayn min hefevâti Kitâbi'l-Ġarîbeyn.</i>
124	582/ 1186	EBÛ ALÎ EL-GAZNEVÎ Ebü Ali Nâsirüddin Ali b. İbrâhim b.	<i>Takşîru't-tefsîr (Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-kerîm, Tefsîrü't-</i>

		İsmâil el-Belhî el-Gaznevî	tefsîr).
125	584/ 1188	EBÛ BEKR ZEYNÜDDÎN EL-HÂZİMÎ Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzim el-Hâzimî el-Hemedânî	Tefsire dair bir eseri bulunmamaktadır.
126	585/ 1189	ABDULLAH B. EBÎ ASRÛN Ebû Sa'd Şerefüddîn Abdullah b. Muhammed b. Hibetillâh et-Temîmî el-Mevsîlî	Tefsire dair bir eseri bulunmamaktadır.
127	586/ 1190	EBÛ'N-NASR EL-ATTÂBÎ Ebû'n-Nasr (Ebû'l-Kâsım) Zeynüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Attâbî el-Buhârî	Tefsîrû'l-Kur'ân (Tefsîrû'l-Attâbî, Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm).
128	588/ 1192	İBN ŞEHRÂŞÛB Ebû Ca'fer Reşîdüddîn Muhammed b. Ali b. Şehrâşûb et-Tabersî el-Mâzenderânî es-Serevî	<i>Müteşâbihü'l-Kur'ân ve Muhtelifüh (Te'vîlû müteşâbihi'l-Kur'ân), Beyânü't-tenzîl, Esbâbü'n-nüzûl 'alâ mezhebi âli'r-Resûl.</i>
129	588/ 1192	AHMED NÂTIKÎ Ahmed b. Muhammed en-Nâtîkî et-Taberî	Tefsîrû'l-Kur'ân.
130	593/ 1197	BURHÂNEDDÎN EL-MERĞİNÂNÎ Ebû'l-Hasen Bürhânüddîn Ali b. Ebû Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî er-Rîştânî	Tefsire dair bir eseri bulunmamaktadır.
131	596/ 1200' den sonra	MUHAMMED B. MUHAMMED ES-SECÂVENDÎ Ebû Tâhir Sirâcüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdîrreşîd es-Secâvendî	Tefsire dair bir eseri bulunmamaktadır.
132	597/ 1201	EBÛ'L-FEREC İBNÛ'L-CEVZÎ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Bağdâdî	el-Muğnî (fî tefsîri'l-Kur'ân), Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr, Teyisrû'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân, Tezkîretü'l-erîb fî tefsîri'l-ğarîb, Fünûnü'l-efnân fî 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân, Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir, Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuh, el-Muşaffâ bi-eküffî ehli'r-rusûh min 'ilmi'n-nâsih ve'l-mensûh, Tefsîrû lugati'l-Kur'ân,

			<i>Muhtaşaru Kitâbi 'l-Muḥ'ad ve 'l-muḥim, el-Müctebâ fî 'ulûmi 'l-Ḳur'ân, el-Müdhiş, Kitâb fî 'acâ'ibi 'ulûmi 'l-Ḳur'ân, Ḥavaşsu 'l-Ḳur'ân, er-Rusûḥ fî 'ilmi 'n-nâsiḥ ve 'l-mensûḥ, Esbâbü 'n-nüzûl, el-İşâre ile 'l-ḳırâ'eti 'l-muḥṭâre, Tezkiretü 'l-müntebih fî 'uyûnil'-müştebih, et-Telḥîş, Ġarîbü 'l-Ḳur'ân, Kitâbü 'seb'a fî 'l-Ḳırâ'ati's-seb', Kitâbü 'l-mu'în fî 'ilmi 't-tefsîr, el-Muġnî fî tefsîri 'l-Ḳur'ân, el-Mun'îş, el-Menḳıbe fî 'uyûni 'l-menşıbe, Verdü 'l-ağşân fî Fünûni 'l-efnân, Mecâlis fî 'l-müteşâbih mine 'l-âyâti 'l-Ḳur'âniyye.</i>
133	598/1202	EBÛ ALİ HASEN EN-NU'MÂNÎ Ebû Ali Zahîrî (Zahîrüddîn) Hasen b. el-Hatîr en-Nu'mânî el-Fârisî	<i>et-Tefsîrû 'l-Kebîr (Tefsîrû 'n-Nu'mânî).</i>
H. VII. ASIR (601/1204)			
134	606/1209	EBÛ MUHAMMED RUZBİHAN EL-BAKLÎ Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî eş-Şîrâzî	<i>'Arâ'isü 'l-beyân fî ḥaḳâiki 'l-Ḳur'ân.</i>
135	606/1210	EBÛ ABDİLLAH FAHREDDİN ER-RÂZÎ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fadl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî	<i>Mefâtiḥu 'l-ġayb (et-Tefsîrû 'l-kebîr),</i> <i>Esrâru 'l-Ḳur'ân, Mefâtiḥu 'l-'ulûm, Esrârü 't-tenzîl ve envârü 't-te'vîl (Tefsîrû 'l-Ḳur'âni 'ş-şagîr, Farsça yazılmıştır), 'Acâibü 'l-Ḳur'ân, Nihâyetü 'l-îcâz fî dirâyeti 'l-i'câz, Ġurretü 't-te'vîl ve dürretü 't-tenzîl.</i>
136	606/1210	MECDÜDDİN İBNÜ'L-ESÎR Ebü's-Saâdât Mecdüddin Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şeybânî el-Cezerî	<i>el-İnşâf fî 'l-cem' beyne 'l-Keşf ve 'l-Keşşâf (fî tefsîri 'l-Ḳur'ân).</i>

137	613/ 1217	EBÜ'L-YÜMN EL-KİNDÎ Tâcüddîn Ebü'l-Yümn Zeyd b. el-Hasen b. Zeyd el-Kindî el-Bağdâdî	Tefsire dair bir eseri bulunmamaktadır.
138	616/ 1219	EBÜ'L-BEKÂ EL-UKBERÎ Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyin b. Abdillâh el-Ukberî el-Ezecî el-Bağdâdî	<i>İ'râbü'l'-Kur'an (İmlâ'ü mâ menne bihi'r-rahmân min vücûhi'l-i'râb ve'l-kırâ'ât fî cemî'i'l-Kur'an, et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'an), İ'râbü'l-kırâ'âti's-şevâz, 'Adedü'l-ây ('Adedü âyi'l-Kur'an), Hâşiye 'ale'l-Keşşâf, Tefsîrû'l-Kur'an.</i>
139	618/ 1221	NECMÜDDİN-İ KÜBRÂ Ebü'l-Cennâb Necmüddîn-i Kübrâ Ahmed b. Ömer el-Hîvekî el-Hârizmî	Bir tefsiri bulunduğu söylenmiştir.
140	623/ 1226	EBÜ'L-KÂSİM ABDÜLKERÎM B. MUHAMMED ER-RÂFÎ'Î Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm b. el-Fadl er-Râfî el-Kazvînî	<i>el-Emâli's-şâriha 'alâ müfredâti'l-Fâtîha.</i>
141	629/ 1231	ABDÜLLATÎF EL-BAĞDADÎ (İBN NUKTA) Muvaffakuddîn Abdüllatîf b. Yûsuf b. Muhammed	Tefsire dair iki eseri bulunduğu söylenmiştir.
142	629/ 1232 [?]	HUBEYŞ ET-TİFLİSÎ Ebü'l-Fadl Bediüzzamân Kemâlüddîn Hüseyin Hubeyş b. İbrâhîm b. Muhammed et-Tiflisî	<i>Kitâbü Vücûhi'l-Kur'an, Kitâbü Telhîşi 'ileli'l-Kur'an.</i>
143	630/ 1233	MUAFÂ B. İSMAİL EL-MEVSİLÎ Ebû Muhammed Cemâlüddîn el-Muâfâ b. İsmâil b. Hüseyin el-Mevsilî eş-Şeybânî	<i>Nihâyetü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an, el-Mûcez.</i>
144	632/ 1234	ŞEHÂBEDDİN ÖMER ES-SÜHREVERDÎ Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî el-Kureşî es-Sühreverdî	<i>Nuğbetü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an.</i>
145	637/ 1239	İBNÜ'D-DÜBEYSÎ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Saîd b. Yahyâ b. Ali ed-Dübeysî	Tefsire dair bir eseri bulunmamaktadır.
146	637/ 1239	İBNÜ'R-RÜMİYYE EL-İŞBİLÎ Ebü'l-Abbâs Ahmed b.	<i>Tefsîrû'l-'Aşşâb.</i>

		Muhammed b. Ebî Halîl Müferric el-İşbîlî	
147	637/ 1240	HARÂLLÎ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. el-Hasen et-Tüçibî el-Harâllî	<i>el-Miftâhu'l-bâbi'l-mukâffal 'alâ fehmi'l-Ḳur'âni'l-münezzel (el-Miftâhu'l-lübbi'l-mukâffal 'alâ fehmi'l-Ḳur'âni'l-münzel), el-'Urve bi-miftâhi'l-bâbi'l-mukâffal li-fehmi'l-Ḳur'âni'l-münezzel (el-'Urve li'l-miftâhi'l-fâtih li'l-bâbi'l-mukâffal el-müfehhim li'l-Ḳur'âni'l-münezzel)</i>
148	638/ 1240	MUHYİDDİN İBNÜ'L-ARABÎ Ebû Bekr Muhyiddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Arabî et-Tâi el-Hâtimî el-Endelüsî	<i>el-Cem' ve't-tafşîl fî esrârî'l-me'ânî ve't-tenzîl.</i>
149	639/ 1242	KEMALEDDİN MÛSÂ İBN YÛNUS Ebü'l-Feth (Ebû İmrân) Kemâlüddîn Mûsâ b. Yûnus b. Muhammed el-Mevsîlî el-Ukaylî	<i>Keşfü'l-müşkilât ve îzâhu'l-mu'dîlât.</i>
150	643/ 1245	İBNÜ'N-NECCÂR EL-BAĞDÂDÎ Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. el-Hasen b. Hibetillâh el-Bağdâdî	Tefsire dair bir eseri bulunmamaktadır.
151	654/ 1256	SIBTU İBNU'L-CEVZÎ Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdillâh et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî	<i>Tefsîrû'l-Ḳur'ân.</i>
152	654/ 1256	NECMEDDİN-İ DÂYE Ebû Bekr Necmüddîn-i Dâye Abdullâh b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî	<i>Baḥru'l-haḳâik ve'l-me'ânî fî tefsîri'(l-Ḳur'ân ve's-sab'i'l-meşânî ('Aynü'l-hayât, et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye).</i>
153	655/ 1257	MUHAMMED ŞEREFÜDDİN EL-MÛRSÎ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fadl) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Mürsî	<i>et-Tefsîrû'l-Mürsî, et-Tefsîrû'l-evsat, et-Tefsîrû's-şagîr.</i>
154	656/ 1258	EBÛ MUHAMMED İBNÜ'L-CEVZÎ Ebû Muhammed (Ebü'l-Mehâsin) Muhyiddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Ali et-Teymî el-Bekrî	<i>Me'âdinü'l-ibrâz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz.</i>

155	666/1268'den sonra	MUHAMMED B. EBÎ BEKR ER-RÂZÎ Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebû Bekr b. Abdülkâdir er-Râzî	<i>Tefsîru ġarîbi'l-Ḳur'âni'l-'azîm, Es'iletü'l-Ḳur'ân (Mesâ'ilü'r-Râzî ve ecvibetühâ min ġarâibi âyi'-Tenzîl, Es'iletü'l-Ḳur'âni'l-mecîd ve ecvibetühâ, Tefsîrü'r-Râzî, Ġarâ'ibü' âyi't-Tenzîl), Tefsîru sûreti'l-En'âm, ez-Zehebü'l-ibrâz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz, İşârâtü'l-Ḳur'ân.</i>
156	672/1273	MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN-İ RÛMÎ Mevlânâ Celâleddin Muhammed b. Muhammed (Bahâeddin Veled) b. Hüseyin el-Belhî er-Rûmî	Müstakil bir tefsiri bulunmamaktadır.
157	672/1273	İBN MÂLİK ET-TÂÎ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelûsî el-Ceyyânî	Tefsire dair bir eseri bulunmamaktadır.
158	673/1274	SADREDDÎN MUHAMMED KONEVÎ Ebü'l-Meâlî Sadrüddîn Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yûsuf Konevî	<i>İ'câzü'l-beyân fî tefsîri Ümmi'l-Ḳur'ân.</i>
159	681/1282	ZEYNUDDİN ABDÜSSELÂM EZ-ZEVÂVÎ Zeynüddîn Abdüsselâm b. Ali b. Ömer ez-Zevâvî el-Mâlikî	<i>et-Tenbîhât 'alâ ma'rifeti mâ yahfâ mine'l-vukûfât (Kitâbü'l-Vakf ve'l-ibtidâ')</i>
H. VIII. ASIR (701/1301)			
160	705/1306	ABDÜLMÜ'MİN B. HALEF ED-DİMYATÎ Ebû Muhammed (Ebû Ahmed) Şerefüddîn Abdülmü'min b. Halef b. Ebi'l-Hasen ed-Dimyâtî	<i>Risâle fî kırâ'ati Âyeti'l-kürsî ve'l-ezkârî edbâra's-şalât.</i>
161	710/1311	KUTBUDDİN EŞ-ŞÎRÂZÎ Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd b. Muslih el-Fârisî eş-Şîrâzî eş-Şâfiî	<i>Fethu'l-mennân fî tefsîri'l-Ḳur'ân, Hâşiye 'alâ Kitâbi'l-Keşşâf 'an haḳâ'iki't-tenzîl li'z-Zemaḫşerî (Kitâbü'l-İntişâf), Müşkilâtü't-tefâsîr.</i>
162	729/1329	ALÂEDDİN EL-KONEVÎ Ebü'l-Hasen Alâüddîn Ali b. İsmâil b. Yûsuf el-Konevî et-Tebrîzî	Tefsire dair bir eseri bulunmamaktadır.
163	750/	ALÂEDDİN İBNÜ'T-	<i>Behcetü'l-erîb fî beyâni mâ fî</i>

	1349	TÜRKMANÎ Ebü'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Osmân b. İbrâhîm et-Türkmânî el-Mardînî	<i>Kitâbillâhi mine'l-ğarîb</i> (Behcetü'l-e'ârîb [edîb] bimâ fî'l-Kur'ân [fî Kitâbillâh] mine'l-ğarîb).
164	751/ 1350	DÂVUD-İ KAYSERÎ Dâvûd-i Kayserî er-Rûmî	<i>Şerhu Besmele bi's-şûreti'n- nev'îyyeti'l-insâniyyeti'l-kâmile.</i>

ÖZGEÇMİŞ

2000 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden, 2003'te de aynı üniversitenin tefsir sahasındaki yüksek lisans programından, **“İtab Âyetleri Işığında Hz. Peygamber'in Dindeki Yeri ve İsmeti”** isimli tezi hazırlayarak mezun oldu.

İlk defa neşredildiği 2002'den itibaren Şebnem Dergisi'nin Yazı İşleri Müdürlüğü'nü yapmaktadır. Erkam Yayınları bünyesinde çok sayıda kitap, dergi ve takvimin redakte ve editörlüğünü yaptı.

MEB'e bağlı okullarda, bir müddet DKAB öğretmenliğinde bulundu.

Yedi yıl boyunca Erkam Radyo'da **“Şebnem Kuşağı”** isimli programı hazırlayıp sundu.

Muhtelif vakıf ve derneklerdeki faaliyet ve sorumluluklarına ek olarak, ders ve konferanslar vermek üzere yurt içi ve yurt dışında pek çok programa katıldı.

Dünya Yolcusuna Âhiret Azığı 1-2 (2005), *İslâm Nîmeti* (2008), *Huzur ve Sükûnet Limanı Âilemiz* (2008), *Kardeşim Sen Nerdesin?* (2008), *Şafak Sökerken* (2014), *Ben Müslümanım* (2014), *Kur'ân Okumanın Faziletleri ve Hâfızlık Risâlesi* (2014) adlarıyla kitapları yayımlandı.

Evli ve üç çocuk babasıdır.